ІВАН ФРАНКО

ІВАН ФРАНКО

ДОДАТКОВІ ТОМИ ДО ЗІБРАННЯ ТВОРІВ У П'ЯТДЕСЯТИ ТОМАХ

ІВАН ФРАНКО

ТОМ 51

ПРОЗОВІ ПЕРЕКЛАДИ
1876—1912

сканування: Oooops
обробка: cizarion
(Hurtom.com)

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА
2008

ББК 84.4УКРІ
Ф83

До п'ятдесят першого (додаткового) тому літературної спадщини І. Франка ввійшли ті переклади прозових творів з іншомовного фольклору, античних, західноєвропейських, американської і слов'янських літератур, які не побачили світ у двадцять п'ятому томі Зібрання творів І. Франка у п'ятдесяти томах. Ці переклади здійснено протягом 1876—1912 рр.

Редакційна колегія:
М. Г. ЖУЛИНСЬКИЙ (*голова*)
Є. К. НАХЛІК (*заступник голови*)
Л. П. БОНДАР
М. П. БОНДАР
М. З. ЛЕГКИЙ
О. Б. ЛУЦИШИН
О. В. МИШАНИЧ
М. О. МОРОЗ
Р. П. РАДИШЕВСЬКИЙ
А. Д. ФРАНКО (*відповідальний секретар*)
Б. З. ЯКИМОВИЧ

Редактор тому Є. К. НАХЛІК

Рецензент О. В. МИШАНИЧ

Упорядкування та коментарі
М. З. Легкого, О. Б. Луцишин, Є. К. Нахліка, Н. Б. Тихолоз, А. Д. Франка, О. О. Франко, Л. Б. Цибенко, Р. Б. Чопика, А. І. Швець

Випущено на замовлення Державного комітету телебачення та радіомовлення України за Програмою «Українська книга»

Науково-видавничий відділ філології, художньої літератури та словників

Редактори *Є. І. Мазніченко, М. А. Щипська*

© М. Г. Жулинський, 2008
© М. З. Легкий, О. Б. Луцишин, Є. К. Нахлік, Н. Б. Тихолоз, А. Д. Франко, О. О. Франко, Л. Б. Цибенко, Р. Б. Чопик, А. І. Швець, 2008

ISBN 978-966-00-814-4

ВІД ГОЛОВИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Стоп'ятдесятиріччю з дня народження Івана Франка приурочений вихід у світ додаткових томів до п'ятдесятитомника, які містять твори, що у Зібрання не входили.

Історія створення 50-томного Зібрання творів Івана Франка є водночас захоплюючою і драматичною. Здійснене у 1976—1986 рр., Зібрання творів стало найбільшим і наймасштабнішим видавничим проектом не тільки стосовно творчості І. Франка, а й загалом у царині видання культурної спадщини в Україні. Велич постаті цього письменника, мислителя, політичного й культурного діяча, обсяг зробленого ним зумовили широту видавничого завдання, поставленого в ті часи. Жоден інший український письменник чи вчений не залишив такої величезної спадщини, відповідно твори жодного іншого не могли бути видані з таким едиційним розмахом. Також об'єктивна історична ситуація із багатьма складниками (детально нагадувати які в цьому передньому слові навряд чи варто, крім застереження, що основним тут виступало намагання поставити спадщину І. Франка на службу тогочасній ідеології) спонукала до накреслення широкого, не баченого раніше видавничого проекту. На підготовку 50-томного Зібрання творів було мобілізовано кращі сили тогочасного літературознавства, вчених-філософів, істориків, економістів; підготовка й хід цього видання контролювалися найвищими на той час державними, політичними й громадськими інституціями.

З іншого боку, тодішні обставини, коли незалежність України ще залишалася мрією, а в країні панував жорсткий ідеологічно-партійний режим, були основним чинником того, що поза межами видання залишилася вже відома доти літературознавцям (а в ряді випадків також кваліфікованій читацькій громаді) низка Франкових творів, перекладів, статей, публікація яких доконечно потрібна для з'ясування справжньої, не спрощеної і не зведеної до доктринальної однозначності ідеологічної позиції Франка-

гуманіста. Ще одним фактором прикрої недостатності обсягу спадщини, представленої в 50-томному виданні, стали випадки організаційної неузгодженості та відставання деяких ділянок тогочасного франкознавства. За цих обставин ускладненою виявилася проблема: гідно справитися з обсягом і глибиною розглядуваного письменницького, публіцистичного, наукового доробку автора.

Слід зазначити, що Зібрання творів Івана Франка у п'ятдесяти томах із самого початку не планувалося як зібрання повне. Ще на попередніх етапах його підготовки тогочасна редакційна колегія видання передбачала вибірковість щодо тих чи інших масивів творчості Франка, зокрема поетичної, а також його перекладацької та журналістсько-газетярської діяльності. Проте реальна практика здійснення цього видання внесла додаткові небажані корективи — у бік посилення його «неповноти».

Думка про те, що п'ятдесятитомник треба доповнити, виникла уже з виходом у 1976 р. його першого тому, де в препарованому вигляді подано збірку «З вершин і низин»; у третьому томі бракувало низки віршів зі збірок «Давнє й нове», «Із літ моєї молодости», читач не побачив «Прологу» та «Великих роковин» — творів, які, безперечно, були добре відомі в середовищі національної культурної громади. З виходом наступних корпусів спадщини, наприклад поетичних перекладів, а згодом і прозових, освічений читач міг бути подивований відсутністю ряду Франкових перекладів, існування яких уже задекларованe у франкознавчій літературі. До можливих пояснень цього рівнем та значенням перекладуваних творів, критично великими обсягами тих чи інших перекладів справедливо долучалася підозра й про причини ідеологічного характеру, зокрема непослідовність у проведенні того принципу «інтернаціоналізму», який офіційно з пафосом проголошувала тогочасна влада. Далеко не всі очікування читача виправдав корпус літературознавчих, історичних, філософських праць. Попри значні обсяги вміщеного тут, за межами видання залишалися десятки статей і розвідок Франка, відомі за публікаціями в популярних періодичних виданнях його часу, не кажучи про менш знані читачеві.

Безперечно, франкознавцями виношувалася ідея доповнення 50-томника, зміщуючись практично з виходом кожного нового тому. Пригадую наші розмови з Зиновією Франко, яка готувала до друку не вміщені в 50-томнику наукові статті й розвідки Івана Франка, передусім мовознавчого характеру. Я навіть писав рецензію на підготовлений нею збірник статей (частина їх увійшла пізніше в збірник «Мозаїка»), — на жаль, не судилося Зиновії Тарасівні побачити його надрукованим...

Повторю: ідея доповнення 50-томника не покидала середовища справжніх франкознавців, проте існувала ціла низка причин і чинників, яка протягом іще кількох років старого режиму, а потім іще протягом десятиліття бурхливих суспільнозначущих подій пригальмовувала здійснення «доповнювального» проекту. Тимчасом п'ятдесятитомник, незважаючи на критику його неповноти, тривко увійшов до широкого наукового і культурного обігу, здобув належний йому статус найавторитетнішого видання Франкових творів.

Природно, поодинокі художні (поетичні) твори та наукові статті й розвідки І. Франка з числа тих, які не увійшли у 50-томне Зібрання, проте з різних точок зору надзвичайно важливі для зрозуміння найсуттєвішого у Франковій спадщині, до цього часу вже передруковано в тих чи інших виданнях. Маємо на увазі такі, як 1-й том із планованого в серії «Бібліотека української літератури» тритомника Творів І. Франка (К., 1991), збірники Франкових творів «Встане славна мати Україна...» (К., 1993) та «Мозаїка» (Львів, 2001), видання: Франко І. Вибрані твори у 3 томах (Дрогобич, 2005). Проте справа ґрунтовного, на належному рівні доповнення 50-томного Зібрання творів цими виданнями не вирішена і навряд чи могла вирішитися. Реалізувати таке завдання під силу лише виданню, що успадковує наукові принципи, запропоновані 50-томником, забезпечує системний підхід щодо спадщини письменника, подає текстологічно вивірені тексти (із опертям на автографи та першодруки), їх характеристику, різнобічний коментар тощо. Таким виданням бачаться пропоновані Додаткові томи.

Можливо, справедливим було б сказати, що читач не мав чекати аж двадцять років на появу томів, що доповнюють п'ятдесятитомник. Проте і певні організаційні рішення, і, тим більше, конкретна робота з укладання книг — це справа не одного дня, зрештою, як виявилося, не одного року. Хоча, повторюємо, часова дистанція між 50-томником і його доповненням з часу, коли така необхідність стала усвідомленою, могла б і мусила б бути коротшою.

Нині можна сміливо констатувати зміцнення позицій української філологічної науки. На піднесенні знаходиться й франкознавство (що об'єднує не лише філологів, а й — за масштабними зацікавленнями самого Франка — фахівців багатьох інших ділянок гуманітарного знання). Створення цих Додаткових томів стало своєрідним взаємозумовленням можливого й необхідного, а саме: пояснюється як нарощеними потенціями зазначених наук, що дозволили цей проект здійснити, так і невідхильною потребою мати якомога повніший звід Франкових текстів, що є передумовою подальшого поступального руху в багатьох сферах сучасної наукової думки.

Хай із запізненням, але сьогодні українська наука, зусиллями переважно нового покоління дослідників, сплачує певний борг шанувальникам великого Франка. До корпусу із п'ятдесяти двох книг, що були видані в обсягу 50-томника, сьогоднішній читач може долучити іще п'ять книг — чотири томи художніх творів, перекладів та наукових праць письменника, а також довідковий том купюр. Варто зазначити, що підготовлені Додаткові томи не тільки виповнюють першопочаткові проекти 50-томного Зібрання, але й виходять за їх межі, особливо том оригінальних поетичних творів та поетичних перекладів, у якому, передусім завдяки пошуковій діяльності редактора тому, запропоновано читачеві маловідомі й зовсім невідомі (видобуті з рукописів і вперше публіковані) зразки Франкової творчості.

Певна річ, на цьому аж ніяк не закінчуються франкознавчі плани і проекти, зокрема й видавничі. Мусить набирати зриміших контурів справа підготовки системніших, більше наближених до реальних особливостей текстів, ґрунтовніше й розлогіше коментованого нового видання Франкових творів. Яким воно має бути — розмову про це можна уже розпочинати. В Інституті літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, у його Львівському відділенні, у Львівському національному університеті імені Івана Франка, в інших наукових і науково-педагогічних установах в Україні й поза її межами у цьому напрямку ведеться значна підготовча робота характеру безпосереднього чи більш опосередкованого (як-от: створення електронної копії фонду рукописів І. Франка, підготовка пробних томів «Франківської енциклопедії», видання «Літопису життя й творчості І. Франка», бібліографічних довідників, що мають скласти системний бібліографічний звід франкознавства, тощо).

Тимчасом, схиляючись перед іменем великого письменника й мислителя, докладаємо ці нові томи Франкових творів і перекладів у підвалину майбутньої споруди як більш, так і менш масштабних видань його спадщини, в її вивчення, в розбудову всієї національної культури, у якій генієві Франка належить першорядне місце.

Микола Жулинський

З ЄГИПЕТСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

ЄГИПЕТСЬКІ КАЗКИ І КАЗКА ПРО ДВОХ БРАТІВ

Вступна увага

Коли в р. 1852 єгиптолог де Руже віднайшов оповідання з доби фараонів, похоже на оповідання з «Тисячі й одної ночі», здивувалися сьому дуже всі, навіть ті вчені, що, думалось, добре знали стародавній Єгипет. Досі віднайдено в папірусах гімни до богів, історичні поеми, писання магічні або наукові, листи про всякі справи, цілу літературу поважну та духовну — аж тут на тобі, казка! Вельможні особи, що їх мумії спочивають у наших музеях, уважалися досі такими поважними, що ніхто в світі не був би посмів думати, щоб вони читали або компонували казки в ту пору, коли ще не були муміями, а живими людьми. А тут на тобі, казка! Вона була власність царевича, сина царського, що сам опісля був царем, власність Сеті II*, сина Мінефти, внука Сезостріса*. Одна англічанка, що походила з Парижа, Єлисавета д'Орбіне, прислала до де Руже папірус, закуплений нею в Італії, і бажала знати, що в ньому було написано. Оповідалося там про двох братів, далі — про те, як жінка старшого фальшиво обвинуватила молодшого так, що він мусив утікати, і як він опісля перемінювався зразу в бика, потім в дерево, а за третім разом відродився царем. Де Руже подав 1852 р. не так переклад, як розбір сеї казки («Revue Archéologique», t. IX, 385 і дві гл. також «Athénaeum Français», I, 1852). Багато місць тексту виблідло майже до крихти; деінде щохвилі попадалися прогалини чи то тому, що рукопис був ушкоджений, чи тому, що тяжко ще було відчитати деякі знаки або зрозуміти значіння певних граматичних зворотів. Навіть ім'я героя

було кепсько прочитане: Сату, а треба читати — Бітіу. Та відтоді можна сказати, що ані одного останка єгипетської літератури не простудійовано так докладно і з таким пожитком. Вглубляючися щораз то більше в сей текст, учені здужали повиправляти помилки, повиповнювати люки, так що тепер «Казка про двох братів» читається плавно і ясно, з виємком хіба кількох слів.

Цілих 12 літ ся казка була одиноким того роду останком єгипетської літератури. Мало-помалу повидобували на світ тисячі останків давньої давнини: списи завойованих провінцій, списи імен царів, похоронні написи, пісні на побіди, родинні листи, рахункові книги, формули магічних заклинань, акти судові, навіть розвідки лікарські та геометричні, але нічогісінько такого, що би було похоже на оповідання. Аж ось 1864 р., розкопуючи руїни Теб* близь села Деїр-ель-Медіне, в гробниці одного коптського монаха найдено дерев'яну скриньку, а в ній обік актів одного сусіднього монастиря найшлися рукописі менше набожного змісту, а власне, приписи моральні писаря Ані, дані синові його Коншотпу, молитви на 12 годин ночі і фантастична казка, змістом своїм ще дивніша від казки про двох братів. Герой її називається Сатні, є сином царя мемфіського і бореться з юрбою балакучих мумій, чарівників, магів і якихось темних істот, про котрі не знати, чи вони живі, чи мертві. Відки взялося се оповідання, оперте на поганських віруваннях, в гробниці християнського монаха? Думаю, що сього докладно ніколи не будемо знати. Дехто догадується, що той монах був одним із остатніх єгиптян, що знався ще трохи на старих писаннях; коли він умер, його побожні братчики поховали з ним разом і його рукописі, хто зна, може, підозріваючи в них якісь чортівські грамоти. Та сяк чи так, найшлося оповідання, правда, без початку, та, зрештою, заховане досить добре, так що вчений, привичний до демотичного письма[1], міг його відчитати без надто великої трудности. Та знання демотично-

[1] Демотичним письмом називається письмо, приладжене до ужитку в щоденнім житті. Воно починається від XXVI-ої династії. Є се скорописна і дуже скорочена форма старого курсивного письма, званого гіератичним.

го письма не було ще тоді так загальне між єгиптологами. Тонесенький і невиразний почерк, велика сила нових граматичних форм, сухість або незначність текстів відстрашували або знеохочували многих. Один д.Бругш* був спосібний зробити для вияснення Булякського рукопису (названого так через те, що переховується в музеї в Буляк у Єгипті) те, що зробив де Руже для рукопису пані д'Орбіне. В р. 1867 він зладив його переклад і видав його в «Revue Archéologique»; сей переклад такий вірний, що й досі ще в ньому не треба змінювати майже нічогісінько.

Відтоді пішли без перерви щораз нові находки. В р. 1874 д. Гудвайн*, перебираючи Гаррісову* збірку папірусів, закуплену Британським музеєм*, натрафив на оповідання про заклятого царевича і ще на один уривок, який він зразу прийняв за виписку з якоїсь літописі та в якому далі побачив основу, дуже похожу на деякі частини казки про Алі-Бабу (з «Тисяча й одної ночі»). Не минуло кількох неділь, аж ось д. Шаба (Chabas)* доносить, що найшов у Турині* розрізнені листки якогось оповідання про любовні пригоди (пізніше показалося, що се не шматки оповідання, а збірка любовних пісень), а між Буляк-ськими папірусами останки иншої якоїсь любовної історії. Д. Голеніщев* трохи пізніше віднайшов у Петербурзі аж три оповідання, та їх тексти так і лишилися досі не опубліковані. Д. Ерман* подав недавно зміст довгого оповідання, котрого рукопис колись належав до єгиптолога Лепсіуса*, а тепер находиться в берлінськім музеї. Врешті між папірусами того ж музею находиться початок ще одного оповідання про дивні пригоди, та сей початок такий короткий і попсований, що годі догадатися напевне, який був дальший зміст оповідання. Надто на многих черепках, розкиданих по різних европейських музеях, находяться шматочки якоїсь казки про упирів. Додаймо до того, що деякі писання, які досі загально вважалися історичними документами, як ось «Пригоди Сінугіта», «Сперечка між урядником і селянином», «Переговори між царем Анопі і царем Сокнунрі», «Пам'ятний стовп царівни Бахтани», коли їм ближче придивитися, показуються не чим, як тільки останками повістевої літератури. Таким робом, по

2000 літ руїни і забуття віднайдено майже таке саме число єгипетських оповідань, як і ліричних поем або гімнів, обернених до різних богів[2].

Проф. Ж. Масперо
[Г.-К.-Ш. Масперо].

КАЗКА ПРО ДВОХ БРАТІВ

I

Були собі раз два брати від одної матері і від одного батька. Старший звався Анупу, а молодший Бітіу. Анупу мав хату, мав жінку, а молодший був у нього немов за слугу: шив одежу, ходив у поле за худобою, робив що було треба, рубав дрова, справляв усяку польову роботу. А був сей молодший брат дуже добрий робітник, так що в цілім Єгипті не було йому рівні.

За такою роботою минуло чимало днів. Молодший брат ходив за волами по своїму звичаю день у день і щовечора вертав додому, двигаючи в'язку всякого польового зілля. Прийшовши додому, він ось що робив: клав зілля перед старшим братом, що сидів разом з жінкою, потім вечеряв, їв і пив, і лягав спати в стайні обік своїх прекрасних волів. А коли на світі розвиднілося і настав новий день, і напечено хліба, він ставав перед старшим братом, діставав хліба, щоби мав що їсти в полі, і гнав воли на пашу в поля. І коли отак він ішов за волами, вони говорили до нього: «Там і там є добра паша!» Він слухав усе, що вони говорили, і гнав їх на ту добру пашу, якої вони собі бажали. Таким робом, його воли поробилися дуже гарні і наплодили багато-багато телят.

---

[2] Се, що тут перекладено, є початок прекрасного вступу проф. Масперо до його збірки перекладів єгипетських казок («Les contes populaires de l'Egypte ancienne, traduits et commentés». Paris, 1889, с. I—VII). В своїм вступі проф. Масперо* розбирає єгипетські казки головно з погляду на ті побутові подробиці із староєгипетського життя, які містяться в них. Для нашої цілі сей розбір менше цікавий, і для того ми, користуючися книжкою проф. Масперо для злагодження перекладу казки про двох братів на нашу мову, подаємо далі ті багаті порівнюючо-літературні сказівки, які дібрав до неї звісний фольклорист Е. Коскен*. — *І[ван] Франко.*

А коли прийшла пора польової роботи, старший брат сказав йому: «Прилагодь нам запряг до орання, бо отсе земля вийшла з-під води і добра до орання. Також винеси насіння на поле, бо завтра рано візьмемось до роботи». Так мовив старший брат. Молодший брат зробив усе так, як велів йому старший. Коли на світі засвітало і зробився другий день, вони пішли в поле з плугом, взялися до роботи і на серці було їм дуже-дуже весело, так що вони працювали не спочиваючи.

Минуло чимало днів після сього, вони все ще були в полі і працювали. Старший брат вислав молодшого мовлячи: «Бігай, принеси нам ще насіння зі села». Молодший брат застав жінку свого старшого брата, як плела собі коси. Він мовив до неї: «Встань, дай мені насіння, щоб я біг швидко в поле, бо старший брат, висилаючи мене, сказав мені: "А не гайся!"» Вона сказала йому: «Іди, отвори шпіхлір і візьми, що тобі треба, бо я боюсь, щоб мені коси не порозпліталися». Молодий парубок пішов до стайні, взяв великий горнець, бо мав намір набрати багато зерна, насипав до нього жита і ячменю і вийшов, несучи горнець. Вона мовила до нього: «Чого се ти так багато набрав на плечі?» Він сказав їй: «Ячменю три міри, жита п'ять мір, пшениці п'ять мір, ось чого я набрав». Так він до неї. А вона обернулася до нього і мовить: «Справді, велика твоя сила! День у день бачу, який ти дужий!» І її серце затріпалося до нього в любовному бажанню. Вона встала, зупинила його і мовила до нього: «Ходи, спочиньмо разом годиночку! Коли мені се зробиш, я тобі справлю гарну одежу!» Молодий парубок розгнівався дуже, як полуднева пантера задля тих неподобних слів, що вона йому сказала, і вона дуже-дуже злякалася. Він промовив до неї, кажучи: «Але ж пробі, ти для мене, як мати, а мій старший брат удержує мене! Ох, се ж страшенний гріх, те що ти мені сказала! Не говори мені сього ще раз і я не скажу сього ніякому чоловікові!» І він узяв мішок і пішов у поле. А коли прийшов там, де ждав його старший брат, вони взялися до роботи, щоби довести її до кінця.

А в вечірню пору, коли старший брат вернув додому, а молодший брат ішов за волами з в'язанкою всяких польових трав і гнав худобу перед собою, щоб її загнати на спо-

чинок до стайні, що була в селі, тоді жінка старшого брата побоялася тих слів, що була наговорила. Вона взяла собі чорної сажі і поробила собі знаки, немов би її побив якийсь злочинець, щоби сказати мужеві: «Се твій менший брат знасилував мене!» — коли її муж верне вечором, як се діялось звичайно щодня. Ввійшовши в хату, він застав жінку, як вона лежала і стогнала, мов від насилля; вона не дала йому води вмити руки, як був звичай щодня, ані не засвітила світло перед ним, в хаті було зовсім темно, а вона лежала зовсім недужа. Муж промовив: «А се хто говорив з тобою?» А вона відповіла йому: «Ніхто не говорив зі мною, крім твого меншого брата. Коли він прийшов набрати для тебе насіння і застав мене, як сиділа самісінька, він сказав мені: "Ходи, спочиньмо разом годинку, пристрій своє волосся!" От таке він говорив до мене, та я й слухати не хотіла."Чи ж я не є для тебе, як мати, а твій старший брат не є для тебе, як батько?" Так я мовила йому. Він злякався і побив мене, щоб я не говорила тобі про се. І коли ти даруєш йому життя, я вмру; адже ж бачиш, коли він прийде ввечір, а я пожалувалася тобі на його негідні слова, то легко зрозуміти, що він зробить».

Старший брат розлютився, як полуднева пантера, наострив ніж і взяв його в руку, а тоді сховався за дверима стайні, щоби вбити меншого брата, коли той прийде вечором, щоби позаганяти худобу до стайні. А коли сонце спочило і надійшов менший брат, навантажений усякою травою, як мав звичай щодня, то корова, що йшла передом, входячи до стайні, сказала своїому пастухові: «Ось тут твій старший брат сховався перед тобою з ножем, щоби тебе вбити; рятуйся від нього!» Коли він почув, що мовила корова, що йшла передом, а друга сказала йому те саме, він заглянув попід двері стайні і побачив ноги свойого старшого брата, що був схований за дверима з ножем в руці. Тоді він кинув в'язанку на землю і пустився бігти щодуху, а старший брат погнався за ним з ножем. Менший брат скрикнув до Фра-Гармакуїті (бога сонця)*, мовлячи: «Господи ласкавий, ти знаєш, чия правда, а чия кривда!» І Фра почув усі жалі і велів проявитися величезній воді між ним і його братом, а у воді було повно крокодилів, і один із братів стояв по однім боці, а другий по другім. То старший

брат два рази простяг руку до удару і два рази не вбив свого меншого брата — ось що він учинив! А менший брат обізвався до нього з берега, мовлячи: «Будь там аж до рана! Коли сонячний круг появиться, я буду говорити з тобою перед ним, щоби виявити правду, бо більше вже не буду з тобою ніколи, не буду вже в тій стороні, де ти будеш, і піду в Долину Акації!»[1]

Коли на землі засвітало і зробився другий день, бо Фра-Гармакуїті піднявся на небо, оба брати побачили один одного. Молодий парубок промовив до свойого старшого брата, кажучи: «І чого б бігти за мною, щоби мене вбити підступно, не вислухавши того, що мали сказати мої уста! Адже ж я будь-що-будь твій менший брат! Адже ж ти у мене є замість батька! Адже ж твоя жінка у мене є як мати! А хіба ж се не так було, коли ти вислав мене, щоб я приніс для нас насіння, що твоя жінка сказала до мене: "Ходи, проведімо разом годинку, положімося!" А перед тобою вона обернула се діло на другий бік». І він розповів старшому брату все, що зайшло між ним і його жінкою. Він поклявся на Фра-Гармакуїті і мовив: «А ти біг за мною, щоби мене вбити підступно! Ти сховався за дверима з ножем в руці, в засідці! Який сором!» І він добув ножа, що ним утинав гиляки і відрізав собі член і кинув його в воду, де його пожер сом. Тоді він ослаб і зомлів. А старший брат дуже-дуже проклинав свою душу і стояв на місці, ридаючи голосно, бо не знав, як перейти на той берег, де був його менший брат, задля крокодилів. Менший брат обізвався до нього, мовлячи: «Так, брате! Ти вдався в погане діло! Так то ти не пригадав собі ані одного доброго діла, ані одної прислуги, які я тобі вчинив! Ну, іди ж додому, стережи собі сам своєї худоби, бо я не житиму більше в тім місці, де ти будеш, я піду в Долину Акації. Та ось що ти зроби для мене: коли дізнаєшся, що зо мною сталася якась пригода, прийди і подбай про мене. Бо я зачарую своє серце і положу його на вершку цвіту Акації, а коли зрубають Акацію, а

---

[1] Що се за Долина Акації — незвісно. З дальшого оповідання показується, що ту долину уявляли собі єгиптяни десь над Нілом, у незвісних верхів'ях тої ріки; догадуються, що символічно се значить: долина мертвих або долина щасливих душ.

моє серце впаде на землю, ти прийди і знайди його. І хоча б ти шукав його й сім літ, не знеохочуйся, а коли його знайдеш, вложи його до посудини з свіжою водою, то я віджию знов і помщуся за лихо, яке мені зроблено. А ти пізнаєш, що зо мною щось сталося, коли візьмеш збан пива в руку, а воно почне булькотати; тоді, коли се тобі покажеться, не гайся ані хвилини!» І затим він пішов у Долину Акації, а його старший брат вернув додому, держачися рукою за голову, посипаний пилом. А прийшовши додому, він убив свою жінку, кинув її псам і жив у жалощах за своїм меншим братом.

II

Багато днів пройшло після сього. Молодший брат пробував у Долині Акації і нікогісінько не було з ним. День він проводив, полюючи звірів по горах, а вечором приходив спати під Акацією, що у вершку її цвіту було зложене його серце. А коли пройшло багато днів, він збудував своїми руками в Долині Акації дім з усякими вигодами, щоби в нім замешкати. Коли раз вийшов із дому, пострічалась йому всі дев'ять богів, що спішили кермувати долею свойого Єгипту. Дев'ять богів промовили всі враз і сказали до нього: «Ей, Бітіу, бику дев'яти богів[2], як же се ти живеш сам, покинувши свій край задля жінки Анупу, твого старшого брата? Ну, жінка ся вбита і ти відплатив брату за все те зло, яке він зробив тобі». Їх серце змилувалося над ним дуже-дуже, і Фра-Гармакуїті промовив до Хнуму[3]: «Ей-же, сотвори жінку для Бітіу, щоб він не жив отак самотою!» Хнуму зробив йому товаришку, щоб жила з ним, і вона була така вродлива красуня, що в цілому Єгипті не було такої, бо в ній були всі боги. Сім Гаторів[4] прийшло, щоб її побачити, і всі сказали одними устами: «Нехай її меч по-

[2] Се дивовижне прозвище вказує, що Бітіу вважається тут появою бога Озіріса*, до якого часто прикладається ота назва і який після вірувань єгиптян дізнавав також подібних пригод, як Бітіу в отсій казці.

[3] Назва Хнуму значить дослівно: творець; се було місцеве божество острова Елефантіни і краю коло першого Нілевого водоспаду.

[4] Гатор — мітична істота жіноча, похожа на грецькі Гори* або Граціï*, на Феї* у романських та германських народів.

б'є!» Бітіу любив її дуже-дуже; коли рано виходив полювати для неї звірів, а вона лишалася дома, то говорив до неї: «Не виходи з хати, бо боюся, щоб тебе Ніль* не вхопив; я не міг би увільнити тебе від нього, бо я така ж жінка, як і ти[5], а моє серце спочиває на вершку Акації; та коли б хто инший, крім мене, найшов його, я буду битися з ним». Одним словом, він розповів їй усі свої тайни.

Після сього пройшло багато днів. Бітіу був на полюванні, як се було його звичаєм день у день. Молода жінка вийшла з хати, щоби пройтися попід Акацією, що росла обік хати. Аж ось Ніль побачив її і погнався за нею; вона кинулася тікати від нього і вбігла до хати. Ніль крикнув до Акації, мовлячи: «Вона мусить бути моя!» Акація дала йому жмуток її волосся. Ніль поніс його до Єгипту і положив його в хаті пральників фараонових. Запах від жмутка волосся уділився фараоновій одежі; почали добиватися у фараонових пральників, мовлячи: «Запах дивних пахощів у одежах фараонових!» Почали добиватися від них відповіді день у день, та вони не знали, як се сталося. Та ось голова пральників фараонових вийшов на берег, бо серце його було дуже зажурене тими допитами, що йому роблено день у день. Він зупинився, сперся на поруччя саме насупроти того жмутка волосся, що був у воді. Він післав униз одного слугу, і сей приніс йому той жмуток, переконавшися, що він пахне дуже-дуже гарно, а голова заніс його Фараонові. Скликали магів-писарів фараонових, і ті сказали Фараонові: «Сей жмуток волосся походить від дочки Фра-Гармакуїті, що має в собі суть усіх богів. Ти, кому підлягають чужі краї, вишли посланців по всіх чужих краях шукати сеї дівчини, а з посланцем, що має йти в Долину Акації, нехай іде в супроводі багато людей». Його Величество сказав: «Прекрасно, прекрасно те, що ви сказали!» І виправлено посланців.

Минуло багато днів по тім. Люди, що були пішли по чужих землях, вернулися і здали справоздання Його Величеству. Тільки ті, що пішли в Долину Акації, не вернули. Бітіу повбивав їх, а пустив лиш одного з-поміж них, щоби заніс звістку Його Величеству. Тоді Його Величество ви-

---

[5] Натяк на те, що Бітіу був кастрат.

слав багато людей і рубачів, а також людей з возами, щоби привезли дочку богів; з ними була одна жінка і нарадила їх, як мають собі поступати. Отся жінка вернула до Єгипту з дочкою богів, і весь Єгипет урадувався нею. Його Величество полюбив її дуже-дуже, так що називав її своєю найлюбішою жінкою. Він почав випитувати її, хто її чоловік, а вона сказала Його Величеству: «Зітніть Акацію і знівечте її!» Фараон післав людей і рубачів зо сокирами, щоби зрубали Акацію. Вони відрубали цвіт, у котрому було серце Бітіу, і він упав трупом сеї самої лихої хвилини.

III

А коли на землі засвітало і зробився другий день після того, як зрубано Акацію, сталося так, що Анупу, старший брат Бітіу, прийшов до свойого дому і сів, умивши собі руки. Йому подали збанок пива, а воно почало булькотати; подали йому другий збанок вина, і воно закаламутилося. Тоді він узяв палицю і сандали на ноги, надів одежу, забрав оружжя і помандрував у Долину Акації. Прибувши до палати свого меншого брата, він побачив свого меншого брата простертого на долівці, неживого. Він заплакав, переконавшися, що його менший брат лежить неживий; він пішов шукати серця свого меншого брата під Акацією, під котрою його менший брат спав вечором. Три роки він шукав і не міг найти нічого. Вже почався четвертий рік, коли серце його меншого брата забажало дістатися до Єгипту і промовило: «Завтра піду» — так промовило його серце[6]. А коли на землі засвітало і зробився другий день, Анупу пішов, і шукав він Акацію увесь день; вечором він вернув, роздивляючися довкола себе, щоби шукати наново. І ось він побачив ямку, а коли заглянув у її заглиблення, глянь, а там було серце його меншого брата. Він приніс миску, повну свіжої води, поклав його в неї і мів, як се був його звичай кождого дня. А коли настала ніч, а серце нассалося води, Бітіу стрепенувся всім тілом і почав пильно

[6] По єгипетському віруванню, кожний член людського тіла жив своїм особливим життям. Серце вважалося осередком тіла і головним органом життя і свідомости; по смерті чоловіка воно здавало Озірісові рахунок.

вдивлятися в свойого старшого брата, а потім забажав пити. Анупу, старший брат, підняв миску зо свіжою водою, в котрій було серце його меншого брата, сей напився, його серце прийшло на своє місце і він зробився таким, як був уперед. Брат з братом обнялися, кождий почав говорити до другого. Бітіу мовив до свого старшого брата: «Отсе я зроблюся великим биком, що матиме на собі всі добрі знаки[7]; ніхто не пізнає мене тоді. А коли зійде сонце, ти сідай на мій хребет, а коли ми прибудемо на те місце, де є моя жінка, я їй відплачуся за все зле, що вона зробила мені. Ти ж веди мене до того міста, де живе Фараон, а він тобі надає всякого добра, обсипле тебе золотом і сріблом за те, що ти привів йому мене, бо я буду великим чудом і весь край урадується мною. А потім ти йди собі додому».

А коли на землі засвітало і зробився другий день, Бітіу перемінився в таку подобу, як був заповів, а його старший брат Анупу сів на його хребет зараз вранці і прибув у те місто, де жив Фараон. Про нього дали знати Його Величеству, він його побачив і дуже-дуже врадувався.

Справлено для нього дуже-дуже пишну учту, і Фараон мовив: «Се велике чудо зробилося!» І радувалися всі в цілому Єгипті[8]. Старшому брату надавали золота і срібла, і він запанував у своїй домівці. Фараон дав йому багато слуг, багато поля і полюбив його дуже-дуже, дужче, ніж усіх людей у цілому Єгипті.

IV

Минуло чимало днів після сього. Одного разу бик увійшов до гарему, дійшов до місця, де була улюблена, і почав до неї говорити, мовлячи: «А бачиш, я таки жию!» Вона мовила до нього: «А хто ж ти такий?» Він мовив до неї: «Я — Бітіу! Ти намовила Фараона, щоби велів зрубати Акацію, під котрою була моя домівка, так щоб через тебе я не міг жити, аж бач, я таки жию, я перемінився в бика!»

---

[7] То значить, святим Анісом, уособленням Озіріса, котрому єгиптяни віддавали найвищу честь.

[8] Час між смертю одного Апіса а появою другого був часом загальної жалоби для цілого Єгипту; появлення нового Апіса було днем загальної радости, всенародним празником.

Улюблена дуже-дуже злякалася тих слів, які сказав їй муж. Він вийшов з гарему, а Фараон прийшов провести з нею щасливий день. Вона обідала разом з Фараоном, і Фараон був для неї дуже-дуже ласкавий. І вона мовила до Фараона: «Присягнися мені на Бога, скажи: "Все, що ти скажеш, я вислухаю для тебе!"» Він заприсягся вислухати все, що вона скаже, а вона сказала: «Дай мені з'їсти печінку з отсього бика, він і так ніколи ні до чого доброго не здасться». Так вона сказала. Фараон дуже-дуже засумувався тими її словами, а його серце дуже-дуже заболіло. Та коли на землі засвітало і зробився другий день, відправлено великий празник з жертвами на честь бика, а тоді Фараон вислав одного з перших своїх прислужників, щоби казав зарізати бика. Та ось, коли його зарізано і коли слуги несли його на плечах, він стрепенув ще раз карком, а з нього присли дві краплі крови і впали на дві великі ступні фараонові, одна з одного боку великої брами фараонової, а друга з другого боку. А з тих крапель крови виросли два великі персики[9], оба незвичайно хороші. Пішли слуги і сказали Фараонові: «Велике чудо для Вашого Величества». Фараон дуже сим утішився, а з ним і увесь Єгипет, і Фараон звелів складати персикам жертви.

Минуло чимало днів після сього. Фараон вийшов за браму з лазурового каменя. На його шиї був вінок з різнородних квіток. Він їхав на пурпуровім возі і вийшов із царської палати, щоби побачити персики. Улюблена їхала возом в парокінь обік Фараона. Фараон усів під одним персиком, улюблена сіла під другим. А коли вона сіла, персик почав говорити до своєї жінки: «А, зраднице! Я — Бітіу і живий наперекір тобі. Ти намовила Фараона, щоби велів зрубати Акацію, під котрою була моя домівка. Тоді я зробився биком, а ти знов казала мене вбити!»

Чимало днів пройшло після сього, коли улюблена обідала з Фараоном і коли Фараон був для неї ласкавий, вона сказала Фараонові: «Заприсягни мені на Бога і скажи: "Все, що скаже моя улюблена, я вислухаю і сповню"». «Говори!» Він вислухав усе, що вона сказала. Вона мовила:

---

[9] Персик (Mimusops Schimperi) або абрикосове дерево було в старім Єгипті посвячене Озірісові.

«Кажи зрубати оба персики і поробити з них гарні дошки!» Фараон вислухав усе, що вона сказала. А кілька день опісля Фараон вислав зручних столярів, щоби зрубали персики фараонові. Жінка фараонова, улюблена, стояла при них і придивлялася їх роботі. Втім одна тріска скочила, влетіла в рот улюбленої, вона проковтнула її і зайшла в тяж. Столярі порізали персики, пообтісували колоди і зробили все, що вона хотіла.

Минуло чимало днів після сього, і вона привела на світ хлопчика. Пішли сказати Фараонові: «Вродився тобі хлопчик». Принесли його до Фараона, він надавав йому мамок і колисальниць. Радість запанувала по всім Єгипті. Почали святкувати день його уродин, почали надавати дітям його ім'я. Фараон любив його дуже-дуже і надав йому титул царевича-короля Етіопії* (Каушу). А коли пройшло багато днів після сього, Фараон зробив його князем-наслідником усього Єгипту. А коли пройшло багато днів після сього і він пробув багато літ князем-наслідником усього Єгипту, Фараон полетів на небо[10]. Тоді Бітіу промовив: «Покличте мені найперших дорадників фараонових, щоб я розповів їм усе, що було зі мною». Привели також його жінку, і він почав свідчити проти неї перед ними, і засуд їх виконано. Тоді привели його старшого брата, і він зробив його князем-наслідником усього Єгипту. Двадцять літ він царював над Єгиптом, потім помер, а його старший брат став на його місце від самого дня його похорону. Скінчилася в супокою отся книжка, коштом писаря-скарбника Каґабу при скарбі фараоновім, працею писаря Горі і писаря Еннани, наставника над книгами. Хто говоритиме про сю книжку, нехай Тот буде йому на поміч!

Уваги до казки про двох братів

Оповідання про двох братів розбиране було вченими з погляду мітологічного; д. Франсуа Ленорман* посвятив йому осібний розділ у своїй книзі (*François Lenormant,* «Les premiéres Civilisations», I, с. 397 і далі). Він бачить в ньому «перемінений на людову казку міт, що на-

[10] Єгипетська офіціальна формула, значить умер.

ходиться в основі всіх релігій західної Азії: молодий бог сонця вмирає і відживає раз по разу. Сирійсько-фінікійську відміну сього міту маємо в казці про Адоніса*, фрігійську в казці про Атиса*, а в кінці відміну, потрачену в часі, якого ще не можемо означити докладно, в легенді про Загрея*». По думці Ленормана, «се ще один із тих численних примірів впливу азіятських переказів на Єгипет в часі панування XVIII і XIX династій, і то не такого впливу, щоби ті перекази вводжено в релігію, але коли вони приносилися у формі людової казки».

Та ми не думаємо йти за д. Ленорманом на поле міто-логії. Ми хочемо розібрати казку про двох братів з иншого погляду. Д. Ленорман сказав щиру правду: ми маємо тут перед собою правдиву людову казку. Отож, коли ми порівнюємо людові казки, записані в наших часах по Европі та Азії з тими складовими частинами, з яких збудована єгипетська казка, то побачимо — декому може се буде й дивно, — що казка про двох братів така подібна до многих із сих нових казок, що годі думати, щоби ся подібність була тільки припадкова.

Почнімо від кінцевого уступу, де оповідається про різні переміни Бітіу, і порівняймо його з одною казкою німецькою, записаною в Гессії* (W o l f, «Deutsche Hausmärchen», с. 394). Тут пастух робиться начальником над царським військом; хитра царівна, дочка ворожого царя, відбирає йому зрадою меч, що робив його непереможним. Його поборено, вбито, а його тіло, порубане на шматочки, зложено в скриню і вислано цареві його пану. Чарівники вертають йому життя і дають йому таку силу, що він може перемінюватися в що хоче. Він перекидається гарним конем і каже себе продати ворожому цареві. Коли царівна побачила сього коня, зараз казала відрубати йому голову. Кухарка, почувши се, прийшла до коня і, плещучи його по шиї, почала плакати і жалувати, що його мають зарізати. Кінь мовить до неї: «Коли мені відрубають голову, то три краплі моєї крови бризнуть на твою запаску; коли мене любиш, то закопай їх в такім а такім місці». Кухарка зробила те, о що просив її кінь, і на другий день на місці, де були закопані краплі його крови, виросло прекрасне черешневе дерево. Царівна просить свойого батька, щоби казав зрубати

черешню. Кухарка прибігає і жалує дерева, а черешня мовить їй: «Коли мене будуть рубати, візьми, коли мене любиш, три трісочки і кинь їх у царівнин ставок». На другий день, рано, три золоті качки плавають по ставку. Царівна бере лук і стріли і вбиває дві качки, а третю ловить живцем і замикає у своїм покою. Та ось уночі качка викрала у неї магічного меча і втекла.

Як бачимо, обі казки подібні напрочуд. В обох, у німецькій і єгипетській, герой зразу вбитий, потім воскрес і перекидається гарною скотиною, тут конем, а там биком, і так дістається на двір царя, де живе гарна жінка — причина його смерті. У обох оповіданнях ся жінка упрошує царя вбити сю скотину, та в хвилі, коли її вбивають, бризкають краплі її кров, а з них виростає дерево. В кінці в фантазії сучасного німця і стародавнього єгиптянина життя героя ховається в кілька трісок із сього дерева, коли й се царівна веліла зрубати.

Угорська казка, записана графом Майлатом*, дуже подібна до сеї німецької[1]. Герой Ляці вбитий смоком і порубаний на дрібні шматочки. Цар вужів, що його дочці Ляці зробив був прислугу, оживлює його при помочі якогось зілля. Він перекидається конем і приходить у смокове дворище. Смокова жінка, хоч і не пізнає Ляці в новій подобі, підозріває, чи нема тут яких чарів і говорить смокові, що вмре, коли не поїсть печінки з сього коня — зовсім як та єгиптянка, що забажала печінки зі святого бика. Коня ловлять, щоб його вбити. Та сестра Ляцієва, що смок держить її в неволі, проходжується коло коня і плаче, що його мають убити. Кінь мовить їй тихенько, щоб вона зібрала землю, де впадуть перші дві краплі його крови, і щоб її кинула в смоків садок. На тім місці виростає яблунька із золотими яблуками. Знов смокова жінка починає голосити, що вмре, коли їй не можна буде зварити обід на полінах із сеї яблуньки. Ляцієва сестра знов приходить і жалує такого гарного дерева, та яблунька велить їй узяти дві перші тріски, які з неї відпадуть, і вкинути їй у смоків ставок. На другий день

---

[1] Вона подана в німецькім перекладі в збірці Вольфа (O. L. B. W o l f, «Die schönsten Märchen und Sagen aller Zeiten und Völker», Leipzig, 1850, т. I, с. 229 і далі).

у ставку плаває гарна золота риба. Смокова жінка хоче її дістати до рук. Смок лізе в воду, щоби зловити рибу, та при тім скидає з себе зачаровану сорочку, що хоронила його від усякої рани, і кладе на березі свій чудовий меч. В тій хвилі риба вискакує на берег і перемінюється в чоловіка; Ляці хапає сорочку, хапає меч і вбиває смока.

Напівкнижне оповідання староруське[2], опубліковане Костомаровим* в другім випуску видання «Памятники старинной русской литературы, издаваемые графом Гр. Кушелевым-Безбородко»* (по-французьки переказане в книзі Рамбо* «La Russie épique», с. 377—380)*, під одним зглядом ще ближче до єгипетської казки: жінка, що силкується вбити героя, є так само, як у Єгипті, його власна жінка. В сьому оповіданні Іван, паламарський син, находить у лісі магічний меч, а взявши його, йде воювати з турками. В надгороду за одержані побіди він дістає руку Клеопатри, дочки царської. Його тесть умирає, і він робиться царем на його місці. Та жінка зраджує його, віддає його меч туркам, а коли Іван безоружний згиб у битві, вона виходить заміж за султана. Тим часом паламар, батько героя, побачив, як нараз посеред стайні почала плисти кров'яна річка; тоді пішов він на поле битви і найшов труп свойого сина. За порадою одного коня він здобуває живущої води і оживлює Івана. Сей зараз подається в дорогу, здибає селянина і мовить до нього: «Я перекинуся чудесним конем з золотою гривою, а ти візьми мене і заведи перед султанову палату». Коли султан побачив коня, зараз його купив, поставив у своїй стайні і щодня ходив його оглядати. Клеопатра раз якось запитала його: «Чого ти, пане, кожного дня ходиш до стайні?» «Я купив коня з золотою гривою». «Се не кінь, — скрикнула вона, — се Іван, паламарський син! Вели його вбити». Із крови коня постає бик із золотою шерстю, — Клеопатра і його велить зарізати. З голови бика виростає яблунька із золотими яблуками, — Клеопатра велить її зрубати. Перша тріска перемінюється в чудесного селезня.

---

[2] Д. Коскен називає його «une légende heroique», та се очевидна нісенітниця; оповідання, про котре тут мова, не є ані легенда (оповідання духовного та моралізуючого змісту), ані повість героїчна, а проста казка*.

Султан велить, щоб йому подали лук і стріли, а потім сам кидається у воду, щоби зловити селезня. Та селезень втікає на другий берег, там приймає назад стать Івана, хапає султанів лук і меч, тоді велить спалити на стосі Клеопатру і її любовника, а сам панує на їх місці[3].

З єгипетською казкою можемо зблизити ще одну купу наших сучасних казок, покревну з тими, які ми отсе переглянули.

В одній сучасній казці грецькій, записаній у Малій Азії в містечку Аівалі, стародавній Кідонії* (H a h n, «Griechische und albanesische Märchen», ч. 49), молода дівчина, наречена князева, перемінена була в золоту рибу Муринкою, що замість неї зробилася жінкою князя. Бачачи, що князь з великою вподобою любить дивитися на золоту рибу, Муринка прикидається недужою і говорить, що одинокий лік на її слабість — зарізати золоту рибу і зварити їй з неї юшку. Коли рибу зарізано, три краплі її крови впали на землю — і зараз на сьому місці виріс високий кипарис. Тоді Муринка напускає на себе нову недугу і просить, щоби спалити кипарис і дати їй з нього попіл та щоби невільно було нікому брати з нього вогню. Коли палять кипарис, надходить стара бабуся; її прогонюють, та одна трісочка зачепилася за рубець її спідниці. На другий день рано бабуся виходить з дому, полишивши все в неладі, та коли вернула, бачить зачудована, що хтось поприбирав усе гарненько. Те саме повторюється кілька разів. Тоді бабуся сховалася і побачила молоду дівчину. Вона прийняла її за свою, а пізніше дівчина дала себе пізнати князеві[4].

І тут знов та сама тема: скотина, що її вбито — краплі крови — дерево — тріска.

В минувшім віці у Франції, а в XVII віці в Італії, позаписувано також подібні казки. В казці французькій («Nouveaux Contes de fées», від 1788, гл[яди] казку «Incarnat,

---

[3] Пор[івняй] казку великоруську в збірці Ерленвейна, перекладену по-італійськи в де-Губернатісовім Florilegio, ст. 210.

[4] Порівняй з сею казкою другу новочасну грецьку казку, подану в книзі барона d'Estournelles de Constans, «La vie de province en Gréce», Paris, 1878, стор. 260, і казку угорську у Erdelyi, «Ungarische Sagen und Märchen, übers. von G. Stier», Berlin, 1850, ч. 13.

Blanc et Noire», пор[івняй] «Cabinet des Fées», t. XXXI, с. 233 і далі) молоду царицю вбито на розказ старої цариці, її тещі; а тіло вбитої кинено до рова, що окружає замок. На її місце підставлено иншу жінку. Одного дня король, визираючи крізь вікно, побачив у воді, що заповнює рів, чудову рибу тілисту, білу і чорну. Він не може перестати любуватися нею, та стара наклонює його, щоби велів зарізати ту рибу і дати її на обід фальшивій цариці, що зайшла в тяж і буцімто забажала сеї риби. Та ось на другий день супроти замкового вікна виросло дерево в три кольори такі самі, як була риба. Стара цариця каже спалити дерево, та з його попелу постає блискучий замок, знов-таки помальований на три кольори: тілистий, чорний і білий. Ніхто не може отворити брами того замку, тільки перед одним королем вона відчиняється сама; ввійшовши до замку, король застав у ній свою жінку живу. В італійській казці (G. B a s i l e*, II «Pentamerone», ч. 49) так само, як в новочасній казці грецькій, Муринка хитрощами займає місце королівської нареченої. Наречена перекидається голубкою і в тій подобі кілька разів прилітає до замкового кухаря та розпитує його, що чувати. Муринка наказує кухареві зловити голубку і спекти її на рожні. Кухар чинить се, та в тім місці у саду, де він викинув пір'я із голубки, виростає препишне цитринове дерево, а на ньому висять три гарні цитрини. Коли розрізано одну із тих цитрин, із неї виходить правдива королівська наречена[5].

У Індії ми знаходимо дуже подібну людову казку, що була записана в Декані* (M i s s M. F r e r e*, «Old Deccan Days, or Hindoo Fairy Legends current in Southern India», London, 1868, ч. 6), Сурья-Бей, взята за жінку одним королем, стягнула на себе через те заздрість «першої королеви», і ся вкинула її до ставка. Зараз у ставку виростає прекрасна золота квітка, а коли король прийшов на неї дивитися, квітка дивним способом почала похилювати до нього свою головку. День у день приходить король, сідає над ставком і любується золотою квіткою. Перша королева, довідавшися про се, велить вирвати квітку і спалити. Та коли се зробле-

[5] Порівняй із сею казкою одну норвезьку у «Asbjöernsen», «Tales from the Field», с. 156.

но, на місці, де висипано попіл із квітки, виростає велике мангове дерево, а на ньому висять такі чудово гарні плоди, що ніхто не важиться їх рвати і їх ховають для самого короля. Одного дня мати Сур'я-Беї, бідна молочарка, ідучи шляхом, сіла спочити під манговим деревом. Вона задрімала, а в ту пору один плід із дерева впав у горнець з молоком. Бабуся занесла його додому і сховала. Та коли прийшли його шукати, побачили замість мангового плоду гарну малесеньку дівчину, не більшу від того плоду. Вона росте щодень, щогодини і швидко робиться зовсім дорослою жінкою і т. д.[6]

Анамська казка (A. L a n d e s*, «Contes et légendes annamites», в збірці «Cochinchine française, excursions et reconnaissances», Saigon, 1884—1886, ч. 22) ще ближче підходить до европейських казок сеї групи. Молода дівчина, на ім'я Кам, була убита за підмовою дочки своєї мачухи, що зветься Там, і ся остатня замість вбитої робиться жінкою князя. Та Кам відживає в виді пташки. Тоді Там говорить, що хотіла би з'їсти м'ясо сеї пташки. Пташку зарізали, та на тім місці, де покинуто з неї пір'я, виростає бамбус. Бамбуса стинають, та з його кори виростає дерево тгі з гарним плодом. Надходить стара жебрачка і мовить: «О тгі, впадь у торбу старої бабусі!» Плід спадає з дерева, і стара несе його до своєї хати. Коли стара знов вийшла, з плоду виходить Кам і варить вечерю (порівн[яй] вище наведену казку новогрецьку, с. 132). Одного дня стара, сховавшися у хаті, підглянула її, розпитала про все, а почувши її оповідання, запровадила її до князя і той пізнав свою жінку.

Приведемо ще на закінчення казку семиградських Саксонців (J. H a l t r i c h*, «Deutsche Volksmärchen aus dem Sachsenlande in Siebenbürgen», Berlin, 1856, ч. 1), що май-

---

[6] Пор[івняй] ще одну індійську казку, записану в Бенгалі* панною Стокс (Miss M. Stokes, «Indian Fairy Tales», London, 1870, ч. 21). В одній литовській казці (Chodzko*, «Contes des paysans et de pâtres slaves». Paris, 1864, с. 368) герой, котрому король обіцяв був свою дочку і половину свого царства, був убитий зрадою на розказ одного дворака. З його крови, що бризнула на вікна королівни, виростає яблуня і своїми гильками доторкається до тих вікон. Коли королівна хоче вирвати одне яблуко, воно само відривається від дерева, і перед нею стає її наречений живий і здоровий.

же так само оповідається й семиградськими румунами («Das Ausland, eine Wochenschrift für Kunde des geistigen und sittlichen Lebens der Völker», Stuttgart, 1858, с. 118), буковинськими циганами (M i k l o s i c h*, «Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europas, Denkschriften der Akad, der Wissenschaften», Bd. XXIII, 1874, с. 377), в Угорщині (G. S t i e r*, «Ungarische Volksmärchen nach der aus G. Gaals Nachlass herausgegebenen Urschrift übers», Pesth, 1857, ч. 7), а також у валяхів (A. und A. S c h o t t*, «Walachische Märchen», Stuttgart, 1845, ч. 8) і у сербів («Archiv für slavische Philologie», II, с. 627). Слуга королівська закопує в гною двоє дітей із золотим волоссям, які вродила королева, а опісля, обмовивши королеву, доводить до того, що король каже королеву вбити, а жениться з служницею. Та на місці, де були закопані діти, виростають дві гарні золоті ялиці. Нова королева прикидається недужою і заявляє, що вона видужає тільки тоді, коли буде спати на ліжку, зробленім із дощок, вирізаних із золотих ялиць. Ялиці зрубано, витесано з них дві дошки і пороблено з них ліжка для короля і королеви. Та вночі одна дошка говорить до другої: «Братику, як же мені тяжко! Се злюща мачуха лежить на мені!» А друга відповідає: «Братику, як же мені легко! На мені лежить наш добрий татко!» Королева чула се все і намовляє короля, щоби велів спалити оба ліжка. Коли їх палено, два вуглики скочили між ячмінь, сей ячмінь опісля з'їла вівця, а вівця привела двоє ягнят із золотою вовною. Королева знов прикидається недужою і хоче замість ліку з'їсти серця з обох ягнят. Ягнят порізано, та коли різник миє їх нутро в річці, два шматочки поплили з водою, виплили на берег і з них явилися оба королівські сини в натуральній подобі.

В одній індійській казці з Бенгалю (M i s s S t o k e s, op. cit., ч. 2) находиться уступ, подібний до сеї казки. Двоє дітей, брата і сестру, вбито на розказ королеви, їх мачухи. В місці, де викинено їх нутро в садку, виростає дерево, а на ньому пишаються дві великі гарні квітки, а з них виростають два гарні плоди. Королева хоче зірвати ті плоди, та вони перед її руками піднімаються все вище і вище вгору. Вона велить зрубати дерево, та дерево відростає наново — се повторюється кілька разів раз по разу. Король, довідав-

шися про се, приходить, щоби побачити дерево, і оба плоди самі спадають йому до рук. Він заносить їх до своєї спальні і кладе їх на столику коло свого ліжка. Та ось уночі з одного плоду чути тихенький голос: «Братику!» А другий тихенький голос відповідає: «Сестричко! Говори тихіше! Завтра король буде краяти плоди, а коли королева найде нас, то нас повбиває. Бог тричі дав нам віджити, та коли нас уб'ють ще четвертий раз, то вже більше не віджиємо». Король, учувши сю розмову, обережно розрізує плоди, находить у них своїх дітей і велить убити мачуху.

Щоби скінчити сю часть нашої студії, зазначимо ще російську казку, належну до сеї самої групи (гл[яди] D e G u b e r n a t i s*, «Zoological Mythology», I, с. 412). Тут двоє близнят, перебувши майже всі такі переміни, які ми бачили в казці семиградській, були зарізані у виді ягнят, а їх нутро викинуто на стежку. Їх мати, прогнана королева, забрала ті відпадки, не знаючи, з чого вони походять, зварила їх і з'їла, із сього завогоніла і наново вродила двох синів, а ті на розпити короля оповіли йому про все, що було з ними.

Чи ся дивовижна розв'язка не нагадує де в чому відродження єгипетського Бітіу?

Перейдімо тепер до уступу єгипетської казки, де оповідається про серце Бітіу, сховане в цвіті акації. В багатьох новочасних казках так само, як і в єгипетській, «серце», «душа», «життя» героя находяться сховані в якімсь місці, прив'язані до якогось певного предмету, і в великій частині сих казок герой виявляє свою тайну жінці, що він її любить, а вона його зраджує. Різниця між сими казками а казкою про двох братів така, що ті герої в новочасних казках, про котрих се оповідається, не є симпатичні особи: се завсігди якась зла потвора, якийсь «велетень» або «чарівник».

І так в норвезькій казці «Про велетня, що не мав серця в груди» («A s b j ö r n s e n», «Norwegi-che Volksmärchen deutsch» von Fr. Bresemann*, Berlin, 1847, т. II, с. 65) царівна, вхоплена велетнем, розпитує у нього, де є його серце. Він нарешті говорить їй: «Далеко-далеко відси, серед великого моря є острів, на тім острові є церква, у тій церкві є криниця, в тій криниці плаває качка, в тій качці є яйце, а в тім яйці є моє серце». В бретонській казці «Тіло без душі» (F. M. L u z e l, «Rapports sur une Mission en Basse-Bretag-

ве», 5-те гарр. с. 13) життя велетня є в яйці, яйце є в голубі, голуб є в зайці, заєць є у вовці, а вовк у скрині на дні моря. «І як же ви собі думаєте, — величається велетень, — чи є у світі хто такий, щоби мене міг забити?»

Кождий побачить, що в новочасних казках ся тема поставлена ясніше, ніж у єгипетській; кінець кінців у казці норвезькій легко зрозуміти, для чого велетень кладе своє «серце», свою «душу» десь далеко від себе: він с к р и в а є її, хоче з а б е з п е ч и т и її. Натомість трудно нам зрозуміти, з якої причини Бітіу складає своє серце на вершку цвіту акації. Нам здається, що єгипетська казка дійшла до нас не в первісній формі, а в переробці попсованій, де первісну тему затемнено. Велике число паралелів до сеї теми зведено в нашій книзі в увагах до казки ч. 15 «Дари трьох звірів» (E m. C o s q u i n, «Contes populaires de Lorraine», Paris, 1886, т. I, с. 173—177), куди ми й відсилаємо цікавого читача.

Перейдімо тепер до оповідання про те, як Анупу одержав звістку про смерть Бітіу. Таке саме оповідання находиться у великій купі новочасних казок. І так в одній казці сербській (W u k S t e p h. K a r a d s c h i t s c h', «Volksmärchen der Serben, ins Deutsche übers von dessen Tocher Wilhelmine», Berlin, 1854, ч. 29) один брат, розстаючися з другим братом і від'їжджаючи в далеку дорогу, мовить: «Візьми, брате, отсю фляшечку, повну води, і носи її завжди при собі. Коли побачиш, що вода робиться мутна, тоді знай, що мене вже нема між живими». Те саме бачимо в двох казках шведських (C a v a l l i u s, «Schwedische Volkssagen und Märchen, deutsch von Oberleitner», Wien, 1848, с. 81 і 351): розстаючися з братом, один молодий парубок лишає бочівку, повну молока; коли молоко почервоніє, то се буде знак, що йому грозить велика біда. В другій казці брат показує брату одно джерело: доки вода в джерелі буде чиста, то се буде знак, що він живий; коли вона почервоніє або закаламутиться, то се значить його смерть. Велику силу зближених оповідань різних народів найде читач зведену в нашій книзі в увагах до казки ч. 5 «Рибакові сини» (C o s q u i n, op. cit. I, с. 70—72).

І ся тема, так само, як попередня, висказується ясніше в новочасних казках, ніж у старій єгипетській. В наведеній

нами сербській казці плин, що має закаламутитися в разі небезпеки героя, се не є який-небудь плин, так, як пиво або вино у Анупу; його дає той сам, чию долю плин має показувати. Та й се ще, як нам здається, не є первісна, логічно повна форма сеї теми. Таку логічно заокруглену форму ми знаходимо в казці лотаринзькій (C o s q u i n, op. cit. I, ч. 5): рибак кілька разів раз за разом зловив чудесну рибу. Риба повідає до нього: «Коли ти доконче хочеш мати мене, то я тобі скажу, що маєш чинити. Коли мене заріжеш, дай три краплі моєї крови своїй жінці, три краплі кобилі, а три краплі сучці; три краплі ж дай до склянки, а мої зіви збережи». Рибак учинив так, як йому казала риба. По якімсь часі його жінка вродила трьох гарних хлопців, того самого дня кобила мала трьох гарних жеребців, а сучка трьох гарних песиків. Кров, що находиться в склянці, повинна булькотати, коли дітям, тим дійсним втіленням риби, що її кров є в склянці, грозити буде якась небезпека. В инших подібних казках, як ось у німецькій, шотландській, новогрецькій і т. и., золоті лілеї, кипариси або инші дерева, що виросли з крови чудесної риби, мусять в'янути в хвилі, коли якась біда находить на молодих парубків, що почалися з тої самої чудесної риби.

Приходимо в кінці до епізоду із жмутком волосся, що з нього запах подає почин — шукати всюди жінки, що з її волосся походить той жмуток.

В одній сіямській казці («Asiatic Researches», т. XX; Calcutta, 1836, с. 342) дівчина Фом-Гаам, т[о] є[сть] красуня з пахучим волоссям відрізує собі одного дня жмуток волосся і пускає його з вітром. Жмуток паде в океан, а сей заносить його хвилями до краю короля. Спонуканий запахом волосся, король шукає тої дівчини і находить її в купелі. Так само, як у казці про двох братів, король і тут радиться ворожбитів, щоб йому показали, від котрої жінки походить се пахуче волосся, а ворожбити вказують йому країну, де живе Фом-Гаам.

Монгольська казка в збірці «Шідді-Кюр» («Kalmükische Märchen des Siddhikür, aus dem Kalmükischen übersetzt von B. Jülg*», Leipzig, 1866, ч. 23) має один епізод такого самого змісту. Героїня сього оповідання виходить одного дня

купатися в ріці; кілька жмутків її волосся відділилися і поплили з водою. «Сі жмутки були оздоблені п'ятьма краскаами і сімома цінними прикметами». Якраз в ту пору служниця одного могучого короля вийшла була по воду до затоки сеї ріки; жмутки приплили до коновки, котрою вона черпала воду і служниця занесла їх до короля. Король мовить до своїх слуг: «У верхів'ях сеї ріки мусить бути дуже красна дівчина, що від неї походять отсі жмутки; беріть з собою вояків, ідіть і приведіть її до мене».

В індійських казках, записаних у Пенджабі* (F.A. S t e e l e and R. C. T e m p l e*, «Wide-awake Stories, a collection of tales told in the Panjab and Kashmir», Bombay, 1884, с. 61), у Бенгалю (L a l B e h a r i D a y, «Folk-tales of Bengal», London, 1883, с. 86) і в Камаоні (М и н а е в*, «Индийские сказки и легенды», Петербург, 1877, ч. 3, гл[яди] також Cosquin, op. cit. II, с. 303) золоте волосся царівни, що надплило з хвилями ріки, піддає думку царю або царевичеві слати людей, щоб шукали жінку, від котрої походить отсе чудове волосся.

В Європі також не бракує сього мотиву. І так в одній казці чеській (C h o d z k o, op. cit., с. 81) пташка, перелітаючи понад королем, упускає з дзюба один волосок від дівчини з золотим волоссям; сей волосок паде при ногах королевих, а король велить слугам розшукати йому отсю дівчину, щоб він міг з нею оженитися. Сей самий мотив знаходимо в жидівській легенді і в середньовічній лицарській поемі про Трістана і Ізольду*. В жидівській легенді («Sefer Maassoth», т. є. книга казок, видана уперше 1602 р. в Базилеї*, гл[яди] C o s q u i n, op. cit. II, с. 302) оповідається про одного короля жидівського, вельми безбожного, котрому одного дня старші з народу радять оженитися, щоби через се стався ліпшим. Король обіцює дати їм відповідь за вісім день. В тім часі пташка кидає перед нього довгий золотий волос. Король заявляє старшим, що не ожениться ні з ким, як тільки з жінкою, що від неї походить отсей волос, і що коли вони йому не доставлять її, то велить їх усіх повбивати. В поемі про Трістана і Ізольду (вона була пересказана прозою і на нашій мові ще в XVI віці, і оповідання се з рукопису видав А. Н. В е с е л о в с к и й*, «Из истории романа и повести», т. II; про західноевропейські тексти* гл[яди] журнал «Germania», XI 1866, с. 393) король Марко так по-

любив Трістана, свого братанича, що вважав його як свойого сина і не хотів женитися. Одного дня вельможі його королівства, завидуючи Трістанові, приходять до короля і просять його, щоб оженився. Король обіцює дати їм відповідь за якийсь час. Тим часом він роздумує, яким би способом викрутитися від цього жадання, та ось одного дня побачив, як дві ластівки почали о щось шарпатися і впустили на землю довгий і гарний жіночий волос. Він підняв його і відповів вельможам, що оженився з тою, до котрої належав отсей волос.

В сих двох остатніх оповіданнях первісна тема, як бачимо, змінилася через те, що до неї ввелися інші елементи.

Такі-то зближення ми могли поробити між старою єгипетською казкою і новочасними казками. Зближення ті не ограничуються на загальних обрисах, які зовсім незалежно можуть виродитися в різних мізках людських. Тут ми бачимо подібні такі риси характерні, иноді дивовижні, яких не придумується кілька разів. Пригадаймо, напр[иклад], той ряд дивних перемін єгипетського героя, що повторяється так докладно в казці німецькій та угорській з наших днів, в казках, що були записані і опубліковані задовго перед тим, заким де Руже відкрив світу — і то тільки вченому світу — казку про двох братів. Пригадаймо й сю особливу подробицю, як то пиво булькоче і вино каламутиться, щоби дати знати про нещастя. Тут подібність зовсім не такого роду, як та, яку дехто силкувався добачити між казкою про двох братів а оповіданням про Йосифа і Пентефрієву жінку в книзі Битія*. Що до сього зближення не завадить сказати, що звісний єгиптолог д. Еберс* дав доказ справді наукової осторожности, не добачаючи нічого, крім припадкової похожости між оповіданням біблійним а єгипетською казкою (G. E b e r s, «Aegypten und die Bücher Moses», 1868, c. 315). Тема така, де жінка чужоложниця силкується наклонити до гріха молодого парубка, а не можучи його наклонити, звалює опісля на нього всю вину, зовсім натурально пасувалася перед фантазію поетів і писателів, бо й самі подібні факти мусили не раз і не два рази траплятися в дійсності. Д. Еберс пригадує з грецької мітології подібні випадки між Федрою* і Гіпполітом*, Астидамією* і Пелеєм*, Ідеєю* і

Фінеєм*, а в перській історичній легенді між Сіявушем* і Судабою. Та оповідання біблійне має собі одну характерну рису, що надає йому осібну індивідуальність: се є оповідання про плащ, який Йосиф лишив у руках Пентефрієвої жінки і який опісля служить головною підпорою її в обвинуваченні Йосифа. Тої характерної і особливої подробиці нема в єгипетській казці ані сліду.

Та вернімо до нашої студії. Яким способом вияснити собі отсю дивну похожість між казкою єгипетською, записаною перед звищ 3000 літ, не звісною нікому аж до недавніх літ, а многими казками, що розійшлися з Індії по цілій Азії, а відси по Европі? Певна річ, одна цікава казка єгипетська, що також має багато паралелів у людових оповіданнях новочасної Европи і Азії, звісна була віддавна; є се казка про короля Рампсініта і мудрого злодія, що її переповів Геродот* («Музи», кн. II, с. 121); тут, значить, можна би від біди признати, що людові казки пішли з Геродотового оповідання. Та в нашім випадку діло стоїть не так і ми мусимо запитатися: чи казка про двох братів є оригінальний єгипетський твір, чи ні?* Коли так, то виходить, що до індійських казок причепилося бодай якесь число елементів єгипетських, а се відслонює перед нами зовсім нові горизонти наукового досліду. Після сеї гіпотези виходило би, що се широке море індійське, відки, як ми бачили, казки і новели розливаються у всі сторони світу, наповнювалося не виключно з місцевих джерел, але одержувало допливи каналами, що досі залишаються нам невідомі. Коли ж противно казка про двох братів походить з Індії, то й тоді гіпотеза провадить до дуже важних наслідків. Виходило би, що казка про двох братів або її основні теми існували в Індії довгий час перед тим, доки писар Еннана, сучасний Мойсеєві, записав чи радше переробив її на єгипетські відносини. Таким чином, ми знов у Індії в часі перед XIV віком до нашої ери. Але які ж люди жили тоді в Індії, від котрих єгиптяни могли запозичити ті теми, що з них зложено оповідання про двох братів? Здається нам, що годі допустити, щоб се були арійці, т. є. та раса, що в часах історичних займає пануюче становище в Індії і витворила санскритську літературу*. Чи перед XIV віком арійські завойовники були вже в Індії, а бодай чи вони посідали вже її всю? Сього ще

напевно не знаємо. Особливо ж — і се, власне, головна точка в нашім випадку — думка про метемпсихозу, оскільки можемо судити з їх найстарших літературних пам'яток, не була ще між ними розповсюджена; а тим часом казка про двох братів у великій часті основана є на тім виображенню метемпсихози (мандрівки душі з одного тіла в друге). Коли за тим єгиптяни в ті стародавні часи запозичили з Індії казочні теми (що остаточно не було би нічим неправдоподібним), то вони, мабуть, запозичили їх не від кого, а від народів, що жили в Індії перед наїздом арійців, мали, здається, досить розвинену цивілізацію і належали до раси кушитської, т. є. так само, як і єгиптяни, були паростком великої сім'ї хамітів* (гл[яди] F r. L e n o r m a n t, «Manuel d'histoire ancienne de l'Orient, septiéme édition», Paris, 1869, III, с. 415—429). В такім разі виходило би, що арійці, завоювавши Індію, прийняли пізніше від сих самих автохтонних племен ті казкові теми, а може, й багато инших, а може, й саме виображення метемпсихози, котрого первісно не мала арійська раса, а котре сталося зародом великої купи казок. Притім нам здається, що таке виображення, як метемпсихоза, не могло прищепитися в арійців через посередництво моряків та купців чи то єгипетських, чи яких-будь инших.

Зазначимо тут, що ще одна єгипетська казка, майже так само стародавня, як і казка про двох братів, а власне, казка п[ід] з[аголовком] «Сила призначення» (M a s p e r o, op. cit., с. 225—244) має також багато паралелів з новочасними казками. В тій єгипетській казці король сирійський велить збудувати для своєї дочки дім з 70 вікнами, а ті вікна віддалені від землі на 70 локот. Тоді він велить оголосити царевичам сусідніх країв, що тільки той візьме його дочку собі за жінку, хто дістанеться до неї крізь вікно. Так само в численних казках руських, польських і в одній фінській парубки, що хочуть здобути руку царівни, мусять вискочити конем на третій поверх королівського замка (гл[яди] F. K r e u t z w a l d*, «Esthnische Märchen übersetzt von F. Löwe», т. I, Halle, 1869, ч. 15, ноти до сеї казки Рейнгольда Келера*, а також Cosquin, op. cit. II, с. 96—97).

Ем. Коскен.

З ЄВРЕЙСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

ЩАСТЯ І НЕЩАСТЯ

(Жидівська казка)

Одного разу йшло Щастя на прохід і здибало Нещастя. Хотіло Нещастя зблизитися до Щастя, але Щастя махнуло рукою, ніби хотіло сказати: «Мені встидно з тобою в парі йти!» На те Нещастя мовить:

— Не штука тобі! Гордуєш мною, бо маєш гроші. Дай мені грошей, то і я потрафлю робити людей щасливими так, як і ти.

Взяло Щастя дало Нещастю велику скриню грошей: і золотих, і срібних, і дрібних. З тим і розсталися. Щастя пішло собі своєю дорогою, а Нещастя пішло ощасливлювати людей. Від такого ущасливлення заступи нас Господи!

Зайшло Нещастя до одного міста і все міркує, кого би то ощасливити таким великим добром? Звичайно, бідних людей легко найти, бо кождий добре знає, що вони не живуть в самім ринку, а тільки близько лазні. Звичайно також у бідних двері завсігди отворені: крадіжі вони не бояться, бо їх бідацтва ніхто їм не вкраде. Пішло Нещастя, поставило скриню з грішми одному такому бідоласі в хату та й пішло собі.

А тепер почнемо казати про тих людей, що були в тій хаті, де Нещастя поставило скриню.

Серед ночі збудилася дитина і хотіла на сторону. То каже жінка до чоловіка:

— Дувід, встань, іди з дитиною на сторону!

Встав Дувід зі зломаної постелі, взяв дитину і пустився йти, та як не гримнеться в ногу! Бо скриня з грішми стояла насеред хати, а в хаті було темно. Але він був такий заспа-

ний, що на се не зважав і швидко знов заснув. Але по хвилі збудилася друга дитина і почала кричати:

— Потребую на сторону! Дуже мене живіт болить, бо я вчора їв багато огірків.

Звичайно, як на біду йде, то у бідного й дітей багато. То знов жінка будить чоловіка і мовить:

— Дувід, вставай! Дитину живіт болить!

Знов устав чоловік і йде до дитини, і знов гримнувся в ногу, і сам не знає, о що він так ударився. Швидко будить жінку і каже:

— Ханче-лейб, якусь я тут тяжку скриню нащупав серед хати! Може, маєш де свічку і сірничок?

Сеї ночі при шабасі він її кликав:

— Ханче-лейб!

А вона йому відповідає:

— Чи я маю мати свічку і сірник тут, де сплю?

А в хаті було темно і ховзко, як звичайно у бідних. І каже чоловік:

— Ханче-лейб, злізь з постелі і пошукай, може, де є кусник свічки, то засвіти!

Злізла вона з постелі, засвітила і побачила велику скриню, повну золота, срібла і дрібних грошей. Обоє задивувалися і дякували Богу, що їм допоміг. Чоловік каже:

— Ханче-лейб, візьми трохи грошей, застукай де до склепика, купи горілки, свічок, хліба і дещо для дітей!

До сього часу не кликано їх «діти», а тільки, як звичайно у бідних, «бенкарти» (байстрята), а тепер то вже діти!

Метнулась вона, взяла на себе подрану спідницю, радісно застукала до склепу, купила горілки, хліба, а для дітей по обварінкові. Прийшла додому, побудила дітей і ще півсонним дала пити і їсти. Швидко діти прочумалися, бо відколи жили, ще вночі не мали такого обіду; Богу дякували, коли їм давали їсти вдень, а тепер і вночі дають!

Коли попоїли, мовить чоловік до жінки:

— Ханче-лейбен, послухай мене і сховай кілька дукатів під подушку!

А жінка йому на те:

— Пощо ховати? Адже ніхто їх не забере.

З тим і заснули. Та забули, що живуть коло лазні, а в лазні завсігди ночує всяка злодійня. Злодії, бачачи, що там

діється в хаті, закралися і взяли скриню з усім добром і навіть позабирали дещо таке, що давніше було в хаті. Встали рано ті бідні люди, бачать — нема скрині, та й почали битися. Каже чоловік до жінки:

— Чи я тобі не казав, сховай хоч пару дукатів під подушку?

А вона мовить:

— А може, се був тільки сон?

А він на те:

— Ой, не сон! Чи не бачиш, що бенкарти ще й досі мають по куснику обварінків у руках?

І почалася у них ще гірша біда, ніж уперед була, бо вперед жили згідно, а тепер усе сварилися.

А тепер вернімо до Щастя і Нещастя! Зійшлись вони обоє, і Щастя знов відвертається від Нещастя, ніби встидається його. А Нещастя мовить:

— Чого ти так мене цураєшся? Ходи, поглянь, як я ощасливило тих бідолахів!

— О, певно, що ощасливило! — каже Щастя. — Є на що дивитися! — І розповіло Нещастю, що сталося з тими людьми, а далі каже: — Ходи зо мною, я тобі покажу, як ощасливлюється людей.

Пішли обоє. Щастя взяло спорий діямант, і пішли до міста. Звичайно по Великодних святах, коли надворі потеплiє, виходять бідні діти на двір бавитися, а матері з роботою сидять у дверях. Взяло Щастя кинуло той діямант у пісок, котрим бавилися діти. Одна бідна дитина найшла його і зараз побігла до матері, та й каже:

— Мамо, ади яке я скло найшов блискуче!

А мати каже:

— Візьми його і положи на вікні!

А вона не знала, що се дорогий діямант, бо відки мала знати? Весь вік сиділа в маленькім склепику, у батька й матері також того не бачила, то й думала, що се справді скло.

Положила дитина діямант на вікні, та й знов побігла бавитися. Аж от їде великий купець з Липська і якраз їшов коло того вікна, в котрім лежав діямант. Зупинився і думає: «Хто може жити в сій хаті? Може, ювелір? Та вікно якось не подобає на се, а навіть якби жив ювелір, то відки

би взявся такий діямант у ювеліра?» Хотів іти далі, але щось, мов ланцюг залізний, держало його коло того діямanта. Далі подумав: «Піду до сеї хати, довідаюсь, відки тут такий дорогий діямант узявся?» Ввійшов до хати — бачить там бідність, темно, ховзко, підлоги нема. Було се якраз в п'ятницю: жидівка стояла при печі і роздувала огонь, була брудна і засмальцьована. Питає її купець, чи хоче продати те, що лежить на вікні? Не хотів їй навіть сказати, що воно таке.

Вона каже:

— Розуміється, що хочу продати. Адже для себе ховати не буду.

Питає купець:

— А кілько ж за се хочете?

А вона відповідає:

— А кілько ж пан може дати за се скло?

А сама сміється, бо не знала, яку то мало вартість.

Мовить купець:

— Можу дати 300 г[ульденів].

— О, ні, за 300 г[ульденів] не дам, лучче нехай лежить на вікні замість дзеркала. (Бачите, як щастя починається, то чоловік робиться мудрий і гарно говорить!)

— Ну, так нате вам 600 г[ульденів]! — Не хоче.

— Нате 1000! — Не хоче жидівка, мовить:

— Не можу вам сього продати без чоловіка. Зараз пошлю по нього.

Сів купець, не відступає вже. Швидко дитина побігла по батька і каже:

— Я найшов таке скло, а купець дає за нього багато грошей, а мама без тебе не хоче продати.

Швидко побіг чоловік додому, а жінка мовить до купця:

— Отсе мій чоловік, він з паном зробить інтерес.

Дивиться купець на того продавця діямантів без сорочки, а жінка каже йому:

— Бачиш, чоловіче, за отсе скло дає пан 1000 г[ульденів].

— Е, ні, — каже він, — за 1000 г[ульденів] радше нехай лежить на вікні замість зеркала.

— Так нате вам 3000! — Той не хоче, а сам відколи жив, то ще не мав у себе разом 3000 центів. Та що, як щас-

тя, то чоловік мудро балакає. І дав йому купець 4000 г[ульденів]. Тепер той жид каже до купця:

— Знаєте, пане, я дуже бідний, а коли сусіди побачать у мене стільки грошей, то подумають, що я когось обікрав. Порадьте мені, що тут робити?

Каже купець:

— Не турбуйтеся, я вже все те до ладу приведу.

Розпитав його, як зоветься, чи має діти, а сей сказав, що має три дочки на відданню і ще кілька дрібних дітей. Поїхав той купець до міста до великого готелю, де багаті купці кватирують. Переночував там, а потім питає господаря того готелю, чи є в тім місті такий і такий чоловік?

Господар не знав, почав питати жінки. Вона каже:

— Знаю такого чоловіка, але він дуже бідний. Чого йому люди не дадуть, того не має.

Купець схопився за голову, та й скрикнув:

— Ґевалт! Він такий бідний! Мій свояк! А є в нього діти?

Господиня мовить:

— Де би бідний дітей не мав! Є три дочки такі, що хоч зараз заміж давати, а ще кілька дрібних.

— Зробіть мені, пані, ласку і покличте сього бідолаху!

Покликали його. Коли купець його побачив, зачав йому докоряти:

— Хіба ти не знаєш, що ти мій свояк? Чому ти не написав до мене, я би тобі допоміг. Ну, та тепер ти не турбуйся, я вже для тебе постараюся.

Казав той купець дати на стіл їсти, вина — з'їли і випили. А коли мав від'їжджати, покликав того бідолаху, пішов з ним до рабина і мовить:

— Рабине, сей чоловік — мій свояк. У нього три дочки на відданню, то я лишаю для кождої по 1000 г[ульденів], але прошу тільки тоді дати їм ті гроші, як повиходять заміж. А для нього також лишаю 1000 г[ульденів], нехай займається яким ділом, нехай не ходить по жебрах.

З тим купець і поїхав. У місті зробився великий ґвалт, бо кождий, хто мав у своїй рідні багача, зараз докоряв йому: «Бачиш, як свояки рятують бідних свояків! 4000 не пожалував!» А той бідак зайнявся купецтвом і за рік доробився гарного маєтку, дочок повіддавав заміж також за мають-

чих людей, одним словом, стався найзаможнішим чоловіком у тім містечку.

Та вже як кому щастя йде, то йде. По якімось часі знов той великий купець переїжджав через те містечко, де жив той бідний. Ну, де мав замешкати? Розуміється, що у свояка. А за кілька день він умер, не лишив жінки ані дітей, та весь його маєток перейшов на того свояка, і той зробився великим багачем.

Так то, бачите, Нещастя з цілою скринею золота і срібла ще нещасливішими зробило людей, а Щастя одним камінцем привело бідного до такого багатства. Недарма кажуть: «Ліпше щастя, як готові гроші».

До сеї жидівської казки (Ж[ите] і Сл[ово], II, 191—194) находимо інтересний білоруський варіант у А ф а н а с ь е в а*, Нар[одные] русские сказки, III, 241—243. Що казка ся орієнтального походження, про се свідчить не тільки існування жидівського варіанта в Галичині, але також те, що історію, котру можна вважати прототипом обох варіантів, находимо в арабській збірці казок і новел, звісній під назвою «Тисяча ночей і одна» (Tausend und eine Nacht, arabische Erzählungen. Neueste vollständige, correcte und billigste Taschen Ausgabe. Wien, 1894, IV, стор[інки] 200—238). Для Афанасьєва, звісно, вистарчає виведення Щастя і Нещастя в казці яко живих осіб, щоби признати сю казку основаною на якихсь прастарих мітичних віруваннях (А ф а н а с ь е в, op. cit. IV, 478—488).

Звод бібліографічних вказівок усіх казочних циклів, що відносять до сеї теми, дав Рейнгольд Келер в статті «Vom Glück und Unglück» (Reinhold Köhler, Aufsätze über Märchen und Volkslieder, Berlin, 1894, ст[орінки] 99—118). — [*Іван Франко*].

РАБИН І АНГЕЛ

(Жидівська легенда)

В давніх часах християне кидали жереб на жидів; на кого випав жереб, того палили. Одного разу випав жереб на рабина. Дуже зажурився рабин, бо в четвер кидали жереб, а в неділю о 12 годині мали вже палити чоловіка. Отож, коли в п'ятницю під ніч він ішов молитися і вертав уже додому, зустрічає його при дверях якийсь жидок і просить його, щоби прийняв його до себе на шабас. Думає собі рабин: «Все одно, і так уже в неділю буде моя смерть, то візьму сього жидка на шабас». Отож, пішов той жидок із рабином на шабас до його дому. На другий день перед вечерею, коли відмовляли вечірню молитву, зачав рабин плакати. А той жидок, то був ангел, але рабин того не знав. Коли вони з'їли вечерю, каже жидок до рабина: «Ходімо, почитаймо трохи Святе Письмо». Взяв той жидок і навгад створив рабинові таку главу, де була описана подібна історія, яка отсе з ним лучилася. Прочитавши її, зачав рабин дуже плакати. Питається його жидок, чого він плаче? Відповідає йому рабин:

— Дай мені спокій! Хіба ти можеш мені в чім допомогти?

Каже до нього жидок:

— А хто знає? Може, я вам і зможу де в чім допомогти.

Каже йому рабин іще раз:

— Іди вже, йди! Що ти мені тут можеш допомогти!

А жидок оп'ять настає на нього:

— А може, якраз я вам де в чім допоможу! Лиш скажіть мені, то побачите.

Каже рабин:

— Тепер таке вийшло, що кидають жереб, а на кого впаде жереб, того палять.

Каже до нього жидок:

— Ну, і чого ж ви боялися мені отсе сказати? Я піду і дамся за вас спалити.

Прийшлося на другий день, зібралася вся жидівська громада; вийшов до неї рабин із жидком і пішли всі до монастиря. Жиди з рабином лишилися перед брамою, а жидок пішов до середини. Насупроти нього вийшов єпископ і молодший єпископ, узяли його попід руки і почали його опроваджувати по монастирі. Бачить він: стоїть півень, — і питається єпископа:

— Що се таке?

Каже йому єпископ:

— Се наш Бог.

— А як він називається?

Відповідає йому єпископ:

— Святий Михайло.

Тоді крикнув ангел:

— Михайле, кілько пір'я є на тобі, нехай тільки християн упаде (т[о] є[сть] помре)!

І впало їх кілька тисяч штук.

Пішли вони далі. Бачить він, стоїть камінь, викуваний зовсім на подобу чоловіка. Питається ангел єпископа:

— Се що таке?

Відповідає йому той:

— Се також наш Бог.

— А як називається?

— Ісус (Йосель).

І знов скрикнув ангел:

— Вирвися з місця і вбий християн кілько зможеш!

І той вирвався і вбив їх кілька тисяч штук. Бачить єпископ, що се погана справа, хотів уже пустити його на волю, але ангел повідає:

— Ні, я ще не хочу йти на волю! На мене впав жереб, і ви мусите мене спалити.

Пішли далі. Бачить ангел, як уже зносять стільниці і огонь палахкоче. Чує, як кричать із вікон і з дахів: «О, жид іде!» — і сміються. І скрикнув тоді:

— Ті дві стіни, в котрих християни ззираються по вікнах та по дахах, нехай зійдуться докупи! — І ті мури зійшлися докупи і подусили всіх. Тоді побачив єпископ, що біда велика, і почав його просити, щоб ішов собі геть. Повідає до нього ангел:

— Не піду геть, хіба тоді, коли мені підпишешся, що вже ніколи ніякого жида не будеш палити.

Відповідає йому єпископ, що не має паперу ані чорнила. Тоді ангел вийняв із кишені з-за пазухи пергамен, і чорнило, і перо і дав йому, а єпископ підписався на те, що ніколи вже не буде палити жадного жида. Тоді жидок з рабином вернув додому. А коли жиди побачили його живого, почали кричати до нього: «Rebały!»[1] Тоді рабин справив велику гостину і дав жидкові 200 срібла, та, втім, раптом жидок щез, так що ніхто й не бачив куди, а на столі лишилися ті 200 срібла враз із капшуком.

Яко пробу язика, в якім оповідані жидівські казки, котрі ми друкуємо в руським перекладі, подаю тут частину тексту повищої вельми інтересної легенди:

In friherdyke Zahten hobn di Gojim gyworfen Gojrel of dy Jyjden; of wehmen s'ys gefałen Gojrel, dem ot myn vabrent. Of ajnmul ys ys gefałen of'n Ruf. Da Ruf ot sech sajhr gykrenkt, wahl Donnersztyk ot myn gyworfyn Gojryl, yn Syntyk Sager 12 ys myn schojn gygahn vabrenyn dem Mensch. Aklał ys er gygahn Fratyk zynachts dawynyn. Wen er ys ahajmgygangen, ot sych awidergistellt a Jydały leben dar Thyr yn ot ejhm gybejtn, er soł ym nemen of Schabys. Ot sech der Ruf gytracht ba sech, as als eins, yt schojn saan Tojt san ym Syntyk, wet er sech nemyn dus Jydały of Schabys. Aklał dus Jydały yt ahajmgygangyn myt dem Ruf of Schabys. Im andern Tug schpeiszynachts ot der Ruf sajhr ungyhojben zy wajnen ba der Kawduhly. Dus Jydały ys gywejhn Elinuwy yn der Ruf ot ys nyscht gywyst. Wy s'obn ugygesn dy wetschary, ot dus Jyjdały gysugt zym Ruf: — Lomer gajhn a bysały lernyn! — Ot dus Jyjdały ym aufgymyscht a s'a Sedry, wuys s'ys taky gewejhn vyn dy Mansy. Ba dem ot der Ruf saihr ungyhojbyn zy wajnyn Hot ejhm dus Jyjdały gyfregt, wus ar wajnt? Ot der Ruf ym gyenfert: — Gaj, wus weist dy! Kenst dy den epys helfen? — Hof er ejhm gysugt: — Efschar ył ech ach joh kenyn epys helfen! І т. д.

---

[1] Зменшено-пестливе до слова «вчитель» (рабин, *ідиш*). — *Упоряд.*

З ДАВНЬОРИМСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

КВІНТ КУРЦІЙ РУФ

ФІЛЬОТАС. СТАРИННИЙ ПРОЦЕС ЗА ЗМОВУ НА КОРОЛІВСЬКЕ ЖИТТЯ

Оповідання

Переднє слово

З великої купи відривків, у яких дійшла до нас дуже багата греко-латинська література, варт особливої уваги чималий кусень «Історії Олександра Великого» («De rebus Alexandri redis Macedonum»), зладженої чистою і гарною латинською мовою і написаної якимсь Квінтом Курцієм Руфом. Хто такий був сей письменник і навіть коли він жив, не знаємо. Деякі вчені вважали його сучасним Августа*, інші клали час його геть пізніше, аж до Теодозія*. Та найбільше правдоподібною являється думка, що він жив за імператора Клавдія*, отже, в першім віці християнської ери. Його оповідання про Олександра Великого* складалося первісно з десятьох книг, але з них дійшло до нас тільки вісім, та й то не цілих. Хоча Руф користувався в своїм оповіданні грецькими джерелами, в тім числі й такими, які не дійшли до нас, то проте його праця не може вважатися історичною монографією. Се твір ритора, якому ходило більше о гарну мову і живе змальóвання подій, ніж о історичну вірність; от тим-то деякі новіші історики й зовсім відмовляють йому історичної вартости і зачислюють його до повістей-попередниць того величезного ряду романтичних повістей про Олександра, що починаються грецьким твором т[ак] зв[аного] Псевдо-Каллістена* і в середніх віках розростаються широко по Європі й Азії, не минаючи й нашого народу.

Бажаючи в «Дешевій бібліотеці» подавати, між иншим, переклади деяких цікавіших пам'яток греко-латинської літератури, ми вибрали на перший раз один епізод Руфо-

вого оповідання, що творить конець шостої і початок сьомої книги (VI, 7—VII, 2). Оповіданий тут епізод, звичайно полишуваний на боці в підручниках старинної історії (про нього, прим[іром], не згадує навіть Герцберг у своїй історії Греції в Онкеновім компендіюмі), має певно деяке історичне значіння, хоч його удраматизóвання треба покласти на карб пізніших письменників (потрохи й самого Руфа); та поза тим він має неабияку літературну стійність, а в наш час, з огляду на сучасні факти анархістичної «пропаганди ділами», він не позбавлений навіть спеціяльного сучасного інтересу. Факт, про який оповідає Руф, належить до р[оку] 300 перед Хр[истом]* і мав статися на далекім сході, в Бактрії*, де Олександр, власне, по великих трудах звоював Дарієвого сатрапа* і вбийцю Бесса* і дав війську, стомленому важкими боями, дев'ять день супочивку.

І. Франко.

I

Стояли вже дев'ятий день, аж ось король, не то що не переляканий, але й не поборений зовнішньою силою, мало не стався жертвою внутрішнього злочину. Димнос, що мав у короля деякий послух і ласку, закохався дуже в парубка на ім'я Нікомаха, до нестями засліплений його красотою[1]. Одного разу зустрів його — видно було по його лиці — мов громом прибитий, а лишившися без свідків, ввійшов з парубком до храму, заявляючи, що має сказати йому щось таємне і таке, що повинно лишитися між ними обома. Зацікавлений хлопець ждав, що се буде. Аж ось той почав заклинати його взаємною любов'ю і усіма святощами, щоб затвердив присягою, що покриє мовчанкою все, що він виявить йому. Сей, думаючи, що не почує нічого такого, чого укривання грозило б небезпекою, присяг на всевідущих богів. Тоді Димнос виявив, що за три дні буде замах на життя короля, і він належить до тої змови разом з хоробрими і значними мужами. Почувши се, парубок заявив рішуче, що на царевбийство не присягав і ніяка ре-

[1] Любов мужчин до мужчин, т. зв. педерастія, була у греків дуже розповсюднена і не вважалася нічим ненормальним, ані гідним кари. — *І[ван] Ф[ранко]*.

лігія не може всилувати його покривати злочин. Димнос, одурілий з любови і тривоги, вхопивши парубка за руку, розплакався і зразу почав просити, щоб і він пристав до змови і до задуму, коли не може бути безучасним свідком; далі, щоб не зраджував його, маючи крім инших доказів його зичливости ще й сей найбільший, що навіть голову свою повірив йому, не випробувавши його вірности. А в кінці, коли сей обставав при тім, що донесе про злочин, почав лякати його смертю: «Від твоєї, мовляв, голови змовники зачнуть насамперед свою роботу». То раз називав його бабієм і страхополохом, то знов — зрадником свого коханка; раз обіцював величезні надгороди, навіть королівство, силкуючися збаламутити душу, що цуралася такого страшного діла; то знов, добувши меча, раз замахнеться на його шию, то на свою; врешті, благанням і погрозами таки вимусив на нім, що не тільки обіцяв мовчати, але ще й помагати, додаючи, що хоч твердої волі і сором'язливий та чесний і не змінює первісної постанови, але, переборений Димновою любов'ю, не може відмовити йому нічого. Почав вивідувати далі, з ким увійшов у змову, бо ж се найважніше знати, що за люди готові приложити руки до такого пам'ятного діла. А той, сам не при собі з любови і злочинного завзяття, раз дякує йому, то знов ґратулює: «Найхоробріший молодче, не бійся! Твої спільники: Деметріос-тілохранитель і Невколай, і Ніканор». Крім них, назвав іще Афойбета, Локея, Діоксена, Археполіса і Амінтаса.

Закінчивши сю розмову, Нікомах розповів усе, що чув, своєму брату на ім'я Кебалінові. Рішили, щоб Нікомах лишився в наметі, бо коли б пішов до королівської палати, не мавши звичайно доступу до короля, то змовники могли би догадатися, що їх зраджено. Сам Кебалін станув на чатах перед сіньми королівської палати, бо ближче входити йому не було вільно, і тут дожидав якого приятеля з першої когорти, що впровадив би його до короля. Припадком усі були розійшлися, тільки один Фільотас, син Парменіона*, не знати чого був у палаті. Сьому Кебалін, виявляючи на змішанім лиці сліди великого збентеження, відкрив усе, що дізнався від брата, і велів без проволоки дати знати королеві. Фільотас, похваливши його, зараз увійшов до Олександра; вони балакали оба про різні речі, але Фільотас не

згадав нічогісінько про те, що чув від Кебаліна. Надвечір, коли виходив із палати, парубок зустрів його в сінях і запитав, чи сповнив його поручення? Сей відповів, що не занедбав сказати все королеві, — і пішов геть. Другого дня Фільотас іде до палати, а Кебалін уже там — при вході, і знов нагадує йому про те, що вчора доніс йому. Сей відповідає: «Добре, добре», — але навіть тепер не повідомив короля про те, що чув. Се Кебалінові видалось підозреним. Він надумався не обертатися більше до Фільотаса, але повідомив одного благородного молодця, на ім'я Метрона, наглядача зброївні, що приготóвлюється злочин. Сей, заперши Кебаліна в зброївні, зараз побіг до короля, що займався гімнастичними вправами, і доповів йому те, що сказав йому донощик. Король, виславши сторожу, щоб зловила Димноса, сам пішов до зброївні. Тут Кебалін зрадувався великою радістю, аж скрикнув: «Слава Богу, що ти здоров і уйшов безбожних рук!» Тоді Олександр розпитав, що йому треба було знати, і вивідав усе за порядком. А далі зачав розпитувати, котрий то вже день, коли Нікомах передав йому сю звістку? Сей признав, що се вже третій день. Король, думаючи, що не дуже то щира вірність доносити так пізно те, що чув, велів зв'язати його. Сей зачав лементувати, що в тій самій хвилі, коли почув се, побіг був до Фільотаса; нехай його спитають. «Що, до Фільотаса? — запитав тут же король. — А налягав ти на нього, щоб ішов до мене?» Сей не переставав стверджувати, що налягав і, піднявши руки до неба, обливаючись слізьми, благав сього як ласки у якогось найдорожчого колись приятеля.

Тим часом Димнос, догадуючися, чого його кличуть до короля, мечем, який, власне, мав при боці, зранив себе тяжко. Прискочила сторожа, спинила його і принесла до палати. Глянув на нього король і мовив:

— Яку ж то таку кривду я заподіяв тобі, Димне, що Фільотас видався тобі гіднішим Македонського королівства* від мене самого?

Димнові вже відняло мову. Він застогнав, відвернув лице, щоб не бачити короля, і, повалившися додолу, сконав.

Король велів покликати до палати Фільотаса і мовив:

— Кебалін заслужив на кару смерти за те, що два дні укривав замах, приготований на моє життя. Сей свій зло-

чин він звалює на тебе, твердячи, що тобі зараз доніс був про все. Ти живеш зо мною в такій близькій приязні, що укривання з твого боку було б великим злочином. Признаюсь, я волю думати, що сього допустився Кебалін, ніж ти. Маєш судію прихильного; чого не мусиш признати, можеш бодай заперечити.

На се Фільотас затремтів — коли з лиця можна судити про душу — і мовив:

— Кебалін доніс мені про якесь балакання неморального парубка. Я боявся, що се звичайна сварка між любовником і його любком і мене підіймуть на сміх. Тепер, коли Димнос сам наложив на себе руки, і я був би не мовчав, хоч би се й що було.

І, припавши до короля, почав благати, щоб зважав на його дотеперішнє життя, а не на провину — провину мовчання, а не жадного діла.

Не легко сказати, чи повірив йому король, чи, може, тільки гнув у собі гнів. Досить, що на знак перепросин подав йому руку і сказав:

— Так і видно, що ти радше знехтував сей донос, ніж бажав утаїти його.

II

Та проте, скликавши на раду довірених, куди вже не запрошено Фільотаса, велів привести Нікомаха. Сей за порядком розповів те саме, що доніс був королеві.

Був там Кратерос, любий королеві, як мало хто, і тим більший ворог Фільотасів задля супірництва в почестях. Знав він, що Фільотас не раз наприкрювався Олександрові, занадто величаючись своєю хоробрістю і працею, і задля того Олександр підозрівав його — не о злочин, але о впертість. Міркуючи, що годі знайти ліпшу нагоду до згноблення ворога, надівши на свою ненависть маску любови, відізвався:

— Жаль, королю, що ти відразу не порадився з нами про сю справу. Ми були б порадили тобі, що, хотячи пробачити Фільотасові, ти, властиво, заставляєш його не тямити, як багато він винен тобі. Натомість, привівши йому перед очі страх смерти, ти заставив би його подумати радше про свою власну небезпеку, ніж про твою. Бо він завсіг-

ди буде міг наставати на твоє життя, але ти не завше будеш міг пробачати Фільотасові. І не думай, що його, котрий зважився на такий злочин, зможеш перемінити пробаченням. Він знає, що ті, хто вичерпав милосердя, не мають чого надіятися більше. А я знаю, що навіть якби він сам, чи то зворушений жалем, чи твоїм добродійством, захотів бути тихо, то батько його, Парменіон, гетьман такого великого війська, що має серед твойого війська з давен-давна велику повагу і стоїть на становищі, мало що нижчім від твойого, не дуже рад буде завдячувати тобі життя свойого сина. Бувають добродійства ненависні; соромно признатися, що ми заслужили були на смерть; остаточно волимо дізнати кривди, ніж завдячувати кому життя. Таким робом знаю, що тобі прийдеться боротися з ними за своє здоров'я. Досить у тебе ворогів, за якими нам прийдеться йти в погоню; забезпеч же свій бік від домашніх ворогів. Коли сих усунеш, зовнішніх я не боюся зовсім.

Стільки Кратерос. Инші також докидали своє:

— Не був би він промовчав донос про змову, коли б сам не був її зачинником або головою. Бо який же чесний і щирий — не то приятель, але з самого поде́ння людського, почувши те, що йому було донесено, не був би зараз побіг до короля? Чи ж навіть Кебалін, що оповістив йому те, про що чув від брата, не був прикладом йому, синові Парменіона, генералові кінноти, свідкові всіх королівських секретів? Навпаки, він удавав, буцімто не занедбав сказати все королеві, щоб донощик не шукав иншого посередника. Он Нікомах, навіть зв'язаний присягою, поквапився скинути тягар зі свого сумління; а Фільотас, проводячи майже весь день на забаві і жартах, не здобувся на те, щоб серед довгої і, може, зовсім зайвої розмови промовити кілька слів, від яких залежало королівське життя. Каже, що не вірив хлопцям, від яких ішов донос! А по́що ж проволік два дні, удаючи, що вірить доносові? Було відправити Кебаліна, коли вважав його донос дурницею. В своїй небезпеці кождий може бути великодушним; але коли загрожене королівське здоров'я, треба бути легковірним і допускати навіть таких, що доносять благі речі.

От так усі постановили розпочати допити і змусити його, щоб видав учасників злочину.

Король, наказавши їм держати в тайні сю постанову, відпустив їх. А на другий день велів призначити похід, щоб повзята постанова не рознеслася. Навіть Фільотаса запросив до себе на остатню вечерю і переміг себе так, що не тільки вечеряв із ним, але навіть ласкаво розмовляв із тим, кого вважав злочинцем. Врешті опівночі, коли погашено світло, до королівської палати з невеличкою дружиною зійшлися Гефайстіон і Кратерос, і Койнос, і Еріґій, королівські прибічні, а надто зброєносці Пердіккас і Леонат. Вони наказали, щоб сторожа, яка ночувала коло судної палати, була під оружжям і не спала. Всі виходи обставлено вояками, а кінним наказано заступити дорогу, щоб ніхто потайно не побіг до Парменіона, що тоді гетьманував у Медії і мав під собою велике військо. Тоді Аттаррас із 300 вооруженими ввійшов до королівської палати. Йому додано десять возних, із яких кождий мав при собі десять зброєносців. Розділено їх так, щоб ішли поарештувати инших змовників. Аттаррас, із 300 посланий до Фільотаса, виломив замкнені двері дому, поперши плечима п'ятдесятьох найсильніших хлопців; иншим наказав з усіх боків обступити дім, аби Фільотас не міг висмикнутися яким потайним входом. Та сей, чи то чуючи себе безпечним, чи то зморений утомою, лежав у глибокім сні; таки сонного застав його ще Аттаррас. Розбурхали нарешті його зо сну, а коли заковували в кайдани, він скрикнув:

— Перемогла, королю, твою доброту злоба моїх ворогів!

Більше не говорив нічого. Йому заслонили голову і привели його до королівської палати.

III

На другий день король наказав, щоб усі оружні зійшлися на раду. Прийшло майже шість тисяч вояків; надто купа возних і чур заповнила палату. Фільотаса зброєносці закривали своїми рядами, щоб народ не міг побачити його перше, заким промовить король до війська. Бо по давньому македонському звичаю в справах головництва судило військо, а в часі спокою — весь народ. Королівська власть без попереднього народного вповажнення не мала сили. Отже ж, поперед усього внесено Димнового трупа,

бо більшина не знала ще, що він зробив і через що погиб. Тоді король виступив на мовницю, виявляючи на лиці духове терпіння. А що й усі його приближені стояли засумовані, то всі немало були зацікавлені. Король довго стояв, похиливши лице до землі, мов остовпілий, мов громом прибитий. Потім, зібравши думки, промовив:

— Мало бракувало, вояки, а злочинний задум кількох був би вирвав мене з-поміж вас. За ласкою і обачністю богів я ще живий. Ваш шановний вид змушує мене тим тяжчий гнів кинути на батьковбийців, бо ж провідна думка, ба навіть одинокий здобуток мойого життя — се, щоб міг іще віддячитись так многим хоробрим, так велико супроти мене заслуженим мужам.

Усі вояки так і ахнули, перериваючи його промову; всім з очей пустилися сльози. Потім король мовив далі:

— О скільки ж глибше зворушу ваші серця, коли покажу вам зачинників сього злочину! Лякаюся назвати їх, замовчую імена, мовби в надії, що вони можуть іще спастися. Але годі! Треба побороти пам'ять давнішої любови, відкрити змову безбожних горожан. Бо як же промовчати таку огиду? Парменіон, такий старий, відзначений так многими надгородами від мене і від мойого батька, найстарший із усіх наших другів, подався на голову такого злочину! Його підручний Фільотас наострив на моє життя Невколая, і Деметріоса, і отсього Димноса, що тут бачите його тіло, і инших так само безумних.

Ціле зібрання затрусилося окриком обурення і докорів, як звичайно буває з юрбою, а особливо воєнною, де людей опановує або пристрасть, або гнів. Тоді введено Нікомаха, і Метрона, і Кебаліна; ті повторяють, що хто з них доносив. В жаднім із їх доносів не вказано на участь Фільотаса в злочині, так що приглушені від обурення слова донощиків стрічені були мовчанкою. Тоді король мовив далі:

— Що ж скажете про щирість того, хто затаїв переданий йому донос про таке діло? Що се не була марниця, доказує Димнова смерть. Адже Кебалін, доносячи непевну річ, не побоявся муки. Адже ж Метрон не зволікав ані на хвилю поділитися сею звісткою і вдерся до моєї купальні. Тільки Фільотас нічого не боявся, нічому не вірив. О, що

за відважний муж! Коли б королева небезпека зворушувала його, чи ж він не змінився б на лиці? Чи ж не був би з переляком слухав доноса про таку справу? Не диво! Він покриває мовчанкою злочин, а захланна надія на панóвання попихає душу наосліп до найтяжчого гріха. Батько гетьманує в Медії, а сам він, поміж иншими генералами в війську найвизначніший за моєю ласкою, бажає ще більше, ніж має. Байдуже йому навіть моє сирітство, що не маю дітей. Та помиляється Фільотас. Ви мої діти, мої родичі, мої свояки; поки ви здорові, я не можу бути бездітним.

Потім відчитує перехоплений лист Парменіонів, що був написаний до синів Ніканора і Фільотаса; в ньому не трудно було віднайти натяки на якийсь важний задум. Бо основа його була така: «Поперед усього дбайте про себе, потім — про своїх, і так доконаємо того, на що наважились».

— Се так писано, — додав король, — що коли б дійшло до синів, для свідомих було б зрозуміле; а коли б було перехоплене, несвідомі не доглупались би нічого. Але ж Димнос, виявивши инших учасників злочину, не назвав Фільотаса! Та се не свідчить про його невинність, а тільки про його могутність: навіть ті, що могли б його зрадити, так бояться його, що, признаючися самі до вини, укривають його. Зрештою, проти Фільотаса свідчить його власне життя. Він був близьким товаришем і однодумцем Амінтаса, мойого сестрінця, що в Македонії приготовив був поганий замах на моє життя. Атталеві, що був моїм найтяжчим ворогом, він віддав за жінку свою сестру. А коли я по праву так близького свояцтва і приязні написав йому, яке оречення видав оракул Юпітера Аммона*, він поважився відписати мені: «вправді, мовляв, ґратулює мені, що мене прийнято в число богів, але жалує тих, яким доведеться жити під тим, хто переступає людську вдачу». Се ознаки душі, вже перед тим відчуженої від мене і завидющої на мою славу. Та все те, вояки, поки було можна, я таїв у своїй душі. Здавалося, що відривається часть моєї утроби, коли б я менше шанував тих, на кого покладав таку велику надію. Та тепер приходиться карати не за самі слова; зухвальство язика дійшло до мечів. Мечі, вірте мені, острив на мене Фільотас. Коли він допустився того, то куди ж мені податися, вояки? Кому повірити свою голову? Над кінно-

тою, найліпшою частиною війська, поставив я генералом одного з чільних серед найблагороднішої молодіжі; своє здоров'я, надію, побіду вручив я його вірності й опіці. Його батька видвигнув я на таку саму гідність, на якій самі ви поставили мене; Медію, найбагатшу країну, і стільки тисяч горожан та товаришів піддав я під його волю і зверхність. І що ж? Відки я надіявся підпори, відти повстає небезпека. Яке ж щастя було б мені згинути в битві, статись радше здобиччю ворога, ніж жертвою отсього! Тепер, уйшовши небезпек, яких лише я лякався, попав я в такі, яких не повинен був лякатися. Не раз і не два ви звикли просити мене, вояки, щоб я шанував своє здоров'я. Тепер самі можете допомогти мені, радячи, що маю чинити. В ваших руках, у вашій зброї шукаю захисту. Проти вашої волі не хочу жити; коли ж ваша воля, то не може се діло уйти безкарно.

Потім велів привести Фільотаса з руками, зв'язаними назад, огорненого в старий плащ. Легко можна було пізнати, що зворушила декого нужденна постава того, на якого ще недавно поглядали не без зависти. Вчора бачили його генералом кінноти, знали, що вечеряв разом з королем, аж ось нараз бачуть його не тільки обвинуваченим, але вже й осудженим, і навіть у кайданах. Зворушувала людей також доля Парменіона, великого воєводи і славного горожанина: недавно стративши двох синів, Гектора й Ніканора, тепер разом з отсим, якого ще полишила йому нещасна доля, і сам попався в халепу.

Та ось Амінтас, королівський претор, звернув у противний бік зібрання, що хилилося до милосердя, виступивши з острою промовою проти Фільотаса.

— Ми зраджені варварам! Ніхто не був би вернув до своєї жінки, до рідного краю, до родичів! Як зрубане тіло без голови, так і ми були б лишилися без духу, без імени, в чужій стороні на іграшку ворогам!

Та навпаки його надії ся Амінтова промова не дуже була мила королеві. Згадуючи воякам про жінок і рідну сторону, він міг відібрати їм охоту до сповнювання дальшої служби.

Потім Койнос, хоч мав за жінку Фільотасову сестру, то проте накинувся на Фільотаса остріше від усіх, кричучи:

— Ти — душогубе короля, вітчини, війська!

І вхопивши великий камінь, що припадком лежав коло його ніг, хотів кинути ним на нього; многі були певні, що бажав тільки врятувати його від мук. Але король спинив його руку, заявляючи, що «вперед треба дати обвинуваченому можність оборони»; инакше він не позволить судити.

Тепер веліли говорити Фільотасові. Та сей, чи то від свідомости злочину, чи від великої небезпеки одурілий і остовпілий, не смів навіть підвести очей, ані розняти рота. Потім, обливаючись слізьми, мов зомлілий, повалився в обійми того, хто держав його. Та, звільна прийшовши до себе і обтерши очі рукавом, подав вид, що хоче промовити. Король, поглядаючи на нього, відізвався:

— Македоняни будуть судити тебе. Запитую, чи будеш говорити до них їх рідною мовою?

— Крім македонян, — відповів на се Фільотас, — багато тут і таких, що легше, думаю, зрозуміють мої слова, коли говоритиму тою самою мовою, якою говорив ти — не з иншої причини, думаю, а тільки для того, щоб якнайбільше людей розуміло твою промову.

— Бачите, який се Фільотас! — мовив король. — Навіть рідну мову ненавидить і сам один бридиться промовляти нею. Та байдуже, нехай говорить, як йому любо, але ви пам'ятайте, що він так само цурається наших обичаїв, як і нашої мови.

Із сим король вийшов із збору.

IV

Тоді промовив Фільотас:

— Легко знайти слова невинному; та трудно нещасному заховати міру слів. От так і я, вкинений між найчистіше сумління і найстрашніше нещастя, не знаю, як заспокоїти потребу своєї душі і отсеї хвилі. Вийшов відси найліпший судія моєї справи: чому він сам не хотів вислухати мене, їй-богу, не можу придумати. Коли, пізнавши справу з обох боків, він міг би захитатися між засудом і увільненням, то, не пізнавши її, як же може увільнити мене, засудивши доочно? Та хоча оборона чоловіка, закованого в кайдани, не тільки зайва, але навіть шкідлива, бо замість переконати судію вона тільки дразнить його — то все ж таки поки вільно мені говорити, не покину себе самого і

не позволю, щоб мене осуджено буцімто на основі мойого власного признання.

— Отже ж, поперед усього не бачу, за який злочин обвинувачують мене. Між змовниками ніхто не назвав мене. Про мене Нікомах не сказав нічого; Кебалін не міг сказати більше, як чув. А проте король вірить, що я був головою змови! Та чи міг же Димнос промовчати того, хто був його поводатором? Особливо, коли шукав товаришів, то навіть фальшиво повинен був назвати мене, щоб тим легше наклонити боязкого. І поминув моє ім'я не по відкриттю злочину, щоб могло здаватися, що утаює спільника; але признавшися перед Нікомахом, про котрого вірив, що покриє мовчанкою його тайни, і, назвавши инших, поминув мене одного. Питаю вас, товариші: коли б Кебалін не був обернувся до мене, не був дав мені знати про ту змову, чи був би я сьогодні звинявся ось тут, коли ніхто не вимінував мене? Та хоч би Димнос і жив досі і хотів затаїти мене, то як же инші? Ті, що признаються до всього, мовчали б про мене? Нещастя озлобляє; найтяжчий винуватець мучиться своєю карою, але спокійний при чужій. Ті люди, що почуваються до такого злочину, навіть при тортурах не мали би признатися до всього? Адже ж засудженого на смерть не ощаджує ніхто, ані засуджений, думаю, не ощаджує нікого.

— Та пора мені вернути до правдивого одинокого мойого злочину. Чом ти промовчав річ, донесену тобі? Чом слухав її так байдужно? Хоч і який був би се злочин, признаюсь, що ти, Олександре, де-небудь єси тепер, простив мені його. Ти подав мені руку на знак пробачення; я вечеряв з тобою. Коли ти повірив мені — я вільний; коли пощадив — я безпечний. Адже стій при своїм суді! А в тій остатній ночі, коли я відійшов від твойого стола, що я зробив? Який новий злочин, донесений до тебе, змінив твою душу? Я спав глибоким сном, коли мої вороги збудили мене, заспаного, щоб закувати в кайдани. Чи батьковбийця і зрадник може спати так твердо? Адже ж злочинники через гризоту сумління не можуть спати; їх гонять фурії не тільки по доконанім, але й по задуманім убийстві. Та мені дало спокій насамперед моє сумління, а потім твоя рука; я не боявся, щоб постороння жорстокість мала у тебе більше ваги, ніж твоя ласкавість. І не жалуй, що ти повірив мені!

Доніс мені се діло хлопець, що не міг подати ані свідка, ані доказу на свій донос, а коли б його вислухати, міг наповнити всіх страхом. Я думав, нещасний, що слухаю сварки між любасом і його любчиком. Я підозрівав його певність ще й тому, що не сам доніс, але вислав брата. Я боявся, що потім відіпреться, нібито він ні з чим не звірився Кебалінові, а я нароблю многим королівським приятелям великої небезпеки. Так от за те, що я не скривдив нікого, виходить, що краще мені згинути, ніж бути живим. Думаєте, що я був би вільний від ворожнети, коли б був упхнув у нещастя невинних? А отже, Димнос наложив руку на себе! А чи ж міг я напророчити, що він зробить се? Ні. Таким робом те, що дало одинокий доказ на донос, не могло дати його мені тоді, коли Кебалін запитував мене. Але ж на бога! Коли б я був Димновим спільником у тім страшнім злочині, то в тих двох днях я не повинен би був укривати того, що нас зраджено. Адже ж зараз потім, одержавши донос, що мав статися моєю згубою, я сам увійшов до королівської спальні, і ще й при шаблі. Чому ж я не виконав злочину? Чи без Димна я не мав відваги? В такім разі він був головою змови. Під його тінню укривався я, Фільотас, що добиваюся Македонського королівства. Та кого ж то з вас підкупив я дарунками?! Котрого генерала, котрого капітана запобігав я ласки?

— Закидають мені, що гордую рідною мовою, що зневажаю македонські обичаї. А проте пхаюся на королівство, котрим погорджую! Наша краєва мова вже давніше при зносинах з иншими народами вийшла з моди; і побідителі, і побіджені мусять учитися чужої мови. Їй-богу, се не більше кидає тіні на мене, як те, що Пердіккас, син Аминта, наставав на королівське життя. Не перечу, я водив із ним дружбу; та хіба ж не слід було нам любити королівського брата? Коли ж навіть чоловік, так щедро благословлений фортуною, не варт був пошани, то питаю, чи ж винен я, що не вгадав сього наперед? Чи ж навіть невинним приятелям злочинників пропадати? А коли так, то чом же я живу досі? Коли ж ні, то чому аж тепер гину?

— Ба, але я написав, що жаль мені тих, кому буде суджено жити під тим, хто вірить, буцімто він син Зевесів*. Віро в приязнь, небезпечна свободо правдивого вислову

своїх думок, ви ошукали мене! Ви, що не дали мені мовчати! Признаюсь, я написав це к о р о л е в і, але не писав п р о к о р о л я. Бо я не чинив сього з зависти, але боявся за нього. Достойнішим видавався мені Олександр, що мовчки признає себе Зевсовим потомком, від того, що, розголошуючи се, надимається пихою. Але коли той оракул* був вірний, то нехай же Бог буде свідком у моїй справі. Задержіть мене в кайданах, доки не прийде Гаммонова порада в справі сього таємного і скритого злочину. Адже ж той, хто вважав відповідним признати нашого короля своїм сином, не дасть утаїтися нікому з тих, що наставали на життя його дитини. Коли ж уважаєте торгури певнішими від оракула, то я не противлюся й сьому способові видобування правди.

— Звичайно, люди, обвинувачені за смертельний злочин, посилають до вас своїх родичів. Я стратив недавно двох братів; батька ані не можу поставити перед вами, ані не смію покликати, бо ж і сам він обвинувачений за сей страшний злочин. Мало йому, недавно ще батькові так многих синів, лишившися тільки при однім, стратити ще й сього; ні, і його кладуть на тім самім стосі. Так ось, найдорожчий тату, ти вмираєш і через мене, і зо мною! Я позбавляю тебе життя, я погубляю твою старість. Бо по́що ж ти сплодив мене, безталанного, в нещасливу годину? Чи на те, щоб дождатися з мене тих плодів, які отсе ждуть тебе? Не знаю, чи нещасливіша моя молодість, чи твоя старість? Я гину в самій силі віку; з тебе кат вийме душу, що якби доля ще була схотіла підождати, сама природа взяла б була незабаром.

— Споминка про мойого батька пригадала мені, як боязко і обережно мусив я виявляти те, що Кебалін доніс мені. Адже ж Парменіон, коли почув, що лікар Пилип хоче завдати королеві отрую, хотів остерегти його і написав лист, щоб не пив ліку, який має подати йому лікар. І чи повірив король моєму батькові? Чи мав його лист який вплив? Та й сам я скільки разів доносив те, що чув, а він усе відпихав мене, насміхаючись із моєї легковірности. От так-то ми і тоді ненависні, коли доносимо, і тоді підозрені, коли мовчимо. Що ж мусимо робити?

— Не наставати на життя заслужених людей! — крикнув один із купи, що стояла довкола.

— Добре мовиш, — відповів Фільотас, — хто б ти там не був. От тим-то, коли я наставав на життя, готов прийняти кару, і кінчу свою промову, бо, бачиться, остатні слова були занадто прикрі для ваших вух.

Потім сторожі відпровадили його набік.

V

Був між капітанами один рубака Бельон, старий вояк, невчений і неотесаний, що з найнижчого ступеня дослужився того, чим був. Коли інші мовчали, сей, роз'юшений глупою відвагою, почав докоряти їм.

— Скільки-то разів не один із нас був прогнаний із кватири, де ми спочивали, щоб брудні Фільотасові невольники могли поміститися там, відки він вигнав своїх товаришів вояків! Його вози, напаковані золотом і сріблом, завалювали цілі вулиці. Навіть у сусідстві своєї кватири він не позволяв жити нікому з товаришів, але через своїх прислужників, що мали пильнувати його сну, велів усіх проганяти геть далеко, щоб, гомонячи між собою, своєю мовчанкою радше, ніж галасом, не перебивали спання сьому бабієві. Селян він піднімав на сміх, називав їх фригійцями та пафляґонами. Він ніколи не спалахнув зо стиду, бувши з роду македонцем, розмовляти зі своїми земляками через товмача. По́що він хоче запитувати Гаммона? Адже ж тому самому Зевсові він завдав брехню за те, що признав Олександра своїм сином, буцімто боячися, щоб сей божий дар не мав у собі якогось підступу. Коли він укладав замисли на життя короля і друга, то не просив поради у Зевса. А тепер хоче посилати до оракула, щоб тим часом дати знати батькові, що командує Медією, і щоб сей за гроші, яких пильно́вання повірено йому, навербував яких одчайдуш на спільників сього злочину. Ми самі пошлемо до оракула, але не питати Зевса про те, що ми чули від короля, а тільки подякувати йому, зложити вдячні жертви за цілість і здоров'я короля.

Тоді все зібрання мов запалало. Самі сторожі, що стерегли Фільотаса, перші почали кричати:

— Розірвемо скритовбийцю своїми руками!

Сам Фільотас, боячися тяжчих мук, не дуже нерад був, чувши ті слова.

Та ось король знов появився серед збору і, чи то бажаючи на стражниці помучити Фільотаса, чи докладніше розвідати про все, відложив зібрання до другого дня. І хоча день клонився вже до вечора, таки велів скликати приятелів. Більшина була за тим, щоб македонським звичаєм укаменувати його; але Гефайстіон, і Койнос, і Кратерос стояли на тім, що треба муками видусити від нього правду. До їх думки прихилилися й ті, що зразу радили инакше. Отож, коли скінчилася нарада, Гефайстіон з Кратером і Койносом подалися провадити допити над Фільотасом. Король, прикликавши Кратера і сказавши йому промову, якої зміст не дійшов до нас, відійшов у найдальшу часть кватири і, віддаливши свідків, до пізньої ночі дожидав результату допитів.

Кати розкладають перед Фільотасовими очима всі знаряди мук. А сей добровільно мовить їм:

— По́що зволікаєте вбити королівського ворога, вбийцю, що признається до всього? По́що тут допитів? Так, я задумав, я хотів.

Кратерос зажадав, щоб отсе признання повторив також на муках. Ухопили його, зав'язали йому очі, роздягли, а він покликувався на батьківських богів, на право народів — та все те перед глухими вухами. Потім почали шарпати його найтяжчими муками, мов засудженого на смерть — не диво! Мучили вороги, щоб приподобатись королеві. Та зразу хоч катували його то огнем, то канчуками, вже не як у слідстві, але як на карі, він усе стримував не тільки свій голос, але навіть стогнання. Аж коли напухле тіло від ран не могло знести ударів батогів, що цвігали вже по голих костях, приобіцяв, що нехай тільки перестануть мучити його, а скаже, що їм хочеться знати. Хотів тільки, щоб поклялись йому іменем Олександра, що се буде конець допитів і щоб віддалили катів. Випросивши одно й друге, промовив до Кратера:

— Скажи, що маю сказати тобі?

Сей, обурений, що Фільотас бере його на сміх, покликав назад катів. Тоді Фільотас почав просити хвилі часу, щоб прийти до себе, а скаже все, що знає. Тим часом їздці з найвищої шляхти, особливо ті, що приходилися найближчими свояками Парменіонові, почувши слухи, що Фільо-

таса взяли на муки і боячися македонського закону, по якому всі свояки тих, що наставали на королівське життя, мали бути вбиті з ними разом, — одні повбивали себе, інші повтікали в відлюдні гори та широкі пустині. По цілім таборі пішла величезна тривога, поки король, почувши про заколот, не оголосив, що касує сей закон щодо свояків винуватців.

А Фільотас чи правдою, чи брехнею хотів увільнити себе від мук, про се догадувалися сяк і так, бо ж його один ждав конець муки, чи признався до правди, чи наговорив брехень. Отже ж, він мовив:

— Знаєте певно, в якій приязні жив мій батько з Геґельохом. Говорю про того Геґельоха, що згиб у битві; він був причиною наших нещасть. Бо коли король велів віддавати собі почесть як Зевсовому синові, сей, обурений тим, мовив: «То ми того признаємо королем, хто погорджує своїм батьком Пилипом*? Буде по нас, коли можемо стерпіти се. Не тільки людей, але й богів зневажає той, хто жадає, щоб його признано за бога. Ми стратили Олександра, стратили короля! Впали ми в гордощі, нестерпні ані богам, з якими він рівняє себе, ані людям, від яких відгороджує себе. Чи на те ми проливали кров, щоб зробити собі бога, що бридиться нами і гордує сидіти в ряді смертних? Вірте мені: і нас, коли ми окажемось мужами, боги признають своїми синами. Хто помстився за вбийство його прадіда Олександра? Хто потім—за Архелая, за Пердіккаса? А він простив навіть убийців свойого батька». Отсе говорив Геґельох при вечері. На другий день, скоро світ, кличе мене батько до себе. Був сумний і мене бачив засумованого, бо те, що ми чули, нагнало на нас гризоту. Отож, щоб дізнатися, чи той говорив се з п'яної голови, чи з якогось глибшого замислу, ми постановили покликати його. Прийшов і сам, повторивши ті самі слова, додав іще, що, коли схочемо взяти на себе провід, то він жадатиме тільки бути найближчим обік нас; коли ж у нас не стає духу, то, щоб ми покрили се діло мовчанкою. Парменіон відповів, що, доки живе Дарій, справа видається йому передчасною. «Вб'ємо Олександра, то не для себе, але для ворога. Коли ж Дарій буде згладжений, то надгорода за вбийство Олександра — Азія і весь Схід — допадеться в руки вбийців». Згодившися

на сей план, ми дали собі взаємно руки. Що ж торкається до Димна, то я не знаю нічого. Признавшися до сього, я знаю добре, що ні на що мені не здасться те, що до того нового злочину я непричасний.

Вони знов узяли його на муки; аж уста й очі повибивали йому списами і таки вимусили, що признався й до сього злочину. Коли ж потім зажадали, щоб виложив план задуманого злочину, відповів:

— Коли бачилось, що король занадто довго забавить у Бактрії, я побоявся, що мій батько, 70-літній старець, маючи під собою таке велике військо і догляд над такими скарбами, умре тим часом, а я, позбавлений помічників, не буду мати нагоди замордувати короля. От тим-то я покванився, доки надгорода вбийства була в моїх руках. От і зложено змову, котрої я був батьком; коли сьому не вірите, то хоч не можу стерпіти тих мук, можете мучити мене далі.

Вони, порадившися, стали на тім, що досить допитів, і вернули до короля. Сей на другий день велів відчитати те, що зізнав Фільотас, і його самого, що не міг ходити, велів принести. Сей потвердив усе. Тоді привели Деметріоса, що був обвинувачений як найближчий учасник злочину. Сей якнайголосніше, з повною рішучістю і цілим виразом лиця, заперечив, щоб коли-небудь напосідався на короля і жадав, щоб його самого взяли на тортури. Тоді Фільотас, кинувши очима довкола, вказав на якогось Каліса, що стояв недалеко, і велів йому прийти ближче. Сей, змішаний, не хотів наблизитися до нього.

— То ти стерпиш, — мовив Фільотас, — щоб Деметріос брехав і щоб мене знов катували?

Каліс поблід, дух йому захопило. Та македонці підозрівали, що Фільотас хоче скидати вину на невинних, бо ж молодий Каліс не був названий ані Нікомахом, ані самим Фільотасом, коли його мучили. Аж тут Каліс, коли побачив, що королівські воєводи обступили його, признався, що Деметріос і він сам задумали були сей злочин. Тоді всіх, названих Нікомахом, по-батьківському звичаю на даний знак повбивали камінням. Від великої небезпеки не тільки на своє здоров'я, але й на життя увільнився Олександр, бо ж Парменіон і Фільотас, найближчі королівські приятелі, не могли без очевидної вини бути засуджені на смерть, бо

се викликало б було обурення цілого війська. І так щодо Фільотаса справа важилася надвоє: доки не признавався до злочину, була думка, що було б жорстокістю мучити його; коли ж признався, то вже не варт був милосердя навіть у приятелів.

VI

От так-то військо засудило на смерть Фільотаса, законно обвинуваченого свіжими слідами його злочину. Та коли він перестав бути тим, кого ненавиділи, заздрість перемінилася на жаль. Зворушувала і слава молодого чоловіка, і старість та сирітство його батька. Він перший створив королеві вхід до Азії, був учасником усіх його небезпек, завсігди провадив одне крило в битві; ще Пилип любив його більше всіх, та й Олександрові був він такий вірний, що його одного вибрав на те, щоб убити Атталя[1]. Згадки про се шибнули поміж військом; до короля доходили бунтівничі голоси. Король, не дуже-то переполошений ними і знаючи добре, що розгардіяш безчинности пропадає при діяльності, наказав, щоб усі швидко зійшлися на підсінні королівської палати. Коли побачив, що їх там уже досить, вийшов між зібраних. Без сумніву, підмовлений Афаріас почав домагатися, щоб приведено з темниці Лінкеста Олександра, що далеко давніше перед Фільотасом хотів був замордувати короля. Заподаний двома свідками третій рік уже сидів у кайданах. Було майже доказано, що він був також у змові з Павзанієм на вбийство Пилипа. Але що перший повитав Олександра яко короля, то досі був вільний не так від вини, як радше від кари. Зрештою, просьби його тестя Антіпатра спиняли королівський гнів. Та тепер вибухла нано-

[1] Атталь, вуйко Клеопатри, з якою оженився був Пилип, прогнавши Олександрову матір Олімпіяду, раз у присутности Олександра сказав при столі: «Тепер македонці повинні просити богів, щоб із нового подружжя дали Пилипові законного наслідника». Се так розлютило Олександра, що кинув Атталеві чаркою в лице. Сей кинув знов чаркою на Олександра. Збуджений галасом Пилип, що лежав хорий у сусідній кімнаті, кинувся було зо списом на Олександра і мало не вбив його. По смерті Пилипа Олександр поручив Парменіонові і Гекатеєві вбити Атталя, і вони зробили се. (Див. Руфове оповідання, — кн. I — розд. X, XI). — [*Іван Франко*].

во приспана болість; сучасний клопіт відновлював пам'ять давньої небезпеки.

От і вивели Олександра зі стражниці і веліли йому говорити, що придумав за цілі три роки на свою оборону. Та на се у нього не стало ані пам'яті, ані навіть думок. Ніхто не сумнівався, що його перестрах був свідком злого сумління, а не браку пам'яті. І так, поки ще він боровся зі своєю нестямою, деякі з тих, що стояли найближче, пробили його списами.

Коли винесли його тіло, король велів впровадити Аминтаса і Сімміаса, бо Полемон, наймолодший із трьох братів, утік був, довідавшися, що Фільотаса взяли на муки. Вони були найлюбішими над усіх приятелями Фільотаса; найбільше за його причиною їх уживано до важних і почесних поручень. Король згадав, що Фільотас тулив їх до себе з найбільшою любов'ю і не сумнівався, що вони були також учасниками його останнього задуму.

— Вже давніше, — мовив він, — були вони підозрені мені наслідком листа моєї матері, котра напоминала мене, щоб я беріг супроти них своє здоров'я. Та, звичайно, я не радо вірю злим слухам; але тепер, спонуканий явними свідоцтвами, я велів арештувати їх. Бо стверджено безсумнівно, що днем перед відкриттям Фільотасового злочину вони потаємно були у нього. Брат їх, що втік, коли Фільотаса взяли на муки, виявив причину втеки. Недавно, наперекір звичаєві, нібито маючи якесь діло і відсунувши подальше всіх инших, вони самі приблизилися до мойого боку без ніякої важної причини. Я здивувався, що, хоч не їх черга, відбувають таку службу, та, переляканий самим їх застрашеним видом, повагом відійшов до зброєносців. До сього додайте, що коли Антіфан, писар кінного полку, жадав у Аминтаса — день перед тим, заким був відкритий Фільотасів злочин, — щоб із запасових коней, по звичаю, дав коні тим, що потратили своїх, сей відповів гордо: «Коли не перестанеш балакати про се, то швидко будеш знати, хто я такий!» Отсей нездержливий язик, отсі зухвалі слова, якими кидали на мене самого, се не що инше, як докази і свідки злочинних намірів. Коли се правда, то вони заслужили на те саме, що й Фільотас; коли ж неправда, то жадаю, щоб заперечили.

Тоді привели Антіфана і сей розповів про недання коней і висловлені згорда погрози. Тоді дано голос Аминтасові. Сей промовив:

— Коли король не має нічого проти того, прошу, щоб я міг говорити, вільний від кайданів.

Король велів розкувати їх обох. Аминтас зажадав, щоб віддано йому ще й убір зброєносця; король велів дати йому спис. Він узяв його лівою рукою, відступив від того місця, де недавно перед тим лежало Лінкестове тіло, і промовив:

— Який-будь конець чекає нас, королю, ми признаємо, що тобі будемо завдячувати щасливий оборот нашої справи, а нещасний покладемо на карб нашої долі. Відповідаємо без упередження, вільні тілом і духом; навіть той стрій, у якому ми звикли супроводити тебе, ти віддав нам. Завини не можемо боятися; перестаньмо ж боятися й долі. Прошу тебе, позво́ль мені почати оборону з того, що нам закинув єси на остатку. Ні в якім слові, королю, противнім твоїй величності, ми не свідомі. Я би сказав, що вже перед тим тебе заполонила ненависть, та боюсь, щоб ти не подумав, що я хочу наші погані слова замазати підхлібною промовою. Коли до тебе донесеться якесь остріше слово від твойого вояка, чи то недужого та втомленого походом, чи загроженого в битві, чи в наметі хорого та немічного від ран, — то ми ж хоробрими ділами заслужили на те, щоб ти клав се на карб радше даної хвилі, ніж нашого серця. Коли наскочить яка лиха година, всі винуваті; на власне тіло, якого чей же не мусимо ненавидіти, готові ми наложити руки; навіть коли б такому синові пострічалися батько й мати, були б йому немилі й ненависні. Коли ж нас ушановано дарами, коли вертаємо обтяжені надгородами, то хто може витримати з нами? Хто в силі погамувати веселість нашого духу? У вояків і смуток, і веселість не знає міри. Всякі почуття прориваються в нас нахрапом: гудимо, хвалимо, жалуємо, злимось відповідно до того, який порив настроює нас в даній хвилі. Раз нам хочеться йти на Індію та до Океану, то знов пошибають згадки про жінок, і дітей, і рідну країну. Та всі ті думки, всі ті розмови закінчує рев туби; біжимо кождий до свого ряду, а що там злости накипіло в наметах, виливається на ворогів. Бодай то й Фільо-

тас був от так нагрішив самими словами! Та годі! Верну до того, за що ми обвинувачені.

— Що ми з Фільотасом були приятелями, сього не тільки не заперечу, але навпаки, признаюсь, що ми старалися о сю приязнь. Та й чи ж диво тобі, що ми шанували Парменіонового сина, якого ти зробив своїм найближчим другом і який своєю прихильністю з'єднував собі майже всіх твоїх приятелів? Їй-богу, коли хочеш почути правду: сам ти ввалив нас у отсю біду. Бо хто ж, як не ти, довів до того, що всі, хто хотів приподобатись тобі, удавалися до Фільотаса? За його порукою ми доступили сього ступеня твоєї приязні. Він був обік тебе тим, чиєї ласки ми могли бажати і чийого гніву лякатися. Чи ж не на твої слова, за твоїм проводом ми всі, твої піддані, зложили присягу, що будемо за ворогів і за приятелів уважати тих самих, що й ти? Зв'язані такою присягою, чи ж мали ми відвертатися від того, хто був найлюбіший тобі? От тим-то, коли се злочин, то мало тут маєш невинних, а навіть, їй-богу, жадного! Бо ж усі хотіли бути Фільотасовими другами, тільки що всі охочі не могли бути ними. Так ось, коли не відділюєш учасників злочину від приятелів, не потрафиш від приятелів відділити й тих, що бажали бути приятелями.

— Де ж доказ на те, що й ми були в змові? Здається, той, що днем уперед розмовляв з нами дружно і без свідків. Але ж я не міг би очиститись, коли б учора був з м і н и в де в чому своє давніше життя і поведінку. Тепер же, коли ми і того підозреного дня зробили так само, як усякого иншого дня, нехай звичай змаже те підозріння!

— Але ми Антіфанові не дали коней! І якраз днем перед тим, заким відкрито Фільотаса, у мене вийшла сварка з Антіфаном. Та коли він хоче кинути підозріння на нас за те, що того дня ми не дали йому коней, то не зможе очистити сам себе з того, що домагався їх. Бо ж два кінці має сварка між упертим і нахабним, і ще не знати, хто має рацію: чи той, хто не хоче відступити свого, чи той, хто домагається чужого. А втім, королю, коней у мене було десять, та з них вісім Антіфан породжав уже тим, що потратили свої. Мені самому лишилися всього два; та сей гордяк, певно й здирця, хотів і ті забрати в мене; не бажаючи йти в

похід пішки, я мусив силою задержати їх. Не покладай мені за зло, що я сказав пару слів від свобідного серця сьому дармоїдові, що з усього воєнного ремесла те тільки й знає, щоб роздавати воякам чужі коні. От до якого лиха дійшло, що мушу рівночасно звинятися й за те, що я говорив до Олександра, і за те, що говорив до Антіфана!

— Та гов! Мати писала тобі, що ми твої неприятелі. О, коли б вона була розумніше подбала за сина і в своїм тривожнім умі не плекала пустих привидів! Бо чому ж не написала причини свойого побоювання? В кінці не вказала підстави, яке діло чи слово наше склонило її до написання тобі такого тривожного письма.

— О нещасне моє положення, в якім, може, менше небезпечно мовчати, як говорити! Та сяк чи так обернеться доля, волю, щоб не подобалась тобі моя оборона, ніж моя справа. То ж вибач, що скажу. Чей же тямиш, коли ти посилав мене, щоб я привів вояків із Македонії. Тоді сказав єси мені, що багато здорових молодців укривається в домі твоєї матері. Отже, ти поручив мені, щоб я не оглядався ні на кого, крім тебе, а тих, що цураються військової служби, щоб припровадив до тебе. І справді я зробив се і свобідніше, ніж випадало мені, виконав твій наказ. От я й припровадив Ґоргіаса, Гекатея і Ґорґатаса, котрих хоробрість була корисна для тебе. Коли б я не був послухав тебе, я був би справедливо заслужив на кару. Чи ж може бути більша кривда понад ту, що тепер гину за те, що послухав тебе? Бо ж твоя мати не має ніякої иншої причини переслідувати нас, як тільки ту, що ми про твою користь дбали більше, ніж про її жіноче вподобання? Шість тисяч македонян піших і 600 кінних привів я, та одна часть певно не була би прийшла зо мною, коли б я був захотів поблажати неохочим до військової служби. Випливає з сього, що коли вона задля сього сердита на нас, ти перепроси її, бо ти наразив нас на її неласку.

VII

Коли се говорив Амінтас, якраз надійшла погоня, що догонивши втікача, його брата Полемона, про якого вище була згадка, привела його назад зв'язаного. Розлючене зібрання ледве можна було спинити, щоб своїм зви-

чаєм зараз не закидало його камінням. Та сей, зовсім не переляканий, промовив:

— Не прошу нічого для себе, тільки одного, щоб моєї втеки не покладано виною невинним братам. Коли сеї втеки не зможу оборонити, нехай се буде мій злочин. Їх справа через те саме являється ліпшою, що я підозрений через свою втеку.

Тим його словам притакнули всі зібрані, і всім виступили на очах сльози: так раптом змінилося їх чуття; те саме, що найбільше ображало їх, тепер промовляло за ним. Парубок був молодий, у першім цвіті літ; між їздцями, переполошеними Фільотасовою тортурою, вхопив і його непривичний для нього страх. Та товариші лишили його, і поки ще він вагався в думках, чи тікати, чи вертати назад, його заскочила погоня. Ось він почав плакати і бити себе по лиці, турбуючись не собою самим, але тим, що задля нього брати в такій небезпеці. Се зворушило не тільки зібраних, але й короля. Один тільки був невмолимий — брат: зирнувши на нього страшним лицем, він промовив:

— Тоді було плакати, ти, бе́зуме, коли ти піддавав коневі остроги, покидаючи братів, у компанії таких же втікачів. Нещасний! Куди і відки ти втікав? Ти довів мене до того, що, хоч сам обвинувачений, говорю як обвинитель.

— Я згрішив! — промовив сей, — але тяжче напроти братів, ніж проти себе самого.

Тоді вже не було міри ані сльозам, ані окрикам, якими многі виявляли своє співчуття. Один був голос висловлений усіма згідно, щоб король пробачив тим невинним і хоробрим мужам. Також їх приятелі, бачачи загал, склонний до милосердя, встали і з слізьми кинулись благати короля. Сей, наказавши всім мовчати, промовив:

— І я своїм вироком увільняю Аминтаса і його братів. А вам, хлопці, бажаю, щоб ви радше забули про мої добродійства, ніж пам'ятали про свою небезпеку. Вертайте в мою ласку з тим самим довір'ям, з яким я вертаю її вам. Коли б я не був розібрав того, що донесено мені, то моя удана прихильність була б дуже підозрена. Пам'ятайте, що ніхто не може бути увільненим, хто не стояв перед судом.

Ти, Амінтасе, вибач своєму брату; се буде попросту запорука того, що й на мене не сердишся.

З тим, розпустивши зібрання, велів покликати Полідамаса. Се був найближчий приятель Парменіона, що звичайно стояв у ряді найближче при його боці. Сей, хоча прийшов був до палати безпечний своїм чистим сумлінням, але, коли йому звелено привести своїх братів, дуже ще молодих і задля молодости незнайомих королеві, його певність змінилася на журбу, і він почав тремтіти, частіше думаючи про те, що могло б йому зашкодити, ніж як із сього виплутатися. Уже зброєносці, яким се було наказано, привели їх, і король велів блідому зо страху Полідамасові приступити ближче і, віддаливши всіх, сказав:

— Злочин Парменіонів доторкається нас усіх, а найбільше мене й тебе, котрих він ошукав, удаючи приятеля. От я й постановив поручити тобі його покарання. Бачиш, як довіряю твоїй щирості! Поки се вчиниш, брати твої будуть запорукою. Їдь до Медії і вези до моїх воєвод мої власноручні листи. Треба їхати якнайшвидше, щоб попередити скорість поголоски. Хочу, щоб ти пóночі доїхав там, а на другий день виконав те, що буде написане. І до Парменіона понесеш лист, один від мене, другий, написаний від імени Фільотаса; його перстень з печаткою маю у себе, — так що батько, думаючи, що то синова печать, не буде боятися нічого.

У Полідамаса відлягло від серця, і він тим охітніше обіцяв виконати те, чого жадав король. Сей похвалив його, надавав обіцянок, а він, скинувши свою звичайну одежу, надів на себе арабську. На товаришів дано йому двох арабів, котрих жінки й діти тим часом лишалися у короля для запоруки їх вірности. Поперек безводних пустинь на верблюдах на одинадцятий день прибули на означене місце. Заким іще оповіщено про його приїзд, Полідамас знов надів на себе македонський убір і о четвертій годині рано ввійшов до палати Клеандра, королівського судії. Віддав йому лист, і оба урадили скоро світ піти разом до Парменіона. Полідамас тим часом порозносив королівські листи иншим. Уже мали прийти до Парменіона, коли сьому донесено про Полідамасів приїзд. Сей, урадуваний приїздом

приятеля, а разом з тим бажаючи знати, що поробляє король — бо давно вже не мав від нього жадного листа — велить розшукати Полідамаса. Кватира в тій стороні має великі приємні хідники в гаях, саджених людською рукою, де любили забавлятися королі і сатрапи. В такім гаю проходжувався Парменіон, окружений воєводами, яким королівськими листами було наказано вбити його. Вони умовилися виконати се діло в тій хвилі, коли Парменіон почне читати лист, який передасть йому Полідамас. Полідамас, надходячи і здалека побачивши Парменіона, з уданою радістю на лиці побіг йому назустріч. По взаємних привитаннях Полідамас подав йому королівський лист. Парменіон, розломуючи печать на листі, розпитував:

— Що ж поробляє король?

— Довідаєшся з самого листа, — відповів сей.

Парменіон прочитав лист.

— Король, — мовив він, — лагодиться в похід на Арахозію*. От іще завзятий чоловік та непосидючий! Стільки вже слави здобув, — час би вже пошанувати й своє здоров'я.

Потім почав читати другий лист, написаний іменем Фільотаса, в веселім настрою, як можна було бачити з лиця. В тій хвилі Клеандр прошпигнув його бік мечем, а потім ударив по шиї: инші попробивали вже бездушного трупа. Зброєносці ж, що стояли при вході парку, побачивши вбійство, а не знаючи його причини, побігли до табору і тривожною новиною сполошили вояків. Ті похапали оружжя і побігли до парку, де було доконане вбийство.

— Коли нам не видасте Полідамаса і всіх инших учасників сього головництва, — кричали вони, — то розвалимо мур, яким окружений парк, і всіх вас виріжемо за свойого воєводу.

Клеандр велить впровадити найзначніших з-поміж них і відчитує їм лист, написаний королем до вояків, де були показані Парменіонові замахи на короля і просьба, щоб покарали його. Дізнавшися, що така була королівська воля, всі втишилися: хоч не щезло обурення, то бодай запобіглося бунтові. Більша часть вояків розійшлася, та лишились деякі, що просили бодай дозволу похоронити його тіло. Довго й на се не згоджувався Клеандр, боячись, щоб

не образився король; та коли ті наставали чимраз упертіше, надумався усунути підставу до суперечки і, відрізавши голову, тулуб позволив закопати в землю, а голову відіслав до короля.

Такий-то був конець Парменіона, мужа славного і в військовій, і в домашній справі. Багато він доконав щасливо без короля; король без нього не доконав ані одного великого діла. Прожив 70 літ; ще замолоду сповняв службу генерала, та часто відбував службу й рядового вояка. В раді бистроумний, у службі строгий, милий князям, ще миліший військовій дружині. Чи се все збудило в ньому бажання панóвання, чи, може, тільки зробило його підозреним, про се можна думати надвоє. Бо ж і про Фільотаса навіть за свіжої пам'яті були сумніви, чи він, знеможений страшними муками, сказав правду, чи тільки бажав зробити конець муці і наклепав сам на себе й на свойого батька. Так се діло й лишилось не виясненим.

З ДАВНЬОГРЕЦЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ПЛАТОН

СИМПОЗІОН (БЕНКЕТ)

Передмова

І. Платон, його життя й літературна діяльність

Платон, один із найвизначніших грецьких філософів і, без сумніву, найвизначніший літературний талант між ученими старої Греції, був сином Арістона й Періктіони, горожан атенського передмістя Коліта і членів одної з найвизначніших атенських родин, що в батьківській лінії походила від атенського короля Кодра*. Він родився дня 7 мая 427 року перед Хр[истом], мав двох братів і одну сестру і звався первісно іменем свойого діда Арістокль, а тільки пізніше його вчитель прозвав його Платоном за те, що був широкий у плечах.

Як член атенської аристократії він одержав по-тодішньому дуже старанне виховання, в молодих літах учився музики, математики, гімнастики та малярства; як гімнастик одержав побіду на істмійських ігрищах*. Наука музики обіймала в тих часах також поезію, і молодий Платон визначився також на тім полі, укладаючи дитирамби* та трагедії. Але вже вчасно замилування до поезії уступило далеко сильнішому замилуванню до філософії, яке збудив у ньому, мабуть, його вчитель Кратіл*, якого пам'ять він звеличив у своїм діялогу під тим самим іменем. Та рішучий вплив на все його дальше життя мав Сократ*, якого учеником та пильним слухачем він зробився, маючи 20 літ. Рівночасно з літературними й науковими заняттями він відбував також обов'язкову для атенської молодіжі військову службу і, коли вірити деяким джерелам, брав участь у трьох битвах, а власне, перший раз — під Танагрою, другий раз — під Коринтом (394 р), а третій раз — під Деліоном*. Слу-

жив правдоподібно кінно. Поза тим у політичне життя не мішався. Наслідком родових традицій та власних переконань — ворог демократії, він мав нагоду пізнати лихі сторони панування також аристократів, і се, як також засудження на смерть Сократа демократичними охлократами, остаточно відвело його від уділу в політичнім житті Атен.

Про сю, можна сказати, переломову добу в житті Платона дає дуже добре поняття сьомий лист його кореспонденції, з якого не зайвим тут буде навести його власне оповідання: «В моїй молодості було зо мною таке, як і з не одним буває. Я зупинився на думці, що скоро стану своїм власним паном, зараз віддам себе задачам публічного життя. Та тут дожив я таких переворотів у моїм рідним місті, які ось як діткнули мене. Тодішня конституція, на яку вже многі нарікали, дізнала зміни, наслідком якої 50 мужів стало на чолі держави, 11 — у місті, а 10 — у пристані Пірею* як надзорча власть над торгом та над зарядом міста, а надто 30 мужів як необмежені повелителі держави. Деякі з них належали до круга моїх свояків та приятелів[1]. Вони запросили мене зараз також до участи в правлінні державою, немовби така участь сама собою належалася мені. Я був, одначе, ще занадто молодий для власти, та проте мав надію, що ті мужі напевно приведуть стан держави із дотеперішньої беззаконности до ліпших законних порядків, і тому я слідив їх поступки з великою увагою. На жаль, я завважив дуже скоро, що в короткім часі вони довели до того, що супроти їх правління давніші порядки видалися золотим часом. Між иншими надужиттями вони поручили старому вже Сократові, мойому приятелеві, якого я без вагання можу назвати найсправедливішим мужем свого часу, аби він із иншими людьми зловив і спровадив до тюрми одного горожанина, засудженого ними, і таким способом, хоч і нехотя, зробився учасником їх злочинів. Та Сократ не послухав їх, але наразився на небезпеку радше потерпіти все, ніж доложити руки до беззаконности властей. Бачачи се і ще не одно не менше важне, я з обуренням відвернувся від тодішніх лихих порядків. Та швидко наступив упадок 30 тиранів* і всієї тодішньої конституції. І знов я почув, хоч

[1] Головою 10 мужів у пристані, се значить — тамошньої власти поліційної та тюремної був Хармід*, вуйко Платона. — [*І. Франко*].

сим разом слабше, охоту вмішатися в політику моєї вітчини. Розуміється, що і в тім переходовім часі заколоту діялося не одно таке, що викликало обурення: многі люди визискували переворот на те тільки, аби якмога лютіше помститися на своїх ворогах. Та все-таки демократи, які вернули з вигнання, виявили більше поміркування. Але нещасливий випадок справив те, що деякі з тої тепер пануючої партії потягли під суд мойого приятеля Сократа під найбезличнішим і найнесправедливішим закидом безбожности, який якраз Сократа найменше міг діткнути. І судії з народу засудили його на смерть і спричинили загибель чоловіка, який тоді, коли вони самі були на вигнанні та в недолі, з геройською рішучістю відмовився від катівської служби супроти одного з їх вигнаних приятелів. Придивляючися тим подіям і людям, що провадили політику, а також законам і усталеним звичаям, я прийшов до думки, яка в міру того, як я доходив до старших літ, чимраз більше показувала мені трудність здобути успіх на полі практичної політики. Без значного числа приятелів і добре зорганізованої партії се було неможливе, а таких приятелів між тодішніми учасниками політичного життя тяжко було знайти, бо хід політики не йшов уже на основах наших батьків, а здобувати нових приятелів було також неможливо без надмірних трудностей. При тім погіршення писаних конституцій та обичаїв збільшалося раз у раз застрашаючим способом, так що мені, зразу дуже охочому до публічної діяльности, при огляданні загальної непостійности відносин нарешті зробилося зовсім млісно. Щоправда, я не переставав думати про те, яким би способом можна було поправити ті відносини і загальні порядки держави, але рішився ждати на кориснішу нагоду, поки, нарешті, не дійшов до переконання щодо всіх теперішніх держав, що всі вони живуть у дуже лихім та беззаконнім стані, а по правді, порядки майже всі непоправно лихі, так що тільки чудом божим вони можуть надіятися якоїсь поправи. В тім переконанні я опустив Атени і відбув до Італії та Сицилії мою першу подорож».

Період подорожей у Платона тривав цілих 12 літ, та докладних відомостей про них не маємо. Дещо вказує на те, що, перший раз покинувши Атени, він удався до Мегари,

де довкола вільнодумця Евкліда* зібрався кружок прихильників Сократа та його думок. Пізніше, коло р. 390, він подорожував до Кирени*, де відвідав математика Теодора*, якого давніше пізнав був у крузі Сократа. Мабуть, у тім же часі він відвідав також Єгипет*, про що свідчить його досить докладна знайомість єгипетської традиції, захована в діялогу «Файдр».

Три рази в своїм житті подорожував Платон до Сицилії, перший раз — коло р. 388, другий раз — коло р. 368, а третій раз — 361 р., та всі три рази він не мав щастя при дворі тамошніх володарів, Діонізія I*, Діонізія II* та Діона*. Подорожі до Сицилії вплинули на нього хіба остільки, що він познайомився ближче з пітагорейцями*, від яких перейняв замилування до математичних та фізикальних студій і яких вплив досить некорисно відбився на його пізніших писаннях.

Найважнішою подією в житті Платона треба вважати заснування власної школи в Атенах, яке після Плутарха припадає на р. 386. Сю школу заснував Платон на площі, прозваній іменем героя Академа, недалеко брами Діпілон; вона окружена була портиками та парком; обік неї Платон закупив розкішний сад, у якому безтурботно міг віддаватися навчанню молодіжі та письменській праці. Слава його таланту швидко стягнула до нього багато талановитої молодіжі з різних країн Греції, між якою була також одна женщина з Аркадії, Аксіотея, в мужеськім убранні.

Зайнятий сею впливовою та плодючою діяльністю, дожив Платон до пізньої старости; він умер, маючи 81 літ, в р. 348 перед нашою ерою*.

Коли почалася літературна діяльність Платона, невідомо докладно. З поетичних творів його молодости не дійшло до нас майже нічого. Тому, що вся його письменська діяльність стоїть під впливом Сократа, природним являється припущення, що вона й почалася ще за життя його великого вчителя. І справді, деякі новіші дослідники кладуть на роки 400—399 найдавніші діялоги Платона: «Лахес»*, «Молодший Гіппій»* та «Евтіфрон»*. Инші волять починати її пізніше і вважають першим твором Платона «Апологію Сократа», одинокий поміж його творами, що не має форми діялогу.

Зрештою, вся літературна діяльність Платона виявилася в формі діялогів, розмов між двома або більше особами на наукові, язикові, етичні, філософічні та юридичні теми. Се треба вважати впливом оживленого товариського життя в тих часах. Платон не був творцем діялогової форми в письменстві, але в усякім разі був незрівнянним майстром сеї форми. Найсухішим і найабстрактнішим темам при помочі сеї форми він умів надати не тільки популярний та діялектичний виклад, що розвивав тему з різних боків, але також високу літературну вартість. Із сучасних впливів, які помогли йому станути на такім високім ступні досконалости, треба зазначити те, що улюбленою лектурою його в молодих літах були міми (комічні сцени) Софрона*, а також незвичайний розвій драматичної штуки в Атенах, який припав, власне, на остатнє десятиліття V віку[1]. Всіх діялогів з іменем Платона дійшло до нас 42, крім того 12 листів* і деякі літературні та наукові дрібниці. Історик грецької літератури Вільгельм Хріст* ділить Платонові діялоги хронологічно ось на які групи:

1. Перед подорожами: «Апологія», «Крітон»*, «Евтіфрон», «Лізіс», «Хармідес», «Лахес», «Гіппій Молодший» та «Іон»*; 2. Діялоги переходової доби (390—380): «Протагорас»*, «Менон»*, «Ґорґіас»*, «Файдр»*, «Евтідем», «Файдон»*, «Кратіл», «Симпозіон»; 3. Конструктивні діялоги, в яких розумування та виклад позитивних тез перемагає діялогову форму: «Держава» («Політея»), «Тімай»*, «Крітій»*, «Теайтет»*, «Софіст», «Політик», «Парменід», «Філеб»* і «Закони» — як загально приймають, останній твір Платона. До сього треба додати ряд сумнівних або неавтентичних діялогів: «Теаґес», «Алкібіяд А.», «Алкібіяд Б.»*, «Гіппій Старший», «Гіппарх», «Менексен», «Любовники», «Клейтофон», «Епіномід» та «Мінос». Збірка так званих «Платонівських листів» підлягає значним сумнівам щодо своєї ав-

[1] Варто зазначити, що в атенських театрах були представлені в р. 409 «Філоктет» Софокла*, 408 — «Орест» Евріпіда* і «Плутос» Арістофана, 407 — «Ойдіп у Колоні» Софокла, 406 — «Бакхантки» Евріпіда та його ж «Іфігенія в Авліді», а 405 — «Жаби» Арістофана. (Richter*, Platon. Seine Leben, seine Schriften, seine Lehre. Erster Band. München 1910, ст. 55). — [*І. Франко*].

тентичности і відноситься головно до триразового побуту Платона в Сиракузах. Вона складається з 13 листів, із яких перший, одначе, не означений іменем Платона; новіша критика признає справді Платоновими або писаними близькою до нього особою тільки листи 3, 7, 8-ий[1].

Не місце тут входити в оцінку філософічного та взагалі наукового змісту Платонових творів. Досить буде навести загальний осуд історика грецької літератури В. Хріста, який, зазначивши слабі сторони Платонової ідеології, додає: «Але проте все-таки Платонів ідеалізм лишається блискучою зорею в змаганнях та надіях людства, а його твори стоять між найкращими творами грецького духу, в яких глибина думок якнайщасливіше йде в парі з барвистою красотою мови. Платон — не лише найбільший майстер діялогу, він також довів чистоту та красоту атицької мови до взірцевої досконалости. Реальне знання греків у часах Платона стояло ще не на дуже високім ступні, але що до того часу здобуто дослідами на полі математики та фізики — се він старанно засвоїв собі і використав у будові своєї системи дуже тонко, але також дуже малоплідно. Для історії та історичної критики мав наш автор, як майже всі філософи старовини, мало зацікавлення; впадає в очі його безкритичність у літературних справах; із сього погляду навіть супроти Геродота Платон виявляє рішучий регрес»[2].

II. Симпозіон

В р. 416 пер[ед] Хр[истом] молодий трагічний поет Аґатон у часі ленейського празника* одержав премію за свою трагедію. Того ж вечора усталеним тоді звичаєм відбулася коштом автора значна пиятика, поперед усього для вшанування судіїв, що присудили премію, а другого дня вечором відбувся товариський бенкет у домі Аґатона* для ближчих приятелів і знайомих автора. В числі запрошених був відомий тоді вже комедіописатель Арістофан*, а також Сократ, що мав тоді 53 роки і здобув собі вже широ-

[1] W. Christ, Geschichte der griechischen Litteratur bis auf die Zeit Justinians. Vierte revidierte Auflage, München 1905, сторони 448—468. — [*І. Франко*].

[2] W. Christ, op. cit. 471—472. — [*І. Франко*].

ку популярність не тільки в самих Атенах своїм навчанням. На бенкет зійшлися переважно молоді люди; старшим між ними можна вважати хіба лікаря Еріксімаха*, а Сократ, як се часто бувало у нього, запізнився. Зібрані гості перед вечерею умовилися провести вечір не на пиятиці, але на розмовах, а на пропозицію Еріксімаха згодилися на те, аби кождий із присутніх за чергою виголосив промову на честь Ероса*. Вже почалася вечеря, коли ввійшов припізнений Сократ і по привітанні згодився на умову товариства. Після вечері гості один за другим виголошували промови, а по промові Сократа надійшов Алкібіяд з веселою компанією і впросився до товариства. На пропозицію Еріксімаха виголосити також похвалу Ероса він відповів, що коли в сьому товаристві має хвалити кого, то хвалитиме тільки Сократа. За згодою товариства він виголосив блискучу промову на похвалу Сократа, по чім слідує закінчення твору.

В часі, коли відбувся той бенкет, Платон мав ледве 12 літ і, очевидно, не міг бути його учасником. Одначе, він у вступі до свойого твору подає звістку про атенця Аполлодора*, який кільканадцять літ пізніше, але ще за життя Сократа, правдоподібно коло р. 400, оповідає про той бенкет своїм гостям на основі того, що чув від одного з учасників бенкету, Сократового товариша Арістодема*, а почасти — від самого Сократа. Нема нічого неправдоподібного в тім, що Платон був між гістьми Аполлодора і там чув його оповідання про сей пам'ятний бенкет. Сей вступ, якому подібного нема в жаднім иншім із Платонових діялогів, дає основу до припущення, що Платон не видумав усіх поміщених у нім промов, так само, як не видумав усіх виведених у нім осіб. Він міг під свіжим вражінням оповідання поробити собі записки, які значно пізніше, бо аж 386 року обробив у своїм творі. Завважено, що твір був написаний рівночасно з заснованням Платонової Академії, так що його можна вважати програмовим маніфестом Платонової філософічної школи (W. Christ, op. cit, ст. 456—457).

Про зміст сього твору писав у половині минулого віку французький критик і перекладач Швальбе* ось що: «Аби пізнати вповні якийсь предмет, треба виявнити його природу, його початок, його части, його дійства і його ціль. З таких, власне, точок погляду Платон роздивляє любов у

своїому «Бенкеті». Тільки задля трудности відкрити природу якоїсь речі і з неї видобути її дефініцію він розпочинає виказом наслідків любови, і се зроблено в промові Файдра. Різні роди любови виложено в промові Павзанія*. промова Еріксімаха має метою доказати, що любов проявляється не тільки в душі людській, але також у всій природі. Арістофан силкується вияснити повстання любови, Аґатон — її вдачу, а нарешті, в промові Сократа Платон викладає свої власні погляди про вдачу та правдиву мету любови»[1].

На мою думку, зміст і мету поодиноких промов Платонового твору треба розуміти зовсім инакше. Перша промова, виголошена Файдром, має взагалі мітично-догматичний характер. Ерос уважається найстаршим із богів, що спричинив витворення природи з хаосу, витворення гармонії між богами і суспільного порядку між людьми.

Друга промова, виголошена Павзанієм, має характер більше психологічний, розрізняючи «посполиту», фізичну любов, пристрасть тіла від вищої, небесної любови, потягу душі до душі. Бесідник звертає увагу на неоднакове становище законодавства в різних краях до любовних справ і питань, значить, переходить із психологічного поля на суспільно-політичне. Еріксімах у своїй промові розширяє виводи Павзанія, виказуючи прояви любови в різних штуках та заняттях людських, у всіх животворах і, нарешті, в цілій природі. Комедіопис Арістофан знов спеціялізує тему, силкуючися пояснити при помочі мітичного, мабуть, ним самим ad hoc[2] імпровізованого оповідання походження любови між двома людськими одиницями, чи то мужчинами, чи жінками, як пережиток первісної двоособовости чоловіка*, яку усунули боги через розрізання двоособового чоловіка на дві особи. Ті дві половини, розділені від себе волею богів, шукають себе обопільно в житті, і сей їх потяг до злуки називаємо любов'ю. Трагічний поет Аґатон, стараючися глянути на предмет із иншого боку, величає Ероса як наймолодшого і вічно молодого бога, що поселяється

[1] M. Schwalbé, Dialogues de Platon. Traducton nouvelle. Deuxiéme série. Paris 1852, ст. 393. — [*І. Франко*].

[2] Для цього випадку (*латин.*). — *Упоряд.*

в людях, наділених фізичною та душевною красотою, і да їм можність у житті і по смерті осягнути найбільше можливе щастя. Його промова кінчиться цвітистим і трохи пересоленим дитирамбом на честь любови. Сократ за дозволом товариства перед своєю промовою переводить невеличкий екзамен із Аґатоном і доказує йому своєю властивою індукційною методою, що Ерос — ані гарний, ані молодий, ані щасливий, ані бог. По тім замість своєї власної те орії, не на похвалу Ероса, але для вияснення дійсної правди про нього, він подає свою розмову з колишньою своєю вчителькою, віщою жінкою Діотімою з Мантінеї*. Виклад Діотіми про любов як змагання смертної людської вдачі до безсмертности треба вважати не філософічною ідеєю Платона, але об'явою прастарої традиції, яка зберігалася у вавилонських мудреців, у єгипетських та грецьких містеріях* і яка через Діотіму зробилася доступна також Сократові. З сього випливає, що Діотіму треба вважати не видуманою або навіть мітичною жінкою, як се чинить сучасна наука, але дійсною історичною особою*.

Промова Алкібіяда, якою, властиво, кінчиться Платонів «Бенкет», — се взірець майстерної характеристики незвичайного чоловіка, виголошеної також незвичайним чоловіком, не позбавлений терпкої іронії. Алкібіяд підхапує різні незвичайні сторони Сократової вдачі, його постійність проти покус тілесної красоти, його спокій та витривалість у небезпеках, його бистроумність у розмовах, його здібність будити в душах людських запал і замилування до чесноти та його неподібність до всіх инших визначних людей. Нема що мовити, що ся характеристика, хоч і як геніяльна, не вичерпала всіх характеристичних рис Сократа, як не вичерпала їх уся сучасна йому та пізніша грецька традиція.

По промові Алкібіяда наступає коротка гумористична контроверсія між ним і Сократом, після якої Сократ заявляє намір виголосити похвалу Аґатону. Виконанню сього наміру перешкодила юрба нічних гуляк, очевидно, атенської золотої молодіжи, яка без дозволу та без запрошення ввійшла до Аґатонового дому і вмішалася до бенкету.

Почалася безладна пиятика, що тривала доти, доки деякі учасники не порозходилися, а инші не поснули. Тільки

Аґатон, Сократ і Арістофан додержали місця, розмовляючи до самого ранку. В тій розмові Сократ переконував Аґатона й Арістофана, буцімто автор трагедій повинен уміти писати також комедії, і навпаки. Оба письменники, переможені, мабуть, більше вином, ніж його доказами, поснули нарешті, а сам Сократ, поклавши їх у ліжка, вийшов у супроводі Арістодема з гостинного дому.

«Бенкет» належить, без сумніву, до найкращих, найліпше скомпонованих і найглибше обдуманих творів Платона. В. Хріст (op. cit, 456) називає його «das liebreizendste und kunstreichste Werk Plato's, das schon bei den Alten von denjenigen, welche Platon mehr seiner Kunst, als seiner philosophischen Lehre wegen lasen, vor allen anderen Werken bevorzugt wurde»[1].

З особливим подивом відізвався про сей твір пізніший грецький письменник Плутарх, а найновіший автор монографії про Платона (K. Ritter, op. cit, I. 426) називає «Бенкет» «одним із найделікатніших та найбагатших плодів письменської штуки грецької старовини, яким може любуватися як твором штуки навіть такий, кому сама філософія чужа. Щедріше, який инший твір Платона, подає «Бенкет» образки правдивого атенського життя з такою наглядною свіжістю, яку поза тим стрічаємо тільки в комедії, але без карикатурного викривлення, властивого комедії».

III. Мій переклад

Ще 1909 р. переклав мій син Тарас* для вправи в перекладанні з грецької мови між иншими творами старого грецького письменства також Платонів «Симпозіон». Читаючи сей переклад, я завважив, що він занадто невільничо держиться грецького тексту і тому для руського читача аж надто часто виходить зовсім незрозумілим. Бажаючи прилагодити сей переклад для друку, я зачав весною 1910 р. разом із Тарасом переходити його переклад речення за реченням і розділ за розділом, порівнюючи його з грецьким

[1] «Найчарівніший і найдовершеніший твір Платона, якому вже древні, котрі читали Платона більше через його мистецтво, аніж задля його філософського вчення, віддавали перевагу перед усіма иншими його творами» (*нім.*). — *Упоряд.*

оригіналом[1] і з німецьким перекладом, опублікованим у рекламовій «Universal-Bibliothek»[2*]. Робота йшла досить пиняво головно тому, що Тарас, зайнятий університетськими лекціями, не мав часу ані охоти слідити за ревізією перекладу з такою увагою, яку я вважав потрібною. Пройшовши кілька перших розділів, ми покинули сю спільну роботу. Аж літом 1910 р., пробуваючи в Криворівні*, ми взялися до неї оба з моїм сином Андрієм* і, признавши потребу переробити весь переклад основно, доконали сеї роботи протягом кількох тижнів на Тарасовім брульйоні, по чім Андрій переписав увесь рукопис начисто. Отак повстав сей переклад, якого я не доконав би був сам без помочі мойого сина Андрія.

Головна зміна, яку я вважав потрібною доконати в Тарасовім перекладі, а також супроти грецького оригіналу, полягає ось у чім. Платон, мабуть, для захования хронологічної перспективи подій, представлених у тім творі, вкладає в уста найближчого оповідача Аполлодора оповідання другого оповідача Арістодема, що був наочним свідком бенкету в домі Агатона в р. 416. Відси пішло те, що оповідання Арістодема скрізь видержано в залежній конструкції, т. зв. oratio obliqua[3], і з форми діялогу перетягнено в форму оповідання. Можливо, що для греків ся стилістична штука була приємною та легко зрозумілою, але в перекладі вона значно утруднює зрозуміння тексту і ослабляє живість діялогічної форми. От тим-то я вважав потрібним, не нарушуючи основи грецького тексту, всі діялоги передавати в формі діялогів і всі промови — в формі промов без ненастанного втручування: «той сказав». Надіюся, що ся інновація вийшла на користь перекладу і здобуде Платоновому творові також серед нашої публіки ту прихильність та таке зрозуміння, на яке він уповні заслуговує своєю внутрішньою вартістю.

---

[1] Platos ausgewählte Dialoge, erklärt von C. Schmelzer. Symposion. Berlin, 1882. 8°, ст. 98. — *[І. Франко]*.

[2] Platons Gastmahl oder Gespräch über die Liebe. Uebersetzt von Fr. Schleiermacher. Mit Vorwort, berichtigter Uebertragung und Erläuterungen herausgegeben von Dr. Max Oberbreyer. Leipzig. Reclams Universal-Bibliothek N. 927, 16-ка, ст. 69. — *[І. Франко]*.

[3] Залежна конструкція (*латин.*). — *Упоряд.*

Друга зміна, більше формальна, полягала в поділі тексту на розділи. Грецькі письменники в старовину не ділили своїх творів на розділи; поділу доконали пізніші копісти та редактори переважно для цілі шкільного навчання. Платонів «Симпозіон» у грецькім тексті, а також у німецькім перекладі поділений на 39 розділів, хоча розмір поодиноких розділів німецького перекладу не скрізь відповідає розмірові розділів у грецькім тексті. Такий сам поділ задержав також автор польського перекладу, д[обродій] Вл. Вітвіцький[1*], який узагалі досить свобідно поводиться з текстом, а ще свобідніше — з персонажами та темами грецького твору, роблячи, прим[іром], у вступних увагах Сократа неуком, дармоїдом та комедіянтом, який весь свій вік удавав мудрця, а доведений до загибелі, жартами маскує свою розпуку.

Сей поділ, зроблений, очевидно, для шкільної цілі, зовсім не захований у французькім перекладі М. Швальбе, цитованім вище. Задержуючи в нашім перекладі сей шкільний поділ на 39 розділів, означених арабськими цифрами на початку тексту кождого розділу, я поділив рівночасно цілість тексту на 14 розділів відповідно до змісту головних уступів, із яких вона зложена. Сі уступи, розуміється, неоднакового об'єму, та проте, на мою думку, вони добре зазначують органічну будову Платонового твору.

Із подробиць перекладу зупинюся тільки на однім місці в промові Арістофана, яке, на мою думку, дотеперішні перекладачі передали не зовсім вірно. В німецькім перекладі се місце передано ось як: «Er ging auch aufrecht wie jetzt nach welcher Seite er wollte, und wenn er schnell wohin eilte, so konnte er, wie die Radschlagenden, welche die Beine gerade im Kreise herumdrehend Rad schlagen, eben so auf seine acht Gliedmassen gestützt sich sehr schnell im Kreise fortbewegen»[2]. Переклад, очевидно, не дає жадного змислу і

---

[1] Platon, Uczta, dialog o miłości. Przełożył, wstępem poprzedził i objaśnieniami opatrzył Władysław Witwicki. Lwów 1909, 8-ka, сторін. 158. — [*І. Франко*].

[2] «Він ходив також прямо, як і ми тепер, але тим боком, яким хотів, а коли він поспішав, то міг котитися колесом, задираючи ноги вгору і перекочуючись на своїх восьми кінцівках, що дозволяло йому швидко просуватися далі» (*нім.*). — *Упоряд.*

повний суперечностей, бо ж не можна стоячи просто обертати ноги довкола, ані, крутячися на однім місці, хоч би й як скоро, поспішати наперед. Французький перекладач (op. cit. ст. 421) передав се місце коротше, але свобідніше і також не докладно; читаємо там: «Ils marchaient en ligne droite, comme nous, sans avoir besoin de se tourner, pour prendre tous les chemins qu'il voulaient. Quand ils se disposaient á aller plus vite, ils s'appuyaient successivement sur leurs huit membres, et s'avangaient rapidement par un mouvement circulaire, comme ceux quil, les pieds en l'air, font la roue». В дослівнім перекладі по-нашому се значить: «Вони ходили просто, як ми, не маючи потреби обертатися, коли хотіли йти в якім-будь напрямі. Коли ж їм забажалося бігти швидко, вони опиралися по черзі на своїх вісім членів і круговим рухом двигалися вперед так, як ті, що, підіймаючи ноги в повітря, роблять колесо». Очевидно, й сей перекладач не уявляв собі докладно, яким способом чоловік може ходити колесом, що для греків, так само, як і для деяких наших селянських хлопців, було зовсім невеликою штукою. Польський перекладач передає се місце зовсім легкомисно (op. cit. ст. 73): «Chodziło to albo po prostu tak jak dzisiaj dowoli w jedną albo w drugą, albo, jeśli się taki bardzo spieszył, robił tak, jak ten, co koziołki przewraca, i znowu na równe nogi staje. A że miał wtedy człowiek aż cztery pary odnóży, to się też odbijał dobrze i katulał bardzo szybko»[1]. Очевидно, польський перекладач не уявив собі докладно різниці між гімнастичною штукою ходження колесом і штукою перевертання козлів.

Написано д[ня] 10—17 грудня 1911.

Іван Франко.

[1] «Ходив він або прямо, так, як тепер, за бажанням в один чи інший бік, або, якщо дуже вже поспішав, робив так, як той, що перевертає козлики, і знову стає на рівні ноги. А оскільки мав тоді чоловік аж чотири пари ніг, то добре відштовхувався і котився дуже швидко» (*пол.*). — *Упоряд.*

СИМПОЗІОН (БЕНКЕТ)

І. Аполлодор і гості

1. А п о л л о д о р: Здається, мої панове, я досить обізнаний з тим, про що питаєте. Оноді, вийшовши з мойого дому в Фалероні* до міста, я зустрівся з одним знайомим, Главконом, що, побачивши мене, почав доганяти і крикнув жартливо:

— Мой ти, Фалерейче, Аполлодоре, чи не можеш підождати?

Я зупинився і заждав на нього.

— Отсе я, Аполлодоре, — мовив він, — шукаю тебе вже віднедавна, бажаючи розпитати тебе про бенкет Аґатона, на якому були Сократ і Алкібіяд і інші гості і на якому велися розмови про любов. Розповідав мені про се дещо вже один, що чув від Фойніка Пилиповича, та додав, що й ти знаєш про се. Та він не вмів сказати всього до ладу. Так розповідж же мені ти, бо ж годиться приятелеві розголошувати промови приятеля. Та поперед усього скажи мені, чи був ти присутній при тім бенкеті?

На те я відповів йому:

— Очевидно, не довелося тобі нічого докладного довідатися від того стрічного, коли думаєш, що сей бенкет, про який питаєш, відбувся так недавно, що й я міг бути присутній на ньому.

— Авжеж, що так, — мовив він.

— Ні-бо, Главконе, — відповів я. — Хіба ти не знаєш, що Аґатон від многих літ уже не показується в Атенах? А з Сократом я товаришую та пильно день у день придивляюся до всього, що він робить, і прислухаюся до кождого його слова тільки що від трьох літ. Перед тим я блукав, куди попало, і думаючи, що живу краще від инших, я жив не ліпше того, як ти жиєш тепер, коли думаєш, що ліпше робити що-будь инше, ніж бавитися філософією.

— Не жартуй, — мовив він, — але скажи краще, коли відбувся той бенкет?

— Ми ще були дітьми, — відповів я, — коли перша Аґатонова трагедія дістала першу нагороду* і коли вечором того дня він складав богам жертву, а приятелям дав бенкет.

— Ну, — сказав він, — се було, здається, досить давно. Але хто ж оповідав тобі про се? Чи, може, сам Сократ?

— Ні, на Зевеса, — відповів я, — але той сам, що й Фойнікові, Арістодем на ім'я, Кідатенець, малого росту, босяк, що був на тім бенкеті як любимець Сократа, який, здається, найліпше затямив усе. Кілька разів запитував я також Сократа про подробиці того бенкету, і те, що чув від нього, згоджувалося з тим, що говорив Арістодем.

— Так що ж, — мовив Главкон, — розповіси мені? Дорога відси до міста дасть нам досить часу — тобі ходом оповідати, а мені слухати.

От така була розмова між нами, по чім я зачав оповідати йому те, що тепер при вільній хвилі хочу розповісти вам. Така вже моя вдача, що більш усього люблю або сам говорити про філософію, або слухати розмов инших, певний, що се найкорисніше заняття. Натомість я нуджуся смертельно, коли ви або ваші багаті та ділами зайняті приятелі говорять про свої діла. Мені дуже жаль тих моїх і ваших приятелів, що, проводячи час на таких розмовах, думають, що провели його добре, хоч він пройшов їм зовсім безхосенно. Може, зрештою, й ви вважаєте мене навіженим, та, може, маєте й рацію, але про вас я не тільки думаю се, але знаю напевно.

О д и н і з г о с т е й: Ти все такий сам, Аполлодоре. Все лихословиш себе і всіх инших і, здається мені, безпідставно вважаєш нещасливими всіх людей, починаючи від себе самого, крім Сократа. Не знаю, хто перший назвав тебе маньяком, але те знаю, що дехто так називає тебе за те, що в словах ти все прикрий проти всіх і себе самого, крім Сократа.

А п о л л о д о р: Так ти думаєш, друже мій, що справді треба бути безумцем і маньяком, щоб говорити так про себе і про всіх вас?

Г і с т ь: Не пора, Аполлодоре, сперечатися тепер про се. Але прошу тебе, вчини найліпше і розповідж нам про розмови на тому бенкеті.

А п о л л о д о р: Розмови на тому бенкеті — та ну, почну з самого початку, так як розповідав мені Арістодем.

2. Він оповідав: Я зустрівся раз із Сократом, саме по купелі і в сандалах, що з ним рідко траплялося. Я запитав його, куди йде так гарно вбраний? Він відповів:

— На бенкет до Аґатона, бо вчора я втік від нього на епінікіях, боячися натовпу, й обіцяв, що прийду сьогодні. Тому я й вистроївся так гарно, щоб гарним іти до гарного. Але ти як можеш хотіти йти на обід незапрошений?

Я відповів:

— Буде, як ти скажеш.

— В такім разі ходи, — мовив Сократ, — аби ми могли задати брехню приповідці, що «На бенкет добрих добрі сходяться самі». Бо ж і Гомер наразився на те, що не лише перекрутив, але навіть висміяв сю приповідку. Бо, представивши Аґамемнона* надзвичайно добрим знавцем воєнної штуки, а Менелая* — лихим войовником, мимо того оповідає, що коли Аґамемнон приносив жертву й устроїв пир, Менелай прийшов на той пир непрошений, гірший — у гостину до ліпшого.

Почувши се, сказав я:

— Може, в такім разі й зо мною буде те саме, що не так, як ти кажеш, Сократе, а так, як у Гомера сказано, я прийду гірший непрошений на бенкет мудрого чоловіка. Чи не зволиш трохи оправдати мене, коли я скажу, що не приходжу непрошений, але прошений тобою?

С о к р а т: Ну, ходім оба, а йдучи порадимося, що маємо сказати. Рушаймо ж!

Оттак поговоривши з собою, ми пустилися в дорогу. Сократ, одначе, задумався про щось і лишився на дорозі позаду, а коли я почав дожидати його, велів мені йти наперед. Коли ж я прийшов перед дім Аґатона і побачив двері відчинені, зустріла мене досить смішна пригода. Бо при вході стрітив мене хлопець і запровадив туди, де всі гості вже полягали й готовилися розпочати обід.

Як тільки Аґатон побачив мене, сказав мені:

— Гарно, Арістодеме, що ти прийшов пообідати з нами. А коли ти прийшов за яким иншим ділом, то відложи його на потому. Ще вчора я шукав тебе, щоб запросити на обід, але не міг найти тебе. Але чому ж ти не привів із собою Сократа?

А р і с т о д е м: Та я сам ішов із Сократом, але, обернувшися, не побачив його. Я й хотів сказати, що приходжу до вас запрошений Сократом на ваш обід.

А ґ а т о н: Дуже добре зробив ти, але де ж Сократ?

А р і с т о д е м: Ішов зараз за мною, і я дивуюся, де він міг лишитися.

А ґ а т о н: Хлопче, не міг би ти поглянути, чи не надходить Сократ? А ти, Арістодеме, сідай коло Еріксімаха.

ІІІ. Пир у Аґатона

3. А р і с т о д е м: Тоді він велів хлопцеві вмити мене, щоб я міг лягти коло стола. Тут прийшов другий слуга з вісткою, що Сократ зайшов дальше і стоїть у сінях сусіда, і хоч він просив його, не хотів прийти.

А ґ а т о н: Дурницю говориш! Поклич його і не вступися!

А р і с т о д е м: Ні, лиши його, бо в нього такий звичай, що стане і постоїть там, де йому трафиться. Знаю, що він прийде зараз. Отже, не чіпайте його, але лишіть у спокою.

А ґ а т о н: Так і треба зробити, як гадаєш. А ви, хлопці, обслугуйте гостей! Подавайте страви, як самі знаєте, бо нема над вами наставника, чого я ніколи не зношу. Уважайте мене також за запрошеного й обслугуйте нас усіх так, щоб ми могли похвалити вас.

Потім почали ми всі обідати, а Сократа як не було, так не було. Аґатон раз по разу розказував привести Сократа, але він не приходив. Нарешті, прийшов не по короткім часі, як звичайно, але десь аж у півобіду.

Аґатон, що лежав на самім крайнім місці, озвався:

— Ану, Сократе, лягай коло мене, щоб і я одержав пайку тої мудрости, що явилася тобі там у сінях. Бо ж, певно, ти щось видумав там і держиш се в голові, коли ти не міг відірватися від того місця.

Тоді Сократ сів і сказав:

— Було би се дуже добре, Аґатоне, коли би мудрість при зіткненні одного чоловіка з другим перепливала з повного в порожнє, так як вода в двох чарках через вовняний шнурок перепливає з одної в другу. А коли з мудрістю діється щось подібне, то я дуже радо ляжу коло те-

бе, бо надіюся збагатитися від тебе не одною гарною мудрістю. Бо моя якась нездала та непевна, як сон, а твоя блискуча і має великий успіх, коли від тебе в так молодім віці б'є такий великий блиск, що ним недавно очарував ти більше, як тридцять тисяч греків.

А ґ а т о н: Жартуєш, Сократе! Але про мудрість поговоримо з собою трохи пізніше, а при чарках покличемо Діоніза на судію. А тепер берися до страви!

4. Потім Сократ положився і пообідав разом з иншими, а коли ми пролили й проспівали на честь бога і відправили все, що слід, узялися до пиття. На початок промовив Павзаній ось що:

— Ну, панове, яким способом питимемо найкраще? Признаюся вам, що в мене трохи важка голова після вчорашньої випивки і домагається деякого відсвіження. Знаю, що й у вас не одного те саме, бо й ви вчора були при тім. Та поміркуймо ж, яким способом пити нам сьогодні найліпше?

А р і с т о ф а н: Добре мовиш, Павзанію. На всякий спосіб треба нам якоїсь полегкости в питтю, бо й я вчора підпив порядно.

Почувши се, промовив Е р і к с і м а х Акуменко:

— Добре мовите, та тільки одне хотів би я почути, а власне, як дивиться Аґатон на ті щедрі випивання.

А ґ а т о н: Ані руш, мені не хочеться щедрого випивання.

Е р і к с і м а х: Се була би правдива находка для нас — для мене самого, для Арістодема та Файдра, коли б ви, що любите кріпко випити, сьогодні зреклися того; ми все в тім ділі послабші. Про Сократа не згадую, бо в нього така вдача, що може пити багато й мало і буде держатися з нами. Коли, отже, бачу, що ніхто з присутніх не має охоти пити кріпко вина, то, може, не візьмете мені за зле, коли скажу деяке слово про п'янство. Мені, здається, вияснилося зовсім добре із самої медицини, що п'янство чоловікові дуже шкідливе, і я не маю охоти ані сам пити багато, ані силувати до того когось иншого, особливо, коли в мене ще від учорашнього голова тяжка.

Ф а й д р М і р р і н у з і є ц ь: Благодать! Я звичайно послушний тобі, особливо, коли скажеш щось із лікарської науки. Та тепер і всі инші годяться на се. Значить, усі ми

стали на тім, що при сьогоднішнім нашім бенкеті не будемо пити до «положенія риз», але питимемо тільки для веселости.

IV. План бенкету

5. Еріксімах: Нехай кождий п'є, скільки хоче, і ніхто не силує нікого, а я тим часом передкладаю, щоб ми відправили флейтистку, яка отсе входить до їдальні, нехай грає собі сама або, коли хоче, нехай іде між жінок і заграє їм дещо, а ми між собою забавмося розмовою. А проте, про що нам розмовляти, можу подати вам свою думку.

Всі згодилися на се і зажадали від нього, щоб висловив ту думку.

Еріксімах: Почну свою промову від Евріпідової Меланіппи*, бо не про себе хочу говорити, а тільки про Файдра. Бо Файдр не раз уже з докором говорив мені: «Чи се не лихо, Еріксімаху, що про всіх богів понаписували поети похвальні пісні та молитви, а про Ероса, такого великого та могутнього бога, ані один із многих дотеперішніх поетів не написав похвальної пісні? Так само, коли оглянешся також між бравими софістами, що понаписували прозою похвальні писання* на Геракла* та инших героїв, як ось наш шановний Продік*. Та се ще не таке диво; але ось недавно читав я книжку одного такого мудрого чоловіка, який розсипається чудесними похвалами про сіль та її пожиток, а інші виписують подібні похвали на инші речі — отже, на такі речі зуживають багато праці, а Ероса ані один із них не посмів звеличати достойно, так що такий бог немов би зовсім занедбаний». Втім, здається мені, Файдр має повну рацію. От тим-то я бажав би вложити на нього сю задачу, коли вона йому подобається, а надто думаю, що й нам усім тут присутнім не зайвим буде звеличати того бога. Коли ви поділяєте сю думку, то можемо мати зовсім відповідну тему до розмови. Моя рада така: нехай кождий із нас, починаючи з правого боку, виголосить похвальну промову на Ероса, як може найкращу, а Файдр нехай зробить початок, бо він сидить на краю і перший відчув сю потребу.

Сократ: Ніхто не спротивиться тобі, Еріксімаху. Не смію спротивитися і я, хоч признаюся, що на любовних

ділах розуміюся дуже мало. Не спротивиться, певно, ані Павзаній, ані Арістофан, бо ж сей раз у раз має діло з Діонізом* та Афродітою*, ані ніхто инший із тих, кого бачу. Щоправда, наше становище, тих, що лежимо тут унизу, дещо трудніше, але коли наші попередники виговоряться якнайкраще і якнайліпше, то для нас і сього буде досить. Отже ж, Файдре, починай у щасливу годину і звеличай Ероса!

З тим згодилися всі инші і жадали того самого, що й Сократ. Та всього того, що говорив кождий із них, не затямив докладно вже й сам Арістодем, а я ще менше затямив із того, що він оповідав мені. Але котрі промови видалися мені особливо гідними пам'яті, ті я подам за порядком.

V. Промова Файдра

6. Поперед усіх забрав голос Файдр, починаючи більше-менше ось як:

— Ерос — великий бог і гідний подиву богам і людям із многих різних поглядів, а головно, задля свойого походження. Бо се ж велика річ — належати до найстарших богів. А се видно ось із чого: Ерос не мав родичів, і жаден поет ані мітограф не згадує про них. Тільки Гезіод* говорить:

«Зразу був хаос, а потім
Широкогруда земля, пристановище всіх живих творів,
Разом і Ерос».

Отже, після хаосу повстали обоє разом, земля й Ерос. А Парменід* говорить про початок богів:

«Всіх богів перший до жизні покликав не хто, тільки Ерос».

З Гезіодом згоджується також Акузілей, та й многі инші признають Еросові, що він належить до найстарших богів. Та він не тільки найстарший, але також творець найбільшого добра; бо принаймні я щодо себе не вмів би сказати, чи є яке більше добро, як у першій молодості закохатися і бути любленим. Бо що повинно провадити чоловіка в цілому житті, коли він хоче жити гарно й праведно, сього не дасть ані рідня в такій великій мірі, ані становище, ані багатство, ані ніщо инше, тільки любов. Бо що таке любов? Сором перед поганим і змагання до красоти. Без сих обох прикмет ані державі, ані одиниці неможливо докона-

ти нічого гарного й доброго. Стою на тім, що чоловікові, якого оживляє любов, коли б його захоплено на якім поганім учинку або коли б він із трусости не боронився від напасти, не було би так прикро, коли би на се дивився його батько або приятель, або хто-будь инший, як те, коли би на се дивився його милий. Так само бачимо на закоханім, що він найбільше соромиться свойого коханця, коли той застане його на якім злім ділі. Коли б можна довести до того, аби держава або військо складалися з самих людей, закоханих один в одного, то не можна би ліпше руководити ними нічим иншим, як тільки тим, аби вони здержували себе обопільно від усякого поганого діла і старалися одні одних перевищити в тім змаганні. А борючися в однім зв'язку, вони навіть невеликою силою побідили би всіх инших людей. Бо жаден із таких закоханих не хотів би дожити тої хвилі, щоб його коханець бачив, як він покидає свій ряд або відкидає оружжя, і, певно, волів би радше вмерти, ніж покинути коханця і не допомогти йому в небезпеці. Нема, певно, ані одного такого труса, котрого би Ерос не одушевив до хоробрости, так що він старав би ся дорівняти тому, хто має вроджену хоробрість. Я певний, що те, що Гомер говорить про деяких героїв, одушевлених богом до відваги, чинить Ерос із закоханими.

7. Навіть умирати одно за одне волять закохані, не тільки мужчини, але також жінки. На се маємо найкращий доказ на Алькесті*, дочці Пелія, яка для справдження сеї речі між греками сама захотіла вмерти за свойого мужа, хоч його батько й мати жили ще. От тим вона перевищила їх любов'ю для їх сина, так що вони в порівнянні з нею видалися йому чужими і тільки з імени рідними. Тим вона доконала діла, яке видалося благородним не тільки людям, але й богам, так що боги, які з многих, що вчинили багато доброго, тільки немногим дали той дар — вернути їх душу назад із Гаду* — відпустили її душу, врадувані її саможертвою. От так-то й боги найбільше шанують постійність і запал любови.

Натомість Орфея Ойаґренка* відіслали з Гаду впорожні, показавши за ним тільки привид жінки, задля якої він прийшов, але не давши йому її самої, бо він видався їм м'якосердним, як грач на гітарі, і не важився вмерти задля

любови, так як Алькеста, тільки попробував живим увійти до Гаду. За те вони наложили на нього кару і допустили, що він згинув від жінок, і не пошанували його по смерті, так як Ахілла, сина Тетіди*, та не вислали на острови блаженних. Бо ж Ахілл, повідомлений своєю матір'ю, що вмре, коли вб'є Гектора*, а коли сього не зробить, верне додому і вмре в старості, все-таки зважився, помагаючи своїому улюбленому Патроклеві* і мстячися за його смерть, не тільки вмерти вчасніше, але вмерти незабаром за ним. От тим-то вельми врадувані боги незвичайно почтили його за те, що Ахілл любив Патрокла тому, що сам був кращий не тільки від Патрокла, але й від усіх инших героїв і ще без бороди, значить, значно молодший, як каже Гомер. Але будь-що-будь боги найвище цінять сю чесноту любови і більше подивляють, і люблять, і нагороджують, коли коханець любить свойого коханого, ніж коли хлопець любить дівчину. От тим-то коханець більше божественний, як той, кого він любить, бо в ньому єсть бог. Тому ж і Ахілла боги почтили більше, як Алькесту, пославши його на острови блаженних.

Тому я й говорю, що Ерос найстарший, найшанованіший і наймогутніший із богів і наділяє чеснотою та щастям людей живих і померших.

VI. Промова Павзанія

8. Отсе більше-менше сказав Файдр, а по Файдрі говорили инші, котрих мови я докладно не затямив. Поминаючи їх, оповім мову Павзанія.

П а в з а н і й: Не зовсім відповідним видається мені, Файдре, твоє предложення, щоб ми так по-простому вихваляли Ероса. Бо якби лиш один був Ерос, то се було би добре. Але чи ж він лиш один? Коли він не один, ліпше вперед рішити, котрого маємо хвалити. Тож я попробую поправити се. Насамперед показати Ероса, котрого треба хвалити, а потім прославити його, як богу достойно. Адже знаємо всі, що без Ероса нема Афродіти. Якби вона була одна, то був би один Ерос. А коли їх є дві, то мусять бути й два Ероси. А які ж то дві богині? Одна — старша і без матері, дочка Неба, котру назвали також Небесною, а друга —

молодша, донька Зевеса й Діони*, котру називаємо Посполитою*. Треба, отже, й Ероса, помічника тої другої, справедливо називати Посполитим, а другого — Небесним. Хвалити треба всіх богів, і тому мушу вияснити прикмети кождого. Бо кожде діло так стоїть: само собою зроблене, воно ані зле, ані добре. Отак як ми тепер робимо, п'ємо, співаємо або говоримо — все те само собою негарне, але в виконанні, як воно зроблене, таким виходить. Зроблене гарно й правдиво буде гарне, а зроблене криво буде погане. Те саме важне також для любови й Ероса: не кождий гарний і достойний похвали, лише той, що приводить нас до любови й краси.

Ерос, помічник Посполитої Афродіти, направду й сам посполитий, і робить, що трафиться. В нім-то й кохаються лихі люди. Такі люблять насамперед не менше жінок, як хлопців; опісля у тих, яких люблять, кохають радше тіло, ніж душу; потім скільки лише можуть — найдурніших, дбаючи лише про заспокоєння пристрасти, а не дбаючи про те, чи се чесно, чи ні. От тим-то, коли їм трапиться зробити щось, то роблять добре або недобре, як попаде; бо се походить від тої молодшої богині, багато молодшої від другої, що в своїм уродженні має зачатки жіночого і мужеського. Ерос Небесної богині зразу не мав у собі нічого жіночого, тільки саме мужеське. Се була любов до хлопців, старша і вільна від усякої розпусти. От тим-то люди, опановані тою любов'ю, звертаються до мужчин і люблять те, що з природи міцніше та має в собі більше розуму. Се легко пізнати і по самій любові хлопців, бо ті, що кермуються тим старшим Еросом, любуються не в дітях, а в таких, що вже починають приходити до розуму, коли у них засівається борода. Почавши таким способом любити, такі люди готові провести ціле життя разом із укоханим, але не так, щоб видурити дещо від нерозумного, а дорослого висміяти й перебігти до иншого. Треба, щоб і закон забороняв любити недоліток, аби ніхто на непевне не витрачував великого зусилля; бо невідомо нікому, чим се може скінчитися: чи недоліток не попаде в розпусту, чи обернеться до чесноти душі й тіла. Ліпші й самі вже собі добровільно установлюють такий закон, але від того треба здержувати і звичай-

них любовників, так як забороняємо їм, оскільки можемо, любити вільних жінок. Бо вони-то спричинили запакощення сього діла так, що деякі справедливо говорять, що віддаватися любовникам — се ганьба. Се говорять, одначе, тільки про тих, у кого бачать непоміркованість та несправедливість. Бо прилично й праведно ведене діло ні в якім разі не стягне на себе догани.

Властиві закони в любовних ділах у инших краях легко пізнати, бо вони означені зовсім просто, але наші та лакедемонські — трудніші. Бо в Еліді* і в беотів*, де не вміють красномовства, є такий звичай, що годиться віддавати себе любовникам, і ніхто, ані молодий, ані старий, не сміє сказати, що се погано, тому, гадаю, аби не завдавали собі клопоту, силкуючися при своїй невимовності переконувати молодців. В Йонії* ж і в инших численних краях, де греки живуть серед варварів, звичай уважає се ганьбою. Бо у варварів задля їх самовладної управи є все те злом так само, як наука й замилування в тілесних справах. Відомо, що не подобається володарям, щоб у підданих повставали великі розуми або міцні приязні і зв'язки, які попри инші обставини родяться найбільше з такої любови. Сього, певно, навчилися й тутешні тирани; бо коли любов Арістогейтонова* і дружба Гармодієва стала міцною, зламала їх державну власть. Через те там, де уважається за нечесть віддавати себе любовникам, се діється із-за зарозумілости законодавців, задля насильства пануючих і нездарности підданих. А де се прямо уважається гарним, діється се задля душевної оспалости законодавців. У нас закон постановляє далеко краще, та, як я вже сказав, нелегко його зрозуміти.

10. Коли ж роздумати, що кажуть, буцімто ліпше любити явно, ніж тайно, а особливо — найблагороднішних і найліпших, хоч би були поганіші від инших, то яка ж дивна заохота буває закоханим від усіх, не як коли би робили щось погане. Коли позискати улюбленого уважається добром, а не злом, і коли для позискання коханого звичай позволяє закоханому робити не одне таке дивоглядне, і навіть мати за се похвалу, що якби хто поважився робити се з иншою метою, стягнув би на себе найострішу догану життєвої мудрости, бо коли би хто для позискання грошей або осяг-

нення уряду або иншої власти хотів робити те, що роблять закохані для своїх любимців, коли би просив у покірній поставі або на колінах, присягався, лягав перед дверми, добровільно робив послуги, яких би не робив навіть наємник, такому й приятелі, й вороги не допустили би робити того всього, одні закидаючи йому підхлібство та упідлення, а инші упоминаючи та присоромлюючи його. Натомість закоханий, роблячи все те, робить се з певною грацією, і звичай позволяє йому робити се без сорому, бо він робить прекрасне діло. А що найстрашніше, як кажуть многі, — се те, що, коли він присягається і зламає присягу, боги прощають йому се, бо любовна присяга не вважається присягою. От так боги й люди допускають закоханому багато вільностей, які признає йому й тутешній звичай.

Тому, отже, міг би хтось уважати за найкращу річ у сій державі любити і бути приятелем закоханих. Коли, одначе, батьки наймають учителів, аби не позволяли любимцям розмовляти з любовниками, і се виразно наказують учителеві, а ровесники й товариші ганьблять їх, коли бачать такі їх учинки, а старші не противляться таким докорам, ані не лають їх за те, як за недобре діло, — се все, узявши під увагу, думав би хто знов, що се тут уважається чимось найпоганішим. А справа, думаю, стоїть так, як я сказав зразу: само собою се ані гарне, ані зле, але гарно роблене воно гарне, а погано роблене погане. Злом буде приподоблюватися злому злим способом, а добром — служити чесному добрим способом. Злим буде той посполитий любовник, що любить радше тіло, як душу, навіть непостійний, тому що любить непостійну річ. Бо, як тільки минеться цвіт тіла, котре любить, він покидає його, задаючи брехню своїм словам і обіцянкам. А закоханий у душу, напоєну чеснотою, остає таким ціле життя, бо приліг до тривкого. Їх-то хоче ваш звичай добре й гарно випробувати і одним сприяти, а других уникати. Через те приходиться одному переслідувати, а другому тікати, виникає боротьба і випробовання, яким покажеться любовник, а яким — люблений. З тої причини уважається злом, коли хтось швидко піддається, аби був час якнайліпше пізнати різнородні обставини. Далі злим уважається дати себе зловити багатствами або державними впливами, чи то хто угинається під тяжкими

обставинами, чи то добивається багатства і впливів у державі і не погорджує ними, бо все те не видається ані міцним, ані тривким, так що з нього навіть правдива приязнь не може повстати. Одна лише дорога лишається нашим обичаям, коли люблений має чесно приподобатися своєму любовникові; бо в нас такий звичай, що між закоханими всяка добровільна служба не вважається підлістю ані ганьбою; так само й закоханому лишається неганебною одна служба, а се служба чесноті.

11. Є у нас звичай, коли хто хоче кому служити, думаючи через те або стати ліпшим, збагатити своє знання, або набратися якоїсь чесноти, то ся добровільна служба не вважається ані гидкою, ані соромною. Сі два звичаї, любов до хлопців і любов до знання та иншої чесноти, треба звести до одного, коли з того має вийти, що любимець має вволяти волю закоханого. Коли оба, закоханий і любимець, згідні в тім, перший, що йому годиться всякими способами услугувати любимцеві, який піддається йому, а другий — у тім, що йому годиться піддаватися закоханому, який веде його до знання й добра, і коли справді перший потрафить довести другого до знання й добра, а другий бажає того і потребує в тім помочі, — коли оба в тім згоджуються, тільки тоді їх любов буде гарною і достойною, а ніяк инакше. Тільки в такім випадку не ганьба бути навіть ошуканим, а у всіх инших випадках ганьба, чи буде один ошуканий, чи ні. Бо коли хтось услужив багатому любовникові задля багатства і був ошуканий, не діставши заплати, а при тім виявилося, що його поклонник оказався вбогим, то нема гіршої гидоти над сю, бо сей, розуміється, тим самим показав, що за всяку заплату услужив би кождому, а се не гарно. Коли натомість хто віддавався якомусь чесному чоловікові, щоб самому стати ліпшим через приязнь свойого любовника, і в тім ошукався, бо коханець оказався злим, то такий завід усе-таки гарний. Він видається чесним через те, що по своїй змозі доказав, що всіма способами стремів до осягнення чесноти, аби стати ліпшим, а се знов найкраще з усього. І так з кождого погляду гарно віддавати себе любовникам задля чесноти.

Така-то любов небесної богині і небесна, і вельми корисна для держави і для поодиноких людей, що принево-

лює звертати пильну увагу на чесноту любовника і заразом любленого. А всі інші роди любови належать до другої, до посполитої.

Отсе сказав я тобі, Файдре, без приготування, у відповіді про любов.

Коли по мові Павзанія наступила павза, бо так учать мене софісти говорити рівнозвучниками, повинен був дальше говорити Арістофан; але він случайно, або тому, що переївся, або з чого иншого дістав щикавку і не міг говорити, лише промимрив — бо зараз за ним лежав лікар Еріксімах:

«О — Еріксімаху — ти можеш — або вилічити мене — зі щикавки — або говорити — замість мене, аж поки — я не перестану — гикатися».

Е р і к с і м а х: Зроблю се й друге. Бо говоритиму в твоїм заступстві, а як ти перестанеш гикати, будеш говорити сам. Поки я говорю, ти запри в собі дух довший час, а щикавка перейде; а як ні, то виполощи горло водою. А коли вона дуже сильна, візьми щось і порушай тим у ніздрях та старайся чихнути; коли так зробиш раз або двічі, то перестане, хоч би була й як сильна.

А р і с т о ф а н: То говори замість мене, а я тим часом зроблю те, що кажеш.

VII. Промова Еріксімаха

12. Е р і к с і м а х: Видається мені, що Павзаній зачав свою промову гарно, а не скінчив відповідно. От тим-то я вважаю потрібним попробувати довести сю тему до кінця. Що єсть подвійний Ерос — се, на мою думку, він зазначив влучно. Що він, одначе, не тільки володіє над людськими душами з огляду на красу, але також — над многими иншими і у всіх инших, у тілах усіх живих істот і земних ростин, а навіть, щоб так сказати, в цілій природі — се, здається мені, можна побачити з нашої лікарської штуки. З неї видно, який великий і чудотворний сей бог і як його сила обіймає всі людські й божеські діла. Почну, отже, говорити від лікарської штуки, щоб віддати їй честь.

Сама природа тіл виявляє двояку любов. Здоровий стан тіла, як відомо, різниться від хорого і неподібний до

нього; а неподібне бажає неподібного і любить його. Тому-то инша любов повстає у здорового, а инша — у хорого. Добре завважив отсе Павзаній, що сприяти доброму між людьми гарно, а злому — погано. Так само й з тілами: те, що в кождім тілі гарне й здорове, треба плекати, і се називаємо гігієною тіла, а що зле й хоре — се треба вважати поганим і протиділати йому, коли хто хоче, аби його вважали знавцем. Бо лікарська штука в головному — не що инше, як зрозуміння любовних поривів тіла до наповнення й опорожнення; і найліпшим лікарем буде той, хто в тих поривах розрізняє гарне від поганого. А хто зумів би змінити тіло так, щоб замість одної любови прийняло иншу, а в котрім нема якоїсь любови, щоб вона повстала в ньому, або усунути з нього таку шкідливу любов, яка є в ньому, сей був би найліпшим майстром лікарської штуки.

Бо ж треба найбільше ворожі складники в тілі довести до того, щоб любили себе. Найбільш ворожі і супротилежні між собою — холодне з теплим, гірке з солодким, сухе з мокрим і таке инше. Батько нашої штуки Асклепій*, як кажуть поети і як я вірю, вмів згоджувати з собою ті супротив[ні] складники в людському тілі і тим зробився основником лікарської штуки. Отож, лікарська штука скрізь кермується тим богом любови, так само як гімнастика й рільництво. Про музику мусить сказати то саме кождий, хто тільки трохи розуміється на ній, що в ній діло стоїть так само, як у тамтих штуках. Се, мабуть, хотів сказати й Геракліт*, хоча словами він виразив се не зовсім точно. Він каже в однім місці, що одиниця, розділена сама в собі, єднається сама з собою так, як акорд усіх струн ліри або лука.

Дуже нерозумно було б сказати, що гармонія може повстати з різнородних речей і бути сама в собі різнорідною. Та, можливо, він хотів сказати, що з первісно розділених, високих і глибоких тонів у музиці робиться гармонія. Бо гармонія — се суголос, се згода. А згода між розділеними одиницями, доки вони розділені, неможлива; розділене і неодноцільне не може згодитися з нерозділеним і одноцільним. Так само й міра часу повстає із скорих і повільних частин, що зразу були розділені, а потім злучилися. Як там лікарська штука, так тут музика має в собі те, що може вводити згідність у супротилежні складники і таким способом

родити любов і ласку. Тим самим і музика — се наука любови і в згоджуванні тонів і мір часу. В тім усталюванні гармонії та музичного ритму не тяжко пізнати пориви любовного чуття, та нема в них того двоякого Ероса. Та коли хочемо перед людьми продукувати музикальність і ритміку, чи то граючи, чи виголошуючи готові пісні або вірші, мусимо тямити, що се праця нелегка і вимагає доброго майстра. І тут знов те саме заключення, що люди з моральним почуттям і такі, що хочуть виробити в собі моральне почуття, якого ще не мають, повинні любити й берегти того Ероса, що називається небесним і належить до музи Уранії*; натомість того, що належить до Полігімнії* і посполитого, треба приймати дуже обережно, де він являється, щоб окрім приємности, яку він приносить, не втратити здорового чуття. Так само в нашій лікарській штуці дуже трудно запанувати над забаганками, що відносяться до їдження та пиття, щоб мати з них приємність, а не довести себе до хороби.

Так-то і в музиці, і в медицині, як і загалом у всіх людських і божих відносинах, треба, скільки наша сила, уважати на того двоякого Ероса, бо в кождій речі він двоякий.

13. Ті самі два Ероси панують також у чергуванні пір року. Бо коли в їх суперечних складниках, про які я вже згадав, як ось тепло й холод, сухе й мокре, панує припадком гарний Ерос і доведе їх мудро до гарного зв'язку й гармонії, то вони дають урожай і здоров'я людям і иншим звірям та ростинам і не шкодять нікому. Коли ж шкідливий Ерос візьме перевагу в порах року, нищить і ушкоджує багато всякої всячини. З того повстають пошесті і всякі хороби звірів і ростин. Також иній, і град, і посуха повстають із надмірности і безладдя тих любовних поривів між собою, а пізнавання їх у звіздах і в змінах пір року є предметом астрології.

Далі всі жертви і всяке ворожіння, все те, що торкається взаємин між людьми й богами, займаються не чим иншим, як тільки плеканням і ліченням любовних поривів. Бо всяка нечестивість повстає, коли хтось не сприяє етичному Еросові, не шанує його і не служить йому всіма своїми ділами, але хилиться до другого чи то в відносинах до родичів, живих і мертвих, чи до богів. Штука ворожіння

полягає головно в тім, аби досліджувати і лічити оба роди Ероса.

Таким робом, штука ворожіння усталює приязнь між богами й людьми, ширячи між людьми ті знання і ті почуття любовні, що ведуть до побожности або до безбожности.

Таку велику, а радше загальну силу має повний Ерос, але тільки той, що виявляє себе добрими ділами, розвагою і справедливістю, має в людей та в богів найвищу ціну і готовить нам усяке щастя, у якім можемо одні з одними жити в злагоді і користуватися ласкою богів, вищих від нас.

Може, хвалячи Ероса, я пропустив дещо, та певно несвідомо. Та коли я пропустив дещо, то буде твоя річ, Арістофане, доповнити се. А може, ти маєш намір ще иншим способом вихвалити того бога, то хвали його тим більше, що вже твоє гикання перестало.

А р і с т о ф а н: І справді перестало, але я мусив уперед відбути його чиханням, так що мене дивує, як-таки порядок тіла вимагає таких шумів і потрясінь, як чихання. Бо гикання перестало зараз, скоро я почав чихати.

Е р і к с і м а х: Любий Арістофане, гляди лише, ти кепкуєш, починаючи свою промову, і силуєш мене стати сторожем твоїх слів, чи не буде і в них що смішне, хоч ти міг би говорити спокійно.

А р і с т о ф а н сміючися: Добре мовиш, Еріксімаху, і те, що я сказав, нехай буде несказане. Але не стережи мене, бо я й без того боюся за те, що маю сказати, не тому, щоб то мало бути щось смішне, бо се був би чистий зиск і властивість моєї Музи, але щоб мене не висміяли.

Е р і к с і м а х: Випустивши стрілу, Арістофане, чи думаєш тепер утікати? Але збери свою увагу і говори так, як той, що відповідає за свої слова. А коли мені видасться, що маєш слушність, то пущу тебе без опозиції.

VIII. Промова Арістофана

14. А р і с т о ф а н: І справді, Еріксімаху, я хочу инакше якось говорити, ніж ти і Павзаній оповідав. Бо мені здається, що люди зовсім не зрозуміли сили Ероса. Бо коли б зрозуміли, то приносили би йому найбільші жертви і будували вівтарі та величезні храми не так, як тепер, коли

нічого такого не роблять для нього, для якого треба би робити се найбільше. Бо він найчоловіколюбніший, опікун і лікар людей від такої хороби, якої вилічення дає найбільше щастя людському родові. Тому попробую представити вам його силу, а ви будете иншим учителями.

Насамперед треба вам пізнати людську природу та її недомагання. Бо в давнину наша природа не була така сама, як нині, але инакша. Бо спершу були три відроди людей, не так як тепер — два, мужеський і женський, але був ще третій — спільний тим обом, котрого назва задержалася донині, хоч сам він вигас. Андрогін була тоді одна постать і назва, спільна обом, мужеві й жінці; тепер лише назва лишилася в згірднім значенні. Далі ціла постать кождого чоловіка була кругла, хребет і боки були кулисті, мав чотири руки й уд стільки ж, як рук*, і два обличчя на зовсім круглій шиї зовсім однакові. Голова для обох протилежних облич була одна, а четверо ушей, два полові члени і всього иншого — по два, як се кождий із сказаного може сам собі уявити. Ходив він просто, в котрий бік хотів, так як і тепер. А коли хотів швидко бігти, так, як ті, що йдуть колесом, то, розпростерши руки й ноги і підпираючися всіма осьмома членами, котився швидко, як куля. Ті три і то такі роди були тому, що мужеський походив від сонця, женський — від землі, а сполука обох містилася в місяці, бо місяць є сполукою обох. А кулистий був їх вигляд і їх хід, щоб були подібні до своїх родителів. Мали вони страшну міць і силу та великі замисли, боролися з богами, і те, що Гомер говорить про Ефіяльта* й Ота*, сказано про них, що хотіли дістатися до неба, щоб напасти на богів.

15. Зевес і инші боги нараджувалися, що треба їм зробити, і були в непевності. Не хотіли повбивати їх і знищити громами, як Гігантів*, і вигубити весь рід, бо тим способом позбули би ся почести й храмів від людей; але також не хотіли допустити їм множитися. Ледве-неледве Зевес надумався трохи і промовив: «Здається, маю спосіб, щоб вони були людьми і покинули своє зухвальство: зроблю їх слабшими. Зараз розітну кождого наполовину, і тим самим вони зробляться слабшими, а заразом — кориснішими для нас задля більшої своєї чисельности, і будуть ходити просто на двох ногах. А коли ще й тоді захочеться їм бунтувати і

не схочуть сидіти тихо, то я знов розріжу кождого на дві часті, і нехай собі ходять на одній нозі, як веретено». Так сказавши, порозрубував людей надвоє, як розтинаються овочі перед варенням або яйце волоском. Розтявши одного, велів Аполлонові* обернути його лице та половину шиї до розтятої части, щоб чоловік бачив своє розрізання і був моральніший, а решту велів уздоровити. Отже ж, Аполлон обернув лице, і, стягаючи з усіх боків шкіру на те, що тепер називаємо животом, стулив її як капшук і зав'язав узлом на середині живота, де тепер маємо пупець. Усі інші фалди він по більшій часті вирівняв і натиснув груди таким знарядом, якого уживають шевці, набиваючи чоботи на правило, щоби вигладити нерівності шкіри; тільки деякі зморшки лишив довкола живота і пупця на пам'ятку давнього стану.

Коли, отже, людська постать була розтята надвоє, кожда половина бажала зійтися з другою; обнявшися руками і тулячися докупи, вони бажали зростися, гинули від голоду і всякої иншої нужди, не хотячи одні без других працювати. І коли одна половина вмерла, то друга, що остала жива, шукала иншої і тулилася до неї, невважаючи на те, чи зустрілася з жіночою половиною, котру називаємо тепер жінкою, чи з мужеською; і так гинули обі. Зевес, змилосердившися над ними, видумав инший спосіб і переставив їм полові часті наперед тіла, бо досі мали їх назверх і плодили та родилися не одні з одних, але з землі, як свердшки. Так, отже, переніс їм сі часті наперед і через те зробив їх родження обопільним, через мужеське в жіночім, задля того, аби розмножувалися через приставанння мужа з жінкою і так продовжували рід, а також, коли зійдеться мужчина із мужчиною, аби щонайменше знаходили задоволення в товаришуванні, а потім, забавившися, бралися до роботи і займалися иншими життєвими ділами. Отож, відтоді обопільна любов, вроджена людям, лучить їх разом у первісну єдність і силкується зробити з двох одно і уздоровити людську природу.

16. Кождий, отже, з нас — се часть чоловіка, бо розрізаний надвоє так, як та камбала, з одної — на дві. Тому все кождий шукає своєї половини. Ті ж половини, що були т. зв. андрогіни, тепер люблять жінок, і багато між ними

чужоложників; ті ж жінки, що повстали з такої самої андрогіни, люблять мужчин і багато з них продає їм себе на втіху. А всі жінки, що походять із жіночої половини через той переріз, не дуже липнуть до мужчин, але чують більший потяг до жінок, і між ними буває багато трібадісток*. Котрі мужчини повстали з мужеського відрізка, шукають мужеської половини, і ще в дитячих літах, як відрізані кусні мужа, люблять мужчин і тішаться, коли можуть лежати й обійматися з ними, і такі бувають найліпшими хлопцями і молодцями, бо вони найбільше мужеської природи. Дехто називає їх безстидними, але несправедливо, вони не роблять сього з безстидности, тільки тому, що сміло, з хоробрости та мужеського нахилу люблять те, що подібне до них. На се — важний доказ у тім, що, дозрівши, вони робляться найліпшими горожанами для державної служби. Коли стануть мужами, кохаються в хлопцях, і не тягне їх до подружнього життя і до плодження дітей уже з природи, хіба що закон присилує їх; їм вистарчило би жити з подібними собі безженно. Отже, по найбільшій части такий хлопцелюб і фільєраст* родиться таким, люблячи все однополовців. Коли, отже, такий муж зустрінеться зі своєю половиною, чи то пайдераст*, чи який инший, тоді дивним дивом у них вибухає приязнь і прив'язання й любов, так що вони раді би, так сказати, ані на хвилю не розлучатися з собою. І верстаючи разом життя, вони робляться такими, що не можуть навіть сказати, що в'яже їх одного з одним. Бо ж не таким видається товаришування закоханих, щоб задля нього один тішився товариством другого з такою великою охотою; очевидно, що душа кождого хоче чогось иншого, чого не може висказати, але тільки натякає і велить догадуватися. І коли би до них під час їх спілкування приступив Гефайст* зі своїми знарядами і запитав їх: «Чого бажаєте, люди, одні від других?» А коли би вони не знали, що відповісти, і він знов запитав їх: «Може, бажаєте зростися в одно тіло, щоб ви все були разом і не розлучувалися від себе ні вночі, ні вдень? Бо коли того собі бажаєте, то можу вас скувати і злучити в одну цілість, аби ви з двох тіл стали одним і до кінця життя були одним і жили спільно обоє, а коли помрете, там знов у Гадесі замість двох будете спільно одним помершим. Але вважайте, чи бажаєте сього

і чи вистарчить вам сповнення вашого бажання, чи будете тим задоволені?»

Почувши се, знаємо напевно: ні один закоханий не відказався б від того і не дав би пізнати по собі, що хотів чогось иншого, але думав би, що почув якраз те, чого давно бажав, а власне, в єдності і злуці з милим із двох стати одним. Сьому та причина, що наша давня природа була колись однакова, і ми були цілість, а те наше бажання цілости називається Ерос. І перед тим, як кажу, ми були одно, а тепер через нашу несправедливість бог розділив нас, як лакедемонці аркадійців. Тепер грозить нам біда, коли ми не будемо вірними богам, що вони ще раз порозділюють нас, і ходитимем на стовпах розрізані в половині носа, як сушені яблука. Задля того кождого мужа треба переконувати всякими способами, щоб шанував богів, щоб ми уникнули тої біди, а осягнули те, до чого Ерос є для нас провідником і вождем. Нехай же ніхто не поступає йому наперекір; а робить наперекір той, хто стягає на себе ненависть богів. Бо коли будемо богам милі і з ними в добрих зносинах, то знайдемо кождий свойого власного коханця, що тепер мало кому вдається. І нехай Еріксімах для осмішення моєї промови не толкує се так, що я говорю про Павзанія й Аґатона; бо, можливо, що й вони належать до таких щасливців, і оба мають мужеську природу.

Говорю се загалом про всіх мужів і жінок, що таким способом наш рід міг би статися щасливим, коли б нам щастив Ерос, і коли б кождий закоханий знайшов свойого власного любимця і повернув до своєї первісної природи. А коли се найліпше, то розуміється, що в нашім теперішнім стані найліпше буде те, що найближче до нього; се значить — знайти любимця з уродження підхожого до нашої вдачі. Тому-то, хвалячи бога, в якого силі се лежить, справедливо хвалимо Ероса, що вже тепер дає нам так багато добра, приводячи додому нашого приятеля, а на будуче подає нам найбільші надії, коли ми чтитимемо богів, привернути нас до первісної природи і, уздоровлюючи, зробити щасливими і блаженними.

Се, Еріксімаху, моя промова про Ероса, відмінна від твоєї. Як я вже просив тебе, не кепкуй із неї, щоб ми по-

слухали й инших, що скаже кождий, а радше, що скажуть оба остатні, Аґатон і Сократ.

17. Еріксімах: Послухаю тебе, бо й мені твоя мова дуже подобалася. І коли б я не знав, що Сократ і Аґатон — великі знавці любовних діл, я б побоювався, що їм не стане теми, коли вже так багато і так різнородно говорено; та тепер я не боюся.

Сократ: Ти добре представив свою річ, Еріксімаху. Та коли би ти був у моїм положенні або в такім, як я буду по промові Аґатона, то, певно, ти боявся би не менше, як я тепер.

Аґатон: Хочеш очарувати мене, Сократе, щоб я змішався, знаючи, що слухачі в сьому крузі покладають велику надію на те, що я буду добре говорити.

Сократ: Я був би забудьком, Аґатоне, коли б, бачачи твою відвагу і велику притомність при виступі на сцену в супроводі акторів, коли ти поглянув на таку велику публіку, що мала слухати твоїх слів, і ані трохи не змішався; а тепер мав би я думати, що ти змішаєшся задля нас, кількох людей.

Аґатон: Ні, Сократе, не думай, що сцена могла так закрутити мені голову, щоб я не знав, що страшніше говорити перед кількома розумними, ніж перед множеством нерозумних.

Сократ: Певно, се було б негарно, Аґатоне, коли б я думав про тебе, як про неотесу, бо добре знаю, що коли знайдешся серед таких, яких уважаєш мудрими, будеш дбати про їх суд далеко більше, ніж про суд юрби. Але ж ми не такі мудреці, та й були також у тій юрбі. Коли ж стрітиш инших мудріших, то можеш собі соромитися, коли тобі видасться, що робиш щось погане. Чи як кажеш?

Аґатон: Правду говориш.

Сократ: А юрби ти не стидався би, коли би тобі здавалося, що робиш щось погане?

Тоді Файдр вмішався в їх розмову.

Файдр: Любий Аґатоне, коли відповіси Сократові, то ніщо не перешкодить йому відійти від теми теперішньої розмови, коли тільки буде мати розмовника, а ще до того гарного. Певно, я радо слухаю Сократової розмови, але

мушу дбати про похвалу Ероса і прийняти від кождого з вас по одній промові. Коли кождий віддасть богові те, що йому належиться, тоді розмовляйте собі, хто з ким хоче.

А ґ а т о н: Се справді ти гарно мовиш, Файдре, і ніщо не перешкоджає мені говорити, бо з Сократом можу ще й опісля не раз поговорити.

IX. Промова Аґатона

18. А ґ а т о н: Насамперед хочу сказати, як мені говорити, а потім говорити. Бо, мабуть, усі, що перед тим говорили, не хвалили бога, але згадували про те добро, яке він дає людям. А хто він сам, той, що дає все те, не сказав ніхто. А одинокий вірний спосіб усякої похвали для кождого — розібрати, який саме і які добра спричинює той, про кого мова. Так само й нам випадає насамперед похвалити Ероса, який він є, а опісля — його дари. Отже, я твердж у, що зі всіх щасливих богів, коли вільно й не гріх се сказати, Ерос найщасливіший, бо найкращий і найліпший. А найкращий він ось чим. По-перше, Файдре, він наймолодший із богів. Важний доказ на се дає сам, утікаючи від старости, хоч вона дуже скора, принаймні нападає на нас швидше, як треба. Її Ерос ненавидить зроду і не любить наближатися до неї. І все він пристає з молодими і пробуває у них. Бо стара то правда, що подібне тягне все до подібного. Тому хоч годжуся з Файдром у многому, в тім, одначе, перечу йому, буцімто Ерос старший від Кроноса* й Япета, але тверджу, що він наймолодший із богів і вічно молодий, а старинні повісті про богів, оповідані Гезіодом і Парменідом, говорять про Ананке*, а не про Ероса, коли тільки говорять правду. Бо вони не були б ані оскопляли одні одних, ані в'язнили, ані насилували, коли б Ерос був між ними, але шанували би приязнь і мир, так як тепер, відколи Ерос панує над богами. Отже, він молодий і ніжний, як на молодого пристало; і треба такого поета, як Гомер, котрий би представив ніжність бога. Бо Гомер каже про Ате*, що вона богиня і то ніжна, принаймні ніжні її ноги, про які він говорить:

> Ноги у неї ніжні, бо вона по землі не ступає,
> Але по головах людських легенько в повітрі ширяє.

Отже, мені здається, що він гарним свідоцтвом виказав її ніжність, що вона не ходить по твердім, але по м'якім. Сього самого вислову вживаємо й ми про Ероса, що він ніжний, бо не ступає по землі, ані по головах, що зовсім не м'які, але ступає і пробуває у чимось найніжнішім зі всього, бо вибирає собі оселю в умах і душах богів і людей. І не без розбору в усіх душах, бо відходить із тих душ, що припадком мають у собі якусь твердість, а вступає до м'яких. А хто ногами і всім тілом дотикається до найніжнішого з найніжніших, мусить бути й сам найніжнішим, а до того — ще й гнучкої постати. Бо якби був твердий, то не міг би скрізь притулитися, ані ввійти неспостережено в кожду душу і так само вийти з неї. Його симетричну і гнучку поставу доказує найкраще та незрівнянна грація, якою по всім свідоцтвам визначається Ерос понад усіх. Бо неповоротність і любов — усе в війні між собою. Про красу його тіла свідчить побут бога між цвітами; бо в безцвітнім і зів'ялім тілі або душі, або чім-будь иншім Ерос не поселяється, лише де місце цвітисте й пахуче, там він осідає і пробуває.

19. Про красоту бога досить і сього, та є ще багато надто. А про чесноту Ероса треба сказати насамперед те, що Ерос ані не кривдить бога, ні чоловіка, ані не терпить насилля від бога, ані від чоловіка. Він сам не терпить насилля, коли терпить що взагалі, бо насилля Ероса не чіпається, ані він не робить його нікому; бо кождий добровільно все робить для Ероса, а що хто добровільно робить иншому — се королі держав признають за слушне право. Обік справедливости він наділений великою оглядністю. А оглядність рівняється панованню пристрастями та жадобами, бо нема сильнішої пристрасти від Ероса. Коли инші пристрасті слабші, їх опановує Ерос і панує над ними, а пануючи над пристрастями й жадобами, він мусить бути особливо оглядний. Що ж до відваги, то навіть Ареса* не можна протиставити Еросу; бо не Арес Ероса, але Ерос Ареса запровадив до Афродіти, як кажуть. Хто держить, той сильніший від того, кого держить, а хто має владу над наймужнішим, той наймужніший із усіх. Про справедливість, оглядність і відвагу Ероса було вже сказано. Лишається сказати про мудрість. Отже, скільки зможу, постараюся не лишитися ззаду. Отож, насамперед, щоб і я почтив нашу штуку, так як Еріксімах —

свою, то сей бог премудрий поет і инших робить поетами; бо кождий стає поетом, навіть нездібний — перед тим, як лише його обхопить Ерос. І се випадає нам узяти за свідоцтво, що Ерос добрий поет, здібний до всякої поезії й музики. Бо чого хто не має або не знає, того ані иншому не дасть, ані нікого не навчить. Та й щодо живої поезії, хто може заперечити, щоб без Ероса була можлива мудрість, якою твориться і родиться все живе? А про майстрів у инших штуках чи ж не знаємо, що котрого навчив сей бог, той був визначний і славний, а котрому Ерос не допоміг, той лишився у тьмі. Бо ж стріляння з лука, штуку лічення і віщування винайшов Аполлон під проводом бажання й Ероса, так що й він був учеником Ероса. Йому завдячують Музи музику, Гефайст ковальство, Атена* тканя, а Зевес кермування богами й людьми. От так-то уладилися навіть діла богів, коли між них ввійшов Ерос, очевидно, через його красу, бо бридкости не терпить Ерос. А перед тим, як я сказав на початку, багато страховищ робилося між богами, як кажуть, під панованням Ананки; коли ж уродився сей бог, із любови до красоти повстало все добре між богами й людьми. І так здається мені, Файдре, що Ерос перший був найкращим і найліпшим, а потім і иншим зробив багато такого ж гарного й доброго. Приходить мені тут на гадку вірш, у якім сказано про нього, що він творить:

> Мир і спокій між людьми, мов свічадо вигладжує море,
> Втишує бурі і сон насила на турботну постелю.

Він очищує нас від чужого, а наповнює спорідненим, збираючи нас на товариські сходини; стає нашим провідником на торжествах, хороводах і жертвах. Він дає лагідність, а усуває дикість; щедрий на добродійність, а скупий на ворогування; ласкавий для добрих, видний мудрим, любий богам; приносить щастя бідним, а придбання багатим; батько м'якости, пишности, розкішности, принад, туги любовної й жалю; дбайливий о добрих, недбалий о злих; при роботі, в страху, в бажанні, в морі керманич, співподорожній, помічник і найліпший спаситель; окраса всіх богів і людей, найкращий і найліпший провідник, котрому повинен послідувати кождий, величаючи його достойно серед гарного хору, звеселяючи піснею ум усіх богів і людей.

Ося моя промова, Файдре, що містить у собі потрохи гру слів, а потрохи — щирий запал, наскільки се було в моїй силі, нехай буде приємна богові.

20. Коли Аґатон скінчив свою промову, всі, як оповідав Арістодем, підняли крик, бо він, як на молодика, говорив достойно себе й бога.

С о к р а т, поглянувши на Еріксімаха: Чи не здається тобі, сину Акумена, що я довго тривожився безпідставним страхом чи, може, віщим духом, як я сказав уперед, що Аґатон буде говорити чудово, а я не матиму що сказати?

Е р і к с і м а х: Се инша річ. Ти проповів віщим духом, що Аґатон буде говорити гарно, але не думаю, щоб ти не мав що відповісти.

С о к р а т: Як же так, мій любий, не мав би я бути в клопоті, я і всякий инший, хто би мав говорити по так гарній і багатій змістом промові? І коли все инше було й не так дуже гідне подиву, то котрий слухач не подивлятиме кінцевих прекрасних слів і речень? Принаймні я, відчуваючи їх красоту, думаю, що не зможу ані в приближенні сказати щось так гарне, і втік би зі стиду геть відси, якби лише мав куди втекти. Навіть Ґоргія* пригадала мені ся промова, так що нараз пригадалося мені Гомерове слово, і я злякався, щоб Аґатон при кінці своєї промови не пустив на мене страшну голову Ґорґони* і не обернув мене в безсловесний камінь. Тоді я зараз зрозумів, як смішно було з мого боку обіцяти вам, коли прийде на мене черга, вихваляти перед вами Ероса. І коли ти назвав мене страшним знавцем любовних діл, то я зовсім не розумію, чому чоловік мусить величати що-будь. У своїй простоті я думав, що сказати правду про всяку похвальну річ — сього досить, а вибираючи з того, що найкраще, зложити се якнайвідповідніше. Я мав велику надію, що говоритиму добре, свідомий того, що хвалити щось — значить сказати правду. Тут, одначе, як бачу, зовсім не те значило похваляти щось гарне, але тільки накласти на річ якнайбільше і якнайкращих прикмет. А чи вона має їх чи ні, чи се правда, чи набрехано, про те не було мови. Бо, здається, наперед було умовлено, аби кождий із нас хвалив Ероса, як йому хочеться, а не як треба хвалити. Через те, отже, думаю, ви в своїх промовах понакладали на Ероса всякого і назвали його так ве-

ликим і творцем таких і стількох речей, що видавалося, що він найкращий і найліпший принаймні для тих, що сього не знають; бо не думаю, щоб ви говорили для знаючих. Але я не знаю такого способу хвалення, і виголосити похвалу обіцяв лише язик, а не серце. Тож нехай же той язик здоров буде, бо я не виголошу такої промови і не міг би виголосити її. А тільки, коли позволите, хочу говорити не що инше як правду, своїм звичаєм, а не так, як ваші промови, щоб не наразити себе на сміх. Скажи, отже, Файдре, чи треба вам такої промови і чи схочете слухати правди про Ероса, висловленої такими словами та реченнями та доказами, які прийдуть мені в тій хвилі на ум?

Файдр і инші веліли йому говорити так, як сам узнає за відповідне.

С о к р а т: Ще одно, Файдре: позволь мені запитати де про що Аґатона, щоб я, порозумівшися з ним, міг говорити далі.

Ф а й д р: Але ж і овшім, питай, що хочеш.

Тоді Сократ зачав говорити ось як.

X. Розмова Сократа з Аґатоном

21. С о к р а т: І мені здається, любий Аґатоне, що ти добре зачав свою промову, кажучи, що насамперед треба виказати, що таке Ерос, а потім — які його діла. Такий початок люблю дуже. Коли ти вже все инше висловив так гарно й велично про Ероса, то скажи й се, чи він такий, як любов когось, чи нікого? Не питаю, чи він походить від якоїсь матері або від якогось вітця, бо таке питання було би смішне; лише: чи Ерос — любов вітця або матері? Бо коли б я запитав про вітця, чи він чийсь отець, чи ні, то ти, певно, сказав би, коли б хотів сказати правду, що отець — справді отець сина або дочки. Чи, може, ні?

А ґ а т о н: Певно, що так.

С о к р а т: А чи й мати так само?

А ґ а т о н: І з тим згода.

С о к р а т: Ще одно скажи трохи більше, щоб ти сам ліпше зрозумів, чого я хочу. Коли б я запитав: чи брат є чиїмось братом, чи ні?

А ґ а т о н: Здається, що є.

С о к р а т: Чи брата, чи сестри?

А ґ а т о н: Котрого-будь.

С о к р а т: Попробуй сказати те саме й про Ероса: чи він чиясь любов, чи нічия?

А ґ а т о н: Очевидно, що чиясь.

С о к р а т: Се признання заховай собі в пам'яті, а тепер скажи, чи Ерос бажає того, чиєю любов'ю він є, чи ні?

А ґ а т о н: Очевидно, що бажає.

С о к р а т: Чи хтось, маючи те, чого бажає і що любить, іще бажає і любить, чи ні?

А ґ а т о н: Здається, що тільки не маючи.

С о к р а т: Гляди ж, чи замість правдоподібности тут не виступає конечність, що, бажаючи, бажаєш того, чого не маєш, а не бажаєш, коли не почуваєш браку? Мені, Аґатоне, видається на диво, що се конечність. А тобі як?

А ґ а т о н: Так само й мені.

С о к р а т: Добре. Чи хтось великий хотів би бути великим, або сильний — сильним?

А ґ а т о н: Після того, що сказано досі, неможливо. Бо хто яким є, таким не потребує вже бути.

С о к р а т: Сама правда. Бо коли сильний хотів би бути сильним, а скорий — скорим, а здоров — здоровим, то, може, хтось подумав би про таких і всяких инших, що й ті, що є вже такими або мають щось таке, бажають іще того самого. Отже, щоб ми не помилялися, кажу ще раз, що ті — Аґатоне, уважай добре! — все те, що мають тепер, мають се з конечности, чи хочуть, чи ні. А такого хто ж може бажати? Отже, коли би хтось здоров сказав: «Хочу бути здоровим», а хтось багатий сказав: «Хочу бути багатим» і бажав би того самого, що має, я сказав би йому: «Чоловіче, маючи багатство і здоров'я й силу, чи хочеш мати се й на будуче? Бо тепер маєш, чи хочеш, чи ні. Гляди, отже! Говорячи: "Бажаю того, що вже маю", чи хочеш сказати щось инше, чи тільки те: "Хочу те, що тепер маю, задержати й на пізніше?"» Думаю, що він признав би се.

А ґ а т о н: Певно, що признав би.

С о к р а т: Чи ж і се не значить любити те, чого нема готового, і чого ще чоловік не має, коли бажає заховати і на будуче те, що має тепер?

А ґ а т о н: Певно, що так.

С о к р а т: Отже, той і кождий инший жадний бажає того, чого ще нема і що ще не готове, чого сам не має і чим сам не є й чого потребує, і се називається бажання або любов.

А ґ а т о н: Справді так.

С о к р а т: Ну-ко тепер зберімо до купи все сказане. Чи є Ерос щось инше, як поперед усього любов до чогось, а потім любов до того, що комусь покажеться потрібним?

А ґ а т о н: Так.

С о к р а т: Тепер пригадай собі, що ти сказав у своїй промові, чим є Ерос? Коли ж хочеш, я пригадаю тобі. Пригадую собі, ти сказав більше-менше, що діла богів ввійшли в порядок через любов до краси; бо ж любов не тягне до бридкого. Чи не сказав ти щось у такім роді?

А ґ а т о н: Розуміється, сказав.

С о к р а т: І слушно було сказано, друже. А коли так, то чи ж Ерос не є любов до краси, а не до бридкости?

А ґ а т о н: Признаю, що до краси.

С о к р а т: Чи не признаєш також, що чоловік любить те, чого потребує і чого не має?

А ґ а т о н: Так.

С о к р а т: Чи ж Ерос потребує красоти і не має її?

А ґ а т о н: Конечно, що так.

С о к р а т: Як же се? Те, що потребує красоти і не має її, ти назвеш гарним?

А ґ а т о н: Зовсім ні.

С о к р а т: Отже, чи ще стоїш при тім, що Ерос — красота, коли діло так стоїть?

А ґ а т о н: Боюся, Сократе, що я зовсім не розумів того, що вперед говорив.

С о к р а т: І се добре мовиш, Аґатоне. Та скажи ще отсю дрібницю: чи добре не видається тобі заразом гарним?

А ґ а т о н: Певно.

С о к р а т: Коли, отже, Ерос потребує краси, а добро — також краса, то він потребує також добра?

А ґ а т о н: Так, Сократе, принаймні не можу тобі заперечити; най буде так, як ти кажеш.

С о к р а т: Самій правді, любий Аґатоне, не можеш заперечити, бо Сократові заперечити зовсім не трудно.

XI. Промова Сократа

22. С о к р а т: А тепер дам тобі спокій, і, виходячи з того, на що ми згодилися з Аґатоном, я далі сам від себе, оскільки зможу, передам вам промову про Ероса, яку я колись чув від Діотіми Мантінеянки. Се була жінка мудра в тих і в многих инших речах і виєднала раз для атенців з нагоди їх жертви проти зарази десятилітнє відвернення тої хороби. Вона також учила мене любовних справ. Треба, отже, Аґатоне, як ти сам признав, насамперед розслідити, хто такий Ерос і який він, а потім його діла. Думаю, що найлегше буде розслідити се так, як, відповідаючи мені, викладала тоді та чужинка. Бо я більше-менше так говорив з нею, як тепер Аґатон зі мною, що Ерос великий бог і бог краси; а вона збивала мене такими самими словами, як я тепер — Аґатона, що він після моїх власних слів ані гарний, ані добрий.

Я сказав: «Як же се так, Діотімо? Чи ж Ерос бридкий і злий?» — А вона відповіла: «Не богохуль! Чи думаєш, що що негарне мусить бути бридке?» — «Певно, що так». — «А що не мудре, те дурне? Чи не догадуєшся, що є щось посереднє між мудрістю і незнанням?»

— «А то що?» — «Коли розумієш щось правдиво, а не можеш про се здати собі справи, то знай, що се ні розуміння, — бо непізнане діло як може бути зрозумілим? — ані глупота, бо доходження до правди як може бути глупотою? Існує, отже, таке правдиве представлення, посереднє між розумінням і незнанням». — «Правду говориш», — відповів я. — «Отже, не заключай, що що негарне, те бридке, а що недобре, те зле. Так само і щодо Ероса. Коли сам признаєш, що він ані добрий, ані гарний, то зовсім не думай, що мусить бути бридкий і злий, але щось посереднє між обома». — «Але ж бо, — сказав я, — всі признають, що се великий бог». — Вона відповіла: «Як міркуєш, чи всі незнаючі, чи також знаючі?» — «Як усі, то всі». — Вона ж, усміхнувшися, мовила: «Як же, Сократе, чи й ті признають його великим богом, котрі кажуть, що він зовсім не бог?» — Тоді я: «А се хто такі?» — Вона відповіла: «Ти один, а я друга».

Я на се: «Як се розумієш?» — Вона відповіла: «Проста річ! Бо скажи мені, чи не твердиш ти, що всі боги щасливі

й гарні? Або чи посмів би ти сказати, що котрийсь бог нещасливий і негарний?» — «На Зевеса, ні!» — сказав я. — «А щасливими називаєш тих, що посідають добро й красу?» — «Певно». — «Але ж про Ероса ти згодився, що він із потреби краси й добра бажає тих речей, яких не має». — «Так, я згодився». — «Як же, проте, був би богом той, що не має краси й добра?» — «Ніяким світом, здається». — «Бачиш, отже, — сказала вона, — що й ти сам не вважаєш Ероса богом».

23. «Що ж таке Ерос? — запитав я. — Смертний?»

— «Зовсім ні». — «Але що ж?» — «Так як я перше сказала, щось посереднє між смертним і безсмертним». — «Що ж таке, Діотімо?»

— «Великий дух, Сократе. Бо кожний дух є чимось середнім між богом і смертним».

— «А яку має силу?» — запитав я. — «Пояснює і доносить богам людські справи, а людям — божі; одних — просьби і жертви, а других — накази і нагороду за жертви. Як посередник він доповняє обі сторони, так що весь світ в'яжеться ним в одну цілість. Через демонську силу йде також усе віщування і ремесло жерців щодо жертв і празників, щодо замовлювань, вороження і чарів. Бог з людьми не мішається, але через демонів чи то на яві, чи в снах відбуваються взаємини та розмови богів із людьми. Чоловік, що знається на тих речах, стає духовним; а хто знається на чім иншім, чи то на штуці, чи на ремеслі та рукоділлі — се простий чоловік. Таких духів багато і вони різнорідні, а один із них — Ерос».

— «А від якого батька й матері походить він?» — запитав я. — «Про се довго би говорити, але я скажу тобі. Коли вродилася Афродіта, пирували боги, а між ними також — Пор*, син Метіса. Коли вже пообідали, прийшла Пенія (Бідність), жебраючи з нагоди такого бенкету, і стала коло дверей. Пор, п'яний від нектару, бо тоді ще вина не було, ввійшов до городу Зевеса і, обтяжений їдою, заснув. Тоді Бідність, бажаючи задля свого недостатку мати дитя від Пора, положилася біля Пора і почала Ероса. Через се Ерос став товаришем і слугою Афродіти, бо був початий в день її уродин, і заразом із уродження — любителем краси, бо й Афродіта була красуня. Як син Пора й Пенії Ерос знаходи-

ться ось у яких обставинах! По-перше, він усе бідний і зовсім ані ніжний, ані гарний, як вірять многі, але жорстокий, непоказний, босий і бездомний, волочиться по землі і, не маючи ліжка, спить під дверима і по дорогах під голим небом, а маючи вдачу матері, все терпить недостаток. По батькові знов він полює на всяке добро й красу, відважний, смілий і енергічний, завзятий ловець, невтомний інтригант, цікавий на знання, вигадливий, філософує ціле життя, страшний чарівник, і отруйник, і софіст, і не має вдачі ані безсмертного, ані смертного; раз того самого дня здоров і цвітучий, коли йому добре ведеться, умирає і знов оживає задля батькової вдачі. Що придбає, все розтратить, так що він ані бідний, ані багатий; стоїть також посередині між мудрістю і глупотою. Річ у тім: ніхто з богів не філософує, ані не бажає стати мудрим; і ніхто инший, бувши мудрим, не філософує. Також глупі не філософують і не бажають бути мудрими, бо се, власне, біда глупоти, що вона, не бувши ані гарною, ані доброю, ані розумною, задоволена сама собою. Хто знає про себе, що не потребує чогось, той не бажатиме того, що вважає непотрібним».

— «Котрі ж, Діотімо, — запитав я, — філософують, коли того не роблять ані мудрі, ані глупі?»

— «Се вже, — сказала вона, — навіть дитині ясне, що посередині між тими обома, із яких один — також Ерос. Бо мудрість належить до краси, а Ерос як любов любить красу, так що мусить бути філософом (любителем мудрости), а як філософ стоїть посередині між мудрими й глупими. І тому причина — його походження, бо він походить від мудрого і багатого вітця, а від немудрої і бідної матері. Такато, любий Сократе, природа того духу. А кого ти представляв собі Еросом, сьому зовсім нема що дивуватися. Бо ти думав, оскільки можу судити з твоїх слів, що Ерос — те, що любимо, а не той, хто любить. Задля того, гадаю, Ерос видався тобі прекрасним. Бо й справді все, що гарне, ніжне, досконале і щасливе, гідне любови. А той, хто любить, може мати зовсім иншу вдачу, як я вияснила тобі».

24. С о к р а т: А я сказав: «Нехай і так, чужинко! Добре говориш! Та коли Ерос такий, то яка з нього користь для людей?» — «Се, Сократе, — сказала вона, — попробую тепер вияснити тобі. Такий, отже, Ерос і таке його похо-

дження; се любов краси, як сам кажеш. А коли би хтось запитав нас: "Що ж гарного має в собі Ерос, Сократе й Діотімо?" Скажу се докладніше: коли хто любить красу, то що любить?» — А я відповів: «Її посідання». — «Але, — відповіла вона, — ся відповідь вимагає ще одного питання: "Що має той, хто посідає красу?"» — На се я сказав: «На таке питання я не міг би ще відповісти відразу». — «Але, — сказала вона, — коли би хтось замість краси поставив добро і запитав: "Отже, Сократе, коли хто бажає добра, то чого бажає?"» — «Його посідання», — відповів я. — «А що буде такому, котрий осягне добро?» — «На се можу легше відповісти, — сказав я, — буде щасливий». — «Бо через осягнення добра, — додала вона, — він стане щасливим. Та й уже не треба більше питати, чого хоче той, що бажає бути щасливим, але відповідь, здається, вже скінчена». — «Правду говориш», — сказав я. — «А як гадаєш, чи се стремління і се бажання спільне всім людям, і всі хочуть мати протягом цілого життя добро, чи як кажеш?» — «Зовсім так, — відповів я, — се спільне всім». — «Чому ж ми, Сократе, не кажемо, що всі люблять, коли всі бажають усе того самого, але говоримо, що одні люблять, а инші ні?» — «Мені се й самому дивно». — «Не дивуйся, — сказала вона, — бо, взявши з любови якусь часть, називаємо її любов'ю, переносячи на неї назву цілости, а решту означуємо иншими назвами». — «Як же се?» — запитав я.

— «Возьмім так: знаєш, що поезія — щось велике, бо творить із неіснуючого існуюче. Так само продукції всіх инших штук основуються на поезії, і всі творці штук — поети».

— «Правду кажеш». — «Але про те ти знаєш, що не всі вони називаються поетами, але мають инші назви, а з цілої поезії виокремлено лиш одну часть, именно поезію музики й метрики, і названо іменем цілости. Бо поезією зветься лише се, а ті, що мають сю часть поезії, — поетами». — «Правду говориш», — сказав я. — «Так само мається річ і з любов'ю. Головна річ у ній — бажання добра і щастя, і се найбільша і найсильніша любов для кождого. Але ті, що віддаються иншим заняттям, звертаються дуже часто до неї чи то в заробкованні, чи в замилуванні до тілесних вправ, чи в філософії, але се не називаємо любов'ю, ані їх любов-

никами. Тільки ті, що беруться за один лише вид її і пильно віддаються йому, одержують ім'я цілости, себто любови, люблення і любовників».

— «Здається, говориш правду», — сказав я. — «Говорить дехто, — сказала вона, — що ті, що шукають половини свого "я", люблять. Але я, друже мій, думаю, що любов не шукає ані половини, ані цілости, коли в ній нема добра. Бо люди рішаються відтинати собі ноги або руки, коли бачать, що вони попсовані. Бо не свойого, думаю, держиться кождий, хіба що назвемо добре своїм і власним, а зле — чужим; виходить, що люди не люблять нічого, крім добра. Чи, може, гадаєш навпаки?» — «На Зевеса, не гадаю», — відповів я. — «Чи, одначе, тільки те одно можна сказати, що люди люблять добро?» — «Так», — відповів я. — «Ні, не так. Чи не слід припустити, — сказала вона, — що люблять тільки те добро, яке бажають мати?» — «Можна припустити». — «А навіть, — сказала вона, — не тільки мати, але й завсігди мати?» — «І на се можна згодитися».

— «Отже, зібравши все враз, чи ж не є любов бажанням постійного посідання добра?» — «Зовсім вірно говориш», — відповів я.

25. Діотіма: Коли, отже, любов усе така, то яке поводження й поступування у зносинах і співжитті людей можна назвати любов'ю? Міг би ти сказати, як виглядають такі діла?

Сократ: Якби я се міг, Діотімо, не подивляв би тебе за мудрість і не ходив би до тебе вчитися того.

Діотіма: В такім разі скажу тобі. Є певний порід у красоті, зарівно тіла, як і душі.

Сократ: Треба бути віщуном, аби зрозуміти твої слова, а я не розумію їх.

Діотіма: Отже, скажу виразніше. Всі люди, Сократе, вагітні тілом і душею і, коли дійдуть до певних літ, наша природа бажає родити. А родити в бридкім не може, лише в добрім. Бо пожиття мужа з жінкою має на меті плодження; а се боже діло, у живім смертнім безсмертне — запліднення і родження. В незгіднім воно неможливе. Незгідне ж усе гидке з усім божим, а гарне згідне.

Отже, Мойрою (Долею)* і Ейлейтією (Рожаницею) є красота при родженні. От тим-то, коли плодюче приблизиться до гарного, робиться веселим, радісно оживляється, плодить і родить; а коли зблизиться до гидкого, то стає насуплене й сумовите, стягається само в собі, відвертається, корчиться і не плодить, але важко носить далі своє запліднення. Для того плодючий і повний життєвих соків чоловік усіма силами заходиться коло гарного, бо його посідання увільняє його від великої прикрости. Бо любов, Сократе, — не бажання гарного, як ти думаєш.

С о к р а т: Тільки чого?

Д і о т і м а: Запліднення і родження в гарному.

С о к р а т: Вірно.

Д і о т і м а: І зовсім певно.

С о к р а т: А чому ж, власне, запліднення?

Д і о т і м а: Бо запліднення для смертного — се вічність і безсмертність. А бажати безсмертности з добром — се конечна річ, бо любов до добра бажає мати добро завсігди з собою. З сього випливає, що Ерос — се любов до безсмертности.

26. С о к р а т: Сього, отже, всього навчила Діотіма мене, коли говорила про любовні питання, і раз запитала мене: «Як думаєш, Сократе, в чім причина сеї любови і сього бажання? Чи не завважив ти, як страшно мучаться всі звірі, коли забажають розплоду, крилаті й безкрилі, як хорують і дістають любовних поривів, насамперед, коли лучаться з собою, потім — при родженні плоду, а потім — при вихованні, коли навіть найслабші готові боронити свого плоду проти найсильніших і навіть умерти за нього, та самі не раз терплять голод, аби лише виживити малих, і роблять для них усе инше. Бо про людей міг би хто подумати, що вони роблять се з розмислу; але яка причина кидає звірів у таку любов? Чи вмієш на се відповісти?» — І я сказав знов, що не знаю, а вона мовила: «Чи ж думаєш, що будеш колись знавцем любовних справ, не зрозумівши того?»

С о к р а т: Але ж, власне, тому, Діотімо, як я вже сказав, прийшов я до тебе, бо знав, що потребую вчителів. Тож скажи мені ту причину і виясни всі инші любовні питання.

Д і о т і м а: Коли, отже, віриш, що Ерос має таку природу, на яку ми обоє згодилися, то не дивуйся. Бо по тій самій логіці смертна природа і тут шукає по змозі вічного життя й безсмертности. А се може вона осягнути тільки через розроджування, бо тоді після старого завше лишається молоде. Бо ж і про кождого живого говорять, що він жиє і держиться той сам від дитячих літ аж до старости; він усе називається той сам, хоч у ньому все раз у раз відновлюється, а старе гине, як ось: волосся, м'ясо, кості, кров і все тіло. І не лише на тілі, але й на душі міняє чоловік обичаї, звичаї, погляди, бажання, радості, смутки, страх; усе те не лишається однаковим, але одно повстає, а друге загибає. А далеко важніше ще й те, що також відомості одні набираються, а инші заникають у нас, і ніколи ми не такі самі також щодо наук, але і з кождою поодинокою наукою діється те саме. Бо те, що називається пригадка, — се тільки відновлення минулого знання; бо забуття — се заник відомости, а пригадка відновлює страчену відомість і надає її пам'яті як нову, так що вона видається нам тою самою.

Сим способом усе смертне рятує себе від смерті не так, що все лишається тим самим, як божество, але так, що на місце відходячого і перестарілого лишає нове свого роду. От таким природним механізмом, Сократе, усе смертне має участь у безсмертності, тіло і все инше; бо инша безсмертність для нього неможлива. Отже, не дивуйся, коли кожде сотворіння з природи шанує свій плід. Бо скрізь задля безсмертности родиться те саме змагання й та сама любов.

27. С о к р а т: Почувши сю мову, я здивувався і сказав: «Чи справді, премудра Діотімо, се діло стоїть так?»

А вона звичаєм справжніх софістів сказала: «Добре знай се, Сократе! Коли хочеш звернути увагу на честолюбність людей, то мусив би ти дивуватися їх нерозумові в тім, що я навела, коли не зрозумієш, як страшно вони змагаються під впливом любови стати славними і лишити безсмертну пам'ять на всі часи і через те готові наражати себе на небезпеки ще більше, як в обороні дітей, і тратити маєтки та брати на себе всякі труди і навіть умирати. Коли думаєш, що Алькеста вмерла за Адмета, або Ахілл умер по Патроклові, або коли Кодр пожертвував себе за королівст-

во дітей, то чи не думали вони, що про них буде держатися безсмертна пам'ять чесноти, котру тепер ми маємо для них? Далеко до того, але думаю, що всі все роблять задля безсмертної чесноти і такої ж слави, а власне, чим ліпші, тим більше з любови до безсмертности. Плодючі, сильні тілом звертаються радше до жінок і тим виявляють свою любов, що через плодження дітей осягають безсмертність, і пам'ять, і щастя, на їх думку, на всі пізніші часи, а плодючі душею, — бо є такі, що мають більшу плодючість у душах, як у тілах, — для того, що слід плодити душі. А що ж, слід плодити душі? Мудрість і всяку чесноту. Творцями її бувають усі поети, а з рукодільців — ті, яких називаємо винахідниками. А найбільша і найкраща мудрість та, що відноситься до держав і заряду господарств, котру називаємо розважність і справедливість. А хто від молодости був плодючий задля божеського духу, дійшовши до літ, забажає родити і плодити. Такий, думаю, ходячи, шукатиме гарного, в якому б міг розродитися, бо в бридкім він ніколи не розродиться. Отже, він любить гарні тіла більше від бридких, які б міг запліднити, а коли стрітить гарну, благородну й високо розвинену душу, дуже вподобає собі спільне життя з нею і для такого чоловіка зараз знайде слова про чесноту і про те, як треба бути добрим мужем і до чого стреміти, і зараз починає вчити його. Дотикаючися гарного і розмовляючи з ним, він, думаю, родить і плодить те, чим давно вже був вагітний. Присутній і відсутній він пам'ятає про нього і спільно з ним виховує сплоджене, так що вони мають далеко більшу спільність, як подружжя, і тривкішу приязнь, і плодять спільно кращі і безсмертніші діти. І кождий повинен би воліти мати такі діти, як людські, особливо, поглядаючи на Гомера й Гезіода та инших великих поетів і завидуючи, які плоди вони полишили, що запевнили їм безсмертну славу й пам'ять тому, що самі стали безсмертними! Або коли хочеш, яких дітей лишив Лікург у Лакедемоні, спасителів Лакедемону і, так сказати, цілої Геллади? І у вас віддають почесть Солонові* за сплодження законів. І деинде були многі инші мужі, чи то греки, чи варвари, що витворили многі й гарні діла та сплодили всякі чесноти, таким поставлено вже багато храмів за тих їх духових дітей, а за людських дітей — ніде нікому».

28. Д і о т і м а: Настільки, Сократе, можу тебе ввести в тайники любови. Чи потрафить хто вникнути вповні в найвищі і найсвятіші, задля котрих існують і отсі, і чи ти можеш бути одним із них, того не знаю. Та проте я розповім тобі і не помину нічого важного. Пробуй слідити за мною, як можеш. Бо хто йде просто до того діла, повинен замолоду починати ходити за гарними тілами, і насамперед, коли добре веде його провідник, любити лиш одно тіло і його запліднювати гарними словами. Потім сам дорозуміється, що краса в однім тілі збратана з красою другого тіла, і коли хто хоче стреміти до ідеї краси, був би великий нерозум не шукати одної і тої самої краси на всіх тілах. Пізнавши се, він стане любовником усіх гарних тіл і покине сильно любити одного, розуміючи, що сього замало. Після сього цінитиме вище красу в душах, як у тілі, так що коли хтось має приличну душу, хоч і з малим цвітом, йому вистарчає, щоб любити і плекати його, і плодити в ньому та вишукувати такі слова, котрі роблять молодого чоловіка ліпшим, щоб він мусив у законах і заняттях життя бачити красу і знати те, що все те йому рідне; щоб маловажив красу тіла, а до занять брався вміючи; щоб бачив красу знання і, бачачи вже красу в многім, не служив одному, як невільник, закоханий у одного гарного хлопця або дівчину, або заняття, служачи лихо та байдужно, але, випливши на широке море краси і бачачи многі й гарні та високі речі, плодив думки в безконечнім змаганні до мудрости, аж поки скріплений і вдосконалений не осягне таке розуміння, що проникає всяку красу. Прошу тебе, напружи тепер свою увагу якнайбільше!

29. Д і о т і м а: Хто аж до сього ступеня був вихований у любовнім дусі, бачачи красу скрізь і ясно, нарешті, доходячи вже до досконалости в штуці любови, побачить щось чудесне, гарне з природи, те саме, Сократе, для чого підіймав усі попередні труди; побачить красу, що була на початку і ані родиться, ані гине, ані росте, ані нидіє, а сама собою ані гарна, ані бридка, ані раз гарна, а раз ні, ані для одного гарна, а для другого бридка, ані тут гарна, а там бридка, як звичайно одно й те саме для одних гарне, а для инших бридке; і він не буде фантазувати про красу якогось лиця або рук, або чогось иншого тілесного, ані про красу

слів, ані відомостей, ані про що инше ні в кого живого на землі, ані в небі, ані деинде, але вона явиться йому сама в собі і з собою, одноцільна й вічна, а все инше гарне має з неї тільки якусь частину, так що коли воно родиться або гине, у неї ніщо не прибуває ані меншає, і вона не підлягає ніякому припадкові. Коли хтось із так понятої любови до хлопців підійметься до бачення тої загальної краси, тому вже мало хибує до досконалости. Бо се одинокий простий шлях у любовних ділах, чи самому йти, чи дати вести себе кому иншому, починаючи від одного гарного, через того гарного підноситися все вище, немов по сходах, від одного до двох, від двох до всіх гарних тіл, від гарних тіл до гарних занять, від гарних занять до гарних наук, до того найвищого знання, що є знанням не чого иншого, тільки тої самої краси, і пізнає те саме найвище, що називається краса.

— На тій точці життя, любий Сократе, — мовила мантінейська чужинка, — варто, коли взагалі де варто жити чоловікові, що вміє бачити саму красу. Бачачи її, не будеш шукати її в золоті та строях, ані гарних хлопцях та молодцях, яких бачачи тепер, ти хвилюєшся, і готов ти сам і многі инші, коли би се було можливе, ані їсти, ані пити, лише дивитися на них і бути з ними. Що ж подумати, коли б кому довелося побачити красу досконалу, чисту, не змішану, не переповнену людськими тілами, фарбами й иншим смертним крамом, але коли міг би бачити саму божеську одновиду красу? Чи думаєш, що міг би тут вести погане життя той чоловік, який бачачи дивиться на те, на що треба дивитися і чим жити? Чи не розумієш, що тоді, коли він бачитиме красу такою, якою її треба бачити, йому самому дано буде робити не подобу чесноти, бо він доторкнувся не до подоби, але до самої правди. А хто робить і плекає саму правдиву чесноту, тому пощастить стати богу милим, і коли хто з людей буде безсмертним, то певно — він.

С о к р а т: Так, Файдре, і ви, инші, говорила Діотіма, і я увірив їй, а увіривши, пробую переконувати також инших, що для осягнення сього добра ліпшого помічника від Ероса людській природі нелегко знайти. От тому я говорю, що кождий муж повинен чтити Ероса, і сам віддаю честь усьому, що доторкається любови, і труджуся щосили на-

клонювати до сього й инших, і тепер, і завсіди по всій своїй змозі вихваляю силу й хоробрість Ероса.

Отсю промову, Файдре, прийми як похвалу, висловлену Еросові, а коли ні, то назви її як і чим хочеш.

XII. Нічні гуляки

30. Коли Сократ сказав отсе, деякі хвалили, а Арістофан заявив, що хоче відповісти щось на те, що Сократ у своїй мові згадав про його промову. Нараз застукано до дверей, зчинився великий гамір, немов чути було голоси нічних гуляк і флейтистки.

А ґ а т о н: Хлопці, гляньте-но! Коли хто потребує чого, то кличте сюди. А коли ні, то кажіть, що ми вже не п'ємо, але спочиваємо.

Незабаром почувся в сінях голос Алкібіяда, сильно п'яного, який з великим криком питав: «Де Аґатон?» і велів вести себе до Аґатона. Слуги ввели його з флейтисткою, що держала його під руку, і з кількома з його дружини. У дверях він став у вінці з повою і фіялків та множеством стрічок на голові і промовив.

А л к і б і я д: Здорові, панове! Прийміть сильно п'яного чоловіка до свойого гурту, а коли ні, то ми відійдемо, увінчавши лиш Аґатона, задля чого ми й прийшли. Бо вчора — обертаючися до Аґатона — я не міг прийти до тебе, а тепер приходжу з отсими стяжками на голові, аби з моєї голови перев'язати ними голову, що так скажу, наймудрішого і найкращого мужа. Не смійтеся! Я добре знаю, що говорю правду. Лише скажіть мені зараз, чи після сього маю відійти, чи ні? Будемо пити разом чи ні?

Всі шумно просили його ввійти й лягати, та й Аґатон запросив його. Він увійшов, ведений слугами, і, здіймаючи стяжки з голови, щоб обвити Аґатона, держав їх перед очима, не бачачи Сократа, і сів коло Аґатона поміж Сократом і ним. Сократ відсунувся трохи, аби він мав де сісти. Сівши, він поцілував Аґатона й увінчав його.

А ґ а т о н: Хлопці, визуйте Алкібіяда, щоб ліг ось тут як третій.

А л к і б і я д: І овшім! Але хто ж тут між нами третій пияк?

І в тій хвилі, обернувшися, побачив Сократа, а пізнавши його, підскочив і скрикнув.

А л к і б і я д: О Геракле! А се хто? Ти, Сократе? Чи й тут ти засів на мене, як звичайно нагло заходиш мені дорогу там, де найменше тебе сподіваюся? Відки ти тут узявся? І чого лежиш ось тут, а не коло Арістофана або коло когось иншого, охочого до веселости, але вимудрував так, аби лежати біля найкращого з присутніх?

С о к р а т: Аґатоне, глянь, оборони мене! Любов сього чоловіка наробила мені вже немало клопоту. Бо відколи я закохався в нього, не вільно мені ані поглянути ні на кого гарного, ані поговорити ні з ким, бо він зараз ревнує й завидує, виробляє всякі чудасії, лається і готов навіть побити. Гляди, отже, щоб і тепер не наробив чогось, або розлучи нас, або, коли він захоче, наложи руки на мене, оборони, бо я дуже лякаюся його безумства та закохання.

А л к і б і я д: Нема чого мені з тобою розлучатися. Але за се я колись покараю тебе. А тепер, Аґатоне, віддай мені трохи стяжок, аби я обвинув і сьому чоловікові його чудернацьку голову, щоб він не докоряв мені, що я тебе увінчав, а його, що словами побіджає всіх людей, не лише не увінчав перед тим, разом із тобою, але раз назавсігди.

По сих словах узяв стяжки, увінчав Сократа і положився.

31. А л к і б і я д: Добре, панове! Здається мені, ви тверезі; се не повинно так бути, мусите пити, бо на се ми змовилися. Головою сеї пиятики, доки не повпиваєтеся, вибираю сам себе. Але, Аґатоне, коли в тебе є велика чаша, вели принести її. Або краще не треба, але йди, хлопче, принеси он те холодило!

І він показав на посудину для холодження вина, що містила більше, як вісім кватирок. Наповнивши її, випив уперед сам, а потім велів налляти Сократові і сказав при тім: «Проти Сократа, панове, ся штука мені не поможе, бо скільки би хто велів, він вип'є і проте не вп'ється».

Хлопець налляв — і Сократ випив.

Е р і к с і м а х: Як же нам бути, Алкібіяде? Чи при чарці не будемо ані говорити, ані співати, тільки глитати без тями, як прагнущі?

А л к і б і я д: Еріксімаху, найліпший сину найліпшого і найрозумнішого вітця, будь здоров!

Е р і к с і м а х: І ти також! Але що вчинимо?

А л к і б і я д: Як ти велиш. Бо тебе треба слухати. «Лікар невчених кількох все переважити варт». Заряджуй, отже, як хочеш.

Е р і к с і м а х: Слухай же! Перед твоїм приходом ми вмовилися, що в правий бік по черзі кождий із нас мав сказати по змозі найкращу промову про Ероса. Всі ми присутні говорили вже. А що ти ще не говорив, а за те випив, то повинен говорити тепер, а скінчивши, задати Сократові яку схочеш тему, а сей — дальшому направо, і так — усі інші.

А л к і б і я д: Еге, Еріксімаху, гарно говориш. Але чи не буде се несправедливо, коли п'яний має протиставити свою промову промовам тверезих? А при тім, любий мій, чи Сократ переконав тебе про те, що вперед говорив? Або чи знаєш, що все, що він говорив, треба розуміти навпаки? Бо він такий, що якби я похвалив когось присутнього, бога чи чоловіка, а не його, то не вдержався би і кинувся б на мене з кулаками.

С о к р а т: Не хули!

А л к і б і я д: На Позейдона, не переч тому, бо я в твоїй присутності не хвалитиму нікого, крім тебе.

Е р і к с і м а х: То й зроби так, коли хочеш; хвали Сократа.

А л к і б і я д: Як кажеш? Чи думаєш, Еріксімаху, що я повинен перед вами накинутися на того чоловіка і помститися на нім?

С о к р а т: Ей ти! Що задумуєш? Чи хвалитимеш мене на сміх, чи що вчиниш?

А л к і б і я д: Говоритиму правду, а ти гляди, чи видержиш.

С о к р а т: І овшім, правду видержу і навіть вимагаю її.

А л к і б і я д: Чому ж не маю зачати? А ти зроби ось що: коли що скажу не по правді, перерви мені зараз, коли хочеш, і скажи, що брешу, бо свідомо не хочу брехати нічого. Коли, одначе, пригадуючи, говоритиму раз те, раз инше, не подивуй; бо ж се не легка річ у моїм теперішнім стані всі твої дивацтва висловити вповні й порядно.

XIII. Промова Алкібіяда

32. Алкібіяд: Похвалу Сократа, панове, зачну образово. Сей спосіб можна взяти за висмівання, але в мене буде образ для правди, а не для сміху.

На мій погляд, Сократ найподібніший до тих силенів*, що стоять у робітнях різьбарів, яких деякі художники представляють із сопілками або флейтами в руках, а яких верхню половину віднявши, бачимо внутрі статуйки богів. Твердж також, що він подібний до сатира Марзія*. Що твоя подоба, Сократе, подібна до них, ти не заперечиш і сам; що й де в чому иншому ти подібний до них, послухай далі. Гордий ти чи ні? Коли не признаєш, поставлю свідків. Граєш на флейті? Певно, що далеко краще від Марзія, бо той чарував людей своїми інструментами силою свойого рота, і ще й тепер чинить се всякий, хто грає його мелодії. Бо що Олімп накомпонував, се приписую Марзію, його вчителеві. Його твори, чи грає їх добрий флейтист, чи лиха флейтистка, одиноко надаються до того, щоб збудити в людях потребу богів і їх досконалости, бо й самі вони божественні. Ти ж тим тільки різнишся від нього, що без інструментів, самими словами чиниш те саме. Із нас принаймні, коли хто чує промову якого бесідника, хоч би й доброго оратора, лишається, що так скажу, зовсім байдужний. Коли ж хто чує тебе або твої слова з уст иншого, хоч би й зовсім лихого бесідника, — чи то жінки, чи мужа, чи хлопця, всі ми дивуємося і впадаємо в захват. Я принаймні, панове, коли б ви лише не подумали, що я зовсім п'яний, потвердив би вам навіть присягою, як захопили його слова мою душу і захоплюють і донині. Коли його слухаю, то мені б'ється серце живіше, як у танцюючих комедіянтів, і сльози ллються від його слів. Бачу також, що й многі инші почувають те саме. Слухаючи Перікла і инших добрих бесідників, я признавав, що вони говорять добре, але не почував при тім нічого, ані душа моя не турбувалася, немов поневолена; але той «Марзія» не раз так зворушив мене, що мені видалося, наче не варто жити в такім стані, як мій. Не кажи, Сократе, що се неправда!

Бо ще й тепер чую сам у собі, що коли б я хотів давати тобі послух, то я би не видержав, і зо мною стало би ся те

саме. Бо він змушує мене признати, що самому мені ще багато потрібно, а я, занедбуючи себе самого, займаюся ділами атенців. Насилу, отже, немов від сирен*, затикаючи вуха, я втікаю поспішно, аби не постарітися, сидячи біля нього. Тільки з сим чоловіком трафилося мені почути таке, про що ніхто й не надіявся, почути якийсь сором; лише перед ним одним я соромлюся. Бо чую сам у собі, що не можу заперечити йому, що не треба робити того, що він велить. Але коли відійду, почесті народу перемагають мене знов. Тому драпцюю від нього й тікаю, коли його побачу, стидаючися того, в чім йому признавався, і не раз я волів би, щоб він не жив між людьми; але якби се сталося, знаю добре, що се було би для мене болючіше, так що й сам не знаю, як треба бути з тим чоловіком.

33. А л к і б і я д: Від тої його гри на флейті я й багато инших зазнали того самого, що й той сатир. Але послухайте мене, як подібний він до тих, з котрими я порівняв його, і яку чудесну силу має в собі. Знайте добре, що ніхто з вас не знає його, але я опишу його, коли вже почав. Бачите, що Сократ закоханий у всіх гарних і все бігає за ними і все в захваті, а з другого боку, повний невіжа, який не знає нічого. Ніхто не знає, що се у нього тільки зверху так. Чи се не подібне до силена? Навіть дуже. Се він зверху показує, так як той унутрі порожній силен. А внутрі, коли його розкрити, як думаєте, панове товариші від чарки, якої повно в нім мудрости? Знайте, що йому зовсім байдуже, чи хто гарний; він цінить се так низько, якби ніхто й не думав; або чи хто багатий, або чи має яке инше достоїнство, за яке величає його народ. Усі ті достатки він уважає безвартними, а нас — нічим, і, не кажучи сього, маскує себе перед людьми, іронізує і грається з ними весь свій вік. Але, коли він щирий і одвертий, то не знаю, чи бачив хто ті коштовності, які він має в своїм нутрі. Але я бачив се вже раз, і мені видалося воно таким божеським, золотим, прекрасним та дивоглядним, що я, як стій, готов був зробити все, що велів би Сократ.

Думаючи, що Сократ закоханий у мою молодість, я вважав се знахідкою і чудесно щасливою нагодою, що мені вдасться, оказавши ласку Сократові, почути від нього все, що він знав. Бо я дуже гордився своєю молодечою красою.

Знаючи, що я вперед ніколи не лишався з ним сам, без слуг, одного разу я відіслав слугу і лишився з ним сам. Мушу перед вами визнати всю правду, тож уважайте, а коли збрешу, ти, Сократе, запереч мені. От так ми, панове, лишилися сам на сам, і я думав, що він зараз почне мені говорити таке, яке говорить любовник любимцеві на самоті, і був тому рад. Але ніщо подібне не сталося. Він розмовляв зі мною, як звичайно, і, провівши разом день, відійшов. Потім я запросив його до себе на гімнастичні вправи і вправлявся з ним, аби тим осягнути щось. Він гімнастикувався зі мною, і ми боролися не раз оба без нічиєї присутности; і що маю сказати? Ніщо мені з того не сталося. І коли я ніяким способом не міг осягнути нічого, видалося мені потрібним узяти його приступом і не відступити, коли раз почав, але дійти, в чім діло. Запрошую його, отже, до себе на обід попросту, так як любовник, що старається о любимців. І се не зробив він для мене зараз, але нарешті уліг намовам. Коли прийшов перший раз, по обіді хотів відійти. Тоді я, засоромлений, відпустив його; иншим разом, одначе, обдумавши все, по обіді розмовляв я з ним аж до ночі, а коли він хотів відійти, я завважив, що вже пізно, і присилував його лишитися. Він положився на моїм ліжку, на якім ми вперед обідали, і ніхто не спав у тій кімнаті, крім нас. Аж досі можна би все те оповісти прилично кому-будь; те, що було далі, не почули би ви від мене, коли би, по-перше, так сказати, у вині та в дітях або й без дітей не було правди; а, по-друге, мені видається несправедливим затаїти прекрасний поступок Сократа, коли я взявся хвалити його. Ще тепер я відчуваю біль, як від укушення гадини. Бо кажуть, що хто раз витерпів таке вкушення, той не хоче сказати сього нікому, крім також укушених, котрі одні можуть знати і співчувати, що робиться й говориться по такім болю. Я, отже, вкушений ще болючіше, і то в найболючіше місце, в яке хтось може бути вкушений, — у серце або навіть у душу, чи як се там назвати, зранений і вкушений словами мудрости, прикрішими від гадючої отрути, коли ввійдуть у молоду і незіпсовану душу і впливають на її слова та діла. А що маю тут перед собою тільки Файдра й Агатона, Еріксімаха й Павзанія, Арістодема й Арістофана,

а про Сократа вже й не казати, і всіх инших запалених і оп'янілих манією філософії, то слухайте се всі, і тоді вибачите мені все те, що я тоді робив і говорив. А домашні і хто ще инший тут, невтаємничений і неосвічений, нехай позакладають в уха найбільші затички.

34. Алкіб і я д: Коли, отже, панове, світло погашено і слуги повиходили, подумав я, що нема що церемонитися з ним, але свобідно висловити, чого мені треба було. Торкнувши, отже, його, кажу: «Спиш, Сократе?» — «Ще ні», — відповів він. «А знаєш, що я надумав?» — запитав він. «Ти видаєшся мені, — мовив я, — одиноким гідним мене любовником, і мені здається, що ти вагаєшся згадати про се передо мною. Я ж думаю, що поступив би зовсім нерозумно, коли би не вволив і в тім твою волю, як і в усьому, чого ти міг би потребувати від мене із мого маєтку або від моїх приятелів. Бо для мене нема нічого важнішого над те, щоб стати якнайліпшим, а до того, думаю, ніхто ліпше не поможе мені від тебе. Тому не вволяючи волю такому мужеві, я більше стидав би ся перед розумними, як уволяючи її перед многими нерозумними».

Почувши се, він дуже іронічно і зовсім відповідно до своєї вдачі сказав: «Любий Алкібіяде, видаєшся мені справді не дурним, коли припадком се правда, що говориш про мене, і є в мене якась сила, через яку ти міг би стати ліпшим. Чи побачив ти в мене якусь незвичайну красу, що далеко перевищує твою вроду? Коли ж ти, побачивши її, хочеш вступити в зв'язок зі мною і замінятися красою за красу, то виходить, що ти хочеш немало заробити на мені і стараєшся замість привиду придбати правдиву красу і в сьому випадку виміняти золото за мідь. Але ж, любий мій, придивися ліпше, щоб не було тобі тайно, що в мені нема нічого такого. Око знання починає бистро глядіти аж тоді, коли тілесні очі тратять свою силу; а ти ще далекий від того».

Почувши се, я сказав: «Щодо мене, річ мається так, що я сказав тільки те, що думав; а ти сам розміркуй, що вийде найліпше для тебе і для мене».

«Так, — сказав він, — се добре говориш; на будуче будемо радитися і робити все те, що нам обом видасться найліпшим у тім і у всякім иншім ділі».

Почувши і сказавши се, я думав, що трафив його, мов стрілою. І вставши та не даючи йому вже прийти до слова, накинув на себе отсей плащ, бо се було взимі, і ліг під його плащем, обняв руками сього справді божеського та чудового чоловіка і лежав отак цілу ніч. І тут, Сократе, не можеш сказати, що я брешу. І хоч я зробив навіть се, він остався спокійний, згордував моєю красою і висміяв її та жартував. А проте я знаю, що я не абищо, панове судії; бо ви тепер судії Сократових гордощів. І знайте тепер, клянуся всіма богами й богинями, що проспавши ту ніч ураз із Сократом, я встав рано так, якби спав із батьком або зі старшим братом.

35. Алкіяд: Як думаєте, в якім настрої був я після сього? Я чув себе ображеним, а проте мене тішила вдача, і розвага, і хоробрість того чоловіка, бо я знайшов у ньому стільки мудрости й постійности, як ні в кого не надіявся. Я не знав, чи сердитися на нього і усунутися від зносин із ним, чи зробити його якось податним для себе. Я знав добре, що він для золота був ще більше недоступний, як Ая[к]с° — для заліза; а того, чим я одиноко гадав зловити його, він уникнув. Я лишився безрадний, закріпощений тим чоловіком, як ніхто ніким иншим.

Се все сталося зо мною вперед, а потім рушили ми разом у похід до Потідеї° і там столувалися оба разом. Там він своєю витривалістю перевищив не тільки мене, але й усіх інших. Коли відтяті десь, як се буває в походах, ми мусили голодувати, ніхто не переносив голоду так, як він. Коли ж знов харчів було доволі, він один умів жити умірковано. Пити не хотів, але присилуваний перевищував усіх, а що найдивніше — ніхто ніколи не бачив Сократа п'яним. На се, здається мені, і тепер зараз він дасть доказ. Також у невигодах зими — а зима там дуже остра — він доказував чудес. Так було все, але раз, коли був страшенний мороз, і всі або не виходили надвір, або коли хто виходив, набирав на себе на диво багато одежі і обуви, а до того ще обвивав ноги повстю та кожухами, він один із усіх виходив у тій самій одежі, яку носив звичайно перед тим, і йшов босий далеко легше по льоду, як инші — обуті. Вояки косо дивилися на нього, немов би він гордував ними.

36. А л к і б і я д: Стільки про те. А «як-то він там подвизавсь і трудився, вояка хоробрий», там тоді в поході, варто послухати. Одного разу вранці, задумавшися, він зупинився на однім місці і стояв у задумі, а коли йому не вияснялося, не рушив із місця і стояв, міркуючи. Вже було полудне, люди зглядалися на нього і, дивуючися, говорили один другому, що Сократ від рана стоїть, думаючи над чимось.

Коли повечоріло і вояки повечеряли, деякі йонці — а се було літом — повиносили свої коци, почасти, щоб спати на дворі в холоді, а почасти сторожити його, чи стоятиме усю ніч. І він стояв аж до рана, поки не зазоріло і не зійшло сонце; тоді помолився до сонця і пішов.

Хочете бачити його в битвах? — бо й се належиться йому признати. Бо коли в битві, після якої мені полководці дали відзнаку, мене ранено, ніхто инший не вирятував мене, лише він; не хотів покинути мене раненого, але вирятував мою зброю і мене самого. І тоді я, Сократе, мовив полководцям, аби тобі дали відзнаку, і за те мене не вилаєш, ані не скажеш, що брешу. Але, коли полководці, вважаючи на моє високе становище, захотіли дати мені відзнаку, ти сам завзятіше від полководців радив дати її мені, а не собі.

Особливо, панове, варто було подивитися на Сократа, коли з-під Деліона трафилася втека війська*. Я тікав на коні, а він пішо в тяжкій зброї уступав по втеці инших вояків між останіми разом із Лахесом. Я над'їхав і, бачачи їх, заговорив, додаючи їм відваги, та і заявив, що не покину їх обох. Тут я ще краще міг придивлятися Сократові, як під Потідеєю, бо він менше мав страху піший, як я — на коні, і оскільки він перевищав Лахеса притомністю духу. Мені здавалося, Арістофане, що й там він, по-твойому вислову, «йшов гордовито, завертаючи очима», поглядаючи спокійно довкола на приятелів і на ворогів, видний кождому, і в такім вигляді, що хто би смів напасти на нього, він буде боронитися дуже сильно. Тому він вернувся здоров сам зі своїм товаришем; бо звичайно, на таких, що так держаться у війні, вороги не нападають, але гонять утікачів.

Багато ще иншого та дивного можна би сказати в похвалу Сократа; та все те инше легко можна би сказати і про

кого иншого. Але те, що він не подібний до жадного чоловіка ані зі старинних, ані з нинішніх людей — се гідне всякого подиву. Бо яким був Ахілл, таким можна би вважати також Бразіда* й инших, а до Перікла* можна прирівняти Нестора* й Антенора* та й ще инших. У всіх них можна знайти щось до порівняння. Але такого дивного чоловіка, як отсей, він сам і його слова, не знайшов би ніхто навіть приблизно, хоч би як шукав, ані серед теперішніх людей, ані серед давніх, хіба би хто порівняв його з такими, про яких я згадав, не з жадним чоловіком, тільки — з силенами й сатирами, його самого і його слова.

37. Алкіб і я д: Та й се я не поминув на початку, що й його промови вельми подібні до порожніх унутрі силенів. Бо коли хто хоче слухати Сократових розмов, насамперед видаються вони йому смішними; вони одягнені в такі слова й вислови, як у шкіру безсоромного якогось сатира. Бо він говорить про в'ючних ослів, про ковалів, шевців та кожум'як, і здається, що все про тих самих говорить те саме, так що несвідущий і нерозумний чоловік готов підіймати його слова на сміх. Коли ж хто отворить їх і вникне в їх нутро, насамперед знайде в них чистий розум, а потім наскрізь божеські і найкращі взірці чесноти, вимірені найбільше, а властиво, зовсім на те, що повинен обдумати той, хто хоче стати гарним і благородним.

Отсе, панове, я сказав на похвалу Сократа і також на догану, вмішавши оповідання про те, як він образив мене. І не лише мені самому зробив він таке, але також Хармідові, синові Главкона, і Евтідемові, синові Діоклея, і многим иншим, котрих він ошукав як любовник, а потім став їх любимцем замість любовника. І тобі кажу се, Аґатоне, щоб ти не дав йому ошукати себе, але, навчений нашими болючими досвідами, стережися добре і не будь таким, як каже приповідка, що «чоловік мудріє по шкоді».

XIV. Закінчення

38. Коли Алкібіяд скінчив, піднявся сміх задля його одвертости, з якої виходило, що він досі закоханий у Сократа. Сократ, отже, відповів: «Ти, Алкібіяде, видаєшся

мені тверезим, бо инакше ти не крутився би так хитро довкола і не силкувався би затемнити свою ціль, задля якої ти говорив усе те. Адже ж, говорячи, ти мимоходом накінці поставив те, задля чого все те було говорено, а власне, щоб порізнити мене з Аґатоном. Ти, мабуть, думаєш, що я повинен любити тільки тебе і нікого більше, а тільки ти і ніхто більше повинен любити Аґатона. Але ти не сховався, бо твою сатиричну та силенічну притчу я зрозумів добре. Отже, любий Аґатоне, не давай йому нічого за виграну, але вважай, аби ніхто не порізнив мене з тобою!»

А ґ а т о н: І справді, Сократе, здається, маєш рацію. Догадуюся, що він для того й ліг поміж нами, аби порізнити нас. Отже, нічого більше не узискає, тільки я прийду до тебе і ляжу коло тебе.

С о к р а т: І овшім, ходи сюди і лягай із отсього боку!

А л к і б і я д: Зевесе, скільки я терплю від того чоловіка! Йому здається, що скрізь мусить мати верх наді мною. Але коли вже так має бути, ти дивогляде, то нехай Аґатон ляже між мною й тобою!

С о к р а т: Ні, неможливо. Ти вихвалив мене, а я знов мушу вихвалити того, що лежить направо від мене. Коли б Аґатон ліг біля тебе, то мусив би знов хвалити мене, а я не міг би хвалити його. Дай спокій, навіжений, і не завидуй молодцеві, щоб я похвалив його, бо мені хочеться дуже вихвалити його.

А ґ а т о н: Ой, ой, ой, Алкібіяде, не можу ніяк лишитися тут, але мушу поперед усього перемінити місце, щоб одержати похвалу від Сократа.

А л к і б і я д: Знов та сама стара історія! Де Сократ присутній, там ніхто инший не може забавитися з красуном. І тепер яку хитру та пусту вимівку знайшов він, щоб отсей ліг коло нього!

39. Тоді Аґатон устав, аби лягти коло Сократа. Нараз прийшло багато нічних гуляк до дверей, а, знайшовши двері отворені, тому що хтось вийшов надвір, ввійшли досередини і полягали, де хто міг. Уся кімната наповнилася їх криком, і без жадного порядку силувано кождого пити якнайбільше вина. Еріксімах, Файдр і деякі инші відійшли геть, а Арістодема переміг сон, і він швидко заснув та спав

дуже довго, бо ніч була довга. Збудився аж вдосвіта, коли вже когути піяли, і сонними очима побачив, що одні спали, а инші розійшлися; тільки Аґатон, Арістофан і Сократ іще самі не спали і пили з великої чаші за чергою направо. Сократ розмовляв з ними про щось; зрештою, Арістодем не затямив про що, бо не чув початку і не дослухав до кінця, заснувши наново. Головна річ була в тім, що Сократ силкувався переконати їх, що той сам автор повинен уміти писати комедії й трагедії, а хто добрий трагік, повинен бути також добрим коміком. Вони поневолі признавали йому рацію, але переконання не набрали, тим більше, що їх почало клонити на сон. Перший заснув Арістофан, а коли вже робився день, також — Аґатон. Сократ, отже, поклавши їх до ліжка, встав і вийшов із дому, а Арістодем пішов за ним, як було його звичаєм. Вони пішли до Лікея, скупалися там, а потім Сократ провів там же весь день і аж надвечір вернув додому на спочинок.

З ДАВНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ТРИ СВЯТІ ГРІШНИЦІ

Старохристиянські легенди

Передмова

Розпочинаючи отсим томиком ряд старохристиянських легенд у перекладах на нашу мову, вважаю потрібним сказати дещо про значіння легенд і про те, чому і які легенди бажаю подати до рук широкій українській публіці XX віку.

Український народ, як відомо, розділений на два віроісповідання*, живе, одначе, у всій своїй масі в духовній атмосфері східної, можна сказати, греко-слов'янської церкви. Ся атмосфера складається з двох основних частин, що творять підставу християнського віроучення та християнської церковної організації, а власне, з Письма Святого Старого й Нового Завіту, що списане в старовину гебрейським, а потім грецьким язиком, творить т[ак] зв[аний] канон Святих книг. Першорядне значіння в християнській церкві має, одначе, канон Нового Завіту, що складається з чотирьох Євангелій*, Книги апостольських діянь, яка в своїй початковій часті являється безпосереднім продовженням Євангелія Луки*, далі 14 посланій, яких автором християнська церков згодом привикла вважати апостола Павла*, десятьох посланій т[ак] зв[аних] соборних, приписаних різним апостолам, і книжки пророкóвань, званої Одкровенієм св. Івана*.

Поза сими канонічними книгами стоїть далеко багатша література, списана в перших віках християнства, яку можна назвати старохристиянською традицією і яка в значній мірі доповнює оповідання новозавітних книг про життя Ісуса Назаретянина*, героя чотирьох Євангелій, про

життя його матері, його знайомих, приятелів і ворогів, його апостолів та їх пізніших учеників. За сею найстаршою верствою старохристиянської традиції йде досить довгий ряд старохристиянських письменників, апостольських та поапостольських часів, яких писання деколи зачислювалися навіть до канонічних і завсігди служили цілям християнської пропаганди. Се т[ак] зв[ані] отці апостольські та отці-апологети, що в своїх писаннях дають образ християнської церкви в перших двох віках її розвою.

З огляду, що вже в тих перших двох віках у християнській церкві повстало було багато сект, із яких кожда старалася творити або перероблювати християнську традицію в своїм дусі, найбільша часть творів тої найстаршої верстви християнської традиції під кінець IV в. підпала під заборону правовірної церкви, яка, переслідувана римським урядом, силкувалася скріпити себе внутрі виділенням і відкиненням усяких секстярських віроучень та писань. Переслідування християнської церкви з боку римського уряду, розпочате ще в другій половині першого віку християнської ери, а особливо усилене в другій половині III і в початках IV в. (панування кесарів Декія*, Діоклетіяна*, Максиміяна* та Лікінія*), витворило нову велику верству християнської традиції — спомини, нагробні написи, а далі більше або менше просторі оповідання про життя та терпіння християнських мучеників. Перший звід таких оповідань про палестинських мучеників списав історик церкви Евзебій*, почасти — на основі особистих спостережень, а почасти — на основі усної традиції сучасників. Віки IV—VI можна звати часом найбільшого розцвіту тої мученицької традиції, яка від Евзебієвих коротких та досить реальних нарисів швидко переходить до просторих, сильно фантастичних оповідань, яких метою буває більше пропаганда християнської постійности та героїзму, як історична правда. І в тій мученицькій традиції так само, як у найстаршій т[ак] зв[аній] апокрифічній християнській традиції, аж надто часто відкликаються загальнорозповсюджені мотиви казок, оповідань та повістей далеко давніших, передхристиянських часів, передавані в письменствах єгипетським та грецькім. Християнська церков перших чотирьох віків, починаючи вже від Євангелія св. Івана, сильно насисається

гелленістичних, греко-єгипетських ідей, з якими в парі йдуть також літературні мотиви.

Майже рівночасно з розширенням урядового переслідування християнства розширився в християнській церкві рух до аскетизму. Щоб уйти переслідувань за свою віру, а почасти також сповняючи дословно євангельський заповіт, який Ісус повторяв кілька разів при різних нагодах: «Покидай усе своє добро або роздавай убогим і йди за мною», — люди чимраз частіше почали покидати цивілізовані оселі й тікати в пустині, щоб там на самоті віддаватися ненастанним молитвам та очищенню душі від усіх земних пристрастей. Сей рух від самітного пустинного життя швидко дійшов до товариського життя в пустинях, а далі — до засновування монастирів, що з часом робилися розсадниками нової культури, пройнятої християнським, у значній мірі комуністичним духом*. Уже від III в. по Хр[исті] можемо в тім аскетичнім руху, крім давнішніх єгипетських та гностичних впливів*, добачити також впливи індійського буддизму*. І сей аскетичний рух сплодив також дуже багату традиційну літературу, що від того часу разом із розширенням християнства перейшла в різні краї і, між иншими, в Західній Европі сплодила дуже важну парість монастирського життя та монастирської культури в початках середніх віків.

У тій традиційній, легендовій літературі, що виросла в перших віках християнства, треба зазначити одну, дуже важну появу. Багато її творів було писаних різнородними єретиками, які, користуючися не раз готовими романічними та новелістичними темами, вплітали в них довші або коротші виклади своїх віроучень. Тому що ті твори, не раз високо драматичні та багаті всякими чудесами, більше промовляли до народної фантазії, ніж канонічні твори Святого Письма, писані иноді дуже важкою та мало зрозумілою мовою; католицька церков на сході й на заході вчасно почала дбати про те, щоб ті єретицькі твори по змозі очищувати від єретицьких примішок і таким способом робити нешкідливими. Розуміється, такі перерібки не могли відразу витиснути з рук читаючої маси єретицьких оригіналів, та все-таки систематичне переслідування тих оригіналів правовірною церквою довело до того, що вони з ча-

сом забувалися або й зовсім затрачувалися. Багато таких творів, винищених у центрах грецької та римської культури, заховалося в далеких закутках та перекладах на різні провінціяльні мови, як ось коптійську*, етіопську, арабську, сирійську, вірменську та старослов'янську. Новіші досліди віднаходять ті стародавні оригінали в тих мовах і доводять їх до відома широкої публіки в перекладах на новочасні мови, збагачуючи тим самим матеріял для історичного досліду перших віків християнської ери.

В отсій книжечці подаю в перекладі на нашу мову три легенди про три святі грішниці, взяті з двох циклів старохристиянської традиції — найстаршого апокрифічного й пізнішого аскетичного. Легенда про Марію Магдалину* зложена в значній часті на підставі євангельських оповідань про різних жінок, що входили в такі чи инші зносини з Ісусом Назаретянином. Пототожнення Марії Магдалини родом із містечка Магдалі*, з Марією, сестрою Марти* й Лазаря*, що жили в Бетанії* близь Єрусалима*, — се свобідна комбінація автора легенди, суперечна з євангельськими оповіданнями; закінчення легенди, розуміється, — пізніша апокрифічна видумка.

Друга легенда про Марію Єгиптянку* вводить нас у круг аскетичної літератури з її основним постулатом — через якнайповніше відречення від світу, його покус і радощів, через поборення тіла, його похотей і пристрастей довести душу до якнайвищого просвітлення і заспокоєння. Я вважаю сю легенду твором чисто літературним, основаним на певній ідейній тенденції, а не на історичних подіях.

Третя подана тут легенда про Марину Монаха, очевидно, західноєвропейського походження і вводить нас у атмосферу монастирського життя середніх віків. Значно скорочена її редакція міститься в середньовіковій збірці легенд Якова de Voragine*, відомій під з[аголовком] «Legenda aurea».

Церковнослов'янські тексти обох перших легенд із українсько-руських рукописів XVI в. і макаронічно-руською мовою писаний текст третьої легенди із рукопису початку XVIII в. поміщені мною в VI т. «Пам'яток українсько-руської мови і літератури», Львів, 1910.

І[ван] Ф[ранко].

Потіху грішникам, образ покаяння, поучення блудникам, незвичайну понад усіх чесноту, правдиві пахощі всім синам і дочкам храму Христового дає сьогодні блаженна невіста і свята грішниця Магдалина. Початок її поганий, а кінець величний; із чортівського житла з неї зробився прибуток чистоти і домівка Св. Трійці*; із поганої посуди зробилася чаша високого царя, гідна царського стола. Зненавиджена в одному місті, зробилася чудовим поученням цілому світу.

Магдалина була дочкою чесних родичів із синів ізраїлевих, з міста Вітанії недалеко Єрусалима, рідна сестра Марти й Лазаря. Вчасно осиротівши по родичах і дійшовши до зрілих літ, вона зробилася дідичкою багатого маєтку, який лишили їй родичі. Наділена тілесною красотою більше від усіх инших і чи то з власної тілесної похоті, чи то з людських злих підшептів та попсованих обичаїв навернулася вона також на злі обичаї і вдалася в розкішне життя, бенкетóвання та розпусту. Попустивши поводи безсоромній тілесній похоті, в якій погибає всяка душа і чеснота, розкошуючи в різнородних наїдках і напитках, пишаючися дорогоцінними одежами, вона являлася на прилюдних місцях, надіючися своєю красотою притягати до себе очі всіх людей і поганими розмовами забавляти свій слух. Говірка і дотепна, вона охоча була до великих співів і пустих розмов і ніколи не думала про піст і молитву. Все, що могло псувати душу і погубляти спадщину вічности, було їй миле. І так помалу впадала в блуд і безсоромність, зразу потайно, а потім явно, поки не дійшла до такого зіпсуття, що в городі Єрусалимі не було зіпсутішої від неї, і кождий чесний чоловік гордував нею. Множився у неї гріх до гріха, один гріх тяг за собою другий, а перев'язи того пекельного ланцюга припліталися одна до одної. І стала вона невольницею диявола, так що сім бісів вселилося в неї, які поперед усього зв'язали і засліпили її душу, так що вона наповнилася гордости сього світу, тілесної нечистоти, лакомства, нагарбання грошей, гніву, лайливости, заздрости, ненависти, обжерства і отяжіння помислів до Господа Бога, до якого не могла обернути серце ані одною побожною думкою. Ті біси мучили її душу муками, страшнішими від

усякої тілесної болісти, та нарешті, почали мучити також тіло, так що иноді уста її точили піну, тіло билося об землю й горіло гарячковим огнем, не знаходячи собі спочинку. Се допустив на неї промисл Божий, щоб вона могла дійти до його пізнання.

В ту пору Спаситель виявив свою силу над бісами, виганяючи їх із усіх людей. До нього привели також і сю Магдалину, і вона прийняла від нього ласку, що вигнав із неї тих сім поганих бісів, дорадників на всякі лихі гріхи. Знайшовши спокій у своїм тілі й почувши слова душевного лікаря Ісуса, Магдалина почула над собою острий вітер суду Божого й почала думати про гнів і пересердя Боже на грішників. Пригадуючи собі страшну кару Содоми*, пімсту над блудницею Мадіяниною і погрози, виставлені в законі за такі гріхи, вона почала думати про смерть і про те, що її тіло зогниє, почала відчувати пекельні муки, і її проймив лютий жах, так що все її тіло тряслося. Вона почала попадати в розпуку, плакати невтішно і умлівати. Але коли на неї повіяв другий вітер ласки Ісусової, виявив їй помилування і безмежне милосердя Боже, в якому Бог терпів їй до часу і не мстився на ній, і не послав до пекла. І тут великий учитель і пророк Ісус явився їй як той, що освободив її від бісів, показав їй браму милосердя Божого, отворену для грішників, приймав їх до себе, навчав і кликав послідувати за ним. Тоді в неї почали родитися добрі думки, від неї відступала розпука, а натомість скріплялася велика віра, і, роздумуючи про діла Ісусові та чудеса, які він творив, вона твердо впевнилася, що се син Божий, зісланий на світ для очищення людських гріхів і для відзискання затрачених душ. Покладаючи в ньому всю свою надію, що він має силу обмити всі її провини, вона гарячим серцем полюбила його, як свого пана і Бога, і від того часу з її очей, як із двох криниць, почали текти вдячні і любовні, і солодкі, і лагідні сльози. І неначе олень у спразі біжить до джерела студеної води, так вона почала прагнути розмови Ісусової. І коли він звернув на неї свою увагу й поговорив з нею ласкаво, у неї перемінилося серце і пристало до нього, і вона розповіла йому своє навернення і розкаяння свойого серця, покірність і жаль за свої гріхи, до яких призналася перед ним. Тоді роздерла на собі многоцінну одежу, що служила світовій марності, і одяглася в убогу одежу, і взявши те, що мала

найцінніше в своїм домі, а власне, миро чисте і дуже запахуче, якого уживала для приваблювання своїх любовників, пішла шукати Ісуса на тім місці, де він учив.

Знайшла його в домі Симона фарисея*, чоловіка дуже правовірного. Побачивши його в тім домі, вона почула, що не випадає їй, явній блудниці, ввійти перед очима всіх, ніким не прошеній, до сього дому. Та коли всі засіли до обіду, вона, відкинувши всяку подобу і сором, і зневагу, на які могла наразитися, не хотячи відкладати виявлення своїх гріхів і не можучи вдержати себе від великої любови і віри, раптово вбігла в дім, як безумна, обливаючи лице своє сльозами і розпустивши по плечах своє волосся, і в своїй убогій одежі припала до ніг Ісусових, і ридаючи почала визнавати свої гріхи, сльозами омивати його ноги і втирати своїм волоссям, а на довершення сього діла вилила своє многоцінне миро на його ноги. Хто може виповісти всю велику скруху її святого серця, з якою вона плакала за свої гріхи, сама себе обвиняючи перед тим, котрому не треба було слів, бо він як Бог глядів у її серце! Хто почислить краплі сліз, із яких вона зробила купіль на обмиття ніг свойого Пана? О, блаженна грішнице, як великодушно поступила ти собі! Хто навчив тебе такої покори? У кого бачила ти таке покаяння? З яким жахом глядиш ти, бачучи втіленого Бога, у якого благаєш відпущення своїх гріхів!

Але сліпе було око того фарисея*, який не пощадив догани ні жінці, ні самому вчителю, докоряючи йому, що не знає сеї жінки, а їй витикаючи, що вона блудниця. Та Ісус зараз же доказав йому, що в обох разах він помилявся, бо добре зрозумівши його помисли і поступок жінки, з докором відізвався до нього: «Адже ти не зробив мені такої ласки, як отся жінка. Вона привітала мене далеко краще, як ти. Ти не дав мені води обмити мої ноги, а вона обмила їх своїми сльозами і жалощами за свої гріхи і обтерла волоссям своєї голови, як рушником. Ти при вступі до свойого дому не дав мені поцілунку, а вона ненастанно цілувала мої ноги. Ти не вилив ані краплі оливи на мою голову, а отся жінка пахучим миром помазала не тільки мою голову, але також і мої ноги».

Отак похваливши її любов і розкаяння і докоривши Симонові та іншим присутнім там, Ісус як судія і чоловіколюбець обернувся до Марії Магдалини і промовив до неї:

«Прощаються тобі многі гріхи твої і віра твоя спасе тебе. Іди в світ! Віра, яку ти показала, і та любов та покора, той жаль за гріхи, який ти виявила тут, доведуть тебе до примирення з Богом і до ласки його».

І вона вийшла оправдана і немов пречисто обмита, неначе невіста, прибрана на стрічу жениха. О, глибино Божого милосердя для покаяних! О, блаженна жінко, що прийняла таку потіху від учителя: прощаються тобі гріхи твої, хоч як великі, хоч як погані та соромні.

Від того часу Магдалина зненавиділа світ і всю світову марність, віддалася всім своїм серцем покаянню за гріхи своєї молодости, хоч вони й були прощені їй. Так колись Давид*, хоч почув від пророка, що його гріх прощений йому, все-таки доки жив не переставав каятися й оплакувати його, мовлячи: «Гріх мій усе передо мною, і кождої ночі я мочу сльозами свою постелю!» Так само чинила й вона. Віддавши дім і все, що в ньому було, Марті, своїй сестрі, сама віддалася чесному життю і не могла ані дня бути без Ісусового навчання, від якого набиралася сили до добрих діл. Ходила за ним усюди, куди тільки він повернувся по городах і селах зі своєю чоловіколюбною наукою. Її серце так пройнялося любов'ю до нього, що не могла жити без нього, а від нього, від його розмов почувала таку небесну розкіш, що ніякі труди та ходи з ним не були для неї утяжливі. Із свойого значного маєтку вона багато роздавала бідним, лишаючи тільки небагато, чим треба було запомагати бідність самого Ісуса. Годі виповісти всі об'яви її гарячої і сердечної любови до нього у всіх його подорожах. Вони здобули їй у нього таку прихильність і ласку, якої не дізнавала від нього жадна инша жінка. Він иноді відвідував її в її домі у Вітанії, де жила сестра її Марта. Про одні такі відвідини читаємо в Євангелії, що Марта приймала Ісуса і почала піклуватися його угощенням, а Марія, не дбаючи ні про що, сіла біля його ніг і не переставала слухати його слів. Із-за сього Марта розсердилася і пожалувалася на неї перед Ісусом, мовляючи: «Пане, чи не бачиш, що моя сестра покинула домове хазяйство і лишила мене саму служити тобі? Скажи їй, щоб помогла мені». Але Ісус відповів їй, що Марія ліпше робить, слухаючи його слів, та й для нього самого приємніше її слухання, як Мартине порання, бо

Марта дбає тільки про тілесну поживу, а Магдалина веселить його божественну душу і сама насичає свою душу духовною стравою для її спасенія. «Вона вибрала собі кращу часть, яка не відійметься від неї».

Такі-то милі були Ісусові всі діла блаженної Магдалини, що й нам через них показав взірець до поучення, щоб і ми задля світових трудів та клопотів не нехтували духової поживи і людей, що можуть її дати нам.

Одного часу, коли Ісус сторонив від людської землі задля єврейських переслідувань, брат Марії Лазар занедужав дуже. Тоді Марія і Марта вислали до Ісуса письмо, бажаючи мати його в своїм домі для вздоровлення брата. Вони сповістили його коротко: «Той, котрого ти любиш, заболів». Не додали більше нічого, розуміючи тільки так, що досить йому сповістити потребу тих, кого він любить, а він не залишить їх у їх потребі. Та Ісус, бажаючи виставити на пробу їх віру і любов до себе, не прийшов зараз, але гаявся, поки Лазар не вмер і допустив сим велику скорботу на свої улюблені сестри, щоб після великої скорботи одержати тим більшу потіху, а Богу була більша слава за велике чудо. Минуло вже чотири дні, відколи Лазар лежав у гробі, коли Ісус прийшов до Вітанії. Запитав про Магдалину і закликав її до себе. Почувши про нього, вона покинула людей, що прийшли були з Єрусалима потішати її, прибігла до Ісуса і припала до його ніг, промовляючи: «Пане, коли ти був тут, брат мій не був би вмер». І мовляючи се, вона заливалася сльозами. Така була любов і ласка Ісуса до неї, що, бачачи плач Магдалини, і сам заплакав з нею і засмутився духом. Бачучи се, жиди завважили, що Ісус мусив дуже любити Лазаря. Ісус запитав, де положено тіло Лазаря, і задля плачу своєї Магдалини зробив велике чудо і кликнув до Лазаря великим голосом: «Лазаре, вийди з гробу!» І втім мертвий устав зв'язаний і вже зовсім здоров, а Ісус велів розв'язати його. Таку силу мав той плач Магдалини і любов її до Бога, що воскресив її брата.

Кілька день після сього Ісус гостив у їх домі в Вітанії. Одного дня, коли Ісус сидів при столі, на якому Марта заставила йому вечерю, Магдалина другий раз купила дорогоцінне миро і запахучі аромати, знов, плачучи за гріхи свої, припала до ніг Ісусових і помазала їх многоцінним

миром і втерла волоссям своєї голови, так що весь дім наповнився пахощів. Бачучи се, Юда Іскаріот* обурився на се, що надармо змарновано таке дороге добро, на яке потрачено багато грошей, котрі можна було роздати бідним. Се він так жалував тих грошей, бо носив при собі апостольську скарбону і з неї викрадав дещо для себе. Та Ісус, знаючи його помисли, почав хвалити її, приймаючи її милостиню, і промовив: «Чого напастуєте сю жінку? Не докоряйте їй, бо вона зробила добре діло. Бідних матимете все з собою, а мене так видимого не все. Вона, зробивши се, зробила мені почесть для мойого похорону, перед часом почтивши моє тіло». За се Ісус обіцяв їй у церкві велику славу до кінця світу, бо кождий, хто приймає Христа і його Євангеліє, буде споминати і славити також її ім'я. І як тоді ввесь дім наповнився пахощів, так честі і слави її має бути повна церков Божа, розсіяна по всьому світу. Се бачимо й до сьогодні у всіх вірних і чесних людей, що послідують її прикладу та її любови до Бога.

А коли прийшов час нашого спасіння і терпіння за нас Сина Божого, коли його продано поганим на зневагу та побої і повішено на хресті між двома розбійниками, коли ученики розбіглися і покинули свойого пана і вчителя в руках ворогів, Магдалина не злякалася всеї жорстокости жидівської та архиєрейської, але підняла великий плач і сльози на їх неправість і на ті муки, які терпів від них Господь. І стоячи при його хресті з пречистою Богородицею*, якій у тій тривозі вірно допомагала своїми жалощами, не знаходила кінця своєму смуткові. В такім невимовнім оплакуванні похоронили його людське тіло. А не мігши задля великого свята і суботи помазати його святе тіло дорогоцінними мастями, в неділю рано наблизилася з иншими мироносицями до гробу, тим тільки потішаючи себе в своїм великім смутку, що йому, хоч мертвому, по смерті може услужити. Але як подобало себе Господу Богу се її бажання, видно з того, що вона перша між усіма учениками побачила його по його повстанні з гробу, коли хотіла послужити його мертвому тілу.

Коли прийшла до гробу Господнього і побачила, що великий камінь, яким був привалений гріб, був відвалений ангельською силою, а тіла свойого пана не знайшла в ньо-

му, то не маючи що помазати, але маючи чого плакати, прибула їй до її болю та сліз із-за такої лютої смерти ще й турбота по страті тіла. І вона стояла біля гробу, не відходячи і плачучи. Петро* та Іван*, не знайшовши тіла, пішли від гробу, але вона стояла біля гробу. Стративши свого найлюбішого вчителя, всю свою надію, вона стояла біля гробу як мертва, не боячися нікого, бо хто ж міг їй щось гірше зробити понад те, що не знайшла свойого пана, і чого мала боятися, стративши своє життя? З жалости вона знов прихилилася до гробу, ще раз не вірячи своїм очам, і побачила двох ангелів, які запитали її:

— Жінко, чого плачеш?

— Як же не маю плакати, — відповіла вона, — коли хтось узяв тіло пана мойого з гробу і не знаю, де положив його.

Не злякалася ані раз того привиду і не почула ніякого сумніву, але плакала, як уперед, не знаходячи ніякої потіхи. Але жінко, адже ангели потішають тебе: «Не плач!» Але вона ангелам відповідає: «Господа шукаю, а не ангелів». І пробула далі в тій самій тривозі.

Але що ж чиниш ти, премилий Ісусе, бачачи її сльози? Ти ж сам заплакав і воскресив її брата, хотячи потішити її, то чому ж тепер забуваєш про ту, яка так гаряче полюбила тебе? Чи не бачиш, що ніяке сотворіння не може заспокоїти її, крім тебе? Яви їй своє лице, і вона матиме свою душу, коли твій голос зазвучить в її ухах.

І втім, коли Магдалина обернулася на бік, явився їй Господь, і вона не пізнала його, прийнявши його за огородника. Ісус запитав її:

— Жінко, чого плачеш і чого шукаєш?

— Як же ж можеш питати мене, мій пане, чого плачу? Адже я загубила свою надію, і життя, і душу свою.

Як же ти, Ісусе, питаєш її, кого шукає, коли ти сам її скарб? Оповідж себе твоїй слузі і такій теплій твоїй ученици! Вона ж промовила до нього:

— Пане, коли ти взяв його, скажи мені, де ти поклав його, щоб я могла взяти його.

Уважай: до ангелів вона не казала, чи ви взяли його, а тут мудро відчуває і бачить, не бачивши, що він узяв його, він сам розбудив себе. І яка у неї відвага! «Візьму його, —

мовить, — де ти поклав його?» І коли б був поклав його у Пилата* або в Ірода*, то чи посміла б вона взяти у них? Справді велике мужество невісти неневісної! І ось помилував її Господь і сказав їй про себе, і назвав її по імені, так що вона пізнала його по пречистому голосі. І тут же зараз душа вернулася до неї і, не задовольняючися самим пізнанням, кинулася впасти йому до ніг і своїм обичаєм поклонилася йому. Але Ісус мовив до неї:

— Не доторкайся до мене, бо я ще не зійшов до свойого Вітця.

А потім додав:

— Іди до моїх товаришів і скажи їм, що я сходжу до Вітця мойого і Вітця вашого, а по-людському — до вашого Бога.

Тим зробив її проповідницею до всіх апостолів, що мала перша оповістити їм сю веселу новину, і послав її також до инших. Навчімося ж і ми від сеї дивної жінки плакати і тужити за Христом і вірно шукати його. Наслідуй, грішнику, сю грішницю, якій відпущені були гріхи. Плач, коли своїми гріхами згубиш Христа, і в ньому май усю свою надію, і не втішай себе ніякою иншою потіхою, крім нього, і не бійся нічого, шукаючи його. І пошукай його в гробі свойого серця, відвали камінь своєї затверділости, повідчиняй усі затвори твоєї віри, повикидай із свойого серця всі світові похоті і придивися уважно, чи ще яка не лишилася в ньому. Тоді пізнаєш, чи є в ньому покаяння і добра воля, і всякі спасенні помисли. А коли їх там не знайдеш, плач ненастанно і скорбй, доки не являться тобі.

Не лише сей раз бачила Магдалина свойого пана в тілі по його воскресенні з мертвих, але й потім багато разів з иншими учениками та жінками. І від сього її серце запало ще більшою любов'ю до нього. А коли настало перше переслідування учеників Ісусових від жидів, то вони одних побили, инших повиганяли, а її з иншими християнами засудили на смерть і пустили на море в човні без весла та кормила. Та Господь хоронив її, і вода чудом занесла її до Франції, до міста Масілії, і вона почала розмножувати віру Христову. Марта з иншими дівицями лишилась там же в монастирі, а Магдалина, навчена боговійного життя, пішла в глибоку пустиню, де Бог показав їй місце і відлюдну

печеру, з якої ангельською поміччю прогнані були люті та страшні дракони і многі їдовиті змії. Там прожила вона довший час, пробуваючи в покуті і поливаючи каміння сльозами. Годі сказати, які чортячі спокуси перебула там і якої ангельської оборони сподоблялася. Живилася тільки корінням і водою, яку в тій печері по своїй молитві мала з Божого надання. Крім сього, поживою для неї був спів ангельський, який чула щодня, і ангельські руки иноді підносили її в повітря. Много разів бачила там свойого Спасителя і під хрестом, що в печері був поставлений ангельськими руками, творила молитви, і з великою своєю втіхою бачила всі тайни та діла Господні, яких у давнішнім житті й сама була свідком. Ніхто з тамошніх людей не знав про неї і ні від кого не мала помочі, а коли її одежа зотліла і розсипалася, волосся покрило все її тіло. Там прожила вона 30 літ. Коли ж наблизився кінець її життя, з Божого провидіння прийшов до неї священик, що також вів пустинне життя і бачив Божою об'явою, як ангели підносили її на повітря для слухання співу і як приносили їй хліб небесний замість страви на покріплення її тіла. Він закляв її Богом, щоб сказала йому, хто вона, і почув від неї голос:

— Я Магдалина, та сама грішниця, про яку свідчить Євангеліє. Сьогодні наближається кінець мойого життя. Чи не задля сього Бог послав тебе сюди?

І вона оповіла йому все своє життя і послала його до єпископа Максиміна, поручаючи, щоб ждав її в неділю в церкві і приготовив божественні тайни. Так воно й сталося. Принесена ангельськими руками до церкви, не хотіла покинути сього світу без причастя божественних тайн. Та сама, що при Христовім гробі не задовольнилася ангельськими словами, але дожидала самого царя ангелів, і при своїй смерті не задовольнилася ангельським ношенням, поспішаючи до самого Христа, утаєного в божественній тайній жертві. І там, між священиками, з великою побожністю при вівтарі причастившися святої тайни, умильно гляділа до Христа, і там же, при вівтарі, віддала свою душу в руки Христові. Її ж молитвам поручаймося і ми, молячися Богу, щоб та, що випросила у Бога воскресіння свойого брата, і нам наблагала правдиву скруху і сльози для обмиття гріхів, і плоди правдивого покаяння.

«Тайну цареву добре таїти, а діла Божі оповідати — приносить славу». Такі слова сказав ангел до Товита* по славнім провидженні його осліплених очей. Бо не берегти царської тайни — приносить згубу й сором, а промовчати преславні діла Божі — наводить біду на душу. Оттимто й я боюся промовчати діла Божі, згадуючи осудження того слуги, що взяв талант від свойого пана й закопав його в землю, а не пустив у торг для росту. Почувши святу повість, не можу ніяк затаїти її, і ніхто з нас нехай не завдає мені брехнею, читаючи отсе писання, і не вважає мене гордим, дивуючися сьому великому чудові. Бо не моє діло набріхувати на святих. А коли буде хтось такий, що читатиме сю книжку і, дивуючися високості написаного в ній, не захоче мені віри йняти, нехай буде йому милость Господня, бо такі люди, думаючи тільки про неміч людську, чинять неприємними оповідання про високі подвиги святих. А тепер розпочну повість про предивну подію, що трапилася в нашім роді.

Був старець у однім палестинськім монастирі, життям і словами украшений від самих дитинячих літ, чернецькими обичаями і способом життя, на ім'я Зосима. І нехай не думає ніхто, що се той Зосима, відомий єретик, але сей инший, хоч обом одно ім'я. Сей Зосима правдивий сповняв усі приписи посту і чернецького подвигу і зберігав усі правила, і все робив, ніколи не ослабляючи від сповнювання святих заповідей. Лежачи, і встаючи, і руками роблячи діло, і їдячи, коли можна назвати стравою те, що він їв, — одно тільки мав на думці раз у раз — голосити славу Божу. Від наймолодших літ відданий до монастиря, прожив у ньому до п'ятдесятого року. Живучи отак у монастирі, подумав собі і промовив:

— Чи знайдеться монах на землі, що показав би мені спосіб життя, якого я не держався? Чи, може, де в пустині знайдеться чоловік ліпший від мене ділами?

І коли про се роздумував старець, явився йому ангел і промовив до нього:

— Отче Зосимо, як чоловік провадив ти досі добре життя, але ніхто з людей не досконалий. Та щоб ти зрозу-

мів, скільки різних доріг веде до спасіння, вийди з сього монастиря, як Авраам* із дому свойого вітця, і йди до монастиря, що лежить над Йорданом*.

Не гаючися, старець вийшов із свого монастиря і пішов по даному йому показу, ведений Божою волею. Прийшовши до надйорданського монастиря, він застукав у браму.

Сповіщено про нього ігумена. Ввійшовши, він по чернецькому обичаю поклонився ігумену, і сей запитав його:

— Відки ти, брате, і задля чого прийшов до нас, убогих старців?

Зосима відповів:

— Не питай мене, відки я прийшов; я прийшов задля душевного пожитку. Чув я, що ваше життя праведне і похвальне і може приводити душу до Христа, Бога нашого.

Ігумен відповів йому:

— Бог один, брате, що спасає рід людський, той нехай навчить тебе і нас волі своєї і напутить тебе зробити все корисне для душі.

І коли се сказав ігумен, Зосима поклонився йому й відчитав коротку молитву і сказав «амінь». І почав жити в тім монастирі.

Бачив тут монахів, дуже світлих ділами й горючих духом, що раз у раз співали славу Божу і без утоми висловлювали цілі ночі на молитвах. У руках їх була раз у раз робота і псалми на устах; і не було у них пустого слова, а тільки одно дбання мати себе як мертвих тілом. Живилися тільки хлібом і водою. Се бачучи, Зосима дивувався і переймав їх спосіб життя.

Коли ж минуло немало днів і наблизився час Великодного посту, тоді замикано монастирську браму і не відмикано її ніколи, хіба коли хто виходив для якої потреби. Була се місцевість пуста, і біля монастиря не проходив ніхто чужий, бо довколичні люди не знали про нього. І був звичай, усталений у тім монастирі, задля якого Бог привів сюди Зосиму. У перший тиждень посту презвитер відправляв святу літургію, і всі монахи причащалися пречистого тіла і крови Христа, Бога нашого. Потім, скоштувавши трохи страви, збиралися в церкві і, відправивши молитву,

під час якої клячали на колінах, усі цілували один одного та ігумена, і, взявши від нього благословенство, відчиняли монастирську браму, і, Співаючи згідними голосами: «Господь, просвіщеніє моє і Спаситель мой, кого ся убою? Господь, Защититель животу мойому, от кого ся устрашу» і решту того псалма, і виходили всі з монастиря, лишаючи одного або двох братів не для охорони монастиря, бо в ньому не було що красти злодіям, але для того, аби церков не лишалася без служби Божої. І кождий ніс із собою поживу, яку міг або хотів: сей — трохи хліба, другий — смокви, инший — фіги, ще инший — сочевицю, мочену в воді, а деякі не брали з собою нічого, тільки своє тіло та одежі, які мали на собі; а коли тіло їх запотребувало поживи, годувалися корінцями та травою в пустині. І так переходили Йордан і розлучалися далеко один від одного, і ніхто не знав про другого, як постить і як проводить час пустельного життя. А коли хто в пустині побачив наближення иншого, то відходив у инший бік, живучи сам для себе і раз у раз співаючи хвалу Богу. Отак проводили ввесь піст, а в неділю, в яку церков обходить цвітоносіє, верталися кождий, приносячи плоди своєї праці, і кождий, почуваючи в своїм сумлінні, як провів той піст; ніхто ні в кого не питав, як він трудився. Така була установа в тім монастирі.

Тоді також Зосима, улягаючи монастирському звичаєві, перейшов Йордан, маючи при собі мало живности для потреби тіла й одежу, яку носив на собі. І ходячи по пустині, відправляв служебний обряд і їв дещо, коли тіло потребувало, спав дуже мало, лежачи на землі, а дуже рано встаючи, пускався в дальшу дорогу. Йому забажалося, як оповідав пізніше, знайти хоч одного пустинника, що жив і постив у пустині постійно. Се бажання робилося у нього чимраз настирніше. Проходивши вісім день, він зупинився трохи, втомлений дорогою, і молився в часі другої години (по-нашому — сьомої ранку), і, відмовляючи звичайну молитву, обернувся лицем до сходу. Отак, перестаючи трохи йти і спочиваючи, і кланяючися в часі кождої години, нараз стоячи і співаючи, побачив праворуч від себе неначе тінь людського тіла. Зразу злякався, думаючи, що се чортівський привид, і затремтівши отінив себе знаком хреста: тоді минув його страх і він стояв без боязні, скінчивши

свою молитву. Потім, обернувшися, глянув очима на полудне і побачив людську постать, що йшла гола тілом і чорна з виду від сонячного загару. Волосся ж у неї було біле, як вовна, і коротке так, що досягало тільки до шиї. Побачивши се, Зосима рад був видові живої людини і почав іти в той бік, де бачив привид, і втішав себе великою радістю, бо протягом тих днів не бачив ані людської подоби, ані звірячої, ані пташачої, ані гадючої. Коли ж людська постать іздалека побачила Зосиму, що йшов до неї, почала спішити і бігти у глибину пустині. Зосима ж, немов забуваючи свою старість і втому з довгої подорожі, побіг щодуху, бажаючи дігнати тікача. Він гонив, а вона тікала; швидкий був його побіг, але вона бігла ще швидше. Коли ж він наблизився так, що вона могла чути його голос, почав кричати крізь сльози, мовлячи:

— Чого тікаєш передо мною, грішним старцем, слуго правдивого Бога, якому служачи, живеш у тій пустині? Підожди мене грішного і негідного, і немічного, стань і подай старцеві свою молитву і благословенство, заклинаю тебе Богом, який не цурається ніколи нікого.

Поки Зосима говорив ті слова крізь сльози, наблизився до неї ще більше, і між ними показався сухий потік, хоч не думай, щоб туди текла колись якась вода. Коли він прийшов до того поточища, вона виходила вже на другий беріг. Зосима, струджений старістю і не можучи бігти дальше, зупинився на березі і приложив сльози до сліз, благання до благання.

Тоді постать, що тікала перед ним, промовила до нього голосно і рекла:

— Авва Зосимо, не можу обернутися до тебе й показатися тобі лицем до лиця. Я жінка і зовсім гола, як бачиш, і сором тілесний у мене не закритий. Та коли хочеш мені, грішній жінці, дарувати молитву, перекинь мені верхню одежу, що маєш на собі, щоб я покрила свою жіночу неміч, а тоді обернуся до тебе і прийму твою молитву.

Тоді Зосима затремтів усім тілом і перелякався всею душею, чуючи, що вона назвала його по імені. І мовив сам до себе:

— Коли б отся не була прозорлива, то не назвала б мене моїм іменем.

І зараз учинив те, що вона веліла йому, і, знявши з себе верхній одяг, старий і подертий, який носив на собі, перекинув його на другий берег, відвернувшися лицем від неї. Вона ж, узявши, огорнулася ним і прикрила ним оба боки свойого тіла там, де треба було прикрити більше, ніж інші часті тіла. І, обертаючися до Зосими, промовила до нього:

— Що тобі сталося, авва Зосимо, що ти забажав видіти жінку-грішницю? Чого тобі треба було почути або навчитися від мене, що ти не лінувався завдати собі стільки труду?

Та він, припавши колінами до землі, просив у неї благословенства. Так само й вона припала на землю і просила благословенства у нього. Отак вони обоє лежали на землі, просячи благословенства один від одного, і нічого не було чути від них обоїх, як тільки: «Благослови!» Коли ж пройшло немало часу, промовила жінка до Зосими:

— Тобі випадає відправити молитву, бо ти наділений презвитерською почестю і від многих літ стоїш перед вівтарем, і не раз приносив Богу святі дари.

Чуючи ті слова, Зосима почув іще більший страх і почав трястися всім тілом, і потіти, і стогнати, і голос у нього переривався. І промовив до неї Зосима уриваним і придушеним голосом:

— О, мати духовна, оскільки ж більше від мене ти приблизилася до Бога і оскільки більше умертвила себе для сього світу, се показує даний тобі дар, що називаєш мене по імені і знаєш про мою єрейську гідність, не бачивши мене ніколи. От тим-то радше сама Господа ради благослови мене і подай мені молитву, потрібну для моєї поправи.

Усміхнувшися на ті слова старця, вона промовила:

— Благословен Бог, що хоче спасення душам людським.

Зосима подав «амінь» на ті слова і піднявся з землі. Вона ж мовила до нього далі:

— Чого ж прийшов ти до мене, грішниці, чоловіче Божий? З якого приводу забажав ти бачити жінку голу і позбавлену всякої чесноти? Та мабуть, ласка Святого Духа привела тебе сюди, щоб ти зробив одну службу на потребу

мойого тіла. Та скажи мені попереду, отче, як живуть тепер християни, як — царі і як — свята церков?

— Молитвами вашими святими дарував Бог повний супокій. Але прийми просьбу старця і помолися Богу за ввесь світ і за мене, грішника, щоб не була мені безплодною подорож у пустиню.

Вона ж відповіла йому:

— Тобі радше, авва Зосимо, випадає, як священикові, молитися і за мене, і за всіх, бо й на те тобі дано священичий чин. Та нам велено жити в послусі, і тому зроблю те, чого ти просиш мене.

І по тих словах вона обернулася на схід сонця і, піднявши очі та руки до неба, почала молитися. Слів її не розумів Зосима. Тому, слухаючи її молитви, стояв і тремтів, дивлячися вниз і не говорячи нічого. Пізніше він клявся Богом, оповідаючи, що коли позирнув на неї під час її молитви, підводячи трохи похилену голову, бачив її піднесену на повітря від землі мало що не на лікоть. Бачачи се, Зосима, пройнятий ще більшим страхом, припав на землю, мочачи своє тіло сльозами і не можучи промовити нічого, тільки раз по разу: «Господи, помилуй!» Та коли лежав на землі старець, його почала спокушувати думка, чи не напускає вона на нього привид, щоб обдурити його своєю молитвою. Тоді жінка обернулася і веліла йому встати, і промовила:

— Чого, авва Зосимо, турбують тебе помисли, що бачиш привид? Прошу тебе, блаженний, нехай буде тобі відомо, отче, що я жінка-грішниця і огороджена святим хрещенням, а не привид, лише земля, й порох, і попіл, і все думала про тіло, а ніколи — про душу.

По сих словах вона перехристила знаком хреста своє чоло, і очі, і уста, і груди, мовлячи ось що:

— Авва Зосимо, Бог нехай спасе нас від диявола і від брехень його, бо він воює з нами різними способами.

Чуючи і бачучи се, старець упав їй до ніг і мовив зі сльозами:

— Заклинаю тебе Ісусом Христом, Богом нашим, що родився від діви, задля якого ти носиш ось тут свою наготу, не укривай передо мною свойого життя, але розповідж мені все, щоб усім відома стала величність Божа, показана

на тобі. Говори ради Бога, бо не для похвали розповіси мені, але щоб оповістити мене, грішника й недостойного. Бо я вірю в Бога, для якого ти живеш і який задля того припровадив мене в отсю пустиню, щоб усе про тебе було виявлене людям. Не слід-бо немочі нашій сперечатися з судами Божими. Бо коли би Бог наш не хотів, щоб твоє життя і твої подвиги стали відомі всьому світу, не був би явив тебе мені і не був би укріпив мене на таку дорогу, мене, що ніколи не хотів і не міг вийти із своєї оселі.

Таке і більше ще в тім роді говорив їй Зосима, а вона, зітхнувши, промовила до нього:

— Соромлюся, отче, розповідати про мої огидні діла. Та коли ти бачив моє голе тіло, обнажу тобі також своє давнішнє життя, щоб ти зрозумів, як багато безсоромности й огиди наповняло мою душу. Не для самохвальби, як сказав ти сам, але й не без доброї волі розповім тобі про своє життя, що було зразу вибраною посудиною диявола. Знай, коли зачну оповідати тобі про своє життя, тобі захочеться тікати від мене, так як чоловік тікає від гадюки, не терплячи її сичання, аби не слухати своїми ушами того, що чинила я, негідниця. Проте розповім тобі, не замовчуючи нічого, та уперед заклинаю тебе ненастанно молитися за мене, щоб я знайшла помилування в день суду Божого.

Коли ж старець налягав і раз у раз плакав, вона почала оповідати, мовлячи ось як:

— Я, отче, родилася в Єгипті і, маючи дванадцять літ, ще при житті моїх родичів, відкинувшися від їх любови, пішла до Александрії. І скоро там осквернила своє перше дівоцтво, віддалася без упину й ненаситно розпусті. Сором мені навіть подумати, не то говорити про ту нечисть; але скажу коротко, щоб ти пізнав усю невдержність мойого тіла. Більше як сімнадцять літ провела я, без перешкоди віддаючи своє тіло і ні від кого не приймаючи заплати. Запевняю тебе правдою самою, що коли хто навіть хотів дати мені, я відкидала. Се ж чинила я, щоб привернути до себе якнайбільше людей, аби приходили до мене задармо і заспокоювали мою жадобу. Не думай, що я була багата і для того не брала заплати; ні, я жила в бідності і заробляла пряденням повісем. У мені горіло ненасичене бажання ненастанного заспокоювання тілесної похоти, і мені здавало-

ся, що в тім і життя, щоб заспокоювати її безнастанно. Живучи отак, раз у часі жнив бачила я багато людей, мужів із Лібії* та Єгипту, що шли до моря. Я запитала одного стрічного з них:

— Куди йдуть отсі прихожі мужі?

Він відповів мені:

— Йдемо до Єрусалима на празник Піднесення Чесного і Животворящого Хреста, що буде незабаром.

Я мовила до нього:

— А чи приймуть і мене, коли піду з ними?

Він відповів:

— Коли маєш гроші на перевіз і живність, то ніхто не заборонить тобі.

Я відповіла йому:

— Їй-богу, не маю ні гроша, ні живности, але піду й сяду на корабель з ними і знаю, що будуть годувати мене задармо, бо віддаватиму їм своє тіло за заплату.

Отака думка, отче, прийшла мені відразу, щоб між тими людьми знайти якбільше поклонників для мойого тіла. Я ж сказала тобі, отче, не силуй мене оповідати тобі про мої соромні діла, бо знає се Бог, як мені самій страшно оскверняти тебе й повітря своїми словами.

Але Зосима, мочачи землю сльозами, відповів їй:

— Говори, ради Бога, мати моя, і не переставай у твоїм кориснім для мене оповіданні.

Вона ж до попереднього доложила й дальше:

— Той стрічний молодий чоловік, почувши безсоромність моїх слів, розсміявся і пішов, а я покинула пряслицю, яку деколи носила з собою, і побігла на море, куди йшов той молодий чоловік. Над морем побачила я зібраних іще десять мужів або й більше, різного віку, і я втішилася, бачучи, що вони всі дужі тілами і свобідні в бесіді і будуть задоволені моєю похіттю. Декілька инших повлазили вже на корабель, і я, своїм звичаєм безсоромно вскочивши до них, сказала їм:

— Прийміте й мене між себе, куди вам дорога; надіюся, що не буду вам неприємна.

І багато дечого иншого наговорила я і заставила всіх сміятися. Вони ж, бачучи мою безсоромність, узяли мене і ввели в свій корабель, і відси ми пустилися плисти. Як маю

оповідати тобі решту, отче? Який язик вимовить і який слух вислухає всі ті мої злі діла, яких я допустилася в тій дорозі на кораблі? Навіть таких, що не хотіли мати зносин зо мною, я, окаянна, силувала віддаватися безсоромній розпусті, про яку й говорити годі і якої я була для них учителькою. Вір мені, отче, дивуйся й досі, як стерпіло море моє лиходійство і як земля не розвернула уст своїх і мене живцем не проглинула до пекла за зопсування так многих душ. Але думаю, що Бог чекав мойого розкаяння, бо він не хоче смерти грішника, але з довготерпінням чекає, поки він не покається.

З таким самим наміром прибула я й до Єрусалима, і кілька день пробули ми перед празником, я робила те саме діло, ба навіть іще гірше, бо, не задовольняючися тими, що були зі мною в кораблі і в дорозі, я приваблювала до себе єрусалимських міщан і чужинців і збирала їх у своїм помешканні.

Отак приблизився святий празник Піднесення Чесного Хреста, а я так само, як попередніми днями, ходила по вулицях, ловлячи душі на свою покусу. Та побачивши вранці багато людей, що йшли до церкви, я пішла з ними, вмішавшися в їх юрбу. Прийшовши до церкви, я ввійшла в церковний притвор. У церкві вже почалося богослуження, та коли до неї тислися многі люди, я не могла втиснутися в двері; здавалося, що люди відпихають мене. Я подумала сама собі: «Хоч і відпихають, а все-таки попруся і ввійду разом із людьми». Та коли я дійшла до церковних дверей, за якими лежало животворяще дерево, скільки не силкувалася, і не трудилася, і не боліла душею, а ніяк не могла ввійти в двері. Вже ступила я на церковний поріг, але коли всі инші люди без перешкоди повходили в церков, мене зупинила якась сила Божа, не даючи мені ввійти досередини. І ще раз я поперлася наперед, але щось відіпхнуло мене далеко від дверей. І опинившися сама в притворі, я подумала, що так мені сталося задля жіночої немочі. І знов, бачучи, як многі люди входили в церков, я вмішалася між них і силкувалася пройти між ними, пропихаючися ліктями, і трудилася, мов безумна, і знов-таки, коли бідна моя нога доторкнулася до порога, а церков приймала всіх инших і не боронилася нікому входити, мене, окаянну, не приймала, але неначе ряд вояків загородив вхід до церкви, так ме-

не знов зупинила якась сила Божа, і я знов опинилася в притворі. Отак потрудившися і потерпівши три й чотири рази, я втомилася і не могла вже вмішуватися в юрбу народу, але відійшовши набік, я стала в куті церковного притвору. Якийсь час я стояла мов сама не своя, немов би сон застелив мені очі, а коли прийшла до себе, то почула в серці пекучий біль і свідомість, що за мою розпусту сталася мені така заборона ввійти в церков і бачити животворяще дерево. І я почала плакати та ридати і бити себе в груди, і з глибини мойого серця понеслися тяжкі зітхання. Отак плачучи на тім місці, де стояла, я зирнула перед себе і побачила на стіні ікону Пресвятої Богородиці. Вдивляючися в неї в упір, я промовила до неї: «О Діво Владичице, що тіло родила слово Боже, знаю вже, знаю, що не подоба і не слід мені, нечистій грішниці, глядіти на чесний образ твій, Непорочна Діво, бо в тебе і тіло й душа чисті та незаплямлені. Справедливо на мене, блудницю, паде ненависть від твоєї чистоти, і я стою перед тобою в мерзоті. Але я чула, що задля того Бог зробився чоловіком і родився від тебе на світ, щоб покликати грішників до покаяння. Поможи мені, одинокій, позбавленій усякої помочі! Зроби, щоб допущено мені було ввійти в церков і без перешкоди побачити дерево, на якім був розп'ятий Христос Бог, що віддав кров свою за наше вибавлення. Зроби, Владичице, щоб і мені отворилися двері, щоб я могла поклонитися святому хрестові. Ти будь мені певною порукою перед своїм сином, що від сьогодні не занечищу вже свойого тіла ніякою тілесною плямою. Але коли побачу дерево Христа, твойого сина, відречуся сього світу і піду туди, куди ти, поручнице моя, вишлеш мене».

Промовивши сі слова, я почула в душі немов якийсь даний мені знак, розпалення віри і розблиск надії на милосердя Богородиці. І зійшовши з місця, на якім стояла й молилася, я знов змішалася з прихожими і не було вже мені запору ані відпихання, і ніхто не заборонив мені ввійти в церков. Але мене пройняв страх, і я затремтіла і, трясучися, почала бити поклони. Потім, дійшовши до дверей, що вперед були немов заперті для мене, я без трудности ввійшла в церков і сподобилася бачити чесний і животворящий хрест. Бачила також тайни Божі і почула, як Бог готов

приймати тих, що каються. І впавши на землю, я цілувала чесне дерево. Потім поспішно я вийшла з церкви, бажаючи ставитися перед моєю поручницею. І прийшовши на місце, де була ікона Пресвятої Богородиці, я впала перед нею на коліна й почала промовляти ось як: «Ти, благословенна пані, Богородице Владичице, показала на мені свою чоловіколюбність. Тобі не бридка була моя недостойна молитва, бо я побачила славу, якої справді я, блудниця, не гідна була бачити. Слава Богу, що через тебе приймає покаяння грішних! Що ж більше маю подумати або промовляти в своїх гріхах? Час мені, Владичице, сповнити те, що я обіцялася для одержання твоєї поруки. Дай мені знак, що велиш мені вчинити? Будь мені вчителькою спасенія, наведи на дорогу до очищення душі».

І коли я вимовила ті слова, почувся мені голос іздалека, що промовив: «Коли перейдеш Йордан, знайдеш добрий супокій». Почувши той голос і певна того, що він звернений до мене, я з плачем скрикнула і промовила до Богородиці: «Пані Богородице, не покинь мене!» І се сказавши, я вийшла з церковного притвору і пішла швидко дорогою. На дорозі зустрів мене один чоловік і дав мені три мідяні монети, мовлячи: «Візьми, мати моя!» Взявши їх, я купила три хліби й запитала того, що продавав хліби, куди дорога на Йордан. Він показав мені браму, що вела до Йордану, і, пройшовши її, я пішла, не гаючися, і плакала йдучи. Отак я прийшла аж до вечора; о другій годині дня я бачила Чесний Хрест, а при заході сонця дійшла до церкви святого Івана Хрестителя*, що стояла недалеко Йордану. Прийшовши до тої церкви, я зійшла вниз до йорданської ріки, напилася з неї води і вмилася нею, а потім причастилася пречистих і животворящих тайн Христових у церкві Предтечевій і з'їла половину одного хліба, і напившися йорданської води, проспала сю ніч на землі. Вранці ж другого дня, знайшовши там малий човник, я перевезлася на другий беріг Йордану і знов помолилася до своєї наставниці Богородиці: «Напути мене, я твоя свята воля!» І прийшовши в отсю пустиню, я аж до нинішнього дня не видалялася з неї, віддалившися від світу. Живучи в сьому відлюдному місці, я ждала Бога Спасителя і оберталася до нього в моїй душевній немочі і в бурях покус.

І мовив Зосима до преподобної:

— Скільки літ, мати моя, провела ти в отсій пустині?

Вона ж відповіла:

— Думаю, що минає сорок сьомий рік, відколи я покинула святе місто.

Зосима запитав далі:

— Чим же годуєш тіло своє?

Вона відповіла:

— Півтретя хліба принесла я з собою, перейшовши Йордан. Я їла їх по малій окришині, так що вони з часом висохли і стали тверді як камінь. І так, потроху гризучи їх, я пробула сім літ.

Зосима запитав далі:

— Як же ж ти стільки літ обходилася без води і чи не було тобі яких хвороб або наглого омлівання?

Вона відповіла:

— Запитав ти мене, авва Зосимо, про річ, про яку страшно мені говорити. Бо коли згадаю всі ті напасті, які я перетерпіла, і всі ті люті помисли, що шарпали мою душу, боюся, щоб і тепер не впала в знесилля.

І мовив до неї Зосима:

— Благаю тебе, мати моя, не минай нічого, що би ти могла розповісти мені. Раз розпочавши, виповідж усе, що можеш пригадати.

Вона ж відповіла:

— Вір мені, авва Зосимо, шістнадцять літ провела я в отсій пустині, борючися зі своїми помислами, як із лютими звірами. Коли я починала глодати твердий хліб, мені забагалося м'яса і риб, які я смакувала в Єгипті, забагалося вина, яке я дуже любила; пила я його багато, живучи в світі. Тут же, не маючи ані краплі води, я страшенно розпалювалася і терпіла невимовну спрагу. Забагалося мені не раз також любовних та сороміцьких пісень, і те бажання завзято бунтувало мою душу співати ті бісівські пісні, до яких я привикла була в світі. В таких разах я заливалася сльозами, будила в собі гарячу віру і, б'ючи себе в груди, пригадувала собі той заповіт, який поклала собі, входячи в сю пустиню. Думкою я ставала перед іконою Пресвятої Богородиці, поручниці моєї, і перед нею плакала, благаючи прогнати помисли, що гризли мою окаянну

душу. Коли ж наплакалася досить і щосили набила себе в груди, тоді бачила я світло, що обливало мене довкола, і замість бурі робилася в моїй душі велика тиша. Як маю виповісти тобі, авва Зосимо, ті помисли, що тягли мене до любодійства? Вогонь у моїм окаяннім серці розгорявся і розпалював мене всю бажанням совокуплення. Коли ж таке бажання опановувало мене, я кидалася на землю і проливала багато сліз, і мені здавалося, що сама моя поручниця стоїть біля мене й карає мене, показуючи муку за проступки. Не встаючи день і ніч із землі, я лежала простерта, доки те солодке світло не осяяло мене і не проганяло помисли, а очі раз у раз підносила до моєї поручниці, просячи у неї помочі. І вона була мені помічна і влегшувала мені доходити до покаяння. Отак скінчила я шістнадцять літ, терплячи без ліку всякої біди. Відтоді ж аж до сього дня отся помічниця помагає мені ненастанно.

Тоді мовив до неї Зосима:

— І вже не треба тобі було ані поживи, ані одежі?

Вона ж відповіла:

— Скінчивши ті хліби, про які я згадала тобі, шістнадцять літ я живилася ростинами і иншим таким, що знаходила в отсій пустині. Одежа, яку я мала на собі, перейшовши Йордан, продерлася і розлетілася. Багато муки витерпіла я від морозу і від спеки, горючи від сонця і дубіючи та трясучися від морозу. От тим-то багато разів упавши на землю, я лежала непорушно, мов без душі. Багато разів я ще мусила боротися з різними напастями та гризотами моїх думок. Та від того часу аж до нинішнього дня сила Божа різними способами береже мою грішну душу і ослаблене тіло. Згадуючи лише, від якого зла вибавив мене Господь, я маю невичерпану поживу в надії мойого спасенія, годуюся і покриваюся словом Божим, що оживляє всяку твар. Бо ж не самим хлібом живе чоловік, а ті, що не мали чим покрити своє тіло, окривалися камінням, скинувши з себе ризу гріховну.

Зосима, чуючи, що вона наводить слова із Святих книг, із Мойсея* та Давида, запитав її:

— Чи ти, мати моя, вчилася псалмів чи яких инших книжок?

Вона ж, почувши се, усміхнулася і мовила до нього:

— Вір мені, чоловіче Божий, відколи я перейшла Йордан, не бачила ні одного чоловіка, крім твойого лиця сьогодні, ані одного звіра, ані иншої живої тварі. І письма не вчилася ніколи, і не чула ані співу церковного, ані читання Святих книг, але слово Боже само живе в мені і навчає мене. Досі, отче, кінець моєї повісти, і як розпочинаючи її, так і тепер, заклинаю тебе втіленим словом Божим молити Бога за мене, блудницю.

Сказавши се й докінчивши своє оповідання, вона хотіла знов поклонитися старцеві. Та він скрикнув зі сльозами:

— Благословен Бог, що творить великі і страшні, і дивні, славні та невимовні діла, яким ліку нема. Благословен Бог, що показав мені, які багаті дари дає тим, що бояться його. Направду ти, Боже, не забуваєш тих, що бояться тебе.

І він хотів поклонитися їй, та вона, взявши його за руку, не дала йому поклонитися і мовила до нього:

— Все отсе, що чув ти від мене, отче, заклинаю тебе Ісусом Христом, Богом нашим, не оповідай нікому, доки Бог не візьме мене з землі. А тепер іди з миром, а будущого року побачиш мене знов. І зроби ради Бога те, що тепер заповім тобі. В піст будучого року не переходи через Йордан, як велить звичай у вашім монастирі.

Чуючи се, Зосима здивувався, що вона знає також звичай того монастиря, але не сказав нічого, крім слів:

— Слава Богу, що дає великі дари тим, хто любить його.

Вона ж мовила йому далі:

— Отож, як кажу тобі, авва Зосимо, не виходи будущого року з монастиря, а навіть, якби ти захотів вийти, то се буде тобі неможливо. А в святий Великий четвер Тайної вечері візьми в свячену посудину часточку животворящого тіла і крови Христа, Бога нашого, і принеси мені, і підожди на мене на тім боці Йордану, на березі, близькім до заселених місць, а я прийду причаститися святих тайн. Бо відколи я причастилася їх у церкві Івана Хрестителя і перейшла Йордан, не приймала тої святої тайни аж досі. А тепер бажаю причаститися її. То ж благаю тебе, не відмов моїй просьбі і принеси мені Божі та животворящі тайни в той

сам час, коли Господь зробив своїх учеників причасниками своєї остатньої вечері. А ігумену Іванові того монастиря, в якім живеш тепер, скажи: «Уважай на себе і на своє стадо, бо в ньому робиться дещо таке, що вимагає направи». Але не хочу, щоб ти сказав йому се зараз, тільки скажеш тоді, коли Бог положить тобі се на душу.

Се сказавши і ще раз повторивши старцеві: «Моли Бога за мене!», вона пішла у внутрішню пустиню. Зосима ж, припавши на коліна, цілував місце, на якому стояли її ноги, а потім, давши хвалу і славу Богу, вернувся на свою попередню дорогу, славлячи Христа, Бога нашого.

Перейшовши пустиню, він вернув до монастиря в той сам день, коли вертали також інші монахи. Весь той рік він не казав нікому нічого, не сміючи нікому виявити і виповісти те, що бачив, але в душі молився до Бога, щоб показав йому знов бажаний вид. Одинока журба та туга його була в тім, що рік тягнувся так довго, а йому бажалося, щоб час скоротився хоч на один день. Коли ж наблизився перший тиждень Святого посту, всі монахи монастирським звичаєм, відповідно до усталеного порядку, вийшли з монастиря. Зосима, одначе, занеміг на тяжку пропасницю і лишився в монастирі. І йому пригадалися слова преподобної: «Хоч би й захотів ти вийти, буде се тобі неможливо». По многих днях він видужав із своєї слабости і провів решту посту в монастирі. Коли ж монахи повернулися з пустелі і наблизився четвер Тайної вечері, Зосима зробив так, як йому було велено: вложив у малу чашу частиці пречистого тіла і крови Христа, Бога нашого, а в мисочку взявши декілька сушених фіг і фініків і трохи моченої сочевиці, вийшов пізнім вечором і сів на березі Йордану, дожидаючи преподобної. Вона довго не приходила, а Зосима, не можучи задрімати, пильно вдивлявся в пустиню, бажаючи побачити те, чого йому хотілося. І в душі його почали родитися сумніви:

— Чи, може, моя негідність заставила її не прийти? Або, може, прийшовши і не заставши мене, вона вернулася?

І при сих словах він почав зітхати і заплакав, а піднявши очі до неба, молився отсими словами:

— Не позбав мене, Владико, твоєї ласки бачити її знов, щоб я не відійшов надармо, носячи свої гріхи й почуття своєї негідности.

Отак помолившися з плачем, він наткнувся на иншу думку:

— А що буде, коли вона прийде і знайде човна? Як перейде Йордан і як приступить до мене, негідного? Горе моїй негідности! Хто позбавив мене справді такого добра?

Коли старець бився з такими думками, преподобна жінка прийшла і стала на березі Йордану з того боку, відки йшла з пустині. Зосима, побачивши її, піднявся з землі, втішившися і веселячися та славлячи Бога. Іще була в нього думка, що не можна їй перейти через Йордан, та поглянувши на неї, він бачив, як вона хресним знаком перехрестила Йордан. Ніч була дуже ясна задля повні місяця, як оповідав опісля Зосима. І коли вона перехрестила ріку, ввійшла на неї ногами і, ступаючи поверха води, йшла до нього. Коли ж він хотів поклонитися їй, вона скрикнувши заборонила йому і, ще йдучи водою, мовила:

— Що робиш, авва Зосимо? Ти ж священик і маєш при собі тайни Божі.

І, вийшовши з води, вона промовила до старця:

— Благослови, отче, благослови!

Та він, тремтячи всім тілом, перелякавшися того чудесного виду, мовив до неї:

— Дійсно правдивий Бог, котрий сказав: «Уподобляйтеся Богу, бо очищеним усе можливе». Слава тобі, Христе Боже, що показав мені отсею твоєю слугою, як далеко мені до досконалости.

По сих його словах вона просила його провести їй молитви «Віpую в єдиного Бога» і «Отче наш», а по скінченні молитви поцілувала старця в уста. Запричастившися святих тайн, вона підняла руку до неба, зітхнула, заплакала і промовила:

— Сьогодні відпускаєш слугу свою, Владико, по твойому слову в супокою, бо мої очі бачили спасенія твоє, яке приготовив ти перед лицем своїм. Тепер, авва Зосимо, сповни ще другу мою просьбу. Вертай зараз у монастир, і нехай мир Божий хоронить тебе. А в слідуюче літо прийди на той потік, де ти вперше розмовляв зо мною. Прийди, ради Бога, прийди і побачиш мене знов, коли Бог того захоче.

Він відповів їй:

— Коли б було мені можливо ходити слідом за тобою і раз у раз бачити чесне лице твоє! А тепер послухай просьби старця і покуштуй трохи живности, яку я приніс тобі.

Се мовлячи, показав їй мисочку, яку приніс із собою. Вона ж кінцями двох пальців узявши три зерна сочевиці з'їла і мовила:

— Досить сього для духової ласки Божої, що хоронить суть душі незаплямлену.

І знов промовила до старця:

— Моли Господа Бога за мене і не забувай про моє окаянне життя.

Він поклонився їй у ноги і велів їй молитися за царів і церкви, і за себе, і, помолившися та проливаючи сльози, вернув до монастиря, плачучи та зітхаючи, бо не смів задержувати невдержиму. Вона ж знов, перехрестивши Йордан, перейшла його поверх води, як і перед тим, а старець, пройнятий радістю і великим страхом, вернув назад до монастиря. По дорозі пригадав собі, що забув запитати про ім'я преподобної, та понадіявся розвідати його в будучий рік.

Коли ж минув рік, він по монастирському звичаю знову вийшов у пустиню і подався до далекого потоку на предивну стрічу. Пройшовши пустиню і дійшовши до одного знаку, почав шукати того місця, на якім здибався з преподобною. Він озирався направо і наліво, як хитрий ловець, що бажає спостерегти пожадану добичу, але не бачучи ніде нічого, почав плакати, і підвівши очі до неба, молився, мовлячи:

— Покажи мені, Господи, скарб некрадомий, який сховав ти в тій пустині, Владико! Покажи мені, молю тебе, втіленого ангела, якого недостойний весь світ.

Так плачучи й молячися, дійшов до піскової прірви і зупинившися на березі, побачив на схід сонця преподобну, що лежала мертва; її руки, як слід, були заложені на груди, а лице звернене до сходу сонця. Не сміючи доторкнутися до її тіла, старець плачучи почав відчитувати псалми, відповідні для похорону, і, відмовивши похоронну молитву, мовив сам до себе:

— Чи подоба мені похоронити тіло преподобної і чи буде се відповідне її волі?

І подумавши се, він побачив, що біля голови її написано на піску ось що: «Похорони, авва Зосимо, на сьому місці тіло вбогої Марії, віддай землю землі, а за душу молися до Бога. Я вмерла місяця фармутія, по-єгипетськи, а поримськи — апріля першого дня, в саму ніч святої Тайної вечері».

Прочитавши се писання, старець поперед усього подумав, хто се міг писати, бо вона ж призналася йому, що була неписьменна. Та проте він рад був, що довідався її ім'я, і зрозумів, що коли над Йорданом причастилася святих тайн, протягом години перейшла таку довгу дорогу, на яку він потребував вісім день, і тут віддала Богу духа. Величаючи Бога і росячи сльозами землю та тіло преподобної, він промовив сам до себе:

— О, бідний Зосимо, час би вже був зробити те, що велено тобі. Та як же ти викоплеш гріб, окаянний, не маючи в руках нічого?

При сих словах він побачив на землі покинений малий дрючок і, взявши його, почав копати ним. Але земля була суха і не піддавалася старцеві, хоч і як він трудився; він упрів, коплючи, але не міг зробити нічого. Тоді зітхнув важко з глибини серця і, підводячи голову, побачив великого лева, що стояв біля тіла преподобної і лизав її ноги. Побачивши його, він одразу затремтів зо страху перед звірем, але, згадавши слова преподобної, що вона в пустині ніколи не бачила ніякого звіра, перехрестився знаком хреста і почув певність, що силою покійної лев буде йому нешкідливий. І справді, лев почав ласитися до старця, радуючися і мало що не цілуючи його. Зосима ж мовив до лева:

— О звірю, коли ти такий великий і сильний, ось вона просила мене похоронити її тіло, а я старий і не можу копати, не маючи мотики, а до монастиря дуже далеко, щоб я міг вернутися і принести її. То ж викопай ти гріб своїми пазурами, щоб ми віддали землі тіло преподобної.

Почувши сі слова, лев зараз передніми лапами викопав таку яму, яка потрібна була для похоронення тіла. Старець, зложивши в ній тіло преподобної, обливав її ноги сльозами і довго молився за її душу, а потім покрив землею її тіло, що було зовсім голе і мало на собі тільки той подертий плащ, який кинув їй Зосима. Тоді вони розійшлися: лев

пішов у пустелю спокійно, як вівця, а Зосима вернувся до свойого монастиря, благословляючи і хвалячи Христа, Бога нашого.

Прийшовши в монастир, він розповів усім монахам те, що бачив і чув від неї, і не втаїв перед ними нічого. Монахи дивувалися, чуючи величність Божу і зо страхом і любов'ю відправили поминки по преподобній Марії. А ігумен Іван знайшов у монастирі справді дещо таке, що вимагало поправи, як переказала йому преподобна.

Зосима жив у тім монастирі аж до смерти, проживши мало не сто літ. Монахи, що жили в тім монастирі, переховували його оповідання без запису і оповідали його не раз слухачам для їх поучення. І я, почувши те, не записане досі оповідання, списав його і передаю пам'яті людській, не знаючи, чи ще хто инший, ото знав, може, більше від мене, не записав його. Я записав тільки те, що міг.

МАРИНА МОНАХ

Був один муж у Бітинії на ім'я Евгеній. Той, маючи чесну і богобоязну жінку, мав з нею єдину дочку на ім'я Марину. Незабаром умерла його жінка, а батько виховав дівчину в боязні Божій. Коли доросла, мовив їй:

— Наймиліша моя доню, все своє добро даю тобі, а сам на старості літ хочу подумати про спасення своєї душі і піду в монастир на покуту.

Почувши се від батька, дівчина мовила:

— Наймиліший панотче, чи хочеш себе спасти, а мене губити? Собі небо вибираєш, а мені землю лишаєш. Приверни також мою душу до Господа Бога. Однаково ти отець тіла, то будь же також вітцем і пастирем душі моєї. Пригадай, що мовив Господь у Євангелії: «Добрий пастир покладає своє здоров'я за свої вівці». Адже хто приверне чию душу до Бога, покриє тим свої гріхи.

Говорячи се, вона заплакала і заливалася гіркими сльозами. Почувши се, батько врадувався дуже з її розуму до спасення душі. І мовив до неї:

— Люба моя доню, що ж маю чинити? Взяти тебе з собою не можу, бо ти жіночої плоті, а я піду до монастиря між мужчин. Там, де я буду, ти не можеш бути, бо диявол

ненастанно воює з добрими людьми, і могло би й тобі трапитися яке лихо.

На се вона відповіла батькові:

— Не так би я хотіла йти з тобою до монастиря, як ти думаєш, але остригла б собі волосся і вбралася в мужеську одіж, так що ніхто й не знав би про мене, що я дівчина.

Чуючи сі слова своєї дочки, батько ще більше врадувався і, згодившися на те, все своє добро, що мав лишити дочці як одинокій дідичці, роздав сиротам, удовам та вбогим, а сам, обстригши свою дочку і одягши її в мужеську одіж, назвав її Маріном. Покидаючи світ і вибравшися в дорогу, він ось як упоминав її:

— Гляди, моя доню, щоб ти вела себе добре, бо будеш там немов серед огню. Знаєш, що до монастиря невісти не входять ніколи. То ж держися незаплямленою, віддаництею Господа Бога, а коли обоє сповнимо те, що ми прирекли Богу, то надіюся на Бога, що здобудемо Царство Небесне.

І поручивши себе Господу Богу, вступив зі своєю дочкою, перебраною за парубка, до монастиря. Згодом побачив, що та дівчина, його дочка, веде себе дуже добре у всякій чесноті та в монастирських правилах, особливо в послусі і покорі і в умертвленні свойого тіла. Отець дякував за се Богу, а всі монахи та й сам ігумен мали з того велику потіху. А коли отак провела кілька літ між монахами і не заростала на лиці, ані голос її не мінився, догадувалися деякі, що вона євнух (скопець), а инші міркували, що її тіло не розвивається від великих постів та невигод, бо їла тільки раз на три дні.

Сталося потім, що її батько, проживши статочно в тім монастирі в службі Божій кілька літ, умер, а вона після його смерти ще більше прикладалася до всяких чеснот, до послуху й покори та умертвлення свойого тіла, так що одержала від Бога силу, що приложенням своїх рук проганяла демонів із недужих людей.

У тім монастирі було братчиків сорок мужчин, людей, оздоблених мудрістю і всякими чеснотами. Щомісяця чотири з них ходили до досить віддаленого маєтку, що належав до монастиря і в якім монастир завідував господарством, для привезення дорібку того господарства на вижив-

лення монастирської братії. В півдороги до тої маєтности була господа, в якій подорожні брати завсіди ставали на ніч, маючи там зичливого собі господаря, який усе радо приймав і гостив їх.

Отож, свята Марина, живучи в тому небесному житті, обурила на себе зависть диявола, який, бачучи її святі та дивні поступи в ласці Божій, захотів своєю клеветою довести її до якої нетерпливости й неслави. Одного дня ігумен того монастиря покликав Марину до себе і промовив:

— Бачу, брате, що життя твоє у всьому гідне похвали, а особливо щодо твоєї послушности. Зволи ж тепер їхати до нашої маєтности і послужити монастиреві, бо дехто з братії ремствує, що ти не їздиш на те діло. Отже, тим більше прислужишся також Господу Богу, бо й Господь наш не соромився служити своїм ученикам.

Тоді вона, кинувшися йому до ніг, мовила:

— Благослови мене, отче, і я вчиню все, що кажеш.

І вийшла з трьома иншими братчиками з монастиря, а на ніч опинилися в звичайній господі. Трапилося, що тої самої ночі дочка господаря, його одиначка, піддалася намовам одного вояка, що ночував у неї, і сей, намовляючи її на свою похіть, говорив їй між иншим:

— А коли прийде що до чого і в тебе покажеться тягар у животі, то скажеш на он того монаха Маріна.

Минуло півроку, і господар пізнав по своїй дочці, що вона ходить вагітна. Зажурений сим, почав розпитувати її, від кого се має? Вона без вагання відповіла:

— Від того монаха, що зветься Марін.

Тоді господар розгніваний побіг до монастиря і виявив свій жаль перед ігуменом. Зразу ставши перед ним, почав нарікати на всіх монахів:

— Бодай я був ніколи не знав вас! Так-то віддячуєте мені за мою гостинність.

Ігумен запитав його, що сталося і чому він такий сердитий?

— Одна в мене дочка, — відповів господар, — на яку я покладав усю надію в своїй старості, і от тепер підіть і погляньте, що зробив Марін. Він видає себе за християнина, а вона носить від нього тягар у животі на мою вічну неславу.

Здивувався дуже ігумен і сказав:

— Що ж я можу зробити з ним инше, хіба вигнати його з монастиря.

І прикликавши Маріна, мовив до нього:

— Чи таке ж то твоє життя і монастирське поведення, що, бувши в тій господі, ти звів господарську дочку? Отець її приходив сюди і виганьбив мене й усіх нас за тебе. Зробив ти собі осудження, а нам велику неславу.

Почувши се, Марін упав на лице перед його ногами і промовив:

— Бога ради прошу тебе, отче, відпусти мені, грішникові, що згрішив як чоловік.

Розгніваний ігумен виключив його з монастиря, та він, проте, не хотів відходити далеко, але довгий час лежав перед монастирською брамою на вітрі й на холоді. А коли хто питав його, чому се терпить, відповідав:

— Я згрішив і за те вигнаний.

А коли для доньки того господаря настав час уродин, вона привела сина, якого батько тої дівки взяв і заніс до монастиря, і поклавши перед Маріном, якого побачив при брамі монастиря, пішов додому. Марін, узявши дитину, заплакав і промовив:

— Змилується Бог надо мною, грішником, і почислить мені в заслугу, коли ся дитина через мене не згине і не пропаде.

І виховував ту дитину, випрошуючи у пастухів молока для неї і зносячи задля неї не тільки великий сором, але також усякі невигоди.

По трьох літах братчики того монастиря, бачачи те все і милосердячися над ним, пішли до ігумена, просячи його і мовлячи:

— Велебний отче, досить уже покараний наш брат Марін. Просимо тебе, прийми його назад до монастиря, бо явний нам його гріх і його покута.

Ігумен зразу сперечався, але нарешті, коли брати покликалися на слова молитви, мовлячи: «Як у молитві мовимо до Бога: "Відпусти нам довги наші", то додаємо: "Яко ж і ми відпускаєм довжникам нашим", — то як же ж не маєш пробачити брату нашому? Отсе вже три роки висидів він біля брами, терплячи вітер і морози».

Тоді ігумен прихилився до їх просьби і промовив:

— Хоча через той свій гріх він стався негідним жити тут між нами, але задля того милосердя, яке маєте над ним, прийму його.

І прикликавши його, заявив:

— Не гідний ти, брате, вступити на своє давнє місце задля сповненого тобою гріха, але за причиною братів наших прийму тебе за найменшого в сій обителі.

А Марін, плачучи, мовив до ігумена:

— І се маю собі за велику честь, велебний отче, що допускаєш мене ввійти в сей дім, щоб я був гідний служити святим моїм братам.

Тоді ігумен приставив його до найнижчих монастирських послуг, а він радо сповняв усе і служив старанно в повній побожності. Дитина бігала за ним, називаючи його татом, і він виховував її в такій же побожності. Се виховання при всіх утяжливостях його служби було головним його старанням, а коли хлопчик підріс, добре вихований у страсі Божім і в поміркованім житті, зістав пізніше монахом у тім самім монастирі і ніколи не зійшов з дороги чернечого послуху, покори та любови всеї братії.

Отак прийшов час, коли Господь Бог, випробувавши віру і терпеливість тої дівиці Марини, зволив покликати її до себе до вічного прибутку. Вона вмерла в своїй келії без нічиєї присутности. Коли протягом кількох днів вона не показувалася ані до послуги, ані до молитов та співання в церкві, запитав ігумен:

— А де ж той Марін, що вже три дні я не бачив його, а він звичайно був перший до всякої монастирської послуги. Ідіть до його келії, може, він хворий.

І прийшовши, знайшли його вже мертвим, а дитина біля нього заходилася плачем. Дали знати ігуменові, що Марін умер, а він здивувався і промовив:

— Як же се так тихо вмер і який там обрахунок дасть за свої гріхи Господу Богу?

Коли ж зійшлися братія, аби обмити і нарядити тіло, побачили, що покійний був жінкою, і перелякані скрикнули:

— Господи, змилуйся над нами!

Гомін розійшовся по цілім монастирі і дійшов до ігумена, який, прибігши на місце, почав питати, що сталося. Йому сказали, що брат наш Марін оказався жінкою. Ігумен, переконавшися наочно про се несподіване діло, кинувся на землю при ногах святої покійниці й почав кричати:

— Відпусти мені, Боже, що я по невідомості згрішив проти сеї святої покійниці! Дай мені вмерти тут зараз! Не піду відси, доки не переблагаю тебе за свій гріх. Благословенна діво Божа, відпусти мені мій проступок супроти тебе і молися за гріхи мої!

Після довгого плачу він дізнав нарешті потіхи від Бога, бо згрішив невідомо.

Тоді, не гаючися, післав до того господаря, а коли він приїхав, сказали йому монахи, що «брат наш Марін умер». Він відповів:

— Нехай Бог простить йому, що довів мою дочку до ганьби.

Тоді ігумен сказав йому:

— Покутуй, брате, покутуй разом зі мною, бо оба ми згрішили перед Господом Богом, а ти одурив мене, так що я згрішив через тебе. Бо той Марін, хоч ходив у мужеській одежі, був дівкою. Ходи й переконайся сам!

А коли господар побачив, заплакав також дуже, дивлячися на таке диво. В тій же хвилі почав чорт мучити його дочку, так що вона зараз мусила признатися до свойого гріха і прибігла до домовини, в якій зложено тіло святої Марини. Тут, признавшися прилюдно до свойого гріха, позбулася демона.

Тоді похоронено святе тіло на виднім і почеснім місці, яке ігумен призначив був для себе, шануючи її велику терпеливість і мовчазливість для одержання вічного добра.

ІВАН ВИШЕНСЬКИЙ

ЛОВИ СЬОГО СВІТУ

Передмова

Отся книжечка складається з трьох частей:

1. Іван Вишенський, руський писатель XVI віку. — Написав Іван Франко. Се була популярна стаття, друкована 1892 р. в «Хліборобі»* в Коломиї і видана там же в трохи повнішім тексті окремою брошурою (ст. 26 малої 16-ки). Сю статтю передруковую з доповненням, а власне — після першого уступу вставляю в повнім тексті свою статтю «Дві унії», друковану в «Буковинськім православнім календарі на звичайний рік 1891»*, ст. 34—39.

2. Іван Вишенський, поема, друкована в збірці «Із днів журби» р. 1900, ст. 71—108.

3. «Обличеніе діявола миродержца и прелестныхъ ловъ его вѣка сего, скоро погибающих отъ совлекшагося съ хитро уплетенныхъ сѣтей его голяка и странника, ко другому будущему вѣку грядущаго учиненное», друковане в виданні проф. Голубєва* «Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. I, III, VII. Киев, 1887. Памятники литературной полемики православных южноруссцев с латино-униатами», ст. 19— 24*. Даю сьому творові коротший титул «Лови сього світу» і подаю його текст у перекладі на нашу новочасну мову.

[Іван Франко].

І взявши його диявол на дуже високу гору, і показав йому всі царства світу і славу їх. І мовив йому: «Все те дам тобі, коли впадеш і поклонишся мені». Тоді промовив Ісус: «Іди геть від мене, Сатано, бо написано: Господу Богу твоєму поклонишся і йому одному служитимеш».

Євангеліє по Матвієві, гл. 4

Мандрівець мовить до диявола:

Так отсе, сину геєнський, коли сталася побіда над твоїми покусами від Христа Спасителя і його смертю твоє лукаве царство сього світу до тла обнажено і покорено через віру і хрещення в ім'я Отця і Сина, і Святого Духа для всього світу, запитаю тебе: як будеш будувати те гніздо світолюбія між вірними і хрещеними і фундувати основи поганської невіри?

Диявол мовить:

Сталася побіда від Христа над моїм царством — признаю. Але з-поміж хрещених в ім'я його т[ак] зв[аних] християн мало, і то ще за свіжої пам'яти по його вознесенні на небеса якась частина, розігріта тою теплотою віри, десь-не-десь у християнському роді користувалася тою побідою. А сьогоднішнього віку християни — се тільки так зване християнство, що впало в яму старої невіри і однаковим способом з нехрещеними поганами любить світ і царство моє, і бажає насититися його розкоші, і ще більше від поган підлягає тілесним пристрастям свавільного і нечистого поводження всім своїм лихим життям. А що запитуєш, як мені по Христовій побіді турбуватися тим, аби довести християнство до замилування сього світу, про се й питати не треба. Тими самими хитрощами, повабами, мріями й насолодами блиску та красоти сього світу, як і перед приходом Христовим. Бо Христос дав тільки образ тим, що хотіли би побороти світ, показав, навчив і сам собою дав приклад. Але покуси не знівечив. А вчинив се для того, щоб вільна воля чоловіка в тих покусах, боротьбі і пробі віку сього теперішнього гартувалася, чистилася і прояснювалася для вічного життя. Та бачу, мало їх збирається і заходить на той тісний гостинець, що хотіли б і любили б ходити ним. Усі впали і поклонилися славі царства, красоті і любві сього віку теперішнього, що

стоїть під моєю владою. Від найчільніших і до остатніх, від так званих духовних і до простих, від властей і до підручних — усі полюбили ту мрію, блиск і різнобарвність красоти царства мойого світового, яку я розкрив і показав Христові на горі, і всі нинішнього віку до того мойого царства розум, думи сердечні і всю силу тілесну прив'язали, приліпили і присвоїли так міцно, що тільки смерть, від Бога послана, може розлучити їх від того замилування до мойого царства і ніщо інше. Говорю і показую те, що й Христу говорив і показував: «Хто чого бажає від мене, світодержця, впадь і поклонися мені — і все тобі дам».

Мандрівець мовить:

Що ж ти даси мені, дияволе? Іменуй, нехай знаю наперед!

Диявол мовить:

Дам милості нинішнього віку, славу, розкіш і багатство. Хочеш бути зверхником, так званим духовним, — від мене жадай і мені догоди, а Бога занедбай, бо він не дуже щедрий на такі гідності, а я дам тобі швидко. Коли хочеш єпископом бути — упадь і поклонися мені, я тобі дам; коли хочеш архиєпископом бути — упадь і поклонися мені, я тобі дам. Коли хочеш кардиналом бути — упадь і поклонися мені, я тобі дам. Коли хочеш Папою бути — упадь і поклонися мені, я тобі дам. І всі ви, що бажаєте всяких інших найрізніших зверхництв, пробоств, парафій і надань, не таких щедрих і багатих, — упадьте й поклоніться мені, я вам дам. І до вас, що прагнете світської власти і земного титулу мойого царства, те ж саме говорю: «Коли впадете і поклонитеся мені, подам вам усе те бажане вами. Коли хочеш бути воєнним, підкоморієм або судією — упадь і поклонися мені, я тобі дам. Коли хочеш старостою бути — упадь і поклонися мені, я тобі дам. Коли хочеш воєводою бути — упадь і поклонися мені, я тобі дам. І коли хочеш гетьманом і канцлером бути — обіцяйся мені на жертву до вічної геєнни, то дам тобі навіть королівство». І всім іншим меншим достойникам та зверхникам те саме говорю: «Коли впадете і поклонитеся мені, то якого бажаєте земного та дочасного добра, я дам вам». Також і до вас, простих і неславних у мойому царстві, мовлю: «Коли впадете і по-

клонитеся мені, знайду на вашу міру і простоту, чим вас обагатити і опутати покусами мого світу. Коли хочеш бути ідолопоклонником, се єсть грошолюбцем і лихварем, я зроблю тебе митником, купцем або корчмарем, тим прив'яжу твою волю і бажання, щоб ти забавлявся, доки не здохнеш, прикую до самого виходу, щоб ти ані помислом не подумав відірватися від лихварства. Коли хочеш бути штукарем, майстром, ремесником рукодільним і перейти інших промислом, яким би ти міг і серед сусід прославитися, і гроші зібрати, — упадь і поклонися мені, тебе умудрю, навчу, наострю і думку твою доведу до досконалости, якої бажаєш. А коли хочеш насититися похоти тілесної, назватися господарем дому, лісу і шмата землі — упадь і поклонися мені і я сповню твою волю: приведу тобі жінку, дам хату, дарую землю, навішу тобі на шию те ярмо і закопаю твою думку в нужді, неволі, журбі, тривозі, старанні, смутку і ненастаннім промислі. Зроблю тебе сторожем, слугою, невольником і в'язнем жінки і всі твої помисли прив'яжу до жіночих соромних забаганок. Тільки пошукай, пожадай і мені поклонися, а все я дам тобі».

Мандрівець відповідає:

Знаю, дияволе, що ти даси мені все те сказане, коли поклонюся тобі. Та я піду шукати і в дзеркалі Христової науки додивлятися, чи ті твої дари будуть на пожиток, чи на вічну загибіль; чи вийдуть на славу, чи на вічну нечесть; чи довго, чи, може, лиш малий час подержаться в руках, а потім укупі з дародавцем знагла погибнуть і пощезають?

Даси мені, дияволе, бути Папою, кардиналом, архиєпископом, єпископом, чи яким іншим порфіроносцем духовного стану. Та яка ж користь із сього дару, коли сю гідність прийму від тебе, диявола, за гордість скиненого з неба, а не від Небесного Бога, який звичайно дарує так зверхності духовного стану тільки дуже заслуженим і просвіченим Духом Святим, а не тим, що, як стеклі пси, бігають і шукають, де би винюхати і зловити духовний стан або його маєтки? Яка ж користь із того дару, коли б я сам і від тебе, диявола, того жадав і шукав, а не Бог Небесний мене на ту гідність покликав і вибрав? Яка ж користь із тої духовної гідности, коли я мав гірш поганця провадити зле й не-

чисте життя і валятися в брудоті черевної неситости та розкошування? Яка ж користь із того священства, коли я мав би не знати навіть імени святости і товаришувати з іновірцями пустим мудруванням та способом життя? Яка ж користь із тої власти пастирської, коли з мене мав би бути раб, невільник і вічний в'язень гріха, який за те мусив би дійти у вічну геєнну? Яка ж користь із сеї дочасної слави, коли за неї жде вічний сором? Яка ж користь із тої малої розкоші, коли за неї маю в огні вічно пектися і смажитися? Яка ж користь із тих сіл, маєтків і великого багатства, коли нищий і голий без усього того сидітиму в пеклі? Тим-то знай се, дияволе, що я попівського стану і зверхництва від найвищого аж до найнижчого ступеня, від тебе даровано-го, не бажаю і тобі поклонитися не хочу. Господу Богу єдиному поклонюся і тому єдиному помолюся і послужу. Геть від мене, Сатано!

Даси мені, дияволе, бути королем, канцлером, гетьманом, воєводою, старостою, каштеляном чи яким-будь іншим достойником та зверхником світської власти твойого диявольського царства. Що ж за користь із того твойого дару поганського начальства, коли я християнство втеряю і від вічного життя відпаду? Що за користь із того твойого титулу, коли я титул Царства Небесного погублю? Що за користь із того королівства, канцлерства або воєводства, коли я синівство Боже, безсмертний титул утрачу? Що за користь із твоєї короткочасної слави чи титулика, хвали гнилих та суєтних уст, коли я від вічної Божої слави буду відкинений, титулу помазанства Божого позбавлений і від похвали ангельських уст відпаду? От тим-то, дияволе, такої власти і титулу від тебе не жадаю, тобі поклонитися не хочу. Господу Богу єдиному поклонюся і йому самому послужу. Геть від мене, Сатано!

Даси мені, дияволе, купцем і лихварем, митником і корчмарем бути, щоб тою лихвою і захланністю свій розум погубити і засліпити. Що ж за користь із того твойого дару, коли світла правди, науки слова Божого бачити не зможу і куштувати його солодощів не вдостоюся? От тим-то знай собі, дияволе, що від тебе того ідолопоклонного титулу і забави життя мойого в нім не потребую і тобі не поклонюся. Господу Богу єдиному послужу. Геть від мене, Сатано!

Даси мені, дияволе, ремесником зручним і славним бути, славнішим, зручнішим і шановнішим від моїх сусідів. Даси мені те, що я грошей назбираю, фільварків накуплю, свій дім прикрашу. Що ж за користь із тих твоїх хитрих дарів, коли відвикну від Ісусової простоти? Що за користь із сусідської слави та чести, коли в ряді пророків, патріярхів, апостолів, мучеників і угодників Божих слави мати не буду? Що за користь із многих фільварків і оздобного дому, коли красних дворів вишнього Єрусалима* не побачу і ні в однім їх куточку місця знайти не сподоблюся? От тим-то я від тебе, дияволе, тої майстерії і слави, і чести не потребую, гроші збивати, фільварки і доми скупувати не хочу і тобі не поклонюся. Господу Богу одному поклонюся і йому самому послужу. Геть від мене, Сатано!

Даси мені, дияволе, вбогому і неславному чоловікові, втіху і похіть тілесну, даси мені жінку, хатину і земельку, смуток і біду, щоб я закопав свій розум у тій забаві, і турботі, і старанні про дім, і землю, й жінку. Що ж за користь із тої втіхи і похоти тілесної, коли Утішителя Духа в тім своїм сердечнім мешканні витати ніколи не вдостоюся? Що за користь із тої жінки, коли ніколи не зможу бачити жениха Христа, який би прийшов до моєї сердечної ложниці спочити й заспокоїтися? Що за користь із тої хатини, коли в палаті небесного міста Єрусалима сидіти не буду? Що за користь із тої малої земельки і ґрунтика, коли сторичної заплати, обіцяної Христом у Царстві Небеснім за покинення дібр сього світу, не одержу і життя вічного спадкоємцем і дідичем бути не зможу? От тим-то знай собі, дияволе, що я від тебе жінки, дому і землі дочасної не бажаю і тобі поклонитися не хочу. Господу Богу одному поклонюся і йому єдиному послужу сьогодні і весь час життя мойого, і на віки вічні, амінь. Геть від мене, Сатано, щезни і пропадай сам і з царством своїм ошуканським!

З НІМЕЦЬКОЇ ТА АВСТРІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУР

ЗІ СТАРОНІМЕЦЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ЯК КОРОЛЬ КАРЛО В[ЕЛИКИЙ] ХОДИВ КРАСТИ

В Інгельгеймі над Рейном жив Карло В[еликий]. Раз вечором, коли заснув, думаючи про свою славу, явився йому ангел і велів йому встати і йти красти, а ні, то його жде велике лихо. Карло змагається: «Я багатий, пощо мені красти? Як може Бог мені казати, щоб я переступав його заповіді?» Ангел ще раз каже: «Йди красти, а ні, то згинеш марне». Він подумав, убрався і пішов з палати. Замки всі повідмикані, всі спали, і ніхто його не бачив. Осідлав коня. Сторожа при брамі спить. Сів на коня і поїхав. Приїхав у ліс. Ніч ясна. Карло їде і думає, як він переслідував злодіїв, як Еліґаста за якусь марницю вигнав з краю. Здибає їздця в чорному, на чорнім коні. Карло в страху думає, що се чорт. Чорний питає його о ім'я, Карло не хоче сказати, оба хапають за мечі і б'ються — чорний ударяє міцно, ранить Карла, той б'є його також і розламує йому меч надвоє. Карло не хоче вбивати його і каже, щоб той розповів йому, хто він, а він йому своє [ім'я] скаже опісля. Чорний розказує: «Я Еліґаст, стратив маєток і мусив покинути край, а тепер зі своєю дружиною пустився на розбій. Бідних не чіпаємо, тільки — багатих панів, біскупів, монахів та попів». Карло каже: «Я зовусь Альбрехт і також ходжу красти по церквах та монастирях». Пропонує обікрасти скарб Карла. Еліґаст не хоче, а натомість радить обрабувати Еккеріха з Ерпемунда, швагра Карлового, котрий Карла хоче зрадити і вже многим людям наробив шкоди. Карло пристає. Оба вдираються до замку Еккеріха. Еліґаст іде до скарбівні, виламав-

ши діру в мурі. Карло стоїть перед дірою, щоб брати накрадене добро. Елігаст має злодійське зілля, бере його в уста і розуміє мову птахів. Голуби на бантах говорять: «Там на дворі король стоїть». Е[лігаст] каже се Карлові, той сміється з його легковірности. Е[лігаст] дає Карлові зілля, і той те саме чує, не віддає Е[лігасто]ві зілля, а каже, що згубив. Е[лігаст] сміється з нього, що так незручно краде, і признається, що й він сам украв се зілля. Е[лігаст] набрав скарбу скільки йому треба було, передав Карлові, а сам вернув ще раз по дороге сідло. Під дзвін слів збудився Еккеріх, хопив за меч, жінка (Карлова сестра) його втишує і просить розказати їй, над чим він 3 дні і 3 ночі радив з товаришами. Той каже, що вони сприсяглися на Карлову смерть. Еліг[аст] се чує. Жінка каже Еккеріхові: «Краще б тебе повісили». Еккеріх б'є її в уста. Елігаст уходить, розказує все Карлові, що завтра рано Еккеріх з дружиною нападе його і вб'є. Карло дякує Богу, що йому казав іти красти і каже Елігастові, щоб про се доніс Карлові, той боїться, а посилає його. К[арло] їде додому, скликає раду, збирає військо, Еккеріхові люди приїздять у гостину, ніби безоружні, на подвір'ї їх окружає військо і находить на них під сорочками панцирі і мечі, їх роззброюють, Еккеріх приїжджає, брами заперті, його ловлять. Еккеріх відпирається, жадає поєдинку, Карло посилає по Елігаста, той поборює Еккеріха в поєдинку, жениться з його вдовою і обоє живуть щасливо.

ДЕТЛЕФ фон ЛІЛІЄНКРОН

ІЗ ВОЄННИХ ОПОВІДАНЬ

ПРОПАЛО

І

Перша битва скінчилася. Переможець стояв табором на побойовищі. Дим з незчисленних огнищ вився під безхмаре нічне весняне небо. Десь далеко, між польовими вартами і патролями, лускали рідкі вистріли.

Осторонь від властивого побойовища бовванів лісок, облитий ясним місячним світлом. Серед нього стояв одноповерхий домик, мабуть, лісничівка. Перед домиком стелився великий травник, обрамований двома стежками, висипаними шутром. На другім кінці вільного простору, якраз напроти фронту будинку, виступала на широкій підставі з піскового каменю Версальська Діяна*, немовби тільки що виринула з лісової гущави.

Тут була гаряча боротьба. Двері і вікна були пошматовані; скрізь по стінах — сліди куль. Побиті гранатири, з виразом болю і лютости на лицях, забризкали травник своєю кров'ю. Один оперся [о] підставу Діяни. Його карк вигнувся взад; напівотворені очі вдивлялися в неї. Старо-італьська богиня показала німецькому воякові дорогу до Вальгалли*.

Кілька кроків перед своїми вояками, от-от перед розбитими дверима, лежав простертий молодий офіцер. Бліде лице було нахилене набік. З-під шолома висунувся між запалі очі кучер густого чорного волосся. Права рука держала ще міцно шаблю, як при житті. Ліва була притиснена до серця. Тільки одна крапля крови капнула йому з рани на руку і блискотіла при світлі зір, мов рубін, насаджений на маленький золотий перстень на четвертім пальці.

Весняний супокій. Тихо так, мов камінь заліг на гробах. Тільки десь колись дихне вітер, зашепочуть гильки, не то сумовито, не то байдужно; се шуміла вічна пісня смерти — резигнації.

II

Та сама весняна ніч укривала також ліси і поля, міста і села в північній часті нашої вітчини. В маленькім місточку все вже поснуло. І в великім, подібнім до замку, домі міського начальника все було тихо. Вікна були позаслонювані рулетами. Тільки в партері два вікна, що виходили на сад, були широко відчинені. Перський ковер покривав поміст кімнати. На круглім столі перед софою стояла лампа і ярко освітлювала кімнату. Напроти вікон висунено фортеп'ян. В нічних сумерках розливалася «Імпровізація, As dur, op. 142, ч. 2» Франца Шуберта*. Середній уступ відіграно занадто швидко, занадто пристрасно; було в тій грі щось, мов тривога і неспокій. Швидко прогомоніли остатні акорди малого, гарного твору. В далекій далечині чути було спів. Раз — виразніше, раз — слабше. Се співали вояки, маршируючи шляхом до границі, де сими днями вибухла війна.

Ось до неї виразно долітають слова:

Гей, нічия ж то смерть не краща,
Як та вояцька в бою наша!
В кровавім бою
В чистому полю –
Ніхто там не плаче за тобою.

Хто на постелі мре-сумує,
В темну країну сам мандрує;
Тут я не дбаю,
Кумпанів маю —
Скошені, мов сині цвіти в маю.

Вона слухала, дух у собі запираючи. Уста розкрилися трохи. Очі побільшали. На чудовому личку визначилася тривога і турбота.

Б'ють барабани, банда грає, —
Весело вояк умирає!
В кровавім бою
В чистому полю —
Ще й безсмертну славу собі має!

Слабше, слабше доносилися остатні слова пісні:

В кровавім бою
В чистому полю —
Ще й безсмертну славу має! —

чулося їй ще раз виразно.

З чолом, низько похиленим, з зажмуреними очима, — оттак вона вислухала остатніх тонів. А тепер довкола неї — тихо, самітно. Звільна підійшла до фортеп'яна.

Гей, нічия ж то смерть не краща,
Як та вояцька в бою наша!..

Вона грала і співала сю стару гарну вояцьку пісню. Коли скінчила, права рука довго ще лежала на клавішах. Як часто він співав їй сю пісню своїм чистим, спокійним голосом! Вона акомпаніювала йому. А потім він з запалом оповідав їй про народні і вояцькі пісні. Як вояки самі собі укладають мелодії, зразу лиш трохи перемінюючи старі церковні та народні мотиви. Як майже у всіх вояцьких піснях основний настрій — м'який, поважний; як усі вони навіяні тугою за рідним селом, не раз — зовсім несвідомою.

Нічний метелик літав довкола світла. Вона встала і підійшла до вікна. Горішньою поверхністю лівої руки оперлася о стіну і сперла на неї голову. З великих сірих очей ринули сльози невпинно.

Десь-колись зашумить вітер, зашелестять гильки, не то жалібно, не то байдужно. Се шуміла вічна пісня резигнації смерти.

ЧАРИ ПОЛУДНЯ

Між дванадцятою і першою йшла битва. На горбі, близько одинокого дому, що палав, полишений жильцями, стояв головний комендант, опертий обома руками на ґудз сідла, стояв без руху отсе вже півгодини.

Штаб стояв заслонений за домом. З усіх боків, швидко один за одним прибігали і вибігали на мокрих конях ад'ютанти, ординансові офіцери і ординанси з донесеннями. Ординанси мали донесення, написані олівцем на карточках. Генерал всував ті чотирикутні карточки в торбинку при сідлі, навіть не прикликаючи до себе одним рухом ру-

ки нікого з офіцерів, що стояли за ним. Усе ще стояв без руху, тільки інколи прикладаючи люнету до очей або заглядаючи до мапи. Його великий темно-каштановий кінь жував ненастанно ліву трензлю і часом кивав головою. Серед нас луснув гранат і розшарпав на кусники одного штабового капітана. Його кінь став високо на задні ноги, замахав у повітрі передніми копитами і впав на землю, страшенно пошматований. Ми всі мимовільно на хвилю розскочилися в різні боки. Один офіцер під'їхав до генерала, щоби сповістити його про смерть капітана, котрого він цінив дуже високо. Генерал остався без руху, тільки поплескав по шиї свойого коня, сполошеного страшенним лускотом, і об'їхав раз пологу вісімку.

Штаб стояв на тім самім місці. Страшенно покаліченого трупа прикрив штабовий ординанс різнобарвною ковдрою, що лежала перед палаючим будинком. Довкола тої ковдри лежали повикидувані з хати: млинок від кави, клітка з канарком, що цвіркотав і весело, не вважаючи на погане положення, дзьобав свою порозсипувану поживу. Далі перед домом лежали книжки, таці, жіночий чепець, побиті вази, образи, подушки, циґарниця з вишиваною торбинкою, гребінь, цукерниця і купа иншої домашньої посуди і всяких потрібних та непотрібних предметів. Зрештою, ніхто з нас не був ранений. Гранат мусив луснути на ґудзі від сідла капітанового коня. Від часу до часу пробриніла якась блудна карабінова куля, підсвистуючи понад нашими головами. Ось одна вдарилась о паркан. Цуп! — стукнула злегка. Мов жовна дзьобом о дерево.

Генерал стояв без руху. Його поважне, задумане лице було бліде. Чим дужче працювала його думка, тим більше він панував над собою назверх. Ми, офіцери, раз у раз гляділи в люнети і перекидалися короткими увагами.

Ранені шкутильгали попри нас, або їх несли.

День був сірий, понурий, але вигляд тільки десь-колись спинювали тумани від вистрілів. Ми могли бачити виразно перед собою і справа, і зліва обопільні лінії стрільців і колюмни, що розбігалися, коли підходили під огонь гранатів.

Нараз уся наша увага звернулася на три піші батальйони на захід від нас. Вони йшли бік о бік вузьким видолин-

ком, клубилися якось безрадно і не могли розвернутися. Нам здавалося, що вони марширували розпущеними колюмнами до середини, компанійних колюмн не могли сформувати задля стрімких стін видолинка. Мов з відра, сипалися на них гранати. І генерал побачив се. Він обернув голову до нас і кликнув мою назву. Майже одним скоком із свойого місця я був коло нього. «Ексцеленціє?» — «Бачите сей невеличкий горбик направо від нас?» — Він показав його, держачи люнету в руці. — «Там стоїть одно-одиноке дерево, бачите його?» — «Слухаю, ексцеленціє». Я заходився успокоювати свойого коня, що живо пер наперед. «Їдьте до 97-ої легкої батерії, нехай зараз займе там становище і палить. Зрозуміли мене?» — «До послуг, ексцеленціє». — «Їдьте самі з батерією на горбик і виясніть шефові батерії ситуацію». — «Слухаю, ексцеленціє».

І вже я — в дорозі до батерії, що стояла тільки кілька мінут шляху від нас для спеціяльної розпорядимости головного коменданта. Дорога була препогана. Треба було скакати через рови та окопи. Мій невеличкий гусарський кінь раз плив, то знов дряпався вгору насипами. Далі, далі! Що значать рови, хоч би й які широкі, що значать усякі завади в часі битви! В кінці бачу батерію. Вже здалека махаю хусткою. Шеф батерії зрозумів се, видав команду; я зміркував се по руху і поранню, що зчинилося коло гармат. Потім полетів вихром до мене, в товаристві трубача. Ми зустрілися; його лице спалахнуло, коли я передав йому розказ — брати наперед. Трубач щодуху погнав уже до батерії, щоби від капітана передати найстаршому офіцерові наказ — вести за нами батерію якмога найшвидше. Капітан і я пустилися тропом наперед, та так, щоби не відбігати занадто від батерії, що мусила переборювати багато трудностей терену. Я знав дорогу з ранішнього реконесансу. Ми мусили переїхати через вузький, короткий та глибокий вивіз, якраз настільки широкий, що одна гармата за одною могла проїхати. Їхати по дві в ряд не було місця. Наліво від того вузького провалу, навіть коли минути скалистий терен, було багно і мокрі сіножаті; ані артилерія, ані кіннота не могла там-туди рушитися; направо треба було б обгинати велике коліно і тратити багато часу. А батальйони! Батальйони! — не сходило у мене з думки. Там людей валить десят-

ками. Коли б тільки наша батерія стала на своїм місці, то зараз французька артилерія мусить звернутися проти неї.

Горбик був досить довгий, так що гармати могли їхати в досить далеких відступах. Страти поменшали. Де те провалля, провалля? Довкола нас усе пусто, всюди руїна. Але далі, далі! Капітан і я, давши знак батерії, щоби поспішала за нами, скочили наперед, щоби швидко продертися на місце і виглядіти на горбі найкраще становище для батерії, коли приїде.

— Боже мій! — скрикнув капітан, зовсім не надто делікатний чоловік, коли ми скрутили в провал. — Боже мій! Але ж сюди проїхати неможливо! Тут повно ранених!

Нам показався страшенний вид. Навалені одні на одних, лежали в проваллі трупи і ранені, хоч їх і не було багато. Ранені почули здалека туркіт нашої батерії і з крайнім напруженням повідповзали на боки, щоби втекти смерти під колесами. Перед кількома годинами мусила тут лютитися скажена боротьба.

Неможливо! Тут проїхати годі. Але батальйони, батальйони! Капітан і я стояли кілька секунд безрадні; батерія повзла на задиханих, закурених конях ближче, все ближче.

Неможливо! Та ось на мокрому коні садить до нас молодий штабовий офіцер від головного коменданта. Його чоло обв'язане білою хусткою, на чуприну насаджена шапка якогось мушкетера. Правою держить поводи свойого коня, а лівою раз за разом обтирає собі кров, що з-під хустки ллється йому на очі. Він ледве вже дивиться. Здалека кричить зовсім охриплим голосом: «Батерія, батерія нехай заїжджає! Де та батерія? Ексцеленція дуже...». Я скочив до нього, щоби підхопити його, він склонився, майже зомлілий, на гриву коня, пустивши поводи з рук; його рамена безсильно звисли довкола кінської шиї. Я не мав коли рятувати раненого, хоч би се був і мій рідний брат. От я гукнув на одного легко раненого, що сидів у рові і зав'язував собі скалічену руку, придержуючи один кінець хустки зубами. Ми оба зняли капітана генерального штабу з коня і злегка поклали на землю. Ще раз зирнув я на його бліде, закровавлене лице; напівзомлілий, він ще рушав губами: бат-бат-бат-бат... хотів сказати: «Батерія наперед!..». О ти, щира, люба душе!

Не було що тратити ані секунди часу. Я скочив назад до капітана. І він уже зважився. Значить, наперед!

— Не оглядатися! Не оглядатися! — крикнув капітан. Ми оба якмога найшвидше рушили наперед. Раз тільки я озирнувся. Колеса крутяться і скриплять раз високо в повітрі, то знов геть внизу, гармати і осі — раз скісно, то — знов криво, трупи і ранені в'ються під колесами, канчуки ненастанно лускають по кінських хребтах, лютість, розпука, прокляття, співи, крики. Ось батерія виїжджає на горб. У спицях коліс — волосся, мозок, кров, кишки, шматки уніформів. Та виїжджає з чудовою прецизією. Відпрягають. Набивають. Направляють. І: «Перша гармата — пали!» Дим стелиться густо перед лафетами, ефекту не можемо бачити. Але вже по другім вистрілі просвистів над нами ворожий гранат. Се нашій батерії гостинець. Батальйони можуть розвернутися. Попрощавшися з капітаном, я поїхав назад до генерала, оминаючи страшливе провалля. Коли я замельдувався з поворотом, сказав мені головний комендант ласкаве слово. І я знов зайняв своє місце серед штабу.

А генерал усе ще стояв без руху. За нами роздавалися часті кавалерійські сигнали «тропа». Ми не могли бачити швадронів, але мені живо причувалося шлапання, сапання, брязкіт. Крики команди долітали до мойого слуху: га-гов.., га-гов... І чимраз слабше і слабше: га-гов... Чулося все те, що чинить такими поетичними рухи кінного полку, а особливо коли сам чоловік є в ньому. Я чув усе те виразно, хоча довкола нас гоготіли ненастанні громи. Серед того грому роздавалися пискливо вистріли батерії, котру я отсе припровадив. Вона стояла недалеко нас. На просторі чотирьох миль клекотів карабіновий огонь, лопотів зовсім так, як кип'яток у величезному розпаленому кітлі.

Коні без їздців, волочучи поводи, часом з сідлами під животом, бігали довкола нас. Звільна причалапав мул і, зупинившися перед генералом, почав шукати трави на землі. На його хребті пришнуровані були два сідла з поруччями, а на кождім сидів неживий француз. Пришнуровані поясами, вони сиділи плечі до плечей, позвішувавши голови взад, так що лицями зазирали один до одного. Го-

рішні губи були трохи підняті — бачилось, що сміялись один до одного.

А генерал як стояв, так стояв без руху.

Аж ось із правого крила надбіг шеф штабу, що стояв там для докладного перегляду. Їздець і кінь від ніг до голови забризкані були болотом. Полковник їхав, мабуть, скаженим галопом. З коня курилося; з-під рубців шабраки і за задніми вилицями стояла біла піна. Робив боками; здавалося, що от-от звалиться з ніг.

Ми придивлялися цікаво полковникові, коли сей зупинився коло генерала. Знати було по нім, що справа стоїть добре. Поки він говорив ще з генералом, то шукаючи і знаходячи щось на мапі, то показуючи пальцем на битву, надлетів з лівого крила ординанс. Його кінь був зовсім готов, не міг навіть вискочити на горбик і гепнув на землю разом з їздцем. Оба перекотилися, мов кулі. Та в тій хвилі з сього клуба вихопився молодий офіцер від стрільців з гарними чорними вусиками і з чаком, поламаним при впадку. Він пролетів повз нас, зі сміхом крикнувши нам: «Добре йде! Добре йде!». Під час короткої дороги до генерала він видобув пару сніжно-білих рукавичок і силкувався понадівати їх на пальці, поки добіжить. Та тільки ліву встиг надіти. З тим самим усміхом, з яким гнав попри нас, здав рапорт головному комендантові, а сей приязно подав йому руку. Потім вскочив на невеличкого берберійського коня*, якого тим часом зловив йому ординанс, прийняв від нас остатній шматок холодної печеної курки, який ще був у нас, і весело погнав геть, по дорозі жуючи м'ясо, а правою рукою силкуючись вигладити фалди свойого поламаного чака. Бачилось, що все те робило йому величезну приємність. Поздоров тебе, Боже, старий друже, коли тобі впаде до рук отсе писання! Правда, ти рідко коли читаєш вірші (я — також), та все-таки неможливе воно не є.

Генерал під'їхав до нас з-за згарища будинку, котрого дах і крокви, власне, з тріском завалилися, і запитав: «Має хто з панів ще не остатнє циґаро?» Йому подано циґаро. Потім ми обступили його довкола. Головний комендант дав декому з нас особисто розкази. Коли ми роз'їхались, несучи розкази «з усією силою рушати на місто», він галопом подався трохи далі наперед, щоби зайняти новий об-

серваційний пункт. При пожарищі лишився один ординанс, йому поручено завідомляти всіх, хто прибуде з донесеннями, про нововибране становище генерала.

Чари полудня були зламані.

ПАЯЦ

Ми облягали велику кріпость.

Я отримав наказ опівночі з трьома підофіцерами і тридцятьма людьми запалити фільварок La Grenouille[1], що лежав перед самою лінією наших постів. Раз там усаджувався неприятель, раз — ми. Вічна була шарпанина. Тепер треба було зробити їй кінець.

О десятій вечір наказав я «Antreten»[2], а за годину, завідомивши найближчі таборові сторожі про поручене мені діло, я вже був перед крайнім постом.

Ну, як би то сказати? Так якось немовби я в тій хвилі був далеко від землі, в повітрі, геть поза обсягом нашої планети, у всесвітнім просторі. Ми були самісінькі, нікого не видно, не чутно. Я попросив комендантів табірної сторожі, щоби не висилали повзучих патрулів у поле перед постами, щоби не було якої помилки, а тепер довкола нас глухо і німо.

Місяць був у третій квадрі. Старий «вуйко» був такий чемний, що сховався за хмари. За сю чемність я послав йому рукою поцілуй. Було темно, та знов не так дуже, щоб усе аж тонуло в пітьмі.

Далі... Пст... Кицька на ловах... Ані брязнути!.. Обережно, обережно, помалу, повзком, зразу — довго ровом, потім — попід парканом, муж за мужем, часом — «рачки», часом одним скоком півперек гостинця. Пст! Знов напочіпки, як до присюдів у танці. Гов... Далі наперед! Що се там? Довго на місці... Нічого... Знов далі... «Взад податися, тихо!.. Маєр, не сопи так!» — Далі... Пст!.. Стій!.. і — довго на місці... Тихесенько: «Сержант Барраль!» — «Ось я, пане ляйтнант!» — «Не верещіть так!.. Ганзен, за мною». Один приповз до мене... «Далі наперед!» Я — все напереді. Револьвер — напоготові. Шаблю, як зайву, я відперезав у шатрі. За мною сержант Барраль і капрал Ганзен.

---

[1] Ферма, заміський будинок «Жаба» (*франц.*). — *Упоряд.*

[2] Шикуйся (*нім.*). — *Упоряд.*

Далі... Ані мур-мур!.. Кицька на ловах... Не бряжчати!.. «Стій!» (Тихенько подаюся взад, один на другого — гур-гур!) «Тихо, драби!»

Перед нами, ось-ось перед нами, мов із землі, вискочили: замочок La Grenouille і дві офіцини, все — серед великого саду.

Чи там є ворожа залога?.. Стій!.. Глибока тиша. Здається, чути б, якби китайський цісар і його найясніша мати цісарева в Пекіні чихнули.

Я повзу сам наперед... Що се? Барикада. Щоб тебе чорт! Назад. Шепотом: «Наперед!» Знов ми — при барикаді. Починаю дряпатися вгору. Легко, легко... Кождої хвилі може мене ворожа куля залоскотати попід ребра. Неприятель, може, побачив нас і тільки жде, аж ми всі будемо в лапці. Щось хруснуло. Се я насеред барикади зав'яз чоботом між спиці колеса. Удалось мені вилабудатися. Моя команда дряпає вслід за мною. Ну, всі ми перелізли, стоїмо на подвір'ї. Ворога нема. А тепер усе мусить зробитися мигом. Я беру Барраля і десять людей і розставляю їх перед будинками для забезпечення тих, що мають доконати підпалу. Заперши в собі дух, я вслухуюся в пітьму. Обік мене ліворуч стоїть Барраль, праворуч — Ґанзен. На хвилину виринає місяць. Я зирнув на Барраля, зирнув на Ґанзена: їх лиця бліді мов стіна, але напружені. Ґанзен шепче стиха: «Пане ляйтнант! Пане ляйтнант!» Що таке? «Ось спаги[1] перед нами» — «Що ти верзеш, Ґанзен!»

Ще не палає пожежа. Аж ось блиснуло в кріпості перед нами, і, мов даний знак, пролетіли понад нашими головами геть до табору величезні гранати. Вони лишають по собі довгі огнисті смуги. В люках каземат мигоче тут і там синє світло.

Ось підлетіла одна-одинока зелена ракета, там, опівмилі дальше, друга — пурпурово-червона. А все те так тихо, так тихо...

Та ось за нами вибухає полум'я... здержувані крики... Свиня заквичала жалібно. «Ґанзен, скоч-но зараз там і заколи ту свиню, щоб ані голосу не подала!» — «Слухаю, пане ляйтнант!»

Шарах! Шарах!..

---

[1] Турецькі вояки з Африки, що служили в французькім війську.

Моє поручення сповнене. Я замельдував куди треба. «А знаєте вже, що Гельмсдорф сеї ночі тяжко ранений відломом граната», — мовить мені полковник. «Ні, пане полковнику, не чув про се. Чи рана смертельна?» — «Не знати ще. Я велів занести його до Дубса, куди не доходять гранати».

Гельмсдорф — мій щирий приятель. «Позвольте мені, пане полковнику, поїхати до нього на пару годин». — «Навіть прошу вас, поїдьте. А як вернете, то прошу мене сповістити, як йому там». — «Слухаю, пане полковнику!»

Довкола огнища дому в Ґран-Дубсі застав я стару бабусю, що їй засіялися вуса, а уста шептали молитви, двоє дітей і понурого господаря. Всі вдивлялися в полум'я. Се — свої, хатні. Не мовлячи ані слова, батько підняв великий палець правої руки і показав позад себе — на двері. Я ввійшов. На широкім французькім ліжку лежить Гельмсдорф. Заснув. Його лице сіро-жовтаве. Він не рушається. При ліжку стоять три лікарі і дві сірі милосердні сестри з Німеччини. Шпитальний помічник, держачи обіруч велику миску, повну аж до самого краю крови (або, може, винної поливки), власне, спішить до виходу. Через плечі у нього перевішені рушники, намочені в пурпурі. Червона маса (може, винна поливка) загусла і трясеться, мов студенець, і набирає чимраз темнішого кольору; на середині вона аж темно-синя.

Лікарі виходять на остатню нараду. Один із них, що досі мав рукави від сурдута і від сорочки, закочені вище ліктів, тепер випростовує їх знов і защіпає ґудзики. Я попросив сестер — рідний краю, цілуй кождий крайчик їх одежі! Се твої ангели в часі війни! — щоби спочили на хвилю; я посиджу коло хорого.

Молодому офіцерові відірвав відламок граната все м'ясо з правого уда. Я сам — коло нього. Я прикляк коло його ліжка, взяв руку сонного в свою і притулив своє чоло до неї. Мої думки — се молитва, се гаряче благання до Бога: Не бери його до себе! Се мій одинокий, мій найліпший приятель!

Ось я встаю, але не випускаю його руки. На його лиці мигонить щось, мов слабенькі блудні огники. Якась тінь пробігає по ньому. Неначе тінь птаха, що пролетів десь високо. Він спить так спокійно; віддих іде так мірно, правильно.

На столику край його голови світиться лампа. Вона закрита умброю. На умбрі, оберненій до мене, танцює паяц у шапці з дзвіночками; стуленим вахлярем він б'є невеличкий бубен. Його лице погане-препогане.

Я дивлюсь і дивлюсь на лампу, без руху, щоб ані найлегшим шелестом не збудити раненого. Його рука все ще спочиває в моїй. На мене налягає непоборима втома.

Ті безконечні польові варти, моя команда остатньої ночі, страшенні напруження, цілоденні лежанки в мокрих ровах для ненастанної оборони, всі ті враження в молодому серці... в часі битви... Не можу... вже... держати... голови... Вона... клониться... клониться...

А передо мною танцює і скаче паяц, гей же і гопса! От розгулявся дурний катюга! Широкий його рот ще розширився поганим усміхом. А я танцюю за ним, мушу повторяти кождий його рух.

Але *я не хочу*. Але все-таки *мушу*... Потвора зупинилася, спочиває. І я стою, мов заклятий. Паяц похиляє голову. Чого йому треба? Чи придивляється кротові, що порпає нору в землі? Чи придивляється, як росте квітка? Чи стежить, куди біжить комашка? Він моргає на мене. Їду за ним, заглядаю в глибокий, великий гріб. А з гробу простягаються до мене тисячі голих рук, в щупаковато-сірій барві, з пальцями, позакорчуваними судорогою. Такі руки видав я не раз на полях битви.

А паяц сміється, регоче і вивертає кізли, мов у цирку, і регоче і показує вниз. Мені хочеться побити його. Та я... не можу... руши...тися... з мі...сця... Псе!.. Проклятий!.. Закрий!.. Закрий!..

Нараз я буджуся. Я спав, мабуть, не довше п'ятьох мінут. Зриваюся на рівні ноги. Рука мойого товариша все ще спочиває в моїй. Боже мій, що се таке? Вона вогка, липка, не холодна, не тепла... ще крихітка остатнього тепла, мов у вистиглій печі... Його лице на лівім боці трохи скорчилося... його очі... «Гельмсдорф! Гельмсдорф!» — кричу я і кидаюся на нього... Відчинилися двері. Милосердні сестри входять стиха, лагідно... Одна, старша, нахиляється до мене... Обнімаю її, як син — рідну неньку. Вона говорить до мене так сердечно, лагідно, спокійно, говорить таким рівним акцентом. І на її груді я хлипаю, мов десятилітній хлопчина.

ПАУЛЬ ШЕРБАРТ

ІЗ ЖАРТІВ

ГАЛАБУРДНИК

Блаженні сторожі моральности тільки що повставали з могил і радісно витали один одного на добрий день, — коли, втім, луснув перун у здорового дуба, а грім затрусив усіма небесами.

Але се ще були байки! Бо отсе в тій самій хвилі встав із гробу ніколи не побіджений генерал Гонке і почав виговорювати такі страшні речі про значіння свободи, що блаженні сторожі моральности щодуху повлазили знов у свої старі гроби.

А Гонке порозбивав усе на камуз — землю і всі небеса.

— Свобода! — ревів він, як сто тисяч гармат.

Але того реву не було вже кому слухати, бо всі небеса з усім, що належало до них, уже не існували. Гонке стояв у пустому просторі.

Він дивувався дуже, але се не помогло йому нічогісінько.

Що пропало, того не вернеш!

Ніщо не може так багато зруйнувати, як рев про свободу. Всі небеса з усім, що належить до них, він попросту вбиває.

Бо свобода не бажає собі нічого більше, як — нічого.

Гонке! Жаль мені тебе! Де ти тепер?

Гонке і сам, певно, вже не жиє.

О Гонке! Генерале Гонке!

ЧЕРВОНИЙ ЯК РАК

На великих парадних сходах стояв пан — і раптом почав застановлятися над самим собою.

Він пообзирав себе і побачив, що все на ньому червоне — ракового кольору.

— Що се? Чи я варений рак?

Такі слова висковзлися з уст пана, що застановлявся над самим собою.

— Добре, — промовив він далі, — але в такім разі всі мусять поробитися червоними раками!

І він пішов у свою високу палату і хотів перемінити всіх своїх приятелів.

Але се не вдалось йому.

МАРІЯ ЯНІЧЕК[1]

ІЗ ОПОВІДАНЬ

ПОДОРОЖ НА ГАРЦ

О ти, з красою архангела!

Бо так малюю я собі тебе в уяві. Високий, стрункий, з головою, осадженою струнко на шиї без зайвого викрою, з червоними устами, долішня губа висунена трохи понад горішньою, з підборіддям, як у молодців на старинних єгипетських королівських малюнках, сухорлявий, самовільний, незломний.

А твоє чоло, високе та широке, у виді серця обвіяне ясними кучерями. А під ним глибоко спочивають очі — синяві і мовчазливі, як окраєць небозводу.

Таким бачу тебе. Чи ти схожий із сим образом?

Між нами розіграється чудова історія. Історія — майже нечувана в наших прозаїчних часах.

Двоє людей люблять себе, заглибляються одно в одному, хоча не знають себе, ба навіть не знають, чи... але ж се — справді шалено.

Одної днини сиджу собі на своїй святій Юрієвій горі, між стінами тисячолітніх скель, і виливаю з душі на папір своє горе, свою тугу.

---

[1] Марія Янічек, одна з найбільш талановитих писательок молодшого покоління в Німеччині, родилася в Австрії, вийшла молодо заміж за Губерта Янічка, що багато причинився до її духового розвою, швидко повдовіла і живе в Берліні. Її повісті і дрібні новели звернули на себе увагу критики не тільки талановитим способом писання, але також — провідною думкою. «Я не пишу для вищих десятьох тисяч, — говорить вона сама, — ні, для далеко ширшого кола: для всіх сумних і одиноких, для простодушних, що при тім і наймудріші, бо не відучилися ще вірити і любити». — *[Іван Франко].*

По кількох місяцях моя сповідь, списана в самоті, виходить друкована в книжці. Еге, се ж моя слабість, моя уломність, що не можу нічого задержати при собі, що завсігди хочу уділяти, дарувати себе. Швидко потім дістаю лист. «Як ти смієш найтайніші досвіди і почуття моєї душі розсипати по світі під своїм іменем? Ти злодійка. Але коли ти обікрала мене? Мене ніколи не тягло до писательства, крім хіба листів (та й то майже лише в шкільних часах), я замало живу з людьми, ні з ким не ділюся своїми думками, тож коли ти мала нагоду обікрасти мене? Ти! Се диво. Навіть деякі, нікому не звісні, тайні звороти моєї мови, слова пестощів, якими говорю зі своєю душею в святочних хвилинах, — і ті віднаходжу у тебе. Твоя душа пишається в тих самих кольорах, що й моя. Черпає з тих самих джерел, що й я. Слухає тих самих дзвонів, що й моя, бажає тої самої страви й поживи, що й я. Її віра — моя віра. Лукіє, ти моя, ти моя! Ти не догадуєшся, що ти несвідомо набрала сили від мене, що було щось таке у світі, що доти тихими поцілуями лебеділо довкола твоїх уст, поки ти не отворила їх і не розповіла всього, чим тебе Бог наділив, моя ти поетко, моя маленька шебетлива дитиночко, моє марнотратне кохання!»

Так ти писав до мене, і я відповіла тобі. Відтак ти написав знов, і я не лишила ні одного слова без відповіді. І — ах, одної днини просила я тебе, я! — зійтись особисто. Бо я побоювалася, щоб не полюбила тебе занадто сильно, то й хотіла побачити тебе, око в око — найліпший спосіб, аби надміру пристрасні картини моєї уяви звести на розумніші шляхи. Я не найшла ще ніколи нікого, хто підходив би під образ, який я собі вимріяла. Або його запах був мені нелюбий, або його рухи дратували мене, або знов його ум був занадто шаблоновий, такий, як інші. Я надіялася, що найду і у тебе таку Ахіллову п'яту. Але ти хитрий, ти вмів викручуватися від сходин!

«Пощо? — писав ти мені. — Чи ж не бачиш мене виразно в кождому слові, яке пишу до тебе? Чи ж не чуєш моїх холодних рук на своєму чолі? Чи ж не належиш до того нового покоління, що розмовляє з собою без голосу, доторкається без рук, не знає ні мурів, ні віддалення, коли хоче побалакати з коханим? Ах, залиши ж той влазливий старий звичай особистого знайомства! Адже ж для нас тіло — ніщо

більше, як лиш одежа, крізь яку пізнаємо форму, ядро, душу. Будьмо ясновидючі!»

І я засоромилася в своєму старомодному бажанні і вволила твою волю. Поки що; бо знаю добре, що прийде хвилина, коли ти простягнеш до мене свої рамена. М у с и т ь прийти, бо я ненастанно напружую всю силу своєї волі на здійснення сього бажання.

Се лише відволока, не більше. Я адресую до тебе: «До Августина». Ти підписуєшся: «Твоя душа». О, ти скритий, ти, з красою архангела! Я прагну твойого виду, та притім гордо вірю, що й мій вид не зменшить твоєї любови до мене. Внутрішнє життя та боротьба затерли мою красу, але з моєї душі пливе сила, що підбиває мені всіх, кого я лише захочу назвати своїм. Раз надягає вона на себе одежу наймички і просить, то знов збиточного хлопця, то княгині, але ніколи ще не було того, щоб не потрафила підчинити мені те, чого я бажаю. Тільки що я мало кого бажаю. Я хочу цілого, а таких небагато. Ти такий! І се щастя твоє й моє!

«З красою архангела? Гм... Ні, Лукіє, архангели не виглядають так, як я. Певно, і я не без краси, але скажи ти, дрібна, нерозумна людино, яке тобі до сього діло, як я виглядаю? Чи ти не розумієш великої мудрости Мойсея? Найвищому, найсвятішому моліться без ніякої подоби. Старинні мудреці пізнали се, а молоді, нові знов доходять до того і розширюють науку своїх предків. Чи те, що наше, мусить бути ясне, чи темне, чи чорне? Чи треба конче, щоб ми могли доторкатися та відчувати його своїми десятьма пальцями? Чи любиш музику? Вона лише звучить. Вона ані не ясна, ані не чорна, не має рук, щоб стиснути твою руку, не має полу, та все ж таки ти любиш її. Нехай я буду твоєю музикою!..»

Ні, Августине! Я не рівня тобі. Ти мучиш мене. Є в тобі щось таке м'яке, як у кіточки, таке ковзьке, що наводить на мене часом дивовижні гадки. А проте — ні. Твої горді, прості, смілі обриси, ти, мій любчику!

«Чи тобі не досить того, що я існую? Що живе людина — кождою своєю фіброю твоя, людина, якої свідомість і внутрішній зріст — се твоя власна свідомість і твій зріст? А може, ти фальшивиш, Лукіє? Кажеш, що шукаєш душі з однаковими думками. Запевняєш, що різниця полу важна

лише для тих скромних, що вдоволяються легко здобутою безсмертністю. Ми л и ш и м о с я, хоч і без дітей. А тепер — ті мрії про архангелів...

Твій дух непричасний сим мріям. Се женщина в тобі снує ті мрії. Женщина шукає мужчини. А ти говорила про нових, що могли б обстати без старих приманок природи. А коли ти найшла одну душу, нишпориш у землі, відки вона вийшла, шукаєш за хемічним її складом і — о ти, стара та дрібонька!»

Твоя правда, хоча в твоїх словах не медовий смак. А знаєш, чому женщина зорить на женщину?

Бо у женщини не знаходить собі опори. Бо женщина завидує другій, коли та більша, гордує нею, коли менша. Бо одна одній байдужа, коли обі щасливі. Не було ще ніколи приязні між двома однаково стійними, талановитими жінками. А знизити себе я не хочу. Та чи ти розумієш се все? Властиво, жінку зрозуміє лише жінка. Кітка не розуміє коня, бо інакше не була би кіткою, лише конем. А ти, якби ти був жінкою, подивляв би мене або ненавидів, але ніколи б не здобувся на відвагу (як ти се зробив як мужчина) положити мені руку на плече і сказати по-королівськи: «Ти моя!» А я хочу, щоб ти зрозумів у мені те, що найвище, чого ані одна женщина не могла би зрозуміти, і аби все дрібне в мені лишилося для тебе незвісним.

«На се не треба особистих сходин».

Ні, справді, ні. Твоя правда. Лишімося далеко одно від одного, мій ти ясний лицарю Юрію, моя дорійська коломно, мій архангеле з розвіяними кучерями.

«Чи віриш в нове?»

Так.

«Лукіє, я тужу за твоїми раменами, але лише коли віриш в нове».

Дурію від щастя. Я мала би тебе побачити? Де? Коли?

«В Гарці є невеличке містечко. Взимі сніг майже засипує хати, вліті ходить шепіт поміж темні смереки, що густим бором обступили містечко. В білий день, здається, ходять там духи. У всіх мешканців дивно старі, мудрі лиця, всі ходять похнюплені. На вулиці говорять самі з собою. Багато у них віковічних, дивоглядних звичаїв. Хочеш там

приїхати? На день-два або кілька днів? Тепер зима, ніхто нам не переб'є. Сніг засипле нас там у якійсь самітній гостиниці».

Коли?

«За три дні».

А пізнаю тебе на двірці?

«Авжеж, дурненька. Зажмури очі та йди лише за своїм чуттям! Коли твій віддих прискориться, зупинишся і віддай себе раменам, що обіймуть тебе».

* * *

Лукія вплела перли в своє темне волосся, надягла на себе чорну сукню з гнучкого оксамиту, окуталася в великий довгий плащ і вельон і вибралася в дорогу. Мала бачити того, кого любила. Ціле своє життя вижидала якогось короля, що прийде до неї. Але ті, що стукали до її дверей, то були лише театральні королі.

Чи ж сей був, нарешті, справжній? Так, сей мусить бути справжній. Так іще ніхто не говорив до неї. Як рівня з рівнею, гордо та самосвідомо.

Коли се — він? Тоді тисячі пісень поллються по краю — ті посланці правдивих володарів — та оповістять людям про щастя Лукії. Тоді всі мусять радуватися її щастям.

Висіла на двірці старого таємничого містечка. За годину приїде він, має над'їхати з противного боку, як вона.

Ввійшла до пустої почекальні та скинула свій плащ. Відтак стала ходити, зворушена, сюди-туди. Її щоки горіли. Чи вона подобається йому? Чи у нього гарний голос? Чи носить рукавички? Чи він малий чи великий, ясний чи чорнявий? А може, навіть рудий? Коби лише не мав циліндра та бороди. Вона ненавидить бороди. Ах, але се справді ризикована річ. Чи не від'їде вона відси нужденна, розчарована? Аж тепер усе те натисло на її душу, вся нерозважність того кроку, на який пустилася. Але вона любить його. Такий чоловік, як він, варт того, аби для нього робити ризиковані уступки. Правда, «добре виховання» піднесло свою зморщену голову, як у старої гувернантки, і бубоніло: «Як може дама в чужому місті з чужим мужчиною?..» І Лукія затисла уста, кинулася на крісло в найтемнішому куті і

закрила лице руками. Залунали сигнали. Поїзд приїздить. Вона встає. Її живчики б'ються швидко-швидко. Вибігає на перон. Рада би сховатися, а проте упоєна щастям; душа рве її наперед. На сій маленькій стації, серед зими, висіло небагато подорожніх. При непевному світлі газових ламп, що тепер лише зачинають горіти, пізнає поодинокі особи лиш невиразно. Вона ледве може глипати очима задля внутрішнього зворушення. Оперлася о стовп одної ліхтарні і зажмурила повіки. Її серце б'ється, мало не вискочить, з лиця бухає огонь.

— Чи ти Лукія? — шепнув якийсь глибокий голос обік неї.

— Се ти — він, мій архангел, мій лицар, святий Юрій?

— Мене зовуть Мінна.

Лукія розкриває повіки. Перед нею стоїть висока, стрункa жіноча постать та простягає до неї рамена.

— Лукіє!

Двоє гордих, чистих очей затоплюється в її очах.

— Що значить в і н, що вона? Перед тобою стоїть людина, що любить у тобі людину. В ім'я мойого полу хочу пімститися на тобі.

Сміється глибоким сміхом, мов звуки золотої труби.

— Ти гордувала жінкою. Тепер вона приходить до тебе, аби навернути тебе. Віриш в нову жінку?

Лукія з зачудованими очима кинулася товаришці на груди. В тім лиці з ясними, свіжими красками, з обрисами щирими, як у дитини, вона шукає чогось укритого, якоїсь загадки. Але не находить ніякої. Як чисте джерело, що в ньому відбиваються небо і звізди, те лице клониться до неї. Непереможна ясність сяє в гарних темно-синіх очах, а тільки з кутиків визирає маленька хитрість свавільною усмішкою.

— Як подобається тобі твій архангел? Правда, зовсім милий товариш?

— Ти справді женщина?

Знов залунав глибокий радісний сміх, аж кілька здивованих залізничих слуг, проходячи повз них, оглянулися.

— Ще й яка! Чи ж инакше могла б я була так гарно відіграти комедію?

По лиці Лукії промайнула тінь.

Але очі архангела зайнялися блиском.

— Так, я жінка. І не хочу бути нічим иншим. Я маю відвагу признатися сама до себе. Ні, пожди ще хвилину! Непрохідна пропасть ділить нас від мужчини. Ніколи не зможе ані одна з нас запустити коріння на *його* ґрунт. Але досі вважали вони се соромом і пониженням. Так, якби з двох екстремів один мусів бути гіршим. Ми інакші, та й годі. Задача нової жінки — не вважати сього соромом, а тільки — імпульсом, щоб розвивати нашу цілу вдачу свобідно та гарно з усім тим чудовим, що вложено в неї. Багато маємо мужчин з незламною відвагою і вірою в себе, але жінок з такою прикметою мало. Поки що мало. Тому я захопила тебе, Лукіє, так радісно і підступно. Ти мусиш через мене навчитися вірити в жінку. В нову, чисту, усміхнену, що гордо признається до свойого жіноцтва, не є ані невільницею, ані сентиментальною апостолкою свободи, не гальмує свойого духового розвою старими пересудами, але й не вдирається з галасливим зусиллям у таку сферу, в якій усе лишиться чужиницею.

Лукія випростувалася і стиснула подрузі руку.

— Твоя правда.

Відтак узялися попід руки і пішли до міста.

— Архангели не потребують ніякої тоалети, але що я, на жаль, не архангел, як бачиш, то привезла з собою куфер. Його, певно, принесуть нам до гостиниці.

— І ти справді не мужчина? — Лукія дивилася на неї все ще з недовір'ям.

І знов залунав глибокий золотий сміх:

— Мене зовуть Мінна.

ХЛОПСЬКИЙ СИН

Тоня дочитала лист до кінця...

Забавна собі жінка — ся тіточка. «Відвідай мене вже хоч раз!» Якби-то до Бостону можна вибратися так собі, на малу прогульку з полудня! Ба, добре то говорити! Кілька неділь їхати морем та перед сим — іще добрий шмат залізницею. І з ким їй їхати? Самій? Ні, дорога тіточко, нічого з сього не буде! Але, може, буду в силі сповнити друге її бажаня. «Як не приїдеш сама, то пришли мені бодай свій об-

раз. Але слухай, не фотографію, випрошую собі се! Фотографії ненавиджу! Люди надягають на своє лице якусь святочну одіж, коли йдуть фотографуватися. Я ж так люблю бачити людей в їх буденній одежі, хоч би на ній навіть — і пару латочок. Отже...»

Ну, латочки у мене знайдуться.

Тоня підійшла до дзеркала і стала приглядатися меланхолійно своїй постаті. Відцвіла! Волосся, очі м'які, мляві, без блиску, виблідли, ніби час присипав їх тоненькою верствою пилу. Еге! «Прошу!»

— Добрий день.

— Добрий день, вуйку.

— Що, ти ще не снідала?

— Як бачиш, ні. Але зараз догоню. Сідай, прошу.

Старий, сивий як голуб пан з приязним лицем поклав обережно свій капелюх на столику і сів на фотель.

— Гарна погода, Тоню. Що се за листи у тебе?

— Ет, самі дурниці. Рекомендації, адреси від винарів і пр. Але ось лист від тети Вальгавзен.

— А що ж там чувати коло неї?

— Все добре, крім старости.

— Ого, а се що? Захорувала?

— Так, від самоти.

— Що, тета?

— Так, вуйку, можна мати без числа слуг, а проте почувати себе самітним.

— Так, але ти говорила про старість.

— Авжеж. Перша ознака наближення старости — се те, що чоловік почуває себе одиноким.

— Але така добра ґаздиня...

— Га-га-га, вуйочку, ти собі забавний! Ні, без жарту. Бачиш. тета хоче, аби я її відвідала. Пст, тихо, я знаю, що хочеш сказати. Ти готов їхати зо мною, але я на се не згоджуся. Ти при своїх шістдесят двох роках мав би вибиратися в морську подорож, мучити себе!.. Ні, нізащо в світі! А їхати самій також не хочеться. Адже знаєш, яка я непорадна. Їдучи на корабель, я спотикнулась би тричі на містку, замість паспорта показала б готелевий рахунок, свої куфри поміняла би з куфрами якого комівояжера з прібками товарів.

— Але ж, люба дитинко...

— Зрештою, сама тета подала вихід. Замість живої, готова прийняти мальовану Тоню.

— Що?

— Правда, що се дивне?

— Але ж я сього не розумію.

— Ну, справа цілком ясна, вуйку. Тета Вальгавзен хоче, аби я дала відмалювати себе для неї.

— Ай, ай, також концепт!

— І я так думала, вуйку.

— Що ж, зробиш сесе?

Тоня здвигла раменами.

— Не дуже радо. Можеш догадатися.

— Чому?

— Бо воно трохи запізно.

— Що? Чи ти...

— Ні, але... перейдім до чого иншого. Для тебе, дорогесенький вуйку, я все «дитина» і, бачиться, лишуся такою. Слухай...

— Зроби мені одну ласку та випий уже раз свою каву. Я не можу на се дивитися, як на молоці робиться кожушок.

Тоня засміялася та стала швидко снідати. Вуйко підвівся з крісла.

— Ну, тепер я йду. Не будеш мати нічого проти сього, як я заберу тебе по обіді-сніданні на прохід?

— Навпаки. Я дуже рада. Куди поїдемо?

— Ах, куди-будь, на свіже повітря.

— Згода, вуйку. О другій годині я буду вже тебе ждати.

Він пішов дрібненькими кроками, а вона станула при відчиненім вікні і вдихала золотистий весняний запах, що напливав знадвору. Та нараз промайнула їй по голові гадка: а ти — таки без серця, небого, що проводиш тут свої дні, мов у сні, замість жити при одинокій своїй родині. Бо «вуйко» не був, властиво, вуйком Тоні, але її опікуном, довголітнім приятелем її родичів, що, вмираючи, поручили йому доньку. Вона ще дитиною кликала його вуйком і задержала далі сей сімейний титул. Він був щирий приятель, але тета була рідною сестрою її батька і мала більші права до її любови. Ба, коби лиш не одна хиба. Пані Вальгавзен була властителькою одного з першорядних готелів у Босто-

ні. В її домі був вічний шарварок. День у день заїздили хмари подорожніх, кельнери, слуги, парубки, покоївки вешталися роями, телеграми відходили і приходили, листоноші бігали по сходах, усе тиснулося та кликало пані, що, хоч мала сильну голову на карку, все-таки часто тратила її. Відколи вмер її чоловік (дітей не мала), вела сама заряд незвичайно великого дому. «Пощо їй се? — майнуло в думці Тоні. — Чому їй не досить тих двох чи трьох мільйонів, що має, але працює, бореться, злоститься ще далі?» — Сього дівчина не могла порозуміти, та се й відчужувало тету від її серця. Ся гарячка до збирання, громадження грошей, до накопичування багатства на багатство, о, вона знала її.

Тонині родичі були зразу цілком убогі люди, слуги, що мучилися довгі роки, заким заощадили дещо грошей. За ті гроші купили малий корінний склеп. І довго відривали собі кусник хліба від уст, довго працювали без відпочинку, заким повелося їм побільшити його. Мати Тоні видумувала різнорідні ласощі, що мали великий покуп. Вкінці винаймили при своїм склепі кілька кімнат. Кождий поїзд привозив Вальгавзенам свіжі ласощі зі всіх сторін світу. Кілька смакошів почали столуватися у них. Вкінці вся аристократія тиснулася до їх кімнати та оплачувала золотом те, що вимудрувала пані Вальгавзен; вона день у день стояла з червоним лицем при печі в кухні, де ненастанно горів ґаз і куди ніколи не доходив свіжий подув повітря. Із сею кухнею в'яжуться перші спомини Тоні. Тут стояла вона, як було лише верне зі школи, аби колись могла також так само робити. А коли дитина просилася, щоб її пустити надвір побавитися, сварила на неї мати, як на легкодуха. І батько буркотів: «Твоя мама в твоїм віці також уже не бавилася».

Та раз якось обняла Тоня маму за шию і сказала: «Мамочко, чи ми все ще не досить багаті, аби ти не могла вийти з сеї поганої кухні?»

У відповідь на сі слова мама кляпснула її позауш, а батько сказав:

— Але ж, дитино, хочеш згинути з голоду?

А подруги Тоні хихотали і говорили: «У вас досить грошей, але твої родичі — скупарі. Наші родичі мають менше, як ви, а проте ходять з нами на прохід і возять нас уліті на

З часом порозуміла Тоня своїх родичів. Се у них була хороба, манія переслідування. Тепер мали вони сотки тисяч, але тремтіли все ще від споминів колишньої своєї нужди... Вкінці збирання та громадження грошей сталося їх покликанням, їх релігією, метою їх життя.

Коли Тоня мала двадцять років і не потребувала вже боятися ляпаса, запитала раз мами, чи не хоче хоч на часочок випочити? Мама розсміялася. Чорна, велика, обкурена димом кухня з блискучою мідяною посудою на стінах була їй миліша над усі місця спочинку в світі.

— Коли ми занадто прості для тебе, то йди заміж за пана, — сказав батько. — Женихів маєш доволі, скажи тільки, котрого хочеш.

О, так, женихів було доволі. Грубий будівляний підприємець, що, власне, знов стратив півмільйона на фальшивих спекуляціях, шляхтич-асесор, що мав більше довгів, як волосся на голові, багатий червоновидий синок властителя готелю, що шукав порядної господині.

Тоня відповідала сухо:

— Я не хочу заміж.

— За які гріхи покарав нас Бог такою дитиною? — журилися родичі. Вони не розуміли того, що розвинена, здорова, молода душа мусила набрати відрази до їх хороби.

Потайно потішалася Тоня в своїм безрадіснім житті тим, що діставала собі книжки та читала їх у вільних хвилях. Часом навіть дуже пусті книжки, але не було в кого порадитись. Вона рвалася всією душею з тісного і бідного круга своїх духових інтересів до ширшого духового життя. А літа йшли і минали, вона старілася з тим недовір'ям у серці, що кождий мужчина, наближуючися до неї, бажав не її, але її грошей. Се й справді було так у тих мужчин, яких вона пізнала.

Одної днини вмер батько. Тоді вона формально присилувала матір покинути інтерес і спочити.

Мати зробила се. Але диво! Чи то з туги за мужем, чи за привичним життям, досить, що два місяці по смерті батька вмерла й вона.

Тоня мала тепер великий маєток і — волю. Але вона вже була старою панною. Правда, тепер не стояло їй ніщо на перепоні роздути іскорку, що жевріла в ній ціле життя, в

ярке полум'я. Пішли щедрі замовлення у книгарів та продавців артистичних творів. Вона з головою кинулася в море всесвітньої літератури. Читала день і ніч. Без вибору, часто навіть не розуміючи. Ридала враз із Гайне та ламала собі голову над Шопенгауером. Сохла з туги до чогось палкого, великого, називаючи се кождої днини інакше: нині — жадобою знання, завтра — бажанням любови.

* * *

Вуйко явився точно. Виїхали геть далеко за місто. Перед малою сільською гостиницею спинилися. Посідали між цвітучими жасминами та бзами одно проти одного та стали складати собі взаємно свої денні справоздання.

Гольцер продав ще перед десятьма роками свою фабрику стяжок і жив тепер із процентів. Був се добрий дідусь, що жив уже близько тридцять років у щирій приязні з Вальгавзенами. Тоня любила його, як свойого батька, він її — як рідну доньку. Душі її він не розумів ні разу. Душі здавна анітрохи не обходили його, він любив лише чесних, порядних людей, що не дали собі «наплювати в кашу».

— А я думаю, — сказав він, ставлячи свою дополовини надпиту склянку кави на столі, — що ти все-таки повинна вволити волю тети. Вона стара, хто знає, як довго ще пожиє. Най би побачила останню свою своячку бодай хоч на образі. Ти повинна зробити їй сю радість.

Тоня приглядалася жайворонку, що піднімався в повітрі, і всміхнулася. Вуйко не переставав напирати.

— Се ж недорого. Не конче мусиш малювати себе в цілій постаті, лише голову.

— Байдуже про ціну, — сказала байдужно, — але де взяти маляра? Та й уся справа виглядає мені якось смішно.

— А, так, маляра. Я міг би тобі нараяти маляра, коли він... але думаю, він буде ще тут. Се й був би такий, що ти не потребувала би стидатися перед ним.

— Як се? — спитала Тоня.

Гольцер засміявся.

— Се простий хлопський син. Я знаю його родичів. Батько має кілька корів і возить молоко до міста. Мати не вміє ані слова говорити літературною німецькою мовою.

Як се склалося, що син став малярем, не знаю. Але Ланґів небіж — ти знаєш, бачиться, Ланґа, того, що має прядільні при Унґерґассе, — його небіж дав себе малювати для своєї судженої, для Тірмерівни, адже знаєш її також...

— Та вже ж, уже ж, я знаю їх усіх.

— Ну, бачиш, я так тільки. Портрет має бути дуже гарний. Старий Ланґ показував мені його якось, коли був у Гарка, що робив до нього рами. Як кажу, дорого се не буде...

— Але хто знає, чи він схоче мене малювати, — перебила Тоня міркування свойого опікуна. — Малярі люблять малювати молоді, гарні або бодай хоч інтересні лиця, але я...

— Ах, що там, — замітив вуйко, — маляр — то так, як швець. Ось вам нога, придивіться їй добре та зробіть мені вигідний черевик. По якімсь часі приносить тобі черевик, ти пробуєш його, він тобі сподобався, заплатиш — і справа полагоджена.

Тоня засміялася. Вона читала в книжках, як папи і королі поважали та шанували малярів. Але вуйко був собі справді оригінал!

— Знаєш, вуйцуню, — сказала весело, — можемо відвідати того шевця чи хлопського сина, як ти його назвав. Відтак можемо все ще рішитися так або сяк.

— Добре, — крикнув старий. — Я вивідаюся ще нині, де він живе, а завтра будемо могли піти до нього.

Він жив далеко за містом між старим розваленим млином і шпиталем для вбогих. Дах на хаті був покривлений, і ціла хата мала дуже опущений вигляд. По дерев'яних сходах знадвору входилося до дверей, на яких був напис: «Робітня», а понижче: «Ральф Брандер».

Тоня роззирнулася з зачудуванням. Вона уявляла собі цілком інакше вхід до малярської робітні. Застукали. Коли ж ніхто не відізвався, потиснули за клямку і ввійшли. Опинилися в досить темнім передпокою, що був відділений від дальшої части довгою грубою заслоною.

Тоня зупинилася збентежена, але вуйко пішов сміло до заслони і відсунув її. Перед ними була ясна кімната. Ввійшли досередини. На стінах висіло без ліку образів, пейзажів, голів, карикатур, звірячих студій, а всі були вкриті гру-

бою верствою пилу. На долівці лежав великий килим. Одна стіна була перероблена майже ціла на велике скляне вікно. Звернений до нього лицем, стояв малий, з руками в кишенях, бундючний уличник і сміявся. Навпроти нього, дополовини закритий шталюґою, сидів чоловік, із якого Тоня не бачила нічого більше, як лише кучму жовтого розкудовченого волосся.

Та ось він підвів лице. Дотла обпалене сонцем темне лице з приплесканим носом та великими яркими голодними синіми очима — хлопський син.

Тоня пробуркотіла щось, чого сама не розуміла. Вуйко випрямився.

— Ви пан Брандер? Я вже чув про вас.

Маляр видивився на них, мов непритомний. Видно, був так затоплений у своїй роботі, що не чув приходу гостей. Він сказав хлопцеві: «Можеш собі сісти», встав і підвів Тоню та її товариша до канапи, що стояла в куті. Сам присунув собі крісло.

— Я просив би вас, — почав вуйко трохи чемніше, — аби ви змалювали мені оливною фарбою мою сестриницю.

Брандер глянув на Тоню, що спаленіла по самі вуха, хвилину не міг рішитися, відтак сказав:

— Швидко вам треба образа?

Гольцер притакнув:

— Її тета в Бостоні...

Тоня перебила його:

— Ні, зовсім не конче швидко.

— Так, то добре, бо інакше я не міг би прийняти замовлення Я рад би вперед викінчити отсей портрет, — і він показав на шталюґу.

Тоня глянула туди і пирснула сміхом. З полотна визирав вуличник з безстидним смілим виразом, держачи руки в кишенях. Сміх Тоні розвіяв те невеличке заклопо́тання, що висіло над ними. І вуйко засміявся.

— Се мусить бути дуже немила робота малювати такого вушобийника, що?

— Навпаки, — сказав маляр. — Се чудовий модель. Якби я мав усе такі голови!..

Вуйко глянув значущо на Тоню. Чи то не божевілля заключати умову з малярем, що має такі чудернацькі погляди? Але Тоня сказала коротко:

— Ну, то коли, пане Брандер, будете мати час для мене?

— Десь за чотири неділі.

— Що? Так довго хочете малювати сю пику? — крикнув вуйко спересердя.

— Дасте мені знати? — запитала Тоня швидко.

Маляр задивився перед себе, а потім сказав звільна:

— Можу вам прислати звістку.

Тоня виймила візитову картку зі своєю адресою і подала йому.

— Так, а тепер не перебиваймо довше пану Брандеру. Ходімо, вуйку!

Гольцер ледве підвівся з крісла і погрозив вуличникові, що сидів на кріслі, як на коні, і глумився з обох.

— Ага, правда, а скільки буде... — Старий хотів ще знов звернутися до маляра, але Тоня легенько випхала його надвір.

— До побачення! До побачення!

— Не казав я? Справжній хлопський син, — буркотів старий, спотикаючися на сходах.

* * *

Минали тижні. Тоня казала собі принести багато матерії на сукні і пробувала перед дзеркалом, яка краска найліпша до її лиця. Відтак казала собі поробити сукні. Так багато нових суконь нараз не мала вона ще ніколи. В яку має убратися до портретування? Кілька днів роздумувала над сим, потім зложила цілий сей крам у шафу, а сама розсміялася над хвилевою примхою. Від Брандера не було ні слуху ні духу.

Тоня ходила своєю звичайною дорогою — з саду до хати, з хати до саду. Старий сивий дідусь був одиноким її товаришем, він оповідав їй дивовижні події, що сталися сорок літ тому за його молодих літ. Дівчина слухала, всміхаючися сумовито. Властиво, сю минувшину вона знала ліпше, ніж сучасність. Що лучило її із нею? Що вона їй завдячувала? Життя, що плило сумним руслом, без внутрішнього змісту, без напряму, без цілі. Люди минали її, як чужі. Її вважали скупою гордою дивачкою. І вона так була зв'язана їх глупим недовір'ям, що не мала до них серця, держалася

холодно, збоку. Чого їй хотілося властиво? Ані устиску руки, ані солодких слів, ані церемоніяльної усмішки, ані нічого такого, чого, може, й не було на світі або бодай не було для неї. В її серці боролася небесна любов із земною. Вона не хотіла давати, не діставши нічого. А що не була вродливою, не хотів її ніхто із-за її самої. Але що була багата, хотів її не один. За майно давали їй ім'я. Для неї сього замало. Небесної любови вона ще не зазнала.

* * *

Раз якось сказав до неї вуйко:

— Ага, правда, що ж сталося з твоїм наміром дати себе портретувати?

Її уста дрогнули гірко.

— Я запогана для нього. Не дав ніякої вістки про себе.

— Та ж я тобі зараз сказав, що се хлопський син, — відповів старий сердито. — Можливо, що він навіть не вміє писати. Піду до нього та запитаю, чи вже нахляпав того свойого вуличника та чи має тепер час для порядних людей.

— Як собі знаєш! — сказала Тоня. — Мені се байдуже.

Кілька днів опісля отримала картку з дивоглядним писанням. Неподописувані слова виглядали ось як: «Поваж. Пані! Коли Ваша охота, завтр. о трет. год. зач. малюв. Брандер».

— Чи ти був у нього? — спитала Тоня, показуючи йому картку.

— Був учора. Подумай собі, його вуличника купила берлінська національна галерея. Видно, який там смак у тих панів. Така шанталава пика волоцюги. І грошей дістав він за се — вгадай скільки?

— Тисячу марок.

— Шість разів стільки, — говорив далі сильно зворушений вуйко. — Уважай лише, аби він не багато зажадав від тебе. Я запитав його про ціну, але він буркнув щось і сказав, що ще й сам не знає.

Тоня пригризла з невдоволення уста.

— Але ж вуйку, се вже моя річ. А чого ж він дав мені ждати так довго на вістку?

— Або я знаю. Коли я ввійшов до нього, здавалося, що він трохи заклопотався, почав щось мимрити, ні те ні се, бачиться, він забув усе чисто.

Другої днини надягла на себе Тоня найзвичайнішу сукню, яку лише мала, і пішла до маляра.

— Чи так буде добре? — запитала. Він недбало зирнув на її сукню.

— Авжеж, чому ж би ні?

Сукня була з темної матерії і не була їй зовсім до лиця. Але йому се було байдуже, і їй — теж. І ось вона сіла на кріслі з поручням проти широкого вікна, що сипало немилосердно ясний потік світла на її лице і відслонювало кожду рисочку, кожду його лінію. Ральф впився своїми голодними очима в неї і почав рисувати. Їй здавалося, що сидить, як засуджена на кріслі тортури, віддана без опору допитливим, вигребущим поглядам свойого візаві.

В першім сеансі був рисунок скінчений і підмальовано тло. Брандер працював страшенно швидко. Тоня відітхнула, коли по годині могла йти домів. Ще сім-вісім сеансів, — мовив він, — і образ буде скінчений. Треба тілько, щоб вона приходила щодня, бо він не хотів би, аби образ засихав, лише хотів би малювати мокрим по мокрому.

Прийшла другого дня. Аби не сиділа так німо, заговорив він до неї десь-колись кілька слів у часі малювання. Його спосіб говорення був дивно наївний. Часто забував скінчити розпочате речення, часто здавалося, що говорить сам до себе, так тихо та незрозуміло буркотів собі під носом, не дбаючи, чи вона чує його, чи ні. Аби його порозуміти, дивилася вона уважно на його уста. Запримітила, що вони були ярко-червоні і все трохи отворені. Вона бентежилася та не відповідала нічого, коли він ще щось запитав її. Потім і він не обзивався більше, лише працював далі мовчки.

Вона бачила косми жовтого волосся, похилені над полотном, де зарисувався її образ. Деколи піднімав узад голову та впивався їй своїм поглядом у лице. За кождим разом вона чула немов удар, яким її хтось почастував. Було щось брутальне, зневажливе в сих його поглядах.

Вона перелякалася, коли придивилася вперше докладніше своєму образові. Мусила сісти на крісло, аби не пова-

литися на землю з лютости і сорому. Пощо запотребилось йому відкривати все те, що лежало сховане глибоко в її душі? Безпощадно виволік він на світ усе, чого по її думці не міг ніхто догадатися. Туга змучених самотою, отінених очей, гірка морщина в кутиках тонких, зрезиґнованих уст, тиха дрож ніздрів, що так багато зраджувала... Се було погано, підло з його боку, що він відав те все. Се була брутальність. Він замітив її сильно схвильоване лице, похилився над нею і запитав, що їй таке? Чи не подобався їй образ? Вона німо звернула свої очі, повні сліз, до нього. Се був докір. Але хлопський син не зм'як. Засміявся своїми червоними, як мак, устами та встромив зафарбовану руку в хвилясте волосся.

— Думаю, що образ добрий.

І відтак впивається їй своїм поглядом знов у лице, вгризається в лінії і знаки, що були на нім, порівнює їх з лицем на полотні і киває вдоволено головою.

Вона спішить домів. Вона почуває себе приниженою, збентеженою. Як то, знайшовся хтось такий, що все прочитав у її душі! І те око, що вперше відчитало се письмо, було око байдужности. Як се їй гірко!

Може, він нишком сміється із того, що вичитав... Тоня ненавидить його.

* * *

— Відійшла мені охота ходити до нього, — сказала рівнодушно. А вуйко в заклопотанні почухав потилицю.

— Коли хочеш, то я піду з тобою, але ходити мусиш. Що тобі з розпочатого образу? Заплатити мусиш сяк чи так. А люди, що вже чули про се, плестимуть Бог зна які нісенітниці, коли ти нараз відкажешся.

— Хто ж чув про се? — спитала Тоня.

— О Боже, всі. Я сказав Савльові, що стрінувся зо мною якось у пиварні, а він надрукував се в своїм «Дневнику». Та просив ще Брандера, аби виставив сей образ у тутешнім артистичнім клубі, заким перейде в твоє посідання.

— Брандер не говорив мені про се ані словечка.

— Певно був би тепер попросив сього у тебе.

— Ніколи б я на се не позволила, — відповіла прикро. — Але твоя правда, треба йти.

«Нісенітниці», які могли плести люди, вплинули, безперечно, на Тоню. Сповістила Брандера кількома словами, що прийде знов. А потім не спала цілу ніч перед тим і прийшла невимовно зворушена до ательє. Ральф стрінув її, як звичайно, з байдужною чемністю. Перепавзувала кілька день, та се нічого не вадить.

— Виглядаєте сьогодні дуже добре, — сказав, зазирнувши їй у очі, ще блискучі від сліз.

Вона подумала собі: «Негіднику, ще глумишся з мене», та сиділа непорушно. Згодом утихомирювалося її зворушення. Розкуйовдані косми жовтого волосся на його голові нагадували їй схвильоване вітром колосся. Вона заблудила очима в тім волоссі: «Чи міг би хто почислити всі волоски? Їх мільйони». Нараз почула себе легкою та щасливою, охочою до шалених спостережень. А у нього, властиво, зовсім дитиняче лице. Аж по широке енергічне підборіддя. Та притім не був він такий-то молодий. Перейшов уже двадцять восьмий рік. Властиво, не був багато молодший від неї. Кілька років. Та все ж таки вона виглядала супроти нього як його мати.

Нараз він розсміявся. Він мав те до себе, що нагло, без усякої причини вибухав сміхом. Бог зна, що йому при тім шибало по голові. Зразу се ображувало, боліло її. «Чи він з мене сміється?» — думала собі. Потім буркотіла люто: «Хлопський син!» Нині не сердив її сей сміх. Навпаки, вона й собі ж засміялася весело. Він зирнув на неї здивовано.

— Але ж се комічно, — сказала Тоня.

Притакнув головою. І кожде думало собі щось иншого. Потім він сказав:

— Ну, дякую на нині.

І підвівся, складаючи пензлі на палеті. Вона знов була недобра.

— Чи я вже тут годину?

— Навіть чверть години більше.

Поволі пішла домів. Сеї ночі спала твердо та солодко, як дитина.

Другого дня він мовив:

— Ще три сеанси і надіюсь, що буду готов. — І тут виступив зі своєю просьбою. Чи не буде вона противитися,

коли він дасть сей образ на виставу? Її знов укололо се. Розуміється, ще й як противна. Образ призначений лише для одної особи, і вона не хоче, аби кождий перший-ліпший обзирав та критикував її.

— Як хочете, — сказав Ральф.

— А ви не будете на мене за се лихі? — спитала.

Засміявся.

— Лихий? Ані мені не сниться. Се лише такий звичай. Мені се, зрештою, байдуже.

— Ви маєте, либонь, усе багато роботи?

— Не конче. Часами минають місяці і нема ні одного замовлення.

— Чим же ви тоді займаєтеся?

Почервонів трохи.

— Тоді йду до своїх родичів.

— Ах, так! — сказала Тоня та пригадала собі слова вуйка. — Робите студії на вільнім просторі?

— Та ніби так, — засміявся він. — Уживаю сонця.

— Видно се по вас, — відповіла весело, натякаючи на його обгоріле лице. — В кождім разі ви не повинні сього робити без накриття голови.

— Ах, що там! — пробуркотів.

Помітний контраст до здорової, обгорілої краски його лиця творили його білі як сніг маленькі руки, що в суставах, бачилось, не були грубші, як у дванадцятилітнього хлопця.

* * *

Найближчий день — то була неділя. Чистий голос дзвонів залунав у Тониній кімнаті. Сонце горіло над садом. Люди гуляли весело в святочних строях по вулиці. Тоню зібрала велика охота вийти і вмішатися в ту веселу говірливу юрбу. Нараз побачила вуйка, що йшов садом, і посумніла. А все ж таки він одинокий чоловік, що піклується мною, — обізвалося щось у її нутрі.

— Підемо на прохід? — запитав він по своїм «Добрий день».

— Добре, ходімо.

Одяглася і вийшла. Вона йшла певним кроком усе трохи наперед нього. Голову тримала трохи взад так, що її очі

дивилися просто в синє небо. Нараз залунав коло неї тонкий голос вуйка:

— Але ж, Тоню, куди ти йдеш, властиво? Та ж ти біжиш.

Вона звернула лице в його сторону.

— А-а...

— Бачиш, я собі зараз подумав, що ти не знаєш, куди біжиш.

Показалося, що вони всього кілька кроків від ательє. Спаленіла сильно, взяла старого під руку і пустилася в иншім напрямі.

— Та ж він не працює в неділю, — мовила, всміхаючися стиха. — Ото з мене забудько!

— Та ні. В неділю він — у своїх родичів у Блюмав, — відповів вуйко.

— Так?

— Савль оповідав мені се оноді. Він, бачиться, взагалі багато товаришує з ним.

— І вважає його здібним?

— Ще й як! Савль твердить, що се один із найліпших новочасних малярів. Він ще там якось висловився по-вченому, але мені се не держиться голови. Тільки, що той Брандер робить багато дурниць.

— Яких?

— Одно те, що багато дармує. Коли не має ніякого замовлення, то, замість робити студії і виробляти собі техніку, він лежить горі животом і дивиться безцільно в небо.

— Я думаю, він іде тоді до своїх родичів?

— Так, се значить, він лежить на полі, а коли зголодніє, нассеться молока просто з дійок корів, що пасуться там, і не йде зовсім до хати.

* * *

Слідуючого дня, коли Тоня відчинила двері до ательє, почула живу суперечку. Стояла хвилину нерішуче, чи має відхилити заслону, чи відійти. Нараз почула, як Ральф сказав спокійно:

— Між нами все скінчилося, я не хочу тебе, надоїла ти мені. Пощо ся сцена? Йди та...

Жіночий голос залящав. Роздався грюк. Якась посудина розлетілася на череп'я. Попри Тоню перебігла напрочуд гарна дівчина з розвіяним волоссям і з лицем, залитим сльозами, і вискочила геть.

— Аґлая Брантгурст, — шепнула Тоня. — Найпишніша красуня в місті, якої добивалися сини найперших родин, вона тут! А він, хлопський син, відіпхнув, прогнав її!

Хвилину вагалася, потім відвернулася швидко і збігла по сходах назад. Вона не могла б йому глянути в лице. В її голові роїлися дикі думки, яких вона не могла зараз розв'язати.

Ввечір пішла на дальшу прогульку. Вуйко сього пополудня пішов на круглі і не міг їй дотримати товариства. Вона пішла через поля та толоки, через міст, що перекидався через ріку. Далі потяглися просторі ліси. На їх краю розсілося декілька хат. Одна мала довкола буйну леваду. На буйній мураві паслися корови. Трава росла високо. Яркі макові цвіти стріляли з неї вгору на високих бадиллях. А Тоня пішла тихо вздовж плоту і дивилася в одно місце. Майже схований у буйній зелені, лежить там Ральф і, недбало підложивши руки під голову, дивиться своїми синіми голодними очима перед себе, в золоту далечінь. А його очі чіпляються стебел, цвітів, усього того жита перед ним і висисають із нього щонайкраще, те, чого перед ним не бачив ще ніхто, те найтайніше, що було заховане, і розщіпають з жорстокою самоволею їх душу та роблять із неї новий твір.

Тоня притискає груди руками. Щось в її нутрі силує її дивитися та й дивитися на сього мовчазливого чоловіка.

* * *

Слідуючого дня з полудня сиділа проти нього. Вона не хотіла прийти, а проте прийшла. Побоювалася тайком, що він заговорить про вчорашню сцену. Бо він бачив її, коли Аґлая відшарпнула набік заслону. Але він не казав нічогісінько, взагалі не мовив ані слова, лише сидів, похиливши низько свою ясну голову над роботою, потонувши в думках.

Тоня не зводила з нього очей. Як мала би виглядати женщина, яку б він полюбив, коли відіпхнув від себе з немилосердною байдужістю найкращу, найчистішу, найлип-

шу? Чому він відправив її? Надокучила йому? Він сказав їй: «Надоїла ти мені!» Надоїсти може лиш те, що було в нашім посіданні. Тоня затремтіла. В тій хвилі залунав його дзвінкий дитячий сміх. Він думав про щось веселе. Її голова похилилася на груди. Ральф схопився з місця.

— Дякую, на нині вже досить.

Вона налякалася.

— Чи вже так пізно?

— Ні, але ви виглядаєте нині дуже недобре. Ви цілком змінилися. Ваше лице якесь сіре. Відложимо до другого сеансу!

Потім пішов до столика, де стояла аґатова пушка з папіросами. Закурив собі одну.

— Ви курите?

— Ні.

Хвилину блукали його очі по її лиці, потім промовив невинним, спокійним голосом:

— Вам, певно, вчора було прикро? Дуже мені жаль.

Притім виглядав несказанно добродушним. А потім по хвилі простягнув до неї руку:

— Нехай се лишиться між нами, задля неї.

Тоня подала йому свою руку.

— Ся замітка була зайва.

Минуло кілька хвиль. Вона стояла перед ним з похнюпленими очима, неначебто вона чим провинилася. Нараз він сказав:

— Прошу, чому не сідаєте?

Бо вона вже довго стояла та тримала капелюх у руці.

— Ви вже не будете більше працювати?

— О, буду, але в тій хвилі не маю охоти.

Нараз докинув, немов договорюючи свою думку:

— А все через отсю погану буду, се ательє. Я мав, звичайно, все ще другий вихід.

Вона мусила засміятися мимохіть. Відтак сказала:

— Простіть, але я думаю, що такі сцени непотрібні, а бодай нечасті.

Не відповів, лише дивився на стелю. Тоня вперше оглянула ательє. Досі була все така несмілива і не важилася розглядатися. На стінах висіли образи та ескізи, але всі майже були не до пізнання під пилом. Килим на долівці

був засмічений попелом від цигар, обрізками паперу і т. і. Так само — столи і консолі, на яких стояли предмети иноді немалої артистичної вартости. Софи і крісла, оббиті дорогим оксамитом, були нечищені, а на них лежала накидана всяка всячина. Видно було, що тут може ще ніколи не доторкалася дбайлива рука.

Ральф запримітив легеньку здивовану усмішку на устах Тоні.

— Чисте кавалєрське безладдя, правда? — сказав весело.

— Мабуть, не хочете інакше.

— Ха-ха-ха! — засміявся. — Не хочу. Хотіти-то я хочу, але инша річ, чи можу.

— Та ж можете наймити собі доброго слугу, ні?

— Ні.

— Чому ні?

— Бо...

Засміявся знов та глянув на неї милосердно збоку, немов подумав собі: яка ж ти собі наївна людина!

Вона почала догадуватися правдивого стану речі.

— Але ж ви маєте великі доходи! — замітила мимохіть.

— О, так, але ще більші розходи.

— Як се?

— Не для себе! — сказав. — Але...

— Що? Впрочім, простіть мені! Яке я маю право мішатися в ваші відносини?

— Чому ні? — замітив він простодушно. — Відучора вважаю вас немов своїм товаришем.

— Справді так? — крикнула вона, і серце її забилося живіше.

— Певно! — сказав він, обтріпуючи попіл з папіроски. — У вас є щось таке, що мене майже приневолює до довір'я, а думаю, що міг би сповідатися перед вами, як перед матір'ю. Бо перед нею... але вам що такого?

— О, нічого, — мовила Тоня. — Тут у крисах капелюха мусила бути шпилька, я вкололася трохи. — А потім докинула з легесенькою усмішкою:

— Чи можу покористуватися своїм материнським правом і...

— І що?

— І прислати свою дівчину, аби зробила тут порядок як слід?

— Але ж ні, що за гадка! — засміявся він. — Ні, се вже не йде. Я не люблю, коли тут нишпорять чужі руки. Та й так, мабуть, усе вборзі зміниться.

— Як се?

— В сих днях рішиться, чи віденська галерея відкупить у мене один образ.

— Та ж ви продали недавно один до Берліна.

— Ах, так...

— Ну? Говорять, що ви дістали за нього гарні гроші.

— Так, а по правді — не я, лише мої віритслі, яких маю ще з часів академії, різні люди...

Тоня похитала головою.

— Ну, і що зробите, коли куплять ваш образ?

— Побудую собі нове ательє. Цілком просте, без паради, але вигідне.

Тоня наділа скоро капелюх на голову.

— Та годі вже мені гаяти вам часу.

— Ще два сеанси, — сказав він, відчиняючи їй двері.

Коли прийшла домів, вложила чек на звісний банк у коверту і відіслала його Ральфові. Чек був виставлений на суму, яку він дістав за свойого вуличника. Про ціну свойого образа не питала його цілком.

* * *

Коли слідуючий раз переходила через добре знайоме подвір'я і наближалася до дерев'яних східців, вилетіла проти неї з тіні дерева якась жіноча постать, що там була схована. Була се Аґлая.

— Пані, — промовила в сильнім зворушенні. — Ви й так уже майже все знаєте, то знайте ж і решту! Він не хоче приймати листів, які я післала йому поштою. Ось лист, заадресований чужою рукою. Змилуйтеся, положіть сей папір де-будь, де б він найшов його, але робіть се так, аби він не запримітив. Я зроблю собі смерть, коли він не...

Нагорі заскрипіли двері — молода панночка вибігла із подвір'я. Тоня стояла на місці, тремтячи від голови до ніг і мнучи у руці невеличкий папір.

— Бідна ти, нещасна дитино! — заговорив у ній якийсь голос, якийсь високий, святочний настрій огорнув її, і вона сказала собі в душі:

— Я хочу ощасливити тебе, ти гарна, дівчино, він мусить тебе знов полюбити.

В такім настрою пішла горі сходами. Але нараз майнула їй по голові гадка: чи я ошаліла? Яку силу маю я над тим чоловіком? Хвилинку здавалось їй, що він належить до неї, що вона має до нього якесь право. Ошоломлена відчинила двері. Ось він стояв перед нею. Його брови були наморщені, зрештою, лице здавалося спокійним. Для неї, однак, було воно в сій хвилі страшне, наповняло її тривогою.

— Дайте мені той лист, нехай кину його за нею! — сказав і протягнув руку.

Тоня відповіла спокійно:

— Я не маю ніякого листа.

— Перепрашаю! — сказав він так само спокійно. — Маєте, я бачив цілу сцену.

— Ну, то ви зле бачили.

Його зіньки стяглися, так що очі набрали якогось звірячого вигляду. Він ухопив Тоню за руку, в якій вона тримала лист, і його пальці ввертілися між її. Вона не пускала. Але вкінці таки пустила, бо він майже роздавив їй руку своїми білими, слабими дитинячими руками, так що аж заточилася з болю і мусила сісти на лавочці. Він подер папір на дрібні шматочки, потім підійшов до неї.

— Вибачайте, але з товаришами не робиться багато хороводів, правда? Прошу досередини.

— Ні! — простогнала вона. — Прошу, кликніть мені дорожку... рука...

Не могла говорити далі, її серце вмлівало з болю. Та він відкинув набік заслону, так що світло вдарило з нутра і присів коло неї на землі, взяв її руку в свою, доторкнувся її ніжно своїми устами і обвинув скалічені пальці хустинкою. І коли вона бачила, як він заходився, клячучи перед нею, мусила всміхнутися і склонила голову, так що його ясне волосся доторкалося її лиця. І сказала:

— Добре вже, ходімо досередини.

Він увів її всередину. Але не працювали довго. Обоє не мали якось охоти. І він заявив:

— Тепер мусимо відбути ще один сеанс більше, бо останній раз і нині зробили ми дуже мало. Вам уже надоїло приходити сюди. Але в двох сеансах уже напевно будемо готові.

Потім знов прийшла якось (кілька днів пропустила задля скаліченої руки) і застала його двері зачинені. Де він? На табличці було написано: «Виїхав». Куди? — подумала. Була однак цілком спокійна. Вернути мусив конче, бо знала, що він скінчить її образ. Одного ранку, десь за чотирнадцять днів, дістала від нього картку, в якій звинявся, що мусив виїхати так нагло в пильнім ділі. Та ось він вернув і просить її, аби прийшла знов на сеанс.

Пішла і побачила, що його лице ясніло, немов від внутрішнього сонячного проміння. Про її скалічену руку він, бачилось, забув, бо не запитав навіть, чому мала один палець завинений. Взагалі, був мовчазливий, немов зайнятий чимсь зовсім далеким. Його тонкі руки, в яких було стільки брутальної сили, вмотувалися раз пó раз в ясне буйне волосся. По годині сказав до Тоні:

— Ну, слідуючий раз буде вже остатній.

Вона притакнула. Потім цілу ніч не могла спочити ані заснути. А коли настав ранок, чесалася майже цілу годину, бо хотіла показатися гладкою і пристойною, а її волосся нараз підійшло догори, бурилося і спліталося кучерями. Потім пройшла востаннє через подвір'я, де стояв великий самітний явір. Але чому двері до ательє були відхилені? Здивована відчинила їх. З нутра залунали голоси: один — цілком молоденький, співучий, а один — злегка зворушений. Заслона не була цілком зісунена. Вона заглянула досередини. На софі сидить дитина, зовсім молоденька дівчинка, найбільше шістнадцятилітня — от так, перша провесна, — і великими, зачудованими, невинними очима роззирається по всіх запорошених образах і показує невеличким, ніжним сказівним пальчиком на ті, що їй подобаються найліпше. А поруч неї сидить Ральф, обнявши рукою її ще нерозвинені плечі, і зазирає палкими очима в її лице. Його ясне волосся доторкається до її попелястих кучерів, і він впивається своїми устами в її коралеві дитинячі уста.

Ластівки шибаються попід вікна, а сонячний промінь освічує їх обоє. Вони все забули, навіть двері забули зачинити... Тоня віддаляється тихо-тихесенько.

* * *

Вона не пішла зараз додому. Йшла вулицями та вуличками, читала плакати на мурах, дала кільком жебручим дітям милостиню і сіла вкінці в якімсь публічнім парку. Склонила голову на поруччя лавки і прижмурила очі. Було їй, зрештою, зовсім добре, лише чула, що в лівій груді давило її немилосердно щось тверде, кам'яне, і вона не могла ніяк зрозуміти, що се таке. Коли би труп мав чуття, мусив би відчувати щось подібного, — подумала собі. Відтак притулила руку до болючого місця і почула тихий тремтячий стукіт. Нараз догадалася: ах, та се ж моє серце!

Опісля прийшли пішоходи і дивилися здивовані на неї, як вона сиділа, притискаючи рукою груди. Вона встала і пішла домів. Сонце того дня цілком не хотіло заходити. Та й потім не було темно, бо повнолиций місяць піднявся і зробив новий день.

Тоня лягла вправді, але відчинила вікно, і в її кімнату влилася ціла повінь світла і літніх пахощів, її душа оп'яніла, і сон відбіг від неї. Зложила руки навхрест на зраненій, хворій груді і не могла прийти до себе з зачудування, і зо щастя, і з горя.

Нинішнього дня серед болю вродилася її любов. Удар, що зранив її серце, отворив їй заразом очі. Вона любила Ральфа. Любила його так, як може любити тільки дозріла жінка, небесною любов'ю, що дає, не бажаючи одержати. Припавши головою до подушки, вона всміхалася, а сльоза за сльозою котилася по її лиці. Потім заснула, як той, що близький смерти і надіється проснутися у Бога. Думала справді, що не переживе сеї ночі.

Але, як лише розвиднілося, вона прокинулася, і її огорнула розпука і безрадність. Чи зробити собі смерть? Знала напевно: без нього не могла довше жити. Що то за дні будуть, коли вона дихатиме, не сміючи пестити своїми очима його ясного волосся! Не чуючи його глупого безпідставно-

го сміху, не всисаючи в себе всієї тої атмосфери, що віяла від нього, як від шмата сирої землі!

Тоня зірвалася прудко з ліжка і станула перед дзеркалом. О, яка вона ненависна сама для себе! Чому вона не була гарна, принадна? Але що для нього краса? Аґлая була принадна, як Венера, а проте він відіпхнув її. І душа закоханої дівчини догадалася, чого він хотів. Він хотів натуральности, неприкрашеної, непригладженої, простої природи. Молодости зі свіжим пухом наївної змисловости довкола червоних уст, любої дикости, непогамованого, невпинного, майже несвідомого бажання.

Тоня зітхнула. Як то, і її мав би він колись полюбити? Її, стару панну, перецвілу, зів'ялу в сумній самоті? Її, якій довіряв, мов матері? А коли не схоче її, вона мусить умерти. Мусить. Сльози полилися потоком із її очей, коли згадала, що не буде їй вільно бути близько нього. Ні, такий час не повинен, не смів настати для неї на світі. Але чи ж нема у неї нічого, чим могла би прикувати його до себе? Вона схопилась, мов ужалена. По голові промайнула їй якась думка. Боже Всевишній! Спаленіла аж по самі вуха. Її уста стиснулися судорожно. «І чому ж ні?» — запитала сама себе з блискучими очима. А потім мов гора звалилась їй на серце. О Боже, коби мала хоч одного чоловіка на землі, в кого б могла попросити поради, помочі! Вуйко? Ні, він не зрозумів би її ніколи, ніколи! Ні, вона сама-самісінька! Сама мусила перебути свою боротьбу, не радячись нікого, крім свойого серця...

В гарячці увійшла до його ательє.

— Чи ви були тут учора? — запитав.

— Так, — відповіла, — але я вернулася, бо ви мали гостя!

Не відповів нічого, лише похнюпив очі в землю. По хвилі сказала Тоня:

— Чи се ваша суджена?

Засміявся тихо.

— Ні!

Потім узявся до мальювання. Малював майже півтора години. Потім сказав:

— Тепер образ уже готов настільки, що можу його викінчити без вашої присутности.

— То вже кінець? — запитала глухо.

Кивнув головою.

— Може, позволите циґаретку? Ах, правда, ви не курите!

Вона встала і взяла свої рукавички. Ґудзики не хотіли якось защінкатися. Нараз промовила:

— Ну що ж, купили ваш образ?

— Не хочуть; зразу хвалили його в часописях на всі способи, а потім комісія орекла, що він не надається до галереї. Нехай і так!

— Ну, то не буде нічого з перебудóвання вашого ательє?

— Наразі ледвó, — відповів і зітхнув крихітку.

«Що він зробив з тими грішми, які я недавно післала йому?» — подумала вона собі.

— Я був отсе в Англії! — заговорив він. — Там я бачив, що то значить ательє. Яка розкіш, яке багатство, а притім, не виходячи з доброго смаку, се...

— Коли ви були в Англії? — перебила йому.

— Перед чотирнадцятьма днями.

Ах, тепер уже вона догадується, що він зробив з грішми. Розкинув, як полову, на всілякі дурниці, на... Кров підходить їй до лиця.

— Я чула сими днями, що в Лондоні йде, власне, ліцитація правдивих гобеленів. Чому ви не купили їх? Се ж найкраща оздоба в більших залах.

— Так, але дорогі у біса, — буркнув він.

Вона здвигнула плечима.

— Таких речей не купите щодня. Зрештою, здається, ліцитація ще не скінчилася. Як гарно виглядали би отсі стіни, обвішані гобеленами з сімнадцятого віку з рисунками де Крайє!

Повертається поволі при сих словах кругом і обзирає стіни. Він здивувався трохи, потім усміхається:

— Ну так, але і меблі мусили би бути відповідні.

— Дука де Ровінь продає інвентар своєї палати при Корсо в Римі. Мають там бути меблі чудової роботи, всі в найкращім ренесансовім стилі.

Ральф хитнув головою.

— Вірю, але тоді мусив би я побудувати собі цілком нове ательє.

— Чому ж би ні? — мовить вона спокійно. — Певно, що так. Я на вашім місці взяла би собі за взір ательє Макарта*. Воно стояло в старім розкішнім саду, тут якраз такі ґрунти на продаж.

Ральф з розіскреними очима бігає за її фантастичними планами.

— Так, се було би усе дуже гарне, але на се треба бути багатим.

— Ну, — каже вона байдужно, — такий артист, як ви, може здобути собі все, чого лише забажає.

— Ну так, але пізно, — докидає він у задумі.

Нараз промовила вона, здіймаючи з руки надягнену вже рукавичку:

— Ну, а чому ж не оженитися з багатою панночкою?

Він засміявся.

— Бо не знаю такої. Всі, що мені досі припали до вподоби, були бідні, бідніші від мене.

— Так-то воно звичайно на світі. Негарні бувають багаті, гарні — бідні. На щастя, Бог дав кождому щось. Негарні живуть задля гарних, аби ті послугувалися ними. Тоді негарні стануть також гарними — зі щастя.

Тонині очі заходять слізьми.

— Але лондонську ліцитацію ви не повинні пропустити. Мені було би жаль.

Та нараз вона приступає ближче до Ральфа, бере його за обі руки, звертає до нього своє розпалене, внутрішнім зворушенням украшене лице і мовить тремтячим, м'яким голосом:

— Пане Брандер, чи можу віддати вам на услуги свій маєток або, — її голос урвався і розпливається в сльозах, — чи хочете бути його паном, даючи мені своє — ім'я? Я, я, здається, знаю вас добре і не буду ніколи обмежувати вашу артистичну свободу. Ви розумієте мене — я не влазлива, прихильність, якою ви добровільно наділите мене, прийму з подякою, але претензій на неї не буду мати ніколи.

Хлопський син стоїть онімілий. Поводить рукою по волоссю і почуває до неї безмежне співчуття. Потім простягає до неї руки і каже тихо, з добродушним поглядом:

— Най буде й так, товаришко!

На хвилю устиск злучив їх руки, потім вона пішла. Не плаче вже більше. Лице її побіліло, її очі світяться. Вона повна великої любови, тої, небесної, що дає, не бажаючи одержати нічого. Вона окупила собі право оглядати його ясну голову, вгадувати його бажання, піклуватися ним. Вона скромно сидітиме десь-колись у кутику його ательє і буде придивлятися його роботі. І знайде в собі силу, що змусить до мовчання її серце, коли він вийде з дому і верне назад, обнімаючи тепле, молоде життя, на якім він відсвіжить свої голодні, прагнучі артистичні очі.

Вона буде терпіти в щасті і буде щаслива в горі.

ЛІНКЕЙ (ЙОЗЕФ ПОППЕР)

ІЗ «ФАНТАЗІЙ РЕАЛІСТА»[1]

ТАМЕРЛАН* І ГАФІЗ*

Тамерлан здобув Фарс і відпочивав. Та ось прийшов один із його дорадників:

— Великий хане, ти справедливо вважаєш себе найбільшим, але тут живе годжа Могамед Шемс-еддін, на прозвище Гафіз, простий собі поет, і сей уважає себе більшим від тебе, бо в одній із своїх поезій мовить:

Якби гарний ширазький хлопчина
Взяв у руку серденько моє,
Я б за одну його бородавку
Самарканд* і Бухару* віддав.

— Покличте сюди Гафіза!

— Я здобув блискучим мечем найбільшу часть світу і покорив тисячі країв на те тільки, щоб звеличити понад усі инші міста Самарканд і Бухару, обі столиці моєї вітчини, а ти смієш віддавати їх за бородавку любчика?

— Пане світу, глянь лише на того, хто віддає, і ти зараз пробачиш йому.

---

[1] «Phantasien eines Realisten von Lynkeus, Dresden und Leipzig» Під таким заголовком вийшла восени 1900 року книжка, яку сміло можна назвати одною з найвизначніших поява німецької літератури того року. При дивно простім, яснім та лаконічнім стилі книжка визначається великим багатством образів, глибиною та шириною філософічного погляду і тою внутрішньою гармонією, яка так рідко стрічається в новочасній літературі. Подаємо з сеї книжки в перекладі декілька образків, жалкуючи хіба, що не можемо подати саме найкращих і найцікавіших. — *І[ван] Ф[ранко].*

— Се було вірне слово, Гафізе! Зажди і скажи мені ще ось що: по чім пізнати правдивого поета? Сарурі, мій дворянин, твердить, що він поет, бо вміє оповісти мені віршами про мої діла. Я не хотів би зробити йому кривди; що думаєш ти про се?

— Великий хане, чи хтось поет — се можна пізнати тільки з його поезії, так, як розум чоловіка — з його лиця; більше годі що сказати про се.

— Але ж Суді написав велику книгу про правила, яких ви, поети, повинні держатися? Ти смієшся?

— Се лиш хлопцям на страх!

— Коли б мої надворні поети і вчені почули тебе, з тобою було б погано. А все-таки ти, здається, розумієш се діло ліпше від них. А тепер скажи мені ще одно: по чім пізнати, чи хтось вірний мені, чи ні?

— Вельможний пане, твій слуга стоїть перед тобою в найбільшій невідомості. Давно забута думка, виринаючи нараз у душі, один позирк жінки, один подув вітру може твойого приятеля зробити байдужим, байдужого — ворогом, ба навіть приятеля — ворогом. От тим-то скажу тобі лиш се: вір і будь обережний!

— Гафізе, ти не тільки поет, але також досвідний і мудрий муж. Жадай від мене, чого хочеш, я рад сповнити се тобі.

— Пусти мене, пане, і дай мені, як кажуть люди, займатися своїм дармóванням.

— Ласкаво вволяю твою волю.

БИТВА В ДУМКАХ

Два чоловіки йшли гостинцем.

Усе мовчки.

Їх кроки були широкі і сильні, вони розтирали пісок під своїми ногами.

Се були два брати, вони йшли ділитися спадщиною.

І кождий пильнував, щоб другий ані на цаль не випередив його і щоб сам він ані на цаль не лишився позаду.

Вони йшли прудко, простягаючи ноги, і все — мовчки.

СТАРЕ Й НОВЕ СВІТЛО

Було вже дуже пізно вночі, коли один старий чоловік, вертаючи з гостини, наблизився до дверей свойого дому. На вулицях було зовсім тихо, і тільки декуди з вікон блимало ще світло; майже все спало. Старий вийняв тремтячою рукою ключ із кишені і, тішачись близьким спочинком і сном, устромив його в замок, обернув уважно і почав звільна відчиняти двері.

В тій хвилі надсунула з горішнього кінця вулиці крикliва купа хлопців, а кождий держав у руці надзвичайно ярко-блискуче світло, настромлене на довгій жердці.

Гукаючи та викрикаючи, бігали вони безладно один довкола одного, поглядаючи при тім раз за разом на свої блискучі світла, і кричали ненастанно: «Ось вам нове світло! Нове світло! Ми роздобули нове світло». Потім бігали довкола вуличної лампи, що супроти ясних світел горіла якось мляво, піднімали, мов на наругу, свої світла аж до неї, а потім бігали по вулиці, мов одурівши.

Старому зробилося дуже маркітно.

— Чи бачив хто таких грубіянів! — воркотів він сам собі. — Серед тихої ночі такий галас, що будить сонних і пуджає спокійних, і пощо?.. Досі жили ми при старім світлі, і нічого собі; пощо нараз нове? І яке воно ярке! — При тім він заслонив собі очі долонею. — Аж очі болять від нього!

— Гей, ви, урвителі! — крикнув він до хлопців. — А не будете ви тихо? Чи тепер час галасувати по вулицях? Чи ви показилися?

— Але поглянь же, старий, — крикнув йому один хлопець і, підбігши зі своїм світлом зовсім близько до лампи, наставив його обік неї для порівняння, — що скажеш про нове світло?

— Геть мені з очей, безсоромні гульвіси! — крикнув старий. — Не махайте мені поперед очі своїми крикливими світилами, бо мене очі болять. Геть відси, пустяки!

І він погрозив хлопцям піднесеною паличкою.

— Іди спати, старе світло! — закричали до нього хлопці і, пробігаючи повз нього в найшвидшім галопі, махали своїми світлами, вививали ними млинком і, гукаючи та викрикаючи, повалили на найближчу вулицю.

— Здичіла молодіж!.. У тих людей нема вдячности... Скромність пропала зо світу! — мовив старий, стаючи край дверей і позираючи вслід за буйними хлопцями, що вже зникли на розі вулиці. — А я піду до своєї тихої хати і ляжу спочивати.

І він увійшов до сіней, замкнув двері, витягнув ключ і, воркотячи, почав з трудом підніматися горі сходами.

ГАФІЗ У ШИНКУ

Одного дня, коли Гафіз сидів у винному шинку, ввійшов туди ж чужий мандрівець, усів на килимі і попросив снідання. Гафіз зразу придивлявся гостеві дуже уважно, потім зав'язав із ним розмову і невтомно вислухував його оповідання про його пригоди та бажання.

При тім чужинець оповідав такі речі, які можна почути від тисячі інших людей, бо його пригоди були зовсім звичайні. Надто був се чоловік зовсім невчений і на Гафізові запитання все давав дуже недоладні відповіді.

Та проте Гафіз велів подавати йому найліпші вина і коштовні страви і потім, коли сей рушав у дальшу дорогу, попрощався з ним, немов із наймилішим другом молодости.

Старий властитель шинку запитав його:

— І що ти, Гафізе, побачив таке на тім вандрівнім?

— Хіба не тямиш Абу-Гаруна? — відповів Гафіз. — Абу-Гарун був один із моїх найвірніших приятелів. Кілька літ тому він розстався зо мною і пішов у світ, і відтоді я не маю про нього ніякої вісти, не знаю, де він і як йому поводиться. Ну, отсей чужинець до тої міри подібний до Абу-Гаруна, що в першій хвилі я був певний, що се він сам. Правда, розуму і вчености у сього чужинця обмаль, а в Абу-Гаруна дуже багато. Та хоч і як на вид сього чужинця пройняв мене жаль за моїм другом, то рівночасно врадувала мене та подібність їх зверхнього вигляду. Сам привид присутности Абу-Гаруна надихав мене таким щастям, що з вдячности за се велів я того чужого чоловіка угостити стравою й напоєм.

ПОЕТ АБУ-ГАРУН ОПОВІДАЄ ПРО СМЕРТЬ ГАФІЗА

Халіф мовив до Абу-Гаруна:

— Отсе ми вислухали чудові вірші Гафізові, і вони розрадували нашу душу. А тепер скажи нам, як зблідли ті цукрові уста? Ти ж був приятелем того Божеського чоловіка і стояв біля його смертної постелі.

Тоді всі двораки похилилися наперед, і навіть співачки і танечниці заслухалися в слова Абу-Гаруна, а сей почав ось як:

— Коли Гафіз лежав на смертній постелі, то ми, його други, стояли довкола його постелі і не могли майже на ногах удержатися з болю. Було нас коло двадцять старших і молодших; наймолодший із його приятелів, і то не найгірший, мав дванадцять літ. Бачачи ото Гафіза в недузі і велике число його приятелів, згадав я, що сей чудовий чоловік говорив мені раз, коли ми, ще молоді і здорові, сиділи в шиночку. «Слухай, — сказав він, — дехто говорить, що не можна мати більше, як одного приятеля. Не вірю сим словам; ті люди не розуміють, що таке правдива приязнь. Приязнь не така вузька, як любов, що віддається одному чоловікові і маловажить увесь світ. Вір Гафізові, він знає любов не згірш усякого иншого і приязнь — ліпше як усякий инший. Ми, приятелі, терпимо взаємно свої хиби і тішимося своїми добрими прикметами, забуваємо свої дрібні суперечки і любуємося споминами своїх спільних радощів, підтримуємо і боронимо один одного і в щасливім огляданні втішаємося красотами життя, любощами женщин і пишнотами поезії. Могло б нас бути стільки, як звізд на небі, і жаден із нас на тім не стратив би нічого». Отсі слова я пригадав собі і знов поглянув на Гафіза. Він був уже до того ослаблений, що не міг говорити, а тільки, легенько піднявши голову, оглядав уважно кождого приятеля одного за одним. Що кождий із нас говорив йому в тій хвилі, не відчиняючи уст, се, володарю вірних, позволь мені промовчати; десять тисяч слів було би для сього замало. Обійшовши отак зором усіх за чергою, пробув відтак хвилину спокійно, вперши очі перед себе, а потім виступили йому сльози на очі, і він почав плакати і хлипати, як дитина.

Ми не могли дивитися на се і позатуляли свої лиця долонями, а сльози річками плили по наших щоках. А коли ми повіділмали руки від лиць і зирнули на Гафіза, то він уже ввійшов був до раю Всемогучого.

Сим оповіданням Абу-Гаруна так були зворушені халіф і двораки, і навіть танечниці та співачки, що майже омлівали. А по хвилі король устав із престолу і мовив:

— Тісно мені, що маю власть над вами. Невільники й невільниці, хто з вас хоче бути вільний, пускаю вас на волю.

Але ніхто не хотів покинути його.

СУДЬБА АБУ-ГАРУНА

Абу-Гарун мав звичай говорити: від чоловіка, що любить чужих жінок, ніхто не повинен приймати запросин у гостину, бо ніхто не знає, чи часом не стане йому в дорозі.

Отже, про сей вислів Абу-Гаруна почув Абдаллаг, поважний і багатий купець, що недавно оселився в тім місті. Вислав до нього післанця і велів запросити його в гостину до свого дому, бо хотів засягнути його поради в важній справі, бо з того вислову, який перечув, мусить догадуватися великої мудрости Абу-Гаруна.

Сей прихилився до Абдаллагових запросин; а коли оба закінчили препишний обід і почали пити, мовив купець:

— Досі я не мав іще щастя товаришувати з вами, але ж поети і мудреці, такі, як ви, самою природою сотворені на дорадників усіх людей, і тому я маю таке довір'я поділитися з вами своїми найінтимнішими справами і просити у вас поради, як коли б ви були відмолоду моїм найщирішим приятелем.

Абу-Гарун запитав, що се за справа, і Абдаллаг сказав:

— Не більше як вісім день тому я прибув сюди, щоб накупити товарів для моєї вітчини. Одного вечора, покінчивши свої діла і проходжуючися вулицями, здибав я женщину такої краси, що майже сам себе не стямив. Я пішов за нею, намовив її і вчора, мавши вже кілька разів із нею інтимні зносини, почув я її признання, що вона заміжня. Зараз я пригадав собі ваш вислів і тому велів просити вас до

себе і питаю отсе вас: чи могли б ви любовникові такої гарної заміжної жінки взяти за зле, коли б наставав на життя її мужа?

Абу-Гарун відповів: «Не беру йому сього за зле, бо пристрасть попихає його, але остерігаю кождого, щоб не входив йому в дорогу».

Тоді Абдаллаг живо схопився зі свого сидження і сказав з наругою:

— В такім разі ви були б краще зробили, не приходячи сюди. Бо знайте, жінка, що її кохаю, — се ваша жінка, а вино, яким я напоїв вас із отсеї фляшки, було затроєне.

ПРИЯТЕЛЬКИ

Одна гарна пані попала в невилічиму недугу і по довгій хоробі чула, що надходить її кінець.

Вона веліла поскликати своїх приятельок, щоб попрощатися з ними. Ось вони всі позасідали довкола її ліжка, але недужа, хоч при повній свідомості, не могла пізнати ані одної з них!

Адже ж ціле життя вона ніколи не заглядала своїм приятелькам у лице, але, спустивши зір униз, усе тільки придивлялася їх сукням і осуджувала їх убори. Тож тепер, коли пані, сидячи коло її ліжка, оберталися до неї лице в лице, не могла, бідненька, похопитися і перемішувала одну з одною.

ГОДИНА СКОНУ

В шпиталевій залі сидів молодий лікар, покликаний до нічної служби, бо декілька хорих було близьких смерти.

Було вже пізно вночі; тільки де-де горіли лампки і скупо освітлювали широку і високу шпиталеву залу, що, бачилось, простягалася в безконечну темряву. Дозорчині сиділи на кріслах, напівдрімаючи; дехто з хорих на ліжках перевертався то на сей бік, то на той; від часу до часу чути було охання та стогнання, потім знов залягала тиша, і таким способом у тій домівці посувалася ніч звільна далі й далі.

Лікар не смів спати; він оперся ліктем об маленький столик, підпер голову правою долонею і блудив очима по

довгім ряді ліжок. Не вважаючи на отупіння наслідком привички і щоденного пробування в залах, він сьогодні, перший раз відбуваючи нічну службу, дав себе опанувати важкому, понурому настроєві.

— Ось тут, — думав він, — бачу головну частину горя людськости. Там по вулиці люди ходять і їздять в усіх напрямах, куди кому треба, і не думають про те — не мають коли думати — що діється тут, що й на них прийде черга... Чую, як віз заїжджає перед браму шпиталю, дзвонять, відчиняють, глухо гуркочучи, віз в'їжджає на подвір'я. Що сталося тому бідоласі, якого, власне, тепер привезли сюди?.. Чи сей вид отут не гірший, як вид кладовища? Там біль не має вже ніякої подоби, тут у нього тисяча лиць, і яких страшних! Які гримаси! Скільки Медузиних голів* вишкваряється до тебе! Одна страшніша від другої!

Один із безвихідно хорих заворушився. Лікар схопився швидко і підійшов до нього на пальцях, хворий пробубонів кілька незрозумілих слів і затих знов.

Якийсь час потім піднявся його сусід, на якого також страчено вже надію, підвів трохи голову, повернув її звільна сюди й туди, немов шукаючи когось, пробелькотів щось, мов крізь сон, і знов упав на подушку. Лікар вернувся до свойого стола, встав знов і зупинився потім насеред зали, не зводячи очей із обох безнадійно хорих. Знов ворухнувся перший і зітхнув глибоко, почав буркотіти, немов лагодився говорити щось, лікар підійшов до нього і запитав:

— Чого зітхаєте так дуже?

— Я нещасний! — відповів хорий уриваними словами. — Адже ж мій кінець близько!

А помовчавши, додав:

— Та ні, не того я зітхаю.

— Болить вас що? Чого вам хибує? Може, можу зробити вам пільгу?

— Так, мене болить дуже, але ви і вся ваша штука не в силі помогти мені! І знаєте, чого я зітхаю?..

Потім поворушився хорий сюди й туди і говорив далі:

— Бо мені... Бо мені все говорили і все клептіли: «Жий так, щоб усе готов був умирати...» — і я, нещасний... послухав сього!

Лікар витріщив очі і не міг прийти до себе з дива.

— Чого ж вам треба тепер? Успокійтеся і старайтеся заснути! — промовив він стиха до хорого і погладив, мов утихомирюючи, його покривало.

— А ось тепер я лежу тут, — говорив далі хорий, — і за кілька годин буде по всьому! Хто віддасть мені всі радощі, яких я позбавив себе? Хто [поверне] всі нагоди до щастя, які я лишив невизисканими? — І він почав голосно плакати. — Що я тепер? Чим був я все своє життя? Нерозумнішим від звіра, глупішим від каменя. Горе мені, пощо я народився на світ? Пощо жив я на світі? Пощо я постарівся? Пощо я мучився і чим турбувався?

Плачучи і стогнучи, попав він назад у своє попереднє отупіння, воркотів іще якийсь час незрозумілі слова і, бачилось, запав у сон. І знов залягла тиша в залі. По хвилі піднявся його сусід на своїм ліжку.

— Горе! Горе! — крикнув він у найбільшім переляку і випручав руки, немов боронячись перед чимось.

— Що таке? Що вам таке? — скрикнув лікар, підбігаючи щодуху.

— Горе мені, бідному грішникові! — відповів хорий. — Все життя своє бігав я за всякими розривками і ніколи не думав про кінець. Що буде зо мною по смерти?.. Усе я тільки заживав розкоші, про вічність не думав ніколи!.. Коли буде по мені, думав я, то й усьому буде кінець; я їв і пив, і кохав, і насисався всіх радощів життя, не дбаючи, що прийде потому. А тепер воно надходить — тепер наближається! Рятуйте мене! Поможіть мені!

І при тім він заверещав так страшно, що всі хорі попрокидалися і повставали на своїх ліжках.

Лікар покропив його холодною водою, дав йому понюхати оцту і зараз потім зробилося в залі знов тихо. Над раном оба ті хорі померли. А молодого лікаря зворушила ця ніч до глибини душі. Він ледве міг діждатися, поки над раном прийшов його зверхник. Сей, старий мудрий лікар і яко такий — чоловік з немалим характером, — був для всіх у домі, для хорих і для лікарів, як батько, з яким усі про все могли говорити одверто і засягати поради.

— Як вам здається? — запитав його молодий лікар. — По-мойому, обі сі сцени страшенні. Та суперечність не дає

мені спокою. Жадному з тих обох не вмів я відповісти, бо кождий із них може мати рацію. А в такім разі нас, людей, попросту береться розпука.

Старий лікар відповів:

— Ви занадто трагічно приймаєте ті суперечності, бо й загалом занадто трагічно приймаєте цілу ту сцену. Останні хвилі не значать більше, але певно далеко менше, ніж якінебудь інші хвилі в нашім існованні. Навіть конання серед мук не таке болюче, як багато инших болючих хвиль у житті. Адже ж ся хвиля — се тільки гола гранична точка, кінцевий пунктик — і нічого більше! Стережіться підсувати їй вище значіння, вмовляти в неї самовільну метафізику! Ціле життя — ось що важне, його нехай кождий уладить собі так, як йому найліпше до вподоби. Ми живемо для життя, а зовсім не для години скону.

ВІД ЧОГО ПОСИВІВ ЛЯО-ЦЗЕ*

— Лугами понад Синьою рікою* йшов молодий Ляо-цзе, ведучи за руку хлопчика Чуанґ-цзе. Хлопчик утішався зеленими листочками і різнобарвними квітками і мовив до Ляо-цзе:

— Коли земля вже зверху така прегарна, то яка ж вона мусить бути всередині!

Тоді Ляо-цзе копнув ногою чорну скибу:

— Ось поглянь усередину!

Хлопець заплакав, а молодий учений мовив до нього:

— Коли будеш мати більше знання, не будеш дивуватися тому, а коли проживеш більше літ, не буде се смутити тебе.

Коли ото Ляо-цзе в сумерках прийшов додому і ввійшов до своєї кімнати, сиділа на його кріслі дівчина з таким блискучим лицем, що Ляо-цзе, онімілий, зупинився при дверях і не міг відвести очей від неї.

Дівчина похилила личко, всміхнулася і мовила:

— Чому не велиш мені з мужеської кімнати йти до західного павільйону? Дівчатам не місце в домівці мудреця; чому не велиш мені йти до західного павільйону?

Ляо-цзе приложив праву руку до серця і поклонився.

— Чому не питаєш мене, що я за одна?

Ляо-цзе махнув рукою на знак, що се йому байдуже. Тоді вона всміхнулася до нього так чарівно, що його пройняла найвища розкіш, і він скрикнув:

— Всевишній дух Тао проблискує з тебе, через твої очі перепливає могутня струя на світ. Відчини своє нутро і позволь мені пізнати великого Тао.

Дівчина вхопила правою рукою своє лице, здерла нараз із нього всміхнену шкіру і, держачи її, мов чудову маску обік своєї голови, промовила:

— Ось поглянь усередину!

Ляо-цзе скрикнув голосно і вся кров застигла в його жилах.

Його ліве око бачило блискучу шкіру, принадні обриси і щоки, білі, як вишневий цвіт, його праве око бачило жили, м'ясні і кроваве м'ясо. Потім дівчина знов притулила свою тіляну маску, так що з розриву не залишилось ані сліду; всміхаючись, вона притиснула її знов до себе, і її очі блискотіли так, як і вперед.

Тоді промовив Ляо-цзе:

— Пощо здерла ти свою шкіру на такі погані фалди?

Але дівчина не відповіла йому, її лице робилося чимраз більше поважним, потім вона піднялася з крісла, блиск у кімнаті погас, і Ляо-цзе стояв сам один у темній темряві; його чорне волосся до останнього волосочка побіліло, як сніг на Кіен-Ліні*.

ЩО Ж ТИ ТАКЕ?

Коли в Візантії найстрашніше лютувала боротьба між Синіми і Зеленими*, жив там учений, далекий від усяких теологічних і політичних суперечок, виключно зайнятий своїми улюбленими науками: філологією, граматикою і правознавством.

Відчужений від людей і заглиблений у абстрактні наукові питання, він не надіявся ніякої перешкоди, ніякого нападу на свою власність, ніякої небезпеки для свойого здоров'я або навіть життя.

Одного дня вибухла знов боротьба партій на вулиці. Розлютована купа Синіх вдерлася на вулицю, де жив учений, і шукала в кождім домі чи то прихильників, чи проти-

вників. Вони вломилися до його покою. Осяяний високими ідеями і любов'ю до правди, він став перед ними.

— Може, ти Зелений?

— Ні.

Вони вже були певні, що він їх прихильник.

— Значить, ти Синій?

— Також ні.

— А коли ти — ні се ні те, то згинь! — І вони вбили його зараз на місці.

ВДЯЧНИЙ МІХОНОША

Із усіх міхонош на великім базарі в Дамаску найгірше поводилося молодому парубкові на ім'я Мустафа.

Не мав він дару звернути на себе увагу, так що купці майже зовсім не бачили його. Він був малий, без бороди, не вмів у відповідній хвилі натрутитися зі своєю послугою, так що роботу він одержував тільки тоді, коли всі інші міхоноші, навантажені пакунками, вже порозходилися.

Задля його непоказної постави і незграбности у всякій роботі, до якої брався, навіть інші міхоноші так само маловажили його, як і купці. І коли вони, не маючи роботи, звичайно, балакали проміж себе про всякі події в Дамаску, про халіфа і його двір, про жінок і свої сімейні справи, то при тім ані одним словом не оберталися до Мустафи, але лишали його самого на боці.

Маленький дохід, що ледве вистарчав на необхідні потреби життя, і поводження инших міхонош сплодили таку сумовитість у Мустафиній душі, що він рад був, коли міг вечором покинути своє місце перед базаром і податися додому, щоб там без перепину віддаватися своїому смуткові.

Він жив у дуже бідної вдови, хлопчик якої ходив іще до школи; отож, Мустафа сидів, звичайно, годинами на невеличкій скриньці, де містилося його вбоге майно, і при тім або глядів недвижно перед себе, або пробував вести з удовою яку коротку розмову, а инколи бувало й так — і се тішило його найбільше, — що хлопчик хоч на кілька коротких хвиль звертав на нього свою увагу.

Мустафа був зовсім невчений; от тим-то його зацікавлювало найбільше, коли хлопчик робив задачі, і він завсіг-

ди прислухувався дуже уважно, коли сей пробував читати із шкільної читанки.

Раз сидів міхоноша знов сумний на своїй скриньці, коли хлопчик узявся за книжку і силкувався голосно відчитувати з неї поодинокі речення. Та що він ледве ще вмів слебезувати, то стоїло се йому немалої праці відчитати щось плавно; завсігди треба було досить довгого часу, заким він здужав виговорити голосно в зв'язку ціле речення. Ось і тепер по довгих зусиллях хлопчик, нарешті, зложив отсе речення, яке й виголосив потім плавно й голосно:

«*Недавно ще було твоє серце пригноблене, а тепер холодний напій освіжує твоє пригноблене серце*».

Мустафа, чуючи зразу поодинокі слова, поки хлопчик повторяв їх без наголосу, не звертав на них ніякої уваги; але тепер, коли ціле речення виступило в цілій своїй красоті, його опанувало якесь незвичайно радісне почуття, якого він досі не зазнав ще в цілім житті.

— Прочитай-но ще раз те речення! — мовив він до хлопчика. Але сей відповів:

— Я вмію вже досить добре читати його, то пощо повторювати? Радше вивчу тепер друге речення.

Міхоноша попросив хлопця ще раз, щоб промовив те речення гарненько, голосно і виразно; а коли хлопець не хотів згодитися, а Мустафа сам не вмів читати, отже, був зданий на його добру волю, то хотів пообіцяти хлопчині якийсь дарунок, коли повторить речення. Та тут він пригадав собі, що сам ледве має з чого жити, отже, не міг би додержати своєї обіцянки. От тим-то він устав зі скриньки, пішов до хлопцевої матері і попросив її, щоб звеліла хлопчикові прочитати голосно те речення ще раз, бо він хотів би навчитися його напам'ять, а почувши його всього лиш раз, не міг його похопити.

Вдова вволила його волю дуже радо, і хлопчик мусив повторити речення. «Голосно, виразно і дуже помалу!» — остерігав його швидко Мустафа, і хлопець прочитав іще раз: «Недавно ще було твоє серце пригноблене, а тепер холодний напій освіжує твоє пригноблене серце».

Міхоноші зробилося ще радісніше, ніж уперед, коли уперве почув був те речення. В нього вступила надія і якась певність, що йому трафиться щось дуже приємне, хоч він і

не знав: чому? і не міг уявити собі: відки? Якийсь час він був так затоплений у тім радіснім почутті, що не завважував зовсім, що діялось довкола нього, і не чув також, як хлопчик уже мучився над новим реченням. А сей прочитав незабаром гарненько і плавно зі своєї читанки, тішачись, що зліпив нове речення, хоч і не розуміючи його ані крихітки, голосно і виразно:

«Коли честь чоловіка не заплямлена, то гарна кожда одежа, в яку він одягається».

Мустафа прокинувся від сих слів, мов зо сну, і скочив, зворушений, зі свого сидження. «Живенько прочитай іще раз!» — мовив він хлопчині і заглядав у його книжку, немовби таким робом міг ліпше чути або розуміти, і хлопчик прочитав речення удруге.

Міхоноша сів знов на свою скриньку, затулив лице руками і розплакався.

І знов він прокинувся зі своєї сльозавої радости, коли хлопчик у гарнім зв'язку прочитав нове речення:

«Я йшов дорогою і здибав дівчину, що жувала листки. "Чи се твоя страва?" — запитав я її. "Ні, — відповіла дівчина, — се листки рослини Каат, вони не страва, бо не годують, але роблять серце щасливим"».

Мустафа не міг здержати себе з розкоші; він приступив до хлопчика і вицілував його так сердечно, немов він сам уложив те речення, а коли дитина при тих поцілуях не знала, що таке з нею діється і почала голосно плакати, прийшла затривожена мати до покою, веліла міхоноші вияснити все, що сталося, і, успокоївши хлопчика, мовила до Мустафи:

— Що з тобою сьогодні? Яке щастя спіткало тебе? Може, який багатий купець обіцяв тобі завтра дати поплатну роботу? Чи, може, тебе зробили великим візиром?

— Ні, люба господине, — відповів міхоноша, — ніщо таке не сталося, та я й не можу вияснити вам сього. Одно тільки можу сказати: моє серце зробилося щасливим.

Вдова не зрозуміла значіння сих слів і пішла знов до своєї праці на подвір'я; хлопчик, вивчивши сим разом усю лекцію, з великою радістю згорнув читанку, а Мустафа сів на свою скриньку, потонув у мріях і весь вечір не проговорив ані слова. Усю ніч він не міг заснути і годину за годи-

ною роздумував усе тільки про те, хто властиво зложив ті гарні речення, що справили йому так багато приємности... «В усякім разі се мусить бути дуже дивний і добрий чоловік, — мовив він до себе. — Хочу пізнати того, хто заподіяв мені таке велике добродійство; розпитаю, де він живе, відвідаю його і подякую йому, бо так воно годиться».

А коли рано хлопець ішов до школи, попросив його Мустафа, щоб узяв його з собою, бо він хотів би ще перед шкільною годиною поговорити з його учителем про одно дуже важне діло.

Міхоноша і хлопець прийшли швидко перед учителів дім, а коли хлопець зараз хотів віддалитися, щоб побігти до своїх товаришів і побавитися з ними ще перед початком лекції, попросив його Мустафа, щоб уперед іще прочитав йому голосно напис, що виднівся над учителевими дверима. І хлопчик прочитав ось яку приказку:

«*Не збуджуй сонного, бо відбереш його спокій, а може, позбавиш його найщасливішої хвилі його життя.*

Не перебивай задуманому, бо відбираєш йому найліпшу розкіш, а позбавляєш світ його найвищого добра».

Коли Мустафа почув се, не мав відваги ввійти до середини. Хлопчик побіг геть, а міхоноша добру хвилю нерішуче ходив поперед двері. Вже хотів завернутися, коли се прийшла йому думка: «Як я тепер відійду геть, то ніколи не довідаюсь, хто зложив ті гарні приказки і не зможу подякувати йому, а в такім разі невдячність затроїть мені все життя». Ся думка додала йому стільки відваги, що він швидко вхопив за клямку і ввійшов до вчителевої кімнати.

В ній сидів старий-престарий дідусь з білою по пояс бородою; довкола скрізь попід стінами стояло повно книжок. Дідусь глядів у велику книгу, розложену перед ним, зовсім заглиблений у читанні, і його очі сяяли дивним блиском. Звернув свій зір на Мустафу і запитав:

— Чого хочеш від мене?

— Я, Мустафа, міхоноша з великого базару, — відповів сей, — і приходжу сюди, щоб розпитати у вас, хто зложив ті гарні приказки, які я чув учора, бо я дуже хотів би подякувати йому.

І коли Мустафа на дідусеве питання виголосив йому три речення з хлопчикової читанки, відповів учений:

— Ті приказки справді гарні, а зложив їх Шаманель.

— А де живе той Шаманель?

— Шаманель умер уже шістсот літ тому назад, мир духові його!

Почувши се, міхоноша дуже засумувався і мовив:

— В такім разі я не можу подякувати йому! І се буде гризти мене весь вік, бо що ж доброго зробив я Шаманелеві, який причинив мені так багато щастя?

— Шаманель і подібні йому, — відповів учений, — не жадають ніякої иншої подяки понад ту, щоб ми втішалися їх дарами. Правдивий поет ніколи не жадає більше.

— Поет? Поет? — скрикнув Мустафа. — Що се значить — поет? Про таких людей я ще не чував ніколи.

Дідусь помовчав хвилю і глядів на малого міхоношу з ласкавою усмішкою, а потім промовив:

— Так, як ти, Мустафо, служиш людям, розносячи купцям товари по місту, і своєю силою, і зручністю, яка є у тебе, приносиш користь світові, так служать і поети людям, видумуючи приказки і пишучи книжки, що радують серце читачеве. Радувати людей своїми писаннями — отсе зручність і покликання поетів. Таким був і Шаманель, і за свої добрі прикмети живе він, певно, блаженно в раю.

— В такім разі нехай благословить Всемогучий усіх поетів! — скрикнув міхоноша. — Бути поетом — се найкраще заняття, яке тільки може вибрати собі чоловік.

— А ти вмієш читати? — запитав тоді вчений.

— Не вмію. Один хлопчик відчитував мені ті приказки зі своєї читанки.

— То стань у мене на службу, будеш мені дуже придатний, — мовив учений. — Будеш держати в порядку мої книжки, будеш подавати мені ті, яких запотребую, і ставити инші назад на їх місце, бо мені вже се занадто тяжко, бо я старий і слабосилий. А поперед усього я навчу тебе читати й писати, а тоді ти й сам повишукуєш собі найкращі приказки і зможеш повиписувати їх собі і зложити докупи для свого вжитку. Тоді не будеш потребувати хлопця, щоб відчитував тобі, але зможеш усе гарне читати сам і перечитувати, скільки разів тобі сподобається.

Один король, одержавши славну побіду, вертав додому і їхав на чолі армії вулицями своєї столиці. Перед військом вигравала музика огнисті мелодії, великі барабани торохтіли до такту, очі вояків блищали, народ радувався і йшов обік війська в тім самім такті, в якім грала музика. Навіть королівський кінь не міг опертися силі ритму і ступав по землі ногами відповідно до його правил. Се зацікавило короля; він обернувся і побачив, що вся величезна купа народу йде одним кроком, немов один чоловік. Се здивувало його ще більше, і різні думки почали миготіти в його голові. Та ось серед юрби він побачив одного чоловіка, що робив зовсім інші кроки, ніж усі інші, і все більше та більше лишався ззаду. Врадувало се короля, і він послав свойого офіцера, щоб дав знати сьому чоловікові, що король ждатиме на нього завтра в палаті. Сей відповів офіцерові:

— Коли такий королівський наказ, то вже ж мушу прийти. Але я сам не маю до короля ніякої потреби. А коли король має щось сказати мені, то по справедливості повинен би сам відвідати мене.

Найближчого дня сидів король у покою того чоловіка і мовив:

— Я ще ніколи не стрічав чоловіка, сильнішого від тебе. Я бачив тебе вчора, як ти, не дбаючи про мене, про моє військо і про могутнє слово музики, йшов собі своєю дорогою і своєю власною ходою, коли тим часом десятки тисяч бігли за мною, як стадо. Я шукаю такого чоловіка. Як зробив ти се?

Чоловік відповів:

— Я д у м а в, і думання дало мені таку силу. Але я ще ніщо супроти иншого чоловіка, якого я знав. У його душі ані дощ, ані погода не робили найменшої зміни, і коли той чоловік глядів на природу, то для нього сонце було тільки сонцем, місяць — місяцем, мряка — мрякою, гора — горою; і всі вони не сміли промовляти нічого до його душі, коли він того не хотів.

— Приведи мені його!

— Він обдав себе високим муром.

Король задумався, а по хвилевій мовчанці вчений заговорив далі:

— Але й сей не дійшов іще до найвищої сили, він не міг іще бути однаково ласкавим для людей, без огляду на те, чи вони гарні з лиця, чи погані. А се без помочі жадної хоробливости осягнув досі тільки один-одніський чоловік.

— Хто се такий? І що сталося з ним?

— Ген за пустинею Гобі* жив колись Кунг-фу-цзе. Він давав князям наймудріші ради, але вони не хотіли слухати його; він поривався направити, ощасливити людей, але йому закинули, що дбає тільки про власну користь. І Кунг-фу-цзе постарівся і вмер у нужді.

Король кинувся на диван і заплакав.

ЗНАК СВОЯЦТВА

Один подорожній зайшов до шинку в гірському селі і за їдою та питтям придивлявся кретинові, з яким декілька присутніх селян, мов із забавкою, виробляли найрізніші псоти. Один торгав його, не зраджуючись, то за одно, то за друге вухо, а коли кретин обернувся і витріщав на нього очі, приймав зовсім байдужий і спокійний вираз лиця. Инший затулював йому очі, третій кричав на нього і лаяв страшенно, немов направду дуже розсерджений на нього. І на все те глипів дурник так дивно і белькотів такими нелюдськими голосами, що селяни реготалися, не вгаваючи.

Надивившися на се добру хвилю і приглянувшися фізіономії, голові та цілому поводженню кретина, подорожній запитав сам себе, чи справді годиться таке сотворіння зачислити ще до людського роду? При такім браку розуму і всіх вищих дарів культури, при тілеснім каліцтві чей же годі буде признати його ще свояком людей.

За такими думками подорожній придивлявся ще хвильку жартам, потім покликав господаря, заплатив свій рахунок і почав не без труду надягати на себе тяжку зимову подорожню шубу. В тій хвилі прибіг живенько кретин — ніким не кликаний, — допоміг йому надіти шубу, і коли се сталося, глянув з таким добродушним усміхом і такою очевидною радістю з оказаної помочі чужинцеві в очі, що сей

в тій одній хвилі забув усе попереднє і не бачив перед собою ані глупого лиця, ані дурацького сміху, ані дивовижної будови тіла: йому здавалося, що мало коли в своїм житті він бачив таке блискуче людське лице, таку добродушну, таку рідну його душі людину.

СИЛА ХВИЛІ

Один чоловік, ось уже звиш 60-літній, був усе принципіяльним противником подружжя. І не те що сам жив нежонатий, але надто так багато думав про сю справу і начитався у старих і нових письменників, що міг кождому, хто з ним говорив про женячку або питав у нього поради в тій справі, вияснити свої погляди дуже основно. А що про сю тему від найстаршої старовини аж до найновішого часу без кінця говорено і ще й досі говориться за і проти, а рішучого загальноприйнятого слова не можна було сказати, то сей чоловік через свою начитаність і запал, з яким збирав усі докази одної сторони, здобув собі таку діялектичну перевагу над кождим иншим, що потрафив його справді, звичайно, відговорити від женячки — розуміється, з виємком дійсно закоханих і тих, що вже наперед у душі мали сильну постанову оженитися.

Одного разу мав сей старий пан удатися в подорож до якогось великого, зовсім йому не знайомого міста.

Щоб у якнайкоротшім часі поробити якнайбільше орудок і якнайшвидше вертати знов додому, найняв там повіз і їздив вулицями, раз — сюди, раз — туди, де, власне, мав залагодити яке діло, а їдучи, завсігди укладав собі плани будущих переговорів. Коли прийшлось йому переїздити напівперек головну артерію містового руху, через що багато людей мусило зупинитися, побачив він даму, що також мусила ждати, поки він поїде; вона, власне, виталася з кимось і зробила легенький і незвичайно граціозний рух головою.

Повіз поїжджав зовсім близько неї, і старий пан, не можучи побороти вражіння любости всіх рухів її тіла, почув нараз острах, що вся ота поява за хвилину пропаде для нього навіки, вихилився з отвертого повоза до дами і запросив її, щоб сідала обік нього.

Повіз зупинився на хвилю. Дама кинула оком на чужинця, відразу розгадала і оцінила його, і сіла до повоза зовсім резолютно і з такою поставою, немов усе се натуральнісіньке діло. Пан, чисто оп'янілий від чемности сеї гарної незнайомої, що видалась йому немов зісланою з самого неба, наговорив їй зараз найпишніших компліментів, натяк нув злегка на свої блискучі маєткові відносини і предложив їй заручитися з ним. Вона радо згодилася на все, і за декілька день відбувся їх шлюб.

ПО ШЛЮБІ

Вони побралися, а під час вінчання обмінялися обручками. Вона вложила йому обручку на його палець. Се було зроблено в одній хвилі і відбулося попросту і гладко. Він вложив їй обручку на її палець, та при тім сталося щось надзвичайне.

Коли він наблизився з обручкою, її вії були ще скромно спущені, а її палець, гарний кругленький палець, що звільна і делікатно заострювався, був трошечки скривлений і держався, мов у м'якій податливості.

Та ось жених наблизився з обручкою до кінчика пальця, так що доторкнувся його. Її вії піднеслись трошки, і вона гляділа з-під них лише стільки, що бачила обручку. Її палець тим часом випростувався, а коли по ньому обручка посувалася все далі й далі, вона знов помаленьку опускала вії, саме стільки, скільки було треба, щоб її зір міг слідити за обручкою в різних її положеннях і неначе стверджувати її присутність, поки в кінці обручка не зупинилася при насаді її пальця.

В тій хвилі вона нараз піднесла очі, всміхнулася і глянула щасливо женихові в лице. Її палець держався й далі випростуваний, а його кінчик досягав аж до грудей мужа; він не швидше спостеріг се, поки не почув його легкого дотику. А коли муж припадково відійшов трохи далі, то йому здавалося, що він ще чує палець на своїй груді. І справді, палець продовжувався, і то в такій мірі, що все ще міг потроху втискатися в його груди; при тім був він тепер напружений сильно і непохитно.

Чуття, якого дізнавався муж у грудях від того пальця, не було зовсім болюче, але все-таки робилося чимраз прикрішим; се було щось немов неприємне лоскотання. Тим то він хотів відсторонити палець; але куди тобі! Палець був, мов залізний, випростуваний і непорушний. І куди б не віддалився муж від своєї жінки, то палець завсігди продовжувався аж до нього, простягався просто і енергічно і держався на своїм місці, мов вилитий із міді; і обручка на ньому самохіть посувалася завсігди остільки наперед, що муж мусив раз у раз мати її виразно перед очима. Палець був тепер його власністю, мов член його тіла. Він втискався йому раз у раз у груди, показував йому ненастанно обручку і скорочувався або продовжувався в міру того, чи муж находився близько своєї жінки, чи був далеко віддалений від неї.

СВІТЛО ФІЛОСОФА МІ-ЦЗЕ

З вершка високої гори заблисло нараз велике світло. Людність долини не могла вияснити собі сього світла, та ось сказав один селянин:

— Я бачив недавно, що Мі-цзе йшов на сю гору.

Всі почали глядіти на гору, а вдивившися добре, побачили справді, як філософ устав із каменя, на якому сидів на вершку гори, і почав сходити вниз; і в тій самій хвилині погасло світло. Коли Мі-цзе проходив попри людей, виступив із купи старенький дідусь і запитав його:

— Чи велике світло виходило з твойого лиця? Які щасливі почуття наповняли твою величність?

— Багато літ тому один приятель витикав мені мої блуди, — мовив Мі-цзе, — і се я пригадав собі, сидячи там, на горі.

В АЛЬТАНІ

Один чоловік, проходячи попри штахети саду, бачив у скляній альтані чоловіка з великим ножем, яким він виконував дивні рухи. Раз за разом він поступав два або три кроки наперед, піднімав ніж, придивлявся якомусь предметові, потім хитав головою і звільна відступав назад. Повторивши се кілька разів, сідав на стільчику, клав ніж обік себе і в задумі стискав голову долонями.

Боячись, що тут комусь грозить нещастя, переліз прохожий через штахети і підліз корчами аж до альтани, щоб придивитися, що там діється, і в разі потреби бути готовим до рятунку. А коли заглянув зблизька до альтани, побачив, що на диванику спала надзвичайно вродлива жінка.

Та ось чоловік знов розпочав свої рухи. Він наблизився, вдивлявся в жінку пристрасним поглядом і відсунув легенько хустку з її чудових рамен. Він обдивляв одно рам'я з усіх боків дуже уважно, зачеркнув близенько попри саме тіло пальцем лінію в повітрі, приблизив ніж аж до самого тіла, подумав — і, похитавши головою, відступив знов. Але по хвилі зблизився наново, легенько відгорнув жінці волосся з чола, знов притулив ніж до самого тіла, подумав і відійшов, хитаючи головою. І знов сів на стільчику і сумним та задумчивим поглядом вдивлявся в жінку.

Бачивши се все, чужинець подумав: або сей чоловік хоче допуститися вбийства і лише не може насмілитись, або він божевільний, і в такім разі сонній жінці грозить не менша небезпека. От тим-то він з великим лускотом розбив вікно, кинувся на мужа, вирвав захопленому знагла ніж і, держачи його цупко за руки, скрикнув до нього:

— Нещасний, що хочеш зробити?

Від галасу прокинулася жінка, протерла очі зо сну і розглянула ситуацію. Тим часом муж прийшов до себе і мовив до чужинця:

— Сядь спокійно, добрий чоловіче, і послухай, може, зумієш дати мені добру раду.

Чужинець глянув на нього зачудований, а сей говорив далі:

— Придивись лише отсій жінці! Чи бачив ти коли кращу? Се моя жінка. Так багато красоти на її тілі! Але внутрі вона погана, як ніч. Я не можу обійтися без красоти, а проте не можу любити її. Скажи, як я можу відлучити її красоту від її особи? Поможи мені видобутися з сього страшного стану!

Чужинець відповів:

— То ви думали, що відкраяти зможете ножем від неї її красоту?

— Або я знаю, як я дійшов до сього! Сто раз — не раз щось немов говорило в моїй душі: «Попробуй ножем! Позрізуй її красоти близенько при поверхні і відложи їх собі

на бік...» Я не міг опертися тій думці, щось тисло і неволило мене піддатись їй... Чи вважаєш мене божевільним? Може, воно й так. Нехай роблять зо мною, що хочуть, моє життя й так — не життя.

Чужинець не відповів нічого і почав придивлятися жінці. Настала хвиля найглибшої тиші. Жінка вдержувала на лиці повнісінький спокій, але з її очей стріляли на чужинця найчарівніші погляди. Він почав тремтіти. Жінка побачила зараз, що се наслідок її красоти, і її лице заблисло від радости і гордощів. Нараз чужинець крикнув до неї:

— Безсоромна жінко, ти не варта жити! — і ввіпхнув їй ніж у саме серце. Ледве се сталося, муж крикнув до нього:

— Ти знищив мою красоту! — і вхопив його за горло й задусив. А потім вирвав ніж із жіночої груді і заколов сам себе.

ФІЗІОЛОГІЯ РУХІВ СЕРЦЯ

Офіцери одної пограничної кріпости запросили офіцерів найближчого гарнізону одної з двох суміжних держав на спільну вечерю, щоб і сим робом дати видимий доказ теперішньої політичної приязні обох держав. А щоб усе мало ще більше політичне значіння, наказав комендант кріпости, щоб офіцери при столі не відкладали шабель, але мали їх припоясані, як се звичайно діється при обідах на честь монарха. Сей наказ викликав усюди велику сенсацію і зробився темою дуже гарячих розговорів.

Коли всі отак сиділи при довгім столі, повстав комендант кріпости, щоб проголосити звичайний тост. Устаючи, він сильно шаркнув підошвами по помості, рівночасно зап'ятком чобота відіпхнув крісло сильно позад себе. Через незамітне порушення долішньої части його тіла захиталася швидко й шабля, що висіла зовсім вільно і мусила з сильним брязкотом та дренькотом ударитися до ніжки стола і до крісла. Чуючи сей сигнал, зірвалися всі офіцери з наглим поривом зі своїх сиджень угору, зашаркали підошвами по помості і рівночасно, мов у найбільшій лютості, вдаряли зап'ятками о крісла, посуваючи їх взад, і при наглих оборотах верхньої части своїх тіл наробили шаблями такого бренькоту та гуркоту, що ціла зала затряслася, а всі серця спалахнули найбільшим зворушенням і запалом.

Комендант, не менше всіх оп'янілий від того гучного брязкоту, підняв голову високо вгору, похилив її потім трохи взад, випручав грудну клітку якмога дальше наперед і, держачи в високо простертій руці склянку з вином, крикнув завзято, що всі серця його офіцерів так само, як і його власне, б'ються дружно на привитання хоробрих товаришів сусідньої держави і надіються незабаром у щирій дружності з ними виступити проти спільного ворога і т.д., і т.д.

Та ось незабаром через якусь дрібну притичину витворилися між урядами обох сих держав напружені відносини, і комендант кріпости одержав поручення якмога найшвидше запросити офіцерів із пограничного міста другої суміжної держави, яка з першою також жила в напружених відносинах, на спільну вечерю — і також знов із припоясаними шаблями.

І коли всі сиділи при довгім столі, повстав комендант кріпости, щоб проголосити звичайний тост. Устаючи, він сильно шаркнув підошвами по помості і рівночасно зап'ятком чобота сильно відіпхнув крісло позад себе. Через незамітне порушення долішньої части його тіла захиталася швидко й шабля, що висіла зовсім вільно і мусила з сильним брязкотом та дзенькотом ударитися до ніжки стола і до крісла. Чуючи сей сигнал, зірвалися всі офіцери з наглим поривом зі своїх сиджень угору, зашаркали підошвами по помості і рівночасно, мов у найбільшій лютості, вдарили зап'ятками о крісла, посуваючи їх узад, і при наглих оборотах верхньої части своїх тіл наробили шаблями такого дзенькоту та гуркоту, що ціла зала затряслася, а всі серця спалахнули найбільшим зворушенням і запалом.

Комендант, не менше всіх оп'янілий від того гучного брязкоту, підняв голову високо вгору, похилив її потім трохи взад, випручав грудну клітку якмога дальше наперед і, держачи в високо простертій руці склянку з вином, крикнув завзято, що всі серця його офіцерів так само, як і його власне, б'ються дружно на привитання хоробрих товаришів сусідньої держави і надіються незабаром у щирій дружності з ними виступити проти спільного ворога і т.д., і т.д.

Якийсь час потім настали знов холодніші відносини між двома свіжо заприязненими державами, а натомість

прийшлю знов до зближення з першою суміжною державою. Комендант кріпости одержав, проте, наказ знов запросити офіцерів найближчого гарнізону, які вже були запрошені перший раз, на спільну вечерю, і знов — з припоясаними шаблями.

І коли всі сиділи при купі, піднявся комендант твердині — так само, як усе досі, — щоб проголосити запевнення, що всі серця його офіцерів і його власне б'ються дружно на привитання дорогих гостей і вірних товаришів, — к о л и, в т і м, с т а л о с я щ о с ь н е ч у в а н е. Шабля комендантова, не знати з якої причини, ані руш не захотіла розмахнутися, отже, не забряжчала і не задзоркала, вона піднялася разом з горішньою частю тіла комендантового, та й на тому й годі.

Наслідком сеї обставини офіцери, яким саме відіпхнення крісла і шаркання підошвами з боку коменданта не могло промовити до серця, майже зовсім не дійшли до звичайного в таких хвилях запалу. Вони повставали, мов заспані, зі сиджень і зовсім ненавмисно також не наробили брязкоту шаблями. І ось поставали всі випростувані, держали склянки з вином у руках, простертих без енергії, не повипинавши як слід грудей, без іскор у очах! Млявим поглядом дивились усі на коменданта і напівапатично слухали його повитальних слів. Виголошені промови були, щоправда, такі самісінькі, як уперед, але бракувало огню і трепету всіх у воєннім запалі; ані сліду не лишилося тої прудкої готовности на всяку наказану брутальність, яка при всіх давніших нагодах виявляла себе так виразно. Дуже невдоволені повиходили всі з-за стола і мало бракувало, а обі офіцерські громади були б розійшлися посварені.

Комендант кріпости, дуже затурбований і боячись нагани від міністра війни, довго не міг знайти причини сього нещасливого випадку. «Якась обставина, — думав він, — якої ніхто не догадується і якої, певно, ніхто не витворив навмисне, мусила наробити всього лиха. Треба вжити всіх способів, щоб вишукати сю обставину, бо инакше грозила би небезпека, що й за другим разом буде те саме. А тут так і жди незабаром нового наказу устроїти подібну вечерю, бо в урядових газетах уже знаходяться натяки на те, що наша держава знов хоче зблизитися до другої сусідньої держави».

Та, на щастя, другого дня справа вияснилася. Слуга коменданта твердині, чистячи шаблю, завважив, що вона не може порушуватися досить свобідно, бо припадково була невідповідно вкріплена на припоні. Слуга розповів се комендантові, не догадуючися, як важна була ся справа. А комендант, мов освітлений «свише», відразу, зі скорістю блискавки, зрозумів, що при таких обтяжливих обставинах його шабля не могла баламкати ані дзоркати, ані дреньчати; роздумуючи далі, він зрозумів усі наслідки, які мусили виплисти з сього і які він на свій найбільший переполох тільки що вчора мусив пережити.

Дійшовши до сього пізнання, комендант кріпости аж дегше відітхнув, збувшися всієї турботи про будуще; тепер міг він спокійно ждати нового поручення — справити привитальну вечерю з припоясаними шаблями. А слугу він покликав до свойого покою, обдарував його щедро і, втискаючи йому кілька золотих монет у руку, промовив:

— Себастіяне, Себастіяне! Ти сам того не тямиш, яку велику прислугу зробив ти своїм завідомленням нашій династії і цілій державі!

ЮЛІЙ ЦЕЗАР* НА ОБІДІ У ЛЕПІДА*

День перед своєю смертю обідав Цезар вечором у Марка Лепіда, також Ціцерон*, Саллюстій*, Брут*, Кассій* і інші приятелі та знайомі Цезареві і Лепідові були присутні.

В ході розмови згадав Кассій, мов знехотя, що недавно знайдено записку про ворожбу, яку одержав Олександр Великий від оракула Юпітера Аммона, і, наскільки він чув, Саллюстій має у себе відпис сього документа. Але се був тільки жарт, умовлений попереду між обома ними.

Коли всі, особливо Цезар і Ціцерон, дуже зацікавилися, мовив Саллюстій, що, власне, заким іти сюди, він переклав одно місце сього документа, але в поспіху забув сховати той переклад і має його при собі, він готов прочитати його. В сьому місці нав'язується оповідання до того, де сказано про Олександрів прихід до святині.

— І що ж сталося далі? — запитав Цезар.

— Коли великий король наблизився, — читав Саллюстій із своєї таблички, — то найстарший поміж жерцями

сказав до нього: «Сину», — і впевняв його, що сим іменем називає його сам батько Юпітер. Але під час тої жерцевої промови*.....
.....
.....
.....
.....
..... Жрець, що ледве вдержував себе, щоб не розсміятися, не змінив ані одної рисочки на своїм лиці, але промовив до церковного прислужника: «Зараз принеси кадило і свячене зілля», а коли се сталося і накаджено, мовив жрець до Олександра: «Найвищий бог вдихає кадило твойого тіла».

Тут усі вибухли безмірним сміхом, а Юлій усміхнувся до Кассія і мовив: «Се вам удалося!» На се промовив Ціцерон: «Але в инших документах про Олександра знаходиться ще одна цікава річ, та, що в часі тої подорожі до оракула він знайшов дивну ростину, листя якої має ту силу, що оглушує чоловіка, як тільки доторкнеться до його чола».

— Се ти, певно, про листки лаврового дерева*? — запитав Цезар Ціцерона, а коли сей притакнув з усміхом, додав Цезар:

— Такого впливу лаврів я не почуваю. — При тім обіді сказав Цезар також инше, тепер загальнозвісне речення, а се сталося під час їди. До їдальні ввійшов посланець від сенату і подав Цезареві кілька актів до підпису. Поки він швидко прочитував їх, кинув Брут при инших гостях питання: «Яка смерть найліпша?» І Цезар, підписуючи акти, обізвався зараз і, заким іще хто инший відповів на се питання, промовив: «Несподівана», а потім почав складати попідписувані акти для посланця.

Сі Цезареві слова дуже вразили гостей, а Брут почав пильно і не змигаючи вдивлятися в свою тарілку. Тільки Ціцерон, що почував супроти Цезаря не тільки найбільший подив, але, незважаючи на політичне противенство, також найбільшу прихильність, здобувся на слово і промовив:

— Кай Юлій, мабуть, уже тільки з привички своїм духом кермує кругом земним, але його серце вже втомлене світом?

За цим словом Цезар швидко обернув лице до Ціцерона і держав недвижно в руці письма, які післанець уже взяв був, потім довго вдивлявся глибоким поглядом в Ціцерона, але не відповів нічого.

СЦЕНА ПО БИТВІ ПІД АВСТЕРЛІЦЕМ*

Як звісно, в битві під Австерліцем один французький полк гвардії стратив хоругов. Оповідають далі, що Наполеон* сказав до того полку страшенну промову і заявив, що не дасть йому нової хоругви, доки в якій найближчій битві не змиють із себе тої ганьби. Наслідком сього вояки, засоромлені і пригноблені, розплакались, як діти, а в найближчій битві нібито боролися з нечуваною досі погордою смерти і потім одержали від Наполеона нову хоругов.

Те, що той гвардійський полк утратив хоругов — дійсна правда; але те, що потому вийшло з сього, оповідається в політичнім і військовім інтересі зовсім невірно, ба навіть зовсім противно правді. Тільки завдяки особливому випадкові, про який тут не місце оповідати, дійшов до моєї відомости правдивий перебіг тої події. Діло було ось яке.

Наполеон на коні, окружений своїми маршалами, запитав — і се дійсно правда — різким, зичним голосом: «Де ваша хоругов?» Потім глибока тиша. «Питаю вас, — знов промовив Наполеон, — де ділася ваша хоругов?»

Тут знов настала мовчанка — і тут починається правдиве представлення дальшої події. Всім на диво виступив із рядів один старий гвардієць, що славився найхоробрішим у цілім полку, і крикнув до Наполеона: «Ш у к а й с о б і ї ї!» Бонапарт, на хвилю поражений, як іще ніколи не бував у своїм житті, обернувся до свойого ад'ютанта і наказав йому пошепки відпровадити старого вояка. Кождий знав, що се значить: розстріляти його зараз.

Але, власне, се розбудило в однім ще зовсім молодім гвардійці ряд думок, яких я тут не хочу малювати і які кождий читач може зміркувати й сам. В якімсь піднеслім стані, коли чоловік почуває: «Жити чи вмирати, але се мусить бути сказане тепер, а то се не буде сказане ніколи!» — і в най-

вицім розпалі якогось історичного почуття сеї цілої сцени крикнув він до Наполеона: «Убійце мас, шукай собі хоругви!» Цісар широко витріщив очі. «А се що таке?» — промимрив він захриплим голосом і звільна, поривами від'їхав із-перед фронту, немов усуваючися від нападу на свою особу і при тім, не змигаючи, вдивлявся в молодого гвардійця. Та поки ще здужав наказати або постановити щось, закричали нараз сотки гвардійців, кидаючи йому під ноги свої карабіни: «Він правду каже! Ти, вбійце мас, шукай собі своєї хоругви!» А один крикнув навіть: «Ось тобі за неї инша онучка!» — і кинув йому із своєї торністри якусь полотняну шмату. Піднявся такий галас, такий заколот, що Бонапарт у тій хвилі не міг найти ніякої иншої ради, як тільки від'їхати мовчки зі своїм штабом геть, щоб потім нарадитись, що його зробити в тім надзвичайнім і нечуваним випадку. І прирадили, що найрозумніше буде покрити цілу подію мовчанкою, всіх вояків того полку розпустити до домів, щоб не стикалися з вояками инших полків, і загалом пустити все в непам'ять, щоб пізніше представити в зовсім иншім світлі. А відки взявся в полку такий настрій і що дало привід до такого підкопання строгого військового духу, про се можна тільки губитися в догадах. Нема сумніву, що Наполеон велів розсліджувати сю правду, але здобутків сього слідства не подано до загальної відомости. Тільки одна, щоправда, важна дрібниця дійшла до мого відома. В тарабані одного довбиша, що був братаничем філософа Дідро*, знайдено картку, на якій були написані ось які вірші:

Жертви конскрипції! Жертви рекрутчини!
Слухайте й так поступайте:
Де правда панує, де людяність знають,
Там кождому вольная воля
За свій ідеал наложить головою,
І муку прийняти, і смерть.
Але нікому не надано права
Силувать инших, щоб гинули й муки приймали
За не свої, за чужі ідеали.
Се вбийство, убийство і ще раз убийство!

ГЕНРІХ ГЕЙНЕ

АВТОБІОГРАФІЯ. ФЛОРЕНТІЙСЬКІ НОЧІ

Передмове слово

Отсей переклад «Флорентійських ночей» був поміщений в річнику IX, т. XXXIV, «Літературно-наукового вісника» 1906 р., на спомин столітніх роковин уродин Генріха Гайне. Подаючи тут мій переклад незміненим передруком, уважаю зайвим подавати хоч би головні дати з життя великого поета і обмежаюся на подання коротенької його автобіографії, написаної по-французьки в формі листа до французького критика Філарета Шаля (Chasles)* в лютім 1835 р. і друкованої тоді ж у «Revue de Paris»* та передрукованої Ернестом Ельстером* у сьомім томі збірного критичного видання творів Генріха Гайне. Додам тут ще лише, що, проживаючи в Парижі і тяжко занедужавши на нервову хоробу в р. 1846, Гайне по десятилітніх терпіннях у своїм ославленім «матрацовім гробі» (Matratzengruft in Paris) умер 1856 р.

(Heinrich Heines sämtliche Werke, mit Einleitungen, erläuternden Anmerkungen und Verzeichnissen sämtlicher Lesarten von Dr. Ernst Elster. Siebenter Band. Leipzig, Bibliographisches Institut, S. 297—300).

[Іван Франко].

АВТОБІОГРАФІЯ

Париж, 11 січня, 1835 р.

Я одержав Ваш лист, який Ви вдостоїли написати мені, і поспішаюся дати Вам відомості, яких Ви просите.

Я родився в р. 1800[1] у Діссельдорфі, місті над Рейном, зайнятім від р. 1806 до 1814 французами, так що в моїй молодості я, так сказати, дихав французьким повітрям. Перші науки одержав я в монастирі Францісканів у Діссельдорфі. Пізніше перейшов я до гімназії у сьому місті, яка тоді називалася ліцеєм. Я пройшов усі класи, де навчано так званих humaniora*, і відзначився в найвищій класі, де ректор Шальмаєр учив філософії, проф[есор] Крамер — класичних поетів, проф[есор] Бревер — математики, а панотець Дольнуа — риторики і французької поетики. Сі люди живуть і досі з виїмком першого, католицького ксьондза, який особливо опікувався мною, здається, задля брата моєї матері, надворного радника Йосифа фон Ґельдерна, що був його приятелем з університету, і, думаю, також задля мойого діда, д-ра Ґотшалька фон Ґельдерна, славного лікаря, що врятував його життя.

Мій батько був досить багатим купцем; він уже покійник. Моя мати, з високого роду, жиє ще, усунувшися від високого світу. У мене є сестра, пані Шарлота фон Ембден, і два брати, з яких один, Ґустав фон Ґельдерн (він прийняв прозвище моєї матері), живе як офіцер драгонів у службі австрійського цісаря, а другий, д-р Максиміліян Гайне, служить як лікар при російській армії, з якою він переходив Балкан[2].

Мої студії, переривані романічними капризами, пробами ведення власних інтересів, закоханнями і иншими хоробами, тяглися від р. 1819 в Бонні, Ґеттінґені і Берліні, де я жив у дружніх відносинах з людьми найвизначнішими і найученішими і де зазнав різнорідного лиха, між иншим — зранення шаблею в удо якимось Шіллером із Ґдан-

---

[1] Гайне любив подавати дату свого вродження фальшиво, кладучи її на сам Новий рік р. 1800, і з сього приводу иноді називав себе першим чоловіком XIX віку; направду він родився 13 грудня 1798 р. — *[Іван Франко].*

[2] Гайнева мати умерла 1859 р., три роки по його смерті; його сестра Шарлота жила ще 1889 р. в Гамбурзі; його брат Ґустав прийняв пізніше назад прізвище Гайне, оснував щоденник «Wiener Fremdenblatt»*, на якім доробився значного маєтку, і був іменований членом палати панів; третій брат Максиміліян умер у 70-их рр. минулого віку лікарем у Петербурзі. (Увага д-ра Е. Ельстера). — *[Іван Франко].*

ська, якого ім'я я не забуду ніколи, бо се був одинокий чоловік, який зранив мене сим найчутливішим способом[1]. В тих названих мною університетах учився я сім літ, і тільки в Геттінґені, до якого я вернув із Берліна, одержав я степень д-ра прав після приватного екзамену і публічної оборони якоїсь ученої тези, в якій славний Гуґо, тодішній декан юридичного факультету, не пропустив мені ані одної схоластичної формальности. Хоча сей остатній факт видається досить дрібним, то все-таки прошу Вас зазначити його, бо в одній книжці, яку видано проти мене*, хтось допустився твердження, що я тільки купив собі академічний диплом. З усіх брехень, які опубліковано про моє життя, сю одну тільки я бажаю спростувати. Бачите, се моя вчена гордість. Нехай говорять про мене, що я байстрюк, син ката, розбійник, безбожник, кепський поет, — сміюся з усього того, але се рве моє серце, коли хтось хоче заперечити мені докторський титул. Між нами кажучи, хоч доктор прав, я все-таки з усієї юриспруденції знаю якраз менше, ніж з усіх инших наук.

Від шістнадцятого року життя я почав писати вірші. Мої перші поезії були публіковані в Берліні 1821 р. Два роки пізніше появилися нові поезії з двома трагедіями*: одну з них відіграно і висвистано у Брунсвіку, столиці князівства сього імени. В р. 1825 появився перший том моїх «Reisebilder»*; три дальші томи були по кількох літах опубліковані накладом Гофмана і Кампе, моїх дотеперішніх видавців.

Протягом років 1826—1831 я пробував по черзі в Лінебурзі, в Гамбурзі і в Монахові, де я з приятелем Ліннднером видавав «Politische Annalen»*. В тім часі я відбув декілька подорожей у чужі краї. В остатніх дванадцятьох роках я щороку проводжу осінні місяці над берегом моря, звичайно на однім із малих островів Північного моря. Люблю море, як коханку, і оспівав його красу та його капризи. Ті поезії містяться в німецькім виданні моїх «Reisebilder», та з французького видання я виключив їх, так само, як виключив полемічні уступи, що зачіпали родовиту шляхту, тевто-

[1] Докладніше про сей маловажний, зрештою, поєдинок з якимось Шаллером, не Шіллером, як каже Гайне, оповідає його перший біограф Штродтман у першім томі його біографії, ст. 191. — *[Іван Франко].*

номанів* і католицьку пропаганду. Щодо шляхти, то я ще сказав про неї дещо в передмові до «Листів Кальдорфа»*, написаних не мною самим, як се думає німецька публіка. Щодо тевтономанів чи так званих древніх алеманів, яких патріотизм полягає тільки в сліпій ненависті до Франції, то я переслідував їх завзято у всіх своїх книжках. Ся моя ворожнеча зародилася ще в буршеншафті*, в якім я також брав уділ. Рівночасно поборював я католицьку пропаганду німецьких єзуїтів, не лише бичуючи клеветників, що перші нападали на мене, але також схиляючися до протестантів. Ся прихильність, щоправда, иноді заводила мене занадто далеко, бо протестантизм був для мене не тільки ліберальною релігією, але також точкою виходу до німецької революції. Я пристав до лютерського віросповідання* не лише актом хрещення, але також ведений бойовничим ентузіязмом, що велів мені брати участь у боротьбах сеї войовничої церкви. В усякім разі, боронячи суспільних інтересів протестантизму, я ніколи не скривав своїх пантеїстичних симпатій. Се стягло на мене закид атеїзму. Лихо поінформовані мої соотчичі або люди злої волі віддавна розсівали вісті, буцімто я затягнувся в ряди сен-сімонівських козаків*; инші посуджували мене за юдаїзм. Жаль мені, що я не все маю можність відплачуватися за такі прислуги. Я не курив ніколи, так само не люблю пива, і аж до мойого побуту у Франції я ніколи не їв квасної капусти.

В літературі я пробував усього: писав поеми ліричні, епічні і драматичні, писав про штуку, про філософію, про теологію, про політику. Боже мені прости! Остатніх дванадцять літ про мене раз у раз пишуть у Німеччині, одні хвалять, другі лають, а все — з пристрастю і безперестанку. Дехто мене любить, дехто бридиться мною, дехто обожає, дехто обкидує болотом. Від мая 1831 р. живу у Франції. Отже, вже майже чотири роки я не чув німецького соловія.

Досить на тім. Мені сумно. Коли попросите ще деяких відомостей, я уділю їх дуже радо. Я завше радніший, коли Ви попросите їх у мене самого. Згадуйте про мене добрим словом, згадуйте добрим словом про Вашого ближнього, як пишеться в Євангелії, і прийміть запевнення поважання і щирої пошани, з якою остаюсь Ваш

Генріх Гайне.

ФЛОРЕНТІЙСЬКІ НОЧІ

І

В передпокою застав Максиміліян лікаря, що власне натягав чорні рукавички.

— Кваплюся дуже, — мовив сей до нього живо. — Синьйора Марія не спала весь день і тільки перед хвилиною задрімала крихітку. Не потребую остерігати вас, щоб ви не збудили її яким шелестом; а коли збудиться, то борони Боже, щоб говорила. Мусить лежати спокійно, без найменшого руху, не сміє говорити, і тільки духовий рух корисний для неї. Прошу, оповідайте їй знов усякі дурацькі історії, щоб слухала спокійно.

— Не турбуйтеся, докторе, — відповів Максиміліян із жалісним усміхом. — Я вже зовсім виробився на пустомелю і не дам їй прийти до слова. Вже я їй набалакаю стільки фантастичних нісенітниць, скільки лише хочете. Але чи довго ж вона ще може жити?

— Спішуся дуже, — відповів лікар і шмигнув геть.

Чорна Дебора, чуйна як звичайно, пізнала вже по ході прихожого і тихенько відчинила йому двері. Він кивнув рукою, і вона так само тихенько віддалилася з кімнати, а Максиміліян лишився сам біля своєї приятельки. В кімнаті, освіченій лиш одною лампою, стояла півсутінь. Десь-колись кидала лампа напівбоязливі, напівцікаві блиски на лице хорої женщини, що вся вбрана в білий муслін лежала, простягшися на софі, оббитій зеленим шовком, і спала спокійно.

Мовчки, схрестивши руки, стояв Максиміліян якийсь час перед сонною і вдивлявся в те гарне тіло, якого контури більше виявляла, ніж закривала легенька одежа, і за кождим разом, коли лампа кидала світляну смугу на бліде лице, тремтіло його серце.

— Боже мій! — мовив стиха сам до себе. — Що се таке? Що за спомини будяться в мені? Так, тепер знаю! Ся біла картина на зеленім тлі — так, тепер...

В тій хвилі прокинулася хора, і, немов визираючи з глибини сну, звернулися лагідні темно-сині очі на приятеля з якимось запитанням, з якимось проханням...

— Про що думали ви в сій хвилі, Максиміліяне? — промовила тим страшним м'яким тоном, який являється у людей, хорих на легкі, і в якім здається нам, що чуємо рівночасно лепетання дитини, цвіріньканння пташини і харчання чоловіка, близького смерти. — Про що думали ви в сій хвилі, Максиміліяне? — повторила ще раз і живо піднялася вгору, аж довгі кучері, мов розбуркані золоті гадюки, розсипалися по її плечах.

— Господи! — скрикнув Максиміліян, лагідно укладаючи її знов на софу. — Лежіть же спокійно, не говоріть нічого! Я скажу вам усе, все, що думаю, що почуваю, ба навіть чого й сам не знаю!

— Бо й справді, — говорив далі, — я й сам не знаю докладно, що я думав і почував власне тепер. Картини з дитячих літ промигнули в моїй тямці. Я думав про замок моєї матері, про запустілий сад біля нього, про гарну мармурову статую, що лежала в зеленій траві... Я сказав «замок моєї матері», але прошу вас, будь ласка, не уявляйте собі при тім нічого пишного та величного! Я вже привик так називати його; мій батько все виговорював той «замок» з якимось особливим натиском і всміхався при тім так чудно. Значіння того усміху зрозумів я аж геть пізніше, коли дванадцятилітнім хлопчиною я разом із мамою відбув подорож до того замку. Се була моя перша подорож. Ми їхали цілий день густим високим лісом, якого темна прохолода незабутня мені й досі, і аж під вечір ми зупинилися перед довгою рогачкою, що відділяла нас від великої левади. Ми мусили ждати майже півгодини, поки з поблизької ліп'янки вийшов хлопчисько, відсунув рогачку і впустив нас. Я сказав «хлопчисько», бо стара Марта все ще свого сороклітнього сестрінця називала хлопчиськом; сей, щоб достойно привитати ласкаве панство, надів стару ліберію свого покійного вуйка, а що мусив її вперед витріпати трохи від пороху, тому й заставив нас чекати так довго. Якби був мав більше часу, був би надягнув ще й панчохи; а так його довгі голі червоні литки не дуже й відбивали від яркого скарлатового кубрака. Чи мав під ним штани, не знаю вже. Наш слуга Іван, що також не раз чував назву «замок», аж очі вирячив з великого дива, коли «хлопчисько» завів нас до невеличкого напіврозваленого будинку, в якім жив

небіжчик пан. Та він аж остовпів, коли мати веліла йому повносити туди нашу постіль. І як могло йому прийти на думку, що в «замку» нема ніякої постелі! От тим-то він або зовсім не слухав наказу моєї мами, щоб забрав для нас постіль, або вважав його зайвиною і пустив помимо вуха.

Невеличкий одноповерховий домик, що в своїх найкращих часах мав ледве п'ять кімнат, придатних до замешкання, являв тепер жалібний образ зникомости! Поломані меблі, пошарпані тапети, ані одна шибка не лишена в цілові, тут і там — вилупаний поміст, усюди препогані сліди найзухвальшого солдатського постою.

— Квартиранти завсіди у нас бавилися весело, — сказав «хлопчисько» з глуповатим усміхом. А мати моргнула мені, щоб ми лишили їх самих, і поки «хлопчисько» порався з Іваном, пішов я оглядати сад. І цей також виявляв пренещасний вид руйнації. Великі дерева були почасти покалічені, почасти обламані з гілля, а насмішливий бур'ян пнявся на повалені пні. Тут і там біля вибуялих корчів тису можна було пізнати колишні доріжки. Тут і там стояли ще статуї, у яких переважно не було голів, а щонайменше — носів. Пригадую собі Діяну, якої долішна половина прекумедно обросла була темним плющем, а також пригадую богиню Фортуну, у якої з рога щедроти вицвітала смердюча хопта. Лиш одна статуя бог зна яким робом уйшла була від злоби людей і часу; правда, її стручено в високу траву, але тут вона лежала непокалічена, мармурова богиня з чисто-гарними рисами лиця і з упруго-роздільними благородними грудьми, що виблискували, мов грецька об'ява, з високої трави. Я майже злякався, побачивши її; сей образ наповнював мене дивним душним жахом, і якась таємна несміліть не давала мені зупинятися довго при його любім виді.

Коли я знов прийшов до мами, стояла вона при вікні, затоплена в думках, підперши голову на праву руку, а по її щоках ненастанно збігали сльози. Я ще ніколи не бачив, щоб вона так плакала. Вона обняла мене поривчасто, ніжно і просила в мене вибачення, що через Іванове недбальство не матиму порядної постелі.

— Стара Марта, — мовила мама, — тяжко нездужає і не може тобі, любий синку, відступити свого ліжка. Але Іван

розложить тобі подушки з повоза так, що будеш міг спати на них, ще й дасть тобі свій плащ укритися. Я сама спатиму ось тут на соломі; се спальня мого покійного батька; колись тут бувало далеко краще. Лиши мене саму! — І сльози полились іще дужче з її очей.

Чи се була непривична постіль, чи збентежене серце, досить, що я не міг заснути. Місячне світло так різко продиралося крізь повибивані шиби, і здавалося, що воно вабить мене на ясну місячну ніч. Я обертався направо і наліво на своїм ліжку, прижмурював очі і знов нетерпеливо відчиняв їх, — а все з моїх думок не сходила гарна мармурова статуя, яку я бачив простягнену в траві. Я не міг виснити собі своєї несмілости, що обхопила мене при її виді; я сердився на те дитяче почуття і сказав потихо сам до себе: «Завтра, завтра поцілую тебе в те гарне мармурове личко, поцілую тебе в ті гарні кінчики уст, де губи зростаються в такі милесенькі ямочки». Нетерпеливість, якої я ще не зазнавав ніколи, проходила при тім дрожжю по всіх моїх суставах; я не міг довше опертися дивовижному напорові, зіскочив сміливо з постелі і мовив:

— А що, поцілую тебе ще сьогодні, ти, любе создання!

Тихенько, щоб не почула мама, викрався я з дому; се було тим легше зробити, що на порталі була ще справді здорова дошка з гербом, але в порталі не було дверей. Сквапно продирався я крізь хащі запустілого саду. І тут не щебернув ані один звук, усе спочивало німо і поважно в тихім місячнім сяйві. Тіні дерев лежали, мов прибиті, на землі. В зеленій траві лежала вродлива богиня так само без руху, але здавалося, що не кам'яна смерть, а тільки тихий сон оповив її любі сустави, і коли я наблизився до неї, я майже боявся, що найменшим шелестом можу збудити її зі сну. Я запер у собі дух, коли похилився над нею, щоб придивитися рисам її прегарного лиця; якась смертельна тривога відпихала мене від неї, але хлоп'яча заласність притягала мене знов до неї; моє серце билося, немов я отсе збираюся виконати вбийство, і нарешті я поцілував гарну богиню з таким запалом і такою ніжністю, з такою розпукою, як ніколи потім не цілував у своїм житті. І ніколи я не міг забути того жаховито-солодкого почуття, що розлилося в моїй душі, коли благословенний холод тих мармурових губ

доторкнувся моїх уст... І бачите, Маріє, саме коли я стояв перед вами і бачив вас, як лежите в отій білій мусліновій сукні на зеленій софі, пригадав мені ваш вид ту білу мармурову статую в зеленій траві. Коли б ви були спали довше, то мої губи не могли б були опертися...

— Максе! Максе! — скрикнула женщина з глибини її душі. — Страшно! Чи ж не знаєте, що один поцілуй ваших уст...

— О, мовчіть лишень! Я знаю, що се було би для вас щось страшенне! Лиш не дивіться на мене так благально. Я не толкую собі навпаки вашого чуття, хоч його найглибші причини укриті для мене. Я ніколи не смів притулити своїх уст до ваших губ...

Але Марія не дала йому договорити, вхопила його руку і, покриваючи її найгарячішими поцілуями, промовила далі з усміхом:

— Прошу, прошу, оповідайте мені ще про свої любовні пригоди! Як довго любили ви мармурову красуню, що її цілували в замковім саду своєї мами?

— Другого дня ми від'їхали, — відповів Максиміліян, — і тої мармурової красуні я вже не бачив ніколи більше. Але майже чотири роки бентежила вона моє серце. Дивна пристрасть до мармурових статуй розвилася відтоді в моїй душі, і ще нинішнього ранку почув я її пориваючу силу. Я вийшов із Лавренціяни*, бібліотеки Медичів*, і сам не знаю як зайшов до каплиці, де той найпишніший рід Італії* збудував собі усипальницю з дорогого каміння і спить у ній спокійно. Цілу годину провів я там, задивившися на мармуровий образ женщини, якої могутня будова тіла свідчить про смілу міць Мікеланджела*, хоча вся постать при тім облита якимись етеричними солодощами, яких у того майстра звичайно ніхто й не шукає. В тім мармурі закляте ціле сонне царство з усіма його тихими розкошами, ніжний супокій царює в тих гарних суставах, а в її жилах пливе, здається, найлагідніше місячне світло... Се «Ніч» Мікеланджела Буонарроті. О, як рад би я спати вічним сном у обіймах тої ночі!

— Мальовані жіночі образи, — мовив далі Максиміліян по короткій паузі, — все цікавили мене не так сильно, як статуї. Раз тільки я був закохався в малюнок. Се була чудо-

во гарна Мадонна, яку я пізнав у одній церкві в Колонії над Рейном*. Я тоді взявся був дуже пильно ходити до церкви, а моя душа тонула в містиці католицизму. Я тоді рад був, як який еспанський рицар, день у день битися на життя і смерть за непорочне зачаття Марії, цариці ангелів, найкращої пані небес і землі! Я цікавився тоді цілою святою родиною, і особливо з великою приязню я скидав капелюха, коли на якій іконі мені пострічався святий Йосиф. Та сей стан тривав недовго, і майже без ніякої церемонії покинув я Матір Божу, коли в якійсь галереї старинностей я познайомився з одною грецькою Німфою, що довгий час продержала мене в неволі в своїх мармурових обіймах.

— І ви все любили з каменя висічених або мальованих женщин? — захихотала Марія.

— Ні, я любив і мертвих женщин, — відповів Максиміліян, якого лице затемнив знов дуже поважний вираз. Він і не завважив, як Марія при тих словах затремтіла перелякана, і спокійно говорив далі:

— Еге, се дуже дивно, що я раз закохався в дівчину, яка вже сім літ перед тим була вмерла. Коли я пізнав малу Вірочку, вона подобалася мені надзвичайно дуже. Три дні я займався сею молодою осібкою і почував найбільшу приємність при всім, що вона чинила або говорила, при всіх виявах її принадної та чудернацької вдачі, та моє серце при тім не почувало надто ніжних зворушень. І пару місяців по тім я не був занадто сильно збентежений, коли одержав відомість, що вона наслідком нервової гарячки нагло вмерла. Я забув її зовсім основно, і я певнісінький, що довгі роки я ані одного разу не подумав про неї. Від того часу минуло цілих сім літ, і я пробував у Почдамі*, щоб у ненарушеній самоті любуватися гарним літом. Ані з одним чоловіком не мав я там зносин, і все моє товариство були статуї, що стоять у саду Сансусі*. Та ось одного дня трапилося, що в моїй пам'яті виступили риси лиця і якийсь такий любий тон голосу та поведінка, хоч я й не міг ніяк нагадати, до якої особи належали вони. Нема нічого докучливішого, як отаке поринання в старих споминах, і тому я аж якось радісно зжахнувся, пригадавши собі по кількох днях раптом малу Вірочку і спостерігши, що се, власне, її любий забутий образ снувався довкола мене і так тривожив мене.

Так, я втішився сим відкриттям, як чоловік, що зовсім несподівано віднайшов свого найщирішого приятеля; вибліді кольори оживлялися помалу, і нарешті ціла люба осібка станула знов передо мною як жива, з її усміхом, з її наскоками ніжної сердитости, з її дотепом — і краща, як була за життя. Відтепер сей чарівний образ не хотів покинути мене, заповняв усю мою душу, ходив і стояв усе біля мене, куди я повернувся і де зупинився, розмовляв зо мною, сміявся зо мною, але невинно і без великої ніжности. А я щодень більше підлягав її чарам, її образ з кождим днем набирав для мене більше дійсности. Легко викликати духів, але тяжко відправити їх потім назад у їх темне ніщо; тоді вони дивляться на нас так благально, а наше серце так проречисто промовляє за ними... Я не міг ніяк відірватися і закохався в малу Вірочку, що вже сім літ перед тим була вмерла. Отак прожив я шість місяців у Почдамі, зовсім потонувши в тій любові. Ще старанніше, як уперед, я вистерігався всякої стичности з зовнішнім світом, і коли хтось на вулиці занадто близько проходив біля мене, то я почував вельми прикре занепокоєння. Я почував глибокий жах перед усякими стрічами, так, як його, мабуть, почувають духи покійників, що ходять по́ночі; адже говорять про них, що, пострічавши живого чоловіка, вони перепуджуються так само, як перепуджується живий чоловік, стрічаючи мару.

Припадково переїздив тоді через Почдам один подорожній, з яким я не міг розминутися, бо се був мій брат. Зустрівшися з ним і почувши його оповідання про біжучі події, я немов прокинувся з глибокого сну і, жахнувшися, почув нараз, у якій страшній самоті я жив такий довгий час. У тім стані я не завважив навіть зміни пори року і з зачудуванням глядів тепер на дерева, з яких давно облетіло листя і які вкривав осінній іній. Швидко я покинув Почдам і малу Вірочку, і в иншім місті, де на мене ждали важні діла, дуже швидко втолочили мене вельми скрутні обставини та відносини назад у жорстоку дійсність.

— Милий Боже, — додав Максиміліян, простягши верхню губу в болючу усмішку, — милий Боже! Живі жінки, з якими я тоді був змушений ввійти в стичність, як же вони мучили мене, ніжно мучили своїми фохами, заздростями та

ненастанними турбаціями. На скількох-то балах мусив я витанцьовувати їх, у скільки-то сплетень мусив я бути замішаний! Яка невтомна пустота, яке замилування до брехні, яка зрадливість, обсипана поцілуями, які отруйні цвіти! Ті дами зуміли зогидити мені всі радощі і всю любов, і я на якийсь час зробився ворогом усього жіноцтва, проклинав увесь жіночий рід. Зо мною повторилася майже історія того французького офіцера, що в часі російського походу лише з тяжкою бідою вирятувався з ледоватої купелі в річці Березині*, але відтоді набрав такої антипатії до всього мороженого, що потім з обридженням відпихав від себе навіть найсолодші і найприємніші роди мороженого у Тортоні[1]. Еге ж, спомин про Березину любови, яку я перебув у ту пору, збридив мені на якийсь час навіть найчудовіших дам, ангельських жінок, дівчат, солодших від ванілового шербету.

— Прошу вас, — скрикнула Марія, — не лайте жінок. Усе те — перемолочені фрази мужчин. А кінець кінців, щоб бути щасливими, все-таки потребуєте жінок.

— О, — зітхнув Максиміліян, — се дійсно правда. Але жінки, на жаль, мають лиш один спосіб, як можуть зробити нас щасливими, та зате — тридцять тисяч способів, як мають зробити нас нещасливими.

— Дорогий друже, — відповіла Марія, закушуючи уста від легенького усміху, — говорю про суголос двох однако настроєних душ. Чи ви ніколи не зазнали такого щастя?.. Але бач, незвичайний рум'янець пробігає по вашім лиці... Говоріть... Максиме!

— Се правда, Маріє, чую майже хлоп'яче заклопотання, коли маю вам признатися про ту щасливу любов, яка колись дала мені безмежне щастя! Ся пам'ятка ще не покинула мене, і під її холодну тінь не раз іще втікає моя душа, коли пекуча курява та денна спека життя робиться нестерпною. Та я не в силі дати вам вірний образ тої моєї любки. У неї була така етерична вдача, що могла виявитися мені лише вві сні. Думаю, Маріє, що ви не маєте банального пересуду проти снів; ті нічні явища, їй-богу, так само реальні, як і ті грубші твори дня, яких можемо до-

---

[1] Славна паризька цукорня. — *[Іван Франко]*. Знаходиться на Італійському бульварі в Парижі. — *Упоряд.*

торкатися руками і о які так часто забруднюємо собі руки. Так, у сні я бачив ту розкішну істоту, що найбільше на сьому світі ущасливила мене. Про її зверхній вигляд мало вмію сказати. Я не в силі передати зовсім докладно форми її рисів лиця. Се було лице, якого я не бачив ніколи перед тим і не видів ніколи потім у житті. Стільки лише пригадую собі, воно не було біле ані рожеве, але зовсім однофарбне, легенько зарум'янене, блідо-жовте і прозірчасте, мов кришталь. Поваб сього лиця лежав не в строгих пропорціях красоти і не в інтересній рухливості; характерна для нього була, власне, чарівлива, захватна, майже аж страшна правдивість. Се було лице, повне свідомої любови і граціозної доброти, більше душа, ніж лице, і тому я ніколи не міг вповні уявити собі його зверхніх форм. Очі лагідні, як цвіти. Губи трохи бліді, але принадно склеплені. На ній був шовковий пеньюар кольору блаватів, але се й була вся її одежа; шия і ноги були голі, і крізь м'яку тоненьку одежу просвічували іноді, мов крадькома, струнке та ніжні сустави. Слова, якими ми розмовляли з собою, також вилетіли мені з пам'яти; се лише знаю, що ми заручилися одно з одним і пестилися з собою весело і щасливо, одверто і щиро, як наречений з нареченою, ба навіть, мов брат із сестрою. А иноді ми й не говорили зовсім нічого, тільки гляділи одно на одно, око в око, і в тім блаженнім огляданні проводили ми цілі вічності... Від чого я прокинувся, сього також не можу сказати, але ще довго потім я розкошувався посмаком того любовного щастя. Довго був я, мов пропоєний нечуваною розкішшю, смажна глибина мойого серця була немов наповнена блаженством, невідома мені радість розливалася, бачилось, по всіх моїх чуттях, і я був веселий і погідний, хоч у своїх снах ніколи вже не бачив своєї милої. Але чи ж не розкошувався я її видом цілі віки вічисті? Та й вона знала мене дуже добре і розуміла, що я не люблю повторень.

— Їй-богу, — мовила Марія, — ви, направду, чоловік, щасливий на руку. Але скажіть мені, панна Лавренція — чи се була мармурова статуя, чи малюнок? Чи покійниця, чи, може, сон?

— Може, всього того потрохи, — відповів Максиміліян дуже поважно.

— Так я й думала, дорогий друже, що та коханка мусила бути дуже сумнівного тіла. І коли ж розповісте мені історію вашого кохання з нею?

— Завтра. Се довга історія, а сьогодні я втомлений. Був, власне, на опері і маю занадто багато музики в вухах.

— Ви тепер часто ходите на оперу, і мені здається, Максиме, що ходите туди більш, аби глядіти, ніж аби слухати.

— Ви не помиляєтеся, Маріє, я справді ходжу на оперу, щоб придивитися лицям гарних італіянок. Певно, вони й поза театром досить гарні, а історик міг би з ідеальности їх рисів дуже легко доказати вплив пластичних штук на тілесну форму італійського народу. Тут природа відібрала від артистів капітал, який позичила їм колись, і ади! Він приніс пречудові проценти. Природа, що колись достарчала артистам моделі, копіює тепер своєю чергою архитвори, що повстали з них. Замилування до краси пройняло весь народ, і, як колись тіло впливало на духа, так тепер дух впливає на тіло. І не безплідна та набожність перед їх гарними Мадоннами, принадними вівтарями, що вбиваються в душу нареченого, коли рівночасно наречена носить у палкім серці якогось гарного святого. Через таке свояцтво з добору повстав тут тип людей ще кращий, як люба країна, на якій він процвітає, і як сонячне небо, що обливає його своїми блисками, мов золота рама. Мужчини ніколи не цікавлять мене дуже, з виємком хіба мальованих або мармурових; лишаю вам, Маріє, весь можливий ентузіязм для тих гарних гнучких італіянців, у яких такі дикі чорні бакенбарди і такі смілі, благородні носи, і такі лагідні та розумні очі. Говорять, що ломбарди* — се найкращі мужчини. Я ніколи не досліджував сього, та про ломбардок думав серйозно і переконався, що вони справді такі гарні, як слава трубить про них. Уже навіть у середніх віках вони мусили бути досить гарні. Адже ж кажуть про Франсуа I*, що чутка про красу медіолянок була таємним побудом, що склонив його до італійського походу; рицарський король певно був цікавий, чи його духові кузиночки, рідні його хресного батька, справді такі вродливі, як величала слава. Бідний рицар! Під Павією* мусив він тяжко заплатити за ту цікавість![1]

---

[1] Д[ня] 24 лютого 1525 р. французький король Франсуа I був побитий під Павією і взятий до неволі. — *[Іван Франко].*

— Але які ж гарні ті італіянки, коли музика освітить їх лиця! Говорю: освітить, бо вплив музики на лиця гарних жінок, які бачу в опері, точнісінько такий, як ефекти світла й тіні, що дивують нас, коли оглядаємо статуї вночі при світлі смолоскипів. Ті мармурові твори виявлять нам тоді з поражаючою правдою заклятого в них духа і свої страшні, німі таїники. Так самісінько відслонюється нам усе життя гарних італіянок, коли бачимо їх у опері; переливні мелодії будять тут у їх душах цілі ряди почувань, споминів, бажань та сердитостей, що моментально виявляються в рухах їх рисів, рум'янцях, блідостях, а особливо в їх очах. Хто вміє читати, може тоді вичитувати в їх гарних личках багато любого та цікавого — історії такі забавні, як Боккаччієві* новели, такі ніжні, як Петрарчині* сонети, примхи такі дивовижні, як Аріостові* оттаверіме*, а инколи й страшні зради та величні злоби, такі поетичні, як пеклю великого Данте*. От тут-то й варто праці розглядатися по ложах. Якби тільки мужчини за той час не виявляли свого захвату таким страшенним галасом! Сей скажений галас у італійськім театрі робить на мене не раз прикре враження. Але музика — се душа тих людей, їх життя, їх національна справа. В инших краях бувають певно музики, що дорівнюють найбільшим італійським знаменитостям, але там нема музикального народу. Тут, у Італії, музику репрезентують не осібники, але вона виявляється в цілій людності, музика стоїть людом. У нас, на півночі, зовсім инакше; тут музика стоїть лише чоловіком і називається Моцарт*, Маєрбер*; та й надто ще коли розберемо докладно найкраще з того всього, що дають нам ті північні музики, то знайдемо там італійське сонце і запах помаранч, і далеко більше, як до Німеччини, вони належать до Італії, вітчини музики. Так, Італія все буде вітчиною музики, хоч її великі маестри вчасно лягають у могилу або німіють, хоч Белліні* вмирає, а Россіні* мовчить[1].

— Справді, — завважила Марія, — Россіні мовчить дуже завзято. Коли не помиляюся, мовчить уже повних десять літ.

---

[1] Белліні вмер 23 вересня 1835 р. в Піто біля Парижа. Россіні видав свою остатню оперу «Вільгельм Тель» 1829 р. і відтоді аж до смерти (1868) не компонував уже нічого, крім кількох дрібних творів. — *[Іван Франко].*

— Се, може, такий його дотеп, — відповів Максиміліян. — Хотів доказати, що прозвище «лебедь із Пезаро»[1], яким його величали, для нього зовсім не відповідне. Лебеді співають при кінці життя, а Россіні замовк у половині життя. І думаю, що добре зробив і власне сим показав, що він геній. Артист, у якого є лише талант, до кінця життя не тратить охоти виявляти той талант; амбіція все гонить його наперед; він чує, що раз у раз удосконалюється, і його пре щось поступати щораз вище й вище. Але геній осягнув уже свій найвищий ступінь, він задоволений, гордує світом і дрібною амбіцією і йде додому, до Стратфорда над Авоном, як Уільям Шекспір*, або шпацирує, сміючись та точачи баляси, по Італійському бульварі в Парижі, як Россіні. Коли у генія надто не кепська тілесна конституція, то він проживе таким робом іще спорий шмат часу, викінчивши свої архитвори, або, як то звичайно кажуть, сповнивши свою місію. Се забобон, коли дехто каже, що геній мусить умирати вчасно; здається, визначено від тридцятого до тридцять четвертого року як вік, небезпечний для геніїв. Як часто дратував я сим бідного Белліні, жартом пророкуючи йому, що яко геній мусить швидко вмерти, доживши отсе небезпечного віку. Дивна річ! Не вважаючи на жартливий тон, він дуже лякався тих пророкувань, називав мене своїм джеттаторе[2] і все робив відомий знак для охорони від уроків. Він так хотів жити і почував майже пристрасну відразу від смерти, не хотів навіть слухати про вмирання, боявся його, як дитина, що боїться спати в потемках. Він був як добра, люба дитина, иноді трохи нечемна, але в таких разах досить було погрозити йому близькою смертю, і він зараз починав пхикати і проситися, і двома піднятими вгору пальцями робив знак проти уроків... Бідний Белліні!..

— То ви знали його особисто? Був гарний?

— Непоганий. Бачите, і ми, мужчини, не можемо відповідати простим потвердженням, коли про когось із на-

---

[1] Россіні вродився 1792 р. в Пезаро недалеко Риму. — *[Іван Франко].*

[2] По-італійськи jettatore — чоловік із поганими очима, що своїм зором наводить лихо на людей. — *[Іван Франко].*

шого роду завдають нам таке питання. Се була довгов'яза, струнка постать, що порушувалася вертко, сказати б навіть, кокетно; все защіпнений на всі ґудзики; правильне лице подовгасте, блідо-рожеве; ясно-жовте, майже золотисте волосся, уфризоване в тоненькі льочки; високе, дуже високе, благородне чоло; простий ніс; во́даві сині очі; гарно скроєні уста, кругле підборіддя. Було в його рисах щось хитке, безхарактерне, щось, мов молоко, і в тім молочнім личку булькотів иноді кисло-солодкий вираз болю. Сей вираз болю заступав у лиці Белліні брак дотепу; але то був біль неглибокий; він непоетично блискотів у його очах, безпристрасно дрижав довкола уст того чоловіка. Сей плоский, млявий біль хотів маестро, здавалося, виявити наглядно в цілій своїй появі. Його волосся було уфризоване так ентузіястично-тужливо, одежа лежала так безсильно на його тілі, він держав свою тростинову паличку так ідилічно в руці, що все нагадував мені тих молодих пастушків, яких вида́ємо в старих пастирських драмах, де вони дроботять та примилюються зі своїми паличками, обвиненими в стяжки, та в своїх яснобарвистих курточках. І його хід був такий панянський, такий елегійний, такий етеричний. Увесь він виглядав, як зітхання в лакерках. Жінкам він дуже подобався, та сумніваюся, чи хоч у одної збудив до себе сильну пристрасть. Для мене мала його поява все щось кумедно-нестравного, а причина сього лежала, мабуть, поперед усього в його французькій мові. Хоча Белліні вже кілька літ прожив у Франції, то все ще говорив по-французьки так погано, як ледве, може, говорять у самій Англії. Властиво, не слід його вимову означати словом «погана»; «погана» — се ще тут занадто добра. Треба б сказати «страховинна», «кровосумішна», «світопреставительна». Еге ж, коли чоловік був із ним у товаристві, і він починав, як кат, калічити ті нещасні французькі слова і з незрушимим супокоєм випаковувати всякі благоглупості, то думалось иноді, що ось-ось мусить ударити перун і завалити весь світ. В цілій кімнаті залягала тоді мертвецька тиша; смертельна тривога малювалася по всіх обличчях, на одних — крейдою, на других — цинобром; пані не знали, чи вмлівати їм, чи втікати; мужчини поглядали з жахом на свої сподні, щоб переконатися, чи дійсно вони не позабували надягти.

їх; а найлячніше було те, що сей перестрах рівночасно збуджував порив до конвульсивного сміху, який ледве можна було стримати, закушуючи губи. От тим-то, буваючи в товаристві з Белліні, почувалося в його близу завсіди якийсь жах, що силою якоїсь дивовижної принади рівночасно відпихав і притягав. Иноді його мимовільні каламбури були лише смішні і в своїй кумедній несмачності нагадували замок його земляка, князя Паллаґонії*, який Ґете* в своїй «Подорожі по Італії»* описав як музей чудернацьких диковин та безглуздо посточуваних докупи виродів. А що Белліні при таких нагодах був усе певний, що сказав щось зовсім невинне і поважне, то його лице творило найскаженіший контраст із його словами. Тоді на його лиці найрізкіше виступало те, що могло мені не подобатися в ньому. А те, що мені не подобалося, не можна було, власне, назвати хибою і, мабуть, і дамам воно зовсім не було не до вподоби. Лице Белліні, як і загалом уся його поява, визначалося тою фізичною свіжістю, тою цвітучістю тіла, тою рожевою краскою, що робила на мене неприємне враження, на мене, що люблю, власне, все, назначене п'ятном смерти, мармурове. Аж пізніше, коли я вже довше був знайомий з Белліні, почув я трохи прихильности до нього. Вона вродилася, власне, тоді, коли я пізнав, що його характер наскрізь благородний і добрий. Його душа, певно, лишилася чиста і недоступна ніяким поганим дотикам. Не хибувало йому й тої невинної добродушности дитячої вдачі, якої ніколи не хибує геніальним людям, хоч вони й не кождому показують її.

— А, так, пригадую собі, — мовив далі Максиміліян, сідаючи на крісло, о якого поруччя був досі опертий стоячи, — пригадую собі одну хвилю, коли Белліні видався був мені таким милим, що я глядів на нього залюбки і постановив собі пізнати його ближче. На жаль, була се остатня хвиля, яку я бачив його в житті. Се було одного вечора, коли ми в домі одної великої дами, що має найменшу ніжку на ввесь Париж, власне, повечеряли і зробилися дуже веселі, а від фортеп'яна лилися найсолодші мелодії... І досі бачу його, добрягу Белліні, як він, утомлений масою шалених беллінізмів, яких, власне, наговорив, нарешті сів на крісло. Те крісло було дуже низьке, майже як

підніжок, так що Белліні, сівши, опинився майже біля ніг одної гарної дами, що напроти нього лежала, простягнена на софі, і з солодким злорадством дивилася згори на Белліні, поки сей надсаджувався, забавляючи її якимись французькими фразами і раз по разу попадаючи в конечність коментувати свої вислови своїм сицилійським жаргоном, щоб доказати, що він не сказав жадну дурницю, тільки навпаки — дуже делікатний комплімент. Здається, що гарна дама не дуже пильно слухала Беллінієвого балакання; вона відібрала йому з рук його тростівочку, якою він пару разів силкувався підпомагати свою слабку риторику, і взялася преспокійно руйнувати оздобні льочки на обох висках молодого маестро. Мабуть, до сеї зухвалої пєоти відносився той усміх, що надав її лицю вираз, якого я ще ніколи не бачив на живім людськім лиці. Се лице ніколи не щезне з моєї пам'яти! Се було одно з тих лиць, що, бачиться, належать більше до мрійного царства поезії, як до жорстокої дійсности життя; контури, що пригадували малюнки Да Вінчі*, той благородний овал з наївними ямочками на щоках і сентиментально заостреним підборіддям ломбардської школи. Колорит був римський, лагідний, млявий перловий полиск, аристократична блідість та ніжність. Одним словом, лице, які знаходимо хіба де на староіталійських портретах, що представляють, мабуть, одну з тих дам, у яких були закохані італійські артисти XVI в., творячи свої архитвори, про яких думали тогочасні поети, виводячи свої безсмертні співи, і до яких палали бажанням німецькі та французькі воєводи, коли опоясувалися мечами і з дикою енергією вихром летіли через Альпи... Так, отаке було те лице, на якім іграв усміх найсолодшого злорадства і найделікатнішої пустотливости, поки сама вона, гарна дама, кінчиком тростинової лісочки руйнувала золотисті звої льоків добряги Белліні. В тій хвилі видався мені Белліні, мов під дотиком чародійської ліски, мов перемінений на зовсім приязну появу, і я раптом почув, що він близький мойому серцю. Його лице засіяло відблиском того усміху, се була, може, найбільше цвітуча хвилина в його житті... Ніколи не забуду його... Чотирнадцять днів по тім прочитав я в газетах, що Італія стратила одного зі своїх найславніших синів*!

Дивне діло! Рівночасно оголосили газети також про смерть Паґаніні*. Про його смерть я не сумнівався ані на хвилю, бо старий, мов землею припалий, Паґаніні все виглядав як близький смерти; але смерть молодого, рожевого Белліні видалася мені неможливою до увірення. А проте вість про смерть Паґаніні була лише газетярською качкою; він живе й досі здоров у Ґенуї[1], а Белліні спочиває в могилі в Парижі.

— А ви любите Паґаніні? — запитала Марія.

— Сей муж, — відповів Максиміліян, — се оздоба своєї вітчини і заслугує, певно, на найпочеснішу згадку, коли йде мова про музикальні знаменитості Італії.

— Я не бачила його ніколи, — завважила Марія, — але коли вірити чуткам, то його зверхній вигляд не зовсім задоволяє почуття краси. Я бачила його портрети...

— Вони всі неподібні, — перебив Максиміліян її мову, — вони прикрашують або опоганюють його, але ніколи не передають вірно його характеру. На мою думку, лиш одному-одніському маляреві пощастило схопити на папір правдиву фізіономію Паґаніні; се глухий маляр Лізер[2], який у своїм глибокоумнім божевіллі кількома рисами олівця так добре трафив голову Паґаніні, що від правдивости того рисунка відразу робиться смішно й лячно. «Чорт водив моєю рукою», — мовив мені глухий маляр, таємничо хихочучись і добродушно-іронічно похитуючи головою, як звичайно робив при своїх геніяльних жартах. Той маляр усе був дивачина; не вважаючи на свою глухоту, він ентузіястично любив музику, і кажуть, що ухитрявся, сидячи досить близько орхестри, вичитувати музику з лиць у музикантів, а по рухах їх пальців пізнавати більш або менше вдатне їх виконання; надто він писав критики на нові опери в одній поважній гамбурзькій часописі. І що, властиво, тут дивне? В видимій сиґнатурі гри міг глухий маляр бачити тони. Адже ж бувають люди, у яких самі тони є тільки сиґнатури, за якими вони чують кольори і постаті.

---

[1] Славний музика Паґаніні вмер на сухоти гортанки д[ня] 27 мая 1840 у Ніцці. — *[Іван Франко].*

[2] Іван-Петро Лізер (Lyser), з яким Гайне заприязнився в Гамбурзі. — *[Іван Франко].*

— І ви такий чоловік! — скрикнула Марія.

— Дуже жалкую, що не маю вже маленького Лізерового рисуночка, може б, він дав вам поняття про зверхній вигляд Паґаніні. Тільки різкими, чорними, побіжними рисами можна було схопити ті байкові риси, що, бачилось, більше належали до сірчаного царства тіней, як до сонячного живого світу.

— Їй-богу, чорт водив моєю рукою! — заклинався мені глухий маляр, коли ми в Гамбурзі стояли перед павільйоном у той день, коли Паґаніні мав там давати свій перший концерт. — Еге ж, друже мій, се правда, що говорить весь світ, що він записав себе чортові, душу й тіло, щоб стати найліпшим скрипачем і грою заробляти мільйони, а попереду усього, щоб увільнитися з проклятої галери, на якій пропадав уже кілька літ. Бо бачите, друже, коли він у місті Люкці був капельмайстром, то закохався в якійсь театральній царівні, попав у заздрість на якогось абатика (а може, вона й насадила йому роги), заколов добрим італійським звичаєм свою невірну любочку, попав на галеру в Ґенуї і, нарешті, записався чортові, щоб дістатися на свободу, щоб стати найліпшим скрипачем і щоб міг з кождого з нас сьогo вечора здерти кровaві два таляри... Але гляньте лише! Всякоє диханіє да хвалить Господа! Гляньте, онде в алеї йде він сам зі своїм двозначним учеником!

— І справді, се був сам Паґаніні, що зараз по тім показався моїм очам. На ньому було темно-сіре пальто, що досягало йому аж до п'ят і сим надавало його поставі вид незвичайної висоти. Довге чорне волосся спадало поплутаними пасмами на його плечі і творило немов темну раму довкола блідого, як у трупа, лиця, на якім жура, геній і пекло вирили свої незатерті знаки. Обік нього підтанцьовував низенький, заживний чоловічок, гарно одягнений і прозаїчний; рожеве та поморщене личко, ясно-сивий сурдутик зі сталевими ґудзиками, — він з незносно-приязним видом витався з усіма на всі боки та иноді з затурбованням і жахом поглядав на понуру постать, що поважно і задумано ступала біля нього. Думав би, ось бачиш малюнок Рецша, де Фавст із Вагнером проходжуються перед липською брамою. А глухий маляр коментував мені своїми безумни-

ми концептами обі постаті і особливо звернув мою увагу на розмірені, широкі кроки Паґаніні.

— Чи не виглядає се так, як коли б він іще й досі мав залізну скрипицю між ногами? — мовив маляр. — Отак привик неборак до такого ходу та й ніяк не відвикне. А гляньте ще, як згірдливо-іронічно він иноді зиркає згори на свого товариша, коли сей надокучає йому своїми прозаїчними питаннями. А проте не може розстатися з ним, кровавий контракт в'яже його з тим слугою, бо се не хто инший, як сам Сатана. Нетямучий нарід, щоправда, думає, що се автор комедій та анекдот Гарріс із Ганновера*, якого Паґаніні взяв із собою в дорогу, щоб під час його концертів вів його грошові діла. Народ не знає, що чорт випозичив лише у пана Ґеорґа Гарріса його постать, і що бідна душа того бідного чоловіка сидить тим часом разом із иншим драпгям, замкнена в скрині в Ганновері доти, доки чорт не віддасть їй знов її тілесної коперти і не захоче супроводити свого майстра Паґаніні в достойнішім виді, от, приміром, у виді чорного пуделя, по світі.

— Та коли Паґаніні вже тут у ясне полудне, ходячи під зеленими деревами по гамбурзькій алеї, видався мені досить казковим і дивоглядним, то як же мусила вечором під час концерту збентежити мене його страховинно-чудернацька поява. Гамбурзький театр був видовищем сього концерту, а замилувана в штуці публіка зібралася вже вчасно і в такім числі, що я ледве здужав іще вибороти собі малесеньке місце біля орхестри. Хоча був день поштовий, то проте в чільних ложах я побачив увесь освічений торговельний світ, цілий Олімп банкірів і инших мільйонерів, богів кави і цукру біля своїх грубих шлюбних богинь, Юнон* із Вандраму та Афродіт із Дреквалю[1]. А в цілій залі стояла релігійна тиша. Всіх очі були звернені на сцену. Кожде вухо острилося на слухання. Мій сусід, старий гендляр кожухами, повитягав зі своїх вух клапті брудної вати, щоб ліпше ловити ті коштовні тони, що коштували його два таляри вступного. Нарешті появилася на сцені темна постать, що, бачилось, вийшла просто з пекла. Се був Паґаніні в своїй чорній ґалі. Чорний фрак і чорна камізоля страшливого

[1] Вандрам і Дрекваль — гамбурзькі вулиці. — *[Іван Франко].*

крою, приписаного, може, пекельною етикетою при дворі Прозерпіни*. Чорні штани теліпалися тривожно на тонких ногах. Довгі руки видавалися ще довшими, коли він у одній руці держав скрипку, а в другій смик, спущені додолу, так що майже досягав ними до помосту, коли почав відвішувати публіці нечувані поклони. В ламаних закривленнях його тіла було щось страшно дерев'яне і при тім щось глупо-звіряче, так що при тих поклонах мусила чоловіка поривати дивна охота до сміху; але його лице, що при яркім освітленні орхестри видавалося ще блідіше від труп'ячого, мало тоді такий благальний, так ідіотично покірний вираз, що дрожуче співчуття перемагало в нас охоту до сміху. Чи він навчився тих компліментів від якого автомата, чи від пса? Чи сей благальний погляд — се погляд чоловіка смертельно хорого, чи, може, за ним криється насміх хитрого скупаря? Чи се живий, але близький сконання атлет, що має на арені штуки, як умираючий борець, веселити своїми передсмертними корчами? Чи се, може, покійник, що виліз із гробу, упир зі скрипкою, що висисає нам, коли не кров із серця, то в усякім разі гроші з кишені?

Такі питання миготіли в моїй голові, поки Паґаніні раз по разу кланявся публіці; та всі такі думки мусили раптом замовкнути, коли дивний майстер притулив свою скрипку до бороди і почав грати. Щодо мене, то знаєте, пані, мій музикальний «другий змисл», мою натуру, що при кождім тоні, який чую, бачу також відповідну тонічну фігуру. Відси пішло, що Паґаніні за кождим потягом свого смика приводив мені перед очі також видимі постаті та ситуації, що гучним образовим письмом оповідав мені різні яркі історії, що немов розточував передо мною барвистий танець тіней, у якім усе він сам зі своєю скрипкою був головною дійовою особою.

Вже при першім потязі його смика змінилися куліси довкола нього. Він стояв зі своїм нотовим пультом нараз у веселій кімнаті, удержаній у веселенькім неладі, з вирізуваними меблями в стилі пані Помпадур*: скрізь невеликі зеркальця, золочені аморети, китайська порцеляна і в миленькім хаосі стяжки, гірлянди цвітів, білі рукавички, подерті блюзки, фальшиві перли, діядеми з золоченої бляхи і инше богинине фурфантя, яке звичайно знаходимо в робітні театральної примадонни. І зверхній вигляд Паґаніні

також відмінився і то дуже на його користь: на ньому були короткі штани з лілійового атласу, сріблом вишивана біла камізоля, сурдут із ясно-синього адамашку з золотоплетеними гудзиками, а волосся, старанно уфризоване, обрамувало його лице, що цвіло молодістю, було зовсім рожеве і яснілo розкішною ніжністю, коли зверталося до гарненької дамочки, що стояла біля нього при нотовім столику, а він грав на скрипці.

І справді, при його боці побачив я гарне, молоде сотворіння, по-старомодному вбране, білий атлас, настовбурчений понижче стану, талія — тим принадніша, тонесенька, напудроване волосся фризоване високо, гарне, кругле личко — тим свобідніше, блискуче, з іскристими очима, з нарум'яненими щоками, з мушками і з безсоромно розкішним носиком. У руці мала білий звиток паперу, і, судячи по рухах її уст та по кокетливім похитуванні верхньої части її тіла, здавалося, що співала; але я не чув ані одного її трилера і лише з тонів скрипки, якою молодий Паганіні акомпаніював любій жіночці, догадувавсь я, що вона співала і що він сам почував у душі під час її співу. О, се були мелодії, як соловій щебече в вечірній сутіні, коли запах рожі надихає тугою його чутливе весняне серце. О, се було переливне, розкішно таюче блаженство! Се були тони, що цілувалися, потім сердилися і втікали один від одного і нарешті з реготом знов обіймалися, і єдналися, і завмирали в п'яному поєднанні. Так, ті тони буяли весело, мов метелики, коли один одного дразнить, оминає, ховається за квіткою, потім другий доганяє його, а потім оба, легкодушні, щасливі, підіймаються вгору в золотім сонячнім світлі. Але павук, павук може иноді раптово зробити трагічний кінець таким метеликам. Чи прочувало се молоде серце? Тужливо зітхає ось один тон, мов прочуття повзучого горя, просмикається крізь найрадісніші мелодії, що промінням розсипаються із скрипки Паганіні. Його очі заходять росою... З обожанням він паде на коліна перед своєю милою... Але ах, схилившися, щоб поцілувати її ніжки, він бачить під ліжком малого абатика! Не знаю, чого йому було треба від того бідолахи, але генуезець* поблід, як смерть, хапає абатика скаженими руками, надає йому чимало позаушників, а також поважне число копняків, врешті, викидає його за

двері, а потім видобуває довгий штилет із кишені і встромлює його молодій красуні в саме серце...

Та в тій хвилі почулося з усіх боків: «Браво! Браво!» Одушевлені гамбурзькі панове й пані найгучнішими оплесками обсипали великого артиста, що, власне, скінчив перший розділ свого концерту і кланявся ще з більшим ламанням та викривлюванням, як уперед. На його лиці, здавалося мені, скавучала також іще благальніша покірливість, як уперед. В його очах визирала смертельна тривога, як у очах злочинця, засудженого на смерть.

— Божественно! — скрикнув мій сусід, торговець кожухами, дряпаючи себе поза вухами. — Ся штука сама вже варта була двох талярів.

Коли Паґаніні почав грати наново, у мене замрачилося перед очима. Тони не перемінялися на ясні форми та кольори; навпаки, постать майстра поволоклася темними тінями, а із їх пітьми скомліла найрізкішими жалібними тонами його музика. Лиш деколи, коли маленька лампа, завішена над ним, кидала на нього своє скупе світло, бачив я його виблідле лице, на якім, одначе, все ще не згасла молодість. Його одежа була чудна, розколена на дві барви, одна — жовта, а друга — червона. На ногах у нього волоклися важкі кайдани. За ним мелькало якесь лице, якого фізіономія вказувала на збиточну цапину вдачу, а довгі волохаті руки, що, бачилось, належали до неї, час від часу, мов з підмогою, доторкалися до струн скрипки, на якій грав Паґаніні. Иноді вони водили його рукою, що держала смик, і тоді якесь не то похвальне мекекекання, не то регіт домішувався до тонів, що виливалися зі скрипки, чимраз болючіші та кровавіші. Се були тони, як спів упавших ангелів, що грішили з дочками земними і, випхнені з царства блаженних, з лицями, горючими соромом, летіли в безодню. Се були тони, в яких бездонній глибині не меркотіла ані потіха, ані надія. Коли святі в небі чують такі тони, завмирає похвала Богу на їх бліднючих устах і, плачучи, вони закривають свої непорочні голови. Иноді, коли серед мелодійних мук тої гри проскакувало неминуче цапине мекекекання та реготання, бачив я в глибині сцени багато маленьких жіночок, що злобно-радісно похитували обридливими головами і, складаючи навхрест пальці, в збиточ-

ній зловтішності шкребтали моркву. Із скрипки виривалися тоді голоси розпуки і страшенні зітхання та хлипання, яких ніхто ще не чув на землі і яких, може, ніхто й не буде вже більше чути на землі, хіба що на Йосафатовій долині, коли заграють колосальні труби Страшного суду, а голі трупи повилазять із могил і ждатимуть свого засуду... Але перемучений скрипач потягнув раптом смиком так безумно-розпучливо, що його кайдани з брязкотом розскочились, і його несамовитий помічник разом із знаружливими почварами пощезали.

В тій хвилі сказав мій сусід, торговець кожухами:

— Шкода, шкода, у нього струна луснула. Всьому винні ті ненастанні pizzicato[1]!

Чи справді струна луснула на скрипці? Не знаю. Я завважив лише переображення тонів, а Паганіні і його окруження видалися мені нараз зовсім переміненими. Його я ледве міг пізнати в бурій чернечій киреї, що більше ховала, ніж одягала його. Здичіле лице було заслонене капузою, бедра — оперезані шнуром, ноги — босі, самітна, завзята постать — от так стояв Паганіні на скальнім виступі над морем і грав на скрипці. Була, здавалося мені, пора сумерку, вечірня заграва обливала безмежні морські хвилі, що набирали все червонішої та червонішої краски, шуміли все величніше та величніше в таємничій гармонії з тонами скрипки. Та чим червоніше розгоралося море, тим більше блідло та сіріло небо, а коли, нарешті, бурхливі води виглядали, як різко кармазинова кров, то небо вгорі стало зовсім бліде, як мара, біле, як труп, а на ньому виступали величезні, грізні зорі... а ті зорі були чорні, чорні, як блискучий кам'яний вугіль. Але голоси скрипки ставали щораз бурхливіші та сміліші, в очах страшного музиканта блискотіла така насмішлива охота до руйнування, а його тонкі губи ворушилися так жаховито швидко, що виглядало, немов то він бубонить стародавні злочинні заклинання, якими викликувано бурю і розпутувано тих злих духів, що лежать сковані в морських безоднях. Иноді, коли він, простягаючи довгу худу руку зі смиком із широкого рукава

[1] Спосіб виконання на струнних смичкових інструментах (*італ.*). — *Упоряд.*

чернечої киреї, розмахував смиком у повітрі, то аж тоді виглядав, як правдивий чародій, що своєю чарівною паличкою дає накази вітрам і водам, і тоді підіймався скажений рев у морських глибинах, і переполошені криваві хвилі підскакували тоді так сильно вгору, що майже оббризкували бліде небесне склепіння і чорні зорі своєю червоною піною. І рев, та вереск, та гуркіт стояв такий, немов увесь світ хотів розпастися в руїни, а чернець чимраз завзятіше грав на скрипці. Силою своєї обезумілої волі хотів він розламати сім печатей, якими Соломон* запечатав залізні горшки, куди позапирав побіджених демонів. Ті горшки мудрий король повкидав у море, і мені здавалося, що, власне, чую голоси замкнених у них духів, коли скрипка Паґаніні гарчала в своїх найлютіших басових нотах. Та, нарешті, здалося мені, що чую немов радісні окрики увільнених, і з червоних, кривавих хвиль ось-ось виринають голови розкованих демонів: почвари нечувано обридливі, крокодили з крилами лиликів, гадюки з оленячими рогами, мавпи з лійковими мушлями замість шапок, тюлені з патріархальними довгими бородами, жіночі лиця з цицьками на місці щок, зелені верблюдячі голови, мішанці невідомого складу, всі глипають холодно-розумними очима і довгими лапастими плавцями хапають затопленого в своїй грі ченця. А у нього в шаленім запалі заклинання капуза зсунулася з лоба, а патлате волосся розвіялося на вітрі і обпліталося довкола його голови, мов чорні гадюки.

Ся поява так остовпила і оглушила мене, що, щоб не збожеволіти, я заткав собі вуха і зажмурив очі. І зараз привиди щезли, і, коли я зирнув знов, побачив я бідного ґенуезця в його звичайній поставі, як кланявся щосили, поки публіка плескала, мов несамовита.

— Так отсе була та славна гра на струні G, — завважив мій сусід. — Я сам граю на скрипці і знаю, що то значить отак панувати над тим інструментом...

На щастя, павза не була довга, а то б мій музикальний кожушник певно завів був довгу балачку про штуку. Паґаніні знов спокійно притулив свою скрипку до бороди, і з першим потягом його смика почалося знов чудове переображення тонів. Та тепер уже не були вони такі різко барвисті та тілесно виразні. Сі тони розливалися спокійно, маєс-

татично хвилюючи і підіймаючись, мов тони органів у великій катедральній церкві; і все довкола розширювалося чимраз далі і вище, аж до таких колосальних розмірів, що вже не тілесне око, але хіба око духу могло обняти їх. Всередині того простору уносилася блискуча куля, а на ній стояв велетень, гордий, випростуваний і грав на скрипці. Ся куля — чи се було сонце? Не знаю. Але в рисах велетня пізнав я Паґаніні, лиш ідеально гарного, облитого небесним сяйвом, усміхненого ласкою і примиренням. Його тіло пишалося розкішною мужньою силою, ясно-синій одяг обіймав ублагороднені сустави, на його плечі спадало чорне волосся блискучими кучерями; і, коли стояв отак сильно і непохитно величний образ божества, поводячи смиком по струнах, здавалося, що все сотворіння послушне його тонам. Він був чоловік-планета, довкола якого крутився весь світ, видзвонюючи мірно-врочисто блаженні ритми. Ті великі світила, що так спокійно ясніючи плавали довкола нього, — чи се були небесні зорі, а ся дзвінка гармонія, що повставала з їх рухів, — чи се була музика сфер, про яку так багато незглибимого наговорили поети та пророки? Иноді, коли я, напружаючи всю свою силу, визирав далеко-далеко в замрачену далечінь, то здавалося мені, що бачу білі розвіяні шати, якими обвинені колосальні мандрівники йшли з білими палицями в руках, — і дивно! Золоті головки тих палиць — се були, власне, ті великі світила, які я вважав звіздами. Ті мандрівники сунулися широчезним кругом довкола великого скрипача, від тонів його скрипки розблискувалися чимраз ясніше золоті головки їх палиць, а хорали, що лилися з їх уст і що я міг їх уважати за мелодію сфер, — се була, властиво, лише вмовкаюча луна тонів його скрипки. Якась невимовна, свята сердечність чулася в тих звуках, що иноді тремтіли ледве чутно, як таємний шепіт над водою, то знов солодко-страховинно густішали, мов голоси рогів у місячнім світлі, а потім, нарешті, загриміли непогамованими радощами, немов тисяча бардів торкнула струни своїх арф і підняла голоси до пісні побіди. Се були звуки, яких ніколи не чує вухо, а тільки серцю вони можуть приснитися, коли ніччю спочиває біля серця коханої. Може, серце розуміє їх і в ясний, світлий день, коли розрадуване затопиться в чудові лінії та овалі грецького твору штуки...

— Або коли вип'є одну бутельку шампана більше, ніж треба, — почувся нараз насмішливий голос, що нашого оповідача збудив немов зі сну. Коли обернувся, побачив доктора, що в товаристві чорної Дебори зовсім потихо ввійшов був до світлиці, щоб довідатися, як вплинув лік на хору.

— Сей сон не подобається мені, — сказав лікар, показуючи на софу.

Максиміліян, що, затоплений у фантастиці своєї власної промови, зовсім не завважив, що Марія давно вже була заснула, сердито прикусив губи.

— Сей сон, — мовив далі лікар, — надає її лицю вже вповні подобу смерти. Чи воно не виглядає вже, як ті білі маски, ті гіпсові відливи, в яких ми стараємося переховати риси покійників?

— Бажав би я, — прошептав Максиміліян йому до вуха, — заховати собі такий відлив із лиця нашої приятельки. Навіть як труп вона буде дуже гарна.

— Не раджу вам чинити се, — відповів лікар. — Такі маски уприкряють нам згадку про тих, кого ми любили. Нам здається, що в тім гіпсі міститься ще крихта їх життя, хоч те, що ми заховали, — се, властиво, сама настояща смерть. Правильно гарні риси набирають тут якоїсь жаховитої тупости, наруги, фатальности і сим більше страшать, як радують нас. Та правдивими карикатурами стають гіпсові відливи лиць, яких принада була більше духова, і яких риси були не стільки правильні, як інтересні. Бо скоро грації життя загасли в них, то правдиві відскоки від ідеальних ліній красоти не покриваються вже духовими принадами. А спільний усім гіпсовим відливам якийсь загадковий зарис, що при довшім огляданні нестерпно морозить нашу душу: вони виглядають як люди, що ладяться йти в якусь тяжку дорогу.

— Куди? — запитав Максиміліян, коли лікар узяв його за рам'я і попровадив із світлиці.

II

— І по́що вам ще мучити мене тими поганими ліками, коли й так мені швидко вмирати?

Се Марія говорила ті слова саме, коли Максиміліян уходив до кімнати. Перед нею стояв лікар, в одній руці

держачи фляшку з лікарством, а в другій — маленьку чарочку, в якій обридливо пінився якийсь бурий плин.

— Дорогий друже, — скрикнув він, обертаючися до новоприхожого, — се дуже добре, що ви прибули. Старайтеся намовити синьйору, щоб зажила лиш отсих кілька крапельок. Мені спішно.

— Прошу вас, Маріє, — шепнув Максиміліян тим м'яким голосом, який не дуже часто завважувано у нього і який виходив, здавалось, із такого зболілого серця, що хора в дивнім зворушенні, майже забуваючи про свій власний біль, узяла чарку в руку. Та поки піднесла її до уст, промовила з усмішкою:

— Але правда, в відплату за се оповісте мені потім історію про Лавренцію?

— Все буде, чого забажаєте! — кивнув головою Максиміліян.

Бліда женщина випила зараз те, що було в чарці, напівусміхаючись, а напівздригаючись.

— Мені ніколи, — мовив лікар, натягаючи свої чорні рукавички. — Ляжте собі гарненько, синьйоро, і якмога не рушайтеся з місця. Мені ніколи.

В супроводі чорної Дебори, що світила йому, він вийшов із кімнати. Коли обоє молоді люди лишилися самі, то довго гляділи мовчки одно на одного. В душах обох підіймалися думки, які одно перед другим силкувалося затаїти. Та нараз женщина вхопила руку мужчини і покрила її палкими поцілуями.

— Бога ради! — мовив Максиміліян. — Не рухайтеся так сильно і лягайте знов спокійно на софі!

Коли Марія сповнила се жадання, він укрив її ноги дуже старанно шалем, до якого вперед доторкнувся своїми устами. Вона, мабуть, постерегла се, бо радісно заморгала очима, мов щаслива дитина.

— Чи панна Лавренція була дуже гарна?

— Коли згодитеся не перебивати мене, дорога приятелько, і приречете мені слухати зовсім мовчки та спокійно, то розповім вам докладно все, що вам бажається знати.

Марія потакнула очима, і Максиміліян, усміхнувшися приязно, сів на кріслі, що стояло біля софи, і почав своє оповідання ось як:

— Отсе вже буде вісім літ, як я їздив до Лондона, щоб пізнати тамошній язик і народ. Чорт би побрав той народ ураз із його язиком! Набере десяток односкладових слів у рот, розгризе, розжвякає, виплює — і се називає мовою! На щастя, вони по своїй вдачі мовчазливі, і хоча завсіди дивляться на тебе з роззявленим ротом, але не мучать тебе довгою балачкою. Та горе тобі, коли впадеш у руки такого сина Альбіону*, що відбув велику подорож і на континенті навчився по-французьки. Сей зараз хоче скористати з нагоди і пустити в рух набуті язикові відомості, і засипає тебе питаннями про всякі можливі речі, і ледве ти відповів на одно питання, то він вилізає з новим — чи то про твої літа, про місце вродження, чи про те, як довго думаєш тут побути, і певнісінький, що такою невідчіпною інквізицією забавив тебе як не можна краще. Один мій приятель у Парижі, може, й мав рацію, твердячи, що англічани виучуються французької розмови у пашпортових бюрах. Найпожиточніша їх розмова — за столом, коли вони крають свої колосальні ростбіфи і з найповажнішим видом випитують тебе, який шматок тобі до вподоби? Чи сильно, чи слабо припечений? Чи з середини, чи з брунастої кори? Чи товстий, чи худий? Ті ростбіфи та їх баранячі печені, се й усе добре, яким можуть повеличатися. Борони Господи кожду християнську душу від їх сосів, у яких — третина муки, а дві третини масла або инколи для відміни — третина масла, а дві третини муки! Борони Господи кождого також від їх наївної ярини, яку вони пруть на стіл такою, як її Бог создав, тільки обварену в окропі. Ще страшніші від кухні англічан їх тости і їх обов'язкові застольні промови, коли зі стола здіймають скатерть і дами виходять із їдальні, а на їх місце вносять таке ж саме число бутельок портвайну — се, на їх думку, найкраще заступництво в браку красного пола. Говорю «красного пола», бо англічанки заслугують на сю назву. У них гарне, біле, стрункe тіло. Лише занадто широкий відступ між носом і устами, що стрічається у них не менше часто, як і у мужчин, не раз уприкрював мені в Англії й найкращі обличчя. Сей відступ від типу красоти впадає мені ще фатальніше в очі, коли бачу англічан тут у Італії, де їх прикороткі носи і широка м'ясиста площа, що тягнеться аж до рота, творять ще різкіший контраст із ли-

цями італьян, у яких риси більше зближені до античної правильности, у яких носи або з римська вигнуті, або з грецька вглиблені, нерідко виходять занадто довгі. Дуже вірно завважив один німецький подорожній, що англічани, вештаючися тут поміж італійцями, всі виглядають як статуї, у яких повідбивано кінчики носів.

Еге, стрічаючи англічан у чужім краю, зараз бачиш силою контрасту ще яркіше їх хиби. Се боги нудоти, що в пишно блискучих каретах кур'єрськими поїздами гонять по всіх краях і всюди лишають за собою сірі тумани куряви та сумовитости. До того додайте їх цікавість без щирого інтересу, їх пишнострійну незугарність, їх безсоромну тупість, їх рогатий егоїзм і їх безглузду радість при всяких меланхолійних предметах. Уже три тижні бачу тут на Piazza di Gran Duca[1] щодня одного англійця, що цілими годинами з роззявленим ротом придивляється тому шарлатанові, який там, сидячи на коні, вириває людям зуби. Сей вид певно мусить благородному синові Альбіону бути відплатою за ті смертні кари, які він пропустив у своїй любій вітчині... Бо поза боксованням та бійкою когутів нема для британця любішого виду, як конання бідолахи, що вкрав вівцю або підробив чийсь підпис, і за се цілу годину мусить стояти перед фасадою судового будинку, виставлений з посторонком на шиї, поки його відправлять на той світ. Се не пересада, коли скажу, що крадіж вівці і сфальшування підпису в тім огидно-безсердечнім краю караються так, як найпоганьші злочини, як батьковбийство або кровосумішка. Я сам, сумним випадком проходячи біля їх суду, бачив у Лондоні, як вішали одного чоловіка за те, що вкрав вівцю, і відтоді я стратив смак до баранячої печені; баранячий лій усе нагадує мені білу шапку повішеника. А обік нього завісили ірландця, що підробив підпис багатого банкіра; і все ще бачу наївний передсмертний жах бідного Падді, який перед судом присяглих не міг зрозуміти, за що його так тяжко карають за підроблений підпис, хоч він сам позволяє кождому чоловікові в світі підроблювати його підпис, скільки захоче! І той народ усе балакає про християнство і не опустить жадної неділі богослуження, і засипає весь світ Біблiями!

---

[1] Площі Великого Герцога (*італ.*). — *Упоряд.*

Признаюся вам, Маріє, коли в Англії ніщо не смакувало мені, ані люди, ані кухня, то причина тому почасти був і я сам. Я привіз із собою добрий засіб лихого настрою з дому і шукав розривки у народу, що й сам уміє вбивати свою нудоту лише в вирі політичної та торговельної діяльности. Досконалість машин, які тут скрізь уживаються і перейняли на себе так багато людських чинностей, була для мене також чимось несамовитим; їх штучні механізми з колісцями, валками, циліндрами і тисячами дрібних гачків, цвяшків та зубчиків, що порушаються майже пристрасно, навівали на мене тривогу. Не менше тривожила мене певність, точність, розміреність і докладність у житті англічан, бо так, як машини в Англії видаються нам людьми, так тамошні люди видаються нам машинами. Еге ж, так і бачиться, що дерево, залізо та мосяж захопили там людського духу і майже збожеволіли з надміру того духу, а обездушений чоловік, як пуста мара, зовсім машинально сповняє свої звичайні діла, в певній означеній мінуті жре біфштіки, виголошує парламентарні промови, чистить нігті, сідає до повоза або вішається.

Можете собі уявити, як зростало з дня на день моє незадоволення в тім краю. Та найчорніший настрій наляг на мене одного разу, коли я під вечір стояв на мості Ватерлоо і глядів униз у воду Темзи. Мені здавалося, що в ній відбивається моя душа і визирає до мене з води з усіма своїми ранами та шрамами... При тім напливали мені на тямку самі найприкріші історії. Я згадав про ту рожу, що її все поливали оцтом, так що вона через те стратила свій солодкий запах і зів'яла перед часом... Згадав заблуканого метелика, якого один природознавець, дряпаючися на вершок Монблана*, бачив, як літав між ледовими обривами. Згадав про ту освоєну мавпу, що зовсім зжилася з людьми, гралася з ними, їла з ними, але раз при столі в печені, що лежала на полумиску, пізнала своє власне молоде мавпенятко, швидко вхопила його, побігла з ним до лісу і вже ніколи потім не показувалася між своїми приятелями-людьми... Ах, у мене так защеміло серце, що гарячі сльози силоміць бризнули з моїх очей... Вони покапали в Темзу і поплили з нею до великого моря, що проковтнуло вже стільки людських сліз і навіть не завважило їх!..

В тій хвилі якась дивовижна музика збудила мене з тих темних мрій, і коли я озирнувся, побачив на березі купу людей, що, бачилось, обступила колесом якесь забавне видовище. Я підійшов ближче і побачив сім'ю артистів, зложену ось із яких чотирьох осіб:

Перша була невеличка, підсадкувата жінка, одягнена зовсім у чорне, з дуже малою головою і здоровим, грубо наперед висуненим животом. На тім животі висів у неї величезний бубен, у який вона барабанила зовсім немилосердно.

Другий був карлик, одягнений у вишивану сукню на подобу старофранцузького маркіза, з великою напудрованою головою, але з дуже тоненькими та дрібними иншими членами; він, підтанцьовуючи сюди й туди, бив у тріянгул.

Третя була, може, 15-літня молода дівчина, що мала на собі коротеньку, щільно припасовану спідничку з синьопасматого шовку і широкі, також синьопасматі штанці. Се була ніжно збудована, граціозна фігурка. Лице — грецької краси. Благородний простий носик, любо скроєні усточка, мрійливо м'яко закруглене підборіддя, цвіт лиця — сонячно-жовтий, волосся блискучо-чорне, обвинене довкола скроні; от так стояла вона, струнка і поважна, ба навіть незадоволена, і гляділа на четверту особу компанії, що, власне, виконувала свої штуки.

Ся четверта особа — се був учений пес, дуже многонадійний пудель, який, власне, на найбільшу втіху англійської публіки з покладених перед ним дерев'яних букв зложив ім'я Lord Wellington* і додав ще дуже підхлібний присудок Heros[1]. А що пес, як видно було вже з його дотепного зверхнього вигляду, був не англійською скотиною, але так само, як і три инші особи, походив із Франції, то сини Альбіону тішилися дуже, що їх великий полководець здобув собі бодай між французькими псами таке признання, якого всі инші креатури у Франції так соромно відмовляють йому.

І справді, се товариство складалося з французів, і карлик, що тут же представив себе як мусьє Тірліті, почав по-французьки говорити такі диковини і з такими пристрас-

[1] Герой, лицар (*латин.*). — *Упоряд.*

ними жестами, що бідні англічани ще ширше, як звичайно, пороззявляли роти й носи. Иноді серед довшої павзи він піяв, як когут, і ті кукуріку та імена многих цісарів, королів та князів, якими він пересипав свою промову, — се було, мабуть, одиноке, що розуміли його бідні слухачі. А тих цісарів, королів та князів він виславляв як своїх прихильників та приятелів. Запевняв, що ще осьмилітнім хлопчиком мав довгу розмову з блаженної пам'яти величеством Людовіком XVI*, який і пізніше в важних справах усе засягав його поради. Перед бурею революції він, як і многі инші, спасся втекою і аж за цісарства вернув до коханої вітчини, щоб напуватися славою великої нації. Наполеон, — говорив далі, — ніколи не любив його, зате його святість Папа Пій VII* майже обожав його. Цар Александр* давав йому бонбони, а княгиня Вільгельмова фон Кіріц* усе брала його на коліна. «От так, — викрикував він, — від самих дитячих літ жив я між самими володарями! Нинішні монархи, так сказати, виросли зо мною разом, і я вважаю їх собі рівнею, і коли котрий із них попрощається з сим світом, завсігди надягаю жалобу». По тих поважно виголошених словах запіяв, як когут.

Мусьє Тірліті справді був один із найчудніших карликів, яких мені доводилось бачити. Його старече, поморщене лице творило такий забавний контраст із його дитячо-щуплим тільцем, а ся його осібка не менше забавно контрастувала зі штуками, якими він пописувався. Він ставав у найсміліших поставах і нелюдяно довгою шпадою сік повітря на всі боки і при тім раз у раз клявся на свою честь, що отсеї кварти або отої терци[1] ніхто не зуміє відбити, а натомість його відбою не переб'є ніяка людська сила, і визивав кождого з публіки помірятися з ним у шляхетній штуці фехтунку. Помахавши отак якийсь час і не знайшовши нікого, хто б поважився стати з ним до прилюдного поєдинку, карлик уклонився зі старофранцузькою грацією, подякував за ласку, яку йому оказано, і просив дозволу заповісти високоповажаній публіці найчудовіше чудовище, яке подивляла досі англійська земля.

---

[1] Фігури фехтунку. — *[Іван Франко].*

— Бачите отсю особу, — пищав він, надівши брудні ґлянсовані рукавички і з почесною ґалянтерією виводячи насеред круга молоду дівчину, що належала до товариства, — отся особа — се панна Лавренція, одинока дочка шановної і християнської дами, яку ось тут бачите з великим барабаном і яка ще й досі носить жалобу по страті свого сердечно улюбленого чоловіка, найбільшого черевомовця в Европі. Панна Лавренція затанцює тепер! Подивляйте танець панни Лавренції!

І по тих словах він знов запіяв, як когут.

Молода дівчина, бачилось, не звертала ніякісінької уваги ані на ті промови, ані на погляди видців; сердито заглиблена сама в собі, вона ждала, поки карлик простер під її ногами великий ковер і взявся знов бімкати на своїм тріянґулі в супроводі великого бубна. Се була дивоглядна музика, мішанина незу́гарної бурчливости і розкішного лоскотання, і я почув патетично-дурацьку, тужливо-безстидну, чудернацьку ме́лодію, в якій, одначе, була якась дивовижна простота. Та́ швидко я забув сю мелодію, скоро молода дівчина почала танцювати.

Танець і танечниця майже силоміць захопили мою увагу. Се не був класичний танець, який бачимо ще в наших великих балетах, де так, як і в класичній трагедії, панують настовбурчені єдності та штучності; се не були ті танцьовані александріни, ті декламаційні скоки, ті антитетичні присюди, та благородна пристрасть, що так дзиґою вертиться на одній нозі, що нічого й не бачиш, тільки — небо і трікоти, нічого — лиш ідеальність і брехню! Їй-богу, ніщо так не противне мені, як балет у Великій Опері в Парижі, де найчистіше заховалася традиція того класичного танцю, коли натомість у инших штуках, у поезії, в музиці і в малярстві французи опрокинули класичну систему. Та буде їм тяжко доконати подібну революцію в штуці танцю; хіба що й тут так, як у політиці, вони візьмуться до тероризму та загорілим танцюрам і танечницям старого режиму відгільйотинують ноги.

Панна Лавренція не була велика танечниця, кінчики її ніг не були дуже гнучкі, її ноги не були наламані до всяких можливих викрутасів, вона не знала тої танечної штуки,

якої вчить Вестріс[1], але танцювала так, як природа велить чоловікові танцювати; вся її істота була в гармонії з її скоками; не лиш її ноги, але її тіло танцювало, її лице танцювало... Вона часом блідла, робилася майже біла, як труп, її очі витріщалися широко, мов у привида, довкола її уст миготіла жадоба і біль, а її чорне волосся, що гладким овалом обхоплювало її виски, порушувалося, мов два летючі крукові крила. Се справді не був класичний танець, але й не романтичний у тім значінні, як би сказав молодий француз школи Рандієля[2]. Сей танець не мав у собі ані нічого середньовікового, ані нічого венеціянського, ані нічого горбатого, ані жадного сліду «танцю смерти», не було в нім ані місячного світла, ані кровосумішки... Се не був танець, що силкувався забавити зверхніми формами руху, але зверхні форми руху видавалися словами якоїсь окремої мови, що хотіла сказати щось таке особливе. Але що говорив той танець? Я не міг зрозуміти його, хоч які пристрасні рухи виконувала та мова. Иноді я тільки догадувався, що тут річ іде про щось страшенно болюче. Я, що звичайно так легко розумію значіння всіх явищ, не міг нізащо зрозуміти сеї танцьованої загадки, а що я все надармо мацав за її змислом, тому певно винна була й музика, яка, мабуть, навмисно зводила на блудні стежки, силкувалася хитро збаламутити мене і все не давала мені прийти до ясности. Тріянгул мусьє Тірліті хихотався иноді так злорадісно! А паніматка гримала так сердито в свій здоровенний барабан, що її лице з-поза хмар чорної шапки виблискувало, як кровава північна заграва.

Коли товариство поплелося далі, я довго ще стояв на тім самім місці і міркував про те, що міг значити сей танець? Чи се був південнофранцузький або еспанський національний танець? На щось подібно натякав запал, з яким танечниця повертала сюди й туди свій стан, і те дике

---

[1] Назва славної італійської сім'ї танцюрів. Огій Вестріс (1759–1842) був від 1772 р. балетмайстром при Великій Опері в Парижі; маючи 85 літ, збуджував своїм танцем загальний подив. — *[Іван Франко].*

[2] Ешен Рандієль (Renduel), накладник у Парижі, що друкував твори романтиків. — *[Іван Франко].*

закидування голови взад, що надавало танечниці иноді вигляд тих безтямно смілих бакханток*, яких із зачудуванням бачимо на рельєфах старинних ваз. Її танець мав тоді щось п'яного і невласновільного, щось темного і неминучого, щось фаталістичного; вона танцювала в таких хвилях, мов сама судьба. Або, може, се були уривки прастарої, забутої пантоміми? Чи, може, танцьована приватна історія? Иноді дівчина хилялася до землі, немов надслухуючи щось, мов чула голос, що говорив до неї з глибини... Тоді здригалася, мов трепетовий лист, вигиналася швидко в инший бік, вибухала там скаженими, розпусними скоками, потім знов нахиляла вухо до землі, надслухувала ще тривожніше, як уперед, кивала головою, червоніла, блідла, тремтіла, стояла хвилину випростувана, як свічка, мов задеревіла, і потім робила рух, як людина, що вмиває руки. Чи се була кров, яку вона так старанно, довго, так страховинно дбайливо змивала зі своїх рук? При тім зиркала на бік так благально, так милосердно, аж душа таяла, — і сей її позирк припадково упав на мене.

Всю найближчу ніч думав я про сей позирк, про сей танець, про дивовижний акомпанемент; і коли я другого дня, як звичайно, шлявся вулицями Лондона, почув я якесь тужливе бажання ще раз зустрінути гарну танечницю, і все нащурював вуха, чи не почую де музику барабана та тріянґула. Нарешті, я знайшов у Лондоні щось таке, що зацікавило мене, і я не мусив уже блукати безцільно його кипучими вулицями.

Власне, вийшов я з Тауера[1], де придивився докладно сокирі, якою відрубано голову Анні Болейн[2], а також англійським коронним діямантам і львам, коди серед площі перед Тауером серед великого натовпу людей я знов побачив паніматку з великим барабаном і почув, як мусьє Тірліті піяв по-когутячому. Учений пес складав знов із патичків геройство лорда Веллінґтона, а карлик знов показував свої непоборні кварти і терци, а панна Лавренція знов по-

---

[1] Лондонська твердиня і тюрма. — *[Іван Франко].*

[2] Анна Болейн, друга жінка короля Генріха VIII і мати королеви Єлисавети, була покарана смертю за мниму невірність д[ня] 19 мая 1536 р. в Тауері. — *[Іван Франко].*

чала свій дивоглядний танець. Знов — ті самі загадкові рухи, та сама мова, що говорила щось незрозуміле для мене, те саме шалене відкидування гарної голови взад, те саме надслухування до землі, тривога, що бажає втихомирити себе чимраз скаженішими скоками, і знов — надслухування похиленим до землі вухом, тремтіння, блідість, остовпіння, а потім — те саме страшно таємниче вмивання рук і, нарешті, благальний, милосердний позирк на бік, який сим разом ще довше спочивав на мені.

Так-то воно! Женщини, молоді дівчата не згірше від жінок зараз догадуються, скоро звернуть на себе увагу мужчини. Хоч панна Лавренція, коли не танцювала, все без руху і сердито гляділа перед себе, а танцюючи, иноді лиш один-однісінький позирк кидала на публіку, то відтепер се вже не був голий припадок, що сей позирк усе падав на мене, і чим частіше я бачив її танець, тим більше значуще яснів він, але при тім іще менше зрозуміло. Я був мов очарований тим зором і три неділі від ранку до вечора шлявся по вулицях Лондона, зупиняючися скрізь там, де танцювала панна Лавренція. Серед найбільшого клекоту юрби міг я вже з найдальшого далека почути гуркіт барабана та дзвенькіт тріянгула, а мусьє Тірліті, бачачи моє наближення, викрикував, як умів, найприязніше своє кукуріку. Хоч ані з ним, ані з панною Лавренцією, ані з панею мамою, ані з ученим псом я досі не обмінявся ані одним словом, то, нарешті, здавалося так, що я належу до їх компанії. Коли мусьє Тірліті збирав гроші, то, наближа очися до мене, поводився завсігди з найдобірнішим тактом і глядів усе в супротилежний бік, коли я в його трирожний капелюх кидав невеличку монету. Він справді поводився дуже по-панськи, з достоїнством, нагадував добрі манери минувшини, і видно було по тім маленькім чоловіці, що виріс із монархами; тим дивніше було, що він час від часу, доразісінько забуваючи свою повагу, піяв, мов простий когут.

Не можу вам описати, як я зажурився, коли раз три дні шукав надармо малого товариства по всіх вулицях Лондона і, нарешті, догадався, що воно, мабуть, покинуло місто. Нудота вхопила мене знов у свої олов'яні обійми і знов зціплювала мені серце. Нарешті, я не міг видержати

довше, попрощався з «мобом», з «чорними сотнями»[1], з джентльменами і фешенблями англійськими, з чотирма станами держави і подався назад до цивілізованого континенту, де перед першою білою запаскою першого стрічного кухаря припав на коліна з молитвою. Тут міг я знов як розумний чоловік пообідати і звеселити свою душу прихильністю несвоєкорисних лиць. Але панну Лавренцію я таки не міг забути ніколи; довго вона танцювала в моїй пам'яті, а в годинах самоти я ще часто мусив думати про загадкові пантоміми гарної дівчини, особливо про її надслухування прихиленим до землі вухом. І минула добра пора, поки дивоглядні мелодії тріянґула і барабана прогомоніли в моїх споминах.

— І се й уся історія? — скрикнула нараз Марія, пристрасно підіймаючися на ліжку.

Та Максиміліян знов лагідно притулив її до постелі, значуще приложив вказівний палець до уст і прошептав:

— Тихо! Тихо! Ані слова не говоріть, лежіть собі гарненько в спокою, аж вам доповім і хвостик сеї історії. Лише, Бога ради, не перебивайте мене!

І, розсівшися ще вигідніше в кріслі, він ось як повів далі своє оповідання:

— П'ять літ по тій пригоді прибув я уперве до Парижа і то в дуже цікаву пору. Французи, власне, виставили були свою липневу революцію*; весь світ плескав їм браво. Ся штука не була така кровава, як давніші трагедії республіки і цісарства. Лиш кілька тисяч трупів лишилося на сцені. Та й політичні романтики були не дуже задоволені і заповідали нову штуку, де попливе більше крови і кат матиме більше роботи.

Париж захопив мене дуже тою веселістю, що виявляється там у всіх появах і не лишається без впливу навіть на зовсім спонурені душі. Дивне діло! Париж — се сцена, де виставляють найбільші трагедії всесвітньої історії, що при їх спогаді навіть у найдальших краях дрожать серця і росою заходять очі; але видцеві тих великих трагедій тут у Парижі буває так, як мені було раз у театрі при брамі Св. Мартина,

---

[1] Blackguards, лондонські пролетарі та босяки. — *[Іван Франко].*

коли я бачив виставу драми «Tour de Nesle»[1]. Передо мною, бачите, сіла дама, що мала на голові капелюх із рожевої ґази, а той капелюх був такий широкий, що заслонив мені весь вид на сцену, так що все, що там діялося, я бачив лише крізь рожеву ґазу того капелюха; всі страховища «Tour de Nesle» виявилися мені в найвеселішім рожевім світлі. Еге ж, є в Парижі таке рожеве світло, що всі трагедії для близького глядача робить веселими, щоб життєві радощі не були йому там гіркими. Навіть страховища, які чоловік у власному серці приносить до Парижа, тратять там свою тривожливу грізність. Щось дивним робом лагодить болі. В тім паризькім повітрі рани заживають швидше, як деінде; є в тім повітрі щось так великодушне, так повне співчуття, так люб'язне, як у самім народі.

Що мені найліпше подобалось у того французького народу, так се його чемне поводження і його аристократичний вигляд. Солодкий ананасовий запах чемности! Як благотворно освіжив він мою хору душу, що в Німеччині наковталася так багато тютюнового диму, запаху квасної капусти та грубіянства! Як Россінієві мелодії, дзвеніли в моїх вухах чемні фрази перепросин одного француза, що в день мойого приїзду на вулиці тільки легенько штовхнув мене. Я майже налякався так солодкої чемности, я, що привик був до німецьких хлопських штурханців без перепросин. В перших тижнях мого побуту в Парижі я кілька разів навмисно старався, щоб мене поштуркнули, аби лише радуватися музикою тих перепросин. Та не лише задля тої чемности, але вже задля самої своєї мови мав французький народ у моїх очах якийсь аристократичний вигляд. Бо, як знаєте, у нас на півночі французька мова належить до прикмет високої шляхти, з французькою мовою у мене від дитинства лучилася ідея аристократизму. А така паризька перекупка говорила по-французьки краще, як не одна німецька дама з 64 предками.

Задля сеї мови, що надає йому аристократичний вигляд, мав французький народ у моїх очах якусь премилу казкову подобу. Се випливало з иншого спомину моїх ди-

[1] Голосна свого часу (1840) драма старшого Ал. Дюма. — *[Іван Франко].*

тячих літ. Власне, перша книжка, з якої я вчився читати по-французьки, були байки Лафонтена*, їх наївно розумні вислови вбилися невідступно в мою пам'ять, і коли я отсе прибув до Парижа і почув скрізь французьку мову, то мені раз у раз причувалися Лафонтенові байки; все мені здавалося, що чую добре відомі голоси звірів: отсе говорив лев, а отсе мовив вовк, а потім — ягня або бузько, або голуб; не рідко здавалося мені також, що чую голос лиса, а в моїх споминах виринали не раз слова:

Hé, bonjour, monsieur le Corbeau!
Que vous êtes joli, que vous me semblez beau![1]

Такі байкові ремінісценції виринали в моїй душі ще далеко частіше, коли я в Парижі попав у ту вищу сферу, що називається «світ». Се ж був той сам світ, із якого небіжчик Лафонтен запозичував теми до своїх звірячих характерів. Зимовий сезон розпочався швидко по моїм приїзді до Парижа; я брав участь у салоновім житті, де той світ більш або менше весело проводить свій час. Як найцікавіша річ у тім світі вдарила мене не так рівність витончених звичаїв, що панує в ньому, а радше різнородність його складових частей. Иноді, коли я придивлявся в великім салоні людям, що там дружелюбно були зібрані, мені здавалося, що сиджу в склепі, повнім раритетів, де реліквії всіх часів накладені в суміш біля себе: грецький Аполлон — обік китайської пагоди, мексиканський Віцліпуцлі* — обік готицького Ecce homo[2], єгипетські божки — з песіми головками, святі почвари — з дерева, зі слонової кости, з металу і т. д. Тут бачив я старих мушкетерів, що колись танцювали з Марією Антуанеттою, республіканців легшої регули, що їх обожано в Assemblée Nationale*, монтанярів[3] без милосердя і без плям, колишніх членів Директорії*, що царювали в люксембурзькій палаті, високих достойників цісарства, перед якими тремтіла вся Европа, всевладних єзуїтів реста-

---

[1] Із другої байки Лафонтена «Крук і Лис». — *[Іван Франко].*
Привіт, добродію Вороне!
Ви наймиліший і найгарніший на світі! (*франц.*) — *Упоряд.*

[2] Се людина (*латин.*). — *Упоряд.*

[3] Так звалася скрайня опозиція в революційнім парламенті. — *[Іван Франко].*

врації", одним словом, самі вибракувані, покалічені божища з усіх віків, у які тепер ніхто не вірить. Їх імена ревуть, коли стрінуться одно з одним, але люди стоять собі сумирно і дружно бік о бік, як старинності в згаданих антикварнях на Quai Vóltaire[1]. В германських краях, де пристрасті менше дисципліновані, таке товариське співжиття так різнородних осіб було б неможливе. Надто у нас, на холодній півночі, потреба балакання не така сильна, як у теплішій Франції, де найгірші вороги, здибавшися в салоні, не можуть довго сидіти, обгорнені понурою мовчанкою. При тім у Франції жадоба подобатися така велика, що всякий з усієї сили старається подобатися не лише приятелям, але навіть ворогам. Вічне тут драпóвання та ставання на котурни, і женщини з сил вибиваються, щоб перевищити кокетерією мужчини, але все-таки се удається їм.

Сею увагою не хотів я сказати нічого злого, особливо нічого злого про французьких жінок, а вже найменше — про парижанок. Я ж — їх найбільший поклонник і обожаю їх за їх хиби ще далеко більше, як за їх чесноти. Не знаю нічого влучнішого над ту легенду, що парижанка родиться на світ з усіма можливими хибами, але одна ласкава фея милосердиться над ними і кождій їх хибі додає такого чару, що з неї робиться нова принада. Ся ласкава фея зоветься грація.

Чи парижанки гарні? Хто се може знати! Хто може прогледіти всі інтриги туалети, розкусити, чи правдиве те, що зраджує тюль, і чи фальшиве те, на що пишно натякає бufастий шовк? А коли оку пощастить пробитися крізь шкаралущу і чоловік саме готовиться розслідити ядро, аж воно зараз обсновується новою лушпайкою, а потім знов — новою, і сею ненастанною зміною моди насміхається над мужеською бистрозорістю. Чи їх лиця гарні? І сього тяжко доконатися. Бо всі риси їх лиця — в ненастаннім русі; кожда парижанка має тисячу лиць, сміховатих, дотепних, любіших одно від одного, і доводить усякого до заклопотання, хто би між ними бажав вибрати найкраще або й ще відгадати правдиве. Чи їх очі великі? Або я знаю! Чоловік не розсліджує довго калібер гармати, якої куля відірвала йому голову. А

[1] Набережна Вольтера (*франц.*). — *Упоряд.*

кого й не трафлять ті очі, то все ж хоч осліплять його своїм огнем і він рад-радісенький, коли держиться здалека від їх пострілу. Чи простір між носом і устами у них широкий чи вузький? Иноді він широкий, коли вона задре носик, а иноді вузенький, коли її верхня губа зухвало надується. Чи їх уста великі, чи малі? Щоб видати вірний осуд, мусив би той, хто судить, і та, котру судять, бути в повнім спокою. Але хто ж біля парижанки може заховати спокій, і котра парижанка буває коли спокійна? Деякі люди думають, що можуть зовсім докладно придивлятися метеликові, коли пришпилять його шпилькою до паперу. Се не лише жорстоко, але й глупо. Пришпилений, спокійний метелик, се ж уже не метелик. Метеликові треба придивлятися тоді, коли гуляє довкола цвітів... І парижанку треба оглядати не в її домі, де вона прикріплена шпилькою в грудях, але в салоні, на вечорницях і балах, коли своїми гаптованими крильцями з ґази і шовку літає попід блискучими кришталевими люстрами радощів. Тоді виявляється у них якесь похапне бажання життя, якась жадоба солодкого одуру, якась спрага оп'яніння, що робить їх хорошими аж до жаху і додає їм повабу, який одночасно наповняє нашу душу розкішшю і дрожжю. Ся спрага до уживання життя, немовби вже в найближчій годині чигала на них смерть, щоб вирвати їх від бурхливого джерела розкоші, немовби се джерело вже в найближчій годині мало висохнути, сей поспіх, сей одур, се божевілля парижанок, що виявляється особливо на балах, -- усе нагадує мені людову повість про тих мертвих танечниць, яких у нас називають вілами*. Се, власне, молоді дівчата, що померли перед шлюбом, але так сильно заховали в серці незаспокоєну жадобу танцю, що ніччю встають зі своїх могил, купами збираються на вулицях і там в опівнічній годині виводять божевільні танці. В своїх весільних строях, з вінками на головах, з блискучими перстенями на блідих руках, з жаховитим усміхом, невимовно гарні, танцюють віли при місячнім світлі, танцюють усе тим швидше і шаленіше, чим більше почувають, що дозволена їм година танцю добігає до кінця і вони ось-ось мусять знов лягати в холодну могилу.

Було се на одній вечорниці при Chaussée d'Antin*, де мені се спостереження дуже глибоко зворушило душу. Се була блискуча вечорниця і нічого не бракувало із звичай-

них складників товариської забави: досить світла, щоб освічувало кождого, досить дзеркал, щоб кождий міг оглядати себе, досить людей, щоб товпитися до поту, досить лимонади з ледом, щоб охолодитися. Почалася музика. Франца Ліста* притягли до фортеп'яна, він підгорнув волосся вгору понад геніяльне чоло і сточив одну зі своїх найбільш блискучих битв. Здавалося, що з клавішів бризкає кров. Коли не помиляюся, він відіграв один пассаж із «Палінґенезій» Баллянша[1], якого ідеї перекладав на музику, — діло дуже корисне для тих, що не можуть у оригіналі читати твори того славного письменника. Потім відіграв «Хід на площу страчення» («La marche au supplice») Берліоца*, гарну штуку, яку молодий маестро, коли не помиляюся, скомпонував рано в день свого шлюбу. По всій залі лиця покрила блідість, груди хвилювали, дух притаювано під час павз, а нарешті залунали скажені оплески. Жіноцтво — все мов п'яне, коли Ліст заграє йому щось. З безумнішою радістю вони кинулися тепер у вир танцю, ті салонові віли, і я ледве здужав спастися з того натовпу до бічної кімнати. Тут панове грали в карти, а на широких кріслах спочивали деякі дами, придивляючися грачам або бодай роблячи вид, немов то гра дуже зацікавила їх. Проходячи повз одної з тих дам, коли її сукня доторкнулася до мого рамени, почув я від руки аж геть угору до лопатки легеньку дрож, немов від дуже слабого електричного току. Але такий же ток, лише найсильнішого калібру, пробіг усе моє серце, коли я вдивився в лице дами. Чи се вона, чи не вона? Се було те саме лице, формою і сонячною краскою подібне до античної статуї; та воно не мало вже тої мармурової чистоти і гладкости, як колись. Заостреному поглядові виявлялися на чолі і щоках деякі маленькі скази, може, сліди віспи, що зовсім нагадували ті щербини, які бачимо на лицях статуй, що якийсь час стояли на дощі. Те саме було й чорне волосся, що гладкими овалами, мов воронячі крила, покривало виски. Коли її очі зустрілися з моїми, і, власне, тим знаним скісним поглядом, якого прудка блискавка завсігди так загадково влучала в мою душу, то не було вже ніякого сумніву: се була панна Лавренція.

---

[1] П'єр-Сімон Баллянш, родом із Ліону (1776—1847), історик і філософ містично-соціялістичного напряму. — *[Іван Франко].*

Пишно простягнувшися на кріслі, в одній руці — китиця цвітів, другою оперта о поруччя крісла, сиділа панна Лавренція недалеко ігорного стола і, бачилось, усю свою увагу звернула на ходи карт. Елегантне і гарне було її убрання, а проте зовсім поєдинче, з білого атласу. Окрім бранзолет і перлових шпильок на грудях, не мала на собі ніяких строїв. Жмут коронок покривав молодечі груди, покривав по-пуританському аж до шиї і тою простотою та ціломудрістю свого одягу творила вона любо-зворушливий контраст із декількома старшими дамами, що, перісто построєні та поблискуючи діямантами, сиділи біля неї і меланхолійно виставляли на показ голі руїни своєї колишньої пишноти, місце, де колись була Троя. Вона виглядала все ще дуже гарно зі своєю чарівною сердитістю, і щось непоборне потягло мене до неї, і я,нарешті, опинився за її кріслом, палаючи жадобою поговорити з нею, але спинюваний несмілою делікатністю.

Отак стояв я мовчки за нею вже деякийсь час, коли вона нараз витягла квітку зі свого букета і, не озираючись, через рам'я подала її мені. Дивний був запах тої квітки і обдав мене якимось незвичайним чаром. Я чув, що для мене щезли всі товариські форми і був немов у сні, де робимо і говоримо багато такого, чому й самі дивуємося, і де наші слова набирають дитячого, пестливого і простого характеру. Спокійно, байдужно, недбало, як звичайно робимо зі старими приятелями, я схилився понад поруччя крісла і шепнув молодій дамі до вуха:

— Панно Лавренціє, а де ж ваша мама з барабаном?

— Умерла, — відповіла вона тим самим тоном, так само спокійно, байдужно, недбало.

По короткій павзі я знов похилився понад поруччям крісла і шепнув молодій дамі до вуха:

— Панно Лавренціє, а де ж учений собака?

— Побіг десь, куди очі бачать, — відповіла вона знов тим самим спокійним, байдужним, недбалим тоном.

І знов по короткій павзі похилився я понад поруччя крісла і шепнув молодій дамі до вуха:

— Панно Лавренціє, а де ж подівся Тірліті, карлик?

— У велетнів на бульварі du Temple, — відповіла вона. Та ледве сказала ті слова, і знов же тим самим спокійним,

байдужним, недбалим тоном, коли до неї наблизився поважний, старший чоловік високої, воєнної постави і повідомив її, що її повіз заїхав. Звільна підвівшися з сидження, вона вчепилася за його рам'я і, навіть не кинувши одним поглядом на мене, опустила з ним разом товариство.

Коли я запитав паню дому, яка весь вечір стояла біля входу головної зали і всім прихожим та відхожим презентувала свій усміх, як називається та молода особа, що, власне, вийшла зі старим паном, вона весело розсміялася мені в лице і скрикнула:

— Мій Боже! Хто ж може знати всіх тих людей! І його я так само не знаю...

Урвала, бо певно хотіла сказати: «як вас самих», бо й мене ж вона сього вечора бачила перший раз.

— А може, — завважив я, — міг би ваш пан муж дати мені яку відомість? Де міг би я знайти його?

— На польованні в Сен-Жермені, — відповіла дама, ще дужче сміючись. — Виїхав сьогодні рано, а верне аж завтра вечір... Але чекайте, знаю одного, що багато розмовляв із дамою, про яку розвідуєте. Назви його не знаю, але можете легко допитатися до нього, звідуйте лише за молодим чоловіком, якому пан Казимір Пер'є дав копняка, не знаю вже де.

Хоч і як тяжко пізнати чоловіка по тім, що якийсь міністр дав йому копняка, то проте я швидко віднайшов того младенця і попросив у нього деяких відомостей про дивну появу, що так зацікавила мене, і яку я силкувався описати йому якнайдокладніше.

— О, так, — казав молодий чоловік, — знаю її дуже добре. Говорив із нею на кількох вечорницях.

І він переповів мені купу зовсім пустих предметів, на яких крутилася їх розмова. Головно вбився в його пам'ять її поважний зір за кождим разом, коли він сказав їй якусь чемність. Так само дивувався він немало, що вона завсігди відмовлялася від його запросин протанцювати з ним одну туру, запевняючи його, що не вміє танцювати. Імени й відносин її він не знав. І хоч скільки я розвідувався, ніхто не вмів сказати мені нічого ближчого. Даремно ганяв я по всіх можливих вечірках, ніде не міг я вже знайти панни Лавренції.

— І се вся історія? — скрикнула Марія, звільна обертаючися на другий бік і позіваючи сонливо. — Се вся та прецікава історія? І ви не бачили вже більше ані панни Лавренції, ані мами з барабаном, ані карлика Тірліті, ані навіть ученого собаки?

— Лежіть лише спокійно, — відповів Максиміліян. — Усіх я бачив, навіть ученого собаку. Правда, він був у великій тарапаті, бідна скотина, коли я пострічався з ним у Парижі. Се було в Quartier Latin[1]. Я,власне, переходив біля Сорбони, а з її брами вискочив пес, а за ним — з десяток студентів з палицями, а до них зараз прилучилися зо два десятки старих баб, і всі вони верещали одним хором:

— Скажений пес!

Майже людськими очима глядів нещасний звір у своїй смертельній тривозі; здавалося, що сльози плили з його очей, а коли він, сопучи, пролетів біля мене, і його вогкий зір упав на мене, пізнав я свого старого друга, вченого собаку, хвальця лорда Веллінгтона, що колись наповняв подивом англійську націю. Чи справді він був скажений? Може, він зсунувся з глузду з великої вченості, продовжуючи свої студії в Латинськім кварталі? Або, може, в Сорбоні заявив шкрабанням та гарчанням свій протест проти хлоп'ячих шарлатанств якогось професора, а сей захотів позбутися такого неприхильного слухача тим, що признав його скаженим? Ах, а молодіж не довго міркує, чи хто з ураженої професорської зарозумілости або, може, з простої зависти крикнув: «Сей пес скажений!» Вона як стій хапається бити своїми безмисними палицями, та й старі баби в таких разах усе готові заверещати і заглушити голос невинности й розсудку. Мій бідний знайомий мусив улягти, перед моїми очима його вбили як собаку, подали на наругу і викинули на гній. Бідний мученик учености!

Не веселіший був стан карлика, пана Тірліті, коли я віднайшов його на бульварі du Temple. Правда, панна Лавренція сказала мені, що він подався туди, але чи то я не думав про се, щоб направду пошукувати там за ним, чи то сутолока народу не допускала мене туди, досить, що я аж пізно завважив буду, де продукувалися велетні. Ввійшовши,

[1] Латинський квартал (*франц.*). — *Упоряд.*

застав я двох здоровенних завалидорог, що без діла лежали на ослоні і швидко зірвалися з місця, і поставали передо мною в своїх велетенських позитурах. Направду вони не були такі великі, як пишалися на вивішенім перед будою малюнку. Се були два здоровенні бельбаси, одягнені в рожеві трікоти, мали дуже чорні, може, фальшиві фаворити і махали понад головами дерев'яними, внутрі порожніми булавами. Коли я запитав у них про карлика, про якого також голосив афіш, відповіли, що вже чотири неділі він не показується задля щораз більшого нездужання, але я можу бачити його за оплатою подвійної вступної ціни. Як радо платить чоловік подвійну вступну ціну, щоб побачити приятеля! Ах, а сього приятеля я застав на смертельній постелі. Ся смертельна постеля була, властиво, дитяча колиска, і в ній лежав бідний карлик з жовтим, висохлим, старечим лицем. Може, чотирилітня мала дівчинка сиділа біля нього, колисала ніжкою його колиску і приспівувала при тім пестливо насміхуватим голосом:

— Спи, Тірлітінечку, спи!

Коли карлик побачив мене, витріщив якмога широко свої скляні, виблідлі очі; сумовитий усміх промайнув по його білих губах. Здавалося, що він зараз пізнав мене, подав мені своє висохле рученя і прохарчав ледве чутно:

— Старий друг!

Справді, в оплаканому стані застав я старого хлопчика, що ще в осьмім році життя мав довгу розмову з Людовіком XVI, якого цар Александр годував бонбонами, а княгиня фон Кіріц садовила собі на колінах, якого обожав Папа, а ніколи не любив Наполеон. Ся остатня обставина турбувала нещасливого ще на смертній постелі, чи то, як сказано, в смертній колисці, і він заплакав над трагічною долею великого цісаря, що ніколи не любив його, та зате в такім сумнім стані скінчив на острові Св[ятої] Олени, — «так самісінько, як я кінчу тепер!» — додав, — «опущений, непризнаний, покинений усіма королями і князями, образ наруги над колишньою пишнотою!»

Хоч я й не міг гаразд зрозуміти, як карлик, що вмирає серед велетнів, міг прирівнювати себе до велетня, що вмирав серед карликів, то все ж таки зворушили мене ті слова бідного Тірліті і особливо його безвідрадний стан у смерт-

ній годині. Я не міг удержатися, щоб не висловити своє зачудування, що панна Лавренція, яка стала тепер великою панею, не дбає про нього. Ледве я назвав се ім'я, попав карлик у колисці в страшні судороги і пропищав своїми білими губами:

— Невдячна дитино! Яку я виховав, яку хотів зробити своєю дружиною, яку я вчив, як поводитися серед великих сього світу, які жести робити, як усміхатися, як кланятися у дворі, як репрезентувати... Ти добре використала мою науку, ти тепер велика дама, маєш повіз і льокаїв, і багато грошей, і багато гордости, і ані крихти серця. Позволяєш мені тут умирати, самітно, в нужді, як Наполеон на Святій Олені! О Наполеоне, ти ніколи не любив мене!

Далі белькотав ще щось, чого я не міг розуміти. Потім підвів голову, зробив кілька рухів рукою, немов фехтувався з кимось, трохи чи не зі смертю. Але косі того противника не опреться ніхто, ані Наполеон, ані Тірліті. Тут не поможе ніяке відбивання. Охлялий, мов переможений, карлик знов опустив голову, глядів на мене довго якимось несказанно замогильним зором, запіяв нараз, як когут, і сконав.

Його смерть засмутила мене тим дужче, що покійник не дав мені ніякої ближчої відомости про панну Лавренцію. Де ж мені тепер віднайти її? Я не був ані закоханий у неї, ані не почував поза сим великої прихильности до неї, а проте якась таємна жадоба шпигала мене і заставляла шукати за нею скрізь. Коли було ввійду до якогось салону і окину оком усе товариство, а не знайду добре знаного мені лиця, то зараз трачу весь спокій, і щось немов гонить мене геть.

Роздумуючи про те чуття, стояв я раз коло півночі при відлюднім вході до Великої Опери, дожидаючи повоза, дуже сквашений, бо, власне, падав сильний дощ. Але повоза не було, а, властиво, були повози, але чужі, і їх властителі залюбки сідали в них, а довкола мене звільна робилося дуже пусто.

— В такім разі їдьте зо мною! — промовила нарешті дама, що щільно завельонована і отулена чорною мантилею, також дожидаючи, стояла якийсь час біля мене, а тепер якраз пустилася всідати до свого повоза. Сей голос шпигонув мене в серце, добре мені відомий скісний позирк знов об-

лив мене чаром, і я, мов у сні, опинився біля панни Лавренції в м'якім, теплім повозі. Ми не говорили ані слова з собою, та й годі б нам було порозумітися, бо повіз торохтів по паризьких вулицях з громовим гуркотом, дуже довго, поки, нарешті, не зупинився перед великою в'їздовою брамою.

Слуги в блискучій лівері світили нам горі сходами і потім здовж цілого ряду покоїв. Покоївка, що з заспаним видом вийшла нам назустріч, промимрила з многими перепросинами, що затоплено лише в червонім покою. Давши покоївці кивком знак, щоб віддалилася, Лавренція промовила зо сміхом.

— Припадок завів вас сьогодні далеко... Лише в моїй спальні затоплено.

В тій спальні, де ми швидко опинилися самі, палав дуже сутий огонь у коминку, і се було тим благотворніше, бо покій був величавий і високий. Ся велика спальня, яку радше слід було б назвати спальною залою, мала в собі щось дивовижно пустинного. Меблі і декорація — все мало на собі печать того часу, якого блиск тепер так опорошує нас і якого величність тепер видається нам такою сухою, що його реліквії викликають у нас якийсь несмак або навіть таємничий усміх. Говорю про час цісарства, час золотих орлів, високошумних пір'яних китиць, грецьких причісок, великої слави, воєнних богослужінь, офіціяльної безсмертности, яку декретував «Moniteur»*, континентальної кави, яку роблено у цикорії, кепського цукру, що фабриковано з буряків, і князів та воєвод, що їх роблено зовсім із нічого.

Ми сиділи біля коминка в любій розмові, і, охаючи, розповідала мені вона, що вийшла заміж за старого бонапартівського вояку, який щовечора на сон грядущий усолоджує її описом одної зі своїх битв; перед кількома днями, заки від'їхав, описав битву під Єною*; але він слабовитий і ледве чи дотягне до московського походу. Я запитав її, чи давно помер її батько, та вона засміялася і призналася, що ніколи не знала свого батька і що її так звана мама ніколи не була замужем.

— Не була замужем? — скрикнув я. — Адже ж я сам у Лондоні бачив її в грубій жалобі по свіжій смерти мужа.

— О, — відповіла Лавренція, — вона носила сю жалобу цілих дванадцять літ, щоб збуджувати людське милосердя,

а може, й на те, аби привабити якого дурного жениха; надіялася під чорною фляґою швидше вплисти до подружньої пристані. Але аж смерть змилувалася над нею, і вона вмерла на вибух крови. Я ніколи не любила її, бо вона все давала мені більше товчеників, як хліба. Я мало не згибла з голоду, якби малий Тірліті иноді не був покрадки увіткнув мені шматок хліба. Але карлик уроїв собі, що я мушу стати його жінкою, а коли його надії розбилися, то й він став у одну лаву з моєю матір'ю — кажу «матір'ю» з привички, і обоє мучили мене до спілки. Все виговорювали, що я дармоїдка, що вчений собака тисячу разів більше варт від мене й мойого кепського танцю. І вихваляли собаку на мій кошт, величали його під небеса, ласкали його, давали йому солодкі пляцки, а мені кидали недоїдки. Собака, казали, — се їх найліпша підпора, він веселить публіку, яка ані дрібки не цікавиться мною; собака мусить годувати мене своєю працею, а я їм ласкавий хліб собаки. Проклятий собака!

— О, не кленіть його більше, — перервав я її сердиті слова, — той собака вже згиб, я сам бачив, як його вбито.

— Вбито бестію! Так йому й треба! — скрикнула Лавренція, підскочивши, і все її лице запалало пурпуром.

— І карлик — також уже небіжчик.

— Карлик Тірліті? — скрикнула Лавренція радісно. Але ся радість звільна щезла з її лиця, і м'якшим, майже сумовитим, голосом промовила нарешті:

— Бідний Тірліті.

Я не потаїв перед нею, що карлик у годині своєї смерти дуже гірко жалувався на неї. Тоді вона попала в дуже пристрасне зворушення і, клянучи дух-тіло, запевнювала мене, що мала намір вивінувати карлика якнайкраще, обіцювала йому річну пенсію, аби лише захотів жити тихо та скромно десь на провінції.

— Але він був такий честолюбний, — додала Лавренція, — і хотів жити в Парижі і навіть тут, у моїм готелю; міркував собі, що в такім разі за моїм посередництвом повідновлює свої колишні зносини з Фобур-Сен-Жерменом* і знов займе давнє блискуче становище в товаристві. Коли я рішуче відклонила се його жадання, він велів переказати мені, що я проклята мара, упириця і труп'яча дитина.

Лавренція замовкла нараз, стрепенулася всім тілом і зітхнула, нарешті, з глибини душі.

— Ах, воліли б були лишити мене в гробі разом із мамою!

Коли я почав налягати на неї, щоб пояснила мені ті таємничі слова, з її очей річкою полилися сльози, і, тремтячи та хлипаючи, вона призналася мені, що чорна дама з барабаном, що видавала себе за її матір, сама колись оповідала їй, що чутка, яку передають собі люди про її вродження, це не проста казка.

— В тім місті, де ми жили, — оповідала Лавренція, — називано мене труп'ячою дитиною. Старі пряхи цокотали, що я, властиво, дочка тамошнього графа, що раз у раз знущався над своєю жінкою, а коли вона вмерла, справив їй дуже величний похорон; а вона була в тяжі вже на крайній порі і завмерла лише, і коли кілька кладовищних злодіїв, бажаючи обрабувати трупа, відчинили її гробницю, то застали графиню зовсім живу і в полозі; по породі вона зараз же вмерла, тому злодії спокійно поклали її назад у домовину, а дитину забрали з собою і віддали на виховання своїй укривачці, коханці славного черевомовця. Отсю бідну дитину, що була похоронена, ще поки прийшла на світ, називано скрізь труп'ячою дитиною. Ах, ви не зрозумієте, скільки прикрости зазнала я, ще бувши малою дитиною, коли мене прозивано сим іменем! Коли великий черевомовець іще жив і, бувало, розсердиться на мене, то все кричав:

— Проклята труп'яча дитино! Щоб я був ніколи не видобув тебе з гробу!

А що він був зручний черевомовець, то вмів так змінити свій голос, що виглядало стеменно, немов то він виходить із-під землі, і в таких разах він вмовляв у мене, що се голос моєї покійної матері, яка оповідає мені про свою долю. Він мусив добре знати ту страшну долю, бо був давніше у графа прислужником. І се робило йому жорстоку приємність, коли я, бідна дівчина, аж не знала де дітися з переляку від тих слів, що неначе виходили з-під землі. Ті, немов підземні, слова оповідали страховинні історії, яких зв'язку я ніколи не розуміла і які я помалу зовсім забула, та які в часі танцю знов живо виринали в моїй душі. Так, у часі танцю виринали в моїй душі дивоглядні спомини, я

забувала себе саму і мені здавалося, що я зовсім инша особа і мене мучать усі муки та секрети тої особи. Та коли я переставала танцювати, все знов гасло в моїй пам'яті.

Говорячи се звільна, мов із запитом, Лавренція стояла передо мною біля коминка, де огонь палав чимраз приємніше, а я сидів у фотелі, де, певно, звик був сидіти її старий муж, коли вечором на сон грядущий оповідав їй про свої битви. Лавренція вдивлялася в мене своїми великими очима, немов питала в мене поради; вона похитувала головою в такій сумовитій задумі; мене обдало таке благородне, любе співчуття до її долі; вона була така стрункa, така молода, така гарна, ота лілея, що виросла з могили, ота дочка смерти, ся мара з лицем ангела і з тілом баядери*!.. Не знаю, як се сталося, може, під впливом фотелю, на якім я сидів, але мені видалося нараз, що я старий генерал, що вчора на отсьому місці описував битву під Єною, і що я мушу кінчити його оповідання, і я промовив:

— По битві під Єною піддалися протягом кількох неділь майже всі прусські кріпості без добуття меча. Насамперед, піддався Маґдебурґ; се була найсильніша кріпость, що мала триста гармат. Чи се не ганьба?

Але панна Лавренція не дала мені говорити далі. Весь смутний настрій розвіявся з її гарного лиця, вона зареготалася, як дитина, і скрикнула:

— Так, се ганьба, більше як ганьба! Якби я була кріпость і мала триста гармат, я б не піддалася ніколи!

А що панна Лавренція не була кріпость і не мала трьохсот гармат...

При сих словах Максиміліян раптово перервав своє оповідання і по коротшій павзі запитав стиха:

— Спите, Маріє?

— Сплю, — відповіла Марія.

— Тим ліпше, — мовив Максиміліян із делікатним усміхом. — В такім разі не потребую лякатися, що зануджу вас, коли трохи докладно опишу меблі того покою, де я мав ночувати, як се звикли робити нинішні новелісти.

— А не забудьте про ліжко, дорогий друже!

— А й справді, — підхопив Максиміліян, — се було препишне ліжко. Ноги, як у всіх ліжок із доби цісарства, складалися з каріятид і сфінксів, блискотіли багатою позолотою, особливо орлами, що цілувалися дзьобами, мов

горлиці, — може, то такий був символ любови за часів цісарства. Занавіски перед ліжком були з червоного шовку, а що полум'я від коминка просвічувало крізь них дуже сильно, то я з Лавренцією опинився в зовсім огнисто-червонім освітленні, і сам собі видавався, мов бог Плутон, що серед пекельної пожежі держить в обіймах сонну Прозерпіну. Вона спала, і я вдивлявся в тім стані в її любе лице і шукав у його рисах зрозуміння для тої симпатії, що тягла мою душу до неї. Що значить женщина? Який змисл криється під символікою сих гарних форм?

— Але чи ж се не глупота — хотіти вияснити внутрішній змисл чужої появи, коли тим часом ми не можемо розв'язати навіть загадки своєї власної душі! Адже ж ми навіть того не знаємо докладно, чи існують чужі явища! Адже ж не раз ми не можемо розрізнити реального від простого сонного привиду. Чи се були витвори моєї фантазії, чи страшна дійсність, що я чув і бачив тої ночі? Пригадую собі лишень, що поки найдикіші думи шибалися в моїм серці, до мого слуху дійшов дивний шелест. Се була якась безглузда мелодія, дивовижно тиха. Вона видалася мені зовсім знайомою і нарешті я розпізнав тони тріянґула і барабана. Сюрчачи та бренячи, ся музика доносилася, неначе з далекого далека, а проте, оглянувшися, я побачив ось тут перед собою посеред покою добре знане мені видовище. Мусьє Тірліті, карлик, бамкав по тріянґулі, паніматка била в великий барабан, а вчений собака шкрябав по підлозі, неначе знов вишукував дерев'яні букви. Собака, бачилось, порушувався лише через превелику силу, і його шкіра була забризкана кров'ю. Паніматка мала все ще на собі чорний, жалібний одяг, та її черево не вистирчало вже так забавно наперед, але, навпаки, дуже погано звисало вниз, та й лице її не було вже червоне, але бліде. Карлик, усе ще вдягнений у гаптований стрій старофранцузького маркіза і з напудрованою перукою, був, бачилось, трохи вищий, може тому, що вихуд страшенно. Він знов показував свої фехтункові штучки і, бачилось, повторяв іще свої перехвалки, але говорив так тихо, що я не розумів ані слова, і тільки по руху губ міг иноді зміркувати, що се він піє по-когутячому.

Під час, коли ті смішно-страховинні карикатури, мов тіниста гра, з несамовитою швидкістю миготіли перед моїми очима, почув я, що панна Лавренція віддихає чимраз не-

спокійніше. Холодна дрож пробігала по всім її тілі, і, мов у нестерпнім болю, корчилися її гарні сустави. Нарешті, звинна, мов угор, вона виховзнулася з моїх обіймів, опинилася раптово серед покою і почала танцювати, причім рівночасно мати на барабані, а карлик на тріянгулі розпочали знов свою тиху, приглушену музику. Вона танцювала так само, як колись біля моста Ватерлоо та по лондонських перехрестях. Се були ті самі таємничі пантоміми, ті самі вибухи пристрасних скоків, те саме бакхантське закидування голови, иноді те саме прихилювання до землі, немовби надслухувала, що там хтось говорить унизу, а потім знов — дрож, блідість, остовпіння і знов нове надслухування з вухом, похиленим до землі. І вона знов обтирала собі руки, немов мила їх, а нарешті, кинула, бачилось, знов свій глибокий, болючий погляд на мене... але лише в рисах її смертельно блідого лиця пізнав я сей зір, не з очей, бо ті були зажмурені. Чимраз тихіше сюрчала музика; нарешті, мама з барабаном і карлик, бліднучи помалу і розходячися, мов імла, клубками, щезли доразу, але панна Лавренція все ще стояла і танцювала з зажмуреними очима. Сей танець із зажмуреними очима в темнім, тихім покою надавав тій любій дівчині вид якоїсь мари, так що я жахався і тремтів увесь і сердечно був рад, коли вона, нарешті, закінчила свій танок.

Певна річ, вид тої сцени не мав для мене нічого приємного. Але до чого чоловік не привикне! А може, навіть ота несамовита вдача сеї женщини додавала їй ще особливої принади, домішуючи до мойого чуття ще якусь жаховиту ніжність, — досить, що по кількох тижнях я вже зовсім не чудувався, коли ніччю зачинали бриніти бубен і тріянгул і моя дорога Лавренція раптово вставала і починала з зажмуреними очима танцювати своє соло. Її муж, старий бонапартист, мав команду десь в околиці Парижа, і служба не позволяла йому проводити дні в місті. Само собою розуміється, ми з ним стали сердечними приятелями, і він плакав ревними сльозами, коли пізніше на довгий час прощався зо мною. Власне, поїхав зі своєю жінкою до Сицилії, і відтоді я обох не бачив уже ніколи.

Скінчивши се оповідання, Максиміліян ухопив швидко капелюх і висмикнувся з покою.

БІЛЛІ БОЯН

ТАРАХКАВКА

Замість фейлетону[1]

Розуміється, не думаю про добродушну зоологічну гадюку-тарахкавку, що страшним тарахканням заповідає необачному мандрівцеві свою близькість, поки його своїми лагідними обіймами вирядить на той світ. Маю на думці ту панночку при машині до писання, що тарахкає по своїх клавішах, — рід далеко небезпечніший, бо ще має славу зовсім нешкідливого, хоча рік річно пожирає немало жертв. Її природна історія ще не написана. Як новочасний біолог я хочу зробити спробу, та прошу заздалегідь вибачити мені, бо се ж я, так сказати дослівно, вступаю на дівочий терен. Тарахкавка пробуває залюбки в темних, штучним світлом осяяних печерах. Делікатно їх називаємо «бюро». Трапляються різні її відміни: великі і малі, заживні і худі, однобарвні і дзяпканисті. У всіх тих відмін спільне одно: виглядають невинно і зовсім не кусаються. Аж коли сядуть за письменною машиною і почнуть тарахкотіти, вся їх істота відміняється раптово. Апатичний досі погляд набирає життя й огню, гнучка фігурка згинається мов до скоку, і вона робиться кровожадним хижаком, якого я хочу описати ось тут. Всі здобутки сучасної техніки вона присвоїла собі. Тарахкаючи і пишучи, вона вміє в короткім часі оглушити свою жертву, обрати її з ясного розуму, так що вона робиться її легкою здобиччю.

---

[1] Отсю гумористичну розвідку беремо з новорічного числа віденської часописі «Die Zeit». — *[Іван Франко].*

Тарахкавка — се живий доказ на те, що боротьба за існування все ще ведеться по Дарвіновим принципам*. Усе ще добираються найліпші. Які смішні були побоювання тих немногих ворогів людей та дівчат, що від жіночої емансипації ждали кінця любови й людського роду! Жінка зробиться самостійною, — доказували вони, — не потребуватиме мужчини, зуміє сама удержати себе; так розминеться з метою, яку назначила їй природа, — стати жінкою й матір'ю. А вийшло зовсім навпаки. Нові часи змусили дівчину зарані оглядатися за заробітком, завели її в різні бюра, де вона стикається з мужчинами. І найчастіше таке бюро — дорога до аналоя. Так дівчата вміють у таємнім теплі інтимного співжиття збудити найскритіші інстинкти, показати себе з такої корисної сторони, що кінець кінцем як не сей, то другий уляже силі спокуси і поверне жертву емансипації до її властивого призвання.

З усіх жіночих ремесел, які витворив найновіший час, заняття тарахкавкою найліпше платне і ворожить найпевніший успіх. Між мужеським духом, зайнятим диктуванням, і тарахкавкою витворяється незабаром інтимний зв'язок, якесь обопільне зрозуміння, що може довести до тіснішого зближення. Як тяжко було колись письменникові, що мав нечітке письмо, дати себе пізнати сучасним швидше, ніж його надруковано. Навіть коли зважився диктувати писареві, то його брала нетерплячка із-за повільности, з якою його крилаті думи мусили шкитильгати за писарською рукою. А при стенограмах знов навпаки: ось перед ним сидить стенографіст зі своєю дідьчою скорістю 150 слів на мінуту і жадібно підхапує кожде його слово та закріплює його в тих гієрогліфічних карлючках XIX в. Ледве-не-ледве тюпає думка за немилосердно поквапним олівцем. Машина до писання віднайшла, власне, сю ідеальну скорість, якої потребує новочасний чоловік, щоб зібрати свої думки і дати їм відповідний вислів. Вона без вагання друкує його думки. Бували, а то ще й досі бувають стенографи, що не вміють відчитати своїх стенограмів і при помочі охочої фантазії краще або поганіше латають прогалини в своїм писанні. Не те тарахкавка! Терпеливо стежить вона за нашими словами і, окрім деяких дрібних збочень, у яких жіноча істота виявляє себе вічним воро-

гом ортографії та граматики, окрім деяких інтерпункцій, що відповідають більше потребі писарки, ніж літературним правилам, знайде творець своє діло зложене в досить незміненій формі.

Ну, певно, не кождий ум і не кожда тарахкавка доберуться до пари. Мусить прийти між обома до певного духовного контакту; тарахкавка мусить, крім механічної праці, втягтися в «духове травлення»! І тут, власне, лежить велика небезпека тарахкавки. Настояща тарахкавка зробиться своєму пану необхідно потрібною. Пускає в гру свій дотеп, свою критику і свою жіночу вдачу. Вона ж — перша авдиторія, на якій артист випробовує свій твір. Пишучи сам, він, бувало, сидів одинокий, даремно визираючи якої живої душі, якій би міг подати до оцінки свій найновіший твір. А тепер має в тарахкавці, так сказати, живе перо, яке кождої хвилі готове виявити йому вилив, який матиме його твір на читачів. Коли при гуморесці вона зо сміху не може писати далі, то вже ж його успіх певний; а коли кінцем чорного фартушка втирає собі сльозиночку з ока, то він уже певний, що зворушить усі жіночі серця. Коли вона рознервується і починає поспішати, то він обчислює холоднокровно, що вона зацікавлена і жде кінця, що то там сталося. Одним словом, тарахкавка сповняє службу акушерки при народженні твору штуки.

Та ба, тарахкавка така хитра і підступна, що не задовольняється сією, певне, немаловажною діяльністю. Вона починає підбивати нею свого «диктатора».

Се дуже небезпечний момент. Мужеський ум почуває нараз індивідуальні різниці між різними тарахкавками і приліпляється до одної, про яку міркує, що її душа з його душею найкраще сходяться до ладу.

Тепер події летять усім тягарем свого тяготіння. При тім зовсім байдуже, чи тарахкавка пише рахунки, купецькі листи, контові виписки, новели, поезії, драми, фейлетони, плани, кошториси чи запросини. Мужчина мусить дійти до того зрозуміння, що отся тарахкавка, власне, — одинока женщина, яка гаразд розуміє його, на яку він може здатися і з якою йому найкраще працюється. А тим часом мама-природа наділила згадану тарахтавку всякими тілесними прикметами, що то їх Шопенгауер, який, на жаль, не знав

іще ніякої тарахкавки, котра була вилічила його з його песимізму, назвав тріскучим ефектом природи. Але що мають ті блискучі прикмети спільного з умом?

Нема більшої небезпеки для свободи мужчини, ніж знайти женщину, що виявляє душевний настрій, згідний з його власним. Тоді ум творить міцний міст, по якім усі її фізичні принади гуртом набігають у його нутро і штурмом здобувають його. В тій стадії мужчина починає нараз цікавитися зверхнім виглядом тарахкавки. Хіба ж він мав досі таку легку нагоду безкарно так довго витріщати очі на жіноче сотворіння? Мимоволі він оглядає тарахкавку з усіх боків, поки його ум займається згаданими вище «новелами, драмами, конторськими витягами та рахунками». Найбільше він бачить її в профілі. А се особливо небезпечне. Коли хто занадто довго придивляється дамі збоку, то переважно вона вже трапила його в саму середину. І ось, диктуючи, він вдивляється в чудову лінію її наперед похиленого тіла, причім раптово в його нутрі будиться давно бажане зрозуміння для тої лінії. Він завважує гарно загнуті контури її багатого волосся, правильні обриси її ніжного вушка, легко-випукле заокруглення її м'якого, як оксамит, підборіддя, тонкий рисунок її усточок, а коли вона нараз обернеться і зирне йому в очі своїм блискучим зором, то він чує себе пораженим, ув'язненим, покореним. З острахом читали ми ще дітьми про гадюку, яка своїм зором так гіпнотизує бідну пташину, що вона стоїть безпомічно, нерухомо і терпливо дає пожерти себе. Новочасна тарахкавка робить так само. Не тепер, то в четвер сидітиме перед нею мужчина, ганебно упокорений, обідраний із власної волі, не здібний рушитися з місця, і впирає очі в тарахкавку. Тарахкавка знає: тепер рішається її доля. Коли тепер цапне і вхопить його в свої смертовбійчі обійми, то свобода мужчини в її обіймах спустить остатні содухи.

Отсей з біологічною вірністю описаний процес повторяється безліч разів у році; не знати, властиво, хто більше тарахкає, чи бузьки під небесами, чи машини, яких тюк-тюк-тюк говорить про надії їх властительок. Але се не диво, коли в часописях майже день у день повно звісток про величезне розповсюдження тарахкавок. І не диво, коли сьогодні чуємо, що звісний поет, відомий прообраз літера-

турного бурлаки, тихесенько оженився, а завтра довідуємося, що його муза — се тарахкавка, яку він узяв собі в монополь для домашнього вжитку; сьогодні чуємо з дивом, що директор банку оженився з бідною дівчиною, а завтра прочитаємо чорне на білім, що се була та сама панночка, якій він щодень по пару годин диктував у машину.

Мужчини, отямтеся, поки не буде запізно! Адвокати, редактори, поети, директори банків, секційні радники, міністри, будівничі, стережіться своїх тарахкавок! Хіба що маєте в домі кождий свою гадюку, яка й без машини натарахкає вам стільки, що ви проти сеї отрути зробилися недоступні. Хіба що у вас нема змислу до лінії і вічної жіночности! Тікайте заздалегідь до єдино спасенного напряму — машинових писарів, а то буде по вас!

Ви думаєте собі: «А що, якби отся тарахкавка так і все життя тарахкала мені свою веселу мелодію? Вона ж не кусається і блискавкою підхапує мої думки? Ну що, якби?..» Отож-то в тім і небезпека, що тарахкавка — правдива гадюка; властиво, нічим не різниться від инших гадюк. Свою мету вона осягнула, пожерла свою жертву і лежатиме далі без руху. Вона не захоче більше тарахкати, а хоче бути звичайною гадюкою, як усі її сестри. А коли її жертва доконче хоче слухати тарахкання, то нехай собі справить иншу тарахкавку. Вона натарахкалася вже досить і хоче мати спокій.

КУРД ЛЯСВІЦ

БЛИСКАВКА В НЕВОЛІ

Я вродилась...

Уродилась? А се що знов за безглуздя? Одна з тих дурниць, якими пишаються люди. Я не родилась, не родилась ніколи. А ти, може, ти родилась, стара щитальнице?

— Тік-так, тік-так, — відповів часовказ у дзиґарі електричного току.

— Скажи виразніше, я не розумію, — крикнула жарова лампа.

— Або я знаю, чи я родилась! — відповіла щитальниця. — Я про се не думала ніколи. Та я бачила вже не одну так скляну грушку, як ти, як згоряла на смерть, — то, певно, вона мусила й уродитися.

— Не плети дурниць! Чи то я скляна грушка? Чи, може, я вугляна нитка? Певно, ти така нужденна пружина: як тебе накрутять, то біжиш, а ні, то станеш. Але я — я зовсім не те.

— Тік-так! Тік-так!

— Тепер справді я сиджу в отій лампі, свічу лишень на отсей стіл, на сині зшитки і білі аркуші, і на чоловіка — але колись — розповісти тобі?

— Пощо питаєш? Ти ж і так розповіси.

— Правда твоя, ти, нудна рахубо! Не кождому ж день і ніч отак тикати та такати. Буває таке, що й я розговорюся — адже так довго мушу мовчати. А коли жарюся, то також говорю. А коли ти не захочеш слухати, то я скажу отому чоловікові, хоч він і родився.

— Тому? І він зрозуміє тебе?

— Чи зрозуміє? Я ж йому свічу.

— Бо мусиш.

— Мушу? Не сердь мене! Не перебивай мені! Я тремчу, то його мозок мусить тремтіти. Тому він і бачить усе довкола. Се моя мова. Барва! Барва! Ось що я даю. Ти не бачила ніколи, коли він пише в синіх зшитках, то з його пера пливе червоне, а на чолі темна смуга, а лице блідне-блідне. Та коли пише в малій, чорній книжечці, то пише чорно, а його лице зарум'яниться, а очі світяться синім.

— Як ти то все знаєш! Але тепер він пише на великих аркушах. Сього ти не розумієш.

— Що, я б не вміла читати? Ми, світові духи, прояснюємо світ, наше знання таке широке, як батькове велетенське рам'я. Там, на великім аркуші, — подання, просьба, щоб йому щось дали — щоб своє здоров'я він, так дуже запрацьований, запра...

— А бачиш, не вмієш прочитати.

— Вмію, але не хочу! Не люблю того слова.

— Що се за слово?

— Годі! На другім аркуші стоїть, хто він такий. «Я, Карло Хведір Матгоф, уроджений у Вальденбурзі*, син купця Еміля Матгофа і його жінки Катерини, уродженої». Знов уроджена! Досить мені того. Я не вроджена, ні! Слухай!

Там, угорі, у просторі, де планети шлях верстають, там-то мати мене зі сну будить, мати, сирая земля, коли в танечному вирі батька мого безконечний вітер у лице цілує. І я вниз несуся, а воздух здіймаєсь, і клублю я мряки в летючії хмари, і гоню я бурю ночами літніми в гарячу жадобу — жива і безсонна.

«Жива і безсонна», — так записав чоловік у своїй автобіографії, якої початок стояв на папері. Потім ухопив себе за голову, з дивом поглянув на слова, написані ним, відсунув лист набік і кинув перо геть.

Простягся в своїм кріслі і в'яло опустив руки. Його великі, ясні очі звернулися на лагідний блиск лампи над його столом і йому здалося, що лампа відсувається все далі й далі від нього. Осі його очей звільна розхилилися, поки його зір не впився в безмежну далечінь, а все близьке не щезло перед ним. Лампа моргнула тріумфальним розблиском до щотниці і говорила далі:

— Я не вроджена — я лише збудилася, і знов засну, і знов збуджуся. Бачиш, там, на малюнку, білі шпилі вистають над темними скелями. Бачиш, як із ледівця вискакує пінистий потік? Пізнаєш розтрісканий пень карловатої смереки? Таке було там, де я уперве збудилася. Там пні я здибала в пралісі гірському, тріщали, валились вони, а з гуркотом я долини засівала все градом ледовим. Я була та туча, я була та блискавка. У світлому строю від хмари до хмари скакала я бистро, а з хмари на землю — грохітливим громом, лупаючи скелі, і знов виринала угору до темної хмари в грі духів степових. Ти, бідна стара тикавко, що ти знаєш про небесну свободу етерової доні? Знаєш ти тиху, парою ситу, нічку липневу, з важким тужливим запахом цвітів, коли закохане місячне проміння ллється по стеблах луки? Тоді я втиснусь тісно-тісненько в спокійне повітря і ваблю принадами к собі його. А як неслися в тісних обіймах, то плакали слізьми розкоші. Маленькі краплиночки мряки, що я їх полохала своїм віддихом гарячим, клубилися в місячнім блиску, м'яко закруглюючи білу хмару. Я притягла її до себе, і палко обі ми запалали з кождим поцілунком, як миготливі блискавки липневої ночі.

Чоловік на своїм кріслі стиха зітхнув. Знов узявся за перо, але великий аркуш і сині зшитки відсунув нерадо набік. Взяв свою маленьку книжечку і писав у ній. А лампа говорила далі:

— У сонячнім блиску для іграшки я огорталась серпанком розкропленого водоспаду. І бачила людей у самотній долині гірській. Чудний якийсь шлях будували, скелі розбивали, понад безодню стрункий міст перекидали. Залізні шини клали на землю — далеко-далеко. Тут їхать чудово чи вгору, чи вниз, ще легше і гладше, ніж, коли я, моргаючи, краю повітря. Тоді нап'яли блискучі, червоно іскристі дроти понад шини угору. Вони мене ваблять, могутньо по них погуляти, коли я в шумливому вихрі летіла понад ті висоти. Проте здавалось, що сила моя послабає, коли наближуся до них. Мов заказ невідомий спиняв мене, розтанцьовану в вольній забаві між водами й хмарами. Мене остерігала мати-земля; її голос грізний чула я у громах, вона кликала розпустовану доню:

— Не торкайся до діла рук людських! Не торкайся до діла рук людських!

Се була її осторога.

Та я не розуміла, чого вона хоче.

— Чому ні? — питала я в неї. — Що ж таке люди?

— Твої пани й мої.

Я з дивом із дрожжю се вчула. «Пани? Чому пани? Чи я не проміняста етерова доня, що блискає над висотами, як їй до вподоби? Що той чоловік, що стогне в поросі, той маловічний черв'як, що він має мені до розказу?»

— Як хочеш послухать, скажу тобі, тільки ж чи ти зрозумієш? В найтяжчій пригоді не взнаєш ніколи, чому він твій пан, лиш теє вчуєш, що п а н — в і н. Верткий, безтурботний твій ум, хоч маєш ти силу, та сила та — гра. Його ж сила — п р а ц я.

— Праця? Що таке праця? — запитала я зухвало. І з хмари скочила на землю крізь пень високої сосни, аж полум'я бухнуло зразу.

— Бережися! — сердито окликнулась мати. — Не торкайся діла рук людських, щоб тебе не вчили, як смакує праця. Бережися, щоб не мусила ти працювати! Бо твоя праця буде не як людська праця. Я чула темну загадку, що праця веде чоловіка до свободи. Та твоя праця буде праця раба. Бережися доторкатися до діла рук людських!

«Бережися!» — раз у раз бриніла в мені та осторога при моїх забавах. Праця — праця! Се мусить бути щось страшне. Але що в ній страшне? Від людей я колись чула се слово, коли раз по металевім дроті під вікном їх пролітала. Я бачила, як вони, тремтячи, стояли в покою, і мала те темне почуття, що тут щось такеє для мене чужеє. Та я не піймала, не знала, що се. Що мало бути страшно? Глибока безодня гірська, в якую котиться лавина? А я пролітала над нею. Чи темний простір той угорі, отой безконечний? Живе там мій батько, князь етеру, сонця собі там звістки подають. Значить, книзу, де люди живуть? Там чатує праця. Який її вигляд? Певно, ті довгі, прості, чотирикутні стрічки, раз чорні, раз зелені, раз жовті, що там простяглись по рівнині й почерез горбки, — се, мабуть, праця. Вони все лежали покотом на землі і не ворушились — то, певно, дуже страшно. І я мала б бути такою стрічкою? Се погань. А

таки мати казала: чоловік — твій пан, а його сила — то праця. Мій пан? Працею він би мав моїм паном статься? То мусить же праця та бути щось ліпше, як я? Хто відгадає мені сю загадку? Не раз я довго в холоднім просторі отам спочивала й, замислена, хмари біжучі та іскри блискучі свої забувала. А все ж таки се небилиця, щоб мав чоловік панувать наді мною — чи тим своїм полем внизу? Дурниця!

З розбурханим вітром на море лечу я, і в танці скаженім у хмару свою я хвилі втягаю і блискаю з здутої тої труби і в моря питаю:

— Що таке праця?

— Берег! Берег! — глухо стогне до мене море.

Пізнала я, що небагато довідаюся. Бо берег — се ж його обрій, а шо поза тим, то все для моря «берег».

— Що таке чоловік? — запитала я далі. — Чи він наш пан?

— Не знаю пана, — булькотіло море. — Щось тут десь-колись плаває по мені, але мене се не болить. Зрештою, чоловік — звичайно труп. На жир для риб не згірший. І що таке «пан»? Не будь така цікава! Берег! Берег!

І я знов дмухнула з-над моря. З морем ні до чого не договоришся. Занадто велика і тяжка маса. Кого б мені запитати?

Я мусила шукати діла рук людських, бо мої товаришки не знали більше, як я. Але до діла рук людських я не сміла доторкатися. Може, до шин? По них я сковзалась, не шкодячи їм. Та вони не вміли говорити — се вже я пізнала. А що, якби на червоний дріт? Чи насмілюсь? Я не мала спокою.

Глупо се! Ся одна думка вже в'язала всю мою свободу. Чи се вже була праця? Чи, може, праця те, власне, й значить, що спиня мою вольную волю?

Одного дня я знов гуляла по хмарах над шпилем гори. Аж бачу, по шинах щось лізе чудне. Чіпається за зубці середньої шини та довгою шиєю сягає до червоного дроту і лиже його блискучим язиком. А в нім сидять люди. Що їм тут у мене за діло? До того ще й веселі короговки треплються в вітрі, і пісні дзвенять із нутра. Тішаться люди. А я скрізь вітрю працю, — чи й сей вагон — то також праця?

В щитальниці щось захарчало.

— А се що? — запитала лампа, сердита, що їй перебили.

— Тік-так, — відповіла машина байдужо. — Я лише здивувалась. Люди були веселі, кажеш, і вагон — то праця, кажеш, і праця — то щось страшне? Се нісенітниця, ти архидотепне світло. Що скажеш на се?

— Люди — не те, що вагон, ось що скажу тобі, стара педантко. І, загалом, я не розуміла сього діла. Я, власне, хотіла дізнатися про працю і подумала, що вагон може мені се сказати.

— От якби ти мене була спитала, — мудро сказала щотниця. — Я вже тепер нарозумилася. Скажу тобі, що таке праця — се онті сині зшитки. Чи бачиш, як чоловік отсе підіймає зір від чорної книжечки, позирає на годинник і боязко зиркає на сині зшитки? А ти, як ти могла бути така дурна і зневажити осторогу перед працею?

— Говори мудро, тепер, коли я навчила тебе. Я, власне, вже зовсім не боялася небезпеки попасти людям у неволю, і так мені щось мішало в моїх забавах. Раз хотіла я пізнати, як виглядає та праця, чи справді може спромогти мене.

Чоловік скочив на рівні ноги, неспокійно заходив по кімнаті. Вже лампа боялась, що схоче її закрутити. Та він усів знов і підпер голову рукою. Лампа могла кінчити своє оповідання.

— Міцно склубила я хмари і стисла їх униз по скелі, поки вагон повзав угору, в мою мряку. Я хотіла силу зібрати, щоб з повною міццю грянути на вагон і на людей у ньому. Але зо мною знов сталось щось дивне: вблизу дроту, бачилось, моя сила маліє, мої хмари стратили пружність. Та більше їх, усе більше котила я із ледових верхів і ось почулася сильною доволі — і метнулася вниз і з громовим гуркотом вдарилась до воза.

— Га, що се таке? Я думала, що з воза й людей і пилинки не стане, та зате побачила лише, як у вагоні світло запалало, і бачила ще лише, як безсоромні люди засміялися, але до воза не могла дібратися. І на дроті я не могла вдержатись, полетіла по нім і опинилася в високій галі, де шалено крутилися колеса. Я надумала порозбивати їх, та попала в лапку. В галі затріщало і залускало, снопи іскор сипались, чулися оклики, один чоловік прискочив і обернув

одну рукоять — і я почула себе роздертою, моя сила послабла. Хотіла назад утікати до мами-землі і не могла; хотіла знов підскочити до хмар, що неслися отам, пару миль наді мною високо, та не могла. Мене зв'язали, прив'язали до сих крутих мідяків, до довгих і темних дротів — я вже не блискавка, я зловлена, піддана людська.

— Тік-так, тік-так! — потакувала щотниця.

— Так, так, ти, нудна щотнице, утраплене пудло, і ти належиш до моїх мучительок. Мене міряють, а коли понаставляють лампи, я мушу світити.

— І що з того? — мовила щотниця. — Маєш, в усякім разі, дуже корисне заняття і приємну переміну. Тобі геть ліпше, як мені, а я, проте, зовсім собі байдужа.

— Ти не знаєш иншого життя і ніколи не зрозумієш мене. Тепер я знаю: те страшне — працю. Не те, що горю, а те, що м у ш у, ось що! Мушу, мушу! Отсе болить!

— Мушу! Мушу!

Глухий стогін. Чоловік застогнав.

— Бачиш, і чоловік мусить! — потішала її щотниця.

— То й я поділяю з ним його долю, а проте він мій пан. Як він сміє силувати мене, вольну душу етеру, ненароджену, незнищиму силу всесвітню, як він сміє силувати мене до праці, до якої змушений і сам?

— Мусить.

Чоловік випрямився. Відсунув набік папери і малу книжечку і взявся за сині зшитки.

— А бачиш, — мовила щотниця, — яку я правду сказала.

Щотниця тукала, лампа горіла, мусила.

А чоловік узявся за перо і сказав:

— Хочу.

ЯКОБ КАРО

Беата й Гальшка.
Історичне оповідання із XVI в.
[Передмова]

Праця німецького історика, професора університету у Вроцлаві, Якова Каро (повний титул її такий: «Beata und Halszka. Eine polnisch-russische Geschichte aus dem 16-ten Jahrhundert. Breslau, 1883») являється настільки важним причинком до історії одної з найвизначніших родин Південної Руси, що я вважав відповідним присвоїти її нашій освіченій суспільності через переклад на нашу мову. Сама праця вроцлавського професора не була здобутком його власних дослідів, але являється досить близькою, декуди вкороченою і, в усякім разі, артистичніше і популярніше виконаною переробкою джерелової праці польського письменника Александра Пшездзецького*, що появилася в Кракові 1868 р. в його збірнім виданні: «Jagiellonki polskie w XVI wieku. Obrazy rodziny i dworu Zygmunta I* і Zygmunta Augusta*, królów polskich», том II, сторін 35–112+262–293. При перекладі німецької праці я користувався також польським її джерелом, із якого давав принагідно поправки та доповнення, де се вважав потрібним. Важніші доповнення, подані в нотках під текстом, — се поперед усього похвальний вірш Андрія Крицького* для Беати Костелецької*, далі подробиці про надгробний камінь князя Дмитра Сангушка* в Яроміржі в Чехії. Німецька праця проф[есора] Каро була в р. 1890 перекладена на російську мову д[ктор]кою Катериною Мельник*; до її перекладу пок[ійний] В. Б. Антонович* пододавав під текстом деякі уваги, — ся праця була друкована в перших 3-ох книжках «Киевской старины»* за р. 1890. Ані д[ктор]ці Мельник, ані її співро-

бітникові при тім перекладі не було відоме властиве джерело праці проф[есора] Каро, бо в редакційній увазі («К[иевская] ст[арина]», 1890, кн. I, ст. 97) автор польської праці, хибно названий гр. Яблоновським*, хоч проф[есор] Каро в увазі до своєї передмови зацитував виразно книгу А. Пшездзецького. В своїм перекладі я полишив без уваги російський переклад, а спеціяльно — нотки Антоновича, котрих, зрештою, не дуже багато і котрі таким способом лишаються властивістю російського перекладу.

Іван Франко.

БЕАТА Й ГАЛЬШКА

Історичне оповідання із XVI в.

Передмова автора

Не щоб ми тут читали казки або вигадки, бо де пливе щира правда, там нема потреби вигадувати.

Петро Ешенльоер, ум. 1481.

Коли б я був видумав отсе оповідання, то міг би зробити собі закид, що я вхибив проти першої основи всякої штуки — задержання міри. Та се оповідання показує ярко, що життєві пригоди виявляють иноді такі надзвичайності, з якими б ми в поетичній вигадці ніяк не згодилися. Коли, одначе, з другого боку, по вірному вислову Шопенгавера*, штука повістяра полягає в тім, щоб із можливо найменшим накладом зверхнього життя ввести внутрішнє в якнайсильніший рух, то історик має виразний обов'язок стерегтися сеї методи. Він не повинен ані означувати, ані обмежати міри зверхнього життя, а внутрішньому може надати лише стільки розвою, скільки дозволяє йому ласка абсолютних панів — історією переданих джерел. У всьому тому, де повістяр знаходить тайну зацікавлення та притягання, історик не досягає його; натомість приносить він із собою инше зацікавлення, що щедро вирівнює сю хибу — інтерес історичної правди.

От тим-то мені здається, що можу числити на співчуття для сього оповідання, бо воно наскрізь правдиве. Воно полягає на матеріялах, що по всім правилам критично-ме-

тодичної історіографії заслугують на повну віру, на документах, листах, зізнаннях свідків, посольських звітах і т.и., в найбільшій часті зібраних і опублікованих пок[ійним] графом Александром Пшездзецьким[1]. Я не додав від себе нічого і пильнував тільки, щоб не затерти та не змінити колориту положених в основу актових матеріялів. Я держався якнайпростішого викладу, бо тільки таким способом надіявся супроти нечуваних подій позискати довір'я читача, що обертається в крузі дійсних фактів. Було б не тяжко через розмальювання т[ак] зв[аного] загального тла розширити се оповідання на розмір культурного образу XVI в. Я не зробив сього в тім переконанні, що fabula docet[2] культурної історії тут сама собою насунеться читачеві.

I

Між дамами, що окружали польську королівну Ізабеллу* в день її шлюбу з Яном Заполієм* в початку р. 1539, виблискувала понад усі инші всіма прикметами, які можуть оздобляти жінку, Беата Костелецька, дочка каштеляна войнишького. Королева Бона Сфорца* зайнялася була її вихованням, хоча або, може, власне тому, що, як говорили злі язики, в її жилах плила кров короля Зиґмунта. Вона була тоді в 24 році життя, і вся її постава потверджувала ті поговори. Ґорніцький*, польський товмач італійського «Corteggiano»[3] («Dworzanin»)[4], славить її, що в ній «було щось королівське», а поет Андрій Крицький (Cricius), що присвятив їй одну зі своїх «Проз», писану латинськими віршами, говорить про неї, що вона потрафить закрутити голову навіть старцеві і мудрецеві. Її мужем був староста брацлавський і винницький, Ілля Острозький*, син литовського коронного гетьмана Костянтина Острозького*, витязя з-під Орші, Вишнівця, Вільшаниці та з инших битв, якого король називав «підпорою Речі Посполитої»*, а на-

---

[1] ***Alexander Przezdziecki.*** Jagiellonki polskie w XVI wieku. Obrazy rodziny i dworu Zygmunta I i Zygmunta Augusta, królów polskich. Tom II. Kraków, 1868, ст. 35—212 і Dodatki, с. 262—293.

[2] Байка вчить (*латин.*). — *Упоряд.*

[3] «Придворний» (*італ.*). — *Упоряд.*

[4] «Придворний» (*пол.*). — *Упоряд.*

гробний напис ще й досі величає «Scipio Ruthenus»[1]. Острозькі були потомками норманського дому Рюрика* і зуміли при злученні Литви з Польщею за короля Владислава Ягайла* тісним союзом із великокняжим правительством в Вільні, надзвичайними лицарськими заслугами здобути собі удільне панування та в своїм частковім князівстві Острозі, а надто дуже поважне становище в цілім краю. Через ласкаві надання великих князів та родинні зв'язки їх фамільна маєтність зросла помалу до великого розміру, так що в початку XVI в. князь Костянтин Острозький був не тільки одним із найхоробріших та найславніших, але також одним із найбагатших магнатів на всю Литву. Король Зигмунт, щедрий, як усі Ягайлони*, не міг доволі нахвалитися та навіддячувати заслуги гетьмана і не без підстави в урядовім декреті про Костянтинову побіду під Вільшаницею, де 25 тисяч татар полягло від мечів його хороброго війська, висловився, що гетьман може видержати порівняння не тільки з усіма сучасними, але також зі старинними полководцями.

Коли князь Костянтин оженився перший раз, а то з Тетяною, княжною вільшанською*, був уже немолодим кавалєром, бо доживав, власне, 50-го року. Тетяна ж належала до найбагатших дідичок краю і принесла гетьманові в посазі просторі маєтності та панства. Подружжя було ущасливлене вродинами сина, який при хрещенні одержав ім'я Іллі. Він мав тільки що десятий рік, коли смерть позбавила його матері. Але старий князь Костянтин почував ще в 62-ім році життя в собі настільки життєвої сили та відваги, що, «улягаючи наказові свойого найласкавішого пана і намовам приятелів», зважився заключити друге подружжя. Його вибір сим разом упав на княжну Александру Слуцьку*, якої матері гетьман уже в давніших роках прислужився дуже щасливим пораженням і прогнанням татар з-під Слуцька*, чим заслужив собі подяку цілого князівського дому. Заручини відбулися 22 липня 1522 р. в Вільні, але дня шлюбу не можна було означити, бо старий гетьман за королівським розказом мусив зараз рушати в похід. Але вже в тимчасовім шлюбнім контракті було уставлено, що

[1] «Жезл (підпора, палиця) русинський» (*латин.*). — *Упоряд.*

породжені з того другого подружжя потомки ні в якім огляді не повинні бути покривджені супроти сина з першого подружжя — Іллі. І справді, з того другого подружжя князь мав ще двоє дітей — сина Василя і дочку*. Але небагато літ тішився князь сим родинним щастям, бо в році 1530, власне, коли йому кінчився 70-ий рік життя, смерть відкликала його з його блискучої та щасливої кар'єри. Його тіло спочиває під захованим ще й досі нагробником у каплиці св. Степана в Печерськім монастирі в Києві.

Хоча Ілля в р. 1522, коли його отець вженився вдруге, мав тільки 11 літ, то все-таки ласка короля вже тоді забезпечила йому наступство на староствах брацлавськім і винницькім по батькові «як приваб і заохоту до чеснот його предків». Але Ілля не почував охоти ділити решту свойого спадкового маєтку з мачухою Александрою та пасербами. Під приводом, буцімто вдова присвоїла собі немало дечого з готівки, дорогоцінностей та инших движимих дібр, що лишилися йому в спадку по його власній покійній матері Тетяні, вислав він, ледве тільки його батько спочив під землею, сто їздців для нападу на замок Турів*, записаний як удовине впосаження його мачухи, велів опечатати в нім усі скарби, привілеї та папери, між якими містився також заповіт його батька, і віддав замок під догляд свойого завідателя. Княгиня Александра знайшла оборонця в своїм браті князі Юрію Слуцькім*. Сей вніс жалобу до короля, і Зигмунт присилував Іллю попереду усього віддати замок його законній властительці, але щодо оспорених дорогоцінностей ждати дальшого королівського рішення. Але вже при тій нагоді усталено, що випосаження наймолодшої дочки померлого князя Костянтина має затяжити не на його вдові, але тільки на обох братах. Сей тягар, одначе, не затяжив на братах, мабуть, наслідком смерти молодої дівчини; принаймні відтепер щезає всякий слід її існування. Далеко тяжчий і небезпечніший процес вийшов із відносин до мачухи і запровадив Іллю кілька літ потім знов до Кракова.

Незабаром по тім, як Ілля дістав королівське потвердження на дохідні староства Брацлав і Винницю, умовився був його батько Костянтин зі своїм найліпшим приятелем і товаришем походів Юрієм Радивилом*, найвищим достойником Литви, злучити обі родини ще тіснішим сімейним

зв'язком. Щоправда, обі дочки Юрія Радивила були ще молоді. Старша Анна* мала тільки що 5 літ, а молодша Варвара* родилася тільки що рік тому, 1522 р. Але ж Ілля також мав ще лише 12 літ, а родичі зовсім не мали наміру зв'язати своїх дітей нерозривно. Тільки коли Ілля і Анна дійдуть до відповідних літ і добровільно згодяться побратися, мали заручини з р. 1523 мати повну законну силу. Та батьки так мало сумнівалися в правдоподібності, що їх діти колись покохають себе обопільно, що постаралися усунути заздалегідь одиноку велику перешкоду, яка могла стати на заваді тому подружжю, а власне, різницю віросповідань. Ілля, бачте, був православний, коли натомість Анна належала до католицької церкви. Треба було папської діспензи, і Папа Климент VII* не завагався з огляду на те, що славні воєнні подвиги Костянтина Острозького йшли на користь головно правительству, підлеглому Римові, уділити Анні ліцензію уже в марті 1523 року.

Тим часом старий Юрій Радивил по смерті старого князя Костянтина змінив, мабуть, свою думку, бо зараз по тім розпочав торги з иншою визначною родиною, а власне, з воєводою Альбрехтом Ґаштольдом*, про подружжя своєї дочки Анни з його сином Станіславом. Батьки поєдналися швидко і зараз же через посередника дали знати молодому Іллі про вислід їх переговорів, з тим додатком, що князь Юрій був би рад і прийняв би його, коли би він захотів одружитися з його другою дочкою Варварою, що мала тоді ледве 12–13 літ, і про котру тоді нікому ще й не снилося, що колись стане на короткий час королевою Польщі. З усього, що знаємо, мусимо догадуватися, що Ілля не радо прийняв посередника. Князь Радивил побачив, що, ламаючи умову з молодим князем Острозьким, він може зробити собі з нього ворога. Сього, одначе, він не хотів і для того пустився на дальші торги. Під кінець року 1536 він зумів склонити воєводу Ґаштольда на те, щоб його син узяв молодшу дочку Варвару, а щодо старшої Анни він вернув назад до умови, зробленої колись із своїм приятелем Костянтином Острозьким. Але тут його зустріло прикре розчарування. Як найбільша несподіванка дійшла його тепер від князя Іллі рішуча заява, що умовою свойого покійного батька він зовсім не чує себе зв'язаним і застерігає со-

бі в повній мірі свободу віддати руку тій дамі, яку сам собі вибере. Даремно князь Радивил виточив сю справу перед королівський суд. Король мусив оправдати Іллю, тим більше, що переведення умови з року 1523 виразно зв'язане було з обопільною згодою молодят. Найгірше вийшла на тім бідна Анна Радивилівна. Коли її молодша сестра Варвара вийшла заміж за молодого Ґаштольда, вона ще десять літ сиділа панною, і аж коли Варвара стала польською королевою, трапився їй не без впливу молодшої сестри відповідний до її стану жених.

А Ілля був свобідний. Він міг дати руку й серце кому хотів, і його вибір упав на ославлену красуню Беату, дочку каштеляна Андрія Костелецького, виховану при дворі королеви Бони, і хоч би навіть поголоски про її походження від короля були, що правдоподібне, зовсім безпідставні, все-таки близько посвоячену з королівською родиною. Беата мала 23 роки, коли 28-літній Ілля почав старатися о її руку, якої добивалося вже багато охочих. Мабуть, небагато було таких у границях польської корони, що могли би видержати супірництво з охочим до женячки магнатом. У відповіднім віці багатий дідич широко розкинених многочисленних маєтностей, посідач дуже впливових староств, брацлавського й винницького, власних різнородних ґодідичених привілеїв — між иншими він мав для себе і для своїх потомків право печатати свої писання червоним воском, право, що в тих часах прислугувало тільки королівській власті, — осяяний воєнною славою свойого батька-гетьмана, щедрий у шафованні своїми великими доходами, а коли ті не вистарчали, все в стані заставом срібла та дорогих клейнодів заосмотрити свою касу в золото, — як же ж могла гарна Беата, що для таких прикмет, як показалося швидко по тім, мала дуже тонке почуття, опертися такому женихові? Вона прийняла його, і того самого на початку згаданого дня, коли між дружками королівни Ізабели своєю блискучою красою звертала на себе очі всіх гостей і домашніх, вона й сама стала щасливою і многонадійною нареченою. Другого дня по шлюбі Заполії, дня 3 лютого 1539 р., станула й вона сама перед шлюбним престолом із князем Іллею Острозьким, що в своїм срібнім панцирі на чорнім оксамитовім контуші з татарським шкіряним поя-

сом і в чоботях зі срібними острогами являв собою певну непогану фігуру.

Молода князівська пара пробула ще лише кілька тижнів у Кракові, щоб полагодити найважніші діла, зв'язані з новозаключеним подружжям. Потім завіз Ілля свою «княгиню Ілліну», як відтепер руським звичаєм називано Беату, до свойого родового замку Острога* на Волині і устроїв там для неї двір із дам, як випадало для дідички таких просторих маєтностей і многочисленних осель. Протягом недовгих місяців обоє молоді обміняли себе взаємно доказами щирої любови, і певно для Іллі був се вершок його щастя, коли Беата звірилася йому, що має надію привести на світ нового члена славного роду Острозьких.

Та треба сказати ще дещо про ті діла в Кракові і ті докази любови між новоженцями з огляду на пізніші спори, хоч се, може, не так дуже цікаво. Поперед усього, треба було ждати мало що не чотири тижні по весіллю, щоб увільнити Беату з-під опіки короля та пана Северина Бонера, яких опіці повірив був її батько, вмираючи. Акти про се мають дату 1 марта 1539 р. Потім треба було усталити придане. Ілля записав своїй жінці за потвердженням короля 33. 082 золотих на третині свойого батьківського спадку. Не видно, натомість, аби молодий князь за своєю гарною жінкою одержав більші суми готівки, бо саме в тих днях бачимо, що він у краківського купця Шіллінга заставляє срібну посуду за тисячу золотих і довідуємося, що инші часті тої посуди він уже перед тим віддав у застав у Литві одному панові Скоруті і другому панові Жабі. Натомість дарувала йому Беата різні дорогоцінності, перли та дороге каміння і позичила йому 6000 золотих готівкою, «які одержала від своїх приятелів». Бачимо, зрештою, що князь Ілля в тім часі силкувався впорядкувати по змозі всі свої господарські діла, бо довідуємося тут же, що він підніс свою претензію до дібр князя Андрія Заславського* супроти його спадкоємця, князя Кузьми*, за позичку, уділену князеві його батьком. Король відложив рішення сеї справи аж до свойого приїзду на Литву, і тоді ніщо вже не стояло в дорозі молодій парі до виїзду її родового замку.

В свойому веселому щасті наслідком доброї надії Беати закоханий Ілля записав своїй жінці і сподіваній дитині три

гарні замки з належними до них селянськими дворищами та боярськими господарствами, а за ті 6000 золотих, які позичила йому Беата зі свойого особистого надбання, записав їй у доживотя родову маєтність своєї матері, замок Рівне*, з належними до нього селами та фільварками.

Швидко, одначе, небо щасливої пари захмарилося. Літні місяці 1539 р. прожили вони весело на замку в Острозі, коли нараз у серпні князь Ілля занедужав так небезпечно, що йому видалося потрібним забезпечити не тільки спасення своєї душі, але також будущу долю своєї улюбленої жінки і дитини, що ворушилася у неї під серцем. Волинський краєвий маршалок Хведор Санґушко* був його «найліпший приятель на світі», якого він звичайно називав своїм братом, і йому забажав він повірити охорону своєї дорогої жінки та її дитини. Тому велів негайно покликати його до себе і в його присутності 16 серпня подиктував остатній заповіт своєї волі, підписав його власноручно і запечатав своєю печаткою та червоним воском, до чого управнював його привілей його дому. Не було там багато чутливих слів. Князь подбав про все як богобойний пан і вірний батько дому. Він зарядив, щоб його тіло було зложене в гробниці його предків у церкві Пречистої Богородиці при Печерському монастирі в Києві і за се визначив для тої церкви, її духовенства і також инших духовних деякі грошові суми. З його двох срібних риштунків один мав лишитися його жінці, а другий разом із деякою срібною посудою з домашньої скарбниці, яка не була ше в заставі, мав піти на оправу двох святих ікон і на зроблення срібного хреста. Стільки для забезпеки спасення душі. За те укохану жінку і свою сподівану дитину поручив охороні та опіці короля Зиґмунта, королевича Зиґмунта Авґуста, королеви Бони, панів Яна Богданевича Сапеги*, воєводи підляського, єпископа Юрія Фальчевського, свойого названого брата князя Хведора Санґушка, маршалка волинського, та королівських секретарів Івана Горностая* і Івана Василовича*.

Сю опікунчу раду заповіт запевняє поперед усього про безумовно признану праволожність сподіваної дитини постановляє, що Беата з тою дитиною має свобідно вживати всю батьківську та материнську спадщину аж до повнолітности дитини, з одиноким обов'язком сплатити якнай-

більше довгів із доходів. Коли при оголошенні повнолітності його пасерба Василя Острозького мусить прийти до поділу батьківської спадщини, опікуни повинні подбати, щоб він не посмів підносити ніяких претензій до другої половини. Окрім дарунків, які понадавав Ілля своїй жінці як віно і по тім при оповіщенні її благословенного стану, остатнім розпорядком своєї волі він дарував їй ще всі цінні предмети, які вона внесла йому в посазі: перли, дороге каміння і т. и., а також половину движимого добра з батьківської скарбниці. Друга половина була власністю його пасерба Василя. Велика маєтність Янушполе*, що, власне, тоді наслідком смерти властителя дісталася в спадку княгині Беаті, мала бути виарендувана якому-будь державцеві за річним чиншем 4000 золотих, які мали бути повернені на викуп заставленого срібла. Те срібло своєю дорогою мало бути повернене на покриття довгів, і тільки два ланцюги і одна запона, які князь недавно дарував княгині, мали бути заховані для сина або дочки, які їм пошле ласка Божа. Нарешті Ілля благав уклінно королівську сім'ю, щоб, пам'ятаючи про заслуги його предків, хоронила його жінку і його потомство від усякої кривди та зневаги і, «щоб не обтяжувати своєї душі», він зрікся всяких претензій до князівства Заслава, за яке, як було згадано, висів ще процес перед королем. Се своє бажання він висловив ще в окремім, до князя Хведора Сангушка зверненім, письмі, в якім просив його надто як опікуна заступити його постанову перед королем.

От так упорядкувавши свої світські та душевні діла, князь попрощався з сим світом. У самім розцвіті мужеського віку, по кількох місяцях подружнього щастя заскочила його смерть 19 серпня 1539 р.

Не знаємо нічого докладніше про те, чи біль Беати був великий чи малий, чи жаль по страті мужа діткнув її сильно чи слабо, коли й які старання чинила вона для похоронення свойого молодого мужа. Се тільки можемо сказати, що не минув ще місяць по смерті князя, коли молода вдова явилася на королівськім дворі, щоб «бити чолом» перед королем і просити королівського потвердження заповіту. Одержавши його 23 вересня, вона вернула до родинного замку Острога і зайнялася зарядом цілої багатої спадщини

Іллі, не виключаючи й тої части його батьківщини, що припадала неповнолітньому ще Василю. Щоправда, Василь при сій нагоді зажадав, щоб йому вже тепер віддано його спадщину, але король рішив, що з поділом батьківщини треба заждати ще рік і шість тижнів, а Беата тим часом має дбати про добру адміністрацію тих дібр.

Коли вийшов час ваготи, настала так гаряче дожидана покійним Іллею родинна радість: Беата вродила дочку, яку охрещено іменем Гальшки, се є Єлисавети.

Для жінки в таких відносинах, як Беата, чи по-руському княгиня Ілліна, задача провадити старанно заряд таких просторих маєтностей за собою була дуже нелегка, навіть хоч би наша хазяйка була привична до порядку та точности. Але приклад її патронки, королеви Бони, не був такий, щоб міг утвердити її в сих прикротах. Навпаки, деяка впертість та безоглядність нашої пані побільшувала лихо адміністрації, веденої переважно людьми в хазяйстві малотямущими, а зате привиклими до самоволі та деспотизму. Швидко почали властителі дрібних посілостей, звані там боярами, жалуватися на незносне обтяження чиншами. Многим повідбирано дібра, на яких сиділи вже їх предки. Тямучі, за Іллю понаставлювані, урядники мусили уступити місце нездарам, що вміли приподобатися княгині. Замки на Вкраїні, що задля ненастанних татарських нападів вимагали особливої бачности, були через недогляд зверхників зовсім занедбані. Зі всіх боків доходили до короля скарги на княгиню Ілліну. Закидали їй, що державний податок, так звану серебщину[1], стягала по кілька разів від своїх підданих, та хоч мала на руках немалий движимий капітал, навіть не починала оплачувати довгів покійного князя. Людям, що не мали до того ніякого права, роздавано добра в родових маєтностях Острозьких. Одним словом, княгиня-вдова провадила лиху господарку. От тим-то король по нараді з королевою Боною та иншими опікунами поручив князю Хведору Сангушкові, як екзекуторові

[1] Серебщиною (податком від срібла) називали на Україні податок по 3 гроші від сохи (примітивна форма плуга), заведений королем Зигмунтом I у р. 1513. (Czacki, O polskich i ruskich prawach, ч. I, ст. 202). — *[Іван Франко].*

заповіту, подбати про усунення всіх тих недогод. Рівночасно д. 3 марта 1540 [р.] король написав до пані Беати, щоб зволила ніяким чином не противитися порадам і постановам князя Хведора Санґушка.

Коли се упімнення могло гордій княгині видатися трохи прикрим, то швидко виринуло й таке, що ще більше попсувало їй гумор. Її неповнолітній шурин Василь і його мати Александра, вдова старого гетьмана Костянтина Острозького, напирали на поділ батьківщини Острозьких і домагалися при тім не лише відшкодовання за доходи з належної їм части дібр, починаючи від дня смерти князя Іллі, а надто зажадали, щоб разом із оголошенням повнолітности Василя була установлена опіка над його малою братанкою Гальшкою та її багатими маєтностями. Розуміється, Беата противилася, як могла, сим жаданням, а особливо останньому. Фактично постанови литовського статуту промовляли на її користь в тім дусі, що вдова, доки знов не вийде заміж, має право опіки над своїми дітьми та їх маєтком.

Хоча Беата могла сподіватися поділу дібр Острозьких, тим більше, що він предвиджений був уже заповітом її покійного мужа, все-таки була се для неї дуже прикра несподіванка, коли король Зиґмунт у часі свойого побуту в Вільні декретом з 11 січня 1541 р. цілковито зніс постанови заповіту князя Іллі і оголосив князя Василя повнолітним. Питання про опіку над Гальшкою відложено до пізнішого рішення. Тим часом, одначе, віддано всю маєтність Острозьких під секвестр і визначено компромісову комісію, яка по стараннім обчисленні доходів із маєтностей мала доконати відповідного поділу і добровільної згоди між спадкоємцями. Крім єпископа Юрія Фальчевського, не засідав у тій комісії, іменованій королем, ані один із тих комісарів, яких установив покійний Ілля опікунами своєї спадщини. Проте комісія, здається, працювала швидко й справно, бо вже 20 грудня того самого 1541 р. могла бути уділена сторонам вироблена нею угода. Тій стороні, що не пристала би на згоду, загрожено карою 10000 кіп литовських грошей.

Тоді повинні були секвестратори передати всі доходи з патримоніяльних дібр Острозьких першого року по смерті Іллі його вдові, а з другого року — князеві Василю. За добра, продані князем Іллею з батьківського спадку, мала бути

взята компензата з уділу, що припадав на княжну Гальшку. Потім комісари поділили всю спадщину Острозьких на дві маси, із яких Василь перший мав вибрати собі одну. Пієтизм до родового замку Острога був у молодого Василя Острозького, здається, не дуже великий, бо він вибрав ту масу дібр, у якій не було Острога. Він узяв замки Дубно, Дорогобуж і Здятель, округ Звягельський і двори Крупу та Здолбицю. Для княжни Гальшки лишилися замки Острог, Полонне, Красилів, Чуднів, двори в Новоставцях та в Горках і дім у Вільні. Сі дві останні маєтності присуджено, одначе, князеві Василю як компензату за добра, продані його братом. Сей поділ, одначе, мав наразі обов'язувати лиш доти, доки Гальшка не дійде до повнолітности.

В усякім разі Беата була ще й тепер одною з найбагатших пань у краю, бо часть із батьківської спадщини Іллі із долученням материзни по княгині Тетяні та її власних дібр запевняли їй справді королівські доходи. Те, що дісталося їй із движимого добра, коштовних предметів, клейнодів та цінних металів на основі заповіту її покійного мужа, вона для всякої обезпеки запевно припрятала заздалегідь, бо інвентар тих движимостей, зроблений секвестраторами при передачі Острозького замку, виказав аж надто дуже вбогі засоби в тім колись цвітучім і так славнім родовім гнізді магнатського роду. Щоб, одначе, забезпечити себе проти всяких дальших претензій Василевих, Беата заставила дві маєтності з материзни Іллі за 6000 кіп грошей, щоб зараз могла сплатити йому сю суму, обчислену комісією як дохід із спадкових дібр другого року по смерті Іллі.

Але і се все не довело ще до повного вияснення спадкових відносин, бо тепер треба було впорядкувати маєткові відносини між матір'ю і дочкою. І для сього визначив король окрему комісію, яка поперед усього з усієї спадкової маси князя Іллі виділила третину його батьківщини і материзни, признану їй колись як віно для княгині-вдови. Дві третини мали дістатися дочці, але, розуміється, під опікою і завідуванням матері. Пригадавши, що Беата три замки: Сепань, Сатиїв і Хлапотин і застав маєтности Рівне як дари з ласки ще за життя свойого мужа одержала на особисту свою власність, а швидко потім здужала повикуповати ще заставлені замки Колодне, Чернихів і Глуськ, а по-

тім іще Гольшани та Сушу, побачимо, що не менше розумна, як гарна, княгиня зуміла перемінити найбільшу часть маєтку князя Іллі на свій власний незалежний маєток, до якого ніяка опіка не могла присвоювати собі ніякого права. Вона подбала про те, що король Зиґмунт законно потвердив усі привілеї її багатих маєтностей, головно тих, що колись були власністю Гальщиного діда. А коли ще повставали деякі дрібні суперечки з князем Василем Острозьким, її шваґром, то й ті полагоджено незабаром не надто тяжкими жертвами. Отсими заходами осягла Беата те, о що їй найбільше ходило — мати в своїх руках нічим не обмежене завідування величезної маєтности без вмішання опіки. В усіх актах, якими виясняється отсей стан речей, ніде ані одним словом не згадано про князя Хведора Санґушка, названого брата Іллі, якого той поставив був головним опікуном і виконавцем його заповіту. Беата могла тепер числитися тільки зі своєю дочкою Гальшкою, а ся змалку вихована була так, що не мала иншої волі, крім волі своєї матері. От тим-то Беата могла надіятися, що проживе найдовші літа свойого життя в ненарушенім посіданні князівства Острога.

II

Гальшка не скінчила ще дитячих літ і ледве прожила десятий рік, коли вже з краю та з чужини почали один за одним являтися сватачі від князів та панів у Острозі. Беата зуміла чемними словами повідправляти всіх, справляючи їх до короля Зиґмунта Авґуста, що тим часом засів на польському престолі, як найвищого опікуна. Се, зрештою, не був викрут, але проста конечність, бо король справді зажадав від княгині запевнення і «заруки», що не висватає свою дочку ні за кого без його відома й волі. Коли раз у р. 1550 Беата захотіла поїхати до Польщі в часі засідань державного сойму і повставало підозріння, що ся подорож має зв'язок із планом засватання Гальшки за Андрія Костелецького, свояка княгині, король написав до князя Радивила, коронного маршалка литовського, що ся подорож була би йому дуже неприємна. А коли навіть розійшлася поголоска про доконані вже заручини, король обернувся знов до сього самого достойника з виразним на-

казом рішуче спротивитися сьому. «Коли б показалося справді, — писав король, — що заручини вже доконані, то ми знайдемо відповідну притоку уневажнити се діло». Причина була та, що король не бажав собі бачити якогось польського пана в посіданні литовського князівства на Острозі. Се діло було для нього таке важне, що він уважав потрібним забезпечити його навіть законодатною дорогою. В р. 1551 ухвалено на литовськім соймі, що дочка, осиротіла по батькові, не може вийти заміж без згоди найближчих свояків. Сю ухвалу велів король виразно подати до відома княгині Беаті, щоб вона не могла заслонити себе незнанням закона, коли б захотіла, як підозрювано, оказати протекцію комусь зі своїх польських свояків. А коли знов одного разу розійшлася поголоска, що якийсь Мелецький старається о княжну Гальшку не без протекції з боку коронного маршалка литовського, то король визвав маршалка на особисту конференцію до себе, вияснюючи йому, «як багато залежить на тім, кому віддасть свою руку молода княжна для подружнього зв'язку».

При великому впливі, який мав маршалок Радивил на короля, не було нічого дивного, що молоді паничі, які вважали себе відповідними партіями для княжни, не раз старалися о його протекцію. Між иншими звернувся до нього також молодий магнат трохи авантурничої вдачі та з нахилом до панської самоволі Дмитро Вишневецький*, і князь Радивил зробив йому щось неначе обіцянку. Але сей сватач зовсім не подобався князеві Василю Костянтиновичу, що на основі нового краєвого закону мав у тій справі дуже важне слово, і він не тільки рішуче відібрав усяку надію Дмитрові Вишневецькому, але надто старав всіма силами протерти дорогу своїому протегованому — щоправда, на те лише, мабуть, аби після хвилевого щастя приготовити для нього страшенну загибель.

Сим протегованим був не хто инший, як князь Дмитро Санґушко, син померщого тим часом Хведора, названого брата покійного князя Іллі та опікуна Беати й Гальшки

Дмитро Санґушко був вихований при королівськім дворі і здобув собі вже в молодих літах добру славу хороброго вояка в різних війнах на Вкраїні, а особливо в часі облоги Житомира через татар. Як найстарший син, він від батька

поставлений був опікуном своєї рідні, між якою його брат Роман* незабаром з'єднав собі славу національного героя. Дмитро сам володів уже староствами канівським та черкаським і мав славу смілого та трохи зухвалого воєводи, що, одначе, було прикметою більше тої невгамовної козацької роти, на якої чолі він стояв, ніж його самого. Оповідали про нього навіть, що він із одного великопанського, посвяченого з ним дому силою упровадив молоду даму.

Було в тім трохи правди, але діло не було таке погане, яким його чинила поголоска. Перед кількома роками гостив одного разу молодий князь Санґушко у королівського маршалка Василя Полубінського*, в якого домі виховувалася сирота внучка на ім'я Мариня*, тоді ще майже дитина. Дідусеві видалося подружжя малої Марині з багатим Санґушком дуже корисним інтересом, він швидко привернув молодого панича до тої думки. Дмитро Санґушко зложив приписані звичаєм «шлюбування», старий Полубінський в повному довір'ї вручив йому золото, срібло, коштовні речі, перли та клейноди своєї молодої внучки записаною порукою і заставним записом на добра Санґушків на випадок, коли б до подружжя не дійшло. Швидко потім старий маршалок умер, а що князь Дмитро не хотів лишити свою наречену у свояків її матері, забрав її з дому її родичів і передав її своїй власній тітці, сестрі князя Хведора Санґушка, на виховання. Там жила Мариня ще недолітком у ту пору, коли князь Дмитро заїхав у гості до замку в Острозі.

Незабаром по всій Литві розійшлася вість про заручини князя Дмитра Санґушка з молодою дідичкою Острога, що тоді мала ще лише 13 літ. Швидко ся поголоска зробилася такою безсумнівною, що свояки молодої Марині почали робити заходи, щоб видобути опущену дитину з рук невірного жениха, що не тільки княгиня Беата, але особливо князь Василь Острозький, що жив у Дубні, дуже радо приймали князя Дмитра і додавали йому охоти. Він попросив руки й серця молодої Гальшки і одержав від княгині-матері на письмі запевнення про її згоду. Гордий на свій успіх вернув князь Дмитро до Черкас назад на свою пограничну сторожу.

Нема сумніву, що ся вість дійшла також до короля Зиґмунта Авґуста, який у початку 1553 року почув себе спо-

нуканим написати до княгині Беати, що він поручив коронному маршалкові і віленському воєводі князю Радивилу нарадитися з нею, кого би могла ущасливити рукою своєї дочки, коли на се настане пора. Бо королеві самому важно застерегти собі вплив на те рішення як найвищому опікунові дідички. Чи ся переписка збудила у князя Василя Острозького якісь підозріння щодо щирости княгині Беати, чи, може, мав він до сього яку иншу причину, досить того, що він повідомив молодого Санґушка, буцімто княгиня Беата зовсім не має наміру додержати даної йому обіцянки.

Як стій покинув князь Дмитро, не повідомляючи про се короля, своє вартове становище в Черкасах, щоб виробити собі практиковані в Литві «заруки» на доконання своїх заручин. Поперед усього він запевнив собі добру услугу князя Василя, а потім зголосився до княгині Беати, щоб «як свояк відвідати її дім і покушати хліба й соли». Княгиня не відмовила сьому. В перших днях серпня 1553 року приїхав князь Дмитро до замку в Острозі з тридцятьма кінними козаками, з яких одна часть лишилася біля брами, а молодий князь ввійшов на подвір'я, де його привитали пані дому.

Рівночасно повідомлено княгиню, що її шурин, князь Василь, приїхав також до неї на відвідини. Ся відомість дуже здивувала Беату, бо ж досі відносини між нею й Василем були зовсім не дружні. Та поки ще вона мала час дати відмовну відповідь, увійшов князь Василь до замку брамою, яку відчинили перед ним козаки. Ввійшов не сам, а маючи з собою 50 кінних і добре уоружених людей. Проти натовпу сеї зухвалої ватаги кинулася малочисленна залога князівського замку, зчинилася гаряча боротьба, але перемога була на боці наїзників. Із замкової залоги одного вбито, а вісім поранено. Княгиня Беата разом із дочкою зараз на початку борні втекла до дому і замкнулася з нею в одній кімнаті. Опанувавши таким чином замок, оба князі удалися до Беати і почали зразу просити. Вони пригадали їй дане приречення і вмовляли її не стояти на заваді злученню її дочки з князем Дмитром. Княгиня, одначе, розсердилася страшенно і закричала голосно: «Хіба ж то приятелі й по приязні находять на дім таким способом?»

Почуття зневаги здусило їй голос, і вона впала зомліла додолу. Треба було обливати її водою і відтирати, поки прийшла до себе. Та коли голос вернувся їй, вона почала доказувати, що без дозволу короля сама не може позволити на шлюб своєї дочки.

— А ми й просити не будемо більше! — з досадою крикнув князь Василь і сильно хопив за руку княжну Гальшку.

Перелякана мати щодуху вхопила дочку за другу руку, але відіпхнена впала на землю і знов стратила притомність.

Князь Василь, держачи свою тринадцятилітню братаницю за руку, припровадив її перед князя Дмитра і промовив:

— Отсе даю тобі, бо се в моїй силі як стрия.

Княгиню Беату, ледве живу зі зворушення, занесено зараз до иншої кімнати і замкнено. Жіноча й мужеська прислуга в домі почала голосний лемент. Та, не звертаючи на се уваги, князі веліли припровадити священика; се був певно православний священик, бо католицького, мабуть, не було в Острозькім замку. Священик, бачачи, що доконується акт насилля, радив князям зачекати з церковним шлюбом хоч би лише до другого дня, але нарешті мусив уступити погрозам вельможних панів і відправив шлюбний обряд. Щоправда, князівна на питання священика, чи має добру й непримушену волю стати подругою князя Дмитра, не промовила ані слова і держала уста міцно заціплені, але її стрий відповів за неї, як при хрещенні дитини. Потім князь Дмитро силою взяв руку молодої дівчини в свою, і священик обі обвинув єпитрахилем по усталеному звичаю.

По тім князь Василь, немов для найвеселішого весілля, велів подати цукри та вино, і, відпровадивши новоженців до спальні, лишив молоду пару сам на сам. Зараз при першім вибуху боротьби між замковою залогою і дружиною напасників служба княгині вислала з-поміж себе одного кінного гонця до каліського воєводи пана Мартина Зборовського*, щоб як наочний свідок негайно доніс йому про розбійничий напад на замок Острог. Пан Зборовський післав того гонця зараз до каштеляна краківського з письмом, повним дуже острих дотинків на адрес «пана краківського», то є коронного гетьмана Тарновського*. Бо пан Зборовський, що сам рад би був оженити свойого сина з бага-

тою дідичкою Острога, підозрівав у цілій тій авантурі на Острозькім замку, оскільки вона стала йому відома, хитру інтригу гетьмана Тарновського, що, як тесть князя Василя Острозького, міг мати руку в тім нападі для ударемнення бажань Зборовського. Так само король Зигмунт Август, що й без того підзорливим оком дивився на гетьмана і надто був сердитий на нього за виступ у державнім соймі минулого року, легко прихилився до підозрінь каліського воєводи і до того, щоб у нарушенні домового спокою в Острозі бачити руку чоловіка, який вправді допоміг йому до не одного успіху в Польській Короні, але якого впливу, власне, для того він мусив боятися в Литві. І саме щодо сього остатнього побоювання він знайшовся в згоді з поглядами коронного маршалка литовського князя Радивила.

«Бачимо дуже добре, — писав король до коронного маршалка, — від кого вийшов почин сеї авантури. Від чоловіка, що хоче панувати і в Литві так, як панує в Короні. Тяжко видумати прикрішу образу для мене. Але се діло не терпить проволоки. Зараз по одержанні відомости я через свойого підкоморія, старосту пінського, переслав князю Василеві заруку, аби негайно опустив замок і молоду княжну лишив при матері аж до полагодження справи, ut omnia fiant in integrum restituta[1]. Також старості черкаському, Дмитрові Сангушкові, переслав я таку саму заруку, пригадуючи йому при тім criminaliter[2], що посмів без мойого відома віддалитися з пограничних замків. Иншого remedium[3] я наразі не міг знайти. В сьому випадку я держався прикладу своїх предків, які закладанням таких зарук звичайно спинювали роздори між магнатами. Найгірше, одначе, те, що я пізнав, хто був ініціятором того плану. Та, власне, для того рад би я виступити проти сього в нашім краю нечуваного зухвальства так рішуче, щоби той пан не мав причини тішитися ним, бо я зрозумів дуже добре, що він дорадив се обом винуватим Nobis ad indignitatem, Tuae Magnificentiae in contumeliam[4]».

---

[1] Щоб усе було зведено до цілого (*латин.*). — *Упоряд.*

[2] Кримінально (*латин.*). — *Упоряд.*

[3] Ліки, засіб (*латин.*). — *Упоряд.*

[4] Нам на ганьбу, Твоїй Величності на безчестя (*латин.*). — *Упоряд.*

Се королівське письмо не було ще, мабуть, вислане, коли до короля прибув другий слуга княгині Беати з повідомленням про дальші подробиці насильства на замку Острозі і з тим додатком, що князь Василь спровадив до себе свою матір і свою жінку з їх жіночою прислугою і разом із князем Дмитром Санґушком усадовився в Острозі, як у себе дома. Він обняв уже в своє посідання й заряд, немов пан у своїй власності.

Важне та цікаве питання, як поводилася тринадцятилітня княжна Гальшка в своїх так несподівано змінених обставинах, а особливо супроти силою накиненого їй мужа, для нас, на жаль, закрите тайною. Відомість, що ще пізніше відбувся другий шлюб по римському обряду, при якім княжна вже добровільно заявила свою згоду на подружжя, полягає лише на здогадах та недостаточних джерелах. Напевно про се не можна сказати нічого. Та вмішання короля в сю справу мало щонайменше той успіх, що князь Василь мусив пустити на волю свою братову Беату, яка зараз поїхала до Кракова, щоби перед королем, який, власне, взяв був шлюб із Катериною Австріячкою, виточити скаргу проти князя Дмитра Санґушка і свойого шурина князя Василя Острозького.

Проти князя Дмитра внесено незабаром іще одну скаргу, а власне, з боку діда (по матері) ошуканої Марині Полубенської, який зажадав звороту зарук і записів задля недодержання заручин і заразом просив, щоби йому було дозволено відібрати молоду дівчину від тітки князя Санґушка і взяти її під свою опіку. Король за свойого побуту в Вільні восени 1553 р. прийняв сю скаргу і прирік скоре її полагодження.

Обережна резерва була тим потрібніша для короля, що князь Василь Острозький ще перед публічним виточенням процесу зумів надати йому до певної міри міжнародне значення. Через свойого тестя гетьмана Тарновського він постарався довести цілу подію до відома короля римського Фердинанда*, розуміється, в значно лагіднішім світлі. Фердинанд зацікавився сею справою настільки, що написав до свойого зятя, польського короля, письмо, в якім у формі доброї ради можна було бачити дуже рішуче вставлення короля римського на користь обвинувачених. Тому що

римський король у ту пору й без того вів переговори з Польщею в угорській справі і вислав туди двох надзвичайних своїх послів, єпископа загребського і капітана з Свидниці (Schweidnitz) Матвія Льоґа, вийшло так, що ті Фердинандові відпоручники були присутні при процесі і мали змогу здати про нього докладний звіт королеві Фердинанду.

Князям Василеві й Дмитру доручено визвання перед королівський суд, що мав відбутися в Книшині. Німецькі посли описують той Книшин як нужденне гніздо з кількома мізерними домами, що ледве вистарчили помістити одну часть зібраних дворян та урядників. Найбільша часть мусила розміститися по сусідніх селах. Самі посли мусили кождого ранку їхати дві милі до місця розправи, а вечором вертати знов дві милі до своїх кватир. Король і королева прибули до Книшина, але з оскаржених не ставився ні один. Тільки князь Дмитро в своїм заступстві вислав литовського шляхтича Одаховського, про якого говорено, що він «не зле обізнаний зі справою». Іменем княгині Беати заступав перед судом оскарження Станіслав Чарнковський, якого задля його ораторської здібности називали польським Ціцероном. На оскарження відповів заступник Сангушка, що княгиня Беата обіцяла його клієнтові руку своєї дочки, і на доказ того предложив її власноручний лист. Сю обіцянку підпирав також стрий молодої пані, князь Василь, який власноручно передав її мужеві. Князеві Дмитру ніколи не бажалося стати паном багатих маєтностей княжни, і ще й тепер йому до них зовсім байдуже, але він обстає при подружжі з нею, заключенім із щирої любови. Тепер він може покликатися навіть на зізнання самої молодої пані, коли би суд захотів випитати її в неприсутності її матері.

Деякі литовські лавники, що засідали в тім суді, признавали рацію сьому домаганню. Але переважна більшість трибуналу стояла під впливом пана Зборовського і партії, ворожої коронному гетьманові Тарновському, до якої партії, як показано було вже вище, потаємно прихилялися також король і литовський маршалок князь Радивил. Вони не хотіли навіть ані знати про переслухання княжни. Засуд випав дуже остро для князя Дмитра. Його признано безчесним і вийнятим з-під права (по польським термінам засу-

джено на інфамію й на горло), а княгиня Беата настоювала на те, щоб дотичний декрет опубліковано якнайшвидше, щоб можна було князя Санґушка спіймати ще в Острозі, а княжну Гальшку звернути матері. Князя Василя Острозького натомість засуджено на втрату його опікунського права за те, що надужив своєї природної і соймовою ухвалою законно признаної власти через участь у злочині князя Дмитра Санґушка і занедбав свій обов'язок стати в обороні своєї своячки. Пізніше, як побачимо далі, князь Василь зумів освободити себе від сього засуду і відзискати свою повноправність. Що ж до виконання вироку, виданого на князя Дмитра, і до відзискання знасилуваної княжни та звернення її матері, то се діло взяв на себе пан Мартин Зборовський, каліський воєвода, який у сьому бачив добру нагоду заслужити собі на вдячність княгині Беати. Та нараз розійшлася вість, що молода пара, князь Дмитро Санґушко і Гальшка, опустила Острог і виїхала невідомо куди.

III[1]

В часі тих подій можна було серед зими одного холодного січневого дня року 1554 бачити одинокий віз, що гнав через шлезьку границю до Чехії. В ньому сиділо двох людей: молодий статний пан і ще молодший, якось аж надто ніжний слуга або паж. В особі того пана пізнаємо князя Дмитра Санґушка, але в особі пажа годі на перший раз, задля мужеського перебрання, пізнати героїню нашого оповідання, 14-літню княжну Гальшку, а тепер, хоч і не бездоганно, а все-таки дійсно княгиню Санґушкову. Обложений баніцією магнат, мав намір удатися зі своєю молодою жінкою до чеського замку Рудніци, що належав до йо-

[1] Страшна трагедія, яку в містечку Ліссі відіграли Зборовські з князем Дмитром Санґушком, заховалася у всіх подробицях у актах процесу в Празі 1555 р., виточеного цісарським прокуратором Петром Хотеком із Войнина проти старшини та радних міста Німбурга, з яких перший, Адам Кухта, був головним діячем у тім злочині. Книга тих судових зізнань міститься тепер у бібліотеці Чеського музею в Празі. Відпис актів і переклад їх на польську мову зробив Ян Радванський в р. 1865 для родинного архіву князів Санґушків, у якім і використав їх автор книги «Jagiellonki polskie» Александр Пшездзецький, пор. op. cit ст. 83. — *[Іван Франко].*

го протектора гетьмана Тарновського. Подорож досі йшла добре, бо вже в останніх днях січня втікачі доїхали до Німбурґа, де переночували у Томи Мисліка. З Німбурґа поїхали ще дві милі далі до містечка Лісси, віддаленого п'ять миль від Праги, і заїхали там до гостиниці Мартина Ліви, саме 31 січня.

Незвичайна, як сам шлюб, була також пошлюбна подорож, і то не лише задля перебрання молодої жінки. Бо коли б молодята могли були оглянутися назад себе трохи далі, як бачили їх очі, то були б побачили купу їздців, більше як двісті панів і слуг на конях, що гнали галопом і, здавалося, шукали когось. Між ними були свояки княгині Беати, Януш Костелецький, воєвода серадський, його брат Андрій, воєвода ленчицький, граф Андрій, староста Німецької Корони, і граф Лукаш*, староста буський. Але попереду усіх чвалав пан Мартин Зборовський, воєвода каліський, зі своїм сином, що також звався Мартин і був кашгеляном кривенським, у супроводі двох слуг. Ті чотири передні їздці живо дочвалали до Німбурґа і заїхали до того самого Томи Мисліка, у якого попередню ніч ночувала молода пара.

Останній день січня 1554 р. була середа, а у гостинника Мартина Ліви в Лісі відбувався, власне, веселий родинний празник, на який посходилися люди не тільки з містечка і поблизьких сіл, але аж із Челяковиць. Князь Дмитро Сангушко не усунувся певно від веселої забави. Міський писар і радник містечка Лісси, шановний пан Маттис, оповідає простодушно, як поводився чужий пан на тім празнику:

«Чужий пан сидів при однім столі, а ми — при другім на середині кімнати. Господиня принесла світло і поставила на нашім столі.

— Ого, подай нам також світло! — скрикнув чужий пан. Я хотів подати йому наше світло на стіл.

— Ні, ні, не треба! — зупинив мене пан. У кімнаті було дуже багато людей. Я присівся до молодого пана до його стола і почав з ним розмову. Він сказав мені, що він канцлер славного міста Мінстерберґа, отже, великий пан. Се, одначе, не перешкодило йому, коли йому представлено одну панну з товариства, піти з нею в танець. По тім я пішов додому і ляг спати».

За прикладом пана міського писаря Маттиса пішли й інші гості. Котрі були з міста, розійшлися до своїх домів, а поміж сторонських гостей жінки пішли спати на горище, а мужчини полягали на лавках у гостиній кімнаті, де й як хто міг приміститися. Князь Дмитро пішов сходами на поверх, де в малім покоїку була княжна Галышка з одною дамою.

Другого дня повставали всі дуже рано. Жінки гостей посходили з горища до кімнати. Блиски сонця вдарили вже в вікна, коли князь Дмитро, ще не вдягнений, але вгорнений в оксамитову шубу, зійшов униз по сходах. На шиї мав блискучий золотий ланцюг.

— Добридень! — сказав він до людей, вступаючи до кімнати.

Всі подякували, а він дуже чемно почав розвідувати гостей, чи добре їм ночувалося. Ходячи по кімнаті, він жартома запитав також жінок і дівчат:

— А де ж пані спали?

— На горищі, — відповіли вони.

Тоді князь Дмитро приступив до умивальника, вмився, а вертаючи до кімнати, сказав:

— Бавтеся люди, бавтеся добре!

Потім попросив, щоб заграла музика і запитав, де господиня, якої в тій хвилі не було дома. Він бажав якнайскорше дістати снідання. Нарешті прийшла пані Людміла Лівова.

— Чи скоро дістанемо снідання? — запитав князь.

— О так, певно вже готове, — відповіла господиня.

— Але печеного каплуна мушу дістати, хоч би мав коштувати й таляра, — сказав князь Дмитро.

— Добре, ласкавий пане, — відповіла пані Лівова, — постараюся.

— Тільки як можна скоріше, — додав князь. — А хоч би я мав проїсти у вас і двіста талярів, то заплачу.

В тій хвилі появився господар у дверях і промовив до своєї жінки:

— Людміло, ходи-но сюди!

Вона зараз послухала і вийшла з кімнати, але крізь отворені двері впали до кімнати озброєні люди і в купу празничних гостей посипалися вистріли з рушниць. Попередньої ночі уковано діло зради.

Ми лишили каліського воєводу, пана Мартина Зборовського, в мисліковій гостиниці в Німбурзі, куди він прибув зі своїм сином і з двома слугами поляками саме на той постій, з якого недавно вирушили князь Дмитро й Гальшка. Решта озброєної погоні лишилася коло містечка Яроміржа, завагавшися, мабуть, чи слід їй отак без дання рації впадати в чужий край, і готова в разі небезпеки відси вернути назад через границю. Від гостинника в Німбурзі дізнався Зборовський, куди подалися втікачі. Щоб приєднати собі людей і розбудити в них відразу якнайбільшу ворожнечу проти Дмитра, розповіли їм Зборовські про причини його втеки та їх погоні, малюючи подробиці з найяркішою пересадою: буцімто втікач — страшний злочинець, бо помордував у Острозі багато людей, навіть жінок і дівчат, силою взяв княгиню, а з нею разом 300 000 дукатів золотом і сріблом і т. и. Сим способом поляки привернули на свій бік не тільки господаря гостиниці, але також німбурзького війта (рихтаржа) Адама Кухту. Нові союзники швидко згодилися на те, що без помочі коменданта замку в Ліссі не можна зробити нічого. Ходило о те, як дібратися до нього, і Адам Кухта подав раду. Ще того самого вечора 31 січня удався молодий Зборовський, перебраний, на коні, якого позичив йому гостинник, щоб ніхто не пізнав його по його польському убранні, разом із німбурзьким війтом, гостинником Мисліком та його стаєнним у дорогу до Лісси. Старий Зборовський, діждавшися ще кількох поляків, вирушив за ними, взявши одного жида за провідника.

Була вже майже північ, коли чотири їздці прибули до Лісси, а німбурзький війт застукав до дому Адама Кухаржа, до якого їх зараз і впущено. Війт велів засвітити світло і затопити в печі.

— Але ж пане тезку, — запитав Адам Кухарж війта Адама Кухту, — куди вас Бог провадить?

— До Праги на ярмарок, — відповів Кухта.

Кухарж вийшов, щоб заглянути до печі. Коли вернув знов до покою, попросив його німбурзький війт, щоб пішов із поляками до коменданта замку. Панове бажають поговорити з ним і будуть йому вдячні. Кухарж без вагання сповнив їх бажання. По довгім кликанні вийшов нарешті комендант пан Маттис Вахтель, з Пантерова, і поляки роз-

мовилися з ним. Зборовський оповів йому, що в його містечку криється ославлений убийця, якого в Польщі вийнято з-під права. На доказ показав три королівські декрети, писані латинською мовою.

Капітан Вахтель відповів сердито, що не розуміє латинської мови і нехай йому вночі дадуть спокій. Завтра рано він вишле туди війта з приставами. Зборовський не задоволився сим і завважив, що злочинець тим часом замордує упроваджену княжну. Вахтель відповів на се:

— Коли так, то можете йти і зробити, що вважаєте потрібним, аби злочинець не втік від вас, але бити його не важтеся.

Поляки вернули знов до дому Кухаржа, до якого тим часом прибуло ще двадцять поляків із воєводою Зборовським. Вони полягали на лавках у гостиній і розмовляли.

— Хто там іде? — запитали вони німбурзького війта при вході Кухаржа.

— Се господар сього дому, — відповів Кухта.

— Витайте, пане господарю! — скрикнув до нього старий Зборовський, що сидів у куті за столом.

— Будьте здорові! — відповів з подякою чех.

Почалася нарада, як прикликати гостинника Ліву. А коли Кухарж вийшов із покою, поляки вислали слугу, Вацлава Коханека, до гостиниці.

Коханек застав біля гостиниці жінку, що під час гостини помагала в господарстві, Катерину Віскову, і просив її розбудити і викликати господаря. Але Катерина не хотіла сього зробити, хоча Коханек нарешті запевняв, що має пильну орудку і приходить на розказ капітана замку. Але инша жінка, Конделька із Челяковиць, оказалася готовішою, взяла світло, пішла з Коханеком і розбудила господаря й господиню.

Переговори з гостинником Мартином Лівою пішли гладко й легко, а коли настав ранок, зрадливий гостинник прийшов до дому Кухаржа до поляків і сказав до них:

— Ходіть, пан Дмитро встав вже.

Зараз вирушила ціла ватага поляків під проводом Кухти, німбурзького війта. Мартин Ліва тим часом уперед вернув додому і, відчиняючи двері гостиної кімнати, як уже було сказано, покликав свою жінку словами:

— Людміло, вийди сюди!

Ледве жінка вийшла з дверей, залускотали вистріли з рушниць до нутра гостиної кімнати. Один чоловік із Челяковиць і одна жінка одержали рани, а дві кулі вдарили в протилежну стіну і застрягли в ній. Князь Дмитро лишився здоров. Він швидко подався до дверей, хоча до нього прискочили два гайдуки, скинув із себе шубу і вискочив до сіней. Мав намір поспішити на поверх до покою, де була Гальшка зі своєю товаришкою. Але вже поляки заступили йому дорогу і, шарпаючи, подерли на ньому сорочку, так що вона шматками висіла в нього на голім тілі. Отак вигнали його слуги Зборовського на подвір'я, а один із них шпигнув його чимось іззаду. Брама була замкнена. Князь Дмитро пробував відірвати з неї дошку, але його противники вже дігнали його і почали бити рушницями та залізними пальцатами, по вислову одного очевидця, «як якого звіра». Инший свідок бачив, як один поляк коло брами срібним буздиганом ударив його в голову. Третій свідок зізнав, що Адам Кухта, війт із Німбурґа, так сильно вдарив князя Дмитра рушницею по голові, що з-під неї по голому тілі потекла кров.

— Стій, зраднику, і піддайся! — кричав розлючений Кухта.

— Милі панове, — просився князь, обливаючися кров'ю, — не бийте мене! Я ж нікому з вас нічого не винен.

Кухта, одначе, повелів одному гайдукові наложити на нього кайдани. Гайдук зробив се. Нещасний князь оперся о стіну хліва, бо був зовсім голий. Коли гайдук дав війтові свою рушницю подержати і по тім наблизився до князя, сей промовив до нього:

— Ходи не бійся, я християнин, а коли любиш Бога, то май милосердя надо мною!

Гайдук наложив йому кайдани. Два поляки взяли його за руки і завели голого назад до гостиниці. Жінка, що помагала гостинникові Ліві в господарстві під час празника і тим часом з иншими жінками та дівчатами сиділа в замкненій кімнаті, бачачи «польського пана такого голого, як його мати родила», веденого двома гайдуками, заломала руки і скрикнула до гайдуків:

— На милість Бога і Матері Божої, не ведіть його сюди так безсоромно!

Петро Пекарж, один із тих, що чули розмову молодого Зборовського з капітаном замку, почав просити війта Кухту, щоб дав спокій і не бив нещасного, який так убезвладнений кайданами. Він пригадав йому, що капітан наказав їм виразно, аби не били гоненого. Але Кухта огризнувся з наругою.

— Але ж ти не маєш права так поводитися зі мною, — простогнав князь Дмитро. — Я не заслужив собі на се.

— Можеш запізвати мене до суду, — відповів зухвало війт.

Нещасливий схилявся, коли його голого ведено між жінок у гостину кімнату, щоб закрити себе трохи. Його посадили біля стола, але він був так побитий, що задля упливу крови по лиці не міг бачити нічого. Тепер зв'язано йому також руки, знято золотий ланцюг із шиї і замість нього наложено залізний, при знаружливих кпинах, що сей буде йому ліпше до лиця, як золотий.

— Бачиш, зраднику, — промовив до нього пан Мартин Зборовський, воєвода каліський, влеплючи його між очі, — король повірив тобі так багато і поставив тебе сторожем у пограничних городах, але ти спроневірився йому і безчесно покинув свою службу. Давніше ти бився з татарами, а тепер почав воювати дівок.

— Повісьте його за ребра по-турецьки! — додав Кухта.

Також инші поляки лаяли безоружного та обсипали його наругами. Але князь Дмитро не відповідав їм нічого, лише до німбурзького війта промовив:

— Але ж я не зробив тобі нічого злого.

Нарешті принесли йому сорочку з тонкого полотна, але він не хотів брати її на себе. Потім принесли йому сорочку з грубого полотна і наділи на нього. Потім накинули йому на плечі вовчу шубу. Один із челяковицьких людей на прозвище Щасний Чехель дивився милосердно на мученого князя, а що князь Дмитро добачив милосердя в рисах його лиця, то кивнув йому знаком, показуючи спрагу. Чехель не зрозумів відразу, чого він хоче, аж один із слуг промовив, що нещасний, певно, хоче пити. Чехель хотів подати йому кухоль води, але Кухта жорстоко відіпхнув його.

— Але хто ж сей чоловік, і що він завинив тобі? — запитав Чехель війта.

— Го, го! — відповів Кухта, — на замку в Острозі, з якого походить пані княжна, він убив кілька жінок, а инші

зі страху поскакали з замку в рів. Матір княжни він замкнув у пивницю і держав її кілька день без поживи. Двох слуг, що стали в її обороні, він убив, а з княжною, що сидить отам у покої на поверсі, він кілька день возився по лісах. Він не варт того, щоб йому хтось послужив.

Аж тепер Кухта оглянувся за прислугою князя Дмитра. Один слуга був йому вірний і стояв при нім, другий заховався за піч, а третього знайшли в стайні. Всіх трьох зведено до купи, зв'язано одного до одного і вложено їм на шиї спільне ярмо.

Нарешті запитав Індер, один із міщан Лісси, когось другого:

— А де ж княжна того пана?

Йому відповіли, що вона в покої на поверсі.

Індер пішов до гори сходами, але тут застав уже німбурзького війта перед дверми.

— Бійтеся Бога! — сказав міщанин до Кухти. — Мені жаль того пана, що ви так поранили його.

— Як можеш жалувати такого душогуба? — відповів Кухта. — Адже ж він помордував жінок і дівчат і поскидав із замкового муру, а сю паню взяв насиллям.

Потім ввійшов до покою Гальшки з воєводою Зборовським. Два рази впала йому княжна до ніг. Воєвода поводився з нею чемно і почав говорити про те, що сталося. Після зізнань одного свідка Щасного Швехеля з Челяковиць воєвода запитав княжну, чи вона порушена? Вона відповіла, що так, а на се воєвода:

— Се зле[1].

Під час тої розмови прийшов Вацлав Коханек до покою, щоб узяти чим перев'язати ранених. Тоді Зборовський віддалився від княжни, зійшов униз до гостиниці і заплатив постаєнне. Поляки старалися заспокоїти ранених гостей, а двом із них дали винагороди за біль по 15 кіп грошей. Конделька, що вночі збудив господаря, хотів також дістати дещо, але пани висміяли його*.

Воєвода Зборовський мусив, мабуть, зміркувати, що брутальний поступок у чужім краю може наробити йому

[1] В сьому місці німецький автор передав подробиці трохи недокладно, і я справив се місце після польського тексту. — *І[ван] Ф[ранко].*

клопотів. Він вислав одного зі своїх людей до замкового капітана (гейтмана), щоб повідомив його про те, що сталося. Капітан, про якого совісність набираємо не особливо високого поняття, велів зажадати від поляків тільки запевнення словом чести, що лишаться в Німбурзі і не відійдуть швидше, поки не покажуть йому ґлейту (те, що пізніший паспорт, з нім. Geleitbrief) від архикнязя Максиміліяна*, тодішнього намісника Чехії. Тоді Зборовський удався сам до замку. Капітан стояв при своїм, а особливо при тім, що не може зізволити на вивезення князя Дмитра з Німбурґа, перед одержанням ґлейту від архикнязя намісника.

— Но, — відповів воєвода, — коли Бог дав, що княжна лишилася здорова, то про два або три дні опізнення мені байдуже.

Коли Зборовський вернув до гостиниці, застав своїх людей, зайнятих при лаштуванні возів і коней для від'їзду. Княжна зі своєю служницею зійшла вниз і сіла до критого повоза. Князя Дмитра взяли чотири люди зі стола, на якім лежав, винесли на двір і положили на драбинний віз. Санґушкові коні забрали члени погоні, а Кухта, сідаючи на найпершого з них, сказав:

— Отсей тепер мій!

І зараз усі рушили швидко до поблизького міста Німбурґа.

Коли поїзд зупинився на ринку того містечка, зібралося довкола нього багато народу з міщан. Кухта як міський війт пішов шукати поміщення для ув'язненого. Сей лежав на возі так заплямлений кров'ю, що лиця його не можна було пізнати. Він піднявся і просив у німбурзьких міщан милосердя та охорони. До людей, що тислися довкола воза, він промовив:

— Мої любі панове, майте праведне милосердя надо мною! Покликаюся на його величество римського короля, бо я його вазаль. Ах, не віддавайте мене в руки полякам! Коли його величество римський король відмовить мені права до життя, я радо піддамся його присудові.

Тим часом Адам Кухта прийшов і велів везти ув'язненого до дому міщанина Вацлава Копецького. Коли його зложено там, Копецький займався тим, що відганяв людей, які хотіли втиснутися до дому. Тільки двох німбурзь-

ких міщан він впустив до нещасливого князя, і вони розмовляли з ним досить довго. Копецький лиш тільки міг зачути з їх розмови, що князь раз по разу благав усильно:

— Мої панове, майте ж милосердя надо мною! Ви ж християни! Не віддавайте мене полякам!

Служниця, що служила в тім домі, чула також, як він заклинав людей на Бога, щоб не випускали його з-під своєї охорони. Тут вони одні мають над ним повне право і власть. Просив надто, щоб донесли про все до його величества короля або до радних міста, або до архикнязя.

Міщани вийшли від нього. Трохи пізніше прийшов до нього ще один, а князь Дмитро кивнув йому пальцем, аби приступив ближче, і знов почав просити:

— Ах, не давайте мене в руки полякам! Вони замордують мене по дорозі.

Тоді один із поляків прискочив до німбуржця, грозячи йому залізним пальцатом, і крикнув:

— Що маєш тут говорити з ним? Що тобі до того?

— Дай спокій! — відповів спокійно міщанин і віддалився.

Один із юрби народу, що стояла перед домом, знятий милосердям, послав по фельчера (цирулика), щоб оглянув рани князя Дмитра. Коли, одначе, фельчер надійшов з мидницею, щоб обмити і позав'язувати рани, Кухта заступив йому дорогу і сказав:

— Пан воєвода не позволяє зав'язувати йому рани.

Поляки і Кухта висміювали милосердного чоловіка, що велів покликати фельчера і, кепкуючи, прозивали його «міхуром».

Під вечір надійшов молодий воєвода і промовив до ув'язненого Санґушка:

— Як міг ти мати безличність і поважитися на таке діло? Чи не досить тобі було простої дівки або шляхтянки? Чи мусив ти сягати аж по королівну? І де подів ти її багатства, її клейноди, що зграбував у неї?

Князь Дмитро не відповів на се ані слова і не заперечив нічому.

Ще вечором прибув із Лісси згаданий уже Вацлав Коханек з наказом від замкового капітана до німбурзького війта, щоб ніяким способом не пустив із міста поляків, по-

ки не викажуться листом від архикнязя. Кухта запевнив Коханека, що панове певно не вирушать перед завтрішним днем. Се заспокоїло післанця, і він ляг спати. Коли, одначе, другого дня встав рано і запитав про воєводу, поляки були вже далеко за границями Німбурґа.

Ще раз, коли поїзд досвіта був готов до від'їзду, кричав нещасливий князь Дмитро до німбуржців піднесеним голосом, щоб не дали вивозити його. Адже він тепер у їх власті. Ще раз покликався на римського короля, на архикнязя, на міську раду. Нехай не дадуть вивозити його хоч доти, доки рада не дасть свойого дозволу.

Тільки одного, здається, порушили ті розпучливі крики насилуваного князя. Той сам, що попереднього дня велів покликати фельчера — він називався Яролім Канторек, — крикнув йому голосно, що сам займеться посилкою донесення. І справді, він незабаром знайшов післанця, який як стій удався до Праги. Поляки не сказали на се ані слова.

Вони рушили в дорогу. Того і слідуючого дня вони уїхали 15 миль, поки доїхали до своєї найближчої мети, містечка Яроміржа. Німбурзький війт Кухта і молодий Зборовський пильнували князя Дмитра, а старий воєвода Зборовський їхав із княжною Гальшкою. Д[ня] 3 лютого, в день Св. Власія, вони доїхали до містечка і заїхали до гостиниці. Нещасного в'язня, якого з незав'язаними ранами везли у відкритім возі серед тугого морозу, замкнули поляки в стайні, прип'явши його ланцюгом, і поставили на сторожі біля нього кількох татар із супроводу воєводи.

Тим часом надійшов, мабуть, із Праги до війта та міських радних Яроміржа наказ не пускати відтам поляків, коли їм удасться уйти з Німбурґа. Яромірзький магістрат повідомив про се воєводу, але не зробив нічогісінько, щоб забезпечити в'язня.

Тої самої ночі невияснений випадок зробив кінець його терпінням.

Аж уранці 4 лютого велів яромірзький війт отворити стайню, від якої ключ мали воєводові татари, їм представився страшний образ. Окровавлений труп князя Дмитра лежав ще прив'язаний ланцюгом до стіни. Війт велів зараз на кошт міста принести домовину і вложити до неї відв'я-

заног. трупа. Але пану воєводі ще й сього не було досить. Він велів своїм татарам зняти з трупа сорочку і кинути його голого на гній перед стайнею, а домовину на велике обурення міщан Яроміржа велів винести геть із дому.

Настрій мешканців Яроміржа був, здається, значно відмінний від настрою німбурізьких міщан. Ув'язнені слуги Сангушкові розповіли їм, що їх пан князь Дмитро мав дозвіл на подружжя з Гальшкою від її стрия, що те подружжя було двічі благословлене по церковним обрядам раз — по-грецькому, до якого належав сам князь, а другий раз — по-латинському, до якого належала княжна. Зрештою, й сам батько княжни перед своєю смертію призначив молодого князя Дмитра на мужа для своєї доньки. Се останнє було остільки неправдою, що батько Гальшки вмер, не знаючи ще, чи буде мати сина чи дочку.

Як держала себе княжна в часі мученицького ув'язнення і смерти її мужа, про се не знаємо нічого. Помалу з'їздилися її свояки, що також вирушили були в погоню, панове Януш Костелецький і Андрій Костелецький, і оба графи Андрій і Лукаш Ґурки. Андрій Ґурка мав із собою двісті озброєних людей, що стояли постоями: часть — у Наході, а часть — у Кладську (нім. Glatz) на Шлезьку. Прибуття тих панів довело, здається, жорстокого воєводу Зборовського до свідомости, що допустився злочину, за який мусить бути одвічальним. Аж 7 лютого він рішився видати тіло князя Дмитра. Магістрат міста Яроміржа велів одягти його знов у ту сорочку, в якій його замордовано, і нарядити в домі війта. Похоронний обряд відправлено чеською мовою. Маси народу тиснулися до дому міського війта, в якім наряджене було тіло покійника, і всі дивувалися, що, невважаючи на страшенний мороз, на якому труп лежав кілька день, голова не замерзла неподвижно на в'язах, але рушалася то в сей, то в той бік. Догадувалися загально, що в покійника зломано карк. Що яромірзькі міщани загально бачили в сьому випадку вбийство і не сумнівалися про те, що вбийцею був Мартин Зборовський, доказує надгробний напис, поміщений над домовиною князя Дмитра в церкві Св. Николая. Похорон відбувся аж 11 лютого. Тіло похоронено в [illegible] церкві в мурованім склепі, в якім ще не лежав [illegible] інший. Над тим склепом пізніше виставлено пам'ят-

ник, оздоблений гербом Сангушків, а на мармуровій плиті вирито напис:

«Hoc loco conditur corpus clari Lithuanie ducis Dymithr Sanduskowic ex magnifica Olgierdorum familia nati, capitanei Cyrkowiensis et Kanowiensis quem perfide insidiose Martinus Zborowski trucidavit»[1].

---

[1] «Тут спочивають останки славного литовського князя Дмитра Сангушка із знаменитого роду Ольгерда, старости черкаського і каневського, віроломно і по-зрадницьки закатованого Мартином Зборовським» (*латин.*). [Переклад А. Содомори.] — *Упоряд.*

Латинський напис опублікував уперве Папроцький* у своїй книзі «Ogród królewski», виданій у р. 1599. Він не згадав про те, що, крім латинського напису, виритий був також чеський ось який:

«Thu lieszy Knize Dimithr Sanduschkowycz, Starosta Czyrkawski y Kaynowsky rodu Wyelkiego Knize Lithewskie Olgierdowa, kthurego zamordowal y zabil nieszliachethnick Marczin Zborowski, niemyawszy do niego zadny przyciny 1554». [«Тут лежить князь Дмитро Сандушкович, староста черкаський і канівський, роду Ольгерда, Великого князівства Литовського, котрого замордував (закатував) і вбив нешляхтич Мартин Зборовський, який не мав до нього жодної причини 1554», *чес.* — *Упоряд.*]

Сей надгробник з виображенням їздця на коні перший опублікував кс. Франтішек Петера Рогозніцький, пробощ бєлоградський, в р. 1859, видавши його подобизну на окремій картці. В р. 1860 приїхав до Яроміржа кн. Роман Сангушко*, і в його присутності відчинено гріб князя Дмитра. Знайдено кістяк, добре захований, який по помірі вказав мужчину високого на 6 стіп. В черепі голови були діри зі слідами крови, що свідчили про насильну смерть. Старанням тодішнього голови археологічного виділу Наукового товариства в Кракові Теофіля Жебравського кості переложено до нової дубової домовини і положено в тім самім гробі. Старий надгробний камінь вмуровано в стіну, а над гробом поміщено новий із латинським написом.

«Hic jacent exuviae principis Demetrii Lubartowicz Sanguszko Capitanei Czerkassiensis et Kanioviensis, natu majoris fratris Romani Ducis Campestris Magni Ducatus Lithuaniae. Lapidem trecenta sex annos ossa ejus tegentem muro immitti, novumque poni curaverunt posteri ejus Romanus et Ladislaus, hujusque filii Romanus, Paulus et Eustachius. Anno salutis MDCCCLX». [«Тут лежать останки князя Дмитрія Любартовича Сангушка, черкаського і київського старости, старшого за народженням брата Романа, польового князя Великого князівства Литовського. Його нащадки Роман та Владислав та його сини Роман, Павло та Євстахій подбали, щоб камінь, який протягом 306 років покривав його останки суворим (твердим) муром, замінити новим. 1860 р.», *латин.* Переклад А. Содомори. — *Упоряд.*]

Той сам напис поміщено також у польській мові. — *І[ван] Ф[ранко].*

В р. 1860 родина Сангушків дала сю плиту вставити в стіну церковного муру, а за те над гробом виставила инший пам'ятник, на якім не згадано ані про вбийство князя Дмитра, ані імени його вбийці.

Тим часом донесення милосердного Канторка з Німбурґа до Праги не лишилося без успіху. В п'ятницю, дня 9 лютого, два дні перед похороном тіла покійника, прибули до Яроміржа на розказ римського короля Фердинанда капітани з Коліна і Подєбрада з 30-ма озброєними вояками. Місто мало з сього лише неспокій та видатки, бо мусило постаратися о розквартирування та опал для тих людей під час тодішних сильних морозів. Ся військова команда, вислана державною властю, мала наразі поручення дбати тільки про те, аби поляки не виїхали з міста. Розуміється, задержано також слуг Сангушкових. Коли один із поляків докоряв одному з тих слуг, як він міг пускатися в подорож із таким зрадником, сей відповів йому:

— Не думаю, щоби котрий із вас чеснотою міг дорівняти покійному. Я поїхав не зі зрадником, але зі своїм любим паном і князем.

Секретар князя Дмитра, Ян Ярослав Зелінський, був притриманий у Кладську в Шлезі і на жадання поляків осаджений там у ратуші в арешті

Про кровавe закінчення погоні донесено королеві Зиґмунтові Авґустові в пору, коли з Книшина, де відбувався суд над князем Дмитром, їхав до Парчова, де мала проживати королева Катерина протягом люблинського сойму. Король зараз обернувся до римського короля з просьбою пустити свобідно до вітчини поляків, задержаних у Яроміржі. Правдоподібно ся справа не пішла так гладко і мусила бути предметом довшої переписки, бо аж дня 3 марта, отже, повний місяць по приїзді поляків до Яроміржа, прибули там два комісари римського короля і відчитали на другий день та предложили полякам до підпису ось який декрет: «Воєвода каліський пан Мартин Зборовський зобов'язується своїм підписом і печаткою, що ані він, ані його потомки не підіймуть ніколи проти чеської корони, а особливо проти міста Яроміржа, ніяких ворожих кроків». Оба пани Костелецькі повинні були також потвердити підписами й печатками, що протягом двох найближчих міся-

ців доставлять свою сестріницю, княжну Гальшку, королеві в тім стані, в якім знаходиться тепер, то значить, не віддаючи її наново заміж нікому.

Поляки попідписували ті зобов'язання і виїхали потім із Яроміржа без ніякої перешкоди. Брати Костелецькі повезли Гальшку до її матері княгині Беати. Дня 18 марта мати з дочкою побачилися в Познані.

Тільки Адам Кухта, війт із Німбурґа, не міг їхати з поляками, задля яких обтяжив себе ганьбою й злочином. На розказ римського короля королівський прокуратор Петро Хотек у Празі виточив йому і радним міста Німбурґа карний процес. Гостинника Мартина Ліву і Вацлава Коханека тим часом постигла смерть. Проте, одначе, переслухано 80 свідків, яких зізнання творять основу отсього оповідання. Хоч суперечні в деяких подробицях, ті зізнання всі згідні в тім, що Кухта допустився тяжкого, кари гідного злочину. Його засуджено на страшну навіть для тих часів кару: у всіх трьох частях Праги, в Старім місті, в Новім місті і в Жидівськім місті, його мали публічно бити палицями і клеймити розжареним залізом, а потім кат мав випровадити його з міста. Сей вирок виконано дійсно в р. 1557.

IV

Чотирнадцятилітня вдова Гальшка Острозька стала тепер знов тим, чим була вперед, — послушною дочкою своєї матері, яка не мала жадної волі, крім тої, яку піддала їй мати. Справді, настрій матері, а не дочки говорить із жалоби, внесеної вже 19 марта, другого дня по стрічі матері з дочкою, іменем княжни Гальшки проти її стрия Василя Острозького. У познанськім ґродськім суді, першім суді, що став їй доступним від тої хвилі, «коли з ласки Божої і при помочі своїх приятелів вона увільнилася з неволі і насильства, яке вчинив над нею князь Дмитро», вона вносить свою скаргу. В ній оповідається про підступний напад на острозький замок, про насильне забрання дорогоцінностей і пишеться далі: «Проти волі моєї й моєї пані-матері він (т[о] є[сть] князь Василь) змусив мене силою взяти шлюб із князем Дмитром. Ані моє супротивлення, ані мої просьби, ані мої сльози не вдержали його від того, що він віддав мене йому, і таким способом знасилувано мене».

Кілька день по внесенні тої скарги до гродського суду явилися два делегати в імени короля і зложили перед тим самим урядом ось яку заяву королівської волі: «Коли тепер, — писалося там, — княжна Гальшка стала свобідною, має її мати, княгиня Беата Острозька, взяти її під свою опіку, але не віддавати її заміж». Рівночасно заявили делегати в суді до протоколу, що листи такого самого змісту доручили княгині Беаті.

Така форма королівської інтервенції видалася гордій княгині тяжкою зневагою. З непоборною логікою і різким тоном відповіла вона, що королівські накази та писання приймає завсігди з належною пошаною, але листи такі, як сей, одержує звичайно тільки той, хто сам допрошувався їх. Але коли королівський декрет раз признає, що княжна Гальшка свобідна, або, кажучи латинським терміном, sui juris[1], то чей же вільно витягнути з сього висновок, що вона може розпоряджати сама своєю особою за радою своєї матері або своїх приятелів. Їй видається се переступленням границь права, коли вона, мати, має обняти такий важкий обов'язок з обмеженням свободи своєї дочки. Чинностям, які не нарушать особистого права її дочки, вона не буде ставити ніякого опору.

Ся обміна заяв показує вже, що безпосередньо по повороті княжни з різних боків знов пішли спекуляції на її одружжя, і сі спекуляції аж надто скоро сплодили сіть інтриг та замішань, що обіймали чимраз більші круги, а особливо королівський двір привели в фальшиве положення. Король особливо побоювався, що після всього, що сталося, син каліського воєводи, молодий Мартин Зборовський, має найбільші вигляди на руку молодої вдови та її багате литовське віно. Коли вже й без того перехід польських магнатів на литовські аллодії був йому дуже непожаданий, то в сьому випадку така можливість наповняла його правдивим страхом. Він бачив дуже добре, з яких причин старий воєвода Зборовський тепер аж надто виразно зближався до гетьмана Тарновського, тестя князя Василя Острозького, а між усіма, кому не довіряв Зиґмунт Авґуст, — окрім Радивила, він властиво не довіряв нікому, не виключаючи своєї матері, — гетьман Тарновський був першим. Король

[1] Свого права (*латин.*). — *Упоряд.*

повзяв постанову не допустити ніяким способом, щоб те зближення ще затіснилося через подружжя Гальшки зі Зборовським. Він був переконаний, як писав до Радивила, що впустив би гадюку до свойого краю, коли б Зборовський через подруження з Острозькою міг так страшенно розширити свої посілості в Литві, яких досі набув немало. «Ми всі, — писав король, — мали би з ним пекло, і се потягло би за собою тяжкі трудності для правительства».

Далі оповідав король свойому довіреному, які заходи роблено при дворі в інтересі княгині Беати, щоби усунути поперед усього закон, по якому сирота без батька може бути віддана заміж тільки за дозволом найближчих свояків, а також зняти королівський арешт, положений на князя Василя Острозького. Конспіраційна приязнь воєводи Зборовського з гетьманом Тарновським, до якої хилиться також його власна мати королева Бона, наповняє його підозрінням. Коли би ті союзники приєднали до себе князя Василя, тоді закон і зарука стратили би усяке значіння. Треба би, отже, вплинути на князя Василя і відвернути його від сеї коаліції виглядом на якусь иншу комбінацію. «Бо де моя мати вмішається, — кінчить король, — там усе виходить для мене якась прикрість або якесь лихо».

Але королеві не досить було запобігти зв'язкові Гальшки зі Зборовським. Він сам оглядався за кандидатом на мужа для багатої дідички, і його вибір упав на графа Лукаша Ґурку, свояка Костелецьких, що прилучився був до погоні за Санґушком для увільнення Гальшки. Граф Лукаш Ґурка був завзятий кальвініст, а се, може, й причинилося до того, що король обернувся до нього зі своєю прихильністю, бо магнат-протестант у Литві був би менше шкідливий, як католик. Зрештою, молодий граф визначався блискучою лицарською поставою, а при парадах в часі весілля короля з Катериною Австрійською він разом зі своїм братом робив найбільше вражіння своїми пишними виступами. От тим-то не був се простий припадок, коли король весною 1556 р., їдучи з Литви на сойм у Пйотркові, кілька день задержався в Варшаві у своєї матері, при якої дворі в ту пору пробували також княгиня Беата зі своєю дочкою, що туди ж прибув також граф Лукаш зі своїм свояком єпископом Андреєм Чарнковським із Познані.

Король сам виступив як сват свойого протегованого перед княгинею. Княгиня Беата старалася викрутитися всякими способами. Особливо висувала на вид законні трудності, які насуваються при переході польського магната на литовську спадщину. Але король зараз знайшов спосіб усунути сю трудність. Він попросту зніс дотичну законну постанову для сього одинокого випадку на користь княжни Гальшки і пана Ґурки та їх сподіваного потомства. Особливо право свояків Гальшки викупити цілу спадщину за четверту часть її вартости в разі, якби та спадщина мала перейти в руки польського магната, могло в сьому випадку тим легше бути усунене, бо князь Василь, найближчий свояк, наслідком відомого судового вироку стратив усі права свояцтва та опікунства.

Але княгиня Беата не переставала опиратися волі короля. Даремно король робив усякі заходи, аби довести до заключення шлюбного контракту ще перед початком сойму. Королева Бона, здавалося, попирала його в тих заходах, але тільки позірно. Король Зиґмунт Авґуст, як бачимо з його пізнішого листа до Радивила, незабаром переконався, що заходи королеви мали на меті тільки запобігти насильній розв'язці справи і не допустити до заключення контракту. Також намови познанського єпископа були безуспішні. Та проте король велів приготовити всі ті папери та писання, які в разі шлюбу Гальшки з Ґуркою мали бути від імени княгині Беати вислані князю Василеві. Ті папери були в руках королеви Бони.

Час наглив. Сойм мав починатися і король означив уже день від'їзду. Ще раз «гарячими словами» він намовляв княгиню, щоб дала свій дозвіл, і ціле окруження допомагало йому в тім. Беата опиралася всіма можливими доказами та закидами, а коли все те не помагало, втекла галерією до лазні і замкнулася в ній, щоб ніхто не міг її знайти.

Тим часом княжна Гальшка у одно повторяла свою рішучу заяву: «Я готова зробити все, на що буде згода моєї матері-княгині».

Княгиня Беата як не вертала, так не вертала. Король зміркував, що вона сховалася навмисно і велів шукати її. Її знайшли, але вона уперто відмовляла всім просьбам і не хотіла вийти зі своєї криївки. Всі були обурені на її упер-

тість, і нарешті один із панів стягнув їй перстень із пальця і приніс до княжни з запевненням, що мати згодилася і посилає їй перстень на знак своєї згоди.

— Добре, — відповіла Гальшка, — коли моя мати згодилася, то й я піддаюся. Коли ж се неправда, то я остаюся під волею моєї матері.

Коли ж усі довкола запевнили, що княгиня словами виявила свою згоду і що се — дійсна правда, то єпископ Чарнковський зараз відправив шлюбний обряд і поблагословив молоду пару. Але також під час усієї тої церемонії княжна Гальшка повторяла свою заяву:

— Коли се воля моєї матері, то нехай буде й моя.

По закінченні сього незвичайного зашлюблення король від'їхав ще сього самого вечора.

Тим часом княжна Беата вийшла зі своєї криївки і застала дочку у королеви Бони. Можна уявити собі перестрах матері, коли довідалася про те, що сталося. Вона зараз заявила з усією рішучістю:

— Не була се ніколи моя воля віддати свою дочку, а коли я сього не хотіла, то й вона не могла сього хотіти, бо покликалася на мою волю, проти якої не хотіла виступати. А що я не згодилася на се подружжя, то не згодилася також і моя дочка, тому і я, і моя дочка сього шлюбу не маємо за шлюб і мати не можемо.

Княгиня Беата жила далі зі своєю дочкою у королеви, бо боялася, що деінде можуть відобрати від неї дочку насильно.

Засідання сойму скінчилися в червні, і король Зиґмунт Авґуст вернув знов до Варшави. І сам особисто, і через державного канцлера Оцеського він налягав на княгиню, щоб віддала дочку Ґурці. Все надармо.

— Надіюся, — мовила княгиня канцлерові, — що аж до моєї смерти мої очі не побачуть більше сього чоловіка.

— Не можу знати, — докладав канцлер королеві, — що ся безумна може ще зробити, бо з усього видно, що вона зважиться на всяке діло і не завагається ні перед чим, аби для своєї дочки знайти иншого мужа.

Тим часом увага короля, зайнята тоді поворотом королеви Бони до Італії, який зовсім не відповідав його бажанням, відвернулася від сього заплутаного діла. З від'їздом

королеви Бони стратила княгиня Беата впливову покровительку, але се зовсім не зламало її рішучої відваги та опору. Усильним намовам та просьбам короля вона раз у раз протиставила свою заяву, що для пана Ґурки не має ніяких зобов'язань. Зі свого боку княжна Гальшка, чи то за намовою своєї матері, чи з власного почину, написала до королівського радника, що не хоче бути жінкою пана Лукаша Ґурки, а до нього самого написала, що «волить радше вмерти, як іти за нього». Король був дуже затурбований тим, що буде змушений лишити сю справу в Литві як «negotium infectum»[1]. «Найгірше те, — писав він до Радивила, — що княжна й сама не хоче».

Роль, яку в тій справі грав великий маршалок литовський Радивил, зовсім не була здібна того безумовного довір'я, яке мав до нього король. В основі він як литовський магнат не мав причини прихильно дивитися на захоплення великої литовської спадщини польським паном, але швидко побачимо, що він супроти обох суперечних сторін грав роль протектора. Зразу радив королеві вплинути на князя Василя Острозького. «Належало би, — радив він, — поки ще буде йому уділене маршалківство волинське, яке обіцяно йому на просьбу гетьмана Тарновського, дати йому якусь иншу користь із коронного скарбу». Король згодився на се і справді розпочав переговори з князем Василем, щоб він намовив свою братаницю віддатися Ґурці. Але швидко виринула инша трудність. Приятелі Ґурки почали побоюватися, що знесення литовського опікунського права для сього особливого випадку буде неважне, бо доконане не через соймову ухвалу, а тільки особистим розпорядженням короля. З боку Костелецьких, свояків Гальшки по матері, не було ніяких трудностей, бо вони як великополяни жили з Ґурками в приятельських відносинах і були також посвоячені. Але, коли своякам по батькові, — міркували вони, — буде можливо за відносно малим відшкодованням відкупити її батьківську спадщину, то ціле те нещасне подружжя являється зовсім безпредметовим.

Окрім тих трудностей, займала короля також думка, як устроїти відлучення княжни Гальшки від її матері. Ко-

[1] «Справа не закінчена» (*латин.*). — *Ред.*

ли він разом із княгинями королівського дому, своїми сестрами, візьме її з собою до Вільна, то мати, без сумніву, поїде з ними також, а раз вона явиться в Вільні, то присутність короля певно не здержить її від того, щоб нав'язувати різні інтриги і підшукувати иншого кандидата на мужа для Гальшки.

Дивно було, що король з усіма тими своїми побоюваннями звірювався перед князем Радивилом саме в такий час, коли сей на позір переговорювався з князем Василем Острозьким, але направду підпирав таємні плани княгині Беати. Вона справді вигляділа собі кандидата, а її вибір упав на князя Семіона Слуцького*, сестрінка князя Василя по матірній лінії. Король догадувався трохи про ті наміри і звірився з тим перед князем Радивилом, та сей оказався дуже прихильним для такої комбінації, тим більше що князь Семіон Слуцький був близько споріднений з його власною фамілією.

Щоб побільшити заколот, зголосився в тім часі, коли король із дня на день відкладав свій від'їзд до Варшави, не знаючи, як розлучити матір із дочкою, новий компетент до княжни Гальшки, а власне, князь Ян із Мінстерберґа та Ельса, потомок чеського короля Юрія Подебрадського*. По своїй першій жінці він був шурином князя Радивила і гетьмана Тарновського, а що його жінка Христина власне померла, він забажав через новий зв'язок із одним із найбільших домів сусідньої держави зробити добру партію. «Великі суми, — писав не без огірчення король до Радивила, — які він витягнув із Польщі через своє перше подружжя, мабуть, дуже засмакували йому». Здається, одначе, що сей новий компетент із усіх сторін одержав таку рішучу відмову, що в дальшім протязі сих подій про нього нема ніякої згадки.

До кінця року 1556 пробував король Зиґмунт Авґуст у Варшаві, а коли нарешті удався до Вільна, то проти свойого первісного наміру не взяв із собою ані княжни Гальшки самої, ані разом із її матір'ю. А в слідуючім році 1557 ми стрічаємо матір і дочку разом в домініканськім монастирі у Львові. Властиво, не в самім монастирі. Сей монастир з костелом Божого Тіла припирав своїми забудованнями до міського муру, а сам з одного боку обведений був

старим укріпленим цегляним муром, а з другого боку — палісадою. Між муром і монастирем стояло декілька мешкальних домів, мурованих із цегли, з яких один не мав ані дверей, ані вікон з боку від монастирських укріплень. Там давніше звичайно пробували черниці домініканського ордену, про які ніхто не знав, де вони жили. Вони якось шезали в тих домах. В однім із тих домів, де колись мала буги монастирська аптека, зайняла помешкання княгиня Беата зі своєю дочкою Гальшкою в товаристві кількох приятелів і урядників.

Зразу сей незвичайний двір держався зовсім тихо. Мужчини з супроводу княгині зайняті були, як здавалося, тільки тим, що заступали в судах діла своєї панни. Коли, одначе, через смерть тодішнього старости на якийсь час осиротіла посада представника королівської власти, двораки княгині почали шибатися по місті. На них жалувалися, що позаводили собі шинки і раз у раз нарушували спокій у місті. На вулицях робилися збіговища людей, спричинені двораками княгині. Її двірський писар, як говорено, стріляв навіть до міської сторожі, серед якої був також один радний міста, і зранив того радного та й іще одного львівського міщанина. Все міщанство почало нарікати на неспокійних гостей.

Сі нарікання донеслися до короля, і він звернув на них тим пильнішу увагу, що загальне положення у Львові було тоді не дуже безпечне. Боялися нападу татар, яких спровокував до ворожих кроків Дмитро Вишневецький, що також перед тим був одним із конкурентів до руки княжни Острозької. Король видав наказ поставити львівський замок в оборонний стан, а з огляду на грізну небезпеку гр[аф] Лукаш Гурка предложив королеві проєкт покликати до Львова велике посполите рушення.

Не можна зміркувати, чи мав він у тім свій приватний інтерес. У листах до короля з того часу він ані одним словом не натякає на своє особисте діло. Але Зиґмунт Авґуст певно й сам мусив відчувати, що таким непевним і неясним відносинам треба зробити кінець. Дня 3 лютого 1559 р., саме в п'яті роковини замордування князя Дмитра Сангушка, він іменував для Львова нового старосту в особі Петра Барзого, а два дні пізніше видав декрет, яким велено но-

вому комендантові відібрати княжну Галшку від її матері і передати графові Ґурці. Ґурка сам, дуже добре знаючи про сей королівський указ, виробив собі насамперед урядовий акт познанського єпископа про доконане ним у варшавськім королівськім замку вінчання Луки Ґурки з Галшкою, потім узяв своїх братів Андрія і Станіслава з немалою воєнною дружиною і поспішив до Львова.

Скоро староста одержав королівський наказ, удався до княгині Беати, промовляючи до неї в добрий спосіб, аби піддалася волі Божій і королівській. Княгиня відповіла сердито:

— Мати знає найліпше про свою дочку, що їй годиться. Король має опіку на те, аби хоронити сиріт від кривди, але не на те, аби дочок із князівського дому віддавати проти волі матері, кому сам захоче. Се було б гірше турецької неволі. Моя дочка не дала нікому права на себе без мойого дозволу. Такого дозволу я не дала, отже, вона досі свобідна і нічим не зв'язана. Зрештою, дім Острозьких не надіявся за свої заслуги в державі такого трактування з боку короля. «А ти, пане Барзий, — додала княгиня, — не забувай, що ти вроджений вільним шляхтичем. Чи й ти, якби король проти твоєї волі віддав комусь твою сестру або твою дочку, не волів би бачити її радше мертвою, ніж поневоленою? Так само й я, коли захочете таким тиранським способом відобрати мені мою дочку, радше ввіпхну отсей штилєт, — при тім вона витягла штилєт із нагрудника, — насамперед їй, а потім собі в груди, ніж мала б допустити, щоб мене силою розлучено з моєю дитиною».

Барзий, переляканий такою страшною рішучістю роздразненої пані, віддалився зараз і сповістив короля про свою безуспішну пробу.

Король Зиґмунт Авґуст стратив рівновагу супроти такого опору. Як звичайно в тяжких випадках, він обернувся до свойого приятеля Радивила за порадою. Він вислав йому відпис донесення львівського старости і просив його з повним довір'ям порадити йому, яке поручення остаточно має вислати старості. «Бо справа не терпить проволоки, — писав король. — Ходить о гонор корони. Терпіти таке зухвальство і такий непослух — се значило би заплямити честь корони. Треба поступити рішуче, поки княгиня зду-

жає покликати до себе своїх людей, на яких покладає таку зухвалу надію».

Князь Радивил, здається, не дуже поспішав зі своєю порадою. Саме в ту пору, коли король виливав перед ним свої важкі чуття та побоювання, щоб княгиня Беата не одержала непожаданих помічників, віленський воєвода князь Радивил був головним і найважнішим її дорадником. Ся гра, вимірена проти короля в пору, коли король серед важких обставин просив у нього поради, дуже характеристична для сього найвищого урядника Литви, що пізніше мав стати тестем короля. Король не міг діждатися відповіді свойого довіреного. У Львові грозило вибухом заколоту, а староста чекав на інструкції. Польський історик і письменник Лукаш Ґурніцький, якому завдячуємо немало подробиць отсього оповідання, завіз королівський наказ до Львова.

Староста сповнив його точно. Поперед усього поставив сторожу при всіх брамах міста, щоб не впускала нікого без його дозволу.

Незабаром по розставленні сеї сторожі донесено йому прибуття чоловіка, що назвав себе гонцем пана Савіцького. Савіцький був секретарем віленського воєводи князя Радивила. Перша річ коменданта була запитати гонця, чи має які листи. Гонець заперечив рішуче. Комендант, проте, велів обшукати його, і справді в войлоці знайдено лист до княгині Беати, писаний по-руськи, в якім радилося їй, аби, сохрани Боже, не давала дочки Ґурці, бо се значило би утрату всього її маєтку.

Трудно допустити, щоби лист був підписаний іменем князя Радивила, але все-таки львівський комендант мусив порядно здивуватися тим відкриттям. Але швидко йому мало трафитися ще дивніше відкриття. Одного ранку бачила сторожа жебрака в дуже непочеснім одязі, що входив у міську браму. На нього не звернено уваги, бо до людей такої низької верстви не доторкалися розкази старости. Ніхто не знав жебрака, і йому вдалося без перешкоди перейти ціле місто і ввійти до домініканського монастиря. Там зате пізнали його зараз, бо се був не хто инший, як давно ожиданий князь Семіон Слуцький, якого княгиня Беата вибрала собі на зятя.

Отак стояли оба суперники, кандидати на руку Гальшки, у Львові незвичайним способом один проти одного: князь Семіон у монастирі при дамах, а граф Ґурка зі своєю ватагою перед містом. Граф Ґурка зрікся вже надії дістати свою пошлюблену наречену добровільним способом, а на щасливий напад також не міг числити, бачачи, що княгиня в разі такого нападу була приготована на формальну облогу. Низький цегляний мур, що окружав її криївку, вона веліла укріпити огорожею острих палісад, а в самій криївці нагромадила немало людей, стрільного матеріялу та живности. Вона рішилася боронити себе до останку. Але Ґурка наважився також поставити на своїм. Зі своєю озброєною ватагою він розложився в домі вірменина проти монастирської брами і велів острілювати укріплення княгині кулями з гаківниць. Тривога в місті задля вибуху тої війни дійшла до того, що магістрат скликав свою оборонну гвардію і поставив її на воєнній стопі. Здавалося, що ціле місто потерпить від тої приватної авантури.

Але староста не хотів занедбати жадного кроку, приписаного законами, поки мав би допустити до вмішання оружної сили. Дня 15 марта 1559 р. він у супроводі генерального возного землі руської Гриця Бідля і двох асесорів, Петра Вжеща та Матвія Ожеґалки, явився в помешканні княгині Беати, щоби предложити їй виразний королівський наказ, який на письмі мав в своїх руках, і рішуче зажадати від неї видання дочки. Але ані княгиня, ані її дочка не хотіли прийняти представників власти, і староста був приневолений прочитати і передати королівський мандат одному з її адвокатів, як сього вимагав закон, а потім поспішив до ґродського суду, щоби там протоколярно зізнати те, що сталося[1].

---

[1] Сей королівський мандат подаю тут у дословнім перекладі з латинської мови; він міститься в міськім архіві у Львові (Acta Castrensia Leopoliensia, Pelationum [львівські ґродські міські акти, *латин.* — *Упоряд.*], t. 330, ст. 456).

«Зигмунт Авґуст, з Божої ласки король польський, в[еликий] кн[язь] литовський, руський, пруський, мазовецький, жмудський і т. и., пан і дідич всім по сполу і особливо вельможній Беаті з Костельця, вдові по вельможнім Іллі, князю Острозькім, і вельм[ожній] Гельжбіті, її дочці, і всім її слугам усякого стану, вірним Нам і милим, Нашу ласку королівську. Вельм[ожна] Гельжбіта, княжна Острозька, була в

Одержаний королівський мандат не то, що не заспокоїв княгиню, але ще побільшив її опір. Поки в місті приготовувано нові примусові кроки для виконання королівської волі, обляжені в монастирі відправили нове, вже третє незвичайне весілля. Незважаючи на доконане в Варшаві вінчання Гальшки з гр. Ґуркою, княгиня Беата віддала тепер свою дочку заміж за князя Семіона Слуцького і веліла їй стати з ним до шлюбу в домініканськім монастирі, а надто постаралася, як сама призналася пізніше, щоби се вінчання не було лише самою сакраментальною формальністю.

Пан Лука Ґурка, мабуть, боявся такої евентуальности і напирав чимраз дужче своєю облогою на монастир, так що в місті боялися, що кождої хвилі може прийти до розливу крови. Тривога в місті зросла до тої міри, що був намір просити помочі у коронного гетьмана. Та міський староста зробив швидкий кінець тій боротьбі. В обрубі монастиря не було криниць і він діставав воду рурами з поблизької гори. Староста велів заткати ті рури і ждав спокійно на наслідки сього маневру. Наслідки показалися швидко. Коли донесено княгині, що води нема, вона злякалася дуже і ще вечором того дня вислала двох своїх сторонників до старости з просьбою повідомити короля, що її дочка тим часом узяла шлюб із князем Слуцьким, і що пан гр. Ґурка не має чого більше добиватися від неї. Тож нехай дасть їй спокій. Староста, пан Лукаш Ґурка і його брат Станіслав прийняли висланців княгині та їх немилу для них відомість дуже неприязно.

Нашій присутності пошлюблена вельм[ожному] Лукашеві, графові з Ґурки, воєводі ленчицькому і старості буському. Тому, бажаючи, аби подружжя, доконане постановою Нашої поваги, дійшло до виконання, розказуємо шляхотному Петрові Барзому, старості львівському, а Нашому секретареві та дворянинові, аби ту княжну Гельжбіту, взявши від матері, віддав вельм[ожному] Лукашеві, воєводі ленчицькому. Тому наказуємо Вам усім, аби ніхто з Вас ані разом, ані поодиноко не важився спротивлятися шл[яхтичеві] Петрові Барзому, ані чим-будь противитися виконанню нашої волі та наказу, аби він, узявши саму княжну Гельжбіту від матері, міг віддати її вищезгаданому мужеві; а се під великою Нашою неласкою і карою на кождого, хто поступав би противно. Дано в Пйотркові на соймі дня 5 лютого р. 1559, а Нашого панування р. XXX. Зигмунт Август, король» (A. Przezdziecki, op. cit. ст. 128–9). — *[Іван Франко].*

— Се так не піде, — сказав староста, — як бажає собі княгиня. Своїм опором вона скомпромітувала не тільки королівську гідність, але також свою добру славу і шляхотство свойого дому.

Щоб, одначе, усунути всякі дальші непорозуміння, староста з братом пана Ґурки удався знов до княгині. Сим разом вона прийняла державного урядника, і сей зумів так остро промовити їй до сумління і так живо представити їй законні наслідки двоженства, що княгиня Беата, смертельно перелякана, зовсім забула про свої горді плани і про свою погрозу радше пробити штилєтом груди своїй дочці й собі, ніж піддатися. Коли староста вийшов від неї, вона сиділа скулена, мов зломана.

Другого дня пополудні староста прийшов знов, сим разом сам, бо княгиня просила його не брати з собою більше пана Ґурки. Він просидів у неї аж до півночі. Раз по разу він толкував їй небезпеку її положення і намовляв до піддання, а коли се не помагало, пустився до погрози. Се нарешті мало успіх. Княгиня Беата прирекла йому слідуючого дня віддати йому свою дочку «в секвестр».

Вона додержала слова, числячи на те, що король відступить від свойого домагання, коли дізнається, що сталося тим часом у домініканськім монастирі. Вона не сумнівалася ані хвилі, що всі повірять її оповіданню про шлюб Гальшки з князем Семіоном Слуцьким. При тім вона мала приятелів при королівськім дворі, і, коби лише вийти із страшного положення, в яке поставила її облога, можна було знов надіятися не одної щасливої переміни.

Другого дня забрав староста сам княжну до носилок. Він сам стояв при східцях носилок, коли молоду даму принесено до замку, і оказував їй усякі можливі чемності. Княгиня лишилася в монастирі, а замість неї сестра старости дбала про всі потреби княжни. Гальшка була в дуже сумнім настрою по розлуці з матір'ю, а на замку весь день сиділа на канапі, обернена лицем до стіни, не беручи до уст ніякої поживи, крім тої, що прислала їй мати. Королівському дворакові Ґурніцькому, що приніс був розпорядження короля, а тепер зі звітом про його виконання мав вертати до Варшави, вона власноручно вручила лист до короля. Безпосередньо за Ґурніцьким поїхав також до коро-

лівського двора повновласний графа Ґурки. Коли король одержав листи, запитав Ґурніцького:

— Чи то правда, що в монастирі відбувся шлюб княжни з князем Семіоном?

Ґурніцький оповів, що знав. Лице короля захмарилося тим більше, що він не був прихильний родині Слуцьких, до яких ягайлонська династія мала уразу ще з давніх часів. Про плани княгині Беати подружити Гальшку з князем Слуцьким дійшла короля вість уже досить давно, але він був настільки легковірний, що звірився зі своїми побоюваннями князеві Радивилу, не догадуючися навіть, що сей через свого секретаря допомагає до виконання сього плану. Відкриття, яке приніс Ґурніцький, мусило тим більше засмутити і розсердити короля. Сим разом він не довго отягався зі своїм рішенням, і воно випало на користь графа Ґурки. Але сей майже не потребував уже його. Староста львівського замку не додержав свойого слова, даного княгині Беаті, що не віддасть Гальшки пану Ґурці доти, доки король не буде повідомлений про все. Даремно Гальшка пробувала противитися старостинському наказові, даремно опиралася, коли її силою всаджувано до карети, яка мала вивезти її зі Львова. Не зовсім ясні вислови оповідання про те, що сталося того вечора, позволяють догадуватися, що її виведено справді після насильного всадження до карети.

Про княгиню Беату в часі сеї катастрофи не чуємо нічого. Вона спакувала в два куфри свої дорогоцінності і лишила їх опечатані в монастирській пивниці, а сама від'їхала. Кілька місяців пізніше бачимо її в Кракові, окружену правниками і зайняту вповні заходами, щоб щонайменше розвіяти всі надії гр. Лукаша Ґурки на багату спадщину. Все, чим тільки могла вона розпоряджати самостійно: свій посаг, своє віно, свої добра, викуплені в заставу, свою часть острозького замку, одним словом, усе, що одержала від мужа та понабувала вищезгаданими заходами, вона записала Семіонові Слуцькому, «свойому зятеві», як остентаційно пишеться в документах. Натомість князь Семіон Слуцький того самого дня видав документ, до якого пергаменової карти привішені ще досі вісім печатей, яким передає і запевняє «княгині Ілліній, матері своєї жін-

ки, княжни Гальшки, самостійне завідування і розпоряджування всіма тими зробленими йому даровизнами аж до кінця її життя». Але особлива коміка лежить у факті, що король усі ті документи, де говориться про «зятя» і «жінку», яких законности він не признавав, потвердив ще того самого дня і вдостовірив королівськими печатями.

V

Недалеко панського двора теперішнього містечка Шамотуми в Познанщині, який тепер належить до пануючого князя Саксонсько-Кобурсько-Готайського, стирчить велика будівля, подібна до вежі, збудована в початках XVI в. правдоподібно зразу для цілей оборони. Ще й досі сю вежу звичайно називають «баштою», а людова традиція називає її «вежею чорної княжни». Ще й досі в устах довколичного люду живуть різні перекази про сю будівлю. Одні оповідають, що якась князівська дочка полюбила парубка з низького стану, а що батько сердився за те, втекла потайно з дому. Опущена всіма, вона, терплячи голод й недостаток, блукала по сусідніх селах, поки батькові гайдуки не зловили її і, надівши їй чорну маску на лице, не замкнули її до сеї вежі. Відси, кажуть, пішла й назва місцевости Самотули, що значить «самітна тулачка», яку німці переробили на «Замтер». Інші знов оповідають, що в багатого дідича сього двора вродилася колись дочка з лицем чорним, як у мурина, а нещасний батько, соромлячися показати на світ своє дитя, так страшно покривджене природою, замкнув свою дочку на все її життя в тій вежі.

Сі оповідання показують добре, як у народній фантазії переміняється історія на дивоглядні перекази. Бо направду дівчина в чорній масці і дівчина з чорним лицем, і загалом чорна княжна, яку людова фантазія зробила жителькою сеї башти, — се все одна й та сама особа, а власне, ніхто инший, тільки княжна Гальшка Острозька.

Сюди до свойого батьківського замку завіз гр. Лука Гурка свою жінку зі Львова, не вважаючи на її опір, коли король дав йому власть над нею. Та даремні були всі його просьби й намови, щоб вона піддалася обов'язкам подружнього життя. Гальшка не хотіла ані знати, ані бачити накиненого їй мужа. Чи то бажаючи присилувати її, чи лише

тому, аби не дати їй утекти, гр. Ґурка замкнув молоду жінку до башти, у якій вона, відділена від усього світу, мусила провести багато літ. В пасивнім опорі, який княжна ставила своєму мужеві, бачимо виразний знак того, що величезна сила волі її матері перейшла потрохи також на дочку. Можна прийняти за правду, що Гальшка весь час своєї неволі в тій вежі не переставала носити жалібну чорну одежу. Адже ж вона більше, як хто инший, мала підставу жалувати своєї страченої молодости і своєї коханої матері, про яку знала, що жиє, але від якої жорстока доля відлучила її невмолимо.

Її мати, княгиня Беата, зовсім не думала без опору піддатися долі. Вона ані на хвилю не переставала заходитися та добиватися, не лише в короля, але, можна сказати, в цілої суспільности, щоб увільнити свою дочку, як вона казала, «з вавилонської неволі». Вона готова була навіть, якби запотребилося, відшкодувати гр. Ґурку за матеріяльні страти, понесені в тій авантурі, аби тільки звернув їй дочку. Король поручив ґнезненському архиєпископові і примасові королівства, а також познанському єпископові Чарнковському, який у Варшаві доконав відомого силуваного шлюбу, розглянути справу подружжя Гальшки, а Беата, що тепер вповні стояла під впливом та порадою воєводи Мартина Зборовського, який так страшно помстився за неї на князі Дмитрі Сангушкові, писала також проречисті листи до примаса, щоб допоміг їй визволити дочку.

Пан Лукаш Ґурка, як кальвініст, щоправда, не належав під власть архиєпископа, навіть у подружніх справах. Але примас був його свояком, а надто займав у Польщі таке впливове становище, що гр. Ґурка не міг відмовити його запізванню ставитися перед ним. Проте різниця інтересів була така глибока, що про якесь порозуміння годі було й думати. Примас намовляв Ґурку до згоди з княгинею Беатою, але пан Ґурка ні про що й чути не хотів, як тільки про те, щоб дійти до згоди зі своєю жінкою. Годитися з иншими за свою жінку — се видавалося йому зовсім осоружним. Він збув примаса тим, що обіцяв йому порадитися зі своїми приятелями. Але вже 27 вересня 1559 р. він заявив примасові зовсім достойним письмом, що всі його приятелі згідні з ним у тім, що він обтяжив би свою совість, коли б

увійшов в переговори з князем Семіоном Слуцьким. «Бо о те тільки ходить княгині, — писав він. — Але ж я взяв княжну собі за жінку, взяв із нею шлюб по-християнськи, взяв її на розказ короля, що як християнський монарх поручив мені взяти до свойого дому пошлюблену мені жінку. Вона в моїх руках, я бережу її як свою подругу, а тепер маю йти і торгуватися за неї? Се не моє діло. Се нарушило би мою честь і мою гідність. І з ким маю торгуватися? З чоловіком, що хотів видерти мені чесне ім'я мойого дому, безчесно підсунувся до жінки, пошлюбленої мені з ласки короля, і без ніякої законної підстави присвоїв собі її маєтності? У мене нема нічого святішого на світі, як моя чиста совість і моя честь, а вони не позволяють мені зробити те, що радить мені Ваша Святобливість».

Примас повідомив короля про безуспішність своїх заходів, а сей доніс про се князю Радивилові. З їх листів міг переконатися примас, що не може числити ані на постійність короля, ані на поміч князя Радивила. Тому він рішився попробувати ще раз, чи не розмотає сього клубка чисто законним способом. Він признає, як пише в однім листі до пана Ґурки, що, з одного боку, треба мати на увазі совість одної сторони, але, з другого боку, не треба спускати з ока також інтересів другої. Він просив, щоб прислано йому нарешті оригінальний акт варшавського шлюбу, щоб міг сам наочно переконатися і через инших упевнитися, «чи в ньому все-таки нема діри». Коли б, віднайшовши її, вдалося уневажнити той нещасний шлюб, поступаючи без нарушення божеського порядку в тій справі, то се був би найліпший вихід, який тільки можливий.

Нема сумніву, се вже була не мала річ, коли примас загадував кальвіністові засягнути ради у людей, свідущих у Біблії та в канонічному праві, про важність його шлюбного акту, але, на лихо, той акт із 16 лютого 1556 р. такий ясний, виразний і недвозначний — маємо його текст перед собою, — що ані примас, ані жаден знавець Біблії не міг дошукатися в ньому пожаданої для нього «діри». «Не можу добачити нічого, — писав примас до познанського єпископа, — що могло б уневажнити те подружжя, і тому сердечно жалую нашого спільного приятеля, графа Лукаша. Держати у власнім домі ворога, не мати ані одного ве-

селого дня, ані потомства, ані навіть надії на якусь родинну радість, — справді, треба бути хіба залізним, аби се витримати. А до того додаймо ще, що та пані змазана вже князем Слуцьким і то так прилюдно, що сього не закриєш ніяким покривалом».

Примас виливає все, що наболіло в нього на душі, перед своїм товаришем єпископом. Він роздивляє сю справу із одного і другого боку, підносить думку, чи не можна би виточити розводовий процес ob adulterium[1], а потім міркує знов, чи не потерпіли би на тім світські інтереси його приятеля. Він особливо не довіряє змінним настроям при дворі і розпаношеним там інтригам і переконаний, що король не має настільки сильної волі, аби успішно опертися таким впливам. Довге письмо примаса до довіреного єпископа позволяє нам глибоко вглянути в душу того церковного достойника, із тим більшим задоволенням ми пізнаємо в ньому щонайменше благородний і чесний характер, оскільки окружаючі його особи зовсім не викликають такого враження.

Друга проба довести до порозуміння сторін не вдалася зовсім, бо примас був змушений узяти на себе королівську місію до Відня, а Ґурка й познанський єпископ були перешкоджені хоробою. Так само розбився план з'їду сторін у гетьмана Тарновського, за яким промовляв особливо Мартин Зборовський. Княгиня Беата писала тоді до Зборовського: «Ах, коби Богу подобалося зрушити серце примаса, аби тільки бідна, нещасна невільниця, моя дочка, вийшла з в'язниці. Бо того я певна, що при Божій помочі з неї не видусять нічого. Щодо себе самої ручу Вам, що волю тричі вмерти, ніж піддатися. І се знаю також про свою кохану дочку».

Зборовський відповів безнадійно, що не бачить способу поєднати «скрайні» бажання обох сторін. Пан Лукаш Ґурка висловив перед ним свій намір стояти на тім, що скажуть учені люди. Коли вони признають його подружжя неважним, він радо віддасть княжну, а тільки піднесе претензії о відшкодовання, знаючи її нехіть до нього. Коли ж знавці висловляться за законністю подружжя, тоді княгиня

[1] Через перелюб (*латин.*). — *Упоряд.*

повинна нарешті заспокоїтися. Гальшка повинна признати себе його жінкою, а мати нехай завідує маєтком до своєї смерти. Але йому здається, що княгиня не захоче пристати на се.

Беата була невтомима. Вона зверталася до різних осіб і з різними планами. Коли примас, вертаючи з Відня, переїздив через Краків, вона поручила предложити йому дарунок, аби позискати його для себе; розуміється, він відкинув дарунок, і то, здається, не без обурення. Тяжко зажурена, написала княгиня про се краківському воєводі Тенчинському*, а коли се письмо не було удаванням, обчисленим на ефект, то треба признати, що Беата вміла дуже зворушливо представляти свій материнський біль. Вона проклинає свій багатий спадок, що ввігнав її дочку в таке нещастя. Вона рада понести всяку жертву і готова дати пану Ґурці 10 000 талярів відшкодовання або й ще більше. Коли се не поможе, то мати й дочка мусять згинути в розпуці, бо не піддадуться ані вона, ані «княгиня Слуцька», як остентативно кождого разу називає свою дочку. Вона просить воєводу склонити примаса, аби переводив сю справу радше в Польщі, як у Литві, хоч там міг би був числити на підмогу Радивила.

Даремно впоминав її воєвода, аби дожидала рішення архиєпископа. Се була для неї мала потіха, бо в душі вона не довіряла примасові. Вона підозрівала, що він нарадив королеві силою віддати її дочку пану Лукашеві, а за примасом догадувалася впливу свойого шваґра, князя Василя Острозького. Нарешті, її недовір'я переходило з одного на другого, бо ні в кім не знаходила співчуття. Між усіма листами, які дійшли до нас із того часу, не знайдеться, мабуть, ані один, що міг би дорівняти Беатиним листам силою чуття та наглядністю представлення. Жаль і пристрасне завзяття піддають їй таку проречисту мову, що робить майже трагічне вражіння; надто вона вміє поводитися так зручно, що не можна відмовити їй значного дипломатичного таланту.

Нараз трафився випадок, що зробив зворот у всіх тих неясних відносинах. В 1560 р. умер князь Семіон Слуцький. Коли Гальшка справді була пошлюблена йому в львівськім монастирі, то щонайменше з сього боку тепер була свобідна.

Примас проявив тепер незвичайну рухливість. Сам з розказу короля він удався до Шамотул і застав Гальшку, що, власне, видужала після гарячки. Пізніше говорив Лукаш Ґурка, що вона відкинула всякі переговори, як непотрібні, бо не вона сама, але тільки її мати може тут рішати. Кому о те ходить, нехай умовиться з нею, а вона безумовно піддасться материній волі. Пан Ґурка сам подякував королеві покірним письмом за ненастанне заняття його долею, а в листі до князя Радивила висловив надію, що тепер по смерті його супірника можна ждати корисного розв'язання трудностей.

Цікава річ, що всі особи сеї «трагедії», як звичайно в тих часах називано сю справу, з довір'ям відносилися до князя Радивила, хоч він, без сумніву, грав дволичну роль. Саме з тих днів, коли писав до нього Ґурка, маємо лист князя до Беати, в якім він іще побільшує її й без того немале недовір'я до всіх людей і не вагається навіть кинути підозріння на примаса. «Напевно, — писав він, — примас буде змагати до того, аби зшивати, а не пороти. Коли би княжна Гальшка була так легкомисна і пристала на се, то се вийшло би їй і нам на шкоду. Бо хоч би Ви пану Ґурці признали й 100 000 золотих, він не задовольниться й тим, повитягає якісь давніші рахунки і захоче дістати один або другий замок. Також не один старший своєк захоче дістати дещо. Не знаю чи й архиєпископ знаходиться в тім ділі безплатно. А там іще один єпископ, а за ним іще хтось инший. Подумайте добре, яких сум треба на те все».

Говорити княгині такі речі — значило укріпляти її в її опорі. Вона боялася, що архиєпископ, який, власне, вибирався в дорогу до Вільна, зрадить перед князем Радивилом, як далеко вона поступила вже в своїх уступках щодо відшкодовання, і просила краківського воєводу Тенчинського остерегти архиєпископа, аби якнайбільше мовчав про її обіцянки. Сей справді написав до примаса, що се спричинило би смерть княгині, коли би процес перенесено до Литви. Вона живе в його маєтності Красніку тільки тому, аби бути ближче своєї дочки і визволити її. Вона не знає иншого щастя на землі, як тільки свободу своєї дочки. От тим-то найбільше її змагання йде до того, розв'язати справу тут (у Польщі), а не вертати туди (до Литви) «між тих, — на її думку, — хижих вовків».

Між усіма людьми, що мали стичність з княгинею, ніхто, здається, не спочував та не помагав їй щиріше, як той краківський воєвода. В своїй дальшій кореспонденції з примасом він з почуттям обурення говорить про ненастанні зневаги та напасті, яких допускається її швагер князь Василь супроти вдови. Він жалується, що життя в комірнім уже знесилило колись цвітучу жінку; він шукає способів і доріг захистити її перед такою нечуваною кривдою. Але кінець кінцем і сей пан не міг удіяти нічого.

Хоч як дуже довіряла Беата сьому свойому опікунові, все-таки їй здавалося, що не слід зривати також із князем Радивилом. Вона вислала до нього двох своїх довірених з листами, що висловляють увесь біль її душі. «Ся нещаслива доля моєї нещасної дочки діткнула мене так тяжко, що через се я стратила розум, здоров'я і все инше. Отак, скніючи серед ненастанного плачу та журби, я, бідна, не знаю, що чинити маю. Але доки тільки у мене душа в тілі і думки в голові, я не перестану просити Вас і благати, і жебрати помочі. Змилуйтеся, поможіть, спасайте нещасну, пригноблену та мучену невільницю, визволіть її з в'язниці як милосердний християнський пан!»

Нарешті примас довів до того, що можна було усталити з'їзд обох сторін. Він призначив на се містечко Пйотрків, де звичайно збиралися сойми, і визначив реченець на Громничну неділю 1561 р. Але княгиня не потягала на се. Одно те, що їй занадто довго було ждати, а друге те, що, на її думку, до Пйотркова в той час збереться дуже багато людей. «Де багато голов, там багато думок, а кождий захоче показати себе», — сказала вона до воєводи Тенчинського, який також почав уже тратити терпеливість. «Сиджу тут майже як мученик, — писав він до архиєпископа, — і ніде не знаходжу спокою». Ще раз він розважає шанси угоди, і найцікавіше в тім його міркуванню те, що він уважає себе вправі допустити лагідніше трактування справи з боку княгині. Між иншим, він думає, що може приректи примасові, що княгиня заспокоїться, коли побачить, що Гальшка згодиться бути й лишитися жінкою Ґурки. Здається, що надія побачитися з дочкою настроїла княгиню лагідніше, бо вона вірила, що може напевно числити, що Ґурка привезе головний предмет спору, Гальшку, з собою на з'їзд.

Новим і страшним ударом судьби для княгині було те, що воєвода Тенчинський умер в перших днях грудня 1560 р. В нім вона, як писала примасові, стратила «батька сиріт». Тепер мусила сама вести свою справу. «Богом і його святим іменем заклинаю Вас, — писала вона до архиєпископа, — і слізно благаю довести се діло до кінця. Се одно стоїть непохитно, що при Божій помочі від нас обох ніхто не вимучить нічого такого, щоби противилося нашій совісті й нашій честі. Бо сей пан Ґурка так уприкрив нам се нужденне існування, що не тільки в християнстві і в поганстві, але навіть у пеклі не стерпіли би стільки несправедливости, скільки зазнала я зі своїми дітьми». (Сим множним числом вона обіймає також помершого князя Слуцького.) «Через сей проклятий маєток, — пише вона далі, — пропали ми без вини. Мене гризе совість, що моя дочка задля сього мізерного багатства так довго мусить терпіти неволю тіла й душі. Але не тільки страту її маєтку, також і страту мойого — Бог свідок, що чесно набутого посідання і мойого здоров'я я переболіла би, якби тільки знала, що моя кохана дочка, княгиня Слуцька, відзискала свободу».

Хоч як унижено висловлялася Беата перед примасом, то все-таки вона не довіряла йому. Майже рівночасно вона писала до Радивила, що не обіцяла нікому нічого і покладає всю надію на нього, бажаючи тільки, аби її дочку яким-будь способом із того пекóльного нехристиянського Вавилона привезено до нього до Литви, а тут уже вона сяк чи так визволить її.

На сю комбінацію не хотів, одначе, ніяким способом пристати її приятель Мартин Зборовський, який від смерти воєводи краківського знов зробився її дорадником. Він стояв на тім, що Беата найскорше дійде до своєї цілі через стрічу з Лукашем Ґуркою перед архиєпископом. Архиєпископові ж він витолкував, що Гальшка тоді в Варшаві тільки «conditionaliter» (условно) зізволила на подружжя. В тім «conditionaliter», на думку Зборовського, була, власне, та «діра», якої сам архиєпископ шукав колись так усильно. А що услів'я — згода матері — не сповнилося, то подружжя можна розлучити. Але поперед усього не треба забувати, що княгиня тільки тоді вдасться в дальші переговори, коли

її дочка буде свобідна. В такім дусі він написав також до Лукаша Ґурки.

Лукаш Ґурка подякував пану Зборовському за його старання і заявив свою готовність на з'їзд у Середопістя 1561 р., бо Пущення вже було минуло. Він стояв при своїм, виключаючи всякий сумнів, що Гальшка — його законна супруга. Тільки питання, чи має розійтися з нею, він годився піддати третейському судові. Бо й він хотів увільнитися від Гальшки не задля неї самої, але задля неласки старої княгині і задля трудностей, які вона робила йому із-за своєї доньки.

І так здавалося, що зближається день угоди. Але чим більше він наближався, тим різкіше підносила Беата як конечне услів'я освободження Гальшки, тим остріше і ненависніше висловлялася в своїх листах до примаса. Примас одержував, мабуть, таке саме враження, як Лукаш Ґурка, який жалувався на те, що «княгиня Беата співає все ту саму пісню» і не тільки повторяє все ті самі думки, але також уживає все тих самих слів. Була тільки та різниця між її листами до князя церкви і до світського магната, що в перших вона частіше згадувала про Бога й сумління, і про свою готовність «лишитися голою хоч до сорочки».

Тим часом надійшла умовлена неділя, але до стрічі спорячих сторін ніяк не доходило, і примас задумав тепер назначити її на Провідну неділю, на день 13 цвітня. Але не беручи надто дословно жертволюбности княгині, запитав її вперед, скільки відшкодовання думає вона дати пану Ґурці. Зборовський поспішив відповісти, що княгиня, хоч не почувається до обов'язку, але тільки, аби освободити дочку, готова дати 60 000 золотих. Він додав, що вона згодиться підступити й до 100 000, аби тільки точно додержано реченця з'їзду. Щодо сього видається йому пан Лукаш таким недбалим і неточним, як і у всяких инших ділах. Архиєпископ зробив би добре, якби назначив вчасніший реченець, може вже на неділю Laetare, бо йому тяжко буде вдержати княгиню в прихильнім настрої, тим більше що вона одержала власноручний лист єпископа познанського, в якім сей признає, що дав Гальшці шлюб тільки условно.

Примас одержав також анонімний лист, у якім остережено його перед «непостійністю жіночого пола». Сказано

там, що княгиня вправді говорить тепер таке, що їй уперед і на думку не приходило, що готова заплатити 100 000, але коли пан Лукаш дасть себе зловити на ту обіцянку, то ще дуже сумнівно, чи княгиня дасть гроші. «На мою думку, — кінчить анонімний кореспондент, — пан Лукаш волів би зректися невдячної жінки, ніж мати задля неї багато клопотів, яких княгиня не перестане йому робити до своєї смерти, повинен зірвати всякі зносини з людьми, що не знають ані Бога, ані чесноти».

Нарешті княгиня Беата заявила примасові виразно, що готова заплатити 100 000 золотих за увільнення «княгині Слуцької». Не досить того: коли би пан Лукаш обчислив свої страти ще вище, а примас узнав його претензію, вона дасть ще більше. Але нехай діло дійде тепер до кінця! «Коли се не станеться тепер, — писала вона далі, — то не можу утаїти сього перед Вашим Преосвященством, що мій ворог у такім разі не дістане з мойого добра нічого. Навіть при найліпшій волі я не буду в стані пізніше дати йому нічого, бо в мене не буде нічого. Се я виясню Вашій Милості усно не в довгім часі».

Ся не зовсім зрозуміла погроза ввела примаса ще в більше заклопотання. «Княгиня хоче бачити свою дочку свобідною, — писав він до пана Лукаша, — а Ви не хочете віддати її. Як же ж я можу довести вас до згоди?» Хоч здавалося зразу, що пан Лукаш радо пристав на з'їзд, але направду він виявляв мало охоти справді станути на ньому. Всі реченці були для нього занадто вчасні, не в пору, а супроти Зборовського він виявив зачудування, що сей приступає до нього з наміром торгуватися за його жінку. Архиєпископові на його запитання, що думає сама Гальшка про се, він доніс, що «вона говорить про се діло скромно і без турботи, кладе все на волю матері, бо присягла собі не зробити нічого без її згоди». Ще раз він заявив зовсім рішуче, що не покине своєї жінки, а щоб людям дати доказ, що вона справді його жінка і що стара княгиня без підстави напастує його, він згоджується на з'їзд, аби на нім «при Божій помочі та при участі архиєпископа зробити кінець тій трагедії».

Зборовський ще раз радив йому усильно не відкидати легкодушно пропозиції княгині, бо «страшно подумати,

що зробить вона в разі його опору. В усякім разі пан Ґурка в такім випадку не дістане нічого з її маєтку, — про се вона вже подбає, хоч би мала заплатити за се життям». З другого боку донесено також примасові, що княгиня давала бланкет на всі умови для увільнення своєї дочки; вона прийме і підпише все. «Але коли пан Лукаш не пристане на се і коли він надіється моєї смерти, — а життя не може ніхто купити собі, — то не буде мати з того ніякої користи, доки у мене душа в тілі. Яке тільки право прислугує матері, я дійду всього, аби видобути мою кохану дочку з рук того пана. І нехай він не думає, що Гальшка, входячи в літа, зробиться ласкавішою для нього; вона радше згине в нужді, ніж мала би піддатися йому. Коли се буде потрібне, ми запишемо се своєю кров'ю, що не можемо поступити инакше».

І княгиня Беата додержала своєї присяги. Розуміється, до задуманого з'їзду не дійшло. Ще три роки тяглася боротьба нещасної княгині з паном Лукашем Ґуркою, який тим часом, невважаючи на свої прикрі родинні відносини, доступив гідности познанського воєводи.

Нарешті, в р. 1564 Беата знайшла спосіб справдити свої погрози, позбавити свого ненависного, силою накиненого зятя своєї спадщини і помститися на нім.

Між товаришами турецького посла, який у цвітні 1564 р. прибув до польського двора, був також поляк, воєвода серадський, Войтіх Ласький*, чоловік відважний і відомий авантурник, що здобув собі великий розголос своїми походами на Волощину, рицарська постать у досить великім стилі. Він причинився дуже багато до посадження волоського деспота Якова Геракліда на господарському стільці і за се в дарунку одержав твердиню Хотин*. По упадку і насильній смерті Геракліда зажадав султан від Польщі віддання Хотина. Король Зигмунт Авґуст відкликався до патріотичного почуття Войтіха Ласького, і хоча смілий войовник на волоську виправу виложив зі своєї кишені 100 000 золотих, все придане своєї першої жінки, а Хотин одержав як одиноку відплату за ті кошти, то проте не завагався ані хвилі піддатися королівському покликові і видати туркам твердиню без жадного відшкодовання. Отже, герой, рицар, патріот і правдивий шляхтич!

Войтіх Ласький мав 31 літ і від трьох літ був вдівцем, коли зробив сю велику патріотичну жертву. Княгиня Беата Острозька постановила відшкодувати його за се. Хоч їй почався вже 49-ий рік, вона 12 цвітня 1564 р. віддала молодому вдівцеві перед престолом руку й серце, а незабаром після сього незвичайного шлюбу записала княгиня своєму вибранцеві всі свої посілості і замки, як ті, що мала по своїх родичах, так також і добра Острозьких, які розширила ще закупами, і зробила з рицаря одного з наймаєтніших панів у краю. Король Зиґмунт Авґуст потвердив сей запис.

Але пан Ласький відплатив вельможній княгині чорною невдякою. Він відвіз свою підстарілу жінку до свого батьківського замку Кешмарку на Спішу і замкнув її там у вежі, в якій вона знайшла таку саму неволю, яку терпіла її дочка в Шамотулах. Нещасливій матері довелося ще жити довгі літа, але своєї вітчини вона вже не побачила ніколи.

VI

От так незвичайний збіг обставин поклав обі женщини в положення оскільки подібне, остільки сумне. Само собою насувається припущення, що жорстокий та беззаконний поступок Войтіха Ласького був доконаний не без впливу тих осіб, яким пристрасна непосидючість княгині Беати та її ненастанні жалоби були невигідні та надоїли. Особливо роль короля в тій остатній події була так само неясна, як тоді, коли він своїм підписом потвердив запис Беати на користь князя Слуцького, хоч сей там виразно названий зятем, а протегована ним Гальшка та Лукаш Ґурка збуті мовчанкою, мов би не існували зовсім. Що він у 1565 р. знов признав і потвердив даровизну Беати на користь Войтіха Ласького, то се не було суперечне з його власними розпорядженнями, і хоч, може, він і не похваляв рішення княгині ввійти в друге подружжя, все-таки він не мав права перешкодити сьому ані не допустити виниклого з того перенесення свобідного посідання княгині. Здається, одначе, що в усуненні княгині через позбавлення її свободи король не мав інтелектуальної участи. Маємо відомість, що Войтіх Ласький у 1565 р. приготовляв на власну руку новий похід на Волощину наперекір бажанням Зиґмунта Авґуста і для сеї цілі нарушив великі багатства

своєї жінки, а щоб забезпечити себе від її супротивлення та жалоб, він ужив жорстокого способу замкнути її до в'язниці. Коли би сей зв'язок полягав на правді, в такім разі король Зиґмунт Авґуст справді не мав би ніякого інтересу в ув'язненні княгині. Тільки протягом років мусили довершитися факти, про які не знаємо нічого і які спровадили порозуміння між Войтіхом Лаським і королем. Бо, на наше диво, переконуємося з документів, записаних у королівських канцелярійних книгах, що в 1570 р. Войтіх Ласький записав королеві всі добра, одержані від його нещасливої жінки, задержавши собі лише досмертне вживання п'ятьох замків. Можливо, що ся в мотивованні не зовсім зрозуміла цесія не була серйозною, але у всякім разі будиться підозріння, що король не міг із чистим сумлінням думати про жінку, що марнувала свої літа у в'язниці. В усякім разі він, поки жив, не зробив нічого для її освободження. Його смерть у 1572 р. також не змінила нічого в нещаснім положенні матері й дочки. Аж у початку 1573 р. усміхнулася мученій від молодости Гальшці надія свободи. Пан Лукаш Ґурка, що, як сказано, тим часом став воєводою познанським, захорував нагло на карбункул і вмер швидко потім у Познані. Тіло похоронено в Курніку в навмисно для того збудованій каплиці, бо єпископ познанський не хотів дозволити похоронити бувшого кальвініста в його родиннім гробі в катедральнім костелі.

Гальшка відзискала свободу. Свобідною у властивім значінні того слова вона досі не була ще ніколи. «Чорна княгиня» народної поговірки виїхала з темного бастіону, в якім просумувала 12 літ свойого найкращого життя. Вона мала 34 роки, коли третій раз повдовіла. Ніколи вона не піддалася похоті Лукаша Ґурки, ніколи не спроневірилася своїй постанові улягати волі своєї матері. Аж по смерті Ґурки вона щонайменше в урядових актах признавалася до свойого законного подружжя з ним, називаючи себе «Графиня Ґурка»; в приватних листах підписувалася «Княгиня Острозька».

Безпосередньо по смерті Лукаша Ґурки його брат Станіслав Ґурка завіз її до Познані, де вже дожидав її братанич Януш, син князя Василя Острозького*, з великою дружиною, аби проводити її до Бубна, на двір її стрийка, того са-

мого князя Василя, що колись зробив їй таку пакість. Іншого прибіжища, крім того свояка сумнівної любови, не мала ся багата дідичка в литовськім краю. Трудно повірити відомості, буцімто Гальшка з власної волі прирекла незабаром свою руку одному зі своїх свояків, і що те подружжя розбилося з невідомих причин. Можливо, що сю відомість сплодило бажання її рідні. З одного дохованого до нас листа видно, що почуття зруйнованого до тла життєвого щастя було у княжни таке сильне, що вона навіть не допускала до себе надії на основання нового домашнього огнища. Можливо, одначе, що вона згодилася на заручини з одним зі своїх свояків, аби тим способом дати своїому родові право домагатися звороту її дібр. Бо коли князь Василь Острозький у часі неволі своєї братанки, здавалося, зовсім не дбав про острозькі добра, почав тепер розвивати жваву діяльність для впорядкування маєткових відносин Гальшки. Діло було нелегке, раз тому, що через смерть короля Зигмунта Августа в р. 1572 і доконаний потім вибір Генріха Валуа* настало в Польщі велике заворушення, яке не давало публічним властям відповідної сили для переводження приватних правних претензій; а друге тому, що, власне, Войтіх Ласький, невірний муж Беати і головна особа в процесі за її добра, так сильно заслужився при виборі короля Генріха Валуа, що можна було надіятися, що прихильність нового короля влегшить йому відперти всі оскарження. В усякім разі Войтіх Ласький швидше здужав позискати для себе короля Генріха, ніж заступники Гальшки, бо він належав до посольства, яке вдалося до Парижа, аби спровадити сина Катерини Медічі* на польський трон. Побут пана Ласького в Парижі мав для нього, одначе, як побачимо зараз, дуже нещасливі наслідки.

Невважаючи на те, що Ласький мав можність запобігти ласку короля, справа Гальшки закінчилася великою виграною. В лютім 1574 р., в часі коронаційного сойму, видав король Генріх декрет, яким попереду усього всі добра, записані Беатою Лаському, а Лаським короні, мали вернути в посідання одиноко управненої княжни. Тільки свобідна власність її матері Беати, яку вона одержала силою заповіту свойого першого мужа Іллі Острозького, тих 33 082 золотих і гіпотека в сумі 15 000 золотих були присуджені її

другому мужеві. По сплаті тих сум опинився весь величезний спадок знов у руках законної властительки — княжни Гальшки. З декількох записів, що дійшли до нас, особливо, з запису з д[ня] 15 мая 1576 і и., в яких Гальшка раз по разу говорить про свою змарновану молодість, бачимо, що князь Василь працював на свою власну користь, бо княжна віддала йому та його дітям увесь свій маєток.

Ті немногі літа, в яких вона могла ще тішитися почуттям своєї нарешті відзисканої свободи, провела Гальшка тільки з одною думкою — освободити свою нещасну матір із тюрми, в яку вона попала через нечуване віроломство свойого мужа. Хоча Гальшка не могла особисто розвинути на користь Беати такої агітації, яку колись провадила Беата на користь своєї дочки, то все-таки нема сумніву, що вона спонукала свойого стрия Василя зайнятися долею ув'язненої в Кешмарку своєї братової. Доки Гальшка сиділа в вежі в Шамотулах, він, скільки відомо, не зробив ані одного кроку на користь Беати, хоча мав зносини з цісарем Максиміліяном II, зверхником Угорщини, і міг би був виєднати у нього випущення ошуканої жінки, що була ув'язнена в угорській твердині. Але за весь час від р. 1565 до 1573 князь Острозький навіть не подумав промовити хоч би слово на користь своєї братової. Аж прибуття Гальшки в круг її родини дало привід до інтервенції та просьби до цісаря. Пора була настільки корисна, що Войтіх Ласький, сторонник Генріха Валуа і противник австрійської кандидатури на польський трон, не був тоді в ласці у цісаря. Просьба мала той наслідок, що цісар Максиміліян велів комендантові горішньої Угорщини, Йоганові Рібер фон Піттендорф, подати йому звіт про жінку Войтіха Ласького. Рібер поручив свойому підвладному, капітанові в Кешмарку, Альбрехтові фон Райтерн, офіцерові цісарських аркебузієрів «без підозріння» удатися до ув'язненої дами і дати йому відомість про її стан.

Райтерн сповнив своє поручення. В супроводі якогось Ґоттарда Шротена, котрий пізніше заніс звіт генералові, він відвідав ув'язнену княгиню. Його опис подає страшні подробиці. Від вісьмох літ жадна милосердна душа не явилася у Беати. Коли побачила Райтерна, впала зомліла додолу і чотири служниці ледве могли привести її до притом-

ности. Проливаючи потоки сліз, вона просила змилуватися над нею, бо не має навіть настільки, аби для себе і для своїх служниць посправляти убрання, «аби закрити голе тіло». Проте мала у себе клейноди, яких не було кому продати; вона предложила їх Райтернові, але сей не хотів узяти їх. Натомість узяв два листи, написані латинською мовою, один — до цісаря, а другий — до коменданта Рібера, оба в браку чорнила в поспіху написані сажею з комина, розведеною в воді.

Рібер доніс про все цісареві і поручив його ласці долю так тяжко покривдженої жінки. Рівночасно прибув також посол від князя Василя Острозького з поновною просьбою за Беатою, і цісар рішив, аби ув'язнена відповідно до форм угорського закону внесла приписану скаргу на свойого мужа, а комендантові поручив, аби тим часом подбав про її забезпечення проти можливих напастей з боку Войтіха Ласького. Також цісарський посол у Польщі, Андрій Дудич поручив своїому пану освободження княгині як акт, який у Польщі зробив би дуже добре враження, бо доля обох дам збуджує тут загальне співчуття. «Треба би, — додав амбасадор, — зробити все потрібне, поки Ласький верне з Парижа».

Але цісар Максиміліян не взяв собі недолі нещасної Беати так до серця, як його урядники та відпоручники. Бо хоча Войтіх Ласький вернув до Польщі в супроводі Генріха Валуа, проте потаємно він знов нав'язав зносини з австрійським двором. Узискання польської корони стояло тоді в першій лінії австрійської політики, а такий смілий та безоглядний сторонник, як Войтіх Ласький, міг віддати дуже значні услуги. Тому-то скаргу Беати пущено на проволоку, а свойого посла збув цісар кількома загальними фразами. Посол не знав нічого про безпосередні зносини Ласького з цісарем і тому думав, що підкопає до разу його кредит у Максиміліяна, коли дня 8 цвітня 1564 р. доніс про скандал, якого допустився Ласький і який мусив дуже обурити всю польську суспільність.

Пан Войтіх Ласький, воєвода серадський, оженився в часі свойого побуту у Франції потаємно з італіянкою, як говорено, дочкою метреси короля Генріха, і взяв за нею 14 000 золотих приданого та багато коштовних речей. Хоча

його родинні відносини в Польщі задля їх незвичайности були загальновідомі та обговорювані, він, проте, не завагався привезти до вітчини свою другу жінку та її матір. Обі дами побачили тут незабаром, що на них усі дивлять з пригноблюючою погордою, і довідалися з жахом, що в Ласького є ще жива жінка, яку він держить у в'язниці. Даремно пробував притиснений до стіни воєвода наклонити свої дами ласкавим уговорюванням до мовчанки; даремно грозив своїй тещі, що вночі велить утопити її в ріці, дами втекли від завадіяки до монастиря і написали листи з жалобою до сенату, благаючи охорони. Діло дійшло до короля; ошукана жінка впала дня 1 мая на прилюднім засіданні сенату королеві до ніг і вручила йому формальне зажалення. Як скінчилося се діло, не відомо; здається, що Ласький викупив себе з клопоту щедрими грошовими жертвами.

Цісарський посол передав усі ті подробиці цісарю Максиміліянові, надіючися зробити ними значне вражіння і підносячи, з другого боку, що цісар може через увільнення княгині Беати скріпити і збільшити прихильність князя Василя Острозького до австрійського цісарського дому. Бо князь заявляв не раз, що се одиноке добродійство, якого він жде від цісарського двору, і жде тим більше, що такий учинок відповідає також справедливості та милосердю.

Цісар не відповів нічого.

І капітан Рібер відважився, не дбаючи про можливість попасти в неласку у цісаря, пригадати йому долю тяжко покривдженої княгині. «Тільки для того, аби змарнувати її скарби, що виносили коло 300 000 золотих, без супротивлення з її боку, — так писав Рібер до цісаря, — пан Ласький позбавив свою жінку свободи, а не для чого иншого. На Бога і на Вашу Цісарську Величність покладає вона всю свою надію видобутися з тиранства свойого мужа. Мені не позволяє совість мовчати, і я прошу Вашу Величність як Богом вибраного найвищого володаря християнства вчинити справедливість тій бідній, замученій і катованій жінці».

І на се письмо цісар не відповів нічого. В тих днях, коли наслідком утеки короля Генріха Валуа і поновного опорожнення польського трону знов відкрилися вигляди для дому Габсбургів, Максиміліян не мав найменшої охоти позбутися такого могутнього прихильника, як Ласький. З дру-

гого боку, бажав приєднати собі також князя Острозького, обсипав його доказами цісарської ласки, обіцяв висватати для князевого сина сестру маргафа брандебурзького Альбрехта Фрідріха і написати також до Альбрехта Ласького. Але все те показувало лише, що цісар дбає лише про вибори короля в Польщі, а не про долю ув'язненої княгині.

В порівнянні до попередньої довголітньої самоти стан її тепер поправився остільки, що вона могла виписувати свої сердечні жалі добродушному капітанові Ріберові. Заховався її власноручний лист до Рібера із Великодня 1575 р., в якім вона виливає всю безнадійність і всі болі пекучої туги своєї душі, долучаючи до них усильні просьби в ім'я справедливости та християнського милосердя визволити її з беззаконного ув'язнення. Рібер не завагався своєю чутливою душею переслати сей лист цісареві і висловити при тім своє здивування на таке занедбання законности, подвійно дивне у цісаря. Коли ж князь Василь знов вислав післанця до цісаря, повторив також Рібер свою сердечну та чоловіколюбну просьбу.

Все надармо. Цісар мовчав, бо Альбрехт Ласький заходився біля його вибору в Польщі, а коли цісаря справді вибрала меншість д[ня] 12 грудня 1575 р. і то ніхто інший, як Ласький, поспішився того самого дня донести про се письмом до цісарського двора. Розуміється, що супроти сього всі жалоби Беати, так само, як інші просьби, подані цісареві в тім самім часі, не мали ані найменшого успіху.

Але вибір короля випав незгідно. Більшість шляхти голосувала за семигородським господарем Стефаном Баторієм*, а коли сей прибув до Польщі, його серед загальної радости короновано на польського короля. Супроти сеї події пропали незабаром надії Максиміліяна, тим більше, що король Стефан умів різними чемностями прихилити до себе противника. Також Альбрехтові Лаському він подавав руку до примирення, але сей, надіючися одержати при помочі цісаря Максиміліяна рішучу побіду, провадив ще якийсь час партизанську війну, але нарешті мусив утікати за границю. Він шукав захисту і знайшов його в державі цісаря. Поки, одначе, Альбрехт Ласький усунувся з видівні своєї політичної діяльности і осів у Флоренції, мусив попереду усього, невважаючи на своє тяжке обдовження, вирів-

няти рахунки з Йоганом Рібером, комендантом горішньої Угорщини, щодо гіпотечних довгів на замку Кешмарку. З тої нагоди скористав правдиво гуманний Рібер, щоб від твердосердого рицаря видусити дозвіл перенести княгиню Беату, яка від Різдвяних свят лежала тяжко хора, з замкової в'язниці до помешкання коменданта в Кошицях.

От так опустила Беата в червні 1576 р. сумне місце, в якому провела 11 літ свого життя в смутку, жалю, журбі, ненависті та безнадійності. Вірний Рібер дбав, очевидно, про хору женшину з невичерпною добротою. Ще раз дня 24 липня 1576 р. він написав до цісаря: «Бідна княгиня поживе вже, мабуть, не дуже довго. Вона благає мене гаряче, аби я виєднав їй у Вашої Величности постанову, щоб її муж випустив її на свободу, аби ще перед своєю смертію хоч раз могла побачити свою одиноку дочку. Вона готова дати всяку запоруку і зложити присягу, що простить і забуде всі заподіяні їй кривди». «Для пам'яті потомности, — додає Рібер, — щоб не говорено, що від Вашої Величности не можна добитися права, благаю всепідданно ввійти в переговори про се з Альбрехтом Лаським. Він із сього матиме славу, що нарешті оказав ласку своїй жінці, а за Вашу Величність буде бідна, покривджена жінка молити Бога в небі».

Чи цісар зробив дещо в тій справі, не знаємо. В вересні сього самого року він попав у тяжку хоробу, з якої аж смерть увільнила його дня 12 жовтня. Про дальші пригоди Альбрехта Ласького, що жив як емігрант зразу в Празі, а потім у Флоренції, не дійшли до нас ніякі відомості. Так само не знаємо, чи Беата дожила свого віку в Кошицях і там закінчила своє нещасне життя, чи, може вернула ще до своєї вітчини, щоб в обіймах своєї не менше нещасливої дочки випустити останнє дихання. З остатніх років терпіння та неволі Беати не маємо жадної відомости, щоб її дочка Гальшка робила ще щось для її визволення. Тому можна не безпідставною вважати відомість сучасних хроністів, що зломана безприкладним нещастям княжна під кінець життя зійшла з розуму і вмерла в божевіллі. Після таких тяжких пригод се було би зовсім не дивно. Під кінець р. 1582 визволила її смерть із нерадісного життя. Її братаничі, яким вона записала свій фатальний маєток, справили їй величний похорон.

ІЗ ФРАНЦУЗЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ГЮСТАВ ФЛОБЕР

ІЗ ПОВІСТИ «САЛАМБО»

(Уривок)

[Передмова]

(Подаючи нашим читателям невеличкий уступ із повісти Гюстава Флобера, знаменитого французького писателя натуральної школи, повісти з часів Картагинських* п[ід] з[аголовком] «Salambo», розкажем уперед коротко, що потрібне для його належитого зрозуміння. Річ, становляча содержаньє повісти, діється межи першою а другою Пуницькою війною*. Наємничі війська, котрих Картагина уживала в війні з римлянами, за неуплату надгороди збунтувалися і почали воювати саму Картагину. Гамількарові Баркасові*, вітцю славного Ганнібала*, приходиться спасати вітчину від тих, що її колись під його-таки проводом боронили. Но місто, висилене попередньою війною, не може його належно поперти, і наємникам удається великими товпами облячи саму столицю. Довго ведеться затята борба на мурах, но під кінець в Картагині не стає поживи, що гірше, не стає води. Велика Рада за намовою жерців рішає справити великий празник на честь Молоха, бога знищення, і учестити його жертвою з дітей самих найперших домів. Така доля має постигнути й Гамількарового сина Ганнібала. Жерці Молоха* висилають своїх послів у місто, щоби по домах збирали дітей.)

[Іван Франко].

Люди в чорних одежах явилися по домах. Багато родичів утікало тоді, нібито для закупу поживи або за справунками, а прислужники Молоха забирали дітей, лишених на їх волю. Другі знов самі віддавали свої діти в понурім мов-

чанні. От так ведено їх до святині Таніти[1], котрої жриці мали обов'язок бавити і годувати дітей, аж до пори їх жертви.

Ненадійно страшні тоті посли явилися і в Гамількаровім домі. Застали його в городі.

— Баркасе, — сказали, — приходимо по знану тобі річ, по твого сина!

Суфет[2] став, мов громом ражений. Но скоро поняв, що дармий би тут був усякий опір. Склонився і увів прибувших до торгової хати. Прикликані невільники обступили її довкола, щоби пильнувати жерців.

Гамількар сей же час поспішив до кімнат своєї дочки, страшно пригнетений. Там хопив одною рукою Ганнібала, другою обірвав защіпки одежі, котру стягнув з хлоп'яти. Потім зв'язав йому руки і ноги, протяг кінці через уста, творячи рід затички, і так перемотульканого сховав під ремінне ліжко, спускаючи аж до землі сфалдовану опону.

Відтак зачав бистро переходити з кінця в кінець кімнати, підніс рамена, обернувся, гризучи уста, а потім став з очима, вбитими в одну точку, і захолістався, мов перед самою смертю. Но нараз... плеснув три рази в долоні — Гідденем[3] увійшов.

— Слухай-но, — сказав до нього Гамількар, — іди, вибери з-межи невільників дитину, хлоп'я, літ от так восьми до десяти віку, з чорним волоссям і випуклим чолом, приведи мені його сюди, а живо!

Небавці Гідденем вернув, приводячи хлоп'я.

Була то дитинка дуже нужденна, вихудла і обпухла враз — лицем сіра, подібно тому гидкому лахові, що на ній висів. Хлопчина схилив голову і відверненою рукою протирав очі, котрі йому обсідали мухи.

Як його тут мож було рівняти з Ганнібалом?.. Но не було коли вибирати другого.

Гамількар поглянув на Гідденема, мов би хтів його удусити.

---

[1] Таніта, богиня місяця і дівочої чистоти. — *[Іван Франко].*

[2] Найвищий уряд в Картагині, котрий тоді занимав Гамількар. Суфетів усе вибирано по двох на рік. — *[Іван Франко].*

[3] Головний управитель Гамількарового дому. — *[Іван Франко].*

— Проч пішов! — сказав, а дозорця невільників щез за дверима.

І так нещастя, котрого ся так віддавна стеріг, надійшло, — а він з висилком дикої розпуки шукав способу, як би його уникнути.

Один із слуг загомонів за дверми. Кликано суфета, бо прислужникам Молоха вже наввірилося ждати.

Гамількар скрикнув, мовби спохватив за розжарене залізо. Мов скажений, зачав наново шибатися по кімнаті. Вкінець оперся ліктями на поруччі і стис чоло долонями.

Відтак в порфировій посудині, де було трохи чистої води, що служила для умивання його доньці, суфет мимо відрази і гордости занурив дитя і, мов торгуючий невільниками, зачав його чистити щіткою та червовою глинкою. Після того взяв два квадратові кусники пурпури, одним обгорнув груди, а другим — плечі хлопця і позащіплював їх хорошими діяментовими спинками. На голову налляв пахути[1], на шиї завісив бурштиновий нашийник, а на ноги узув йому сандалки, перлами шиті, — сандалки своєї доньки. Роблячи те все, аж трясся зі встиду і зрушення, а Саламбо, що старалася і собі ж допомагати вітцю, була так само бліда. Лиш дитя усміхалося, осліплене незнаним блеском, а навіть осмілившися, почало плескати в долоньчата і підскакувати. Гамількар вивів його з собою, держачи за руку так сильно, мов би лякався його стратити. Дитя з болю зачало плакати і вириватися з рук суфета.

Коли переходили мимо ергастулі[2], з-під пальми дався чути голос сумний, молячий:

— Пане, о пане!

Гамількар обернувся і побачив чоловіка відражаючої поверховности, одного з бідолахів, що случайно швендалися коло хати.

— Чого хочеш? — запитав.

Невільник, увесь дрижачи, простогнав.

— Я отець тої дитини.

---

[1] Пахута — die riechende Essenz (*стрийське*). — *[Іван Франко].*

[2] Ергастуля — збудування, де працювали день і ніч невільники, — відповідне тому в козацьких-невільницьких думах слово «каторга». — *[Іван Франко].*

Гамількар не задержувався довше, а тамтой нещасний йшов за ним, згорблений, скулений, з головою, витягненою наперед. На лиці його малювалася невиразима біль, хлипання, котре хотів стримати, насилу йому виривалося. Видно було, що бажав займити свого пана і звати до нього о ласку. Вкінець осмілився діткнути кінцем пальця Гамількарової шати.

— Пане, чи ж гадаєш його..? — не мав сили скінчити, а Гамількар став здивований тим болем. Йому ніколи й на гадку не прийшло як-де-будь прирівнювати себе до такого нужденника. Бо й яка ж то безмірна ділила їх відстоя! Чи мож було й погадати, аби межи ними було щось спільного? Суфетові то видалося образою його маєстату, шарпненням на його привілеї. Відповів лиш поглядом, холоднішим і твердшим від катівського заліза. Невільник зімлілий повалився на землю при його ногах, а владітель гордо наступив на поваленого і пішов дальше.

Три чорно одіті люди ждали в великій кімнаті. Коли їх суфет побачив, роздер в розпуці на собі одежу і кинувся на поміст, жалібно стогнучи та викрикуючи:

— Ах, мій малий, нещасний Ганнібал, мій син, моя потіха, надія, моє життя! Убийте радше й мене, візьміть з собою! Горе мені, горе!

Шарпався по лиці нігтями, микав на собі волосся, вив, мов плачки на похоронах...

— Ведіть же його вже, бо не моя сила більше витерпіти! Кваптеся або позбавте мене життя з ним ураз!

Прислужники Молоха дивувалися, що у великого Гамількара так немужнє серце, — вони майже учули милосердя над ним... Но нараз дався чути відголос босих стіп, сполучений з віддихом уриваним, подібним до віддиху утікаючої дичини, і на сходах третьої галереї межи стовпчиками із слонової кости показався чоловік синій, страшенний, з витягнутими руками, що лементував:

— Моя дитина!

Гамількар одним скоком кинувся на невільника і, затикаючи йому рот своєю рукою, кричав ще голосніше:

— Ах, се бідний старець, що виховав мого сина і зве його своєю дитиною! Він з ума зійде після такого нещастя! Досить тої муки, досить!..

Випровадив трьох жерців і їх жертву. Скоро вийшли, сильним копненням ноги замóк двері кімнати, потім якийсь час пильно надслухував, лякаючися, щоби знов не вернули. Відтак подумав, що треба би збутися невільника, а то для більшої певности, що тайна не викриєсь. Прото велів служниці занести йому піддостатком всіляких присмаків із своєї кухні: чвертівку козла, фасолі і смажених гранатів.

Невільник, що вже віддавна не їв нічого подібного, кинувся до тих присмаків, а грубі сльози скотилися з його очей на полумиски.

Гамількар, вернувши до доньчиної кімнати, розв'язав шнури, котрими було зв'язав Ганнібала. Розгніваний хлопак укусив його в руку аж до крови і відтрутив всіх, що його хтіли ласкати. Саламбо, хотячи його утихомирити, пуджала його Ламією, жінкою людоїда з Кирени.

— А де ж вона? — запитав.

Розказувала йому про страшних розбійників, що ті прийдуть його взяти до казні. Хлопчина відповідав на тото:

— Най прийдуть, то їх обезвічу!

Гамількар вкінці розповів йому цілу страшну істину. Но він унісся проти вітця, — чому-ді не здужав упокорити народа, будучи паном Картагини?

Вкінці, висилений шамотанням і гнівом, заснув твердим сном.

Крізь сон говорив, кидаючися по пурпурових подушках, а його мала ручка була витягнена, мов до видавання розказів. Коли надійшла ніч, Гамількар взяв його на руки і без похідні зійшов долі сходами галереї. Переходячи поуз торговий дім, узяв з собою посудину з винними ягодами і склянку чистої води. Хлопчина збудився перед статуєю Алетеса в пивниці, що служила складом дорогоцінностей і клейнодів, і осміхнувся в обіймах вітця при блеску нагромаджених кругом скарбів. Тепер Гамількар був уже певен, що ніхто не видре йому сина, бо місце те було дуже утаєне і мало комунікацію з морським узбережжям за поміччю ходника, відомого лиш самому суфетові. Тому-то, оглянувшися кругом, відітхнув свобідно і зложив дитя на кріслі побіч золотих щитів.

Тут вже ніхто не міг побачити Ганнібала. Не було чого більше боятися, тож суфет чувся супокійним. Тепер, мов мати, щойно-що віднайшла свого єдинака, кинувся до сина, притис його до грудей, сміявся і плакав сучасно, називав його пещеними іменами, окривав поцілуями, а хлоп'я, перелякане тою незвичайною сердечністю, лишень мовчало. Вкінці Гамількар лишив його і вернув, мацаючи мур побіч себе. Увійшов до великої салі, освіченої блідим світлом місяця, що продиралося крізь шпару. На середині спав сторож-невільник, прикований в поясі ланцом до муру. Був то звичай, недавно перейнятий в Картагині від римлян. Борода й нігті того нещасливого повідростали до почварної довготи. Та ж десять літ уже минуло, як послідній раз бачив сонячне світло! Спав він, розтягнений, на голім, каміннім помості. Суфет поглянув на нього, і перший раз почув жаль... Кінцем свого котурна підсунув йому коверець під голову.

Відтак підніс очі і поглянув на Таніту, що вповні ясніла серед неба. Почувся сильнішим від самих богів, а в серці його зашевелилася для них погорда.

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

ПОВІНЬ

Оповідання

I

Звуть мене Луї Руб'є. Від роду мені сімдесят літ. Я родився в селі Сен-Жорі, що лежить о кілька миль за Тулузою над Ґаронною. Чотирнадцять літ бився я з землицею із-за одного хліба. Аж накінці я таки добився достатку, і перед кількома днями був я ще одним із найзаможніших господарів на всю околицю. Бачилося — наш дім був благословенний. Щастя запустило в нім коріння. Сонце сприяло нам, — і я не тямлю вже лихого урожаю. При господарстві в ту пору жило нас мало що не дванадцятеро люду. Найперше, я сам, ще крепкий, робив як голова родини; дальше — мій брат П'єр, старий кавалер, абшитований фельдфебель, молодший від мене кількома роками; потім — сестра Аґата, що замешкала у нас по смерті свойого мужа, — король-баба, превеликого росту і така весела, що, було, як розрегочеться, то її сміх чути було на другім кінці села. А потім ішов і весь наш приплодок: син Жак, його жінка Роза й їх три доньки: Емé, Вероніка та Марі. Найстарша, заміжня за Сипрієном Бонюна, статним мужчиною, з яким мала вже двоє діточок: одному поступило вже було на третій рік, а другий мав лише десять місяців. Середуща донька від місяця вже була посватана і мала вийти заміж за Ґаспара Рабюто. Наймолодша, правдива панночка, шістнадцятилітня дівчинка, — та така вам біла та жовтокоса, що бачилося, — їй би було лиш у дворі якім родитися. Отже, числом було нас усіх десятеро. Як бачите, небагато хибувало до дванадцяти. Я був дідом і прадідом. Коли ми сідали за стіл, то сестра Аґата сідала мені по правій руці, а

брат П'єр — по лівій, діти розміщувались кругом по старшині літ, а голови йшли одні за одними все нижче й нижче, мов по драбині, аж до десятимісячного хлопчика, що вже, мов дорослий, їв сам свій росіл. То-то б вам було чути, як покалатували ложки по тарілках! А то вам усі, від малого до великого, упрятувалися так справно, що ану! А що за радість бувала у нас під час обіду, що за бесіди, що за сміхи! Я чув, як гордість і щастя розгрівали мою кров, коли діти простягали до мене руки, лепечучи:

— Дідусю, мені хлібця! А укрійте ж бо більше! Мені грубший шматок!

То були щасливі часи. Робота при господарстві йшла, мов на машині, — всякий працював приспівуючи. Вечорами брат П'єр заводив забави, розповідав гісторії про своє вояцьке життя. Тітка Аґата щонеділі пекла калачики для наших дівчат. Марі вміла співати набожних, і так-то вона їх виводила своїм голосочком, що твій найліпший дяк. Вона подобала на святу з жовтими косами на плечах і з ручками, зложеними поверх фартушка.

Дім ми добудували на другий поверх, коли Емé вийшла за Сиприєна, і бувало, жартом говоримо, що прийдеться знов його надбудувати, як Вероніка вийде за Ґаспара, так що, — най-ко, най-ко, — дім виросте аж під небеса, коли прийдеться надбудувати його за кождим весіллям. А річ була в тім, що нам страх як не хотілося розставатися. Ми були б, мабуть, воліли виставити цілу слободу на своїм обійсті, на своїй землі. Коли родина при купі, любо жити і вмирати там, де виростло.

Нинішнього року місяць май вигодив прекрасний. Давно вже не показувало на такий урожай. Того-таки дня ми з Жаком, моїм сином, якраз покінчили всю весняну роботу. Вийшли ми з дому десь коло третьої з полудня. Наші пастівники понад берегом Ґаронни стелилися, мов темнозелена, майже чорна скатерть. Трава була на лікоть завишки, а живий пліт, насаджений торічного літа, пускав уже прекрасні парості. Відси ми перейшли до нив і виноградників. Усього понаскуповували ми шматочками в міру того, як у нас прибувало достатку. Збіжжя піднімалося густо. Виногрaдники в повнім цвіті обіцювали незвичайний

збір. Жак, усміхаючись своїм добродушним сміхом і клеплючи мене по плечі, приговорював:

— Ну, татуню, буде вам хлібця і вина на старості літ!.. Скажіть, де ви стрітили Господа, як ви вимолили у нього, аби золотим дощем скроплював ваші ниви?..

Лучалося не раз, що ми таким способом нагадували свою давнішу нужду. Жакова правда: мені дійсно, мабуть, пощастило найти ласку у якого святого або й у самого Господа, бо все, що лише діялося в нашому краю, йшло якраз мені на пожиток. Чи град перепаде, — то мов навмисне мине наші поля. Чи у сусідів прокинеться зараза на виногради, — наші виноградники стоять нетикані, сказав би, стіною обведені. Вкінці ми звикли уважати все се зовсім справедливим. Ми нікому не творили пакості, то й гадали, що ми заслужили на своє щастя.

Вертаючи, ми обійшли иншими частками, які ми мали по другім боці села. Шовковнича плантація зачинала розростатися, а мигдалові дерева приносили вже ладний доходець. Ми весело балакали, придумували і се й те. Як-то ми — скоро б лиш на потрібні гроші стягнутися — прикупимо ще деякі частки, аби всі порозкидані шматки, що вже були у нас, злучити разом, і таким способом станемося властителями цілого кругленького кута. У нас було вже наскладано дещо потрібних грошенят, а урожаї нинішнього літа, коли лиш додержить, дадуть напевно змогу довести все діло до ладу.

Підходячи до хати, ми побачили Розу, що нетерпливо махала на нас і кричала:

— Ходіте ж бо швидше!

Одна з наших коров отелилася двома телятами. Се порушило всіх немало. Тітка Аґата похитувала взад і вперед своєю масивною статтю. Дівчата розглядали телят. Народження тих двох близнят видавалося новим благословенством нашого дому. Ще недавно мусили ми будувати кілька нових хлівів для худоби. Була в нас уже ціла сотня штук різного скоту, коней, коров, а особливо багато овець.

— Щасливий день сьогодні, — сказав я. — Нехай і так! Вип'ємо на те щастя бутельочку вина!

Тим часом Роза відвела нас набік і сказала, що Ґаспар, наречений Вероніки, жде на мене. Прийшов, каже, умови-

тися, коли має бути весілля. Вона задержала його до обіду. Ґаспар, найстарший син одного господаря із сельця Моранж, був високий двадцятилітній парубок, знаний у цілій околиці задля своєї незвичайної сили. На празнику в Тулузі він поборов Марсіяля, голосного борця-удальця наших сторін. Притім дуже добрий хлопець, золоте серце, тільки надто вже несмілий!.. За кождим разом рум'янівся, коли Вероніка спокійно гляділа йому в очі.

Я просив Розу, щоб покликала його. Він лишився було надворі і помагав служницям розвішувати шмаття по поливанні. Коли увійшов до хати, де ми сиділи, Жак обернувся до мене і сказав:

— А ось і він, татуню.

— Що ж, — сказав я, — ти прийшов, небоже, питати, який день би нам вибрати на великий празник?

— А так, дідусю Руб'є, — відповів він і сильно запалянівся.

— Нема сорому, сину! — говорив я. — Коли хочеш, то назначимо весілля на святу Фелісіте, 10-го липня. Сьогодні маємо 23-го червня, — так ось лишається тобі несповна двадцять день чекати. Мою бідну небіжечку жінку звали Фелісіте, — її день принесе вам щастя. Що ж? Чи так? Пристаєш?

— Пристаю! Дуже добре!.. В день святої Фелісіте, дідусю Руб'є.

І він обрадував нас, Жака і мене, такими ударами по руках, що один був би запевно вистарчив, аби збити з ніг крепкого бика. Потім обняв Розу, називаючи її мамою. Той здоровенний парубіка з величезними кулаками любив Вероніку так сильно, що навіть їда і пиття не йшло йому до душі. Говорив нам, що певно би занедужав, якби ми відказали йому.

— Тепер, — сказав я, — ти пообідаєш з нами, правда? Ну, кожде на своє місце! Я голоден, як той вовк!

Нас сіло того вечора за стіл одинадцятеро. Ґаспара посадили поруч з Веронікою. Вдивляючись у неї, він забував про їду. Був такий щасливий в її сусідстві, що не раз грубі сльози навертались йому на очі.

Сиприєн і Емé, що перед несповна трьома літами побралися, зиркали одне на одного та всміхалися. Жак і Роза,

яких подружжю вже махнуло двадцять і п'ять літ, держали себе притвердше, але й вони украдком переглипувалися такими поглядами, в яких виднілася ще давня любов. Щодо мене, то мені мовби вертали молоді літа, коли я поглядав на двоє закоханих дурників, що переміняли наш родинний сільський обід на правдивий тихий рай. А що за смачний росіл сьорбали ми того вечора! Тітка Аґата, у якої все жартики вертілися на язиці, трошки пересолила свої дотепи. Приходилось уговкувати її. Потім бідолаха П'єр узявся розповідати про свої любовні пригоди з одною панночкою в Ліоні. На щастя, було вже по обіді. Всі заговорили всуміш. Я приніс із погреба дві бутельки вина. Всі стукнули склянками, бажаючи всього найкращого Ґаспарові і Вероніці. У нас то в звичаю так говорити. Під «усім найкращим» розуміємо, аби в подружжі не бувало бійки та лайки, а прибувало б дітей та череватих мішків з грішми. Потім узяли співати. Ґаспар умів любовних пісень на старий лад. Під кінець попросили Марі, щоб заспівала набожної. Вона встала; її голос, високий і дзвінкий, мов сопілочка, так і тремтить в ухах.

Під час її співу я приступив до вікна. Ґаспар наблизився до мене. Я спитав його:

— А що? Не чувати у вас нічого новенького?

— Нічого, — відповів. — Балакають щось про зливні дощі, що впали сими днями. Бояться, щоб не наробили шкоди.

Дійсно, попередніми днями дощ лляв без перерви мало не 60 годин. Ґаронна дуже піднялася відучора. Та ми довіряли їй, і доки не виступила з берегів, ми не мали чого жалуватися на її сусідство. Вона робила нам не одну дружню послугу, а її водяне дзеркало було таке гарне і спокійне... Крім того, селянин нерадо розстається зі своєю норою, навіть і тоді, коли вона грозить завалитися на його голову.

— Ба, — відповів я, здвигаючи плечима, — нічого не буде. Чи раз то буває? Ріка гороїжиться, сказати: сердита чогось... А опісля одної ночі й утишиться, опаде в береги, і посумирніє, що твій баранчик. Побачиш, синку, що й на сей раз лише дурно люди тривожаться. Поглянь-но лише, яка чудова погода!

І рукою вказав я йому на небо. Було вже по сьомій: сонечко спускалося. Боже, що за синява! Все небо було голубе, як безмежна голуба скатерть, до разочку чиста. Сонце, заходячи, розсипало по ній немов золотий пісок. Згори плила тиха радість, спокій і мир усе ширше й ширше обнімали весь небозвід. Замітно було, що сон наближається. Все мов уколисувало, присипляло звільна, поволеньки. Ніколи наше село не показувало веселішого, безжурнішого вигляду, як саме того вечора. Дахівки на хатах немов тліли в рожевих відблисках заходу. Здалека долітав до мене сміх одної сусідки, а там дзвеніли голоски дітей з дороги, проти нас: діти, мабуть, розпочали якусь шумну забаву. Крім того, чути було злагоджене віддаленням бегетання та блеяння худоби, що її заганяли до стаєн, і всі змішані голоси, які чути по селі в затишний вечір. Грубий голос Ґаронни продовжав також без упину своє рокотання, та для мене гуділо воно незамітно, мені видавалось самою тишиною — так сильно я вже привик до того шуму. Мало-помалу небо блідло: село лягало на спочинок. То був вечір прегарного дня. Мені здавалося, що наше щастя, багаті урожаї, дім повен достатку, розмова Вероніки, — спускались на нас чистою росою з ясного та безхмарного неба. Отсей день, лягаючи на спочинок, посилав нам урочисте прощальне благословенство.

Я знов перейшов насеред хати. Всі жінки балакали. Взагалі було шумно, як належиться. Я всміхався...

Нараз із села, здавалося, сонного і тихого, почувся крик розпуки і загибелі:

— Ґаронна! Ґаронна!

II

Ми вибігли надвір.

Сен-Жорі лежить в кітловині, що тягнеться здовж берега, віддалена від ріки на яких п'ятсот метрів. Ряди високих тополь, що ними обсаджені сіножаті, закривають собою Ґаронну.

Від нас не було видно нічого. Але зловіщий зойк: «Ґаронна! Ґаронна!» не переставав лунати.

Нараз на широку дорогу, що вилася поперед нами, вибігли два мужчини і три жінки. Одна з них несла на руках

дитинку. Без пам'яті зі страху вони кричали і бігли вдоскіць по твердій землі. Часами обзиралися, а їх лиця були так переполошені, немовби за їх слідами гналася ціла тічня вовків.

— Що таке з ними? — спитав Сиприєн. — Діду, бачите ви що-небудь?

— Ні, ні, — кажу я, — і листок не ворухнеться, не то що.

Дійсно, ціла лінія круговиду лежала недвижно і спокійно. Та я не встиг іще договорити остатніх слів, як у нас усіх разом вирвався крик. Слідом за втікачами, з-поміж пнів тополь, поверх густих пучків трави побачили ми ціле стадо сірих і жовтих валів, що карбульци скакали одні поверх других, мов дикі звірі. Зо всіх боків набігали, піднімалися хвилі, ригаючи клубами піни, мов заслинена пащека скаженого пса. Цілі потоки грубими масами напирали один на другий, а їх безконечні ряди потрясали землю глухим шумом свойого ваговитого бігу. Величезні боввани одним скоком перевалювалися через менші, мовби напосілися на те, аби їх перегнати. Вони перлися, товпилися і рвалися наперед, мов бики, що вирвалися на свободу, а по їх напорі мож було догадуватися сили і величини їх рядів, що розтягались більше як на двадцять кілометрів навколо.

Ми й собі ж видали тепер окрик розпуки:

— Ґаронна! Ґаронна!

Два чоловіки і три жінки бігли дорогою все швидше й швидше. Чули, що страшенна погоня за ними також прискорює бігу. Грізні стада бовванів занимали вже собою цілу лінію видокругу. Вони вже вистроїлися в непроглядні ряди, клубилися, метались і падали з громовим ревом правильної, бойової стрілянини. Під їх ударами повалилися три тополі. Їх струнке пні заколихались і щезли, мов і не були. Направо й наліво хвилі гризли й друхотали всякі перешкоди, які їм попалися. Дерев'яну хатинку, мур, порозпрягані вози знесло і потрощило, мов стеблинки. Та втікачі-люди, бачилось, були головною ціллю погоні. Хвилі пінились за їх слідами, все ближче і ближче підступали до них, все голосніший і грізніший піднімали ревіт за кождим захопленим ступником землі. Далі, коли їм навтямилося гнати за жертвами, що пильнували втекти від них, узялися

за хитрощі. Скотилися величезним водопадом з одного крутого заколінка дороги і такою штукою перегородили нещасним усі дороги — розлилися перед їх ногами широким ставом. Та люди бігли дальше без віддиху, розбризкуючи воду величезними кроками. Вони вже не кричали. Переляк онімив і отуманив їх. Вода, піднімаючись, спиняла їх хід і поволі та сильно наступала на них. Величезна хвиля наскочила на жінку, що несла дитину, вхопила її за підбоки і звалила з ніг. Та вона ще здужала піднятися. Побігла дальше. Аж тут другі хвилі надігнали, кинулись їй на плечі, на руки, — потягли її своїми зеленкуватими пащеками, люто потрясаючи нею. І все погнало улицею долі селом.

— Живо! Живо! — закричав я. — Ходім на поверх. Дім міцний. Нам нема чого боятися!

Для ліпшої безпеки ми відразу вилізли на другий поверх. Дівчата йшли попереду. Я обставав при тім, щоб я входив остатній. А втім, я навіть не мав коли ніг замочити. Дім стояв на пригірку, що піднімався на два метри над дорогою. Вода поволі, тихо похлюпуючи, входила на обору. Мушу сказати, що в той час ми були дуже перелякані.

— Ну, — говорив Жак, бажаючи успокоїти сім'ю, — нічого не буде. Чи тямите, татуню, в 55 році у нас також вода була на оборі. Вона піднялася на лікоть, а потім спокійнісінько упала.

— А все ж се дуже недобре для поля, — півголосом зітхнув Сиприєн.

— Ні, ні, де там! То нічого не пошкодить, — сказав я, побачивши перелякані лиця женщин.

Емé уклала діток на постелі. Вона сиділа при них, а обік неї — Вероніка й Марі. Тітка Аґата заходилася розігріти бутельку вина, що її видобула, щоб додати заохоти товариству. Жак і Роза стояли при однім вікні, дивлячися крізь нього. Я стояв при другім з братом, Сиприєном і Ґаспаром.

— Ходіть сюди! — крикнув я служницям, що бігали по оборі по коліна в воді.

— Не стійте там у мокроті.

— А що ж з худобою? — відповіли вони. — Таже доразу переполохана! Ось-ось повривається і поколеться в стайнях.

— Не бійтеся! Лишіть худобу, кажу вам, сюди ходіть. Та вже побачимо, що буде дальше. Треба буде щось радити.

Я знав, що коли небезпека побільшиться, то рятунок худоби буде неможливий. Та я уважав, що непотрібно тривожити всіх. Я силкувався навіть скільки мож удавати себе спокійним. Опершися о варцаб, я бесідував, придивляючись, як піднімалася повінь. Вода, розпочавши облогу села, опанувала його аж до найменших закаулків і обхопила його зі всіх боків. Люті напади та наскоки хвиль перестали, вода з глибини круговиду розстелювалася довкола всіх будинків і стискала їх у своїх тісних обіймах. Кітловина, на якої дні стояло наше село, перемінилася в озеро. Вода на нашій оборі дійшла незабаром на лікоть заввишки. Я видів, як вона все піднімалася, та запевнював усіх, що вона лишиться на одній висоті і пробував навіть твердити, що вже опадає.

— Ти мусиш тут заночувати, сину, — обернувся я до Ґаспара. — А втім, за кілька годин, може, дороги будуть вільні... Чи як ти гадаєш?..

Він мовчки поглянув на мене. Його лице було страшно бліде. Я завважив, що швидко по тім погляд його перекинувся на Вероніку з виразом безмежної тривоги.

Було десь коло пів до дев'ятої. Надворі було ще дуже видно. Понурі сиві мряки стояли під глибокою синявою неба. Служниці, йдучи нагору, дуже впору захопили з собою дві лампи. Я велів засвітити їх, гадаючи, що їх світло хоч трохи розвеселить кімнату, в якій ми сиділи, і де вже ставало темно. Аґата висунула стіл насеред хати і хотіла розпочати гру в карти. Добра душа! Її очі часто старалися здибатися з моїм поглядом. У неї то лиш було на гадці, аби зацитькати дітей. Вона заховала всю свою твердість і веселість: сміялася, аби прогнати тривогу, яку чула довкола себе. Почалася гра. Тітуся насилу позасаджала за стіл Емé, Вероніку і Марі. Всунула їм у руки карти і сама взялася грати з якимось завзяттям, тасувала, знімала, здавала гру і приправляла ще все нібито веселою, безжурною балачкою, так що її голос майже заглушував шум води надворі. Та наша молодіж не в силах була забавлятися. Дівчата сиділи, побілівши як полотно. Їх руки дрожали, мов у лихоманці. Вони знехотя прислухувались, не могли зайнятися заба-

вою і в гарячковій дрожі розсипали карти. Щодві-три мінути гра зупинялася. То одна, то друга оберталася і пошепки питала мене:

— А що, дідусю, все ще підіймається?

Вода піднімалася страшенно бистро. Я, сміючися, відповідав:

— Ні, ні! Бавтеся собі спокійно. Нема чого лякатися.

Ніколи ще моє серце не завмирало таким туском. Від часу до часу якийсь смертельний холод обхоплював мої ноги і розливався по цілому тілі. Я знаками показав мужчинам, аби стали при вікнах і заслонили собою страшний вид. Ми старалися всміхатися, пообертавшися лицями на хату, де лампа кидала на стіл своє супокійне світляне колесо. Пригадувалися мені наші зимові вечори, коли ми всі збиралися довкола сього стола. Я видів той сам тихий, родинний кружок, повен теплої щирости і любови. І рівночасно, коли тут усе так, так тихо, я чув за спиною грізне витя ріки, що з кождою хвилькою піднімалася вище й вище.

— Луї, — сказав до мене брат, поглянувши в долину, — вода вже лиш на три лікті від вікна... Треба подумати...

Я потис його за руку на знак, аби мовчав. Але годі було скривати небезпеку. В стайнях билася наша худоба. Нараз почули ми страшні реворти і крики перепудженої скотини. Коні іржали потрясаючим, диким голосом, що так прошибає серце, так далеко розлягається, коли кінь находиться в небезпеці смерти.

— Боже мій, Боже мій! — скрикнула Емé, скочила на ноги і тисла кулаками виски, трясучися, мов у сильних судорогах. За нею позіскакували інші — і годі було їх спинити. Кинулись до вікон. Заглянувши в них, вони так і завмерли. Мовчали випростувані — тривога піднімала вгору їх волосся. Мряки загусли. Мляве світло блимало над сивавою поверхністю. Бліде небо подобало на білий рубець, накинений на лице конаючої землі. В віддалі тяглися пасмуги диму, мовби роз'ярені води дихали гнівом. Все мішалося. Світло рештиною сил боролося з напливом загибелі і гаслю в пітьмі смерти. Ні одного людського голосу, лиш бовтання щораз то більшого моря та ревіт і іржання худоби в хлівах наповняли повітря.

— Боже мій, Боже мій! — повторяли женщини пошепки, немов боялися заговорити голосніше.

В тій самій хвилині внизу щось сильно затріщало. Скаженіючи зо страху, худоба розломала стаєнні двері. І ми бачили, як їх усіх за чергою несли поперед нас жовті вали, як вони відбивались, захлистувались і напослідок піддавалися переможним, непоборним заливам. Вівці плили, мов сухе листя, густо, пластами, крутячися в величезних чорториях. Корови і коні боролися, ішли, далі-далі тратили землю з-під ніг. Особливо наш сірий не хотів умирати. Ставав дуба, витягав шию, дув, форкав так сильно, як ковальський міх. Але вперті хвилі не випускали добичі, валилися йому на крижі, били по боках... Ми бачили наостанку, як він піддався і перестав боротися.

Тоді й ми підняли крик. Окрики виривалися з грудей якось без нашої волі. Ми чули потребу кричати. Простягаючи руки до всіх тих дорогих звірів, що ось тут погибали, ми на весь голос ридали, не чуючи одно одного і даючи повну волю сльозам і заводам, які досі ми здержували так старанно. Не час уже було дурити себе й инших. Ми не могли удержатися від голосного нарікання на свою долю. Ось вона, руїна! Пропали наші урожаї, погиб наш товар, усе наше добро зруйноване за кілька годин. Бог несправедливий! Що ми завинили йому? А він нам усе забрав, усе! Я кулаком грозив небу. Я говорив про ранішню прогульку, про сіножаті, про збіжжя і виноградники, що обіцювали нам так багато. І все те була обмана! Щастя збрехало. Збрехало сонце, коли так супокійно і велично заходило серед урочистої тишини піль і села.

Вода все піднімалася. П'єр, що стояв на варті, сказав до мене:

— Луї, годі гаятись. Вода доходить до вікна.

Його окрик вивів нас із нападу розпуки. Я прийшов до себе і, здвигаючи плечима,сказав:

— Ба! Маєток — байка! Поки ми всі живі та здорові, ні за чим нам плакати. Треба буде потім знов узятися до роботи.

— Так, правда ваша, татуню, — підхопив Жак напруго. — Для нас нема небезпеки. Наші стіни міцні... ми виліземо на дах.

У нас дійсно не лишалося иншого захисту. Вода, заливаючи ступінь за ступенем, з упертим плюскотом досягла вже до дверей і розливалася попід нашими ногами тоненькими, невеличкими річками. Всі кинулися на горище, не лишаючи одно одного й на крок, силою того непереможного потягу, що заставляє людей у небезпеці купчитися тісніше до себе. Один Сиприєн щез. Я почав кликати його. Він незабаром показався із сусідньої кімнати. Його лице було змінене. Тут я завважив, що обох служниць також не було і хотів дожидати їх. Та Сиприєн поглянув на мене дивним позирком і шепнув мені до уха:

— Вже по них! Угло шпихліра під їх кімнатою завалилося.

Бідачки, певно, забігли були до своєї кімнати, аби повиймати свої речі зі скринь. Він розповів мені пошепки, що вони по драбині, яку перекинули, мов міст, попереблазили на сусідній будинок, на шпихлір, де була їх кімната. Я приложив палець до уст, даючи йому знак, аби мовчав. Я почув, як холод пробіг мені поза плечима аж до тім'я: се смерть переступила поріг нашого дому. Коли ми й собі ж стали вилазити на горище, то й не догадалися погасити лампи. Карти лишилися на столі. В кімнаті вода була вже на лікоть від помоста.

III

Покрівля, на щастя, була простора і дуже плоска. Вихід на неї був крізь слухове віконце, понижче якого була невеличка платформа. Тут-то й помістилися ми всі. Женщини сиділи. Мужчини пускались на розвідини і переходили по дахівках до двох високих коминів, що стриміли по обох кінцях покрівлі. Я ж, опертий о віконце, крізь котре ми попролазили, стояв і оглядав краєвид зо всіх боків.

— Поміч незабаром прийде, — хоробро додавав я собі надії. — У сентинських селян є човни. Напевно вони побачать нас. Глядіть, чи се не світло видніється там на воді?

Ніхто не відповідав мені. П'єр, не здаючи собі, зрештою, як бачилось, справи з того, що робив, закурив люльку і курив так несамовито, що за кождим паком випльовував кусники пищика. Жак і Сиприєн так само, як і я, гляділи в далечінь з понурим видом. Ґаспар, стискаючи п'ястуки, не

переставав лазити по покрівлі, неначе шукав виходу. У наших ніг женщини сиділи, збиті в купку. Не говорили ані слова, лиш дрожали і закривали руками лиця, щоб не видіти нічого. Нараз Роза підняла голову, оглянулася кругом і спитала:

— А де ж служниці? Чому вони не прийшли сюди?

Я не відповідав. Тоді вона ще раз повторила запитання, обертаючися просто до мене, і вперто гляділа на мене:

— Де служниці?

Я відвернувся. У мене не ставало сили збрехати. І я зміркував, що холод смерти, який почув я був перед тим, пробіг по женщинах і наших дорогих дітях. Вони зрозуміли. Марі зірвалася на ноги, глибоко зітхнула, потім нараз сіла знов і залилася плачем. Емé заридала також, обвиваючи своєю спідницею діточки, тулячи їх до себе, немов хотіла оборонити їх. Вероніка закрила лице руками і не рушалася. Навіть тітка Аґата зовсім побіліла. Вона раз у раз хрестилася і шептала молитви. Ми займали дуже невелике місце на просторім дасі, тислися одно до одного з почуття захования свого життя, щоб укупі менше почувати свою безпомічність.

А в ту пору нас окружав величний вид. Ніч зовсім уже залягла землю, та все-таки мала в собі всю м'якість і ніжність літньої ночі. Місяць не показувавсь, але небо, засіяне звіздами, було таке чисте, що весь простір наповняло голубим, живим, глибоким світлом. Виділося, що ще не догоріло вечірнє сяєво, — такий ясний був небовид. Безмірне море розливалося під прозірчастим небом. Воно білілось і блискало якимось власним, фосфоричним світлом, що розпалювало блиски на гребені кождої хвилі. Землі не було видно ніде: очевидно, вся рівнина вже була затоплена. Сама вода ніби дрімала; вона піднімалась велично і плавко, в ній було якесь успокоєння, що додавало ще більше тиші тій тихій ночі. Ніколи я не бачив такого сумирного моря, з таким мірним, лагідним колиханням. Хвилями я забував про небезпеку, забував про зрадливість тої води. В віддалі сріблясті її зморщини приймали вид сірого атласу. Місцями вода лежала, мов гладкі сталеві дзеркала, достоту, мов озерце, що дрімає в тіні лісу, без найменшого руху. Раз вечором коло Марселя я видів море в такім самім виді: се по-

рушило мене до глибини, майже до сліз, немов вид старого приятеля.

— Вода піднімається, вода піднімається! — повторяв брат П'єр, відкусуючи зубами щораз нові кусники від пищика давно погаслої люльки. Між покрівлею а водою віддалення було вже не більше, як на лікоть. Мало-помалу вода тратила свій дрімучий вид. Там і сям творилися прудкі течії. Скоро поверхність води піднялася до певної висоти, то пригірок, що лежав за селом, не міг уже бути для нас захистом. Чверть години пізніше нас окружало грізне, жовте море, ціле покрите всілякими обломками: бочками, делинами, купами трави, якими вода гнівно термосила і перевалювала з боку на бік. Тепер бушували цілі гори піни, облога йшла проти мурів, проти дерев, зривалися якісь битви, а їх оглушливий шум долітав до нас. Довкола нас хвилі товклись і вертілись, обкидаючи безхмарне небо водяною мрякою. Тополі стогнали, падучи, мов конаючі; доми валилися з таким гуркотом, який видає каміння, сипане з воза на міст. Переможна вода, підкравшися приповзком, бігала тепер по рівнині з цілою силою, валила, розбивала й нівечила все.

Жак, у якого серце рвалося, слухаючи плачу женщин, що сиділи при наших ногах, говорив, заламуючи руки:

— Годі ж бо нам сидіти тут і кліпати очима. Треба щось робити... Прошу вас, татуню, зробіть щось.

Я хитався і бубонів за ним, сам себе не тямлячи:

— Так, так, зробімо щось.

А самі ми не знали, що зробити. Ґаспар заявив, що возьме на спину Вероніку і вирятується з нею. П'єр говорив, що треба збудувати плоть. Усе те було безумне. Нарешті Сиприєн сказав:

— Коли б нам удалося дібратися до церкви.

Церков і досі стояла нетикана. Її маленька чотиригранна дзвіничка піднімалася над водою. Нас ділило від неї сім домів. Наш дім стояв на краю села. Він опирався о сусідню хату, вищу від нашої, а ся знов і собі ж підпирала третю. Дійсно, по покрівлях, може, й далось би долізти до дому священика, а відти легко вже було дібратись до церкви. Мабуть, там заховалося вже багато народу, бо сусідні хати були пусті, а до нас долітали голоси, що, без сумніву, вихо-

дили із дзвініці. Але кілько небезпек треба було побороти по дорозі, заким дійти туди!

— То неможлива річ! — говорить П'єр. — Дім Ренбо занадто високий. Годі обійтися без драбини.

— А все-таки не завадить мені спробувати, — відпер Сиприєн. — Як не можна буде пройти, то я вернуся. А коли можна, то ми всі заберемося відси: женщин перенесемо на руках.

Я пустив його. Його була правда. Треба було щось придумати. При помочі залізного гака, прикріпленого до комина, він видряпався на сусідній дім. В сю хвилину Емé, його жінка, підвела голову і, завваживши, що його нема вже при ній, закричала:

— Де він? Я не хочу, щоб він лишав мене. Ми жили враз, нехай же і вмираємо враз!

Побачивши його на сусідній покрівлі, побігла по дахівках, не спускаючи з рук дітей, і крикнула за ним:

— Сиприєн, зажди на мене. Я піду з тобою. Я хочу вмирати з тобою.

Вона зупинилася. Він нахилився і благав її, щоб лишилась, присягаючи, що верне, що се конечне для урятування всіх. Але вона з помішаним видом кивала головою і все своє:

— Я йду з тобою, йду з тобою! Що тебе се обходить? Я піду з тобою!

Йому прийшлося взяти дітей. Вона й їх хотіла мати при собі. Потім він поміг їй вилізти. Ми могли слідити за ними, коли вони продиралися по гребені покрівлі. Вони посувалися звільна. Вона знов узяла дітей на руки. Діти плакали. Він щокрок зупинявся і піддержував її.

— Вернися, зараз вернися, лиши її тут, на безпечнім місці! — кричав я.

Я видів його рух, але відповіді не міг почути за шумом води. Потім їх стало не видно. Спустилися на слідуючий дім, нижчий від першого. За п'ять мінут показалися вже на четвертім домі. Його покрівля, мабуть, була дуже спадиста, бо вони повзли здовж її гребеня на колінах. Мене нараз обхопило якимось страхом. Приставивши долоні до уста, я закричав зо всієї сили:

— Верніться, верніться!

І всі, П'єр, Жак, Ґаспар, кричали за ними то само. Наші голоси на хвилину зупинили їх. Та потім вони взяли знов повзти наперед. Тепер находилися на розі улиці, проти дому Ренбо. Був то високий будинок, вищий над усі околичні будинки щонайменше трьома метрами. Ми виділи, як вони хвильку вагувалися. Потім Сиприєн видряпався вгору по комині з незвичайною силою і проворністю. Певно, Емé здогадалася задержатись і підождати. Вона стояла на покрівлі. Ми виразно бачили її з обома дітьми на руках: її гарна стать рисувалася на яснім тлі неба і видавалася ще вищою. І ось тут-то й почалося страшенне нещастя.

Дім Ренбо, призначений зразу на якийсь фабричний заклад, був вибудуваний зовсім не тривко. Крім того, об його перед била з цілого розмаху течія, що утворилася в вулиці. Мені здавалося, що бачу, як він стрясається під ударами розбушованих хвиль, і я слідив, запираючи в собі дух, за Сиприєном, що повз уздовж по його покрівлі. Нараз залунав страшенний тріск. Сходив місяць: круглий, великий, він викотився на чисте небо і облив ярким світлом, мов лампа, безмежне озеро. Ні одна подрібність страшної катастрофи не минула наших очей. Не було сумніву: дім Ренбо розвалився. Зойк розпуки зірвався у всіх нас. Сиприєн щез. Але ми ще нічого не розрізнювали після розвалу покрівлі, лише бризкіт хвиль та рев води серед руїни дахівок і купи обломків, які уносила течія. Потім настала тишина — поверхність води вигладилась, порівнялася з темним зрубом розваленої хати, що стирчав понад водою подекуди своїми пошарпаними щербами. Тут бовдурилась ціла копиця перемішаного делиння, немов розвалина напівзахованої церкви. Платви і крокви, подрухотані, баламкалися в повітрі. Та ось між делинами я нараз постеріг якесь живе тіло, що рушалося і силкувалося з нелюдською натугою.

— Він живий! — скрикнув я. — Слава Богу, він живий!.. Він там, над білою пасмугою води, освіченою місяцем!..

На нас усіх найшов судорожний сміх. Ми на радощах плескали в долоні, мовби вже й ми були безпечні.

— Він піднімається, — говорив П'єр.

— Так, так, глядіть, — об'ясняв Ґаспар, — він силкується хопитись за делину наліво.

Сміх наш перервався. Слова завмерли нам в устах — серце в нас затихло від тривоги. Ми зрозуміли безвихідне положення Сипріена. При розвалі дому ноги його попали межи дві делини, і він повис униз головою, віддалений лиш кілька сантиметрів від води, не маючи сил видобути прищемлені ноги. Його боротьба була страшенна. На покрівлі сусіднього дому стояла Емé з дітьми на руках. Її темна стать на освіченім місяцем небі, бачилось, іще більше виросла. Її волосся розпустилося, гарячкова дрож потрясала цілим її цілом. Вона була свідком при смерті мужа, не зводячи очей із нещасливого, що висів о кілька метрів під її ногами. Вона без перерви видавала страшне виття, виття собаки, виття божевільної.

— Ми не можемо лишити його так умирати, — сказав Жак, у якого зуби дзвонили від переляку, — треба йти до нього.

— Може ще можна буде злізти по платвах, — замітив П'єр. — Тоді ми висвободимо його.

І вони пустилися до сусідньої покрівлі, але в тій же хвилі завалився третій дім. Дорога була нам відтята. Ми обмерли. Без відома ми похапалися за руки, міцно стискаючи їх одно одному. Ми не могли оком змигнути зі страшного видовища.

Спочатку Сипріен силувався випростуватись. При страшенній натузі відхилявся від води і старався держатись у горизонтальнім положенні. Та він швидко змучився, але все ще не переставав боротися. Пробував учепитися за делину, розмахував руками довкола себе, шукаючи, чи не налапає на що-будь, за що буде міг ухопитися. Далі-далі, обезсилений боротьбою, він піддався смерті: опустився, повис знов без руху, без сили. Та смерть надходила поволі. Кінчик його волосся доторкався води, що незамітно піднімалася, певна своєї добичі. Він мусив слухати її хлюпоту, коли доторкалась його голови. Перша хвиля ледве обмочила його чоло і пішла геть. Слідуюча докотилась до очей... Вода все ще піднімалась: ми виділи, як постепенно тонула в ній голова, як корчі потрясали цілим туловом.

Женщини при наших ногах сильніше стискали лиця своїми стуленими руками. Ми поклякали на коліна, про-

стягали руки, плакали, шептали молитви, позираючи в небо. А там, неподалік, на покрівлі все ще стояла Емé, притискаючи до себе дітей і заводячи щораз голосніше.

IV

Не знаю, як довго стояли ми отак безтямно після тої муки. Коли я прокинувся, вода ще підбула. Вона вже полоскала дахівки нашого дому. Покрівля перемінилася на вузенький островик над поверхнею величезних мас води. Направо й наліво доми, мабуть, порозвалювалися. Ми тепер були зовсім одинокі, відрізані від усього. Довкола нас розливалося страшне море.

— Ми плинемо, — шептала Роза, хапаючися дахівок.

Ми всі почули якесь гойдання, мовби покрівлю знесло і вона зробилася плотом. Колихання води довкола нас завертало нам голови. Та коли ми вдивлялися в церковну дзвіницю, що непохитно стояла проти нас, нам перестав крутитися світ. Ми доконалися, що находимося на давнім місці і що привидний рух походить від дрожання нашої хати.

Вода зачала вже свою облогу проти нашого дому. Він стояв саме півперек нової течії. Досі вона йшла вниз вулицею, але купи розвалин загатили її, а потік звернув з дороги і утворив довкола нас бурхливий вир. Облога велася, немов по всім воєнним правилам, систематично, — не бракувало й стіноломів і инших обложних причандалів. Скоро лиш яка делина, обломок або дошка пропливали коло течії, вона зараз хапала їх, покрутила ними мінуту і пускала на нас, мов тараном, і вже не випускала їх: відносила назад і гримала знов о стіну з подвійною силою. Удари повторялися правильно, уперто, влучаючи все в одно й те саме місце. Незабаром уже десять або двадцять таких делин нападали на нас зо всіх боків. Вода ревла, перла цілим своїм тягарем, насилала до нас щораз нові купи хвиль, що піддержували силу бервен. Піна бризкала високо і обмочувала наші ноги. Стіни глухо тріщали. Дім наповнився вже водою і дуднів, тріскаючи у всіх в'язаннях. Часами, коли штурм робився сильнішим і бервена били з більшим розмахом, виділося нам, що всьому вже кінець, що стіни валяться і крізь вибиті діри ми падемо в пащеку свойого лютого ворога. Ґаспар відважився злізти на сам край покрівлі. Йо-

му пощастило захопити невеличку делину, яку приволік до себе своїми міцними руками.

— Треба нам боронитися! — закричав.

Жак і собі ж старався спіймати довгу жердку. П'єр поміг йому. Я проклинав старість, що відняла мені сили і засудила на непотріба, на безпомічну дитину. Почалася оборона, велетенський поєдинок, боротьба між трьома мужчинами і океаном. Ґаспар, придержуючи своє бервено, підстерігав дерев'яні тарани течії і круто відтручував їх, коли підпливали близько. Порівно з ним працювали також Жак і П'єр довгими жердками, відпихаючи пливучі обломки, яких удари могли бути для нас пагубні. Отся боротьба тяглася добру годину. Вони пантрували на всі боки, перебігали з одного кінця на другий, мусили одночасно відбивати десять нападів. Та помалу-малу отсе завзяття вдарило їм до голови. Мов божевільні, вони кидали наруги на океан, били по водах і грозили їм. Ґаспар махав бервеном, лускав ним по хвилях, штовхав, мов ворога в груди при кулачній боротьбі. Мов коваль о ковало, так лускав він без упину з безумним запалом. Але хвилі мовби й не завважували сього. Уперто, спокійно та непохибно вони наносили удари. Бервена не залишали своєї наладженої роботи, мовби їх попихала якась зла сила. Вони видавалися живими єствами: так хитро і проворно вони ухилялися від ударів, що їм грозили, і так уперто будь-що-будь перлися, щоб ударити о дім в націлене місце. Жак і П'єр опустили руки. Вони сіли на покрівлі, змучені, обезсилені. Ґаспар у остатнім пориві підставив на течію своє оружжя. Вона вирвала у нього бервено з рук і прийнялася знов пробивати ним новий пролом. Боротися далі було неможливо.

Хвилина була страшенна. Жінки дрожали і напружено слідили за обороною. Вони уважали нашу побіду рятунком: не чули небезпеки, коли не чули глухих ударів делин, від котрих їм кождий раз здавалося, що дім розпадеться. Вони всі, забувши переляк, повставали, щоб ліпше видіти. Та коли побачили безоружного Ґаспара, коли побачили, що П'єр і Жак ледве дишуть від утоми, зачали вголос заводити, стративши надію. Дім знов сильно трясся, тремтів під нашими ногами, а як деколи стукнуло сильніше, вони всі разом видавали довгий, протяжний окрик.

Марі й Вероніка кинулись собі в обійми. Вони повторяли роздираючим голосом усе ті самі слова, зойк тривоги, що й досі все дзвенить мені в ухах:

— Я не хочу вмирати, Боже мій! Не хочу вмирати!

Роза тихомирила їх. Вона хотіла потішити їх, додати їм відваги. А сама вся тряслася, піднімала голову і повторяла впівголос за ними:

— Боже мій! Не хочу вмирати!

Одна тітка Аґата не говорила ні слова. Вона вже не молилася, ні хрестилася. Гляділа без думки в далечінь і старалася всміхатись, коли стрічала мій погляд. Вода ще підійшла. Вона вже обмивала дахівки. Годі було чекати якої помочі. Крики причувалися нам здалека. На хвилечку привиділося нам, що не дуже далеко від нас промелькнули дві ліхтарні. Потім усе втихло, і лише жовта скатерть розстелювала свою голу, безберіжну поверхність. Мешканців Сентина, у яких були човни, запевно раніше, як нас, захопила повінь. А тим часом ми нарікали на них і думали, що вони підло поквапилися сховати себе самих від небезпеки. Розпука робила нас несправедливими.

Однако ж Ґаспар поновив свої обходи довкола покрівлі. Нараз закликав нас.

— Ходіть сюди, помагайте мені! Держіться міцно!

З жердкою в руках він чатував на велику чорну масу, що поволі надпливала до нас. То була величезна покрівля із шпихліра, збита з сильних дощок. Вода знесла її в цілості, і вона плавала тепер, мов пором. Коли підійшла поблизчe, Ґаспар зачіпив її жердкою, але його шарпнуло, і він ще раз закричав до нас, аби ми помагали йому. Ми держали його міцно, обнявши за пояс. Скоро лиш пором попався в течію, то сам від себе причалив до нашої покрівлі та ще й гепнувсь о неї з такою силою, що ми злякалися, щоб і сам не розлетівся. Ґаспар сміло скочив на той імпровізований пором, який посилала нам доля. Він обдивляв його зо всіх боків, щоб переконатися, чи втримає нас, а за той час П'єр і Жак придержували його з покрівлі, щоб не відплив; Ґаспар сміявся і сказав весело:

— Ось, дідусю, і наш рятунок... Не плачте ви, жіноцтво!.. Та ж се пором, як дріт! Глядіть, я навіть ніг не промочив. Він донесе нас усіх. На нім будемо, мов дома.

Та для ліпшої обезпеки він загадав іще скріпити той пором. Ловив бервена, що плавали довкола і прив'язував їх до нього мотузами, котрі П'єр на всякий випадок забрав був із хати, коли ми вибиралися з долішнього поверху. Ґаспар раз перегнувся і впав у воду, та на наш крик відповів лише сміхом. Вода його знає. Недармо він пропливав цілі кілометри по Ґаронні. Він вернув знов на покрівлю, обтрясся і сказав:

— Ну, сідайте! Годі тратити час!

Жінки поклякали, дякували Богу. Ґаспар зніс на руках Вероніку й Марі на пором і посадив їх насередині. Роза і тітка Аґата самі позсувалися по дахівках і намістилися побіч молодих дівчат. В тій хвилі я обернувся в сторону дзвіниці. Там усе ще стояла Емé, не дуже далеко від нас. Вона держалася комина і піддержувала на зведених угору руках дітей. Вода сягала їй уже до пояса.

— Не турбуйтеся, дідусю, — прошептав до мене Ґаспар. — Ми по дорозі заберемо й її, прирікаю вам се!

П'єр і Жак були вже на поромі. Я й собі скочив на нього. Він перехилився трохи на один бік, але дійсно був досить сильний, щоб видержати нашу вагу. Ґаспар вкінці останній зліз із покрівлі. Він нагадав нам ловити жердки, яких захопив декілька й сам. Вони мали служити нам за весла. А сам узяв предовгий дрюк, яким орудував дуже справно. Ми дали йому волю бути за керманича. На його розказ оперлися ми всі своїми жердками о дім, аби відіпхнути пором.

Та він мовби приріс до нашої покрівлі, і, невважаючи на всяку свою натугу, ми не могли відчалити. Ледве що ми здужали, напершися всіма силами на дрюки, відділитися від дому на два-три метри, коли течія сердито знов прибивала нас до нього. А той маневр не був без небезпеки, бо кождий удар був такий дужий, що наш дощаник грозив за кождим разом розбитися на кусники.

І знов ми пізнали свою безсилість. Ми вважали себе урятованими, а тим часом усе-таки були в руках ревучого моря. Мій страх навіть збільшився. Я жалував, що жіноцтво покинуло покрівлю. Тут кождої хвилі, думалось мені, вони можуть перевернутися, і в моїй уяві вони вже ось-ось

боролися зі смертю. Та коли я натякнув на те, щоб ми вертали, то всі кричали в один голос:

— Ні, ні! Попробуємо ще! Волимо тут умирати!

Ґаспар не сміявся більше. Ми всі мовчали понуро і силкувалися відчалити, наново напираючи на жердки і подвоюючи натиск. П'єрові прийшла гадка вернутися на покрівлю і відти, при помочі мотуза перетягнути нас наліво. Таким способом він добув нас із течії. Коли знов зіскочив на пором, уже легко могли ми відчалити і виплисти на отверте місце. Ґаспар нагадав свою обіцянку забрати по дорозі нашу бідну Емé, якої жалібний завід іще не втихав. Та в тій цілі треба було переїхати вулицю, де була страшенна течія, проти якої ми даремно боролися. Він з німим запитанням звернув на мене свій зір. Я зовсім стратив голову. Ніколи ще не лютилася в моїм нутрі така страшна боротьба. Для вирятування нещасливої приходилося наражати на небезпеку життя вісьмох душ. Я завагувався на хвильку, та сил не стало устояти проти її роздираючого крику, що все ще розлягався посеред ночі, мов стогін конання.

— Так, так! — відповів я Ґаспарові. — Ми не можемо відплисти без неї.

Він звісив голову, та не сказав ані словечка, і почав кермувати поромом, опираючися дрюком о всі стіни, які вистирчали. Ми минули сусідній дім, переїхали над своїми стайнями, та ледве тільки виїхали на вулицю, крикнули всі враз. Течія вхопила нас з новою силою, поволокла нас і понесла знов до нашого дому. Ми хиталися дві-три секунди. Нас несло, мов стебелинку, так бистро, що крик наш урвався аж серед страшного удару порома о дахівки. Щось затріщало, поколені дошки рознеслися — і нас усіх розкидало. Не знаю, що діялося дальше. Пригадую собі лише, що падучи, видів я Аґату, розпростерту на охрест на воді: одежа піддержувала її, та вона опускалася, закинувши голову назад, без боротьби, мов нежива.

Проникливий біль протверезив мене. То П'єр волік мене за волосся по дахівках. Я лежав і озирався довкола, зовсім без пам'яті. П'єр кинувся в воду. Я видів, як він плавав у розпуці, відшукуючи щось у воді. В нестямі, з якої я ще не вийшов, я дуже здивувався, коли нараз побачив Ґаспара на тім місці, де пронер П'єр: парубок держав на

руках Вероніку. Положив її обік мене, знов кинувся в глибінь і видобув із неї Марі, білу, як віск, усю закоценілу і недвижну, так що я вважав її мертвою. А він кинувся третій раз, та вже дармо. П'єр показався обік нього. Вони щось говорили, показували один одному, та я не міг чути нічого. Коли вони, втомлені, вернули на покрівлю, я закричав:

— А тітка Аґата? А Жак? А Роза?

Вони покивали головами. Густі сльози скотились у них із очей. Із деяких їх слів зрозумів я сяк-так, що Жакові, мабуть, розбило голову ударом о делину. Роза вхопилася за труп мужа і пропала з ним у безодні. Тітка Аґата щезла. Гаспар догадувався, що течія занесла її трупа в дім під нами куди-небудь крізь отворене вікно.

Встаючи, я нагадав собі Емé і повернув голову до покрівлі, де перед кількома мінутами вона ще стояла. Та води ще прибуло. Емé вмовкла. Я добачив лише її дві закостенілі руки, що ще піддержували дітей над водою. Потім усе щезло. Вода все покрила рівною, гладкою скатертю, що сріблилася в соннім місячнім світлі.

V

Остатній акт страшної драми наступав. Нас було п'ятеро на покрівлі. Вода лишала нам лиш вузький пласт уздовж гребеня дому. З одного боку змило комин. Вероніка і Марі ще не прийшли до себе з зомління, і нам треба було держати їх у стоячім положенні, аби доразу не змокли. Вкінці прийшли до себе і нам ще тяжче стало глядіти на них. Промоклі, вони дрожали від холоду і знов зачали кричати, що не хотять умирати. Ми старалися вспокоювати їх, як успокоюють дітей; ми говорили їм, що ми тут і не дамо їм умирати. Та вони вже не вірили нам, кивали головами: знали, що приходить їх кінець. І за кождим разом, коли слово «умирати» переходило через їх уста, зуби їх дзвонили, мов у лихоманці, і вони з неописаною тривогою кидалися одна одній в обійми.

Наближався кінець. Розвалене село виглядало з-під води тільки де-де недоваленими останками стін. Наш дім стояв ще довше від инших. Лиш одна церков, і досі неушкоджена, виставляла свою дзвіничку, і лиш відти чути

було невиразний гамір голосів: се люди, що там урятувалися, говорили про смерть і руїну, що лютувала довкола. Відти ми не ждали ніякої помочі. Неоподалік від нас ми бачили трьох людей, що повилазили на дерева, рятуючись від повені. Тепер вода закривала вершечки тих дерев: смерть і там узяла своє. Ми звернули також свою увагу на другу пробу рятунку з дому позаду нас, на березі ріки. Там залив затопив лиш низький поверх. Його мешканці при помочі пов'язаних обручів спустилися з вікон на пором, який, здається, був так, як і наш, якимсь наднесеним водою обломком, що їм удалось його спинити. Пізніше ми стратили їх із очей. Роздираючий крик, який незабаром потім залунав, велів нам догадуватись, що й вони розбились о якусь перешкоду.

Тепер направо й наліво не було чути нічого, крім голосного плескання хвиль. Навіть валення домів, що гуркотіло, мов каміння, сипане з воза на поміст, перестало. Все запустіло. Ми находилися, мов дійсні недобитки розбитого корабля, серед моря, віддалені від берега з на триста кілометрів, у безмірній пустині, не видячи перед собою нічого, крім смерти. На миг ока причувся нам плюск весел. Мірно, в такт долітав він до нас, стаючися щохвиля чутнішим. Боже, якою дивною, упрагненою музикою видався він нам! Як ми витягалися, напружали слух і зір, питаючи простору! Ми запирали в собі дух, проклинали шум хвиль, що бушували при наших ногах і не давали нам чути виразно. Та ніщо не показувалося. Одно жовтаве море, покрите тінистими пасмугами, стелилося перед нашими очима. Ні одна тінь! Ні вершечки дерев, ні виглядаюче де-де з-під води ключиння домів — ніщо не ворушилося, не зближалося до нас. Обломки, пусті прикадки, копиці трави кілька раз вводили нас у блуд; ми плескали в долоні, махали хустками, поки не переконалися про помилку, і знов зачинали прислухуватися шумові, що не переставав долітати до нас, і годі нам було зміркувати, відки.

— Ах, виджу його! — закричав нараз Ґаспар. — Глядіть, а онде величезний човен! — І він показував простягненою рукою на далеку точку між темними, тінистими пасмужками. Я не довиджував нічого. П'єр також. Але Ґаспар стояв при своїм. І дійсно, се був човен. Плюск весел став ще ви-

разніше доходити до нас. І швидко ми побачили його. Плив помалу, мовби кружачи довкола нас, але не зближався. Пригадую собі, що ми всі мов подуріли. Ми несамовито махали руками, кричали аж до хрипоти — наші крики переходили в протяжне виття. Ми обсипали човен наругами, називали його підлим, винуватили його за нашу смерть. Якийсь час не переставали ми переслідувати його своїм криком і лайкою. Але він кружив спокійно, тихо. Чи то був справді човен? Сього я й досі не знаю. Коли щез, уніс з собою остатню нашу надію.

Тепер кождої хвилини чекали ми своєї погибелі і розвалення дому. Він увесь був розбитий. Запевне держався ще лиш на якійсь сильнішій стіні. Скоро вона впаде, то й йому не встоятись. Він хитався, мов дерево, що держиться землі лиш третиною коріння. Та найбільше лякало мене те, що я чув, як покрівля подається під нами. Дім, може, ще й простояв би довше, але дахівки, покришені і раз у раз шарпані напором течії, угиналися. Ми вибрали на місце свого пристанівку лівий причілок, де крокви, бачилось, могли удержати наш тягар. Але місцечко там було дуже тісне — нас п'ятеро ледве-ледве могло там поміститися. З перегодом і воно зачало подаватися вниз. Видно було, що ось-ось провалиться, коли хтось не втупиться з нього.

Вже від хвилі брат П'єр знов узявся за свою люльку з безпечним видом. Він покручував свої старі вояцькі вуси, моршив брови і ворчотав щось під носом. Чимраз більша небезпека, що окружала його і проти якої не міг нічого вдадити, зачала виводити його з терпцю. Два-три рази він сплюнув у воду з видом гніву і погорди. Потім, в сам час, коли ми почали подаватися вдолину, придумав щось і зліз із покрівлі по коліна в воду.

— П'єр! П'єр! — скрикнув я за ним, боячись зрозуміти його намір.

Він обернувся і сказав спокійно:

— Бувай здоров, Луї... Видиш, то дуже довго тягнеться для мене... А втім, і вам більше місця буде.

За тим словом шпурнув наперед люльку, а за нею кинувся й сам у саму глибінь із словами:

— Бувайте здорові! Буде з мене!

Він не підпливав. Пливак з нього був неабиякий. Певно, він і не силувався плисти. Його серце було розбите тою руїною і смертю наших. Він не хотів пережити їх.

Ми з півгодини могли ще продержатися на тім місці. Покрівля під нами подавалась тепер не так дуже. Могло вже бути десь коло другої години. Ніч кінчилася, та страшенна ніч сліз і мук. Але небо все ще супилося своєю темно-голубою, різкою синявою і ціле блимало звіздами. Ні одна пасмуга світла ще не показувалася на видокрузі, що дрімав у місячнім півсвітлі. А місце під нашими ногами все а все маліло. З ніжним журчанням потічка кучеряві хвилі підповзували догори, лізли купами на покрівлю та ласкаво підсаджували одна одну. Течія ще раз змінила свій напрям. Пливучі обломки стрійно і тихо переходили повз нас правою стороною села, мовби вода, заки дійшла до своєї найбільшої висоти, спочивала ліниво від утоми.

Ґаспар прудко роззувся і скинув куртак. Я вже від кількох мінут покмітив, що в нього щось важкого на душі. Він горів і дрожав, мов у гарячці, засукував руки, хрустів пальцями, а коли я звернувся до нього і запитав, що йому, — відповів:

— Слухаєте, дідуню! Я вмираю тут із нетерплячки. Я не можу лишатись тут довше... Позвольте мені, я її врятую.

Се говорив про Вероніку. Я хотів супротивитися його гадці. У нього, мовляв, не стане сили донести дівчину вплав до дзвініці. Та він уперто стояв при своїм.

— Ні, ні, у мене руки міцні, я чую в собі силу... Побачите...

І при тім додавав, що ліпше, коли зараз візьметься до діла, що сила в нього слабне, коли тут сидить, як баба, і прислухується, як по кусникові розмиває дім у нас під ногами.

— Я її люблю — я її урятую! — повторив.

Я замовк і притис до себе Марі. Він погадав собі, що я в душі винувачу його за самолюбство закоханого, і сказав, запинаючись:

— Я верну по Марі, присягаю вам! Найду човен, приладжу, що буде можна для рятунку! Надійтеся на мене, дідуню!

Я дивився, як він лагодився. Зняв із себе все, крім штанів. Потім прудко, шепотом почав пояснювати Вероніці, щоб не зборонялася, щоби доразу повірила себе йому і не рушалася, а найбільше, щоб не боялася. Дівчина за кождим його реченням потакувала з помішаним видом. А він перехрестився, хоча ніколи не відзначався набожністю, і зсунувся з покрівлі, держачи Вероніку за верівку, якою об'в'язав її попід пахи. Вона скрикнула, руками і ногами зачала бити воду, далі захлеснулась і зомліла.

— Так навіть ліпше! — крикнув до мене Ґаспар. — Тепер я відповідаю за неї.

Можна собі погадати, з якою тривогою я проводив їх очима. На ясній воді я видів кождий найменший рух Ґаспара. При помочі верівки, яку обмотав собі довкола шиї, піддержував дівчину над водою і ніс її, оперту на його правім плечі. Тяжка вага тисла часом і його самого до споду, але він усе плив з нечуваною силою і нелюдським мужеством.

Я перестав сумніватися. Він проплив уже третю часть дороги, коли наткнувся на щось укрите під водою. Удар був страшний, лютий. Обоє пропали. Потім я побачив, як він виплив сам; верівка, видко, урвалася. Нуряв два рази. Вкінці виплив знов, держачи Вероніку, котру положив знов на плече. Та верівки не було вже, як уперед, щоб придержувати її, аби не зісовгнулася. Але Ґаспар усе посувався наперед, піддержуваний силою волі і геройства. Я дрожав від ніг до голови в міру того, як вони наближалися до дзвініці. Їм не лишалося до неї більше, як двадцять метрів. Нараз я хотів крикнути... Я побачив бервена, що гнали на них збоку. Я лише що розняв рот, коли новий удар розлучив їх. Знов щезли обоє. Я думав, що вони погибли. Рівна поверхність води знов вигладилась. Я прочікував довгі секунди, не бачачи ніякого руху. Нарешті Ґаспар показався: йому ще раз удалося найти Вероніку. Та його сили послабли. Він, мабуть, сам сумнівався, що годі йому буде дібратися до церковної покрівлі. Та проте він сильно боровся: то плив одною рукою, то переставав плисти, лиш попросту попихав дівчину перед собою, ступаючи за нею у воді силою якогось чуда любови. Вкінці приплили до цілі. Він положив її на покрівлю церковного дому, що був сполучений із дзвіницею при помочі високого стрільничного вікна.

— Що за бравий хлопак! Спасибі, юначе! — кричав я, забувши, що він не міг чути мене.

Вероніка приходила до себе. Ґаспар простягав до неї руки і всміхався. Аж нараз камінь із дзвіниці, запевно підмитий недавніми зливами, якраз у ту хвильку звалився вниз просто на голову Вероніці і розтрісКав їй тім'я. Смерть, мабуть, наступила в тій же хвилинці, несподівана, люта, проти якої нічим була повінь, що від півдоби грозила нам усякими можливими небезпеками. Я виразно бачив Ґаспара. Він усе ще стояв, усе ще притримував трупа Вероніки, приголомшений, помішаний. Хіба ж на те він спас її від видимої смерти, боровся з хвилями, видер її у них два рази, щоб вона вмерла тут, на його руках, під ударом, якого не міг надіятись? Вона була його, він заслужив собі її — ще й як заслужив! А смерть забирає йому її таким глупим і лютим способом! Він вирятував її, а вона все-таки погибла! Тоді я побачив, як і ним опанувала жадоба смерти. Він гаряче притис до себе нещасливу і з розгоном кинувся в жовту безодню, проти якої недавно так завзято боровся. Вода зімкнулася над їх головами. Ґаспар умер також, не розстаючися з Веронікою. Від тої хвилі я стратив уже всяку пам'ять, усяку самовіжу. Ті дві нові смерті, що надійшли за попередніми, накинули на мій ум якусь замороку. У мене лишився лиш інстинкт звірини, що старається охоронити своє життя. Коли вода наступала, я уступався — от і все. В тім непритомнім стані я довго чув сміх, не стараючися вияснити собі, хто може так сміятися обік мене.

Займалося на день. Біла заграва виступала на небі і обливала часть озера молочною пасмугою. Гарно було, свіжо, тихо, мов на березі озера, що прокидається зі сну до схід сонця. Лише сміх не переставав. Я оглянувся і побачив Марі. Вона стояла, ціла промокла, і сміялася.

Бідне, дороге дівчатко! Яка вона була мила і прекрасна того ранку! Я видів, як вона схилилася, зачирала в жмінку води і вмивала собі лице. Потім заплела свою розкішну, золотисту косу, що за ніч була розпустилася, і обвила її довкола голови. Вона робила ранню туалету; може, їй гадалося, що встає в своїй кімнаті в неділю, коли радісно грають дзвони... І все сміялася своїм дитинячим сміхом, з ясними оченятами, з щасливим лицем...

Я й собі зачав сміятися. Її помішання заражувало й мене. Вона з перестраху збожеволіла, і се було для неї добродійство. З яким безжурним щастям тішилася вона тепер ясним, весняним поранком!..

Я не спиняв її, не тямлячи нічого, я все всміхався до неї. А вона все строїлася. Далі, коли їй здавалося, що вже готова, зачала співати одну із своїх набожних пісень звучним, милим голоском. Нараз перервала спів, і мовби відповідаючи на чийсь голос, що кликав її, і який чула лиш вона сама, закликала:

— Іду, йду!

Вона скінчила свою пісню і зачала спускатися звільна по спохóві покрівлі. Ввійшла в воду, що тихо, незамітно прикрила її. А я все ще всміхався, глядячи з щасливим видом на те місце, де вона тільки що сховалася.

Далі вже я нічого не тямлю. Я був сам на покрівлі. Вода ще прибула. Один комин іще стояв. Мені здається, що я тримався його зо всіх сил, мов живина, що хоронить себе від смерти. А потім усе щезло, — все темна пропасть, забуття...

VI

Яким світом і пощо я живий? Казали мені, що мешканці Сентина рано-вранці, о шостій годині, приїхали до нас на човнах і найшли мене без пам'яті сидячого на димнику. Ах, чому повінь була така люта, що не взяла мене разом зі всіма моїми тоді, коли я не тямив свого горя?..

Сам я, старець, учепився за життя! Всі мої погибли: діти в пеленках, унучечки-дівчата, молоді подружжя, старі подружжя. Лиш я жию, як сухий мох, твердий, а крухий, що приріс до каменюки. Якби стало у мене відваги, я поступив би, як П'єр. Я сказав би: «Буде з мене! Будьте здорові!» і кинувся б у Ґаронну, щоб піти туди ж, куди пішли всі. У мене не лишилося ані одного з моїх дітей — мій дім розвалений, поля замулені. Де ті вечори, коли ми сиділи біля стола: старші — всередині, молодші — по боках, а мене окружала і огрівала їх веселість? Де ви, славні дні жнив і збірки винограду, коли ми всі враз ішли до роботи і вертали, гордячися та радуючися нашими багатствами! О, мої вродливчики-внуки і чудові винниці! Красуні-дочки і золоті ниви! Вся радість моєї старости, жива нагорода за

ціле життя праці і любови! Коли то все погибло, Господи, пощо ж ти хочеш, щоб я жив?..

Нівідки мені й потіхи. Підмоги не хочу. Свої поля віддам людям, у яких лишилися діти. У них стане смілости очистити землю від намулу і взятися знов до її управи. У кого нема дітей, тому досить кутика, де скінчити життя. Я найду собі кутик умирати. У мене лишилось лиш одно, остатнє: я хотів відшукати тіла всіх своїх дітей і похоронити їх на нашім кладовищі, де би щодень міг ходити на їх могилки. Але Ґаронна забрала їх у мене багато. Троє чи четверо з них найдено між розвалинами будинків, але їх закопано разом з чужими трупами инших жертв, заки ще я вернув із Сентина, куди мене завезено. Розповідали, що багато трупів, унесених рікою, повитягали з води в Тулузі! Я рішився поспішити туди розпитати, надіючися, що прибуду ще на час, аби відшукати хоч кого-небудь із дорогих серцю покійників. А що за страховища в Тулузі! Коло двох тисяч домів розвалених; сімсот люда погибло; всі мости позривані; ціле передмістя загладжене і занесене намулом. Що за страшенні образи! Двадцять тисяч людей без покрівлі, без одежі й хліба. Ціле місто в смродах від гниючих трупів і в страху перед погрозою зарази. Всюди жалоба — всі вулиці аж кишать похоронними процесіями. Людська добра воля тут заслаба, щоб позатикати глибокі рани. А я проходив біля того ґоря, біля всіх тих розвалин, не видячи нічого. Власне ґоре, власна руїна давили мене.

Мені сказали, що дійсно много трупів повитягали з ріки. Але їх усіх уже позакопувано довгими рядами в однім куті кладовища. Та на всякий випадок познімано з лиць незнайомих фотографічні портрети. Між тими сумними образами найшов я портрет Ґаспара й Вероніки. Суджені так і лишились сполученими по смерті в гарячім утиску, обмінюючися мертвими устами шлюбним поцілуєм. Так сильно сплелися задеревілими руками, що прийшлось би ламати їм кості, аби розділити їх. Так вони разом і змальовані — так разом і спочивають під землею.

Вони лишень і лишились мені — той страшний портрет двох дітей-вродливців. Обпухлі, покалічені, вони й на споганених обличчях заховали печать героїзму і величности любови. Дивлюсь на них — і плачу.

ПРИРОДА А ЦЕРКОВ

Із повісти «Провина абата Муре»

[Передмова]

Повість п[ід] н[азвою] «Провина абата Муре» становить п'яту часть знаменитого твору Еміля Золя «Ругон-Маккари, історія натуральна і суспільна одної родини за часів другого цісарства». Автор задумав у тім огромнім ділі змалювати в широких картинах історію суспільности французької за часів Наполеона III*. Вже в «Друзі» 1877 р. було сказано, по поводу його повісти «L'Assomoir», коротко про завдання, яке поставив собі автор, і про характер його писем. В п'ятій часті «Ругон-Маккарів», з котрої подаємо оце невеличкий виїмок, автор задумав показати, як повстають тоті сліпі поборники ультрамонства*, що здавна і досі каламутять супокій Франції. Він показує, що безженність (целібат) — се найголовніший спосіб, котрим власть церковна убиває в чоловіці всі людські чуття і страсті, робить його бездушною машиною, готовою кождої хвилі сповняти всякі розкази начальства в тій думці, що сповняє волю Божу. Але заким чоловік дійде до тої ступені отупіння, заким серце його відучиться бити по-людськи, а кров перестане бути людською кров'ю, — кількото внутрішньої муки мусить нещасливий прийняти, якою страшною смертю мусить в нім умирати живий, правдивий, природній чоловік!.. Картину тої внутрішньої боротьби списав Золя з таким майстерством і з такою правдою, як ніхто перед ним. Ми подаєм з неї одну сцену.

Абат Муре, молодий священик у біднім гірськім селі Арто, случайно через свого стрика, доктора Паскаля, познакомився з завідателем якихось великих дібр у сусідстві,

старим безбожником, Жанбернатом. Його донька Альбіна полюбила молодого абата, а коли по случаю недуги доктор Паскаль, ніби для ліпшого старунку, завіз абата Муре до дому її батька, то і в молодім священику заграла кров. Але монах Арканжіа, сільський учитель і помічник абата, видобув його відтам. В душі абата починається страшна боротьба. Наука моральна говорить йому, що він страшно згрішив, а природа повстає проти того, допоминається любови. Абат цілими днями сидить в церкві, молиться і мучиться сам в собі. Одного разу застає його так Альбіна і кличе його, щоб утікав з нею. Але він прогонює її, страшно кленучи, і остається сам.

[Іван Франко].

Мертва тиша залягла церков. Тільки дощ чимраз дужче цюпотів о її дах. Посеред тиші гнів патера зчез, — йому стало лéгше на душі. Він припав на коліна перед розп'яттям, з мокрим від сліз лицем, з плачем, що потрясав його плечима. Гаряча молитва подяки вирвалася з його груді: «О, дякую тобі, Господи, за твою поміч! Без твого порятунку я би знов послухав голосу тіла і вернувся б до гріха. Твоя доброта охоронила мене, мов сталева збруя; твоя доброта стала для мене ружжям, внутрішньою опорою, що не дала мені послабнути. О Господи! Ти був при мені, Ти говорив з ми, бо я не чув у собі людської несмілости, а найшов силу розірвати всі пута свого серця; я б одним подувом знищив усіх твоїх ворогів! І ось моє закервавлене серце; воно тепер уже нічиє, тільки твоє. Для тебе я відірвав його від світу. Але не думай, Господи, що я горджуся тою побідою, я знаю, що я без тебе — ніщо. Я кидаюся в порох перед тобою!..»

Він сів на східцях вівтаря, не находячи більше слів. Ласка Божа наповнила його серце несказанною розкішшю. Він заглиблявся в самім собі, шукав Христа в собі, в святині любови, що все стояла готова на його прийняття. І Христос був з ним, — він чув його присутність; йому стало так любо, солодко... І ось він зачав з Христом душевну бесіду, під час котрої уносився з землі, говорячи з Богом. Він роздумував над словами «Наслідування Христа»: «велика шту-

ка — вміти бесідувати з Христом і велика річ — знати, як утримати його при собі»*.

Сим разом патер хотів якнайдовше вдержати його. Шоста година вибила в німій церкві, а він ще прислухувався його словам посеред тишини природи. Абат Муре до всього признавався перед Христом, як перед Богом, що зступив до нього, щоб усе вислухати. Він признавався, що все ще любить Альбіну і чудувався, як міг її зганьбити і вигнати зовсім рівнодушно; се було для нього дивом і він усміхався ясним усміхом, немов се він бачив лицарський поступок чужого чоловіка. І Христос відповів йому, що най його то не дивує, що найсвятіші мужі не раз були сліпим знарядом в руках Бога. Тут в душу абата закрався сумнів: чи не показався він боязливим, шукаючи охорони при вівтарі, коло самої муки Господньої? Чи не показався він боязливим, не сміючи сам боротися? Але Христос був ласкавий, він говорив йому, що Бог раз у раз опікується людською слабкістю, що той, хто терпить, йому найміліший, і він сідає йому в головах як приятель. Чи се був гріх, любити Альбіну? Ні, коли тота любов піднесе його понад тіло, коли додасть нову надію до надії на вічне життя. Затим, як же треба було її любити? Не говорячи й слова, не зближуючися з нею: нехай тота чиста ніжність спливає, як запах, любий небу. Тут Христос ласкаво всміхнувся, і патер мало-помалу всмілився розказати красоту Альбіни. У неї жовте волосся, мов у ангелів. Вона біла, з великими синіми очима, немов ангел променистий. Христос мовчав, не перестаючи всміхатися. Вона дуже підросла і подобала тепер на царицю зі своїм круглим стаником, розкішними плечима. Ах, як би він рад обняти її хоть раз! Усміх Христа бліднів, як проміння сонця на заході. Тепер абат Муре говорив уже сам. Дійсно, він зробив дуже погано — нащо було проганяти Альбіну, не сказавши їй і одного щирого слова, коли небо позволяє любити?..

— Я люблю її! — крикнув він, аж по всій церкві загомоніло.

Вона привиджувалась йому, протягала до нього руки — така чаруюча, що він готов був задля неї зламати всі свої присяги. Він обнімав її, цілував її, не зважаючи зовсім на церков. Тепер він падав перед нею на коліна, просив її прощення за свою жорстокість. Він говорив, що часами з

нього говорить якийсь чужий голос. Хіба ж він сам смів би оскорбити її? З нього говорив чужий голос. То не міг бути він; адже ж він не смів без дрожі діткнутися до одного її волосочка. І він вигнав її! Як опустіла тепер церков! Куди йому бічи, щоби здогнати її, завернути, обтерти її сльози своїми цілунками? Дощ цюпотів чимраз дужче. Тепер уся дорога певно — море болота. І він подумав собі, як вона, промокла до нитки, спотикається по деберках; як промокла одежа обвисла і поприлипала до її тіла. Ні, ні — то не був він; то був другий зависний голос, що бажав смерти його любови.

— О Ісусе! — скрикнув він. — Зжалься надо мною — верни ми її!

Але Ісус не відповідав. Муре немов нараз пробудився і страшно поблід. Він побачив, що не зумів удержати при собі Ісуса, що остався без приятеля, без опори проти зла. І замість того внутрішнього світла, що вперед роз'яснювало його душу, там тепер залягла пітьма. Христос, покидаючи його, взяв від нього ласку свою. Абат Муре, такий сильний відрана при небесній помочі, чувся тепер таким слабим, як дитина. І що за страшний упадок, що за прикра гореч! Боротися мужньо, без хитливости і страху тогди, коли покуса стояла перед ним в живім тілі з круглим стаником, розкішними плечима; і впасти з ганьбою, коли покуса щезла, лишивши за собою лиш запах золотистого волосся! Тепер Альбіна залягла всі його мислі, розбила його силу, опанувала його церков!

— Ісусе! Ісусе! — закричав остатній раз патер. — Вернися, додай ми сили!

Ісус не вертав. Хвилю ще абат Муре благав небо, піднявши догори руки в пориві розпуки. Але відтак руки його впали безсильні. Небо було глухе, німе — як і для всіх богомільних людей. І ось він знов присів на східцях вівтаря, розбитий, з видною мукою на лиці, стискаючи ліктями боки немов на то, щоби зменшити своє тіло. Він кулився перед нападом покуси.

— Боже мій, Ти покидаєш мене, — прошептав він, — хай буде твоя воля!

Він не сказав і слова більше, важко дишучи, мов затравлена звірина. Відколи згрішив, то все таким способом ставався невільником ласки Божої. Вона не приходила, ко-

ли він з найбільшим жаром молив по ню; а відтак сходила нежданно, коли менш усього надіявся її. На перших порах він бунтувався, немов ошуканий коханок, домагався, щоб сейчас вертала до нього тота потіха, котрої цілунок додавав йому стільки сили. Відтак після пустого жалю і гніву, він побачив, що тиха покора менше його мучить, що тільки терпливість може допомочи йому знести самоту. Довгими годинами він успокоювався, ждучи пільги, котра не приходила. Дармо він здавався на Бога, стелився в порох перед ним, читав аж до переситу щонайпомічніші молитви, — Бог не являвся; тіло не хотіло вспокоїтися, молитва замирала на губах. Покуса убивала його повільно, ненастанно — знаряди віри один по другім випадали з його послаблих рук, він ставався іграшкою страстей, з тривогою сам глядів на свою ганьбу, не сміючи навіть пальцем кивнути, щоби обігнатися від гріха. Таке було тепер його життя. Він привик до всіх нападів гріховних. Ні один день не минав, щоб покуса не підступала д'ньому. Гріх являвся в тисячних видах, входив очима, вухами, хапав його виразно за горло, підкрадався д'ньому підступно з-поза плечей, шарпав до кости його тіло. Гріх раз у раз стояв перед ним: Альбіна, ясна як сонце, посеред зелені Параду. Він перестав бачити її лиш в ті рідкі хвилі, коли ласка Божа осліплювала його очі своїм світлом. І він ховався з своєю недугою, немов з мерзкою слабістю. Він раз у раз понуро мовчав, а дома ніхто не знав, як загутати його; тиха плебанія бачила його муку і покору, а Теза (служниця) лютилася і за його плечима грозила небу кулаками.

Але тепер він був сам і міг мучитися без встиду. Недуга найшла на нього з такою силою, що він не міг піднятися зі східця вівтаря, на котрий упав. Він все ще важко дихав, не находячи ні одної слезинки. І думав він о своїм давнім, супокійнім життю. Ах, який спокійний був він, з якою твердою вірою в серці, коли прийшов до Арто! Йому бачилось, що се так легко стати святим, немов дорога туди встелена самими квітами. Тогди він сміявся, коли йому хто говорив про покусу. Він жив серед гріха, не знаючи його, не лякаючись його, певний, що в нього не попаде. Він був взірцем священика, таким чистим, таким невинним перед Богом, що Бог вів його за руку, як малу дитину. Тепер невинність

його пропала. Бог навіджував його рано і сейчас покидав. Покуса ставалася його щоденним хлібом. Чим далі, тим тяжче було боротися з гріхом. Чи се значило, що Бог тепер більше не любив його? Всі великі святі лишали кусники свого тіла на шпильках тернистої дороги. Він силувався найти потіху в тій думці. За кождний зойк свого тіла, за кождний біль свого серця він обіцював собі безконечну заплату. Він ніколи не стане супротивлятися ударам неба. Він доходив до того, що почав погорджувати своїм давнім супокоєм, своєю побожністю, котра його нічого не стоїла. Він силувався шукати розкоші в муках, заглиблятися в них, замирати посеред них. Але тоді, коли він за свою муку дякував Богу, — сік зубами з тривоги, а голос збуреної крови кричав йому, що все се брехня, що єдина пожадана радість — кинутися в обняття Альбіни посеред цвітучого гаю Параду.

Між тим він покинув Мадонну (Божу Матір) і звернувся до Христа і вдавав йому своє серце, щоби побороти своє тіло, бажаючи скріпити свою віру відвагою. Мадонна надто тривожила його. Він нагадував собі простацтво брата Арканжіа, котрий не молиться до Мадонни, нагадував, що брат Арканжіа щось надто пильно слідить за ним. Він не чув сили в собі дійти до такого простацтва і попросту покинув Мадонну, поховав її образи і занедбував її вівтар. Але вона все жила в його серці, як та любов, до якої не хочеться признати. Його страшно тривожило то, що гріх не раз при її помочі наводив на нього покусу. Коли в хвилі запалу він молився до неї, перед ним все ставала Альбіна в білій опоні, з голубою лентою коло пояса, з золотими рожами на голих ніжках. Тоді з надлюдською натурою він виганяв женщину з релігії і шукав потіхи в Христі — але й його тиха добрість часами разила його. Йому хотілося Бога зависного, жорстокого, безпощадного, біблійного Бога, окруженого громами і сходячого лиш за тим, щоби покарати дрожачий світ. Не стало ні святих, ні ангелів, ні Мадонни; був тільки один Бог, всесильний пан, требуючий, щоб усі молитви, всі поступи, всі мислі були лиш для нього одного. Терпіти, вмерти — ті слова раз на раз гомоніли в його ухах, як найвища людська мудрість; він силувався приспати своє горе, приймаючи всі невигоди, муки, всяку бороть-

бу в надії на щасливу смерть, що замість марних розкошів земських принесе йому вічні.

Але помимоволі йому нагадувалась Альбіна і мимоволі серце билося в його груді. Коли зажмурив очі, то огнистими чертами рисувався перед ним пречудний образ Альбіни. Коли він силувався відігнати його — образ ставав ще ясніший, звав його до себе, — і хрип розпуки роздавався з груді патера. Значить, Бог зовсім покидав його, коли для нього не стало вже охорони?.. І помимо натуги його волі, гріх усе оживав, роз'яснювався невмолимим світом. Він пригадував кожду стеблинку, яка деколи висіла на одежі Альбіни; він бачив той реп'яшок, що пристав до її волосся, о котрий він раз уколов собі губи. Йому пригадався навіть трохи порізкий запах столоченої трави; йому причувалися далекі голоси, одностайний свист якогось птаха, глибока тиша, відтак зітхнення, що пролітало понад деревами. Чому небо не вбило його громом там на місці? Він менше б терпів. Він любувався своєю ганьбою, розкошував в ній, мов виклятий. Гнів приймав його, коли прислухався мерзенним словам, що говорив при ногах Альбіни. Вони і досі гомоніли в його ухах і винили його перед Господом. І так, він признав женщину панею над собою. Він віддавався їй, як невільник, цілував її ноги, бажав бути водою, котру вона пила, хлібом, котрий вона їла. Тепер він бачив, що не може від неї відстати. Бог дав його в руки женщині, але він буде її бити — поломить їй руки, ноги, щоб його покинула. Він скаже їй, що збрехав, блюзнив Бога. Вона прецінь невільниця, нечисте сотворіння. Церков повинна була б оголосити, що в неї нема душі. Віднині він буде гонити її від себе, як пагубного звіра, він не позволить їй навіть служити в себе, бо вона отруїть йому хліб і воду. Брат Арканжіа правду каже: жінок — тільки бити. Тут він переміг сам себе і підняв кулаки на Альбіну. Але кулаки розціпились, руки приязно, ласкаво погладили її плечі, між тим, коли уста, перед хвилею повні наруги, притискалися до її волосся, шепотячи слова любови.

Абат Муре отворив очі. Огнистий образ Альбіни щез. Він почув хвилеву несподівану полегшу. Він зміг заплакати. Тихі сльози оросили його лице, — він глибоко зітхнув, але не смів ще ворухнутися, лякаючись, щоб покуса нано-

во д'ньому не причепилася. Він все ще чув за собою дикий рик; але полегша в муках була така люба, що він забувся в тій любій мертвоті. Надворі дощ перестав. Сонце заходило серед великого, червоного жару, що неначе порозвішував на вікнах кармазинові опони. В церкві тепер стало тепліше, і вся вона ожила в тих послідніх віддихах сонця. Патер сумно дякував Богу за спочивок, котрий йому зволив зіслати. Широкий золотий стовп світла перерізав усю церков і запалив у кутах годинник, казальницю, головний вівтар. Може бути, що се ласка Божа вертає знов до нього тою світлою дорогою, що сходить долів із самого неба? Він почав слідити за пилинками, що літали швидко-прешвидко здовж світляного стовпа, неначе пильні гінці, що раз у раз доносять вісті від сонця на землю. Тисячі ярущих свічок не могли б так освітити церков. Позаду великого вівтаря стелилися золоті килими; по східцях плили потоки діяментів; від ліхтарів било чудне світло; в кадильницях жевріло дороге каміння; свячені знаряди ясніли, мов комети. І всюди лявся дощ ярких квітів, посеред прозірчастих коронок, букетів, вінків рожевих, з котрих сипалися звізди. Ніколи йому й не снилося таке багатство для сеї вбогої церкви. Він усміхався, бажав удержати всі тоті пишні речі і впорядити їх по-свому. Він би волів, щоб золоті килими були прибиті трохи вище; йому бачилось також, що вази поставлені зовсім без ладу, — а квіти також не так би поуставляти. Але яка втіха, яка розкіш! Він править у церкві, залитій золотом. Біскупи, князі, женщини в королівських плащах, побожний мир, цілуючи землю, приходить до церкви, розпинає шалаші в долині, жде цілими тижнями при дверях, щоб тільки мочи доступити до церкви. Усі цілують його ноги, бо й вони золоті і роблять чуда. В його золотій груді б'ється золоте серце з такою чудною музикою, що всі нею причаровані. Тут опанувала його безмірна гордість. Він божок. Проміння сонця підходило чимраз то вище, — великий вівтар палав, — патер був переконаний, що ласка Божа вернулася, він чув в собі безконечне вдоволення. Дикий рик за його плечима перейшов в лагідний шепіт. Він чув на потилиці дотик м'якої, шовкової лаби, немов величезний кіт гладить його.

Думки перли його далі. Ніколи світ не видівся йому яснішим. Все тепер бачилось йому легким, бо він чув в собі велику силу. Альбіна жде на нього — він піде до неї, розуміється. Хіба ж вона не його приятелька, не його покірна слуга, котру Бог йому послав, щоб життя його не в'яло в самоті? А при тім вони прецінь зв'язані. Альбіна зовсім справедливо домагалася, щоб він приналежав їй одній, як вона приналежала йому; йому чудно зробилося, чому він того не покмітив відразу і не пішов з нею, як вимагав обов'язок? Ну, але стало на тім — він піде до неї завтра. От так за півгодинки він добіжить до неї. Він перейде селом, а відтак півперек городом, — се далеко ближче. Він тепер усе може, він пан, ніхто йому не заборонить. Коли будуть на нього ззиратися, — він махне лиш рукою, а всі поспускають очі. Відтак він стане жити з Альбіною. Він буде звати її жінкою і буде дуже щасливий. Золото піднімалося чимраз вище, лллось у нього поміж пальцями; він купався в золоті, забирав церковні вази для домашнього вжитку, жив розкішно, платив слугам золотої чаші, котру без труду розламував руками. Замість оздіб він давав жінці золоті серця, золоті хрести, що висіли на шиї Мадонни і святих. Сама церкоє — скоро би надбудувати її о один поверх — може бути для них хатою, Бог не прогнівиться, — адже він позволяє любити. А втім, що йому до Бога? Хіба ж він сам не бог з золотими ногами, котрі цілує народ, — хіба ж він не робить чудів?

Абат Муре встав; він так, як старий Жанбернат, повів рукою довкола і крикнув:

— Нема нічого, нічого, нічого! Нема Бога!

По церкві немов пробігла сильна дрож. Патер, перелякований, поблід як смерть і надслухував. Хто то говорив? Хто блюзнив Бога? Нараз шовкова лапка, що гладила його потилицю, стала остра, її кігті здирали з нього шкіру — кров потекла з нього. Але він все ще держався на ногах, устоюючись проти нападу. Він боровся з перевагою гріха. Чи ж він не знав усеї його хитрости? Чи ж не знав він, що гріх часто підходить шовковими лапками, щоб відтак запустити кігті, мов ножі, в свою добичу? І лютість його змагалася при самій думці, що він, як дитина, попався в западню! Ось тепер він каже, що нема Бога; то проклята стежка: гріх валить віру. Відтак паде й догма. Досить було сумніву тіла,

требуючого своєї мерзи, щоби розвалити все небо. Божі заповіді його лютили, тайни викликали насмішку. Тут обступали другі покуси: золото, сила, вольне життя, непобориме бажання розкоші. Ну, так! Він проклятий: тепер нічо його не держить, гріх може голосно в нім обзиватися. Як-то любо упасти в бою. Потвори, що іно що повзали довкола нього, жерлися тепер в його нутрі. Він віддався їм зі страшною втіхою. Він бунтувався і стискав кулаки на церков. Ні, він не вірить уже, що Христос — Бог, не вірить в Святу Трійцю. Він вірить тільки в себе самого, в свої мускули, в потреби свого тіла. Він жити хоче. Він хоче бути мужчиною. Ах, як то солодко бігати на волі, бути сильним, не знати над собою лихого пана, побивати камінням своїх ворогів, уносити в обняттях проходячі дівчата! Він вирветься з могили, в котру заперли його жорстокі руки. Він розбудить свою приспану музькість. А коли музькість його доразу розбита, то радше вмерти зі встиду!

Патер стояв серед напору привидів. Йому бачилося, що при тім новім блюзненні церков заворушилась. Сонячний промінь, що жеврів на великім вівтарі, почервонів і облив різьбу, немов пожаром. Огненні язики підповзли вище, обхватили стелю і загасли в кровавім зареві. В церкві нараз стало темно. Бачилось, що огонь сонячного проміння пробив дах, розламав стіни, поробив з усіх боків широкі виломи для нападу знадвору. Темний зруб церковний хитався, ждучи якогось страшного нападу. Швидко стемнювалося.

Втім, здалека до патера донісся клекіт, шум, що піднімався з долини Арто. Давніше він не розумів огнистої бесіди тих піль, розпечених сонцем, на котрих повзав тільки колінчастий виноград та мізерні мигдалеві дерева і старі оливки простягали своє покалічене гілля. Він проходив посеред усеї тої страсти безжурно, як чоловік недосвідженій; але тепер навчений тілом, він прислухувався до кождого зітхнення листків, що святи на сонці. І ось, зразу далекі сугорби, ще ясніючі від сонячного заходу, здригнулись і глухо задудніли, мов військо в поході. Відтак порозкидані скали, все каміння в долині також встало і покотилось, ревучи, неначе його перла якась дивна сила. За ними частки червового ґрунту, дрібні нивки, здобуті мотикою і

дзюбаком, потекли і розбурхалися, мов річки, несучи в своїх хвилях насіння, корінці, кільця ростин. І швидко все рушилось: виноград повзав, мов огромні хроби; нужденне збіжжя, зіхла трава ставала в ряди, мов батальйони, озброєні довженними піками; дерева почали бігати, простуючи свої сустави, немов борці, що приладжуються до бійки; зів'яле листя зашелестіло, — на дорозі піднялися тумани пороху. Маса, котрої сили вбільшувалися щохвиля, напливала, мов буря життя з огнистим жаром, уносячи перед собою в вихрі величезного зборища. І ось разом зачався напад. Доки око сягне — всі поля, сугорби, каміння, нивн, дерева нагрянули на церков. Вона затріщала під тим першим напором. Стіни попукали, гонти розпирслися. Але велике розп'яття, хоть захиталося страшно, — не впало.

Настала перерва. Надворі голоси ревіли ще лютіше. Тепер патер виразно чув і людські голоси. Само сільце Арто, та купа відлюдків, що виросли на скалах і чіпалися їх уперто, гей той мох, тепер і собі нагрянули, мов вихор, курбелючись живими істотами.

Арто розросталися в цілий ліс людей і заповняли собою весь простір. Ось вже вони дійшли до самої церкви, виламали її двері і грозили зайняти всю церков розростаючим гіллям свого покоління. Позад них, серед густих корчів, бігли звірі: бики силувалися провалити стіни своїми рогами; стада ослів, кіз, овець набігали на розхитану церков, немов живі хвилі; хмари хрущів і сверчків обсіли підвалини, точили їх своїми зубами, мов пилою. А з другого боку тиснулася вся худоба його сестри Дезіре; зі стаєнного гною розносилася удушлива воня; великий когут Олекса трубив до штурму на своїй трубі — курки виривали дзьобами каміння з муру, крілики рили нори під самими вівтарями; пацюк, товстий до того, що не міг рушитися з місця, рохкотів, ждучи, щоб святі ризи згоріли на попіл і щоб він міг в нім покачатися. Пронісся страшенний клекіт — зачався другий приступ. Люди, звірі, весь той вир життя заляв на хвилю церков. Самиці серед бійки плодили нових борців. Сим разом грохнуло півстіни церковної — стеля обвисла, рами з вікон повилітали, густа пітьма чимраз то чорнішими хмарами садила крізь огромні отвори до середини. Розп'яття ледве держалося на однім цвику.

Загальний радісний вереск роздався, коли завалилася стіна. Але церков усе ще стояла, незважаючи на страшні напади ворогів. Вона держалась твердо — понура, німа, темна, чіпляючися найменших камінців своєї підвалини. Виділося, що тій розвалині досить одного тоненького стовпка, підпираючого її розбитий дах якимось чудом рівноваги. Тоді абат Муре побачив, що тверді ростини, котрі росли по скалах, взялися до роботи, тоті страшні задеревілі ростини, повзучі, мов гаддя. Мхи ржавої барви, подібні до запаленого боляка, відразу обгризли вапно. Відтак тім'ян запустив своє коріння поміж цегли, мов залізне клиння. Лавенди підпихали свої довгі, гачковаті пальці під кожду розхитану делину і без перестанку розхитували її ще далі. Живокість, ромен, бодаки розросталися чимраз то гуще. Ба, навіть трава, тота трава, що визирала своїми в'ялими стебельцями з-під великих дверей, випростувалась тепер, як сталеві піки, пробила входові двері і, добувшися до церкви, підважувала плити своїми дужими щипцями. Це був безконечний бунт — повстаюча природа ставила барикади з розвалених вівтарів, руйнувала церков, що через довгі віки кидала надто велику тінь. Відтак разом настав кінець. Рябина, котрої високе галуззя доходило вже до самої стелі крізь розбиті вікна, вірвалася до середини і своєю зеленню залила всю церков. Вона піднімалася серед церкви і росла безмірно. Її пень став такий грубий, що церков не могла обняти його і тріскла, як тісний пояс. Гілля розходилося на всі боки, розносячи на собі то кусник стіни, то обломок даху. І ось дерево-велет доростає вже до самих звізд; його незлічене галуззя — се людські сустави, ноги, руки, груди; жіноче волосся розвівається; мужеські голови визирають з кори. На самім вершку групи закоханих наповнюють воздух музикою безконечної розкоші. Послідній вихор налетів на церков, роздрухотав казальницю і сповідницю, котрі розсипалися на порошок... Дерево життя пробило небо і вже переросло звізди.

Абат Муре, мов скажений, сплеснув в долоні. Тепер не стало Бога, не стало церкви — тепер він свобідний і ніхто не стане його в'язати!..

PONTIFEX MAXIMUS

Уривки із повісти «Rome»

[Передмова]

Повість Еміля Золя «Rome», колосальний малюнок обичаїв, вірувань і життя сучасного католицизму, обсервованого в самім його центрі, при всіх своїх хибах, які їй можна закинути яко повісті, лишиться назавсігди одною з найцікавіших пам'яток французької літератури. Не маючи можности познайомити нашу читаючу громаду з цілою книгою Золя, ми вибираємо із неї три уступи, що відносяться до характеристики найвищого достойника католицької церкви — Папи Льва XIII*. Хоча Золя не був прийнятий Папою на авдієнції, як того бажав, то все-таки, бувши в Римі, здужав зібрати стільки характерних подробиць про його життя і вдачу, що намальована ним картина належить до найоригінальніших і найудатніших характеристик, які вийшли з-під пера Золя, і з незрівнянною пластикою показує нам прототип у різних моментах, що назавсігди вбиваються в пам'ять читача.

Для зрозуміння ходу оповідання додамо тут, що герой книги, французький духовний, аббе П'єр Фроман, бажаючи направити сучасний католицизм на властиву, по його думці, дорогу — соціяльної боротьби, написав в тім дусі книгу, котру одобрив один знаменитий французький єпископ та котру в Римі поміщено в індексі заборонених книг. Аббе Фроман їде до Риму боронити своєї книги і своїх думок, бажає дістатися аж до самого Папи, щоби йому вияснити все, що у нього на серці. Та в Римі він наштикає на такі трудности, про які йому й не снилося. І ось одного дня, здибавшися з молодим римлянином Нарци-

зом Абертом, свояком папського приближеного монсиньйора Ґамби дель Цоппо, він рішається ждати на Папу в одній із галерей величезного Ватиканського музею — може, йому вдасться переговорити з ним в хвилі, коли Папа буде йти до саду.

Ів[ан] Франко.

І. Щоденне життя

Нарциз почав розповідати П'єрові про щоденне життя-буття Льва XIII.

— О мій любий аббе, маючи вісімдесят і чотири літ, він діяльний, як молодець! Усе його життя — се така сила волі і така праця, що ані ви, ані я не хотіли би так жити!.. Він устає о шостій зрана, відправляє службу Божу в своїй приватній каплиці і снідає крихітку молока. Потім від осьмої години аж до полудня тягнеться без перерви ряд кардиналів, прелатів, перед його очима проходять усі справи конгрегацій — говорю вам: нема на світі справ більше численних і більше заплутаних. В полудне найчастіше відбуваються публічні, збірні авдієнції. О другій годині Папа обідає. Потім наступає пообідній спочинок, добре заслужений, або прохід у саду аж до шостої. Приватні авдієнції іноді задержують його відтак годину або дві. Вечеряє о дев'ятій і їсть дуже мало, жиє нічим, завсігди сам при своїм маленькім столі... Ну, що думаєте про етикету, обов'язкову в тій самотині? Сей чоловік від вісімнадцяти літ не справив ані одного обіду для більшого числа осіб, жиє, вічно відокремлений у своїй величі!.. А о десятій годині, відмовивши рожанець посеред своїх найближчих, замикається в своїй спальні. Та й там, коли ляже, спить мало; його часто мучить безсонниця, він устає, прикликає секретаря і диктує йому записки, листи. Коли займе його якась цікава справа, він віддається їй увесь, думає про неї ненастанно. Отсе й є його життя, навіть його здоров'я: інтелігенція, без перерви розбуджена, роботяща, сила і повага, що раз у раз почуває потребу вичерпувати себе. Зрештою, ви певно знаєте, що він довгий час залюбки занимався латинською поезією. Говорять також, що в часі, коли ще мусив боротися, він мав велику склонність до газетярства і що не тільки ін-

спірував статті в субвенціонованих ним журналах, але навіть, як запевнюють, деякі й сам диктував, коли діло йшло про найдорожчі його ідеї.

Настала мовчанка. Серед сеї величезної галереї Канделябрів, урочистої і самотньої, посеред тих недвижних мармурів з білим полиском Нарцис протягав шию, щоб побачити, чи невеличке товариство Папи не сходить унпз із Тапетової галереї, щоби, пройшовши поуз них, удатися до саду.

— Знаєте, — промовив він знов, — його несуть на низенькім кріслі, досить вузькім, так, щоби могло пройти крізь усі двері. І що се за дорога! Майже два кілометри, поперек лож, кімнат Рафаеля*, галерей образів і різьби, не числячи багато сходів, ціла безконечна прогулька. Пройшовши її внизу, його ставляють на землі в алеї або висаджують на ожидаючу його коляску, запряжену парою коней... Сьогодні ввечір погода чудова. Він певно прийде. Пождімо ще трохи.

І поки Нарцис розповідав отсі подробиці, П'єр, слухаючи його уважно, проходив своєю уявою цілу дивоглядну історію папства. Наперед йому уявлялися світські і пишні папи Ренесансу, ті, що з таким запалом відновлювали старовину і марили про те, щоби прикрасити столицю Петрову* порфірою Римської імперії: Павло II*, вельможний венеціанець, що побудував венецьку палату; Сикст IV*, котрому завдячуємо Сикстинську каплицю, Юлій II* і Лев X*, що зробили Рим городом театральної пишноти, чарівних празників, турнірів, балетів, ловів, маскарадів і фестинів. Папи віднайшли Олімп під землею, під пилом руїн і, немов оп'янілі хвилями життя, що витрисло із старої землі, творили музеї, відновлювали величні поганські святині, присвячені культові всесвітнього подиву. Ніколи церква не перебувала такої смертельної небезпеки, бо хоча й не перестали ще величати Христа в церкві Св[ятого] Петра, то в залях Ватикану* панував Юпітер* і всі мармурові богині, що являли з себе тріумф тіла. Дальше надійшов інший привид: новочасні папи перед італійською окупацією*, Пій IX*, ще вольний, що часто їздив по своїм любім місті Римі. Його велику червоно-золоту карету тягло шість коней, довкола їхала швейцарська гвардія, а ззаду — компанія шляхет-

ської гвардії. Та іноді на Корсо Папа висідав із карети і проходжувався пішки; тоді один із гвардії галопував перед ним на коні, голосив, що йде Папа, і всім велів розступатися. Швидко повози ставали в ряд, мужчини висідали з них і клякали на хіднику, а женщини стоячи набожно похиляли голови при наближенні Св[ятого] Вітця, котрий повільним кроком доходив оттак зі своїми двораками аж до площі Народної, усміхаючись і благословлячи. А отсе являється Лев XIII, добровільний невольник, від вісімнадцяти літ замкнений у Ватикані, що серед тих грубих, мовчазливих мурів, окружений тайною, серед якої проходило його скромне щоденне життя, дійшов до найвищої величности, зробився чимсь немов святою і шановною містерією.

Ах, сей Папа, котрого ніхто не зустрічає, ніхто не бачить, сей Папа, схований для загалу людського, мов ті давні страшні божища, що тільки жерці відважувалися глядіти в їх обличчя! І він сам зробив себе невольником у тім коштовнім Ватикані, котрий його попередники з часів Ренесансу збудували і прикрасили для гігантських бенкетів; тут він живе, здалека від юрби, в тюрмі, посеред гарних мужчин і гарних жінок Михайла Анджело* і Рафаеля, посеред мармурових богів і богинь, посеред того блискучого Олімпу*, що розливає довкола себе релігію світла і життя. Ціле папство разом з ним купається ось тут у язичестві. І що за вид, коли отой слабосильний дідусь, білий, як голуб, проходить через оті галереї Музею старинностей*, щоби вийти до саду! Справа і зліва глядять на нього статуї цілим своїм голим тілом — ось тут Юпітер, ось тут Аполлон, ось тут всемогуща Венера*, а он тут Пан*, всесвітній бог, в котрого сміху дзвенять радощі цілої землі. Нереїди* купаються в прозорих хвилях, вакханки качаються по теплій мураві, без ніякої одежі, кентаври* чвалають, несучи на своїх куріючих хребтах гарних, зомлілих дівчат. Вакх* зненацька хапає Аріядну*, Ганімед* пестить орла, Адоніс* розпалює влюблені пари своїм полум'ям. А білий дідусь спішить-поспішає, сидячи на низенькому кріслі, поуз того тріумфу тіла, тої наготи, виставленої напоказ, прославленої, що голосить всемогучість природи, вічної матерії. Відколи її віднайдено, вигребано, вшановано, вона панує наново, непропаща. І надармо поприправлювано статуям фігові листки, так са-

мо, як повкладано одежу на величні фігури Михайла Анджело: їх пол так і горить, життя ллється почерез береги, сім'я кружляє потоками в жилах світу. А зараз обік, у безмірно багатій ватиканській бібліотеці, де дрімає вся мудрість людська, була би ще страшніша небезпека, вибух, що розбив би на порох увесь Ватикан і катедру св[ятого] Петра, коли би припадком книги й собі ж пробудилися і заговорили так голосно, як говорить красота Венери і мужеська сила Аполлона. Та сивий дідусь, майже прозірчастий, здається, і не чує нічого, а колосальні голови Юпітера, і торси Геркулеса, і статуї Антіноя* день у день поглядають з насміхом, коли він проходить поуз них.

Стративши терпливість, Нарциз зважився запитати сторожа, і сей запевнив його, що Його Святість уже вийшов у сад. Бо дуже часто, щоби скоротити дорогу, його несли невеличкою критою галереєю, що виходила просто перед Монетарню.

— Ходімо й ми! Хочете? — запитав він П'єра. — Я бажав би, щоб ви оглянули сад.

Внизу, в сінях, котрих одні двері виходили на широку алею, Нарциз оп'ять вдався в розмову з іншим сторожем, старим вояком, котрого знав дуже добре. Сей зараз пропустив його і його товариша; та він не міг йому сказати, чи монсиньйор Ґамба дель Цоппо сьогодні є в супроводі Святого Отця.

— Байдуже про се, — мовив Нарциз, коли оба опинилися самі в алеї, — я ще не трачу надії на щасливу стрічу... А ось, бачите, є той славний сад ватиканський.

Се сад вельми обширний. Папа може тут зробити чотири кілометри дороги, зразу алеями з усяких дерев, а далі, проїздячи виноградники і огород з яриною. Сей сад займає всю високоплощу ватиканського горба, досі окружений з усіх боків стародавнім муром, збудованим Папою Львом IV*; сей мур відрізує його від сусідніх долин, мов яку фортецю.

Давніше мур тягнувся аж до замку Св. Ангела, і се все разом становило так звану Львову кріпость. Ніщо не підноситься вище понад сю високоплощу, нічиє цікаве око не може сюди зазирнути, хіба з бані Св. Петра, що одна тільки кидає сюди свою величезну тінь серед скварного літ-

нього дня. Зрештою, сей сад сам для себе становить окремий світ, цілість різнобарвну і повну, котрій кождий Папа старався додати якусь прикрасу: тут великий партер з геометричними газонами, з двома гарними пальмами на середині, оздоблений цитриновими і оранжовими деревами в вазонах; далі сад більше натуральний, тінистий, де обік густих альтан знаходяться Аквілоне, фонтан Івана Везанціо і стародавній павільйон Пія IV*, а далі — ліс зелених пишних дубів, з гущавинами платанів, акацій і піній, прорізаний широкими алеями, де повітря чудово лагідне для проходу; а в кінці, коли повернеш наліво, після цілого ряду букетів із зелених дерев, — яриновий огород і винниця, дуже старанно удержаний виноградник.

Ідучи лісом, Нарциз оповідав П'єрові подробиці про те, як поводиться Святий Отець у саду. Коди погода гарна, він прохожується що другий день. Давніше вже в маю папи покидали Ватикан і переносилися до Квіриналу*, де повітря свіжіше і здоровіше, а на час найбільшої літньої спеки переїжджали до Кастель Ґандольфо на березі озера Альбано. Тепер Святий Отець не має ніякої літньої резиденції, окрім хіба одної вежі в стародавнім укріпленні Льва IV, майже неушкодженої. Тут він проводить найскварніші дні в літі. Він навіть велів побудувати обік невеличкий павільйон, щоби там помістити свою скромну прислугу, коли перейде сюди жити. І Нарциз, як домашній, увійшов свобідно до середини, щоби дати П'єрові оглянути одиноку кімнату, де пробуває Його Святість. Се обширна кругла салька, з півкулистою повалою, на котрій вималювано небо, а констеляції зазначені символічними фігурами, серед котрих Лев має очі з двох звізд, що при помочі штучного освітлення ясніють уночі. Мури сеї вежі такі грубезні, що, пробивши одно вікно в його фрамузі, можна було влаштувати щось ніби покоїк, де поміщено ліжко. Зрештою, в салі нема ніяких спрятків, крім великого стола для писання, другого, меншого, розсуваного для їди, і обширного королівського фотеля, цілком позолоченого, — се один із подарунків, які одержав Папа в часі ювілею свого єпископства. Так і являються в твоїй уяві ті дні, одинокі, повні цілковитої тиші в тій низькій замковій салі, холодній, як могила, під час, коли там здалека над обезлюдженим Римом горить та пражить липневе та серпневе сонце.

Далі йшли нові подробиці. Он там, у другій вежі, з котрої крізь зелень видно було невеличку білу копулу, устроєно астрономічну обсерваторію. Тут також під деревом є швейцарський салаш, де Лев XIII любить спочивати. Часом він іде пішки аж до грядок з яриною, особливо цікавиться виноградником і ходить по ньому та придивляється, чи виноград уже достиг і чи збір вина буде добрий. Та найбільше здивувало молодого священика, коли почув, що Святий Отець був запалений стрілець, поки ще старість не ослабила була його сил. Він пристрасно полював на птахи. На краю зрубу розставляють було сіті з великими оками вздовж алеї, окружаючи таким способом гущавину і замикаючи її з двох боків. Посередині на землі кладуть клітку з вабиком, котрого спів швидко приваблює пташок із сусідства, усяких червоногрудок, посмітюх, соловіїв і дроздів. А коли їх налітається велика купа, Лев XIII, засівши здалека на чатах, плеще в долоні, нагло полохає пташок, а ті, перхаючи на всі боки, заплутуються крилами в великих оках сіті. Тоді досить було тільки збирати їх і дусити, легенько скручуючи їм шийку великим пальцем. Смажені дрозди — се вельми добірний присмак.

Ідучи далі лісом, П'єр надибав ще одну несподіванку. Він наткнувся на Гроту з Лурду*, копійовану в меншім розмірі, збудовану з каміння і з цементових брил. Се так його зворушило, що не міг укрити сього перед своїм товаришем[1].

— Невже се правда? Мені говорили про се, та я все-таки думав, що Святий Отець більше інтелігентний і не вдається в такі низькі забобони.

— О! — відповів Нарциз, — здається, що ся грота походить ще з часів Пія IX, котрий мав особливе набоженство до Лурдської Божої Матері. В усякім разі се мусить бути якийсь дарунок, і Лев XIII попросту удержує його.

Через кілька хвиль П'єр стояв недвижно, мовчки поглядаючи на сю репродукцію, на сю дитячу забавку віри.

---

[1] Нагадаємо, що сей сам П'єр є героєм іншої повісти «Lourdes», де описано се місто новочасних чудес і показано, як П'єр, гарячий католик, в тім місті побожної спекуляції стратив віру. — *І[ван] Ф[ранко].*

Якісь паломники в побожнім запалі полишали тут свої візитові карточки, позашпилювані в цементових шпарах. Се дуже засмутило його, і він пішов далі за своїм товаришем, повісивши голову, в сумних думах про нужденну глупоту людську. Вкінці, вийшовши з лісу і опинившися знов насупроти партеру, він підвів очі вгору. Боже святий! Який чудовий був сей склін гарного дня і якою непереможною красою ясніла земля в отсій прегарній часті саду! Більше, ніж під сонною тінню лісу, більше навіть, ніж серед плодючого виноградника, він почував ось тут усю силу могучої природи, посеред сього голого партеру, самотнього, залитого сонячним промінням.

— Дивна річ, що ми не здибали Його Святости, — мовив Нарциз. — Нема сумніву, повіз проїхав іншою алеєю в лісі тоді, коли ми зупинилися коло вежі Льва IV.

І він почав говорити про свойого свояка, монсиньйора Ґамбу дель Ціппо, і вияснював, що уряд копієра, т. є. чашника папського, що мав сповнювати сей прелат яко один із чотирьох тайних секретарів, є чисто почесним титулом, особливо відколи дипломатичні обіди і обіди, сполучені з посвяченням єпископів, відбуваються в секретаріяті державнім у кардинала-секретаря. Монсиньйор Ґамба дель Ціппо, котрого надута пустота ввійшла в приповідку, має, здається, тільки ту одну задачу, щоб забавляти Льва XIII, котрий дуже його любить за його ненастанні підхлібства і за анекдоти, які він збирає з усіх світів, з білого і чорного. Сей любезний черевань, готовий навіть прислужитися другому, коли його інтерес на тім не тратить, був правдивою живою газетою, знав докладно все, не погорджуючи навіть кухонними сплітками. Таким робом він спокійнісінько простував до кардинальства і був певний, що одержить кардинальський капелюх, не завдаючи собі ніякого труду, крім доношення новинок Папі в приємних хвилях проходу. І Бог ласкав, він певно раз у раз знаходити буде для себе багате жниво в тім замкнутім Ватикані, де тиснеться така юрба прелатів усякого роду, серед архиєрейської сім'ї без жінок, зложеної з самих старих кавалерів у рясах, що кермувалися глухою, безмірною амбіцією, провадили між собою глуху, огидливу боротьбу, палали один на одного дикою ненавистю і доходили иноді аж до доброї старої отрути давніх часів.

— Стійте! Ось він і є! Отсе Святий Отець!.. Та ми запізно прийшли. Він навіть не побачить нас, він уже йде сідати до повозу.

І справді, повіз під'їхав аж до краю лісу, і невеличка громадка людей, вийшовши з тісної алеї, звернулася до нього.

Сильно заворушилося щось у П'єровім серці. Недвижний ураз зі своїм товаришем, наполовину скритий за високим вазоном цитринового дерева, він тільки здалека міг бачити сього білого дідуся, такого слабосилого посеред хвилюючих фалдів білої ряси, що йшов помаленьку, дрібними кроками, немовби ховзаючися по піску. Він ледве міг розпізнати сухе лице, немов витесане із прозірчастої старої слонової кости, визначне хіба тільки великим носом повище маленького рота. Тільки великі чорні очі блищали, немов сміючись, немов зацікавлені, а уха нахилювалися направо до монсиньйора Ґамби дель Цоппо, котрий, певно, власне кінчив якусь коротку а масну історію, квітчасту і цікаву. З другого боку, наліво, йшов один із шляхетської гвардії; два інші прелати йшли позаду.

То був найтісніший домашній кружок Папи. Ось Лев XIII сів уже в замкнений повіз, а П'єр посеред сього великого саду, розігрітого сонцем і пахучого, знов пройнятий був тим дивним чуттям, якого зазнав у галереї Канделябрів, коли бачив у своїй уяві прохід Папи посеред Аполлонів і Венер, що пишалися своєю тріумфальною наготою. Там тільки язическа штука славила вічність життя, горді і всемогучі сили природи. А ось тут він побачив Папу посеред самої природи, гарної, розкішної, нам'єтної. Ось він, той Папа, той білий дідусь, що провадить на прохід свойого Бога, Бога страждання, пониження і резигнації, провадить алеями сього саду, немов призначеного для любови, холодними вечорами по гарячих літніх днях, посеред пестощів і пахощів, посеред піній і евкаліптів, достиглих помаранч і гірких мигдалів. Тут Пан вповні розточує величне багатство своєї мужеської сили. Як же ж тут гарно жити посеред сеї пишноти неба і землі, любити тут красоту жіночу, радуватися тут посеред загальної плодючости! І нараз заблисла в П'єровій голові справедлива думка, що в такім краю світла і радости могла вирости тільки релігія світ-

ської побіди, політичного панування, а не містична і терплива релігія півночі, не релігія душі.

Але Нарциз провадив молодого священика з собою, оповідаючи йому ще деякі історії. Лев XIII буває людяний, іноді зупиняється і розмовляє з садівниками, розпитує їх про здоров'я дерев, про продажу помаранч; він гаряче любив дві газелі, що прислані були йому в дарі із Африки, чудові тоненькі звірики, котрі він радо пестив і за котрими плакав, коли поздихали. Та П'єр уже не слухав, і коли оба спинилися на площі Св. Петра, він обернувся і ще раз поглянув на Ватикан.

Його очі зупинилися на бронзовій брамі, і він пригадав собі, як то сьогодні рано запитував себе: що там є за сею металевою плитою, оздобленою великими ключами з квадратовими зубцями? На се питання він і тепер ще не важився дати собі відповідь, не важився розсудити, чи нові народи, прагнущі братерства і справедливости, знайдуть тут релігію, якої дожидає грядуща демократія. Досі у нього було тільки перше враження. Та яке живе було те враження і який початок до розбиття всіх його мрій! Бронзова брама! еге! тверда і несокрушима, що замикає Ватикан своїми стародавніми запонами, відділює його від решти світу так щільно, що ніщо не могло сюди ввійти від трьохсот літ. Там, внутрі, він тільки що бачив стародавні віки аж до шістнадцятого, зовсім незмінені. Час тут немов зупинився назавсігди. Ніщо тут не рушалось, навіть костюми швейцарської гвардії, шляхетської гвардії, прелатів не змінилися; тут видно було покоління з-перед трьохсот літ, в тих самих одежах, з тою самою етикетою, з тими самими ідеями. Коли від двадцяти п'яти літ папи для гордого протесту замкнулися добровільно в своїй палаті, то вікове заключення в минувшині, в традиції почалося далеко давніше і являлося із іншого погляду вельми небезпечним. Весь католицизм так само замкнувся сам в собі, уперся при своїх догмах, не жив свіжим життям, стояв недвижний і держався на ногах тільки завдяки силі своєї широкої ієрархічної організації. Чи се значило, що католицизм, хоч як гнучким видавався на око, не міг відступити ні від чого під загрозою власної затрати? А до того які ж то страшні тут люди, скільки гордости, скільки амбіції, скільки ненависти і боротьби! І яка

се дивоглядна тюрма, які сусідства за тими запорами! Христос в товаристві Юпітера Капітолінського, ціла язичеська старовина запанібрат з апостолами, весь блиск Ренесансу обдає євангельського пастиря, що панує іменем бідняків і простаків! А над площею Св. Петра сонце хилилося до заходу, з прозорого неба лився тихий розкішний римський холод. Молодий священик стояв, тонучи в задумі після сього гарного дня, що провів у близькім сусідстві Михайла Анджело, Рафаеля, старинних різьб і Папи, в тій найбільшій на ввесь світ палаті.

II. Прийняття паломників

[Героєві повісти, що тратить день за днем, дожидаючи авдієнції у Папи, радить кардинал Нані, папський секретар, бачити Папу насамперед під час урочистого привитання великого міжнародного паломництва «Лепти св. Петра» і дає йому білети на вигідні місця, щоби міг зблизька придивитися сьому тріумфові папського впливу і папської пишноти.]

Церемонія мала відбутися в полудне в просторій і гарній салі Беатифікацій, перебудованій на каплицю, що находиться над портиком Св. Петра.

Вже цілу годину стиск народу дусився в палючій гарячці, в змагаючімся зворушенні стовплених трьох чи чотирьох тисяч осіб. Вкінці здужав П'єр дійти до третьої салі; та відвага покинула його, коли побачив нечувану глоту голов, і він не силкувався навіть іти далі.

Ся саля Беатифікацій, що її окинув одним поглядом, спинаючися на пальцях, була дуже багата, золочена і помальована, під високою суворою стелею. Супроти входу, на звичайнім місці престолу, уміщено на невисокій естраді понтифікальний трон, великий фотель, оббитий червоним оксамитом, котрого хребет і поруччя сяли золотом; драперії балдахина, також з червоного оксамиту, спадали назад, немов розвиваючи двоє широких пурпурових крил. Та над усе занимала, вражала його ся юрба, розпалена пристрастю, якої не видів ще ніколи. Він чув, як у неї сильно билося серце, бачив, як її очі, щоби задурити гарячкову нетерплячку ожидання, вдивлялися з обожанням в пустий

трон. Ах! Сей престол! Він їх сліпив, зворушував аж до божевільства їх побожні душі, наче золотий кивот, в котрім сам Бог мав зволити зайняти місце. Були там одягнені святочно робітники, з ясними, дитячими поглядами, в наївних поставах екстази, жінки з буржуазії в обов'язковій чорній туалеті, всі бліді, в якімсь святім страху надзвичайної жадоби, пани у фраках і білих краватах, пишні, підняті пересвідченням, що спасають церков і народи. Визначалася особливо одна група перед самим троном, ціла юрба чорних одягів, члени міжнародного комітету під проводом барона де Фура, мужчини п'ятдесяти літ, дуже грубого блондина, що агітував, платив, давав прикази, немов генерал перед рішучою побідою. Далі серед сірої і невиразної маси одягів проблискували де-не-де фіолети якогось єпископа, бо кождий душпастир хотів стояти разом зі своїми овечками. Натомість регулярні монахи, отці-настоятелі, в бурих, чорних, білих рясах, впадали в очі своїми високими, стриженими або голеними головами. Направо і наліво повівали хоругви, що їх товариства і конгрегації приносили в дарі для Папи. І хвиля піднімалася, змагався шум моря, така нетерплива любов била з тих огнистих очей, спотілих лиць, спраглих уст, що повітря немов загусло і потемніло в важкій задусі сього натовпленого народу. Та нараз П'єр побачив близько престолу монсиньйора Нані, що, пізнавши його здалека, давав йому знаки рукою, щоби йшов ближче. А коли він скромним жестом відповів, даючи знати, що волить стояти тут, де є, прелат уперся на своїм і вислав до нього гвардійця, щоби зробив йому дорогу. Вкінці, коли гвардієць привів його на його місце, Нані мовив живо:

— Чому не приходите зайняти своє місце? Ваш білет дає вам право стояти ось тут, наліво від престолу.

— Йй-богу, — відповів священик, — треба було протискатися крізь стільки народу, що мені не хотілося. А втім, се завелика честь для мене.

— Ні, ні! Я вам дав се місце, щоб ви його зайняли! Я бажаю, щоб ви були в першому ряді, щоб ви бачили як слід і не пропустили нічого в цілій церемонії.

П'єр міг тільки подякувати. Тут він побачив, що по обох боках престолу ждало також кілька кардиналів і багато прелатів із папської сім'ї. Він пізнав високого і грубого

кардинала Санґвінетті, з лицем, налитим кров'ю, що дуже голосно розмовляв з бароном Фура.

За хвилю монсиньйор Нані знов підійшов до нього і показав йому ще дві еміненції, дуже важні і впливові особи; були се кардинал-вікарій, низький грубий чоловічок, з розгаряченим лицем, травлений амбіцією, і кардинал-секретар, сильний, костистий, неначе витесаний сокирою, романтичний тип сицилійського бандита, що вибрав собі дискретну і принадну кар'єру церковного дипломата. Ще кілька кроків далі набоці стояв великий пенітенціарій, мовчазний, з видом чоловіка хоровитого, з понурим і сухим профілем аскета.

Продзвонило полудне. В юрбі вчинилося зворушення, що прийшло великою хвилею з двох інших саль і викликало неоправдану радість. Та се були лише гвардійці, що протискалися крізь юрбу, щоби зробити місце для процесії. Та от нараз із глибини першої салі роздалися крики, що лунали чим ближче, тим дужче. Се вже була процесія. Наперед йшов відділ швейцарської гвардії в звичайних уніформах під проводом сержанта; далі носильщики крісла в червоних строях, дальше надворні прелати, а між ними чотири тайні шамбелани з черги. В кінці між двома компаніями шляхетської гвардії в півґальових уніформах ішов сам Св[ятий] Отець, пішки, з тонкою усмішкою на устах, благословлячи звільна направо і наліво. Разом з ним крик, що піднімався з сусідніх саль, ввірвався до салі Беатифікацій, бурхливий, мов любов, що переходить в божевільство; під ніжною, білою рукою, що їх благословила, всі ті збентежені люди попадали на коліна; всю долівку покрила густа поміть побожного народу, немов розгромленого появою самого Бога.

П'єр, захоплений тим самим настроєм, затремтів і впав на коліна разом з іншими. Ах! ся всемогучість, ся непоборима заразливість віри, того грізного подуву з іншого світу, що робився вдесятеро сильніший серед тої пишноти, серед того блиску царської величі!

Настала глибока тиша.

Лев XIII усів на престолі, окружений кардиналами і двораками, і церемонія почалася після звичаю і обряду. Насамперед промовив клячучи один єпископ, складаючи у

стіп Його Святости поклін вірних усього християнства. По нім виступив голова комітету барон де Фура і відчитав стоячи довгу промову, в котрій представляв паломництво, вияснив його мету, надаючи йому велику вагу як політичному і разом з тим релігійному протестові. Голос сього грубого чоловіка був тонкий, прошибаючий, речення виходили зі скреготом свердка.

Він висказував біль католицького світу задля недостатку, який терпить Св. Престол від чверти віку, і щиру охоту всіх народів, представлених тут через паломників, потішити найвищу преподобну голову церкви, приносячи йому лепту багатих і бідних, шеляги від найнижчих, щоби папство не тратило відваги і незалежности і не перестало погорджувати своїми ворогами. Він згадав також про Францію, а сплакнувши над її хибами, пророкував, що вона знов навернеться до здорових традицій, і заявив гордо, що вона була найбагатшою, найблагороднішою країною, з котрої золото і дарунки плили до Риму безперервною рікою. В кінці піднісся Лев XIII і відповів єпископові і баронові. Голос його був грубий, сильно носовий, і видавалось дивним, як такий голос міг виходити з такого мізерного тіла. В кількох реченнях він висказав подяку, заявляючи, що його до глибини душі зворушила отся прихильність народів до папства. Лихоліття вже минуло, не довго ждати, а надійде остаточний тріумф. Очевидні знаки віщують, що народ вертає до віри, що неправда незабаром пропаде під безподільним панованням Христа. А Франція чи ж не є старшою дочкою церкви? Вона дала Св. Престолові так багато доказів щирого прив'язання, що сей не може ніколи перестати її любити. Далі, підносячи руку над усіми присутніми паломниками, над товариствами і званнями, які вони представляли, над їх ріднею і приятелями, над Францією, над усіма католицькими народами, уділив їм апостольського благословенства, щоби подякувати за цінну підмогу, яку йому принесли. Коли сідав, роздалися оплески, гучні вибухи, що, змішані з многолітствами і незрозумілими окриками, тривали з десять мінут; ціла саля тремтіла від тої пристрасної, невгамованої бурі.

П'єр глядів на Льва XIII, що під бурею сього божевільного обожання знов сидів недвижно на троні. В папській

шапці, в червоній пелерині, на плечах облямованій горностаями, в довгій білій рясі, він подобав на гієратично штивного ідола, котрому поклоняється двісті п'ятдесят мільйонів християн. На пурпуровім тлі обслони балдахину між розверненими крилами драперії він яснів, немов свічник слави і приймав справді маєстатичний вид. Се не був уже той немічний дідусь, що йшов пиняво, дрібною ходою, з тоненькою шийкою бідного, хорого птаха. Мізерне лице, занадто великий ніс, занадто широкі уста щезали. В сьому восковому лиці видно було лише чудові очі, чорні і глибокі, що ясніли вічною молодістю і незвичайною проникливістю та інтелігенцією. Було тут якесь свідоме піднесення цілої особи, почуття вічности, котру представляв, царська благородність, котра давалась йому власне задля того, що він був лиш пушка духу, чиста душа в тілі зі слонової кости, такім прозірчастім, що, здавалось, видно вже було сю душу, немов увільнену від земних пут. І почув тоді П'єр, чим мусить бути такий чоловік, найвищий священик і вселодар, пан двохсот і п'ятдесяти мільйонів підданих, для побожних а страждущих істот, що з далеких світів приходять поклонитися йому і падуть при його ногах, поражені блиском втіленої в ньому могучости. Поза ним у пурпурі драперії — яка нагла прогалина аж на той світ, який безконечний ідеал осліпляючої слави! В одній людині, вибраній, одинокій, надлюдській, стільки віків історії від апостола Петра, стільки сили, стільки генія, борб і тріумфів! Далі — яке ж се чудо, що відновлюється ненастанно: саме небо вступає в отсе людське тіло, Бог замешкує в своїм слузі, котрого вибрав, котрого вивищив над усіх, котрого усвятив понад безмірну тьму решти смертельних, котрому дав усю власть і все знання. Яке святе збентеження, яке зворушення безграничної ніжности! Бог в чоловіці! Бог ненастанно ось тут, глядить сими очима, говорить його голосом, проявляє себе кождим жестом отсеї благословлячої руки! Хто може уявити собі сей безграничний абсолют непомильного монарха, найповніший авторитет на сім світі і спасенє на тім, видимого Бога! Яким зрозумілим робився той порив душ до нього, травлених потребою віри, те потопання в ньому душ, що нарешті знаходили сю гарячково бажану певність і потіху, що віддають себе і щезають в самім Бозі!

Та ось церемонія скінчилася. Барон де Фура представив Святому Вітцеві членів комітету, а також кількох інших визначних паломників. Ті підходили помалу, тремтячи припадали навколішки і гаряче цілували пантофель і перстень. Далі офірували хоругви, а у П'єра защеміло серце, коли в найкращій, найбагатшій, пізнав хоругов з Лурду, даровану, без сумніву, попами з церкви Непорочного Зачатія. На білім, золотом вишитім шовку, була з одного боку намальована Пресвята Діва Лурдська, а з другого — портрет Льва XIII. Він усміхався по образі, та П'єрові стало дуже сумно, неначе б ось тут розвіялася його мрія про Папу розумного, євангельського, свобідного від низьких забобонів. І саме в сій хвилі він наново зустрів погляд монсиньйора Нані, що не спускав його з очей від початку церемонії, студіюючи його найдрібніші враження з цікавим видом чоловіка, що віддається дослідам. Він наблизився до нього і сказав:

— Се пишна хоругов! Яка радість для Його Святости, що його так гарно намальовано враз із сею красивою Пресвятою Дівою!

Потім, коли молодий священик поблід і не відповідав нічого, Нані докинув з міною богобоязливої італійської добродушности:

— Ми тут у Римі дуже любимо Лурд. Історія тої Бернадетти така мила!..

Тут почало діятися щось таке незвичайне, що збентежило П'єра надовго. Він бачив у Лурді приміри нечуваного ідолопоклонства, сцени наївної віри, розбурханої релігійної пристрасти, що ще й тепер тремтів з неспокою і болю. Але та глота, що тислася до лурдської печери, ті хорі, що мерли з любови перед статуєю Пресвятої Діви, той здвиг народу, що шалів, заражений вірою в чуда, — ніщо, ніщо не дорівнювало тому нападові божевільства, що обхопив, пірвав паломників у стіп Папи. Єпископи, настоятелі конгрегацій, відпоручники всіляких родів наближалися, щоби зложити коло трону жертви, принесені з цілого католицького світу, загальну складку Петрового гроша*. Був се добровільний податок народу для свого монарха; тут складано срібло, золото, банкноти, напхані до калиток, гроші в пушках, у портфелях. Потім прийшли дами і падали на коліна,

подаючи шовкові або оксамитні торбинки, вигаптувані власними руками. Інші дали повироблювати на портфелях початкові букви Льва XIII брильянтами. В одній хвилі екзальтація дійшла до того, що дами рвали все на собі, кидали свої калитки і все, що мали на собі цінного. Одна брюнетка, дуже вродлива, стрункa і висока, зірвала зі шиї годинник, зняла перстені і кинула їх на ковер естради. Всі були би пірвали власне тіло, щоби виймити своє горюче серце і кинути його також, кинутися цілими, нічого не задержуючи для себе. Був се дійсний дощ дарунків, повне дарування, пристрасть, що добровільно обдирає себе з усього в користь предмета своєї почести, щаслива, що не має при собі нічого, що би не було його. І все те серед чимраз дужчого гамору, безконечних віватів, окриків безтямного обожання, серед страшенного стиску, бо всі мужчини і жінки перлися до престола, гнані непереможним бажанням уцілувати ідола.

Та ось роздався знак, Лев XIII сквапно зійшов з трону і знов зайняв своє місце в процесії, щоби вернутися до своїх світлиць. Швейцарська гвардія добувала всіх сил, здержуючи юрбу, силкувалася прочистити прохід крізь три салі. Та на вид відходу Його Святости роздався великий гамір розпуки, наче б небо нараз замкнулося перед тими, що ще не вспіли наблизитися. Який прикрий завід — бачити видимого Бога і утратити його, не осягнувши спасенія через сам його дотик! Глота була така страшлива, що запанував нечуваний заколот, котрий замів швейцарську гвардію. Видко було, як жінки кидалися за Папою, тяглися рачки по мармурових плитах, цілували його сліди, лизали пил з його ніг. Стрункa брюнетка, упавши на краю естради, зомліла на місці з прошибаючим криком; два пани з комітету держали її, щоби не зранила себе, кидаючися в судорожнім нервовім нападі. Друга дама, заживна блондинка, дійшла до такої бішеної знетями, що почала гризти зубами поручня крісла, на котрім сидів той мізерний, сухий та дрібненький дідусь. Інші, побачивши се, кинулись і собі ж туди, попричеплялися до обох поручів, рвали оксамит, притискали уста до дерева і до матерії, заносячися від плачу. Треба було ужити сили, шоби їх відірвати.

Коли се скінчилося, П'єр немов прокинувся з прикрого сну, з прибитим серцем, збунтованим умом. Він зустрівся з поглядом монсиньйора Нані, що не спускав з нього очей.

— Величава церемонія, не правда? — мовив прелат. — Се наша потіха за не одну зневагу.

— Певно! Без сумніву! Та тільки яке ж се ідолопоклонство! — промимрив П'єр, не можучи здержати себе. Монсиньйор Нані тільки всміхнувся, та неначе й не чув того речення.

Нараз серед юрби, що розходилася повільно, П'єр почув, як хтось доторкнувся його плеча, і побачив Нарциза Абера, також одушевленого.

— Я кивав на вас, любий аббе, та ви мене не бачили... А що? ся брюнетка, що зомліла з руками навхрест... що за чудовий вираз! Справжній малюнок давніх майстрів, якого-небудь Чімабуе*, Джіотта*, Фра Анджеліка*! А інші, ті, що покривали поцілуями поруччя фотеля, яка ж то група! Чисте уособлення лагідности, краси і любови! Ніколи не пропускаю таких церемоній. Тут усе можна побачити чудові картини, прояви духу.

Звільна величезна хвиля паломників випливала, сходила по сходах, все ще дрожачи від палючої гарячки; а П'єр в супроводі монсиньйора Нані і Нарциза, що стали балакати між собою, потопав у задумі під безладним напором вражінь, що товклися в його мізку. Ах! Певно! Гарний і величний сей Папа, що загрібся в мурах Ватикану, що піднімався чимраз вище в обожанні і святій почесті у людей, в міру того, як щезав їм з очей і робився чистим духом, чистим авторитетом моральним, вільним від усякої дочасної турботи. Є в тім якесь одуховлення, піднесення до повного ідеалу, і се зворушувало його глибоко, бо ж і його мрія про відмолодження християнства опиралася на тій очищеній, виключно духовій власті найвищого Голови. Тепер він бачив, скільки зискує на величі і могучості сей монарх, владика з не сього світу, у стіп котрого мліли жінки, бачачи поза ним Бога. Та в тій самій хвилині П'єр почув нараз, як родилося питання грошеве і каламутило радість, заставляло його думати над сим боком справи. Хоча поневільне відречення від світської власти придало Папі стільки сили, звільняючи його від по-

нижень малого, вічно загроженого короля, то все-таки потреба грошей приковувала його до землі, наче куля, прикріплена до ніг. А що Папа не міг прийняти запомоги від італійського короля, то справді велична ідея Петрового гроша могла дійсно спасти Св. Престол від усякої матеріяльної журби, під умовою, щоби се була дійсно католицька лепта, гріш кождого вірного, віднятий від насущного хліба, посланий просто до Риму, що переходить зі скромної руки сього, хто дає, в достойну руку того, хто бере, — поминаючи вже те, що такий добровільний податок, плачений овечками своєму пастиреві, вистарчив би для удержання церкви, наколи би кожда голова з тих двохсот п'ятдесяти мільйонів християн дала по одному сотикові щотижня. Таким робом задовжуючися у всіх, у кождого зі своїх дітей, Папа не був би винен нікому нічого. Один сотик! Се ж так мало, так легко дати, так любо! Та, на лихо, не так воно діється. Найбільша часть католиків не дає нічого; багаті посилають великі суми з політичної пристрасти, а головно дари громадяться в руках єпископів і деяких конгрегацій, і виглядає так, буцімто дають справді ті єпископи та могучі конгрегації, котрі таким робом очевидно сталися добродіями папства, необхідними касами, відки воно черпає своє життя. Малі і смирні, котрих гріш наповнює ту яму, були немов відсунені набік; Папа зробився залежним від посередників, від могучих панів, світських і духовних, мусить у всьому оглядатися на них, слухати їх закидів, улягати инколи їх пристрастям, щоби тільки не висхло джерело милостині. Хоч увільнений від мертвої ваги дочасної влади, він, проте, не зробився свобідним, бо живе на хлібі у свого клиру, мусить числитися з різнорідними інтересами і забагами свого окруження, і через те годі йому стати паном, вищим, чистим, виключно духовим начальником, спосібним спасти світ. І П'єрові нагадалася Лурдська грота в папському саду, лурдська хоругов, котру він тільки що бачив; він знав, що отці з Лурду рік-річно відкладають із доходів їх Пресвятої Діви суму 200 000 франків і посилають її Св[ятому] Отцю в дарі. Чи ж се не була головна підвалина їх всемогучости? Він задрожав і почув наразі свідомо, що даремно він тут, у Римі, не поможе йому протекція кардинала Бержерота, його переможуть і його книжку таки засудять.

Вкінці, коли виходив на площу Св. Петра серед остатнього натовпу паломників, учув, як Нарциз питав:

— Дійсно думаєте, що дарунки нині перейшли сю суму?

— О! вище трьох мільйонів! Я певнісінький! — відповів монсиньйор Нані.

Всі три задержалися на хвилю під колюмнадою з правого боку, поглядаючи на величезну, залиту світлом площу, по котрій розсіялися три тисячі паломників, мов малі чорні плями, рухлива юрба, наче розрите муравлисько. Три мільйони! Ся сума задзвеніла П'єрові в ушах. І він підняв голову та поглянув з другого боку площі на фасаду Ватикану, цілу золоту від сонця на безмежнім синім небі, наче б хотів слідити крізь мури хід Льва XIII, що вертав через галереї і салі до свого помешкання, що його вікна видно було ось там, угорі. Бачив його в уяві нав'юченого трьома мільйонами, як ніс їх на собі, притискав своїми сухорлявими руками до грудей, як двигав золото, срібло, банкноти, не покидаючи й дорогого каміння, що понакидували йому жінки. Потім якось нехотя промовив голосно:

— І що ж він буде з ними робити, з сими мільйонами? Куди подіється з ними?

Нарциз і навіть монсиньйор Нані не здужали здержати веселости супроти сього цікавого запитання. І молодий чоловік відповів:

— Ну що ж, Його Святість віднесе їх до своєї світлиці або бодай велить їх там занести перед собою. Чи ви не бачили двох панів із його свити, що збирали все і мали того повні кишені і пригорщі? А тепер Його Святість замкнувся сам на сам. Він повідправляв усю прислугу, позасував старанно ретязі до дверей. І наколи б ви могли його тепер доглянути за сею фасадою, то ви побачили б, як він числить і перечислює свої скарби, щасливий, і з великою увагою укладає порядно рулони золота, всуває банкноти до коверт малими, рівними пачками, потім складає все і ховає в глибинах криївок, знайомих тільки йому одному.

Під час тих слів Нарцизових П'єр наново підвів очі до папських вікон, немов слідив за сею сценою. Тим часом молодий чоловік оповідав далі. В папській кімнаті по правій руці є при мурі така посудина, і в ній накладено повно грошей. Одні говорять також про широкі шухляди якогось

бюра; інші впевняють вкінці, що гроші дрімають в дуже просторій алькові, у великих позамиканих на колодки скринях. Вправді, наліво від коритаря, що веде до архівів, є простора кімната, де живе головний скарбничий, а в ній монументальна кована скриня на три полиці. Та там знаходяться гроші «батьківщини св. Петра», доходи адміністраційні з Риму; натомість Петрів гріш, милостиня цілого християнства, знаходиться в руках Льва XIII, і тільки він один знає докладно її суму, жиє сам з сими мільйонами, котрими завідує як абсолютний властитель, не здаючи ні перед ким рахунків. От тим-то він не виходить із своєї кімнати, коли служба робить в ній порядок і ледве згоджується стояти на порозі сусідньої кімнати, щоби уникнути пилу. А коли мусить відійти на пару годин, зійти до городу, замикає на два спусти двері та забирає з собою ключі, котрих ніколи не повірює нікому.

Нарциз зупинився і звернувся до монсиньйора Нані:

— Неправда ж, монсиньйоре? Се факти, знані в цілім Римі.

Прелат ні то перечив, ні потверджував, а тільки покивав головою, всміхаючись своїм звичаєм, та при тім не переставав пильно слідити на П'єровім лиці, яке враження робить на нім се оповідання.

— Без сумніву, без сумніву, оповідають усяку всячину... Та я сам не знаю... Ну, а коли ви се знаєте, пане Абер...

— О, — промовив сей, — я не закидаю Його Святості брудного скупарства, як дехто плеще. Ходять байки, що він проводить цілі години, перегортаючи руками золото в повних скринях, перекладаючи свої скарби з одного кута в другий, для самої втіхи ненастанного лічення і перелічування... Одначе можна допустити, що Його Святість любить трохи гроші самі для себе, для приємности дотикання і укладання їх, коли є сам, — манія, котру, зрештою, можна вибачити старцеві, що не має іншої розривки... А треба додати, що він любить гроші ще більше задля їх суспільної сили, яко рішучу підпору, якою вони мусять статися для папства, коли воно має побідити.

І в П'єровій уяві тепер високо піднялася стать сього Папи, розсудливого і мудрого, свідомого сучасних потреб,

готового зужиткувати всі сили нашого віку, щоби його побороти. Він вдавався в грошові інтереси, мав навіть нещастя утратити в однім краху весь скарб, лишений Пієм IX, а тепер хоче направити страту, поставити скарб на ноги, щоби передати його сильним і збільшеним своїому наслідникові.

Він ощадний, се так, та ощадний для потреб церкви, бо бачить, які вони безмірно великі і ростуть з кождим днем, бо відчуває рішучу вагу гроша для неї, коли має побороти атеїзм при помочі шкіл, інституцій і товариств усякого роду. Без грошей вона не що більше, як комірниця на ласці світських властей, італійського королівства і інших католицьких народів. І бувало так, що, розділяючи милостиню, спомагаючи щедро пожиточні змагання, що допомагали до тріумфу віри, він з погордою відносився до безцільних видатків, був невмолимо скупим для себе і для других. Особисто не мав ніяких потреб. Від самого початку свого понтифікату він відділив строго свою невеличку батьківщину від багатої спадщини Петрової і не позволяв собі брати з неї нічогісінько, щоби запомогти свої доходи. Ніколи самовладний владика не улягав менше непотизмові, так що три його братаничі і дві сестрінки жили убого в чималих грошових клопотах. Він не слухав ні сплетень, ні скарг, ні жалоб: був недоступний для підлещувань і підходів і різко боронив папських мільйонів проти завзятої захланности, проти свого окруження і рідні, в сім гордім пересвідченні, що лишить будущим папам непобориме оружжя — гроші, що дають життя.

— А взагалі, — спитав П'єр, — які бувають доходи і видатки Св. Престолу?

Монсиньйор Нані сквапливо повторив свій люб'язний, виминаючий жест.

— О, в сій справі я повний незнайко... Зверніться до пана Абера, що має так певні відомості.

— Мій Боже! — заявив сей. — Я знаю се, що знають усі в амбасадах, про що згадує кождий... Щодо доходів, то треба розрізнити. Спершу був скарб, лишений Пієм IX, яких двадцять мільйонів, поміщених всіляко, що приносили до мільйона ренти. Та, як я вам се сказав, надійшов крах, та говорять, що його наслідки тепер уже майже зовсім вирів-

няні. Далі, крім сталого доходу з уміщених капіталів, є кількасот тисяч франків, що пливуть раз багатше, раз скупіше з доходів різних канцелярій, з надавання почесних титулів, з тисячних невеличких такс, які платиться конгрегаціям. Та що бюджет видатків переносить сім мільйонів, треба, як бачите, найти щороку ще шість мільйонів доходу. А сі певно приніс Петрів гріш, коли не шість, то три або чотири, та при помочі вдатних спекуляцій ся сума наростає вдвоє, і так зводиться оба кінці докупи. Довго би розповідати сю історію спекуляцій Св. Престолу від п'ятнадцяти літ. Спершу йшли нечувані зиски, далі катастрофа що, бачилось, пожре все, вкінці витривалість в інтересах, що мало-помалу полатала трохи діри. Я вам розкажу се колись, коли ви цікаві се пізнати.

П'єр слухав вельми зацікавлений.

— Шість мільйонів, — скрикнув, — а хоть би чотири! А скільки ж пренінь приносить сей Петрів гріш?

— Ах, сього, кажу вам, ніхто ніколи не знав докладно. Давніше оголошували католицькі часописі списи, подавали цифри датків, і можна було в приближенні обчислити. Та се, очевидно, комусь не подобалося, бо тепер уже не показується жаден виказ, так що мені попросту неможливо виробити собі яке-небудь поняття про доходи Папи. Він один, кажу ще раз, знає загальну цифру, переховує гроші і розпоряджає ними як всевладний пан. Можна припустити, що в щасливім році дари приносять чотири — до п'яти мільйонів. Спершу припадала на Францію половина сеї суми, та нині вона дає, певно, менше. Америка дає другі стільки; далі йдуть Бельгія, Австрія, Англія і Німеччина. Щодо Іспанії і Італії... Ах! Італія!..

Він усміхнувся, позираючи на монсиньйора Нані, що, урадуваний, колихав головою з видом чоловіка зачудованого, що слухає цікавих речей, про котрі не мав найменшого поняття.

— Далі, далі, любий сину!

— Ах! Італія не дуже-то виблискує. Коли би Папа мав жити лише з подарунків італійських католиків, то незабаром голод запанував би в Ватикані. Можна навіть сказати, що римська шляхта не то що не спомагає його, але, власне, причинила йому багато коштів, бо одною з головних

причин його страт були гроші, позичені рідним магнатам на спекуляції... Дійсно лише з Франції і з Англії деякі багаті одиниці, великі пани складають Папі, в'язневі і мученикові, королівські милостині. Оповідають про одного англійського лорда, що рік в рік складає значну жертву, зробивши собі такий шлюб, щоби вимолити в небі уздоровлення нещасного сина, діткненого ідіотизмом... Не згадую про незвичайні жнива в часі священичого і єпископського ювілею, про ті сорок мільйонів, що посипалися до ніг Папи.

— А видатки? — спитав П'єр.

— Я вам казав, вони виносять майже сім мільйонів. Можна числити два мільйони на пенсії давнім слугам папської держави, що не хотіли служити Італії, та треба додати, що ся цифра зменшуться рік-річно внаслідок вимирання... Далі приймім загалом мільйон на італійські дієцезії, мільйон для секретарів і нунціїв, мільйон для Ватикану. В сій остатній рубриці розумію видатки на понтифікальний двір, на гвардії, музеї, удержання палати і базиліки. Маємо, отже, п'ять мільйонів, не правда? Даймо дальші два мільйони на піддержання субвенціонованих інституцій, на пропаганду, а особливо на школи, котрі Лев XIII спомагає все дуже щедро, в тій слушній думці, що власне там іде боротьба, підготовлюється тріумф релігії, серед дітей, що будуть завтра мужами і стануть в обороні своєї матері-церкви, коли зуміється вщепити їм обмерзіння до остогидлих ідей сього віку.

Настала тишина. Три мужі зупинилися під маєстатичною колюмнадою і переходжувалися вільною ходою. Мало-помалу спорожнювалася площа від шумної юрби — стояв лиш обеліск і два водограї серед розпаленої пустині симетричного бруку, а на чолі портика фасади визначувався в повнім світлі тихий, недвижний ряд величних статуй.

І П'єр, усе ще не зводячи очей з папських вікон, думав одну хвилю, що бачить його наново посеред золотого потоку, про який йому тільки що говорено. Вся його біла і чиста постать, усе його мізерне тіло, мов із прозірчастого воску, купається в тих мільйонах, і він ховає їх, числить і видає тільки на славу Божу.

— Значить, — промовив він, — Папа не знаходиться в клопотах?

— В клопотах, в клопотах! — аж скрикнув монсиньйор Нані, котрого се слово так збентежило, що забув свою дипломатичну дискрецію. — А! мій любий сину... Щомісяця, коли скарбник, кардинал Моченні, прийде до Його Святости, сей дає йому суму, якої зажадає, хоч би й яка була висока. Певна річ, він мудрий чоловік і заощадив багато, скарб св. Петра тепер такий багатий, яким не був ніколи. В клопотах... в клопотах... Господи милосердний! Адже ж треба вам знати, що коли би завтра, в прикрих обставинах, Св[ятий] Отець відкликнувся просто до добродійности всіх своїх дітей, мільярд упаде до його ніг так, як те золото і ті дорогоцінності, які сьогодні сипалися на ступні його трону!

ЖАБА

Нарис

Коли мене відвідає молодий писатель, що починає пробувати своїх сил — а вони часто приходять до мене, і я приймаю їх дуже радо — то перша рада, яку даю їм, є та:

— Працюйте багато, правильно, коли можна — кождого рана і то однакове число годин. Не будьте нетерпеливі і ждіть десять літ на успіх і на продажу. А поперед усього не копіюйте нас, забудьте про свої взірці.

Потім друга моя рада незмінно буває ось яка:

— А маєте ви добрий літературний жолудок? Розумієте, такий солідний жолудок, щоб стравити всі дурниці, всі обридливі брехні, які будуть писати люди про ваші твори і про вас?.. Ні, бачу по вас... ви стрепенулися, ваше лице облилося рум'янцем... ви ще занадто молоді і чутливі, ваше сильне, природне обридження наробить вам ще немало прикрости. Ну, в такім разі з'їдайте щорана, скоро встанете, натщесерця живу жабу. Їх продають на торговиці, кухарка буде купувати вам їх. Видаток малесенький — штука по три су, купуючи тузин відразу. За кілька літ будете мати такий літературний жолудок, що зможе без найменшої відрази перетравити й найпоганіші виплоди сучасної критики.

Молодий писатель позирає на мене стурбований, коли я проводжаю його і доказую хосенність сього способу, що мені самому став у великій пригоді.

— Та, мій Боже, я не говорю, щоб се було надто приємно, особливо в перших часах. Але помалу привикнете, привикнете, молодий друже. Добра жива жаба дуже покріпить вас, коли тільки здужаєте стравити її, загартує вас

на всі мерзоти, на всяку погань, на всякі простацтва. На цілий день чоловік мов нащіплений проти усіх можливих брудот. Чоловік, що кождого дня проковтне жабу, — се чоловік сильний, котрого ніщо не виведе з рівноваги. Послухайте мене, заживайте день у день по одній жабі, а колись певно подякуєте мені.

Я сам від тридцятьох літ, поки сяду до праці, кождого рана ковтаю жабу, прочитуючи сім чи вісім газет, що ждуть мене на столі. Я певний, що вона є в них; швидко перебігаю очима стовпці і рідко трафляється, щоб не було її. Коли не в одній, то в другій газеті сидить собі та надувається та жаба: тут вона — брутальна напасть, там — образлива легенда, там — знов ціла калюжа дурноти або брехні. І я ковтаю її з апетитом.

Певна річ, зразу се не було мені приємно. Та мушу признатися, що у мене був якийсь особливий дар, бо я швидко привик до них. Зразу ще я кривився та морщився, але при третім або четвертім тузині я вже був твердий як сталь. А тепер, коли я постарівся, се йде як з маслом. Навіть таке вийшло, що мені не ставало б чогось, якби щоранку не було для мене жаби. Їй-богу, я був би подібний до тої бабусі, що їй не дали звичайного її снідання, кави з молочком або шоколяди; вона через те весь день ходить, мов сама не своя. Не дістань я своєї жаби, я був би млявий, неспокійний, незадоволений, без найменшої відваги, одним словом, ні до чого не здатний.

Еге, ніхто не знає, скільки здорової сили додає мені жаба, відколи ввійшла на денний порядок мойого життя. Стара людова роцепта говорить: жаба скріпляє жолудок. Ніколи не працюється мені так добре, як коли та жаба була найбільш обридлива і бризкала з себе багато трути. Тоді вся моя духова істота почуває правдивий ляск батога, щось шарпає її наперед, шпигає ззаду, щось пристрасно жене мене до писемного стола, розпалює в душі скажене бажання — бути геніяльним. Еге ж! Жаба не тільки дає мойому жолудкові легкість і силу, щоб міг ковтати зневаги і підлости як бомбони. Ні! Вона чудово підбадьорює мене в моїй щоденній праці, скріпляє, гартує і розширює мозок; їй я певно завдячую той огонь, який горить у найкращих написаних мною сторінках.

Зрештою, я заживаю не тільки ту одну жабу щоранку; я заживаю їх більше, о! Далеко більше. Більше як від 20 літ присилає мені мій накладчик, мій добрий старий приятель Шарпантьє що дві або три неділі пачку статей про мої книжки. Він абонується в одній агенції[1] для своєї книгарні і розділює присилки авторам. Таким робом, окрім статей, що знаходяться в щоденних газетах, я дістаю до рук майже все, що пишуть про мене. І се вже не одна-одинока жаба, се ціле багно, ціла копиця жаб, де вони так і перевертаються в огидливій суголоці.

Я не можу без зворушення подумати про ті пакети доброго Шарпантьє! Вони були правдивим бенкетом і найздоровішою гімнастикою мойого життя. Через них я здобув собі найвищі правила мудрости, навик до терпеливости, відваги, резигнації, розпалився любов'ю до правди і справедливости. Одна тільки їх вина: вони зробили мене трохи гордим. Адже ж ніхто не вгадає, кілько в них брутальности, ненависти, несправедливости і помилок, а особливо кілько в них бездонної глупоти. Я рад би розпакувати прилюдно один із тих пакетів і показати людям, як якась напасть, вийшовши з якоїсь «поважної» часописі, розбігається по провінції, летить за границю, а відти знов вертає до мене, переливаючись у всі можливі форми. Колишні вороги поробилися моїми приятелями, і за те колишні приятелі побільшують ряди моїх ворогів. А далі йде сміття: безглузді фрази, що від 15 літ повторяються без зміни, брехливі обмови, вічно пережовувані фальшиві обвинувачення, за які автор дістав тільки а тільки від стрічки. Чоловік, бач, мусить жити. Від чверти століття зміст тих пакетів не змінився, і ще й нині вони так само товстючі, як тоді, коли я починав, купа марно потраченого паперу, з котрого я ніколи не міг видусити ані крапельки пожитку.

Раз — буде тому 15 літ — я думав зібрати в одну книжку вибір щонаймасніших компліментів, які понадавала мені критика, і видати її під написом: «Їх лайки». Можу запевнити читача, що ся збірка була би повнісіньким підручни-

---

[1] В Німеччині і Франції є спеціальні агенції, котрі за оплатою достарчують інтересованим вирізок із газет цілого світу про якесь цікаве для них питання. — *Ред.*[*«Літературно-наукового вісника»*.]

ком для всіх будущих запусних жартів. А можете подумати, яка нова скирта наросла від того часу! У мене в Медані є комірка, заповнена тими пачками аж до самої стелі, а найгірше те, що скирта росте раз у раз, що та річка бурхає так само щедро нині, як бурхала вчора, що ніщо не втишає її, ані мої твори, ані старші літа. Тій слоті нема кінця, небесні спусти порвалися, жаби дощем падуть.

Можна би написати справді цікаву працю про ту страшну купу статей, яку літературна преса день у день публікує про деяких писателів. Не говорю тут про нечисленні, на жаль, дуже рідкі студії, писані совісно, з любов'ю і пошаною для літератури. Говорю про ту низьку заїлість, про обурену глупоту, про всю ту завидющу злобу, яку викликає успіх писателя, особливо, грошевий успіх. Може, колись попробую розібрати елементи того брудного водопаду, що бухає на голову всякого писателя, скоро тільки сей почне вибиватися наверх. Тепер задовольнюся характеристикою трьох родів статей, що стрічаються найчастіше.

Ось поперед усього г л у п а стаття. Її ще найшвидше можна вибачити. Пише її звичайно дуже молоденький чоловік, а иноді старий баламут, що вже зійшов на дитинячий розум. Той критик нічого не відчув, нічого не зрозумів, читаючи книжку, про котру судить, і він пише спокійнісенько, не маючи ані найменшого поняття, про що, властиво, йде річ у тій книзі. Він не розуміє авторових намірів, обвинувачує його в злочинах, яких сей не сповнив, підсуває йому обридливості своєї власної, очевидно, на всяку погань дуже плідної фантазії. Повторяю, усе те з глупоти, не з злоби. Але яка ж то шкідлива ся глупота, як легко веде вона до брехень, до складання безглуздих легенд! Я міг би навести двадцять таких прикладів, що инколи один дурень здужає опоганити довгу гарну книжку, поки колись — але геть пізно — правда не вийде на Божий світ. Не раз мені пригадуються слова, що давно колись в моїй присутності вимовив Тен', коли я приніс йому з поручення фірми Гашета пачку статей, опублікованих про його недавно перед тим видану «Історію англійської літератури». На нього нападали люто, а особливо церковні часописі кидалися на нього з безмежною ненавистю. При кождім нападі, що свідчив більше про пристрасть, ніж про талант, він тільки

здвигав плечима і мовив, усміхаючись лагідно: «Се стаття якогось сільського пароха». В його розумінні се була стаття доброго чоловіка, але тіснозорого, засліпленого, котрий нічогісінько не розуміється на речі, про яку взявся говорити. Проста, звичайна жаба.

Друга в ряді — *затроєна* стаття. Для сеї треба вже трохи таланту; її автор звичайно освічений, очитаний чоловік, бо, щоб затроїти писателя, на се треба освіти і зручности. Головна річ — вперти в статтю все, що може зранити, пошкодити: викопати слова, які колись сказав автор і про які давно забув, звести до купи крикливі виривки з його тексту, щоб надати їм злочинне значіння; з усіх легенд повитягати те, що є в них убийче, на кінці кождого речення поставити вовчу ступицю, поміж рядками пустити цілу річку укритої огидливости, під кождим словом укрити караїбську стрілу, що вбиває при найлегшім скаліченні. Знаю двох-трьох таких людей, що не здібні ані любити, ані подивляти; їх похвальні статті — се правдиві гадючі гнізда, прикриті рожами. Вони зовсім природно видають із себе хитру злобу так, як сосна — живицю. Яка сила лютости мусить кружляти в їх жилах, як важко мусить давити їх почуття власної немочі, коли так плюють на кождий твір! Маєш тут перед собою безвісні полози, бридкі і чорні душі, гультаї, що, гризучись мізеротою власних творів, роблять собі полегшу, опоганюючи твори инших. Стаття такого чоловічка — се, як на мій смак, — найліпша жаба, бо вона покрита плямами зависти, набрякла отрутою ненависти. Коли писателеві пощаститься проковтнути таку жабу, тоді він загартований на цілі місяці, не чуткий на самі кровні зневаги.

Вкінці маємо ще *божевільну* статтю. Розумію статтю сектяра, що порвав усякі зв'язки з політикою і вірою. Ах, яка ж то нужда, ота нетолеранція, ота сліпа пристрасть, що затуманює чоловіка, вбиває всяку правду і справедливість! Знаєте її, неправда? Власне в ім'я тої справедливости і тої правди вона вийшла до бою і доконує найогидливішого діла — брехні, денунціяції. Вона засуджує людей без ніякого доказу, приймає низькі вигадки за доказані факти, в разі потреби видумує докази, чіпляється дітей, жінок, без помилування, без милосердя, без найменшого сліду розваги, з якою инші люди прощають людські слабості, від кот-

рих не вільний ніхто. І які ж твори полишають вони, твори, що, бодай по їх думці, повинні б бути справедливі, здорові, спасенні! Ану, нехай десять літ по їх смерті якийсь відважний дослідник запуститься в ту баюру лайок, де нагромаджені цілі вали клевет, виплюсканих в нападах очевидного божевілля. Тепер ще ми можемо вияснити їх собі, але як же мають зрозуміти потомки ту надміру підлоти, те харкотиння, котрим кидано в лице найбільшим, найчеснішим людям? Наші внуки довершать правдивого діла справедливости, віддадуть кождому робітникові належне йому місце, і який же се буде суд над напасниками, що не вміли робити нічого, як тільки напастувати завтрішню блискучу славу. Ах, оті обридливі, зеленкуваті, гладкі жаби смакують мені так солодко, як пастильки амброзії, що мають передсмак безсмертности.

Сказавши по правді, я дивуюся тим критикам, тим невтомним продуцентам жаб. Пощо до біса вони займаються такою поганою роботою?

Щоб пошкодити авторам, котрих обкидають болотом? Але ж ся спекуляція зовсім нерозумна! Вони не шкодять, навпаки, вони допомагають їм. Невже ж вони самі не можуть сказати собі ту доказану, безперечну правду, що писатель, на котрого нападають, робиться великим писателем? Найбільші бувають ті, на котрих нападали найбільше, а скоро перестали нападати на них, то й вони хилилися до упадку. Доказ неохибний: на мене нападають, значить, я ще стою сильно. Правдива літературна смерть починається тоді, коли люди мовчать про книжку і про писателя. От так-то напасники в дійсності тільки, мов труби, розтрублюють славу писателя, проводжаючи заїло його тріумфальний похід.

Коли ж, очевидно, вони хочуть шкодити, то одинокою відповідною тактикою була б мовчанка. Але тут проявляє себе непереможна справедливість фактів. Вони не можуть мовчати; вони мусять гавкати, як пес за переїжджим возом. Я переконаний, що провидіння, в котре сим разом хочу вірити, дало нам, писателям, критиків-напасників, як кораблеві — вітер, щоб надував його вітрила і якнайшвидше гнав його до славної пристані будущини. Щовечора повинні ми просити небо, щоб дало нам на завтра добру пайку критиків-напасників, бо, може, тільки через них існу-

ємо й ми. Я особисто говорю собі не раз у своїй скромності, що мені дарована аж занадто гарна пайка тих напасників, що рознесли моє ім'я на всі чотири части світу і не перестають ще в початках моєї старости додавати мені помочи своїми спіжевими голосами, голосячи уважним народам, що я все ще стою непоборений; бо ж їх уперті напади самі доказують, що вони все ще не взяли мене під ноги.

Але ж скоро вони не можуть шкодити тим, на кого нападають, то кому ж вони шкодять? Мій Боже, шкодять самим собі. Статті, які лишає по собі критик, — се лихі свідки; бо коли він помилився в осуді книги, то лишається вікувічний доказ його помилки. Можна собі подумати, яке місце займе його недотепний і несовісний осуд супроти величного твору. Часом пригадується мені Сент-Бев*, що, певно, в пам'яті потомків житиме як автор багатьох цінних і непохитних критичних осудів; та коли б він знов вернув на землю, то як же б злобився він, бачачи ту безмірну вагу, яку здобув собі Бальзак*, те незаперечне панування, яке має він на полі сучасного повістярства — той самий Бальзак, котрого він так поборював завзято, осуджував так різко. А Барбе д'Орвіллі* і більше важний та справедливіший Планш — як добре, що вони не встають з могил і не бачать, що більша часть їх осудів скасована, а писателі, засуджені ними на смерть, живуть у вічній весні людського генія.

Уперед згадав я про брудну калюжу, в котрій потоне маса статей, полишених деякими напасниками і фанатиками лайки. Та, не знижуючися аж до тих нещасних, котрих долю наперед можна вгадати напевно, я все чудувався, констатуючи, що найбільша часть критиків майже зовсім не турбується тим процесом, що мусить перевестися між їх осудом і критикованими творами перед трибуналом потомности. В тім процесі остояться тільки розум і справедливість, а кожда критика, видана без них, наперед засуджена на загибель. Вона тільки покриє соромом свойого автора. Одиноким облегшенням може бути хіба «добра віра», що тоді буде мати назву «брак зрозуміння». А всі інші, що критикували з пристрасти, з зависти, з ненависти, можуть бути певні, що про них скажуть: се були погані душі. Ніколи я не міг читати тих злобних і завидющих статей про сю або ту мою книгу без глибокого сердечного жалю над бідо-

лахою, що написав їх. Ось іще один, що і в могилі хоче мати славу поганої людини, тоді, коли оба ми не будемо між живими і коли я в своїй могилі спатиму спокійно з тим почуттям, що я сповнив свій обов'язок як добрий, чесний робітник.

Пади ж раз у раз на мене, добродійна жаб'яча зливо! Додавай мені відваги дивитись людям просто в очі і не попадати в розпуку! Нехай щорана перед працею знаходжу завсіди на столі в ранішніх газетах привичну свою жабу, що здавна помагає мені переварювати наші дикі літературні порядки. Чую се, що ся гігієна тепер дуже потрібна мені для скріплення. І коли одного дня не стане мені тої жаби, то се буде знак, що близький мій кінець, що написана остатня моя гарна сторінка.

І так учора жаба, сьогодні жаба, і я нетерпляче дожидаю завтрішньої жаби, що так конче потрібна мені на здоров'я і на втіху.

ЗЛОЧИНЕЦЬ САЛЬВА́

Виривки з повісти «Paris»

І. Гніздо[1]

П'єр хотів зараз сповнити поручення аббе Роза. Він пішов вулицею де Новрен здовж хребта Монмартра, дійшов до вулиці де Соль і спускався вниз по її крутому спохові по той бік Парижа, поміж мурами, порослими мохом. Три франки, що держав у руці в кишені своєї сутани, проймали його ніжним зворушенням і при тім глухим гнівом на непожиточність милосердя. Та в міру того, як він сходив усе нижче по пригірках, по безконечних рядах сходів і бачив гнізда нужди, щось почало хапати його за душу, безмежне співчуття здавлювало його серце. Тут будувався цілий новий квартал, що припирав до широких вулиць, проложених по збудованні великого костелу Сакре-Кер. Високі міщанські доми вже піднімалися посеред спустошених городів на руїннім терені, ще обгородженім парканами. Своїми ситими, свіжо вибіленими фасадами вони додавали ще більше понурого, прокаженого вигляду тим старим, обшарпаним будівлям, що ще стояли побіч них,

---

[1] Героєм сеї найновішої повісти є той самий аббе П'єр Фроман, що був героєм повістей «Lourdes» і «Rome». Вернувши з Риму до Парижа, Фроман займається ділами милосердя і за намовою старого філантропа, аббе Роза, іде відвідати старого, хорого робітника Лавева, що живе в великій робітницькій кватирі при вулиці де Соль. Тут він зустрічається з механіком Сальва і його сім'єю і робиться свідком пригод, описаних в його ряді майстерних епізодів, що є одною з найкращих частин нового твору великого французького натураліста. Ті епізоди, з деякими скороченнями, ми й подаємо нашим читачам. — *І[ван] Ф[ранко].*

тим підозреним шинкам, помальованим кровавою фарбою, тим гніздам страждання в чорних брудних будівлях, де купами тіснилася людська худоба. Сьогодні під нахмареним небом болото покривало брук, виїжджений возами, відталь промочила мури ледоватою вогкістю, і важкий сум так і висів над усім тим брудом і терпінням.

П'єр, дійшовши аж до вулиці Меркаде, вернув назад. Впевнившися, що не помиляється, він на вулиці де Сель увійшов на подвір'я якоїсь казарми чи шпиталю; до сього подвір'я припирали три неправильні будівлі. Само подвір'я — се була клоака, де в часі двомісячних острих морозів мусили збиратися всі нечистоти; тепер усе те розтавало, і обридливий сопух ішов із сього ставка несказанної брудоти. Будівлі були наполовину розвалені, входи до сіней зівали отворами, мов льохи пивниць, побиті шибки були позаліплювані шматками паперу, обридливі лахи висіли, мов хоругви смерти. Внутрі шопи, що служила за помешкання для сторожа, П'єр побачив якогось каліку, обгорненого в якийсь безіменний обривок старого покривала на коней.

— Тут у вас живе старий робітник, що зветься Лавев. Котрі сходи, котрий поверх?

Каліка не відповів нічого, а тільки витріщив неспокійні очі переляканого ідіота. Певно, сторожиха пішла десь до сусіди. Хвилю аббе чекав, а далі, побачивши на подвір'ї малу дівчину, зібрався на відвагу і перейшов на пальцях на другий кінець клоаки.

— Моя дитинко, не знаєш ти, де тут живе старий робітник, що називається Лавев?

Дівчинка, котрої худеньке тіло одіте було тільки в одну сукеночку з рожевого перкалю, тряслася від холоду; її рученята покриті були заморозинами. Вона підвела своє ніжне личко, гарне помимо наморожених струпів.

— Лавев? Ні, не знаю, не знаю...

І мимовільним жестом жебрачки вона простягла свою бідну, закостенілу і поранену ручку. А коли він дав їй маленьку білу монету, вона побігла поперек болота, мов веселе козеня, співаючи острим голоском:

— Не знаю, не знаю, не знаю!

Він надумався йти за нею. Вона щезла в одних із тих роззявлених сіней, і він поліз за нею по темних, вонючих

сходах. Їх ступні були наполовину повиривані і такі слизькі від відпадків городини, аж треба було держатися засмальцьованого шнура, що служив замість поруччя. Але всі двері були позамикані, він надармо стукав то до одних, то до других, а тільки за остатніми почув якийсь приглушений рик, немов там лежав запертий якийсь лютий звір. Вернувши на подвір'я, він завагався, потім пустився на інші сходи. Сим разом його оглушили проймаючі крики, мов крики різаної дитини. Він пішов на той крик і опинився перед просторим відчиненим покоєм, в котрім дитина, полишена сама і прив'язана до маленького стільчика, певно на те, щоб не впала, рипіла безперестанку. Він знов вернув, збентежений; його кров стиналася, коли бачив стільки бідности і занедбання.

Та ось надійшла якась жінка, несучи в запасці кілька бараболь. Він запитав її, та вона невірно зирнула на його сутану.

— Лавев, Лавев, не можу вам сказати. Коли б тут була сторожиха, вона, може, сказала би вам... Знаєте, тут п'ятеро сходів, чоловік не може знати всіх, а при тім жильці міняються так часто... Та от загляньте ще на оті середні сходи.

Ті середні сходи були ще обридливіші від инших: ступні повиходжувані, мури липкі, немов покриті потом тривоги. На кождім закруті з виходків ішли заразливі смроди, а з кождої кватири чути було плач, сварки, страшенну бридоту горя. Одні двері відчинилися з лускотом, і показався чоловік, тягнучи жінку за волосся, а в покої плакало троє дрібних дітей. На вищім поверсі в отворенім покоїку він побачив схоровану, закашляну дівчину, з грудьми вже зів'ялими, що швидко гойдала в руках немовля, щоб не плакало, бо вона — розпука! — не мала в грудях молока. А в другій кватирі побіч прошиб його серце вид трьох істот, напіводягнених у якісь лахи; їх літ ані пола не можна було розпізнати; в комірці, зовсім голій, вони їли разом з одної миски якусь сербавку, якої б і пси не були хотіли їсти. Вони ледве підвели голови, пробурчали щось і не відповіли на його питання.

П'єр хотів уже знов вертати, але, вийшовши на самий верх, у вході до коридора він попробував ще остатній раз

застукати до одних дверей. Йому відчинила жінка, котрої розчіхране волосся вже було припорошене сивиною, хоч їй, певно, не було ще й сорока літ. Її виблідлі уста, виплакані очі, пожовкле лице — все виявляло крайню втому, якийсь занепад і вічну тривогу перед невмолимою нуждою. Вона перелякалася, побачивши сутану, і пробулькотіла неспокійно:

— Ввійдіть, ввійдіть, панотче!

Але мужчина, котрого П'єр не бачив зразу, робітник, також з яких сорока літ, високий, худий, лисий, з блідо-рудими вусами і ріденькою бородою, метнувся ворожо, немов з глухою погрозою, що викине попа за двері. Та він заспокоївся, сів коло кульгавого столика і прийняв вид, мов і не бачить нічого. А що в покої була ще дівчинка-блондинка, одинадцяти або дванадцяти літ, з подовгастим, лагідним личком і з тим розумним та трохи пристаркуватим поглядом, який надає дітям велика нужда, то він покликав її і держав між колінами, немов боявся, щоб вона не доторкнулася до сутани.

Хоч у П'єра серце стискалося від сього привітання і від сього виду глибокої розпуки сеї сім'ї в голій і нетопленій кватирі, від виду чорної безрадности тих трьох істот, то проте він зважився-таки запитати:

— Чи не знаєте, пані, в сьому домі старого робітника на ім'я Лавева?

Жінка, ще тремтячи із-за того, що відчинила йому двері, а се, як видно, не сподобалося її мужеві, боязко пробувала залагодити справу.

— Лавев... Лавев... Ні. Сальва, чи чуєш? Може, ти знаєш його?

Сальва тільки здвигнув плечима. Але мала дівчина не могла промовчати.

— Слухай-но, мамо Теодоро! А може, се Філозоф?

— Старий робітник, маляр, — мовив далі П'єр, — хорий дідусь, що не може робити.

Мама Теодора зараз догадалася.

— А так, се він, се певно він! Ми називаємо його Філозофом, таке прозвище дали йому в сьому кварталі. А проте, може, й справді він називається Лавев.

Сальва підняв один п'ястук до стелі, к небу, немов протестуючи проти жорстокости світу і Бога, що дає здихати з голоду старим робітникам, мов окалічілим шкапам. Але він не озивався і знов потонув у понурій, глухій мовчанці, в тій страшній задумі, в якій був тоді, коли ввійшов аббе. Він був механіком і вперто глядів на торбу зі своїми знарядами, що лежала перед ним на столі. Се була невеличка шкіряна торбина, в котрій стирчало щось, певно якийсь виріб, котрий треба було віднести. Він думав, мабуть, про довге безробіття, про свою даремну погоню за якою-небудь працею протягом сих остатніх двох місяців лютої зими. Або, може, він марив про недалеку криваву пімсту голодоморів, бо його великі, сині очі бігали несамовито і горіли тими підпальними мріями. Нараз він побачив, як його дочка взяла торбину і хотіла отворити її і заглянути досередини. Він увесь затремтів, поблід від наглого зворушення, а потім промовив не то ласкаво, не то прикро:

— Селінко, дай-но ти сьому спокій! Я ж тобі наказував не доторкатися до моїх знарядів.

Він узяв торбу і дуже обережно поклав її за себе, під стіну.

— Чи сей Лавев жиє на тім самім поверсі? — запитав П'єр.

Мама Теодора боязливим поглядом питала поради у Сальва. Вона не була за тим, щоби з попами поводитися грубо, коли вони завдають собі праці і приходять, бо ж від них не раз можна заробити пару су. Тож коли побачила, що Сальва знов потонув у своїх чорних мріях і позволяв їй робити, що хотіла, зараз готова була провести його.

— Коли хочете, паноче, я проведу вас. Він отут на кінці коридору, але треба знати дорогу, бо там ще треба пройти кілька сходів.

Селіна, чуючи розривку, висмикнулась з-між батькових колін і також пішла проводити священика. А Сальва лишився сам в тій комірці бідноти і страждання, несправедливости і гніву, без огню, без хліба, в погоні за палкими мріями, і знов його очі вдивлялися в торбину, немовби в ній, побіч його струментів, лежали ліки для цілого світу.

Справді, треба було пройти кілька сходів, поки під проводом мами Теодори і Селіни П'єр не опинився в якійсь

тісній комірчині під самим дахом. Се була клітка в обширі кількох квадратових метрів, де навіть годі було стояти просто. Світло доходило тут тільки через дахове віконце завбільшки з табакерку, але коли сніг засипав шибку, треба було лишати двері нароствір, щоб бачити що-небудь. Замість світла входив до хати мороз і сніг, що таяв і капав крапля за краплею та заливав поміст. По довгих тижнях острого морозу чорна вогкість проймала все своєю дрожжю. Ось тут-то, без стільця, навіть без кусника якої дошки, в куті голого помоста, на купі обридливого лахміття лежав Лавев, мов напівздохлий звір серед купи нечистоти.

— Отсе він, — промовила Селіна своїм співучим голоском, — отсе й є Філозоф.

Мама Теодора похилилася, щоб послухати, чи він ще живий.

— Еге, ще дихає, здається — спить. О, коли б йому щодня попоїсти, був би зовсім здоров. Та ба, у нього нема нікого, а коли чоловікові сімдесят літ, то найліпше було б йому кинутися в воду. В його ремеслі, при малюванні покоїв, не раз уже п'ятдесятилітній не може працювати на драбинах. Зразу він знаходив роботу в партері, потім йому пощастилося бути сторожем при будівлях, але все те урвалося, звідусіль його повиганяли і отсе вже два місяці, як він прийшов і заляг у отсій клітці, щоб умирати. Властитель ще якось не відважився викинути його на вулицю, хоч певно мав би охоту. А ми, сусіди, ну, що ж? Принесемо йому часом трошки вина, кришку хліба. Але коли у самих нема нічого, то як його давати іншому?

П'єр вдивлявся з переляком у сю страшенну руїну, в те, що зробили з чоловіка п'ятдесят літ праці і нужди, і суспільної несправедливости. Помалу він міг розпізнати сиву голову, помарнілу, сплющену і опоганену — цілковита розвалина праці і безнадійности, відмальована на людському лиці. Розчіхрана борода покривала лице і надавала йому вигляд старого, давно не чесаного коня, вилиці поробилися скісні, бо в них не було ані одного зуба, очі скляні, ніс нависав аж на самі уста, а надто сей вираз худобини, знесиленої важкою працею, кульгавої, покаліченої, здатної хіба на скітник.

— Ах, бідна людина! — тремтячи промовив священик. — І отак дають йому самому, без помочі вмирати з

голоду! Не візьмуть його до якого шпиталю, до якого дому притулку!

— Ну, — відповіла мама Теодора своїм жалібним, повним резигнації голосом, — шпиталі є для хорих, а він не хорий, він попросту конає з вичерпання сил. А при тім він не все є чемний. Ось недавно приходили, щоб узяти його до азилю, але де тобі! Не хоче вмирати взаперті, лає тих, що його вговорюють, а при тім про нього йде лиха слава, що він п'є і лихословить на буржуазію. Та вже, Богу дякувати, він швидко буде вільний.

П'єр нахилився, побачивши, що Лавев широко отворив очі, промовив до нього лагідно і оповів йому, що приходить від одного приятеля і приніс йому трохи грошей, щоб собі купив, чого йому найбільше треба. Побачивши сутану, старий зразу пробурчав якусь грубу лайку, але, невважаючи на крайнє ослаблення, в ньому ще обізвався добрий гумор паризького робітника.

— Ну, в такім разі я випив би чарку вина, — промовив він виразним голосом, — і з'їв би шматок хліба, коли є за що, бо отсе вже два дні, як я не мав нічого в устах.

Селіна була готова принести, і мама Теодора післала її з грішми аббе Роза по хліб і по літру вина. Потім, дожидаючись, вона оповіла П'єрові, що Лавева мали взяти до «Притулку інвалідів праці» — се є такий милосердний заклад, де предсідателькою є баронеса Дювілляр. Але коли розвідались добре про його життя і вдачу, то надумались, мабуть, інакше і лишили його на Божу волю.

— Я знаю баронесу Дювілляр, піду до неї ще сьогодні, — скрикнув П'єр, у котрого краялося серце. — Се ж неможливо лишати довше сього чоловіка в такім положенні.

А коли Селіна вернула з хлібом і вином, вони всі троє підняли Лавева, посадили його на купі його лахміття, дали йому їсти і пити, потім лишили побіч нього решту вина і хліб, великий чотирифунтовий бохон, упімнувши його, щоб не з'їв його відразу, бо може подавитися.

— Ви, паноче, лишили б мені свою адресу, може прийдеться де про що завідомити вас, — мовила мама Теодора, коли вони були перед її дверима.

П'єр не мав своєї візитової карточки, і всі троє ввійшли до покою. Тут був Сальва вже не сам. Стоячи, він роз-

мовляв потихо, дуже живо, дуже близько уста до уст з якимсь молодим, може, двадцятилітнім парубком. Сей парубок, сухорлявий брюнет, з волоссям, підстриженим, як щітка, і з ледве засіяною бородою, мав ясні очі, простий ніс, тонкі губи, бліде і дуже інтелігентне лице, засіяне кількома веснявками. Він трясся в своїй поношеній сурдутині, а чоло надавало йому вираз твердої волі і впертости.

— Панотець хоче лишити мені свою адресу — задля Філозофа, — лагідно толкувалася мама Теодора, затривожена тим, що застала товаришів.

Ті товариші зирнули на священика, а потім один на одного з якимсь страшним виразом. Нараз вони перервали свою розмову, і ледовий холод наляг від стелі по покою. Сальва взяв знов дуже обережно свою торбину з причандалами, приперту до стіни.

— Що ж, виходиш? Ідеш знов шукати праці?

Він не відповів нічого, а тільки гнівно махнув рукою, немов хотів сказати, що не хоче вже праці, коли праця стільки часу не хотіла його.

— А все-таки постарайся принести що-небудь! Адже знаєш, у нас нема нічого... О котрій годині вернеш?

Новим рухом він відповів: верну, мовляв, коли зможу, а може, й не верну зовсім. Та, незважаючи на його геройські зусилля, сльози бризнули з його непевних синіх очей, що палали, мов огники. Він ухопив свою дочечку Селіну, обняв її міцно, поцілував, мов божевільний, а потім пішов геть, з торбою під пахою, а за ним пішов його молодий товариш.

— Селінко, — мовила мама Теодора, — дай панотцеві свій оловець! Прошу, панотче, сядьте ось тут, буде вам вигідніше писати.

А коли П'єр сів при столі на кріслі, де сидів Сальва, вона говорила далі, звиняючи нечемність свойого мужа.

— Він не злий чоловік, але зазнав занадто багато прикростей на своїм віці, і се зробило його трохи шорстким. Так само й отой молодий парубок, що ви бачили його, Віктор Маті. Також такий невдачник. Молодий хлопець, добре вихований, має гарну науку, а його мати, вдова, має лиш тільки, що їй вистає на прожиток. А-но, що робити? Розуміється, що се побаламутило їм у головах, і вони балакають

про те, щоби цілий світ висадити в повітря. Я неприхильна до таких думок, але прощаю їм, о, радо прощаю!

Стривожений і зацікавлений усім тим невідомим і страшним, що бачив довкола, П'єр не квапився писати свою адресу, але слухав і спонукував її до дальшого оповідання.

— Якби ви знали, паночку, сього бідного Сальва! Знайда, без батька і матері, він бігав по вулицях і мусив зразу хапатися за всяку працю, щоб жити. Потім виробився на механіка, і то дуже доброго, впевняю вас, дуже дотепного і роботящого. Але він уже тоді мав усякі ідеї, сварився, намовляв товаришів до страйку і через се не міг ніде загріти місця. Вкінці, маючи тридцять літ, він зробив дурницю і подався з якимсь винахідником аж до Америки. Сей визискав його там так, що по шістьох роках він вернув хорий і без гроша при душі. Треба вам знати, що він мав за жінку мою молодшу сестру Леонію, та вона вмерла, ще заким він поїхав до Америки, і лишила йому маленьку Селіну, що мала всього рік від роду. Я жила тоді при своїм чоловіці, Теодорі Лабіт. Се був муляр... Не хочу хвалити себе, але я надармо осліплювала свої очі за шитвом, він бив мене так, що я не раз, мов нежива, лежала на помості. Вкінці він покинув мене і втік з двадцятилітньою дівчиною; се зробило мені більше приємности, ніж горя. А коли потім Сальва вернув із Америки і застав мене саму з його маленькою Селіною, котру він повірив мені при своїм від'їзді і котра називала мене мамою, то вийшло так, що ми почали жити разом, бо годі було інакше. Шлюбу ми не брали, але що ж діяти, паночке? Се все одно.

Та проте вона була трохи заклопотана і говорила далі, щоб доказати, що у неї є порядні свояки.

— Я не мала щастя, але у мене є ще одна сестра, Гортензія, замужем за урядником, паном Хретєнно, і живе в гарній кватирі на бульварі Рошшуар. Нас було три з другого подружжя: Гортензія — наймолодша, Леонія — та, що вмерла, і я, найстарша. Мені на ім'я Поліна. У мене ще є з першого материного подружжя брат Ежен Туссен, старший від мене на десять літ, також механік, що від війни працює при одній фірмі, в фабриці Ґрандідьє, сто кроків відси, на вулиці Меркаде. На лихо, йому притрафився недавно серцевий удар. А

в мене очі ослаблені, я зопсувала їх, шиючи по десять годин денно. А тепер не можу навіть латки пришити, зараз засліплюють мене сльози. Я шукала місця до послуги, але тепер уже не находжу й сього; нещастя завзялося на нас. Отак ми зовсім звелися нінащо, темна нужда та й годі! Не раз сидимо два і три дні не ївши, живемо, як собаки, що кормляться тим, що знайдуть припадково. А в додатку ті два остатні студені місяці! Ми мерзли так... не раз думали вечером, що вранці вже не збудимось. Що ж діяти?.. Я ніколи не була щасливою. Зразу мене били, а тепер моє минуло, мене кинули в кут, жию і сама не знаю пощо.

Її голос почав тремтіти, її червоні очі забігли слізьми, і П'єр зрозумів, що ся чесна, але не власновільна жінка, вже немов вимазана з життя, в подружжі без любови, віддана на ласку долі, оплакує ціле своє існування.

— О, я не жалуюся на Сальва, — говорила вона далі. — Він чесний чоловік і думає тільки про те, щоб усіх зробити щасливими; не п'є, працює, коли може. Певно, він працював би більше, якби менше займався політикою Годі дис путувати з товаришами, ходити на збори і рівночасно бути в варстаті. Се його хиба, нема що мовити. Та проте він може справедливо жалуватися, бо годі уявити собі таке завзяте нещастя, як те, що переслідує його. Все завзялося на нього, все толочило його. Навіть святий здурів би; тож легко зрозуміти, коли такий бідолаха, такий нещасливець попадає в стеклість... Від двох місяців він стрітив тільки одну добру душу, одного вченого, що живе там, наверха, на горбі і називається Гійом Фроман; отсей дає йому інколи деяку роботу, так що нам вистає бодай на юшку.

П'єр здивувався немало, почувши ім'я свойого брата, і хотів далі розпитувати її, але якесь дивне чуття, якась неясна дискреція і боязнь заставила його мовчати. Він дивився на Селіну, що прислухувалася, стоячи перед ним, німо, з поважним хоровитим лицем. А мама Теодора, бачачи, як він усміхається до дівчинки, вимовила ще одну увагу:

— Еге! Думка про отсю дитину головно доводить його до скаженості. Він обожає її, і різав би всіх людей, коли бачить, як вона йде спати без вечері. Вона така чемна, вчилася так добре в міській школі! Та що, тепер у неї нема навіть сорочки, нема в чім іти до школи.

П'єр, написавши вкінці адресу, всунув п'ятифранкову монету дівчині в руку і, бажаючи загородится від усяких подяк, він промовив поспішно:

— Будете знати, де шукати мене, коли мене запотребуєте задля Лавева. Але я ще сьогодні пополудні займуся його справою і надіюся, що ще сьогодні ввечір його заберуть відси.

Але мама Теодора не слухала сих слів і розпливалася в подяках. Натомість Селіна, здивована тим, що в її долоні найшлася п'ятифранківка, промовила:

— Ой, бідний татко! Він побіг, щоб десь роздобути пару су! Може б, побігти і сказати йому, що на сьогодні маємо дещо?

І священик, уже в сінях, почув відповідь жінки:

— Він уже далеко, коли пішов. Може ще верне.

Коли П'єр утікав із сього страшного дому страждання, з розбурханою головою, з серцем, побитим турботою, він на своє диво наткнувся знов на Сальва і Віктора Маті, що стояли поруч у куті огидливого подвір'я, серед заразливих сопухів клоаки. Вони зійшли вниз і тут вели далі свою розмову, перервану в покої. Вони розмовляли шептом і дуже швидко, уста до уст, з якимсь завзяттям, що палало в їх очах. Але, почувши стук кроків, вони пізнали панотця і нараз зробилися зимні і спокійні і, не мовлячи ані слова більше, обмінялися важким стиском рук. Віктор пішов угору на Монмартр. Сальва вагався з видом чоловіка, що запитує судьбу. Потім, випрямивши своє висохле тіло перетомленого і зголоднілого робітника, він скрутив на вулицю Меркаде і, несучи під пахою свою торбину з причандалами, пішов в напрямі до Парижа, назустріч лютій долі.

В одній хвилі у П'єра блисло бажання побігти за ним і крикнути йому голосно, що його дочка кличе його. Але та сама неясна дискреція і боязнь обхопила його, та глуха певність, що ніщо не спинить того, що кому присуджено.

II. Злочин

[П'єр Фроман, бігаючи весь день по різних частях Парижа, щоби здобути притулок для хорого Лавева, кілька разів здибав Сальва з тою торбиною, в котрій стирчало щось, мов шматок хліба або якийсь робітницький

знаряд. Він стрічав його в сінях парламенту, де його без білету не хотіли впустити до залу засідань, потім стрічав його на різних вулицях і все якось не мав відваги приступити до нього, заговорити з ним. Надвечір П'єр від аббе Роза довідався, що Лавев умер. Ся відомість ударила його дуже тяжко; всі його заходи були безпожиточні. Він у нестямі, в безмежнім огірченні блукає по вулицях Парижа].

В хвилі, коли П'єр, зломаний, розбитий утомою, прийшов на площу Опери, підвів очі. Де він властиво? Тут, на широкій площі сього перехрестя, било — здавалось йому — серце великого міста, немовби з далеких передмість збіглася сюди кров з усіх боків блискучими вулицями. Він бачив, як губилися під обрієм отвори вулиці Оперової, вулиці Четвертого вересня і вулиці Миру, освітлені ще останками денного світла та при тім усіяні цілим муравлиськом огників. Бульвар виливав на сю площу повінь своєї циркуляції; сюди збігалися також допливи сусідніх вулиць в ненастанну сутолоку, що чинила се місце найнебезпечнішою западнею в світі. Сторожі безпеченства даремно силкувалися робити тут сякий-такий порядок; хвилі пішоходів напливали все свіжі, колеса запинались одні об другі, коні ставали дуба серед реву сеї людської повені, такої голосної і такої ненастанної, як рик розбурханого океану. А побіч самітна маса будинку Опери, величезна і таємнича, помалу тонула в тіні, немов який символ, а Аполлон з лірою на її шпилі синів ще в остатнім відблиску світла на тлі побіднілого неба. Всі вікна фасад заясніли, якась веселість плила з тих тисяч ламп, що розблискували одна за одною, щось немов бажання загального спочивку, вольного насичення розсипалося разом з густішою пітьмою, серед котрої тут і там запалювалися електричні кулі, мов місяці ясних паризьких ночей.

І пощо він зайшов сюди? П'єр запитував себе самого, гнівний і здивований. Коли Лавев умер, йому не було що робити, хіба вернути додому, позамикати двері і вікна і загребтися в своїм куточку, як щось зовсім непотрібне, без віри, без надії, і ждати хіба на загальне знищення. З площі Опери до його домика в Нейлі було далеко. Невважаючи на крайню втому, він не хотів брати дорожки, вернув знов в напрямі церкви Св. Мадлени і з диким бажанням — роз-

ширити свою рану, насититися обуренням і гнівом — занурився знов у сутолоці пішоходів, у оглушливім гуркоті повозів. Хто знає, може он там, на розі сеї вулиці, на кінці сього бульвару розвернеться сподівана безодня, в котру мусить провалитися сей перегнилий світ, котрого стара суспільна будова тріщить — він чув се на кождім кроці!..

Коли хотів перейти півперек вулиці Скріба, спинив його стиск народу. Перед пишною каварнею якісь два високі, лихо одягнені і дуже брудні бідолахи викрикували напереміну остатній нумер «Голосу народу», скандали, перекуплених членів парламенту і сенату таким охриплим голосом, що прохожі стовпилися довкола них. І тут він знов несподівано пізнав Сальва, що блукав, постоював, а вислухавши, що кричали розношики, наблизився до каварні і заглянув крізь шибу до середини. Сим разом стріча зачудувала П'єра, наповнила його підозрінням, і він також зупинився і надумав слідити за ним. Йому не вірилось, щоби Сальва хотів увійти до каварні і сісти при однім з маленьких столиків під тим теплим блиском ламп, він, з тим нужденним виглядом, з тим шматком хліба, що стирчав під його старою, пофалатаною блузою. Хвильку він ждав, а потім віддалився помалу, мов зломаний, неначе б та каварня, майже порожня, не була відповідна для нього. Чого йому треба? Чого він шукає від самого ранку в сій самітній і дикій погоні здовж і півперек сього багатого, веселого Парижа з тим голодом, що хапається його за поли? Він ледве-ледве волікся і, бачилось, дійшов до повного вичерпання енергії і сили волі. З видом знесиленого чоловіка він підійшов до кіоска і оперся об нього на хвилю. Потім випрямився і пішов далі, все немов шукаючи чогось.

В тій хвилі сталося щось, що ще дужче зворушило П'єра. Із вулиці Комартен вийшов високий, крепкий чоловік, наблизився до Сальва і забалакав до нього. Священик по короткій непевності пізнав свойого брата Ґійома в хвилі, коли сей без погорди стискав руку робітника. Се він, з тим густим волоссям, обстриженим, як щітка, і сніжно-білим, хоч йому всього несповна 47 літ! Його густі вуси були ще зовсім чорні, без одної срібної ниточки, і се надавало вельми енергічний вид його обличчю, з чолом, високим, мов вежа. Він мав по батькові се чоло, повне логіки і

непоборимого розуму, і П'єр мав його також. Але долішня часть обличчя старшого брата була повніша, ніс грубший, підбородок чотирикутний, уста широкі, міцно зарисовані. Блідий шрам від давньої рани перетинав його лівий висок. Ся фізіономія, дуже поважна, понура і замкнена в собі, на перший погляд, роз'яснювалася мужеською добротою, коли усмішка відслонювала зуби, що були ще зовсім білі.

П'єр нагадав собі, що мама Теодора розповідала йому сього ранку. Його брат Гійом, зворушений такою страшною нуждою, дав був Сальва на кілька день у себе заняття. Се вияснювало той вид співчуття, з яким він, бачилось, випитував його, коли тим часом механік з виразом замішання із-за сеї стрічі тупцював сюди-туди, немов квапився далі в свою невідрадну подорож. Хвилю здавалося, що Гійом і сам зрозумів се замішання, мабуть, із заклопотаних відповідей, які давав йому Сальва. Та проте він розстався з робітником. Але майже зараз потім він обернувся і глядів услід за ним, як той віддалювався поміж юрбою з видом утоми і впертости. Думки, що насунулись йому на ум, мусили бути дуже важкі і сильні, бо він надумався зараз іти слідом за ним, стежити його здалека, немов бажаючи допевнитися, куди він подасться.

Обнятий чимраз більшим занепокоєнням, П'єр придивлявся тій сцені. Нервове ожидання якогось неозначеного великого нещастя, підозріння, яким наповнили його часті, невияснені стрічі з Сальва, несподіванка, коли побачив, що й його брат замішаний у сю справу, — все те наповнило його бажанням дізнатися, що се таке, бути при тім, може, не допустити до лиха. Не надумуючися, він і собі ж обережно пішов слідом за обома мужчинами.

Нове зворушення обхопило його, коли Сальва, а за ним і його брат Гійом, раптом завернули на вулицю Годо де Моруа. Яка доля веде його назад на сю вулицю, до котрої він поспішав з гарячковим поспіхом і до котрої смерть Лавева загородила йому дорогу? Його зачудування ще збільшилося, коли побачив, як Сальва, котрого він на хвилю стратив був з очей, стояв перед палатою Дювіллярів на тім самім місці, де він пізнав його був сьогодні рано. Задля якоїсь направи тротуару під в'їздом широчезна брама палати була власне геть відчинена, а що робітники пішли

вже, то ся широка брама так і стояла роззявлена, повна вечірньої пітьми. Тісна вулиця побіч розіскреного бульвару тонула в синявій тіні, котру прошпилювали рідкі зірочки газових ріжків. Якісь жінки пройшли і змусили Сальва зійти з тротуару. Але зараз він виступив знов, закурив собі недогарок сигари, якийсь шматок, піднятий з-під стола якоїсь каварні, і стояв далі нерухомо, терпеливо вартуючи супроти входу палати. Розбурханий темними думками, П'єр затривожився і запитав себе, чи не ліпше буде заговорити до сього чоловіка. Та його спинила присутність його брата, котрого бачив укритого в заглибленні сусідньої брами, також на чатах і також готового до вмішання. Для того він признав, що ліпше буде не спускати з очей Сальва. Сей стояв усе ще на сторожі, з очима, вліпленими в браму, не змигаючи з неї хіба настільки, щоби зирнути на бульвар, немов ждав на когось чи на щось, що мало надійти відтам. І справді отсе над'їхало ландо Дювіллярів з візником і лакеєм в темно-зеленій з золотим ліберії, ландо, дуже парадно запряжене парою прекрасних цугових коней.

В повозі, котрий звичайно о сій годині привозив батька або матір, сього вечора, навпаки звичаєві, сиділи тільки їх діти Гіяцинт і Каміла, вертаючи з вечерка у княжни Горн. Замкнене ландо в'їхало в улицю і наближалося з гучним стукотом кінських копит. В тій хвилі невеличка 16- або 18-літня блондиночка, розношиця якоїсь модистки, з великою картоновою коробкою в руках живо перебігла поперек вулиці, щоби ввійти в браму перед повозом. Вона несла капелюх для баронеси і проґавила досить часу, йдучи бульваром, глипаючи на всі боки своїми очицями кольору незабудки, своїм рожевим носиком, своїми вічно усміхненими устами, своїм чарівно-хорошим личком. І в тій самій хвилі Сальва, ще раз зирнувши на ландо, одним скоком щез у гирлі брами. Майже зараз потім він вибіг назад, кинув до ринштока кінчик запаленої сигари, пішов не кваплячись і щез у глибині бездонної вуличної пітьми.

Що сталося далі? П'єр пригадав собі опісля, що тротуаром над'їхали тачки західної залізниці і на хвилю зупинили ландо, а розношиця тим часом щезла в брамі. Він бачив, і серце стислось йому несказанною тривогою, як його брат Гійом, немов під впливом наглого просвітлення, раптової

певности кинувся й собі ж до входу палати. Не розуміючи гаразд, він чув, що наближається щось страшне. Він рад був бігти, кричати, але стояв, мов прикований до тротуару, а якась олов'яна рука стисла йому горло. І нараз гуркіт грому, страшенний вибух, немов земля розсілася і громом розбита палата западає в безодню. Всі шиби сусідніх домів потріскали і з голосним бренькотом посипалися, як град. Пекольне полум'я на хвилю обхопило всю вулицю, туман пилу і диму був такий великий, що немногі прохожі, осліплені, заревли з переляку серед страховищ сього огняного гирла, в котрому, бачилось, мусять пропасти.

Та сей блиск вияснив і П'єрові нараз усю річ. Він знов побачив бомбу, що стирчала в робітницькій торбі, порожній і ні до чого не здатній через безроботицю. Він побачив її під подраною блузою, сей горбик, що видавався йому шматком хліба, піднятим десь на розі вулиці і забраним додому для жінки й дитини. Перебігши, мов страшна погроза, весь щасливий Париж, ся бомба трісла з громовим ревотом ось тут, на порозі всевладної буржуазії, пані золота. Та він в сій хвилі не думав ні про що, тільки про свойого брата Гійома, і кинувся в браму, де, бачилось, відкрилося гирло вулкана. Зразу він не міг розпізнати нічого, бо острий дим застилав усе. Потім побачив, що стіни потріскали, горішній поверх розвалився, брук був повириваний і застелений румовищем. Ландо за брамою, що, власне, мало в'їжджати, не зазнало ніякої шкоди: ані один кінь не був скалічений, ані навіть козуб повоза не був нарушений жадним обломком. Тільки молода дівчина, невеличка білява і гарна рознощиця, лежала горілиць з розпореним нутром, з неушкодженим ніжним личком, з ясними очима, з тим здивованим усміхом, поражена громовим ударом катастрофи. Картонова коробка впала тут же побіч неї, покришка відскочила, і з коробки вилетів дамський капелюх, рожевий, дуже делікатний капелюшок, що лишився зовсім не нарушений у своїй квітчастій оздобі.

Гійом якимсь чудом був живий і вже стояв на ногах. Тільки з його лівої руки текла кров; обломки бомби зломали йому один щиколонок. Його вуси були обсмалені, і вибух, збивши його з ніг, так струснув і потовк його, що він трясся всім тілом, мов від великого морозу. Та проте він

пізнав свойого брата і навіть не здивувався, бачачи його тут, як се буває при великих нещастях, де невияснене робиться зісланим від Бога. Сей брат, віддавна страчений з виду, був тут зовсім природно, бо йому треба було бути тут. І він зараз крикнув до нього, в божевільній дрожі, що трясла ним:

— Веди мене відси, веди мене відси!.. До себе, до Нейлі... Ой, веди мене відси!

А потім замість усякого вияснення він почав балакати про Сальва:

— Я так і думав, що він украв мені один патрон... На щастя, один-однісінький, а то б цілий квартал був вилетів у повітря. Ах, нещасний! Я не міг прискорити в пору, щоби притоптати ногою люнта.

З повною ясністю, яку дає часом небезпека, П'єр, не мовлячи нічого, не тратячи ані секунди часу, пригадав собі, що палац мав другий вихід через подвір'я на вулицю Віньйон. Він зрозумів важку небезпеку, що грозила його братові, якби його знайшли замішаного в сю справу. Живо випровадивши його на темну вулицю Віньйон, він обв'язав йому своєю хусткою щиколонок і велів сховати його при груді, під камізелькою.

— Веди мене! — повторяв Ґійом, трясучись і цокочучи зубами, — до себе, до Нейлі! Не до мене!

— Так, так, будь спокійний. Ось тут зажди хвилинку, я зупиню дорожку.

Поспішаючись знайти фіякра, він випровадив його на бульвар. Але грім вибуху наробив заколоту в цілім кварталі. Коні ставали дуба, люди бігали сюди й туди, мов божевільні. Поліційні агенти позбігалися, і купа народу привалила і заткала вже вхід до вулиці Ґодо де Моруа, що виглядала чорна, мов челюсті безодні, бо світла всі погасли. В ту пору на бульварі рознощик «Голосу народу» надсаджувався, викликаючи новий скандал з африканськими залізницями, з 32 підкупленими членами парламенту і сенату, ворожачи близький упадок міністерства. Вкінці П'єр спинив одного фіякра і почув, як один прохожий біжучи мовив до другого:

— Міністерство! Еге! Отся бомба підіпре його наново.

Оба брати сіли на дорожку і поїхали. Над розбурханим Парижем залягла чорна ніч, немилосердна ніч, в котрій зо-

рі тонули серед мороку злочинів і заїлости, що уносився над кришами. І з страшним лускотом крил, який чули колись Содома і Гоморра*, роздавався з усіх боків темного обрію один великий крик: де ж та правда?

III. Погоня

[Минув місяць від сповнення сього злочину, що наповнив весь Париж тривогою, котру газети побільшували ще вдесятеро. Поліція впала на слід Сальва і вкінці обскочила його так, що йому нікуди було дітися. Одної ночі його мало не зловлено; і він рятував себе тільки тим, що серед дощу і пітьми втік у Булонський лісок і скрився в його гущавині. Другого дня по обіді вибралися брати П'єр і Гійом Фромани на прохід до ліска].

П'єр і Гійом подалися алеєю до Лоншам і йшли нею аж до гостинця Мадрід-о-ляк. Там вони звернулися до дерев і йшли за бігом невеличкого потока Лоншам. У них була думка пройти аж до озер, обійти їх і вернути потім брамою Майо. Але чагарник, котрим вони йшли, був тепер, напровесні, такий спокійний, принадний і безлюдний, що вони піддались бажанню нарозкошуватися тим чудовим супокоєм і сіли. Лавкою служив їм пень зрубаного дерева, і їм могло здаватися, що вони десь далеко, в правдивім лісі. І Гійом марив про сей правдивий ліс після свойого довгого, добровільного затворництва. Ах, вольний простір, здорове повітря, що віє між гиляками, весь той широкий світ, що мав би бути невідчужимим володінням чоловіка!..

В тій хвилі в тім дикім пустім закутку, де їм могло здаватися, що сидять на краю світа, перед ними виринула незвичайна поява. Із гущавини появився нараз якийсь чоловік і в диких підскоках пробіг поперед них. Се був, без сумніву, чоловік, але такий не до пізнання, так покритий болотом, в такім стані страшної нужди, що можна було прийняти його за звіра, за якогось обскоченого, собаками затравленого дикого кабана. Хвилину забувшися, він вагався перед потоком, побіг здовж нього; потім, немов чуючи наближення кроків і гарячих віддихів, він скочив у воду повище колін, вискочив на другий берег і щез за купою смерічок. Майже зараз по тім надбули лісові сторожі під

проводом кількох поліційних агентів, пробігли понад потік і щезли. Се було справдішнє полювання на чоловіка, що пробігло отсе попід ніжною обновою листочків, глухе, завзяте полювання, без червоних курток, без грімкої музики рогів.

— Якийсь злодюжка, — промовив П'єр. — От нещасливий!

Ґійом і собі ж неохітно махнув рукою.

— Все тільки жандарми та тюрма! Все ще люди не винайшли иншої суспільної школи.

А чоловік ген там біг усе далі та далі. Допавши минувшої ночі в скаженім бігу до Булонського ліска і вирвавшися таким робом від наставлених на нього агентів, Сальва надумався добратися до брами Дофін і спустився відси на дно окопів кріпости. Він пригадав собі, що колись не один безробітний день проводив у сьому місці, в відлюдних закамарках, де ніколи не здибав нічогісінько. І справді, нема таємніших схованок, заслонених густішими корчами, заростих вищим бур'яном. Деякі кути рова, при вуглах великого муру, се правдиві гнізда волоцюг і закоханих. Сальва, запхавшися в найбільшу гущавину тернів і блющу, на щастя собі знайшов серед пітьми і дощу якусь нору, повну сухого листя, і запхався в неї по саму шию. Він був уже весь мокрий, бо повзав сюди по болоті окопів напомацки, нераз рачкуючи. Отсе сухе листя було для нього несподіваним добродійством, немов покривалом, у котрому він обсушився трохи і спочив після свойого скаженого бігу крізь погану пітьму. Дощ не переставав, але обмочував йому тільки голову, і він вкінці дійшов до повного отупіння і під уливним дощем заснув твердим сном. Коли знов розкрив очі, сходило вже сонце, могла бути шоста година. Дощ промочив сухе листя, і він лежав, мов у купелі ледоватої вогкости. Та проте він лежав на місці, чуючи себе тут безпечним від нагінки, яка певно жде на нього. Ніякий поліційник не міг би його тут домацатися, бо ціле його тіло було загребане, а голова до половини прикрита хащем. І він не рушився з місця і придивлявся, як піднімалося сонце.

Коло восьмої години надійшли сторожі і поліційні агенти, перешукали рови фортифікацій і не побачили його. Так і є, як він думав, нагінка була готова від самого до-

світа, за ним стежили. Його серце билося голосно, він почував зворушення дикого звіра, котрого обступають стрільці. Припадково його криївка була під самою казармою жандармерії і відси, з другого боку насипу, доходив до нього голосний шум. Ніхто не показувався більше, ані живої душі, ані шелесту в бур'яні. Тільки здалека чути було невиразні ранні звуки з ліска, дзвоник біцикля, галоп кінських копит, гуркіт повоза, все оте марнування часу багатого, великосвітського Парижа, що впивався свіжим повітрям.

Година йшла за годиною — дев'ята, десята. Відколи дощ перестав, Сальва не терпів уже так дуже від холоду, дякуючи кашкетові і грубому пальтові, що дав йому був Матіс. Але голод докучав йому знов, пік його в жолудок, немов вертячи в ньому діру, і страшні корчі немов олов'яними обручами здавлювали йому боки. Два дні вже він не їв нічого і ще вчора ввечір, коли від Матіса прийняв склянку пива, був натще. Він думав пробути тут аж до ночі, потім у пітьмі доповзти до Булонь і викрастися з лісу дірою, яку знав у тій стороні. Ні, ще його не спіймали! Він пробував заснути, але не міг задля тяжкої муки. В одинадцятій годині йому зробилося млісно, здавалося, що ось-ось умре. І його обхопила злість, і одним скоком він вихопився зі своєї листяної криївки. Голод довів його до стеклости. Він не міг лежати тут довше, він хоче їсти, піде відси, хоч би мав стратити свою свободу і своє життя. Власне вдарив південь. Скоро виліз із рову, він побачив себе на обширній відкритій площі сіножатей Мюетти. Він перебіг їх щодуху, мов божевільний, інстинктово звертаючися до Булонь, міркуючи, що тільки в тім боці є одинокий можливий вихід. Диво, що ніхто не звернув уваги на того чоловіка, що біг, мов скажений. Коли йому пощастило дохопитися дерев, він зрозумів свою необережність, своє безумство, до якого довела його потреба втеки. Він затремтів, поповз поміж бур'яном, підіждав кілька хвиль, щоб допевнитися, що його не гонять поліційні агенти. Потім, настороживши очі і вуха, з якимсь прочуттям, з якимсь дивним нюхом небезпеки він пробирався далі, помалу, обережно. Він міркував, що пройде між горішнім озером і площею перегонів Отель. Але там є тільки одна широка алея, обсаджена рідкими деревами, і треба було надзвичайної зручности, щоб ані разу

не показатися на чисте поле, треба було користати з найменших пеньків, використувати найрідші корчі, не важитися робити ані кроку, не роздивившися довгенько довкола. Новий перестрах, вид далекого поліційника примусив його лежати ще чверть години плазом на землі за хащами. За кождим наближенням порожнього фіякра, звичайного прохожого він зупинявся. Він віддихнув аж тоді, коли йому вдалося ввійти в гущавину, що находиться за горбом Мортмар між шляхом, що веде до Булонь і алеєю, що йде до Сен-Клу. Хащі там дуже густі, і він потребував тільки держатися їх, щоби неспостережено добратися до близького, як йому думалось, виходу. Тепер він урятований. Але нараз він побачив о яких тридцять метрів перед собою стражника, що стояв недвижно і заступив йому дорогу. Він скрутив убік, наліво, і побачив там другого стражника, що також стояв недвижно і, бачилось, дожидав його. А там знов стражник, знов стражник, що п'ятдесят кроків — стражник, цілий кордон, розтягнений, мов крила невода. А найгірше було те, що його мусив хтось побачити, роздався легенький окрик, мов різке кумкання жаби, що повторялося далі, все далі, без кінця. Ось нарешті стрільці напали на слід, тепер уся обережність безхосенна, бідоласі не лишалося ніякої надії на рятунок, крім утеки. Він зрозумів се дуже добре і відразу пустився галопом, перескакуючи через завади, пробігаючи поміж деревами, не дбаючи про те, чи його хто побачить, чи ні. Трьома скоками він перебіг півперек шляху, що йде до Сен-Клу, і кинувся в густі хащі, що покривають площу між сим шляхом і алеєю Королеви Марґарети. Там чагарник ще густіший, гущавина ліска тут найнедоступніша, ціле море зелені вліті, де йому може й пощастилось би було заховатися в порі листя. І тепер на хвильку він щез їм з очей, зупинився, надслухував тривожно. Не видно, не чути стражників! Невже вони згубили його слід? Тиша, безмірно солодкий супокій спливав із молодих листочків. Аж ось знов роздався легенький окрик, затріщали гілляки, і він знов пустився бігти, мов безумний, куди очі бачать, утікати для самої втеки. Коли добіг до алеї Королеви Марґарети, побачив, що вона замкнена; поліційні агенти заступили її, мов драбиною. Він мусив бігти здовж алеї, обертати вгору, не вихиляючися з гущавини.

Але через те він віддалювався від ліска, вертав там, відки вийшов. Неясно в його бідній забаламученій голові мигнула остатня можність рятунку: перебігти отак відкритим полем аж до густого лісу Мадрід, а відси пробувати добратися до берега ріки, перебігаючи від одної групи дерев до другої. Се була одинока стежка, захищена лісом, що могла довести до Сени, бо про се годі було й думати, щоб добратися до неї поперек широких голих площ іподрому і площі для вправ кінноти.

Він гнав, гнав щодуху. Але добігши до алеї Лоншан, він не міг перебігти поперек неї, бо й тут чатували стражники. Тоді, покинувши свій план утеки через Мадрід і Сену, він мусив обігнути коліно здовж сіножаті Кателан. Під проводом стражників агенти наближалися; він чув, як вони обкручували його чимраз тіснішими вузлами. Тепер почалася скажена, дика гонитва з запертим віддихом. Він вискакував на сугорби, кидався в рови, перескакував через щораз то нові перепони. Він продирався крізь тернисті хащі, проломлювався крізь штахети. Три рази падав він, зап'явшися ногами за залізні дроти огорож, котрих не добачив; але, бухнувши в кропиву, він зірвався знов, не чуючи пекучого болю; летів далі, мов шпиганий острогами, мов битий до крови батогами. Тоді-то йому пострічалися Ґійом і П'єр, як він біг страшний, не до пізнання, як кинувся в каламутну воду потоку, мов звір, що бажає покласти остатню перепону між собою і собаками. Йому мигнула в голові химерна думка про островець посеред озера, немов се мала бути непорушна схованка, коли б тільки він міг добратися до неї. Він марив про те, щоб дістатися туди вплав, та так, щоб ніхто не бачив, і заритися там потаємно, — тоді б він був безпечний від усякої погоні. І він біг. Аж ось нові стражники змусили його знов звернути з дороги; він мусив знов вертати, обійти перехресну дорогу при озерах, і так його пригнали, прибили знов до кріпости, від котрої був вийшов. Була вже майже третя година. Вже більше як півтретя години він бігав і бігав ненастанно.

Перед ним показалася алея, посипана дрібним піском, для кінних. Він перебіг її щодуху, грузнучи в глині, розквашеній свіжим дощем. Далі наскочив на вузеньку заслонену доріжку, одну з тих розкішних стежок, отінених, мов колис-

ки, любим закоханим парам; нею він міг бігти досить довго, заслонений перед гонителями, і його надія знов віджила. Але доріжка виходила на один із тих страшних гостинців, широких і простих, де ганялися біциклі, повози, ціла елегантна сутолока сього лагідного, мов серпанком прислоненого, пополудня. І він знов шульнув у гущавину, знов наскочив на стражників і згубив нарешті всякий напрям, усяку думку. Се вже була тільки якась маса, котрою перекидалися, котру попихали нагінці по своїй уподобі, обкручуючи, стискаючи її щохвиля дужче і дужче. Він не почував нічого більше, тільки потребу бігти, бігти ненастанно, чимраз швидше. Перехрестя доріжок мигали одно за одним, він перебіг через широку поляну, де ярке світло майже отуманило його. Тут нараз він почув ось-ось за собою гарячий віддих погоні, пажирливе сапання, що вже пожирало його. Крики роздавалися, якась рука мало що не вхопила його, купа тіл тупотіла, юрбилася за нюхом його слідів. З остатнім напруженням він підскочив, продерся, піднявся на ноги, знов опинився на самоті серед молодої, лагідної зелені і побіг, побіг щодуху.

Але се був кінець. Він ось-ось мусив звалитися з ніг. Його надірвані ноги відмовляли послуги, з вух капала кров, уста покриті були піною. Голосне, бурливе сапання розпирало його боки, немов удари серця хотіли розірвати їх. З нього капала вода і піт; покритий грязюкою, розчіхраний, виголоднілий, він валився з ніг більше від голоду, ніж від утоми. І ось крізь морок, що звільна заволікав його божевільні очі, він раптом побачив відчинені двері шопи за якимсь двориком, схованим між деревами. Тут не було нікого, крім товстого білого кота, що зараз утік. Він ускочив до шопи і зарився в солому, що лежала між порожніми бочками. Ледве зарився в ній, як почув шлапання нагінки; агенти і стражники, стративши його слід, погнали попри дворик, мишкуючи попри укріплення. Стук важких чобіт затих, настала глибока тиша. Він притис обі руки до серця, щоби притишити його биття і попав у мертвецьке остовпіння, тільки великі сльози капали з його затулених повік.

П'єр і Ґійом, спочивши чверть годинки, подались далі на прохід, дійшли до озера, перейшли через перехрестя Каскад і хотіли вертати до Нейлі, обходячи другим берегом

озера, коли втім їх заскочила злива і змусила сховатися під грубими, ще голими гилляками старого каштана. А коли дощ пускався ще дужчий, вони побачили за групою дерев якийсь дворик, маленьку каварню і реставрацію і побігли до неї, шукаючи захисту. Вони ввійшли до зали чи, радше, веранди під скляним дахом; тут стояло кілька малих мармурових столиків, а зрештою, не було нікого. В домі, бачилось, не було й живої душі, немов він тільки що прокидався з зимового сну; чути було ще задавнену вогкість, мов у пустці, котра задля браку гостей стоїть замкнена від падолиста до марта. За двориком була стайня і шопа — прибудівки, покриті мохом.

— Але ж тут, здається, ще все позамикано, — мовив Ґійом, входячи до сього мовчазного домика.

П'єр сів коло одного малого столика.

— Все ж таки нам не заборонять перечекати, поки промине туча.

Аж ось показався кельнер. Він вдавав із себе дуже зайнятого, никав щось по буфеті і приніс обом братам по чарці шартрези. Майже цілу годину вони ждали, поки перестане дощ, розмовляючи півголосно. Аж ось знов показалися стражники і поліційні агенти і почали шниряти довкола реставрації. Певно зміркувавши, що згубили слід, вони вернули сюди в тім переконанні, що той чоловік, перебігаючи, мусив заховатися десь у сьому дворику. І вони зручно обступили його з усякою обережністю, заким приступили до докладного пошукування, щоб бути певними, що сим разом звір їм не втече. Оба брати, побачивши ті заходи, почули глухий переляк. Се була та сама нагінка, яку вони здибали недавно, коли побачили втікача; а проте хто знає, чи не велять і їм вилегітимуватися, коли так не в пору заплуталися в ту сіть? Німим поглядом вони радились один з одним і одну хвилю думали йти геть, незважаючи на зливу. Але зараз зрозуміли, що се могло би скомпромітувати їх ще більше, і зважилися ждати.

Поліційний комісар Дюпо і агент Мондезір справді по якімсь часі ввійшли до веранди, щоби перешукати реставрацію, коли їх люди надармо перетрясли шопу і стайню. Вони мали абсолютну певність, що втікач мусив бути тут. Дюпо, малий, худий панок, зовсім лисий і дуже короткозо-

рий, з окулярами, виглядав знуджений і втомлений, як звичайно, хоча в душі був дуже цікавий і непохитно відважний. При собі він не мав ніякого оружжя, але, надіючися гіршого насилля, скаженої оборони застуканого вовка, він прирадив Мондезірові набити револьвер і держати його напоготові в кишені. Проте Мондезір, широкоплечий і підсадкуватий, мов гінчий пес, що всюди нюхав своїм розплесканим носом, мусив з ієрархічної пошани всюди пускати його наперед.

Бистрим позирком скинув поліційний комісар крізь свої окуляри гостей, що сиділи в веранді і, незважаючи на них, подався на поверх, щоб оглянути поміщені там покої. Та власне, коли Дюпо і Мондезір сходили з поверху, не знайшовши там нікого, змінилася сцена. На дворі піднявся крик, галас, біганина і метушня, і по хвилі показався директор поліції Ґасконь, що лишився був унизу для дальших пошукувань в прибудівках реставрації, попихаючи перед собою якусь невиразиму купу лахміття і болота, котру держали два агенти. Се був той чоловік, той досліджений, гонений і нарешті зловлений звір, котрого отсе знайдено в глибині шопи, в бочці, під сіном.

Ах! який окрик побіди піднявся після довгої, звиш двогодинної погоні, після тої скаженої нагінки, що випирала дух з грудей і знесилювала ноги! Лови на чоловіка, найдикіші, найзавзятіші з усіх! Втікача держали, попихали, волокли, штуркали і копали. А він, утікач, се була найнужденніша дичина, якийсь недобиток, зіссаний і посинілий після ночі, проведеної в щілині, повній листя, мокрий досі по пояс після перебродженого потоку; його нужденна одежа, промочена дощем, покрита болотом, висіла на нім пофалатана, шапка була роздерта, руки і ноги кровавi від страшного бігу через корчі, наїжені тернами і кропивою. У нього не було людського лиця; волосся прилипло до висків, очі підплили кров'ю і витріщилися з ямок, ціле лице роздряпане, перекривлене страхом, лютістю і стражданням. Се був той звір, той утікач! Його пхали чимраз далі, поки вкінці він не повалився в сидячій поставі, при однім столику малої каварні, держаний ціпкими руками, що не переставали сіпати його.

В тій хвилі Ґійом почув перестрах, здеревів на місці. Він ухопив П'єрову руку, а сей, зирнувши, також зрозумів і також затремтів. Боже правий! Се ж Сальва! Той утікач був Сальва! Се його вони бачили, як гнав ліском, мов дикий кабан, затравлений псами. Се він був ось тут, ся огидлива в'язанка, ся жертва нужди і бунту! І П'єрові в його тривозі знов привиділася нагло та невеличка рознощиця в брамі палати Дювіллярів, та гарна білява дівчина, котрій бомба розірвала нутро.

Дюпо і Мондезір живо виявляли свою радість разом з Ґасконем. Але ж сей чоловік не ставив ніякого опору, дав себе легко взяти, як баран. І відколи був тут, так жорстоко держаний в руках, він поводив довкола себе змученим, безмірно сумним поглядом.

Він промовив, і се були його перші слова, сказані тихим, охриплим голосом:

— Я голодний.

Він умирав з голоду і втоми, від двох днів він не мав нічого в устах, крім тої склянки пива, що випив вчора ввечір.

— Дайте йому шматок хліба! — сказав комісар Дюпо кельнерові. — Нехай їсть, поки підуть привести фіякра.

Один агент пішов шукати дорожки. Дощ уймився, чути було тоненький дзвінок біцикля, показалися знов екіпажі, в ліску почався знов рух елегантного світу ген там по широких алеях, озолочених блідим сонячним промінням.

А в'язень пажирливо кинувся на шматок хліба. Поки їв його з нестямним видом вдоволеного звіра, його очі зустрілися з поглядами присутніх гостей. В його сумних, кров'ю підбіглих очах заграли іскри; він здивувався, пізнавши П'єра і Ґійома. І, вдивляючися в сього остатнього, він виражав, бачилось, покірну прихильність вдячного пса, обіцянку, що буде мовчати непохитно. Він знов промовив, немов обертаючися відважно до сього, на котрого вже не дивився, а також до инших, до товаришів, котрих тут не було зовсім:

— От дурниця бігти такечки!.. Не знаю, пощо я біг.. А, нехай раз буде кінець, я готов!

IV. Суд

Остаточна розправа в процесі Сальва була назначена. Гійом тільки з великим трудом дістав дві вступні карти. Коли точно о одинадцятій годині при отворенні брами П'єр і Гійом прибули на місце, їм видавалося, що вже не доб'ються досередини. Всі решітки були позамикані, коридори позапирані бар'єрами, якийсь вітер тривоги віяв по відлюднім будинку, неначе власть боялася нападу анархістів з бомбами. І тут чути було ту темну, тривожну дрож, що отсе вже три місяці трясла цілим Парижем. Оба брати мусили толкуватися при кождих дверях, при кождій бар'єрі, обсадженій військом, а коли вкінці добилися до зали розправ, там було вже повно, мов набито, здушеної публіки, що готова була дуситися тут цілу годину перед приходом суду і мала надію не вступитися з місця яких сім або вісім годин, бо чутка була, що розправа буде переведена і закінчена відразу, без перерви. В тіснім відділі, призначенім для стоячої публіки, дусилася збита купа цікавих, що припадково збіглися з вулиці, між котрими зуміли прослизнутися також деякі приятелі і товариші Сальва. В другім відділі, що призначений для свідків, сиділи на дубових лавках запрошені, ті, що здобули собі вступ через протекцію; їх було забагато, вони тислися, сиділи майже один другому на колінах. А в самій преторії все вільне місце аж поза трибуналом було заставлене кріслами, мов у театрі. Тут сиділо упривілейоване елегантне товариство, політики, газетярі, дами; купа адвокатів у тогах тіснилася де хто попав, по всіх кутах.

П'єр не знав ще зали розправ і здивувався: він уявляв собі її дуже парадною і поважною. А тим часом ся святиня людської справедливости видалась йому тісною, понурою, не особливо чистою. Естрада, де засідав трибунал, була така низька, що ледве видно було фотелі президента і двох вотантів. Різьби, балюстради, лавки — все було зі старого, почорнілого дубового дерева і додавало ще більш понурого вигляду тій залі, покритій темно-зеленими обоями, з стелею, викладаною також дубовими флядрами. Сім вікон, тісних і високо прорізаних, прикрашених вузькими білими занавісками, пропускали бліде світло, що простою лінією

розкроювало залу надвоє: з одного боку — обвинувачений і його адвокат на лавках, в тім холоднім світлі, з другого, в тіні — суд присяжних, відокремлений, запертий, немов у тісній клітці. Се був дійсний символ: тут — судія безіменний, незвісний, а супроти нього — оскаржений, розкритий, обнажений аж до нутра душі. В глибині сього строгосумовитого місця видно було невиразно понад трибуналом намальованого Христа, що важко піднімався з-за якогось сірого диму. З другого боку, де був годинник, понад лавкою, що її мав засісти Сальва, виблискувало на темній стіні біле гіпсове погруддя республіки.

Гійом і П'єр застали вже тільки два вільні місця на останній лавці край відділу свідків, побіч перестінка, що відділював сю часть від місця для стоячої публіки. І коли Гійом сів, то побачив невеличкого Віктора Матіса, з ліктями, опертими о поруччя сього перестінка, і з бородою, опертою на схрещених руках. Серед його блідого лиця з тонкими губами іскрилися очі. Оба вони пізнали один одного, але Віктор не ворухнувся, і Гійом зрозумів, що тут не пора обмінюватися привитаннями. І відтепер він мав те чуття, що Віктор недвижно стоїть над ним з тими огнистими очима і німо та злобно дожидає, що тут буде далі.

Тим часом П'єр обводив очима залу, лавки, всі ті тісні дерев'яні клітки для присяжних, для оскарженого, для оборони, для прокуратора республіки, аж до возного, не минаючи стола з доказовими матеріялами і решітки, за котрою ставлено свідків. Все те було порожнє; судовий слуга окидав усе остатнім поглядом, адвокати швидко переходили з одного боку на другий. Здавалось би, се театр, де сцена ще пуста, а публіка, дусячися на всіх місцях, жде початку вистави.

В залі зчинився шум. Ударила дванадцята, ввійшли судді присяжні, гучно розміщуючися по лавках, мов череда. Були тут добродушні лиця, товстяки, одягнені по-святочному, кілька худих, пригноблених, з живими очками, були бороди і лисини, але всі разом чинили якусь сіру, затерту, майже невиразну пляму в глибині тіні, що застелювала сей бік зали. Потім ввійшов трибунал. П. Деломбардьєр, віцепрезидент апеляційного трибуналу, сам обняв на сьогодні небезпечну честь ведення розправи. Він як міг додавав по-

ваги свойому довгому, вузькому, зовсім білому лицю і виглядав дуже строгим, тим більше, що по обох боках його сиділи два вотанти, невеличкі і рум'яненькі, один брюнет і другий блондин. На прокураторському місці сидів уже п. Леман, один із найзамітніших і найздібніших генеральних адвокатів, плечистий ельзасець з хитрими очима; його присутність була знаком великої ваги, яку прив'язувано до сеї справи. Вкінці впроваджено Сальва серед грімкого стукоту жандармських чобіт. Його поява збудила таку безмірну цікавість, що всі в залі повставали з місць. На ньому була ще шапка і довге, обширне пальто, що розстарав йому Віктор. Несподіванкою для всіх був вид сього довгого, вихудлого обличчя, такого лагідного і сумного, з рідким рудим, уже сивиною припорошеним волоссям, з гарними синіми очима, повними ніжности, мрій і огню. Він кинув поглядом по публіці і всміхнувся до когось знайомого — може, до Віктора або до Ґійома, а потім не рушився більше. Президент підождав, аж настане тиша, і потім потяглися всі формальності, якими починається розправа. Далі один урядник перечитав острим голосом безконечний акт оскарження. Вигляд зали змінився, люди слухали втомлені, трохи нетерпеливо; від кількох неділь газети мололи і перемелювали сю історію. Тепер не було ані одного пустого місця, ледве лишалася перед трибуналом маленька прогалина, потрібна для переслухання свідків. Сей величезний стиск пестрився ясними туалетами дам і чорними тогами адвокатів, між котрими щезали три червоні тоги суддів, на тій естраді, такій низькій, що ледве видно було понад иншими головами довгообразе лице президента. Багато дехто цікавився присяжними, силкувався розпізнати деяке з тих лиць, застелених тінню. Инші не зводили очей із оскарженого, їх дивував його змучений і рівнодушний вигляд; він ледве відповідав на питання, які півголосом завдавав йому його адвокат, молодий, як мовили, талановитий чоловік, з цікавим видом, що тремтів і нервово ждав нагоди покрити себе славою. А найбільшу цікавість, в міру дальшого відчитування акту оскарження, збуджував стіл з речовими доказами, де накладено різнорідних обломків: тріску, вирвану з брами палати Дювіллярів, кусні гіпсового тинку, що обсипалися зі склепіння, брукову плиту, розтріскану силою ви-

буху, і инші почорнілі відпади. Особливо зворушувала всі серця коробка модистки, що лишилася ціла, а ще більше заховане в фляшці, наповненій спиртом, щось біле, неозначене: се була маленька рука рознощиці, відірвана в лікті, захована таким робом, коли не можна було заховати і покласти ось тут на стіл ціле нещасне тіло, з животом, розірваним бомбою.

Вкінці Сальва встав, і президент розпочав переслухання. Противенство виявилося виразно аж до трагізму: тут суд присяжних в тіні, безіменний, що мав уже думку, вироблену під натиском загального переполоху, що засів тут на те, щоб засудити, — а тут оскаржений в повнім, яснім світлі, сам, нещасний, серед чотирьох жандармів, обтяжений злочинами цілої раси. Зрештою, п. Деломбардьєр зараз прийняв супроти нього тон погорди і обридження. Він не був чоловік нечесний, був одним із остатніх репрезентантів давнього урядництва, совісного і простодушного, але новочасних вимогів він не розумів зовсім і поводився з винуватими професіонально строго, мов біблійний Бог. А маленька фізична хиба, що затроювала його життя, се була шепелявість; се, по його думці, була головна перешкода, що не дала йому на судейськім уряді розвинути своїх прикмет геніяльного бесідника. Вона остаточно зробила його злобним аж до дикости, нездібним до лагідности інтелігентного чоловіка. Коли він підняв свій тоненький, пискливий голосок при перших питаннях, дехто в залі почав усміхатися. Він чув се. Сей чоловік, такий комічний, відбирав і ту дрібку поваги, яку ще мала ся розправа, де ходило о життя чоловіка, в тій залі, напханій цікавими, публікою, що мало не дусилася, пріла, холодилася вахлярами і жартувала. Сальва відповідав на перші питання з чемним утомленим видом. Президент силкувався роздратувати його, жорстоко доганяючи йому за нужденне життя його молодости, прибільшуючи його хиби, осуджуючи неморальність його життя з мамою Теодорою і з малою Селіною, але він відповідав спокійно: так або ні, як чоловік, що не має з чим критися і приймає всю одвічальність за свої вчинки. Він признався вповні до всього і повторив тепер своє признання зовсім спокійно, не міняючи ані слова. Вибираючи палац Дювіллярів для підложення своєї бомби, він хотів

надати своєму вчинкові правдиве значіння, хотів дати упімнення багачам, сріблянникам, що скандально збагатилися крадіжжю і брехнею, щоб віддали часть спільного добра бідним робітникам, їх дрібним дітям і їх жінкам, що здихають з голоду. Тільки тут він оживився. Все перебуте горе, мов гарячка, прилило до його стуманілого, напівосвіченого мозку, де всуміш накопичились ідеї про новий поділ багатств, пересолені теорії про абсолютну справедливість і всесвітнє щастя. І тут він виявив себе тим, чим був справді, чоловіком чутливим, склонним до гарячкових мрій під впливом терпіння, зрештою, тверезим і гордим, що бажав переробити світ після своєї сектярської логіки.

— Але ж ви втікали! — крикнув до нього президент хоркавим голосом. — Тож не говоріть, що ви готові віддати життя за свою справу, готові на мучеництво.

Сальва гірко жалував, що в Булонськім ліску дав себе порвати замішанню і глухій стеклости гоненого, травленого звіра, що не хоче дати себе взяти в руки. Він спалахнув гнівом.

— Я не боюся смерти, побачите самі... Коли б усі мали мою відвагу, то завтра ваша гнила суспільність була би зметена, і настало би вкінці щастя.

Далі пішли безконечні допити про саме приготування бомби. Президент завважив справедливо, що тут находиться одинока темна точка цілої справи.

— Ітак, ви стоїте на тім, що вжитий вами матеріял був динаміт? Почуєте зараз слова знавців. Правда, вони не згоджуються з собою, але всі догадуються тут якоїсь иншої вибухової матерії, котрої не можуть означити докладно. Не скривайте ж нам нічого, коли кладете свою славу в тім, щоби сказати все.

Сальва нараз успокоївся і відповів тільки односложниками, надзвичайно осторожно.

— Дошукуйтесь, коли не вірите мені... Я сам один зробив свою бомбу, саме так, як я се вияснював уже двадцять разів. Адже ж чень не надієтеся, щоб я тут називав вам імена і компромітував товаришів!

І він не відступив від сеї заяви. Тільки при кінці ним опанувало непереможне зворушення, коли президент згадав про нещасну жертву, про невеличку рознощицю, таку

гарну, таку біляву і ніжну, котру жорстока доля підіпхала там, де її ждала страшна смерть.

— Ви вбили одну із своїх! Се ж робітниця, бідна дівчина, що своєю кількацентовою заслугениною годувала свою бабусю.

Голос Сальва дусився в горлі.

— Га, се справді одно, чого мені жаль... Моя бомба певно не була призначена для неї. Нехай же робітники, нехай усі голодомори пам'ятають, що вона пролила свою кров за те саме діло, за котре й я проллю свою!

Переслухання кінчилося, таким робом, серед глибокого зворушення. П'єр почував, як Ґійом, сидячи побіч нього, тремтів в хвилі, коли оскаржений так супокійно впирався на тім, що не скаже нічого про ужитий ним вибуховий матеріял і приймав усю одвічальність за вчинок, що мав за нього наложити головою. А Ґійом, мимовільним рухом обернувшися, побачив невеличкого Віктора Матіса, що, не ворушачись, усе ще опертий ліктями на поруччя, а бороду оп'явши на долоні, слухав з німим завзяттям. Але його лице було ще блідіше, його очі горіли, мов дві щілини, крізь котрі видно було месний пожар, що не загасне ніколи.

В залі вчинився глухий гомін, що тривав пару мінут. Задуха зробилася нестерпною, одна дама зомліла. Нарешті шепелявий голос президента зробив тишу.

Сальва стояв, держачи в руці кілька листочків паперу. З трудом він дав зрозуміти, що бажає доповнити своє переслухання і відчитає заяву, приготовану завчасу, і в ній вияснить причини свойого замаху. Здивований і до глибини обурений п. Деломбардьєр вагався, силкувався не допустити того відчиту. Далі він зрозумів, що не випадає заткати уста оскарженому і позволив йому рухом не то гнівним, не то згірдним. І Сальва почав читати, мов добрий, пильний ученик, заїкуючися трохи, збентежений, виголошуючи инколи з особливим натиском слова, котрі очевидно справляли йому вдоволення. Се був окрик страждання і бунту, що виривався вже з грудей так многих видідичених. Там, внизу, страшенна нужда, робітник не може вижити за свою працю, ціла одна верства, найчисленніша і найвартніша, вмирає з голоду, коли тим часом з другого боку упривілейовані, повні багатства по горло, купаються в розкошах і

не дають нікому навіть окрушків із свойого стола, не хочуть звернути ані крихтини сього накраденого багатства. Значить, треба відібрати їм усе, страшними покликами розбудити їх з егоїзму, вибухами бомб заповісти їм, що надходить день справедливости. Се слово «день справедливости» викрикнув нещасливий грімким голосом, що роздався по всій залі. Але найбільше зворушила всіх його пророцька заповідь: він сказав до присяжних, що віддає в жертву своє життя, що не жде від них нічого, тільки смерти. «Але, — скінчив він, — із моєї крови виростуть інші мученики. Можете вислати мене на шафот, але я знаю, що мій приклад породить инших смільчаків. По мні прийде другий месник, потім ще один, потім знов нові, поки стара пережила суспільність не розвалиться і не настане нова, основана на справедливості, щасті, котрого я є віщуном».

Два рази президент, пертий нетерплячкою, силкувався перебити йому. Але він читав незворушно, совісно, мов осяяний, боячися виголосити невідповідно якийсь важний зворот. Про сю заяву він, певно, думав увесь час тюремного заключення. Се був рішучий причинок до його самовбийства, нею він віддавав своє життя за славу, що вмер за людськість. І коли скінчив, то сів знов між жандармами. Його очі горіли, щоки облилися рум'янцем, лице ясніло великою внутрішньою радістю.

Щоби знівечити викликане враження, ту глуху мішанину страху і жалю, президент зараз перейшов до переслухання свідків. Було їх безконечно довгий ряд, їх зізнання не збуджували великої цікавости, бо ніхто не мав сказати нічого нового. Завважено розумне зізнання фабриканта Ґрандідьє, що мусив віддалити Сальва наслідком деяких фактів анархістичної пропаганди. Також шурин оскарженого, механік Пуссен, показався дуже чесним чоловіком, показуючи все з доброго боку, а при тім без брехні. Але особливо довга була дискусія між знавцями, що й перед публікою не могли погодитися так само, як не згоджувалися в своїх писаних справозданнях. Правда, всім здавалося певним, що ужитий тут вибуховий матеріял не був динаміт, але що се був за матеріял, про се кождий висказував найдивоглядніші і з иншими суперечні догадки. Потім відчитано реферат знаменитого вченого Бертеруа, що залагодив

сю суперечку заключенням: маємо тут перед собою новий вибуховий матеріал, чудово сильний, але його складу я й сам не знаю. Тепер прийшла черга на агента Мондезіра і комісара Дюпо; вони оповіли про погоню за оскарженим і про його турботне арештування в Булонському ліску. Мондезір розвеселив слухачів військовими дотепами, котрими підсипав своє оповідання. Натомість бабуся маленької розношиці збудила біль, дрож обурення і співчуття. Се була маленька бідна бабуся, висушена і згорблена; оскарження було настільки жорстоке, що приволокло її сюди; вона тільки й знала, що обливатися слізьми, затуманіла і не розуміла, чого хочуть від неї. Вкінці прийшли ще відводові свідки, довгий ряд майстрів, товаришів, приятелів, що всі стверджували згідно, що Сальва був чесний чоловік, інтелігентний і відважний робітник, не пив ніколи, гаряче любив свою дочку і нездатний був до жадного злобного ані неделікатного вчинку.

Була вже четверта, коли закінчилося переслухання свідків. В розпаленій залі гарячкова втома гнала кров у щоки, а якась червонява курява затемнювала бліде світло, що лилося крізь вікна. Жінки вахлювалися, чоловіки обтирали собі чоло. Але нам'єтність спектаклю розпалювала у всіх очах жорстоку радість. Ніхто не ворухнувся з місця.

П[ан] Леман, генеральний прокуратор, розпочав свою промову широким, строгим голосом. Невважаючи на чотирикутне жидівське лице з виразом упертости, він був звісний задля своїх зв'язків у всіх політичних таборах і задля своєї звинности, з якою завсігди був другом тих, що мали в руках власть. Сим вияснювалася його прудка кар'єра і незмінна прихильність, яку мали до нього всі. Звісно було, що він є адвокат правительства, і справді, вже в самім початку своєї промови він натякнув на нове міністерство, іменоване сьогодні рано, на мужа сильної руки, що має додати певности добрим, а нагнати страху злочинцям. Потім він з надзвичайною злістю накинувся на нещасного Сальва, ще раз пройшов усю його історію і змалював його розбійником, уродженим на злочинця, почварою, що мусила дійти до найпідлішого замаху. Далі він узявся бичувати анархію: анархісти — се тільки купа волоцюг і злодіїв. Ми добре пізнали по зрабованні палати княжни Гарт, що се за

огидна погань ті люди, що величають себе апостолами анархістичної науки. Ось до чого веде приложення тих теорій! До опоганення домів, поки прийде пора загального рабунку і великої різні. Майже дві години він говорив таким робом, нехтуючи правдою і логікою, дбаючи тільки про те, щоб поразити уяву, визискуючи тривогу, що опанувала Париж, махаючи, мов кровавою хоругвою, тою бідною малою жертвою, гарною дівчиною, показуючи жестом не то співчуття, не то перестраху, що дрожжю пройняв усю публіку, на її білу ручку, законсервовану в фляшці зо спиртом. І він закінчив так, як зачав, додаючи відваги судіям присяжним, вмовляючи в них, що тепер можуть сповнити свій обов'язок і засудити убийцю, бо власть твердо постановила собі не уступати перед погрозами.

Тепер прийшла черга на молодого адвоката, котрому повірено оборону. Він справді сказав те, що мав сказати, вповні справедливо і ясно. Він вийшов із иншої школи, говорив зовсім попросту, одностайно, дбаючи тільки про правду. Зрештою, він вдовольнився тим, що показав у властивім світлі історію Сальва, вважаючи його від дитинячих літ жертвою суспільної фатальности, вияснюючи його остатній вчинок усім тим, що він перетерпів, усім тим, що наклювалося в його мізку, затуманенім мріями. Чи ж його злочин не був злочином усіх? Чи ж весь загал не почуває себе трохи одвічальним за сю бомбу, що кинув бідний, голодом зморений робітник на порозі домівки багача, котрого ім'я значило для нього нерівний поділ, стільки розкошів з одного, а стільки недостатків з другого боку? І коли в наших бурливих часах, серед пекучих проблем, підданих під загальний сумнів, один із нас стратить голову і хоче силою прискорити щастя, чи ж мусимо ми нівечити його в ім'я справедливости, коли ніхто з нас не може присягти, що й він не причинився до його безумства? Він зупинився довше на історичному моменті, в котрому сталося діло, на тій купі скандалів, на тих розвалинах, серед котрих із старого світу в болях родиться новий, серед тої страшної кризи страждання і боротьби. І він закінчив просьбою до присяжних, щоб показали себе людяними, не піддавалися пристрастям і пострахам збоку, щоб своїм мудрим присудом успокоїли суспільні верстви, а не увіковічнювали боротъ-

би, даючи голодоморам нового мученика, котрого ті мусять пімстити.

Минула вже шоста година, коли п. Деломбардьєр своїм тонким голосом, острим і забавним, відчитав присяжним численні питання, які їм завдавано. Потім трибунал вийшов, непроникліва лава присяжних подалася до своєї зали нарад, а оскарженого випровадили геть. Серед публіки панувала тільки бурлива ожиданка, гамір гарячкової нетерплячки. Знов кілька дам зомліло; один пан також не видержав важкої пари, і його мусили винести. Але інші сиділи уперто, ніхто не рушився зі свойого місця.

— О, се не потягне довго, — мовив один газетяр. — Всі присяжні вже принесли в кишенях готовий засуд. Я придивлявся їм, поки сей адвокатик балакав їм дуже мудрі речі. Їх ледве було видно; потопаючи в тіні, вони мали сердечно заспані лиця. Цікава річ, що мусило там діятися в їх мізках!

П'єр знов узяв за руку Ґійома і чув, що його б'є пропасниця і розпука. Ні один, ні другий не промовив слова серед того бездонного суму, що огорнув їх з глибоких, незлічимих причин, котрих і самі вони не були б могли висловити докладно. Їм здавалось, що все людське горе і їх власне горе, їх любов, їх надії, страждання, які вони терпіли, — ось вони, заливають сю гамірливу залу, що вся тремтить від тої драми, де мають розіграти егоїзм одних і підлота других. Звільна сутінок заволік її; без сумніву була думка, що нема потреби засвічувати канделябр, бо засуд швидко буде оголошений; отим-то до зали лилося тільки слабеньке світло, велика хвиля тіні, в котрій стовплена юрба тонула, мішалася. Внизу за трибуналом дами в ясних туалетах виглядали, як бліді привиди з пажирливими очима, а тоги численних адвокатів творили велику чорну пляму, що звільна пожирала весь простір. Темно-сірий Христос щез у сутінку, лишилася тільки біла різка пляма — погруддя республіки, мов одубіла голова мерця, що вирізувалася з полутьми.

Справді, по ледве чвертьгодинній нараді присяжні вернули і пройшли, глухо гуркаючи чобітьми, здовж дубових лавок. Трибунал знов зайняв своє місце. Подвоєне зворушення залягло залу, глухий шепіт пронісся, немов подих

тривоги порушив тими головами. Одні повставали, у инших мимовільно виривалися легкі окрики. Провідник лави присяжних, грубий пан з червоним, широким лицем, мусив чекати, поки дійшов до голосу. Острим, трохи гикавим голосом він заявив:

— На мою честь і сумління, перед Богом і перед людьми суд присяжних відповідає: на питання про убийство — так, більшістю голосів.

Було вже майже зовсім темно, коли наново впроваджено Сальва. Стоячи супроти суду присяжних, що щез у пітьмі, він появився з лицем, освіченим остатнім промінням, що падало в вікна. Члени трибуналу також щезали, їх червоні тоги почорніли. І що за вид являв отсей Сальва з заслуханим, худим, безтільним лицем, з очима, повними мрій, в хвилі, коли судовий секретар відчитував йому заяву присяжних!

Коли настала мовчанка і не було мови про влегшуючі обставини, він зрозумів. Його лице, що заховало дитинячий вираз, прояснилося.

— Значить — смерть. Спасибі, панове!

Потім він обернувся до публіки і силкувався в глибині щораз густіших сумерків віднайти лиця приятелів, про котрих знав, що вони є тут. Сим разом Гійом почув виразно, що він пізнав його, що ще раз посилав йому щире поздоровлення, всю оту вдячність, яку мав для нього за шматок хліба, уділений йому в днях нужди. Але він мусив також поздоровити Віктора Матіса, бо Гійом побачив знов за собою сього молодого чоловіка, що стояв на своїм місці з розширеними, впертими очима, з якимсь страшним виразом на устах.

Решта, остатні питання, нарада трибуналу, ухвалення засуду, — все було покрите хвилею зворушення, що панувало в залі. Несвідомо заворушилося трохи співчуття, і до вдоволення, яке збудив засуд на смерть, домішалася крихта зачудування.

Почувши присуд на смерть, Сальва нараз випростувався. І коли сторожі вели його геть, він зичним голосом видав окрик:

— Нехай жиє анархія!

Сей окрик не обурив нікого. Публіка розходилася з якоюсь нехіттю, немовби надзвичайна втома виссала всю

пристрасть. Справді, спектакль був занадто довгий, занадто важкий і кождому хотілося відітхнути свіжим повітрям, отрястися від сеї змори.

Вийшовши з зали, П'єр і Ґійом зустріли Віктора, що йшов сам у сумерку. Вони зупинили його, заговорили про його матір. Але молодий чоловік не слухав, і своїми тонкими губами, голосом тонким і різким, мов ніж, він промовив.

— А, їм хочеться крови!.. Можуть відтяти йому голову, за нього буде пімста.

V. Кара

Ґійом хотів бути присутній при тім, як будуть Сальва карати смертю; П'єр, стурбований тим, що не міг відвести його від сього, лишився вечером у Монмартрі в домі брата, щоб піти з ним разом. Колись, товаришуючи з аббе Розом у його милосердних вандрівках по кварталі Шарон, він дізнався, що з одного дому, де жив соціялістичний посол Меж, положеного на розі вулиці Мерліна, можна бачити гільйотину. І він узявся бути брату провідником. А що кара смерти мала бути виконана в законний день, коло пів до п'ятої зрана, одного з тих перших ясних, маєвих днів, то оба брати не лягали спати, просиділи в обширній робітні, напівдрімаючи і зрідка перекидаючися словами. О другій годині вийшли з дому.

Ніч була чудово спокійна і ясна. На широкім, чистім небі сяяв повний місяць, мов срібна лампа, і сипав без кінця своє лагідне, сонне світло на заспаний Париж, що розточувався в безграничну далечінь. Здавалося, що перед твоїми очима закляте місто сну, в котрім не чути ані одного шепту, так воно знесилене втомою. Ціле море солодощів і погідности покривало, вколисувало його, притишуючи аж до сходу сонця гуркіт його праці і крики його страждання. А тим часом там, десь на далекім передмісті, йшла таємна метушня, уставлювано величезний ніж, щоб зарізати чоловіка.

На вулиці Сент-Елетер П'єр і Ґійом зупинилися, позираючи на той безтямний Париж, повитий туманом, пройнятий дрожжю, простертий під казочним промінням. Аж

до крайнього бульвару вони не стрічали ані живої душі. Але тут, хоч би яка була година, життя не зупинялося ніколи, бо коли позамикано винарні, каварні, балі, то нужда і проступки, викинені на вулицю, вели далі своє нічне життя. Тут були всі ті, що не мали нічлігу, найнижча проституція, що шукала леговища, волоцюги, що спали на лавках, злодюжки, що шукали доброго влову. Дякуючи прихильній пітьмі, випливало наверх усе подення Парижа і все його страждання. Пусті вулиці належали тепер до голодоморів без хліба і без даху, що не мали як показуватися на денне світло, до тої густої, змішаної і безнадійної маси, що тільки вночі вилазить із нор. І які ж то страховища цілковитого занедбання, які появи болю і розпуки! Який стогін далекого конання роздавався по Парижу того ранку, де при розсвіті мали гільйотинувати чоловіка, також одного з отсих, замученого бідолаху!

Коли Гійом і П'єр зійшли вниз вулицею Мучеників, Гійом побачив на лавці простягненого старця, котрого босі ноги вистирчували з обридливих, подертих чобіт. Німим жестом вів показав його брату. Кілька кроків далі П'єр таким самим жестом показав дівчину в лахмітті, що, скулившися на порозі брами, спала з отвореним ротом. Вони не потребували говорити один одному голосно, який жаль і який гнів бурхав у їх серцях. Тут і там проходили парами помалу поліційні агенти, теліпали тих нещасних і змушували їх уставати і йти далі. Часом, коли хтось видавався їм підозреним або непокірним, вони вели його на інспекцію. Тоді до нужди тих видідичених доливався ще й гнів, ще й зараза тюрми, що часто з простого волоцюги робить злодія або вбийцю.

На вулиці Мучеників і на вулиці Фобур Монмартр змінився образ нічної людности, і оба брати зустрічали хіба запізнених нічних гостей, жінок, що волочилися здовж домів, мужчин і дівчат, що частували одні одних кулаками. Далі, на великих бульварах, видно було гостей, що виходили з забав, блідих панів, що закурювали цигари на порозі високих, чорних домів, в котрих тільки на однім поверсі ясніли вікна серед нічної тьми. Якась пишно вбрана дама в бальовім строї йшла помалу пішки зі своєю приятелькою. Звільна проїхало кілька фіякрів. Інші дорожки

стояли вже кілька годин, мов неживі, коні і візники спали. І в міру, як вони минали бульвари — бульвар Бон-Нувель після бульвару Пуассонер, і дальші: бульвар Сен-Дені, бульвар Сен-Мартен аж до площі Республіки, нужда і страждання почали показуватися наново, чимраз гірші, зустрічалися занедбані і заморені голодом постаті, всі ті відпадки людства, викинені під ніч на вулицю. Та ось уже надтягла армія замітачів, щоб запрятати вчорашнє сміття, аби Париж уранці побачив себе в приличній туалеті і не потребував червонітися за стільки огиди і стільки страховищ, нагромаджених за один день.

Але особливо пройшовши бульвар Вольтера і зближаючися до кварталів Рокет і Шаронь, оба брати почули, що входять у гніздище праці, де часто не стає хліба, де життя є мукою. П'єр почув себе тут як дома, бо кождісіньку з тих довгих, многолюдних вулиць він колись обійшов не раз, а сто разів, коли разом з добрим аббе Розом відвідував знев'рених, роздавав милостиню, підіймав дітей із риштоків. І от, немов жорстокий привид, віджили в його душі всі ті драми, яких він був свідком, всі ті окрики, сльози і криваві смуги, всі ті батьки, матері і діти, що, збиті на купу, мерли в недостатку, в бруді, в занедбанні, все те суспільне пекло, де він остаточно й сам утратив остатню надію, відки втік ридаючи з тим переконанням, що милосердя є проста розривка багачів, ілюзійна і безхосенна. І се почуття ожило в нім у сю досвітню годину, серед тої дрожі ожидання, незвичайно живо, коли він знов побачив сей квартал, так само повний страждання, так само пригноблений, мов призначений на вічну недолю. Чи той старий дідусь, котрого аббе Роз одного вечора ледве відживив, не вмер учора з голоду он там, у отому куті? А та дівчина, котру він сам одного ранку виніс на руках по смерті її родичів, чи ж не зустрів він її пізніше дорослою, як валялася по тротуарі, ревучи під п'ястуками сутенера? А їх були легіони, тих нещасних, котрих не мож було врятувати, котрі ненастанно родилися на нужду, так, як чоловік родиться калікою. Вони з усіх боків падали в те море людської несправедливости, в той океан, що від віків стоїть усе на одній мірі, котрий надармо силкуються вичерпати і котрий ширшає раз у раз. Яка важка мовчанка,

яка густа пітьма лежить на тих робітницьких вулицях, де так і видно, що сон є близьким товаришем смерти! Голод блукає вулицями, недоля ридає, якісь неясні постаті, мов привиди, проходять і тонуть у глибокій темноті.

В міру того, як Ґійом і П'єр ішли далі, вони мішалися з чорними купками, з цілими отарами цікавих пішоходів, що безладно і гамірливо поспішали до гільйотини. Вони плили, збігалися з цілого Парижа, немов гнані брутальною гарячкою, передсмаком смерти і крови. Та, невважаючи на глухий клекіт сеї темної юрби, вбогі вулиці потопали в сутінку, ані в однім вікні в фасадах не було світла, не чути було навіть подиху робітників, підкошених утомою, звалених на сумні нужденні леговища, з котрих підіймуться аж пізніше, при першім світанні.

Коли дійшли на площу Вольтера і П'єр побачив юрбу, що вже товпилася там, зрозумів, що їм годі буде дотиснутися до вулиці Рокет. Зрештою, ся вулиця певно замкнена. Йому впало на думку обійти дальше вулицею Фолі-Реньо, що йде поза тюрмою, а відтам дістатися на ріг вулиці Мерліна.

І справді, тут вони опинилися в самоті і пітьмі. Величезний будинок тюрми з високими, голими мурами, облитими світлом місяця, схиленого вже до заходу, виглядав, мов купа каміння, холодного і мертвого, вже довгі століття. Далі при кінці вулиці вони знов попали в густу юрбу, в чимраз сильнішу течію, в безладний здвиг, в котрому не видно було нічого, тільки бліді плями лиць. З великим трудом вони дотислися до дому на розі вулиці Мерліна, де жив Меж. Але віконниці кватири соціялістичного посла на четвертім поверсі були щільно позамикані, а в рамах усіх инших вікон, повідчиняних навстіж, видно було стиск голів. А внизу винний склеп і приналежна до нього зала на першім поверсі були освітлені газом і напхані гостями, що, гомонячи та викрикуючи, дожидали видовища.

— Я не смію йти нагору і стукати до Межа, — мовив П'єр.

— Ні, ні! І я не хочу! — скрикнув Ґійом. — Ввійдім хіба сюди. Побачимо, може от тут із балкона буде видно дещо.

Зала на першім поверсі мала обширний балкон, заповнений тепер дамами і панами. Та проте брати здужали про-

пхатися сюди і стояли кілька хвиль, озираючись, силкуючися проникнути тінь там, в далечині. Між двома тюрмами, великою і малою Рокетою, вуличка, підходячи вгору, розширювалася і творила немов квадратову площу, отінену чотирма рядами платанів, насаджених покрай тротуарів. Низькі будинки, хоровиті дерева, ціле те бридке вбожество розверталося, бачилось, безмірним пологом понад землею аж геть до безкрайого неба, де заходив місяць, а з-поза нього виблискували зорі. А площа була зовсім порожня, тільки геть в залі видно було маленький, незначний рух; два ряди поліціянтів стримували юрбу і відтискали її у всі бокові вулиці. Тут не було п'ятиповерхових камениць, тільки з одного боку, на вильоті вулиці Сен-Мор, — занадто віддалена, а з другого — на розі вулиць Мерліна і Фолі Реньйо. Таким робом, навіть із найдогідніше положених вікон було майже неможливо побачити що-небудь. А ті цікаві, що товпилися на вулиці, бачили тільки плечі поліціянтів, та проте ся людська потопа більшала з кождою хвилею, і з кождою хвилею голосніше роздавався її клекіт. Дякуючи розмовам пань, що близько них перехилялися через поруччя, чатуючи тут уже довгенько, оба брати могли вкінці добачити дещо. Було пів до четвертої, і гільйотина мусила вже бути уставлена. Сей малий, неозначений рух там, внизу, перед тюрмою під деревами, — се були поміч-ники ката, що прикріплювали ніж. Ліхтарня звільна ходила сюди і туди, п'ять або шість тіней мелькало по землі. І більш нічого. Площа була мов велика темна яма, обведена з усіх боків безпереривною стіною отсеї гамірливої юрби, котрої не було видно. А понад нею не було нічого, тільки блискучі склепіння винарні, що ясніли, мов ліхтарня серед моря. А далі довкола спав ще квартал бідноти і праці, робітні і будівлі чорнілися, а високі холодні комини фабрик не мали ще на собі високих димових шапок.

Тут не побачимо нічого! — мовив Гійом. Оба вони не могли витримати довше. Те, що тут бачили і чули, наповняло їх обридженням. Знуджені ожиданкою, всі ті цікаві на балконі і в сусідній залі помалу взялися їсти й пити. Кельнерам духу не ставало, розносячи пиво, дороге вино, цукерки, навіть холодні печені. А се ж були зрителі з маючої верстви, багаті панове, елегантна публіка! Та що, коли на-

вкучить, то треба проводити час як можна. І ось посеред диму цигар пішли сміхи, слизькі і їдкі жарти, гарячково неспокійний галас. А внизу, коли оба брати переходили партерову залу, знайшли там той самий стиск, той самий галасливий здвиг, ще побільшений викрикуванням кількох здоровенних гільтяїв у робітницьких блузах, що пили вино літрами при буфеті, блискучім, мов срібло. Малі столики також були зайняті, в залі клекотіло від усякого народу, що приходив і виходив, щоб прохолодити свою нетерплячку. І що за народ! Сама шумовина, самі волоцюги, все, що від самого досвітку волочилося, шукаючи щасливого випадку а тікаючи від праці!

Та потім, вийшовши на вулицю, Ґійом і П'єр зазнали ще більшої прикрости. В юрбі, що її спирали поліціянти, не було нічого, як тільки розбовтана грязюка самого дна, проституція і злочин, завтрішні вбийці, що прийшли побачити, як треба вмирати. Брудні, розпатлані дівчата мішалися з купами волоцюг, снували посеред юрби і рипіли обридливі співанки. Інші бандити, стоячи купками, розмовляли, сперечалися про те, хто з славних гільйотинованих умирав найбравіше; особливо про одного всі були одної думки, говорили про нього як про великого воєводу, як про героя безсмертної відваги. Мимо йдучи, чути було кінці страшенних речень, описи гільйотини, паскудні самохвальби, бруди, обкапані кров'ю. А понад усім тим бестіяльна гарячка, пристрасть до смерти, що затуманювала весь сей народ, нетерплячка, щоби свіжа, червона кров поплила вже раз з-під ножа, щоб її видно було на землі, щоб пополоскатися в ній. Але на отсю смертну кару, що мала бути виконана не на простім убийці, прибули також люди німі, з палкими очима; вони ходили, кружили з очевидною екзальтацією вірних; чути було, що в їх душах росте і міцніє заразлива мономанія пімсти і мучеництва.

Ґійом думав про Віктора Матіса і зараз же й пізнав його в першім ряді, між цікавими, котрих зупиняв поліційний кордон. Се був він, з тим сухим лицем без заросту, блідим і заостреним. Невеликий на зріст, він мусив підніматися на пальці, щоб видіти що-небудь. Побіч нього була висока руда дівчина, що ґестикулювала дуже живо, але він мовчав, не говорив нічого, уважав з напруженням,

вліпивши в тюрму свої очі, ті круглі палкі, острі очі нічного птаха, що бачить у темноті. Поліціянт відіпхнув його брутально, але він вернув на те саме місце терпеливо, насичений ненавистю, хотячи бачити навмисно, щоб міг ненавидіти ще сильніше.

Журналіст Массо побачив П'єра і заговорив до нього з веселим видом:

— Ей, пане Фроман, і ви були цікаві прибути сюди?

— Так, я тут з братом. Але боюсь, що небагато зможемо побачити.

— Певно, коли лишитесь тут.

І зараз чемненько, як услужний чоловік, що любив показати свою могутність звісного журналіста, перед котрим падуть кордони, він додав:

— Коли ласка, прошу за мною! Власне, офіцер поліційний є мій приятель.

І не чекаючи відповіді, він зупинив офіцера і говорив щось до нього стиха, живо, придумав якусь історію про двох товаришів, що прийшли з ним, щоб подати опис страчення. Офіцер зразу хитався, перечив, а потім махнув рукою на знак згоди, спонуканий тим глухим острахом, який завсігди має поліція перед газетярами.

— Ходіть живо! — мовив Массо, тягнучи за собою обох братів.

Ті, здивовані, побачили, як кордон поліціянтів розступився перед ними, і вони опинилися в широкім, вільнім просторі. В противенстві до галасливої юрби, під невеличкими платанами було тихо, безлюдно, спокійно. Ніч блідла, досвітні проблиски почали сипатися з неба, мов дрібненький попіл. Провівши братів навпростець півперек площі, Массо зупинив їх близько тюрми і промовив:

— Я піду досередини, хочу бути при тім, як він устане і буде одягатися. Проходжуйтеся тут, огляньте все, тут ніхто не буде вас питати ні про що. Зрештою, я швидко вийду.

Тут було зо сто осіб, розсипаних у тіні, журналістів і так собі цікавих. По обох боках вимощеної дороги, що від брами тюрми вела до гільйотини, поставлено бар'єри, такі дерев'яні подвижні бар'єри, які ставлять при театральних касах, щоб люди не тислися. Деякі вже тепер стояли, опершися ліктями о ті бар'єри, щоб бути якмога наближ-

че делінквента, коли сей буде проходити. Інші проходжувалися звільна, розмовляли півголосом. Зблизились і оба брати.

Під гилляками, серед ніжної зелені першого листя, стояла гільйотина. Зразу вони не бачили нічого, тільки її, осяяну мигкітливим світлом недалекого газового ріжка, котрого огник пожовк уже при денному світанні. Власне, кінчили її уставлювання без великого шуму; чути було тільки рідкі і глухі удари молотка; а тим часом помічники ката в чорних сурдутах і в високих циліндрах з чорного шовку дожидали, проходжувалися з виразом нетерпеливости. Але вона сама — з яким же виразом підлости і ганьби — лежала вона розпластана на землі, мов огидна звірюка, що, бачилось, сама бридиться тою роботою, яку має сповнити! Невже? Отсе була та машина, що має мститися за суспільність, давати добрий приклад? Отсих кілька дилів, розложених плазом на землі, а на них угору два інші дилі, ледве три метри заввишки, в котрих у шпугах ходить ніж! А де ж той великий шафот, помальований на червоно, на котрий входилося сходами по десяти ступнях, котрий піднімав угору величезні криваві руки, панував над стовпленою юрбою і сміло показував народові всі страховища кари?

Відколи сю звірюку скинули на землю, вона зробилася підлою, підступною і трусливою. І коли там, в тій убогій залі присяжного суду, людська справедливість тоді, як засуджувала чоловіка на смерть, являлася без маєстату, то сьогодні, того страшного дня, коли вона виконувала свій засуд, вона не була нічим, як страшною різаниною при помочі найдикішої, найогидливішої машини.

Гійом і П'єр придивлялись їй, і дрож обридження ворушила їх єство. Звільна розвиднювалося, квартал виринав із потемків, зразу сама площа з двома супротилежними, низькими і сірими тюрмами, потім дальші доми, винні шиночки, робітні нагробних пам'ятників, склепи з вінцями і цвітами, котрих тут найбільше задля близького сусідства з кладовищем Пер-Лашез. Тепер видно було докладно оподалік в широкому крузі чорну стіну юрби, а також вікна і балкони, наповнені головами; видно було людей навіть на дахах. Мала Рокет, обернена сюди чолом, була пере-

мінена на якусь дискретну трибуну для запрошених. В середині обширного пустого простору порушувалися звільна самотні кінні поліціянти. Та в міру того, як небо роз'яснювалося чимраз більше, поза сею юрбою в цілім кварталі будилася праця здовж широких, безконечно довгих вулиць, котрих обширні терени зайняті самими робітнями, розпочатими будівлями та фабриками. Роздалося важке сапання, машини і майстри пішли в рух, вже й дими заклубилися з цілого лісу високих цегляних коминів, що з усіх боків піднімалися з тіні.

І Гійом зрозумів, що гільйотина була тут якраз на місці, в тім кварталі нужди і праці. Тут вона розсілася у себе дома як здобуток і як погроза. Бо чи ж не до неї ведуть темнота, вбожество і страждання? І чи ж не на те кождий раз уставляють її серед сих робітницьких вулиць, щоб держати в страсі тих видідичених, тих голодоморів, розлючених вічною несправедливістю, щохвиля готових до бунту? Її не видно в кварталах багатства і розкоші, там нема кого лякати нею. Там вона була б безхосенна, виглядала б у всій своїй дивовижній жорстокості, як брудна пляма. Вся страшна трагіка була в тім, що сей чоловік, котрий, збожеволівши з нужди, кинув бомбу, мав бути гільйотинований ось тут, на гім нужденнім помості.

Тим часом розвиднілося, вибило пів до п'ятої. Далека, зворушена юрба почула, що зближається рішуча хвиля. Якась дрож пронеслася в повітрі.

— Він зараз вийде, — промовив Массо, виходячи з брами. — Однако сей Сальва, кажіть що хочете, відважний собі!

Він оповів, як його збуджено, як до келії ввійшли директор тюрми, слідчий судія Амадьє, сповідник і кілька инших осіб. Сальва спав твердо, але як тільки розкрив очі, зараз зрозумів усе, зараз запанував над собою, стояв блідий, але випростуваний. Він убрався без нічиєї помочі, не прийняв чарки коньяку і цигарета, що подав йому добродушний духовник, так само лагідним, але рішучим рухом руки відсунув набік розп'яття. Потім живо, без одного слова, довершено його туалети: йому зв'язали руки назад, ноги вільно спутали шнуром, сорочку розірвали аж до рамен. Він усміхався, коли йому додавали відваги, і випростувався

твердо, боячись тільки одного — нервового ослаблення. Він мав тільки одно бажання, в котрому зосереджувалося все його єство, — вмерти як герой, статися мучеником тої гарячої віри в правду і справедливість, за котру він гинув.

— Тепер там вписують акт його смерти до протоколу, — говорив Массо. — Станьте ближче, зопріться на бар'єру, коли хочете бачити його зблизька... Знаєте, я був блідіший і дужче тремтів, ніж він. Здавалось би, що мені все байдуже, а проте бачити того чоловіка, як іде на смерть — ні, се не є приємна річ. Не можете собі уявити тих зусиль, тих заходів, які роблено, щоб урятувати його. І ніщо не помогло, кара смерти була конечна, здається, навіть в очах тих, що вважають її помилкою. А була дуже гарна нагода дарувати йому життя, коли його донечка, маленька Селіна, написала до президента республіки той гарний лист, що я перший опублікував у «Le Globe». Отсей лист може похвалитися тим, що зробив мене славним!

При імені Селіни П'єр, уже й без того зворушений ожиданкою страшного видовища, почув, що йому тиснуться до очей сльози. Йому привиділася та дівчинка, привиділася разом з сумовитою і безнадійною мамою Теодорою в голій холодній цюпі, до котрої батько вже не верне ніколи. Відтам він вийшов одного ранку з гнівом у душі, з пустим жолудком і з розпаленим мізком і зайшов аж сюди, між отсі два палі, під ніж!

Массо розповідав дальші подробиці. «Лікарі були люті, — говорив він, — бо боялися, що їм не віддадуть тіла делінквента зараз по екзекуції». Але Гійом уже не слухав його. Опершися о дерев'яну бар'єру, він ждав, вліпивши очі в браму тюрми, досі ще заперту. Його руки тряслися, дилькотіли, а на лиці був вираз такого перестраху, немовби він сам ішов на смерть. Знов показався кат, невеличкий чоловічок з видом невдоволення; він квапився, щоби скінчити якнайшвидше. А там, серед купки инших панів у сурдутах, присутні показували собі начальника тайної поліції Гасконя, що напустив на себе холодний урядовий вираз, і слідчого судію Амадьє, що, всміхаючися, дуже старанно одягнений прибув сюди, незважаючи на досвітню годину, з обов'язку і гордощів, мов на п'ятий акт славної драми, котрої автором уважав себе самого. Серед далекої юрби зчи-

нився голосніший галас, і Гійом, підвівши голову на хвилю, побачив знов дві сірі тюрми, платани, покриті зеленню, доми, обліплені народом, а понад тим бездонне блідо-лазурове небо, на котрім в тріумфі починало сходити сонце.

— Ось він! Бачність!

Хто сказав се? Легкий, глухий шелест при отвиранні брами вдарив усіх по серцях. Скрізь, де не глянь, протягнені шиї, вліплені погляди, припинені віддихи. Сальва показався на порозі. Коли духовник, поступаючи взадгузь, ішов перед ним, щоб закрити перед ним гільйотину, він зупинився: він хотів побачити, пізнати її, заким наблизиться до неї. Випростуваний, з голою шиєю, він показався з довгообразим, постарілим лицем, котре поорали надто гіркі життєві пригоди, перемінив незвичайний блиск огнистих, задуманих очей. Вітхнення окрилювало його, він умирав у своїх мріях. Коли помічники наблизилися, щоб піддержати його, він знов відсторонив їх. Дрібними кроками він поступав наперед так швидко, так прямо, як тільки позволяв шнур, котрим були спутані його ноги.

Нараз Гійом почув очі Сальва, звернені на себе. Наближаючися, засуджений спостеріг, пізнав його, і коли проходив віддалений від нього ледве на два метри, всміхнувся слабо і впер в нього свій погляд так глибоко, що Гійом навіки мусив чути його огонь. Яку остатню думку, який остатній заповіт він лишив йому до обдумання, може, до виконання? Гійом почув у нутрі такий біль, що П'єр, боячися, щоб його брат не скрикнув проти власної волі, поклав йому руку на рам'я.

— Нехай жиє анархія!

Сальва видав сей окрик, але його голос, змінений, здушений, згубився серед великої тиші. Кілька осіб вблизу поблідли, далека юрба стояла, мов мертва. Посеред широкого пустого місця заржав кінь під одним поліціянтом.

А потім почалась обридлива товкітня, сцена несказанно брутальна і підла. Помічники кинулися на Сальва, що зближався помалу з піднесеною головою. Два вхопили його за голову, та знайшовши тут тільки рідке волосся, не могли зігнути його і мусили всім своїм тягарем налягти на його карк. Тим часом два інші вхопили його за ноги і з

розмахом кинули його на дошку, що почала хитатися і котитися. Штовхаючи та копаючи, вони всунули голову в отвір, і все те серед такого замішання, з такою жорстокою дикістю, що виглядала, мов знівечення докучливого звіра, котрого треба було якнайшвидше позбутися. Ніж упав вниз з важким, глухим стукотом. Два довгі потоки крови бризнули з перетятих артерій, ноги задриґали судорожно. І більш нічого. Кат машинальним жестом потер собі руки, а один із помічників узяв відтяту, закривавлену голову до невеличкого коша, щоб покласти її до великого коша, до котрого одним розмахом дошки скинено вже тіло.

Ах, сей глухий стукіт, сей важкий удар ножа! Гійом почув, як він залунав далеко, по цілім кварталі нужди і праці, аж у нутро вбогих кліток, де тисячі робітників в отсій самій хвилі встають до тяжкої денної праці! Тут він набирає страшного значіння, сіє лютість проти несправедливости, божевілля мучеництва, болющу надію, що розлита кров прискорить побіду видідичених. А П'єр під час тої підлої товкітні, під час тої огидної різанини вбійчої машини почув, як більшає у нього ледова дрож, і йому нараз привиділося инше тіло, гарної, молоденької блондинки, котрій відломок бомби розірвав живіт, котра лежала простерта там, під склепінням брами коло палати Дювілляра. Кров текла з її ніжного тіла, так само, як ось тут бризкала з перетятої шиї. Кров за кров, се немов вічно сплачуваний довг людського нещастя, і ніколи чоловік не може викупитися від страждання!..

А понад площею, понад юрбою стояла незаколочена велика тиша ясного неба. Як довго тривала ся погань? Може, цілу вічність, в усякім разі, дві або три мінути. Вкінці народ прокинувся, стрепенувся, мов від сонної змори; у всіх тряслися руки, у всіх були бліді лиця, а в очах світилося співчуття, обридження і перестрах.

МІЩАНИН І СЕЛЯНИН

Нарис із повісти «Fécondité»

Місяці март і цвітень були прекрасні, і Маріяна дуже швидко приходила до здоров'я. Маленький домик, відлюдний і захований у зелені, оживлювався ненастанною радістю. Особливо кожда неділя, коли тато не йшов до бюра, була празником. У будні він виходив ще рано і вертав аж о сьомій, усе кваплячись, завалений працею. І хоча ся вічна біганина не псувала його доброго гумору, то на нього почали налягати турботи про будущину. Досі він не журився своїм скупим хазяйством. Він не почував ніякого бажання почестей ані багатства; він знав, що й його жінка, так само, як він, не знала иншого щастя, як тільки жити попросту, чесним життям у здоров'ї, спокої і любові. Та хоч і не марив він про могутність високого становища, про розкоші великого багатства, то проте запитував себе, як жити — нехай і найскромніше, — коли його сім'я буде розростатися ненастанно. Коли ще прибудуть діти, то що він зробить, яким способом здобути те, чого потрібно кождим разом, коли нові народини сплодять також нові потреби? Хто так плодить дітей, то в міру того, як отвираються маленькі ротики і кричать з голоду, повинен здобути нові джерела, витягати засоби з землі, під загрозою — підпасти під закид злочинної необережности. Чесний чоловік не може виводити дітей на волю долі, як птах, і лишати своїх писклят на траф щастя, на ласку инших. Отакі думки тислись йому до голови тим більше, чим тісніше робилося в домі по вродженні Жерве, так що Маріяна не знала, як звести кінці з кінцями і дотягти до кінця місяця, невважаючи

на всі чудеса ощадности. Треба було обміркувати найдрібніші видатки, ощаджувати масло, яким мащено хліб дітям, давати їм доношувати блюзочки до остатньої нитки. А для збільшення клопоту вони виростали з кождим роком і потребували все більше. Трьох хлопців прийшлось посилати до сільської школи в Жанвілі, і се ще не коштувало так багато. Але нáрік треба буде післати їх до ліцею, а звідки взяти на се грошей? Важке питання, раз у раз більша, невідступна турбота затемнювала потрохи чудову весну, що своїм лагідним подувом заквітчала широкі поля.

Найгірше було те, що Матвій був переконаний, що йому годі ждати якогось поліпшення на дотеперішнім становищі рисовника в фабриці Бошена. Навіть припускаючи, що колись йому подвоять пенсію, то все-таки тих 7 або 8 тисяч франків ще не дадуть йому змоги здійснити його мрії про численну сім'ю, що росте свобідно і безпечно, мов щасливий гай, завдячуючи свою силу, своє здоров'я, свою красоту тільки одній ласкавій матері землі, з якої черпає всі свої соки. Ось чому від хвилі повороту до Жанвіля земля притягала його, спиняла його в часі частих проходів, при котрих він снував неясні думки все ширше й ширше. Довгі хвилі він зупинявся перед ланом збіжжя, на окраїні густого ліска, на березі багновища, що своїми водами грало до сонця, або серед колючок каменистого перелога. В таких хвилях у його голові піднімалися всякі невиразні плани, необмежені мрії, такі широкі і такі дивоглядні, що він нікому ще не говорив про них, навіть своїй жінці. Адже ж певно його б висміяли! Він був іще в тій тривожній і трепетній порі, коли винахідники чують над собою перший подих свойого винаходу, хоч іще навіть його повний образ не зложився в їх душі. Чому ж би йому не звернутися до землі, до вічної живительки? Чому б не освіжити, не заплоднити ті величезні простори, ті ліси, ті перелоги, ті каменисті пустарі, що розляглись довкола нього і лежали пусткою? І коли слід тому бути, щоб кождий чоловік витворював своє багатство, здобував собі засоби до життя, то чому ж би й йому при вродженні кождої нової дитини не заплоднити новий лан плодючої землі, з якого б вона жила, не чинячи ніякого ущербу громаді? Се було все, нічого більше не зарисовувалося в його уяві, здійснення розвівалося, як гарний сон.

Сім'я Фроман уже добрий місяць жила на селі, коли Маріяна, зовсім одужавши, вийшла одного вечора аж на міст на Їезі, попихаючи перед собою возик з маленьким Жерве, щоб тут дожидати Матвія, що швидко мав вернути з Парижа. І справді, він прибув перед шостою. Вечір був гарний, і вона надумала зробити невеличке коліно і зайти до млина Лепайє внизу над рікою, бажаючи купити там яєць.

— Добре, — мовив Матвій. — Ти знаєш, що я дуже люблю сей старий романтичний млин. Хоча, проте, коли б він був мій, я зараз розвалив би його і збудував на його місці новий, з гарною машиною.

На подвір'ї старої будівлі, до половини покритої блющем і обвіяної казковою красою, з колесом, оброслим мохом, що дрімало серед водяних рож, вони застали мельника й мельничку. Він був рудий, високий і сухорлявий, вона також суха, також руда, як і він, обоє молоді і загартовані. Хлопчик Антось сидів на землі і своїми малими рученятами копав ямку.

— Яєць? — мовила мельничка Лепайє. — Дуже радо, панечко, — дещо певно знайдеться.

Але вона не квапилася і зирнула на Жерве, що спав у возику.

— А, се ваш остатній. А який товстенький та гарненький! Ну, ви не змарнували часу.

Але Лепайє не зміг здержати зневажливої усмішки і фамільярно, як селянин до міщанина, про котрого знає, що в нього грошей кури не клюють, він промовив:

— Ну, паночку, се вже їх у вас п'ятеро. А ми, бідолахи, не можемо позволити собі сього.

— Чому ні? — спокійно запитав Матвій. — Хіба ж ви не маєте отсього млина, не маєте поля, щоб було до чого приложити руки, які вам прибудуть, і подвоїти, потроїти ваші доходи?

Ті прості слова були, мов ляск батога, від якого Лепайє аж підскочив. Ще раз він вилив свою лютість. А, певно, що як що, а отсе старе калатало, отсей млин збагатить його, хоч не збагатив ні його діда, ні його батька! А оті поля — ну, гарне віно принесла йому жінка! Те поле, де ніщо не хоче рости! Хоч як ти скроплюй його своїм потом, а не видобудеш із нього й тільки, що коштує навіз і насіння.

— Та поперед усього, — відповідав Матвій, — ваш млин треба би направити, перемінити старий механізм, або, ще ліпше, завести гарну парову машину.

— Направити млин! Завести парову машину! Але ж се безум! І пощо ж сього? Адже й так я дармую цілими місяцями, відколи довкола майже не сіють збіжжя.

— А далі, — говорив Матвій, — ваші поля менше родять тому, що ви оброблюєте їх лихо, застарілими способами, недбало, без машин, без штучних навозів.

— Дайте мені спокій з тими машинами, з тими дурогрошами, що довели бідних людей до руїни! О, я знаю їх і рад би то побачити, як би ви вдали ліпше оброблювати сю землю, чи всилували б ви її дати вам більше, ніж вона хоче дати.

Він договорився до злості, зробився лютим і брутальним, докоряв мачусі-землі всім тим, у чому було винувате його лінивство і його упір. Він бував по світі, бився в Африці, ніхто не скаже, що прожив вік у своїй дірі, як дурна худобина. Але, вернувши з війська, він усе-таки знеохотився, зрозумівши, що хліборобству прийшов кінець і що воно ніколи не дасть чоловікові більше понад кавалок сухого хліба. Земля банкрутує, селяни вже не вірять їй, бо вона постарілася, запустіла, вичерпалася. Навіть сонце зробилося непевне, сніг паде в липні, громи б'ють у грудні, всі пори року переплуталися і засіви пропадають від самого початку.

— Ні, паночку, тут нема ради, все пропало. Земля, праця — все се ні на що. Нам приходить капут! Селянин працює до крайнього знесилля, а швидко не буде мати навіть води напитися. Оттим я радше волю кинутися в ріку, аніж старатися ще на одну дитину. Бо пощо плодити на світ жебраків? А наш Антось бодай буде мати із чого жити, коли лишиться один. Гляньте на нього, на Антося! О, клянусь вам, я не зроблю його селянином проти його волі. Коли схоче вчитися, схоче податися до Парижа, — їй-богу, я скажу йому, що має рацію, бо нема понад Париж, де крепкий і смілий хлопака може добитися щастя. Нехай продасть усе і нехай збирає жниво там, на тротуарі! Там ростуть гроші! Я й сам не можу віджалувати, що не подався туди шукати щастя, поки був час.

Матвій засміявся. Чи ж се не диво, що він, міщух, учений і титулований, пестить одну мрію, щоб вернути до землі, спільної матері всякої праці і всякого достатку, а сей селянин, син селянина, проклинає, зневажає ту землю і не має любішої думки понад ту, щоб його син покинув її? Ніколи ще так сильно не вдарила його ся характерна суперечність, отся нещаслива втека з сіл до міст, що збільшується з року на рік, знесилює і руйнує весь народ.

— Ви несправедливі, — мовив він веселим тоном, щоб відняти розмові дразливий характер. — Не дорікайте землі, вона стара любка і помститься на вас. Коли б мені бути на вашім місці, я мав би від неї все, чого б хотів, якби тільки подвоїв старанність. Вона й сьогодні така ж, яка була першого дня, велика, плодюча мати; вона все ще приносить стосотні плоди, коли приляжеш до неї з любов'ю і силою.

Але Лепайє не хотів навіть слухати і підняв кулаки.

— Ні, ні, досить мені її, сеї відьми!

— І знаєте, — мовив далі Матвій, — одно мені дивно, що досі ще не знайшовся розумний та відважний чоловічок, щоб привів до пожитку всю отсю величезну запущену посілість, отсей Шантеблед, із якого старий Сеґен бажав колись зробити королівську домену. Тут є широкі нетикані площі, приліски, що треба б подекуди вирубати, пустарі, що легко можна би повернути під управу. Що за гарна задача, яке поле для людської творчости!

Одну хвилину Лепайє стояв, мов остовпілий. Потім почав знов кпити.

— Але ж, мій любий паночку, ви божевільні — даруйте за слово!.. Повернути Шантеблед під управу, привести до пожитку отсі каменисті толоки, втелющитися в отсі багновища! Гай, гай! Закоплете тут міліони, а не зберете й кірця вівса. Се проклятий закуток! Мій дід бачив його таким, як є тепер, і мій правнук буде його бачити таким самим. Т-те, я не цікавий, але дуже рад би бачити такого дурня, що зважився б на таке безумство. Можна сказати наперед, що вліз би в порядну розчину.

— Мій Боже, хто знає! — спокійно відповів Матвій. — Треба тільки любити, і тоді чоловік може творити чуда.

Мельничка принесла тим часом кільканадцять яєць і стояла, як свічка, перед своїм мужем, з подивом слухаючи.

як він мудро вичитує міському панові. Вони обоє зовсім були згідні в захланній злобі на те, що не можуть загрібати лопатою грошей без тяжкої праці, згідні в своїй амбіції — зробити свойого сина паном, бо тільки пан може бути багатим. Тож коли Маріяна прощалася, поклавши яйця під подушку у возику Жерве, мельничка з гордощами показала їй свого Антося, що, викопавши ямку, плював до неї.

— О, він дуже здібний! Він уже розбирає літери, і ми дамо його до школи. Коли вдасться в свойого татуся, то певно не буде дурний.

Минуло з яких десять день. Була неділя. Матвій з Маріяною і дітьми був на прогульці, і тут йому прийшла остання об'ява, немов розблиск могутнього світла, що мав дати напрям цілому його дальшому життю. Вони вийшли, щоб пробути надворі ціле пополудне і з'їсти підвечірок на вільнім повітрі, в чистім полі, серед високої трави. Походивши по лісових стежках, пройшовши кілька полянок, поблукавши по толоках, вони вийшли на край лісу і розсілися під дубом. Відси їм було видно розлогу околицю від невеличкого павільйону, старого збірного пункту для мисливих, що дотепер був їх мешканням, аж геть-геть до села Жанвіля. Праворуч розляглася велика багниста площа, від котрої хилилися вниз широкі, висохлі і безплодні збочі, що йшли, мов хвилі, і губилися ліворуч. За їх плечима піднімався ліс, поперетинаний глибокими ярами, порозділюваний полянами і лугами, яких ніколи не доторкалася коса. А довкола них ані духу, тільки сама отся природа, полишена в дикім стані, в своїй спокійній величі, під блискучим сонцем чудового цвітневого дня. Здавалося, що всі ті нагромаджені соки роздувають землю, мов невідоме, підземне озеро, котрого хвилі чутко хлюпають у могутніх деревах, у буйних ростинах, у непрохідних гущавинах будяків та кропиви, що покривали землю. Запах незаспокоєної любови, могутній і різкий запах ішов із усіх тих речей.

— Не відбігайте дуже далеко, — крикнула Маріяна дітям. — Ми посидимо під отсим дубом і швидко будемо їсти підвечірок.

Блез і Дені побігли вже, а за ними Амбруаз, бавлячись у перегони; тим часом Роза кликала їх, гніваючися і бажаючи, щоб бавилися зриванням квіток. Вони були п'яні чис-

тим повітрям, бігали серед бур'яну, що досягав їм до голів, немов маленькі фавни*, розпущені серед корчів. Потім вернули і почали складати букети. Потім знов кинулися в перебіганку, старші брати взяли малу сестричку на плечі, і гей же, в шаленій погоні!

Але під час сеї довгої вже прогульки Матвій був якийсь не при собі, блукаючи очима довкола. Часом Маріяна забалакає до нього, а він не чує, поринаючи в мріях перед тим запущеним полем, перед якимсь закутком лісу, зарослого хащами, перед якимсь джерелом, що, джуркотячи, губилося в багнюці. Та проте вона почувала, що у нього в душі не було байдужости ані суму, бо, вертаючи до неї, він усміхався своїм добрим, ніжним усміхом. Вона сама висилала його не раз для його добра проходитись отак по полю, навіть самого; а коли догадалася, що в ньому відбувається глибокий перелом, то з довір'ям ждала, аж сам він заговорить.

Та ось, коли він знов попав у свої мрії, роздивляючи очима різні роди земель, розкинені на тім величезнім просторі, вона легенько скрикнула:

— О, поглянь лише! Поглянь!

Вона лишила була під великим дубом маленького Жерве в його возику серед буйного бур'яну, в якому поринали колеса. І поки вона приготовлювала підвечірок у невеличкій срібній молочниці, побачила нараз, що дитя піднялс головку і повело очицями за її рукою, в якій іскрилося дс сонця блискуче срібло. Вона ще раз повторила той рух, і знов дитина повела оченятами за тою зіркою, якої блиск уперве зайснів у сумерках її життя.

— О, ніхто не скаже, що я помиляюся, що забираю собі щось у голову. Але він бачить виразно, се певне! Моя душенька люба! Мій скарб дорогий!

Вона кинулася до нього і почала цілувати його з радости за сей перший погляд. І се була заразом радість першого усміху.

— Ади, ади! — промовив і собі ж Матвій, що нахилився поруч з нею, спонуканий тою самою радістю. — А ось він і всміхається до тебе! Чи бач! Як тільки такий хлопчука почне бачити виразно, так зараз і починає сміятися!

Вона й собі ж вибухла голосним сміхом.

— Твоя правда! Він сміється, сміється! Ах, який він гарненький! Ах, яка я щаслива!

І мати, і батько сміялися разом щасливим сміхом перед тою дитячою усмішкою, ледве ще видною, перелетною, мов легесенька зморщинка на чистій джерельній воді. В своїй радості Маріяна покликала четверо інших, що катулялися в траві серед свіжого листя.

— Ану, Розо! Ану, Амбруазе! Ану, Блезе і Дені! Вже пора, ходіть на підвечірок!

Вони збіглися, і підвечірок заставлено на м'якій мураві. Матвій розв'язав кошик, що був завішений спереду на малім возику, мати винимала з нього шматки хліба з маслом і почала роздавати. Настала глибока мовчанка, всі четверо кусали здоровими зубами і ковтали зі здоровим апетитом, так що любо було дивитися. Але ось почувся ще один крик: се панич Жерве нетерпливився, що йому не услугують насамперед.

— Ах, так, се правда! Я й забула про тебе! — промовила радісно Маріяна. — Ну, ну, твоє не втече... Отвори свій дзьобик, мій любчику.

І простим, спокійним рухом вона широко розщепила на собі корсетку і відслонила свої білі груди, м'які, мов шовк, у котрих молоко перло аж до рожевої пипки, немов пупінок, що ним кормиться цвіт життя. Вона вчинила се в світлі сонця, що обливало її золотом, перед лицем сього широкого поля, що гляділо на неї, без сорому і без найменшого занепокоєння з причини сього обнаження. Адже ж і земля не криється, ростини і дерева не криються, наповняючись соками. Потім, сівши серед високого зільниччя, вона майже сховалася серед сеї буйности, серед того щедрого розросту цвітневих сімен. А тим часом дитина, з голими і свобідними грудьми, смоктала довгими струмочками тепле молоко так, як оті незлічимі ростини ссали життя з землі.

— А то зголоднів! — скрикнула вона. — Ну, лише не кусай так сильно, ти, мала ненажеро!

Але Матвій усе ще стояв очарований першим усміхом дитини, радуючися тим сильним голодом, тим молоком, що плило по світі, тими шматками хліба, що їх поїдали инші. І знов на нього найшла його творча мрія, і йому вирва-

лася з уст ідея будущини, що заполонила його і що досі він нікому ще не говорив про неї.

— Ну, саме пора тепер узятися мені до діла, заснувати своє королівство, коли хочу, щоб оті діти мали що їсти і на чому рости. Та треба думати й про тих, що ще прийдуть, що будуть роздовжувати наш стіл з року на рік. Хочеш се знати? Хочеш, щоб я сказав тобі?..

Вона підвела очі і ждала всміхаючись.

— Так, скажи мені свій секрет, коли прийшла пора. О, я догадуюся давно, що ти носишся з якимсь великим планом. Але я не випитувала тебе, а ждала.

Він не відповів навпростець, бо нагла згадка наповнила його обуренням.

— А знаєш, той Лепайє, се лінюх і дурень, хоч удає хитрого. Чи ж є глупіше святокрадство, як оте міркування, що земля стратила свою плодючість, що вона ось-ось має збанкрутувати, вона — вічна мати, вічне життя! Вона мачуха, але тільки для злих синів, для нездар, для тупиць, для безглуздих, що не вміють любити ані оброблювати її. Але коли до неї прийде син розумний, що візьметься до неї поважно, віддасться їй увесь, зуміє оброблювати її всіма способами нової науки, користуючися досвідом, — побачите, як вона прокинеться і плодитиме ненастанно, покриваючися безмірним жнивом. Ах, говорять по селах, що отся домена Шантеблед ніколи не плодила і не буде плодити нічого, крім будяків. Ану, побачимо! Нехай тільки прийде відповідний чоловік, і він перемінить її і сотворить нову землю, повну радости і багатства.

Потім, обернувшися живо, він простягнув руку і показував за чергою ті точки, про які говорив.

Отам узаді розляглося більше двохсот гектарів чагарника, що доходять аж до фільварків Марейля і Лільбона. Вони поперетинані полянами прекрасної землі, що лучаться широкими ярами; з них легко зробити пречудові пасовиська, бо там джерел багато. Та головно ті джерела — отам направо їх так багато, що вони забагнили всю кітловину і творять декуди озерця, порослі тростиною і осокою. Подумай же собі смілого чоловіка, завойовника і культиватора, що осушив би сей терен, відпроваджуючи з нього надмірну воду при помочі кількох каналів, які не трудно

було б поробити, — і ось тобі здобуте величезне поле, здатне до управи, де збіжжя росло би надзвичайно щедро. Та се не все. Лишається ще оте поле перед нами, оті легкі склони, від Жанвіля до Старого Замчища, он там, унизу, ще двісті гектарів, що лежать майже пусткою задля сухости і худого каменистого ґрунту. А се ж проста річ, досить тільки взяти отам угорі джерела і ті багонні води і повернути їх сюди, розілляти їх по тих безплодних склонах, що помалу зробляться страшенно родючими. Я все те оглянув, усе обміркував, і бачу тут перед собою, низько цінуючи, п'ятсот гектарів ґрунту, з якого відважний підприємець може зробити найпліднішу домену. Се ж ціле хлібне царство, цілий новий світ, який можна сотворити працею при помочі добродійної води і нашого батька сонця, вічного джерела всякого буття.

Маріяна гляділа на нього із подивом, а він тремтів, зворушений могучістю своїх мрій. Але вона злякалася таких величезних планів і не могла здержатися від окрику тривоги та розсудку.

— Ну, ну, сього замного! Бажаєш неможливого. І як тільки ти можеш думати, що все се колись буде наше, що наш маєток розшириться на всю околицю! А скільки ж то капіталів, скільки рук треба на таке завойовання!

Він хвилю стояв німий, прокинувшись від потрясення і вернувши до дійсности. А потім почав сміятися своїм розумним і тихим сміхом.

— Твоя правда, я літаю в снах, говорю дурниці. Моя амбіція не йде ще так далеко, щоб я забагав бути королем Шантебледа. Та проте все, що я говорю — правда. І що ж у тім злого — думати про великі плани і додавати собі відваги і надії? Наразі я наважився попробувати управи — о, в скромнім розмірі, на кількох гектарах, які, надіюсь, Сеґен відступить мені дешево разом з невеличким павільйоном, у якому ми живемо. Я знаю, що його посілість, ув'язнена арендою ловецтва, недогідна йому. А потім побачимо, чи земля полюбить нас і пригорнеться до нас так, як ми пригортаємося до неї. Сміло, сміло, кохана жінко, давай поживу сьому малому ненажері, а ви, мої любі, їжте, і пийте, і вбивайтеся в силу! Земля належить до тих, у котрих є здоров'я і котрих багато!

Блез і Дені замість відповіді взяли собі ще по шматкові хліба з маслом, а Роза випила чарку води, закрашеної вином, яку подав їй Амбруаз. Але головно Маріяна була символом цвітучої плодовитости, джерелом сили і зросту, з тими відкритими грудьми, з яких Жерве насисався досхочу. Він тягнув так сильно, що чути було цмокання його уст, мов тихеньке булькотання джерела при самій норі, тоненького струмочка молока, що мусив усе більшати і зробитися рікою. І мати чула, як довкола неї всюди булькотало те джерело і розливалося. Се ж не сама вона кормила; цвітневі соки наливали кожду скибу, тремтіли в гильках дерев, піднімали вгору всі трави, серед яких поринала вона. І під собою, в лоні ненастанно плодючої землі вона чула ті струмки соків, що обгортали, наповнювали її, що й її грудям давали молока в міру того, як воно спливало в дитяче горло. Се була та молочна ріка, що пливе в жилах світу, ся вічна ріка життя, що плодить вічне жниво живих творів. І серед того любого весняного дня оте блискуче, співуче, пахуче поле все купалося в ньому, величаючися красою матері, що, розікривши груди проти сонця, перед лицем широчезного горизонту кормила свою дитину.

ПРАВДА

Виємки з остатньої повісти Еміля Золя

I

Вчора, в середу вечором, прибув Марко Фроман, учитель із Жуанвіля, з жінкою Жанвієвою й донечкою Луїзою до Майбуа, щоб тут, як щороку, провести місяць вакацій у бабки й матері своєї жінки, у пані Діпарк і пані Бертеро, чи то пак у «двох дам», як їх звали в містечку. Майбуа, повітове місто з 2000 мешканців, було віддалене лише 10 кілометрів від села Жуанвіля і лише шість кілометрів від Бомонта, великого й старого університетського міста.

Серпень почався нечуваною спекою. В неділю, в часі роздавання нагород у школі, розгулялася страшенна буря; та й остатньої ночі перейшов уливний дощ, а повітря все ще не освіжилося і стояло важко та парно під олов'яним небом. Обі дами, що встали о шостій, щоб заздалегідь поспіти на службу Божу о сьомій, сиділи вже в їдальні в партері, дожидаючи молодих подругів, та ті, мабуть, не квапились.

На столі, накритім білою цератою, стояли вже готові чотири філіжанки, і отсе війшла Пелажі, невеличка рудоволоса служниця з великим носом і тонкими губами, з машинкою до кави в руках. Вона служила вже 20 літ у пані Діпарк і могла позволити собі дещо.

— Гарно! — воркотіла вона. — Коли кава вистине, то я тому не буду винна.

І воркотячи сердито під носом, вернула знов до кухні.

— Але ж се непростимо, — промовила гнівно й пані Діпарк. — Можна б подумати, що Марко робить се навми-

сне, щоб ми запізнювались на богослуження, кілько раз він тут.

— Може їм буря вночі не дала спати. Я вже перед тим чула, як вони ходили по кімнаті, — мовила лагодячи пані Бертеро.

Пані Діпарк мала 63 роки. Була се висока особа з дуже ще чорним волоссям, з холодним, правильними зморшками поораним лицем, строгими очима і приказуючим носом. Довгі літа провадила вона на площі Св. Максентія, напроти катедри в Бомонті, торгівлю модними товарами «під ангелом-хранителем». Та по наглій смерті мужа, що — говорено — була спричинена банкрутством одного католицького банку, вона нарозумилася настільки, що спродала склеп і, маючи коло 6000 франків ренти, оселилася в Майбуа, де в неї був невеличкий домик. Від того часу минуло вже близько 12 літ, а її дочка, пані Бертеро, також повдовівши, швидко й собі ж оселилася тут зі своєю, тоді 11-літньою донечкою Жанвієвою. Нагла смерть зятя причинила старшій дамі нового клопоту. Він був урядником при фінансах; вона, нерозумна, вірила в його будущину, та отсе він умер у бідності, лишивши на її старунок жінку й дитину. Відтоді обі вдови жили в малім, понурім домику без радощів, самітньо, віддаючись виключно набожності. Лиш пані Бертеро, висока, темноволоса дама, подібна до матері, з журливим та заляканим поглядом, яку муж ніжно любив, заховала в серці солодкі спомини про той короткий час життєвих радощів і щастя, і по її зів'ялих губах блукав иноді неясний усміх безнадійної туги.

Приятель покійного Бертеро, іменем Сальван, колишній учитель у Бомонті, тоді інспектор початкових шкіл, пізніше зроблений директором учительської семінарії, всватав Жанвієву, якої був опікуном, за Марка Фроман.а. Бертеро, вільнодумець, не ходив до церкви, але жінці не боронив ходити, а иноді в ніжній поблажливості й сам відпроваджував її на службу Божу. А Сальван, ще більший вільнодумець, що вірив лише в науково доказані правди, в приятельській нерозвазі впровадив Марка в сю побожну родину, не багато турбуючись конфліктами, які могли з сього виринути. Протягом трьох літ від часу свойого шлюбу Жанвієва, колись одна з найліпших учениць у візитки у

Бомонті, цілком зайнята любов'ю до свойого мужа, справді почала чимраз більше занедбувати релігійні обов'язки, так що тепер уже й не молилася. Пані Діпарк була за се дуже недобра, хоча молода жінка, пробуваючи на вакаціях у Майбуа, совісно ходила з бабкою до церкви. Але невмолима старушка, що ніяк не хотіла згодитись на шлюб Жанвієви з Марком, сердилась дуже на нього, закидаючи йому, що відчужив від неї душу її внучки.

— Три чверті на сьому! — промовила вона знов, почувши биття годинника на близькій вежі. — Ніяк не поспіємо впоратись на час.

Вона приступила до вікна і гляділа на площу Капуцинів. Малий домик стояв на розі тої площі й церковної вулиці. Він мав лиш один поверх; у партері ліворуч і праворуч від коридору були їдальня й гостинна; кухня й пральня містилися ззаду, виходячи на вогке, темне подвір'я; на поверсі були направо два покої пані Бертеро; нарешті, під самим дахом, насупроти покоїка Пелажі були ще дві маленькі кліточки, де жила Жанвієва ще малою дівчинкою і де радісно приміщувалася й тепер, коли зі своїм мужем прибувала до Майбуа. Але яка ж олов'яна тиша, яка вогка сутінь стояла у всіх кімнатах того малого домика! Церковна вулиця, що починалася біля парохіяльної церкви св. Мартина, була така вузенька, що возом годі було їхати по ній, і вічний сумерк стояв навіть у полудне над старими, занедбаними фасадами її домів і над мостовою з нетесаних круглякiв, куди служниці й господині просто виливали помиї з кухонь. А на північ простяглась гола площа Капуцинів, загороджена високим причілком старого монастиря, де жили капуцини на спілку з «братами християнської школи»: капуцини обслугували велику й гарну каплицю, а боніфратри вдержували дуже многочисленну школу в бокових забудованнях монастиря.

Пані Діпарк гляділа коротку хвилю на безлюдну площу, тиху, як церква, куди лише нечутними кроками пересувалися побожні, темні постаті, а тільки в певних годинах дня її оживлював рій шкільної дітвори. Звільна прогомоніли удари дзвона в лінивому повітрі, і стара ще з більшою нетерплячкою обернулася, коли двері відчинились і ввійшла Жанвієва.

— Нарешті! — мовила бабка. — Снідаймо ж живо. Година вибила вже.

Жанвієва, висока, стрункa блондина з препишним волоссям і лицем, повним життєвої охоти та веселости, що його унаслідила від батька, засміялася дитинячим сміхом, який лишився їй ще й на двадцять першім році, і показала блискучі, білі зуби. Та пані Діпарк наново наморщила чоло, коли побачила, що Жанвієва сама.

— Що, Марко ще не готов?

— Зараз прийде, бабусю; він приведе Луїзу.

Вона обняла матір, що сиділа мовчки, і защебетала, як то весело їй, заміжній жінці, бачити себе знов у домі, де прожила дитячі літа. Старенька, люба площа Капуцинів, де вона знає кождий камінчик і де кождий космик трави мов рідний їй! І поки вона, весело щебечучи для заповнення прикрої хвилі, стояла при вікні з радісними окликами, побачила, як площею проходили дві знайомі чорні постаті.

— А бач, отець Филип і брат Фульґенцій! А вони куди се так рано?

Два священики йшли звільна невеличкою площею і, бачилось, заповняли її понурістю своїх ряс під навісом низького, важкого та хмарного неба. О[тець] Филип, мужицького роду, плечистий, з круглим червоним лицем, випуленими очима, великим ротом та широкими вилицями, чоловік 40-літній, був префектом студій у інституті в Вальмарі, прегарній маєтності єзуїтів, недалеко від Майбуа. Брат Фульґенцій, невеличкий чорноволосий сухоребрий чоловік таких самих літ, був зверхником над трьома иншими братами, що разом із ним держали школу. Говорили, що він був нешлюбним сином одного лікаря-психіятра, який і сам умер, збожеволівши, і служниці, — нервовий, дразливий чоловік, непосидюча, амбітна голова. Він голосно і з живими рухами переконував про щось свойого товариша.

— Сьогодні пополудні роздаватимуть надгороди в школі, — пояснила пані Діпарк, — і о[тець] Филип, щирий прихильник шановних братів, робить їм ту честь і сам роздає надгороди. Він, певно, вчора прибув сюди з Вальмарі і йде отсе з братом Фульґенцієм, щоб обговорити з ним іще деякі зарядження.

Її слова перервала поява Марка, що нарешті прибув, несучи на руках дволітню Луїзу, яка, обхопивши його за шию обома ручками, радісно сміялась та кричала.

— Гоп-гоп-гоп! гоп-гоп-гоп! — кричав Марко, входячи. — Ми їдемо залізницею. Швидше вже годі прибути.

Марко Фроман був не так великого росту, як його брати Матвій, Лука й Іван, з вужчим, подовгастим лицем, над яким панувало високе чоло, чоло Фроманів. Та що особливо ціхувало його, се були його очі, ясні, лагідні очі, що зазирали аж до дна душі, і темний, м'який, чарівний голос, що захапував духу й серце. Вуси й рідкі фаворити відслонювали трохи повні, але різкі, добрі уста. Як усі сини П'єра й Марії Фроманів учився він ремесла — літографії; маючи сімнадцять літ, він одержав визволення і прийшов до Бомонту, щоб там докінчити свойого образования при великій літографії Папон-Ларош, що майже для всіх шкіл Франції достарчала атласів та шкільних мап. Але тут у нього перемогло замилування до вчительства так, що він здав вступний іспит до вчительської семінарії в Бомонті, яку й закінчив, маючи 20 літ, і одержав свідоцтво дозрілости та кваліфікацію на молодшого вчителя. Здобувши пізніше ще й цертифікат здібности на вчителя та ставши дефінітивним учителем у Жуанвілі, він на 27-ому році оженився з Жанвієвою завдяки запомозі свойого приятеля й опікуна Сальвана, що впровадив його до дому двох дам і щиро радувався та зворушився пишним розцвітом любови обоїх молодят. І отсе вже три роки жили Марко й Жанвієва в своїм селі, що мало ледве 800 мешканців, невважаючи на вбожество й обмеження, невважаючи на заводові прикрості, жили веселі й щасливі своєю молодою любов'ю та обопільним посіданням.

Пані Діпарк охолодила веселість батька й дитини поважним докором.

— Ну, та й залізниця! Вона помаліша, ніж поштові фургони за моїх молодих літ! — мовила вона. — Квапмося, бо напевно прийдемо вже запізно.

Вона сіла за стіл і вже наливала молоко до філіжанок. І поки Жанвієва уставлювала високий стільчик малої Луїзи між собою й своєю матір'ю, мовив Марко весело, ніби звиняючись:

— Я задержав вас, правда? А сьому тільки ви винні, бабусю, бо у вас так чудово спати, серед того спокою, що тут панує.

Пані Діпарк пила каву і не вдостоїла його ніякої відповіді. Лиш пані Бертеро, що спочивала сумовитим поглядом на своїй доньці, щасливій жінці й матері, прояснила лице слабою усмішкою. І немов мимохіть, оглянувшися звільна довкола, сказала тихим голосом:

— Ах так, спокій! Чоловік навіть не чує, що жиє на світі.

— А проте, — говорив далі Марко, — чули ми вночі коло десятої якийсь галас. Жанвієва не могла надивуватися: на площі Капуцинів нічний галас!

Але сим старанням, сказати щось жартливого, Марко ще гірше попсував справу. Бабуня відповіла з ображеною міною:

— Се, певно, люди йшли з каплиці Капуцинів. Учора вечором о десятій правилася суплікація до найсвятішого сакраменту, а шановні брати водили туди тих із своїх учеників, що сього року приймали причастя. Ну, а виходячи з церкви, діти трохи балакали та сміялися. В усякім разі се ліпше, як ті погані діточі гри без моральности й релігії.

Ніхто не відповідав на се, і в кімнаті залягла неприємна тиша, серед якої чути було лише калатання ложок у філіжанках. Се була стріла на Маркову школу, на його світське навчання та на ті «погані» забави. Та Жанвієва кинула на нього благальний погляд, і він переміг свою дразливість і, обертаючись до пані Бертеро, почав швидко знов говорити, оповідав про своє життя в Жуанвілі та про своїх учеників із замилуванням учителя, що в своїм заводі знаходить джерело вдоволення й радости.

В тій хвилі тишу пустого, понурого кварталу знов перервав голос дзвонів, що звільна, жалібно лунав у душнім повітрі.

— Остатнє дзвонення! — скрикнула пані Діпарк. — Я ж казала, що ми вже не поспіємо!

Вона встала і гонила до поспіху дочку й внучку, що ще не подопивали кави, коли в тім знов увійшла Пелажі, бліда, вся тремтячи, з аркушем газети «Малого бомонця» в руці.

— О пані, то щось страшне, жасне! Рознощик газет говорить...

— Що таке? Говори-бо!

Служниця не могла прийти до себе.

— Отсе тільки що... знайдено малого Зефірина, братанка сусіднього вчителя... в його покоїку... замордованого.

— Що? Замордованого?

— Так, пані, задушеного... і в сорочці... і всякі огидності поповнено на ньому...

Всі перелякалися, навіть пані Діпарк жахнулася.

— Малий Зефірин, братанок жидівського вчителя Симона, такий горбатенький, але дуже гарний хлопчик! Він був католик, бідненький, і ходив до школи до боніфратрів, і певно був у церкві вчора вночі, бо недавно уперве приступав до причастя. Ох, лишенько! То вже, мабуть, є такі родини, що на них тяжить якесь прокляття.

Марко слухав переляканий, одубілий. І нараз промовив пристрасно, забуваючи себе самого:

— Вчителя Симона я знаю дуже добре. Він лише двома роками старший від мене і разом зо мною був в учительській семінарії. Се ясна голова, ніжне серце, як рідко. Се бідне дитя, того католика-братанка він узяв до себе з милосердя і з рідкою сумлінністю посилав його до школи до боніфратрів. А тепер на́ тобі, таке страшне нещастя!

Він схопився з крісла, тремтячи зі зворушення.

— Біжу до нього! Мушу побачити, що там сталось, і, коли можна, допомогти йому в його турботі.

Але пані Діпарк ледве й слухала його. Вона напоминала паню Бертеро та Жанвієву до поспіху, так що вони ледве встигли повкладати капелюхи, і побігла з ними до церкви. Остатній голос дзвонів прогомонів, і душна тиша знов залягла на пустім околі площі Капуцинів. Марко передав малу Луїзу під догляд Пелажі і також вийшов із дому.

Новозбудована школа в Майбуа, зложена з двох окремих крил, одного для хлопців і одного для дівчат, стояла при площі Республіки, насупроти також нового і в тім самім стилі збудованого ратуша. Оба будинки, блискучо-білі, якими гордилось ціле містечко, розділені були один від одного головною вулицею, що йшла поперек площі і виходила одним кінцем на гостинець, що вів до Бомонта, а дру-

гим — до Жуанвіля. Ся вулиця, при якій трохи далі внизу стояла також парохіяльна церков св. Мартина, була головною артерією комунікації та торговлі в містечку і весь день оживлювалась численними возами та пішоходами. Але за школою панувала самота й тиша, і між плитами тротуара виростала трава. Бокова вуличка, при якій стояли лише плебанія та торгівля папером пань Мільйом, вела з сього тихого кута площі Республіки на площу Капуцинів. От тим-то Марко за кілька хвиль ходу був уже на місці.

Оба подвір'я шкільного будинку припирали до бокової вулички, відділені одно від одного двома вузькими огородцями, з яких один був призначений для вчителя, а другий — для вчительки. В партері того крила, де була хлоп'яча школа, зумів Симон відділити одну кімнатку, в якій і помістив малого Зефірина. Хлопчик був братанком його жінки Рашелі, з дому Леманівни, а внуком убогого жидівського кравця Лемана, що разом зі своєю жінкою жив у нужденнім домику при вулиці Крутій, найнужденнішій вулиці в цілім Майбуа. Батько, Данієль Леман, десятьма роками старший від своєї сестри Рашелі, з фаху механік, оженився був з любови з католичкою, сиротою Марією Прініє, що була вихована монахинями, а потім стала кравчинею. Молодята любилися дуже сердечно, а коли народився малий Зефірин, його не хрестили і виховували без ніякої релігії, бо батько й мати з делікатности не хотіли присвоювати його жадне своєму Богу. Але по шістьох літах Данієля постигла страшна смерть: колесо машини вхопило його й потрощило перед очима жінки, що якраз принесла була йому полуденок. Пригноблена сим страшним ударом, віпхнена назад у погляди своїх дитячих літ, Марія бачила в своєму нещасті кару Божу за те, що вийшла заміж за жида, дала хлопчика охрестити і віддала його в школу боніфратрам. Та в тім часі показалося і виступало у хлопця чимраз більше дідичне каліцтво: він згорбатів; і мати, що надармо боролася зі своїм серцем, яке не покидалося споминів про коханого мужа, бачила в тім нову, невмолиму кару Божу за свій гріх. Журба, ненастанна таємна боротьба в її душі, надсильна праця звалили її нарешті з ніг, і вона вмерла, коли Зефіринові було 11 літ і він приготовувався до першого причастя. Тоді Симон, хоч сам бідний, узяв хлопця до

себе, щоб він не був тягарем родичів його жінки, і в своїй доброті та толеранції вдоволявся тим, що давав йому удержання, позволяючи йому приступати до причастя і ходити далі до школи боніфратрів.

Кімнатка, в якій жив Зефірин, перед тим комірка, що була приладжена для нього бідненько, але чисто, мала лиш одно вікно, мало що вище як мостова суміжної вулиці; воно виходило на найвідлюдніший кут площі за школою. І коли того рана Міньйо, молодший учитель, що жив на першім поверсі, коло сьомої години сходив униз, побачив, що вікно було відчинене нарозстіж. Міньйо, селянський син, вступив до вчительської семінарії в Бомонті так само, як був би вступив до духовної семінарії, попросту лиш на те, щоб уникнути важкої селянської праці. Він був білявий, з коротко обстриженим волоссям і з широким віспуватим лицем, що надавало йому прикрий вираз; та в суті був се незлий чоловік, навіть добродушний, лиш усе дбалий про те, щоб не зашкодити своїй кар'єрі. Хоч мав 25 літ, він не квапився женитися, але зволікав із сею, як і зі всякою иншою справою, готов ухопити всяку нагоду, яку наверне йому доля. Пристрасний риболов, він уживав тих перших вакаційних днів на те, щоб ловити рибу в Вервіллі, річці, що перепливала поза фабриками Майбуа, і власне, в блузі й солом'янім капелюсі, з вудкою на рамені вибрався був іти з дому. Та тут здивувало його широко отворене вікно Зефіринове, хоча хлопець звичайно вставав дуже вчасно, і він підійшов та зазирнув до кімнатки.

Та заледве вчинив се, задеревів з переляку і крикнув:

— Мій Боже! Бідна дитина! Мій Боже, мій Боже, а се що таке? Яке ж страшне нещастя!

В малій кімнатці, оббитій ясними тапетами, панував іще спокій, тиха атмосфера щасливого дитинства. На столі стояла мальована статуетка Пресвятої Діви, обік лежали книжки, кілька образків святих, усе чистенько поскладане в порядку. Мале біле ліжко було нетикане, хлопчик іще не лягав спати. На помості лежало лиш одно перевернене крісло. А обік нього, на ліжнику, лежало худеньке тіло бідного малого Зефірина, в сорочці, з посинілим лицем, із слідами проклятої руки вбійці на шиї, за яку його задушено. Роздерта сорочка відслонювала також хребетний стовп,

його каліцтво, видне тим виразніше, що ліве рам'я було заложене догори поза голову. І невважаючи на синяву труп'ячу блідість, вказувало те личко ще всю свою принадну красоту. Се була правдива голівка ангела, з білявим, кучерявим волоссям, що обрамовувало ніжне дівоче личко з синіми очима, тонким носом і прегарними дрібними устами, що при усміху творили ямочки на щоках.

Поражений страхом та переляком Міньйо не міг нічого сказати крім окриків:

— Мій Боже! мій Боже! Страшенно, страшенно! Гей, на поміч! Чи нема там нікого?

Панна Рузер, учителька, почула крик і надбігла. Вона вчасним ранком вийшла була в огородець, щоб глянути на свою салату, що гарно росла від уливних дощів. Вона мала 32 роки, була висока й статна, але негарна, з рудавим волоссям, круглим, пстругльоватим лицем, великими сірими очима, блідими губами й острим носом, що освідчив про її жорстку, хитру й зажерливу вдачу. Хоч не дуже принадна, вона була, як говорено, на добрій стопі з інспектором елементарних шкіл, красавцем Морезеном, і се причинялось їй до авансу. Зрештою, була вона дуже покірна міському парохові аббе Кандьєнові, а також капуцинам і боніфратрам і особисто водила своїх учениць на катехізацію та на релігійні вправи. Коли побачила страховище, розсипалась і вона окриками переполоху.

— Господоньку святий, змилуйся над нами! Се ж убійство, душогубство! Ай, Господоньку милосердний!

Та коли Міньйо кинувся крізь вікно влізти до покою, вона зупинила його.

— Ні, ні, не лізьте! Треба вперед оглянутись, покликати людей.

Коли панна Рузер оглянулась за підмогою, побачила о[тця] Филипа і брата Фульґенція, що надходячи з площі Капуцинів, де Жанвієва й обі дами бачили їх у переході, власне, виходили з вузької вулички. Вона підняла руки до неба, немов сам Бог отсе з'явився їй.

— О, шановний панотче, шановний брате, ходіть швидко, швидко, тут лихо скоїлось!

Оба духовні надбігли і аж дрогнули, побачивши страховину. Енергічний і розумний отець Филип стояв німо, а вразливий брат розсипався пристрасними окриками.

Ах, бідна дитина! Що за огидний злочин! Така тиха, добра дитина, найліпший з усіх наших учеників, і такий побожний, такий гарячий у релігії. Але годі ж нам стояти тут надворі, мусимо поглянути, як се там сталося.

Панна Рузер не сміла вже тепер зупиняти їх, і брат уліз до кімнати вікном; за ним уліз також отець Филип, який, побачивши обік трупа клубок паперу, підняв його зараз. Учителька лишилася надворі, більше з обережности, ніж зо страху, і хвилю задержала ще й Міньйота. Що могли собі позволити слуги Божі, се було, може, недозволене для простих учителів. І ось поки брат з новими окриками сильного зворушення нахилився над непорушним тілом, не доторкаючись його, розвинув о[тець] Филип, усе ще не кажучи ані слова, зімнятий у клубок папір і, бачилось, уважно придивлявся йому. При тім він обернувся до вікна плечима, так що видно було рухи його ліктів, але не видно паперу, а тільки чути було його шелест. Се тривало пару секунд. Тим часом Міньйо вскочив також до кімнати і побачив, що клубок складався з газети, а разом з нею був зімнятий ще вузький поясок білого паперу.

— А се що?

Єзуїт глянув на вчителя і мовив спокійно своїм низьким, повільним голосом:

— Вчорашнє число «Малого бомонця», з 2 серпня, і дивним способом зімнятий з ним отсей взірець до писання. Адіть, о!

Він мусив показати папір, бо Міньйо вже перед тим бачив його. Він держав його в своїх грубих пальцях, так що видно було лише слова «Любіться між собою», виписані гарною англійською каліграфією. Папір був подірявлений і забруканий. Вчитель ледве встиг кинути на нього оком, коли біля вікна почулися нові окрики перестраху.

Се, власне, надійшов Марко, і вид бідної замордованої дитини наповнив його жахом і гнівом. Не слухаючи оповідання вчительки, він ускочив також вікном до кімнати. Присутність двох духовних була для нього несподіванкою, та від Міньйота він учув, що він і панна Рузер прикликали їх, власне, як у хвилі відкриття злочину переходили вулицею.

— Не рушайте нічого, не змінюйте нічого! — крикнув Марко. — Треба зараз повідомити бурмістра й поліцію.

Тим часом знадвору збіглося ще кілька людей, а один парубок побіг зараз покликати урядників. Марко тим часом озирався далі по кімнаті. Над маленьким трупом бачив брата Фульґенція, переможеного співчуттям, з заплаканими очима, як нервовий чоловік, що в сильних зворушеннях тратить власть над собою. Марка вхопили за серце ті знаки зворушення; бо й його душа була збентежена до дна при виді сповненого тут огидного злочину. Ледве свідомо для нього самого в його душі ворухнулось якесь прочуття, що пізніше мало скріплене вернутися знов. Але в тій хвилі щезла ся перелетна думка, і він бачив лиш о[тця] Филипа, що зворушений, але спокійний, усе ще держав у руці число газети та каліграфічний взірець. На хвилю єзуїт обернувся, немов бажаючи заглянути під ліжко, а потім знов поступив наперед.

— Адіть, о! — промовив він непитаний, показуючи оба папери. — Се я знайшов на помості, зімняте в клубок. Очевидно, вбійця силкувався заткнути дитині сей клубок у рот, а коли йому се не вдалося, задусив її. Бачите, сей взірець забруканий слиною і подірявлений зубами дитини. Правда, пане Міньйо, клубок лежав ось тут, коло ноги стола? Ви ж бачили його?

— А так, — мовив учитель, — я зараз завважав його. І він наблизився, щоб іще раз оглянути взірець, та на диво собі побачив, що правий ріжок папірця був відірваний. Він не пригадував собі, щоб бачив той відірваний ріжок уперед, коли єзуїт уперве показував йому сей папірець. Певно сей ріг був тоді закритий його грубими пальцями, що держали сей вузький папір. Він і сам не знав докладно, як воно було, ся незначна обставина якось затерлася в його памяті, і докладно про се він уже не міг би був сказати.

Тим часом Марко взяв папір до рук і приглянувся йому уважно.

— Ах, так! Сліди зубів видно. На жаль, сей папір дасть вам мало вказівок, бо такі літографовані взірці каліграфії продають по всіх склепах; вони неособисті. Та гов! Тут унизу видно щось мов ініціали, посплітані букви, але не зовсім чіткі.

О[тець] Филип нахилився без поспіху.

— Думаєте, що се ініціяли? Мені здається, що се пляма від чорнила, напівзамазана слиною та слідом зуба тут обік.

— Пляма від чорнила? Ні! Се справді ініціяли, та, на жаль, замазані й нечіткі.

Потім побачив, що ріжок був віддертий.

— А тут нагорі бракує ріжка. Певно також зубами віддертий. Чи ви не знайшли того шматочка?

О[тець] Филип відповів, що не шукав за ним. Він знов розвернув число газети й обдивив його докладно, а Міньйо тим часом шукав по помості. Не знайдено нічого. Зрештою, не прив'язувано до сього ніякої ваги. Марко згоджувався з духовними на те, що вбійця зразу пробував заглушити крики хлопця, втискаючи йому клубок паперу в рот, а потім, переляканий, задусив його. Дивною й незвичайною появою був каліграфічний взірець, зімнятий разом з числом газети. Число газети «Малий бомонтець», се було зовсім зрозуміле, се всякий міг мати в кишені. Але сей взірець, відки він узявся, як він знайшовся тут, зімнятий і здушений у клубок, немов зліплений докупи з аркушем газети? Всякі припущення були тут можливі, і се вже було завдання суду при помочі слідства винайти правду.

Марко почув у страшній пітьмі тої драми подув нещастя над собою, немов якась ніч, повна страховищ, нараз почала насуватися.

— Демон вилазить із своєї темної ями, — проворкотів він мимовільно.

Тим часом купа людей перед вікном іще побільшилася; між иншими прибігли також обі пані Мільйом, властительки близького паперового склепу. Пані Александрова Мільйом, висока блондина з лагідним виразом лиця, і пані Едвардова Мільйом, також статна, але брунетка й енергічна, були зворушені тим більше, що Віктор, синок остатньої, також ходив до школи до боніфратрів, а Себастьєн, син першої, був учеником Симона. Вони цікаво слухали оповідання панни Рузер, що посеред групи розповідала всі звісні їй деталі, поки люди ждали приходу бурмістра та жандармів.

— Вчора вечором була я в каплиці капуцинів на суплікації до святого сакраменту; так було гарно, так піднéсло! І малий Зефірин також був із дітьми, що сього року уперве

приступали до причастя. Аж серце радувалось, дивлячись на нього! Виглядав, мов ангелик.

— Мій син Віктор не був на суплікації; йому ще лиш дев'ять літ, — мовила пані Едвардова. — Але чи ж Зефірин ходив сам? Чи ніхто не проводив його додому?

— О, се ж лише пару кроків відси до каплиці, — мовила вчителька. — Брат Ґоржія мав поручення відводити дітей, що живуть дальше і яких родичі не могли бути в церкві. А щодо Зефірина, то пані Симонова просила мене вважати на нього, і я привела його додому. Він був дуже веселий, відчинив віконниці, що полишив був лише приперті, і вліз вікном до кімнати, ще й крикнув сміючись голосно, що се простіша й вигідніша дорога. Я ще потім постояла хвилю, поки він засвітив свічку.

Марко, що вийшов був із кімнати, слухав уважно сього оповідання.

— А котра то була година? — запитав.

— Рівно десята, — відповіла панна Рузер. — Власне, годинник на вежі Св. Мартина вибив десяту.

Дрож пробігла по всіх. Се оповідання, як бідний хлопчина весело вскочив вікном до кімнати, в якій мав знайти таку страшну смерть, ухопило всіх за серце. А пані Александрова лагідним тоном висловила думку, що виринула була у многих:

— Се було необережно лишати саму дитину ночувати в такім навідруч положенім покої та ще й з таким низьким вікном. Треба було відай вікно закратувати.

— Він усе замикав віконниці, — мовила панна Рузер.

— А вчора замкнув, поки ви були тут? — запитав знов Марко.

— Ні, не можу сказати сього. Коли я лишила його, щоб іти додому, він, власне, засвітив був свічку і порядкував образки святих на своїм столику, а вікно стояло нарозстіж отворене.

— Пан Симон часто журився тим вікном, — докинув і від себе молодший учитель Міньйо, — і рад був перенести хлопця десь до иншої кімнати. Він усе доконче поручав йому замикати віконниці. Але здається, що хлопчина не все сповняв те поручення.

І духовні тим часом повиходили з кімнати. О[тець] Филип, поклавши газету і взірець каліграфії на столі, не мо-

вив ані слова, а тільки придивлявся та прислухувався і з особливою увагою слідив за кождим словом, кождим рухом Марковим, а брат Фульґенцій не переставав розсипатися жалібними промовами. Нарешті промовив єзуїт, що, бачилось, хотів вичитати щось із очей молодого вчителя:

— То ви думаєте, що се міг зробити якийсь нічний волоцюга, що, бачачи хлопця самого, вліз вікном?

Марко похопився не висловлювати ніякої догадки.

— О, я не думаю нічого, се вже річ суду — шукати та винайти винуватого. А втім — ліжко не рушане, а хлопець був у самій сорочці, значить, очевидно збирався йти спати. Се веліло би догадуватися, що злочину доконано зараз по десятій. Візьмім так, що хлопець іще чверть години, а щонайбільше півгодини забавлявся образками. Тоді бачучи, що хтось чужий влізає до нього, був би мусив кричати, і хтось мусив би чути його. Ви, панно, не чули нічого?

— А нічогісінько! — відповіла вчителька. — Коло пів до одинадцятої я лягла спати. Скрізь довкола було тихо й спокійно. Потім аж коло першої наслідком бурі я пробудилася.

— Свічка лиш трохи надпалена, — мовив далі Міньйо. — Значить, очевидно вбійник загасив її, заким назад виліз вікном. А вікно лишив зовсім відчинене, так як його застав.

По тім ствердженні, що, бачилось, підпирало здогад про нічного волоцюгу, який кидається на свою жертву й дусить її, настала коротка мовчанка серед малої купки людей, що тремтячи та пригноблені стояли тут разом. Ніхто не хотів висловити якийсь догад, кождий гнув у собі свої думки про всякі неймовірні та неможливі випадки. Бурмістра й жандармів усе ще не було. Нарешті о[тець] Филип запитав:

— А пан Симон хіба виїхав куди?

Ще зовсім оголомшений своїм зворушенням із-за страшної події, Міньйо видивився на нього. Марко відповів замість нього зачудуваний:

— Симон певнісінько дома. Чи ж йому де дано знати?

— Їй-богу, ні! — скрикнув Міньйо. — Я зовсім стратив голову. Пан Симон учора був на банкеті в Бомонті, але, певно, вернув іще вночі. Його жінка трохи нездорова. Певно, вони сплять іще.

Було вже пів до осьмої, але набовдурене небо було таке понуре, так важко нависло хмарами, що в тім закамарку вулиці видавалося, що ще стоїть сірий досвіток. Молодший учитель не гаючись побіг до Симона. «Гарне пробудження, — думав він, — приємну новину маю принести своїому зверхникові!»

Симон був сином незаможнього жида-годинникаря в Бомонті; у нього був брат Давид, трьома роками старший від нього. Симонові було несповна 15, а Давидові 18 літ, коли їх батько, зубожілий через процеси, вмер нагло від нервового ураження. По трьох роках умерла також їх мати в великій бідності. Давид, старший син, пішов у жовнярі, а Симон записався до вчительської семінарії, яку й скінчив із дуже добрими свідоцтвами. Потім був десять літ молодшим учителем у Дербекурі, сусіднім більшім містечку. Тут, маючи 26 літ, оженився з любови з Рашелею Леманівною, дочкою вбогого кравця на Крутій вулиці, що в Майбуа мав досить багато замовників. Вона була незвичайно вродлива, високого росту, з важким чорним волоссям і чудовими оксамитними очима, а її чоловік окружав її любов'ю, близькою до обожання. З їх подружжя було у них двоє дітей, Йосиф — чотириліток і Сара, дволітня дівчинка. Здавши екзамен на вчителя, Симон — рідкий приклад швидкого авансу — був іменований на 32 році життя старшим учителем у Майбуа, де пробував отсе вже два роки.

Марко не дуже любив жидів наслідком від віків унаслідженої антипатії, над якої причиною досі, невважаючи на велике вільнодумство свойого ума, ні разу ще не задумувався. Та проте з Симоном він був на «ти» і приятелював із ним ще відколи оба були товаришами в семінарії. Він уважав його чоловіком дуже інтелігентним, дуже добрим учителем, з усієї душі відданим обов'язкам свойого фаху. Та при тім він добачував у ньому надмірний педантизм, прив'язання до букви, рабську покірність приписам та дисципліні і вічне побоювання, щоб не наразитися зверхникам, «не бути зле записаним». В тім пізнавав Марко застрахання та пригноблення його раси, наслідок довговікових переслідувань, що виявлявся в душі народу ненастанним страхом перед кривдою й насиллями. При тім Симон мав

певну підставу до побоювань, бо його іменування в Майбуа, малім, клерикальнім містечку, де була школа боніфратрів і впливовий монастир капуцинів, викликало майже скандал. Його жидівське походження вибачали йому лише завдяки його бездоганному поводженню та його гарячому патріотизмові, що виявляв себе часто вітхненими славословіями на уоружену Францію, яку він уявляв собі переможною володаркою всього світу.

І ось прибіг Симон у супроводі Міньйота. Низький, худий і жилавий, з коротко обстриженим рудавим волоссям і рідкою борідкою, він мав сині, лагідні очі, тонкі уста і острий, горбатий ніс своєї породи; та взагалі лице з млявими рисами і трохи хоровитою краскою не робило приємного враження. Він був так поражений страшною подією, що робив враження п'яного: він хитався і булькотів щось невиразно, його руки тряслися сильно.

— Чи ж се можливе, Боже небесний? Таке здичіння, така нелюдяність!

Коли надійшов проти вікна, зупинився поражений, вперши очі в маленького трупа, тремтячи всім тілом. Всі присутні — оба духовні, торговки папером, учителька — гляділи на нього мовчки, дивуючись, чому він не плаче.

Нарешті Марко, зворушений до дна душі, приступив до нього, взяв його за руки, обняв його щиро.

— Кріпись, любий друже, кріпись! Мусиш зібрати всю силу!

Не слухаючи його, Симон нараз обернувся до Міньйота.

— Прошу вас дуже, Міньйо, підіть до моєї жінки. Не хочу, щоб вона бачила се. Вона дуже любила свойого братанка, та вона занадто хора й слаба, щоб могла знести сей страшний вид.

І коли молодий чоловік віддалився, він промовив наново зламаним голосом:

— Ах, що за пробудження! Виємково ми заспали трохи довше. Моя бідна Рашеля спала, а щоб не будити її, лежав і я ще і снував усякі вакаційні плани... Вночі, прибувши додому, я було розбудив її; тут іще й буря додала їй страху, і вона до третьої години досвіта не могла заснути.

— А коли ти прибув додому? — запитав Марко.

— Саме 20 мінут перед північчю. Жінка запитала мене, яка година, і я поглянув на годинник.

Панна Рузер промовила з зачудуванням:

— Але ж о тій порі не приходить сюди ніякий поїзд.

— Я не приїхав залізницею, — відповів Симон. — Банкет протягнувся так довго, що я запізнив той поїзд, що відходить о 10-тій 30 мінут, і наважився пройти тих 6 кілометрів пішки, не маючи терпцю ждати на північний поїзд. Я дуже квапився, турбуючись жінчиним здоров'ям.

О[тець] Филип усе ще стояв спокійний і мовчазливий. Але брат Фульґенцій не міг здержати себе, щоб не завдати деяких питань.

— Двадцять мінут перед північчю? В такім разі злочин певно був уже давно сповнений. І ви нічого не бачили, нічого не чули?

— Зовсім нічого. На площі не було ані живого духу, буря вже надтягала здалека. Я прийшов додому, не стрітивши ані душі людської, і весь дім лежав у найглибшім спокої.

— А хіба ж ви не подумали заглянути, чи бідний Зефірин вернув із каплиці і чи спить? Хіба ви не заглядали до нього кождого вечора?

— Ні. Бідний хлопчик був уже дуже самостійний і мав свою волю, а ми лишали йому якмога більше свободи. А при тім скрізь було так спокійно й тихо, і мені ані в голову не шибнула думка переривати йому сон. Я пішов просто до своєї кімнати, якмога стараючись робити якнайменше шуму. Я поцілував своїх заспаних дітей і ляг зараз до ліжка, ще хвилю побалакавши з жінкою, яку, на радість, я застав значно здоровішою.

О[тець] Филип потакуючи кивнув головою і перервав нарешті мовчанку.

— Так, так, усе се дуже натуральне, — промовив.

Усі присутні, бачилось, були тої самої думки, і припущення, що якийсь нічний волоцюга коло пів до 11-ої допустився злочину, потім утік вікном, яким уліз уперед, набирало чимраз більше ймовірности. Симонове оповідання потверджувало те, що говорили Міньйо і панна Рузер. А обі пані Мільйом пригадували собі навіть, що коли ніч западала, бачили якогось підозреного чоловіка, який волочився по площі.

— Так багато лихих людей волочиться по вулицях! — мовив єзуїт. — Надіймося, що поліція винайде вбійцю, хоч її завдання в усякім разі буде нелегке.

Тільки в Марковій душі бунтувалося щось проти того припущення про якогось невідомого волоцюгу, що буцімто кинувся на хлопчину, хоча він перший напав був на сю думку. Але чим далі, тим ясніше він почував її неймовірність. Чи не слід би радше допустити, що той хтось був знайомий хлопцеві, що говорив із ним зразу ласкаво і збудив у ньому повне довір'я? Але се було таке неясне, що Марко, бачивши се все одну хвилю перед собою, немов освічене блискавкою, зараз потім опинився знов у пітьмі, в непевності суперечних догадів. Він задоволився тим, що спокійно промовив до Симона:

— Всі свідоцтва згідні, правда швидко виявиться.

Вкінці, майже рівночасно з поворотом Міньйота, що наклонив паню Симонову не виходити з покою, надійшов бурмістр Дарра в супроводі трьох жандармів. Дарра, підприємець-будівничий, що дороблявся великого маєтку, був сильно збудований мужчина, 42-літній, з круглим лицем здорової краски, коротко обстриженим блонд волоссям, гладко обголений. Поперед усього він звелів позамикати віконниці і поставив перед ними двох жандармів; третій пішов до середини дому, щоб пильнувати дверей, защеплених лише на клямку. Зефірин не замикав їх ніколи. Відтепер ніхто не смів на місці злочину нічого рушати, ані навіть підходити до нього близько. Дарра в першій хвилі зателеграфував до властей до Бомонта і отсе ждав судової комісії, яка, без сумніву, прибуде найближчим поїздом. О[тець] Филип і брат Фульґенцій нагадали, що їх іще ждуть різні орудки для пополудніншьої роздачі надгород; тому Дарра порадив їм поспішитись і якнайшвидше вернути сюди назад, бо слідчий певно захоче розпитати їх про число «Малого бомонця» та про каліграфічний взірець, знайдений коло трупа. І поки жандарми надворі мучилися, відпихаючи юрбу, що за той час сильно зросла і дуже бентежилась, вернув Симон додому, щоб тут дожидати приходу судової комісії разом з Дарраєом, Марком, панною Рузер і Міньйотом у великій шкільній кімнаті, залитій ярким сонячним світлом, що впадало сюди вікном, оберненим до подвір'я.

Вибила осьма. Уливний дощ пройшов, а потім небо випогодилося, заповідаючи гарний день. Аж о дев'ятій прибула комісія. Старший прокуратор Рауль де ля Біссоньєр приїхав сам особисто в супроводі слідчого Де; оба вони були зворушені великим злочином і надіялися сенсаційного процесу. Ля Біссоньєр, невеличкий живий чоловічок 45 літ, з лицем, як у ляльки, обрамованим старанно пристриженою бородою, се був амбітний кар'єрист, що незадоволений своїм незвичайно швидким авансом, усе ждав на якийсь великий, сенсаційний процес, що мав принести йому перенесення до Парижа, де він надіявся швидко видряпатися на високе становище завдяки своїй зручності та гнучкості та своїй услужній підлеглості супроти власти без огляду на те, хто має її в руках. В противенстві до нього був Де, високий, худий чоловік з остро закроєним лицем, педантично совісний слідчий, що не знав нічого поза своїм урядовим обов'язком, але при тім слабохарактерний чоловік, якого легко було застрашити і який зовсім стояв під пантофлем своєї жінки, негарної кокети та марнотратниці, що тиранила його й доводила до розпуки ненастанними докорами за його брак усякої амбіції.

Оба урядники подалися до шкільної сали і зажадали, щоб їх заведено на місце злочину, щоб поперед усього оглянули все, заким приступлять до переслухання свідків. Симон і Дарра пішли з ними, а Марко, панна Рузер і Міньйо лишилися в шкільній салі, куди швидко до них прибули о[тець] Филип і брат Фульгенцій. Урядники вернули, обслідивши докладно всі зовнішні обставини злочину і познайомившися з найдрібнішими звісними вже фактами. Вони принесли з собою примірник «Малого бомонця» і каліграфічний взірець, і, бачилось, прикладали до тих доказових матеріялів надзвичайну вагу. Вони засіли за вчительським столом і почали якнайстаранніше приглядатись обом паперам та обговорювати їх значіння; особливо ж каліграфічний взірець показували обом учителям, Маркові й Симонові, а також учительці й обом духовним. Робили се, зрештою, лише для власного вияснення, бо не було протоколянта, який міг би був списувати протокол.

— Такі взірці, — заявив Марко, — вживаються у всіх школах, світських і духовних.

— Так, так, — потвердив брат Фульґенцій, — такі є у нас і певно також у отсій школі.

Прокуратор обернувся до Симона.

— Не пригадуєте собі, — запитав, — чи вживали ви для своїх учеників такого взірця? «Любіться між собою», — се мусило би лишитися вам у пам'яті.

— Такого взірця в моїй класі не вживано ніколи, — відповів Симон рішучим тоном. — Ви зовсім вірно сказали, пане прокураторе, я мусив би затямити собі його.

Коли прокуратор потім обернувся з тим самим питанням до брата Фульґенція, сей завагався трохи.

— В нашій школі маємо ще трьох братів: Ізидора, Лазаря і Ґоржія, — мовив він, — напевно не можу сказати нічого.

А потім серед глибокої мовчанки, що залягла по його словах, додав:

— Ні, сього взірця не могли вживати у нас, а то я був би колись бачив його.

Урядники не зупинялися довше на тій речі, не бажаючи зраджуватися більше з тим, яку велику вагу прив'язували до сього паперу. Вони тільки висловили ще своє зачудування, що відірваного ріжка годі було знайти.

— Чи такі взірці, — запитав Де, — не мають иноді на розі стемпля школи?

— Певно, деколи мають, — мусив признати брат Фульґенцій.

— Щодо мене, — докинув Марко, — то я ніколи не стемплював взірців.

— У мене все стемпльовано, — заявив спокійно Симон. — Я міг би показати вам такі стемпльовані взірці. Але я стемплюю їх ось тут унизу.

Урядники, бачилось, були збиті з пантелику тими суперечними зізнаннями. Тоді промовив о[тець] Филип, що досі прислухувався мовчки й уважно, злегка всміхаючись:

— Бачите з сього, мої панове, як то тяжко дійти правди. Так буде, певно, і з тою чорнильною плямою, якій отсе придивляєтеся, пане прокураторе. Дехто хотів у ній добачити щось ніби підпис, ініціяли. А я думаю, що се лише пляма, яку ученик хотів стерти пальцем.

— А, хіба ж буває, — запитав знов Де, — щоб учитель підписував свої ініціяли на взірці?

— Буває, — сказав знов брат Фульґенцій, — у нас так робиться.

— У нас ні! — скликнули немов одними устами Марко й Симон. — У людових школах сього не буває ніколи.

— Помиляєтесь! — заявила панна Рузер. — Я своїх взірців не стемплюю ніколи, але иноді підписую свої ініціяли внизу.

Ля Біссоньєр перервав дискусію, махнувши рукою; він знав з досвіду, яка плутанина повстає, коли почати допитуватися про дрібні привички поодиноких людей. Се вже річ слідства визискати сей важний доказовий матеріял, загадки відірваного ріжка, стемпля й ініціялів. Перейшли до того, що веліли свідкам докладно описувати всі дрібниці при відкритті злочину. Міньйо оповів, як отворене вікно збудило його цікавість і як він скрикнув голосно, побачивши страшно понівечене тіло хлопчика. Панна Рузер оповіла, як вона прибігла на крик Міньйота, і описала потім події попереднього вечора, церковну відправу і як по ній провела Зефірина аж до його вікна, і як він у свавільній веселості вскочив вікном до хати. О[тець] Филип і брат Фульґенцій оповіли зі свого боку, як припадково проходячи вулицею також були свідками відкриття злочину, описували, в якім стані знаходилася кімната і означили докладно точку, де на помості лежав паперовий клубок, який вони позволили собі лише розгорнути, заким поклали його на столі. А Марко додав коротко ті немногі уваги, які поробив, прибувши остатній.

Ля Біссоньєр обернувся тепер до Симона.

— Ви сказали нам, що ви 20 мінут перед північчю вернули додому і застали весь дім у повнім спокої. Чи ваша пані спала вже?

Де позволив собі втрутити своє слово.

— Пане прокураторе, чи не було б пожаданим, якби пані Симонова була тут? Не могла б вона на пару хвиль потрудитися сюди?

Ля Біссоньєр потакуючи кивнув головою, і Симон поспішив наверх до своєї жінки, яка швидко прийшла з ним разом.

Отулена простим шляфроком із сирівцевого полотна, Рашеля була така гарна, що при її вході по всіх зібраних тут мужчинах пройшов неначе подих зворушення й подиву. Се було втілення жидівської краси в її повнім розцвіті: лице пречудово овальне, препишне чорне волосся, тепло-золотиста цера, предивні, великі оксамитні очі, червоні уста і блискучі білі зуби. Вона виглядала, мов жінка, що жила лише для любови, трохи індолентна, замкнена в обсягу своєї домашности з мужем і дітьми, як орієнтальна жінка в своїому гаремі. Коли вона ввійшла, хотів Симон замкнути двері, та сюди пропхалися діти, Йосиф і Сара, один чотириліток, а друга дволітня, гарні, крепкі дітваки. Вони прибігли за мамою, хоч їм було заборонено сходити вниз, і поховалися в фалдах її шляфрока; урядники покивали головами, позволяючи їм тут лишитися.

Чемний Ля Біссоньєр, зворушений жіночою красотою, задавав питання дуже делікатним тоном:

— Чи справді, ласкава пані, ваш муж вернув учора додому двадцять мінут перед дванадцятою?

— Так, пане прокураторе. Він засвітив свічку і глянув на годинник. Потім ляг і ми балакали ще хвилю потихо, щоб не збудити дітей, і чули, як вибила дванадцята.

— А ви самі, ласкава пані, перед поворотом мужа, між одинадцятою і пів до дванадцятої не чули нічого — голосів, кроків, шуму, зглушеного крику?

— Ні, нічогісінько! Я спала і прокинулась аж при вході мужа. Я була досить хора, коли він вибирався з дому, і він був рад, заставши мене майже здоровою, і в своїй радості був такий веселий та охочий, що я мусила просити його, аби був тихо і не побудив инших, так спокійно було довкола. Ах, хто би то був сказав, що на нас упаде таке страшне нещастя!

Вона стратила рівновагу, яку досі заховувала через силу, і сльози покотились по її лиці; немов шукаючи потіхи й підпори, вона обернулася до свойого мужа. Симон також розплакався, бачачи, що вона плаче, і обняв її ніжно. Діти тривожно поглядали на родичів, і всі присутні були обхоплені співчуттям і зворушенням.

— Я трохи здивувалася, що він вернув у таку пору, — додала пані Симонова без запитання, — бо ж о тій годині

не приходить жаден поїзд. Муж оповів мені, як се воно сталося.

— Я мусив бути на тім банкеті, — пояснював Симон, — і дуже розсердився, коли, прийшовши на двірець, побачив, як перед моїми очима від'їздив поїзд о пів до одинадцятої. Я не хотів ждати найближчого поїзду, що відходить аж опівночі, але зараз рушив пішки додому. Шість кілометрів, се ж недалека дорога. Ніч була така гарна й тепла. Коли потім о першій розгулялася буря і жінка не могла заснути, я розповів їй, що бачив того вечора. Тому-то сьогодні рано ми й заспали довше, не знаючи, що страшна смерть загостила до нашого дому.

Рашеля знов вибухла плачем, а він знов обняв її ніжно, як батько.

— Вспокійся, серце моє! Ми щиро любили сю бідну дитину і дбали про нього, як про власного сина. Ми нічого не винні сьому страшному нещастю!

Сей погляд поділяли також усі присутні. Бурмістр Дарра виявляв завсіди глибоку пошану для вчителя Симона за його чесність та пильнування своїх обов'язків. Міньйо і панна Рузер, хоч не дуже любили жидів, згоджувались на те, що сей з успіхом силкувався затерти своє походження бездоганним життям. О[тець] Филип і брат Фульґенцій держали себе супроти загального тут почуття так само неутрально, як уперед надворі, сиділи мовчки і немов намагалися своїми бистрими очима зазирнути на дно душі кождого з присутніх. Урядники також мусили задоволитися здобутими досі скупими фактами, з яких виринало одиноке припущення, що якийсь незнайомий уліз і знов потім виліз вікном. Лише час злочину виказувався докладно: між пів до одинадцятої а одинадцятою годиною вночі. А огидний, нелюдський учинок лежав іще оповитий непрозорою пітьмою.

Поки урядники полагоджували неминучі формальності, Марко вийшов із дому, по-братерськи обнявши ще Симона. Сцена між мужем і жінкою не сказала йому нічого нового, бо він знав, як гаряче вони люблять одно одного; та проте ся сцена зворушила його до сліз. На вежі церкви Св. Мартина вибила дванадцята, коли він знов вийшов на площу, де тим часом зібралася купа народу, крізь яку він

ледве міг пропхатися. Чим більше розходилася новина, тим більше народу сходилося; перед запертим вікном був цілий стиск, так що жандарми ледве здужали відпихати людей. А з уст до уст ішли оповідання, перекручені, пересадні, з дивовижними дрібницями і доводили юрбу до роздратування й лютости. Коли Марко нарешті вилабудався з сутолоки, до нього приступив один духовний.

— Ви, власне, вийшли зі школи, пане Фроман? Чи то правда, оте страховище, про яке говорять?

Се був аббе Кандьє, парох від церкви Св. Мартина, парафіяльної церкви містечка. Се був чоловік 34 літ, високий і статний, але з лагідним, добродушним лицем, ясно-блакитними очима, повними щоками і круглим, м'яким підборіддям. Марко познайомився з ним у пані Діпарк, якої приятелем і сповідником був аббе, і хоча не любив клерикалів, то для сього духовного почував певну пошану, бо пізнав у ньому чоловіка толерантного і справедливого, у якого, щоправда, було більше доброго серця, ніж духових здібностей.

Немногими словами оповів йому Марко всю правду, що дійсно була досить страшна.

— Ах, бідний Симон! — скрикнув парох зі спочуттям. — Се мусить бути для нього тяжкий удар! Бо він дуже любив сього свойого кузина і поступав собі з ним дуже гарно, се я знаю з власного нагляду.

Се добровільне свідоцтво дуже втішило Марка, і він іще кілька хвиль розмовляв з парохом. Та ось до них наблизився капуцин о[тець] Теодозій, суперіор маленької чернечої експозитури, що обслугувала близьку каплицю. Гарна постать з красним лицем, на якому горіла пара огнистих очей і якому чорнява довга борода додавала маєстатичного виразу. Се був дуже люблений сповідник, славний проповідник з містичною закраскою, якого сердечний голос купами стягав слухачів. Хоча з аббе Кандьє у нього йшла потаємна боротьба, то прилюдно супроти нього він поводився з пошаною, як молодший і нижчий слуга Божий. І він почав виводити своє глибоке зворушення, свій біль із-за сумної події. Бідний хлопчина! Ще вчора вечором у каплиці всі зглядалися на нього. Він виявляв таку гарячу набожність, виглядав, як правдивий херувимчик з тою білявою, кучерявою ангельською голівкою.

Зараз при перших словах о[тця] Теодозія Марко поквапився попрощатися. Супроти сього монаха він почував у глибині душі якусь антипатію і непоборне недовір'я. Йому треба було поспішати на обід, та ледве уйшов пару кроків, коли знов хтось по-приятельськи поклав йому руку на рамена й зупинив його.

— Що, се ви, Феру? А, ви відколи в Майбуа?

Феру був учителем у Морé, маленькім сільці, чотири кілометри за Жонвілем, де навіть не було пароха, а душпастирство прилучене було до аббе Коняса, жонвільського пароха. Феру жив там у великій бідності з жінкою й трьома дітьми, самими дівчатами. Се був високий, худий чоловік 30 літ, на якому вся одежа видавалась занадто короткою. Його волосся їжилось безладними космами, спадаючи на широкі, костисті вилиці та на острокінчасте підборіддя. І він ніколи не знав, куди дівати свої великі руки й великі ноги.

— Знаєте, тітка моєї жінки, склепичарка, живе тут у Майбуа, то й ми — у неї в гостях. А тепер чуєте, яку погань заварили з тим бідним малим калікою! От буде новий жир для тих собачих клерикалів! Тепер вони з усього серця накинуться на нас, на деморалізаторів та отруйників молодіжі, на вчителів світської школи!

Марко знав його як інтелігентного чоловіка, що багато читав, але був розгірчений тіснотою та бідністю свойого життя, так що його душу гризла затаєна злоба і наповняла її дикими думками про пімсту. Та проте таке злобне розуміння сеї події було для нього несподіванкою.

— На нас, кажете? А то за що? Не розумію, в чім ми тут можемо бути винні!

— Ну, в такім разі ви наївні собі. Не знаєте того кодла. Побачите зараз, як тут усі ті реверенди, всі високодостойні патри і возлюбленні фратри візьмуться до діла! А скажіть лише, не дали вони вам досі до пізнання, що то сам Симон знасилував і задусив свойого кузина?

Марко аж кинувся з обурення. Ну, ще чого не стало! Сей Феру дійсно посувається задалеко в своїй ненависті супроти церкви!

— Ви здуріли! Ніхто ані на хвилину не думає про се, ніхто не сміє кинути на Симона такого підозріння! Всі признають його добрість, його бездоганність. Власне, па-

рох Кандьє сказав мені, що з власного нагляду знає батьківське поступування Симона з нещасливим хлопчиком.

Судорожний сміх потряс худим тілом Феру, а його волосся ще гірше збурилося на його подовгастій голові.

— Їй-богу, смішний ви чоловік! Думаєте, що з таким паршивим жидом робитимуть багато церемоній. Хіба паршивий жид має право на справедливість? Будьте певні, ваш Кандьє і вся та високошановна компанія скаже те, що буде мусила сказати, коли б оказалася потреба, щоб паршивий жид був винуватий, щоб через нього завдати удар тим усім безбожникам, людям без вітчини, що псують французьку молодіж.

А коли Марко, на якого сей лютий песимізм дмухнув ледом, усе ще протестував, він говорив далі ще з більшим завзяттям.

— Дивіться на мене! Знаєте, як поводиться мені в Морé! Я терплю голод, зношу погорду, не маю поваги й настільки, як той каменяр, що товче каміння на гостинці. Коли аббе Коняс приходить у село відправляти службу Божу, то певно плював би на мене, якби мене здибав на вулиці. А чому? Лише тому, що я не захотів співати з хором у церкві і бути паламарем. За те мені не стає хліба, щоб наситити черево! Ви ж його знаєте, того аббе Коняса. Ну, так, ви там у Жонвілі трошки прикоротили йому руки, відколи вам удалося перетягти на свій бік бурмістра. А проте мусите день у день оборонятися, і нехай би ви дали йому на себе хоч найменшу зачіпку, будьте певні, що він знищить вас. Учитель — то піскарський кінь, то слуга всього світу, нужденний лапсердак; селяни дивляться на нього тим оком, що на пса, а ксьондзи найрадніше спалили б його, щоб завести необмежене панóвання катехізму.

І він говорив далі з безтямним огірченням про нужду та терпіння тих «кайданярів великої й малої азбуки», як він їх називав. Сам він був сином вівчаря, і хоча відличний ученик і з відличними свідоцтвами скінчив учительську семінарію, терпів тяжко все життя через свою круглу незаможність, допустившися з почуття чести того нерозважного кроку, що, бувши ще молодшим учителем у Майбуа, оженився зі склеповою панною, так само бідною, як він сам, яку перед тим позбавив був вінця.

Але й сам Марко, хоч його жінка мала бабку, що часто робила їй дарунки, хіба ж мався ліпше в Жонвілі, де над ним раз у раз висіла мара задовження, де мусив раз у раз вести війну з парохом, щоб заховати свою гідність і незалежність? Та й то ще, на щастя, він мав підмогу в учительці дівочої школи, панні Мазелен, дівчині з ясним розумом і невичерпано добрим серцем, яка допомогла йому помалу повернути на свій бік громадську раду і всю громаду. Але сей факт, наслідок щасливих обставин, був, може, одиноκий у цілім департаменті. А в Майбуа хіба ж було ліпше? Тут була панна Рузер, з душею віддана ксьондзам та монахам, що уривала час на науці, щоб водити своїх учениць до костелу, і так добре сповнювала задачу оглуплювання на взір побожних законних «матечок», що конгрегації не вважали потрібним заводити тут у Майбуа окрему дівочу школу. А бідний Симон, певно порядний чоловік, чи ж не гнувся він перед усякою наволоччю зо страху, щоб його не копнули, як «паршивого жида», чи ж не посилав свойого кузина до школи боніфратрів, чи ж не кланявся низенько всій отій клерикалії, що затроювала країну?

— Собака жид! — кінчив Феру заїло. — Для тих людей він є й буде все лише собакою жидом. Учитель і жид — сього забагато на раз. Побачите, побачите!

І його сухоребра постать, живо ґестикулюючи, згубилася серед натовпу.

Марко глядів за ним, здвигаючи плечима. На його думку, у сього бідолахи були не всі дома, а образ, намальований ним, був аж надто переборщений. Дарма було перечитися з тим голодомором, що з нужди готов іще й зовсім збожеволіти. І він пішов далі на площу Капуцинів, одначе поневолі міркуючи все про те, що чув, обнятий тайним побоюванням.

Було чверть на першу, коли вернув до невеличкого домика при площі Капуцинів. Уже півгодини обі дами з Жанвієвою дожидали його при накритому столі. Се нове спізнення дуже розсердило паню Діпарк. Вона не сказала нічого при його вході, але саме те, як вона сіла і прудким рухом розложила свою сервету, показувало, яким непростимим гріхом видалась їй ота неточність.

— Прошу вибачити, — мовив молодий чоловік, — я мусив заждати на судову комісію, а потім застав площу так заповнену людьми, що ледве міг пропхатися.

Незважаючи на свою постанову — мовчати, обізвалася бабка:

— Надіюсь, що ти не захочеш мішатися в сю погану справу.

— Певно, — відповів він спокійно. — І я надіюсь, що не буду потребувати займатися нею, хіба що змусить мене до того обов'язок.

Пелажі зоставила омлет і баранячу печеню з картофляним піре, а Марко почав оповідати все, що знав, з усіми деталями. Жанвієва слухала, тремтячи зо страху та співчуття, а пані Бертеро, також потрясена до глибини душі, здержувала сльози і крадькома зиркала на паню Діпарк, немов бажаючи зміркувати, наскільки й вона доступна зворушенню. Але стара женщина обгородила себе знов німим невдоволенням з усього, що їй видавалося противним строгому правилу. Спокійно їдячи, вона промовила нарешті:

— Пригадую собі, ще за моїх молодших літ у Бомонті щезла дитина. Потім її знайдено при дверях костелу Св. Максентія, розрізану начетверо, лише серця не було. Винуватили жидів, що вирізали серце для своїх мац.

Марко витріщився на неї, не можучи промовити ані слова.

— Ви ж, бабусю, не серйозно говорите се! Хіба ж ви вірите в ту огидну дурницю?

Вона обернула до нього свої ясні, холодні очі.

— Говорю лише про згадку, яка отсе прийшла мені на ум. Розуміється, я не обвинувачую нікого.

Пелажі, що, власне, принесла десер, позволила собі, користаючи з права старої служниці, вмішатися в розмову.

— Ласкава пані мають повну рацію, що не винуватять нікого. Коби то лиш усі хотіли так робити! А то ціле місто збентежене тим злочином і найстрашніші історії літають з уст до уст. Отсе тільки що я чула, як один робітник голосно відгрожувався, що школу боніфратрів слід би зрівняти з землею.

Глибока мовчанка залягла по тих словах. Марко, дітknений ними, кинувся живо, але зараз же стримав себе, як

чоловік, що волить свої думки заховати для себе. А Пелажі мовила далі:

— Я б хотіла просити дозволу в ласкавої пані піти сьогодні пополудні на роздавання надгород. Мій сестрінець Полідор, щоправда, ледве чи дістане дещо, але мені все-таки хотілось би бути там. Ах, бідні боніфратри, сей празник не буде для них веселий — якраз того дня, коли замордовано їх найліпшого ученика!

Пані Діпарк кивнула головою на знак згоди. Розмова перейшла на інші речі, і кінець обіду розвеселила трохи мала Луїза своїм сміхом. Вона здивованими оченятами водила то по батькові, то по матері, яких лиця, звичайно веселі, сьогодні мали такий незвичайний вираз. Напруження щезло, і сім'я розмовляла хвилю сердечно, по-дружньому.

Роздавання надгород у школі боніфратрів, що мало відбутися того пополудня, викликало надзвичайне розворушення. Ніколи ще на сей обряд не тислося так багато гостей. Особливого блиску додавало йому те, що він мав відбутися під проводом о[тця] Филипа, префекта студій у Вальмарі. Також ректор інституту, о[тець] Карбо, єзуїт, цінений загально задля своїх зв'язків з можними панами і задля всемогучого впливу на всі сучасні справи, який йому признавано, і той був між присутніми, бажаючи своєю присутністю дати боніфратрам прилюдне свідоцтво свойого поважання. Був тут і реакційний посол департаменту, граф Гектор де Санґльбеф, властитель замку Дезиради й прегарної маєтности поблизу Майбуа, яку внесла йому в посагу, крім кількох мільйонів готівки, його жінка, дочка багатого банкіра жида Натана. Але що найбільше бентежило уми і наповняло тиху звичайно та безлюдну площу Капуцинів гарячково розбурканою юрбою, се був огидний злочин, доконаний на однім ученику боніфратрів і відкритий сьогодні рано. Тінь нещасного хлопчика також була при обряді і залягала те тьмаве подвір'я, на якому перед густо наставленими рядами крісел піднімалась естрада. Тим злочином зайняті були думки присутніх, поки о[тець] Филип розсипався похвалами про школу, про її керманича, високозаслуженого о[тця] Фульґенція, і про його трьох по-

мічників, братів Ізидора, Лазаря й Ґоржія. Загальне прикре почуття ще заострилося, коли остатній названий, худий, костистий мужчина з низьким, понурим чолом під чорним, кучерявим волоссям, з сильним орлиним носом, вистаючими вилицями і грубими губами, крізь які видно було острі зуби, піднявся, щоб відчитати імена премійованих. Зефірин був найліпший ученик у своїй класі і одержав усі надгороди, його ім'я все повторялося, і брат Ґоржія в своїй довгій, чорній рясі, від якої відрізнялася біла пляма папафійки, виголошував се ім'я якось звільна і з таким понурим наголосом, що кождого разу по всіх пробігало щось, як електричний ток. І за кождим разом здавалося, що бідний малий трупик появляється на той поклик, щоб прийняти свою надгороду — вінок і книжку в золоченій оправі. Вінки і книжки складано на купу на столі, і важким тягарем налягала на всіх ота мовчанка, що наставала за кождим викликом, безужиточність усіх отих надгород, призначених взірцевому ученикові, якого зганьблене, замучене тіло лежало кілька домів відси холодним трупом. Швидко зворушення перемогло декого з слухачів, чути було голосні хлипання за кождим разом, коли брат Ґоржія викликував його ім'я, своїм звичаєм піднімаючи горішню губу і вискалюючи при лівім куті уст свої білі зуби до якогось мимовільного, напівзнаружливого, напівкровожадного усміху.

Акт кінчився серед пригнобленого настрою. Невважаючи на поважне зібрання, що зійшлось для вшанування боніфратрів, над збором залягала чимраз більша тривога, острах перед чимось незвісним, що грозило здалека. А ще гірше для всіх учасників було виходити на площу, заповнену тиском народу, звідки чути було грізний ропіт та глухі прокляття. Страшні історії, про які говорила Пелажі, розходилися серед сього натовпу, що доходив до стеклости задля злочину. Дехто пригадував брудну історію з минулого року, яку затушковано, братчика, якого його зверхники спрятали кудись, щоб не мусив засідати перед судом присяглих. Відтоді ходили різні погані вісті про всякі огидливості, що діються в школі, і про які діти не сміють говорити нічого під тиском якоїсь страшної загрози. Ті таємничі

обвинувачення, переходячи з уст до уст, росли й більшали раз у раз. А тепер обурення задля бестіяльного злочину, сповненого на однім ученику боніфратрів, знов оживило ті старі поголоски; ними та лютістю проти незвісного злочинника годувалося збентеження роздратованої юрби. Закиди висловлювано виразніше, домагання кари вирівалося в диких окриках. Чи й тепер дадуть злочинникові драпнути? Чи не замкнуть уже раз оту калюжу огиди? А коли збори закінчилися і в виходовій брамі показалися ряси монахів та реверенди духовних, піднялись затиснені п'ястуки, залунали дикі окрики, а купка людей пустилася навіть за отцями Карботом та Филипом, обкидаючи їх лайкою; бліді та перелякані, вони поспішали сховатися, а брат Фульґенцій велів міцно позамикати шкільні брами.

Марко слідив за подіями з вікна в домі пані Діпарк; зацікавлений сильно, він на хвилю вийшов навіть перед двері дому, щоб ліпше бачити й чути. Як же се Феру пророкував, що сей злочин звалять на жида, що духовенство з ненависти до світської школи її вчителя зробить козлом відпущення? А тут замість такого звороту виглядало так, що справа навпаки повертається погано для боніфратрів. Чимраз більша лютість юрби, голосні жадання пімсти показували, що справа може мати важкі наслідки, що з одинокого винуватого може перескочити на цілу громаду, до якої він належить, може навіть зачепити, потрясти цілу церков, коли злочинник справді був її членом. Запитуючи своє власне почуття, Марко сказав собі, що ще не виробив собі ніякого переконання про те, хто міг бути винуватим, так що навіть яке-будь підозріння видавалось би йому тепер занадто смілим і несправедливим. Поводження о[тця] Филипа і брата Фульґенція було зовсім спокійне і не давало підстави до підозрінь. Він силкувався судити зовсім безсторонньо і справедливо, боячись занадто піддатися своїм почуттям вільнодумця та ворога всякої догми. Він постановив ждати, аж буде знати більше, аж трохи більше світла прояснить пітьму сеї страшної драми.

Поки ще він стояв, побачив Пелажі в святочному вбранні; вона вертала, ведучи за руку Полідора, 11-літнього хлопця, що ніс під пахою книжку в оправі з золотим витиском.

— Одержав надгороду за добрі обичаї! — кричала вона з радісними гордощами. — А се більше варто, як надгорода за читання та писання, правда?

Правда була в тім, що Полідор, нюньковатий хлопчище, дивував навіть боніфратрів своїм незвичайним лінивством. Се був високий, блідолиций хлопець з ясним волоссям і подовгастим лицем, з якимись замазаними обрисами. Син вічно п'яного каменяра, він утратив матір уже кілька літ тому і відтоді жив з ласки добрих людей, бо батько товк каміння на шляхах. Перейнятий обридженням до праці, лякаючись навіть думки, що й йому доведеться товкти каміння, він здався на волю своєї тітки, яка бажала зробити його ігнорантинцем[1], потакував їй у всьому і часто забігав до неї до кухні, надіючись одержати якийсь лакомий шматок. Невважаючи на свою радість, Пелажі нараз обернулась і затремтіла; з лютим обуренням вона повела очима по юрбі.

— Чуєте тих анархістів, пане Марку? Що вони виговорюють на наших побожних боніфратрів за те, що ті так люблять дітей, так дбають про них, мов рідна мати! Ось гляньте на Полідора: він живе у свойого батька на жонвільському тракті. А вчора вночі, по богослуженні, брат Ґоржія відпровадив його аж додому, щоб йому не сталося що злого. Чи не так, Полідоре?

— Так, — відповів лаконічно хлопець якимсь тупим голосом.

— А тепер їх і лають, їм грозять! — обурювалась далі служниця. — А бідний добряга, брат Ґоржія, в темну ніч мандрував туди й назад два кілометри лише на те, щоб отсьому хлопакові нічого не сталося! Їй-богу, через таке чоловік може втратити охоту бути добрим та дбайливим!

Марко, придивляючися хлопцю, завважив його очевидно навмисну мовчанку і ту напущену сонливість, якою, бачилось, він отулювався, мов м'якою, безпечною опоною. Він перестав слухати Пелажі, якої балаканню

---

[1] Так називався колись чернечий орден, що держав школи; тепер у Франції зовуть так на сміх усіх монахів, що вдержують свої школи. — *[Іван Франко].*

ніколи не придавав ваги, і вернув до невеличкої гостинної, де застав свою жінку за читанням, а обох дам, як звичайно, за панчішковою роботою на якусь побожну ціль. Але він майже перелякався, коли його жінка випустила книжку з рук, підбігла до нього і з тривожною ніжністю майже кинулась йому на шию, принадно гарна в своїм глибокім зворушенні.

— Ну, що ж там? — запитала вона. — Прийде до бійки?

Він силкувався заспокоїти її. Тоді пані Діпарк підвела очі від роботи і промовила різким, холодним тоном:

— Марку, надіюсь, що ти не будеш мішатися в сю погану справу. Кидати підозріння та лайки на побожних братів — се ж безглуздя. Але Бог дасть своїм слугам перемогу!

АЛЬФОНС ДОДЕ

ІЗ ОСТАТНІХ ОПОВІДАНЬ[1]

СВЯТО ДАХІВ

Різдвяна казка

Ай, як же то ясніли паризькі дахи сеї ночі! Яка тиша, який супокій, яка надприродна ясність! Внизу — вулиці, чорні від болота, мов важкі льодові ріки. Газові лампи сумовито миготіли серед ожеледі ринштоків. А вгорі, доки догляне око, поверх палат, веж, терас, бань, під тонесеньким шпилем святої каплиці і тих тисячів стиснених дашків, похилених один до одного, іскрився сніг, білий-білий з синюватим полиском. Се було немов друге місто, надземний Париж, завішений між пустою темною глибиною і фантастичним місячним сяєвом.

Хоча ще не було пізно, всі огні були погашені, ніде анітрошки диму не клубилося понад дахами. Тепер ті щасливі комини, де щодня палають і тріщать дрова, можна було пізнати по чорних кружках, що насадив довкола них дим, і по теплій парі, що підіймалася з них у морозне повітря, мов віддих сонного дому. Інші комини, холодні, що тулилися серед густого снігу, мали на собі ще гнізда з минувшої весни, так само позбавлені тепла і життя. І в тому високому місті, білому та мертвому, попрорізуваному в усіх напрямах паризькими вулицями, немов величезними ровами, тіні всіх тих коминів, неоднакових, повищерблюваних і чорних, мов зимові дерева, переплiталися понад пустими вулицями, куди ніхто не ходив ніколи, крім паризьких воробців, котрих острі, тонесенькі сліди тут і там подряпали кришталеву снігову площу. Навіть у сю пору одна

[1] Вибрано з книжки «La Fédor, Pages de la Vie». Paris, E. Flammarion. — *І[ван] Ф[ранко].*

купка тих завзятих малих волоцюг метушилася, скакала по берегах ринви, а їх цвіркотання було одиноким голосом, що нарушував побожну тишу, врочисту ожиданку сього міста дахів, покритого скрізь пуховим килимом, мов перед приходом Царя-Дитяти.

Паризькі воробці

Та й сучого ж сина холодно! Ніяк не заснеш. Чи кулькою стулися, чи насторош пір'я, мороз не дає спати, так і щипає.

Один воробець
(*здалека*)

Гей! Ви инші, гей! Сюди живо! Я знайшов старий комин з металевою шапкою; в ньому ще пізнім вечором горів огонь. Попритулюймося до нього, тут нам буде тепло.

Вся купа
(*злітається до нього*)

Чи бач! А й справді. Як же ж тут добре. Як же ж тут тепло — нема що й казати... Гурра з утіхи! Піу, піу... Цьвір, цьвір, цьвір...

Комин

Не будете ви тихо, вуличники! Їй-богу, тільки ви одні смієте кричати в такій хвилі, коли весь світ дожидає і мовчить. Глядіть, навіть вітер запер у собі дух. Ані одна хоруговка не ворухнеться.

Воробці
(*тихіше*)

А що ж се таке буде, дідусю?

Комин

Як то! Ви й не знаєте, що сеї ночі є свято дахів? Не знаєте, що сьогодні прийде Цар-Різдво роздавати дарунки дітям?

Воробці

Цар-Різдво?

Комин

Еге ж! Коли б ви бачили там внизу, в домах, кілько там маленьких черевичків понаставлювано довкола теплого попелу! Є там усякі, різної величини. Є малесенькі черевички з дрібоньких ноженят, що ще ледве ходять, а є й чобітки, що стукають так міцно, оживляючи своїми кроками ціле помешкання; є чобітки, обшиті футерком, і є ті бідні шлапачки, ті дерев'яники занадто великі, що їх сяк-так називають на босу ногу, немовби бідним не було коли бути малими, мовби вони не мали права бути дітьми.

Воробці

А коли ж він має прийти, той чудовий царевич?

Комин

Але ж зараз, опівночі... Пст! Слухайте!

Годинник

(*грубим голосом*)

Бам... бам... бам...

Комин

Глядіть он там: увесь край неба палає світлом!

Воробці

(*цікаво простягаючи шийки, на подобу малих парижан, що придивляються феєрверкам*)

Ай! Шик!

Годинник

(*б'є далі*)

Бам... бам... бам... Північ!

II

Ледве продзвонив остатній удар північної години, коли нараз із усіх боків загула ціла громада дзвонів. Під покришками в снігових шапках вони бриніли високо над дахами, мов самі для себе, змінюючи голос, зливаючися, мішаючи тоненький бренькіт з поважним гуком, віддалюючися, наближаючися, розширюючи, то знов приглушуючи свої тони відповідно до того, відки тяг вітер. Здавалося, що всі вони висять на одній дзвініці і що та дзвініця обертається на всі боки, як морська ліхтарня.

Дзвони

Баум, баум! Ось він, маленький Цар-Різдво!

Вітер

Гу... Гу... Гудіть добре, любі дзвони, всією громадою, ще сильніше! Різдво тут, іде за мною. Хіба не чуєте сього тонкого запаху зелених пальм, кадила і пахучого воску, що несеться на моїх крилах?

Дзвінки

Діґ-діґ-дон! Діґ-діґ-дон! Різдво! Різдво!

Вітер

Ану, комини! А ви чого стоїте, пороззявлявши роти? Співайте зо мною Різдву. Ану, дахи! Ану, хоруговки!

Комин

Га-га! Га-га! Різдво! Різдво!

Хоруговки

Кря... Кря... Різдво! Різдво!

Цегла

(*надто розохочена*)

Різдво! Різ... (*З великої радости підскакує і паде на вулицю*). Тататата... Грим!

Воробці

От іще роззява!

Комин

Ну, а ви, воробці! Ви нічого не мовите? Адже ж тепер годиться співати!

Воробці

Піу, піу, піу... Цьвір, цьвір, цьвір... Різдво! Різдво!

Комин

Скачіть на мої плечі, будете ліпше бачити.

Воробці
(*на комині*)

Спасибі, дідусю... Ах, як же гарно, як гарно!.. Скільки свічечок рожевих, зелених, блакитних! Як вони танцюють по дахах!

Комин

А сей похід кошиків, повних забавок, стяжок, квіток, цукерків, уся ота паризька зима, покрита позолотою та яркими красками...

Воробці

А се що за такі малі чоловічки, що несуть кошики? Чи кождий з них є Цар-Різдво?

Комин

Та де там! Се кобольди.

Воробці

Як мовиш? Ко...

Комин

Кобольди — се такі духи-опікуни кождого дому, що ведуть Різдво до кождого комина, де є маленькі черевички, що ждуть на дарунок.

Воробці

А сам Цар-Різдво, де він?

Комин

Се отой самий остатній, отой малий блондинчик з лагідними очима. Його волосся, мов золоте проміння, розсипалося довкола нього, мов сніп соломи з його ясел, а його щічки зарум'янілися від морозного повітря. Дивіться на його хід: його ноги доторкаються снігу, але не лишають на ньому слідів.

Воробці

Який же він гарний! Мов образочок.

Комин

Пст! Слухайте!

III

В тій хвилі поважний молодий голос, перлистий, як дитячий сміх, роздався серед сеї кришталевої атмосфери, яку на висоті творять великий холод і місячне світло. Цар-Дитя зупинився на однім даху на терасі і тут випростуваний, окружений усіма маленькими кобольдами з кошиками в руках, він отак промовив до свойого люду.

Цар-Різдво

Добрий день, дахи! Добрий день, мої старі дзвініці! Ніч така ясна, що я бачу вас усіх, розсипаних довкола мене в тім великім, коханім Парижі. Ах, так, мій Парижу, люблю тебе, бо ти, що сміешся з усього, ніколи ще не сміявся з Різдва, бо ти віриш в нього, ти, що не віриш ні в що більше. От тим-то, як бачиш, я й приходжу до тебе щороку. Не було такого року, щоб я не прийшов. Я приходив навіть під час облоги, тямиш?.. Сумно тоді було, се правда. Ні огнів, ні світла, всі комини зимні; гарматні кулі свистали довкола моєї голови, дірявили дахи та розбивали комини... А кілько-то малих діточок не ставало!.. Забагато було забавок в тім році, прийшлось нести назад повні кошики. На щастя, сеї ночі нічого мені не лишиться. Сказано мені наперед, що буду мав наповнити багато маленьких черевичків. І ось я приношу чудові забавки, а всі французькі.

Один паризький воробець

Браво! Так би й поцілував його, сього маленького.

Всі воробці

Піу, піу... Цьвір, цьвір, цьвір... Най жиє Різдво!

Ключ журавлів

(*пролітає високо попід небом довгим трикутником*)

Уа... уа.... Най жиє Різдво!

Вітер

(*розбурхуючи сніг*)

А ти що? Співай Різдву!

Сніг

(*тихесенько*)

Не можу, але жертвую йому кадило. Поглянь на ті тумани білого тонесенького пилу, яким я обсипаю кошики і золотисте волосся мойого царевича. Адже ж ми знаємося віддавна. Адже ж я бачив, як він родився ген там, у тій маленькій яскині...

Вітер, дзвони, комини

(*співають разом із усієї сили*)

Різдво! Різдво! Най жиє Різдво!

Цар-Різдво

Не так голосно, любі мої, не так голосно. А то ще побудите всю нашу дрібноту там внизу... А се ж найліпша та радість, що приходить у сні, коли й не думаєш про неї... Ну, панове кобольди, ходіть зо мною по шпилях дахів, почнемо роздавати дарунки. Та тільки сього року я постановив собі спробувати ось яку штуку. Що в нас є найкраще, всі дорогі забавки, золочені паяци, шовкові торбинки, повні мигдалів, великі ляльки в коронкових строях, — усе те я хочу класти в найбідніші черевички, там, де комини без огню, де хати холодні. А противно — в щасливі доми, де оксамитові коври, пухові перини, ми покладемо оті маленькі забавки по пару центів, що пахнуть гумелястикою і білим деревом.

Паризькі воробці

Славно, славно!.. Отсе добра думка.

Кобольди

Не в гнів тобі, маленький Царю. При твоїм новім системі бідні будуть щасливі, але багаті будуть плакати. А бач, заплакана дитина не є ні бідна, ні багата. Се є заплакана дитина, та й годі, і нема нічого сумнішого на світі.

Цар-Різдво

Дайте спокій. Я знаю се ліпше від вас. Бідні будуть очаровані, доторкаючись до тих дорогих забавок, що видавались їм такими принадними за склом склепових вистав і котрих позолочена пишнота не додає нічогісінького до їх вартости яко забавки, до їх розривкової грації. Та я пев-

нісінький, що маленькі багачі також будуть вдоволені, коли одержать паяца, завішеного на нитці, ляльку на пружинах, усі оті вигадки, що продають на базарах по тринадцять су, та куди їх не пускають ніколи. Ну, та про се нема що балакати. А тепер в дорогу і поспішаймося! Коминів у Парижі так багато, а ніч така коротка!

IV

Маленькі світла розсипалися там угорі на всі боки, немовби хто по снігу на дахах розсіяв усі освітлені гілячки різдвяного деревця. Не забуто ані одного комина, починаючи від палат, окружених терасами і деревами, білими від инію, аж до тих бідних, нужденних дахів, що, бачиться, поспиралися один на один, щоби не попадати під власною вагою. І швидко по всіх домах Парижа почулося те дзеленькання дзвоників, усі ті фантастичні і різнорідні тони, які окружають склепи з забавками: мекекекання баранчиків, лепетання ляльок, шелест вишивансго шовку, тарахкавки, трубки, барабани, гуркіт поштових коней на колісцях, лускання поштальонських батогів, туркіт крил вітряків. Усе те рушалося, щезало, скакало з даху на дах здовж вулиць. А де не було дітей, Цар-Різдво під проводом кобольдів швидко минав таку хату і не помилявся. Та часом, коли наближався до якоїсь хати з повними руками, шептав до нього комин своїми чорними устами:

— Вмерла дитинка, нема кому дарувати... Нема маленьких черевичків у сій хаті. Візьми свої забавки, мій маленький Царю. Мати плакала б дуже, побачивши їх...

Довго-довго блукали так маленькі огники. Та нараз захриплий півень закукурікав у глибині сутінку, рубочок білого дня підхилив небо, і в тій хвилі щезли всі чари різдвяної ночі. Празник дахів скінчився, починався празник домів. Отсе разом з димом розпалених огнів горі коминами понеслися солодкі і чарівні окрики. Се були окрики радости, сріблисті реготи, голоси дітей, що й собі ж кричали: «Різдво! Різдво! Най жиє Різдво!» А понад безлюдними дахами підіймалося сонце, чудове зимове сонце, заспане і рожеве, і сипало своїм першим промінням, що, іскрячися по снігу, було подібне до позлітки, до перлової матиці, до золотих френзлів, розсипаних із кошиків малого Царя.

ОССІТ[1]

ІЗ ОПОВІДАНЬ

ПАДУЧІ ЗОРІ

Leben und Untergehen, das
reimt sich seit Ewigkeiten.

F. Nietzsche[2]

Вечоріло. Захована в глибокім фотелі, однім з тих вигідних меблів, що так і вкривають, так і обіймають вас, в будуарі, цілком білім, мов сніг, коли би сніг був теплий, вона поринала в мріях.

Все було біле довкола неї, і дуже м'яке, і гарне — і все те було подібне до неї. Вона підперла голову рукою — подібна до блідої рожі, до дуже рідкої, виїмкової рожі, ніжної і білої, незвичайно білої, без рефлексів, — а на її лиці тільки її великі зеленкуваті очі були одинокою барвистою плямою.

Обік неї лежало кілька книжок і газета з нинішньою датою — п'ятниця, 13 падолиста. Вона розвернула її; від самого ранку то за візитами, то за кухнею вона весь день не мала часу прочитати газету.

---

[1] Оссіт — псевдонім молодого французького писателя чи писательки, що здобула собі в остатніх роках досить видне місце в літературі. Оссіт пише мало; оповідання «Ilse», збірка новел «A guoi bon?» і друга, торік видана збірка «Il n'y a plys d'iles Bienheureuses»,— ось і весь її дотеперішній літературний доробок*. Її літературна фізіономія інтересна тим, що лучить у собі французьку грацію, тонкість і ясність рисунка з тужливо песимістичним світоглядом Ніцше*, але без його цинізму, бруталізму та фальшивого аристократизму. Оссіт нагадує трохи А. Доде, тільки без його гумору і блискучої фантазії. Подаємо тут перекладом пару її ескізів, вийнятих з остатньої збірки. — *І[ван] Фр[анко].*

[2] Життя і загибель чергуються від віків. Ф. Ніцше (*нім.*). — *Упоряд.*

Вона перебігла очима зміст:

«З товариства.

Новини з заграниці: з Бразилії.

Палата послів: підмога для опери.

Всячина: Падучі зорі».

І нараз ті остатні слова розбудили в її пам'яті щось таке, що дуже сильно зацікавило її.

Падучі зорі!.. Нараз вона побачила себе маленькою дівчинкою, в піковій суконці, в панчішках і з старою нянькою, що її звали Христиною. І вона ще тямить дуже добре те фантастичне оповідання, що чула на сю тему від своєї сестри Вероніки, тепер уже покійної.

Як глибоко вона вірила тоді в таємничу силу падучих зірок! Ся віра тепер викликала усміх на її уста. Треба побажати собі щось: приміром, наїстися будущого літа багато суниць або зробитися щасливою властителькою забавки з Синім Карликом, або висловити яке-будь подібне і рівно важне бажання. Тільки — і се був головний сук — треба висловити се бажання якраз у тій хвилині, коли паде зірка. Вона докладно пригадує собі, як одної ночі вона встала в довгій сорочці, що тяглася аж по землі, такій, у яку обвивають зовсім маленьких дітей, і, обвинувши нею свої малюсінькі голі ніжки, тихенько, з обережністю індіянина і з незвичайними хитрощами, вичитаними з книжки — оповідання, повного всяких страховин про червоношкурих, — висмикнулася з ліжка і видісталася аж на терасу. Там, захищена від усякої безпосередньої небезпеки, вона взялася вартувати. Один пан при вечері сказав, бачите, що особливо в отсю падолистову ніч зорі будуть падати густо, як дощ.

Вона ждала добрих двадцять мінут, муркочучи весь той час, мов тиху молитву, предмет свойого бажання, щоб не проминути відповідну хвилину. Бо коли запізнишся хоч на одну секунду, то всі слова не здадуться ні на що і вимовлене бажання не сповниться.

А вона не хотіла бажати собі нічого дитячого, як се чинила її сестра або її приятелька Кларісса. Ні, її замисли сягали вище. «Хочу бути гарною!» Вона повторила се речення, може, з яких п'ятсот разів.

Сумовитий усміх промайнув по її устах.

Як же ж то сварили на неї другого дня, коли побачили у неї страшну простуду; вона вкінці призналася до свойого проступка!

Але як же ж то байдужно, зовсім стоїчно і спокійно перенесла вона довгі докори Христини і навіть жорстоку конфіскату улюблених книжок Ґюстава Емара*! Невважаючи на ніщо, в глибині душі вона була вдоволена, була певнісінька, що її бажання сповниться, бо ж нарешті, насилу дождавшися, вона побачила, як падала одна зірка, гарна та пишна, білява зірка. Вона вирвалася з самого вершка неба і зачеркнула чудовий, широкий лук! І якраз, точнісінько в тій самій хвилі, вона вимовила: «Хочу бути гарною!»

Тепер се певне. Її маленьке серденятко наповнялося гордощами. Вона буде гарна, гарна як її велика кузинка, ота славна Лора, котру подивляють усі. І її також подивлятимуть усі. І вона також буде королевою балів, так само, як Лора, а може ще й більше, бо ж тут зорі, могучі, неохибні зорі наділятимуть її своєю красою! А се було її найвище бажання, її найвища мрія.

Вона ще раз усміхнулася сумовитими устами, легенькою іронічною усмішкою.

І справді так воно сталося! Її бажання сповнилося. Вона зробилася гарною, дуже гарною, була королевою незлічимих балів, мала великі успіхи...

Вона взялася читати статтю на третій сторінці.

— Як дивно, — думається їй, — се якраз той сам вечір, із 13 на 14 падолиста. Сьогодні якраз п'ятнадцять літ...

І ще раз її мрії приймають виразні риси. Але вона вже не думає про свої дитячі літа, вона думає про сучасне.

Вона піднялася і наблизилася до вікна, але з вікна не було добре видно неба за високими супротилежними домами. От тим-то вона відчинила скляні двері і вийшла на балкон.

В її голові мигнула думка:

— Коли б я ще сьогодні вірила сьому, чого бажала б я собі сього вечора?

Вона зітхнула. Перед її уявою промайнуло її життя: її шлюб, уладжений так, як се випадало її батькам, а далі оте життя, безбарвне, одностайне, пусте, без любови і без принади.

Невже ж вона не любила нікого? ніколи?

Її серце починає бити трохи живіше. «Він» дуже принадливий... Вона бачить перед собою усміх його синіх очей.

Та враз їй робиться ніяково — так само, як і кождий раз, коли він дивиться на неї. Його очі такі гарні,.. а проте в них є щось... щось черстве, холодне і жорстоке.

Вона глядить на небо.

— Чого б бажала я? — думається їй. І вона чує, як у її серці знов оживає віра, те чудове дитяче вірування, воно вернуло — могутнє, самовладне, чарівливе.

Але всі звізди, бачиться, стоять недвижно, тільки тремтять крихітку промінням.

— Чого б я бажала?.. Щоб він усе любив мене?.. Ні, щоб він направду любив мене!.. Бо чому ж він не прийшов учора?

І вона звільна нахиляється на балюстраді і не бачить зірки, що мигнула і впала.

Потім знов починає думати:

— Так, він любить мене, про се нема сумніву... Але його очі такі холодні!..

І нараз її душу обгортає смуток.

— Я дуже нещаслива! — думається їй.

І нараз перед нею немов розпанахано заслону.

— Хочу бути щасливою!.. Ось чого треба бажати.

І ось вона повторяє, повторяє ненастанно:

— Хочу бути щасливою!

Велика, розкішна надія надихає її, бо ж зорі не брешуть!

І ось нараз ціле небо, бачиться, запалало незлічимими іскрами, що тремтять і літають; одна за одною вони описують луки, довгі, граціозно вигнуті луки.

Упоєна радощами, вона простягає обі руки, нахиляється. «Хочу бути щасливою!» — шепче вона. Її очі блищать, а довкола уст мигоче щось, мов щастя вічности.

Вона нахиляється, нахиляється, раз у раз шепчучи немов магічне заклинання: «Хочу бути щасливою!»

І ось нараз вона тратить рівновагу і зісковзується в безодню, мов велика біла птаха.

Зорі, бачите, не брешуть ніколи!

Вона навіть не скрикнула, майже легенько вдарилась об острий камінь, від чого у неї на виску виступило кілька червоних крапель — і се була знов-таки одинока кольорова пляма на її лиці, бо її великі зеленкуваті очі були затулені.

Зрештою, вона зовсім не мучилася і не покалічилася. Вона так і лишилася дуже гарною, а на устах її заховався усміх екстази.

Одна бабуся, що йшла обік і була дуже забобонна, присягалася, що се сталося тому, «бо сьогодні маємо п'ятницю і д[ень] 13[-те]».

ІРОНІЯ

Rien nesert de rien. Et d'abord
il n'y a rien. Cependant tout arrive,
mais cela est indifférent.

Th. Gautier[1]

Усякий раз, коли іронія долі являється мені виразно, в різкім образі, мені згадується той бідний хлопчище Луї Крессоль.

Се було в часі розрухів, яких наробив був у Алжирі Бу-Амена. Я був тоді поручником при другім полку стрільців у Африці.

Одного дня надійшов наказ вирушити як стій, щоб гонити ворога до Ель-Уед-Фенді. Ми подалися в дорогу і машерували звільна, широкою стрічкою, не зупиняючися три дні і чотири ночі. От тоді-то, в часі того безконечного походу я пізнав історію Луї Крессоля.

Він мав 20 літ, а виглядав на 15, був дуже малий, саме стільки, що дійшов до військової міри, дуже тонкий, з золотавим волоссям, мов у дівчини, з гарними рум'янцями, котрих навіть африканське сонце не встигло присмалити, і з великими синіми задуманими очима. Він був дуже чемний, надзвичайно чемний — річ смішна у африканського стрільця. Його лице мало завсігди якийсь вираз, що не тут його місце, що се хтось на сміх перебраний за вояка і висаджений на великого, білого коня. А що у нього ще більше,

---

[1] Ніщо не випливає ні з чого. І в початку нічого нема. А тим часом усе трапляється, але се байдуже. Т. Готьє (*франц.*). — *І[ван] Фр[анко].*

ніж у инших, було охоти до спання, то я поставив свойого коня обік його, і ми вночі почали балакати.

— Ну, Крессоль, швидко ти будеш вільний, — мовив я.

— Так, пане поручнику. От то моя бабуся буде тішитися!

Я запитав його:

— А що ж ти робитимеш, коли будеш вільний?

Його дитяча постать набрала якогось урочистого виразу, і він промовив дуже поважним голосом:

— Я одержу спадщину, пане поручнику.

Ся відповідь розвеселила мене дуже. Я подумав, які то різні пропорції приймає одна і та сама річ відповідно до людини, що дивиться на неї. І так для сеї нерозвитої душі яка-небудь ферма з коровами і свиньми, що дістанеться йому в спадку, являється чимсь дуже великим, і факт — одержати в спадку сі маловарті речі є для нього якимись святощами.

Я відповів знехотя:

— О, ти дістанеш спадщину!

Він відповів тим самим набожним тоном:

— Так, пане поручнику. От то моя бабуся буде тішитися!

Він повторяв ті стереотипові слова притишеним голосом, мов рефрен колискової пісні. Сей вояк заховав у собі вдачу малої дитини. Порушений тим, я запитав:

— Ти дуже любиш свою бабусю?

— Чи дуже люблю її? Мій Боже! Чи дуже люблю її!.. Се ж головно задля неї я тішуся тою спадщиною.

Гарний собі був сей воячина з тими ясними очима, повними щирости. Він говорив далі:

— Я хочу купити для неї на її старі літа гарну палату, таку, як мають багаті бабусі!

Я зирнув на нього остовпілий. Але в тій самій хвилі я зрозумів, що се сон зломив бідного хлопчища і що він висловлював свої сонні мрії. Та проте я запитав його попросту:

— А кілько ж ти дістанеш тої спадщини, мій хлопче?

Він відповів:

— Я одержу три мільйони.

І він розповів мені дуже дивоглядну історію, одну з тих щасливих і рідких пригод, що трапляються раз на сто літ і видаються такими неправдоподібними, що люди назива-

ють їх «пригодами з романів». Се несправедливо, бо пригоди дійсного життя бувають не раз ще дивніші, ще більше несподівані, як пригоди в книжках.

Якийсь Крессоль вивандрував колись до Індії, вмер там і лишив своїм своякам спадщину в сумі 60 мільйонів. А що їх було для поділу сеї суми 20 — 20 малих Крессолів, кузенів Луї, — то на кождого з них випадало по три мільйони.

Се видалось мені таким фантастичним і неправдоподібним з кожного погляду, що я не хотів вірити. Але він показав мені всі свої папери в найкращім порядку: листи французького консула, далі листи нотара — цілий акт вповні автентичний і комплетний. І з дивним браком самолюбства він повторяв:

— Але ж то моя бабуся буде тішитися! Вона ж так набідувалася, особливо, відколи я пішов до війська.

Він ґестикулював живо на своїм білім коні і зовсім не мав охоти спати, впиваючися своїм дивоглядним щастям.

Я ніколи не забуду того щасливого лиця, осяяного зорями, тими мовчазливими, тихими зорями, що немов дивилися на наш похід. І крізь глухий гомін та ненастанний шум, який справляють коні в поході, я все ще чую сей радісний голос, як він вимовляє:

— Три мільйони, пане поручнику! Три мільйони! Се багато грошей, не правда? Се така купа грошей, як у Ротшильда*! Кілько би з них можна видавати день у день!

Я ніколи не бачив на людському лиці такої безмежної і повної радости.

Всю ніч він снував проєкти, що то він робитиме, як буде свобідним.

Другого дня у нас була битва. Се був мій перший огонь. Ще досі я пригадую собі дуже докладно те дивне почуття, яке тоді заволоділо мною. Мені було дуже зимно; мене проймав той прикрий і дошкульний холод, що походить із величезної втоми та довгої безсонниці. Я не міг ніяк отряститися з одубіння — страшного одубіння, що стискало мій череп, мов здоровенна жменя якогось велетня. Я нерішуче, якось неясно і трохи неспокійно запитав себе, як буду вес-

ти себе під час битви? Чи, може, мене опанує страх? Але скоро я побачив ворога перед собою, того ворога — швидкого, невловимого, мов привид, у білих бурнусах, розпущених на вітер, що, летячи, шелестіли під синім небом, мов хоругви, з тими тонкими, довгими стрільбами, мов тиками, з тими хриплими та пискливими окриками... Коли я почув ті особливі тони, той жалібний свист, який справляють кулі на леті — мій Боже! Тоді я зрозумів, що страх не опанує мене!

В мені не лишилося ані крихітки того, що мучить і нівечить нас у житті. Я почув себе неособовим, сильним, згущеним у одну-однісіньку могутню ідею: зберегти життя моїх двадцяти п'яти вояків. Я ані на хвилю не подумав, що можу вмерти, я забув про се цілковито. Я тільки хотів, щоб моїх двадцять і п'ять вояків не померло з моєї вини.

Довкола нас літали кулі з острим свистом, зблизька і здалека. Їх було без ліку, вони налітали ненастанно, бренячи, сичачи, звільна або нагло; вони наближалися, минали, віддалювалися з якимсь любим, проймаючим, дивним дзижчанням; часом одна з них пацне сухо і коротко, то знов инша бренить тихо, crescendo*, довго і неясно. Здавалося, моь нас обсіли нараз якісь незримі духи, легкі, насмішливі, жорстокі — се був несказаний і страшний гомін чогось живого ось тут довкола нас, поміж нами, чогось величезного і незримого.

Побивши значне число тих невірних і розсипавши решту по пустині, ми стали спочивати, і в тій хвилі мені пригадався малий Крессоль. Я почав шукати його, але зразу не міг знайти його. З моїх людей три були ранені; один умер швидко по тім, бо куля розломала йому хребетний стовп.

Другий, на ім'я Дю, видужав досить швидко, діставши копитом у живіт. В кінці третій, що звався Кланшар, мав дивне щастя: він завдячував життя своїй військовій книжечці, котру зложив був удвоє і сховав на груді. Куля провертіла всю книжечку і сплощилася на остатній обложці. Він потім заховав її собі як дорогоцінну пам'ятку.

А Крессоля не було. Вкінці я знайшов його, простертого на землі, з кулею в правім легкім. Але на його лиці грав усміх.

— Се нічого, пане поручнику! Я видужаю і таки візьму спадщину!

Сеї ночі він лежав під моїм шатром, поганеньким малим шатром, чотирикутним тісним, низьким, у котрому або надто холодно, або душно. Він лежав обік бідного Бре, що швидко вмер.

Другого дня я пішов побачити його. Він ще всміхався тим своїм щирим усміхом, а в його тусклих очах блимало щастя.

— Все дуже добре, пане полковнику, все дуже добре! — мовив він. Але говорячи, він плював кров'ю. Його поклали в носилки, і ми рушили назад до Аїн-Сафри.

Страшні ті носилки, ті іронічні колиски зроблені для людей, для бідних вусатих дітей, що мають умирати! Се передчасні домовини, пародії дитячих забавок при вході в могилу. Вони дуже болющі, дуже жалібні, ті великі карнавалові колиски. Не похиляється, не всміхається над тобою нічиє любе лице — тільки одна жорстока бабуся-успокійниця, смерть із сонливими очима, вколисує тебе.

В часі цілоденного походу я не міг займатися Крессолем, але я поручив його лікареві. Аж надвечір ми зупинилися наново і я забажав побачити бідного малого мільйонера. Коло носилок я станув, завагався. Моє серце стислося перед сим закритим віком. Я не тремтів під час битви, але почув страх перед отим замкненим віком. Вкінці я промовив лагідно:

— Крессоль, мій хлопче!

Велика мовчанка внутрі носилок.

Тоді моя рука, тремтячи злегка, відкрила помалу парусинове віко. Він чапів у носилках, скулений удвоє, поморщений, мов в'ялена риба. Його сині очі, отворені, мали вираз дикого перестраху.

Він умер, так як умирає багато инших під час тих страшних поворотів після битви, на тім проклятім, варварськім цвинтаровім шляху. Йому дали згинути як собаці, без крихти повітря, без краплі води. Але в руках він держав зложені в гарнім порядку свої папери про мільйонову спадщину.

Мене обхопив гнів, безсильний, п'яний гнів на жорстокість людської долі, на глупу жорстокість, на злобну іронію долі отсього чоловіка!

Його поховали того самого вечора, коли добре потемніло, щоб араби не підгледіли се місце. А що зовсім не було можливо випростувати його тіла, то мусили поховати його так, як був, у сидячій поставі, в дивовижно малій, квадратовій паці.

Йому викопали дуже глибоку яму.

ЖОРСТОКІСТЬ

Viele sterben zu spät und
Einige sterben zu früh.
F. Nietzsche[1]

Опершися ліктями на поруччя Понте Веккіо (старого моста), Сент-Джон де Трасі роздивлявся довкола. Було дуже гаряче, а сонячне проміння танцювало по поверхні зеленкуватої води.

Ліворуч, мов пустивши коріння в ріку, піднімалися нерівні доми, жовтаві або брудно-білі, трохи понурі або ясні, подірявлені всюди, в незлічимих місцях, вікнами всяких розмірів, різних і дивоглядних форм. Там були малі, круглі віконця в середині якогось старого склепленого лука, далі — довгі, широкі, малюсінькі аж до квадратових дахових віконець, таких маленьких, що, сказав би, в них ледве є настільки місця, щоб достарчити досить повітря для однієї квітки. І все те — без ніякісінької симетрії, в таких місцях, де того найменше можна б ожидати, так, як у тих комічних рисунках, що рисують малі діти. Були там також дуже тісні балконики, а десь-не-десь — зелені стори.

Високість домів була також забавно неправильна: деякі були дуже довгі, інші — зовсім низенькі, інші — худі-худі, мов карикатура англічанина, і вузькі до неправдоподібности, знов інші — значно ширші, з видом трохи ситішим; а на всіх були невеличкі дахи, навислі так, як дашки кашкетів над чолом.

Мали ті доми свій особливий вираз і, бачилось, були обтяжені всякого роду нещастями і слабостями. Один, трс-

[1] Багато вмирає запізно, а деякі вмирають зарано. Ф. Ніцше (*нім.*). — *Упоряд.*

хи грубенький, подобав на горбатого; другий, бачилось, був хромий; був один кривоногий; один, маленький, низенький, виглядав, мов безногий каліка на відпусті. Але всі ті їх слабості були якісь веселі, збуджували сміх. Обсипані сонячним промінням, пречудово погані і артистичні, ті доми було абсолютно розкішні для ока, як ні один инший закуток у Флоренції.

Сент-Джон де Трасі розумів вираз тих домів, але час від часу він озирався і його зір бігав по Понте Веккіо. Він вийняв годинник.

— Вже шоста, — промовив стиха, — вона сказала, що буде о п'ятій.

І він знов почав вдивлятися в три мости на Арно*, що були перед ним, і далі, геть на краю обрію, в сині гори. Але він не бачив ані ріки, ані домів-калік, та зате дуже виразно бачив той салон у віллі Норі, де уперве спіткав свою долю.

Він і досі почував ту дивну радість, яка опанувала його тоді, коли побачив сю жінку з очима, мов сині аксамітки на білім тлі. Вона була рудава — може підмальована, але се не шкодило, бо її тіло було дивно біле. В руці держала чашку чаю і, невважаючи на довгі рукави, що обтискали її руку, вона порушувалася свобідно і зручно, так, як майже всі жінки, що привикли до тої невеличкої невигоди — пити чай стоячи і держати ще дещо в руках.

Вона була напрочуд зграбна, а її незвичайна постать була дивно гарна і видавалася високою задля сукні з довгим треном з дуже м'якого шовку кольору ярко-пурпурового, що виглядав, мов почервонілий фіолет.

Не було нікого більше в тій кімнаті, тільки вона — вона і склеплена стеля, покрита старими фресками з cinquecento[1]; тільки ся стеля і ся жінка були однаково артистичні.

Коли де Трасі побачив її, він, власне, розмовляв з гарною леді Честер, милою особою, що все мала серце на долоні, а долоню — дуже велику і все отворену.

В тій хвилі його розмова зробилася баламутною і він видивився, дійсно очарований сею фіолетовою появою. Все було гармонійне у тої жінки, кольори і пози, рухи і ма-

---

[1] Cingue-cento називається в італійській історії XVI вік, час найвищого розквіту італійської штуки. — *Упоряд.*

терії, і її довгі білі руки, що инколи опускалися на пурпурову сукню, видавались йому незрівняним малярським мотивом.

— На кого се ви так видивилися, Сент-Джон? — запитала леді Честер і, обертаючися на своїх великих ногах, зирнула в той бік. — А, на паню де Клев? Ну, як вона вам подобається? Я не люблю таких ексцентричних осіб.

— Хто такий та пані де Клев? — запитав він.

— О, вар'ятка! Вона дуже багата... австріячка, здається, її мати була француска... Говорять про якусь історію... Так, у неї є муж, нудяр, зарозумілий, ідеально глупий... Дехто дуже подивляє її, та, по-моєму, вона смішна і язиката. Так, так, вона збудована чудово і знає се дуже добре, але ж одягається попросту неприлично. Але не лакомтеся на неї, мій любий, з нею нічого не порадите, навіть ви. Розумієте? Нічого не порадите! Се не жінка. Вона обридливо вчена, малює, пише — просто страхіття, не правда? Вона ні про що не думає, тільки про гармонію кольорів своїх суконь і свойого тіла, і малюється. Вона вдає з себе жінку якогось вищого типу, бо ніколи не мала любовника — а проте вона не жиє зі своїм мужем. Вона не любить мужчин! Надто вона сентиментальна, велика егоїстка і дуже conceited[1] — ось що!

— Представте мене їй, — мовив Сент-Джон де Трасі.

— Але ж кажу вам, що з нею не порадите нічого.

В його очах грала веселість; крайня глупота все забавляла його; він бавився нею артистично, як чимсь скінченим у собі, далеко ліпшим від мірного ума. І він відповів супокійно:

— Але ж, дорога леді Честер, часом чоловік любить побалакати... для відміни!

— Де Трасі бажає балакати! Новий Сент-Джон відкривається нам! — скрикнула вона.

— Мій Боже, дорога пані, — відповів Сент-Джон флегматично, — я все силкуюся пристосувати свою поведінку до поведінки і до смаку тих осіб, серед котрих обертаюся...

— Імпертинент! — скрикнула леді Честер.

---

[1] Зарозуміла (*франц.*). — *І[ван] Фр[анко].*

Він зробив дуже невинне лице і запитав:

— Значить, пані, ви справді не хочете представити мене?

— Але ж я не можу, я не знайома з нею, з сею комедіянткою!

Він поклонився і відійшов від неї і подався в напрямі до пані де Клев.

Добра містріс Кей, пані дому, була так зайнята роздаванням чаю, що не можна було й подумати про те, щоб на хвилю перервати їй се заняття, а зрештою, він не знав нікого в тім салоні, бо тільки вчора прибув до Флоренції.

І от він постановив чекати і, опершися о стіну, обернений лицем до неї, він придивлявся їй. Вона все держала руки звішені, без рукавичок і здалека дивилася в вікно, з виразом неприсутньої. Її великі, темно-сині очі були мов мертві. Сидячи трохи осторінь, здалека від купки инших, що пили чай в негармонійних поставах, вона виглядала, мов велика, чудова та невжиточна квітка серед ярини.

Він не зводив з неї очей і його артистична душа була причарована. Звільна, сам не знаючи, коли й як, він наблизився до неї. І втім, нараз пані де Клев усміхнулася якимсь здержаним, мимовільним, трохи ущипливим усміхом. В її чудових очах знов заясніло життя — вона зирнула на нього. Потім, по хвилі вагання вона промовила:

— Я чула все, що оповідала вам леді Честер. А що вона змалювала вам мене як ексцентричку, то хочу бути раз такою і звільнюю вас від того, щоби хтось представляв вас мені.

Він завважив, що її голос був якраз такий, який повинен був бути, якого він ждав, в повній гармонії з усією її появою, так як і все у тої жінки. Вона говорила далі.

— Зрештою, ви не потребуєте представлятися мені, пане де Трасі. Я знаю вас віддавна через вашу тітку, одну з моїх рідких і найліпших приятельок, у котрої я навіть сьогодні маю вечеряти. Леді Теквіль багато говорила мені про вас. Вона позволяє мені добирати кольорів моїх суконь, вибачає мені злочин писання і навіть звиняє мене за те, що в мене нема любовників... Леді Честер забула ще сказати, що я поступаю некоректно: ось вам і проба такого мойого поступка!

І вона почала сміятися дуже гарним, трохи сумовитим сміхом.

Так почалася їх знайомість. В його пам'яті все те було, немов сталося вчора, хоча від того часу минув рік і ще й місяць.

Від того дня вони видалися день у день, то в її помешканні, то у їх старої спільної приятельки. Вони разом звиджували галереї, з тим глибоким розумінням штуки, що злучувало їх обоє, а пополудні вони їздили за місто. Але найліпше в цілій Флоренції вона любила вид із отсього Понте Веккіо. Инколи вони приходили сюди обоє і, опершися ліктями на поруччя, вдивлялися в ті неоднакові доми.

Сент-Джон зажмурив очі, потопаючи в споминах. Він знов переживав той одинокий місяць свойого життя, той дивний місяць без завтра, зовсім не подібний до всього, що переживав він досі. Він любив її, любив безумно, і ще й досі не перестав любити. А проте Бог один знає, який легкомисний був отсей де Трасі. Його завсіди дуже пестили всюди, бо у нього було лице дуже вродливе, а особливо крайня байдужність. Через те ні одна красуня не бувала для нього недоступною, і ніколи він не любив одну жінку довше, як 15 днів, а дуже рідко любив нараз лиш одну. Аж отся нагнула його в ярмо!

Все у неї подобалось йому до страти розуму, а особливо чарувала його її супокійна байдужність, не штучна, але зовсім щира. Він переконався, що вона інтелігентна в дуже високій мірі.

Перший раз, коли він заговорив їй про свою любов, вона всміхнулася тим своїм сміхом, мимовільно трохи ущипливим, а потім промовила:

— Якби се була правда, то се було б сумно. Але що се неправда, то ви преспокійно могли ощадити собі сього клопоту і не вважати мене за таку глупеньку, щоб я повірила сьому.

Але в тих словах «якби се була правда» чулося стільки болю, що він не смів довше настоювати на неї. Иншим разом вона відповіла йому:

— Не псуйте ж нашої гарної гармонії душ. Знаєте добре — добра леді Честер упередила вас, — що зо мною не порадите нічого... н а в і т ь в и.

От так він закохався в ній зовсім на серіо. Вона здобула його, отся жінка, без ніяких заходів, мов якимись чарами; вона прикріпила його легкокриле серце своєю холодністю так, як прикріплюють метелика на шпильці. Вона не позволяла ніколи, щоб він говорив їй про свою любов. Зрештою, вона була у всьому така добра, така ласкава для нього, і то для нього одного!.. Вона розуміла все, відчувала штуку особисто, глибоко, оригінально, не з чужих слів, і з тим усім була так дивно хороша!

По місяці вона виїхала з Флоренції.

День перед виїздом у них була остатня стріча. Се було вечором. Вони звільна прохожувалися в теплім повітрі. Він говорив дуже швидко, жалібно, понурими, уриваними фразами.

— Коли побачу вас знов? Де буду міг бачити вас?

Вона не відповідала. Вона йшла обік нього і, бачилось, не чула його слів, а її очі мали такий вираз, немовби вона була душею десь далеко.

— Ах, Боже мій! Не можу повірити сьому. Завтра, завтра вас не буде тут! Не побачу вас тут, ви не будете говорити до мене, не будете всміхатися до мене! Але ж се страшно, страшно! Що я робитиму?

І він запитав нараз:

— Невже ви ніколи, ніколи не полюбите мене?

Вона подумала хвильку, а потім промовила сумним, трохи втомленим голосом:

— Коли б я могла любити кого-небудь, то певно полюбила б вас. Але, бачите, я не можу вірити в любов, не можу любити. Я багато роздивлялася довкола себе, ще малою дівчиною... Моя мати була дуже нещаслива, і той, кого вона любила, знівечив її життя. Всюди я бачила тільки егоїзм, що прикривається маскою любови, і все се була тільки пародія, бачте!.. Я допевнилася, що все те таке погане, таке брутальне... якби ви знали!.. і таке фальшиве! І звільна я дійшла до переконання, що любов така, яку бачу в своїх мріях, не існує зовсім. Я зрозуміла, що завсігди одно з двох

мусить терпіти, що тільки лихі жінки бувають щасливі, тільки такі, що не мають серця і заставляють инших плакати, — а я не маю в собі матеріялу на таку лиху жінку. От тим-то я ніколи не хотіла особистого досвіду, бо страшенно боюся терпіння — воліла б далеко краще вмерти відразу. І так само я дуже боюся зробити лихо комусь иншому. Нізащо в світі я не хотіла б бути ані жертвою, ані катом. От тим-то я зробила себе зовсім байдужною, замкнула своє серце проти всяких любощів, полюбила тільки штуку і думку — і, може, ще себе саму. Здібність до любови завмерла в моїм серці. Я не можу — розумієте? — не можу! Зрештою, на мій погляд, життя не дуже-то й цікаве...

Він дивився на неї з великим смутком. Йому здавалося, що чує промову покійника, а тим покійником було її серце. Вкінці він промовив:

— Все те правда, що ви думаєте про любов, правда взагалі... Але ж, Богом кленуся вам, я люблю вас! Я радо вмер би за вас.

Вона всміхнулася своїм дуже дивним усміхом.

— Якби то було небезпечно, коли б я повірила, — промовила ледве чутно.

— Але чому ж не хочете вірити мені? — промовив він чуло. — Що маю зробити, щоб ви повірили?

Вони дійшли до Понте Веккіо і оперлися ліктями на поруччя, обернувшися плечима до прохожих.

— Добре, — мовила вона,— я скажу вам. Сьогодні маємо 7 цвітня. За рік приходьте сюди, на се саме місце, о сій самій годині — і я прийду, і тоді скажу вам — скажу вам, чи можу любити вас...

— А до того часу?

— Ви не побачите мене, не повинні писати мені. До зобачення, Сент-Джон, або може: прощавайте! Я прийду напевно, хіба б умерла.

І вона пішла своїм чарівним ходом. Він бачив ще її сукню в сині смужки, дуже простеньку, а вкінці бачив, як сонячне проміння заломлювалося в її золотистому волоссі.

Пів до сьомої! Ні, вона не прийде! Все пропало!

Великий, пекучий біль звільна опановував його, пóгашуючи промінчик за промінчиком надії, що блимала ще в душі. Вона сказала: «Прийду напевно», — а одна з її хиб була та, що не брехала ніколи.

От тим-то він ніколи не сумнівався, що вона прийде; одного тільки він боявся, перед одним тремтів — яку відповідь почує від неї. Але поперед усього він бажав, щоб вона прийшла. Побачити, побачити її! Побачити її високу, ненаглядну, незрівняну постать, її сині, сумовиті очі, її рот з ущипливою усмішкою. Побачити її! Ох, раз іще побачити її, навіть хоч би вона мала потім знівечити всі його мрії, так як чоловік нівечить квітку в пальцях.

Бо він не забув про неї ані на хвилину. Він піддався, не силкувався побачити її весь рік, але його любов лишилася така сама, незмінна, глибока і могутня. Ах, недовірлива! Тепер вона буде могла повірити, повірити в його любов! Він був гідний її!

Він стиснув голову долонями, щоб опанувати бурхливе чуття. Смеркалося. Повищерблювані доми набрали понурого вигляду, немов дразнили його якимись поганими пиками. Віяло холодом.

Нараз чиясь рука спочила на його рамені. Він прокинувся, обернувся і побачив графа Лабрікоті.

— А, Сент-Джон! Ти у Флоренції! А я й не знав нічого. Що ти поробляєш тут?

Трасі, що не був би навіть мусі зробив нічого злого, почував у собі охоту вбити сього пана. Лабрікоті так похилився на поруччя — вода була так близько, — а вона, певно, ось-ось надійде. Та проте він буркнув:

— Я приїхав сьогодні рано.

— Ах, дуже добре, все вияснено! — промовив італієнець і поплескав його по плечі на знак особливого вдоволення.

— Ах, але ти ще не знаєш сумної новини!

Сент-Джон запитав з невдоволеним видом, посилаючи до чорта пана Лабрікоті з його новиною, що скаже вона, коли побачить його в розмові з отсим туманом! — бо тепер він знав напевно, що вона прийде, — і як він міг сумніватися про се хоч би на хвилину!

— Що ж се за сумна новина? — запитав Сент-Джон.

Сей відповів:

— Пригадуєш собі гарну графиню де Клев? Еге! Отже, вона прибула вчора до Флоренції, а сьогодні рано вмерла.

На видокрузі погасло сонце. Запала ніч. І в тій хвилі йому видалося, що його серце так само згасло, нагло, так, як коли би хто здмухнув свічку.

П'ЄР ЛЮЇС

БІБЛІС

Мітологічне оповідання

...І Амарілліс між трьома молодими дівчатами і трьома філософами оповіла мов малим дітям отсю казочну алегорію.

— Я знала мандрівців, що ходили по Карії* і заходили горі рікою Меандром* геть вище, ніж доходять пастухи. Вони бачили бога ріки, як спав на березі води, отіненої очеретом. У нього була довга зелена борода і його лице було поморщене, мов сірі набережні скали, з яких звисають плакучі зілля. Його старі повіки, бачилось, завмерли назавсігди на його сліпих очах. Певна річ, що коли би хто ще сьогодні забажав побачити його, не застав би вже його живого.

Отже ж, то він, подружившися з німфою* Ціянеєю, мав донечку Бібліс, і я оповім вам отсе історію сеї нещасної Бібліс.

I

У початковій яскині, відки таємно випливає ріка, німфа Ціянея вродила двоє дітей нараз: один був син, і вона назвала його Каунос, а друга була дочка — се була Бібліс.

Вони росли обоє над берегами Меандра, і, бувало, Ціянея показувала під блискучим дзеркалом води божеську стать їх батька, котрого душа оживляла бистрі хвилі. Вони не знали нічого на світі, крім лісу, в котрому родились. Вони ніколи не бачили сонця инакше, як тільки крізь гущавину гілляк. Бібліс ніколи не розставалася зі своїм братом і обіймала його за шию, коли йшли обоє.

Вона мала на собі маленьку туніку, що виткала їй мати на дні ріки; туніка була синяво-сіра, мов перші проблиски зарання. Каунос мав тільки довкола стану очеретяний пояс, із котрого звисала жовта опинка.

Скоро тільки розвиднілося настільки, що можна було йти по лісі. Вони ходили обоє геть далеко, бавилися дикими яблуками, що поспадали з дерев, або шукали квіток щонайбільших і найзапашніших. І що знайшло одно, все те було для другого; вони ніколи не сперечалися, і задля сього мати хвалила їх перед иншими німфами, своїми приятельками.

Та ось, коли минуло дванадцять літ від дня уродин, їх мати зробилася чогось неспокійна і кілька разів ходила за ними назирцем.

Діти вже не бавилися, і, пробувши цілий день у лісі, не приносили в руках нічого: ані пташок, ані квіток, ані плодів, ані вінців. Вони йшли так близько одно одного, що їх волосся мішалося. Руки Бібліс блукали по братових раменах. Часом вона цілувала його лице; тоді обоє стояли мовчки.

Коли було дуже гаряче, вони простягалися в м'якій траві і, лежачи на грудях серед пахучого моху, розмовляли і вдивлялися одно в одно і не могли відірватися від сього виду.

Тоді Ціянея закликала свойого сина набік і мовила до нього:

— Чого ти сумний?

— Я не сумний, — відповів Каунос. — Колись я був сумний — від сміху і від забави. А тепер усе змінилося. Я не потребую забави, мамо, а коли не сміюся, так се тому, що я щасливий.

— Чим же ти щасливий? — запитала його Ціянея.

— Дивлячись на Бібліс, — відповів Каунос.

— Чом же ж ти не дивишся на ліс? — допитувала Ціянея.

— Бо волосся Бібліс м'якіше від усіх квіток і більше пахуче; бо очі Бібліс....

Але Ціянея зупинила його.

— Хлопче, мовчи!

І, надіючись вилічити його від його грішної пристрасти, вона зараз попровадила його до одної гірської німфи,

що мала сім дочок — таких красунь, що ні в казці сказати, ні пером описати. І обі, змовившись, заговорили до нього:

— Вибирай собі! Котра тобі подобається, Кауне, буде твоєю жінкою.

Але Каунос дивився на сім молодих красунь такими байдужими очима, немовби се було сім каменюк; бо образ одної Бібліс наповняв усю його маленьку душу, так що в ній не було більше місця для иншого кохання.

Цілий місяць отак водила Ціянея свого сина з гори на гору і з долини в долину, але ані разу їй не вдалося відвернути його від його бажання.

Вкінці, бачачи, що ніколи не поборе його завзяту пристрасть, вона зненавиділа свойого сина і почала називати його підлим. Але хлопець цілком не розумів докорів своєї матері. Чому з-поміж усіх дівчат йому відмовляють власне ту, котру він любить? Чому пестощі, дозволені в немилих обіймах усякої иншої, робляться злочином в обіймах обожаної Бібліс? З яких таємних причин чуття, що йому видавалось щирим і чистим, здібним до всякої жертви, осуджено як варте всякої кари? Адже ж Зевес, — думалось йому, — оженився зі своєю сестрою, а Діонова дочка Афродіта* поважилася навіть зі своїм братом Аресом ошукувати свого брата Гефайста. Він не знав іще, бідолаха, що тільки одні боги надали собі розумну мораль, а чесноту людську турбують незрозумілими законами.

А Ціянея мовила до свойого сина:

— Не хочу вважати тебе своєю дитиною!

І вона кивнула на кентаврицю*, що бігла до моря, посадила їй на хребет Кауноса, і прудкий звір погнав.

Якийсь час Ціянея слідила за ними очима. Перелякаий Каунос держався плечей і деколи замотувався в її величезнім волоссі. Кентавриця гнала широкими, могутніми скоками; вона тікала в простій лінії і помалу зменшувалася в зеленій далечині. Швидко вона щезла за купою дерев, потім показалася знов, але вже маленька, мов точечка, котру ледве можна було розпізнати. І вкінці Ціянея не могла вже розпізнати її.

Повільними кроками вертала мати Бібліс до свойого лісу. Вона була сумна, та при тім рада, що через ту насильну розлуку спасла долю обох своїх дітей. І вона дякувала

богам, що дали їй настільки сили, що могла сповнити такий важкий обов'язок.

— Тепер, — думала вона, — Бібліс лишилася сама і забуде свойого усуненого брата. Вона прив'яжеться до першого-ліпшого, що завтра зуміє підлеститись їй, і напівбожеське покоління виросте, як і слід, із її шлюбного зв'язку. Благословлю вас, безсмертні боги!

Та коли вона ввійшла до печери, маленької Бібліс давно не було в ній.

II

Коли Бібліс побачила себе самою на маленькім ліжечку з зеленого листя, де вона спала побіч свойого брата, вона даремно силкувалася заснути; сон не брався її сього вечора. Вона вийшла. Ніч була тепла. Легенький вітерець хилив і піднімав лагідно глибокі маси лісових дерев. Вона сіла на камені і вдивлялася в біжучу воду.

— Каунос, — думала вона, — Каунос... Чому він не вертає? Де він забарився? Хто задержав його? Таточку, хто віддалює його від мене?

І, мовлячи ті останні слова, вона похилилася над джерелом.

— Таточку! — скрикнула вона. — Таточку! Де є Каунос? Скажи мені!..

Шум води відповів:

— Далеко...

Бібліс, перелякана, запитала живо:

— А коли ж він верне? Коли верне сюди?

— Ніколи! — відповіло джерело.

— Вмер! Він умер!..

— Ні.

— А де ж мені знайти його?..

Але джерело не сказало нічого більше. Тихе шемрання струмка було одностайне. Не було ніякої божеської подоби в тій пречистій воді.

Бібліс схопилася, побігла. Вона знала стежку, котрою пішов Каунос з матір'ю. Се була вузенька доріжка, що вилася від дерева до дерева і губилася в гущавині. Вона нечасто ходила нею, бо доріжка вела через яр, де жили гадюки і люті звірі. Але тепер її туга була сильніша від страху і,

тремтячи, вона бігла, що тільки могла надужами своїми маленькими, босими ногами.

Ніч не була темна, але тінь при місяці чорна так, що між грубезними деревами Бібліс могла йти тільки напомацки. Вона дійшла до місця, де стежка розходилася надвоє. Як знати, куди йти? Припавши на коліна, вона довго шукала, чи якийсь слід не наведе її на добру стежку. Земля була суха, і Бібліс не бачила нічого. Але коли підвела голову, побачила гамадріаду* з зеленими грудьми, що, захована в листі дуба, придивлялась їй з усмішкою.

— Ох, — скрикнула Бібліс, — куди він пішов? Коли ти бачила, скажи мені!

Гамадріада простягла направо свою гіллясту руку, і Бібліс подякувала їй щирим поглядом.

Вона йшла ще довго сеї ночі. Стежка тяглася без кінця, ледве замітна під обтрушеним листям; вона йшла, звиваючись раз у раз, обминаючи яри і виверти, піднімалася, спускалася вниз, щезала в тіні, все далі і далі. Вкінці, знесилена втомою, Бібліс упала на мох і заснула.

Коли прокинулася на другий день, сонце стояло вже високо і вона чула якусь дивну приємність здовж своєї простертої руки. Отворила очі: білява ланя легесенько лизала її руку. Але при першім руху Бібліс делікатна звірина зірвалася на свої тонкі ніжки і підняла оба вуха, витріщивши рівночасно на неї свої чудові вогкі очі, чорні і блискучі, як джерельна вода.

— Ланя, — мовила Бібліс, — чия ти? Коли ти належиш до богині Артеміди*, проведи мене, бо я знаю її. Я жертвую їй в повні місяця лібації з козячого молока, і вона радо приймає їх. Лане, вона дуже любить мене. Тож коли ти належиш до її отари, вислухай мене в моїй тривозі і знай, що не вчиниш нічого нелюбого добрій Нічній Стрільчисі.

Ланя, бачилось, зрозуміла. Вона пішла наперед, але йшла досить помалу, щоб дівчина могла надужати за нею. Обі вони пройшли так великий шмат лісу і навіть два потоки, через котрі ланя перескакувала одним скоком, але котрі Бібліс мусила переходити, бродячи по коліна в воді. Вона була тепер безпечна. Їй здавалось певним, що вона на добрій дорозі. Без сумніву, сама богиня послала їй отсю ланю в подяку за її побожність, і божеська звірина приведе

її лісами аж до коханого брата, з котрим вона не розстанеться ніколи. Кождий крок зближував її до мети, на котрій увижався їй Каунос. Вона чула вже на своїй груді гарячі обійми збігця. Частина його віддиху, бачилось, пролетіла в повітрі і солодощами надихала вітерок.

Нараз ланя зупинилася. Вона просунула свою подовгасту голову між два молоді дерева, де в тій самій хвилі показався рогатий профіль оленя. І немов осягнувши мету, до котрої поспішала, ланя злягла на землю, підобгавши ноги під себе, і поклала шию на мураву.

— Каунос! — кликала Бібліс. — Каунос, де ти?

Замість відповіді олень поступив до неї два кроки і погрозив їй своїми страшними рогами, що звивалися, мов бурі гадюки. І Бібліс зрозуміла, що отся ланя так само, як і вона, йшла назустріч свойому милому, і що, може, безхосенно числити на послугу тих, у кого сердечна пристрасть захопила вже всю душу.

Вона вернула назад, але зараз заблудила. Вона зайшла на нову стежку, що нагло спускалася в непрохідну гущавину, її бідні, маленькі, втомлені ноги оббивалися о каміння, кололися о коріння, ховзалися по бурій постелі сипких ялових шпильок. При однім закруті неправильної стежки, що йшла понад потоком, вона зупинилася перед двома божеськими істотами.

Се були дві німфи з різних сфер: одна було опікунка лісів, а друга — весняних повенів. Ореада* принесла наяді* свіжі жертви, одержані від людей, і обі купалися в потоці і плюскотали, обнявшися.

— Наядо, — мовила Бібліс, — чи не бачила ти сина Ціянеї?

— Бачила. Його тінь пролетіла надо мною. Се було вчора о заході сонця.

— Відки він ішов?

— Не знаю.

— Куди пішов?

— Я не слідила за ним.

Бібліс зітхнула глибоко.

— А ти, — мовила вона до другої німфи, — чи не бачила ти сина Ціянеї?

— Бачила. Далеко відси, в горах.

— Відки він йшов?
— Не знаю.
— Куди пішов?
— Я забула.

Але потім, випростувавшися посеред бистрої води, вони промовили:

— Лишися з нами, дівчинко, лишися! Пощо ти ще думаєш про того, кого нема? У нас є для тебе безмежний скарб теперішніх радощів. Нема будущого щастя, що варто б було того труду, щоб доганяти його.

Але Бібліс не вірила, щоб та німфа говорила правду. Хоч вона й не вміла висловити почування своєї маленької душі, но все-таки вона не розуміла иншої радости, як отсе терпіння в ненастанній погоні за щастям. Перший день своєї безхосенної мандрівки вона числила на поміч і на прихильність незнайомих. Та коли побачила, що їм байдуже підпомагати її змагання, вона завзялась числити тільки на себе саму, і, покинувши стежку на повороті, увійшла наздогад у лісовий лабіринт.

А потім обі безсмертні не переставали змовляти її мудрими словами:

— Лишися з нами, дівчино, лишися! Пощо ти все ще шукаєш його, кого нема? Нема будущого щастя, що варто було б того труду, щоб доганяти його.

І довго-довго потім дівчинка, дряпаючись на таємничу гору, чула, як здалека два срібні голоси разом кликали її:

— Бібліс!

III

Цілу ніч і цілий день Бібліс ішла горами. Тривожно розпитувала вона всі лісові божества, божества дерев, полян, тьмавих яскинь. Вона оповідала про своє страждання з безмежним довір'ям, вона благала, тремтіла, простягала свої дрібні рученята. Але ніхто не бачив Кауноса.

Вона зайшла так далеко в гори, що святе ім'я її матері було незвісне там, де проходила, і байдужі німфи не знали, про що вона говорить. Вона хотіла вернути назад, але заблудила зовсім. З усіх боків її окружали безладні колюмнади величезних піній. Не було тут стежок. Не видно було

неба. Вона бігала на всі боки, кликала що мала сили. Але тут навіть луна не відкликалася.

Її втомлені повіки стулювалися щохвилини, і вона лягла на землю. Сон, пролітаючи понад нею, шепнув їй тихесенько:

— Ти не побачиш його більше, свойого братика, не побачиш ніколи!

Вона прокинулася і зірвалася на ноги. Її руки простяглися, уста отворилися, але се був такий перестрах, що вона навіть не мала сили крикнути.

Місяць червоний, як кров, піднявся з-поза високих, чорних обрисів піній. Бібліс ледве розпізнала його. Їй здавалося, що вогкий серпанок простерся над її продовгастими очима. В лісі дрімала вічна тиша.

І ось одна перлиста сльоза заповнила куток її лівого ока. Бібліс досі не плакала ніколи. Їй здавалося, що вона зараз умре. Вона зітхнула, немов якась божеська пільга таємно покріпила її.

Сльоза набігла, затремтіла, побільшилась і потім наразбризнула їй на лице. Бібліс стояла недвижно з очима, витріщеними до місяця.

І ось знов перлиста сльозина заповнила куток її правого ока. Вона набігла, як і перша, покотилася через повіку і впала.

Дві дальші сльозини набігли, дві горючі краплі, що продовжили мокру стежку по її лиці. Вони досягли до кутиків її уст; розкішна гіркість упоїла ослаблену дівчину.

Так ось ніколи більше її рука не доторкнеться любої руки Кауноса. Ніколи більше вона не побачить чорного блиску його очей, його дорогої голови і його м'якого волосся. Ніколи більше вони не будуть спати поруч на однім ліжечку з листя, обнявшися. Ліси не вміли вже навіть повторити його ім'я. Вибух розпуки похилив лице Бібліс у долоні. Але на її розпалене лице полилися такі потоки сліз, що їй здалося, немов то якесь чудове джерело уносить із собою весь її біль так, як вода потоку уносить зів'яле листя.

Сльози звільна піднімалися в її нутрі, підступили до очей, крутилися, переливалися і дзюрчали горючими стру-

мками по лиці, заливали вузенькі груди, спадали на стиснені ноги. Вона не чула вже, як вони перлилися одна за одною з-під її довгих вій; се було ненастанне, любе дзюрчання, невичерпаний прилив, шемрання зачарованих хвиль.

Та ось розбуджені блиском місяця лісові божества позбігалися з усіх боків. Кора дерев зробилася прозірчастою і крізь неї видно було постаті німф; навіть тремтячі наяди повиходили з води і зі скал і порозбігалися по лісі. Вони тислися довкола Бібліс, промовляли до неї перелякані, бо потоки дівочих сліз уже вирили по землі круту, рівчасту стежечку, що звільна продовжувалася все далі в долину.

Але Бібліс уже не чула нічого, ані голосів, ані кроків, ані нічного вітру. Її постава звільна робилася віковічною. Її тіло під потоками сліз набрало того гладкого, білого полиску, який має мармур, митий водою. Вітер не порушав ані одного її волоска, що звисав долі її раменами. Вона застила в чистий камінь. Ледве неясний проблиск освічував ще її вид. Та нараз він згас; але сльози, все свіжі, пливуть і досі з її очей.

От так-то Бібліс зробилася джерелом.

ШАРЛЬ ФОЛЕЙ

ВАНДЕЙЦІ

Історичні нариси[1]

ЗАКЛАДНИЦЯ

З магістратом годі було дійти до ладу. Щоб не руйнувати села, комендант республіканського відділу зажадав, щоб йому видано десять тих горлорізів, що в часі невдалої проби оборони стріляли на республіканців із своїх хат. Для тих десятьох не було надії рятунку: скоро до Анжера*, їх поставлять перед воєнним судом і зараз розстріляють або поженуть на гільйотину. Невважаючи на таку певність страшної смерти, при першім виклику дев'ять із тих завзятців зголосилося. Інші чи то повтікали, чи поховалися, досить, що десятого закладника не ставало.

Республіканці квапились вирушити в дорогу, заким заскочить темна ніч; надто зверху сік дрібненький ненастанний дощ. Їм не ставало терпцю, вони кляли і грозили, що спустошать селище вогнем і мечем. Гнів переможців ще згострювався приниженими просьбами побіджених, і довкола республіканського офіцера, що викрикував на сільську старшину, тислася вся людність понура, мовчазлива, тремтячи зо страху.

Та ось нараз молода дівчинка, дитина 13—14 літ, що, здавалося, бавилася серед купи поломаних мушкетів обломками набоїв та шпунтами, почорнілими від пороху, підня-

[1] Charles Foley, L'Otage. Paris, 1899. Ся книжка дає ряд інтересних нарисів із історії боротьби французьких республіканців з повстанням у Вандеї. Хоча автор стоїть, очевидно, по стороні вандейців і проти революційного правительства, то проте його нариси мають у собі багато чисто людського й артистичного інтересу, і ми подаємо декілька з них у перекладі. — *Ред.* [*«Літературно-наукового вісника»*.]

лася, протисла крізь юрбу і, несміло ховаючи руки за плечима, зблизилася до привідці республіканців. Вона перебила його балачку.

— Не ріжте, не паліть нічого, горожанине! Десятою закладницею буду я: се я стріляла!

Всі зашепотіли з несподіванки, бо пізнали малу панну Селесту Клюдік, лагідну та загальнолюблену панночку, яку два тижні тому її нянька Ренода ледве вирвала з тюрми в Нанті*, того самого дня, коли пані Клюдік пішла на шафот. Проживши довгенько в сутінку тюрми, дівчинка заховала на дні своїх ясних оченят увесь безмежний сум тих жорстокостей, які їй довелось бачити. Її лице, навіть серед живого полевого повітря, все було незмінно бліде і холодне, немов би поцілуй її матері, засудженої на смерть, полишив на ньому свою безбарвність та холод смерти.

Бачачи се слабосиле дівча, комендант здвигнув плечима.

— Ти стріляла? Йди геть, безумна дитино, ти жартуєш.

— А ось погляньте!

І Селеста, простираючи руки, простягла до офіцера свої маленькі долоні, чорні від пороху. Між «синіми[1]» чути було глухий буркіт обурення. Привідця обернувся до своїх людей в останнім пориві милосердя.

— Але ж не вірте їй! Ся дитина сама зачорнила собі пальці, щоб одурити нас. У неї не стало би сили навіть на стільки, щоб удержати мушкет.

Мала панна Клюдік спокійно підвела свою ніжну головку і, всміхаючись визиваюче, при чім показала свої білі зуби, промовила без сорому:

— Дайте мені стрільбу одного із ваших людей, коменданте, а самі станьте за тридцять кроків, щоб бути метою для мене, і заложімся, чи не впакую вам кулю в саме серце.

«Сині» підняли скажений крик, а комендант з-під наморщених брів зирнув холодно.

— Добре, — буркнув він, — коли хочеш, будеш десятою закладницею. Ану в дорогу!

---

[1] Республіканські вояки носили сині уніформи. — *Ред.* [*«Літературно-наукового вісника»*.]

Досі Селеста говорила перериваним, нервовим голосом. Тепер відітхнула свобідніше. Її лице позбулось визиваючого виразу і зробилось знов лагідним, повним резигнації личком гарної дівчинки. Наказ «в дорогу» видано, заким вона мала час попросити плаща або якого-будь одягу. В сумерку, крізь подвійну огорожу вояків, якими окружені були в'язні, їй здавалось, що бачить насеред шляху стару жінку, що паде на коліна і розпучливо простягає до неї руки. Попихана брутально, вона не могла пізнати, чи се була Ренода. Вона прискорила ходу, але кроки мужчин були завеликі для неї, і ледве стратили з виду село, вона почувала вже задих і втому.

Настала ніч. Їшли лісом і лісом, і ще лісом. Селеста кульгала; її виходжені та тісні черевички зробились важкі від болота. Вона тряслась від нічного холоду, та й тому, що на ній була бідна легенька одежинка, а з її мокрого волосся холодний дощ спливав їй на карк та вниз плечима.

Обік неї йшов вандейський парубок з брутальним і сердитим виразом лиця, наскільки вона могла зміркувати в хвилях, коли місяць продирався крізь дощові хмари. І він був в'язень, та дивився на неї з таким згірдним милосердям усякий раз, коли вона спотикнулася, що їй ще прикріше робилося за свою слабість. Та проте серед усіх тих людей, вольних чи в'язнів, вона чула себе такою одинокою та загубленою, що радо була б забалакала до нього; але він заціпив уста в якімсь одчаю понурої мовчанки. І вона не сміла відізватися. Нараз вона спотикнулася так сильно, що він інстинктово простягнув руки, щоб піддержати її. Так само інстинктово вона оперлася рукою на його сильнім рамені, потім відсунулася скромно, промовивши плавним голоском добре вихованої панночки:

— Сердечно дякую, добродію...

Він, здавалось, силкувався перемогти себе, його груди підносило зітхання, та в кінці промовив різко:

— Ті собаки не побачать... Опрись рукою на моє плече, тобі легше буде йти.

Селеста лишила свою руку на його рамені, щоб не розсердити його, хоч і опиралася як можна найменше. Потім довго вони не говорили нічого; нарешті він розпочав з таким самим зусиллям:

— Скажи по правді, дитино, бо ніпощо тепер таїтися: адже ж се не ти стріляла на «синіх»?

Вона почервоніла в перелетнім, блідім сяйві місяця. Він упер в неї свої ясні, смілі, зацікавлені очі. Вона зміша-лася, бо біль стискав їй горло, а потім, запинаючись, при-зналась:

— Ні, добродію, я не стріляла! Але, розумієте, я бачила, як усі інші наші вандейці поховалися, і я знала добре, що десятий закладник не зголоситься. Республіканці кричали. Ренода, моя мамка, плакала: вона боялася за свойого мужа й сина. Всі інші жінки тремтіли з такого самого страху. І я подумала, що се було б дуже сумно, якби вони спалили се-ло і вирубали в пень тих добрих людей. Я виступила і на-брехала на себе. Але я думаю, що се брехня не дуже підла.

— Ні, ні, се не погано! — промовив високий в'язень го-лосом не так уже різким. — Та тільки не надійся, що вони пощадять тебе задля твоєї малолітности.

— О, я не надіюсь, пане! Мій тато помер, моя мама по-мерла, всі мої знайомі померли. Від трьох літ я не бачила нічого, як лише смерть. Я вже не боюсь її. У мене не було нікого, крім моєї доброї Реноди, і її, останню, я хотіла вря-тувати, її та її мужа, її синів і її село. Тепер я не боюсь нічо-го, лиш одного, що там... у місті, не захотять мене, що ме-не... таку малу, не приймуть за закладницю. А не маючи повного числа жертв, вони, може, вернуть знов і нароблять біди моїй бідній Реноді.

Її голос урвався наново, і в яснім погляді вандейця, якого не дивувало вже ніяке горе, все-таки заляг смуток.

Вона спотикнулася дужче. І він промовив знов понуро:

— Опрись же на мене, дівчино... ти зовсім не опира-єшся!

Думаючи, що він сердиться, вона оперлась. Знов на-стала мовчанка, довга, довга, переривана частим болючим кашлем.

— Я дав би тобі свою куртку, щоб огорнути тебе, — промовив він, — якби лише в мене була сорочка... Але я не маю нічого иншого на тілі і не можу йти обік тебе з голими грудьми.

Вона скрикнула:

— Ви дуже добрі, добродію, та я не прийняла б сього.

Її голос дусився чимраз більше.

— В тебе болить щось, дівчино?

— Так, трохи... від кількох день уже в грудях холодно, а в горлі пече. А тепер погіршало від дощу та нічного холоду. Коли говорю, у мене мов би щось дерлося в горлі.

Лісова стіна вирізувалася ясніше в сірім сяйві. Помалу досвітки проганяли пітьму. Селеста насилу волоклась. Вандеєць, похилившися, голосом, як міг, найлагіднішим промовив:

— Ти дуже втомлена, дівчино?

— О, так, добродію! Так швидко йдуть! У мене ноги подерані, а моя промочена спідничка липне до колін. Чи далеко ще та тюрма? Ви високий, добродію, бачите, може, здалека дими міста?

Він випростувався.

— Так, бачу дзвіниці. За малу годину прийдемо на місце; але й те буде занадто скоро, бо прийдемо на те, щоб умерти.

Прокляття вояків, брутальний наказ мовчати перелякали Селесту, і аж до міста вона не сказала нічого, тим більше, що говорення справляло їй великий біль.

Дійшли до передмістя. Швидко потім в'язнів запаковано в якусь вогку чорну нору і туди кинено їм кілька околотів соломи. Селеста була так знесилена, що відразу кинулась на землю, не домагаючись своєї части від инших в'язнів. Вандейський парубок обізвався до неї:

— Дівчино, коли не візьмеш собі зараз соломи, то тобі не лишать нічого.

Та в неї ледве стало сили затремтіти при зітханнях чимраз глибших.

— Не турбуйтесь, добродію! Мені байдуже, на чім і де я лежу, нехай лиш инші користають. Я чую себе дуже хорою; в горлі мене так пече, так пече... і через те дрож мене проймає.

Своїми великими жорсткими руками він легенько підняв її і лагідно підсунув їй під плечі й потилицю жменю соломи, яку здужав захопити в сутолоці.

— Ади... ось так... так буде ліпше, правда?..

Віддих дівчини робився чимраз більше прискорений; зовсім безкровним голосом вона просвистіла:

— Ой, добродію, як я боюся ... як я боюся вмерти тут, занадто швидко... на тій вогкій землі, під отсим ослизлим муром...

— І чого ж ти боїшся вмерти тепер гірше, ніж коли иноді, дівчино? Хіба не маєш спокою в тім темнім куті?

— Ой, ні! Я хотіла би йти на шафот з иншими, щоб число закладників було повне і щоб вони не верталися мучити мою Реноду!

Він здвигнув плечима і не сказав їй нічого. По кількох хвилях вона здригнула слабше.

— Добродію... не маєте трошки води?

— Ні. Тобі хочеться пити?

— Так, хочеться пити... та я не про теє... я хотіла вмити собі руки й лице, зачорнене порохом, щоб бути зовсім чистою, зовсім білою, коли стану перед Матір'ю Божою!

Парубок сидів на землі, зложивши навхрест руки і не знаючи, що відповісти. Минала хвиля за хвилею. Дівчинка відізвалась до нього майже нечутно:

— Добродію... отсе... чую, що зо мною кінець... Чуєте...

Він нахилився.

— Коли хочеш, щоб я чув, що кажеш, то обернися лицем до мене, а не говори до муру.

Вона не оберталася, але вживала найбільшого зусилля, щоб говорити слова виразно.

— Ні... не хочу обертатися до вас... мій віддих — отрута, і вдихаючи його, ви б могли заразитися... Добродію, не могли б ви мені покласти дещо... камінь... що-будь під голову? Мені було би легше дихати...

Він підняв її голову і по змозі обережно положив на своїм грубім коліні.

Вона трохи легше відітхнула.

— О, се не камінь, добродію, се щось м'якеньке... се, може, ваша рука... Ви такий добрий, добродію... Зробіть іще ласку та зложіть мені навхрест руки на грудях... сама вже не здужаю...

Парубок зложив їй руки на грудях. Вона говорила далі, все мучачись своїми думками:

— Ох, добродію... Пресвята Діва таки скаже, що се негарно молитися з такими чорними руками... Але я не стріляла... ох, ні! Я не забила нікого! Я збрехала, щоб рятувати инших, а се не така підла брехня, правда?

— Ні, дитино, я сказав тобі, се брехня дуже добра, дуже великодушна... і так само не турбуйся своїми брудними ру-

ченятами... ціле твоє бідне маленьке тіло лишиться в отсьому погребі, а тільки твоя душенька піде відсіля і полетить зовсім чиста й біла.

— Спасибі вам, добродію, спасибі! Ох, який ви добрий!

Потім настала знов довга мовчанка; вона віддихала вже лиш рідко, судорожно хлипаючи.

Тоді він, не сміючи вже говорити, провів своїм пальцем по її тоненькім обличчю, щоб переконатися, чи її повіки холодні. І він почув, що по шкірі, вже зимній, плили помалу теплі ще сльози. Він запитав лагідно:

— Чого плачеш, дитино? Ти ж перша будеш вільна від наших мук. Се повинно потішити тебе.

Під тим грубим, рапавим пальцем, що пробував несміло та незручно погладити її лице, дівчина розпучливо зарушала устами, щоб сказати ще щось, але їй не ставало духу, слова не йшли з уст. Парубок, забуваючи небезпеку зарази, нахилився іще більше і притулив вухо майже до самих її уст.

— Я не плачу задля себе... Я лише тому, що турбуюся запро тих добрих людей там у селі. Я така худа та марна, що кати готові не завважити, коли я вмру, готові забути мене в тій поганій, темній норі. І тоді моя брехня не здалась ні на що! Ах, добродію, будьте такі добрі, заведіть їх аж до мойого тіла і розповіджте їм, що я також закладниця, і нехай вони переконаються, що я тому не винна, коли не могла дождати тої хвилі, щоб іти на їх шафот... І що я нічого не заподіяла собі, щоб навмисно вмерти швидше від инших. І скажіть їм, прошу вас, скажіть їм, що моя смерть повинна бути почислена як відкуп за инших.

— Добре, я скажу їм усе. Закон про закладників виразний: ти заплатила за них, і їм не зроблять уже нічого злого. Тож не бійся і вмирай спокійно, вмирай...

Немов бідний листочок, торганий та тремтючий від вітру, так і вона на колінах у парубка стрепенулася легкою дрожжю. А потім без шелесту відірвалася від сього життя з останнім ледве чутним зітханням:

— Спасибі, добродію, спасибі... вмираю задоволена... коли ви запевняєте мене, що моя смерть... таки почислиться...

Вона не обізвалась більше. Парубок не чув більше нічого. Слабенький віддих не торкав уже його нахиленого лиця. Зворушений, він шукав своєю грубою, мозолястою рукою її тоненьких, холодних повік. Він замкнув їх з останніми несмілими пестощами. Дві дрібні сльози ще тремтіли на них, дві маленькі холодні сльозинки.

І в пітьмі тюрми парубок інстинктово зробив великий знак хреста, як коли б його пальці змочились були в свяченій воді.

ЖОБЕН

По битві коло Сальбефа*, в якій ми здобули три тисячі набоїв, сімдесять карабінів і сто пар черевиків, спочивали ми в лісі Шеміє. Свіжо вбитою доріжкою йшли наші вояки, а за ними я й о[тець] Пішері. Вояки поспішали до поляни, відки піднімався легенький дим. Уже здалека серед снування наших вандейців ми побачили огнище, при якому дві старі бабусі порались коло величезного кітла, наповненого м'ясивом; дванадцятифунтові хліби, накладені стосами, стояли на мураві. Шелест листя заставив нас оглянутись, і ми побачили Жобена, родом із Бельтієра*, що, двигаючи чоловіка на плечах, перескакував через пеньки зрубу.

— Певно, несе раненого товариша, — промовив я.

— Ні, ні! — озвався добрий панотець, якого лице нараз захмарив вираз тривожного суму. — Се в'язень! Жобен підстрілив його, потім зв'язав йому руки й ноги. Ходім до них!

І, обертаючися нагло до мене, панотець мовив потихо:

— Сей Жобен, вернувши з-за Льоари, знайшов зі своєї хати лише згарище; його молоду жінку й його дитину повісили «сині». Жобен лютий: боюсь, що він задумує якусь жорстоку відомсту.

Коли ми догонили Жобена, він кинув свойого в'язня перед себе на мураву і, віддихаючи звільна, набивав свій мушкет. Панотець запитав його:

— Що тут робиш, Жобене? Інші пішли їсти; йди за ними.

Відслонюючи свої білі вовчі зуби, Жобен відповів понуро:

— Маю час. Наперед побавлюся трохи з отсим лабачем.

І він показав на чоловіка, що розчіхраний, в одежі, пофалатаній на шматки, обчорнений порохом та пилом, з очима, забіглими кров'ю, стогнав від рани і вився в путах, що вгризались йому в тіло, стискаючи йому ноги й руки. Жобен говорив далі з дикою радістю:

— Та й намучився я з ним! Удирав, як заяць! Я поцілив його нарешті в коліно, щоб дістати його в руки живого. Він упав, як довгий. Ось я й зв'язав його і завдав собі на плечі. Тут я спокійний; ніхто не відбере мені його. Ось як він в'ється, мов хробак! Я жду, поки трохи прийде до себе, а тоді завдам йому муки.

Панотець Пішері перебив його голосом, придушеним від зворушення:

— Чей-же не хочеш убити його, Жобене?

— Ні, не відразу, панотче, — мовив вояк, ставлячи свій карабін під деревом. — Ніщо нас не гонить: най іще потерпить трохи перед смертю.

Панотець поблід, як стіна.

— З безоружним, зв'язаним, раненим чоловіком ти не зробиш сього!

Жобен вибухнув сміхом.

— Ага, ні! Ось заждіть лише, побачите!

Панотець випростувався перед ним і крикнув грізно:

— Я тобі забороняю!

Очі вояка потемніли під його навислими бровами; він визиваюче випняв наперед груди.

— Забороняєте? Яким правом? Не ви зловили його і він не ваш! Пан Стофле знає, скільки я зазнав нещастя від «синіх»; якого в'язня уловлю, того він дарує мені! А вам зась до того, забирайтеся відси!

Супроти сього гніву панотець засоромився своєї сердитості. Він промовив лагідно:

— Жобене, а якби я попросив тебе: даруй мені сього нещасного?

— Віддайте мені мою жінку й дитину і беріть собі його!

— Я ж тобі не приказую, Жобене, я лише прошу тебе, прошу уклінно!

З роздутими ніздрями, з затисненими зубами Жобен повторив неподатливо:

— Не унижуйте себе просити мене, паночтче, бо се марна просьба. Я маю вояцьке право і скористаю з нього. Чим довше забавляєте мене, тим більше муки зазнає сей.

Жобенів погляд був незломний. У панотця в голосі звеніло милосердя та розпука. Потім, хоч усе ще блідий, він нараз випростувався поважно, і в його словах затремтіла якась екзальтація:

— Нехай і так! — промовив. — Роби з ним, що хочеш! Я просив тебе, як чоловік чоловіка. А тепер говорю до тебе як священик. Коли ти християнин, заким мордуєш його, припадь на коліна.

Жобен вагався нерадо.

— А то пощо?

— Припадь на коліна! — повторив панотець рішуче.

І він підняв розп'яття, прив'язане до його шкапліра, і наставив його перед очі Жобенові.

— Вмієш іще «Отченаш», Жобене?

— Що ж то, паночтче, вважаєте мене поганцем? Певно, що вмію!

— Коли вмієш, то зложи руки і виговори зараз, дивлячись на Розп'ятого.

Жобен зложив руки і проговорив «Отченаш». А коли вимовив оті слова: «І остави нам долги наші, яко же і ми оставляєм должникам нашим», панотець перебив його:

— А розумієш ті слова, Жобене?

— Так, розумію, — відповів Жобен глухим тоном.

— Коли розумієш, то скажи їх ще раз за мною, потихо, в глибині твойого серця, цілуючи отсе чоло, покалічене тернами, і отих п'ять ран, отворених та плачучих кров'ю.

Жобен цілував рани, піднесені до його вуст, а панотець серед сутінку й глибокої тиші лісу голосом проймаючого жаху та милосердя повторив: «І остави нам долги наші, яко же і ми оставляєм должникам нашим».

А потім, скінчивши, він відступив набік, відслонив в'язня і промовив зовсім попросту:

— Встань, Жобене... Тепер муч і мордуй, коли можеш!

Та Жобен, не підводячи очей, майже так само блідий, як і панотець, проворкотів:

— Не можу вже, паночтче! Злість моя минула.

АНАТОЛЬ ФРАНС

ПІД НОВИЙ РІК

Нариси

НОВОРІЧНА КАЗКА

Ортéр, основатель «Звізди», політичний і літературний керманич «Міжнародного вісника» і «Ілюстрованого "Нового віку"», привитавши мене в своїм кабінеті, сказав до мене з глибини свойого директорського крісла:

— Мій любий Мартó, напишіть мені казочку для новорічного числа «Нового віку». Триста рядків, з нагоди нового року. Щось дуже живе, з аристократичним запахом.

Я відповів Ортерові, що я не надаюся для сеї роботи, бодай у такім дусі, як йому хочеться, але радо напишу йому казку.

— Мені бажалось би дуже, — мовив він, — щоб вона мала титул «Казка для багатих».

— Я волів би, щоб се була «Казка для бідних».

— І я так розумію. Казка, що будить у багачів милосердя для бідних.

— А я, власне, не хочу, щоб багачі мали милосердя для бідних.

— Що за дивачний погляд!

— Не дивачний, але науковий. Милосердя багача супроти бідного — се, по моїй думці, зневага, заперечення людського братерства. Коли хочете, щоб я говорив до багачів, я б їм сказав: «Не мучтеся милосердитись над бідними; їм ваше милосердя ні на що не здалося. Чому милосердя, а не справедливість? У вас же з ними неполагоджені рахунки. Полагодьте їх. Се зовсім не діло чуття. Се справа економічна. Коли те, що ви даєте їм з ласки, має продовжити їх бідність і ваше багатство, то ваш дар лукавий, а сльози, з

якими ви змішаєте його, не зроблять його слушним. Треба направити всю кривду. Ви даєте милостиню, щоб не направити тої кривди. Даєте трошки, щоб задержати багато, і вважаєте се спасенним ділом. Так самійський тиран* кинув у море перстень, але божа Немезида* не прийняла сеї жертви, і рибак приніс назад тиранові його перстень у череві риби. І Полікрат швидко стратив усі свої добра, а в додатку — й життя».

— Ви жартуєте.

— Не жартую. Я хочу переконати багачів, що вони доброчинці на рабат і благородні з вирахування незгірш лихваря і що не так треба братися до діла. Се переконання може їм бути корисне.

— І ви хочете розводити такі погляди в «Новім віці», щоб убити газету! Ні, друже, дайте спокій!

— І чому ви хочете, щоб багач поводився з бідним инакше, ніж поводиться з багатими та сильними? Їм він платить усе, що їм винен, а як не винен нічого, то й не платить нічого. Се слушність. Коли він чесний, нехай же робить те саме і з бідними. І не говоріть, що багачі не винні нічого бідним. Я думаю, що ані один багач не вірить сьому. Непевність починається аж при питанні про розмір сього довгу. І ніхто не квапиться вийти з тої непевности. Краще лишатися в тумані. Всякий знає, що винен, лише не знає скільки винен, і від часу до часу дає дещо дрібку відчіпного. Се називається доброчинність і приносить добрий зиск.

— Але ж се, що ви говорите, дорогий товаришу, противне здоровому розсудкові. Я, може, більший соціяліст від вас, але я чоловік практичний. Усунути хоч трохи страждання, продовжити хоч одно людське життя, направити хоч частину суспільної несправедливости — і се вже щось значить. Та дрібка добра, яку зробиш, усе-таки зроблена. Се не все, а проте воно все-таки щось. Коли казочка, якої я прошу у вас, зм'якшить серце у ста з-поміж моїх багатих пренумерантів і склонить їх до датків, то се буде стільки ж побід над злом і стражданням. Таким робом потрохи стан бідних зробиться зносним.

— А хіба ж се добре, щоб стан бідних був зносним? Бідність — неминуча товаришка багатства, багатство доконче потрібне для бідности. Сі два лиха переплітаються одно з

одним, піддержують одно о́дне. Не треба поліпшувати стан бідних, але треба знести бідність. Я не буду побуджувати багачів до милостині, бо їх милостиня затроєна, бо вона робить добро тому, хто дає, а зло — тому, хто бере, і, нарешті, тому, бо багатство само собою затверділе та жорстоке і не потрібно ослонювати його обманним плащиком м'якосердности. Коли хочете, щоб я написав казку для багачів, я скажу їм: «Ваші бідні — се пси, яких ви годуєте, щоб кусали. Ті нахлібники творять для властителів собачу свору, що гавкає на пролетаріїв. Багачі дають лише тим, що просять. Робітники не просять нічого й не дістають нічого».

— Але сироти, недужі, старці...

— Вони мають право жити. Задля них я не буду розбуджувати милосердя, але покличуся на їх право.

— Все се теорія. Вернімося до дійсности. Маєте написати мені маленьку новорічну казку і можете дати їй соціялістичне вістря. Соціялізм тепер досить у моді. Він належить до елегантного тону. Розуміється, я не говорю про соціялізм Геда*, ані про соціялізм Жоре*, але про той добрий соціялізм, який наші елеганти дотепно і відповідно протиставлять колективі змови. Виведіть у своїй казці молодих героїв. Вона буде ілюстрована, а люди люблять на образках бачити гарні личка. Героїнею зробіть молоду дівчину, гарну молоду дівчину. Се не так трудно.

— Ні, се не трудно.

— А не могли б ви впровадити до казки також молодого коминарика? У мене є вже готова ілюстрація, кольоровий малюнок, на якому видно гарну молоду панночку, що дає милостиню малому коминарикові на сходах церкви Св. Магдалини. При нагоді можна б помістити сюди той малюнок. Мороз, сніг сипле... Гарна панночка чинить ласку малому коминарикові. Бачите се?

— Бачу.

— На тім тлі виводіть дальші комбінації.

— Виводитиму. Малий коминарик, пройнятий вдячністю, кидається на шию гарної панночки, яка виявляється власною дочкою графа Ліноттa. Він цілує її і витискає на лиці сеї ангельської дівчинки маленьке шовкове «О», гарне маленьке «О», зовсім кругле й зовсім гарне. Він любить її. Едме́ (вона називається Едме́) не лишається нечут-

ливою супроти такого щирого й невинного чуття. Здається, що се думка зовсім не погана.

— Ну, ну, з неї можна зробити дещо.

— Заохочуєте мене йти дальше. Вернувши до свойого коштовного помешкання при бульварі Мальзерба, Едме перший раз у свойому житті почуває нехіть до миття: вона хотіла би заховати на своїм лиці відтиск уст, що доторкнулись його. Та малий коминарик ішов за нею назирцем аж до її брами, в захваті він стоїть під вікном обожаної дівчини... А що, добре?

— Ну, ну...

— Веду оповідання далі. Другого вечора Едме́, поклавшися спати в своїм ліжечку, дивиться, аж із комина в її спальні вилізає малий коминарик. Він щиросердно кидається до тендітної панночки і обсипає її маленькими шовковими «О», зовсім круглими. Я забув сказати вам, що й сам він вродливий напрочуд. Граф'янка перервала йому сю любу роботу. Вона почала кричати, кликати помочі. Але він так був зайнятий, що не бачив і не чув нічого.

— Мій любий Марто́!

— Він такий зайнятий, що не бачить і не чує. Надбігає граф. У нього душа шляхетська. Він хапає малого коминарика за матню штанів, що перш усього кинулась йому в очі, і викидає його за вікно.

— Мій любий пане Марто́!..

— Решту скажу коротко. Дев'ять місяців пізніше малий коминарик оженився з благородною молодою граф'янкою. Була крайня пора. Ось вам наслідки невмісної доброчинности.

— Мій любий пане Марто́, ви наважились, видно, на мою голову.

— Не вірте сьому. Доходжу до кінця. Оженившися з панною де Лінет, малий коминарик зробився римським графом і зруйнувався на перегонах. Тепер він коминарить на вулиці Ґете*, на Монпарнасі*. Його жінка держить шиночок і продає саламандри[1] по 18 франків платні в вісьмох місяцях.

---

[1] В жаргоні університетських студентів саламандрою називається стан повного оп'яніння. — *[Іван Франко].*

— Мій любий Мартó, се зовсім не забавне.

— Агов, мій любий Ортере! Те, що я розповів вам — се, кінець кінців, зміст Ламартенової поеми* «Упадок ангела» та поеми «Елоа» Альфреда де Віньї*. І взявши на роздум, се таки краще, як усі ті слізливі історійки, які вмовляють у людей, що вони добрі, хоча вони зовсім не добрі, і що вони роблять добро, хоча вони не роблять добра, і що їм легко бути доброчинцями, хоча се діло найтрудніше в світі. Моя казка моральна. Що більше, вона оптимістична і кінчиться добре. Бо Едмé в шиночку на вулиці Ґетé знайшла щастя, якого була б даремно шукала на балах і забавах, коли б була вийшла заміж за якого офіцера або дипломата. Любий пане редакторе, відповіджте мені: приймете до свойого «Ілюстрованого "Нового віку"» мою казку "Едмé, або Невмісна доброчинність"»?

— Се виглядає так, немовби ви серйозно запитували мене...

— Еге, я вас запитую зовсім серйозно. Коли не хочете моєї казки, я опублікую її деинде.

— Де?

— В якійсь буржуазній газеті.

— Якось мені не хочеться вірити.

— А от побачите.

СЕМЕН ЗЕМЛЯК

САВКА ДУДАР

Новела

Дух віє, куди хоче, і ніхто не знає його шляхів. Звелить грудці землі, щоб зробилася землею, і душа виростає з грудки землі; звелить стеблині зілля, топтаній на шляху, зробитися генієм, і геній повстає з потоптаної стеблини.

Оттак подув духу перейшов над головою Савки, і Савка вродився музикантом. Дух сказав йому: «Даю тобі те, чого ти в мене не просив, і беру тобі те, чого б ти мені не віддав ніколи; даю тобі геній, а відбираю тобі спокій. Будеш творити, але будеш терпіти вічну спрагу невідомого; буде тебе тягти до безконечного, але в своїм житті ти не знатимеш нічого, крім муки. З проміння зірок ти збиратимеш мелодії, в гуркоті грому знаходитимеш акорди».

Сказавши се, дух полетів шукати инших жертв, а Савка одержав душу, що мала не зазнати нічого, крім муки.

Задуманий і мовчазливий, він любив самоту і блукання, але не любив праці. В товаристві свойого пса він ходив бог зна куди і вертав аж тоді, коли не ставало хліба в його полотняній торбі. Коли його питали про що, не відповідав; коли його били, був німий. Лиш пес знав, лиш зорі знали, куди він волочився днями й ночами.

Днями в лісі, ночами в полі та в ярах Савка слухав ... музики. В тій безмірній концертовій залі, освітленій зорями, умаєній зеленню, надиханій усіма пахощами, що йшли від збіжжя й лук, душа хлопчини поринала в співучих хвилях, що долітали до неї на крилах леготу або бурі. Він знав усі дрожання, розсипані над землею, підхоплював навіть найнезамітніші і записував у своїм мізку все те, що раз під-

хопив. У нього була своя теорія, своя система. Він знав, що деякі тони плачуть, а інші сміються; знав, що одні котяться, мов джерельна вода, а інші падуть, мов перли з розірваного намиста. Вітер, що свище, і жайворонок, що дзвонить набожну пісню, пчола, що бринить тоненько, і джміль, що гуде басом, — уся та орхестра, захована в хмарах, у деревах, у світах, — Савка знав її і, щоб слухати її в тиші, тікав із дому, ходив, блукаючи, далеко... Лиш його пес знав, лише зорі знали куди...

З півдесятка сопілок висіло коло його пояса, а кождий з тих імпровізованих флетів був відмінної довжини й грубости, кождий мав викликати інші тони; та Савка не міг заставити їх говорити разом, і се була найбільша мука його життя.

— Рудько! — мовив він инколи до свойого пса. — Якби ти вмів дути в таку дірку, ми оба зробили би музику. Але ти не вмієш нічого, ти собака та й годі.

Тоді Рудько на знак задоволення махав хвостом, лягав при ногах свойого пана і дрімав під свистіння сопілки. Савка переривав сам себе:

— Ні, се не те! — буркотів він. — Ще чогось...чогось не стає. Сопілка не каже всього.

І спершися ліктями на коліна, схопивши чоло в долоні, гублячись очима в степу, він марив.

— Воробці дурні, — говорив сам собі не раз, — вони не тямлять нічого. Але соловій мудрий, жайворонок мудрий, покропивка мудра... вони все знають: вони співають. Ой, які вони мудрі! Вони такі малесенькі, і ніхто не навчив їх сього...

І Савці ставало сумно, бо пищавка не говорила всього; йому ставало сумно, бо він хотів знати все... Що таке? Ой! Оте таємне знання, що вчить пташок співати, а чоловіконі дає змогу зробити такий струмент, що викликає пісні в душі людській.

Родичі хлопцеві не знали, як довести до порядку сього непоправного волоцюгу. Бійка не помагала нічого, приймав її мовчки; але раз побитий, він ховався і не показувався, поки не зголоднів. Чим частіше його били, тим довше його не бувало вдома. Та ось одного дня вся родина зібралася на нараду і, бачилось, винайшла радикальний спосіб, щоб поправити непоправного.

— Йому одинадцять літ, — мовив старий Салеюк, — і він не береться ні до якої роботи? В таких літах усі господарські діти працюють, а наш лише сором робить родичам. Завтра заставлю його до плуга, нехай поганяє воли.

Савка затремтів, почувши такий невмолимий засуд, його серце бунтувалося; та другого дня з великим батогом із ґудзоватого мотузка в руці він поганяв воли поперед свойого батька, і почалася праця. Держачи в одній руці батіг, а в другій — воловід, причеплений волам за роги, Савка бігав по борознах. А там, у степу, співав жайворонок, співали пчоли, все співало. Ой, мука!

— Гей, гей, волики! — кричав батько. — А в тебе нема рота, щоб крикнути, ти, шибенику, ти, дармоїде! Воли поснуть, отак ідучи! Кричи, собачий хлопче!

— Гей, гей! — повторяв хлопець крізь сльози, що затуманювали йому зір.

Кілька хвилин робота йшла, бачилось, як слід, але Савка, розсіяної вдачі, легко забувався. В тій хвилі жайворонок піднявся під небо, а його голос лився згори сонячним промінням, благословлячи працю рільника.

— Тату, — мовив нараз хлопець, — чуєте?

— Що таке?

— Співає... паде, мов дрібні перли.

— Гей, гей, драбуго! Будеш їсти перли, як не стане хліба.

Савка похилив голову і потюпав далі, а слідом за ним волікся його вірний Рудько. Се йшло так якийсь час. Нараз хлопець шарпнув раптово за воловід, що служив йому за поводи; спуджені воли метнулися вбік, плуг перевернувся, леміш вискочив із борозни.

— Тату, — мовив Савка, — он там, у сухих будяках, дме вітер... немов у сопівку грає.

Сього було забагато. Салеюк, розлючений, виведений із терпцю, вхопив батіг із рук хлопця, вхопив його за плечі — і ну ж бити.

— Ти не гідний ходити за плугом! — кричав він. — І ти хочеш жити на світі!? І як могла земля видати таку душу, як твоя! Якийсь злий дух був при твоїм уродженні. Від самого вродження ти проклятий, ти, дармоїде, волоцюго, ти, чортівський дударю!

Удари батога сипалися без милосердя; нарешті Савка заверещав із болю. Рудько насторожив вуха; якусь хвилину він міркував, що воно діється, — і зрозумів. Наїживши шерсть від хвоста до голови, бистрий, як блискавка, він кинувся на старого і цілою силою своєї пащеки вхопив за рам'я руки, що держала батіг, і зупинив биття. Селянин і собі ж видав хриплий окрик; батіг упав на землю. З заіскреними очима, грізно вишкіривши зуби, пес стояв між батьком і сином.

— А, поганець! — крикнув Салеюк. — Ти стільки ж варт, що й твій пес, ти, ходачнику, ти, міхоноше! Чекай, драбуго, завтра підеш у степ пасти свині, бо се сором для плуга, се зневага для святої Божої землі дати тобі плентатися по борознах. Дурний туман! Він чує сопівку, ади! Бачить, як перли сиплються з неба! Ах, ти, нуждо! Підеш за свиньми!

Щось, немов проблиск радости, прояснило нараз лице Савки, залите слізьми. Те, що батько вважав найбільшим упослідженням, хлопцеві видалося найвищим щастям! Як то! гонити свині! Але ж се нічого; але степ, свобода, ось у чім річ! Ой, свобода!

Та Савка зумів у пору запанувати над собою і не зрадити своєї великої радости. Аж вечором, коли був сам із Рудьком, він обняв пса і притулив до себе, цілував його в морду і говорив до нього стиха:

— Люблю тебе більше, як тата. Завтра, Рудьку, завтра підемо в степ... розумієш, у степ!

Звір качався при ногах хлопцевих і, бачилось, зрозумів його безмірне щастя.

Ясний літній поранок застав Савку, готового до виходу; чотири молоді веприки, випущені з хліва, були поручені його доглядові. Мати подала йому полотняну торбу, повну хліба і солених огірків, веліла йому взяти палицю для держання худоби в послусі і в належнім порядку, а коли все було готове, батько, все грізний, все невмолимий, показав Савці свій затулений кулак і вважав потрібним дати йому научку на прощання. Він мовив:

— Парубок у твоїх літах уміє вже гонити воли, навіть ходити за плугом, коли треба; але Бог мене покарав, давши

мені тебе. Ти стільки ж варт, що й отсей Рудько; ти така сама собака, як і він.

Пес, чуючи, як говорили його ім'я, підняв морду на вітер, а почувши, мабуть, у непривітнім голосі селянина наближення якоїсь нової бурі, сів при ногах Савки і вишкірив зуби на старого.

— Замість орати святу землю, ти підеш пасти свині, ти, лінюху, ледащо, волоцюго! Ні Богу, ні людям ти не здався ні на що: ти не варт їсти того хліба, що його тобі дають. Іди ж тепер, але як мені погубиш веприки, як не будеш пильнувати їх старанніше, ніж було твоє орання, то горе тобі, дармоїде! Заб'ю тебе на смерть! Заб'ю тебе й твойого пса, розумієш?

В одній руці держачи палицю, а другою гладячи Рудька по голові, Савка зі спущеними очима слухав сього упімнення.

— Старий, — мовила мати потихо, — не пуджай хлопця! Ну, нехай яке лихо станеться з веприком, він готов не вернути більше додому. Чи ж він тому винен, що Бог дав йому душу, не подібну до инших?

— Мовчи! Ти не розумієш нічого! — і, обертаючися до хлопця, він мовив: — Затям собі мої слова! Клянуся своїм життям, що воно не мине тебе.

Він копнув ногою пса і випхав хлопця за ворота. Мала громадка рушила, пішла. Савка квапився вийти на степ. Ох, степ! Який він був гарний під золотим промінням сього ранку! Залитий світлом і росою, тремтючий усіма голосами, що неслися в безконечність, він розкривав перед Савкою світ невловимих мрій і гармонії, летючої, мов сонний привид. Осяяний сонцем простір розлягався широко-широко, як спокійне море, широко, як небо, де золотисті головки цвітів та козельцю виглядали, мов зірки, що впали з неба на землю. А самота була така глибока, супокій був такий величний. Лиш легесенький вітер бігав по росі, лиш невидимі співаки голосили пісню життя і щастя.

На сей вид Савка зупинився на хвилину. Він не аналізував те, що бачив — такий спосіб думання був недоступний йому — він відчував. Бальзамічний подих поля, пташки, що розмовляли з Богом, роса, що запліднювала землю своїми слізьми, і цвіти, що пили росу, — вся та велична

поема природи поразила його душу, темну, та проте багату всіма силами нерозвитими, але дужими; його обхопила якась невідома течія, що надходила десь іздалека і розливалася над ним, як сонячне проміння розливалося над степом. І як степ приймає те проміння, не знаючи, відки воно йде, родить цвіти, не знаючи пощо, так само й Савка приймав сю таємну течію, і вся його істота співала, тремтіла та рвалася до чогось світляного та невідомого.

— Рудьку, — мовив він до пса, — бачиш? Підемо далеко-далеко, дуже далеко! Степ великий.

Рудько підскакував із радости; уважніший від свойого пана, він зганяв докупи непокірну черідку всяк раз, коли бачив, що вона розходиться та не хоче слухати.

Під полудень вони отак дійшли до стіп високої могили, з якої вершка можна було окинути оком величезний шмат рівнини. Озерце води, утвореної з весняних дощів і захищеної від сонця густим зіллям, вилискувалось недалеко від могили і відбивало в собі синяву неба.

— Рудьку, — мовив хлопець, — пора би нам спочити! Приляжмо та поснідаймо.

Від бохонка хліба, який дала йому мати, Савка відкроїв часть для себе і часть для пса і на сю пору забув про веприків.

Скінчивши снідання, хлопець видобув свої сопілки, розложив їх на траві, починаючи від найкоротшої і найгрубшої, а кінчачи найдовшою і найтоншою. Він попробував їх пальцями одну за другою і буркотав потихо назву кождої з них:

— Джміль, пчола, покропивка, жайворонок, соловій. Ось і всі.

Вдивляючися в струменти, напружено вслухуючися в звуки, що припливали з подувом вітру, він сидів задуманий. Нарешті він взяв одну сопілку.

— Бачиш ти, — мовив, — соловій має троякий голос, немов три слова; а сопілка не може вимовити їх. Ой, знаю добре, що не вимовить, бо в неї нема соловієвого розуму.

Добру хвилю він дув у сопілку і по даремних зусиллях, щоб передати спів пташини, зупинився зневірений. Пес глядів на нього.

— Рудьку, Рудьку! — крикнув хлопець. — Се не так треба грати. Соловій не так співає. Ану, я попробую голосом. Рудьку, послухай трьох слів соловієвих!

Він кинув у степ першу фразу, мов протяжний свист пташини, потім другу, що покотилася прудко, і, нарешті, третю, що тремтіла, мов трілер. Пес нащурив вуха, а коли заохочений сим знаком Савка продовжив свій концерт, Рудько почав озиратися цікаво, а далі кинувся нишпорити по високім бур'яні, шукаючи пташка, який, бачилось йому, був десь близько. Щасливий, урадуваний своїм успіхом, маючи в Рудькові такого слухача та непомильного судію, хлопець наслідував то соловія, то покропивку, а одурений пес слухав з чимраз більшим зацікавленням і раз у раз нишпорив, махаючи хвостом. Радість Савкова була величезна; він обіймав наївну й інтелігентну звірюку.

— Спочинь тепер, — мовив він, — я заграю на сопілці. Заграю тої, що плаче, слухай!

Мелодія поплила звільна, сумовито. Савка не зупинявся; на крилах пісень його дух улітав. Куди? або він знав? Він блукав очима в далечині; сказав би, він гонив за тонами, що втікали, що щезали перед ним у просторі так, як світло віддалюється і гасне.

Концерт тривав довго. Сонце вже підбилося геть угору; зможений денною спекою Рудько, простягшися в тіні будякового корча, спав і хропів; пчоли, прилітаючи здалека, збирали з цвітів щорічну данину; метелики своїм мовчазливим летом хвилювали прозоре повітря, а Савка не переставав грати. Та коли спека ще дужче змоглася, він також почув, що ломить його сон; його пісня тяглась жалібно і легенько втихала, нарешті замовкла, сопілка висунулась на землю, отяжіла голова хлопцева похилилася на бік Рудька і Савка заснув.

Продовжені тіні великих будяків означали досить пізню пору дня, коли він прокинувся. Він провів очима по степу і раптом у його душі віджила згадка про веприків, повірених його доглядові.

— Ай, а веприки?.. Де мої веприки?

Він не знав, Рудько знав ще менше. Хлопець пригадав собі, що бачив їх, як купалися в болоті калюжі, але тепер бачив там лиш одного; а де ж три инші?

— Рудьку! — крикнув розпучливо хлопець.

Пес, збуджений зо сну, скочив на задні ноги.

— Рудьку, — кричав Савка, — веприки пішли кудись, а ти не бачив нічого!

Пес потряс вухами, пошкрябався в бік і глядів уважно на свойого пана.

— Шукай! — мовив сей. — Шукай, а то мене заб'ють насмерть... і тебе також, не чув хіба? Шукай!

Він свиснув щосили і показав псові останнього веприка, що, лінивіший від инших, досі ще купався в водяній калюжі. Розбуджений хлопцем Рудько, бачилось, зрозумів його смуток; задерши хвіст угору, вітрячи носом, він кинувся в бур'ян.

— Шукай, шукай! — повторяв Савка плачучи.

Пес і хлопець бігали по степу. Минали години, сонце хилилося на край обрію, а веприків ані сліду. Як то? Згубилися? вкрадені? Ой, аж тепер будеш знати, як грати серед свиней і збирати перли, що падуть із неба! Переляканий, задиханий хлопець вернув до могили, де все ще застав одного веприка, що лежав, простягшися на краю калюжі. Він ізняв із себе шкіряний поясок, що замість оздоби був надітий поверх широкого, червоного пояса; тихенько наблизився до сонної скотини і зав'язав вузол на одній його задній нозі. Хоч сю останню скотину мав отсе в руках; але, згубивши три инші, що мав робити тепер? Вертати до батьківського дому? Вертати, щоб там його забили насмерть, його й його пса, якого він любив більше, ніж батька? Що за розпука! Ні, він не верне додому; піде в степ і першому-ліпшому, кого здибле, він розповість своє нещастя, попросить у нього захисту й опіки для себе й для Рудька; а в відплату за сей захист дасть йому свого веприка. Ось як! Повязавши сю постанову, він пустився йти навгад, ведучи на ремені веприка і супроводжений іззаду псом.

Синяві сумерки спускалися на степ і затемнювали його; декілька зірок уже визначилось на тихім, глибокім небі. Щоб потішати себе, Савка витягнув сопілку, яку називав пчолою. Він наготовився заграти щось таке, що плаче, коли нараз вітер доніс до нього запах диму і далекі голоси струнного інструменту.

Що се таке? Що за диво? Чи се степ грав там, чи, може, злий дух самоти, що любить заманювати запізнених мандрівників? Хлопець зупинився, надслухуючи; музика, ослаблена через віддалення, бриніла раз у раз.

— Хто се може грати? — запитував себе приблуда. — Адже ж у сьому боці нема ні села, ні хутора, ні хати, нічого...

Рудько вітрив здалека і глухо гарчав.

— Будь тихо! — сказав Савка. — Не смій гавкати.

Пес наїжачився, але здавив своє гарчання.

Савка не був боягуз; він знав степ, знав ночі, проведені під ясними зорями, в якім-будь ярі або під забутою копицею сіна; він знав волоцюг, яких здибав час від часу, а з деякими навіть був у побратимстві. Але людська музика в тім відлюдді, се було щось таке, чого досі він не здибав ніколи. Хоч не боягуз, він був цікавий, а попиханий любов'ю до музики, він подався в напрямі до звуків, що долітали до нього чимраз виразніше.

— Хтось грає, хтось грає! — повторяв хлопець. — Тихо, Рудьку, тихо, не гавкай!

Тягнучи опірного веприка, забувши про трьох инших загублених, він побіг у напрямі, звідки виходили таємничі звуки.

— Хтось грає, хтось грає! Рудьку, біжім!

Музика, ще злегка приглушена, розливалася по соннім степу, здавалося, що вона раз підіймається до синьої висости, то знов губиться в сірій вечірній глибині.

— Хтось грає, хтось грає! — повторяв Савка.

Але веприк був глухий на се вухо; сердитий за те, що його вели на прив'язі, непокірний розказам, як усяка свиня, він шарпався під тиском ременя і квичав щосили. Тоді Рудько люто кинувся на нього, вхопив його за хвіст, струснув його за голову і причепившися до його вуха, яке держав міцно в зубах, попровадив його звільна, тріумфально. Ся пекельна музика заглушила иншу, небесну, що доходила хтозна-відки.

— Чорте вталапаний! — кричав Савка. — Подумав би, що верещиш навмисне, аби не дати мені чути. Пусти його, Рудьку, а то він рипітиме до завтра.

Пес пустив вухо брудної скотини, і настав зглядний супокій.

Нараз на тлі глибокої, чимраз густішої пітьми Савка побачив блиск великого огнища; здавалося, що там була також невидима орхестра. Сим разом хлопець розпізнав скрипку, бубен з дрібними срібними брязкальцями і щось немов сопілку, але далеко голосніше, чистіше від усіх тих сопілок, які він майстрував досі.

Зачу́дуваний, причарований, він зупинився без руху. Серце в нього билося, кожда жилочка в його тілі тремтіла, як струни інструменту за потягом смичка.

— Ой, Боже мій! — скрикнув хлопець. — От якби-тс хто міг навчити мене грати так, як грають оті там!

В тій хвилі скрипка немов заговорила людським голосом, глибоким і поважним, а брязкальця, трясучися рясним дощем звуків, відповідали їй приємним, жартливим сміхом.

Веприк не квичав уже: Савка міг тепер чути цілість тої дивної орхестри. Ой, яка ж вона була гарна! Серед тихої ночі, під зоряним небом, серед безмежного степу — музика, та й ще яка музика! Він ніколи не чував нічого подібного. Кождий звук був теплий, іскристий, немов прискав іскрами з якогось огнища; флет співав і голос його лився по степу лагідний, м'який, мов пух цвітів, уношений вітром, мов добре слово, яким закохане серце промовляє до другого серця.

Пробігши значний шмат дороги так швидко, як се було можна з упертим та непокірним веприком, Савка нараз опинився перед несподіваною та незвичайною появою. Довкола великого горючого огнища він побачив рухи якихось людей зі смаглявими лицями та кучерявим волоссям. Казанок, завішений на залізнім триніжку, хитався над огнем; великий віз, накритий полотняною будою, займав осередок освітленого місця. Діти, зовсім голі, дівчата й хлопці всуміш, переверталися перед огнем і бавилися з великим медведем, що мав на собі ланцюг, присилений до ніздрів, і відповідав на їх крики комічними рухами і глухим муркотанням. Освічені фантастичним блиском огнища жінки, також мало не голі, стирчали, мов розхристані відьми, мов пекельні привиди; а далі — величезне шатро, задом оперте о віз, простягало до землі свої фалди з подертого полотна, полатаного, почорнілого від дощу та дорож-

ньої пиляки. Трохи оддалік від огню, серед простору менш зайнятого, кілька мужчин творили орхестру. Старий грав на скрипці і, бачилось, проводив иншим музикантам, що достроювалися до нього.

Широко отворивши рот і очі, Савка під ослоною ночі придивлявся тій дивоглядній картині.

— Циганський табір! — сказав він потихо.

Рудько, завітривши медведя і весь сей невідомий світ, подав палкі знаки неспокою та зворушення.

— Тихо! — командував Савка.

І, не думаючи ні про яку можливу небезпеку, він дав себе вколисувати та впоювати всевладній силі тої гарячої, мальовничої, зачарованої музики. Гарчання пса долетіло нарешті до слуху циганів. Занепокоєні, без сумніву, тим, що вони не самі, деякі мужчини відділилися від табору і рушили просто до Савки. Хлопця окружили і повели. Одною рукою тягнучи свойого веприка, а другою держачи Рудька за довгі кудли на карці, отак він станув перед чорною громадою. При виді сеї наглої появи орхестра зупинилась, і загальний розрух зчинився в циганському таборі. Старий скрипаль, що, бачилось, був головою банди, наблизився до хлопця і придивлявсь йому уважно.

— Що ти тут робиш? — запитав його.

— Слухаю музики... я прийшов...

— Аріме, — мовив потихо до начальника один із тих циганів, що привели Савку, — ся свиня, певніcько, крадена. У хлопця, мабуть, легка рука, ади!

— Ти вкрав його? — запитав старий, показуючи на веприка.

Хлопець, сим разом переляканий, не відповів нічого, та заким мав час отямитися, цигани відібрали в нього веприка. За кілька хвиль табір залунав голосним рипінням скотини, коли її різали.

Всі посідали коло огнища, готовили велику вечерю. Циган, що його кликали Арімом, розпитував хлопця далі.

— Ти звідки?

— З села.

— З якого села?

— Он звідтам.

І Савка показав рукою в напрямі, де сходив місяць.

— Що робиш у степу?

— Граю.

— А веприк був крадений?

— Коли верну додому, батько заб'є мене.

Щодо сього пункту він не хотів казати нічого більше.

— Візьмім його з собою, він нам здасться, — повторяв циган, що вже обзивався перед тим.

— Лишишся з нами, — мовив Арім, — але коли попробуєш утікати, життя — не твоє.

Савка почав плакати. Переляк здавлював його серце, але, надумавшись добру хвилю, він мовив, хлипаючи:

— Бодай навчіть мене грати, так, як ви.

— А ти музика?

— Ой, або я знаю? Але в голові у мене щось таке чується, таке... Або я знаю, що таке? Я рад би грати, грати... День і ніч чую співи... Співи всюди, всюди... Хочу грати.

Осмілившись, він показав свої сопілки. Арім згірдно зирнув на них.

— Се дудки, се не варто нічого, — мовив він. — От скрипка, вона гарна, вона говорить.

— Ой, знаю, що говорить. Навчіть мене грати; я не тікатиму від вас ніколи, робитиму все, чого захочете.

— Ану, — мовив старий, — бери свої дудки; я заграю, а ти слухай, а потім гратимеш за мною.

Савка, не зводячи очей із музиканта, загіпнотизований звуками, що лились-розливалися, слухав тремтячи, просвітлений. В тій хвилі екстази він забув усе: і чорних, грізних відьом, і свого остатнього веприка, якого вони вкрали, і свою власну особу, що зробилася чужою власністю. Вся його душа, все його життя висіло на чародійській скрипці; він дихав, упиваючись її тонами.

Ах, так, він піде з циганами, він навчиться грати, як вони. Батько не знатиме про нього нічого, не вб'є його. Лиш одна музика, порушуючи серце, захоплене нею, може зродити почуття безпечности і довір'я, покрити забуттям смуток і небезпеку. Під переможним впливом сеї чудотворної сили Савкова тривога уляглась, неволя у циган перестала видаватись йому такою ненависною. Ану ж, вони навчать його грати, а коли він посяде сю тайну, що

переслідувала його ночами, мучила днями, то про все інше йому байдуже. Він матиме музику, то матиме й свободу.

Поки хлопець стояв недвижний і затоплений у екстазі, Арім торкнув його, щоб грав за ним.

— Ти вже досить наслухався, тепер грай, — мовив він.

Така вже вдача душ, наділених інтуїцією, що досить їм одної музикальної фрази, щоб довести їх до розуміння і засвоєння цілої ідеї, що нагло відкривається їм. Як усі майже вроджені артисти, Савка мав інтуїцію невідомих речей і ненаситну жадобу, що перла його до їх пізнавання.

В тій рішучій хвилі утворився невидимий зв'язок між томленим духом хлопчини і душею вітхненого цигана. Ані один, ані другий не міркував про се, і коли хлопець почував, що тут є щось таке, що опановує і підневолює його, циган, свідомий своєї сили, почував потребу, щоб хтось подивляв його.

По наказу скрипаля Савка взяв дудку, що називалася соловієм, і наслідував капризну та повну перескоків мелодію, що тремтіла під смиком віртуоза. Здавалося, на світлянній дорозі гармонії два генії, оба невироблені, оба могутні, стрічалися і розуміли себе, бо коли скінчився сей дивний концерт, Арім довго глядів на хлопця і промовив до нього:

— Навчу тебе грати.

— Ах, візьміть мою душу, лише дайте мені музику! — кричав хлопець.

Циган усміхнувся на всі свої пишні, білі зуби і відповів:

— Будеш грати на скрипці.

— На скрипці!.. Вона казатиме мені все, правда?

— Все.

В степу, під звіздяним наметом, перед огнищем табору розпочалася для Савки школа музики, школа свобідна, дика, розчіхрана. Ах, свобода! Степ! Музика любить їх, душа в них губиться, думка творить. Се безконечність.

А рідне село? А батьківський дім? Чи хлопець не побачить їх більше?

Овва, а пощо? Бог штуки заздрий і виключний; він забирає все у тих, що люблять його, і Савка віддав йому все: і батька, що бив його, і дім, де він був нещасливий, і свою

бідну душу, томлену вічною спрагою. Нічого не лишив собі, окрім пса.

І життя поплило. Приємне? Ні. Незалежне? Так. Сьогодні тут, завтра там, раз направо, раз наліво; иноді ситий, часто голодний, бо не щодня трафлялося різати веприка. Савка жив під шатром номадів, під зоряним небом, жив, бо коло нього була музика.

Дух старого Аріма не був йому ворожий: музикальний геній цигана відчував геній хлопця і, не вміючи навіть назвати того почуття, що зародилось от так, той чоловік із бронзовим лицем, із огнистим поглядом полюбив того хлопця з білявим волоссям, з синіми замисленими очима.

— Він не з нашої крови, — мовив голова табору, — але у нього в серці скрипкові струни.

Сим сказано все.

Батько Савки згубив усякий слід утікача. Де його шукати? як? Та проте його шукали, бо ж будь-що-будь хлопець усе-таки — дитина, а, нарешті, свині!..

Дні минали; дома ще надіялися; та коли минули тижні й місяці, всяка надія щезла, і мати мовила до батька:

— Мій син пропав, мої очі не побачать його більше. Се ти, поганий старцуне, відстрашив його.

— Е, що там! А мої свині нічого не значать? — відповів старий.

— Ти був з ним занадто острий. Коли б лише він був живий, мій бідний хлопчик!

Минуло п'ятнадцять літ.

Одного дня в Савковім родиннім селі селяни побачили незнайомого молодого чоловіка, без сумніву, мандрівця, що прийшов іздалека. Під своєю буркою він мав скрипку, старанно завинену; обік нього була гарна жінка з волоссям чорним, як вороняче крило, з очима темними, як ніч, глибокими, як безодня.

Сумний і понурий, він вийшов із села, та, дійшовши лиш туди, де була його крайня границя, він обернувся напруго, немов посилаючи остатнє прощання місцю, якого, може, не мав бачити більше. Його погляд блукав по полю і спинився нарешті на хатчині, ослоненій тінню старої гру-

ші. Незнайомий довго придивлявся тій білій хатині, захованій у тіні, і заплакав.

— Зоро, — мовив до жінки, — се була моя хата.

— Тобі жаль?

Мужчина не відповів нічого.

— Жалуєш, — повторила жінка, — і плачеш. Зате я не жалую бути твоєю. Я воліла тебе, ніж мужчин моєї крови. Я люблю твої очі, сині, як небо літнього вечора, люблю твоє волосся, золоте, як вечірнє світло. І я пішла за тобою.

— О, Зоро, Зоро! Я люблю тебе... Але се моє село, мій дім, і тут — що порадиш! Щось плаче в моєму серці.

— Ти ж уходив до свойого дому, ти говорив своїм, хто ти такий, а твої!.. Твій батько вмер, твоя мати вмерла, твої брати вигнали тебе. Вигнали, як волоцюгу, як ошуканця!

— Мене мучила туга, я хотів побачити...

— Вертаймо до табору. Старий Арім навчив тебе грати, дав тобі свою скрипку, що співає немов людським голосом. Брати цигани ліпші, як твоя рідня, табір ліпший, як твоя хата.

— Ходімо ще на кладовище, — мовив мужчина сумним голосом, — а потім...

— А потім до моїх?

— Так ... до твоїх.

Сільське кладовище було в степу; здалека видно було берези, що стояли на могилках.

Надходив вечір; звільна западали сумерки. Мужчина й жінка вийшли з села і подались стежкою до кладовища. Самота обняла їх.

— Зоро,— мовив мандрівець, — проведемо тут ніч. Мертві не прогонять нас. Але як віднайти могили моїх родичів? Нема кому показати мені, де вони лежать, а хрести подібні всі один до одного.

— Заграй, — відповіла жінка. — Може, могили подадуть знак, і ти знайдеш тих, кого шукаєш.

Літня ніч обгорнула степ, глибока тиша залягла між небом і землею, білявий місяць виринав на краєвиді.

— Заграй,— повторила Зора, — се буде так, як там, у таборі.

Мужчина сів на однім гробі і витягнув скрипку. Серед величного спокою сеї нічної години гробовища почули пісню.

Поклавши голову на коліна артиста, жінка спала або марила. Нараз промовила до нього:

— Ти граєш не так, як Арім. У нього від скрипки йде огонь ... а у тебе ... Ах, Савко, здається, що берези плачуть і кладовище тремтить.

— Се моя душа плаче.

Другого дня в селі оповідали, що люди, які ніччю проходили побіля кладовища, бачили якісь тіні, що блукали понад могилками, і чули, як із гробів ішла музика. І ще казали, що степові духи, розбуджені сею музикою, з найдальших закутків позліталися темним простором і хлипали.

Але то була ніч, і ніхто не посмів доступити до місця покійників.

Се, певно, були душі, що розмовляли з Богом.

Де КЕ де СЕНТ-ЕМУР

АННА РУСИНКА, КОРОЛЕВА ФРАНЦІЇ І ГРАФИНЯ ВАЛУА

І
[Передмова]

Один паризький дневник, «Le Gaulois», опублікував дня 2 жовтня 1893 р. з нагоди відвідин російських моряків під проводом адмірала Авеляна* ось які рядки:

«Один із наших читачів уділив нам знамениту і сенсаційну думку, здібну оживити спомини про зносини Франції з Росією. В XI в. — не нині се діялося — одна руська князівна панувала над нашими предками як жінка нашого короля. Великий князь Ярослав* віддав свою дочку Анну заміж за короля французького Генріха I*. Князівна належала до грецького обряду*, і Ярослав зажадав, щоб його дочка мала свого капелана і каплицю для богослуження по своїому обряду. Королева була похована недалеко Санлі*, її могила видніється й досі. Чи не добре було б устроїти французько-російське паломництво до сеї могили, в якій лежить королева, якої шлюб був першим об'явом симпатії, що існує й досі між двома великими народностями?»

Не здивуємо нікого, коли скажемо, що пропоноване паломництво не відбулося. Наші московські гості, затоплені в патріотичнім ентузіязмі, який окружав їх скрізь у часі їх побуту у Франції, знесилені втомою різнорідних прийнять і бенкетів, на які тягнено їх нарозхват, певно, не були б знайшли ані півдня на те, щоб відвідати могилу своєї князівни. Але в часі сих відвідин виринула ще й инша, далеко важніша неможливість: могила королеви Анни Русинки, яка ніколи не існувала в околиці Санлі, з давнього часу щезла з того місця, на якім її, як здавалося, відкрито було в XVII в.

Ся помилка, зрештою, не одинока в справі, про яку ми здійняли розмову, і історія Ярославової дочки відома дуже мало. Одинока праця, присвячена їй у французькій мові, се був «Recueil de Piéces historigues»[1], опублікований у Парижі 1829 р. князем А. Лобановим-Ростовським*. Отся праця, опублікована уперве в «Revue hebdomadaire»[2] із дня 4 падолиста п[ід] з[аголовком] «Une princesse russe, reine de France au XI siécle»[3], була рівночасно видана окремо в дуже малім числі примірників, швидко розкуплених. А друге окреме видання, яким користуємося тут, вийшло окремою книжечкою в 1896 р. Автор ось як говорить про се друге видання:

«Видалася нам найкраща нагода передрукувати сю скромну студію. Буде се для нас спосіб віддати почесть достойній царській парі, яка в хвилі появи отсеї книжечки гоститиме у Франції і засвідчить її рівночасно, що історія й археологія не так далекі від сучасної дійсности, як іноді здається нетямущим людям. Зв'яжемо теперішність із минувшиною, оповідаючи про сей старезний руський союз, що перед більше як 900 літами сполучив одного з перших наших королів Капетінгів* із дочкою з Рюрикової крови*, що як руська князівна сталася королевою Франції. Се подружжя ще й досі одиноке в своїм роді між Францією і Росією, і з нагоди його перший раз наша національна літопись згадує про нашого нового союзника. Видалося нам інтересним оживити сю фігуру руської князівни, королеви французької з XI в. Всі біографи, що говорили про неї, подавали або мало, або дуже хибні відомості і ніколи не задавалися спеціяльною студією; така студія на основі документів позволить мені спростувати їх похибки. Її життя, зрештою, не позбавлене деякого романічного повабу, який може заставить читачів вибачити нам чисто документальну частину сеї праці».

[Іван Франко].

---

[1] «Збірник історичних документів» (*франц.*). — *Упоряд.*

[2] «Тижневий огляд» (*франц.*). — *Упоряд.*

[3] «Руська княжна, королева Франції XI століття» (*франц.*). — *Упоряд.*

II

Під впливом пострахy, збудженого тисячним роком нашої ери, в якому народні забобони здавна дожидали фатальної дати кінця світу і страшного суду, одинадцятий вік розпочався заостренням побожности і підлеглости церкві, яка тяглася доти, доки самі події не розвіяли пострахy. Була, зрештою, думка, що деяка помилка зайшла в рахунку числа літ і століть, і треба було ще досить часу, поки тисячоліття по Христі перестало, мов змора, тяжіти на західноевропейськім християнстві.

Церков усякими способами користувалася сею обставиною, щоб розширити свою діяльність і збільшити свою власть над тою напівварварською суспільністю, якій вона все-таки, треба признати се по щирості, була головною моральною силою. Папи і єпископи з поспіхом покористувалися сею нагодою, щоб нищити деякі надужиття, які досі толерувалися світськими законами.

Між сими надужиттями одним із найбільше пекучих була легкість, з якою князі й королі, невважаючи ні на що, крім своєї особистої вподоби і користей, які се давало для побільшення їх родинної фортуни, брали собі за жінок найближчих своячок, не дбаючи про різні недогоди, що могли випливати з сього. От тим-то церков з повною рацією ужила свого впливу, який мала в ту пору, щоб усунути ті подружжя між занадто близькими свояками.

Та як узагалі в справі реформ не раз годі заховати справедливу міру, так і тут клір звільна дійшов до того, що забороняв подружжя аж до сьомого коліна свояцтва. Всі подружжя з ближчими свояками вважалися кровосумішними, навіть між простими союзниками, здавна спокревненими родовими зв'язками. От і виходило, що високі достойники, звичайно всі спокревнені або зв'язані союзами в забороненім ступені, не знали, відки взяти жінку; по наївному вислову одного сучасника «заборона подружжів аж до сьомого коліна була величезною турботою одинадцятого і дванадцятого віків».

Та се не була одинока недогода в сій справі. Під покривкою справдити важність князівського подружжя попи раз у раз вмішувалися в світські справи королів і, як

гарно висловляється Анрі Мартен*, «вишрубовували понад усякий резон принцип публічної бездоганности, з якої зроблено причину суспільного розстрою». Се була справдішня небезпека, особливо для нових династій і для націй, що тільки-що починали формуватися.

Відомі великі кошти, які мусив понести король Роберт* наслідком свойого подружжя із своєю кузинкою в четвертім ступені, Бертою, дочкою Конрада Миролюбного*, короля Провансії, вдовою по графі де Блуа, Еді I. Виклятий Папою Григорієм V* 996 р., він протягом шістьох літ опирався всім церковним громам. Нарешті, змушений піддатися, уляг у тій нерівній борбі, ослаблений, унижений і позбавлений в части поваги, так потрібної для його молодого королівства.

Сей молодий король умер у замку Мелон 20 липня 1031 р., а по нім наступив його син Анрі, перший сього імени. Свідок усіх тих зневаг, яких зазнав його батько, усіх мук, які він мусив витерпіти, молодий король більше, ніж усякий инший, був склонний піддатися вимогам церкви.

От тим-то, утративши в р. 1044 свою жінку Матильду*, дочку імператора Генріха II, яка не лишила йому мужеських потомків, він довго вагався з вибором другої жінки. Трудність знайти жінку, не посвоячену в забороненім ступені, збільшалася для нього задля першого подружжя, яке посвоячувало його майже з усіма пануючими Германії, бо, як уже сказано, політичний союз рівнявся свояцтву, і всі панни, посвоячені до сьомого ступеня з померлою королевою, були заборонені для її овдовілого мужа.

Даремно шукав Анрі протягом кількох літ способу погодити завади канонічних вимог з бажанням укріпити молоду капетінзьку династію подружжям, пліднішим від першого. І ось він почув похвали для красоти одної молодої князівни, якої отець панував на другім кінці Европи, десь у сусідстві Візантії*. Віддалення сього краю і його відокремлення, що чинило його чимось таємничим і майже невідомим для народів латинського Заходу, додавали королеві Анрі, на його думку, всякої певности, що дочка сього пануючого не може мати з ним ніякого ступеня спокревнення, ні безпосереднього, ні посереднього, і що, дружачися з нею, він не тільки вийметься з-під церковної цензури, але також з-під усякого вмішання кліру в його діла.

III

Анна — таке було ім'я князівни, про яку ми розпочали розмову, — була, зрештою, з усякого погляду гідна статися подругою внука Гуґона Капета[1].

Вона була дочкою Ярослава Володимировича, великого князя Руси, якого Рамбо називає руським Карлом Великим[2], якого побіда над Болеславом*, королем польським, занесла його ім'я аж до границь Західної Европи. Його дід, Володимир Великий*, піднявся був на високий ступінь могутности і, запровадивши 988 в. християнство у своїм народі, поставив той народ у ряді цивілізованих націй. Його мати Інґеґерда* була дочка Олафа*, короля Норвеґії, названого Skotkonung (королем шотландців). Його тітка по-батькові, Доброгніва, а в хрещенні Марія*, вийшла 1043 р. заміж до Кракова за Казимира I і вступила на трон Польщі, пробувши якийсь час у Франції монахинею в Клюні, де провела кілька літ монахинею і прийняла рясу дияконіси.

Із братів Анни старший оженився з дочкою Гарольда*, останнього короля Англії із саксонської раси, так відомого із сумного кінця, якому уляг під ударами Вільгельма Здобувця*. Третій брат оженився з графинею фон Штадт*, сестрою Бурхарда, пануючого єпископа Тревірського. Нарешті, четвертий брат мав стати зятем Константина XII Мономаха, імператора Візантії*. Щодо дочок Ярослава, то старша вийшла за Гарольда*, короля Норвеґії, а молодша — за Андрія, короля угорського*. Сі різнородні подружжя, що розгалужувалися від візантійського двора аж до Анґлії, чинили з молодої князівни Анни, середущої дочки Ярослава, партію зовсім відповідну для одідичення корони Капетінґів.

---

[1] Деякі біографічні збірки, вбачаючи неправдоподібність зв'язку короля Франції з князівною так далекого краю, піддають сумнівові походження королеви Анни і посуваються аж до припущення, що жінка Анрі I належала до роду руссів, або рутенів з Аквітанії, про яких здибаються згадки у французьких давніх літописах, яких ім'я знаходиться у Цезаря («De bello Gallico», I, 45), який поміщає їх у Руерґі (Rouergue) в околиці Родеца. Думаю, що нема потреби розбирати сей погляд, так само, як і той, що чинить Анну двірською дамою фамілії de Roucy. Автентичні документи, які наведемо протягом отсеї студії, звільняють нас від того, щоб зупинятися над сим фантастичним концептом.

[2] A. Rambaud, Histoire de Russie, Paris, Hachette, 1860.

Зрештою, не було причин сумніватися про могутність і багатство Руси, а щонайменше Великого князівства Київського, яке в пору, про яку говоримо, було головою і серцем усієї Руси. Було б великою помилкою думати, тому що досі не знаходимо в наших (французьких) літописах ніякої згадки про Русь, що сей край був тоді стороною напівварварською, поділеною на незалежні племена, ворожі одні проти одних, які вказує нам історія ще в VIII віці. Навпаки, під впливом геніяльного провідника Рюрика і його наступників Південна Русь зайняла визначне місце на Сході. В часі Ярослава князівство, якого столицею був Київ, було вже монархією суцільнішою, і може, й могутнішою від королівства Франції. Руські племена одержали від греків початки цивілізації; їх полки не раз відносили славні побіди аж під брамами Константинополя* і збагачувалися добичами із Візантії, яка мусила окуплювати у них спокій. Коли не ходили в походи проти візантійського імператора на власний рахунок, то винаймалися йому за добру плату для його воєнних походів, а нарешті в літах, коли не було нагоди воювати ані з імператором, ані проти нього, вели зисковну торгівлю із візантійськими купцями.

Само місто Київ було зборищем купців голландських, угорських, німецьких, скандинавських, що містилися в окремих кварталах міста. Грецькі художники оздоблювали всякими пишнотами київські палати і чотириста київських церков, а один сучасний історик, Адам Бременський*, називає Київ супірником Константинополя і славою Руси.

Коли Франція в початку XI віку мала ідеал дальший, огнища цивілізації численніші, і здавалося, що вона піде швидше дорогою матеріяльного і морального поступу, то все-таки без уйми для себе вона могла взяти собі королеву із Руси, особливо, коли ся королева, як се, без сумніву, було з дочкою Ярослава, мала своїому мужеві принести в посагу показну суму золотих дукатів, битих у Візантії.

IV

Питання віросповідання було ще одним каменем преткновенія в отсьому подружжі, бо ставлено домагання, щоб Анна Русинка прибувала до Франції в православнім віросповіданні, держалася й далі того самого грець-

кого обряду, навіть ставши королевою Франції. Тут місце розглянути більший або менший ступінь правдоподібности сеї ситуації. Поперед усього мусимо розглянути, в якім стані було питання релігійне в Південній Русі в хвилі, коли Анрі І надумався шукати жінки над берегами Дніпра.

Як уже сказано, дід Анни Русинки Володимир Великий — святий Василій-Володимир для греко-православної церкви — запровадив християнство у своїх підданих в р. 988. До того часу візантійські місіонери не раз пробували навертати русинів. Їм вдалося охрестити княгиню Ольгу*, бабку Володимира, а в Києві, без сумніву, була вже в половині IX в. невеличка церков і християнська громада[1]. Самі початки християнства були, проте, слабі, а під панованням Святослава* (964—972), сина Ольги і батька Володимирового, поганство самого князя і суворих войовників, що творили його дружину, переможно спротивлялося поступові християнської проповіді.

Те саме продовжалося ще й тоді, коли Володимир, з'єднавши під своїм скипетром по замордованні свойого брата всі провінції, що були в посіданні його батька, провівши молодість у безмежній розпусті, рішився нарешті прийняти християнство і надати його свойому народові. Все уступило перед волею монарха, який для услуги свойого політичного прозелітизму мав дуже значну мілітарну силу, вироблену в воєнних походах. Задля найбільшої близькости обох країв, а, може, також задля певної аналогії в релігійних уподобаннях, Володимир Хреститель[2] обернувся зовсім природно до візантійських греків і попросив їх докінчити при його помочі діло, несміло розпочате ними ще в часах його бабки, святої Ольги.

В ту пору розділ між церквами Сходу і Заходу ще не був доконаний. Невважаючи на дуже поважні різниці, що про-

---

[1] Див. про се: Alf. Rambaud, Histoire de Russie, Paris, Hachette, 1878, chap. IV—V; Boissard, Histoire de l'Eglise russe, Paris, 1867; A. Leroy-Beaulieu, L'Empire des Tzars, t. III, 1889.

[2] По наверненні на християнство він прийняв ім'я Василія, так само, як його син Ярослав у хрещенні був названий Юрієм. Сей звичай приймати обік слов'янського імени також ім'я грецького святого був причиною немалого замішання в оповіданнях літописців.

являлися і з сього, і з того боку, і на часткові розколи, прірва між обома віросповіданнями не була ще вповні викопана. Аж кілька літ після заміжжя Анни Русинки дійшло до остаточного розриву наслідком анатем, кинених Папою Львом IX* 16 липня 1054 р. на Михайла Керуларія*, патріарха в Константинополі. Шістдесят шість літ перед тим прийняття грецького обряду Володимиром Великим, що на Русі було сполучене з уживанням церковнослов'янської мови, тоді дуже зближеної до національного наріччя, і при всяких різницях у толкованні соборних канонів, які ще не творили схизми в канонічнім значінні, не можна б було добачити перешкоди до сполучення київської князівни з французьким королем.

Коли б ситуація справді не була така, то бажане подружжя Анрі I з Анною було б неможливе, а бодай се подружжя з боку римської церкви було б натрафило на опір, який напевно лишив би був деякі сліди в формі ексекомунікації або церковної цензури. Те, що сказано вище про обопільні відносини світської власти і церковної в XI в., дотикається ще ліпше і отсеї справи і не позволяє допустити мішаного подружжя в тім часі нетолеранції і абсолютної підлеглости світських справ під релігійні у всім обсязі особистих відносин. Значить, се неправда, що кажеться про Ярослава, буцімто він жадав для своєї дочки окремого священика і окремої каплиці по грецькому обряду; вона ніколи не мала иншої духовної зверхности понад ту, яку мав її муж, і певно навіть не відчувала того, що богослуження правлено по-латині, а не по-слов'янськи. Зрештою, вона мала між своїми найближчими приклад зовсім подібного подружжя, а власне, свою стрийну сестру Марію, жінку Казимира, короля польського, що належав до латинського обряду. Всі акти сеї королеви, які дійшли до нас, підпирають отсе наше твердження. Її духовні записи, про які мова буде далі і з яких повстало абатство Св. Вінкентія, її щедрість для инших монастирів виявляє повну чистоту її римсько-католицької віри. Та понад те все маємо ще лист Папи Миколи II* з р. 1059, адресований особисто до королеви Анни, точно п'ять літ по оконечнім розділі греків від латинян, лист, повний похвал для «її вірности, добродійности і всяких чеснот, якими вона украшала свою королівську до-

стойність». Значить, щодо сього питання нема ніякісінького сумніву, і ми, вважаючи його зовсім рішеним фактами, не будемо довше зупинятися при ньому. Вертаючи до теми, слідуємо далі за біографією князівни від тої точки, на якій ми лишили її.

V

Повзявши постанову просити руки дочки Ярослава, король Анрі I вислав у посольстві туди Ґотьє Савейра (Мудрого, або Вченого)*, єпископа з Мео, і Ґосселена де Шаліньяка*, яким у супроводі додав кількох инших королівських магнатів[1]. Вирушивши в початку 1048 р., посли прийшли до князівни в 1049 р., а весілля відбулося в Ремсі 14 мая того самого року в день Зелених свят.

Анна Русинка, роджена 1024 р., мала тоді 25 літ. Було вже сказано, що вона була незвичайною красунею; понад те належала до плодючої раси, і се все веліло надіятися, що вона швидко приведе на світ молодого капетінзького потомка. Тим часом минув досить довгий час, і ся надія не сповнялася, так що молода королева почала турбуватися.

Історики, переписуючи один одного, говорили і повторяли, що Анна Русинка вісім літ оставала безплідною. Се помилка, яку усуває зіставлення певних дат, які маємо під рукою.

Ми бачили вже, що її шлюб відбувся 14 мая 1049 р., і ся дата видається безперечною, бо шлюб відбувся того самого дня, що й посвячення святого Літберта, єпископа в Камбре[2]. Всі історики годяться на сучасність обох сих фактів, але різняться між собою щодо року, в якім вони відбулися. Тим часом, коли дата 14 мая певна, то вона по всім формам дає нам дату року. Виходить так, що р. 1049 був одиноким у тих часах, у якім Великдень припадав на 26 марта, а

---

[1] Пор.: D. Toussaint du Plessis, Histoire de l'Eglise de Meaux, t. I, p. 107. Paris, 1731; D'Achery, Spicilège, t. II, p. II, p. 457. Після Боландистів (Acta Sanctorum, Martii, t. II, p. 15) до Руси посланий був Рожер*, єпископ із Шальон сюр Марн. Автори збірки «Gallia Christiana» (IX, p. 873) ділять питання, висловляючи не зовсім безпідставний здогад, що Рожер був долучений до місії Ґотьєра Савейра і Ґосселена де Шаліньяка.

[2] Actes de saint Lietbert; пор.: *Jean de Carpentier.* Histoire de Cambray, Leide, 1664, t. I, p. 346–347; Gallia Christiana, t. XII, p. 242 кладе сей факт на р. 1051.

значить, Зелені свята — на 14 мая. Щоб знайти Зелені свята, які б припадали того самого дня, треба б вернутися до р. 1038 або посунутися наперед аж до р. 1060.

Знаємо далі, що з того подружжя королева мала трьох синів: Филипа*, що панував по своїму батькові, Роберта*, що вмер молодим, і Гюґона Великого*, пізніше графа Креп., праотця королівської родини Вермандуа. Після легенди Филип одержав се ім'я у грецькій формі, яке мало передаватися в королівському роді аж до наших днів, на пам'ять здогадного пращура предків його матері. Володимир, батько Ярослава і дід Анни Русинки, по своїм наверненні на християнство в р. 988 узяв за жінку Анну, дочку Романа II*, імператора візантійського, який виводив свій родовід від Филипа Македонського. Роберт вмер десь по р. 1063, бо в документі з того року, який буде цитовано далі, він згадується іще між живими. З иншого документа з датою 12 липня 1058 р., в якім названо всіх трьох молодих королевичів разом з їх матір'ю, видно, що в тім році вони були вроджені всі, що Филип ще за життя свойого батька і в присутності своєї матері дня 29 мая 1059 р. був посвячений на короля. Виходить ясно, що з сею церемонією вичекано доти, доки він не вийшов із перших діточих літ. Із сього видно неможливість допущення тої традиції, буцімто королева Анна була 8 літ безплідною, бо в такім разі, взявши шлюб напевно 1049 р., не була б мала старшого сина Филипа швидше, як 1057 р. Правдоподібно, вагітність королеви відволіклася якийсь час. В браку инших документів доказом сеї проволоки може служити побоювання королеви, яке мусило піддати їй ось яку обіцянку, висловлену в листі Папи Миколи, згаданім вище: «Tu autem, gloriosa filia, qia fecunditatis donum divinitus meruisti, sic clarissimum instrue sobolem» («Ти, преславна дочко, що заслужила в Бога дар плодючости, видай преславного потомка»). Королівська пара жила якийсь час у страху, і Анна Русинка зложила заповіт Богу, що збудує і вивінує монастир, коли матиме щастя породити сина. Пізніше одно за одним почали родитися численні діти, може, навіть частіше, ніж би сього бажав Анрі I. Хоч як наївною була його віра, то все-таки бачачи сю непропорціональну плодючість, він почав отягатися зі сповненням жінчиного заповіту і відволікав його до кінця свойого життя. Сим вия-

снюються ті опізнення і перешкоди, які ставлено будові обіцяного королевою монастиря, не вважаючи на її зусильні благання. В усякім разі певне те, що доки жив їй муж, Анні було неможливо сповнити свій заповіт. Се, зрештою, зовсім не псувало добрих взаємин королівської пари, і до нас дійшло чимало документів, підписаних королем Анрі I, в яких виступає королева в ролі якнайбільше почесній. І так 12 липня 1058 р. вона являється в дипломі, наданім королем монастиреві de Saint-Maur-des Fossès; 5 серпня того самого року вона потверджує даровизну свойого мужа на користь абатства Аснон. Д[ня] 29 мая 1059 р. вона, як ми вже бачили, була присутня при посвяченні свойого найстаршого сина в Ремсі, як посвідчує документ, виданий того самого дня на користь монастиря в Турню. Ще того самого року вона потвердила грамоту, якою уповажняться Гюґона, одного з королівської гвардії, відступити церкву Святої Марії, названу Villa-Mile, для монахів абатства в Кольомбі. В р. 1060 вона так само потверджує диплом, виданий мужем для монастиря Св. Мартина des Champs. Єсть навіть думка, що король Анрі хотів на випадок своєї смерти затвердити для своєї жінки регенцію королівства і тільки по її формальнім зреченні передав сю регенцію свойому первому брату Бодуену V*, графові Фландрії.

Сяк чи так думати про се зречення, відносини мусили швидко справдити розумний замисл короля. Анрі I вмер д[ня] 4 серпня 1060 р. у Вітрі-о-Льож близь Орлеана*. Хоча його вдова не обняла справді керми правління, то все-таки щонайменше задержала при собі опіку і догляд над молодим королем і над иншими дітьми і спровадилася з ними зараз до замку Санлі, старої королівської столиці, яку близькість від Парижа, вірність мешканців для своїх монархів і гарні ліси, що окружали її з усіх боків, робили найкращим місцем для матері і опікунки короля.

Відома нам одна грамота, видана в сьому місті Филипом I на користь монастиря Св. Лукіяна з Бове, що звільняє абатію від усіх данин, які попередні королі звичайно побирали від монастирських сіл Сенке, Росуа і Верберон. Ся грамота підписана королевою Анною, Робертом, братом короля, з графами Гільйомом, Раулем і Бодуеном, а також Фролландом, єпископом із Санлі.

VI

Анна любила дуже сей побут у Санлі, як говориться в однім давнім рукописі, «не лише задля пречистого повітря, яким там дишеться, але головно задля приємних розривок польовання, до яких мала особливе уподобання». Можливо, що тут також вона вибрала місце, щоб справдити нарешті свій колишній обіт збудування монастиря, обіт, який вона постановила виповнити без проволоки, скоро осягнула свободу присвятити для нього не тільки своє приватне майно, але також ті маєтності, які одержала із щедрого надання мужа.

Була в Санлі, в передмісті Вітель, капличка, «зруйнована від старости і розвалена до ґрунту», що мала назву каплиці Св. Вінкентія. Довкола сеї каплиці розлягався просторий луг, названий королівським лугом, який творив окрему посілість, приналежну до приватної власности короля. На сьому терені Анна побудувала за дозволом Филипа I, свойого сина, своє абатство і увільнила його тим самим від усякої иншої світської юрисдикції, крім самого короля.

Фундаційна грамота відома нам із копії, відімованої Филипом I, не давнішої від 1071 р., бо аж у тім році молодий король оженився з Бертою Голландською*, якої підпис маємо на тій грамоті[1]. Живучи в Санлі зі своїми дітьми, королева приспішала роботи над будовою абатства як могла, і вже 29 жовтня 1065 можливе було посвячення церкви. Ся церков була збудована в формі хреста, з високою вежею з одного, північного, боку, де висіли дзвони, а з другого боку, себто від півдня, притикав до неї монастир і офіцини, потрібні для слуг Божих, що мали там замешкати. Церков була посвячена в честь Святої Трійці, Пречистої Діви, святого Вінкентія і святого Івана Хрестителя, що був сином престарілої і досі неплідної матері, яка називалася Анна, так само, як побожна фундаторка. Та з усіх тих імен одно тільки ім'я св. Вінкентія, давнього патрона каплички, лишилося за сею церквою, і незвичайно рідким трафом щастя ся гарна церковка, збудована щедротою вдови Анрі I, ще й досі підносить у повітря свою струнку дзвіницю, якої склепіння з ґзимсом, оздобленим головками гвоздів і гро-

[1] Gallia Christiana, X, Preuves col. 204.

тесковими фігурами, добре свідчить про переходову епоху, в якій була будована.

Збудувавши монастир, Анна оселила в ньому каноніків регулярних ордена св. Августина, і усталене от так абатство достояло майже аж до часів Великої революції. Аж до того часу, так близького до наших часів, пам'ять королеви Анни Русинки, фундаторки того дому, жила в серцях каноніків від св. Вінкентія. Щороку вони відправляли торжественну задушницю в день смерти своєї добродійки, який припадав тиждень по дні св. Августина. А щоб і біднота брала участь у празднику, справлянім на пам'ять доброї королеви, абат по богослуженні видавав обід для тринадцятьох убогих вдів.

Фундаційна грамота св. Вінкентія, про яку ми згадали вище, була не одиноким документом, на якім стрічаємо ім'я королеви Анни протягом трьох літ по смерті її мужа. Знаходимо його на дипломі з р. 1060, наданім монастиреві в Турню, далі — на иншім дипломі з того самого року на користь абатства Св. Діонізія. Д[ня] 14 мая 1061 р. вона підписується на акті в справі монастиря Св. Ніказія в Ремсі, потім 27 того самого місяця — на фундаційній грамоті церкви Св. Адріяна в Бетісі. Без імени вона являється також у підписі *Philippus cum regina matre sua*[1] на одній відімованій копії з р. 1062, зробленій із донаційного диплома, виданого в р. 1059 монастиреві Св. Петра в Шартрі.

Нарешті, остатній диплом із р. 1063, що містить даровизну двох домів у Пернані і в Кольомбі для абатства Св. Кріспіна Великого в Суассоні, подає нам деталь, одинокий у французькій дипломатиці, — власноручний підпис королеви Анни Русинки слов'янськими буквами[2].

VII

Сповнювання обов'язків матері і виконання побожного обіту, фундація абатства Св. Вінкентія не забирали, одначе, королевій стільки часу, щоб вона не могла ко-

---

[1] Филип підписується за королеву-матір (*латин.*). — *Упоряд.*

[2] Протягом сього розділу перекладач пропускав найбільшу часть ноток, у яких цитуються занадто спеціяльні збірки документів та монографії поодиноких монастирів, уважаючи їх менше важними для українських читачів. — *[Іван Франко].*

ристуватися деякими чисто світськими розривками. Між сими розривками перше місце займали прогулки і полювання в гарних лісах, що окружали її резиденцію. Всі пани з сусідства приїжджали також віддавати їй почесті так само, як молодому королеві. Не один із них складав свої афекти не тільки королевій, але також жінці. Не треба забувати, що Анна Русинка в часі смерти свойого мужа мала не більше як 35 або 36 літ, що була славна своєю красою, і що у многих жінок її краю сей вік буває найповнішим розвитком жіночої принади.

Між панами, що таким способом почували найбільший потяг до найчастіших відвідин у Санлі, був Рауль III, названий Великим*, граф Крепі і Валуа, властитель Вексена, Альєна, Бар-сюр-Об, Вітрі, Перони і Мондідьєра. Сей князь, потомок Карла Великого через Гільдеґарду, властительку Крепі, був, як каже історик графства Валуа, «один із наймогутніших магнатів і один із найнезалежніших із усіх, що були у Франції». Він «не знав власти понад свою і понад те, що могло служити для сповнення його намірів, і не боявся ані армії короля, ані церковних громів». Старший кількома роками від королеви, він мав уже дві жінки: Аделю, або Аліцію*, дочку Ночера, графа Бар-сюр-Об, яка вмираючи 1053 р. лишила йому двох синів і дві дочки і разом з ними панство Вітрі, і другу — Аліенору*, яка жила ще, але яку він підозрівав за чужоложство і яку прогнав із свойого дому («Gallia Christiana», XII, 242).

Користуючися хвилевою безженністю, він задумав найпростішим способом присвоїти собі молоду вдову-королеву. Сей свій проект він виконав, набравши певности, що королева поділяє його любов і почала від нього дитину. І щоб нічого не бракувало до сього маленького історичного королівського роману, одного дня, коли Анна Русинка проходжувалася по лісі біля Санлі, в тінях якого вони стрічалися досить часто, граф Рауль увіз її як звичайну пастушку і привіз до своєї столиці Крепі в Валуа, де один паноточик чи то добровільно, чи то під примусом дав їм шлюб. Се сталося, правдоподібно, в першій половині 1063 р., бо остатня грамота, на якій Анна значиться королевою, датована сим роком, а слідуюча за нею — вже тільки іменем її сина.

Можна собі подумати скандал, якого наробила ся королівська цюцюбабка, якої гризоти зазнали молодий король Филип і його брат і яким обуренням запалав регент. Усі згідно остро осуджували сей зв'язок; занадто вчасна смерть Анрі I, молодість молодих королевичів, що потребували ще материнської опіки, нарешті, соціяльне становище Анни і Рауля, як також спосіб, на який вони взялися, щоб задовольнити свою обопільну пристрасть, — усе те збільшувало загальне обурення. Додати до того, що граф Валуа був іще жонатий, а надто сам Рауль був дуже близький свояк Анрі I, мужа Анни Русинки. Все те вистарчало вповні відповідно до звичаїв того часу, щоб довести до уневажнення заключеного між ними подружжя. Але всі ті перешкоди усунула визначна потужність коханця і безумна любов закоханої. Сяк чи так, усе-таки, може, було б можливо устроїти все при помочі великої могутности графа Валуа і того страху, який почували супроти нього його противники, коли б не смілий протест відіпхненої жінки.

Вона ніяк не хотіла погодитися зі своєю долею. Гонена шаленою ревністю і дишучи пімстою, вона подалася до Риму, дізнавшися про той ужиток, який зробив її віроломний муж із тої свободи, яку осягнув, прогнавши її з дому, і подала просто Папі Александру II* своє зажалення. Сей прийняв його ласкаво, і вона вернула з Риму з писанням Папи до Гервазія, архиєпископа Ремського, яким звелено сьому достойникові зробити дослід. Архиєпископ у короткім часі ствердив факти, піднесені прогнаною жінкою, і свою реляцію до Папи кінчить словами: «*Regnum nostrum non mediocriter conturbatum est. Regina enim nostra comiti Rodulpho nupsit, quod factum Rex Noster quam maxime dolet*»[1]. Александр II звелів Раулю відіслати королеву і взяти назад Аліенору, а коли сей відмовив, виключив його із церкви і уневажнив його шлюб.

Нехтуючи церковні громи, граф Валуа жив далі зі своєю третьою жінкою. Звільна вони привикли до сього

[1] «Наше королівство надзвичайно занепокоєне. Бо наша королева вийшла заміж за Родульфо, що наш король якнайтяжче переживає» (*латин.*). — *Упоряд.*

неправедного подружжя. Сам король, без сумніву, боячися наразити собі могутнього стрия, а, може, також склонений синівською любов'ю до матері, яка аж до вибуху сеї нещасливої пристрасти ніколи не вхибила ніякому свойому обов'язкові, благорозумно притишував справедливу нехіть. І справді, бачимо р. 1065, як Рауль і його два сини товаришать Филипові I в Корбеї і підписують разом із ним диплом на користь аснонського абатства. Та зате імени Анни не здибаємо вже ні на одній грамоті, виданій її сином по її зв'язку з графом Валуа, окрім одної, яку вона сама 1069 р. в Санлі надала монастиреві Св. Вінкентія[1]. Але сей виїмок оправдується достаточно тим фактом, що королева-мати була фундаторкою сього монастиря, що, так сказати, неможливо було не назвати її імени в грамоті, яка дотикала сеї фундації і була видана в тім самім місті, де лежало абатство, здвигнене її побожністю.

Отся розлука, зрештою, не перервала добрих зносин між матір'ю і синами, а коли Рауль де Крепі умер у Мондідьєрі 6 вересня 1074 р., його вдова зараз по тім явилася у дворі Филипа I[2]. Виїздячи із графства Валуа, вона, як каже одна цитована вже стара рукописна хроніка, «полишила довгий ряд княжат, своїх дітей, абатство Св. Вінкентія як пам'ятку своєї побожности, а в абатстві Св. Діонізія коштовний гіяцинт, про який згадує Сюже (Suger*) словами *pretiosissimum hyacinthum Annae regis Ruthenorum filiae*[3]».

Прибувши до свойого сина, вона знов брала участь у правлінні. І так бачимо її підпис на одній відімованій копії грамоти Филипа з р. 1075, якою сей у своїй паризькій палаті потвердив фундаційну грамоту монастиря Марії Діви у Понлевуа («Gallia Christiana», t. VIII, Preuves col. 413). Одно речення в тексті сеї грамоти доказує нам, що становище Анни Русинки при дворі було значно змінене; вона не під-

---

[1] Gallia Christiana, t. X, Preuves col. 205. У XII томі тої самої збірки знаходимо також згадку, що вона прилучилася до патентового листу короля Филипа на користь монахів у Флері в р. 1067.

[2] Деякі біографи подають неправдиву відомість, що Рауль перед своєю смертю відіпхнув Анну.

[3] Найкоштовніший гіацинт Анни, дочки руського короля (*латин.*). — *Упоряд.*

писується вже як колись: *Regina*[1], тільки: *Signum Annae matris Philippi Regis*[2]. Значить, вона не займала вже опісля біля свойого сина того становища, якого мусила зректися задля свойого романтичного і нелегального виходу за графа Валуа, і король поводився з нею певно як з любою матір'ю, якій вибачив її похибку, але не як із королевою, що привела його на світ і була спільницею його власти в перших роках його панування.

Дата 1075 р. — се, зрештою, остатня згадка, яку стрічаємо про Анну Русинку. Правдоподібно, вона швидко потім віддалилася з королівського двора. Фальшиве становище, в яке вона поставила себе добровільно, а, може, ще більше її літа — вона мала вже 52 або 53 роки — спонукали її до того уступлення. Можливо, що жаль за свій нелегальний поступок і бажання спокутувати його, так натуральне в тих строго моральних часах, довели її до постанови передчасно усунутися з публічного життя.

Чи могла статися вона по тім? Отсе ми розглянемо в дальшім розділі.

VIII

Одні твердять, що вернула на Русь. Сей здогад, зрештою, не опертий ні на якім докладнім факті, видається нам зовсім неправдоподібним. Годі допустити, щоби чверть століття по опущенні краю князівна, зфранцузившися зовсім, захотіла кінчити свої дні на берегах Дніпра. Не застала би була там нікого, крім далеких свояків, байдужих або ворожих, бо її батько Ярослав умер ще 1054 р. Що більше, по її від'їзді в р. 1053 між церквами Сходу і Заходу вибухла безповоротна схизма, і Анна Русинка, прибувши до Франції перед сим роздором і проживши опісля там як вірна католичка римського обряду, була б наражена на прикрість жити в краю різновірнім або й на небезпеку церковного переслідування. Ніякий східний документ не дає підстави для такого припущення, бо коли б Анна вернула на Русь і до обряду свойого батька, то сей поворот і се навернення були б настільки пам'ятні церко-

[1] Королева (*латин.*). — *Упоряд.*

[2] Підпис Анни, матері короля Філіппа (*латин.*). — *Упоряд.*

вним письменникам, що вони не занедбали б були подати про нього звістку.

Зазначено також, що Нестор*, національний історик Руси, не подає ніякої згадки про шлюб Анни за західного короля, і відси висновувано здогад, що сей шлюб — видумка. Численні документи, цитовані протягом сеї студії, не лишають найменшого сумніву про зв'язок дочки Ярослава з французьким королем Анрі І. Але повне мовчання руського літописця свідчить тільки про те, що русини не радо гляділи на дочку свойого Великого князя, що вийшла заміж заграницю і держалася там иншого обряду, ніж її родина, а з другого боку, може, з задоволенням були б згадали про її поворот, коли б вона справді вернулася. Виходить, що неможливо допускати поворот Анни на Русь по смерти її другого мужа Рауля графа Валуа. Навпаки, хочеться вірити, що вона притулилася в якімсь монастирі і спокійно закінчила там свої дні в молитві і побожних практиках.

Часопись, яку ми цитували в початку сеї студії, оповідає нам, що її гріб досі міститься в Санлі. Певна річ, залюбування, яке мусила мати Анна для сього міста і для країни Валуа, де жила так довго і де, без сумніву, гніздилися найкращі спомини її життя, робило би дуже правдоподібним її бажання скінчити свої дні в якімсь жіночім монастирі, недалеко від тої гарної дзвініці, яку вона збудувала на честь мученика св. Вінкентія. Та, можливо, з другого боку, що духовенство знайшло невідповідним побут королеви під протекцією церкви в тім самім місті, де її друге подружжя зробило такий великий скандал. Понад се її пасерб Сімон де Крепі, якого церков за його побожність причислила до лику святих, певно не був би стерпів у своїй окрузі присутність жінки, якої подружжя з його батьком Папа засудив раз на все. В усякім разі, певне те, що нема ніякої підстави думати про смерть Анни в Санлі і нема ніякого сліду існування її гробу в тім місті. Навпаки, маємо відомість, про якої вартість дискутовано немало і яка вказує одну маленьку місцевість у провінції Гатіне, як місце остатнього побуту Анни. Під титулом «*Nouvelles découvertes pour l'Historie de France*»[1] учений єзуїт Менестріє* опуб-

[1] «Нові відкриття до історії Франції» (*франц.*). — *Упоряд.*

лікував у «Journal des Savants» із 22 червня 1682 р. отсі рядки, які позволимо собі тут повторити вповні:

«Французькі історики приписували досі як жінку короля Анрі I, сина Робертового, дочку руського князя на ім'я Анна і твердили, що, побравшися другим шлюбом із Раулем де Перон, графом Крепі і Валуа, вона вернула до свойого краю. Та ось перед кількома днями п. Менестріє відкрив гробницю сеї королеви в церкві абатства Вілльєр закону Цістерсів у гробниці Ґатінуа недалеко села Ферте Алей, милю від містечка Дестамп. Гріб покритий плитою, якої роги обломані. На плиті вирита фігура королеви з короною на голові в формі перстеня, яку дають електорам; на однім розі в півокрузі починається надгробний напис: "*Hic jacet domina Agnés uxor quondam Henrici regis*"[1]. Решта відломана, а на другім боці читаємо: "*Eorum per misericordiam Dei requiescant in pace*"[2]. Із сього надгробного напису бачимо: 1) що правдиве ім'я сеї королеви було Аґнеса, хоча автори "Gallia Christiana" говорять: "Коло року Божого 1047 король Анрі сполучився шлюбом із Анною Русинкою; деякі називають її невірно Аґнесою, инші — Матильдою"; 2) бачимо, що вона вмерла у Франції».

Побут королеви у Франції за сей час її другого вдівства і її похоронення в тім же краю були б фактом історично доказаним, коли б можна зовсім напевно вірити відкриттю п. Менестрієра. Майже ціле одно століття, зрештою, ніхто не сумнівався про автентичність сього пам'ятника. Але в р. 1770 автори другого видання «Gallia Christiana» признали відкриття ученого єзуїта фальсифікатом. Перший закид, піднесений ними, був той, що абатство Вілльєр було основане аж 1220 р., значить, Анна Русинка вчасніше не могла бути там похоронена.

Сей закид, хоч на око зовсім неможливий до опрокинення, все-таки підлягає дискусії. Королева-мати могла дійсно жити в якімось замку або монастирі в сусідстві і бути похованою в каплиці, яку удержували бенедиктини при своїй обителі у Вілльєрі, яка сталася основою абатства, за-

---

[1] «Тут лежить пані Агнеса, жінка покійного короля» (*латин.*). — *Упоряд.*

[2] «[Їх] ласкою Божою упокоїлись у мирі» (*латин.*). — *Упоряд.*

ложеного пізніше. Можна надто ще допустити, що гробниця, яку бачив Менестріє, була в пізнішім часі перенесена до того абатства з причини самої її вартости, а надто задля ушкоджень, яких зазнала протягом віків, із замку або з монастиря, в якім Анна була первісно похована.

Нарешті, третя гіпотеза була висловлена авторами трактату «L' Art de vérifier les dates» (ed. 1783, t. II. 702) і одним старим істориком (Velly, «Histoire de France»), на яких думку гробниця, описана вченим єзуїтом, була не покривою дійсної могили, а тільки т[ак] зв[аним] кенотафом, т[о] є[сть] пам'ятковою таблицею, зробленою на честь королеви в пізнішім часі. Догад можливий, та в усякім разі сам текст напису, так, як його читав п. Менестріє, а власне початкові слова «*Hic jacet*» показують виразно, що плита належала до монумента, здвигненого на гробі короля Анрі I, у Франції, а не деінде.

Сей перший закид, як бачимо, не досить сильний, щоб опрокинути твердження п. Менестрієра. Автори «Gallia Christiana» подають іще на віру двох священиків, зрештою, зовсім невідомих і напевно менше гідних віри щодо своєї вченості, як автор твору «L' Art da Blason» і так многих инших цінних творів, що частина речення «*Uxor Henrici*» була додана пізніше, навіть аж по році 1642, а надто слово *regis* не існувало вже в році 1749, звідки можна заключити природно, що п. Менестріє упав жертвою помилки, непростимої для археолога з такою повагою, бо дав себе увести якомусь кепському жартові.

Сей погляд прийняв також один сучасний учений, Анрі де Клерк, що багато займався абатством у Вілльєрі, і на моє питання відписав мені про се листом, із якого виймаю ось який уступ: «Мені здається, що напис "uxoris quondam Henrici Regis" був виплодом лектури дуже самовільної і занадто прибільшеної. Дві перші абатіси вілльєрського монастиря називалися Аґнеси. Чому ж не допустити, що славний надгробний камінь не належить до одної з них? В теперішню пору в Вілльєрі знаходимо тільки один надгробний камінь Марґарити *Le Cordier da Troneg*; инші поруйновано в часі революції».

Не займаючи зовсім власного становища в сій справі, не можу, проте повторяю ще раз, допустити таку неувагу з

боку п. Менестріера при відомій і незаперечній чесноті і науковій вартості сього священика. Мушу признати, що надгробний камінь, предмет суперечки, був обломаний і в дуже сумнім стані, понад те напис його відчитував не спеціяліст, а слово *regis*, про яке ведеться суперечка, стояло на кінці відломаного рогу. Значить, не було б зовсім дивно, якби воно щезло від року 1682, коли Менестріє буцімто бачив його, аж до року 1749, в якім бачив його де Мікод, ігумен з Луа, в компетенції якого можливо сумніватися і який з поручення авторів «Gallia Christiana» був висланий оглянути сю гробницю. Твердити, що Менестріє впав жертвою містифікації, було б переступленням границь правдоподібности. Легко було б, у всякім разі, закинути йому брехню в тім часі, коли він опублікував своє буцімто відкриття в одинокім тодішнім науковім журналі, і то відкриття зроблене в місцевості, віддаленій ледве кілька кілометрів від Парижа, де кождий міг сконтролювати його слова. А проте протягом 88 літ ніхто ані словом не заперечив правдивости його відкриття.

Другий закид більш наукового характеру підносить автор «Gallia Christiana» отсими словами: «У всіх грамотах і у всіх ділах, доконаних другою жінкою короля Анрі, вона все називається Анною і ніколи — Аґнесою». Схиляюся до думки, що форма імени *Аґнеса* прилипла до сеї королеви пізніше, значний час по її смерті. Остатні документи, на яких стрічаємо ім'я матері Филипа I, як ось грамота її другого мужа Рауля, видана в капітулі Пресвятої Діви в Ам'єні 1069 і грамота з року 1075, цитована вище, називають її Анною, а не Аґнесою. Одинокий, безсумнівно, автентичний документ, який велів би вірити, що вона мала і се друге ім'я, — се підпис, покладений на дипломі Филипа I, про який ми вже говорили, на дипломі, данім у Санлі в році 1060 для абатства Св. Діонізія у провінції Франс. В сьому дипломі королева-мати називається *Agna Regina*[1], а її ім'я в другім відмінку — *Signum Agne Regine*[2]. Коли б *Agne* значило *Аґнесу*, другий відмінок був би, напевно, *Agnetis*[3]. Далеко вірніше допустити, що *Agna* написана тут замість *Анна* і що тільки те остатнє ім'я носила завсігди мати Филипа I. Другий до-

---

[1] Агна Королева (*латин.*). — *Упоряд.*

[2] Підпис Агни Королеви (*латин.*). — *Упоряд.*

[3] Агнети (*латин.*). — *Упоряд.*

кумент, у якім знаходимо сю саму королеву, названу Аґнесою, не опрокидає сього допущення. Сей документ — не оригінал, а тільки диплом фундаційний св. Андріяна в Бетісі, наданий 27 мая 1060 року і друкований в Руані 1614 р. ученим Люве в його «Histoire de Beauvais» (ст. 444). Відомо, як часто від початку XVII віку копісти псували тексти документів, і не було б зовсім дивно, коли б тут ім'я *Agne* помилкою покладено замість оригінального *Agna*. Треба, зрештою, завважити, що мартирології і автори житій святих святу *Аґнесу* називають часто *Аґна* або *Анна*. Князь Лобанов-Ростовський у своїй студії зазначив, що в грецьких мартирологіях нема імени Аґнеси, і допустив можливість, що по смерті королеви або навіть ще по її уступленні з урядового становища легко зрозумілою грою слів заступлено ім'я Анни іменем Аґнеси, може, навіть тому, що ім'я Анни уважалося занадто православним. Сей здогад мало правдоподібний, так само, як неправдоподібне й те, щоб королеву Анну вже від самого приїзду її до Франції називано латинська Аґнесою. Здається, я доказав зовсім основно, що князівна Анна, ставши жінкою Анрі I, не зміняла ані свого імени, ані свого віросповідання.

Маємо навіть підпис, по всякій правдоподібності — власноручний, королеви Анни на оригінальній грамоті, захованій в Національній бібліотеці, а власне на згаданій уже грамоті, наданій Филипом I абатству Св. Кріспіна Великого в Суассоні. На тій грамоті королева не задоволилася звичаєм свого часу покласти знак хреста перед своїм підписом, виписаним рукою писаря. Навпаки, вона поклала своє ім'я і свій титул матірним язиком і слов'янськими буквами: *Анна рѣина*, яке тут подаємо в факсимілі:

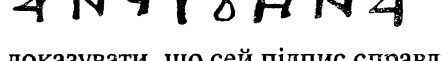

Нема що доказувати, що сей підпис справді власноручний, бо ніякий французький писар не вмів писати по-слов'янськи, а сам підпис настільки неграмотний, що свідчить найкраще про особу, мало привиклу до писання. В усякім разі, маємо тут один із найстарших зразків південноруського письма, більше-менше рівночасного високоартистичному і правильному письму Остромирового євангелія.

ВІКТОР ГЮГО

ВАТЕРЛОО

Передмова

Отся книжка, високопоетичне оповідання про одну битву, се не історична розвідка, але твір буйної фантазії, хоч і оснований на вивченні самої місцевости та багатої історичної літератури. Автор сього оповідання, Віктор Гіґо, був не тільки найвизначнішим поетом Франції в XIX в., але також видним політичним діячем, хоч своєю політичною діяльністю не зайняв в історії Франції такого визначного місця, як у її літературі. Найважнішою пригодою в його житті було те, що відмолоду гарячий поклонник Наполеона і прихильник політичної партії т[ак] зв[аних] бонапартистів, він у 1853 р., коли внук Наполеона I під назвою Наполеон III зробився цісарем Франції, був змушений утікати з Парижа і провести кільканадцять літ, т[о] є[сть] аж до р. 1871, часу упадку Наполеона III, на вигнанні поза границями Франції. В ряді дуже численних писань Віктора Гіґо, віршами й прозою, визначне місце займає величезна восьмитомова повість «Les Miserables» («Нуждарі»), якої частиною, а власне, першою книгою третього тому, є отсе оповідання про битву під Ватерлоо, майже нічим не зв'язане з головною будовою повісти.

Надіючися невдовзі подати нашим читачам докладніші відомості як про життя та діяльність Наполеона I, так і про життя В. Гіґо, обмежуюся тут на поданні найважніших даних із життя першого цісаря Франції. Він уродився 15 серпня 1769 р. в містечку Аяччіо на острові Корсиці з визначних, але не дуже маючих міщан, родини Буонапарте, учащав до воєнної школи в Брієнні в Південній Франції, і

зложивши іспит у воєнній школі в Парижі 1786 р., був іменований поручником. В військовій службі він у вільних хвилях займався письменством, а коли наслідком революції того ж року розв'язано королівську армію, він удався до Корсики, де станув у рядах корсиканців, що противилися французькій зверхності. За се революційний уряд Франції відібрав йому рангу офіцера. Зміркувавши невідповідність свойого поступування, він удався до Парижа, де йому пощастило знов одержати свою рангу. По упадку монархії восени 1792 р. він вступив у службу революційного правительства, в якій серед бурливих тодішніх обставин авансував дуже скоро. Вже в марті 1794 р. він одержав коменду французької армії, висланої до Італії, але в половині того року його спіткало нещастя, що, вмішаний у змову Робесп'єра*, він був ув'язнений і вичеркнений із армії. Державний переворот 1795 р. виніс його знов на високе становище, а в лютім 1796 р. його іменовано головним комендантом італійської армії. З тою армією він відніс у Італії ряд славних побід над п'ємонтцями та австрійцями і добився заключення дуже корисного для Франції миру з Австрією в Кампо Форміо, заключеного 17 жовтня 1797 р., що значив для Австрії утрату Ломбардії, а заразом кінець Венецької республіки.

Аби підірвати могучість Англії, що була головним ворогом революційної Франції, Наполеон вирушив на чолі досить значної армії до Єгипту в початку 1798, де пробув до осени 1799 р. Не скінчивши тої війни, він у жовтні з довіреними офіцерами вернув із Єгипту до Парижа, де в падолисті того ж року за його почином звалено революційну Директорію, поставлено на її місце консулат, зложений із трьох консулів, а його іменовано першим консулом на 10 літ. На тім становищі Наполеон при помочі своїх прихильників доконав протягом кількох літ реорганізації Франції, відповідної для самовладного уряду, а побідивши ще раз Австрію в р. 1800 і заключивши мир із Англією в р. 1802, він був при помочі плебісциту (всенародного голосования) в маю 1802 р. іменований доживотним консулом, а в маю 1804 р., після поновного плебісциту, — цісарем Франції. Його коронував у Парижі Папа Пій VII дня 2 грудня 1804 р., а дня 26 мая 1805 р. він велів коронувати себе в Медіолані залізною короною ломбардських королів.

Панування Наполеона від р. 1805 до 1815 було рядом страшних і нечувано смілих війн, яких перед тим не знала Европа, і в яких безприкладний талант Наполеона визначився рядом блискучих побід. Зворотною точкою в політичній кар'єрі сього геніяльного чоловіка треба вважати похід до Росії, розпочатий у червні 1812 р. Наполеон дійшов зі своєю армією до Москви д[ня] 14 вересня, та відси прийшлося французькій армії вертати серед вчасної зими та недостатку живности під ненастанним напором російського війська. Майже всі европейські держави заключили союз проти нього, і протягом 1813 р. йшла завзята війна в Німеччині, що закінчилася великою битвою під Липськом* дня 16—17 жовтня, в якій союзники нарешті побідили Наполеона. Вони рушили до Франції, д. 30 марта 1814 р. зайняли Париж, а д. 1 цвітня під напором союзних держав французький сенат зложив Наполеона з цісарського престолу і призначив йому з усієї держави тільки островець Ельбу з річною платою 2 000 000 франків і з воєнною дружиною, зложеною лиш із 400 людей гвардії. На Ельбі пробув Наполеон, одначе, не довго. Вже 1 марта 1815 р. він вернув до Франції, станув на чолі армії, прогнав наново бурбонську династію королів і розпочав нову війну з союзниками, але був побитий дня 18 червня під Ватерлоо, дістався в руки англійців, які вивезли його на острів Св. Єлени і держали там під строгим дозором аж до його смерти. Він вмер д. 5 мая 1821 р. на жолудкового рака. В 1840 р. його тіло перевезено до Франції і поховано в Парижі.

Оповідання про битву під Ватерлоо подаю в можливо докладнім перекладі з французької мови, пропускаючи декуди поодинокі речення, які вимагали би окремих пояснень, а без них були би незрозумілі читачам, та при тім зайві для ходу оповідання. Дуже значно скоротив я останній розділ оповідання, що має титул «Камброн», і пропустив іще два розділи сеї части повісти, поміщені під спільним заголовком «Waterloo», що містять у собі філософічні уваги та спостереження автора, а не дають нічого до опису битви.

Писано д. 18 жовтня 1912.

Іван Франко.

І. Що стрічаємо, приходячи з Нівелля*

Минулого р. 1861 одного гарного маєвого вечора оповідач отсеї історії вийшов із Нівелля в напрямі до Гільпе. Він ішов широкою дорогою поміж двома рядами дерев. Дорога то спускалася вниз, то підіймалася на горби, що тяглися один за одним, підіймали дорогу і спускали її, мов величезні хвилі. Він пройшов села Ліллюя та Буа-Сенер-Ізаак (лісок пана Ісаака) і побачив на дорозі дзвіницю села Брен-ль-Алледа, покриту черепицею; дзвіниця мала вигляд переверненого горшка. Минувши лісок на згір'ї та дійшовши аж до роздоріжжя, він побачив на старім, хробачливім стовпі дерев'яну таблицю з написом: «Стара рогачка ч. 4», а за нею — будинок із написом: «Під чотирма вітрами. Ешабо, каварня».

Півчверти милі за сим будинком він дійшов до споду невеличкої долини, через яку перепливає потічок, що проходить попід мурований міст, зроблений у насипі дороги. Купка дерев, рідко розкиданих, але дуже зелених, що заповняла долину з одного боку дороги, розсипалася з другого боку по широкій толоці і тяглася, в милім для ока неладі, аж до Брен-ль-Алледа.

Праворуч край дороги стояла гостиниця, а перед її брамою — віз на чотирьох колесах, велика в'язанка хмелевих тик, плуг, купа сухого хворосту біля живого плота, вапно, що курилося в чотирикутнім кориті, драбина, завішена здовж старої шопи під солом'яною стріхою. Молода дівчина полола щось на полі, а край дороги на жердці хитався від вітру великий жовтий афіш, що заповідав незвичайне видовище на якімсь празнику. На розі гостиниці побіля калюжі, по якій плавало кільканадцять качок, вела лихо вимощена доріжка поміж корчі. Туди пішов подорожній.

Пройшовши зо сто кроків попри довгий мур із XV віку, покритий острим дашком із скісно накладених цегл, він опинився перед великою склепленою кам'яною брамою. Над сею брамою здвигалася вгору поважна фасада (чоло) будинку; прямовисний мур фасади майже доторкався до брами і різко відділявся від неї під простим кутом. На вулиці перед брамою лежали три борони, крізь які всуміш виростали маєві цвітки. Брама була замкнена. Вона скла-

далася з двох старих половин, а на одній висів старий заржавілий молоток до стукання.

Сонце гріло приємно. По гиляках дерев переходив той любий маєвий легіт, який приходить, здається, більше від теплих гнізд, ніж від вітру. Якась мала пташина цвіркотала безжурно в листі великого дерева.

Прохожий схилився і приглядався каменеві наліво, під правим крилом брами, в якім досить широке заглиблення подобало на вижолоблену півкулю. В тій хвилі брама відчинилася, і з неї вийшла селянка. Побачивши прохожого і те, до чого він придивлявся, вона сказала:

— Се французька куля вижолобила.

Потім додала:

— А те, що бачите ось тут вище в брамі, недалеко ключа, се відривок великого граната. Він не пробив дерева.

— А як зоветься се місце? — запитав прохожий.

— Гуґомонт*, — відповіла селянка.

Прохожий випростувався. Він поступив іще кілька кроків і глянув понад плоти. Він побачив на обрії поза деревами невеличку гору, а на горі — щось таке, що здалека подобало на лева.

Він був на полі битви під Ватерлоо.

II. Гуґомонт

Гуґомонт — се було зловіще місце, початок перешкоди, перший опір, який зустрів під Ватерлоо той великий рубач Европи, якого називали Наполеоном, перший сук під ударом сокири.

Колись се був замок, а тепер тільки ферма (фільварок). Для знавця старовини се Hugomons, гора Гуґона. Сей замок збудував Гуґон, пан Сомереля, той сам, що вивінував капеланію абатства у Вільєрі.

Прохожий відчинив браму, діткнувся ліктем на подвір'ї до старої брички і ввійшов до двора.

Перша річ, яка звернула на себе його увагу на тім подвір'ї, — се була стара брама, а довкола неї — самі розвалини. Очам являвся відразу вид величезної руїни. За брамою видно було в мурі другу браму з луковим склепінням, а крізь неї виднілися дерева саду. Збоку від сеї брами — яма

на гній, мотики та лопати, кілька тачок, стара криниця з кам'яною цімбриною та залізним водотяговим колесом; біля неї брикався лошак, индик розточив хвіст колесом, далі видно капличку, а на її вежі — малий дзвінок; обік неї — груша в цвіті і шпалер корчів під муром каплиці. Отсе той двір, який здобути була мрія Наполеона. Сей куток землі, коли б він був здужав узяти його, був би дав йому в руки весь світ.

Курки порпали тут порох своїми дзюбами. Почувся гаркіт; се великий пес вишкірив зуби на прохожого і нагадав йому анґлійців.

Анґлійці доказали тут чуда хоробрости. Чотири компанії гвардії Кука остоялися тут через сім годин напорові цілої армії.

Гуґомонт на мапі, в геометричнім плані, разом — будинки й окруження, має подобу неправильного чотирикутника з утятим одним углом. У тім углі міститься південна брама, до якої притикає мур, постріляний кулями. Гуґомонт має дві брами, південну — замкову і північну — фільваркову. Наполеон вислав проти Гуґомонта свойого брата Жерома*; тут сперлися дивізії Гільмінота, Фуá* та Башлі, майже цілий корпус Рея* був висланий і погиб, а артилерія Келлермана* вичерпала всі свої набої на сей геройський шматок муру. Треба було аж цілої бригади Бодьєна, аби осилити Гуґомонт від півночі, а бригада Суá тільки надщербила його від півдня, але не взяла.

Фільваркові будинки окружають двір від півдня. Шмат північної брами, розваленої французами, висить причеплений до муру. Се чотири дошки, ковані двома поперечницями, а на них видно сліди шабель, порубані в часі нападу.

Північна брама, яку розламали французи і в яку вставлено одну половину на місце тої, що була відірвана з гаків, впущених в мур, замикає вхід на подвір'я. Се подвір'я квадратове, обведене муром, унизу — кам'яним, а вгорі — цегляним, який замикає подвір'я від півночі. Се звичайна возова брама, які бачимо по всіх бельґійських фільварках: широкі дві половини зроблені з простих дощок. При тім вході була завзята битва. Довгий час на поверхні тої брами видно було сліди кровавих рук. Тут убито також Бодьєна.

Бурливий дух сеї битви ще й досі чути на тім дворі. Жах так і видний на ньому. Тривога стиску людського тут закаменіла. Життя і смерть тут при купі. Се було вчора. Мури тріщать, каміння валиться, проломи лоскочуть, діри роззявляються, як рани. Дерева похилені тремтять; здається, силкуються втекти.

У р. 1815 сей двір був більше забудований, як тепер. Забудовання, які від того часу порозбирано, творили башти та наріжниці укріплення. Тут забарикадувалися англійці. Французи вперлися туди, але не могли вдержатися. Біля каплиці ще досі стоїть одно крило замку в розвалинах, одинокий останок, що лишився від твердині Гуґомонта, мов частина розшарпаного тіла. Той замок служить досі за сушарню, а каплиця — за склад господарських знарядів. Тут люди різали одні одних. Французи з рушницями з усіх боків, іззаду з-поза мурів, із верху шпихлірів, із глибини пивниць, крізь усі вікна, крізь усі шпари та отвори між камінням зносили фашиння і кидали огонь на мури та на людей, а гарматні вистріли доповняли пожежу.

У зруйнованім крилі крізь вікна, укріплені залізними кратами, видно стіни мурованих із цегли покоїв. У тих покоях стояла зібрана англійська гвардія. Сходова клітка, перед якою стіна розбита від основи аж до даху, виглядає, як нутро розтовченого слимака. Сходи мають два поверхи. Англійці, сидячи на сходах і збиті масою в горішнім поверсі, порубали долішні сходи. Широкі плити з синього каменя лежать купами в кропиві. Кільканадцять сходів держиться ще в мурі. Над першим із них вирізана в камені подобизна тризубця. Ті недоступні сходи держаться твердо вмуровані в кам'яну стіну. Вся решта подобає на щоку без зубів. Серед руїни стоять іще два старі дерева, одно вже зовсім сухе, а друге скалічене у пні, але ще зеленіє весною. Від р. 1815 воно пустило парості поперек сходів.

У каплиці була різня. Нутро, спокійне тепер, виглядає дивно. Від часу різні тут не було служби Божої. Проте вівтар лишився, дерев'яний, із грубою різьбою, побудований на основі нетесаного каміння. Чотири стіни побілені вапном, двері навпроти вівтаря, два маленькі круглі вікна, над дверима великий дерев'яний хрест, під хрестом квадратова стіна, в куті на землі стара рама з повибиваними шиба-

ми — ось і вся каплиця. Близько вівтаря прибита дерев'яна статуя св. Анни з XV в.; голову Ісуса забрав якийсь біскаєць. Французи, на хвилю опанувавши каплицю, а потім виперті з неї, запалили її. Огонь заповнив ті мури; нутро каплиці було, як кузня; горіли двері, згорів дерев'яний поміст, але не згорів дерев'яний Христос. Огонь тільки ушкодив його ноги, з яких видно тільки почорнілі останки, а далі не сягнув. Чудо, сказав би селянин. Дитина Ісус, у якої не стало голови, не була так щаслива, як розп'ятий Христос.

Мури покриті написами. Біля ніг Христа читаємо ім'я: Henquinez, а далі слова: *Conde de Rio Maior, Marguez y Marguesa de Almagro (Habana)*[1]. Були також імена французів з викриками, подиктованими ненавистю. Мури забілено в р. 1849. Народи лаяли один другого.

При дверях сеї каплиці знайдено трупа з сокирою в руці; се був труп підпоручника Леґро.

Виходячи з каплиці, ліворуч бачимо криницю. При тім дворі їх дві. Питаєте, чому нема при них ані водотягів, ані ведер? Тому, що з них ніхто не бере води. А чому ніхто не бере води? Бо вони обі повні людських костей. Остатній, що брав воду з сеї криниці, звався Ґільйом ван Кильсом. Се був селянин, огородник, що жив у Ґуґомонті. Д. 18 червня 1815 його родина втекла відси і сховалася в лісі. Ліс довкола абатства Вілльєра протягом кількох днів і кількох ночей давав притулок тим нещасливим утікачам місцевої людности. Ще й досі деякі видимі сліди, такі, як надпалені пні старих дерев, вказують на місце, де ночували ті бідні втікачі, тремтячи від страху й холоду в гущавинах. Ґільйом ван Кильсом лишився в Ґуґомонті, аби пильнувати замку, і сховався в пивниці. Тут знайшли його англійці. Його витягли з криївки, і плазовими ударами шабель вояки силували сього переляканого чоловіка до всякої послуги. Їм хотілося пити, і Ґільйом доносив їм води. Воду черпав із сеї криниці. Многі з них пили тут воду остатній раз у своїому житті. Криниця, з якої пило так багато мерців, мусила також умерти. По битві люди поспішили похоронити трупи. Смерть має свій спосіб кепкувати собі з побіди: за її сла-

[1] Енкінес... Принц Ріо Майор, маркіз та маркіза де Альмагро (Гавана) (*іспан.*). — *Упоряд.*

вою вона посилає заразу; тиф — се неминучий товариш тріюмфу. Криниця була глибока, і з неї зроблено гріб. У неї вкинено триста мерців. Може, зроблено се занадто поспішно. Чи всі вони були мертві? Про се історія мовчить, але переказ додає, що вночі після того сумаричного похорону з криниці відзивалися слабі оклики та стогнання.

Ся криниця стоїть самітна посеред двора. Три стіни, наполовину з каміння і з цегли, розсипані, як листя від вітру, зазначують іще положення квадратової вежі, що окружала її з трьох сторін. Четверта сторона отверта, туди входили за водою. В мурованій цімбрині бачимо діру, подібну до великого волового ока, правдоподібно, вибиту гарматною кулею. Вежа над криницею мала на версі повалу, з якої ще лишилися балки. В окованій підпорі муру з правого боку видно хрест. Похилившися над криницею, око губиться в глибокім циліндрі, обмурованім цеглою і заповненім пітьмою. Все довкола криниці разом із основами мурів щезає в кропивах.

Ся криниця не має покришки, широкої синьої плити, якою звичайно покриті всі криниці в Бельгії. Замість синьої плити тут покладено дерев'яну поперечницю, а поперек неї п'ять або шість необтесаних дерев'яних полін, суковатих і здрухнілих, подібних до великих костей. Нема ні ведра, ні ланцюга, ні колеса; лишилося тільки кам'яне корито, в яке зливано воду. Тут збирається дощівка, а від часу до часу прилетить птах із сусіднього лісу, нап'ється й полетить.

Лиш один дім серед сеї руїни, фільварковий дім, замешканий досі. Двері сього дому виходять на подвір'я. Обік гарної насади замка бачимо на сих дверях залізну ручку з жолуддю, покладеною скісно. В хвилі, коли ганноверський поручник Вільда вхопив у руку сю ручку, аби схоронитися до будинку, один французький вояк відтяв йому руку ударом сокири. Родина, що живе в тім домі, — се внуки старого огородника, ван Кильсома, що вмер давно. Одна сива вже старушка сказала до нас:

— Я вже жила тоді. Мала три роки. Моя старша сестра злякалася й плакала. Нас занесли до лісу. Мене несла мати на руках. Дехто притикав уха до землі, надслухуючи. Я наслідувала лускіт гармат і повторяла: бум, бум.

Наліво двері від подвір'я провадять до саду. Сей сад страшний. Він зложений із трьох частей, можна сказати, з трьох актів. Перша часть — се огород, друга — овочевий сад, а третя — лісок. Ті части обведені одною огорожею, а власне, від входу — замковими будівлями та фільварком, із лівого боку — плотом, а з правого — муром, що замикає огорожу також іззаду. Мур із правого боку цегляний, а ззаду кам'яний.

Входимо зразу в огород. Він похилий ізнизу вгору, засаджений малинами, покритий дикою ростинністю і замикається величезною терасою з тесаного каміння з балюстрадою із двома проходами вгору по сходах. Се був панський огород у давнім французькім стилі, тепер — руїна й хабаз. Кам'яні квадратові стовпи кінчаться кулями, подібними до кам'яних бомб. Сорок три такі стовпи стоять іще на своїх підставах, решта лежить у хабазі. Майже всі вони подряпані карабіновими кулями. Один стовп, розбитий до половини, лежить на мураві, як зломана нога.

У отсім огороді, понижче саду, шість шволежерів (їздців) першого легкого полку, діставшися сюди і не можучи вийти, обскочені й гонені, мов медведі в рові, видержали битву з двома компаніями ганноверців, із яких одна була озброєна карабінами. Ганноверці повилазили на балюстраду і стріляли згори; шволежери, стоячи внизу, шість проти двохсот, без страху та без криївки, крім малинників, держалися чверть години, поки їх не повбивано.

Входимо по кількох сходах із огороду до властивого саду. Тут, на тих кількох квадратових сажнях, погибло п'ятнадцять сот людей протягом менше як півгодини. Мур стоїть іще, немов готов розпочати битву. Тридцять вісім моздирів, уставлених англійцями на неправильних вищих місцях, стоять іще досі. Перед шістнадцятим лежать дві могили, покриті гранітовими плитами, в яких похоронено англійців. Моздирі стоять тільки під південним муром, відки розпочався штурм. Сей мур закритий ізгори великим живоплотом. Французи прийшли сюди, думаючи, що перед ними лише живопліт, але, пройшовши його, побачили мур, перешкоду й засідку, бо за ним стояла англійська гвардія, а тридцять вісім моздирів сипнуло відразу огнем. Рівночасно ревнула буря вистрілів із мітрайлез та кара-

бінів. Бригада генерала Суа була розбита. Почався погром під Ватерлоо.

Проте сад здобуто. Не було драбин, то французи нігтями вдиралися на мур. Вся трава в саду була змочена кров'ю. Один батальйон полку Нассау*, сімсот людей, поляг тут до ноги. На версі муру, проти якого були уставлені дві батареї Келлермана, видно ще рівчаки, повибивані кулями.

Сей сад чутливий так само, як кождий инший сад у маю. Бачимо в нім золоті пуп'янки і живі цвітки кульбаби. Трава скрізь висока, і в ній пасуться робучі коні. Між деревами перевішано волосяні шнури, на яких сушиться білизна і змушує прохожого схиляти голову. Ходиш по тім запущенім облозі, і нога наступає на кертичі купини. Посеред бур'яну видно пень, перевернений догори корінням, але ще живий і покритий зеленню. Тут майор Блекмен оперся плечима о дерево і спустив дух. Під сусіднім великим деревом упав німецький генерал Діпля́, потомок французької родини, що емігрувала наслідком знесення Нантського едикту*. Обік сього дерева нависла стара, хора яблінка, обв'язана солом'яним перевеслом і обмазана глиною. Майже всі яблуні хиляться від старости. Нема між ним ані одної, якої би не ранила гарматна або карабінова куля. Багато в тім саду кістяків сухих дерев. Поміж гиляками літають круки, а повище саду — лісок, повний фіялок. Бодьєн убитий, Фуа́ ранений, пожежа, вбійства, різня, потоки крови англійської, німецької та французької змішані в шаленім бою, криниця повна трупів, полк Нассау і полк Бруншвік знищені, Діпля́ вбитий, Блекмен убитий, англійські гвардії покалічені, двадцять французьких батальйонів і чотирнадцять батальйонів корпусу Рея здесятковані, три тисячі людей у отсій одній руїні Гуґомонта, порубаних шаблями, поранених, подушених, постріляних, попалених, — і все те на те, аби сьогодні тутешній селянин міг сказати до подорожнього: «Паночку, дайте мені три франки, а коли схочете слухати, оповім вам історію про Ватерлоо».

III. День 18 червня 1815

Вернімо взад і поставмо себе в першу половину р. 1815. Якби не був ішов дощ уночі з дня 17 на 18 червня 1815 р., будучність Европи була би змінилася. Кілька кра-

пель дощу більш або менше спричинило впадок Наполеона. Аби Ватерлоо було закінченням Австерліца, Провидіння не потребувало нічого більше, як тільки спустити трохи дощу; хмара, що протягла небом не в пору, вистарчила на те, аби перевернути цілий світ.

Битва під Ватерлоо не могла розпочатися швидше, як пів до дванадцятої в полудне, і се дало час Бліхерові* дійти на місце. Чому? Бо земля була розмокла. Треба було чекати, аж трохи підісхне, аби артилерія могла вирушити.

Наполеон був офіцером артилерії і чув себе ним. Основою сього незвичайного полководця був чоловік, який у своїм рапорті до Директорії про битву під Абукіром* сказав: «Стільки наших куль убило шість людей!» Всі його плани битв були основані на артилерії. Звернути огонь артилерії в одну дану точку — се для нього був ключ побіди. Стратегію ворожого генерала він трактував як твердиню, в якій треба пробити пролом. Слабі точки своєї армії він скріпляв легкими гарматами. Гарматами зав'язував і розв'язував вузли битв. Цільність вистрілу — се була головна прикмета його генія. Розбити чотирикутники, розсипати полки, розірвати лінії, змести й розпорошити маси — се було для нього всім. Бити й бити ненастанно, а биття поручав кулям. Метода страшна, що в злуці з геніем зробила непобідимим протягом 15 літ сього понурого атлета воєнних поєдинків.

Дня 18 червня 1815 р. він числив на артилерію тим більше, що мав її більше. Веллінґтон мав лише 159 огняних гирл, а Наполеон мав 240. Маючи суху землю, артилерія могла доїхати на місце, і битва мала зачатися о шостій рано. Вона повинна була розпочатися й скінчитися в двох годинах, три години перед приходом прусаків.

Скільки помилок мусив зробити Наполеон, аби програти сю битву? Чи розбиття корабля можна класти в вину командантові корабля? Чи видимий фізичний упадок Наполеона в ту пору був злучений також із деяким ослабленням його духу? Чи двадцять літ війни ослабили вістря так, як піхву, а душу так, як тіло? Чи в капітані прикро давав себе відчути ветеран? Одним словом, чи сей геній, як повірило багато поважних істориків, почав гаснути? Чи він доходив до безумства і закривав сам перед собою своє ослаблення? Чи він — се був би великий гріх у полководця — не почував небезпеки? Чи в тім ряді великих людей

матеріяльного світу, яких можна назвати велетнями діяльности, настає вік короткозорости геніїв? Старість не перемагала геніїв ідеалу. Данте*, Михайло Анджело*, старіючися, росли; чи Ганібал і Наполеон, старіючися, маліли? Чи Наполеон утратив ясне розуміння побіди? Чи він не здужав уже пізнати підводну скелю, відчути сильце, розрізнити берег від шумної безодні? Чи він не міг пронюхати погрому? Він, що все знав усі дороги до тріюмфу і з висоти свойого блискавкового воза показував їх всевладним пальцем, чи ж тепер попав у таке фатальне остовпіння, що погнав на зломання голови бурливий поїзд своїх легіонів? Маючи сорок шість літ, чи ж був він опанований цілковитим одуром? Сей титанічний візник призначення, чи ж він тепер не був нічим більше, як зломиголовою?

Мені здається, що ні. Його план битви, по всім признакам, був архитвором. Ударити просто в середину лінії союзників, зробити пролом у ворожій армії, розбити її надвоє, виперти британську половину на Галь, а пруську половину — на Тонґр, зробити з Веллінґтона й Бліхера два відривки, зайняти Мон-Сен-Жан*, обсадити Брукселю*, викинути німців за Рен і зіпхнути англійців у море — отсе для Наполеона було задачею сеї битви. Далі побачимо.

Розуміється, я не маю претензії написати історію битви під Ватерлоо. Одна з головних сцен драми, яку оповідаю тут, в'яжеться з сею битвою, але її історія — не моя річ. Вона, зрештою, написана вже і написана майстерно, з одного боку, відповідно до поглядів Наполеона, з другого боку, відповідно до поглядів цілої плеяди істориків, таких як: Вальтер Скотт*, Ламартен, Волабель*, Шарра́*, Кіне́* та Т'єр*. Лишаю історикам кождому своє, а пишу тільки як свідок іздалека, як прохожий по долині, що, шукаючи слідів, схиляється над землею, удобреною людським м'ясом, а, може, приймаючи привиди за дійсність. Не маю права підносити голову в ім'я науки перед збором фактів, де, без сумніву, бачимо також привиди. Нема в мене ані воєнної практики, ані стратегічної компетенції, яка виправдувала би мої погляди. На мою думку, цілий ряд припадків панував над обома начальниками битви під Ватерлоо, а над тими припадками панувало призначення, ся таємна сила, про яку вільно мені судити так, як судить наївна душа народу.

IV. «А»

Хто хоче докладно уявити собі план битви під Ватерлоо, нехай у думці покладе на землі велике «А». Ліве рам'я сеї букви — се дорога з Нівелля, праве — дорога з Женаппи; поперечниця букви «А» — се перехресна дорога з Оена до Брен-ль-Алледа, а вершок тої букви — се Мон-Сен-Жан. Тут стояв Веллінґтон. Нижня точка лівого рамени — се Гуґомонт; тут стояли Рей та Жером Бонапарте. Нижня точка правого рамени — се Бель-Альянс, де стояв Наполеон. Трохи вище того місця, де поперечниця букви «А» доходить до правого рамени й перетинає його, лежить місцевість Гай-Сент*. Усередині сеї поперечниці лежить якраз точка, де було сказане остатнє слово битви. Там поміщено кам'яного льва — мимовільний символ геройства цісарської гвардії.

Трикутник, що міститься в горішній части букви «А» між двома раменами й поперечницею, — се площа Мон-Сен-Жан. Боротьба за сю площу — се основа цілої битви. Крила обох армій розтягалися направо й наліво обох доріг Женаппи та Нівелля; Д'Ерільйон ставив чоло Піктонові, а Рей ставив чоло Гіллеві*. За вершком букви «А», за площею Мон-Сен-Жана, тягнеться ліс Суань. Щодо самої площі треба представити собі широкий хвилястий терен; кождий горб вистає понад дальший горб, а всі ті хвильовання підіймаються в напрямі до оселі Мон-Сен-Жан, а кінчаться в лісі.

Два ворожі війська на полі битви — се два борці. Се борня двох силачів. Один силкується повалити другого. Вони хапаються всього; корч — се точка опори; вугол стіни — се заслона. Не маючи перед собою хоч мізерної хатини для заслони, полк уступає. Обниження рівнини, підвищення ґрунту, поперечна стежка в відповіднім місці, лісок, рівчак може спинити рух велетня, званого армією, і змусити його до повороту. Хто уступає з поля, той побитий. Тому відвічальний начальник мусить оглянути точно найменшу купку дерев і змірити найменше заглиблення площі.

Оба генерали дуже уважно перестудіювали площу і коло Мон-Сен-Жана, що зветься тепер Ватерлоо. Веллінґтон з далекозорою старанністю оглянув її як місце будучої великої битви. На тім терені д. 18 червня Веллінґтон мав

добре положення, а Наполеон — гірше. Анґлійська армія стояла вище, а французька — нижче.

Начеркнути тут вигляд Наполеона на коні з люнетою в руці, на височині Россомма вранці д. 18 червня 1815 — се, може, майже зайве. Поки покажу його тут, його бачив увесь світ. Сей спокійний профіль під малим капелюхом брієнської школи, сей зелений уніформ з білими вилогами, що покривали звізду, сурдут, що покривав еполети (нараменники), шмат червоного пояса, видний з-під камізельки, шкіряні штани, білий кінь з чапраком із червоного оксамиту, що на обох кінцях мав нашиті букви «N» під коронами та орлами, чоботи з довгими халявами на шовкових панчохах, срібні остроги, меч із битви під Маренґо* — ось і вся постава першого цісаря перед нашою уявою, якого величають одні, а остро осуджують інші.

V. Темна точка битви

Всім відомі початкові події сеї битви. Початок був невиразний, непевний, хитний, грізний для обох армій, але для анґлійської — ще грізніший, як для французької. Всю ніч ішов дощ. Земля розм'якла від зливи. Тут і там у видолинках площини понабігала вода, мов у великих мисках. Деколи воєнним фургонам вона досягала аж до осей. Із ремінних поясів, якими оперезані були черева коней, спливало рідке болото. Якби пшениця та жито, толочене до землі сею навалою возів, не заповняли вибоїн і не творили підстилки під колесами, всякий рух, особливо в долинах з боку Папельота, був би неможливий.

Діло розпочалося пізно. Наполеон, як уже було сказано, мав звичай держати всю артилерію в своїй руці, мов пістолет, мірячи то в сю, то в иншу точку битви, і хотів дождатися, поки запряжені батареї зможуть кинутися та чвалати свобідно. Задля сього він мусив чекати, поки не піднялося сонце і не осушило землю. Але сонце не показалося. Не було тої погоди, як під Австерліцем. Коли гукнув перший вистріл гармати, анґлійський генерал Кольвіль глянув на свій годинник і сказав, що саме одинадцята година і 35 мінут.

Битва розпочалася шалено, може, навіть шаленіше, ніж сього хотів цісар, на лівім крилі французькім під Гуґо-

монтом. У тім самім часі Наполеон ударив на центр, пустивши бригаду Кіота на місцевість Гай-Сент, а Ней двигнув французьке праве крило проти лівого англійського, що опиралося о Папельотт.

Удар на Гуґомонт був потрохи обчислений: стягти сюди Веллінґтона, заставити його перехилитися наліво — от-се був план. Сей план був би вдався, якби чотири компанії англійської гвардії та хоробрі бельґійці з дивізії Перпонше не були непохитно вдержалися на становищі. Тому Веллінґтон, замість звернути туди всю масу свойого війська, міг обмежитися на висилці підмоги всього з чотирьох дальших компаній гвардії й одного батальйону полку Бруншвік.

Удар правого крила французького на Папельот був основою всієї битви: зламати ліве крило англійське, перерізати дорогу до Брукселі, замкнути прохід для можливого приходу прусаків, опанувати Мон-Сен-Жан, зіпхнути Веллінґтона на Гуґомонт, відси — на Брен-ль-Аллед, відси — на Галь, та й годі. Якби не деякі припадки, сей план був би вдався. Папельотт узято, Гай-Сент захоплено.

Зазначу одну дрібницю. Серед англійської піхоти, особливо в бригаді Кемпта, було багато рекрутів. Ті молоді вояки супроти нашої страшної піхоти оказалися несподівано сильними. Хоч недосвідні в боях, вони держалися безстрашно. Особливо добру службу робили вони як стрільці. Вояк-стрілець, потрохи полишений собі самому, робиться, так сказати, сам собі генералом. Ті рекрути показали деяку нахідчивість і французьке завзяття. Ся нова піхота боронилася з запалом.

По захопленні Гай-Сента судьба битви захиталася. Того дня від полудня до четвертої години була темна перерва. Середина сеї битви майже зовсім невиразна і виглядає, мов боротьба в потемках. Настав справді сумерк. Видно було величезне хвильованння в тій мряці, привид, від якого крутилася голова: тодішні воєнні прилади, майже невідомі сьогодні, огнисті кульбаки, летючі піхви шабель, навхрест перев'язані ремені-патронташі гренадерів, долмани гусарів, червоні чоботи з тисячами зморшків, широкі чака, обвиті срібними шнурами, бруншвіцьку піхоту, майже чорну всуміш із червоною англійською піхотою. Англійські вояки мали поверх рукавів замість еполетів грубі, білі, круглі

подушки. Ганноверські шволежери (легка їзда) мали на головах мідяні подовгасті шоломи з ремінними підв'язками попід бороду та з гривами червоного кінського волосіння на верхах. Шотландська піхота виступала з голими колінами і в краткованих пледах, наші гренадери — в великих білих камашах. Усе те йшло всуміш, а не по стратегічних лініях.

Певна скількість бурі завсігди вмішується до битви. Невважаючи на комбінації генералів, зіткнення озброєних мас викликає необчислимі відрухи. Під час битви два плани двох полководців перехрещуються і переміняють себе обопільно. Одна точка на полі битви пожирає більше вояків, ніж друга, так як ґрунти, більш або менше пухкі, всисають у себе швидше або помаліше воду. Виходить потреба пустити на одно місце більше вояків, ніж хотілося. Все те — непередвиджені втрати. Лінія битви хвилює та звивається, як нитка, річки крови пливуть неправильно, чола армії колишуться, полки, входячи або виходячи, роблять роздуття або заломи. Всі ті береги раз у раз пересуваються один перед другим; де була піхота, наступає артилерія; де була артилерія, набігає кавалерія; батальйони сунуть, мов клуби диму. Щось було ось тут — глянь, і нема вже. Прогалини заповняються; темні звої посуваються наперед і взад. Щось, мов надгробний вітер, гонить, відпихає, здуває і розгонить ті трагічні юрби. Що таке стичка? Се хвилювання. Недвижність математичної точки на плані триває хвилину, а не день. Додаймо, що в кождій битві буває хвиля, коли вона переходить у бійку, в особисту схватку, розсипається в незліченне число дрібних фактів, які, мовлячи словами самого Наполеона, «належать радше до біографії полків, ніж до історії армії». В такім випадку історик має очевидне право підтягати суму таких фактів. Він може тільки начеркнути головні контури боротьби, і ані один оповідач, хоч який-будь він совісний, не має змоги передати в усій повноті та точності ту страшну хуртовину, що називається битвою.

Що правдиве для всіх великих озброєних стичок, прикладається особливо також до Ватерлоо. В усякім разі, по півдні була хвиля, коли фізіономія битви вияснилася.

Коло четвертої положення англійської армії було важке. Князь Оранський* командував центром, Гілль — правим крилом, а Піктон — лівим. Князь Оранський, сам не свій, а проте безстрашний, кричав до голандців та бельгійців: «Нассау! Бруншвік! Ніколи взад!» Гілль, ослаблений, оперся о армію Веллінґтона, а Піктон погиб. У тій самій хвилі, коли англійці відібрали у французів лінієву хоругов ч. 105, французи вбили англійцям генерала Піктона кулею, що пробила голову. Для Веллінґтона битва мала дві точки опору: Гуґомонт і Гай-Сент. Гуґомонт був іще в їх руках, але горів; Гай-Сент узяли французи. З німецького батальйону, що боронив сеї місцевости, було живих іще лише 42 мужа; всі офіцери, крім 5, були або вбиті, або полонені. Три тисячі вояків полягло в тій стодолі. Один поручник англійської ґвардії, перший боксер Англії, якого товариші вважали недоступним для ран, поляг від малого французького тарабанщика. Барінґа виперто з його становища, Альтен поляг, убитий шаблею. Багато хоругов страчено, між ними — одну — дивізії Альтена, другу — батальйону Лінебурґа, яку носив князь із родини Цвайбрікен. Сірі шотландці щезли; більшу часть драгонів полку Понсомбай порубано. Ся могутня кавалерія погибла від спис полку Бро́ та від кирасирів із Траверса; із 1200 лишилося лише 600; із трьох полковників два лежали на землі: Гамільтон — ранений, Матер — убитий. Понсомбай упав, пробитий сімома списами. Ґордон погиб, Марш погиб. Дві дивізії, п'ята й шоста, були знищені.

Коли Гуґомонт був загрожений, а Гай-Сент узято, англійцям лишився лиш один узол — центр. Сей узол стояв досі. Веллінґтон скріпив його. Він покликав до нього Гілля, що стояв у Мерб-Брені, покликав Шассе, що стояв у Брен-ль-Алледі.

Центр англійської армії, трохи ввігнений до середини, дуже густий і дуже многолюдний, займав сильне становище. Він стояв на високій площі Мон-Сен-Жан, маючи за собою село, а перед собою — похилість, там досить прикро споховасту. Він опирався о той міцний кам'яний дім, що в ту пору був власністю дідича Нівелля і стояв коло роздо-

ріжжя двох шляхів. Сей дім, збудований у XVII в., був такий міцний, що кулі відбивалися від нього. Довкола рівнини англійці тут і там позрубували дерева, поробили загати в тернах, поставили гирло гармати між двома конарами, обтиканими хащем. Їх артилерія стояла закрита в корчах. Ся хитра робота, яку, невважаючи на всякі протести, допускає війна, що оправдує всякий підступ, була зроблена так добре, що генерал Гаксон, висланий цісарем о дев'ятій рано оглянути ворожі батареї, не добачив нічого і, повернувши, сказав Наполеонові, що там нема ніякої перешкоди, крім двох барикад, які загатили дорогу з Нівелля до Женаппи. Се була пора, коли на полях стояло високе збіжжя. На краю площини лежав озброєний у карабіни 95 батальйон бригади Кемпта в високім збіжжі.

Оттак забезпечений і укріплений центр англійської та голандської армії займав добре становище.

Небезпекою сього становища був ліс Суань, що притикав до поля битви, перерізаний ставами Ґрендаеля та Буатфорта. Армія не могла схоронитися до нього, не розходячися; полки там були би зараз порозсипалися. Артилерія була би пропала в мочарах. Відступлення в той бік, на думку многих фахівців, яким, щоправда, перечили інші, було би вчинком розпуки.

Веллінґтон докинув до сього центра бригаду Шассе, яку відняв від правого крила, і бригаду Вінке, відняту від лівого крила, а також дивізію Клінтона. До своїх англійців, до полку Галькетта, до бригади Мітчелла, до ґвардій із Майтленду він додав як підпору та скріплення піхоти Бруншвіка, решту полку Нассау, ганноверців полку Кільмансеґґе і німців полку Оматеда. Те дало йому в руки 26 батальйонів. Праве крило, як сказав Шарра́, було підвернене поза центр. Одна величезна батарея була заслонена мішками, повними глини, в місці, яке тепер називають «музеєм Ватерлоо». Веллінґтон, окрім того, помістив у однім видолинку драгонів-ґвардистів Сомерсета, 1400 коней. Се була друга половина тої англійської кавалерії, що здобула собі заслужену славу. Понсомбай погиб, Сомерсет лишився.

Батарея, яка в разі викінчення могла дорівняти майже редуті, була розложена за дуже низьким муром саду, покрита в поспіху мішками, повними піску, та широким зем-

ляним окопом. Сеї роботи не докінчено; не стало часу обвести її частоколом.

Веллінґтон, неспокійний, але все терпливий, сидячи на коні, провів тут цілий день у тій самій поставі, недалеко від старого млина Мон-Сен-Жана, що стоїть ще й досі під в'язовим деревом, яке пізніше один англієць-ентузіяст купив за 200 франків, зрубав і завіз до Англії. Кулі сипалися дощем. Ад'ютант Гордон упав обік нього. Лорд Гілль, показуючи йому гранат, що вибух коло них, запитав його: «Мій лорде, які ваші поручення і що велите робити нам, коли дасте вбити себе?» — «Чиніть так само, як і я», — відповів Веллінґтон. До Клінтона він сказав лаконічно: «Держіться тут до остатнього мужа!» День, очевидно, кінчився лихо. Веллінґтон крикнув до своїх старих товаришів із-під Талавери, Вітторії та Саламанки*: «Хлопці, чи не думає хто з вас утікати? Пам'ятайте про стару Англію!»

Коло четвертої англійська лінія подалася взад. На вершку площини відразу щезло все і видно було тільки артилерію та стрільців. Англійські полки, розбиті гранатами та кулями французькими, зсунулися в долину, через яку сьогодні йде стежка до забудовань услуги фільварку Мон-Сен-Жана; зробився рух відступу, чоло англійської битви сховалося, Веллінґтон зійшов зі свого місця...

— Початок відвороту! — скрикнув Наполеон.

VII. Наполеон у добрім настрої

Цісар, хоч хорий і втомлений сидженням на коні і місцевим болем, ніколи не був у такім добрім настрої, як того дня. Від самого ранку він, звичайно недоступний для зворушень, усміхався. Д. 18 червня 1815 р. ся глибока душа, замаскована мармуром, ясніла несвідомо. Чоловік, що був понурий під Австерліцем, був веселий під Ватерлоо. Найбільші перевороти в житті чоловіка плодять отакі контрасти. Наші радості — се тінь. Найвищий усміх належить до Бога.

«Ridet Caesar, Pompeius flebit»[1], — говорили легіонери Блискавкового легіону. Сим разом Помпей* не мусив плакати, але се було певне, що Цезар сміявся.

---

[1] «Цезар сміється, Помпей буде плакати» (*латин.*). — *Упоряд.*

Досвіта, ще вночі о першій годині, під бурею та дощем, на коні з Бертрандом* оглядаючи горби в околиці Россомма, з задоволенням бачачи довгу лінію англійських огнів, що освічували весь обрій від Фрішмонта аж до Брен-ль-Алледа, він мав те почуття, що судьба, якій він визначив реченець на полі Ватерлоо, ставилася точно. Він зупинив коня і якийсь час стояв недвижно, вдивляючися в огні, слухаючи громів, і з уст того фаталіста вилетіли в густий сумерк оті таємничі слова: «Ми в згоді». Наполеон помилився. Він із судьбою не був уже в згоді.

Він не заснув тої ночі ані на хвилю. Кожда хвиля приносила йому якусь радість. Він об'їхав цілу лінію старої гвардії, зупиняючися тут і там, аби промовити кілька слів до вартових. О пів до третьої недалеко Гуґомонтського лісу він почув стукіт маршу якоїсь колюмни; на хвилю подумав, що се — відворот Веллінґтона. Він сказав: «Се рушила з місця англійська задня сторожа. Візьму до неволі 6000 англійців, що власне прибули до Остенди». Він говорив оживлено; се оживлення явилося у нього від часу виходу на сушу д. 1 марта, коли він, побачивши втішеного селянина в затоці Жуана, скрикнув до свойого великого маршалка: «Ади, Бертранде, отсе нам і поміч!» Вночі з 17 на 18 червня він кепкував із Веллінґтона. «Сей малий англієць потребує научки», — говорив Наполеон. Дощ побільшувався; під час слів цісаря загриміло.

Пів до четвертої вранці він утратив одну злуду. Офіцери, вислані на розвіди, донесли йому, що неприятель не рушив з місця. Ніде ані щебернуло, ані одного огню на біваках не погашено. Англійська армія спала. Глибока тиша стояла над землею, тільки на небі був гук. О четвертій гонці привели до нього селянина, який був провідником бригади англійської їзди, правдоподібно, бригади Вів'єна, що зайняла становище Д'Оен на крайній лівиці. О п'ятій два бельгійські дезертири донесли йому, що втекли зі свойого полку і що англійська армія жде битви. «Тим ліпше! — скрикнув Наполеон. — Волю розторощити їх, ніж штовхати».

Вранці на березі, що творить кут дороги до Планснуа, він зліз із коня в болото, велів із ферми Россомма принести кухонний стіл і селянську лавку, сів, оперши чоботи на

в'язанці соломи замість ковра, розгорнув на столі мапу битви і сказав до Сульта: «Гарна шахівниця!»

Наслідком нічного дощу підводи з живністю, стрягнувши в попсованих дорогах, не могли прибути рано. Вояки не виспалися, промокли і були голодні. Се не перешкодило Наполеонові скрикнути до Нея: «Маємо 90 шанс проти 100». О восьмій цісареві принесено снідання. Запросив до нього кількох генералів. При сніданні оповідано, що Веллінґтон учора був на балу у княгині Річмонд, а Сульт, простак-войовник з виглядом архиєпископа сказав: «Нині буде мати бал». Цісар жартував із Нея, який сказав: «Веллінґтон не буде такий наївний, аби чекав на Вашу цісарську милість». Се, зрештою, був його звичай. «Він любив жартувати», — говорив Флері де Шабульйон*. «Основою його характеру був веселий гумор», — мовляв Ґурґо*. «Він невичерпаний жартун, більше чудак, ніж весельчак», — сказав про нього Бенжамен Констан*. Сі жарти велетня варті того, аби зупинитися при них. Він називав своїх гренадерів «хрунями», торгав їх за вуха, сіпав за вуси. «Цісар те й робив, що робив нам псоти», — сказав один із них. Під час таємної втеки з острова Ельби до Франції д[ня] 27 лютого на повнім морі воєнний корабель французький «Зефір» зустрівся з кораблем «Непостійним», на якім їхав incognito[1] Наполеон, і запитав, що чувати про цісаря. Наполеон, що в тій хвилі мав на голові свій капелюх з біло-амарантовою кокардою, оздобленою пчолами, який справив собі на острові Ельбі, сміючися, взяв тубу і відповів сам: «Цісар має́ться добре». Хто сміється таким способом, той освоєний із припадками. Наполеон кілька разів під час снідання під Ватерлоо мав напади сміху. По сніданні він спочив чверть години, потім два генерали сіли на в'язанці соломи, забрали пера в руки і поклали картки паперу на коліна, а цісар подиктував їм порядок битви.

О дев'ятій годині, коли французька армія, уставлена сходами і пущена в рух у п'яти колюмнах, розвинулася: дивізії по двох лініях, артилерія між бригадами, музика на чолі, граючи марш при гуркоті бубнів та реві труб, могутня, широка, весела, ціле море шоломів, весь обрій, покритий

[1] Невідомий (*латин.*). — *Упоряд.*

шаблями та багнетами, цісар, зворушений, скрикнув два рази: «Чудово! Чудово!» Від дев'ятої до половини одинадцятої години вся армія, що видавалося неправдоподібним, зайняла становища і уставилася в шість ліній, творячи, щоб повторити вислів цісаря, «образ п'ятьох римських п'яток». Кілька хвиль перед утворенням бойового поля, серед тої глибокої тиші в початку бурі, що попереджує битви, бачачи, як переходили перед ним три батареї з дванадцяти, відділені на його розказ від трьох корпусів Ерльона, Рея та Льобау і призначені розпочати акцію нападом на Мон-Сен-Жан там, де перехрещуються дороги з Нівелля та Женаппи, цісар, клеплячи по плечу Гаксона, сказав до нього: «Отсе 14 красунь, генерале!»

Певний успіху, він заохотив усміхом компанію саперів (копачів) першого корпусу, коли переходила попри нього, призначена на те, аби забарикадуватися в Мон-Сен-Жані, скоро здобудуть те село. Отся погідність його душі захмарилася лиш одним слівцем вищого милосердя. Бачучи ліворуч на місці, де тепер велика могила, гордих сірих шотландців, скуплених коло своїх коней, він сказав: «Шкода!»

Потім сів на коня, погнав наперед до Россомма і вибрав для догляду вершок вузького горбика праворуч дороги з Женаппи до Брукселі; се була друга його стація під час битви. Третя стація, яку зайняв о сьомій вечором, між селами Бель Альянс і Гай-Сент, була страшна. Се був досить високий горб, який видно ще й досі і за яким збилася гвардія на похилості площини. Довкола того горба кулі відскакували від мощеного гостинця аж до Наполеона. Так само, як під Брієнном, у нього понад головою свистали кулі та гранати. Майже на тім самім місці, де стояли ноги його коня, збирано пізніше сплощені кулі, старі обломки шабель і шматки гранатів, з'їдені ржою. Кілька літ тому викопано там 60-фунтовий гранат іще набитий, якого запальник відламався перед самим гирлом бомби. На тій остатній стації цісар сказав до свойого провідника Лакоста, ворожого селянина, переляканого, прив'язаного до гусарського сідла, який обертався при кождім стуку вистрілу і силкувався сховатися за цісаря: «Дурню! Се свинство! Куля вб'є тебе за моїми плечима». Сей, що пише отсі рядки, сам знайшов у пухкім ґрунті сього горба, розгрібаючи пісок, відломок

шийки бомби, покритий ржою за 46 літ, і старі шматки заліза, що ламалися між пальцями, як патички сухого бзу.

Хвильовання площин, похилених у різні боки, де прийшло до стички Наполеона з Веллінґтоном, тепер, як загальновідомо, не таке, як було 18 червня 1815 року. Беручи з того похоронного поля матеріял для зроблення йому пам'ятника, знищено його дійсну поверхність, і збита з шляху історія не може пізнати її. Для її прославлення змінено її вигляд. Два роки пізніше Веллінґтон, оглядаючи Ватерлоо, скрикнув: «Хтось перемінив моє поле битви!» Там, де тепер висока земляна могила з кам'яним левом на версі, був невеличкий горб, що, хилячися до дороги до Нівелля, спускався доступною похилістю, але з боку гостинця до Женаппи творив майже стрімкий берег. Високість того берега можна змірити ще й тепер високістю двох горбів, а властиво двох могил по обох боках дороги з Жепаппи до Брукселі: ліворуч — анґлійська, а праворуч — німецька. Французької могили нема; для Франції вся та площа — могила. При помочі тисячів і тисячів возів землі, насипаних на те місце, повстало згір'я, високе на 150 стіп, а в обводі — тисячі стіп. Ся височина теперішнього Мон-Сен-Жана доступна по легкій похилості. В день битви, особливо з боку Гай-Сента, тут був спуск дуже крутий і прикрий. Похилість була так значна, що анґлійські гармати не бачили понижче себе ферми, положеної в глибині долини, осередка битви. Д. 18 червня 1815 дощі ще порили ту похилість, болото утруднювало доступ так, що треба було не тільки плазувати рачки, але ще й стрягнути. Подовж площини тягнувся якийсь рів, якого здалека не можна було навіть догадатися.

Який рів? Скажу. Брен-ль-Аллед — се одно бельґійське село, а Оен — друге. Оба ті села, сховані в видолинках терену, злучені дорогою, довгою доброї півтори милі, що протинає площину хвилястою стяжкою і часто заглиблюється в сугорби, мов борозда, так, що декуди ся дорога переходить правдиві байраки. В р. 1815 так, як і тепер, ся дорога перерізувала вершок площини Мон-Сен-Жана поміж двома гостинцями з Женаппи до Нівелля. Тільки що тепер вона йде по рівній площині, а тоді йшла ровом. Оба її береги скопано для будови пам'яткової могили. Ся дорога ще й досі в більшій своїй часті йде досить глибоким вивозом;

його глибокість виносить декуди 12 стіп, а стрімкі береги обриваються декуди, особливо в зимі. Деколи трапляються тут випадки. При в'їзді до Брен-ль-Алледа дорога така вузька, що одного пішохода роздавив віз, про що свідчить кам'яний хрест, що стоїть недалеко кладовища і має на собі напис: «Тут лежить Бернард Дебріє, що йшов із Брукселі в лютім 1637 р.» [1] Вивіз на площі Мон-Сен-Жана був такий глибокий, що один селянин, Матвій Нікез, був там засипаний обвалом берега, про що свідчить другий кам'яний хрест, якого верх пропав під час корчованя лісу, а підстава стоїть іще й досі на похилості травника ліворуч від дороги між Гай-Сентом і фермою Мон-Сен-Жаном.

В день битви ся заглиблена дорога, якої ніхто не догадувався, що проходила через узгір'я Мон-Сен-Жана, рівчак на вершку між берегами, западня, закрита землею і невидна, зробилася страшною.

VIII. Цісарське запитання до провідника Лакоста

Так, отже, рано під Ватерлоо Наполеон був задоволений. І мав чого, бо, як сказано, план битви був чудесний.

Коли почалася битва, посипалися різні випадки один за одним: опір Гуґомонта, завзята витривалість Гай-Сента, смерть Бодьєна, убезвладнення Ауа, несподіваний мур, о який розбилася бригада Суа, фатальна легкомисність Ґільмінота, що не мав ані петард, ані порошниць, та що батареї позастрягали, що 15 гармат без ескорти захопив Оксбрідж у прокопаній дорозі, те, що бомби без наслідків падали на

---

[1] Сей напис виглядає ось як:

DOM
OY A ETE ECRASE
PAR MALHEUR
SOUS UN CHARIOT
MONSIEUR BERNARD
DEBRYE MARCHAND
A BRUKSELLE LE (далі нечітке слово)
FEBVRIER 1637.

По-нашому в дослівнім перекладі: «Богу Найліпшому, Найбільшому. Тут був убитий нещастям під возом пан Бернард Дебріє, купець із Брукселі, дня ..... лютого 1637». — *[Іван Франко].*

англійські лінії, тріскаючи в розмоченій дощем землі, і справляли тільки вулканічні вибухи болота, так що наміре-не ними знищення перемінилося в обхляпання, безхосенність демонстрації генерала Піре* на Брен-ль-Аллед, причім уся їзда, 15 шкадронів, пропала майже до ноги, слабий напад на англійське праве крило, дивне непорозуміння Нея, що замість розложити 4 дивізії першого корпусу сходами зібрав їх укупу і сим способом, згустивши їх у 27 рядів і два фронти по 200 людей, виставив їх на дощ куль, що справили страшне знищення в тій збитій масі; те, що колюмни, вислані до атаку, порозривалися, а скісна батарея раптом була здемаскована збоку; небезпека, яка грозила генералам Буржуа, Донзельотові та Діріттові, відступ генерала Кіо, зранення полковника Віє, силача з політехнічної школи, якого скалічено в хвилі, коли сокирою розбивав браму Гай-Сента під густим огнем англійської барикади, що загородила дорогу з Женаппи до Брукселі; те, що дивізія Марконьєта попала між ворожу піхоту та кавалерію, терпіла від близьких вистрілів відділів Беста й Пакка та від нападу їздців Понсомбая; те, що князь саксонсько-веймарський удержався у Фрішмонті та Смоені, невважаючи на зусилля графа Ерльона, що взято хоругви 105 і 45, що під'їзд легкої їзди, висланий на розвіди між Вавром і Планснуа, взяв у полон чорного гусара пруського, від якого французи довідалися про дуже поважну небезпеку для себе; те, що генерал Груші запізнився*, що в Гуґомонті протягом не цілої півгодини вбито 1500 людей, а довкола Гай-Сента ще в коротшім часі полягло 1800 людей, — усі ті грізні випадки, що, мов хмари битви, пересувалися перед Наполеоном, ледве трохи притемнили його зір і зовсім не засмутили того цісарського лиця, повного певности себе. Наполеон привик дивитися на війну твердо. Він ніколи не числив неприємних подробиць. Цифри були маловажні для нього, аби лише в сумі давали йому побіду. Початкові помилки зовсім не збивали його з пантелику, і він не тривожився, чуючи себе майстром воєнної штуки і певним кінця. Він умів ждати, ставлячи себе понад усякий сумнів, і глядів на призначення як на рівного собі. Здавалося, що до судьби він готов був сказати: «Адже ж не посміеш!»

До половини в світлі й тіні Наполеон чув над собою опіку в добрім і поблажливість для злого. Він мав, або вірив бодай, що має прихильність до себе судьби; можна сказати майже, чув себе в змові з випадками, що рівнялося старинній вірі в недоступність для ран.

Та коли хто мав за собою Березину, Липськ і Фонтенбло*, той, здається, повинен був не спускатися на Ватерлоо. Таємне зморщення бров здавалося видним у глибині неба.

В хвилі, коли Веллінґтон почав відступати, Наполеон задрожав. Нагло побачив він, як площа Мон-Сен-Жана опорожняється, і чоло англійської армії щезає. Воно збиралося в иншім місці, але ховалося перед ним. Цісар піднявся до половини в стременах. Блискавка побіди мигнула в його очах.

Веллінґтон, припертий до лісу Суань і знищений, — се був остаточний погром Англії через Францію. Се була пімста за Кресі, Пуатьє, Мальплаке та Рамілі*. Муж з-під Маренґо вимазував Азінкур*.

Тоді цісар, думаючи про страшний випадок, остатній раз обвів люнетою всі точки поля битви. Його гвардія, з карабінами при ногах стоячи за ним, дивилася на нього з якоюсь релігійною почестю. Він у задумі придивлявся склонам горбів, зазначував похилості, вдивлявся в купу дерев, квадрат збіжжя, стежку; здавалося, числив усі корчі. З деяким напруженням поглянув на англійські барикади на обох гостинцях, дві величезні купи зрубаних дерев. Барикада на дорозі до Женаппи повище Гай-Сента була озброєна в дві гармати, одинокі гармати в цілій англійській артилерії, вицілені вглиб поля битви.

За барикадою на дорозі до Нівелля блискотіли голандські багнети бригади Шассе. Біля тої барикади завважив стару каплицю св. Николая, вимазану білим вапном, що стоїть на розі поперечної доріжки до Брен-ль-Алледа. Похилився і стиха промовив щось до провідника Лакоста. Провідник заперечив рухом голови — заперечення, правдоподібно, зрадливе.

Цісар випрямився й задумався. Веллінґтон відступив. Лишалося тільки закінчити той відступ його знищенням.

Наполеон, обернувшися, нагло вислав штафету, що кінь доскочить до Парижа з вістю про побіду. Він був один

із тих геніїв, що творять громи. Власне, він винайшов свій удар грому. Він дав наказ кирасирам Мільгода здобути площу Мон-Сен-Жан.

IX. Несподіванка

Їх було 3500. Вони творили фронт, довгий, на чверть кілометра. Се були люди-велетні на конях-колосах. Було їх 26 шкадронів, а за собою мали для підмоги дивізію Лефебір-Денует*, 600 добірних жандармів, стрільців гвардії числом 1197 людей і пікінерів гвардії числом 880 людей. На них були шоломи без грив і панцирі з кованого заліза, пістолети в шкіряних піхвах при сідлі й довгі шаблі. Вранці вся армія подивляла їх, коли о дев'ятій при музиці, що грала арію «Veillons au salut de l'empire» («Дбаймо про цілість цісарства»), надійшли збитою колюмною з одною батареєю при боці, а з другою — біля їх осередка, і розвернулися двома рядами між гостинцями Женаппи а Фрішмонта, а потім зайняли місце для битви в тій могутній другій лінії, так мудро уложеній Наполеоном, яка, маючи на своїм краю ліворуч кирасирів Келлермана, а на своїм краю праворуч — кирасирів Мільгода, мала, так сказати, два залізні крила.

Ад'ютант Бернар завіз їм цісарський наказ. Ней добув шпаду і станув на чолі. Величезні шкадрони рушили з місця.

Се був страшний вид. Уся та кіннота з піднятими шаблями, розпущеними на вітер хоругвами, мов один чоловік, з точністю бронзового тарана, що проломує стіну, зійшла зі взгір'я Бель-Алльянс і спустилася в страшну долину, де впало вже стільки людей, і щезла вся в димах. Вийшовши з них, вона появилася на другім боці долини, все суцільна й стиснена, і скорим тропом поперек хмари вистрілів із рушниць, що пролітали понад нею, почала підійматися на страшну болотяну похилість височини Мон-Сен-Жана. Вони їхали вгору важкі, грізні, безстрашні. В хвилях, коли не було чути вистрілів мушкетів та гармат, чути було їх колосальний тупіт. Дві дивізії їхали двома колюмнами, дивізія Ватьє — з правого, а дивізія Дельорда — з лівого боку. Здалека можна було побачити, як вершок височини опе-

різують два величезні сталеві вужі. Вони перелетіли через поле битви як чудесна поява.

Нічого подібного не бачено від часу здобуття великої редути під Москвою через тяжку кавалерію. Мірата тут не було*, але був Ней. Здавалося, що вся та маса зробилася потворою і мала лиш одну душу. Кождий шкадрон звивався і надувався, як перстень поліпа. Їх видно було крізь густий дим, якого хмара проривалася тут і там. Суміш шоломів, криків, шабель, шалених підскоків кінських задів при грохоті гармат та реві військової музики, се був страшний галас, унятий дисципліною. В ядрі блискотіли панцирі, мов луска дракона.

Се оповідання описує події, неподібні до подій инших віків. Мабуть, щось подібне являлося людям у старих орфічних епопеях про кентаврів, півмужів а півконей, тих титанів з людськими лицями і кінськими грудьми, яких галоп грозив Олімпові, страшних, незранимих, високих, богів і звірів ураз.

Дивним сустіком чисел тих 26 шкадронів мало вдарити на 26 батальйонів. Поза верхом площі, під заслоною замаскованої батареї ждала на них англійська піхота, уставлена в 13 квадратів, по два батальйони в однім, і в двох лініях, у першій 7, а в другій 6. Вони стояли з кольбами на плечах, спокійні, німі, недвижні, ждучи того, що мало надійти. Вони не бачили кирасирів, а кирасири не бачили їх. Чули тільки прихід сеї хмари людей. Чули чимраз голосніший тупіт трьох тисяч коней і мірове стукання копит у скорім тропі, хрустіння панцирів, брязкіт шабель і щось, мов великий грізний подух. Стояла страшна мовчанка, потім нараз на вершку згір'я показався довгий ряд піднятих рук, що потрясали шаблями, потім шоломи, труби, стяги, і 3000 сивоусих голів закричали: «Vive l'empereur!» («Най жиє цісар!»). Вся та кіннота навалилася на площину з гуком, подібним до землетрясіння.

Нараз сталося щось трагічне. Ліворуч англійської, а праворуч нашої лінії чоло колюмни кирасирів зупинилося з проразливим вереском. Доїхавши до вершка сугорба в розгоні, обняті фурією, в невдержнім бігу для знищення квадратів і гармат, кирасири побачили між собою й англійцями рів, яр. Се була вивозова дорога до Оени.

Хвиля була страшлива. Яр був перед ними, несподіваний, широко роззявлений, з майже прямовими берегами перед кінськими ногами, глибокий, на два сажні між двома берегами. Другий ряд попихав перших, третій ряд попихав других. Коні ставали дуба, кидалися взад, падали на хребти, дриґаючи ногами в повітрі, перевертаючи та дусячи їздців. Не було способу вернутися, бо ціла колюмна летіла як стріла. Сила, якої набрали вони для знищення англійців, нищила їх самих. Невмолима яруга не могла перепустити їх доти, доки її всю не зарівняли своїми трупами. Коні й їздці валилися, всуміш гнетучи одні одних, творячи страшенну купу м'яса в дебрі, а коли вся яруга заповнилася живими людьми та кіньми, решта перейшла по ній. Майже третина бригади Дюбуа згибла в тій пропасті.

Се був початок програної битви.

Місцевий переказ, очевидно, пересадний, говорить, що в тім вивозі недалеко Оени знайшло смерть 2000 коней і 1500 людей. В тій цифрі, мабуть, містяться всі інші трупи, яких скинено до сеї дебрі другого дня по битві.

Зазначу мимоходом, що бригада Дюбуа, так тяжко діткнена сим випадком, годину перед тим смілим нападом здобула хоругов Лінебурґа*.

Наполеон перед виданням наказу до сього штурму Мільгодових кирасирів пильно придивлявся теренові, але не міг добачити тої заглибленої дороги, про яку не свідчила ані одна нитка на поверхні площини. Проте його увагу звернула на себе невеличка біла каплиця на роздоріжжі гостинця з Нівелля, і, боячися там можливої перешкоди, він запитав про це провідника Лакоста. Лакост заперечив кивком голови. Можна сказати, що сей кивок голови бельґійського селянина спричинив упадок Наполеона.

Ще інші фатальні припадки мали наступити.

Чи було можливе, аби Наполеон виграв сю битву? Відповідаю, що ні. Чому? Через Веллінґтона? Через Бліхера? Ні. Через Бога.

Бонапарте, побідивши під Ватерлоо, був би зробив щось нечуване в подіях XIX в. В Европі мала наступити нова серія подій, у якій для Наполеона не було місця. Неприхильність обставин для нього заповілася вже давніше. Настав час упадку для сього важкого чоловіка.

Надзвичайна важкість сього чоловіка в судьбах людей захитала рівновагу світу. Ся одиниця значила більше сама одна, ніж ціла велика суспільність. Ся надмірна сила людської жизненности, скуплена в одній голові, сей цілий світ, вміщений у мізку одного чоловіка, був би убийчим для цивілізації, як би міг працювати довше. Надійшла хвиля, коли непідкупна найвища справедливість мусила взяти своє. Мабуть, на нього жалувалися основи та елементи, від яких залежать правильні тяготіння порядку морального так само, як і порядку матеріяльного. Кров, що димиться з переповнених кладовищ, сльози мільйонів матерів — се страшні речники. Коли земля терпить від якогось надміру сили, з її глибин виходять таємні стогнання, які чує безмірний простір над нею.

Наполеон був оскаржений перед тим безмірним простором, і його впадок був постановлений.

Він був невигідний Богу.

Ватерлоо — се не була битва, се була зміна обличчя світу.

X. Площина Мон-Сен-Жан

Рівночасно з яром відслонилася також батарея. Шістдесят гармат і 13 чотирикутників сипнуло огнем на кирасирів. Невстрашимий генерал Дельорд салютував англійську батарею. Вся англійська кінна артилерія галопом сховалася за чотирикутники. Кирасири не мали спочинку ані на хвилю. Нещастя, що постигло їх у вивозі, здесяткувало їх, але не відібрало їм відваги. Ті люди, поменшавши числом, виросли серцем.

Нещастя постигло тільки колюмну Ватьєра. Колюмна Дельорда, яку Ней справив наліво, немов прочуваючи западню, дійшла ціла.

Кирасири кинулися на англійські чотирикутники. Коні в галопі з попущеними вудилами, у їздців шаблі в зубах, а пістолети в руках, — такий був напад.

Бувають хвилі в битвах, коли душа затвердне так, що вояк майже переміняється в статую, і з усієї купи м'яса робиться граніт. Англійські батальйони ані не рушилися перед таким шаленим нападом.

Тоді сталося щось страшне.

На всі боки чотирикутників ударено відразу. Шалений танець оперезав їх довкола. Але ся холодна піхота стояла непорушно. Перший ряд, припавши на коліна, брав кирасирів на багнети, другий ряд стріляв. За другим рядом канонірн набивали гармати. Потім чоло квадрату отворилося, випускаючи вибух гарматних вистрілів, і замкнулося знов. Кирасири відповіли сіканиною. Їх величезні коні ставали на задні ноги, толочили ряди, перескакували через багнети і величезними тілами падали в середину тих живих стін. Кулі пробивали діри в панцирях, а кирасири робили виломи в квадратах. Ряди людей щезали під кінськими копитами. Багнети застрягали в черевах тих кентаврів. Задавано страшенні рани, може, не видані ніколи досі. Чотирикутники, які гризла ся шалена кіннота, стискалися, не вступаючи з місця. Невичерпаною стріляниною чинили вибухи посеред напасників. Битва мала нечувано жорстокий вигляд. Квадрати з батальйонів зробилися кратерами вулканів; кирасири з кінноти зробилися вихром. Кождий квадрат був немов вулкан, на який напирала громова хмара; лава боролася з громами.

Крайній квадрат із правого боку, найбільше наражений на напад, стоячи з самого краю, щез майже доразу від першого напору. Се був 75-тий полк шотландських гірняків. У його нутрі сидів дудар на бубні і в часі, коли довкола нього мордовано людей, у глибокій нетямі, похиливши меланхолійні очі та споминаючи, мабуть, свої ліси та озера, стискав дуду під пахою і грав гірські мелодії. Ті шотландці вмирали, думаючи про свій Бен-Лотіян, так, як греки, споминаючи свій Аргос*. Шабля одного кирасира, розтинаючи дуду й руку дударя, зробила кінець співові, вбиваючи співака.

Кирасири, зглядно малочислені, зменшені нещасливим випадком у вивозі, мали проти себе майже всю англійську армію, але росли своєю хоробрістю. Кождий із них бився за десятьох. Декілька англійських батальйонів уступило. Веллінґтон побачив се і згадав про свою кавалерію. Якби Наполеон у тій самій хвилі згадав був про свою піхоту, був би виграв битву. Се забуття — се була його велика, фатальна помилка.

Нараз кирасири, нападаючи, почули, що їх нападено. Англійська їзда впала їм на карки. Перед ними квадрати, за ними Сомерсет; Сомерсет — се були 1400 гвардійських драгонів. У Сомерсета праворуч були німецькі шволежери під проводом Дорнберґа, а ліворуч — бельгійські карабінери під проводом Тріпа. Кирасири, нападені з боків і з чола, спереду і ззаду, піхотою та кіннотою, мусили ставити чоло на всі боки. Що їм се значило? Були як вітрова труба. Їх хоробрість була неописана. Зрештою, мали за собою батарею, що гриміла раз у раз. Із того виходило, що їх ранено в плечі. Один із їх панцирів, продірявлений на лівій лопатці кулею гаківниці, міститься в збірці музею Ватерлоо.

На таких французів могли станути тільки такі англійці. Се вже не була битва, се був сумерк, шал, бурливий вибух душ і відваги, ураган шабель, блискавиць. В одній хвилі із 1400 драгонів гвардії лишилося лиш 800. Їх полковник Фоллер упав трупом. Ней надбіг із пікінерами та стрільцями Лефебіра та Денуетта. Площину Мон-Сен-Жан здобуто, здобуто ще раз і ще раз. Кирасири покидали кінноту і звертались проти піхоти, або, краще сказати, вся та страшенна юрба різала себе, не покидаючи один одного. Під Неєм убито 4 коні. Половина кирасирів остоялася на площині. Ся битва тяглася дві години.

Англійська армія була глибоко захитана. Нема сумніву, що якби кирасири не були ослаблені в своїм першім розгоні стратою в вивозі, були би проламали англійський центр і рішили побіду. Ся надзвичайна кіннота довела до остовпіння Клінтона, який бачив штурми під Талаверою та Бадахоцом*. Веллінґтон, на половину побіджений, подивляв їх геройство, повторяючи півголосом: «Splendid! Splendid!» (Прекрасно! Прекрасно!).

Кирасири знівечили 7 квадратів із 13, забрали або загвоздили 60 гармат, відібрали у англійських полків 6 хоругов, які три кирасири і три гвардійські стрільці поспішно занесли до цісаря перед ферму Бель-Алльянс.

Положення Веллінґтона погіршилося. Ся незвичайна битва була мов поєдинок двох ранених завзятців, із яких кождий, борючися й опираючися, раз у раз тратить усю кров. Хто з них упаде перший?

Битва на площині не вгавала.

Доки загналися кирасири? Ніхто не вмів сказати. Певне те, що другого дня по битві одного кирасира та його коня знайдено неживих у возовій шопі Мон-Сен-Жана, на місці, де сходяться чотири дороги з Нівелля, Женаппи, Гільпи та Брукселі. Сей їздець прорвався крізь англійські лінії. Один із тих людей, що знайшли сього трупа, живе досі в Мон-Сен-Жані. Він називається Дегаз і мав тоді 18 літ.

Веллінґтон чув, що хитається. Криза була близька.

Та кирасирам не пощастило, бо їм не вдалося розбити центр. Обі сторони держалися на площині, але жадна не була її паном; та все-таки більша часть була в руках англійців. Веллінґтон держав село і вершок площини, Ней здобув тільки один горб і його похилість. Здавалося, що обі сторони запустили коріння в ту смертоносну землю.

Здавалося, що ослаблення англійців невлічиме. Кровоток сеї армії був страшний. Кемпт із лівого крила жадав підмоги. «Нема, — відповів Веллінґтон, — нехай дасть себе забити!» Майже в тій самій хвилі — дивна подібність, що малює вичерпання обох армій, — Ней просив у Наполеона піхоти. «Піхоти? — скрикнув Наполеон, — де ж я візьму її? Чи ж можу сотворити її?»

З усім тим англійська армія була більше хора. Скажені удари величезних шкадронів тих залізних панцирів зі сталевими грудьми здавили анґлійську піхоту. Кілька людей довкола військового стяга значило місце, де був полк; майже ані один батальйон не мав команди, крім одного капітана або одного поручника. Дивізія Альтена, вже й так ушкоджена коло Гай-Сента, була майже знищена. Невстрашимі бельгійці з бригади ван Клюза встелили своїми трупами поле здовж дороги з Нівелля. Не лишилося майже ніщо з тих голландських гренадерів, які в р. 1811 в Еспанії в наших рядах билися з Веллінґтоном, а в р. 1815 в злуці з анґлійцями воювали з Наполеоном. Страта в офіцерах була дуже значна. Лорд Оксбрідж, який учора дав поховати свою ногу, мав тепер розтріскане коліно. Коли з французького боку в тій боротьбі кирасирів вибито з бойових рядів Делорда, Лерітьєра, Кольберта, Днопа, Траверса та Блянкарда, то з анґлійського боку були ранені Альтен і Барн, убиті Делансей, ван Мерен і Омптеда. Весь генеральний штаб Веллінґтона був здесяткований, і в тій кровавій рів-

новазі Англія дістала гіршу часть. Другий полк пішої гвардії втратив 5 полковників, 4 капітанів і 3 хорунжих; перший батальйон 30-го полку піхоти втратив 24 офіцерів і 112 вояків; 79-ий полк гірняків мав 24 офіцерів ранених, 18 офіцерів убитих, 450 вояків убитих. Пропалі ганноверські гузари полку Комберленда та весь полк під командою полковника Гакке, що пізніше був суджений і здеградований за те, що перед самою битвою покинув своє становище і втік у ліс Суань, розсіваючи пострах аж до Брукселі. Вози, гарматні ящики, фургони з пакунками та з пораненими, бачачи поступи французів та їх наближення до лісу, кинулися врозтіч у ліс. Голандці під шаблями французької кавалерії кричали: «Алярм!» Від місцевости Вер-Куку (зелена зозуля) аж до Ґренендаелі, на просторі майже двох миль у напрямі до Брукселя був тиск утікачів, як оповідають свідки, живі ще й досі. Переполох був такий великий, що дійшов аж до князя Конде в Маліні і до Людвіка XVIII в Ґандаві*. Окрім слабої резерви, розставленої ступнями за амбулансом, поміщеним у ферм Мон-Сен-Жан, та бригад Вів'єна й Ванделара, що стерегли лівого крила, Веллінґтон не мав їзди. Багато батарей лежало здемонтованих. Сі факти признає Сайборн, а Прінґль, прибільшуючи нещастя, твердить, що анґлійсько-голандська армія зменшилася була до 34 000 людей. Залізний князь не тратив спокою, але його уста поблідли. Австрійський комісар Венсан і еспанський комісар Алава, присутні в часі битви в англійськім генеральнім штабі, були певні, що князь програв. О п'ятій годині Веллінґтон добув годинник і понуро прошептав слова: «Бліхер або ніч».

В тій самій хвилі далека лінія багнетів заблискотіла на височинах у стороні Фрішмонта. Це був зворот у тій гігантській драмі.

XI. Злий провідник Наполеона, добрий провідник Більова*

Відоме болюче розчарування Наполеона: він надіявся Ґруші, а прийшов Бліхер, смерть — замість життя. Призначення має такі зворотні точки: надієшся бути паном світу — і ось тобі острів Св. Єлени!

Якби малий пастушок, що служив за провідника Більовові, поручникові Бліхера, порадив був йому йти лісом повище Фрішмонта, а не долиною понижче Планснуа, то історія XIX в. може виглядала би зовсім инакше. Наполеон міг був виграти битву під Ватерлоо. Кождою иншою дорогою, крім одної, понижче Планснуа, пруська армія була би зайшла в яр, непрохідний для своєї артилерії, і Більов не був би прибув на місце. «Година спізнення, — признав пруський генерал Муффлінґ, — і Бліхер не був би вже застав Веллінґтона на його становищі, битва була би програна».

Як бачимо, був сам час, аби явився Більов. І без того він запізнився дуже. Ночував у Діон-ле-Монті і вирушив досвіта. Але дороги були попсовані, його дивізії стрягли в болоті. Гарматні вози стрягли аж по осі. Надто треба було перейти через ріку Диль вузьким мостом у Ваврі. Вулицю, що вела до моста, запалили французи. Ящики та фургони артилерії не могли пройти поміж два ряди горючих домів і мусили ждати, поки погашено пожежу. Вже було полудне, а передня сторожа Більова ще не могла дійти до каплиці Св. Ламберта.

Битва, розпочата перед двома годинами, мала скінчитися о четвертій, і Бліхер був би застав битву, вже виграну Наполеоном.

Пополудні цісар перший своєю люнетою доглянув на краю обрію щось таке, що звернуло на себе його увагу. Він сказав: «Бачу он там хмару, яка видається мені військом». Потім запитав князя Далматії: «Пане Сульт, що бачиш там коло каплиці Св. Ламберта?» Маршалок, звернувши люнету в той бік, відповів: «Чотири або п'ять тисяч людей, Ваше Величество. Певно Ґруші». Але темна лінія стояла недвижна під хмарним небом. Всі люнети генерального штабу почали вдивлятися в «хмару», яку побачив цісар. Дехто сказав: «Се військо на спочинку». Многі сказали: «Се дерева». І справді, хмара не рушалася. Цісар вислав на розвіди до сеї темної точки дивізію легкої їзди Домона.

Більов так-таки не рушався. Його передня сторожа була дуже слаба і не могла вдіяти нічого. Він мусив ждати на головну силу армії і мав наказ прилучитися до неї перед виступом на бойову лінію. Але о п'ятій годині Бліхер, по-

чувши про небезпеку Веллінґтона, дав наказ Більову вдарити на французів і сказав ті пам'ятні слова: «Треба відітхнути англійській армії».

Швидко по тім дивізії Лостіна, Гіллера, Гакке та Рисселя розвинулися перед корпусом Лобау, кавалерія князя Вільгельма Пруського* виступила з паризького лісу, Планснуа запалено, а пруські кулі почали дощем падати аж до рядів гвардії, що як резерва стояла за Наполеоном.

XII. Гвардія

Решта відома. Наступила третя армія, поле битви змінилося, 86 гармат загриміло раз по разу, перший полк Пірха надійшов зараз за Більовом, далі їзда Цітена під проводом самого Бліхера. Французів відкинено, Марконьєта виперто з площини Оена, Дірітта змушено уступити з Папельотта, відперто Донзельота й Кіота, на корпус Лобау ударено збоку. Нова битва з настанням ночі впала на наші полки, вже розбиті. Вся англійська лінія виступила зачіпно і рушила наперед у величезний пролом, зроблений у французькій армії. Англійська стрільба й пруська стрільба допомагали одна одній. Знищення, розбиття чола, розбиття боків, і серед сього страшного погрому гвардія виступила на бойову лінію.

Чуючи, що йде на смерть, вона закричала: «Най жиє цісар!» Історія не знає факту більше зворушливого, як ту смерть, супроводжену окриками.

Небо було хмарне весь день. Нараз у тій самій хвилі, о 8-ій годині вечором, хмари на обрії розсунулися, і з-поза в'язів понад гостинцем Нівелля проглянула величезна понура заграва заходячого сонця. Таку заграву бачили під Австерліцем.

В тім виступі до бою кождий батальйон гвардії був під командою генерала. Се були Фріян, Мішель, Руґе, Гарльс, Майє та Поре де Морван. Коли високі шапки гренадерів гвардії з широкими бляхами та орлами показалися — симетричні, уставлені простолінійно, спокійні, горді серед сумерку сеї борби, ворог почув пошану для Франції. Здавалося, що 20 побід виступає на поле битви з розпростертими крилами, і ті, що мали в руках побіду, почули себе по-

бідженими і відступили. Але Веллінґтон крикнув: «Стій, гвардія, й цілять просто!» Тоді червоний полк англійської гвардії, що лежав за плотами, піднявся, хмара куль посипалася на трибарвну хоругов, що трепалася довкола наших орлів, усі кинулися наперед, і почалася остатня різня. Цісарська гвардія чула серед сумерку, що армія відступає довкола неї, і починається широка порожнява розсипки, почула окрики: «Рятуйся, хто може!» замість окриків: «Най жиє цісар!» Та, невважаючи на втеку поза нею, вона йшла і йшла наперед, чимраз більше нищена, і вмираючи ступенево при кождім дальшім кроці. Не було в ній ані хитких, ані боязливих. Кождий вояк у тім полку був такий самий герой, як генерал. Ані один із них не жахнувся перед самовбийством.

Ней, майже непритомний, великий усією висотою добровільної смерти, наражував себе на всі удари в тій різанині. П'ятого коня вбито під ним. Весь облитий потом, з горючими очима, з піною на устах, в розщепленім уніформі, маючи одну еполету, до половини розтяту ударом шаблі якогось кінного гвардійця, а бляху великого орла, помняту кулями, кровавий, оббризканий болотом, величний, зі зломаною шпадою в руці, він скрикнув: «Гляньте, як умирає маршалок Франції на полі битви!» Але дарма, він не вмер. Він був сам не свій з обурення і кинув питання Друе д'Ерльонові: «Чи не хочеш дати вбити себе?» Посеред усієї тої артилерії, що мордувала горстку людей, він кричав: «Чи ж нема нічого для мене? О, я хотів би, аби всі англійські кулі влетіли в мій живіт!» Нещасний! Ти мусив дожити до французьких куль.

XIII. Погром

Безладдя поза гвардією було гідне пожалування. Армія уступила нагло відразу з усіх сторін: від Гугомонта, від Гай-Сента, від Папельотта, від Планснуа. Окрики: «Зрада!» наступили по окриках: «Рятуйся, хто може!» Армія, що розсипається, — се розталь. Все хилиться, слабне, тріщить, пливе, котиться, паде, штовхає, спішить і валиться наперед. Розгардіяш незвичайний. Ней хапає коня, вскакує на нього без капелюха, без краватки, без шаблі, зупиняється поперек дороги, що веде до Брукселі, і затримує однаково

англійців і французів. Він силкується затримати армію, кличе її, лає, чіпляється до втікачів. Їх юрба поривае його з собою. Вояки тікають кричачи: «Най жиє маршалок Ней!» Два полки Дірітта бігають сюди й туди помішані, кидаючися між шаблями уланів і градом куль бригад Кемпта, Беста, Пакка та Райлендта. Найгірша часть битви — се розсипка. Приятелі вбивають один одного, аби втекти. Шкадрони та батальйони ламають і розсипають одні одних, як величезна ціна битви. Ся хвиля поривае з одного боку полк Лобау, а з другого — полк Рея. Даремно Наполеон робить мури з решти своєї гвардії, даремно висипае свої прибічні шкадрони для остатнього зусилля. Кіот уступае перед Вівьєном, Келлерман — перед Ванделером, Лобау — перед Більовом, Моранд — перед Пірчем, Домон і Сібервік — перед королевичем Вільгельмом Пруським. Ґійо, що провадив атаку цісарських шкадронів, упав під ноги англійських драгонів. Наполеон жене галопом здовж утікачів, кличе до них, налягае, грозить, просить. Всі уста, що вранці кричали: «Най жиє цісар!», тепер мовчать роззявлені і ледве пізнають його. Пруська їзда, що свіжо надійшла, кидається в вир битви, летить, січе шаблями, рубае, тне, вбиває, мордуе. Запряги зриваються, гармати тікають. Фурвези відпрягають коні від гарматних ящиків і вживають їх для втечі. Фургони, поперевертані догори колесами, загатили дорогу і причиняються до різні. Люди толочаться, дусяться в стиску, біжать по трупах і топчуть живих. Руки відмовили служби. Шалена юрба заповняе дороги. Стежки, мости, рівнини, горби, долини, ліси заповнені тою розсипкою 40 000 людей. Крики, розпука, торністри та мушкети кидають у збіжжя, перехід прорубують ударами шаблі. Нема товаришів, нема офіцерів, нема генералів, тільки сам невисловлений страх. Цітен січе шаблями французів досхочу. Льви поробилися зайцями. Така була ся втека.

В Женаппі попробували завернути, ставити чоло, утворити ряди. Лобау зібрав 300 людей. Забарикадовано вхід до села, але за першим вистрілом пруської артилерії всі почали тікати, і Лобау дістався до неволі. Ще досі видно сліди тих картачових вистрілів на старім мурі цегляного дому направо від дороги, кількадесят кроків перед входом до Женаппи. Прусаки ввірвалися до Женаппи, шаліючи, мабуть, тому, що так дешево одержали побіду. Погоня була диво-

вижна. Бліхер наказав убивати всіх. Французький генерал Роґе дав сумний приклад, загрозивши смертю кождому французькому гренадерові, який приведе йому живого прусака, взятого в неволю. Бліхер перевищив Роґета. Генерал молодої гвардії Діем, припертий до дверей гостиниці в Женаппі, віддав свою шпаду пруському гусарові; сей узяв шпаду і вбив генерала. Побіда кінчилася мордованням побіджених. «Караймо, бо ми історія!» — такими словами обезчестив себе старий Бліхер. Ся жорстокість була вершком погрому. Безнадійна розтіч перебігла Женаппу, перебігла Катр-Бра (чотири руки), перебігла Ґоссей, перебігла Фран, перебігла Шарльруа, перебігла Тюїн і зупинилася аж на границі. І хто ж то так утікав? Велика армія.

Сей переполох, сей страх, сей упадок і руїна найвищої відваги, яка коли-будь здивувала історію, — чи се було без причини? Ні. Тінь величезної правиці підіймається над Ватерлоо. Се день призначення. Надлюдська сила спровадила той день. Відси той вираз тривоги на лицях. Ось чому ті всі великі душі віддавали шаблі. Ті, що побіджали Европу, полягли купами, не маючи більше ані що робити, ані що казати, почуваючи в темноті страшну присутність судьби. Від того дня змінився вигляд на будучність людського роду. Ватерлоо — се зворотниця XIX віку. Мусив упасти великий чоловік, аби настало велике століття. Його доконав Той, котрий не відповідає на питання. Понад битвою під Ватерлоо перейшло щось більше, ніж хмара і ніж метеор; туди перейшов Бог.

Коли запала ніч, на полі недалеко Женаппи Бернард і Бертранд ухопили за поли сурдута і зупинили чоловіка безтямного, задуманого, понурого, що, занесений аж сюди бігом розсипки, зліз із коня, взяв під паху поводи свойого коня і, вперши очи в далечінь, сам вертав до Ватерлоо. Се був Наполеон, що ще пробував іти наперед, великий лунатик сього розвіяного сну.

XIV. Остатній квадрат

Деякі квадрати гвардії, недвижні серед повені розсипки, мов скелі серед рвучої води, держалися аж до ночі. Ніч надходила і з нею — смерть, та вони чекали сеї подвійної пітьми непохитно і дали огорнути себе нею. Ко-

ждий полк, відрізаний від инших, і не маючи ніякого зв'язку з армією, розбитою зо всіх сторін, умирав сам для себе. Для сеї остатньої битви вони позаймали становища: одні — на височинах Россомми, инші — на площині Мон-Сен-Жана. Тут полишені, побіджені, страшні та понурі квадрати конали серед страховищ. Ульм, Ваґрам, Єна, Фрідланд* умирали з ними.

В сумерці, коло дев'ятої вечором, унизу площини Мон-Сен-Жана стояв один такий квадрат. У тій похоронній долині, при кінці того нещасного яру, заваленого кирасієрами, а тепер заповненого масами англійців, під стрічним огнем побідної ворожої артилерії та страшенно густим градом куль цей квадрат не переставав боротися. Ним командував невідомий нікому офіцер Камброн*. По кождім вистрілі квадрат меншав, але відповідав огнем. Гарматам відповідав вистрілами мушкетів і раз за разом затіснював свої чотири стіни. Здалека втікачі зупинялися, на хвилю задихані, та прислухувалися в темноті до сього понурого грохоту, що слаб помалу.

Коли з сього легіону лишилася вже лише жменя, коли з його хоругви лишився вже лиш один цурпалок, коли їх мушкети, вичерпавши кулі, стали тільки дрючками, коли купа трупів стала більшою від купки живих, поміж побідителями повстав якийсь святий страх перед сими героями, готовими на смерть, і англійська артилерія, немов спочиваючи, затихла на хвилю. Се був хвилевий спочинок. Борці бачили довкола себе рої привидів, постаті людей на конях, чорні профілі гармат, біле небо, що прозирало крізь колеса та лавети; колосальна голова смерти, яку бачуть герої завсігди серед диму в глибині битви, посувалася до них і вдивлялася в них. Серед вечорових сумерків вони могли чути, як набивано гармати; горючі льонти, подібні до очей тигра серед нічної пітьми, творили колесо довкола їх голів. Та ось усі каноніри англійських батарей поприступали до гармат. Та в тій хвилі англійський генерал, після одних — Кольвіль, а після других — Майтленд, зворушений, зупиняючи остатню хвилю, завішену над головами тих людей, крикнув до них: «Хоробрі французи, піддайтеся!» Камброн відповів: «Стара гвардія вмирає, але не піддається!»*

XV. Камброн

Битву під Ватерлоо виграв не Наполеон, що рятувався втекою, не Веллінґтон, що відступав о 4-тій і був у розпуці о 5-тій, не Бліхер, що зовсім не брав участи в битві. Битву під Ватерлоо виграв Камброн.

По слові Камброна англійський голос відповів: «Пали!». Батареї сипнули іскрами, згір'я затряслося, всі спіжеві гирла ригнули картачами востаннє. Широка лава диму, слабо побілена місячним світлом, заклубилася вгору, а коли розвіялася, на полі битви не було нічого. Страшна решта щезла, гвардія вся згибла. Чотири стіни живої твердині полягли. Лиш десь-кудись між трупами можна було чути тихе стогнання. Отак сконав остатній легіон французький, більший від римського, на площині Мон-Сен-Жана.

Деякі пояснення

Отсе оповідання, писане для французької інтелігенції, в численних перекладах зробилося доступне також інтелігенції майже всіх освічених народів. Пригадую собі, що частина сього опису битви під Ватерлоо, а власне, опис шаржі (штурмової їзди) французьких кирасирів на анґлійську піхоту був поміщений у польській читанці для нижчої ґімназії, вживаної в моїх ґімназіяльних часах, але без подання назви автора. Мені невідомо, чи пробував хто подати се оповідання до рук простого люду, селян та міщан. Чинячи се в отсій книжечці, вважаю потрібним подати її читачам пояснення деяких слів, незрозумілих не тільки для селян і міщан, але також для значної части нашої теперішньої інтелігенції, яка зі шкіл, невважаючи на весь поступ новочасної науки, пересічно виносить далеко менше знання, ніж се було давніше. Тому думаю, що мої пояснення до отсього оповідання придадуться не тільки простим людям, але також інтелігентам.

Ад'ютант — воєнний, призначений для служби при особі генерала або иншого коменданта.

Амарантова краска — темно-червона.

Амбуланс — відділ вояків, що після битви обходить побоєвище, несучи поміч раненим.

Армія — оружна сила держави. Більші держави можуть у разі потреби з запасу своєї оружної сили виставити кілька армій. Оружна сила держави складається звичайно з а к т и в н о ї (діяльної) армії, такої, що стоїть у чинній службі, з резерви, т[о] є[сть] з чле-

нів армії, що, пройшовши чинну службу, жиють у цивільнім стані, але в разі потреби можуть бути покликані знов до чинної служби, і з загального ополчення (ландштурму), що набирається з людей, не прийнятих до чинної армії, в віці від 20 до 40 літ, і не зобов'язаних до жадної військової служби, які, одначе, в разі потреби можуть бути покликані для помічної служби при чинній армії в границях краю. Чинна армія в новочасних державах зорганізована (устроєна) звичайно ось як: найменшою частиною її устрою буває компанія, означене число людей, що сплять у одній просторій кімнаті касарні (військового будинку). 10–12 компаній, а в разі війни навіть більше, складають полк (Regment), кілька полків складає бригаду, а ціла армія під час війни в міру потреби може ділитися на дивізії під комендою осібних генералів. З погляду на уоруження новочасна армія складається з трьох головних частей: піхоти, кінноти, або їзди (кавалерії), та артилерії (гармат із їх обслугою). Для помочі сим головним частям кожда армія має надто відділи: перевозовий (Fuhrwesen), по-народному — форвези, зайняті звичайно службою при возах, призначених для перевозу живности та амуніції (воєнних знарядів), санітарний, зложений із лікарів та прислуги військової, потрібної для обходження хорих; надто для поборювання різних трудностей терену (землі та ґрунту, по котрім ходить армія), приготовляються окремі відділи копачів (саперів), будівничих для будовання мостів та инших приспособлень (Geniecorps). Вся та величезна машина має, розуміється, свою власну адміністрацію (заряд) з невідлучними від неї писарськими та рахунковими силами і своє власне судівництво з невідлучними від них арештами та в'язницями і їх військовою обслугою.

Атлет — силач, борець.

Балюстрада — муроване поруччя, зложене з мурованих стовпчиків або одноцільної стіни, в висоту трохи більшу, як півросту чоловіка.

Барикада — загата, завада для спинення руху по дорозі або по вулиці. Барикади робиться в різних місцях розлично, відповідно до матеріялу, який можна ужити для їх збудования. В нашім оповіданні згадано про барикади, зроблені зі зрубаних грубих дерев, покладених поперек дороги. По містах роблено барикади попереду усього з брукового каміння, яке треба було вибирати з хідників, із запасових цегол та дошок, що стояли при нових будівлях, а також із домашньої посуди, бочок, дверей, драбин та меблів, які виношено на вулицю.

Батарея — ряд гармат, уставлений чи то на мурі, чи на землянім шанці.

Біографія — життєпись.

Бомба — куля з литого заліза, внутрі порожня і наповнена вибуховою матерією, давніше — стрільним порохом, а тепер — динамітом, мелінітом або иншими подібними матеріями, що, вибухаючи від підпалу, розкидають залізну кулю на шматки і роблять відповідне до своєї сили спустошення — чи то в людях, чи в будинках.

Гузари — легка їзда, мабуть, мадярського походження.

Гураган — наглий, шалений вітер.

Гвардія — сторожа воєнна, призначена для береження особи пануючого.

Гігант — велетень.

Гренадери — вояки-піхотинці, добирані, звичайно, мужчини високого росту, що виступали до бою в тяжкій зброї. Назва походить від еспанського міста Ґренада.

Долман — короткий плащ без рукавів, що держався тільки спряжкою під шиєю.

Драгони — легка їзда, що в разі потреби могла воювати також пішо.

Еполети — грубі металеві шнурки, нашиті на верхах рамен.

Ескорта — супровід.

Жандарм — дослівно «уоружений чоловік»; жандарми, уоружені карабінами, бували кінні й піші.

Здемонтований — попсований, говорячи про оружжя.

Камаші — вовняні одяги на ноги понижче колін і вище черевиків.

Канонер — вояк, що обслугує гармату.

Кентавр — казковий кінь з людською головою та грудьми.

Кирасири — тяжка їзда, в якій люди були в панцирях і металевих шоломах.

Кокарда — подоба цвітки або мотиля з барвистого полотна.

Колюмна — ряд вояків, компаній або полків.

Комбінація — зіставлення або змішання різних предметів або чисел.

Контраст — противенство різнорідних речей.

Корпус — кілька полків, подібний до бригади.

Кратер вулкана — широке або вузьке горло на версі огневої гори.

Лава — розтоплена кам'яна маса, що випливає з вулкана в часі вибуху.

Лавета — дерев'яне руштування, на якім держиться гармата; воно може бути або недвижне у т[ак] зв[аних] фортечних гарматах, або на колесах у звичайних.

Мітрайлеза — мала гармата.

Мушкет — довга стрільба з «мушкою» на кінці дула. Ся мушка — се тупий залізний гвіздь, прикріплений до кінця дула, без якого не можна добре вицілити.

Нантський едикт — заява французького короля Генріха IV з р. 1598, якою оголошено свободу віросповідань, а властиво, свободу протестантизму, т[ак] з[ваних] гугенотів у Франції.

Петарда — мала бомба, яку можна кидати рукою.

Пікінери — вояки, уоружені тільки списами.

Плед — довга та вузька суконна хустка, яку носять на плечах. Мода на неї і сама назва пішла з Шотландії.

Плеяда — сузір'я (купка звізд), зване в устах нашого народу Квочкою; в переносним значінні вживається також для означення більшого числа людей однакового заняття, прим[іром], плеяда вчених, істориків або поетів.

Профіль — лице, бачене збоку.

Рапорт — звіт, донесення, головно воєнного змісту.

Редута — кілька або кільканадцять гармат, уставлених на укріпленім місці.

Стратегія — штука кермования армією в часі війни.

Тераса — насип, плоскозгір'я.

Титан — велетень.

Торністра — чотирикутний тлумачок із телячої шкіри, який на ременях носять вояки на плечах у часі походів.

Туба — велика бляшана труба з вузьким ріжком на однім кінці і з широким горлом на другім, крізь яку промовляють на далеке віддалення.

Фасада — передня часть дому.

Фронт — чоло.

Фургон — великий, тягаровий військовий віз.

Фурія — запал, шал, безтямність.

Шволежери — легка їзда.

Шкадрон — малий відділ кінноти.

Штафета — відомість, написана дуже коротко, посилана тепер телеграфом, а давніше — навмисним гонцем.

[Іван Франко].

З АНГЛІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ЧАРЛЗ ДІККЕНС

ПОВІСТКИ І НОВЕЛИ

ОПОВІДАННЯ ВАНДРУЮЧОГО АКТОРА

Нема в тому нічого особливого, нічого надзвичайного, що ось гадаю вам розповісти. В обставинах не одного життя недостаток і хороба — то щось так щоденного, що не заслуговує й настільки уваги, скільки їм посвячається її в случаях звичайного людського життя. Слідуючі коротенькі записки зібрав я, бо-м перед кількома літами дуже добре знав того чоловіка, о котрім річ іде. Я був свідком, як він щораз глибше падав, аж вкінці дійшов до тої страшної степени нужди, з котрої вже більше не здужав піднестися.

Чоловік, о котрім я розповідаю, був актор. Виступав у низьких комічних ролях і, як многі його звання, віддався п'янству. За своїх кращих часів, коли ще розпуста і недуги не позбавили його були сили, побирав гарну бажу, котрої би йому було вистало, щоби забезпечити собі життя на кілька, хоть і не на багато літ. Но подібні люди звичайно або скоро гинуть, або тратять через надмірне напруження скоро тілесні спосібності, від котрих і зависить ціле їх утримання. Його неміч опанувала ним в необаві до тої степени, що в короткім часі оказався неспосібним і до тих ролі, в котрих міг ще що-то врадити. Шинок мав на нього який чарівний вплив, котрому сердега не міг опертися. Хороба без заходу і біднота без надії мусили так певно на нього спасти, як смерть, сли би остав при своїм налозі. А він таки його не попускався. Наслідки легко зганути. Ніхто не хтів його більше анґажувати, і він остав без хліба.

Всякий, хто хоть що-то знав театральні обставини, знає запевно, як багато находиться при кождій більшій трупі бідолахів, неприйнятих акторів, а танцерів, статистів, сміховальників і подібних, котрих звичайно принимають для якоїсь осібної пантоніми або містної фарси, котра, власне, мала успіхи на сцені, а відтак відправлювано, поки знов не поступила на сцену якась важна штука, при котрій запотребовано наново їх помочі. Між таких мусив поступити і наш актор-неборак. Щовечір уставляв крісла в якім де-годі покутнім театрі і заробляв тим способом тижнево кількадесят крейцарів, котрі опісля тратив на свій улюблений наліг. Но і той спосіб зарібку небавом вичерпався. Його видатки забагато пожирали із приходів і не оставляли нічого навіть на найдрібніші потреби. Дійшло до того, що уже близький був до голодної смерти. Часами удало[ся] йому від деякого старого знакомого визичити пару шісток, або виступав на деякім будочнім театрі найнижчого сорту, но що лишень отримав, усе йшло, без сумніву, одною дорогою.

Так маявся він десь з рік, та й ще з окладом, і ніхто не знав, як і з чого жив. Аж раз на однім театрі по сім боці Темзи, де-м був на короткий час заанґажований, стрілись ми оба знов. Якийсь час я стратив його був з очей, бо-м їздив по краю, а він швендався по закаулках Лондона. І так одного вечора поплескав він мене по плечу, аж коли-м намірив уходити з салі. Ніколи не забуду того застрашуючого виду, який мені представився, коли-м ся проти нього обернув. Він був у строю своєї ролі і стояв передо мною в цілій відразливості блазенського одягу. Почвари в мертвецькім празнику, найстрашніші відьми, які коли-годі кисть найзручнішого маляра причарувала до полотна, не представили б і напів так страшного виду. Його опухле тіло і худі ноги, котрих нужденну подобу не підносила блазенська одіж, мертві, скляні очі, що страшно відбивали від грубо наліпленого бланшу, котрим замазане було його лице, дивачно пристрасна, судорожно дрожача голова і довгі, худі, крейдою помальовані руки — все-все те надавало йому страшливу, неприродну подобу, котру нелегко собі в уяві представити, а про котру я й досі з дрожжю нагадую. Його голос був глухий і тремтячий. Він узяв мене набік і урива-

ними словами пленьтав мені щось довго-предовго про хоробу і недостаток, причім, як звичайно, закінчив усильною просьбою позичити йому бодай що-то. Я дав йому пару золотих до рук, а коли-м ся обернув, чув-єм гучний сміх, котрий збуджав його виступ на сцену.

Кілька день опісля втис мені одного вечора якийсь хлопчина брудний окраєць паперу в руку. На нім написано було олівцем кілька слів, із котрих показувалося, що неборак тяжко занепав і просить мене прийти до нього по представленню там і там — уже-м забув назву улиці недалеко від забудовання театрального. Я обіцяв, що прийду, скоро зможу, і заледве заслона спала, я рушив у свою сумну дорогу.

Було пізно, бо я виступав у послідній куснику, а понеже се був бенефіс, то представлення тривало надзвичайно довго. Ніч була темна, сумовита. Холодний вітер кидав сильно дощем о вікна і двері домів. По вузьких, безлюдних уличках стояли калюжі і дощівки. Вітер дув сильно і погасив лампи, що десь-не-десь стояли, тому-то й мій прохід не то що дуже утяжливий, але й немало небезпечний. Но щасливим трафом попав я на властиву дорогу і одшукав вкінці не без труду означений дім. Був се магазин вугля, о двох поверхах. У якійсь задній кімнатчині і жив той, котрого я шукав.

Нужденна-пренужденна женщина, жінка нещасливого, стрітила мене на сходах, ввела мене стиха до кімнати недужого і, говорячи, що, власне, заснув, приставила мені стілець ід ліжкові. Недужний обернувся лицем ід стіні і не спостеріг мого приходу. Я мав, проте, час оглянути кімнату, в котрій-єм ся знаходив.

Недужний лежав на старім тапчані, котрий на день мож було зложити. Драптаві останки сорокатої занавіски обслонювали верхню часть ліжка, щоби повздержати вітер, що свобідно провівав по тій понурій кімнаті, вдираючися крізь численні шпари в дверях і без упину колишучи сюди й туди фалашки сорокатої занавіски. У ржавілім, отвертім бляшанику тліло угля слабим огнем. Перед бляшаником стояв старий трикутний забруканий столик, а на нім фляшинки з ліками, надбита склянка і деякі другі снаряди. В ліжечку на помості спала дитинка, а обіч неї сиділа женщина на стільці. На двох полицях при стіні стояло кілька

мисок, тарілок і таць, а під ними висіла пара театральних чобіт і дві шпади. Крім кількох жмитів старого курмання, що без ладу лежало по кутах, не було нічого у кімнаті.

Я мав досить часу оглянути той інвентар і слідити за тяжким віддихом і гарячковою дрожжю недужного, заким той спостеріг мою присутність. Під час безупинного намагання надати своїй голові деяке вигідніше положення, випрямив свою руку з ліжка і ухватив мою.

— Пан Гютлі, Джон! — сказала його жінка. — Пан Гютлі, що-сь за ним посилав звечора, знаєш?

— Ах! — простогнав недужний, потираючися рукою по чолі. — Гютлі, Гютлі, най-но подивлюся.

Бачилось, що хотів зібрати свої гадки укупу, бодай на пару хвиль. Відтак учепив сильно за руку і прошептав:

— Не лишай мене, не лишай мене, старий друже! Вона хоче мене обезвічити... Знаю то добре!.. Забити мене хоче!

— Чи йому вже давно так? — спитав я, поглядаючи на плачучу женщину.

— Від учорашнього вечора, — відповіла вона. — Джон, Джон, чи ж ти мене вже не пізнаєш?

— Не пускай її до мене, — скрикнув муж тремтячи, коли над ним нахилилася. — Оджени її, я не можу знести її при собі!

Він глядів на неї дико, з виразом смертельної тривоги в очах, і шепнув мені до уха:

— Я бив її, ая! Бив-єм учора і не раз уже! Я лишав її на голодну смерть і тоту дитину. А тепер, коли я слабий і безпомічний, хоче мене за то забити. Я то знаю!.. Сли б ти був чув її зойк так, як я, то би-сь також то знав. Не припускай її до мене! — За тим словом опустив мою руку і упав безсильний на заголовок.

Я знав аж надто добре, що то все мало значити. А сли би-м був і міг на хвилинку ошибатися, то один погляд на бліде лице і на вихуджену стать жінки був би мені достаточно одкрив усю правду.

— Та вже радше одійдіть набік, — казав я до бідолашної. — І так нічого йому не врадите. А може, він успокоїться, як вас не буде видіти при собі.

Вона пішла з очей свому чоловікові. По кількох секундах розтулив той очі і оглянувся доокола з тривогою.

— Чи пішла геть? — спитав прудко.

— Пішла, пішла, — успокоював я. — Вона ж тобі не хоче нічого злого зробити!

— Я тобі щось оповім, Джейм, — сказав недужний притишеним голосом, — вона хоче мені щось злого зробити. В її очах лежить щось такого, що мене перенимає смертельною тривогою, що мене з розуму згонює! Всю ніч спочивали уперто на мені її великі, витріщені очі. Її бліде лице нахилено було наді мною. Куди-м ся обернув, оберталося й воно. Коли-м зі сну прохопився, вона все стояла поруч моєї постелі і вдивлювалася в мене.

Він прихилив мене ближче ід собі і прошептав глибоким, тремтячим голосом:

— Джейм, вона, конечно, злий дух, диявол!.. Ух! Я знаю се добре! Коли б вона смертельна жінка, вона б мусила давно згинути. Ніяка жінка не здужає перенести того, що вона перенесла.

По мені мороз пройшов, коли-м спогадав, кілько то звірств і като́вання мусило тут вдіятися, щоби подібному чоловікові дати притоку до такої гадки. Я не знав, що відповісти. Бо і хто ж міг вмовлювати надію і потіху такому негідникові, який отсе лежав передо мною?

Я сидів при нім звиш двох годин. Він стогнав з болю і нетерплячки, розкидав без упину руками сюди й туди і обертався раз у раз із одного боку на другий. Вкінці попав у якийсь півсонний стан без самовіжі, в котрім дух, неспокійно шибаясь від згадки до згадки, від одного місця до другого, без провідної руки розуму і не в силі позбутися неописаного чуття настоящого болю. Я пізнав із його делірій, що, після всякої правдоподібности, гарячка на тепер не стане збільшуватися. Тому ж віддалився, обіцюючи бідолашній женщині, що слідуючого вечора знов прийду і, слі окажеться потреба, пробуду й усю ніч при хорім.

Я додержав свого приречення. За час послідньої доби зайшла з хорим страшенна переміна. Очі, хоть глибоко впалі і мутні, світили відразливим блиском. Губи пересохли, а декуди попукали. Худа, тверда шкіра була гаряча при дотиці, а лице недужного залягав майже почварний вираз смертельної тривоги, при котрім нищачі наслідки недуги видавалися ще страшніше. Гарячка досягла своєї найвищої степени.

Я усів, як і вчорашнього вечора, коло його постелі і тут довгими годинами слухав я бесід, котрі б мусили були розм'якшити й найтвердше серце, слухав страшних фантазій конаючого. Я дізнався від лікаря, що не було вже надії на його видужання. Се він конав тепер. І бачив я, як висхлі сустави, що ще недавно викручувалися на забаву простій черні, тепер викручувалися серед мук трав'ячої гарячки. І чув я пискливий сміх арлекіна, що продирався крізь тихе, хрипле стогнання конаючого.

Нічого не проймає нас так глибоко, як бачити, як дух рветься до звичайних своїх занятій за часів здоров'я, а тут тіло лежить слабе і безпорадне. Но тото вражіння так далеко глибше і прикріше, коли тоті заняття були того роду, що противляться настоящому і поважному настроєві нашого духу.

Сцена і корчма — то були виключні місця, по котрим блукалася фантазія конаючого сердеки. Ось вечір, бачилось йому. Він має виступати. Вже пізно, і хвилі годі теряти. Пощо вони його держать, чому не дають йому йти? Тут йде о його доході, іти конечно треба. Ні, вони його не хотять пустити. Він затулював лице своїми жарющими руками і плакав на свою безсильність та на затятість своїх ворогів. Коротка павза, і ось простогнав кілька нужденних стишищ, послідніх, котрі витвердив напам'ять. Він подвигався на постелі, зводив угору свої в'ялі руки і крутився сюди й туди дивачними оборотами: він був на сцені — і грав. Знов минута мовчання, а з його уст добувався послідній стишок паяцької співанки. Він, прецінь, вкінці дійшов до шинку; що за духота в шинківні! Довгий час він лежав, був дуже слабий, но тепер чувся знов здоров і щасливий. Повну чарку для нього! Но хто се одтрутив йому її від уст? Той сам ворог, що його перед тим мучив. І він упав горілиць на подушку і голосно заводив. Коротка павза забуття, і він іде десь ніби через томлячий лабіринт низьких, склеплених кімнат, часами так низьких, що приходиться повзти рачки. Темно і тісно йому, а за кождим звором натикає на нову заваду. Під ним, круг нього — комахи, гидкі черви з очима, витріщеними на нього. Вони заповнюють весь простір, яріють страшенно крізь грубу пітьму. По стінах, по повалі — повно хробів, склепи розширюються до безконечнос-

ти, страшні почвари фуркотять сюди й туди, а межи ними й знайомі лиця, страшенно поперекривлювані, печуть його гарячими залізами, обмотують його голову шнурами, аж кров з нього прискає. Він страшно бореться о своє життя...

Після одного такого нападу, під час котрого-м ледве здужав удержати його на ліжку, він ніби заснув. Довга безсонниця і натуга змогли й мене, на волосинку очі мені склепилися, коли нараз пробудив мене сильний удар по плечу. Він випрямився і сидів на ліжку. Страшна зміна видна була на його лиці, но пам'ять йому вернула, бо мене пізнав, як стій. Дитя, що довгий час лякалося його беззв'язної бесіди, встало із своєї постелі і підбігло, плачучи, ід татові. Мати підхопила дитинку сквапно на руки, щоби її отець в нападі бішенства не заподіяв злого, но, налякана зміною на його лиці, вона стала немов окаменіла. Він судорожно впився нігтями в моє плече і страшливо силувався щось сказати, б'ючися за тот час другою [рукою — *Упоряд.*] в груди. Но дарма. Він простягнув обі руки до своїх і другий раз насилу хотів промовити слово. Ще один хрипіт у горлі, один проблиск у оці, короткий, приглушений вздох — і нещасливий упав головою до подушки. Уже було по нім!

РУКОПИС БОЖЕВІЛЬНОГО

Так! Божевільного! Як би то слово перед кількома літами було мене вкололо в серце! Як би воно було розбудило перераження, що мене часами нападало, як би мені було жбухало кип'ящою і сичущою кров'ю по жилах, поки б аж холодна роса тривоги не була великими краплями змочила мене, поки б аж переляк не повалив мене на землю! Но тепер я люблю то слово. Покажіть мені монарха, котрого понурий гнів будив би такий переляк, як непевний погляд безумного. Котрого шнури і топори були б бодай опів так певні, як кулак божевільного. Га, га! То щось величного — бути божевільним. На тебе ззираються, мов на дикого льва, крізь штаби залізної крати. Всю довгу тиху ніч виєш і скреготиш зубами, і весело побренькуєш путами, а потім, в найвищій розкоші задля такої пречудної музики, б'єш собою о землю, бушуєш і риєшся в соломі. Най жиє дім безумних! О, се пишний дім!

Нагадую собі той час, коли згадка про божевільність перенимала мене таким перестрахом, що-м часто, зірвавшися зі сну, припадав на коліна і гаряче благав Бога, щоби не обтяжав і мене прокляттям, що тяжіло на моїй родині. Я уникав виду щастя і веселости, ховався по самотніх місцях і не одну довгу-предовгу годину провів я, слідячи за поступами гарячки, що палила мій мозок. Я знав, що божевільність кипіла в моїй крові, просякла шпик моїх костей. Одна генерація вправді уйшла тої зарази, но я був перший, в котрім вона мала знов об'явитися. Я знав, що так мусило статися, що все так бувало і все так буде. А коли-м в многолюдній салі, де укрився в кутик і бачив, як люди шептали, одні на других кивали і на мене оглядалися, то-м знав, що говорили про мене, обреченого на безумство. І я викрадався з сали, утікав геть і в самоті затоплявся в своїх гадкованнях.

Так тривало літа, довгі-довгі літа. Ночі тут часами, правда, довгі — дуже довгі, но вони були нічим в порівнянні з тими мучительними, безпокійними ночами, з тими страшенними снами, які мене тогди торопили. Мороз переходить по мені, коли лиш погадаю о тім. Великі понурі почвари з хижими, ругаючими лицями нитилися по кутах моєї спальні і нахилялися вночі над моїм ліжком, щоби мене обезумити. Вони оповідали мені приглушеним шепотом, що поміст старого дому, в котрім умер отець мого вітця, змочений його кров'ю, котру сам пролив в нападі бішенства. Я затикав собі вуха, но внутрі моєї голови кричало, аж уся кімната стугоніла, що вправді одна генерація перед ним осталася недіткнута бішенством, но що його дід довгі літа лежав, прикутий до землі, щоби ся сам не розтаргав на кусники. Я знав, що се все правда, я знав се аж надто добре. Я вже кілька літ тому догадався о всім, хоть усі старалися то передо мною затаїти. Га, га! Я був ще аж надто хитрий, хоть мене узнавали за дурного!

Окінці вибухло бішенство, і я зачудувався, як я перед тим міг його так дуже лякатися. Тепер я міг ходити помежи людьми, сміятись з ними і кричати так добре, як і з них котрий. Я знав, що я божевільний, но з них ані ся о тім снило котрому. Що за розкіш чув я в душі, думаючи о тім, якого їм тепер збитку строю, їм, що уперед на мене пальцями по-

казували, очима поморгували, коли-м ще не був безумний, лиш жив у безперервній тривозі, що ось-ось таким стану! І як гукав я з радости, коли-м був сам і розгадував, як то добре крити свою тайну і як прудко одступлять мене всі приятелі, скоро побачать всю правду. Не раз я з превеликої веселости рад був голосно заревіти, коли-м сам сидів при столі з яким веселим приятелем. Я любив собі представляти смертельну блідість і бистрі ноги неборака, коли б дізнався, що той сердечний друг, що сидів поруч нього і гострив ніж, — то божевільний, що має міць і волю пхнути йому в само серце небезпечне орудіє. О, чудесне, веселе то було життя!

Багатства плили до мене, скарби лилися в мої скрині, я опливав у забавах і розкошах, котрих уживання, при свідомості моєї глибоко захованої тайни, мало для мене тисячі разів більшу ціну. Я наслідив поширні посілості. Навіть право, стооке право, далося обманути і сипало оспорювані тисячі в руках божевільного. Де був розум бистроумних, мудрість мудраків? Де була хитрість правників, що звичайно так легко уміють винаходити найнезначніші причинки? Хитрість божевільного усіх їх перехитрила.

Я мав гроші. Кілько тих приятелів волочилося за мною! Я розсипав маєтками. А як мене величали! А тоті три горді, високоумні браття, яко вони корилися передо мною! Ба, й їх старий, сивоусий отець, що за поважання, що за унижене почитання, що за дружба сердечна! О, він кланявся мені, божищу! Старець мав доньку, три брати — сестру, а всі п'ятеро були бідні. Я був багатий, а коли-м оженився з дівчиною, побачив я в тріумфуючім усміху, що грав на лицях її убогої рідні, утіху, що їм таки удався добре обчислений план, що хороша здобич впала їм в руки. Но не їм, а мені було чого сміятися. Сміятися? Ні! Голосно на весь світ ричати, рвати собі волосся і карбулятися по землі з превеликої втіхи. Їм ані снилося, що продали дочку, сестру у руки божевільному!

Гов! Гов! А хоть були й знали — чи були б пожалували дівчини? Щастя сестри, а золото її мужа — чи ж то не то само, що найлегше пірце, котре ось здуну вгору супроти блищачого ланцюга, що так пишно оперізує моє тіло?

Но таки мимо всієї мочі хитрости в однім згляді вони, прецінь, мене обманули. Коли б і не був божевільний; божевільні, хоть звичайно досить розумні, не раз улягають якомусь помішанню, то був би-м, прецінь, пізнав, що дівчина була б радніша лежати холодно і недвижно в олов'яній труні, як у моїх пишних кімнатах на розкішних пуховиках. Був би-м пізнав, що її серце принадлежало тому чорноокому молодцеві, котрого ім'я учув я раз із її уст в часі неспокійного сну вишептане, причім заразом з її уривочної бесіди я вирозумів, що її пожертвувано для мене, щоби запомочи бідність сивоголового старця і її трьох гордих братчиків.

Постави і лиця не держаться уже добре у мене в тямці, но то знаю, що вона була хороша. Знаю те з цілою певністю, бо ясними місячними ночами, коли зірвуся зо сну, виджу в кутику сеї клітки легку, утлу стать, тиху і неподвижну, з довгими, чорними кучерями, котрі їй спадають на плечі і не порушаються від ніякого земного вітру. Вона стоїть, впиває в мене нерухомі очі і ніколи ними не поверне, ніколи повіками не кліпне.

Тис! Кров ледом стинаєми си в серці, коли се пишу! Се її стать, се вона! Лице бліде-пребліде, очі блищать, мов скло. О, я її добре знаю! Тота стать не рушається ніколи, не морщить чола ані уст, як другі, що часом заповняють се місце. Но вона страшніша для мене навіть від тих почвар, що мене перед літами обезумили, вона іно що встала з гробу і має зовсім подобу трупа.

Майже цілий рік бачив я, як її лице щораз дужче блідло, майже цілий рік кмітував я, як сльози текли по її сумовитих лицях, не знаючи, що тому за причина. Но вкінці таки я попав на слід. Годі було довше його укрити передо мною. Вона мене ніколи не любила, і я не думав навіть ніколи, що мене любить. Вона погорджала моїм багатством і ненавиділа блиску, що її окружав. Того я не надіявся. Вона любила другого. Я ніколи й не подумав, щоби се так могло бути. Дивні чуття оволоділи мною. Якась таємнича сила нашіптувала мені гадки, що клекотіли і бурхали в моїй голові. Я ненавидів не її, а того поганця, за котрим раз у раз плакала. Я жалував, так, жалував нудженного життя, на котре віддала її безсердечна, самолюбна рідня.

Я знав, що її вік недовгий, но гадка, що перед смертю могла б дати життя нещасливій істоті, котра б була призначена передати божевільність своїм потомкам — тота гадка усунула всі сумніви. Я рішився її убити.

Много неділь я носився з гадкою її отруїти, потому — утопити, а відтак — спалити. Що за пречудний вид! Огромний дім в половіні, а в тім домі попеліє жінка божевільного. А відтак іще штучка — наложити велику нагороду за відкриття палія і бачити якогось розумного чоловіка, заколисаного межи небом а землею за учинок, которого ніколи не поповнив, а се все через хитрість безумного! Я часто передумував той план, но вкінці поверг його. Га, що за радість день у день точити бритву, чути в дотиці страшливе остріє і представляти собі глибокий отвір, котрий спровадить одно потиснення тонкої, блискучої сталі!

Аж ось духи, що мене й перед тим так часто відвідували, шепнули мені на вухо, що час настав, і утиснули мені бритву до рук. Я ухватив її сміло за рукоятку, зблизився стихенька ід постелі і нахилився над сплячою женщиною. Її лице було прикрите обома долонями. Я відсунув їх злегка, і вони упали на груди. Вона плакала, заким заснула, бо на лиці виднілися ще вогкі сліди сліз. Лице її було лагідне і спокійне, а в хвилі, коли-м йому придивлявся, перелетіла усмішка по її блідих устах. Я злегка положив її руку на плече. Вона виснулася, но лишень внаслідок якогось сну. Я знов нахилився над нею. Тоді скрикнула і прохопилася.

Один-однісенький рух моєї руки міг би був навіки задавити всякий голос в її устах. Но я перепудився і відступив узад. Вона пильно гляділа мене. Не знаю як, но досить її погляд наполохав мене і позбавив мене відваги. Вона встала з ліжка, но без перерви в мене вдивляючись. Я дрожав. Бритва тремтіла в моїй руці, но я не міг рушитись. Вона пустилась до дверей. Коли була вже близько їх, обернулася і одвернула очі від мене. Чар щез. Я скочив за нею і учепив її за рам'я. Крик слідував за криком — і вона впала на землю.

Тепер міг-єм її без опору зарізати. Но крик розбудив всіх у домі. Я почув кроки на сходах, сховав бритву, отворив двері і зачав голосно кликати помочі.

Надбігли, підняли її і положили знов на ліжко. Кілька годин лежала без пам'яті. Далі-далі вернуло життя і бесіда, та не вернув розсудок. Вона маячила в дикім, скаженім бішенстві.

Зазвано лікарів — великих і славних людей. Приїздили в пишних повозах, чудесними кіньми, окружені слугами в блищачих уборах. Цілими тижнями вони маячились коло неї, не відступаючи. Вкінці відбули нараду, бесідуючи з собою в бічній кімнаті тихими і урочистими голосами. Один, найславніший з них усіх, взяв мене на сторону, просив, щоби-м рішився на найгірше, і об'яснив мені, мені — божевільному, що моя жінка збожеволіла. Стояв поруч мене при отвертім вікні, смотрив мені в лице, а його рука спочивала на моїм плечі. Одним розмахом міг би-м його був вишпурнути на улицю. Се би був чудесний жартик, коли би-м був то зробив. Но тут йшло о захована моєї тайни, і я пустив його живого. Кілька день опісля сказали мені, що мушу вельми якнайгостріше пильнувати своєї жени і приставити їй сторожа до боку. Я! А я ходив на поле, де мене ніхто не міг бачити, і реготався, аж воздух лунав від мого реготу.

На другий день вона вмерла. Сивоголовий старець слідував за нею, а горді браття заплакали над тілом нещасливої, на котрої горе за її життя дивилися з залізними мускулами. Все то — була пожива моїй внутрішній веселості, і, їдучи додому з погребу, я реготався, накривши лице білою хусткою, нібито витираючи сльози.

Но хотя я перевів свій план і поховав її під землю, бувєм чогось неспокійний і помішаний. Я чув, що моя тайна ненадовго вже здужає укритися. Я не міг скривати дикої радости і втіхи, що кипіла в моїм нутрі. Коли-м сам був дома, мусив-єм виливати її. Я скакав, бігав, плескав в долоні і ревів на ввесь дім. Коли-м виходив і всюди бачив товпи людей, що поквапно снували по улицях, тислися до театру, або коли-м почув музику і заздрів танцюючих, то почував-єм у собі безумну, кипучу охоту, рад би-м був кинутися валити доми, рвати людям суставець за суставцем із тіла і вити наголос у страшливій розкоші. Но я закусував зуби, тупав ногами о землю, впивав нігті глибоко в своє тіло. Я здержувався насилу. А таки ще ніхто й не догадувався, що

я біснуватий. Пригадую собі ще, хоть то вже належить до послідніх речей, що мені ся ще лишили в тямці, бо відтогди вже мішалися в мене дійсність із снами, а ще до того в мене тільки діла, що аби-м ся й як квапив, то годі мені з усім упоратися, то ж не маю й часу розлучувати одно від другого в тій дивачній путанці, в якій мені ся являють, пригадую собі ще, як прикінці я відкрив свій стан. Га! Га! Бачить мені ся, що ще виджу перераженні погляди, що ще чую тототу легкість, з якою я їх кидав від себе, з якою я гримав їх стисненими кулаками в смертельно поблідлі лиця, з якою я летів проч на крилах вихру, а кричачі, скажені товпи далеко-далеко за мною. Сили великана вертають в мої мускули, коли лиш о тім згадаю. Ось, дивіться, як сеся залізна штаба гнеться в моїх скажених руках! Я міг би її розломити, як суху галузу, коб лиш не було тих довгих коритарів, запертих на штири замки. Бачить мені ся, що би-м заблудив на тих хідниках. А хтось би й ні, то добре знаю, що на долині є залізні брами, день і ніч замкнуті і позапирані. Вони тут знають, що то за хитрий біснуватий в їх руках, і вони гордяться мною, що можуть мене показувати.

Пождіть, пождіть! Так! Я ходив на прохід. Було пізно вночі, коли-м повернув додому. Найгордішого з братів застав я у себе. Дожидав мене. Повідав, що має пильне діло, — тямлю се дуже докладно. І ненавидів того окаянника цілою ненавистю безумного. Не раз і не десять уже свербіли мені руки, щоб його розірвати. Сказано мені, що він тут. Я прудко поспішив горі сходами. Мав мені щось важного сказати. Я відправив слуг. Пізно було, і перший раз я був з ним сам на сам.

Я спочатку сильно відвертав очі від нього. Я знав, о чім йому ані снилося, ба я тішився з того ж переконання, що жар безумства б'є з моїх очей, мов палаючий огонь. Кілька минут ми сиділи мовчки. Вкінці зачав він бесіду. Мої нечувані поступки і особливші бесіди так нагло по смерті його сестри — то-ді образа її пам'яті. Коли зважити, то все ураз із не одною обстоєю, що перше уходила його уваги, то мусить прийти до переконання, що я з нею недобре обходився. Хоче-ді знати, чи справедливо догадується, що я думаю кидати тінь на її пам'ять і ображати честь її роду. Його мундир наказує йому жадати подібного об'яснення.

Той чоловік мав офіцерський патент при війську, патент, куплений моїми грошима а недолею його сестри. Він був головою заговору, що мав мене опутати і добитися вступу до моєї каси. Він був головний справця, що змусив сестру вийти за мене, хоть знав, що си принадлежить тому пискливому хлопчині. Мундир наказує! Мундир його ганьби! Я поглянув на нього — не міг-єм витримати, но я не сказав і слова. Я покмітив наглу зміну, що з ним удіялася супроти моїх жарких поглядів. Він був смілий мужчина, но його лице зблідло, він відсунувся з своїм кріслом від мене. Я посунувся на своїм за ним, а коли засміявся, мене зносила якась люта веселість в тій хвилі — побачив-єм, як по нім дрож перейшла. Я чув, що бішенство в мені реве, кипить... Він налякався мене.

— Ви свою сестру дуже любили, коли ще була при житті, — сказав я, — о, певно, що дуже!

Він оглядався неспокійно по кімнаті, і я покмітив, як його рука стискала поруччя крісла. Но він не відповідав.

— Га, окаяннику поганий, — сказав я. — Я все знаю! Я впав на слід пекельного заговору, що ви на мене зробили! Я знаю, що її серце належало другому, заким-єсьте її зневолили вийти за мене! Я знаю се, знаю добре!

Він зірвався з крісла, замахнувся ним на мене і крикнув мені, щоби-м ся вступив, бо під час моєї бесіди я зовсім був наблизився ід ньому.

Я говорив — ні, кричав до нього, бо-м чув, як страшенні сили ревуть в моїх жилах. Старі почвари, мої давні знакомі, ругалися мені, викривлювались і пищали, щоби-м йому вирвав серце з груді.

— Щоб тебе Бог побив! — ревнув я, вскакуючи, і кинувся на нього. — Се я убив її! Я, біснуватий! Гинь, собако! Крови, крови твоєї мені потрібно!

Одним ударом відкинув я набік крісло, котре він в розпуці націлив на мене, [наскочив] верхи на нього, і з глухим грохотом ми оба повалилися на землю.

Пішла боротьба! Він був великий, сильний мужчина, затекло боронив своє життя. А я біснуватий, я боровся з силою безумства і бажав його крови.

Я знав його силу, котра могла й моїй дорівняти. Но моя була правда, моя, хоть я й був божевільний! Його обо-

рона ставала щораз слабшою. Я накляк йому на груди і общепив його праве рам'я залізними кігтями. Його лице почервонілю, як кармазин, очі вилазили йому наверх з голови, а вивалений язик, бачилось, глумився мені. Я давив з цілої сили, щораз — то дужче.

Нараз двері з шумом отворилися. Товпа народу втислася до кімнати. Одні ревіли до других, щоби брáти скаженого. Моя тайна була зраджена. Я боровся тепер лиш о свою свободу. Заким ще одна рука мене докинулася, вже зірвався на рівні ноги, вергся в межи напасників і пробирав собі дорогу кулаками з такою силою, неначе в моїх долонях були топори, котрими я усе валив. Я достиг дверей, перескочив через поруччя сходів і в млі ока був-єм на улиці.

Я гнав все просто, навпростець, но ніхто не важився мене стримувати. Я чув тупіт тисячів ніг за собою і подвоїв свої кроки. Кроки погоні все слабше лунали, вкінці замерли доразу в віддалі. Но я гнав без упину щораз дальше через рови і болота, через паркани і плоти посеред дикого радісного реву. А чудацькі почвари окружали мене з усіх боків і ревли зо мною, аж весь воздух наповнився страшливим гомоном. Руки демонів несли мене, мели понад землю, мов вихор, і обвалювали передо мною всі завади. Гамір і борзість, з якою мене помчали, закрутили мені голову. Вкінці кинули мною щосили, і тяжко гепнув я об землю.

Коли-м знов прокинувся, побачив-єм си тут, у тій веселенькій комірчині, де мене сонце рідко коли навідує. Його лучі мені на то хіба пригідні, що при них виджу чорні тіні, що мене окружають, і німу стать у онтім куті. Коли лежу а не сплю, то чую часом дивні голоси, що пробиваються до мене з далеких кінців того обширного будинку. Що вони значать — не знаю, но вони ніколи не походять від блідної тіні в куті. Вона ніколи й не зважає на них. Від першого сумерку вечора до найранішого промінчика поранку стоїть вона без руху на однім місці, слухає музики моїх ланців і пут і глядить, як я бушую і риюся в моїй солом'яній постелі.

З АМЕРИКАНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

МАРК ТВЕН

ІЗ СТУДІЙ І НАРИСІВ

І. СТРАХОВИЩА НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

Я не раз бував у Гайдельберзькім замку*, оглядаючи нагромаджену там збірку курйозів, а одного дня здивував я її властителя своєю німеччиною, що мусила виглядати досить незвичайно. Він слухав дуже уважно, а коли я наговорив досить багато, сказав мені, що моя німеччина — се велика рідкість, а може, навіть «унікат», і він рад би закупити її для свойого музею. Коли б він був знав, скільки коштувало мене набуття моєї вмілости, то був би знав, що її закуплення мусило би зруйнувати кождого збирача. Мій приятель Гарріс і я попрацювали в ту пору порядно-таки через кілька тижнів над німецькою мовою і, хоча поступи наші були добрі, то все-таки ціль свою осягнули ми тільки з великими трудностями і клопотами, бо з наших учителів три пішли через се до гробу. Хто сам не вчився по-німецьки, той не може мати ніякого поняття, що се за крута мова.

На всім світі нема, напевно, другої мови, такої безсистемної, слизької і в'юноватої, коли захочеш похопити її. Плаваєш по ній, як по розбурханім морі, раз сюди, раз туди, в нужденнім, безпомічнім стані, а коли ось-ось, тобі здається, знайшов правило, що дає міцну основу, щоб на хвилинку відпочити в загальнім заколоті і гармидері десятьох частей мови, то зараз бачиш у граматиці: «Ученик повинен мати на увазі отсі виємки». Зирнеш на ті виємки і побачиш відразу, що їх більше, ніж прикладів самого правила. І знов безнадійно кидає тобою хвиля, і ти женеш до нової Арарат-гори*, і замість неї знов попадаєш на зрадливу мілизну. Се досвіди, які я поробив і роблю ще раз у раз.

Скоро тільки повірю, що я добре вхопив один із проклятущих чотирьох «відмінків», всмикується в моє речення якийсь на око зовсім незначущий прийменник, наділений страшною, несподіваною силою, і розторощує мені весь ґрунт під ногами. Приміром, запитує моя читанка про птаха (вона все запитує про такі речі, що для жадного чоловіка не мають ніякісінької вартости): «Where is the bird?»[1] Відповідь на се питання така: «The bird is waiting in the blacksmithshop on account of the rain»[2]. Розуміється, жаден птах і не подумає зробити се, але піди ти, сварися з книжкою! Ну ось, берусь я вимудрувати німецький переклад сього речення. Розуміється, що сю працю треба зачинати з противного кінця — сього вимагає хід німецької думки. Міркую собі: дощ буде мужеського роду — або, може, женського, а чого доброго, може, й ніякого — сього дошукуватися тепер мені не пора. Відповідно до роду, який кінець кінців виявиться, буде the rain значити або der Regen, або die Regen, або das Regen. В інтересі науки покладу собі за основу, що се слово буде мужеського роду. Добре! Тоді the rain буде значити der Regen, коли про нього згадується попросту в спокійнім стані без ближчого означення, значить nominativus[3]; коли, однак, той дощ напáдає геть кругом на землю, тоді він, прив'язаний до певної місцевости, проявляє певну д і я л ь н і с т ь, себто с п о ч и в а є (в німецькій граматиці се числиться до діяльностей), і се доводить дощ до dativ-a[4], так що з нього робиться dem Regen. Та бо той дощ усе-таки ще не має спокою, але проявляє д і я л ь н у чинність — себто паде, мабуть, на злість птахові — се означає рух і має такий наслідок, що слово пересувається в accusativ[5] і таким способом із «dem Regen» робиться «den Regen».

Виворожив ши ось так свою долю щодо сеї точки, набираю відваги і відповідаю по-німецьки: «Der Vogel wartet in der Hufschmiede wegen den Regen»[6]. Аж тут учитель лагід-

---

[1] «Де єсть птах?» (*англ.*). — *[Іван Франко].*
[2] «Птах чекає в кузні задля дощу» (*англ.*). — *[Іван Франко].*
[3] Називний відмінок (*латин.*). — *Упоряд.*
[4] Давальний відмінок (*нім.*). — *Упоряд.*
[5] Знахідний відмінок (*нім.*). — *Упоряд.*
[6] «Птах чекає в кузні задля дощу» (*нім.*). — *Упоряд.*

ненько поскромлює мою радість увагою, що коли в реченні появиться слівце «wegen», то воно переносить залежне ім'я в genetiv[1], нехай із того вийде що хоче, — от тому-то й сей птах чекає в кузні «wegen des Regens».

NB[2]. Пізніше я довідався від вищої поваги, що є й «виємок», який позволяє при деяких особливих, дуже замотаних обставинах, сказати «wegen den Regen», але сей виємок допускається тільки при сім однім слові.

Про трудності сеї мови може переконати вас першаліпша газета. Нормальне речення в німецькій газеті — се чудернацька диковина. Воно займає чверть сторінки і має в собі всі части мови сього язика, не в якімсь правильнім порядку, але всуміш. Воно складається головно зі зложених слів, збудованих автором навмисно для своєї потреби, так що в словнику не знайдеш їх, хоч гинь; не раз шість або сім слів сточено докупи без швів і карбів. Речення говорить про 14—15 різних предметів, а на кождий приходить одно втручене речення; часом одно старше втручене речення має в собі ще кілька менших, а щоби не порозсипалися, поскріщувано їх подекуди скобами, а по всім тім на кінці теліпається дієслово, з якого тільки-що дізнаєшся, що властиво хотів сказати автор; по дієслові кінчить автор — здається мені, чисто для декоративної іграшки, — словами «haben zu sein»[3], «gewesen sein dürfen»[4] або чимсь подібним. Догадуюся, що сей кінцевий фаєрверок — то щось таке, як та закрутка, яку дехто додає до свойого підпису: не конче вона потрібна, але виглядає краще.

Для ліпшого зрозуміння радив би я читати німецькі книжки так, щоб держати їх проти дзеркала або обернути догори ногами, аби конструкція обернулася на противний кінець. Але читати німецькі газети — се для чужинця на віки вічні лишиться недосяжною штукою. Щоб доказати се, я обмежуся на однім прикладі з одної німецької книжки, з одної загальнопризнаної доброї повісти: «Wenn er

---

[1] Родовий відмінок (*нім.*). — *Упоряд.*

[2] Зверни увагу (*латин.*). — *Упоряд.*

[3] Означає примусовість дії (*нім.*). — *Упоряд.*

[4] Граматична конструкція з допоміжного дієслова «sein» (бути) в неозначеній формі минулого завершеного часу та модального дієслова «dürfen». — *Упоряд.*

aber auf der Strasse der in Sammt und Seide gehülten, jetzt sehr ungeniert nach der neuesten Mode gekleideten Regierungsräthin begegnete?»[1] Так стоїть написано в повісті пані Марліт «Geheimniss einer alten Mamsell»[2]. Кождий зараз побачить, як далеко віддалене тут дієслово від вихідної точки читачевої. А в газетах буває ще далеко гірше; тут дієслово стоїть завсігди аж на слідуючій шпальті, а, як мені говорили, буває частенько, що автор статті, забарившися на протязі одної або двох шпальт вставками та втрученими реченнями, мусить при кінці так квапитися, що речення так-таки без дієслова і йде до друкарні. Тоді, розуміється, читачу, хоч сядь та й плач.

І в нашій літературі покутує отся манія вставок, і день у день ви знайдете на се приклади в книжках і газетах. Але у нас се знак на те, що писателеві не достає вправи або ясного розуму; натомість у німців се свідчить про існування певного роду розумової мли, яка у тих людей заступає місце ясности. Бо щоб се була ясність, то певно ні, ніяким робом не може бути. Навпаки, мусить там виглядати дуже круто, дуже баламутно і помотано в голові письменника, який, розігнавшися сказати нам, що хтось здибає паню совітничиху на вулиці, зупиняється на самій половині сього немудрого замислу, затримує обоє стрічних, аж поки не обмалює нам до найдрібніших дрібниць убрання дами. Се ж очевидне безглуздя.

Мимоволі пригадуються при тім ті дентисти, що, вхопивши болючого зуба кліщами і впровадивши таким робом чоловіка на найвищий ступінь безтямного напруження, стають собі і починають преспокійно торочити якусь нудну побрехеньку, заки виконають страшне шарпнення. І в літературі, і при вириванні зубів такі вставки однаково не на місці.

Одним із німецьких класиків уважається Ґ.Е. Лессінґ, а в однім із його головних творів, у «Лаокооні», знайшов я ось яке речення, що справді подає прочисте свідоцтво

---

[1] «Однак, коли б він зустрів на вулиці завинену в оксамит та шовк, зовсім невимушено, згідно з останньою модою одягнену жінку урядового радника?» (*нім.*). — *Упоряд.*

[2] «Таємниця старої панни» (*нім.*). — *Упоряд.*

про дійсно класичний спосіб накопичування таких вставок. Речення знаходиться у 12-тім томі Лессінґових творів і виглядає ось як: «Wenn also der Graf Caylus die Gemälde der unsichtbaren Handlungen in unzertrennter Folge mit den sichtbaren fortlaufen lässt; wenn er in den Gemälden der vermischten Handlungen, an welchen sichtbare und unsichtbare Wesen teilnehmen, nicht angiebt und vielleicht nicht angeben kann, wie die letzteren, welche nur wir, die wir das Gemälde betrachten, darin entdecken sollten, so anzubringen sind, dass die Personen des Gemäldes sie nicht sehen, wenigstens sie nicht notwendig zu sehen müssen scheinen können: so muss notwendig sowohl die ganze Folge, als auch manches einzelne Stück dadurch äusserst verwirrt, unbegreiflich und widersprechend werden»[1]. Мене впевняли, що такі речення наповняють захватом німецьких правників і вони силкуються з запалом і не без успіху в мотивованні своїх присудів дорівняти Лессінґовій класичності, або ще й перевершити її.

Німці мають у своїй мові певного роду парентезу, яку осягають, роздираючи дієслово на дві часті, з яких одна стоїть на початку якогось цікавого розділу, а друга — на його кінці. Чи можна здумати собі більше баламутство? В німецькій мові аж кишить такими розривними дієсловами, і чим дальше в якімсь писанні покладена одна часть від другої, тим більше гордиться своїм ділом справець такого злочину. Особливо зі словом «reiste ab»[2] люблять робити собі таку іграшку. Ось приклад із одної повісти:

«Er *reiste*, als die Koffer fertig waren und nachdem er Mutter und Schwester geküsst und nochmals sein angebetetes, einfach in weissen Muslin gekleidetes, mit einer frischen Rose in den sanften Wellen ihres reichen braunen Haares ge-

---

[1] «Якщо граф Кайлус дозволить, щоб картини невидимих дій безпосередньо йшли услід за видимими; якщо на картинах, які зображають ці дії в поєднанні видимих та невидимих істот, він не передає, а може, не в змозі передати, як ці останні, яких мали б побачити на ній лише ми, ті, хто споглядає картину, мають бути розміщені так, щоб особи, зображені на картині, їх не бачили, бодай, щоб здавалося, що вони не обов'язково їх можуть бачити: необхідним стає те, щоб увесь ряд, як і кожен окремий фрагмент, був надзвичайно заплутаним, незрозумілим та сповненим протиріч» (*нім.*). — *Упоряд.*

[2] «Від'їхав» (*нім.*). — *Упоряд.*

schmücktes Gretchen, das mit bebenden Gliedern die Treppe herabgewankt war, um noch einmal sein armes, gequältes Haupt an die Brust desjenigen zu legen, den es mehr liebte als das Leben selber, ans Herz gedrückt hatte, — *ab*»[1].

Та гов! Недобре займатися надто багато розривними дієсловами, а то нехибно вони швидко позбавлять чоловіка душевного спокою. А коли хто не послухає перестороги і заглибиться в них, то мозок у нього або розм'якшиться, або закам'яніє.

Особові займенники і прикметники сього язика — се також страшне джерело різнорідних прикростей. Слово «Sie» значить «you» (ви) і «she» (вона), значить «he» (він) і значить «it» (воно), означає «they» (отся), означає «them» (онта). Представте собі оплакане вбожество мови, що силує одно-однісіньке слово відбувати службу за шість, і то ще такого маленького хробачка з усього трьома буквами при душі. А що ж за розпука, коли чоловік не знає ніколи, в якім значінні наш розмовник ужив сього слова! Достаточна причина для мене, щоб особі, котра скаже до мене «Sie», по можності скрутити в'язи.

А далі придивімося ще формам прикметників. Коли де, то тут потрібна би була простота. Якраз привід для винахідника сеї мови — утруднити справу якнайбільше. Коли ми в нашій виразній англійській мові говоримо: «our good friend or friends»[2], то уживаємо одної і тої самої форми прикметника, і се вистарчає вповні; не те — в німецькій мові. Коли прикметник дістанеться німцеві на язик, то він склоняє його і склоняє, й склоняє, аж висклоняє з нього всяку здорову думку. І так він склоняє: «Mein guter Freund, meines guten Freundes, meinem guten Freunde»[3] і т.д. А нехай собі канди-

---

[1] «Він від'їхав, коли валізи були готові та коли поцілував матір і сестру, ще раз притуливши до серця свою кохану Ґретхен, котра, звично вбрана в білий муслін, з м'якими хвилями густого темного волосся, оздобленими свіжою трояндою, тремтячи та непевно ступаючи, зійшла вниз по сходах, щоб ще раз прихилити свою бідолашну, змучену голову до грудей того, кого вона кохала більше, ніж саме життя» (*нім.*). — *Упоряд.*

[2] «Наш добрий приятель або приятелі» (*англ.*). — *[Іван Франко].*

[3] «Мій добрий друг, мого доброго друга, моєму доброму другу» (*нім.*). — *Упоряд.*

дати до дому божевільних виучують напам'ять ті ненастанні відміни! Їй-богу, в Німеччині десять раз ліпше обходитися зовсім без приятелів, ніж мати з ними таку суєту. Я показав отсе, яка то мука — склоняти доброго приятеля; але се тільки маленька проба трудностей; потім приходить іще ціла купа нових перевертів з прикметниками, коли діло дійде до женських, а зглядно, — до середніх предметів. А при тім у тій мові прикметників більше, ніж чорних котів уночі, а всі треба після повищого прикладу відміняти якнайстаранніше. — Трудно? — Суєтливо? — Сі слова занадто слабі. Один гайдельберзький студент із Каліфорнії впевняв мене зовсім поважно, що йому було б легше пропустити дві книпи, ніж відміняти один німецький прикметник.

Здається, що винахідник тої мови знаходив особливе вдоволення в тім, щоб зробити її якмога більше заплутаною. І так, прим[ірom], house, horse, dog[1] називаються, звичайно, Haus, Pferd, Hund[2], але в третім відмінку пришпилюється до них зовсім зайве глупе «е» і пишеться Hause, Pferde, Hunde. Та ба, таке самісіньке «е» на кінці значить не раз також множне число! І так новак може не раз із одного пса в dativi цілий місяць робити пару псів, за ким постереже свій блуд; і навпаки, не один молодий студентина, що не мав наміру викидати гроші в болото, заплатив за два пси, а дістав тільки одного, бо купував пса в числі множнім, а продавець незамітно для нього продав йому його в dativi singularis[3]. Розуміється, що в таких випадках при строгості граматичних правил право ставало на боці продавця, а позов на відшкодовання мусив зійти на нінащо.

В німецькім усі іменники пишуться великою початковою буквою. Се добра установа, бо чоловік відразу може пізнати іменника. Але часом се доводить до помилок, бо чоловік приймає ім'я особи за назву речі і навпаки. Тоді треба немало часу потратити на зусилля — доглупатися якогось сенсу в реченні; такі помилки трапляються тим легше, що німецькі особові назви найчастіше мають якесь значіння. Я перекладав раз ось який текст: «Die wütende

---

[1] Будинок, кінь, пес (*англ.*). — *Упоряд.*

[2] Дім, кінь, пес (*нім.*). — *Упоряд.*

[3] Давальний відмінок однини (*латин.*). — *Упоряд.*

Tigerin brach los und frass den unglücklichen Tannenwald völlig auf»[1]. Аж по довгім митикованні доглупавсь я, що Tannenwald у сьому випадку не був яловий ліс, але назва якогось чоловіка.

Кождий іменник має родівник, але в їх уживанні нема ніякої системи і ніякого змислу, так що нема иншої ради, як тільки вивчити напам'ять окремо кождий родівник до кождого слова. І так, напр[иклад], у німецькій мові молода дівчина (das junge Mädchen) не має ніякого роду, а натомість бруква має рід. Яке безмірне поважання виявлено тут супроти брукви, а яке презирство — супроти дівчини! Погляньте лише, як се виглядає в друку. Виписую зі своєї читанки:

Gretchen: Wilhelm, wo ist die gelbe Rübe?

Wilhelm: Sie ist in der Küche.

Gretchen: Wo ist das hübsche und wohlerzogene Mädchen?

Wilhelm: Es ist in die Oper gegangen[2].

Але далі з тими родівниками! Дерево в німецькім — мужеського роду (der Baum), його пуп'янок (die Knospe) — женського, його лист (das Blatt) — середнього. Коні не мають ніякого роду (das Pferd), пси — мужеський, коти — женський (die Katze). У чоловіка рот (Mund), карк (Nacken), пазуха (Busen), лікті (Ellbogen), пальці (Finger), нігті (Nägel), ноги (Fuss) і тіло (Leib) — мужеського роду; голова (Kopf або Haupt) — раз мужеського, раз середнього, в міру того, як ужиємо першого або другого слова, а не в міру того, чи носить сю голову на карку мужчина або жінка; у чоловіка ніс (Nase), губи (Lippe), плечі (Schulter), груди (Brust), стан (Hüfte) — женського роду, а зате вуха (Ohr), очі (Auge), підборіддя (Kinn), ноги (Bein), коліна (Knie), серце (Herz) і сумління (Gewissen) не мають ніякого роду. (Винахідник сеї мови знав певне сумління тільки з наслуху). Із сього розчовпання виходить ясно, що німецький

---

[1] «Розлючена тигриця кинулась і зжерла нещасного Танневальда» (*нім.*). — *Упоряд.*

[2] «Гретхен: Вільґельме, де жовта бруква? Вільґельм: Вона — на кухні. Гретхен: Куди пішла гарна й чемна дівчина? Вільґельм: Вона пішла до опери» (*нім.*). — *Упоряд.*

мужчина може собі величатися, що він справді мужчина, але коли придивиться ближче, то мусить обняти його сумнів; він мусить дорозумітися, що в ньому міститься цілком сміхотворна саламаха всіх можливих родів.

Та є в тій мові деякі дуже пожиточні слова, прим[іром], Zug і Schlag. В словнику слова на Schlag займають кілька шпальт, а слова на Zug – удвоє стільки. Слово Schlag означає більше-менше все, воно значить наше blow (цвіт), stroke (удар), dash (відвага), hit (концепт), shock (напад), clip (стриження), clap (лускіт), time (час), bar (дрюк), coin (кут), stamp (стемпель), kind (рід), sort (відміна), manner (спосіб), way (дорога, шлях = Schlag!), apoplexy (нервове пораження), woodcutting (зруб), enclosure (лісовий ревір), field (поле), forest-clearing (поляна). Все те значить Schlag у тіснішім, обмеженішім розумінні; але коли ви розпутаєте се слово, тоді воно летить «на крилу вітреню» і ширяє, куди хоче. До його хвоста можна причепити яке хочете слово, так що значіння його помножується до безконечности. Можна зачати від Schlag-Ader, по-англійськи artery, і так далі за порядком привісити до нього цілий словник, слово за словом, геть аж до Schlag-Wasser, по-англійськи bilge-water (вода, нахлюпана на дні човна) і Schlag-Mutter, по-англійськи mother in law (свекруха). Так само і слово Zug. А коли до слівець Schlag і Zug додати ще слівце also, то маємо нічого собі запас слів, з яким уже можна сяк-так дати собі раду. Also значить стільки, що анґлійська фраза — you know (знаєте) і, властиво, не говорить нічого – бодай у звичайній конверсації. Та скоро тільки німець розніме рота, зараз вискочить відтам also, а коли його замикає, то невідмінно розкусить also, що, власне, тислося йому поміж зубів. Се часте, безцільне вживання слова also, се спеціяльно південно-німецька, особливо, жіноча ш в а б с ь к а привичка. Ніщо не додає німецькій або анґлійській конверсації такої плавности і невимушености, як коли натицькати її щокрок усякими also та you know.

У моїм дневнику знаходиться ось яка записка: «Д. 1. липня. Вчора оперовано з успіхом одного хорого і видобуто з нього 13-складове слово; хорий був німець із Гамбурґа. Тільки ж на лихо хірурги розрізали хорого в невідповіднім місці, думаючи, що він проковтнув панораму, от тому-то він і вмер. Сей випадок покрив ціле місто жалобою».

До сеї записки хотів би я додати пару уваг про одну з найдивоглядніших появ нашої теми, а то — про довжину німецьких слів. Деякі доростають до такої довготи, що кидають тінь і їх кінці губляться в далечині, приміром:

Freundschaftsbezeugungen[1],
Dilettantenaufdringlichkeiten[2],
Stadtverordnetenversammlungen[3].

Се вже не слова, се поазбучні хороводи. В кождім числі газети видно їх маєстатичні процесії, а при дрібці фантазії можна уявити собі належні до процесії хоругви і чути музику. Такі слова додають і найхудішому поняттю незвичайної величности. Кілько разів знайду вдатний екземпляр такого слова, пакую його до мойого музею. Маю їх уже гарну збірку. Дублікати обмінюю з иншими збирачами. Ось вам пару збірцевих екземплярів, які я недавно закупив на ліцитації:

Generalstaatenverordnetenversammlung[4],
Alterthumsforschungswissenschaften[5],
Kleinkinderbewahrungsanstalten[6],
Wiederherstellungsbestrebungen[7],
Waffenstillstandsverhandlungen[8].

Коли таке альпійське пасмо гордо марширує по цілій сторінці друку, то для літературного крайобразу мусить се бути велика прикраса; але для того, хто починає вчитися сеї мови, стають ті гори великою завадою; вони завалюють йому дорогу, він не може ані верхом, ані сподом, щонайбільше — хіба тунелем, коли де який прокопаний. А коли вдасться за підмогою до словника, то сей не дасть йому нічого. Такими понаскладаними словами він не займається. Треба таке слово поперед усього понести до хеміка, щоб розложив його на складові часті, а потім вишукувати із словника ті поєдинчі цурпалочки.

---

[1] Вияв дружби (*нім.*). — *Упоряд.*
[2] Настирність дилетантів (*нім.*). — *Упоряд.*
[3] Збори депутатів міста (*нім.*). — *Упоряд.*
[4] Збори депутатів генеральних штатів (*нім.*). — *Упоряд.*
[5] Дослідження старожитностей (*нім.*). — *Упоряд.*
[6] Установи для малих дітей (ясла) (*нім.*). — *Упоряд.*
[7] Намагання поновлення (*нім.*). — *Упоряд.*
[8] Переговори про перемир'я (*нім.*). — *Упоряд.*

Отсе ж я й показав вам, яка то трудна та німецька мова, або бодай силкувався показати се.

Один студент із Америки на питання, як дає собі раду з німецькою мовою, мав відповісти без запинки: «Не даю собі з нею ніякої ради. Цілісінькі три місяці я прів над нею і вивчив тільки одно речення: Zwei Glas![1]» А по хвилі німої задуми додав з запалом: «Але се одно я присвоїв собі основно!»

І ще мені здається, що англійська мова при описі гомінких, величних і страшних речей має міцніші, гучніші, характерніші слова, ніж німецька. Слова, такі як boom (читай бум, знач[ить] дерево або гуркіт), burst (чит[ай] берст, знач[ить] вибух), crash (чит[ай] креш, знач[ить] тріскіт), roar (чит[ай] рор, знач[ить] рик), bellow (чит[ай] бельо, знач[ить] ревти), blow (чит[ай] бльог, знач[ить] дути), thunder (чит[ай] зандер, знач[ить] грім), explosion (чит[ай] експльоєн, знач[ить] вибух), howl (чит[ай] гауль, знач[ить] вити), cry (чит[ай] край, знач[ить] кричати), shout (чит[ай] шаут, знач[ить] галасувати), yell (чит[ай] єль, знач[ить] вити), battle (чит[ай] бетель, знач[ить] битва), hell (чит[ай] гель, знач[ить] пекло) роблять сильне враження, вони гучні і величні. Відповідні німецькі слова видаються мені далеко слабшими; деякі дзвенять так лагідно, що можна би ними дітей уколисувати до сну. Як лагідно звучать, напр[иклад], Schlacht[2], Gewitter![3] Найсильніший вислів на наше explosion маємо в німецькім — Ausbruch! Ну, то в нашім toothbrush (чит[ай] тузбраш, знач[ить] щітка до зубів) міститься щось страшенне в порівнянні з сим.

Перебравши ось так уломності німецької мови, переходжу тепер до коротенької приємної задачі — піднести її добрі прикмети. Про писання іменників великою буквою я вже згадував. Але ще далеко цінніша инша прикмета, а то — писати слова так, як їх вимовляється. По короткій науці знає новик про кожде німецьке слово, як його вимовляти, коли тим часом у нашій мові ученик має з тим найбільші трудності! Далі — німецька мова надзвичайно багата

---

[1] Дві склянки (*нім.*). — *Упоряд.*

[2] Битва (*нім.*). — *Упоряд.*

[3] Буря (*нім.*). — *Упоряд.*

на вислови спокійного, любого, затишного, домашнього побуту; на все, що в'яжеться з любов'ю, дитячим почуттям і чемністю для чужинців; нарешті, на різнобарвне і різнорідне життя в природі. Деякі німецькі пісні зворушують до сліз навіть чужинців, що не розуміють їх мови, — доказ, який влучний сам звук слів. Він віддає так вірно і правдиво їх значіння, що навіть без зрозуміння западає чужинцеві через слух у серце.

Німки часто скрикують: «Ach Gott! Mein Gott! Gott im Himmel! Herr Gott!»[1] Вони, здається, вірять, що й американки мають той сам звичай. Я чув, як раз одна підстарша німецька панна говорила до молодої моєї землячки: «Обі мови такі подібні одна до одної! Як то гарно! Ми говоримо: "Ach Gott", а ви мовите "Goddam!"»[2]

Із сказаного досі випливає, що німецька мова потребує реформи. Позволяю собі зробити в тій цілі деякі проєкти:

1) Треба дати дієслову місце ближче наперед, так, щоб його можна було виразно добачити голим оком.

2) Треба зорганізувати родівник і розділити його після родових відносин, так як Бог приказав.

3) Треба скасувати безкінечно довгі зложені слова або бодай наказати, щоб їх писали по шматочку, з павзами для відпочинку всередині. Духова страва так само, як і всяка инша, ліпше смакує, коли заживати її ложкою, ніж лопатою.

4) Треба настоювати на тім, щоб письменник кінчив речення, скоро доведе до кінця свою думку чи свій виклад, а не причіпляв ще непотрібного «gewesen zu sein haben wurden» і т. и.

5) Уживання парентез повинно бути заборонене під карою смерти.

6) Для опису різнорідних шумних речей треба запровадити деякі крепкі анґлійські слова.

7) Може, було би найліпше задержати з цілої мови тільки слова Schlag, Zug і also та ще ті слова, які люблять причіплятися до двох перших; через се мова виглядала б дуже упрощена.

---

[1] «О Боже! Мій Боже! Боже Небесний! Господи!» (*нім.*). — *Упоряд.*

[2] Дослівно: «покарай Боже!» — звичайне англійське прокляття (*англ.*). — *[Іван Франко].*

По моїм досвідам, на вивчення англійської мови потрібно 30 годин, французької — 30 день, а німецької — 30 літ. Отже ж, або зреформуйте сю мову, або покладіть її між мертві мови, бо сьогодні тільки мертві мають іще доволі часу, щоб навчитися її.

II. ТОМ КВОРЦ[1]

В однім відлюднім закутку Каліфорнії познайомився я з Діком Бекером. Се був рудокоп, що вісімнадцять літ зносив нужденне життя, повне невигод і розчарувань. Поважний, простодушний чолов'яга, він мав сорок шість літ, був сірий, як щур, ледве трохи письменний, у невідповідній до його росту, глиною захляпаній одежі. Але його серце — се було коштовніше золото від усього, що він на своїм віці вигріб своєю лопатою, чистіший метал від усякого, який коли-небудь викопувано і вибивано на монету.

Коли тільки Бекер не мав щастя і був трохи знеохочений, починав жалувати страти чудової кицьки, яка вперед була його власністю. Коли говорив про її дивну мудрість, то, видно було по його лиці, внутрі свойого серця був переконаний, що вона мусила бути наділена людськими, а може, навіть надлюдськими прикметами.

Раз почав він у моїй присутності говорити про сю звірюку.

— Вісім літ, — мовив, — мав я тут кицьку, — отся, певно, була б зацікавила вас. Називалася Том Кворц (по нашому б сказати — Хома Кремінь), була велика і сіра; се був, властиво, коцур і мав стільки здорового людського розуму, як перший-ліпший із нас у таборі. Почуття своєї гідности було у Тома також надзвичайне; навіть губернаторові Каліфорнії не був би він позволив зайти з собою в надто близьку кумпанію. Щура не зловив жадного, відколи жив, — певно, був зависокий для такого заняття. Одинока справа, якою цікавився, — се було рудокопство. На копанні золота розумівся він ліпше, ніж хто-небудь у світі; се знання попросту було йому вроджене; знав усе, що належить до праці на золотих полях, не можна йому було тут

[1] Гл. кн. X, стор. 109—120. — *[Іван Франко].*

сказати нічого нового. Коли ми з Джімом перешукували отсі гори, то він порпав і собі ж за нами і нераз драпцював по кілька миль нам услід. Про ґрунт мав вироблений суд пречудовий, де що можна подибати. Їй-богу, нічого подібного мені не трафлялося бачити. Коли ми починали роботу, то він тільки кинув оком довкола себе; скоро йому не подобалися прикмети, глипне було на нас з таким виразом, мов би хотів сказати: «Ну, голубчики, вибачайте, се — не для мене!» І задре вам носа вгору та й гайда додому, не мовлячи ані слова. Коли ж місце було йому до вподоби, то держав себе спокійно, поки ми не виполоскали першої шуфлі; тоді підлазив близько до нас, а коли побачив шість або сім зерен золота, то вже був задоволений. Тоді лягав собі на наших загортках і фукав, як парова машина, а коли ми докопалися багатшої верстви, то зривався, як блискавка, і давай оглядати її.

— Та ось настав час, коли все, що жило, завзялося шукати золота не в глині, а в кремені. Всі довбали і висаджували порохом, замість копати ями; кождий волів вертіти штольню, замість порпатись наверх землі. Джім не давав мені спокою, і ми взялись також шукати руди в кремені. Коли ми почали забудовувати штольню, мій Том Кворц витріщив очі, що се, до дідька, ми задумали? Таке рудокопство було для нього чимсь нечуваним; він зовсім збився з пантелику і не міг зрозуміти сього. Але я би заложився, що мій коцур знав добре, до чого воно йдеться, тільки, мабуть, уважав нашу роботу найбільшою дурницею. Се вже так: новомодних звичаїв він не міг зносити і від старих привичок годі було відвести його. Тільки помаленьку перепросився Том Кворц потрохи з новим способом праці, хоч ніколи не міг зрозуміти того, пощо ми раз у раз лазимо до тої штольні, а ніколи не виносимо з неї нічого порядного. Вкінці завитав і сам успід, щоб попробувати, чи не вияснить собі сього діла. Але, дивлячись на нас, він тільки баламутився, розсердився і спротивив собі весь інтерес, тим більше, що знав добре, що наші видатки зростали раз у раз, а заробітку не прибувало ані цента. Оттим-то він поклався на мішок з порохом у куті, звинувся в обарінок і заснув.

— Одного дня наскочили ми в шахті на такий твердий кремінь, що мусили розсадити його порохом; се була пер-

ша наша проба, відколи Том Кворц народився на світ. Ми запалили льонт, вилізли з ями і відбігли, може, з-на п'ятдесят метрів, а про кота, що спав собі смачно на мішку від пороху, забули навіки. Минула хвиля часу, аж бачимо, з ями бухає бовдур густого диму, потім розлігся страшенний лускіт, і, може, з чотири мільйони сотнарів каміння, глини, диму і обломків вилетіло з-на які дві милі в повітря. І їй же Богу мойому, серед усієї тої сутолоки полетів кáрбульци наш старий Том Кворц і собі ж угору, фукаючи, чихаючи та простягаючи пазурі, мов скажений, щоб учепитися за що-небудь, але се не здалось йому ані же ні на що!

— Минуло, може, три мінути, а Тома не було ні слуху, ні духу. Потім нараз посипалося згори каміння і всяке сміття, і впав також коцур, може, на десять стіп від місця, де ми стояли. Ну, сей виглядав гарно! Нужденнішого сотворіння не бачив я, відколи жию! Одно вухо задерте на голову, хвіст настовбурчений угору, вуса обсмалені, все тіло зачорнене порохом і димом і обліплене глиною та пилякою. Ми витріщили на нього очі і не могли сказати ані слова, бо нащо здались би тепер усякі перепросини? Том Кворц зирнув сам на себе з невимовним обридженням, а потім глипнув на нас, немов хотів сказати: «Ну, вам здається, що то така велика мудрість зробити збитку бідному котові, що не розуміється на новомоднім гірництві, але я дивлюсь на се діло з иншого становища». І Том обернувся до нас хвостом і помаршируав додому, не сказавши ані одного слова. Така вже була його вдача.

— І вірте мені або ні, — відтоді не було на світі кота, більше вороже настроєного супроти експлуатації кременю, як він. Коли, нарешті, він знов почав із нами пускатися до штольні, то всі ми чудувалися його розумові. Справді було диво! Скоро тільки ми набили діру порохом і запалили льонт, то він, було, глипне на нас, немовби хотів сказати: «Поручаюсь сердечно, мої панове!» — і в одній хвилі чкурне з ями і видряпається на дерево якмога найвище. Що я кажу: розум! Се зовсім не віддає всього! Се було правдиве вітхнення!

— А знаєте, пане Бекер, — сказав я. — Коли поставити себе на становищі того коцура, то його упередження вида-

ється, властиво, зовсім зрозумілим. Чи ви ніколи не пробували вилічити його з нього?

— Та де там! Ні, коли Том Кворц раз узяв собі що до голови, то вже не було такої довбні, щоб йому вибити се з неї. Ви могли його Бог зна кілько разів висадити в повітря, але від тої проклятої ворожнети супроти експлуатації кременю ви не відвели б його нізащо в світі.

І, віддаючи се пророчисте свідоцтво постійности принципів у свойого старого приятеля, Дік Бекер увесь так і сяяв любов'ю та гордощами. Сього його виразу я не забуду ніколи.

III. СИНЯ СОЙКА

Мій приятель Дік Бекер любив і инших звірів. У лісах і горах відлюдного закутка Каліфорнії він позаприязнювався з різними тамошніми звірями і птахами. Він був твердо переконаний, що розумів кождий вираз тих звірів, так само, як той американський учений, що недавно написав докладну книгу про мову мавп.

Дік Бекер мав про сю справу свої означені погляди і спостереження. По його думці, деякі звірі мають дуже низьку освіту і вживають простих висловів, без образів і порівнянь; натомість инші розпоряджають великим засобом слів, володіють мовою прекрасно і висловлюються плавно й свобідно. Вони говорять радо і багато; знають свій талант і люблять хвалитися ним. По довгих і пильних обсерваціях Бекер дійшов до переконання, що між усіма звірями нема ліпшого бесідника, як синя сойка[1].

— Е, — мовив він, — з сойкою не так легко вийти на своє! Не повірите, які у неї бувають настрої і чуття і як вона вміє висловити їх. І при тім вона не говорить як-будь — ні, як по-писаному! Найкращі звороти так і плинуть у неї. Мовою володіє, як ніхто; слова не забракне їй ніколи, борони Боже! Сипле ними, не надумуючись. І що ще завважив я: жадна птаха, жадна корова, ані жадне сотворіння не говорить такою добірною мовою, як сойка! Думаєте: кіт?

[1] Американська сойка має пір'я краще і різнобарвніше від нашої. — *[Іван Франко]*.

Ну, сей, певно, говорить добірно, але нехай лише попаде в роздразнення! Коли вночі б'ється з иншим котом на дасі, тоді б ви послухали, якими словами вони лаються! Аж мліть і вертить, слухаючи.

— Сойку можна з деяким правом зачисляти до птахів, бо має на собі пір'я, а може, й тому, бо не платить податків; але з усякого иншого погляду вона така самісінька, як ми. Бо, бачите, у сойки є свої наклони і таланти, почуття і інтереси, так само, як у чоловіка. Морально сойка не стоїть вище від конокрада. Вона краде, бреше і ошукує, обдурює кождого, де тільки може, ніяка найсвятіша обіцянка не в'яже її. Що таке почуття обов'язку — сього ви їй ніяк не втовкмачите. А найкращий доказ у тім, що сойка вміє клясти і лаяти, як ні одна перекупка в цілій Каліфорнії. Кицька також вміє клясти й лаятись — се так, не перечу. Але коли сойка розпустить язика як слід, то нема тої сили на землі ані в небі, щоб могла зрівнятися з нею. В сварці і лайці вона майстер, сипле цупко і влучно так, що ніхто не додержить їй кроку.

— Що вміє чоловік, те вміє й сойка: вміє плакати, сміятися і стидитися, вміє робити заключення і плани і боронити своєї справи, любить балакати і обмовляти, знається на жартах і дотепі, а коли зробить дурницю, то розуміє се ліпше, ніж я або ви. Одним словом, сойка подібна до чоловіка — сього мені не заперечите.

— Зрештою, ось вам іще правдива історія про сойку, за яку можу ручити сам. Се сталося тоді, коли я саме зачав добре розуміти мову сойок.

— Останній чоловік, що, крім мене, жив у тій околиці, від сімох літ уже повіявся геть; його хата обік моєї стоїть відтоді пуста; в ній — тільки один великий покій, а зверху — круглякові крокви і дах із драниць. Раз у неділю рано сиджу я собі зі своїм котиком ось тут перед хатою, гріюся на сонечку, блуджу очима по синіх горах, слухаю шелесту листя на деревах у самоті і думаю про свою рідну сторону, там, далеко за горами, — тринадцять літ уже я не чував, що там діється. Аж ось надлетіла сойка з жолудиною в дзюбі, сіла на сусідню хату і крикнула: «Ого, а се тут що таке?» Що при тих словах жолудина випала їй із дзьоба і натурально скотилася з даху, се їй байдуже. Тільки її від-

криття цікавило її. Се була в дасі діра, з якої випав сук. Перекрутивши голову набік, моя сойка прижмурила одно око, зазирнула другим у діру, потім радісно поглянула вгору, затріпала пару разів крильми з внутрішнього вдоволення і мовить: «Се виглядає так, як діра, находиться в такім місці, де слід бути дірі, — чи ж мала би се, направду, бути діра?»

— Вона похилила голову вниз, зазирнула ще раз у діру, знов поглянула вгору, затріпала крилами і хвостом з радощів і мовить: «Так, так, цілковита правда. От яка я щаслива! Се ж напевно і нестеменно прегарна, порядна діра!» Потім злетіла на землю, підняла жолудь, задерла голову і з найсолодшим усміхом на світі ввіткнула її в діру. Надслухувала трохи, її лице споважніло і з комічним зачудуванням сказала нарешті: «А я й не чула, як вона впала». Знов приткнула око до діри, довго зазирала в неї, зирнула потім угору і похитала головою. Потім попробувала з иншого боку — і знов похитала головою. Обійшла довкола діри кругом, оглянула її докладно і роззирнулася на всі сторони світу. Дарма! В задумі сидить на даховім гребені і чухається в голову правою лапкою, а врешті мовить: «Сього вже не второпаю! Ся діра мусить справді бути неабияка глибока! Але довше я не дам себе водити за ніс, візьмуся до роботи. Справа мусить вияснитися, і я не пожалую труду».

— Зірвалася і полетіла, вертає знов з другою жолудиною, знов пускає її в діру і швиденько притикає око до діри, щоб побачити, що буде з того, потім підводить голову і зітхає: «До сто громів! Се вже чортзна по-якому! І нехай се зрозуміє, хто хоче! Але ні, попробую ще раз!»

— При третій жолуді робить що може, аби ще швидше зирнути за нею, але надармо. «Такої діри я ще не стрічала, — мовить. — Се мусить бути якась нова порода дір, яка ще не попадалася мені».

— Тепер опанувала її злість. Зразу ще перемагала себе, пройшлася пару разів по даховім гребені і бурчала щось сама до себе; потім заклекотіло в ній пересердя і почала лаятись так, що аж почорніла зо злости. Ще ніколи не бачив я пташини в такій лютості із-за такої марниці. Наматіркувавшися досить, підійшла знов до діри, заглядала в неї довго і мовить потім: «Темна діра... глибока діра і дуже сміхо-

творна діра! Але коли вже я раз почала наповняти її, то доведу се діло до кінця, хоч би се мало тривати й сто літ».

І фіть-фіть! Полетіла — і відколи жию, я ще не бачив пташини, що працювала би так завзято. Півтретя години шибала собою, не перестаючи. Жолудину за жолудиною вкидала в діру, ані разу не заглядала вже до неї, але летіла зараз у ліс і знов вертала. Я так був зацікавлений і зворушений, що ні на що инше не дивився, ні про що не думав.

— Нарешті, змучилася вже так, що ледве могла рушити крилом. Уся облита потом, прилітає, вкидає жолудь і мовить: «Ну, думаю, сього буде тобі досить, ти, стара дірюго!»

— Приложила голову до діри, а коли підвела її знов угору, то попросту аж пополотніла з лютости; можете мені вірити, панцю любий! «А нехай же мене випхають і поставлять у музеї, — заверещала, — коли тут можна побачити хоч би слід жолуді! А я ж наносила їх сюди стільки, що ціла сім'я могла би ними жити тридцять літ!»

— З трудом поволоклася на даховий гребінь, оперлася о комин, передумала справу ще раз і дала полегшу своїому серцю. Ну, тут би вам було послухати! Такої лайки, такого проклинання я ще не чував, відколи на світ народився! Коли вона ось так розпустила язик, надлетіла друга сойка, зупинилася і питає, що тут таке сталося? Її бідна приятелька вияснює їй цілу справу і мовить: «Коли хочеш мені вірити, то піди і поглянь сама, — ось-осьдечки та діра!»

— Друга сойка скочила раз-два, а оглянувши все докладно, вертає і питає: «А кілько ж, властиво, жолудин ти вкинула до неї?» — «Щонайменше два міхи», — відповідає перша. Сойка пішла знов до діри, заглянула в неї — діло видалось їй незрозумілим. Гукнула щосили, і на її поклик прилетіли ще три сойки. Всі обдивляють діру, розпитують, як що було і починають перечитися, немовби четверо людей висловлювали свої безмізкі догади.

— Понаскликали ще більше сойок, поназліталися їх чимраз більші отари, аж усе довкола засинілося від них. Було їх, може, з п'ять тисяч, і такого вереску, дзьобання, пискоту та гармидеру ще ніхто не бачив. Кожда сойка за чергою притикає око до діри, і кожда висловлює свій погляд про сю загадкову пригоду, а все один погляд глупіший від другого. Потім узялись обдивляти весь дім. Двері стоя-

ли до половини відчинені. Одна стара сойка підійшла ближче, заглянула до середини — і тут уся загадка вияснилась відразу. Всі жолуді лежали розсипані скрізь по долівці. Сойка заплескала крилами і почала репетувати: «Сюди! — кричить, — ходіть сюди всі! Та дуріпа хотіла наповнити жолудями всю хату!»

Синьою хмарою шаркнулися всі сойки вниз. Кожда підійде до дверей, зазирне до середини — і скоро їй вияснить ся вся глупота першої сойки, аж догори ногами перевертається і мало не трісне зо сміху. Потім надійде друга, загляне — і знов так само. Потім сиділи всі з годину скрізь на дасі і кругом по деревах і аж простягалися зо сміху — точнісінько, як люди.

— Ні, вже кажіть, що хочете, а я стою на своїм: сойка має великий дар до гумору. І пам'ять у неї добра. Три роки прилітали сойки з усіх сторін Сполучених Держав кождого літа, щоб заглянути в ту діру; і инші птахи прилітали з ними. Всі реготалися з сеї історії, тільки одна сова не хотіла. Вона відбувала, власне, якусь наукову подорож, вишукуючи різні чудеса природи, і їй забажалось також оглянути сю дивовижну діру. Оглянула і сказала, що не розуміє, в чім тут криється дотеп. Правда, і инші чудеса природи також не зробили на неї великого враження.

З ІТАЛІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ГАБРІЄЛЕ Д'АННУНЦІО

ІЗ ОПОВІДАНЬ

СВЯТИЙ ПАНТАЛЕОН

I

На великій площі блискотів пісок, мов пумекс, розтертий на порох. Усі придорожні доми, побілені вапном, ясніли дивним металевим блиском і виглядали, мов стіни величезної натопленої печі. Там далі костел відбивав на своїх кам'яних пілястрах освітлення хмар і виглядав, мов весь із рожевого граніту. Вікна ясніли, немов унутрі вибухла пожежа, а статуї святих, облиті кольором і в своїх дивних позах, виглядали, мов живі. В тім блиску незвичайного вечорового освітлення ціла та масивна будівля, здавалось, панує якось надприродно над домами мешканців Радузи.

Із усіх вулиць сунули на площу потоки мужчин і жінок, кричали і вимахували руками. Забобонний страх безмежно опановував ті душі; всі ті неосвічені уяви були стривожені страшенними привидами Божої кари. Розумування, голосні суперечки, плачливі благання, безладні оповідання, молитви та викрики зливалися в один глухий галас, мов ураган, готовий розгулятися. Вже кілька день раз за разом от-ся кривава червоність обливала небо по заході сонця, каламутила супокій ночі, кидала зловіще полум'я на верхи горбів, викликала виття псів.

Кілька людей, що досі розмовляли потихо перед костелом, стиснені довкола одного стовпа присінка, почали кричати і махати руками:

— Джіакоббе! Джіакоббе! Джіакоббе!

На сей крик якийсь чоловік вийшов із високої брами і наблизився до купки. Се був чоловік такий високий і такий худий, що можна було вважати його хорим на сухоти;

тім'я у нього було зовсім лисе, а тільки над карком і над висками теліпалися косми рудого волосся. Його малі, запалі очі невиразного кольору, трохи похилені в напрямі носової насади, горіли полум'ям дикого завзяття. Коли говорив, то вилом, зроблений у його вилиці браком двох передніх зубів, надавав дивоглядний вираз старечої нескромности рухам його рота і його заостреної бороди, засіяної рідким волоссям. Ціле його тіло — се була мізерна костомашня, лихо прикрита полотняною одежею. На його руках, на його долонях, на ліктях, на грудях шкура була покрита синявими візерунками, нататуйованими іглою, моченою в порошку з індиго, на пам'ятку відвіданих святих місць, одержаних відпустів, сповнених шлюбів.

Коли сей фанатик приступив до купки коло стовпа, його засипали цілим потоком тривожних запитань:

— Ну, ну? Що сказав дон Консольо? Винесуть срібну руку?.. Тільки руку? А може би ліпше ціле погруддя? О котрій годині Паллюра має привезти свічки? Привезе сто фунтів? Коли зачнуть дзвонити? Ну? Ну?

Крик збільшувався довкола Джіакоббе. З усіх боків люди тислися до костелу; юрба за юрбою напливала з усіх вулиць і заливала площу. А Джіакоббе, відповідаючи на питання, говорив дуже потихо, немов виявляв якісь страшні тайни, немов висловлював віщування, принесені з кінця світу. «Він бачив у повітрі, серед кровавої хмари, насамперед грізно простягнену руку, потім чорний серпанок, а потім меч і трубу».

— Оповідай! Оповідай!

Усіх душі обхопило гаряче бажання почути про чудеса. Всі напирали на нього, щоб говорив іще, іще. Зиркали одні на одних. А оповідання летіло з уст до уст серед тої зглоченої юрби народу.

II

Велике червоне зарево піднімалося звільна з овиду до зеніту і бралося обхопити ціле небесне склепіння. Здавалося, що понад цілим містечком хвилювали випари з розтопленого металу. В пригаслих блисках сумерків жовте і фіолетове проміння перехрещувалося, тремтячи і граючи всіма кольорами веселки. Довге, променисте пасмо, силь-

ніше блискуче, простяглося на вулицю, що вела на берег ріки; в віддалі, поміж струнками і високими пнями тополь, видно було річку, що іскрилася полум'ям, а ще далі шматок азіятської околиці, де старі сараценські вежі, подібні до скалистих островиків, піднімали в сутінку свої невиразні контури. Повітря було напоєне різким запахом скошеного сіна, що часами заносив, мов запах шовкових гусільниць, які погнили на листках. Ластівки літали, і в повітрі лунало їх різке цвіркотання; вони не переставали шмигати між дахами і стрімкою вирвою на березі ріки.

Шум юрби часом переривався мовчанням ожиданки. Ім'я «Паллюра» оббігало всі уста; тут і там чути було вибухи гнівної нетерплячки. Що се таке, що віз іще не показується на гостинці, що веде сюди від ріки? Доки нема світла, дон Консольо не виходить, щоб виставити реліквії і доконати екзорцизму; а тут грозить небезпека. Дикий страх опановував сю юрбу, що, збившися докупи, мов стадо худоби, не сміла підняти очей до неба. Жінки починали заходитися плачем, а при їх голосних риданнях і хлипаннях безмежна тривога обхапувала і затуманювала всі душі.

Вкінці зазойкали дзвони; а що дзвіниця була низька, то глухе тремтіння бронзу торкнуло всі голови. Між одним ударом дзвонів і другим якийсь протяглий рев піднімався до неба.

— Святий Панталеоне! Святий Панталеоне!

Се був безмірний, однодушний крик розпуки, що благав підмоги. Всі припали на коліна, всі простягли руки, у всіх були лиця бліді, і вони лебеділи:

— Святий Панталеоне!

На порозі костелу, серед диму двох кадильниць появився дон Консольо в блискучім фелоні, фіолетовім, нашиванім золотом. Він держав святу руку, підняту високо, і заклинав повітря, виголошуючи латинську формулу:

— Ut fidelibus tuis aeris serenitatem concedere digneris te rogamus, audi nos![1]

Поява реліквії викликала серед юрби правдивий одур зворушення. Сльози котилися з усіх очей; і через той сер-

[1] Благаємо Тебе, щоб Ти зволив дарувати своїм вірним погоду, повітря, вислухай нас! (*латин.*). — *[Іван Франко].*

панок сліз усі бачили — о чудо! — як із трьох пальців, піднятих до благословенства, випливала небесна ясність. В горючому повітрі свята рука видавалася величезною; вечорове проміння розпалювало якесь огнисте миготання в дорогому камінні, яким була висаджена та рука; запах кадила розходився все далі і далі і доходив уже й до ніздрів побожного люду.

— Te rogamus, audi nos![1]

Коли свята рука вернула на своє місце, а дзвони замовкли, хвилину стояла тиша, і тоді всі почули близьке дзеленькання дзвоників на вулиці, що вела від річки. І всі кинулися нараз у той бік, відки доходило те дзеленькання, і сотки голосів повторяли:

— А ось і Паллюра зо свічками! Ось і Паллюра приїхав! Се Паллюра!

Віз наближався, хрустячи по піску, запряжений здоровою сивою конякою; у неї на карку блищався великий corno[2] із шліфованої міді, мов промінястий півмісяць. Коли Джіакоббе і інші добігли перед неї, ласкава худобина зупинилася, сильно сапаючи ніздрями. І Джіакоббе, що перший прибіг до воза, побачив у возі простерте, кроваве тіло Паллюри і почав кричати до юрби, вимахуючи руками:

— Він неживий! Він неживий!

III

Страшна новина розсипалася, мов проміння. Люди тислися довкола воза, простягали шиї, щоб побачити дещо; і, поражені знагла сею другою катастрофою, опановані поривом жорстокої цікавости, що проймає чоловіка на вид крови, вони вже й не думали про небесні погрози.

— Неживий? Та що ж йому сталося?

Паллюра лежав у возі горілиць, з широкою раною на середині чола, з відірваним вухом, зо шрамами на руках, на грудях, на однім боці. Річечка теплої крови заливала йому очні ямки, стікала на підборіддя, на шию, фарбувала сорочку, лишала чорняві, блискучі пасмуги на грудях, на мідяних пряжках пояса і ще нижче, на штанах. Джіакоббе, все

---

[1] Благаємо Тебе, вислухай нас! (*латин.*). — *Упоряд.*

[2] Лук; дуга (*італ.*). Тут: у значенні «хомут». — *Упоряд.*

ще нахилившися над тілом, чапів без руху; довкола нього ждала юрба. Щось мов досвітковий блиск обливав стривожені лиця. Серед тої тиші чути було цвіріньканння сверщків на берегах ріки, а лилики снували в повітрі, мало не торкаючися голів.

Нараз Джіакоббе піднявся з кровавою плямою на лиці і закричав:

— Він ще живий! Він дихає!

Глухий гомін пробіг поміж юрбою; найближчі попростягали голови, щоб бачити; дальші почали тратити терпеливість і видавати окрики. Дві жінки принесли склянки з водою, третя принесла полотняні шматки; якийсь парубок подав диню, повну вина. Облито лице раненого, спинено кров, що текла з чола, підведено голову догори. І нараз піднялися голоси з запитаннями, що таке сталося. Сто фунтів свічок пропало; в шпарах між дошками на дні воза ледве знайшлося кілька окрушин воску. Серед галасу пристрасті розпалювалися, заострювалися, стиралися одні з одними. А що радузійці жили з діда-прадіда в старій ненависти до жителів сусіднього села Маскаліко, що лежало по тім боці ріки, то Джіакоббе промовив різким і їдким голосом:

— Певно наші свічки пішли для святого Гонзальва.

Се була іскра, що розпалює пожежу. В одній хвилі дух парафіянщини пробудився серед сеї людности, оглуплюваної від віків сліпим і нелюдяним культом свого одинокого ідола. Слова фанатика полетіли з уст до уст. Під кровавим заревом сумерку отся криклива юрба виглядала, мов орда збунтованих дикунів.

З усіх гирл вирівалося ім'я святого, мов бойовий оклик. Найскаженіші вибухали прокляттями на Маскаліко, вимахували руками і затискали п'ястуки. Далі всі оті лиця, розогнені лютістю і заревом, ті широкі могутні лиця, котрим золоті обручки, завішені в вухах, і високі чуприни, насторошені понад чолами, додавали дивного виразу варварства, обернулися до раненого і заблисли співчуттям. Довкола воза постискалися жінки-жалібниці, що бажали прикликати до життя півмертвого парубка. Сто милосердних рук було готових відновлювати перев'язки на рамах, промивати лице свіжою водою, підставляти до блідих уст диню з вином, підкладати під голову якнайм'якшу подушку.

— Паллюро, бідний Паллюро, чому ж не відповідаєш нам нічого?

Поранений лежав горілиць, з зажмуреними очима, з розтвореними устами, з чорнявим мохом, що засіявся йому на горішній губі та бороді, гарний тою граціозною красою молодости, яку ще можна було пізнати з-під тих перекривлень, які вирив біль на його рисах. Кровава смужка сочилася з-під перев'язки і спливала по чолі на виски; дрібні кульочки червонявої піни виступали в углах уст; з горла видобувався якийсь глухий і перериваний свист, подібний до харкоту конання. Довкола нього заходи, запитання, гарячкові погляди робилися чимраз більше поквапні. Від часу до часу коняка потрясала головою, ржала, позираючи на стайню. Важка атмосфера, мов при наближенні урагану, налягла на цілу околицю.

Та ось від площі залунав безпам'ятний крик, крик матері, що серед наглої мовчанки инших голосів прошибав, бачилось, душу наскрізь. Товстюча жінка, котру дусило сало, розпихала юрбу і кричачи наближалася до воза. Занадто важка, щоб могла вилізти на віз, вона припала до ніг свойого сина, говорила до нього найлюбіші слова, перериванні хлипанням та вибухами крику, такого пискливого та прошибливого, з виразом болю таким страшно кумедним, що всі присутні тремтіли і відвертали голови.

— Заккео! Заккео! Моя душенько! Моя радосте!

Бідна жінка кричала, кричала раз по разу і цілувала ноги раненого, тягнучи його з собою на землю.

Ранений порушився, його уста перекривилися спазматично, він відкрив очі проти неба, але, певно, не бачив нічого, бо щось, мов вогка плівка, заслонювало його зіньки. Грубі сльози почали капати з кутиків його повік і спливати по його щоках аж на шию. Уста так і лишилися перекривлені, а з приглушеного свисту в його горлі можна було догадатися, що він надаремно силкується промовити.

— Промов, Паллюро! Хто побив тебе? Промов! Промов!

Було в тих запитаннях тремтіння лютости, надмір стеклости, спинювана ще хуртовина пімсти. Всі серця кипіли прадідівською ненавистю.

— Промов! Хто побив тебе? Скажи нам! Сажи нам!

Недужий ще раз відтворив очі. А що люди держали обі його руки затулені в своїх долонях, то сей теплий, животворний дотик зробив, мабуть, те, що його дух пробудився на хвилину, його очі прояснилися, неясне булькотання видобулося йому з уст, а разом з ним щедріше поточилася кровава піна. Та ще годі було зрозуміти, що він хотів сказати. Мовчанка була така глибока, що чути було прискорений віддих юрби; у всіх у очах горіли якісь огники, бо всі ждали одного і того самого слова.

— Ма... Ма... Ма...скаліко.

— Маскаліко! Маскаліко! — крикнув Джіакоббе, все ще похилений, з напруженим слухом, готовим ухопити на льоту слабенькі тони, що добувалися з уст сього напівнеживого парубка.

Безмірний галас піднявся слідом за окриком Джіакоббе. В тій хвилі юрба захвилювала, мов безладний вихровий крутіж. Потім, коли якийсь могутній голос серед того вереску кинув поклик до зброї, скажена юрба розсипалася. Одинока думка, що підганяла всіх тих людей, та нагла думка, що мигнула у всіх тих головах, мов блискавка, се було: вхопити першу-ліпшу річ, здібну до биття, яка впала з руки. Під великим рудим заревом того змроку, серед електричного запаху, що йшов від сеї перетривоженої купи людей, на всі душі налягла фатальна жадоба вбийства.

IV

І купа, узброєна косами, вісняками, сокирами, оскарбами, стрільбами зібралася на площі перед костелом. Усі кричали:

— Святий Панталеоне!

Дон Консольо, переляканий вереском, сховався у примурку за вівтарем. Купа фанатиків під проводом Джіакоббе рушила до великої каплиці, розламала бронзову решітку і вдерлася до крипти, де було заховане погруддя святого. Три лампи, все підсичувані оливою, горіли лагідно в вогкім повітрі святого місця; християнський святий за склом піднімав срібну блискучу голову, уставлену на великім щиті в виді сонця; а мури довкола були покриті багатими жертвами. Коли ся святощ, піддержувана плечима чотирьох геркулесів, появилася вкінці між стовпами підсіння і обли-

лася світлом, немовби блиск ранньої зорі, весь той нетерпливий народ зашепотів з глибини серця; всі затремтіли, мовби вихор радости перелетів понад їх головами. І юрба рушила, несучи те величезне погруддя святого, що блискотіло понад головами, вперши наперед себе погляд своїх порожніх очних ям.

А тим часом на тлі одностайно блідого, горючого неба щохвиля почали перелітати метеори, тягнучи за собою огнисті смуги; із країв розпаленого овиду почали висуватися легенькі хмарки, що ліниво плили по просторі і розпливалися в ньому. Позаду околиця Радузи виглядала, мов купа попелу, під якою тліла грань; а спереду поля зливалися далеко-далеко в фосфоричній сутіні. Ненастанна пісня свердщків наповняла самоту живими тонами.

Поперек шляху до річки все ще стояв Паллюрин віз. Він був порожній, але ще на многих місцях видно було на ньому сліди крови. Наглі гнівні викрики перервали тишину. Джіакоббе крикнув:

— Покладімо сюди святого!

І погруддя поклали на дошках, а потім узялись руками тягти віз до броду. Оттак воєнна процесія перейшла границю. Понад збитими рядами бігали металічні блиски; закаламучена річка сипала огнистими іскрами і вся червона, мов потік лави, горіла поміж тополями, в'ючися далі-далі, аж попри чотиригранні вежі. На невеличкім горбику видно було Маскаліко, що спало в гайку оливних дерев. Десь-не-десь чути було гавкання псів, що відповідали одні одним зі скаженим упором. Перейшовши брід, дружина покинула широкий гостинець і пустилася направці півперек поля, біжучи щосили. Носильники взяли знов на рамена срібне погруддя, що стирчало понад головами і над колосистим пахучим збіжжям, понад яким, мов зірки, блукали світляні хрущики.

Та нараз пастух, що стеріг збіжжя в солом'яній колибі, пройнятий диким страхом на вид сеї узброєної купи народу, вискочив і почав утікати горі горбиком, репетуючи на все горло:

— Рятуйте! Рятуйте!

Його крик збудив луну в оливному гаю. Але радузійці кинулися наперед щодуху. Поміж пнями дерев, у висохлих

поточинах срібний святий блискотів і видавав голосний бренькіт, зачіпаючися за гилляки і, маючи ось-ось упасти, роз'яснювався цілими снопами світла. Десять, дванадцять, двадцять вистрілів із рушниць при світлі блискавок посипались на позамикані доми, мов цупкий град. Чути було цокання куль, потім крики; далі почувся шумний рух; двері відчиняно, інші замикано; розбиті шибки бряжчали, вазони з квітками падали на вулицю і розбивалися на черепи. Позаду купи нападників білий дим піднімався в тихому повітрі і творив пляму на освітленім небі. Затуманені, ошалівши з дикої лютости, вони кричали:

— Бий-забий! Бий-забий!

Купка фанатиків утворила сторожу довкола святого Панталеона і, вимахуючи косами та оскарбами, викрикувала щонайприкріші лайки на святого Гонзальва:

— Жебрак! Злодюга! Наші свічки! Наші свічки!

Інші купки напали на двері домів, лупали їх сокирами. А коли двері вискакували з завіс і падали з лускотом, сторонники святого Панталеона впадали до середини, щоб різати. Напівголі жінки ховалися по кутах, благаючи, щоб їм дарували життя; боронячися від ударів, вони голими руками хапали за оружжя ворогів і відрізували собі пальці; потім вони падали плазом на долівку поміж купи одежі, де щезало їх м'яке тіло. Джіакоббе, високий, верткий, рудий, як кенгуру, кермував нападом. Він зупинявся щохвиля і понад головами видавав коменду широкими розмахами коси. Потім ішов наперед, без страху, без шапки, на славу святого Панталеона. Більше тридцяти людей ішло за ним; і всі вони мали те неясне та глухе почуття, що йдуть посеред великої пожежі, по хиткім ґрунті, під горючим склепінням, що ось-ось упаде на них.

Але швидко з усіх боків почала надбігати оборона: крепкі мужчини, бронзового кольору, мов мулати, запальчиві, уоружені довгими різницькими ножами, що ними штиркали найрадше в живіт або горло, і кождий удар супроводили горляними окриками. Помалу ціла та валка сунулася до костелу. Вже з дахів двох чи трьох домів заблисло полум'я. Купа жінок і дітей утікала щодуху між оливи, з очима, осліпленими безтямним перестрахом. Та тепер, не чуючи довкола себе плачів і лементу, мужчини ще з більшою за-

їлістю кинулися до бійки муж проти мужа. Під небом ржавого кольору земля покривалася трупами. Смерть перериває лайку в зубах тих, що падали; та серед галасу все ще чути було невгавні крики радузійців:

— Наші свічки! Наші свічки!

Але брама костелу оперлася нападові, та величезна дубова брама, набивана цвяхами. Маскалічани надто заслонили її, наче валом, проти напору і проти сокир. А срібний святий, безпристрасний у своїй білизні, хитався чимраз сильніше серед замішання, все ще піддержуваний на раменах чотирьох геркулесів, що хоч були криваві від ніг до голови, завзято держалися на ногах. Остаточною метою нападників було поставити свого ідола на вівтарі противника.

Та поки маскалічани билися, як леви, і доказували чудес на кам'яних сходах, Джіакоббе, висковзнувшися, незапримічений побіг довкола костелу, щоб винайти необоронений вхід, який би дав йому доступ у нутро святині. Він побачив шпарку лиш трохи вище від землі, вповз у неї, зразу зупинився, не можучи пропхати плечі крізь надто вузький отвір, але потім протиснувся так, що здужав просковзнути своїм худим тулубом крізь шпару. Приємний запах кадила уносився в самотній Божій домівці. У пітьмі, навпомацки, йдучи на галас бійки знадвору, шпотаючися по стільцях, оббиваючи собі лице і руки, він поспішив до брами. Вже сокири скажено гримали о дубові бруси, аж церква глухо дудніла. Він ухопив кусень заліза і почав відривати замок, сопучи, палений трепетливим острахом, що зменшував його сили; його очі були засліплені; все його тіло боліло від ран, що обливали його всього теплою посокою.

— Святий Панталеоне! Святий Панталеоне!

Так кричали нападники знадвору, чуючи, що брама подається звільна, і подвоюючи свої зусилля і удари сокирами.

Крізь дерев'яні бруси Джіакоббе чув важкий стукіт тіл, що змагалися в боротьбі, різкий удар ножа, що проколював нирки у чоловіка. І в тій дикій душі розпалювалося могутнє чуття, подібне до Божеського ентузіязму героя, що спасає свій рідний край.

V

За останнім висилком брама подалася. Радузійці ввалилися до костелу з безмірним вереском побіди, топчучи ногами по трупах, двигаючи свого срібного святого до вівтаря. Відблиск рухливого світла ввірвався нараз у темну костельну наву, замиготів у повітрі на позолоті канделябрів і на свиставках органів. Друга битва розпочалася в костелі, під тим рудавим полусвітлом, що розливалося чимраз сильніше в міру того, як ширилася пожежа, що пожирала сусідні доми. Посплітані одні з одними тіла качалися по кам'яних плитах, не попускаючи того, кого вхопили, валялися разом у скажених обіймах, товкли одні одних з усіх боків, боролися не на життя, а на смерть під лавками, на східцях бокових вівтарів, у кутах сповідальниць. Дзвінке склепіння Божого дому відбивало виразно холодний шелест заліза, що прошибає людське м'ясо або сковзається по кості, короткий і уриваний стогін чоловіка, трафленого смертельно, хрускіт головного черепа, що розскакується від удару, рик чоловіка, що не хоче вмирати, лютий сміх того, кому вдалося забити другого. А понад сею різаниною уносився любий запах накуреного кадила.

Але купа ворогів боронила приступу до вівтаря, а срібний ідол таки не доступив досі слави, щоб станути на ньому. Джіакоббе бився косою, покритий ранами, не уступаючи ані на п'ядь зо сходів, на які вискочив був перший. Уже тільки два чоловіки держали святого, і його величезна срібна голова хиталася, тремтячи дивовижно, мов п'яна маска. Маскалічани доходили до скаженої розпуки.

Та ось святий Панталеон покотився по плитах, дзеленькаючи голосно і дзвінко. І коли Джіакоббе похилився, щоб підняти його, якийсь великий хлописько повалив його додолу ударом оскарба в хребет. Два рази Джіакоббе піднімався на ноги, але два нові удари валили його додолу. Його лице, груди і руки заплили кров'ю, та проте він ще таки силкувався боротися далі. Ся страшенна живучість і впертість розлютила ворогів: три, чотири, п'ять скажених воларів ударило його разом по животі, аж кишки з нього вийшли наверх. Фанатик упав горілиць, ударився карком

до погруддя святого, ще раз підкинувся, обернувся животом додолу і впав лицем до металу, простягаючи руки наперед і простерши одубілі ноги.

Святий Панталеон пропав.

ГЕРОЙ

Великі хоругви святого Ґонзальва вже рушили на площу і звільна повівали в повітрі, піддержувані долонями мужчин з геркулесовими поставами і обгорілими лицями, з шиями, що аж понадувались силою; нести оті хоругви для них була забавка.

Від часу побіди над радузійцями людність села Маскаліко святкувала празник у вересні з новою пишнотою. Серця горіли дивним огнем набожности. Вся країна віддавала почесть своєму патронові, опікунові багатства і свіжих зборів. Понад вулицями жінки порозвішували від вікна до вікна свої шлюбні заслони. Мужчини пообмаювали брами зеленню і посипали квітками пороги домів. Кождий подув вітру наповнював вулиці запахом, що захоплював і оп'яняв юрбу.

Процесія раз у раз висипалася з церковної брами і розливалася по площі.

Перед вівтарем, де впав був святий Панталеон, вісім мужів, найчільніших у громаді, ждало на хвилю, щоб піднести статую святого Ґонзальва. Се були Джіованні Куро, Уммалідо, Маттала, Вінценціо Ґванно, Рокко де Чеузо, Бенедетто Ґаланте, Біяджіо де Кліші і Джіованні Сенцанаура. Вони стояли випростувані, мовчки, немов засоромлені високою почестю своєї функції. Думки потрохи мішалися в їх головах. Вони були надзвичайно сильні, а в їх очах горіло полум'я фанатизму; в ухах мали золоті обручки, мов жінки. Від часу до часу вони обмацували свої п'ястуки і мускули на руках вище ліктів, немов бажали зміркувати свою силу; потім вони обмінювалися тихими усміхами.

Статуя патрона, бронзова і порожня внутрі, чорнявого кольору, з срібною головою і срібними руками, була величезна і дуже тяжка.

Маттала промовив:

— Чи всі ми тут?

Довкола них тислися люди, щоб ліпше бачити. Шибки в костелі бряжчали при кождім подуві вітру. Костельна нава була повна диму кадила і живиці. Здалека доносилися гуки музики і знов затихали. В тім набожнім шелесті в серцях вісьмох людей ріс якийсь сліпий захват. Вони були готові, простягли руки. Маттала мовив:

— Раз!.. Два!.. Три!..

І вони злучили водно свої сили, щоб підняти з вівтаря статую святого. Але вага була страшенна, і статуя похилилася наліво. Люди не здужали ще обхопити руками підстави так, щоб обкліщити її міцно. Вони зігнулися, як луки, щоб підперти її. Але Біяджіо де Кліші і Джіованні Куро, менш зручні, попустили якось, і статуя нагло перехилилася на їх бік. Уммалідо скрикнув.

— Держіть! Держіть! — загула юрба довкола них, бачачи святого в небезпеці.

Великий шум, що доходив із площі, заглушив їх голоси.

Уммалідо припав на коліна, маючи праву руку прискімлену бронзою. В тій поставі, не встаючи, він не зводив очей зі своєї придавленої руки. Його зіньки розширилися і були повні перестраху і болю, але він не кричав. Кілька капель крови накапало на вівтар.

Товариші зібралися з силами, ще раз натужилися, щоб підняти тяжезну масу. Се не було легко. В страшенній муці Уммалідо скривив уста; бачачи се, жінки тремтіли. Та ось вкінці вдалося піднести статую, і Уммалідо міг вийняти з-під неї свою руку, розм'яцькану, кроваву, безформну.

— Іди додому! Іди додому! — кричали йому люди, попихаючи його до дверей костелу. Одна жінка зняла з себе фартушок і подала йому, щоб ним зав'язав собі рану. Уммалідо не прийняв його. Він мовчав, не зводячи очей із групи мужчин, що не переставали метушитися довкола статуї і сперечатися.

— Се мені належиться!

— Ні, мені!

— Ні, ні, мені!

Чікко Понно, Маттія Скаффарола і Томассо де Кліші сперечалися на тім, хто має заступити Уммалідо і замість нього нести статую. Уммалідо наблизився до них. Його

розтовчена рука звисала збоку, та другою він протискався крізь юрбу. Він сказав коротко:

— Се моє місце.

І він відставив ліве плече, щоб піддержувати патрона парохії. Він затиснув зуби і диким напруженням волі здержував свій біль. Маттала запитав його:

— Та що ти робиш?

— Роблю те, що подобається святому Ґонзальвові, — відповів він.

І він пішов разом з иншими. Юрба дивилась остовпілими очима, як він ішов. Щохвилі, бачачи його рану, що капала кров'ю і вже починала чорніти, сей та той запитував його на ходу:

— Уммалідо, а як вам?

Він не відповідав. Він ішов наперед поважно, міряючи кроки під ритм музики, з якимось заколотом у душі. Над ним трепалися в вітрі широкі жіночі заслони, а довкола сунув чимраз густіший тиск народу.

Та нараз на перехресті він упав. Святий на хвилю зупинився, захитався серед хвилевого натовпу, а потім рушив далі. Маттія Скаффарола зайняв опорожнене місце. Два свояки підняли зомлілого чоловіка і занесли до близької хати.

Анна де Чеузо, бабуся, що славилася умінням гоїти рани, оглянула криваву, розтовчену руку, похитала головою і мовила:

— Я тут не пораджу.

Її штука не вистарчала на вигоєння такої рани. Уммалідо прийшов тим часом до себе, але не отворив уст. Сидячи, він спокійно дивився на свою рану. Рука звисала, бо кисть була зламана і поторощена назавсігди. Два чи три селяни прийшли побачити скаліченого. Кождий, словами чи рухами, висловлював ту саму думку. Уммалідо запитав:

— Хто ніс святого?

— Маттія Скаффарола, — відповіли йому.

— А що там тепер діється? — запитав він ще раз.

— Правлять вечірню при музиці.

Селяни попрощалися з ним і пішли на вечірню. Із сусідньої парохії привезли великий дзвін.

Один свояк поставив коло раненого миску з холодною водою і мовив:

— Промочуй тут руку. Ми вернемо незабаром. Ідемо послухати вечірню.

Уммалідо лишився сам. Гук дзвонів розлягався сильніше і живіше. Денне світло почало пригасати. Оливкове дерево, хитане вітром, стукало гильками в низеньке вікно. Уммалідо, все ще сидячи, почав занурювати свою руку в воду, далі, чимраз далі. В міру того, як з неї стікала кров і відпадали бульбашки запеклої крови, показувалося її скалічення чимраз страшнішим. Уммалідо думав.

— Усе дарма. Пропала рука. Святий Ґонзальве, я жертвую тобі її.

Він узяв ніж і вийшов із хати. Вулиці були пусті. Всі побожні пішли до костелу. Понад дахами бігли хмари, облиті фіолетовим вересневим сумерком, і на бігу приймали форми різних звірів. В костелі при гуку інструментів збита в купу юрба співала хором у правильних відступах. Стояла сильна задуха від тепла людських тіл і від полум'я свічок. Срібна голова святого Ґонзальва іскрилася в повітрі, мов маяк.

Ось увійшов Уммалідо. Серед загального остовпіння він протиснувся аж до вівтаря. Різким голосом, держачи ніж у лівій руці, він промовив:

— Святий Ґонзальве, жертвую тобі її.

І він звільна, перед очима народу, що тремтів з переляку, почав обкроювати свою руку довкола правого киктя. Звільна розм'яцькана рука відділювалася від тіла, запливаючи кров'ю. Хвилину вона висіла на остатній жилці, потім упала на мідяну бляху, поміщену при ногах патрона, для збирання грошових датків.

Тоді Уммалідо підняв угору свій кривавий кикоть і ще раз повторив виразно:

— Святий Ґонзальве, жертвую тобі її.

СКРИНЯ

Скоро тільки Лука почув стук милиць, відкрив свої великі очі, мутні і запалені, і обернув їх до дверей, туди, де на порозі ось-ось мав би показатися його брат. Ціле його лице, вихудле від слабости, пожиране гарячкою, обсипане червонястими прищами, набрало нараз вигляду

жорстокости, а навіть заїлости. Судорожно стиснув він руки своєї матері, кричачи охриплим, уриваним голосом:

— Нажени його! Нажени його! Не хочу бачити його! Не хочу бачити його ніколи, ніколи! Чуєш?

Слова душили його в горлі. Душачися від раптового кашлю, він нервово стискав материні руки, а сорочка на його грудях тремтіла, розпанахуючись щохвиля. Його рот був напухлий, а на підборідді висохлі прищі творили немов кору, що при кождім напруженні тріскала і підпливала кров'ю.

Мати поквапно вспокоювала його.

— Ні, ні, моя дитинко. Не будеш бачити його більше. Зроблю те, чого хочеш. Нажену його, нажену. Дім твій, моя дитино, весь твій. Розумієш мене?

Лука кашляв їй просто в лице.

— Але зараз, в тій хвилі! — повторяв він з диким упором, піднімаючися на постелі і тручаючи матір до дверей.

— Так, моя дитинко, зараз, в тій хвилині.

Данило показався на порозі, опираючися на милицях. Се був бідний каліка з великою, тяжкою головою. Його волосся було таке біляве, що видавалося зовсім білим. Його очі були лагідні, мов у ягняти, сині, під довгими прозірчастими повіками.

Він увійшов, не сказавши нічого; параліж відняв був йому мову. Але він побачив очі хорого, встромлені в себе з жорстокою енергією, і зупинився насеред хати, підпираючись милицями, не рішаючись, не важучись зробити ані кроку далі. Його права нога, коротша і закривлена, видимо тремтіла трохи.

Лука мовив до матері:

— Чого він тут, сей каліка? Нажени його! Хочу, щоб ти нагнала його. Чуєш? Заразісінько!

Данило зрозумів і поглянув на мачуху, що вже вставала. Він глянув на неї такими благальними очима, що в неї не стало серця побити його. Тоді він, держачи під пахою одну милицю, вільною рукою зробив розпучливий рух і кинув пажерливим оком на скриню, що стояла в куті. Сей погляд так і говорив:

— Я голодний!

— Ні, ні, не давай йому нічого! — почав кричати Лука, кидаючися на своїй постелі і накидаючи матері свої ненависні примхи. — Нічого! Випхни його надвір!

Данило звісив свою велику голову на груди; він тряся, його очі зайшли слізьми. І коли мачуха взяла його рукою за плече і попхнула його до дверей, він розплакався а дав себе вивести. Потім він почув, як замкнено двері, і стояв на східцях ридаючи. Се було надсильне, ненастанне хлипання.

Лука мовив матері з лютим жестом:

— Чуєш його? Се він навмисно чинить, щоб я дістав нападу хороби.

Братній плач тривав довго, перериваний від часу до часу дивним хрипінням, сумним, мов харчання в'ючної худоби, що здихає під тягарем.

— Але слухай же! Живо! Скинь його зі сходів!

Жінка схопилася підскоком, вибігла за двері і підняла на німого свої тверді руки, привичні до бійки і до збиткування. Лука, підпершися ліктями, повторяв:

— Іще! Іще!

Під ударами Данило замовк. Він вийшов на вулицю, душачи в собі плач. Він був дуже голоден; отсе вже два дні він не їв майже нічого. У нього ледве було стільки сили, щоб тягати милиці.

Надійшла купа вуличників; вони бігали, пускаючи паперового орла, що піднімався вгору, то падав, запорюючи землю своїм дзьобом. Один із них штовхнув Данила, кричачи:

— Гей ти, кулясе!

Інші реготалися.

— Ану бігай, ти, побігущий!

Ще инші, натякаючи на його велику голову, запитували його на кпини:

— По чому фунт мізку, гей, кривоногий!

А один, ще злосливіший, вирвав йому одну милицю, кинув на землю, а сам драла. Німий захитався, потім ледве-не-ледве підняв свою милицю і поволікся далі. Крики і сміхи вуличників віддалилися на берег ріки. Орел, подібний до якогось птаха з казкового краю, піднімався під ро-

жеве, лагідне небо. На березі купи вояків співали хором. Се була гарна пора, швидко по Велицідні.

Данило чув, як голод скручує його нутро, і сказав сам де себе:

— Піду просити милостині.

Склепик пекаря наповнював весняне повітря приємним запахом свіжого хліба. Прийшов чоловік, весь у білому, несучи на голові довгу дошку, де рядком накладено було багато золотистих хлібів, що ще парували. За чоловіком ішли два пси, з мордами, піднятими вгору, і махали хвостами.

Данилові здавалося, що ось-ось упаде й зомліє. Він мовив сам до себе:

— Мушу просити милостині, а то вмру з голоду.

Сумерк западав помалу. Прозірчасте небо ціле засіяне було орлами, що похитувалися та спадали на землю. Дзвони напоювали повітря глибоким, ненастанним гуком та дзенькотом.

Данило мовив сам собі:

— Піду і стану при дверях церкви.

І він поволікся до церкви.

Церква була отворена. В її глибині вівтар, освітлений маленькими, тремтючими огниками, виглядав, як купа зірок. Із дверей випливав легенький запах кадила і живиці. Хвилями органи викидали великий сніп звуків.

Данило почув нараз, як сльози наново тиснуться йому до очей, і цілим своїм серцем він вимовив отсю гарячу молитву:

— О Господи, о мій Боже, порятуй мене!

Органи видали акорд, від якого стовпи затремтіли, мов інструменти; потім полилися спокійні, ясні ноти. Залунав голос співаків. Побожні чоловіки й жінки по двоє або по троє входили одинокими дверима. Данило ще не зважувався простягати руку.

Обік нього один жебрак почав жебоніти:

— Душечко милостива, а подайте Христа ради!

Німого взяло обридження.

Він побачив, як його мачуха входила до церкви, вся закотурмана чорним плащем. І він подумав:

— А що, якби я побіг додому, поки мами нема?

Голодова мука була така сильна, що він не ждав довше. Летів на своїх кулях в погоні за хлібом. По дорозі якась бабуся крикнула йому, сміючись:

— Агов, калічко, чи хочеш здобути першу нагороду в перегонах?

За кілька хвиль він прибіг додому, задиханий, тремтячи. Без стуку вилабудався горі сходами, з надзвичайною обережністю. Навпомацки вишукав ключ у щілині муру, де мачуха звичайно ховала його, виходячи з дому. Знайшов його, та заким відмикати, заглянув крізь шпару в одвірку. Лука на постелі, бачилось, спав.

Данило думав:

— Коби то я міг узяти хліб і не збудити його!

І він легесенько-легесенько повернув ключем, запираючи дух у собі, боячись збудити свого брата голосним биттям власного серця. Те биття серця, здавалось йому, наповняє весь дім оглушаючим стукотом.

— А як він збудиться? — думав Данило, трясучися всім тілом, коли почув, що двері відчиняються.

Але голод додав йому відваги. Він увійшов, ставлячи милиці дуже обережно і не зводячи очей із брата.

— А що, як він прокинеться?

Брат, лежачи горілиць, у сні важко дихав. Від часу до часу з його уст виходив неначе легкий свист. Одинока свічка, засвічена на столі, кидала на мур широкі, рухливі тіні.

Добравшися близько до скрині, Данило зупинився, щоб перебороти свою тривогу. Ще раз зиркнув на сонного; потім, держачи обі свої кулі під пахами, силкувався підняти віко. Скриня глухо заскрипіла. Лука прокинувся, відімкнув очі. Він побачив, що робить його брат, і почав кричати на нього, махаючи руками, мов біснуватий:

— Га-га! Злодій! Злодій! Рятуйте!

Але його лютість душила його. І поки брат, скулений над скринею, осліплений видом живности, шукав одною тремтячою рукою кусника хліба, він зіскочив з постелі на землю і кинувся на нього, щоб не дати йому взяти нічого.

— Злодій! Злодій! — кричав він без тями.

Мов скажений, він затріснув важке віко Данилові на карк. Сей затрепався розпучливо, подібний до звірини, зловленої в ступицю. Але Лука тиснув добре проти зусилля

зловленого; він стратив усяку свідомість того, що робив; він тиснув усім своїм тягарем, немов бажав відсікти братові голову. Віко тріщало, втискалося в живе м'ясо карку, розривало шийні комірки, роздавлювало жили і нерви, так що вкінці безвладне тіло звисло зо скрині, тіло, що не давало вже ніякого знаку життя.

Тоді, бачачи вбитого каліку, братовбийця почув у душі дикий переполох.

Два чи три рази, похитуючись, він пройшов здовж покою, що від миготання свічки заповнювався страховищами, потім ухопив рукою покривало, натягнув його геть на себе, обвинувся ним від ніг до голови, закрив собі навіть лице і скулився на ліжку. Серед тиші його зуби скреготали, мов пильник по залізі.

З НІДЕРЛАНДСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

МУЛЬТАТУЛІ

ІЗ ОПОВІДАНЬ

ПРО ПРИТЧУ

Я знав одну модистку, що мала ненатуральну дитину. Кажу «ненатуральну» задля чести тої модистки, що була заміжня. Зараз скажу вам також ім'я батька.

Добра жіночка дуже любила свою дитину і одягала її, як уміла найгарніше. Тут стяжечка, там стяжечка. Раз простенько, потім знов різнобарвно. Не було більшої розкоші для матері, як займатися пристроюванням дитинки.

І хоч дехто инколи міг сказати: ся краска занадто червона, або занадто жовта, або занадто млява... сей брижик занадто широкий, сей серпанок занадто густий... хоч дехто міг нарікати на брак смаку або зручности... то нікому і в думці не було винуватити матір у браку любови до дитинки.

Ся мати звалася Притча.

А батько звався Поет.

А дитина, яку мати так любила пристроювати, звалася Правда.

Раз показала мати свою дитину і питала очима:

— Як тобі подобається моя дитина, мій скарб, моє все? Глянь лише на сей колір!

— Еге, жовтий колір гарний.

— Жовтий!.. Се личко жовте? Але ж воно рожеве! Жовте?

— Я говорив про кафтаничок.

І знов вона показала свою дитину і питала очима:

— Як тобі подобається моя дитина, мій скарб, моє все? Чудова, не правда? Глянь, яке біле... і яке червоне... і яке... мов мармур...

— Забагато крохмалю.
— Забагато крохмалю в рученьках моєї дитини?
— Я говорив про сорочечку.

І знов дбайлива мати показала свою дитину і питала очима:

— Як тобі подобається моя дитина, мій скарб, моє все? Глянь на отсі форми... се заокруглення... сі лінії!

— Закороткий станик.

— Закороткий станик у моєї дитини?

— Я говорив про одежинку.

Тоді мати розсердилася. Засмутило її, що ніхто не бачив дитини. Вона радо строїла своє кохання, але се боліло її, що за строєм н і х т о н е б а ч и в дитини.

Біль робить несправедливим. Притча нагнівалася на Поета, хоч сей був не винен. Вона розвелася з ним і придбала назад своє дівоче ім'я Амелея[1]. Вона поскидала з дитини всі фальшиві строї, що відвертали увагу від неї. Потім показувала різним людям свою дитину і питала очима:

— Як тобі подобається моя дитина, мій скарб, моє все?

Один із многих сказав:

— Неприлична.

А инші не сказали нічого, вони не зрозуміли матері і не бачили дитини. Се затурбувало Амелею. Вона поєдналася з Поетом, що пристав на се з дорогої душі. Вона знов назвалася Притчею і одягла свою дитину, як уперед.

— Ах, — мовила вона, — нехай бачать хоч одежинку і отсі гарненькі стяжечки та вирізочки! Може, нарешті зверне хтось увагу й на мою дитину і побачить, що вона краща від одежі.

---

[1] По-грецьки: безжурність, байдужість, дослівно: неприкритість. — [*Іван Франко*].

ГАЛАПАСИ

Була зима. На великім озері забавлялося багато народу біганням на лижвах. Лід стояв на однаковій рівні з гостинцем. Досить було зробити крок.

Але між гостинцем і ледом був прорубаний широкий і глибокий рівчак, якого я не бачив день перед тим, а через рівчак був перекинений місток. А на містку сидів чоловік, той сам, що зробив сей місток «задля рівчака», як сам казав. І хто переходив містком, платив йому цента. Та деякі шептали:

— Він сам зробив рівчак, щоб могти поставити на ньому місток.

Чи ж се не скандал, що винайдено способи, щоб «толкування закону» зробити зисковним «фахом»?

Наша суспільність усюди поперекроювана такими рівчаками і переважно тільки на те, щоб дати удержання тому, що «сидить на містку».

Що було би з учительства, коли б ми писали попросту так, як говорить освічений чоловік?

Що було би з вояків, коли б ми зрозуміли, що найменший народ сильніший від найбільшої армії?

Що було би з адвокатів, коли б ми мали законодавців, здібних висловити ясно свої думки?

Що було би зі священиків, коли б ми зрозуміли, що кождий повинен шукати своєї релігії у власнім серці?

І нарешті, що було би з моралістів, коли б ми вміли віднаходити мораль у самій природі?

Ах, скільки ж то людей непродуктивно сидить на містках!

НАЛИСНИКИ З САЛОМ

Один чоловік лежав хорий. Він був дуже хорий, смертельно хорий, уже майже небіжчик. Коли лікар не мав уже для нього ніякої ради, оповіла йому жінка недужого, що той майже небіжчик за своїх здорових часів дуже любив налисники з салом, і сказала:

— Ах, пане доктор, якби я тепер спекла йому такі налисники?

— Дайте йому налисників із салом! — промовив лікар.

І жінка побігла до кухні... І подала чоловікові налисники. І він їв... Чи йому полегшало від них, не знаю.

А коли тепер говорять, що маємо одержати загальне голосування, то нехай і так буде. Бо й справді: хіба ж налисники з салом можуть бути такі шкідливі для хорого, що й так не має надії видужати?

КОНФЕСІЇ

Один батько мусив на хвилю вийти з дому. Щоб випробувати догадливість своїх дітей, велів їм угадувати, що він робить у часі своєї неприсутности. Один хлопчик, що мав синю блюзку, сказав:

— Знаю вже! Тато пішов до кравця, щоб замовити собі синю блюзу.

Другий хлопчик, що дуже любив солодощі, розізлився сильно на Синьоблюзника, як можна бути таким дурним і вірити, що батько буде носити таку саму синю блюзу, як він.

— Я ліпше знаю, — мовив він. — Тато їсть солодкий торт із сиропом.

Третій хлопчик, що сидів у темнім кутику і щипав кота за хвіст, вилаяв Тортоїда, як можна бути таким дурним і думати, що тато їсть те саме, що й він.

— Я ліпше знаю, — мовив хлопчик. — Тато пішов різати вола.

Четвертий хлопчик, дуже напасливий, наторгав Котощипа за волосся за те, що він міг бути таким дурним і вірити, що батько буде різати вола.

— Я ліпше знаю, — мовив він. — Батько пішов до сусіда Петерзена, щоб надавати йому позаушників.

Останній хлопчик доглядав хору пташинку, що мала зламану ніжку, і се так займало його, що зовсім не мав часу думати про загадку.

І коли батько вернув додому, показалося, що ані Синьоблюзник, ані Тортоїд, ані Котощип, ані Волосодер не вгадали. Але останній хлопчик не вмів сказати нічого.

— Справді... не знаю, — мовив Пташингляд. — О, глянь лише, вона піднімається і глядить на нас такими вдячними очима!..

— Справді, — сказав батько, — так дійсно гляділа та бідна вдова, якій я ходив подати поміч.

Жадне з дітей не вгадало. Але Пташингляд був найближчий правди, хоч і не пускався в догади.

ПРОВИДІННЯ

На високій вежі стояла мати з дитиною. Дитина випала їй із рук.

В тій самій хвилі впав також инший предмет. Він мав такий самий об'єм, як дитина. Таку саму вагу, як дитина. Притягання землі, опір повітря... все, що мало вплив на спадання, ділало однаково на сей предмет і на дитину.

Тільки що дитина була ж и в а і мала матір, котра почала рвати на собі волосся з розпуки.

Про инший предмет було зовсім байдуже.

— О Боже, о Боже, моя люба дитина! — верещала мати. — О Боже, рятуй мою дитину!

За инший предмет не молився ніхто.

І оба падучі тіла з шумом летіли вниз, одно обік одного.

А природа — се було ще перед Ньютоном*... та вона знала докладно, як мусить уладити упадок — природа робила своє. Вона преспокійно обчислила квадрати мас і віддалення, постаралася о опір внизу, де повітря менше густе, відшибнула опір від скорости...

Ще раз крикнула мати:

— О Боже, моя дитина!

Дитина впала на землю і розбилася. Мати, що надармо кликала Бога, вмерла. Батько дитини збожеволів і т. д.

Але мішок із корками, чи шинка, чи що там собі було, що рівночасно з дитиною впало з вежі, лишилося мішком із корками чи шинкою і виглядало так, як коли б нічогісінько не сталося.

А прецінь за тими корками не молився ніхто.

І так воно «добре»? Певно, певно! Найменша зміна, найменше відступлення наробило б лиха безмірно більшого, ніж смерть одної дитини.

Я розповідаю сю історію не на те, щоб пуститися в міркування про природу, але на те, щоб дати до зрозуміння, що просьби і молитви не поможуть нічого і коли хто з дитиною стоїть на вежі, то мусить добре держати її.

Бо — і за те також дбає природа — коли чинимо се, то дитина не впаде. Тут природа так само певна, як і в приложенні Ньютонових законів — властиво, її власних законів, яких невеличку частину дослідив Ньютон, хоч вони й перед тим дійствували безпохибно від незатямних часів.

МАТВІЯ, ГЛ. XIX

Ось вам той новий варіянт одної глави Матвієвого євангелія, свіжо віднайдений у папірусах. Раджу вам порівняти його зі старим текстом і поміркувати, котрий кращий.

10. Тоді мовили ученики до нього: «Коли так стоять діла між мужчиною і жінкою, то не добре їм дружитися».

11. А він мовив до них: «Амінь, говорю вам, добре є для мужчини одружитися, щоб його душа була цілою і щоб він стався ч о л о в і к о м.

12. І для жінки добре одружитися, щоб її душа зробилась повною і щоб вона була ч о л о в і к о м.

13. Бо Господь не спочив, сотворивши мужчину. І не сотворив жінку саму без мужчини. Але сотворив мужчину і жінку, щоб чоловік був повний.

14. Коли в кого є права рука, а нема лівої, то він не повний. А хто має ліву руку, а не має правої, той також не повний. Бо чоловікові дана права рука і ліва рука, щоб був повний.

15. І нехай права рука не каже: "Чого хочеш, лівице, я властива рука!" Ані нехай ліва рука не каже до правої: "Чого тобі, я властива рука!" Бо тільки р а з о м вони повні. Так само мужчина й жінка.

16. Права рука защіпає пояс, що є потрібний. А ліва несе збан із водою, що також є на потребу. Хто згубить пояс і заховані в ньому гроші, той не може жити. І хто не несе з собою збана з водою, згине від спраги. Так само мужчина й жінка.

17. Ви чули, як було сказано: "Будуть двоє во плоть єдину". Чи ж розпусники і чужоложники не чинять так само? Де ж тут ваше подружжя?

18. Ви чули, як було сказано: "Плоть із моєї плоти, кість із моєї кости..." Чи ж і звірі польові не чинять так само? Де ж тут ваше подружжя?

19. І як Бог ваш — Бог правди, так правду кажу вам, ти, мужчино, і ти, жінко: дружіться по правді, щоб не плодили брехню.

20. І як Бог ваш — Бог духу, так правду кажу вам, ти, мужчино, і ти, жінко: дружіться духом, щоб щенята польових звірів не казали до вашого плоду: ми рівня з вами.

21. І як Бог ваш — Бог любови, так правду кажу вам, ти, мужчино, і ти, жінко: дружіться по любові, щоб плодили дітей, початих у любові.

22. Ти, мужчино, не зошнуровуй у храмі своїх уст на подобу рабинів, немовби ти смакував солодке вино, і не говори до своєї жінки, немовби в тебе була гірчиця на язиці.

23. Хто премудро говорить у храмі і по-дурному промовляє до своєї жінки, сей злодій.

24. Хто кликав тебе до храму? Ти прийшов некликаний. Але своїй жінці ти присяг любов. І для того вона завірила тобі і притулила тебе до свойого лона.

25. А ти, жінко, не зневажай свойого мужа, мовлячи до нього: "Пане!" Бо, понижуючи себе, ти понижуєш його, бо він о д н о з тобою. Підійми, що можеш, із його стежки, щоб він не пошпотався.

26. Та я говорю тобі се, не як коли б ти була невольниця, але щоб ти й сама не впала там, де він пошпотався. Бо ви обоє — одно.

27. Жінка одвічальна перед мужем, а муж — перед жінкою, бо вони обоє — одно.

28. Хто своїй жінці дасть пшениці, щоб спекла паляницю, їсть ту паляницю. Жінка не обов'язана дякувати йому. Чи ж брат не робить так само? Де ж ваше п о д р у ж ж я?

29. Жінка, що пече паляницю, щоб нагодувати чоловіка, їсть і сама ту паляницю. Муж не обов'язаний дякувати їй. Чи ж сестра не чинить так само? Де ж ваше п о д р у ж ж я?

30. Але коли хто бачить зірку, нехай скаже своїй коханій: "Глянь на зірку і радуйся зо мною!" І жінка, якій трафилася радість, нехай поділить її із мужем. Се його власність, і вона не стратить нічого через поділ. І коли чоловіка давить грижа, нехай поділить її зі своєю жінкою, щоб вона не питала: "Хіба я не нижче твойого чуття?"

31. Коли вона сумна, нехай і він сумує, щоб вона не боялася бути нижчою від його смутку і не лякалася брати участь у кождій радості.

32. І коли муж почує, саддукеї навернулися на віру в воскресення, нехай скаже се своїй жінці, щоб вона не заснула під куделею.

33. А коли жінці в її куделі урветься нитка, нехай скаже се своєму чоловікові, щоб він не думав, що через свою книжну премудрість він щось більше, ніж вона.

34. Чи ж не увільнила Юдита* своєю відвагою весь народ Ізраїля? Було тоді чимало мужів у Єрусалимі і сиділи дома, а вона пішла під шатро воєводи.

35. І чи Дебора* не судила ізраїльський народ, і чи не було порядку тоді, як вона судила?

36. І коли муж побачить щирого фарисея, нехай скаже се своїй жінці, щоб і вона радувалася з ним, коли здужає йняти сьому віри.

37. І коли книжники обплутають його скрутними питаннями, нехай він послухає своєї жінки, що вона скаже. Може, вона, прядучи, надумала відповідь, заким іще чула питання».

38. І мовили ученики: «Господи, як же се? Жінкам заборонено досліджувати Письмо Святе, то як же їй розчовпувати скрутні питання?»

39. І мовив він: «Із Письма вчимося задавати скрутні питання, але при пряденні не одна відповідь приходить на ум».

40. І знов запитали ученики і сказали: «Равві, була собі жінка, а її муж навчав у храмі. І він прийшов додому і мовив: "Там говорили про королівство Мелхіседекове*". А вона запитала: "Хто був Мелхіседек?"

І він мовив: "Ми були в неволі в Єгипті". А вона відповіла: "Я ніколи не була в Єгипті".

І він мовив: "Питали там, чи вищий Ілія*, чи Мойсей?" А вона сказала: "Я не знаю ніякого Ілії".

І він мовив: “У храмі тепер повно новаторів, що розрізняють у чоловіці тіло й душу”. А вона відповіла: “Се щось недовідоме для мене. Я не хочу бути розрізнена. Я пряду”.

Так ось бачиш, равві, прядучи, вона так і не знала нічого ані про Мелхіседека, ані про свою душу. Господи, як же се?»

41. Але він відійшов недалічко і побачив ріллю: ґрунт її був добрий, але на ній не хвилювалось жито, хоч була пора жнив.

42. І він узяв палицю і застукав до дверей чоловіка, що його була рілля. І чоловік обізвався: «Чого стукаєш до моїх дверей?»

43. І він мовив: «Виходь і жни! Чи ж колосся не налилось і не проситься під серп? Чому не збираєш із своєї ріллі?»

44. А ученики мовили: «Господи, він не сіяв».

45. І він відповів і мовив: «Амінь, амінь, говорю вам: хто не сіє в пору сівби, той і не жатиме в пору жнив. Мало є ріллі неплодючої, але багато рільників лінивих».

46. І він ще раз застукав до дверей чоловіка, що не сіяв. Але ученики не розуміли його.

ІЗ «ІДЕЙ»

Приповідки містять мудрість народів. Он що! Чому ж професори не укладають приповідок?

Їздець упав із коня. І відтоді кождий, хто впав із коня, почав називати себе їздцем.

Часто трафляється, що не бачимо якоїсь речі тому, бо вона занадто велика.

— Бачиш, сину, як мудро устроїло все Провидіння! Пташка складає яйця до гнізда. Писклята виклюються в пору, коли буде багато мушок і черв'ячків, що служать їм поживою. Тоді вони співатимуть хвалу Творцеві, що обсипає добродійствами всі свої твори...

— Чи й черв'ячки співатимуть, татку?

Нема нічого поетичнішого над правду. Хто в ній не знаходить поезії, той усе буде мізерненьким поетом, не причасним до неї.

Мешканці краю бувають свобідні або несвобідні не через з а к о н. Міру свободи означають їх о б и ч а ї.

Недавно бачив я в Брюкселі на вулиці жінку, що ледве-не-ледве провадила додому свого п'яного чоловіка. Се була нелегка справа, бо чоловік виписував страшенні «мисліте», а жінка була слабка. Але, як то жінки привикли, вона якось давала собі раду. Коли чоловік упав, вона піднімала його на ноги і добирала способу, щоб потягти його знов кілька кроків наперед.

Якась милосердна душа предложила їй завести пацієнта до її помешкання, нехай виспиться.

— Ах, мій Боже, неможливо! Сьогодні вибори!

Той чоловік ішов до голосования!

ІЗ ШВЕДСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ВЕРНЕР фон ГЕЙДЕНСТАМ

ШВЕДИ НА УКРАЇНІ

Оповідання

[Передмова]

Видана в 1897 році книжка оповідань молодого шведського писателя Вернера фон Гайденштама «Карло XII і його вояки» звернула на себе увагу широкої громади не тільки в Швеції, але й геть поза її границями. Брандес* повитав сю книжку з великим запалом, бачачи в ній не більше і не менше як першу шведську національну епопею, хоч вона й написана в формі дванадцятьох довших і коротших новел. Прочитавши Гайденштамову книжку, ми можемо сказати, що хоча в осуді Брандеса багато пересади, то проте ті оповідання варті уваги як проби сполучення історичного жанру з новочасним малюнком психологічних тонкостей та аномалій. Гайденштам оповідає вельми живо, характеризує двома-трьома вельми вдатними рисами і, очевидячки, бажав у своїй книзі дати радше причинок до психології шведської нації, ніж широкий історичний малюнок.

Зміст Гайденштамової книжки — доля шведського народу в часі панування Карла XII*. Очевидно, для нас найцікавіші ті оповідання, де змальовано побут і пригоди шведів на Україні в р. 1707—1708. Їх шість, і вони йдуть одно за одним ось у якім порядку: «Мазепа і його посланець», «П'ятдесят літ пізніше», «Укріплений дім», «Чиста біла сорочка», «Полтава», «Гляди, отсе мої діти!» Ми бажали би подати їх усі в перекладі на нашу мову, та поки що подаємо два найкоротші і то, власне, такі, в котрих майже не видно хиб автора — за малої знайомости з краєм і народом, серед якого рушаються і терплять його улюблені шведи, а де добрі прикмети авторові проявляються в повній силі.

І[ван] Ф[ранко].

У кавалериста Бенґта Ґетінґа пробито груди козацьким списом. Товариші поклали його на купі хворосту в ліску, де пастор Рабеніус подав йому причастя. Було се на ледянім полі перед мурами Веприка. Свистів вітер із півночі і рвав сухе листя з чагарника.

— Господь з тобою! — шептав Рабеніус по-батьківськи стиха. — Чи готов ти, скінчивши свою денну працю, іти на вічний спочинок?

Бенґт Ґетінґ лежав з затисненими кулаками, підпливаючи кров'ю. Суворі очі були широко витріщені, а вперте і костисте лице від сонця і морозу було покрите такою грубою шкурою, що синювата смертельна блідість проступала тільки над устами.

— Ні, — відповів він.

— Се я перший раз чую слово з твоїх уст, Бенґте Ґетінґ.

Смертельно ранений ще міцніше затиснув кулаки і загриз уста, що проти його волі відчинялися і випускали слова.

— Адже ж раз, — мовив він звільна, — буде, чень, і найнужденнішому, найзапеклішому воякові позволено промовити.

Підпираючися ліктем, він піднявся трохи вгору і видав з себе такий страшенний крик болю, що Рабеніус не знав, чи се було терпіння душі чи тіла.

Він поставив чашу на землю і накрив її платком, щоби вітер не накидав листя до горілки.

— І я, — простогнав він, зціпивши руки на чолі, — я, слуга Христів, мушу день поза день, від рана до вечора дивитися на таке!

З-поміж корчів протискалися з усіх боків вояки, щоби побачити раненого і почути його слова, та їх капітан розбурчався гнівно і з добутою шпадою заступив їм дорогу.

— Зав'яжіть сьому нездарі хусткою рот! — крикнув він. — Він усе був найупертіший вояк в цілім батальйоні. Я ж не є гірший нелюд від инших, але мушу сповнювати свій обов'язок і маю купу нових та невимуштруваних людей, що прийшли сюди з Левенгауптом. Своїм стогнанням він переполошив їх, і вони не хочуть іти наперед... Чому не слухаєте? Я тут маю розказувати!

Рабеніус підійшов о крок до нього; до його білої кучерявої перуки начіплявся цілий вінок сухого листя.

— Капітане, — мовив він, — при вмираючім розказує тільки один слуга Божий, та він у своїй покорі віддає коменду самому вмираючому. Три роки видав я Бенґта Ґетінґа, як марширував у ряді, але досі я ще не чув, щоб він говорив з ким-небудь. Тепер, на порозі до Божого трибуналу, ніхто на світі не сміє наказати йому мовчати довше.

— А з ким же ж мав я говорити? — гірко промовив Бенґт, підпливаючи кров'ю. — Мій язик немов приріс до гортанки, немов одубів. Не раз минало кілька неділь, а я не промовив ані слова. Ніхто ніколи не питав мене ні про що. Тільки ухо мусило бути на сторожі, щоб не пропустити жадного наказу. А наказ був усе один: іди та й іди! Через болота, по снігах! На се не було що відповідати.

Рабеніус припав на коліна і м'яко взяв його руку в свої долоні.

— Але тепер говори, Бенґте Ґетінґ. Скажи, все скажи, ось усі зібралися і хочуть тебе слухати. Ти один між усіма нами маєш право висказувати все свобідно. Чи є в тебе дома жінка або стара мати, щоб я подав їй звістку про тебе?

— Моя мати морила мене голодом і вислала мене до війська. Жодна жіноча душа ніколи не казала мені нічого, хіба одно: «Геть мені з дороги, Бенґте Ґетінґ! Іди геть, іди! Чого тобі треба?»

— То, може, є в тебе щось на серці, чого тобі жаль?

— Мені жаль, що я дитиною не скочив до ставка. І жаль мені, що коли ти в неділю стояв перед полком і напоминав нас іти терпливо далі і все далі, я не кинувся на тебе і ударами кольби не вбив тебе на місці. Ні, ти хочеш знати, що мене тривожить? Чи ти ніколи не чув, що розповідають чури і форпости, як вони при місячнім світлі бачать позад війська купи своїх позастрілюваних товаришів, як вони повзуть, скачуть на покалічених ногах і кричать: «Поздоровте мою маму дома!» Вони се називають: чорний батальйон. І я тепер мушу йти до чорного батальйону. Та найгірше те, що мене закопають в отсій подертій одежі, в отсій кровавій сорочці. Ось що мене мучить! Простий кавалерист не жадає такого похорону, як мав покійний генерал Лівен, але мені пригадуються товариші, що впали при

Дорфніках: кождому з них велів король дати пару дошок на домовину і чисту білу сорочку. Чим же вони так много ліпші від мене? Тепер, в нещасних роках, як упадеш, так тебе й закопують. Так глибоко я застряг в нужді, що одного-однісінького завиджу иншим — чистої білої сорочки.

— Мій бідний друже, — відповів стиха Рабеніус. — В чорнім батальйоні — коли вже так конче хочеш в нього вірити — будеш мати велике товариство. Ґільденштольпе і Шперлінґ, і полковник Мернер лежать уже застрілені на полі. А не тямиш про тисячу инших? Не тямиш про людяного полковника Ватранґа, що під'їхав був до нашого полку і кождому воякові дав по яблуку? Він лежить тепер побіч королівських трабантів і инших товаришів під гостинцем коло Головцина. А не тямиш мого попередника Миколи Уппендіха, могучого проповідника Божих слів, що поляг у священничих ризах під Калішем? Над його трупом виросла трава і завіяло сніговійницею, і ніхто не може ногою вказати те місце, де він спочиває.

Рабеніус похилився ще нижче і доторкався його чола і рук.

— За десять, найдалі за п'ятнадцять мінут ти перестанеш жити. Може, в тих мінутах ти можеш направити те, що занедбав через минувші три роки, коли тільки покористуєшся ними як слід. Ти вже не нам рівня. Чи не бачиш, що твій душпастир клячить перед тобою з відкритою головою? Промов тепер і вискажи своє останнє бажання, ні, свій розказ. Тільки одно поміркуй! Через тебе полк розсипався, а тим часом инші штурмують з честю наперед або пнуться вже по драбинах на мури. Молодшим хлопцям ти завдав страху своєю раною і своїм стогнанням, і тільки ти один можеш се направити. Тепер вони слухають тебе і тільки ти один маєш власть спонукати їх, щоб ішли на ворога. Подумай, що твої остатні слова будуть довго гомоніти і їх, може, колись повторятимуть дома ті, що сидять на припічках і печуть яблука.

Бенґт Ґетінґ лежав без руху, а його очі затуманилися задумою. Потім він звільна підняв рамена, немов хотів скрикнути, але тільки прошептав:

— Господи, поможи мені довершити ще й сього!

Він дав знак, що вже може лиш шепотом говорити, і Рабеніус притулив своє лице до його лиця, щоби чути його слова. Потім кивнув воякам, але його голос тремтів так, що його ледве могли зрозуміти.

— Тепер Бенґт Ґетінґ сказав своє слово, — мовив він. — Останнє його бажання таке, щоб ви взяли його поміж себе на мушкет і вели його з собою на його давнє місце в ряді, де він, уперто мовчачи, марширував день за днем, рік за роком.

Вдарено в тарабани, і при військовій музиці, з лицем, притуленим до плеча одного вояка, понесли Бенґта Ґетінґа крок за кроком на побоєвище, далі наперед, проти ворога. Довкола нього йшов увесь полк, а за ним ішов Рабеніус з відкритою головою і навіть не бачив, що він уже був мертвий.

— Вже я подбаю, — шептав він, — щоб ти дістав чисту білу сорочку. Знаєш, король ставить себе самого не вище від найпростішого вояка і сам для себе не бажає нічого иншого по смерті.

ГЛЯДИ, ОТСЕ МОЇ ДІТИ!

Капрал Андерс Ґраберґ стояв зі своєю похідною фляжкою на Сураценському степу. Довкола нього проходили остатні громади втікачів — шведів і запорожців, не йшли, а волоклися, а на возах лежали ранені під Полтавою*. Цілу ніч і цілий ранок терпів Андерс спрагу, щоб остатні краплі води заховати на найкрайнішу потребу. Тепер його мука була попросту нестерпна, і він підняв фляжку до уст, та в тій хвилі опустив її знов.

— Мій Боже, мій Боже! — пробубонів він. — Чому ж я маю пити сам, коли других палить спрага? Ти провів нас через пустиню, щоб міг колись сказати: «З ваших убогих сніговищ випровадив я вас, з мушкетами на раменах, у широкий світ, щоб вас поробити героями і переможцями. Та коли я прочитав у ваших серцях і побачив, що ви лишилися чисті, що ви мої діти, тоді порвав я на шматочки вашу одежу і дав вам кулі під пахи і дерев'янки замість ніг, щоб ви не лакомилися на панування між людьми, а тільки, щоб ви ввійшли між моїх святих. Таку велику силу дарував я вам».

Андерс Ґраберґ стояв іще хвилину з фляжкою в руці. Потім підійшов до короля, що між сінниками лежав на возі, палений гарячкою*, і подав йому фляжку. Королеві прилипав язик до піднебіння зі спраги, його уста потріскали і заходили кров'ю, коли їх роздіймав. Та проте він прошептав:

— Ні, ні, дай ту воду раненим! Я недавно випив повний кухоль.

Андерс Ґраберґ знав дуже добре, що король не пив води. Він був один-однісінький, що подумав про завтрашній день і начер води в фляжку, а на обширі багатьох миль вони не надибали ні ставу, ні криниці. Та коли тепер він відвернувся від воза, знов налягла на нього неміч і спокуса — випити. Він привісив собі фляжку при боці і йшов далі, не давши її раненим. Він натискав рукою цинову покришку, боровся з собою, та кождий раз, коли підносив фляжку до уст, опускав її знов і не відважувався угасити свою спрагу.

— Може, — думалось йому, — зможу освіжитися з спокійним серцем, коли упокорюся де в чому вперед.

В полудня, коли сонце пряжило найдужче, побачив він сивоголового підофіцера, що марширував майже голий, з незав'язаними ранами на плечах. Він розірвав свою сорочку на шматки і завинув йому рани, та коли знов доторкнувся до фляжки рукою, сумління почало гризти його наново. Він побачив хорого чуру, що босий, з кровавими ногами, кульгаючи волікся далі, і дав йому свої чоботи. Та коли все-таки йому не вдавалося з чистим сумлінням проковтнути трохи води серед тої купи спраглих, його опанувала гіркість і лютість. З прокляттям і наругою він показав рукою на здорові бочки, повні золота і срібла, що їх з брязкотом везено на двох возах. З них не можна було тепер для тих нещасних уцідити навіть ложки затхлої багнистої води.

— Бийте коней! — крикнув він. — Бийте, поганяйте, щоб бочки не лишилися! Бийте й погоничів!

Вояки не відповіли нічого, бо тепер він показав знов свою правдиву вдачу: так грубо і різко звик він був кричати, коли давніше, за кращих часів, марширував наперед компанії. Вони й не догадувалися, що він майже сам не знав, що говорить. Та зараз по тім він знов звісив голову і шептав сам про себе:

— І чи ж то конче потрібно, щоб я жертвував, власне, те однісіньке, що для мене має вартість? Га-га! В такім разі поперевертаймо онті бочки з грішми в бур'ян і не доторкаймося до них ніколи більше! Мій Боже, мій Боже! Колись коло Веприка я чув, як кавалерист Бенґт Ґетінґ із завистю говорив про тих поляглих, що їм дали кождому чисту білу сорочку. Таких гордих бажань у мене нема! Я ж так мало бажаю... Ах, мені хочеться тільки одного — не лишитися позаду своїх серед степу! Тільки одного — щоб мене положили в землю, щоби надо мною була земля і трава... і пару слів у списі. А то тепер там стоятиме: Андерс Ґраберґ, а що з ним сталося — не звісно.

Смерком похід зупинився, щоб похоронити тих, що померли за дня. Кілька запорожців позастромлювали вже заступи в землю. Між різкою степовою травою росло кілька низеньких черешневих корчів. Офіцери і вояки кинулися рвати черешні і ділилися ними, немов платою, яка їм дісталася з рук самого Бога. Тоді Андерс Ґраберґ крадькома зайшов за корч, щоб інші не бачили, як він питиме воду. Та в тій хвилі трубачі почали трубити на знак, що на краю обрію знов показалася московська погоня, мов чорний вал на найдальших окрайчиках спаленої пустині.

Андерс Ґраберґ відчинив цинову покришку своєї фляжки, та чим довше вдихав у себе вогкі пахощі, тим сильніше починало битися його серце. В тій хвилі в найближчім возі піднявся близький смерти дозорець Бер'є Кеве і впер в нього свої очі.

Андерс Ґраберґ силкувався видержати той німий погляд, та не міг, і знов рука з фляжкою опустилася від уст.

— Блаженні алчущі і жаждущі правди, — пробубонів він.

Немов слуга Божий, що подає остатню тайну, так в простягненій наперед себе руці поніс фляжку з водою і притулив її до уст дозорця, і конаючий випив воду до остатньої краплини.

Андерс Ґраберґ держався за васаг воза, та коли віз покотився далі наперед, його рука впала безвладно, і він звалився з ніг і впав зомлілий у траву.

— На возах нема для мене місця, — промовив і вхопив рукою один заступ. — Хоч мені ще ледве тридцять літ, та я

такий безсильний, такий утомлений, немовби прожив дев'ятдесят. Та лишіть мені отсей заступ. Може, ще вистане моєї сили хоч настільки, щоби бодай сам я викопав собі яму і поклався на остатній спочинок. Вся моя тривога так любо заснула, і якийсь голос кличе мені до уха: «Гляди, отсе мої діти!»

І знов вояки рушили в похід обік возів, що брязкотіли наладованим у бочках золотом. Трубачі оберталися на сідлах позад себе. Стада бузьків пролітали в сумерку з розпростертими крилами понад потемнілим полем, а ген там, на степу, Андерс Ґраберґ усе ще стояв на колінах з заступом у руці.

Ніхто потому не довідався, що сталося з ним.

АВГУСТ СТРІНДБЕРГ

ГЕЙ ЖЕ, ДО СОНЦЯ![1]

Довгі три тижні вже не видно сонця в маленькім сільці Ґерзау* над озером Чотирьох кантонів*, від початку жовтня, відколи завіяв фен[2]. По заході сонця зробилося було зовсім тихо, і я спав до півночі, поки мене не збудив голос дзвонів і дивний шум, який швидко перейшов у рев бурі, що, перебігши через Альпи, кинулася на берег озера, а, здушена в його кітловині, виперлася в вулиці нашого села, почала торгати вивіски, термосити віконницями, потрясати ринвами, шаліти в конарах дерев та в чагарнику. Хвилі озера билися о набережні мури, бризкали піною через поруччя і плескалися біля човнів. Сипало піском до вікон, листя крутилося вируючи, медведі на коминах скрипіли і вищали, а хати тряслися. Я зирнув на Божий світ: у церкві світилося, і дзвони стогнали без упину, щоб збудити тих, хто ще не збудився досі, бо фен уважають тут так само небезпечним, як землетрус, не лише тому, що він і сам може валити доми, але, що гірше, може звалювати з гір скелі, а ми живемо власне у стіп такої гори, вона вправді має лише п'ятнадцять сот метрів заввишки, але її шпиль і кам'яні канти мають аж надто багато скельних відломків, дуже пригожих до бомбардації в великім стилі. По тригодиннім реві небезпека пройшла, а другого ранку сільська хроніка вміла зазначити лише одну пригоду: в Швіцу* кам'яна брила накотилася на мужицьку хату і урвала їй праву половину; жильці спали в лівій половині і не потерпіли ніякої шкоди.

---

[1] Із циклу «Швейцарських новел». — *[Іван Франко].*

[2] Теплий і вогкий вітер з-поза полонин. — *[Іван Франко].*

Та по тім теплім а сильнім вітрі залягла мряка над селом і над озером. Небо нависло хмарою, але дощ не йде, і сонце не показується. І се тягнеться три тижні, і хто зразу бачив усе в сірій барві, доходить нарешті до того, що все бачить на чорно. Альпейський крайобраз, що перед тим підносив чоловіка, стратив свою вдачу, відколи не можна бачити перед собою далі, як на сто метрів, сірих стін, і на серці робиться важко, мов у кліщах. Всі чужоземці забралися геть, готелі стоять пусткою, починається падолист, темний і безнадійний. Дні повзуть за днями, лиш одно чоловіка кортить — світити світло; небо безутішно сіре, озеро сіре, краєвид сірий.

Ані вітру, ані дощу, ані грому. Природа, досі така багата на переміни, тепер нестерпно одноманітна, спокійна, сумирна, що вже би чоловік волів хоч і землетрус. Де не стало світла, там щезають усі кольори, око тупіє, душу огортає сонливість, близька сусіда лінивства.

Коли одного вечора я жалувався громадському начальникові, що як же се так довго не видно сонця, він відповів мені зовсім спокійно, звичаєм німецького швейцарця:

— Сонце! Але ж отам, на кичері, його видно весь день!

Кичера — се один з менших альпейських шпилів, що обступили кітловину озера, над яким живемо й ми; вона нижча о двісті метрів від Сулітельми*, і тому молоді англічани вибрали її собі на місце прогульок. Як поклонник сонця, я постановив собі відбути прощу до сонця і вчасним ранком одного падолистового дня рушив у дорогу.

Живучи у стін альпейського велетня, що, як згадано, любить не згірше вулкана кидатися камінням, ґерзауські люди заздалегідь готуються на вічну дорогу і для того щодня вранці, опівдні і вечером ходять до церкви. Оттим-то й тепер, о восьмій рано, я здибав богомольців із молитовниками в руках. Дві старі бабусі, що тюпають півмилі дороги, щоб помолитися в церкві, відмовляють по дорозі Рожанець. Одна вимовляє ангельське поздоровлення: Ave, Maria[1], а друга відповідає рефрен: In saecula saeculorum amen![2] І так усю дорогу. Хоч із такого Рожанця й не буде иншого добра, то бодай язики не молотимуть сплетень.

---

[1] Радуйся, Маріє (*латин.*). — *Упоряд.*

[2] На віки вічні, амінь! (*латин.*). — *Упоряд.*

Полишивши бабусь і биту дорогу, щоб розпочати вихід на гору, наскочив я зараз на сильні враження, яркі і тому тривкі. На першім закруті стоїть волоський горіх із прибитою до нього фігурою Христа і з табличкою, на якій написано, що під час жнив із того горіха звалився селянин Сенні, чи як там, і забився на смерть. Боже, помилуй його душу! Молися за нього. Амінь.

При найближчім скруті стоїть чудернацька маленька капличка з побіленої цегли, не більша, як ось діти будують собі хатки для забави. Крізь решітку видно в її нутрі образки святої сім'ї, мальовані ще десь, може, в XVI віці, а збоку знов табличка, що засуджені на смерть ходили сюди на пляц страти і могли тут зупинитися та помолитися востаннє. Значить, се дорога до шибениці, якою я йду! Ще кілька звилин, і я вже на місці кари. Се зовсім приємна, широченька площа з прегарним видом, так що мусило бути дуже відрадно тим бідним людям прощатися з життям на такім місці, відки розкинувся чудовий вид на Пилата, Буохсенгорн, Аксеншок, Бюрґеншток*. Навіть Вольтер* був би тут радо вмирав, він, що так дуже не любив «бути повішеним в укритті (obscurément[1])» і так злобно закидав Руссо*, що сей дав би повісити себе, аби лише його ім'я було прибите на шибениці. Відси видно: внизу над берегом трохи далі біліється капличка Кіндліморд, де якийсь затурбований батько мав убити свою дитину. Отсе разом чотири понурі малюнки в сірім поранковім освітленні, і від тих кровавих картин поспішаю піднятися вище вгору, до ясніших околиць, де жде на мене сонце.

Швидко минаю пояс правдивих каштанів, так само пояс волоських горіхів, і починається буковий ліс. Спочивши трохи біля зимарки, де були гарні корови і поганий пес, я знову увійшов у хмару, що виявилася простою мрякою, але ставала щораз густішою і робила весь краєвид нестерпним. Неможність бачення аж пече в очах, дерева і корчі стоять, мов завіяні димом, а мільйони павутиння між гілками натикані краплями води так густо, що видається, немов то якась лісова баба — коли бувають такі баби — порозвішувала сушити тисячі своїх коронкових хусточок.

---

[1] Темрява (*франц.*). — *Упоряд.*

Мряка запирає дух у грудях, начіпляється на вовну плаща, на волосся, на бороду і брови, розносить якийсь противний млявий запах, робить каміння слизьким і гладким, так що йти по ньому годі, і накладає внутрі лісу таку сутінь, що пні ледве зарисовуються і зараз же й щезають у загальнім сірім тумані, що стіснює овид до кількох квадратових сяжнів.

Отсе пояс мряки, не вужчий, як тисячу метрів, мушу пролізти мокре і холодне чистилище, поки дійду до неба, і роблю се в повнім довір'ї слова пана начальника, що він скінчиться швидше, ніж кінчиться Кичера і починається над нею сіре ніщо.

Не маю при собі барометра, але чую, що я піднявся високо, що верства мряки рідшає і що вже наближаюся до чистого повітря. Якесь почуття, мов оп'яніння від доброго вина, починає проймати мене, і ось — у плайку з гори всміхається щось, мов перший проблиск на малюнку Рульо*: пні дерев стають ясніші, око бачить далі, а вухо чує дзвоники корів десь угорі. А тепер, геть високо-високо стоїть золота хмара! Кільканадцять швидких кроків — і низькі букові корчі роз'ясняються золотом, пурпуром, сріблом, бронзом, потоки ломаного сонячного світла обливають пожовкле, не зірване ще листя. Я стою ще серед осіннього дня, серед вогкости й холоду, і бачу осяяну сонцем літню околицю, моментально мене прошибає згадка про мою поїздку на озеро Малер, де я сидів у сонячнім світлі, а зліва обік мене на кілька сяжнів проходила чорна градова туча. Та ось я стою уже весь у сонці, виджу над собою північний краєвид зі смереками і березами, бачу зелені полонини, засіяні червоними коровами, маленькі бурі хатки зі старими бабусями, що, сидячи на порогах, плетуть панчохи для татуся, що пішов на роботу вниз, до Тессінського кантону; бачу огороди, засаджені картоплею і корчі лаванди, далій та повою.

І я сушу на сонці волосся і плащ, грію своє прозябле тіло, здіймаю капелюх перед горючим творцем усього світу — чи він складається з вічно горючих водневих газів, чи з нерозслідженої ще праматерії геліум*! Прабатько, що без жінки сплодив усі світові тіла, всемогучий, що дарує життя й смерть, розділює лід і теплоту, літо й зиму, недорід і урожай!

Покріпивши очі літнім настроєм і зеленою травою, зирнув я знов у темну глибінь, із якої отсе виліз. Там, над озером, якого не видно, лежить пітьма і холод, та не темна і холодна, але як облита світлом, біло вичесана хмара, і вона зверху осяяна сонцем, закриваючи внизу сутінь і брудну землю. А понад тою білою пеленою вистріляють угору блискучі снігові Альпи, немов збудовані з загустілої срібної мряки, викристалізувані з повітря і сонячного проміння, немов здоровенні ледові криги, що плавають серед моря свіжо нападаного снігу. Буквально, се надземний краєвид, супроти якого коров'ячі дзвоники отам під березами бренять зовсім банально.

Та ось ізнизу, коли тут все втишилося, як у могилі, знизу, де сумовиті люди здригаючи плентаються серед мряки, почувся якийсь плюскіт, якийсь шелест, що немов наближається, немов ось-ось очима побачиш його під хмарною пеленою. Він подібний до плюскоту води, що паде з лотоків, до шуму спіненого потоку, до реву повені. А тепер виривається знизу вереск, рик, немовби всі жильці чотирьох кантонів кричали «пробі» проти Урі-Роштока*. Се засвистав так здорово паровик, і Кичера додала йому відгомону, і луна розрослася в чистому повітрі, пробившися крізь хмарну покрівлю.

Се значить: полудне!

І я мушу знов лізти вниз, униз крізь мряку, в сіру сутінь, у пітьму, в вогкість і бруд, і ждати, може, ще зо три тижні, поки знов побачу сонце.

З УГОРСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

КАЛМАН МІКСАТ

ЯК ЮРКО КУПУВАВ КОСУ

Раз я був свідком, як Юрко Чомак зайшов до залізного склепу.

— Дай Боже добрий день! — промовив він.

— Чого вам треба?

— Та коси треба би.

Купчик скочив і поклав перед ним купу кіс. Кум Юрко поглянув на ті коси збоку, якось зизом і злобно.

— Ті мені покажіть, що на них вибита гармата, — промовив згірдно і відвернувся від кіс.

Купець забирає коси з «воловою головою» і приносить пару таких, що на них «вибита гармата».

— Та там їх є ще більше, — завважує Юрко через плече

Купець двигає терпеливо всі коси з вибитою гарматою і розкладає перед ним.

Юрко окидає очима одну за одною, але борони Боже, щоб доторкнувся до котрої хоч одним пальцем. Далі починає чухатися в голову.

— Ну, яке ж там знов нещастя?

— Та хіба покажіть ще раз і ті з воловою головою.

Не було що діяти, треба було придвигати ще й ті коси, де вибита волова голова.

Наш господар тепер аж неначе трохи заклопотався і взяв немов навгад першу-ліпшу косу в руку. Насамперед зажмурив праве око і глипнув так на косу, потім затулив собі ліве око, а косу звісив униз, потім обернув її другим боком, нарешті підняв її понад голову і довго позирав на неї знизу вгору.

— Що за сю? — буркнув, мов знехотя.

— Два срібла.

— За отсю косу? — запитав з наругою. — Та не жартуйте! Скажіть, що дати за неї?

Він поклав її вподовж на прилавку і зробив руками нарис у повітрі там, де би мало бути кісся, щоби зміркувати, як їй се буде до лиця. Потім потягнув своїми довгими мозолистими пальцями здовж по обох боках леза від кінця до кінця, стукнув по ньому в чотирьох чи п'ятьох місцях загнутим сказівним пальцем, вкінці пустив її на поміст і попробував зігнути її на коліні.

— Гм... ну... та направду не відступите від двох срібних за се косеня?

Купець клянеться, що дешевше не може дати. Його самого стільки коштує.

— Але ж вона навіть не відгартована як слід, треба вам знати!

— Найліпша англійська сталь!

— Ну, слухайте! Що я вам за дурень такий удався! Адже ж се сяк-так переклепане із якоїсь старої коси!

— Найкращий матеріял! Ся коса віковічна.

— Коли тільки за першим разом не трісне, — перебив з насміхом Юрко.

— Такої коси ви ще не мали, відколи живете.

— Відколи? Та за кого ви мене маєте?

— Прошу вас, придивіться їй тільки докладно!

— Придивитися їй? І що я на ній побачу? Коса як коса. Одна така добра, як друга. І що тут ще придивлятися? Беру отсю, що мені перша впала в руку. Та ви не короводьте, говоріть відразу, що хочете за неї, бо мені спішно на ярмарок.

— Я вже сказав вам: два срібні.

— Та що ви, в Бога не вірите, чи що? Два срібні за таке незнатищо? Та й ще якби чоловік знав, чи воно до чого придатне.

І знов почав общупувати та обстукувати косу, махнув нею раз у повітрі, потім забрався і поніс її на вулицю, щоби її оглянути до сонця. На порозі крикнув до склепу:

— Тут вам мій капелюх лишається!

Надворі обернув її лезом до сонця і замигав нею так, що проміння весело заграло по гладкій синявій площі. Він

притулив її до уст, хухнув на неї і ждав набожно, чи далеко пара притьмить сталь і чи швидко щезне. Потім ударив нею об камінь.

— Дреньчить якось дуже немудро, — буркнув Юрко і почалапав знов до склепу, та й тут не перестав ще воркотіти:

— Щось мені той дренькіт не подобається. Дасте її за вісімнадцять шісток чи ні?

— Ну вже, Бог з вами! Шістку вам опущу. Беріть її за дев'ятнадцять.

— Ні, се не може бути. Вона стільки не варта. Мене б мої діти прокляли.

— Га, як собі хочете.

— Ну, дасте чи не дасте?

— За вісімнадцять не дам.

— Ну, то бувайте здорові.

І він виходить, але тільки на середину вулиці. Відтак вертає назад і ще раз кричить крізь двері до склепу:

— Дасте чи не дасте?

— Не можу.

Юрко стоїть вагаючись, хитає головою і мне в руках свій засмальцьований капелюх.

— Їй-богу, відколи мене свята земля носить, ще я не мав діла з таким кам'яним чоловіком, як ви. Ну, знаєте що? Нехай мені отся коса стоїть окремо, ось тут у куті. Я ще собі трошки роздумаю ось тут — надворі.

Минула добра година, аж іде Юрко ще з якимось сусідом.

— Ось і я, — промовив він, задихавшись і обтираючи собі чоло з поту, — а отсе мій кум із Доросми, Степан Хомут. Ми собі роздумали, що й він купить одну косу, коли вже на те пішло, то вже в такім разі по-божому і по-людськи так випадає, що як два нас купує дві коси, то кождому дасте дешевше.

— Я вам сто раз — не раз казав, що дешевше не дам.

— Пане, застановіться, що говорите! Не зарікайтеся!

— Зарік не зарік, а я від свого слова не відступлю.

— І не опустите нічого? — люто вибухає Юрко.

— Ані одного крейцара, — рішуче відмовляє купець.

— Ну, а я — що ж я маю сказати? — зацукався Юрко.

— Кажіть, що хочете. Я з вами ані слова більше не говорю.

— Ну, ну, та не маєте ще чого гніватися. Коли вам уже так жаль пару слів зо мною проговорити, то давайте руку.

І Юрко луснув щосили по долоні купцевій.

— Гунцвот, хто своє слово ламає. Сторгували — і амінь.

Повагом, з розмислом, він починає розщіпати сердак, та при тім не дай Господи хоч на хвилину відвернути око від купи, де стоїть оперта о стіну сторгована коса.

— Але ба! — блиснуло нараз у його голові. — Невже отся коса кривіша і менша від тамтої?

Недовірчивим зором він окидає всіх, хто є в склепі. Потім бере косу в руку і важить її в пальцях.

— Се не та коса! — скрикує він грубо. — Нехай я буду Іван, а не Юрко, коли се та коса, яку я вибрав!

І зараз почав знов защіпати олов'яні кульки, що служили замість пуївок його сердака.

— Але яким же способом се не ваша коса? Не завертайте ж бо мені голову, куме Юрку, бо далі й терпцю мойого не стане!

— Ну, та нехай уже, нехай!.. Гай-гай! І якого чорта я поволікся кудись відси! Сам собі винен. Тепер на тобі, небоже, що мені не гоже. І що ж тепер робитоньки?

— Але кажу ж вам, що се ваша коса!

— Отсе о? Ну, я ж також не сліпий на обі оці.

І він знов потягає пальцями по вістрю, перегинає косу на коліні, стукає по ній щиколонком, виносить її на вулицю, б'є нею об камінь, хухає на неї, махає нею, а потім влазить до склепу, мов прибитий.

— Се не та коса. За сю не можу дати більше, як штири римські шайні (1 з.р. 60 кр.).

— Не робіть мені тут комедії! Коли вам ся коса не до вподоби, он там вам усі вони вкупі, виберіть собі, яку хочете.

— Еге! Чей же я ще не здурів, щоби з нею починати всю оту тяганину ще раз наново. Нехай уже буде отся, але за таку ціну, як вона варта.

— Ані слова більше!

— Що? Значить, конче має бути моя шкода? Добре. І ви направду візьмете се на своє сумління, щоб я вам переплачував? І не боїтеся гріха?

— Платіть швидко і не торочте нам тут казання!

— Добре! — з огірченням крикнув Юрко. — Нехай буде по-вашому. Але перекріймо по половині, щоби й моєї кривди не було. Розірвімо той один римський шайний.

— Нічого не розриваю.

— Ну, про мене. Ось вам ваші гроші. Нате!

І він знов почав розщіпати сердак, а з його нагруднсї кишені випорпав з великим трудом скручену панчоху, а з неї з найглибшого куточка видобув паперового ринського і подав його купцеві.

— Решту зараз вам доплачу.

Двома пальцями він сягнув у кишеню камізельки і видобув із неї одну шістку, потім другу, а з другої кишені вишпортав ґалаґана (4-крейцерову мідяну монету).

— Скільки ж тут того є? Ага, сороковець!

Сягнув до глибочезної кишені в холошнях і виніс із неї тридцять і три крейцери.

— Двадцять чотири і тридцять три, то разом три шістки, чотири шістки, п'ять шісток і сім крейцерів. А кілько там еще не стає?

— Ще тридцять і три крейцери.

— Така сума! — ахнув Юрко з побожним переляком. — Ледве, щоби в мене знайшлося ще стільки грошей!

А тим часом своїми побожними, невинними оченятами він зорить пильно, чи купець усе ще твердий, чи, може, готов податися.

— От тобі й на!.. Що за публіка... Чекайте ж бо, а! Де я міг їх подіти? Як міркуєте, куме? Ага, то певно тут, у хустині в розі зав'язано!

В однім розі білої хустини були справді зав'язані ще дві шісточки.

— От вам і закавика, пане купче, — солоденько промовляє Юрко, — усі мої гроші. Робіть зо мною, що хочете, я більше не маю.

— Ще тринадцять крейцерів! — немилосердно налягав купець.

— Але ж не робіть гармідру, пане купче! Бо й за що? Адже сяк чи так я дістав гіршу косу, ніж би належалося за такі гроші. А крім того, не маю вже ані одного крейцерика при душі. Ще там щось було пару крейцерів, та вони ли-

шилися на фірі, в рукаві моєї ґуґи[1]. Та чей же не захочете, щоби я за тих пару крейцерів бігав відси аж там, а відтам сюди. Я вже вам се надолужу іншим разом.

— Я інакше не дам, тільки як усе заплатите. Ідіть, принесіть решту грошей, а ваша коса тим часом не втече.

Та тут уже Юрка розібрала злість.

— Що? Навіть настільки віри не маю у вас? Мій тато був війтом, і мій дід був війтом! Розумієте ви тото, пане? Я нічиєї ласки не потребую. Мене також на смітті не знайшли. Куме, киньте йому там тих паршивих 13 крейцарів!

І за сим словом сердито взяв косу.

— Ходімо, куме!

Та на порозі склепу він обернувся зі злорадним насмішкуватим виразом лиця, замахнув велично вгору рукою, в котрій держав косу, так, що вістря блиснуло до сонця, і гукнув до склепу:

— Се одно можу вам сказати, паночку: отся коса була найліпша з усіх, які є в вашім склепі. З тамтих инших жадна не варта й вербової тріски!..

---

[1] Ґуґа — мадярський короткий кожух з косматих баранів. Мадяри носять його зимою і літом: зимою космами досередини, а літом — наверх. — *[Іван Франко].*

З РОСІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

МИКОЛА ВАГНЕР

СЛІПЕНЬКА

1

Ви, мабуть, зустрічали їх — тих бідних маленьких сиріток, що блукають від будинку до будинку по вулицях нашої штукованої столиці, чи то в дощ, чи то в холод. Вас, мабуть, вражало змордоване, стомлене личко сліпої дівчини, що її водив маленький брат, а поперед їх раз у раз бігла кудлата, крива собачка. Коли маленький братик затягав під вашим вікном: «Подайте, лю-ю-ди Божі, по-о-дайте, Хлиста лади, убогеньким на хлібець!», — а собачка сідала на землю й починала жалібно скиглити та скавучати. — Як нагло дурять! — казали ви, відійшовши від вікна, куди холодний вітер, мов горохом, порозкотив дощем.

І вам здавалося, що вас, очевидячки, обдурюють, щоб витягати гроші з вашої кишені. Ви нарікали на уряд, що він пускає по городу сих дітей-дармоїдів, лінивих. Ви пригадували ті гидкі, прокляті вертепи, де живуть сі бідні діти.

Осіння нудьга ще більше облягала вам душу. Надоїдливий тоненький дитячий голосок долітав до вас знадвору, мідні копієчки, що кидали бідним дітям ситі та гулящі або жалості люди, докучливо дзенькали — і вас те все дрочило та сердило.

2

Се було давно, ще до Севастопольської війни.

Далеко, у глухому лісі, коло маленької річечки Вигурки, у невеличкому сельці на прозвище Пустий Кілок, у новій добрій хаті родилися наші бездомники. Дівчину звали Марусею, хлопчика — Васильком.

Дівчинці минуло три роки, а Василько ще мамину грудь ссав, як мати їх, Килина Любариха, в коробці за спиною понесла їх у поганенький городок Повінець, коло Онезького озера*.

Пішла вона туди разом з чоловіком своїм, випроводжала, бач, його в похід, на службу царську. Дійшли попереду до Масельги, до Маткозера. На озері сіли на човни, та й поплили по Довгих озерах, по річці Повінчанці до самого Повінця.

Вирядила Любариха свого судженого, голосила та причитувала над ним. Виплакала й без того слабі очі, та й вернулася додому, в своє рідне опустіле гніздечко, на самоті вік вікувати «царською вдовою», солдаткою-сиротою.

3

Минуло п'ять років. Війна скінчилася. Побачила Килина, що чоловік до неї не вертає.

— Вбито голубчика! — сказала, зітхнула тільки та хрестилася.

Добре жили вони з чоловіком. Тихі, сумирні, плохі обоє були.

І діточки уродилися такі ж. Василько ще инколи й пустувати було почне, та, глянувши на свою сумирну сестрицю, зупиниться зараз. Та ще й той смуток невимовний, що коли-не-коли, та все-таки виявиться з сумуючого серця вдови безталанної, оповивав журбою всю оселю — ніяково ставало...

Довгими осінніми вечорами мати пряде мичку на куделі. Горить, тріщить, мигтить та димом палахкотить скалочка; стиха дзижчить та шумить веретено; тихо муркотить сивий кіт на печі, а долі, зібгавшись у клубочок, тихо спить Кудлатка і тільки часом, коли почує, як сільчанські собаки десь гавкають, стрепенеться, підніме голову, насторочить уши, загарчить, заскавучить та й знову ляже.

— Матінко, голубонько, — просить Маруся, — розкажи нам, як ти голод терпіла, лиха набиралася...

— Е, дітенята! Нащо те горе споминати! Було — минуло.

— Ні, мамочко, розкажи, згадаємо гірше лихо — тепер легше стане.

Журливо усміхнувшись, поглянула Килина на дітей, поправила дівчині біляві кіски, що вибилися з-під хустки, і почала тихо, вдумливо.

4

«У нас тут хліб погано родить. Усе більше на порубі. Як вирубають ліс, то на новині страх як добре родить. Далі — щороку все гірше та гірше, а потім і зовсім нічого не родить. Земля все кам'янувата та кремнювата або піскувата.

Тоді Василькові третій рік пішов.

Осінь пізня була, тепла, снігу довго не було. От озимину й поїла черва, а що весною від кореня відійшло — літом спека спалила. Така суша була, що старі й не пригадають. Та до того літом багато пожежі було, ліси горіли, і раз у раз в'юга стояла.

Підійшла осінь, холодна та мокра, й усі похнюпились.

Зібралися до магазину, а там горобці цвірінчать — нічогісінько нема. Коли врожаї були, то все казали: нехай, мов, поповнимо! — та так воно й зосталося. Думка: може — таки неврожаю не буде, так нащо й хліб дарма лежатиме.

Під кінець жовтня сніжком запорошило. Вийшла я на ґанок, а сніг так і сипле, немов крізь сито сіє, а серденько в мене так і ниє, так і холоне. Від стужі та від сльоти, звичайно, ще гірше нудьга бере.

«Господи! — думаю. — Царице Небесна! Чим то я вас, діточок маленьких, цілу зиму лютую прохарчую?»

Одначе було в мене таки три мішечки крупки приховано на всяк час — у коморі держала. Може, кажу, може таки не загинемо.

Увечері того ж таки дня дощ полив і увесь сніг злизав. Грязюка стала невилазна. Північний вітер гуде, дощ як з відра, темно, хоть у око стріль. Коли се у віконце: стук, стук, стук!

«Господи! — думаю. — Хто б се такий?» Злякалася-таки.

— Хто там? — питаю.

Мовчить.

Засвітила я каганець, наопашки кожушанку накинула. Вийшла.

А під вікном дідусь якийсь стоїть, дідезний такий, аж білий, такий сивий... та й мокрий увесь.

— Звідкіль, дідусю Божий? — питаю.

А він щось мимрить, харамаркає, губами жує та жвякає, руками махає, та нічого зрозуміти не можна.

Думаю я: пустити його в хату чи ні? Старий ледве дише. Лиха б не нажити: пустиш його, а він уночі й умре.

А він обперся на паличку та як заплаче, та так жалісливо, неначе дитина маленька, а сльози так і капотять на бороду сивую.

Увела я його в хату, на печі поклала, м'ятою та шипшиною напоїла. На ранок дідусь зовсім відійшов та так же тобі гарно псалму про Пресвяту Богородицю мені проспівав.

5

Пожив дідусь день, другий. Подивилася я, подумала, поміркувала. Бачу: тихий, простий, невередливий, більше спить та Богу молиться. З Соловецького монастиря* йшов, збився з дороги.

— Нехай, — думаю, — живе собі; куди я його випхаю, старого такого? Неначе дитятко маленьке. А тут ще хуртовина кинулась люта. Як я його на мороз вижену? Не об'їсть; як-небудь перезимуємо. Та й мені буде спокійніше в хаті: все-таки не сама.

— Голод, — кажу, — у нас. Не знаю, що їстимемо.

А він вийняв саковки, розв'язав. Сухарці там.

— Ось, — каже, — сухарчики. Господь не оставить. Голодувати не будемо. Проживемо.

— А пашпорт, — питаю, — єсть у тебе?

Поліз дідусь за пазуху, витяг пашпорт. Понесла я його до старости; повірили. Нічого, пашпорт єсть правдивий: солдатові Клименкові в відставці. Ледве тільки розпізнали, якого року. Сказано: дідезний.

Оселився дідусь у мене до весни. Зимувати.

6

А зима лютіше та лютіше роззимовлюється. Щодня такі морози, аж страшно. Змучилися ми зовсім. Стужа та голоднеча — а що подієш? Щодня хто-небудь під віконцем:

— Ради Христа, матінко рідная! Хоч жменьку борошенця! Діточки з голоду пухнуть... Господи!

А я що дам? Гляну на вас, дітенята мої, — сумно мені стане, на серці похолоне. У самої, — мовляв, — діточки, душі Божі.

А дідусь вилізе з запічка, вийме сухарчик, вийде та й дасть, а мені не мовляє. Одначе я все постерігала.

Вже й у мене крупка на сході: один мішечок лишився.

— Ну, — кажу старому, — борошенце ми діточкам зоставимо, а самі будемо дерть та висівки місити.

Натовкли ми з ним сушених грибів. Восени у мене було їх таки доволі, та людям роздала багато. Просить хто — борошенця жаль давати, а грибків не жалко. — Возьми, — мовляв, — Христа ради!

От натовчемо ми грибів, з м'якиною намішаємо, та й борошенця напересточків зо два таки підсиплю, замісимо, напечемо коржиків.

Та й жили ми з тими коржиками аж до Масляної.

7

Признатись, ми й про М'ясниці забули, які вони. Що то вже за М'ясниці, коли навіть борошенця ні в кого нема!

Щодня народ докупи сходився. Знаєш, там місце таке єсть — кру́жалом прозивається.

Помирати в хаті на самоті не хочеться, ну, й плазують усі на кру́жало, — замордовані такі та жовті... страшно глянути!

Щодня кого-небудь ховають. Сьогодні Пантелеймон Звяків помер, а там глянь — і Захар Матвійович Богові душу віддав, а здоровий який був! Смерть не розбирає.

День у день одинаково: крик, галас, плач, хоч утікай.

А куди від пригоди втечеш?

Була у нас сім'я, Сабалдаями дражнили: біднота теж. Так вони ще з Пилипівки піч обколупували та глину їли. Померли. Зостався тільки первинчик, та й той на кру́жалі Богу духа віддав: рачки приплазував до кру́жала та тутечки й умер.

А то з сім'єю Антипа Космаренка лихо скоїлося. Три жінки та два хлопці-підлітки, а третій — ще дитина зо-

всім, — усі перемерли. А нам і не туди ж то: чом з них ніхто на мир не йде? Коли через тиждень хтось до них навідався, а вони всі мертві. Хлопчина, як Василько завбільшки, той на порозі, бідолашний, клубочком зібгався, руки до животика підібгав та так і захолов, немов спить.

Дух від них з хати так і пре, такий гидосний...

От з сього часу ми вже й доглядали одно другого; коли що, зараз і приберемо.

8

Свята були пізні. На Великдень ми всі поприбиралися; сорочки чисті понадягали, між собою попрощалися, — немов зовсім на смерть готувалися.

На Великоднім тижні я й кажу дідусеві:

— Борошенця у нас ледве-ледве нашкребеш. Чим діточок будем годувати?

А сама як та тінь ходжу. «Господи! — думаю. — Мати Божа! Поможіть нам!»

Дідусь поліз у запічок, витягнув сакви свої, розв'язав. Зирк! — а там мало що не всі сухарці цілі, та й ті коржики, що ми пекли з грибами, теж ледве вгризнуто.

— Як же се, — питаю, — чоловіче Божий? Що ж се ти їв єси?

— А я, — каже, — половиночки. Ти з'їси коржик, а я — половиночку. От воно й набралося.

Відібрав він шматки коржиків, що з грибами.

— Отсе, — каже, — ми будемо їсти, а то будемо діточок годувати. А опісля, що Бог дасть.

Та не привів нас Бог довго на коржиках сидіти...

9

Настали Проводи. День був такий гарний. Сонечко світить, тепло так. На полях травиця зазеленіла. Зійшлися ми всі на кру́жало: ні живі, ні мертві. Рятунку не сподіваємося.

А з кру́жала, знаєш, шлях на Масельгу ввесь видно. Надто далеко видно пригорбок той, що за озерцем.

Дивимося ми, немовбито фура їде. Дивно нам. Фури у нас зроду не бачили. Та й вози нам вдивовижу, бо рідко хто й колеса має.

Почали спускатися з горба в долину; побачили ми й справді, що то — фура. Стовпилися. Ждемо.

Вози почали під'їжджати, а нашим нетерплячка. Дехто, цікавіші, побігли спитати.

Неначе от теперечки перед очима побігли Іван Гавриловський та Дмитро Пархой, а з ними — ще чоловіка з чотири.

Дивимося, Іван біжить вже назад та кричить, галасує та руками махає.

Що ж думаєш? Хліба нам з губернії прислали!

Зразу ми віри не йняли. А як в'їхали вози та побачив народ, так, батечку мій, що скоїлося! Дорвалися до возів, мов звір хижий: мішки порозкидали, порозривали та борошно пригорщами, пригорщами — за пазуху, у пелену, а то й у рот!

Їм кричать: «Підождіть! Так, мов, не годиться!» Так куди тобі! Кричать, ревуть; бійка та сварка; одно у другого з рук видирає. Просто собачня голодна.

Так же ж від того-таки борошна з незвички самі собі смерть заподіяли. Померло-таки тоді у нас десятків зо два, а за всю голоднечу сотні дві вимерло. Мало хто живий зостався.

Легше нам стало; а потому ще борошенця підвезли.

А врожай того року такий був, що мало хто й запам'ятає».

Любариха замовкла.

— А де ж, мамо, дідусь подівся? — спитала Маруся.

— А, дідусь пішов собі. Після Проводів зараз-таки й пішов.

Посиділи трохи мовчки. Любариха глянула у вікно: яка то доба буде? Чи не світає вже?

А Василько давно вже хропів, умостившись на сестриних колінах.

— Віднеси його, Марусю, та поклади спати. Та й сама лягай. Не рано вже. Бач, як ми з тобою, дочко, забалакалися.

10

Лягла Маруся, та сон біжить. Не в першинку траплялося їй усю нічку пролежувати, очей не склепивши. Мрії та страхи всякі товпляться у дитячій головці; сердень-

ко від них тьохкотить — і цілу ніч вони мучать, до других півнів не спиться їй.

Зараз підуть думки: як на світі все робиться? Нащо Бог голод насилає? Чом земля не родить?

Та всі сі питання таки ж зараз розгортаються у якісь чудові мрії та гадки, нескінченою низкою проходять вони перед очима її.

Земля неродюча здається їй якоюсь скупою старинезною бабою з каменем замість серця; нива — се господиня ласкава, що колосом киває, до себе всіх запрошує; ліс — велетень якийсь зелений, а той ген-там зелений ліс-дуброва, густа, глуха та кущами зарóсла, з пеньками, сірим мохом вкритими, — той ліс здавався їй сивим старим-престарим дідом.

Ся чудова мана якось перепліталася з обличчям того дідуся, що мати приймила жити у голодний рік. Дідусь такий тихий та ласкавий, так привітно вабить у гущавину понурого лісу; птаство у лісі так весело співає-виспівує, а ясне сонечко подекуди зелено-золотими плямами лиснить на темній гущавині.

11

Силкується, важиться заснути Маруся — не здужає. Дужче та дужче томлять голову дитячу думки та мрії.

І здається їй, що пливе вона на човнику по широкій, ясній річці, а везе її той самий дідусь, добрий та приязний.

— Ми далеко, далеко попливемо, — каже він, хитаючи до неї сивою своєю головою і так ласкаво підморгуючи до неї своїми добрими очима, — далеко, — каже, — аж у саме Біле море*, до Соловецьких.

І перед очима у дівчини з'являється море та, справдітаки біле, немов та крейда, — море ясне, блискуче, неначе дзеркало.

Пливуть вони річкою, а річка в паводі: води багато, й зеленіють понад нею скрізь, ніби стіни стоять по обох берегах, ліси та гаї.

А пташок! Любі пташечки! Вони цілими зграями вилітають з лісочків, пустують, ганяються навперейми. Ще-

бечуть, співають-заливаються, крутяться, тріпотять круг Марусі вони, сідають їй на плечі.

Пташечки любії	Мамі-голубоньці
Защебечіть,	Прощебечіть!
Думоньку смутную	Най пригада вона,
Ви пожените!	Най спом'яне
В край мій, родиноньку,	На чужині дочку
Ви залетіть,	Рідну — мене!..

Під лад любої сердечної мрії складається сама собі пісенька, тріпотить радісно серденько, і сльози виступають на широко розплющених блискучих очицях.

12

Зовсім розвиднілося, як дрімота зломила-таки гарячу головку дитячу.

Усміхаючись та здригуючись, вона ще спочивала, а Килина давно вже поралася коло печі та клопоталася по хазяйству. Василько з Кудлаткою на дворі ганяв навперейми.

Не будить мати Марусю і Василькові будити не велить. Вона догадується, що, мабуть, дочка нічку цілу не спала, втома їй спати не давала.

Знала вона сю втому. Коли ще молодою та гарною дівкою була, цілу нічку літню, бувало, очей не сплющить. Пісні так і заспівала б, здається, сльози до горла підступають, душать. І гарно так та весело, аж дух забиває, і жаль якийсь бере. Плачеш та молишся: «Господи, відведи ти втому докучливу!» — а самій і жаль стає: така вона люба та мила.

Сонечко геть-геть підбилося. Прокинулася Маруся та очей розплющити не здужає: віка важкі, неначе злиплися, а розплющить їх через силу, мов гострим ножем ріже хто очі.

І весь день не можна було їй на світ Божий зглянути: все на печі, у темному закутку сиділа. Тільки надвечір легше стало. Мати їй усе холодною водицею очі примочувала та льняне насіння, зваривши, крізь ганчірочку процідила та юшкою густою та слизькою промивала.

— Нічого, голубко моя! — примовляла вона. — Потерпи. Се мине... У мене змалечку теж так очі боліли. Нічого. Господь помилував...

А неправду каже Килина, не так то й минуло. І тепер очі у неї инколи болять. Маруся й сама про те знає, та не хоче вона тільки казати матері своїй.

— Нехай! — думає. — Нехай рідна й мене тішить, і сама тішиться. Все ж таки серцю легше...

13

У селі мало що не всі на очі слабіли, а найпаче — діти. Літом, то ще так-сяк: можна було ще впоратися з ними; а зимою — то зовсім погано доводилося. Ясного дня, коли сніг блищить на сонці, аж очі ріже, а в хаті дух важкий, вітер дим з виводу забиває, тоді і світ Божий не милий, та нікуди подітися...

Та те, що у Марусі очі боліли, не часто бувало. Перестануть — вона й нічого, весела і здоровенька собі.

Весною, коли у лісі починає цвісти ряст та вовче лико, піде, було, Маруся з Васильком туди. Гарно так, неначе все ясному дневі радіє. З горбів потічки біжать, шумлять, булькотять, ніби пісню-веснянку співають:

Весна прийшла,
Весна красна:
Трава росте,
Квіття цвіте...

— Василечку, — питає сестра, — чи чуєш, що потічки співають?

Василько слухає-прислухається, та нічого розібрати не може.

А Марусині очиці так і сяють, так і горять-блискотять. Тихо вона піднімає пальчик і почне підспівувати:

Весна красна...

Слухає, слухає Василько, насупиться: справді, ніби щось таке чути; голос такий чудовий, а не знати звідкіль. Дивись — і почне за сестрою:

Весна прийшла...

Коли ось пташка, маленька кропив'янка прилетіла, по голому віттю на кущі пурхає та так же то радісно щебече. Дивиться на дітенят, головкою вертить, неначе сказати їм хоче:

— І я чую, і я чую весняну пісню!

Побредуть дітенята далі, і Марусі здається, що вся весна — у неї в серці, там потічки котяться, квіття цвіте-розцвітає, пахощами несе — серденьку весело! І муравка зелена, оксамитова — очам любо! Сонечко ясно та радісно світить та гріє, світить воно без кінця, беззахідно...

14

Та не тільки весна, а й увесь світ Божий нараз темнотою запеленився перед Марусиними очима: настала для неї разуразішня темрява безпросвітна.

Раз якось, ясного морозного зимного дня, поїхала Любариха з обома діточками у ліс за хмизом.

Кудлатка, гавкаючи, біжить попереду, конина бадьористо тупотить ногами та уха щулить. Дітеняткам любо та весело, дарма, що морозко за носики та за ушка щипає.

— Глянь, Василечку, — каже Маруся, — бачиш, як дерево неначе волохате поставало. Бачиш, як іскорки скачуть скрізь, літають, усякими огнями огняться... Глянь: немов зіроньки блискотять-миготять...

І серденькові дитячому легко та весело. Дивилася б вона не надивилася на ті снігові іскри мигтючі, що усякими красками переливалися. Б'ється, тріпотить серце Марусі від щастя. Мов зачарована, вона не натішиться тими зіроньками сяйними, а під їх безкраїй блескіт складається і дзвенить у неї на серці пісня:

Зіроньки зимнії,
Світоньки яснії!
Зимниця убрана, укутана
Деревця заквітчала,
Мережками вбрала,
Сонечком освітила...
Маленькі, ясненькі
Зіроньки огневії
Бігають по деревах,
Скачуть, потішаються,
Зимою пишаються.
Зимонько-зимнице,
Красо-чарівнице,
Вбрана-укутана
Пухом-снігом білим...
Старим людям докучнице,
Малим дітям утішнице!..

І увесь ранок дзвенить пісня, не вгаваючи, неначе потічок дзюркотить та котиться...

Повернулися додому.

Надвечір у дівчини очиці не на жарт розболілися. Цілісіньку нічку не можна було заснути. Ледве очі заплющить — зараз починають іскорки скакати, миготять, кру-

тяться. Все більше та більше їх: от вони неначе в самій голові вже починають вертітися, а в очах пече, неначе хто ножем ріже.

Усю нічку Килина не спала, доглядаючи дитини. Тільки вдосвіта сон таки переміг бідну дівчину.

Килина з Васильком, ледве чутно було, вешталися, шепотіли між собою, щоб не розбурхати хорої дівчини.

Сонечко по-вчорашньому ясно світило. Пізнім ранком прокинулася Маруся.

— Мамо, — питає вона, лежачи на полу, — чи ще не розвиднілося?

— Як таки не розвиднілося, дитино моя? День давно вже надворі днює, сонечко сяє...

— Мамо? Поможи мені, голубко, з полу злізти.

Помогла Любариха.

Силкується на світ глянути Маруся; ледве очиці розплющує, — ніби ножем ріже в очах, а світу таки нема.

— Мамо! Проведи ти мене до віконця.

Провела, поставила Любариха дочку проти сонця. Якийсь, ніби в тумані, червонуватий теплий світ ледве-ледве забринів в очах у дівчини.

— Мамо! — шепотить Маруся. — Нічого я не бачу! — А в самої сльози з очей як горох котяться.

А Килина стоїть коло неї ні жива ні мертва, ноги тремтять, морозом поза спиною сипле. Серце неначе захололо, тьохкати перестало.

— Мамо! — немов вітерець тихий знову дитина. — Лишив мене Господь світу ясного та веселого!

Та тихо, тихо, з жалем невимовним заплакала вона...

І тихо перехрестилася великим хрестом...

15

Тяжке горе неначе до землі пригнітило Любариху. Не здужає вона його винести. Чого-чого вона вже тільки не пробувала, щоб хоч трохи полегшало нещасній Марусі, та нічого не помагало.

Молебні наймала, удень і вночі молилася — не помагало. Возила дочку свою і до Соловецьких. Повезла і в город, скрізь там по лікарях усяких та по лазаретах пхалася. Сказали, що запомогти нічого не можна.

Спершу дівчина дуже сумувала, багато сліз гарячих виплакала, а далі з своєю долею безталанною помирилася.

— На все воля Божа!

А Василько раз у раз так і липне до сестри. Водить її скрізь; про все, що бачить, їй каже-розказує, — сказати: зовсім Марусиними очима зробився. Не важко було йому для сестри се все робити. А то й то: сестру свою він уважав не тільки щирим собі товаришем, а й слухав її у всім, що б вона йому тільки не сказала; крім того, сестра багато казок усяких та пісень знала і все йому казала — то й се ще пригортало його до сестри.

Увесь світ великий, чудовий закрився тепер перед Марусею, і жила вона тільки казками та піснями, думками та гадками своїми, своїм миром. Час від часу він більше ширився, хоч і був захований десь глибоко у серці. Ніколи ще думки та мрії не ставали перед нею так виразно, так нав'явки; ніколи вона не любила їх так щиро, так дуже, як тепер.

Казка за казкою, пісня за піснею складалися в неї і текли-виливалися, неначе ті світлі хвилі, й гинули марно, немов у темряві чорної, глупої ночі...

16

Голосочок мала Маруся невеличкий, та такий гарний та співучий. Усі дівчата, й великі, й малі, співають, кричать, верещать, а ладу мало. Заспіває Маруся ту ж таки пісню — зовсім не те...

От ясного весняного вечора, коли скрізь неначе повно гарними невимовними пахощами всякими, зберуться, бувало, дівчата коло хати Хрола Кубастого (се була велика в два яруси хата, на п'ятеро вікон, а стояла коло самої царини, на ріжку), зберуться дівчата коло хати — жарти, сміхи в них.

Приходить і Маруся з Васильком. Усі до неї; зараз посадять її на призьбі, прилипнуть до неї.

— Марусенько, серденько! Заспівай нам що-небудь!

Дівчина зараз, бувало, полупає своїми сліпими очицями і, похнюпивши голову, тихо-тихо було почне.

Багато співала Маруся пісень, сама їх склала, та найбільш усім подобалась ось яка:

Ой, я молоденька дівчина гарненька,
З вечора я спати смутная лягала,
Матусі вклонилася, рідну просила:
«Перехрести дочку гарненько-любенько,
Щоб нічку всю тихо, спокійно я спала...»
Лягла спочивати, — не можу я спати:
Серденько, як пташка, у грудях все б'ється,
Пухова перина, як та домовина,
Тверда та холодна здається...
«Матусенько-зірко! Чого мені гірко?
Де спокій спокійний твоєї дитини?
Чом темної ночі потомлені очі
Не зможу склепити я хоч на хвилину?..»
«Ой, дочко-голубко! Сон-спокій не хутко
Наляже тобі на очиці тихенько,
Бо в лісі блукає, у гаю співає
Він десь соловейком маленьким...
У лузі пахучім, на сонці пекучім
Травою шовковою він постелився»;
В милого коханням, твоїм дівуванням
У кучерях чорних, шовкових спинився...

І не раз, бувало, благають дівчата Марусю співати їм сю пісню: так їм вона вподобалася. Вивчили вони таки її, а співати не можуть. Нема голосу такого, щоб з самого серця йшов, за душу хапав...

17

Пішов Марусі тринадцятий рочок. Привикла вона до своєї долі гіркої. Знову на устоньках у неї тихий дитячий усміх заграв.

— Що ж, — думає вона, — можна й так жити, не всім же видючими бути. І сліпим кому-небудь треба бути.

Вона навіть часом і казала: «Се вже давно було, тоді, як я ще видющою була...»

І стала Маруся знову спокійна та весела...

Та лихо прокляте, неначе кітка з закутка підкрадається, виглядає та видивляється, поки нараз несподівано не вчепиться в саме серце.

Дуже вже воно ласе до серця людського...

Любариха добре розуміла, що з того часу, як дочка осліпла, самій їй усе хазяйство справляти треба. Сама й у полі, сама й дома. Та все се нічого б було, коли б не одна думка страшенна — ні-ні, та й стане перед нею:

— А що станеться з діточками, як я помру? Де вони подінуться, мої голуб'яточка? Підуть собі в світ за очі. Відійме від них хату двоюрідний дядько, почне над ними коверзувати Марія Якимівна, жінка його, баба злюща та нелюдима.

Згадає вона про се, то й серце похолоне, голова закрутиться, й жене вона сю думку важку, нестерпучу думку, а та притьмом і вдень, і вночі сама в голову лізе.

Думала-гадала, та й надумалася Любариха. Сходила у волость та пашпорти дітям виправила, зашила їх у торбинки: одну повісила на шию дочці, другу — Василькові.

Помолилася Владичиці, маленьких заступниці, і заспокоїлася трохи.

— Світ не без добрих людей; не дадуть діточкам маленьким марно загинути. А про яку пригоду — і пашпорти будуть. Бо хто знає, де ще їм жити прийдеться...

18

Було восени.

Похмурі тучі налягли на землю: пливуть, клубками звиваються, летять по небу. Холодний пекучий вітер жене їх, літає по полях та лісах, рве з дерева останній пожовклий лист. Земля замерзла. Калюжки скрізь позамерзали і тонкий лід затяг з берегів прудку кам'янувату річку.

Стоїть Марися за воротьми, та сього нічого не бачить; чує вона тільки холодний бурхливий вітер, що ледве-ледве з ніг не збиває.

— Ходімо, Марусю, у хату, — каже Василь, — бач, який північник дме!

Маруся нічого не відказала. Закутавшись у кожушанку, вона стояла та поверталася навкруги, щоб проти вітру лицем стати і впізнати, звідкіль він дме: коли з півночі — ясна година буде, а з півдня — завтра дощу певно сподіватись треба.

Знати було, одначе, що робила вона се лишень так собі, нічого робити було. Ждала вона своєї матінки, що пішла на річку сорочки полоскати.

— Ти не ходи за мною, Марусю, — мовляла вона, йдучи, — вода холодна, вітер з ніг збиває. Побудь, голубко, з Васильком, бо куди з ним, з дитиною такою, по лихій го-

дині тинятися: зовсім заморозитесь. Я пополощу сорочки і швидко вернуся.

Та набравши на коромисло сорочок, з праником у другій руці, пішла вона на річку. Вітер зривав у неї з голови хустку, розвівав її кожушанку, та вона не вважала на те, бо дуже поспішалася. На поворотці вона оглянулася, подивилася на діточок, усміхнувшись, махнула їм рукою та й зникла.

19

Багато часу вже минуло, а вона щось не верталася додому.

Вже не раз Маруся виходить за ворота. Піч давно вже витопилася й вичахла, діжа зійшла й осіла, а її нема та й нема.

— Марусю, — каже Василько, — чого ти все за ворота бігаєш? Холодно.

Не хоче сказати Маруся, чого їй серце так здавило, чого воно ниє, чого вона полетіла б туди, на річку. Пам'ятає вона останні слова материні: «Куди дитину по такому лиху тягати?»

Постоїть, подивиться дівчина, довго, пильно дивиться туди, де за повороткою зникла мати, дивиться, немов і справді своїми сліпими очицями що-небудь бачить. А Кудлатка тутечки ж так жалісливо скавучить та гавкає, поглядаючи на дівчину, неначе чує, що́ в неї на серці діється.

— Ходімо-бо, Марусю, до хати! — знову зве її Василько, підскакуючи на холодному вітрі і затуляючи рукавом почервонілий носик та повні очі сліз.

І знову, похнюпивши голову й обпираючись на свого поводиря, вертається Маруся до хати.

20

Не втерпіла-таки Маруся. Укутала гарненько Василя, міцно підперезала йому кожушину, обвертіла голову хусткою, і швиденько пішли вони до річки, а Кудлатка, ніби скажена, летить попереду, скавучить та гавкає. Пройшли вулицю, підійшли до узвозу (Василько — неначе й справді поводатар: повернувся спиною до сестри, а та обома руками обперлася на його плечі) і тихенько обоє по-

чали спускатися до річки. Узвіз був крутий та грязкий: не раз Василько підковзувався і ледве не падав.

Коли ось з поворотки виглянули кладки, стало видко й камінь «галдуй», що остро сторчав з води коло кладок. Видко стало шум і пінаву річку.

Бачить Василько: купка сорочок біліє на одній дошці, від другої ж тільки кінець з води стирчить. Бачить він: щось червоніє коло каменя, ніби материна хустка, а з води ще сторчить не то палиця, не то рука чоловіча.

Кудлатка присіла, наїжачилася, насторочила уха — так пильнує та жалісливо стиха скиглить, немов боїться чого і йти далі не хоче чомусь.

Ось-ось наближаються діти.

Розгледів-таки Василько... Затремтів зразу ввесь та страшно, божевільно скрикнувши, раптом кинувся до кладки.

Неначе острим ножем різнуло по Марусиному серцю. Не стямилась і сама, як опинилася вона коло кладки. Хапаючись тремтючими руками за слизькі палі та дошки, провалюючись у холодну воду, рачки доплазувала вона таки до материної голови. Голова вся була у воді, там її налапала Маруся. Тільки червона хустка кінчиком майоріла та колихалася поверх води. Одна рука високо сторчала з води, ніби манила до себе діток, та одна нога в постолі носиком черкалася об колодку.

Забула Маруся і про стужу. Тремтючи вся, ледве-ледве переплазувала вона з кладки на берег, хотіла побігти на село, та сили не стало. Неначе похмурі хмари опустилися, оповили її головку, і, зомліла, вона впала на мерзле грудля. А Василько, несамовито заголосивши, кинувся в село, а попереду біжить та скиглить Кудлатка.

21

Довго бігав та голосив Василько. Почули-таки добрі люди його охриплий голос та плач. Вийшли, питають, пішли до річки, підвели Марусю і зупинилися коло трупа плававшої в воді безталанної Любарихи.

— З кладки шубовснула, голубонька! — хлипала якась бабуся. — З кладки, об камінь ударилась. Ондечки і кров по каменю біжить.

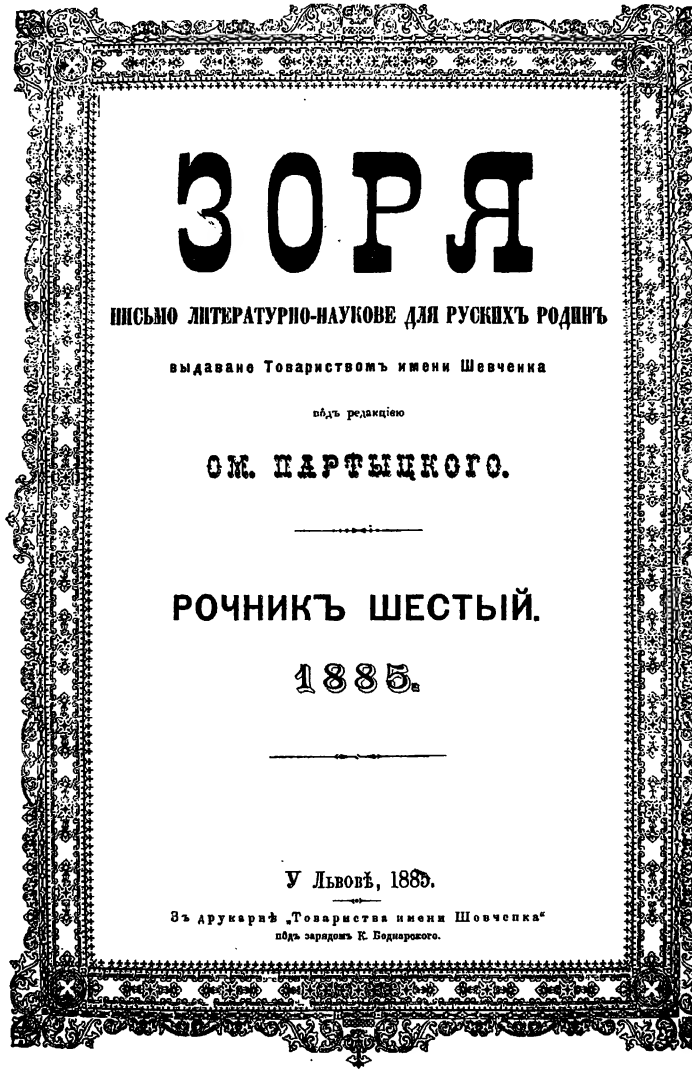

Титульна сторінка журналу «Зоря», в якому І. Франко надрукував переклад твору Ю. Зеєра «Із записок»

Із чужих літератур.

(Детлєф фон Лїлїєнкрон і его писання).

Розпочинаючи свої розмови про видніїші появи і змагання в сучасних літературних осьвічених народів у 1 книжці „Літературно-наукового Вістника“ я вказав між иньшим на характерний факт децентралїзації в літературах великих націй. Особливо ярко виступає се в Німеччині, де обік таких центрів літературного житя, як Берлїн, Відень, Липськ і Монахів істнують і розвивають ся цїлі ґрупи писателїв, так сказати би провінціялів, що всею своєю істотою корінять ся в якійсь одній провінції, малюють її прикмети і особливости, її людей з їх традицією, способом думати і навіть з їх диялектом, та про те силою свойого таланту і шириною своїх провідних думок підносять ся до першорядного становища в літературі. Ми вже показали одного такого провінціяла в Ґергартї Ґауптманї, поетї par excellence шлеськім. В отсій книжці ми знайомимо наших читачів з деякими творами иньшого нїмецького поета, Ґольштинця Детлєфа фон Лїлїєнкрона. Як Ґауптман глибоко корінить ся в шлеськім ґрунтї і у всїх своїх творах, сьвідомо чи несьвідомо витає в своїм Шлеську, так Лїлїєнкрон — усею душею Ґольштинець і, так сказати, носить у своїй душі з собою свій Шлєзвік-Ґольштин усюди, де тілько поверне ся. Чи оповідає нам кровавї пригоди прусько-австрийської війни 1866 р., чи прусько-французької війни 1870 - 71 р., всюди мов срібні нитки в тканинї проблискують спомини его рідної провінції, проходять перед нами авторові земляки, чуть ся їх диялект. Ще повнїйше, всею душею, автор живе в своїй рідній атмосферї в своїх лїричних віршах і баллядах. Та про те твори Лїлїєнкрона зовсїм не мають прикмет провінціональної тїсноти анї якогось місцевого

Першодрук першої сторінки статті І. Франка
«Детлеф фон Лілієнкрон і його писання»
(«Літературно-науковий вісник», 1899)

На нашій — не своїй землї.

Уривок з записок правобічного шляхтича.

Коли всї знаки на небі й на землї не дурять, то на правобічній Українї заносить ся на щось трохи більше, як „четвертий“ чи „пятий“ поділ Польщі. Аґрарне питанє оставлено, нарештї, остро й рішучо, з осібна не завдяки ґуманности тамошньої верховодячої Польщі, не завдяки мудрости і далекозорій полїтицї правительства, навіть не завдяки якійсь радикальній, хлопоманській, соціялїстичній чи якій иншій пропаґандї. [1]. Просто прийшли фатальні роки війни та безладдя і підвели суму того, що доси нагрішено та назлочинено супроти всего краю і робучого люду, — підвели суму і вказали таку перспективу на будуще, що навіть найтупоумнїйшому стало видно: так далї не можна, треба щось радити. Само правительство, що ще недавно розпустило Думу головно за її радікальне поставленє аґрарного питаня і за її проєкт великої, загально-державної аґрарної реформи, тепер бачить себе змушеним до уступок. Ґазети донесли, що за згодою корони приступлено вже до твореня державного „земельного фонду“ з разу з царських і скарбових дібр, що до того фонду вже виділено з тих дібр коло двох мілїонів десятин землї, яка за посередництвом державного банку буде по „пересїчних цїнах“ і з ріжними податковими та фіскальними полекшами парцелювати ся „селянам і тим, хто хотїв би вести селянський спосіб житя“. Нема сумнїву, що під тиском загального незадоволеня, під тиском голоду, що грізною хмарою насунувсь на значну часть великоруських ґуберній, також многі приватні лятифундисти підуть слїдом за правительством, і ми вже читали звістку, що один із виднїйших між ними, ґраф Строґанов, зголосив ся з пропозицією продати банкови свій мілїон десятин землї на таких самих умовах, як царські добра.

Певна річ, усе те ще дуже далеке від того, чого домагала ся Дума, чого голосно жадала велика часть преси і що здавна ще від 1861 р. носить ся як ідеал, як „слушний час“ у головах російського, а також і українського селянства. Парцеляція землї, в додатку обтяженої величезними (як на російські відносини)

[1]) Писано тому кілька місяцїв.

Першодрук першої сторінки перекладу оповідання С. Старжинського «На нашій — не своїй землі: Уривок з записок правобічного шляхтича» («Літературно-науковий вісник», 1907)

РІЧНИК X ТОМ XXXVII

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК

СІЧЕНЬ—МАРТ—1907

Титульна сторінка журналу
«Літературно-науковий вісник» (1907)

— А нуте, братці, витягнемо, може, й відвалаємо. Давай... бери... піднімай... разом!...

— Та де там відвалаєш, коли вже й захолола...

Та таки витягли з води і почали відтрушувати. Маруся хлипає, а Василько й собі плаче. Сидять таки ж тут, на горбику.

Трусили довго, аж руки помліли; самі потомилися, піт лився річками, хоч і холодно було.

Тихо, обережно положили тіло на мокру травицю.

— Гляди, зовсім вмерла! — промовив хтось і всіх неначе холодом обвіяло. Разом припам'ятали те, про що за нещастям кождий і забув.

— Мертве тіло!

Всі з-під лоба переглянулися, понасуплювалися і кождий з якоюсь злостю та страхом перед такою бідою, яку забули з-за доброго діла, — кождий поглядав на мертве тіло.

А вітер співає свою пісню, рве снігом, сипле, обдає завірюхою...

22

Три дні тільки минуло, а глянути на Марусю — здавалося, на три роки вона постаріла, а Василько й собі схуд та якийсь похмурий став.

Понуро, з нестерпучим жалем у серці, проводжали діти матір на кладовище: серце болить-розривається, сумно їм так, несказанно сумно.

Голосила, причитувала Маруся:

Ой матінко-лебідонько!
Ой, куди ти полинула?
Ой, на що ти покинула
Нас, діточок-сиріточок?
Любила ти, голубила,
Мов сонечко, ти гріла нас,
Своїх діток малесеньких...
Одягала, обувала
І їстоньки їм давала...
А тепер ти загинула
Зоставила, покинула
Своїх пташок-сиротяток,
На посміх-глум, недоленьку,
На працю-труд, неволеньку...

Увéчері, як вернулися з похоронів, бабуся мандрівна, що в наймах у людей служила, прибирала у хаті сирітській, метушилася, цокотала.

— Ви самі не справитесь, — мовляла. — Куди вам справитися, безталанним? Ти сліпенька, а він — його й від зем-

лі не видно. В світ за очі все піде... Вам би до Петербурга доплестись. От куди! Та, може, де-небудь хоча в приют вас узяли б...

Бабка була бувала. В Петербурзі років шість тягалася і всякого, коли лучалося, до Петербурга справляла.

Маруся та Василько, прикрившись свиткою, сидять на постелі материній та слухають, як бабуся без устанку балакає.

Серце ниє, якось жахливо дивляться вони заплаканими очима. Що то буде? Нічого не знати, не відати.

Так малесенькі пташенята з родимого гніздечка дивляться в холодну далину далеку, коли вітер свистить, дощ ллє без кінця, а матері рідної нема та нема...

23

Не довго сироти пожили на самоті. На третій день гості з сусіднього села Вишряка, дядько з тіткою та з дітьми, за спадками приїхали.

Нараз пішов гармидер: крик, гам, хата ходором ходить, хоч утікай.

Семеро дітей приїхало: старшому десятий рік, а найменшому другий пішов. Тісно стало в хаті.

Лягають спати. На печі дядько, на ліжку тітка з маленьким, на полу своїх дітей кладуть, а сироти: Маруся долі, а Василько на лавці, а лавка вузенька. Василько заснув та сонний розкидався, та й додолу бубухнув. Злякався, сердешний, та й заплакав. А тітка, неначе та кітка, швиденько скочила з ліжка, та й давай малого чухрати. Рука важка, кощава.

Затих бідний, зовсім прибитий Василько, замовк, лежачи долі.

Тітка лягла знову, а Маруся тихенько до брата присунулася, кожушину йому підослала, під голову подушечку підложила, пригріла, приголубила його, і Василько, міцно притулившись до неї, тихесенько заплакав. А Маруся рот йому затуляє, цілує його, вмовляє:

— Цить, цить, серденько моє! А то почують, знов буде!

Знову заснув Василько, заснув, як убитий; тільки спросоння тихо інколи здригувався та хлипав помаленьку. А

Маруся досвіту не здужала заснути. Вона все думала-міркувала, і все ясніше виступав у її мріях той Петербург великий, чудовий, що десь у благодатній, туманом оповитій, далині далекій...

24

Минуло ще кілька часу, і Маруся надумалася.

— Втікати треба! Матінко рідна! Не дарма ж ти пашпорти нам виправила, чуло, мабуть, твоє серце, голубонько!

А тут, немов умисне, — знову причта. Якось нехотячи, упустив Василько з лавки свого брата-трилітка.

Почула його крик тітка, прибігла та скалкою спересердя разів кілька уперіщила Василька, де не влучить.

Дитина так перелякалася, що й не писнула, але й без крику сліпа Маруся впізнала, о що скалка гупає.

— Хоч би ви подохли, сліпороде кодло окаянне! — прошепотіла тітка. І знову зрозуміла Маруся, кому се бажання таке тітка зичила. Почервоніла, мов той мак, сердешна дівчина, а брат, глянувши на неї, неначе вгадав, що на серці в сестри, та й сам спалахнув. Тихо без плачу підійшов він до сестри, став, обперся об її коліна і якось зло та хижо, неначе вовченя, згорда дивився на тітку.

А широкі смуги від важкої скалки пекли й горіли на боках та на спині.

25

Тієї ж таки ночі вони й змандрували.

Звечора Маруся назапасила торбинку й хлібця. Брат не питав нащо, зараз постеріг, куди збиралася сестра.

Лягли спати, як і звичайно, долі, зовсім одягнені. Уночі, як перші півні закукурікали, Маруся розбурхала Василька, бо мале заснуло. Тихесенько, неначе ті тіні, ані дверима рипнувши, вийшли вони у сіни, перехрестилися. На дворі Кудлатка, почувши їх, тихесенько заскавучала і радісно кинулася до них (її не пускали вже в хату на ніч: «Нехай, — мовляв, — оселю стереже!»). Мовчки вийшли діти Божі. Ніч була тиха, ясна та морозна, Волосажар та зіроньки ясно мигтіли.

— Спершу пішли на гробовище.

Подекуди загавкали було собаки, та, впізнавши, що свої, хутко замовкли, тільки бігли слідом та тихенько скавучали, хвостами виляючи.

Прямісінько до маминої могилки прийшли.

Помолилися, поклонилися.

Довго Маруся не піднімала голови від могилки, сльози текли-текли з сліпих очиць, разом з словами з самого серця виливалися:

Ой матінко-лебідонько!
Благослови, голубонько,
Дитяточок любесеньких,
Сиріточок малесеньких,
На далеку доріженьку.
Бо вигнали вороженьки
З рідного кубелечка!..
Ой матінко, ой ненечко,
Ой серденько, милесенька,
Злети з неба тихесенько, —
Зглянься, зглянься на діточок,
Не кинь ти їх, сиріточок...

— причитувала вона.

Встали, пішли, Кудлатка попереду. Собаки проводжали їх з верству.

Як мали повертати за пригорбок, Маруся оглянулася... постояла. Жаль їй було кидати своє рідне село, де зросла вона.

Далі перехрестилася, махнула рукою і зникла... Покинула вона дома тільки пісеньку свою кохану, що зосталася від неї й досі...

Сніжок почав порошити, а на ранок зовсім землю вкрив і слід заніс...

26

Через місяць доплелися вони до Петрозаводська. Погода стала тепліша. Сіли на пароход. Пароходи тоді були погані, плили тихо, з великими стоянками. По Свирі плилося дітям надто важко та довго.

Василько за той час немов виріс і на виду його щось похмуре та суворе неначе захололо. Навіть Кудлатка замітно посивіла.

Побували вони у всяких селах та городах.

Скрізь під вікнами співали вони жалібну пісеньку, що Маруся дорогою зложила, і добрі люди подавали їм — хто хліба шматок, хто копійчину, а то й яєчка варені.

Тижнів через два ввечері виринув-таки перед ними Петербург. Було мокро, відлигло. Петербург стрічав їх неначебто й приязно.

Тихо тягнулися чорні низькі береги Неви, де-не-де миготіли огоньки, снували човни. Пароход глухо та важко дихав в вечірній тиші. Тихо котила Нева свою чорну воду.

От і церкви, монастирі, будинки, лавра, видко довгі-предовгі фабрики, заводи, трактир. Все з'явилося, чим багатий і бідний велетень тисячоокий, німецький город московської землі...

Пароход причалив.

З криком, гамом, суєтнечею, штовхаючись, висипала різномаста юрба на пристань. Вийшли потихеньку й діти.

— Сліпенької не задушіть! Гей, народ! — кричать круг них.

Вийшли, перехрестилися, пішли тихесенько, пластаючи по грязі.

І поглинув їх город великий...

Чи зосталася по вас пам'ятка, страждальники рідного краю, чи, може, як багато инших, загинули ви безслідно, зіроньки Божі, затоптані в грязі темної ночі людського життя?..

З ЧЕСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ЮЛІУС ЗЕЄР

ІЗ ЗАПИСОК

(З 1000 н-ра чеського «Světozor-a»)

Було то в Росії, літом, надвечір. Обід кінчився, ми випили трохи мороженого шампанського, якраз стільки, скільки треба на те, щоб бачити світ в рожевій барві як найменше фальшивого «Veuve Cliquot»[1]. Закуривши папіроси, вийшли ми цілим гуртом у садок. Нараз край нашого плота появилася нужденна бабуся. Бліда як смерть, сумна, як Росія. Простягла руку, кощаву, худу, немов і сотворену на те, щоб стислася в п'ястук і загрюкала в ворота дрімаючої рівнодушности. Найближче плота стояв син нашого господаря, хлопчина в тім віці, в котрім дітей покидає ангел, а будиться звір. Не був злий, але розпущений, а надовсе лінивий. Побачивши старчиху, побоявся, що пішлемо її додому по милостиню. Нетерпеливо махнув на бабусю, — втім, побачив, що його хорт упустив майже обглодану кістку. Подав її старчисі. Вона не відкинула її, не розгнівалась, не кляла, а тільки сумно глянула на нас і сказала тихим, невимовно проймаючим голосом: «Що робити». І хотіла відійти.

На хлопця добре насварено, жебрачку щедро обдаровано, але пекуча біль не втихала в моїм серці, і весь той вечір рад би я був заплакати над тим, що я чоловік. В тій пригоді являлась мені ціла людська суспільність, а та нещасна бабуся з поглядом, повним невисказаної резигнації, — то була ціла Росія.

---

[1] «Вдова Кліко» (*франц.*) — сорт вина. — *Упоряд.*

ІЗ ЧОРНОГОРСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ЛУКА ЙОВОВИЧ

ГАЙДУКИ[1]

Образок з життя чорногорців[2]

I

В день Св. Архангела* 1835 року прийшов Степан Баша з села Граджана на празник до Іва Йовова Лекича в Буковик. Днина не довга. Всі сільські приятелі зараз по обіді зібралися докупи, зробили «коло» і співають на подвір'ї перед Івовою хатою. Степан і Іво в хаті сіли біля огню, пригягли тонку довгогорлицю (боклажку), повну вина, і обертають її поблизько грані, щоб пити вино, добре пригріте.

Проти ночі «коло» розсипалося, а по вечері гості розійшлися. Степан лишився.

— А що, Степане, ходиш іще на Бар[3]? Пригониш дещо? Чи, може, покинув те ремесло?

---

[1] Гайдуки — не то розбійники, не то герої, що воювали з турками, щось подібне до наших опришків. — *[Іван Франко].*

[2] Отсей прекрасний образок з життя чорногорців не ще дуже давньої доби, бо 30-тих років нашого віку, написаний Лукою Йововичем, учителем у селі Мркоєвичах у Чорногорі, був надрукований разом з другим образком в першім річнику літературної часописи «Луча», видаваної товариством «Горски Вијенац» у Цетині, почавши від 1895 року. Одно з тих оповідань переклав звісний фольклорист Ф.С. Краус* на німецьку мову і надрукував у ч. 37 віденського тижневика «Die Zeit», додавши від себе слова признання для талановитого автора. «Та в Цетині, — пише мені д. Краус, визичуючи мені перший річник "Лучі" для мойого перекладу, — "хтось" там косо подивився на те, що бідоласі сільському вчителеві зроблено так багато чести, і мені перестали присилати "Лучу"». — *Ів[ан] Фр[анко].*

[3] Місцевість на турецькій території. — *[Іван Франко].*

— Пригоняв я, ходив розщибався і скажу тобі правду, не покину сього ремесла, доки голову не зломлю. Я не волоцюга — знов тобі скажу; хвала Богу, маю з чого жити. І коли що прижену — не хвалюсь тобі ні за макове зерно — ніколи з сього й крейцара не бачив. Все село кличу на гостину: поб'ю воли, поріжу барани, як там що притрапиться пригнати, і гощу ціле село, мов на празнику. Та головне мені те, щоб залякати «песю віру», щоб не сміли з хати й носа показати, щоб і в сні я їм снився. А ти що думаєш?

— Їй-богу, те, що мовиш про крейцарі, — се хоч би записати! Пригнав я був раз сімнадцять баранів — та й барани ж бо були! А товстючі! Якби мені хто инший говорив, а не сам я своїми очима бачив, ніколи б не повірив. На палець солонини було на кожнім. Одного я зарізав на вечерю, щоби челядь дома оскоромилася. Почали ми пити, розповідати. Коли погляну рано, а пан вовчик, дай йому Боже здоров'я, впакувався до кошари і вісімнадцять щонайкращих баранів — і тих пригнаних і моїх власних: сього хочу, сього не хочу. Аби який різник, то не був би їх так порізав. Важко було глядіти, та що, не поможеш! От тимто нам годі сказати, що крейцара доходу з розбою не маємо. А що, проте, не маємо що їсти, сьому винні оті гарбузи, що біліються перед хатами онде на дубових стовпах[1].

— А що то там наробили ті глодоляни[2] з тими дзвонами, що їх украли з брчанської[3] церкви? Я питав Івана, та сей не вмів мені нічого сказати.

— Та що? Пожалувалися брчани владиці, що нічого їм не лишають ті п'яні чорти а виволокли їм навіть дзвони з церкви. Покликав владика тих наших до Цетині. «Верніть їм се, — мовить, — так би вас Бог благословив! Я ж вам казав, що Бог вам простить усе, що явно чи тайно загарбаєте в Туреччині, та сього, бігме, я вам не мовив, щоб ви волокли й дзвони з церкви! Адже ж хоча вони й не нашої віри, то все-таки — наші брати! Церкви і джамії[4] нізащо

---

[1] Себто вовчі лоби, що їх чорногорці настромлюють на стовпи перед хатами. — *[Іван Франко].*

[2] Жильці пограничного чорногорського села Глодола. — *[Іван Франко].*

[3] Брч, село на турецькій території. — *[Іван Франко].*

[4] Джамія — турецька божниця. — *[Іван Франко].*

не смійте рушати, се гріх». І дав їм по цекінові. І, ховай Боже, звернули дзвони. Боялися, щоб їх владика не прокляв.

— Що вже й мовити, не гарно вчинили з тими дзвонами. Ніколи якось я не міг собі пригадати їх, та й, по правді, людська пам'ять коротка. Ну, а ти, Іво, добув дещо?

— Ні. Все отак крутився при домі, поки пшеницю сіяв, та поки ту дрібку приплоду до хати позносив. Тільки одного вечора, буде тому — як тобі сказати... ага, п'ятнадцять день тому, збігав я до Тудеміла. Там із обори — не було відки инде — я захарапчив одного коня. Дивився ще, чи не побачу кого при вікні, чи хто не виставить голову, був би йому плюнув в очі з пістолета, та ні, не було нікого.

— А Міло Антович — от я й не питав тебе, що він поробляє? Той також сього ремесла не покине, не всидить дома, як инші, навіть на Різдво, поки дещо не прижене. Все він на тамтім боці. Аж боюся, що доведеться бідоласі колись солоно за все платити, уперве і востатнє. А багато там на нього накарбовано!

— Нічого йому не буде! Ті глодоляни — чарівники! Кожду скалу знає як свої пальці. Чорти його кормиди, Дух Святий при хаті. За ним погоня, а він біжить в напрямі до Дульціня, а не сюди. Шмигає сюди-туди, поки слід його не згублять. Сам мені оповідав, що раз на морському березі п'ять день лежав у одній щілині, не мавши ані кришки в роті; і як міг се витримати, сьому я не можу надивуватися. А коли його погоня заскочила високо вгорі просто Румії, а він шусть у печеру, заховався там, а коли побачив відповідну пору, та в противний бік! Пішов я, було, Степане, з ним торік між Матками. Прийшли ми, а він усе довкола мене, як дідько довкола хреста, повну голову мені натуркав. А друзяка він! Що тільки треба зробити, ні до чого тебе не пустить, усе сам. Вийшли ми на Врсуту (гору), а він уважає, надслухує, зазирає, роздивляється. Коли змерклося, зійшли ми вниз над Шумань (річку) до Мркоєвич. Поки місяць зійшов, ми заховалися в гущавині, відки можна було бачити, чи нема якої небезпеки. Із загороди одного там Калемперовича вивели ми два воли, як соколи, і — вибачте — одного осла. Зв'язали ми ті худоб'ята воловодом, прип'яли їх у ліску, щоби переждати решту

дня, щоб їх хто не загнав, або щоби самі не вернули до хазяїна. А коли змерклося, почали ми помаленьку підповзати до них, бо ану ж там засідка: розфалатають чоловіка, як порося в кориті, з верху до низу! Не легко то своє добро віддавати! Чоловік, окрім свойого життя і здоров'я, не має чого більше й пильнувати, як тої трохи своєї праці. А хто знає, чи їх перед ніччю не знайшли у схованці, де ми їх лишили і відки без руки не могли вийти? А ну ж, і вони стрільби в руки, та за слідами, хоч то воно й сухо. А ну ж, там сидять і добре чують, що надходять гості, і лагодяться, щоб їх привитати! От ми повземо тихесенько-тихесенько, повідпинали худібку, аж тут, братчику мій, ота анахтемська ослятина як завищить: «Їгааа! Їгаа! Їгааа!» Ми так і задеревіли, заперли дух у собі, життя в собі не чуємо, а воно стало та й верещить. Вже я хотів забити того дідька, щоби ніколи більше не верещав, та не хотілося рук поганити — подумай собі! — ослятиною!.. «Ото, — мовлю, — проклята скотина, знайшла коли ревти! А щоб тебе, — мовлю, — звірі були без нас ізжерли!» Говорю Мілові: «Покинь чорта! Пусти дідьчу маму, нехай іде в безодню, щоб нам через нього не пропасти». Тут я побачив, що хоча б чоловік мав десятираке життя, а може прийти така година, що ані одного не вирятує. І ніхто б навіть не пожалував за нами, а кождий би сказав, що ми погибли за крадіжку. А кількох ми досі турків повбивали, про се би ніхто й не згадував. Та Міло, їй же богу, не пускає. «Дуже б мені, — мовить, — придався дома!» І пішов на сто кроків уперед нас. Розуміється, осел дістався йому, і нині — не гірший від якої шкапи під сідлом. Їй-богу, Міло орав ним сього літа! Ну, та се все було і минуло. А хочеш, то підемо коли-небудь вечором. Я би сказав Іванові Лукичеві і переказав би Мілові по дорозі.

— Та що ж, підемо, коли хочете. Я не відстану. Тільки б мені тепер піти додому, щоби челядь знала, і як хто питатиме, щоби знали сказати, де я.

— Ні, я й сам не кажу, щоби зараз іти. Коли тобі догідно і коли захочеш — гаразд у дорогу! А мене завсігди дома застанеш, не піду нікуди від хати.

— Ну, то так і зробимо.

На другий день скоро світ Баша був уже дома.

II

Двадцятого четвертого падолиста того самого року вечором хто би був коло Бара о третій годині по-турецькому, був би побачив гайдуцьку купку з п'ятьох люда: Степана Башу, його братанича Андрія, Іва Лекича, Івана Лукича і Міла Антовича, позавиваних у різнобарвні пледи по-шестанськи, з торбами через плечі, в котрих навіть австрійські фінанси не були би знайшли нічого, хіба по доброму кусневі житнього хліба. Ножі з білими черенцями позатикали за пояси, рушниці в руках, одягнені в арнаутські одежі, шаровари і опанчі, на голови понадівали білі клачані, а вколо них пообв'язували невеличкі палми — достотні турки. Коли переходили через річку Бунар, нагнали з десяток візників, що гнали вози з набором з Пристані до Бара.

— Мрамија мир, побро! Ку пошкон таш? (Добрий вечір, браття! Куди йдете?), — по-арбанаськи забалакав Баша.

— Мир севјен. Пошкон пр'шпи! (Щастибі вам! Ідемо додому), — відповідають ті рівнодушно, думаючи, що се шестани йдуть від череди на зимівлю.

Ліворуч у передмісті і в місті Барі видно світла, мов ілюмінацію, а праворуч море розвернулося перед очима, блискотить під погідним небом у яснім місячнім світлі. На вежі вибила третя.

З мінарета чути голос ходжі[1], як виспівує вечірню молитву. Мерехтять звізди. Тільки десь-десь яка перепелиця з-під оливкового дерева з лаврового корча фуррр! і перелякає нашу компанію.

— Куди ж ми тепер? Як думаєш, Міло? — запитали товариші, коли дійшли до Залева.

— Я би радив через он той ярок. Там є джерело, повечеряємо, бо мене вже й ноги заболіли і жили під колінами болять з голоду. Адже від Созини шмат дороги! А якби нам дуже спішно було, то можна б і без вечері.

— Рушаймо зараз повечерявши, — мовив Баша, — щоби нас сон не зломив і щоби нас день не захопив. Пограбимо при Можурі, ось тут переднюємо, а відси, по моїй думці, найліпше будемо могли роздивитися, щоби якого турка вбити.

---

[1] Мусульманський церковник. — *[Іван Франко]*.

Влашичі на захід, а вони при Можурі. Перед ними мов на долоні: Мркоєвичі, Печуриця, Кунє, Великі і Малі Горани. О сході сонця вони прискорили ходу.

— Гей, бачите онту череду просто Великих Горан, що, власне, вигнали? Бійтеся Бога, ходімо геть від них, щоби нам не було якої біди, — мовить Міло, — бо тут чабанів певно не менше, як нас.

— А що би було, якби онтого, що йде сюди так пильно, та положити, коди наблизиться? Куди би втік? Тільки один олов'яний бобик йому в живіт! Упаде як підкошений. Навіть п'ятами би не задриґав, — мовив Андрій. — Хто би нас почув?

— Не один! Коли почують вистріл, то все, що жиє, кинеться за нами. Вони все держаться на осторозі, а ми занадто далеко зайшли. Тобі здається, що ти мудрий, але ти під моєю опікою. Мовчи! Не підводь рушниці! От іще запалена голова! Не дай Боже більше з тобою йти на таке діло! Чи хочеш узяти на душу стільки людей сьогодні? Ані руш мені рушниці, — привстиджував Степан Андрія, — коли сам того не можеш зміркувати, що се була б наша загибель.

Пастух на збочі понижче них спокійно ходив за товаром і грав на дуді. Андрій не зводив із нього очей: як повісив рушницю на дубі, як ішов до криниці, щоби обмитися, як обідав, як поїв худобу і городив пліт коло кошари. Коли наблизилася ніч, і він зігнав череду докупи, Степан за ним чуп-чуп-чуп з ножем у руках.

Пастух, почувши чупкання за собою, швидко обернувся, вистрілив з рушниці і пустився тікати. Степан, не трафлений кулею, прискорив і догонив його.

— Јо Паш Зоти! (Бійся Бога, не бий!), — скрикнув пастух.

Та в тій хвилі Степан відрубав йому голову і завернув товар угору. Пов'язали худобу поясами та воловодами, що їх про таку потребу Антович усе мав намотані на собі. А коли добре змерклося, рушили стежками понад Печурицю. Степан і Міло передом, решта підганяють. Зупинилися. Надслухують.

— Гей, Бецьо Катланов! — чути голос у селі.

— Чую!

— А прийшла твоя худоба додому, чи не прийшла?

— Та от іду по неї! А хіба є що недобре?

— Та у нас дасть Біг — ані пастуха, ані худоби.

— Бігме Боже, говорили наші, що виділи пізнім вечором, як п'ять хлопа поспішало в гори і гнали худобу, але то не були наші з торгу.

— Присястобоже, се чорногорці! Ніхто, як вони! Я вже з ліхтарнею ходив, чи не подиблю їх, кричав, та не чути нічого!

— Почули нас! — мовить Міло.

— Не бійтеся, а рушайте живо! Втечемо! — додає їм духу Степан.

А тут по селі крики: «Гей! Гей! Гей!» на кождім куті.

— Гей, Сульо Дрляне! Добрий вечір!

— Дай Боже й тобі!

— А що там чути з того боку, де Тахирова хата?

— Го! Джаври, небоже, забрали Тахирову худобу і втекли попри Юсуфову хату через чагарник доріжкою! Швидко вийдуть із яру. Ходімо за ними, з инших боків наші вже біжать.

— Іду, брате, йду!

Зацоркали рушниці з кождого кута: Лус! Лус! Бряз! Бряз!

Обскочили їх.

— Що тепер робити? — питає Міло.

— Що? Лишайте худобу до дідька, а я ще кину й отсю голову[1], щоби було ногам легше! І біжімо до гори поміж Печурицею і Добрими водами!.. Де ви? Живо, щоби ніхто не загубився! Коли почнуть стріляти за нами, стріляйте на блиск! Коли б нам тільки добігти та вхопитися у онту печеру, вскочимо в неї і простоїмо до вечора, поки все утихне, а ніччю гайда додому. Біжіть, не підводячи голів! Не йдіть купою, а вроздріб, щоби нас не повбивали.

Гомін, крики, грюкають рушниці, дійсна битва.

— Ні, Степане, на Матір Божу, — благав його Міло, — не йди у ту печеру! За нами купа озброєних, боюся, щоб не було гірше.

---

[1] Степан, очевидно, ніс з собою голову вбитого пастуха як знак свого геройства. — *[Іван Франко].*

В тій хвилі вистріли розділили гайдуків: Міло і Лукич — направо, назад у долину Можури, аж над море; Степан, Іво і Андрій — попри Лисинь, просто до печери.

Сього рана на верхах гір випала пороша. Турки за слідами: чуп, чуп, чуп — просто до ями. Обступили її здалека. Яма полога, з двома гирлами: одно отворене на схід, друге — на північ. Аліл Брагов і Селім Смаїлов з села Микулича приступили ближче. Цікаві понахилялися просто над ямою, повстромляли голови.

— Але їй-богу, тут нікого нема! Се були ваші сліди!

Бум! Бум! — грюкнули з ями рушниці. Аліл і Селім тільки п'ятами накивали своїм товаришам і стрімголов попадали в яму.

Тоді турки давай кликати:

— Гей ви, люди, вилізайте, на сто Божих вір!

— Гей, ви, турки! Йдіть собі з Богом! — гуде голос із ями. — Або стійте тут, коли ваша воля. Се наша хата. Ми приготовилися на таку пригоду. Маємо тут не менше всього, як у Граджанах. Вже двадцять літ, як ми тут спочиваємо всяке полудне. І за рік, слава Богу, не хибне нам нічого, хоч би нас було й десять.

— А скільки ж вас там є?

— Ходи сюди та почисли нас! — крикнув Баша. А потім мовить товаришам: — Не бійтеся, навкучить їм, а коли ні, то будь-що-будь, якось продремося і вернемо додому здорові і веселі. Тільки рушниць пильнуйте, щоб вам були в кождій хвилі готові: котрий турок до ями, з того зараз — падло!

Почали турки вкидати в яму каміння і вбили Андрія. Потім нанесли копицю сіна, запалили і вкинули в яму. Степан і Іво поприв'язували себе в щілинах печери, щоби не попадали і не погибли: або від каміння, або від огню.

Турки поставили дві купи сторожів: село Барани — один вечір, а Микуличі долішні і горішні — другий.

III

Третього дня після того Міло Антович і Лукич сюди не туди, зі скали на скалу, з чагара в чагар — і дома.

— Міло, а де твоє товариство? — питали люди. — Пригналисте дещо?

— Не питай нічого! Все ми покинули, що було зачали гнати. Окружили нас, мов погана тічня. Десь так було коло півночі чи вчасніше, хрін там знав годину. Ми два шмигнули, а тамтих турки нагнали до тої печери. Чи їх там заперли, чи їх борше порубали, але гнали їх у той бік. Більше чорний Міло не знає нічого.

IV

В неділю, перед Різдвом, Мара, сестра Степана Баші, що жила замужем у Сельцях на турецькій границі, прийшла у Вир вся в чорній одежі, заплакана, з розплетеними косами. Збіглися довкола неї люди. А вона до старшини:

— Їй-богу, вони ще живі! Що мені за пожиток брехати? Чутка була, що їх давно порубали. Та вчора говорили мені чабани, ті, що зимують у Пепичі: що кождої Божої ночі з верху Голика бачуть огні — все огонь коло огню довкола печери. То я, головонько бідна, як була, вчора стрімголов туди! Спекла прісну паляницю — бо відки їм хліба взяти, коли їсти хочеться! Взяла й дві-три пачки патронів та й — просто туди. Коли ж бо сторожа твердо пильнує: нині двадцятий і четвертий день! Не дали мені з ними ані заговорити. То я хоч потайно хотіла вкинути їм ту паляницю, та хоч би я була й парубок під оружжям, то се було б неможливо. Набили мене по щоках так, що я ледве пішла. Вони досі вбили — побий мене Боже, так як уже й побив! — чотирьох турків. Мовив мені Юсуф Трцетич із Бара. Кождий день їх кличуть, щоби піддалися, а вони держаться непохитно, бо бачуть, що так чи сяк пропали, то й чекають, щоби ще кого вбити — нехай мене три громи поб'ють, коли неправду говорю!

V

Зараз пішов гомін по племенах. На другий день цілий Црмницький і Рієцький округ висипав на Суторман.

— Що буде, те й буде, треба йти, треба рятувати! — кричать вояки.

Та всю ніч, як була довга, сипав сніг, що влізло. Навалив по коліна. Пускатися з людьми крізь барську країну,

аж на той бік Румії, мучитися і бродити вглиб ворожого краю, шість годин ходу по копній дорозі — з двоякого злого вибрали менше. Військо вернуло назад.

VI

На саме Різдво, коли цілий мир християнський східної церкви радується, удосвіта Степан Баша і Іво Лекич вийшли з ями, бліді, висохлі, мало що живі — правдиві страховища. Принесли їм хліба і сиру, щоби попоїли.

— Не хочемо їсти, — відмовив Степан, — а вина би нам!

Зараз післали до Микулич, де було також кілька християнських хат, і принесли вина.

— На здоров'я! — мовив Баша, держачи чарку в руці. — Хоч би в нас було по десять душ, то все-таки замало, щоб ви могли помстити всіх ваших, котрих ми повбивали, і всю ту біду, якої ми вам наробили!

Випив, перехрестився і подав Івові.

Їх тіла, знеможені голодом, відтяті від голів, лиш трохи потрепалися. Із них витекло хіба тільки крови, щоби могли ножі окровавитися, як із людей, що двадцять дев'ять день не мали хліба в роті.

Турки полізли до печери і відтяли ще й Андрієву голову, розбиту каменем. Із патронів, постолів і ременів, якими оперізувалися ті герої, познаходили хіба недогризки — решту погризли голодні гайдуцькі зуби.

Степанова голова зотліла в Скадарі, а Івова — в Барі.

З ПОЛЬСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

СТАНІСЛАВ СТАРЖИНСЬКИЙ

НА НАШІЙ — НЕ СВОЇЙ ЗЕМЛІ

Уривок з записок правобічного шляхтича

Коли всі знаки на небі й на землі не дурять, то на Правобічній Україні заноситься на щось трохи більше, як «четвертий» чи «п'ятий» поділ Польщі*. Аграрне питання поставлено нарешті остро й рішуче, зосібна, завдяки гуманності тамошньої верховодячої Польщі, не завдяки мудрості і далекозорій політиці правительства, навіть не завдяки якійсь радикальній, хлопоманській, соціялістичній чи якій иншій пропаганді[1]. Просто прийшли фатальні роки війни та безладдя і підвели суму того, що досі нагрішено та назлочинено супроти всього краю і робучого люду, — підвели суму і вказали таку перспективу на будуще, що навіть найтупоумнішому стало видно: так далі не можна, треба щось радити. Само правительство, що ще недавно розпустило Думу головно за її радикальне поставлення аграрного питання і за її проєкт великої загальнодержавної аграрної реформи, тепер бачить себе змушеним до уступок. Газети донесли, що за згодою корони приступлено вже до творення державного «земельного фонду» зразу з царських і скарбових дібр, що до того фонду вже виділено з тих дібр коло двох мільйонів десятин землі, яка, за посередництвом державного банку, буде по «пересічних цінах» і з різними податковими та фіскальними полегшами парцелюватися «селянам і тим, хто хотів би вести селянський спосіб життя». Нема сумніву, що під тиском загального незадоволення, під тиском голоду, що грізною хмарою насунувсь на

[1] Писано тому кілька місяців. — *[Іван Франко].*

значну часть великоруських губерній, також многі приватні латифундисти підуть слідом за правительством, і ми вже читали звістку, що один із видніших між ними, граф Строґанов*, зголосився з пропозицією продати банкові свій мільйон десятин землі на таких самих умовах, як царські добра.

Певна річ, усе те ще дуже далеке від того, чого домагалася Дума, чого голосно жадала велика часть преси і що здавна, ще від 1861 р., носиться як ідеал, як «слушний час» у головах російського, а також і українського селянства. Парцеляція землі, в додатку обтяженої величезними (як на російські відносини) гіпотеками, що ляжуть новим тягарем на будущі покоління, надто парцеляція локальна, в кількох губерніях, не заткає рота тій великій «голодній дитині» — російському народові. Отим-то ми вважаємо се лише першим виломом, який доведе до нового руху і потягне за собою инші виломи і який при щасливих обставинах може справді завершитися повною аграрною реформою в Росії. Се був би вже сам собою факт безмірної ваги, а спеціяльно на нашій землі, в Правобережній Україні, він мав би, крім економічного, велике національне значення — був би *кінцем останків історичної Польщі* *, що там, не вважаючи на «обрусительну» політику останніх десятиліть, а, властиво, головно завдяки тій політиці пережила знесення кріпацтва і живе собі та розвивається, а в останніх роках підносить голову і зараз же виступає в повній зброї своїх відвічних претензій до панóвання над робучою людністю того краю.

Хто в останніх часах слідив за розвоєм політичних відносин у Росії, той мусив завважити дуже характерний факт: уся ліберальна і консервативна Польща, особливо та, що була репрезентована в Думі, та, що так голосно й ентузіястично витала піднесену тоді думку автономії Польщі, що засідала на шумних конґресах, укладала союзи з кадетами і автономістами инших російських провінцій, — раптом затихла, похнюпилася і якось немов загасла, коли російські партії, не виключаючи й кадетів, висунули на перший план своїх домагань аграрну реформу. Реформа з повною емансипацією хлопа, з повним усуненням латифундій, оперта на примусовій експропріяції дідичів з ви-

їмком невеличкого мінімуму, — ні, така реформа — то гріб тої шляхетської Польщі, що в різних формах, під різними «ліберальними» і навіть «позитивними» та «соціялістичними» окликами продовжує традицію старої історичної Польщі. І коли правительство розпустило зовсім не хлопоманську, а все-таки не безглузду Думу, то з усіх російських партій мало по своїм боці симпатію лиш явних чорносотенців і поляків. Автономія Польщі cum beneficio inventarii[1] нинішнього пригнобленого та до половини пролетаризованого хлопа — се так, се було б їм любо. Але автономія з попереднім зруйнóванням їх класового, упривілейованого становища, — ні, за таку автономію вони красненько дякують! За таку автономію вони не будуть надставляти свої голови й спини, не будуть їхати до Виборга, не будуть класти свої імена під резолюцією, що кличе до пасивного опору проти правительства, до неплачення податків і недавання рекрута.

І коли по розв'язанні Думи Росія, хвилево заспокоєна, почала знов котитися по похилій площі, польські консерватисти, та ліберали, та позитивісти засіли тихенько по кутах і — ані пари з уст. Десь-колись озвуться стогоном на аграрні розрухи, та й то несміло і делікатно, щоб на час бурі не дразнити занадто «poczciwego ludku»[2]; звісно, потихеньку накликається на той «людек» московські кнути та нагайки, щоб инших не кортіло бунтуватися, але дискусія про автономію і про аграрні справи затихла. Під таку неспокійну пору ся дискусія зовсім недогідна. Чи сяк скажеш, чи так скажеш — у гарячу хвилю може хтось ухопити за слово. Такі речі найліпше затахльовувати в часи тихі, в часи загальної втоми та депресії, так, як у Галичині в 50-их роках, обробляти в тиші кабінетів, при помочі фальшованих документів, викрадених повновластей, недоручених противникові візвань та підкуплених інженерів, адвокатів та комісарів. Так, як було в Галичині в 50-их роках. Отаку

---

[1] Буквально — «те, що належить до доброчинства» (*латин.*), тут — в сенсі польської автономії, котрої вже самої по собі (при збереженні непорушним внутріполітичного статусу) мало би «вистачити» на «доброчинство» для уярмленого селянства. — *Упоряд.*

[2] «Поштивого народцю» (*пол.*). — *Упоряд.*

реформу вони люблять, аби все їх наверха було! За таку реформу, та ще в зв'язку з розширенням (їх панської) автономії вони все готові й ручку поцілувати!

Як же ікнеться тепер тим польським патріотам, тим зберігачам «zniczu»[1] історичної Польщі на українській землі, коли побачать, що російське правительство само перше зрушує той важкий камінь, на якім вони всіма силами раді б закріпити свій улюблений напис: «Ne moveatur!»[2] Недовго нам, певно, й ждати на те, щоб польська преса виступила проти російського правительства зі старими, ще від р. 1863 відомими рекримінаціями: се нігілісти! Вони давлять нігілізм явно, а потайно, своєю практикою, самі сіють його, а особливо залюбки защеплюють його на «здоровім» орґанізмі польської суспільности. Надіюсь, що незабаром дождемося знов повторення сих голосів, якими поляки колись лякали консерватистів та філістрів усеї Европи, та тепер, мабуть, не напудять уже нікого. А поки що думка біжить у минувшину, хоч і не так-то давню. Адже ж іще не минуло півстоліття, як ті добродії держали в своїх руках долю українського люду, користувалися його примусовою працею і понад се збиткувалися над ним по своїй шляхетській уподобі. Не минуло півстоліття від того часу, коли розпучні Шевченкові слова про те, що, якби розказать «історію-правду одного магната, то перелякать саме б пекло можна»*.

Замало досі розказано сеї свіжої ще, незабутої історії, та й те, що розказано чи то урядовими актами, чи в спомина́х очевидців[3], страх яке немиле нашим цивілізаторам. Вони почувають сором, але не настільки сильний, щоб він повів їх до зміни їх поглядів та поступування. Що зробили вони від 1864 року для загоєння ран, заданих нашому народові кріпацтвом у їх інтерпретації? Що зробили «на волі» для піднесення добробуту, просвіти та свідомости сього народу? І нехай не говорять, що й волі у них по 1864 р. такої не було, щоб могли щось зробити для добра народу. Не бійтеся, та «воля» все-таки вистарчала на те, щоб усмиряти кулями та нагайками селянські бунти, щоб викидати чин-

---

[1] «Незнищенности» (*пол.*). — *Упоряд.*

[2] «Хай буде залишено без змін!» (*латин.*). — *Упоряд.*

[3] Порівняй, прим[іром], спомини далеко не хлопомана, польського шляхтича Тадея Бобровського*. — *[Іван Франко].*

шовиків із їх відвіку насиджених ґрунтів, щоб прикладати руки до підкопування просвіти, до денунціювання всяких проблисків народної свідомости у селян, — на се були способи. Якби українське панство зужило було хоч десяту часть тих зусиль та засобів на добро і просвіту, і запомогу того люду, то, певно, за той час сліди їх праці визначились би. Та ба, «kiedy my od Jafeta, a oni od Chama»,[1] — так і пригадуються досі слова старого Красіцького*. «Nie jatrzyć starych ran!»[2] — почуєте не раз від «добромислячих» поляків. Не згадуйте про старі кривди, нехай вони забуваються, то нам легше буде подати собі руки. Еге ж, якби не одна обставина! Якби на місце тих «старих кривд», що терпів і досі терпить наш народ, польські патріоти не навалювали купи старих брехень про свою цивілізаційну місію на Україні, про оборону краю від орди та Москви, про невдячність, варварство, гайдамацтво та вроджену і невилічену некультурність українського народу! Ні, згадуймо минуле, не ховаймо старих ран! Поки старі гнитимуть, підсолювані польськими брехнями, ми будемо одержувати щораз нові та нові. «Треба розказувать, — мовляв Шевченко, — як діди помилялись»*, тим більше, що внуки не оказують ані найменшого сліду каяття і поправи. Треба розказувать і будити сором у нащадків, коли ще у них лишилася хоч крапелина незопсутої крови. Отсі уваги викликав у мене невеличкий звиток старого пожовклого паперу, 8 карток рукопису, писаного швидким, не дуже чітким письмом, немов чоловік під живим враженням сорому й обурення викидає на папір те, що глибоко наболіло в душі. Се уривок із споминів поляка, шляхтича, графа Старжинського, відомого в своїм часі польського повістяра й поета. У одного з львівських антикваріїв купив я сей уривок — главу III з якогось ширшого, може недокінченого, в усякім разі досі не друкованого мемуару. Подаю його текст без зміни, в перекладі. Додаю, що, судячи по почерку й паперу та по датах, які виявляються зі змісту записок, вони були писані десь у сорокових роках минулого століття, перед роком 1848.

Ів. Франко.

---

[1] «Якщо ми від Яфета, а вони від Хама*» (*пол.*). — *Упоряд.*

[2] «Не ятрити старих ран!» (*пол.*). — *Упоряд.*

ШЛЯХТА ПОЛЬСЬКА В ТРЬОХ ПРОВІНЦІЯХ— ПОДІЛЛІ, ВОЛИНІ Й УКРАЇНІ*

Bo to my od Jafeta, a oni od Chama.
Krasicki, *Satyry*

Коли в великопольських і малопольських провінціях* забобонний шляхтич вірив, що він — иншого походження і иншого роду, ніж тамошній хлоп, хоч оба говорили одною мовою і держалися одної віри, то що ж думав той сам шляхтич про тутешніх хлопів, тобто українців (в ориг[іналі]: o rusinach), що говорять відмінною мовою і різняться від нього релігійною конфесією? Шляхтич, що мав тут маєтність, — а ніхто, крім шляхти, не мав права мати її — уважав себе супроти своїх підданих завойовником супроти воєнних бранців, яких він прив'язав до ріллі. Ті піддані, ті невольники були українці, а стара польська приказка каже: «Jak świat światem, nie będzie rusin polakowi bratem»[1]. Конституція 3-го мая (1791 р.)[2] була би з поступом часу і цивілізації довела тутешніх українських селян до освіти і свободи, яку взагалі приготовувала в сій країні[3], але розбір Польщі знівечив ті доброчинні наміри, а в провінціях, що були приділені до Росії, неволя селян була утверджена на взір московських звичаїв. Кожде надужиття зі своєї природи посувається додатно. Відколи тутешні маєтки московським звичаєм були оцінені по числу душ селянських і коли, значить, кожда така душа виявляла собою певну вартість, мусила також своєму посідачу приносити певний дохід. Я бачив московських офіцерів, що програвали в карти, міняли за коней, за собак своїх підданих, яких держали для послуги при собі. Генрик Дульський, оженившися з багатою жінкою в Київщині, вибирав із своїх маєтків по кількадесят дівчат і продавав їх на київських контрактах по 12—20 дукатів за штуку. Був, щоправда, указ, яким заборонено продавати душі окремо без землі, але від нього легко знайдено ви-

---

[1] «Як світ світом, не буде русин полякові братом» (*пол.*). — *Упоряд.*

[2] В оригіналі помилково: 1798 р. — *Упоряд.*

[3] Се одна з застарілих ілюзій польських патріотів — признавати польській конституції з 3 мая 1791 р. всякі чудотворні наміри, тимчасом, як у ній не було ані натяку на селянську свободу і на людські права українців. — *І[ван] Ф[ранко].*

хід: в купчій продавець до уступленої душі додавав шматок землі, а той шматок покупець другою купчою зараз відпродував йому. Казна заробляла на тім, а душа, як домашня посудина, переходила з рук до рук.

Говорять, що сьома часть земної кулі підлягає російському скіпетру. Жах бере на саму згадку, що на тім величезнім просторі неволя — се підстава, на якій усе стоїть. Монтеск'є* признає, що знесення неволі доконано під впливом християнської віри на суспільність. Насмілююся заперечити сьому і думаю, що освіта і сама людність найбільше причинилися до того. Чехія, Угорщина і Польща давно прийняли християнську віру і сталися краями архикатолицькими, а проте неволя держиться в них і досі. В Росії від найдавніших часів аж до XVII в. всі селяни були вільні. Царі Іван Васильович і Петро І[1] своїми указами* прикріпили селян до землі, а, зобов'язавши дворян оплачувати податки за мужиків, що сиділи на їх землях, признали мужика за власність дворянина, вони то й були дійсними творцями неволі і підданства мужичої верстви в Росії. Ніхто не вгадає, як довго потриває ще той стан, такий незгідний з освітою західних країв Європи. Боротьба мужиків із шляхтою а навіть із урядом, хоч би й частинами вибухла декуди, все буде притлумлена оружною силою, що досі держиться в сліпім послусі. Дух освіти може швидше обняти саме військо, що вже й так у всіх війнах знайомиться з цивілізованими народами. Але особиста свобода, забезпечена конституційним устроєм, не швидко впаде на долю сього краю, з усіх в Европі найменше освіченого і найрідше заселеного.

Сі і сим подібні уваги не знаю, чи насувалися тим нашим землякам, що, задумуючи повстання сих трьох провінцій (себто Волині, Поділля і України) в часі останньої польської революції (1831 р.)*, говорили: «Будемо мати хлопів за собою». Певна річ, мужик не мав за що хилитися до уряду, який віддає його під безпосередню власть дідича і відмовляє йому всякої опіки; але той сам мужик, хоч оту-

---

[1] Як і слід польському письменнику, гр[аф]. Старжинський мав дуже недокладне поняття про історію кріпацтва в Росії. — *[Іван Франко].*

пілий і, скажу так, оскотілий, почуває дуже добре, що його добробут залежить виключно від дідича, бачить, що в тих добрах, де пан морально поводиться з ними, мужики бувають заможні і спокійні, а, навпаки, там, де тиранство, захланність і погорда людськости держать селян у вічнім занепаді, ті селяни зазнають страшнішої долі, ніж зазнавали індіяни, що працювали в копальнях Америки для нелюдяних завойовників тої части світу.

Треба признатися до сеї правди, хоч вона болюча і соромна для нашої шляхти: ледве сотий із тутешніх дідичів уважає мужика чоловіком; инші поводяться з ним гірше, як зі скотиною. Майже ніде роботизна від ґрунту, або так звана панщина, не означена так, щоб мужик міг знати напевно, яка його повинність. Майже в кождім селі роботизни і данини укладаються самовільно. Тут мужик від дому робить по 3 дні панщини на тиждень, але з тої панщини не сходить увесь рік, бо свята і слотливі дні числяться на його шкоду. В инших місцях, особливо в Київщині, мужик робить щотижня по три дні від душі, то значить, що кождий селянин, мужчина і жінка, старець і дитина, хто тільки може двигати рукою, працює для пана. Поставмо ж на хвилину себе на місце тих селян і признаймо по совісті, чи були б ми прихильні дідичам, що поводяться так, як наша шляхта з тими білими неграми, яких називає «хлопством»? Певна річ, наша революція, коли б була могла удержатися, була би принесла більше користи мужикам, ніж шляхті[1], але ж мужик, держаний у темноті й нужді, не міг передчасно пізнати ані оцінити ті користі. Мужик чує, що московський уряд тисне його рекрутським набором, військовими постоями і направою поштових шляхів, але тяжку панщину, данини і незліченні драчі, немилосердні побої і соромні насильства кладе на рахунок дідича і ні на кого більше тих знущань класти не може. Шинкування горілки, віддане жидам по наших селах, до решти руйнує і деморалізує мужиків, а все ж таки й тут залежить се від дідича — мати або не мати жидів у селі. Хто б хотів у моїй околиці бачити, як, невважаючи на тяжкі урядові надужиття, добробут се-

[1] На чім основував автор сю свою певність, сього не можемо зміркувати. — *І[ван] Ф[ранко].*

лян може бути забезпечений, нехай відвідає маєтності Людвіка Маковецького та гарні села Кароля Бжозовського і його сина Зенона. Порядок, заможність і добре поводження селян у тих маєтностях дивують тим більше, що тут же біля тих дібр, на землі так само родючій, але в руках инших дідичів розкинулися широкі села, які виявляють образ нужди та спустошення до такої міри, що безсторонній глядач може думати, що ті нещасні села мусили недавнечко потерпіти татарське пліндрóвання.

ЯК ПАН Д. НА ПОДІЛЛІ ПРИЙМАВ ЕКОНОМА

Було се в червні. Сонце сходило на зовсім чистім видокрузі і заповідало день скварний, подібний до тих чотирьох неділь, що при ненастанній спеці давалися чути хліборобам. Нічна роса відживила була трохи пониклі та вже до половини зів'ялі трави і корчі. В селі С. стояла глибока тиша. Де-де лише молода жінка з відрами йшла по воду. Втомлені безсонницею вартівники з нічної черги вертали зо двора і з фільварку, готуючися з варти йти на панщину. Перед двірським ґанком стояв молодий чоловік у попелястій куртці, оперезаний ремінним поясом, за яким збоку застромлена була цупка нагайка. Його осідланий кінь стояв за брамою, прив'язаний до штахет. Сей молодий чоловік мав під курткою в лівій пазусі пачку паперів, із яких лише ріг вистирчав з-за одежі. Ся пачка складалася з кількох аркушів, між якими два були штемпельовані. Се були свідоцтва, дані йому «обивателями», у яких служив той молодий чоловік. Зміст усіх тих свідоцтв був однаковий — кожде висловлювало, що його милість пан Н. Н., пробуваючи стільки-то й стільки часу «в обов'язку» економа, поводився вірно, тверезо і чесно, а що забажав «пробувати иншого щастя», то, прихиляючися до його жадання, по повнім обопільнім сквитóванні видаю йому отсе свідоцтво, яке, обік витиску мого гербу печаттю, отсе підписую Н. Н.

Той молодий чоловік, що шукав служби, приїхав іще вчора вечором до С., а, не бажаючи того дня задля спізненої пори являтися до дідича, розпитав у жида-шинкаря, коли міг би найліпше трафити, аби застати дідича в дворі.

— Удайтеся до дня, поки пан граф не виїде в поле, — відповів шинкар. Отже, шляхтич устав до сходу сонця, та, поки добудився жида, поки з ним обрахувався за нічліг, поки осідлав коня і доїхав на ньому до двора, вже дідич, попередивши схід сонця, виїхав верхи на звичайну проїздку. Байдуже про се, досить, що вже не застав його молодий чоловік, що ждав з паперами перед ґанком.

Та недовго чекав. Сонце ще не піднялося з-за гори, коли на запіненім коні пан граф вернув із прив'язаним позад нього люзаком[1]. Вбіг тропом на подвір'я а, побачивши молодого чоловіка, з офуком запитав його, злізаючи з коня:

— Ви хто такий і в якім ділі прибули?

— Я, Рох Юрґевич, прибув, шукаючи обов'язку економічного. Вельможний графе, ось мої папери.

— Пізніше перегляну, — мовив граф. — А перше здай мені, «вашець», екзамен. Умієш добре валити в шкіру? Бо у мене на тім лежить увесь розум економа, а нагайка в моїх добрах — се економічна учителька. Махаєш нею, «вашець», часто і густо?

— Не постидаюся, ясний графе, — мовив з усміхом і підкручуючи вуса Рох Юрґевич.

— Зараз тут нам покажеш пробу, — відказав пан граф і, повівши очима довкола подвір'я, побачив мужика, що вийшов з поблизької хати, йшов у поле побіч двора з шапкою в руці і з вилами на плечі.

— Ходи сюди, хаме! — крикнув граф на нього.

Мужик прискорив ходу і підійшов до ґанку.

— Кладися, хаме, а «васць», пане Юрґевич, покажи, що вмієш.

Зовсім не зачудований сим наказом свого дідича, не питаючи, що провинив і за що мають його бити, байдужно, якби виконував звичайну річ, мужик простягнувся на землі, як довгий, спустивши зрібні штани і підстеливши собі шапку під бороду.

Юрґевич, добувши нагайку з-за пояса, взявся до роботи і щосили бив простягненого на землі мужика без придержування. Спадала згори зі свистом тверда, ремінна нагайка, за кождим ударом лишаючи кров'ю закипілі синці

---

[1] Люзак — зайвий, неосідланий кінь. — *[Іван Франко]*.

на обнаженім тілі, а мужик лише стогнав глухо. Таких ударів прийняв уже був 15, коли, знетерпившися, граф відіпхнув Юрґевича, вихопив у нього з руки нагайку, станув на його місці і сам давай бити мужика. За першим і за другим ударом з руки дідича мужик подвоює стогін, за третім ударом нагайка урвалася і сам держак лишився в графовій руці.

— Ось як трутня б'ють! — крикнув задоволений сам із себе граф до Юрґевича. — Тобі, блазне, до «мши» служити, а не бути економом на Поділлі. Іди до чорта!

Се мовлячи, кинув йому держалко нагайки, а Юрґевич відійшов шукати нагайки, що від розмаху графської руки відлетіла була на кільканадцять кроків.

Тим часом висічений мужик звільна піднявся і, затягаючи штани на себе, підійшов до графа і, впавши до ніг, стискав їх по звичаю «за відібрану кару».

— Адже правда, хаме, що той трутень бити не вміє, — мовив до нього граф.

— Пане, — відповів йому мужик з покорою. — Не дав би я ваших трьох батогів за його п'ятнадцять.

Підлещений тими словами граф погладив себе під бороду і ввійшов до покою, де на нього чекало снідання. Мужик пішов у поле до роботи, а Юрґевич, позв'язувавши шнурком свою нагайку, поїхав далі шукати обов'язку.

Коли хто з читачів обуриться сим описом, то перестерігаю його, нехай свою чулість заховає на щось ліпше. Перейдемо ті варварства, що діялися мало що не на моїх очах.

Певно, що застановляючися над розповсюдженим станом неволі від найдавніших часів, чоловік говорить зітхаючи: «Так було від віків і так певно буде ще довго». Але ж чи промовчання оправдує насильства, а сумління праведного і неправедного хіба ж се марна злуда? Можливо, що й під тутешнім урядом єсть закони, що карають такі і тим подібні варварства, але ті закони майже все будуть безсильні проти надужить і того безпосереднього домашнього панування, там чоловік, як у нас, зістається власністю подібного до себе чоловіка. Та вернімо тим часом до заповіджених малюнків.

Я бачив просторі села, яких дідич Б. М., поражений умовою хоробою, велів усіх собак повбивати та постріляти у мужиків когути, бо кождий голос збуджував у нього на-

пад шальги. Горе мужикові, що в його присутності крякнув, кашельнув або витер ніс, його катовано немилосердно, мов за бог зна який злочин. Нараз у нападі своєї химери молодий маньяк велів бити селян без ліку, а сам, звичайно, дрімав у часі екзекуції. Підвладні посіпаки не покидали бити, поки пан не пробудився, і скатованого провинника мусили виносити з подвір'я, бо своєю силою не міг поступитися. Отим способом панував сей маньяк кільканадцять літ у своїм маєтку і панував би й досі, якби шурин, мало що ліпший від нього, змовившися з иншими вірителями, не позбавив того безумця маєтку.

В моїм сусідстві, бо лише дві милі відси, жив П. І. Н. До таких самих огидних вчинків додайте його безприкладну розпусту. Насилував шестилітні дівчата, і не одно з тих дітей оплатило смертю те знущання над ними. Показалося згодом, що та потвора не пощадила й власних дочок. До того просяклий венеричною отрутою, ані одної хати в тій широкій маєтності не лишив без тої пам'ятки. Страшенно було бачити ту гарну і свіжу подільську кров, затруєну в джерелі життя, тих молодих селянок без носів, з вигнилим піднебінням, що переносили з покоління в покоління зародок страждань і соромного каліцтва, а то тому, що розбещений на всяку розпусту дідич знущався безкарно, не лякаючися ані людського суду, ані докорів власного сумління.

Близько того маєтку живе дідич, що в тиранстві над селянами не уступає нікому. Ось який учинок дасть про нього докладне поняття. Пастух, що стеріг його овець, не доглянув, як вовки покалічили барана, новокупленого до череди. Наперед бачачи, що його ждало, пастух утік, зложивши неживого барана під дубом. Другого дня його зловили, на розказ дідича прив'язали до того самого дуба, під яким лежав неживий баран.

— Їж, собако, того барана, якого ти дав над'їсти вовкам, — сими словами відізвався дідич до нього.

Се було в червні, хробаки вже були намножилися в баранячім стерві. Прив'язаний до дуба пастух, не маючи навіть вільних рук, дочекався тої муки, що хробаки, розточивши бараняче стерво, перенеслися на в'язня і точили його на подобу того скотячого стерва. Серед такої муки в смо-

роді, голоді, спразі жив цілі три дні, а поки сконав, хробаки виїли йому очі і тими дірками дісталися до мізку. Читав я про тортури, які завдавали монахи в в'язницях святої інквізиції в Еспанії, але не пригадую собі, щоб у творі ксьондза Лоренте я здибав таке страховище. В дубині в Р. стоїть хрест, поставлений під дубом, де згиб той пастух такою лютою смертю. Той хрест велів поставити богобойний дідич.

Та сама потвора веліла живцем у муравлисько закопати парубка, що викрадав йому мід із пасіки. Та над тим муравлиськом я не бачив хреста. Поки говоримо про ті безправства, не забуваймо про мого сусіда Ц., хоча сьому прелатові задумав я присвятити окрему главу. Тут згадаю лише мимохідь, що той дідич, караючи мужика за крадіж, доконану в лісі, велів йому один за одним вирвати чотири зуби за чотири зрубані берези. Було се тоді, коли Г. був у нас губернатором. Повідомлений про сей злочин губернатор визначив комісію. Притягнено до сеї справи і инші гріхи Ц., комісія тяглася довго, діло пішло аж до Петербурга, Ц. сипав грішми і вийшов чистий і оправданий.

Хамєц у П. продає дівчат своїх підданих по 120 руб. асигнаціями за штуку на вибір. Так само П. в Осламові немилосердно знущається над кождою бідолашною, що посміє рятуватися втекою. Обнажених, прив'язаних до стовпа, з обголеними головами, тих дівчат люто січуть лезами, а потім у найбільшу спеку вони мусять робити в полі під голим небом, не сміючи нічим прикрити голови. Проїздячи недавнього часу через Осламів, бачив я ті нещасні жертви, яких у тім стані гнали в поле до роботи. Вид тих дівчат з оголеними головами був страшенний. Коли я запитав, чим провинилися ті нещасні, посіпака, що йшов за ними, відповів з осміхом, що, перучи шмаття, погубили в воді сорочки, а, знаючи, що їх чекає, поховалися були, але швидко зловлені і приведені до двора на розказ самої пані і в її присутності вчора відібрали кару.

— Тепер, — додав, — гоню їх полоти пшеницю.

І, гонячися за ними з батогом, кликав:

— Далі поспішайте, бо, як до вечора пшениця не буде виполена, то вас чекає ще раз така хлоста.

Годі висловити омерзіння, яким був я пройнятий. Не знаю істот таких добрих, покірних, вірних, послушних, роботящих, задоволених малим, як дівчата тутешніх селян. Яке ж мусить бути серце у тих людей, що так знущаються над тими бідолашними! Я бачив на суконних фабриках у деяких тутешніх дідичів, як над молодими дівчатами роблено насильства, проти яких здригається природа. В Хл. є фабрика обрусів і сервет, що рівняються голландським тонкістю й узорами, там за варстатом працює кільканадцять дівчат, і всі ті нещасні сотворіння пропахли венеричною отрутою, защепленою їм синком удови, дідички того села. Той ледащо, варт шибениці, може, буде повітовим маршалком при найближчих виборах.

Якийсь пан Яніцький з Брацлавщини оповідав мені байдужно, що в їх повіті державці дібр Болеслава Потоцького зробили на три роки угоду з нижчим судом, щоб за мужика, вбитого під нагайками, платити справникові не більше, як 400 рублів сріблом, а за жінку 100 рублів. Не маю серця записувати більше тих страховищ і закінчу сю главу увагою, яка може пізніше придасться сьому краєві.

Не знаю, як довго діла можуть стояти в тім стані, але се знаю, що закон, який би змусив дідичів щороку увільнити в своїм маєтку десятого мужика, був би спасенним, додавши ще й сю умову, що кождий мужик, який може дідичеві заплатити 150 руб[лів] сріб[лом], в кождім разі може викупитися з підданства. Наші загорільці не мали тої думки, коли задумували повстання в сих провінціях. Хотіли відразу піднести шлюзи і оголосити мужиків свобідними — гарно були б довершили діла! Маємо поняття, що таке, прим[іром], деспотизм султана; мало бракувало, щоб ми пізнали, що таке деспотизм сліпої і одуреної юрби. Під панованням тої юрби злочини і власті множилися б в однаковій мірі. Розлючене хлопство, віддане п'янству, темне, жорстоке, безсердечне, скинувши наложене на нього ярмо, чим довше двигало те ярмо, тим лютіше було б налягло на всякі безправства та страховища. Вирізати ляхів і жидів — се був би їх найперший оклик. Осягнувши ту мету, сплюндрувавши та попаливши шляхетські доми та місточка, заселені жидами, почали би мордувати одні одних.

Тоді хто-будь з-поміж нас, припадком утікши з їх рук, дивлячися здалека на вигорілі села і містечка, мовив би зітхаючи:

— Ні, люди засуджені на неволю, бо загалом людський рід, окрім рідких виїмків, складається із злих і ледарів, із одної крайності впадає в другу, а, не вміючи задовольнятися розсудливою свободою, мусить повзати перед гіршими і так само негідними та лютими...

Але годі вже на сьогодні сеї мазанини.

ДЕНЬ ЗАБАВИ МОЛОДОГО ПОДОЛЯНИНА

З'їхалися гості до п. Черкаса — сама молодіж з околиці, вісім або десять осіб. Жінок у тій компанії не видати, кождий куцо одягнений, при острогах, з люлькою в зубах і з нагайкою в руці. Переважно ученики кременецької школи, такі, як і п. Черкас, але Кременець тому не винен, що буйна і непогамована молодіж, бушуючи без цілі при чарці і дівчатах, збирається до найбагатшого з-поміж них і там для забави завдає тортури двірській челяді і селянам, поверненим на худобу.

В тій компанії Людвік Черкас перед веде і як хазяїн, і найвигадливіший у виборі катувань над підданими йому людьми. Явний, бо власною матір'ю признаний байстрюк такого ж, як він, гонителя Антона Дульського, білявий, малий і підсадкуватий, пригадує рисами сову, крота і куну. Між гістьми визначаються А. — дідич села Кулова або радше розвалин села Кулова, бо дві часті селян уже розігнав той молокосос, далі К. Б. — розмазня, підлий, трус, що не шанує власної матері, дідич на часті села Калівки, в злочинствах рівняється М-ському, з яким живе в сусідстві. Далі йдуть свояки Черкасові Ц., М., Білецький — драби плечисті і вусаті, а вся їх заслуга в тім, що вміють пити і бити батогами. Але в обох сих точках признають першенство Черкасові.

Дванадцята година, спека нестерпима, гості вже поснідали порядно і по горілці та закусках спорожнили чимало чарок волоського вина. Господар веде їх до стайні, в якій завсігди стоїть кільканадцять упряжених і верхових коней. В стайні порядок взірцевий. Коні виблискують, як ляльки, а стаєнні люди стоять — кождий при своїй клітці,

випростуваний, як солдат перед командиром. Черкас погладив білою хусткою першого коня, до якого наблизився, а побачивши бруд на хустці, буркнув два слова. В тій хвилі приготовані на се катюги хапають стаєнного, що стоїть біля сього коня, і один посіпака вичислює йому 50 батогів. Се звичайна міра, менше у Черкаса не б'ють, хіба за більше можна поторгуватися. Під час тої бійки гості проходжаються по стайні і бавляться, розмовляючи байдужно про коней, а висічений стаєнний, відібравши удари, бере греблицю і щітку і починає чистити коня.

Але що ж се за зойк чути біля причілка стайні з південного боку? Хазяїн з гістьми виходить сам із стайні. Обступили якийсь предмет, що лежить на землі, і сміються голосно. Кому ж то вони так придивляються? Отсе, обвиті дергами і міцно зв'язані шнурами, лежать на землі два слуги з обголеними головами, лицями обернені до сонця. Отак покладеним горілиць, оповитим, немов у пеленках, і зовсім безвладним помазано лиця прісною патокою, а зваблені розігрітим медом оводи, мухи та мурашки купами лазять по лицях і завдають собі страшенну учту. Різкий біль доводить мучеників до конвульсійних порушень, і отсим рухам їх лиць придивляються хазяїн і його гості і сміються, мало не тріснуть.

Один із присутніх (коли хочете, скажу котрий) узяв на кінець палички шматок лайна, помазав ним місце, з якого вже був зіссаний мід, і нарисував вуса. Той учинок показався иншим дуже блискучим дотепом і побільшив веселість усіх зібраних. Натішившися доволі сим видом, зібрані вертають до стайні. Там вичищеного вже коня Черкас знов погладив білою хусткою, а, бачачи, що бруду вже на ньому не було, велів вичислити ще 50 батогів недавно битому стаєнному, щоб його, як мовив, переконати, що кінь може бути утриманий зовсім чисто. Похваливши той, на їх думку справедливий, присуд хазяїна, зібрані гості ввійшли з ним до двора, велівши попереду кождий із них осідлати собі верхівця для проїздки.

Ся проїздка, відбута майже чвалом, мала метою оглядини разом із Черкасом численних його фільварків. Та проте вона не забрала часу більше, як дві години. Оббігли гумна, вівчарні, гуральні і инші господарські заводи. Бачи-

ли на токах молотильників у кайданах з обголеними впівперек головами. Були се втікачі, Черкасові селяни, яких відшукано в Молдавії і Бессарабії. Звичайно, випаривши їх канчуками, Черкас віддає молодших і здібних на зачот у рекрути, а старшим велить у кайданах робити шість або вісім місяців, а щоп'ятниці кождому з них вичислює по сто різок. Жінкам і дівчатам, зловленим у бігах, також голить голови і велить їх сікти, а потім засаджує за прядення мітків.

Як у стайні, так і по фільварках та гумнах не обійшлося без биття канчуками за наказом дідича, і все — в присутності гостей, яких ся одноманітність не нудила нітрохи. Приїхавши до двора, застали вже накриті столи і засіли до обіду.

Черкасова кухня не визначається добірністю, та й його гості не перебирають у стравах і напоях, досить їм, аби було багато м'ясива та волоського вина, а одного й другого подавано досхочу. Остогидло вже й повторяти, що й при обіді за найменшим кивком хазяїна водили під батоги слугу, що кепсько подав полумисок або обілляв обрус вином. По обіді подано гостям люльки. І всі вийшли на ґанок. Перед ґанком стояв старий козак, навмисно покликаний до двора, аби хазяїнові і гостям подав новий спосіб пообідньої забави. Той козак, на прозвище Іван Вернигора, давній слуга Черкасів, освоєний з батогами, як кінь на московській пошті, йде об заклад, що за чотири рублі сріб[лом] видержить сто батогів з чиєї-будь руки, окрім — як каже з підхлібним усміхом — могутньої правиці ясновельможного презеса Черкаса, свого дідича. Сей заклад збуджує охоту у присутніх гостей, беруться за калитки і чотири з них дають кождий по рублю козакові, який за се має відібрати від кождого, як кажуть, по 25 відливаних батогів. Умусивши згоду, борці і добровільний винуватець беруться за діло. З яким напруженням, з якою заїлістю знущався над козаком кождий з інтересованих і відбивав даного йому рубля — се можна порівняти лише з нечутливістю і гартом катованого драба, що більше як годину витерпів у тих тортурах.

Ся забава і веселі уваги над нею зайняли хазяїнові і гостям час аж до вечері, що була лише повторенням обідньої учти з тою хіба різницею, що покликано скакуна, який

грав на торбані і пописувався козацьким танцем та співанням сороміцьких українських пісеньок.

Так гарно проведений день треба було закінчити останнім учинком, характеристичним для сеї підлої зграї. І в самім ділі, коли почало смеркатися і поки гості забралися до спочинку, вислані в село стаєнні козаки привели хазяїнові та гостям декілька дівчат, силою вхоплених із селянських хат. Роздягнені догола з наказу хазяїна, і кожда в тім стані ввіпхнена до спальні одного гостя, служили всю ніч жиром для тої розпусної і на всяку погань вигадливої молодіжі, а тим часом козаки нагаями відганяли матерів тих нещасних, що стояли за плотами і сміли тільки плакати.

Чи описую тут забави обивательських синів на Поділлі, чи, може, сваволю айрокезів та гуронів*? Ні, айрокези та гурони знущаються над ворогом, зловленим у битві, але моїх земляків ніхто не мучить і не грабить. Нам судилося бачити се і терпіти за їх злочини в тім XIX віці, прозванім віком освіти, в країні, багатій усіми дарами природи, і мало не в тій самій хвилі, коли наші брати добивалися свободи для всіх верств людности Польщі.

КОМЕНТАРІ

До п'ятдесят першого додаткового тому літературної спадщини І. Франка ввійшли ті переклади прозових творів з іншомовного фольклору, античних, західноєвропейських, американської і слов'янських літератур, які не побачили світ у двадцять п'ятому томі Зібрання творів І. Франка у п'ятдесяти томах. Переклади здійснено протягом 1876—1912 рр. Це прозові тексти українською мовою з єгипетського та єврейського фольклору, з давньоримської, давньогрецької, давньої української, старонімецької, німецької, австрійської, французької, американської, італійської, нідерландської, шведської, угорської, чорногорської, російської, чеської і польської літератур. Подано оповідання, новели, нариси, а також перекладені уривки більших за обсягом творів. За наявності долучаються передмови, післямови, коментарі та примітки І. Франка.

До видання не ввійшли (з огляду на досить великий обсяг): повний переклад першого тому «Мертвих душ» М. Гоголя з післямовою перекладача (*Гоголь М. В.* Мертві душі, або Вандрівки Чичикова. — Львів, 1882), переклад деяких розділів з «Минулого і дум» О. Герцена, об'єднаних в окреме видання під заголовком «Спомини з еміграції» з передмовою та коментарями І. Франка (Львів, 1911), а також переклад творів М. Салтикова-Щедріна «Статський совітник Передрягін» (Львів, 1885) і «З якого кореня Дуреньки» (Львів, 1877).

Переклади в межах національних літератур розміщено у хронологічній послідовності. Опубліковані тексти подаються за першодруками (в окремому випадку — за другим прижиттєвим виданням), неопубліковані — за автографами. Імена та псевдоніми авторів перекладених творів пишуться за сучасним правописом (у разі розбіжності зазначається Франкове відтворення).

Інколи І. Франко змінював назви творів або давав власні назви їхнім окремим частинам, хоча назагал текст його перекладів відповідає текстові оригіналу. Не завжди І. Франко користувався саме текстами оригіналів. Там, де вдалося точно встановити, наводяться назви перекладених творів у оригіналі і подаються назви джерела перекладу. Не зберігається нумерація кількох вибраних творів одного автора, дана при публікації перекладів у періодиці або окремим виданням.

У додаткових томах тексти подаються з дотриманням текстологічних засад, прийнятих для Зібрання творів І. Франка у п'ятдесяти томах. Водночас порівняно з тим виданням максимально зберігаємо лексику та морфологічні форми у мові Івана Франка.

Скорочення на зразок г. (господин), д. (добродій), д-р (доктор), кс. (ксьондз), о. (отець), п. (пан), пп. (панове), проф. (професор) розкриваються перед прізвищами на початку речень та перший раз у межах окремої публікації.

Перший варіант плану-проспекту тому склала **Лариса Бондар**. У процесі дальшої роботи над томом авторський колектив під керівництвом **Євгена Нахліка** значно доопрацював і доповнив план-проспект. До другого додаткового тому впорядкували тексти і склали до них коментарі:

Микола Легкий (Ю. Зеєр «Із записок»; Е. Золя «Pontifex Maximus», «Злочинець Сальва́», «Міщанин і селянин»; Г. Д'Аннунціо «Із оповідань»; К. Міксат «Як Юрко купував косу»; Мультатулі «Із оповідань»; А. Стріндберг «Гей же, до сонця!»).

Олена Луцишин («Три святі грішниці»; Іван Вишенський «Лови сього світу»; Ч. Діккенс «Оповідання вандруючого актора», «Рукопис божевільного»; А. Доде «Свято дахів»; Семен Земляк «Савка Дудар»; Е. Золя «Повінь», «Природа а церков», «Правда»; П. Люїс «Бібліс. Міфологічне оповідання»; Оссіт «Із оповідань»).

Наталя Тихолоз («Щастя і Нещастя (Жидівська казка)»; «Рабин і ангел (Жидівська легенда)»; Платон «Симпозіон (Бенкет)», «Як король Карло В[еликий] ходив красти»).

Андрій Франко (Де Ке де Сент-Емур «Анна Русинка, королева Франції і графиня Валуа»; Біллі Боян «Тарахкавка»; Л. Йовович «Гайдуки»; Е. Золя «Жаба»; Я. Каро «Беата й Гальшка (Історичне оповідання із XVI в.)»; Квінт Курцій Руф «Фільотас»; Г. Флобер «Із повісти "Саламбо" (Уривок)».

Оксана Франко (В. Гюго «Ватерлоо»; Ш. Фолей «Вандейці. Історичні нариси»; А. Франс «Новорічна казка»).

Лариса Цибенко (М. Вагнер «Сліпенька»; В. фон Гейденстам «Шведи на Україні»; Г. Гейне «Автобіографія», «Флорентійські ночі»; Д. фон Лілієнкрон «Із воєнних оповідань»; Лінкей (Й. Поппер) «Із "Фантазій реаліста"»; К. Лясвіц «Блискавка в неволі»; Марк Твен «Із студій і нарисів»; П. Шербарт «Із жартів» — співупорядник **Андрій Франко**).

Ростислав Чопик (С. Старжинський «Шляхта польська в трьох провінціях — Поділлі, Волині й Україні», «Як пан Д. на Поділлі приймав економа», «День забави молодого подолянина»; М. Янічек «Із оповідань»).

Алла Швець (Г.-К.-Ш. Масперо «Єгипетські казки і казка про двох братів: Вступна увага», «Казка про двох братів»; Е. Коскен «Уваги до казки про двох братів»). Наявні при деяких перекладах Франкові передмови та примітки підготували до друку упорядники відповідних перекладів.

Відомості про Біллі Бояна, Г. Гейне, В. фон Гейденстама, Д. фон Лілієнкрона, Лінкея, П. Шербарта, М. Янічек уточнив **Юрій Прохасько** (про Біллі Бояна — завдяки допомозі австрійського славіста **Стефана Сімонека**), про П. Люїса та деякі інші французькі персоналії — **Наталія Тодчук. Андрій Франко** доопрацював текстологічний коментар до перекладів з Лінкея.

Загальний нагляд за упорядкуванням текстів, дотриманням текстологічних засад, наскрізне доопрацювання, наукове та літературне редагування коментарів (уточнення, доповнення, виправлення, уніфікація, усунення повторів, контроль за повнотою та вірогідністю, надання більш стислого й чіткого викладу, звірка назв поданих текстів і підписів авторів та перекладача з публікаціями тощо) здійснив **Євген Нахлік**.

«Покажчик імен та назв» склали **Микола Легкий** і **Андрій Франко**.

З ЄГИПЕТСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

Єгипетські казки і казка про двох братів: Вступна увага. *Гастон-Каміль-Шарль Масперо*

Казка про двох братів

Уваги до казки про двох братів. *Емануїл Коскен*

Назви оригіналів: «Les contes populaires de L'Egypte ancienne» («Introduction»), «Le conte des deux frères (XIXe dynastie)», «Appendice B.— Le Conte égyptien des deux Freres».

Вперше надруковано: *Масперо Ж., проф.* Єгипетські казки і казка про двох братів: Вступна увага / Перекл. І. Франка // *Клоустон В.-А.* Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни / З англійської мови переложив А. Кримський. — Львів: Коштом К. Фрейтаг, 1896. — С. 106—110. — (Літ.-наук. б-ка. Нова [2] серія. Кн. 6); *Казка* про двох братів / Перекл. І. Франка // *Там само.* — С. 111—125; *Коскен Е.* Уваги до казки про двох братів / Перекл. І. Франка // *Там само.* — С. 126—147.

У «Передмові до українського перекладу», поданого в цьому виданні, А. Кримський зазначив: «В цій книжці, що ми отсе подаємо в українському перекладі, читач знайде не цілу Клоустонову працю (Popular tales and fictions, their migrations and transformations, by W. A. Clouston, editor of "Arabian poetry for English readers", "Bakhtyâr-Namâ", "The book of Sindibâd" etc. London, 1887, t. I має стор. 485, t. II стор. 515); з двох Клоустонових томів ми беремо тільки "Introduction" та декілька поодиноких розділів, а з решти подаємо самі-но заголовки, щоб читач міг хоч трохи знати про цікавий зміст усеї праці англійського етнографа» (*Там само.* — С. 1). Однак далі в «Поправках й додатках» у примітці до с.1 А. Кримський зауважив: «Вже серед друку ми з д-ром Франком поклали змінити план видання: замість додавати до Клоустонової "Introduction" декілька розділів з його ж таки книжки, ми порішили додати єгипетську казку про двох братів, видану по-французьки професором Масперо і порівнюючі уваги до неї Коскена в перекладі д-ра Франка» (*Там само.* — С. 148).

Передмову Г.-К.-Ш. Масперо, саму казку й коментар Е. Коскена І. Франко переклав з французької мови. Джерела перекладів:

Maspero G. Les contes populaires de L'Egypte ancienne. Traduits et commentés par G. Maspero, Professeur au Collége de France, Membre de l'Institut. Deuxième édition. — Paris: J. Maisonneuve, éditeur, 1889. — 340 p. З цього видання Франко переклав «Вступну увагу» Масперо (Introduction. — P. I—VII), «Казку про двох братів» [Le conte des deux frères (XIX ^{e} dynastie). — P. 5—32]. Наприкінці 1890-х років з цієї-таки книжки Франко зробив віршовий переклад частини оповідання про Сатні-Хамоїса, про що зазначив у передмові до поеми «Сатні і Табубу» (*Франко І.* Зібр. творів: У 50 т. — К.: Наук. думка, 1976. — Т. 5. — С. 24; далі покликаємось на це видання, зазначаючи номер тому і сторінки);

Cosquin E. Contes populaires de Lorraine comparés aves les contes des autres provinces de France et des pays étrangers et présédés d'un essai sur l'origine et la propagation des contes populaires européens. T. 1—2. — Paris: Vieweg, 1886. — T. 1. — 290 p.; T. 2. — 376 p. Франко переклав «Уваги до казки про двох братів» (Appendice B.— Le conte égyptien des deux frères. — T. 1. — P. LVII—LXVII).

У французькому оригіналі працю Коскена споряджено посторінковими авторськими примітками. До тексту свого перекладу Коскена Франко додав власні примітки: дві посторінкові (одна з них підписана: *І. Франко*) і дві в тексті, а також своє закінчення (на них вказуємо в коментарях до тексту).

На історію перекладання та опублікування текстів Клоустона, Масперо, Коскена та єгипетської казки кидає світло Франкове листування з А. Кримським, М. Драгомановим, Ф. Вовком. Спочатку І. Франко планував перекласти Клоустона і Коскена для «Життя і слова»: у листі до М. Драгоманова від 1 січня 1895 р. він повідомляв, що «почав уже перекладати Клоустонову Introduction до його книги "Popular tales"», і пояснював: «Мені ся стаття подобалась ліпше, ніж аналогічна (ширша по закрою, а плиткіша по виконанню) стаття Коскена (вступ до його "Contes lorraines"). (Йдеться про передмову до збірки Е. Коскена "Les contes populaires de Lorraine", Paris, 1886. — *Упоряд.*) Надто мене заманює перекладати Клоустона, щоб підучитися ліпше англійської мови. Я тямлю, Ви колись рекомендували мені Клоустона, але іншу книжку. Чи Вам звісна його праця, названа мною (2 томи), і що Ви думаєте про його студію о казках і оповіданнях? Ви колись обіцювали мені прислати переклад статті Коскена з Вашими доповненнями. Звісно, якби прислали, я б напечатав його, а Клоустона б відложив на пізніше. В усякім разі Коскен або Клоустон пішли б щонайшвидше в 3 кн., коли б для неї не було перекладено якоїсь статті по історії релігії» (50, *9*). У листі до Ф. Вовка від 17 квітня 1895 р. І. Франко висловив прохання: «Тепер мені треба би із Мезонневової колекції Масперових "Contes populaires de l'ance. Egypte". Чей же вони ще не рідкість, так будьте ласкаві їх мені здобути» (50, *38*).

Далі між І. Франком та А. Кримським, який жив у Москві, зав'язалось листування з приводу перекладання Клоустона та майбутнього видавання у серії «Літературно-наукова бібліотека». У листі до Франка від 17 березня 1895 р. Кримський погодився перекласти текст Клоустона: «<...> нехай поперед усього піде в друк передмова до "Popular tales and fictions" Клоустона, а що має піти далі, про те мова буде опісля. <...> П е р е к л а д и р о б и т и м у я, бо треба, щоб наріччя було українське: думаю, що це й Вам на руку ковінька, бо Ваш час збережеться. На всю Москву єсть тільки один-однісінький примірник Клоустона — у проф. Кирпичникова; вдавшись до нього, я почув, що він цілий місяць або й півтора не могтиме мені позичити тої книжки. Якщо у Вас єсть тая книжка, пришліть до мене 1-ий т. якнайшвидше, рекомендованою опаскою: за п'ять днів я переложу

передмову та й пришлю до Вас (вкупі з оригіналом), щоб заразісінько печатати. Може бути, що доведеться переложити й обидва томи: мені принаймні ця праця подобається, бо стосується до моєї спеціальності <...>» (*Кримський А.* Твори: В 5 т. — К., 1973. — Т. 5. — Кн. 1. — С. 172). З Франкового листа у відповідь від 26 березня 1895 р. відомо, що «зараз по одержанню <...> попереднього листа» він надіслав Кримському «рекомендованою бандероллю Clouston'a т. I» (50, *35*).

Листування Франка з Кримським, яке тривало понад рік (1895—1896), дає змогу побачити умови створення українського варіанту збірки Клоустона, зокрема зміни в раніше задуманій структурі книжки, показує постійний процес творчих і наукових консультацій як з проблем техніки перекладу, мовних норм, так і з питань змісту, структури й формату видання. Кримський надсилав Франкові рукописи перекладу для друку. В листі до нього від 17 квітня 1895 р. Франко повідомляв: «Лист Ваш, рукоп[ис] Клоустона <...> одержав учора <...>. Клоустона сьогодні ж даю до друку, та думаю, що коли Ви схочете, крім вступу, перекласти хоч би 1 главу з його спеціальних дослідів (а вона дуже інтересна), то в такім разі книжка буде досить обширна і можна Коскена лишити напотому, тим більше, що його праця, власне, відноситься до категорії таких же спеціальних, навіть суто бібліографічних дослідів, як і Клоустонові, і метод його (розсікати кожну казку на її дрібні складові часті) не зовсім може вдовольнити і не позволяє дійти ні до яких певних виводів. Звісно, треба буде познайомити наших людей і з того роду роботою, та для сього прийдеться зробити з Коскена вибірку на томик, а Клоустона лишити самого в собі. А як Ви думаєте, чи не добре було б дати тепер відразу пів першого тому Клоустонового (до кінця досліду про Амура і Псіхею)? Думаю, що томик у нас вийшов би гарний <...>, а з часом можна би, не в'яжучись нічим, дати й другу половину тому» (50, *39*). У відповідь (лист від 18 квітня 1895 р.) Кримський запропонував: «Переклад Коскена зробіть Ви самі, тільки тра буде помістити його на кінець книжки. Як побачите з моєї передмови, до книжки піде не сама "Introduction", а й деякі глави» (*Кримський А.* Твори. — Т. 5. — Кн. 1. — С. 173).

З Франкового листа до Кримського від 30 серпня 1895 р. дізнаємося, що зроблений останнім переклад Клоустона Франко планував умістити в IV книжці «Житя і слова»: «<...> для IV книги прошу присилати: <...>

3) Клоустона якомога більше.

Присланого Вами скрипту Кл[оусто]на вистало на 3-ій арк[уш] і ще трошки лишилося» (50, *52*).

Однак Кримський затягував з перекладанням Клоустона, і в «Житі і слові» переклад не з'явився. Було вирішено видати його окремою книжкою, хоча у листі до Кримського від 17 листопада 1895 р. Франко, який займався друком надісланих частин перекладу, висловив деяке незадоволення з приводу нерегулярності надсилання Клоустонового тексту: «А чому ж Ви не присилаєте далі Клоустона? Те, що Ви прислали, вже напечатано або зложено. <...> Будьте ласкаві,

зробити так, щоб до кінця сього року ми скінчили передмову з анексами. А може б, поки що на сьому й стати? Жаль, що Клоустонів текст доволі-таки плутаний та несистематичний: і казки, і новели, і фацеції; все durcheinander (безладно, як попало). Та Ваші примітки дуже цінні, і я наперед тішуся, що будемо мати книжечку, якої не мають другі слов'янські літератури — і популярну, і пожиточну власне для початкуючих» (50, *59*).

Своє зволікання з надсиланням наступних частин перекладу Кримський пояснив у листі до Франка від 24 листопада 1895 р.: «А от Клоустона дак присилатиму й далі. Простіть тільки, що я раз у раз задержую друк: доки йде передмова, то інакше й не можна, бо мені треба, роблячи примітки, дивитися на готові аркуші, щоб не повторитися та знати, що писати. Дуже гарно Ви робите, що й од себе додаєте уваги. На кінці "Інтродукції" я пороблю ще деякі додатки, то тут треба буде згадати, що напр., фабльо на стор. 29—31 переложили Ви, а не я» (*Кримський А.* Твори. — Т. 5. — Кн. 1. — С. 212).

У процесі перекладання Клоустона було вирішено змінити структуру книжки. У листі до Кримського від 13 грудня 1895 р. Франко висловив думку про доцільність долучити до книжки Клоустона єгипетську казку (з науковим коментарем Коскена) й запропонував Кримському зробити переклад цих текстів: «Міркую сяк і так, що робити з Клоустоном, і доходжу до того, що таки найліпше буде натепер дати саму передмову з додатком про Антара і додати єгипетську казку про двох братів і студію про неї Коскена. Книжечка вийде показна і пожиточна і не затягнеться з друком. Коли Ви на се згодитеся, то перекладайте казку з Масперо» (50, *64*).

Проте Кримський відмовився перекладати ці тексти, мотивуючи (в листі до Франка від 18 грудня 1895 р.) зайнятістю іншими справами: «Масперо і Коскена, будьте ласкаві, перекладіть Ви самі, бо я ніяк тепер не можу: в маї буде царська коронація, то наші екзамени сього академічного року одбудуться в марті, а не як звичайно в маї <...>» (*Кримський А.* Твори. — Т. 5. — Кн. 1. — С. 225). Франко пристав на пропозицію Кримського, повідомивши його про це в листі від 14 січня 1896 р.: «<...> я все жду Вашого докінчення Клоустона (про Антара). Решту, т[о] є[сть] двох братів і студію про них Коскена, я зладжу сам, але кінець Клоустонового тексту і Ваші примітки пришліть таки Ви і то якнайшвидше» (50, *68*). Далі Франко займався у Львові видаванням книжки Клоустона зі своїми «єгипетськими» додатками й інформував про це Кримського (лист від 21 травня 1896 р.: 50, *77*).

Як видно з листування, упродовж року між Франком і Кримським відбувалась напружена, тісна творча співпраця. Внесок кожного з них у цю книжку цілком можна вважати рівноцінним: Кримський перекладав Клоустона, робив додатки, Франко ж займався друком, вносив деякі примітки й уточнення, був ініціатором залучення до книжки інших матеріалів, зокрема єгипетської казки та коментарів до неї Коскена, переклад яких здійснив сам. Тому цілком справедливим є твердження Кримського, висловлене в листі до Франка від 25 червня 1896 р. (вже по виході книжки у світ), про рівнозначну роль

їх обох у цьому виданні: «Сьогодні мені переслали з Москви Ваш рекомендований лист з 21/5, де я знайшов кінець Клоустона. На обкладинці Ви не поставили свого ймення, а вже ж мали на те право, бо ж Ваша робота — трохи чи не половина книжки. Таким способом Ви собі заподіяли кривду, а коли хочете, то й мені; бо я щиро Вам признаюся, що мені принадніше було б фігурувати поруч Вас, ніж самому» (*Кримський А.* Твори. — Т. 5. — Кн. 1. — С. 236).

У «Літературно-науковому віснику» (1905. — Т. 31. — Кн. 8. — С. 196—197) у рубриці «Хроніка і бібліографія» І. Франко анонсував вихід у світ першого тому тритомного видання Жоржа (так було зазначено ім'я автора) Масперо «Старинна історія східних народів» (Т. 1 / З французького переклав Онуфрій Пашук. — Львів, 1905. — 224 с.): «Се переклад прегарного славного французького єгиптолога Жоржа Масперо, зроблений із найновішого французького видання, що вийшло в 1904 році. Незважаючи на те або власне тому, що се праця першорядного спеціаліста, вона написана так ясно та приступно, що її з користю і приємністю може прочитати не лише гімназійний ученик, але також кождий письменний селянин» (47, *357*).

Подається за першодруком.

К л о у с т о н Вільям-Александр — англійський етнограф та історик літератури.

Ф р е й т а г (Фрайтаг) Костянтин Андрійович (1874—?) — російський філолог-орієнталіст, учень А. Кримського, матеріально допомагав І. Франкові у видаванні журналу «Житє і слово», а також інших галицьких видань.

С. 5. ... С е т і II. — Сеті («сетов»), ім'я двох єгипетських фараонів XIX династії — Сеті I і Сеті II. Сеті II (повне ім'я — Усерхепрура-Сетімеренпта), спадкоємець Меренпта (XIII ст.), царював недовго, але встиг збудувати декілька великих споруд.

С е з о с т р і с (сезоосис, сезонхосис, сезотис, сострис) — популярна назва єгипетської політичної історії у класичних письменників. Цареві, який носив це ім'я, приписують завоювання всієї Азії, частини Європи, Ассирії, Мідії, Персії, Ефіопії, а також введення різних законів та звичаїв. Ім'я Сезостріс вважається збірним поняттям, оскільки його ототожнювали з найвідомішими правителями (Рамсесом II, Сеті та ін.).

С. 6. Т е б и — Фіви, давньогрецька назва староєгипетського міста Уасета. За фараонів XI династії (21 ст. до н. е.), а також у часах Нового царства (прибл. 13 ст. до н. е.) Фіви були столицею Єгипту.

С. 7. Б р у г ш Генріх-Карл (1827—?) — німецький єгиптолог, приват-доцент, згодом асистент при єгипетському музеї, професор єгиптології. Здійснив наукову подорож до Єгипту (1853), був головним комісаром Єгипту на всесвітній виставці у Відні.

Ґ у д в а й н — Гудвін (Goodwin) Чарлз (1817—1878), англійський вчений-єгиптолог, професор у Кембриджі, англійський консул у

Шанхаї. Йому належать переклади єгипетських текстів в «Records of the past» і в «Transactions» біблійного археологічного товариства.

Гарріс Вільям (1835—1909) — американський видавець.

Британський музей — знаходиться у Лондоні, заснований 1759 р., містить унікальну колекцію книг, рукописів, монет, творів давнього мистецтва.

Шаба Франсуа-Йозеф (1817—1882) — французький єгиптолог, учень Руже. Видавав спеціальний журнал «L'Egyptologie». У співпраці з іншими єгиптологами видав 4 томи збірника «Melanges Egyptologiques» (1862—1873).

Турин (Torino) — місто на південному заході Італії, адміністративний центр італійської провінції Турин, розташоване біля підніжжя західних Альп. До 1860 р. — головне місто Сардинського королівства.

Голенищев Володимир Семенович (1856—?) — російський єгиптолог, багато подорожував по Західній Європі та Єгипту. Автор праць: «Археологические результаты путешествия по Египту зимой 1888—1889 г.», «Опыт графического расположения ассирийского словаря» (СПб., 1888).

Ерман Георг-Адольф (1806 —1877) — німецький єгиптолог. По смерті Р. Лепсіуса посів кафедру єгиптології в Берліні й був призначений директором єгипетського відділення королівських музеїв. Основна його заслуга в історії єгиптології — наукова розробка граматики та історії мови, а також класифікація археологічного матеріалу за епохами.

Лепсіус Ріхард (1810—1884) — німецький єгиптолог, професор Берлінського університету. Заснував єгипетський музей у Берліні, створив граматичну школу єгиптологів. Основна праця, розрахована на широкий загал, — «Листи з Єгипту, Ефіопії та Синайського півострова» (Берлін, 1852).

С. 8. Масперо Гастон-Каміль-Шарль (1846—1916) — французький єгиптолог, орієнталіст, археолог. Запрошений до Єгипту (1881) директором старожитностей і розкопок. Під його керівництвом були здійснені археологічні відкриття у всіх пунктах Єгипту. Автор тритомної праці «Стародавня історія народів Сходу» (вперше видана наприкінці XIX ст.) — ґрунтовного підсумку досягнень сходознавства.

Коскен Емануїл — французький фольклорист та історик, автор двотомної праці «Les contes popularies de Lorraine» (Parise, 1886). Зберігається за № 1323 в особистій бібліотеці І. Франка, яка знаходиться в Інституті літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (далі ІЛШ).

С. 10. Фра-Гармакуїті — єгипетський бог сонця.

С. 12. Осіріс (Осіріс) — єгипетське божество, пов'язане з потойбічним світом і заупокійним культом, син землі (Кеба) і неба (Нут). Правив Єгиптом разом зі своєю сестрою Ізідою, яка була його дружиною.

Гори (Хори, Ори) — персонажі грецької міфології, доньки Зевса і Феміди. Уособлюють три пори року.

Г р а ц і ї (або Харити) — у римській міфології три богині вроди, витонченості й радості, яких інколи ототожнювали з Горами.

Ф е ї — у міфології західноєвропейських народів надзвичайні істоти, чарівниці, що мають вигляд красивих жінок, іноді з крильми.

С. 13. Н і л ь (Ніл) — у грецькій міфології божество однойменної ріки в Єгипті, син Океана і Тефіди.

С. 17. Е т і о п і я (Ефіопія) — невизначений термін давньогрецької географії, яким називали державу, що знаходиться десь на Півдні, де править бог сонця. Ефіопію шукали і в Африці (за Єгиптом), і в Азії. У середині I тисячоліття до н. е. у північній частині сучасної Ефіопії існувала рабовласницька держава Аксум (пізніша назва — Абіссінська імперія). Згодом Ефіопією стали називати Абіссінську імперію, де цей термін, запозичений з грецької Біблії, став офіційною назвою (держава Ефіопія з XIII ст.). На початку XIX ст. Ефіопія складалася з кількох феодальних князівств. Нині це держава на сході Африки. У французькому перекладі казки про двох братів ужито назву *Абіссінія*, яку Франко переклав *Emiopia*.

Л е н о р м а н Франсуа (1837—?) — французький археолог, професор у Сорбонні.

С. 18. А д о н і с — у грецькій міфології син Фенікса (або Кинира) та німфи Алфесибеї (або дочки Кинира — Мірри). Був убитий на полюванні вепром. Культ Адоніса як божества природи з Кіпру перейшов до греків, котрі перетворили Адоніса у напівбога.

А т и с (Аттіс) — у Фрігії божество, споріднене з Адонісом. Син фрігійського володаря Калавса, культ якого пов'язувався з культом Реї Кібели і особливо процвітав у Пергамі.

З а г р е й («великий мисливець, ловець») — у грецькій міфології одна з архаїчних іпостасей бога Діоніса, син Зевса Кріського і богині Персефони.

Г е с с і я — давня українська назва німецької землі Гессен (тепер федеральна земля у складі ФРН).

W o l f — Оскар-Людвіг-Бернгард Вольф (1799—?), німецький письменник-романіст та історик літератури, автор багатьох історико-літературних збірників. Його оповідання, романи, новели склали збірку «Schriften» у 14 томах (1841—1843).

С. 19. М а й л а т (Majlàth) Йоганн-Непомук-Йозеф (1786—1855) — угорський письменник та історик. Видавав угорські народні пісні, казки, повісті, автор поетичних творів, історичних праць («История мадяр», російський переклад — 1852—1853).

С. 20. Д. К о с к е н ... а п р о с т а к а з к а. — Цю непідписану примітку додав І. Франко.

... о п у б л і к о в а н е К о с т о м а р о в и м в д р у г і м в и п у с к у в и д а н н я «П а м я т н и к и с т а р и н н о й р у с с к о й л и т е р а т у р ы, и з д а в а е м ы е г р а ф о м Г р. К у ш е л е в ы м - Б е з б о р о д к о» (по-французьки п е р е к а з а н е в к н и з і Р а м б о «La Russie épique» стор. 377— 380). — Цю внутрітекстову примітку додав Франко (без жодних вказівок на своє авторство). У французькому оригіналі є лише посторінкова примітка Коскена — поклик на Рамбо: Rambaund *La Russie épique*, p.p. 377—380.

Костомаров Микола Іванович (1817—1885) — український історик, письменник, етнограф, публіцист.

...«Памятники старинной русской литературы, издаваемые графом Гр. Кушелевым-Безбородко» ... — Кушельов-Безбородько Григорій Олександрович (1832—1870), російський прозаїк, видавець, меценат. Спадкоємець величезних багатств графів Кушельових і графів Безбородьків. Попечитель Ніжинського ліцею, заснованого його прадідом І. Безбородьком. Автор книжок «Очерки и рассказы Грицко Григоренко» (СПб., 1857), «Очерки, рассказы и путевые заметки» (СПб., 1868. — Т. 1—2). Своїм коштом видав «Памятники старинной русской литературы» (СПб., 1860—1862. — Т. 1—4, за ред. М. Костомарова).

Рамбо Альфред-Ніколя (1842—1905) — французький історик, критик, професор історії в Кані, Парижі, у 1896—1898 рр. — міністр освіти. Автор праць з історії, культури, фольклору й літератури Росії та України («Історія Руси», Париж, 1860; «Україна та її історичні пісні», 1876). У книзі «La Russie épique» (1876) опублікував 10 переспівів з українських народних дум. У його праці «Живописна історія давньої і нової Росії» (т. 1, 1879) у розділі «Останні кобзарі» висвітлюється українське кобзарське мистецтво. У «Друзі» (1877. — № 5, 6) в перекладі І. Белея скорочено друкувалася його стаття «Малорусские народные предания и рассказы. Свод Драгоманова. За оцінкою французького проф. А. Рамбо» (див. лист І. Франка до М. Драгоманова від 6 лютого 1877 р.: 48, *55, 621*).

С. 21. Кідонія — стародавнє місто на північному березі острова Кріт. Сучасна назва — Канея.

С. 22. G. Basile — Базіле Джамбатиста (1575—1632), італійський поет, автор збірки «Пентамерон, або Казка казок».

Декана (Декан) — плоскогір'я в Індії, центральна частина півострова Індостан.

M. Frere — М. Фрер, британська дослідниця індійського фольклору (XIX ст.), упорядниця збірки «Старі дні Декану, або Легенди індусів з Південної Індії» (Лондон, 1868).

С. 23. Бенгаль (Бенгалія) — територія Індії, населена бенгальцями. До 1947 р. входила до складу британської колонії. Згодом була розділена між Індією і Пакистаном на дві провінції (західну і східну).

Chodzko — Александр Леонардович Ходзько-Борейко (1804—1891), польський письменник, автор збірки віршів (балад, легенд, елегій) «Poezje» (1828, 1833), російський консул у Пруссії. Вивчав сучасну перську літературу, видав англійською мовою збірник перської народної поезії, був професором на кафедрі слов'янських літератур в Collège de France.

A. Landes — А. Ланде (XIX ст.), французький дослідник південно-східно-азійського фольклору, упорядник цитованої збірки анамітських казок і легенд.

J. Haltrich — Й. Гальтріх (XIX ст.), німецький дослідник фольклору, упорядник збірки «Німецькі народні казки із саксонсь-

ких земель у Семигородді» (Берлін, 1856). Семигороддя — традиційна назва Трансильванії.

С. 24. Miklosich — Франц Міклошич (1813—1891), австрійський і словенський мовознавець, основоположник порівняльної граматики слов'янських мов.

G. Stier — Г. Штір, німецький фольклорист XIX ст., видавець зібраних Г. Гаальсом угорських народних казок (Пешт, 1857).

A. Schott — можливо, йдеться про Вільгельма Шотта (1802—?), німецького орієнталіста, відомого своїми дослідженнями мов і культури східної та північної Азії. З 1838 р. професор Берлінського університету. Досліджував діалекти давньої Індії, а також народну поезію, міфи, історію і культуру фінських та середньоазіатських народів. Першим дав огляд класичних надбань китайської літератури.

С. 25. De Gubernatis — Анджело де Губернатіс (1840—1913), італійський літературознавець, письменник, дослідник санскриту, професор у Флоренції, граф. Видавав журнал «La Rivista Orientale» («Східний огляд», 1866), заснував і редагував журнал «Rivista Europea» («Європейський огляд», 1869—1876), у якому надрукував ряд власних статей про творчість П. Куліша, Г. Цеглинського, В. Антоновича. Автор статей про Т. Шевченка, Марка Вовчка, М. Драгоманова, В. Антоновича та І. Франка в «Біографічному словнику сучасних письменників» (Рим, 1879). У першому томі своєї історії світової літератури «Storia universalle della letteratura» (Мілан; Неаполь, 1882—1885) окремий розділ (написаний за матеріалами К. Білиловського) присвятив українському театрові. Листувався з М. Драгомановим, І. Франком, К. Білиловським, Лесею Українкою.

Fr. Bresemann — Бреземан Ф., німецький перекладач зі скандинавських мов (XIX ст.), за його перекладом вийшли «Норвезькі народні казки», зібрані Асбйорнсеном (Берлін, 1847).

С. 26. Wuk Steph. Karadschitsch — Вук Стефанович Караджич (1787—1864), сербський філолог, фольклорист, етнограф та історик.

С. 27. B. Jülg — очевидно, Юльг Бернгард (1825—1886), австрійський мовознавець, професор Інсбрукського університету, дослідник монгольської мови і фольклору, укладач численних збірок монгольських народних казок і легенд.

С. 28. Пенджаб — географічна територія в Індії та Пакистані, один з найдавніших осередків індійської культури.

F. A. Steele — Стіл Флора-Анна (1847—?), англійська письменниця, велику частину життя провела в Індії.

R. C. Temple — Темпль Річард Карнак, сер (1851—?), англійський етнолог і антрополог, дослідник і видавець індійського фольклору («Легенди Пенджабу», т. 1—3, 1883—1890). З 1884 р. за його редакцією виходила серія «Індійські старожитності».

Минаєв Іван Павлович (1840—1890) — дослідник буддизму, доцент кафедри санскритської словесності, згодом порівняльного мовознавства (з 1873 р. — професор) Санкт-Петербурзького університету. До-

сліджував буддійські тексти — джатаки, багато подорожував по Цейлону та Індії, внаслідок чого написав книгу «Очерки Цейлона и Индии».

... про Трістана і Ізольду. — Середньовічна лицарська поема кельтського походження. Її виникнення відносять до VIII або IX ст. Літературне утвердження ця легенда дістала на французькому ґрунті. Французький архетип, який виник у середині XII ст., не зберігся. Вдалу спробу її відновлення зробив Ж. Бедьє 1900 р. Існують дві основні лінії в інтерпретації легенди — архаїчна (позбавлена психологічного ускладнення характерів) та куртуазна (історія кохання сприймається як трагічна, глибоко людяна ситуація).

Базилея (Базель) — друге за величиною місто у північній Швейцарії на річці Рейн, яке межує з Німеччиною.

... вона була пересказана ... про західноєвропейські тексти... — Цю внутрітекстову примітку додав І. Франко (у французькому оригіналі її немає).

Веселовський Олександр Миколайович (1843—1918) — російський літературознавець, історик західноєвропейських літератур, представник історико-культурної та порівняльно-історичної школи в російському літературознавстві.

С. 29. ... оповіданням про Йосифа і Пентефрієву жінку в книзі Битія. — У французькому оригіналі Коскена: le femme de Putiphar (дружина Потіфара). За Біблією (Книга Буття, 39: 1—23), у Єгипті Йосифа купив у ізмаїльтян, що привели його туди, двірський вельможа фараона, начальник вартових Потіфар, який довірив йому все своє господарство. Потіфарова дружина намагалася звабити Йосифа, але, не домігшись взаємності, звела на нього наклеп перед чоловіком та прислугою, за що Йосифа було ув'язнено.

Еберс Георг-Моріц (1837—1898) — німецький романіст, вчений, єгиптолог, автор історичних романів давньосхідної та середньовічної тематики, займався також юриспруденцією та археологією. Перебував під впливом відомих єгиптологів Г.-К. Бругша і Р. Лепсіуса, подорожував по Єгипту, Нубії та Аравії, заснував у Лейпцигу музей єгипетських старожитностей. Основні праці з єгиптології: «Durch Gosen zum Sinai», «Aegypten und die Bücher Mosis» (1868).

Федра — у грецькій міфології дочка кріtського царя Міноса, друга дружина афінського царя Тесея. Закохалася в Тесеєвого сина Іполита, що призвело до смерті їх обох.

Гіпполіт (Іполит) — персонаж грецької міфології, син Тесея й амазонки Антіопи (або Іполити). Друга дружина Тесея Федра звела на Іполита наклеп за те, що він не відповів взаємністю на її кохання. Тесей прокляв сина, і коли той їхав на колісниці, Посейдон вислав з моря бика, який спричинив смерть Іполита.

Астидамія (інші назви — Іполита, Крітеїса) — у грецькій міфології дочка Амінтора, дружина царя йолхів Акаста. Вона покохала Пелея та не зустріла взаємності і тому накликала на нього гнів свого чоловіка Акаста, сказавши, нібито Пелей переслідував її своїм коханням. За це Пелей оголосив війну кривднику і стратив Астідамію.

П е л е й — персонаж давньогрецької міфології, син егінського царя Еака та Ендеїди, батько могутнього Ахілла, який народився від шлюбу з німфою Фетидою.

І д е я — у давньогрецькій міфології дочка Дардана, друга дружина фракійського царя Фінея, яка звинуватила синів Фінея від шлюбу з Клеопатрою в тому, що вони переслідують її своїми любощами, й змусила осліпити їх.

С. 30. Ф і н е й — у давньогрецькій міфології син Агенора (або Посейдона), фракійський володар Салмідеса, який дістав від Аполлона дар провидіння.

С і я в у ш — у Середній Азії бог рослинності.

Г е р о д о т (бл. 484 — бл. 426 до н. е.) — давньогрецький історик. У четвертій частині «Історії греко-перських воєн» подав докладний опис території сучасної України й народів, які її тоді населяли.

...ч и к а з к а п р о д в о х б р а т і в є о р и г і н а л ь н и й є г и п е т с ь к и й т в і р, ч и н і? — До цього місця Е. Коскен подав примітку. І. Франко ж далі — до кінця абзацу — додав власний текст (від слів: «Коли так, то виходить...» до слів: «чи то єгипетських, чи яких-будь інших» в оригіналі Е. Коскена цього фрагмента немає). Далі ж І. Франко переніс до тексту перекладу примітку Е. Коскена як окремий останній абзац, додавши до нього власні поклики на Ф.-Р. Кройцвальда, Р. Келера і Е. Коскена.

С а н с к р и т с ь к а л і т е р а т у р а — те саме, що й індійська література, література мовою санскрит. Санскрит (від давньоіндійського «самскрта» — «оброблений», «досконалий») — давньоіндійська літературна мова, що вживалась у стародавній і середньовічній Індії.

С. 31. Х а м і т и — народи, які живуть у північній і північно-східній Африці. Цей термін ввели Р. Лепсіус та Ф. Міллер. Антропологічно хаміти належать до середземноморської раси, тобто споріднені з семітами та індоєвропейцями.

K r e u t z w a l d F. — Кройцвальд Фрідріх-Райнгольд (1804—1882), естонський поет, збирач і видавець фольклору, здійснив художню обробку національного епосу «Калевіпоег».

К е л е р (Кьолер) Райнгольд (1830—1892) — німецький фольклорист та історик літератури, представник порівняльно-історичної школи (порівнював оповідні мотиви). Автор праць «Статті про казки і народні пісні» (1894), «Малі праці про оповідну поезію середньовіччя» (1900) та ін.

З ЄВРЕЙСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

Щастя і Нещастя. Жидівська казка

Уперше надруковано в журн.: Житє і слово. — 1894. — Т. 2. — Кн. 5. — С. 191—194, за підп.: *Зі збірки жидівських оповідань, записаних у Львові д[окто]ром Г. Біґеляйзеном, з жаргону переклав Ів. Франко.* Згодом до цієї казки І. Франко додав примітку (Житє і слово. — 1895. — Т. 3. — Кн. 2. — С. 221, без підп.). Текст казки та

примітка до неї містилися у рубриці «Із уст народу». На авторство І. Франка вказує те, що саме він провадив цю рубрику в журналі «Житє і слово». Крім того, попередню примітку (до казки «Премудрий младенець»), друковану в тому самому числі журналу, підписано *Ів. Фр.*, а наступна примітка (до казки «Чудесна скрипка відкриває братоубійцю») закінчується словами: «<...> пор[івняй] також мої уваги на статтю Бугля: "Ж[итє] і Сл[ово]", III, 153—155». І. Франко мав на увазі свою статтю «Дві школи в фольклористиці (По поводу семого тому "Wisły")» (Житє і слово. — 1895. — Т. 3. — Кн. 1. — С. 149—155).

Бігеляйзен Генрик (1855—1934) — польський літературознавець, етнограф та фольклорист єврейського походження. Автор праць «Нові напрями в міфологічних дослідах» (1894), «"Пан Тадеуш" Міцкевича. Художньо-літературна студія» (1885) та ін. Написав спогади про І. Франка.

С. 37. Афанасьєв Олександр Миколайович (1826—1871) — російський фольклорист та літературознавець. Автор-упорядник збірника «Народные русские сказки» (випуски 1—8, 1855—1863). У 1896 р. І. Франко з цього збірника Афанасьєва переробив чотири казки («Старе добро забувається», «Лисичка і Журавель», «Лисичка і Рак», «Лис і Дрозд»), які згодом увійшли до збірки «Коли ще звірі говорили».

Рабин і ангел. Жидівська легенда

Уперше надруковано в журн.: Житє і слово. — 1895. — Т. 3. — Кн. 1. — С. 53—54, за підп.: *Із збірки жидівських казок і оповідань, списаних із уст жидів у Львові д[окто]ром Г. Бігеляйзеном. З жаргону переклав Ів. Франко.*

З ДАВНЬОРИМСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

КВІНТ КУРЦІЙ РУФ

Фільотас. Старинний процес за змову на королівське життя. Оповідання

Переднє слово. *І. Франко*

Вперше надруковано окремим вид.: *Квінт Курцій Руф.* Фільотас. Старинний процес за змову на королівське життя. Оповідання / З латинської мови переклав Іван Франко. — Львів: Накладом «Українсько-руської видавничої спілки», 1901. — 53 с. — (Літературно-наукова бібліотека, № 2). Перед текстом перекладу подано Франкове «Переднє слово», за підп.: *І. Франко* (с. 3—5).

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — К.. Рух, 1924—1930. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 485—521.

І. Франко обрав для публікації у видавничій серії «Літературно-наукова бібліотека» (№ 2) лише один характерний уривок оповідання Квінта Курція Руфа з його «Історії Александра Великого», який, на його думку, має історичне значення і літературну вартість. Оповідання написане добірною латинською мовою, автор ефектно змальовує події, надаючи їм романтичного забарвлення. Квінт Курцій Руф спирався на історичні джерела, однак його твір не слід, на погляд І. Франка, вважати історично вірогідною версією реальних подій. Автор дбав насамперед про високохудожнє мовно-літературне оформлення своїх оповідань. Праця Квінта Курція Руфа написана переважно на основі відомостей, що були тенденційно ворожими історичній постаті Александра Македонського і не дійшли до нашого часу.

Подається за першодруком.

Квінт Курцій Руф — давньоримський історик і ритор I ст. н. е. (за іншими джерелами — I ст. до н. е.). На думку І. Франка, найімовірніше жив приблизно у першій половині I ст. н. е., за часів римського імператора Клавдія. Квінт Курцій Руф — автор «Історії Александра Великого» («Historia Alexandri Magni»), написаної, ймовірно, між 40 — 54 р. н. е. Ця «Історія...» складалась із десятьох книжок: перші дві до нас не дійшли, у третій виклад починається від 333 р. до н. е.

Фільотас (?—330 до н. е.) — Філота, син полководця Парменіона армії Александра Македонського. На Філоту впала підозра, нібито він знав про змову проти Александра Великого, що виникла у середовищі гетайрів на чолі з Димном, але не повідомив царя про її підготовку. Належав до командного складу війська. На підставі вироку військового суду (за македонським звичаєм) Філоту безпідставно стратили поряд з іншими підозрюваними, які дійсно заслуговували на цю кару.

«Українсько-руська видавнича спілка» — громадська видавнича організація, заснована у Львові 1898 р., існувала до 1917 р. Головними редакторами і засновниками її були І. Франко та В. Гнатюк. Активно пропагувала здобутки української та світової літератури, видала понад 300 книжок.

С. 41. Август (63 до н. е.—14 н. е.) — римський імператор з 27 р. до н. е., племінник Юлія Цезаря.

Теодозій — Феодосій I (Феодосій Великий Флавій) (бл. 346—395), римський імператор (з 379 р.). По його смерті Римська імперія розпалася на східну й західну частини (395 р.).

Клавдій (10 до н. е. — 54 н. е.) — римський імператор, знавець грецької та етруської мов, автор численних компілятивних творів з давньої історії.

Олександр Великий — Александр Македонський (356—323 до н. е.), цар Македонії з 336 р. до н. е., один з найвидат-

ніших полководців і державних діячів стародавнього світу. Син македонського царя Філіппа II. Підкоривши Грецію, вів з 334 р. до н. е. завойовницькі війни на Сході, захопив острови Малої Азії, Єгипет, Вавилон, Месопотамію, Парфію, Персію, Бактрію, Західну Індію та інші країни, створив найбільшу в стародавньому світі імперію (від Дунаю до Індії) зі столицею у Вавилоні.

...ряду романтичних повістей про Олександра, що починаються грецьким твором т[а к] зв[аного] Псевдо-Каллістена... — Йдеться про казкові повісті, про вчинки й війни Александра Македонського, засновані на оповіданні небожа Арістотеля (384—322 до н. е.), грецького придворного історіографа Каллісфена (360—328 до н. е.), яке, на думку І. Франка, «первісно зложене було, мабуть, у Александрії, в Єгипті, опісля було перероблене в Греції і відси в другій переробці широко розійшлося по Європі, частенько перекладене та перероблюване, то скорочуване, то безмірно розширюване...» (30, *253*).

С. 42. *Факт, про який оповідає Руф, належить до р. 300 перед Хр[истом]...* — Події змови проти Александра Македонського на чолі з Димном відбулися 330 р. до н. е.

Бактрія (Бактріана) — стародавня область у верхів'ях і середній течії Амудар'ї. Головне місто — Бактра (його руїни знаходяться поблизу сучасного м. Балха, Північний Афганістан). У VI—IV ст. до н. е. Бактрія входила до держави Ахеменідів, потім її завоював Александр Македонський.

...завоював Дарієвого сатрапа... — Йдеться про перського царя Дарія III Кодомана з династії Ахеменідів (правив у 335—330 рр. до н. е.).

Бесс (?—329 до н. е.) — сатрап Бактрії, який убив перського царя Дарія III Кодомана у 330 р. до н. е., після чого проголосив себе новим перським царем Артаксерксом IV, продовжувачем династії Ахеменідів. Після тривалого переслідування у 329 р. до н. е. опинився у полоні Александра Македонського у Бактрії, після чого був страчений у столиці Мідії Екбатані.

С. 43. *Парменіон* (?—330 до н. е.) — один із найвідоміших полководців армії Александра Македонського, батько однойменного героя оповідання «Фільотас», намісник у древній столиці Мідії Екбатані, де охороняв захоплену казну перських царів. По страті несправедливо підозрюваного у замаху на життя Александра Македонського Філоти його було вбито, щоб усунути можливу помсту батька за смерть сина, а також через опозиційні настрої серед командного складу війська, де авторитет Парменіона був беззаперечним.

С. 44. *Македонське королівство* — Стародавня Македонія, держава у V—II ст. до н. е. на Балканському півострові. Під час греко-перських воєн (500—499 до н. е.) вона на деякий час підпала під владу Персії. Александр Македонський у результаті східних походів розгромив перську державу й утворив на завойованих землях величезну імперію, яка розпалася по його смерті.

С. 47. М е д і я (Мідія) — історична область у північно-західній частині Іранського нагір'я. З 70-х років VII ст. до н. е. до середини VI ст. до н. е. тут існувало царство Мідія (столиця Екбатани). У 550—549 рр. до н. е. Мідію завоювала держава Ахеменідів, а коли її розгромив Александр Македонський, на території Мани наприкінці IV ст. до н. е. (сучасна територія Азербайджану) було відновлено самостійне Мідійське царство (Атропатена). Мідянами грецькі історики й поети називали перські війська.

С. 49. Ю п і т е р А м м о н — Аммон (*єгипетське* «прихований», «таємничий»), спочатку місцевий бог Фів Єгипетських; пізніше його вважали за загальноєгипетського бога й ототожнювали з богом сонця Ра. Греки ототожнювали Аммона із Зевсом, римляни — з Юпітером. У римській міфології Юпітер — головний бог, вважався богом неба, світла, дощу, грому, блискавки. Пізніше його вшановували і як покровителя Римської держави.

С. 53. З е в е с (Зевс) — син Кроноса, тому іноді його називали ще Кронідом або Кроніоном, головний бог у грецькій міфології.

С. 54. О р а к у л — у стародавніх греків, римлян та інших народів пророцтво як один із засобів спілкування людини з богами. Місця, де жерці виголошували пророцтва, називалися оракулами.

С. 57. ... б а т ь к о м П и л и п о м ... — Йдеться про Філіппа II Македонського (бл. 382—336 до н. е.), царя Стародавньої Македонії (359—336 до н. е.), батька Александра Македонського. Філіпп завершив об'єднання Македонії в єдину державу (359 до н. е.). За його правління встановлено політичну гегемонію Македонії над Грецією (338 до н. е.).

С. 66. ... п о х і д н а А р а х о з і ю. — Йдеться про похід Александра Македонського (330 — весна 329 до н. е.) на Схід через «Гірканські (Каспійські) ворота» — гірський перевал, що зв'язував Мідію із Середньою Азією. Арахозія була останнім пунктом перед Гіндукушем, з висоти якого відкривався прямий шлях до завоювання незалежних східних сатрапій Бактрії і Согдіани.

З ДАВНЬОГРЕЦЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ПЛАТОН

Симпозіон (Бенкет)

Передмова. *І. Франко*

Назва оригіналу: «Συμπόσιον».

Вперше надруковано окремим вид.: *Платон.* Симпозіон (Бенкет) / Переклад і передмова Івана Франка. — Львів: З друкарні В.А. Шийковського. Накладом автора, 1912. — XX, 73 с. — (Універсальна бібліотека, 17—18). Перед текстом перекладу подано Франкову «Передмову», за підп.: *Іван Франко* (с. III—XX). Передмову датовано: *10—17 грудня 1911.*

І. Франко у передмові зазначив, що його син Тарас для вправи у перекладанні 1909 р. переклав з грецької мови «Бенкет» Платона. Згодом І. Франко вирішив доопрацювати й опублікувати цей діалог Платона і спочатку разом з Тарасом, а потім зі старшим сином Андрієм повністю звірив переклад Тараса з грецьким оригіналом (Platos ausgewählte Dialoge, erklärt von C. Schmelzer. Symposion. — Berlin, 1882) та з німецьким перекладом (Platons Gastmahl oder Gespräch über die Liebe. Uebersetzt von Fr. Schleiermacher. Mit Vorwort, berichtiger Uebertragung und Erläuterungen herausgegeben von Dr. Max Oberbreyer. — Leipzig: Reclams Universal Bibliothek).

Франкове видання «Бенкету» — перший український переклад творів Платона.

У перекладі І. Франко ввів власну нумерацію частин тексту, якої немає в оригіналі. Після пункту 8 у Франковому перекладі йде відразу пункт 10.

Подається за першодруком.

П л а т о н (427—347 до н. е.) — давньогрецький філософ-ідеаліст, письменник. Прославився як майстер діалогу, у формі якого написані майже всі його філософські твори. Учення Платона — перша класична форма об'єктивного ідеалізму.

С. 68. К о д р — останній цар Афін. За переказом, при вторгненні дорійців Кодр урятував місто, пожертвувавши своїм життям. Нащадки Кодра отримували пожиттєвий статус архонтів — правителів Афін.

І с т м і й с ь к і і г р и — змагання, які проводилися на Істмі, тобто Коринфському перешийку, з 582 р. до н. е. кожні два або чотири роки на честь Посейдона. До істмійських ігор входили спортивні змагання та кінні перегони, згодом також змагання музикантів.

Д и т и р а м б (дифірамб) — жанр давньогрецької хорової лірики, первісно — гімн Діонісу, пізніше — пісня, що уславлювала й інших богів та героїв. Жанровою ознакою дифірамбу є діалог між хором і заспівувачем-корифеєм. Згодом дифірамб розвинувся в античну трагедію.

К р а т і л (IV ст. до н. е.) — грецький філософ, учитель Платона, перший представник релятивізму. Кратіл істотно доповнив думку Геракліта про те, що не можна двічі увійти в одну і ту ж річку (оскільки іншою стане й вода, і наше тіло). Заперечував існування відносного спокою, що відповідало його принципу утримання від судження.

С о к р а т (470/469—399 до н. е.) — давньогрецький філософ, родоначальник діалектики як методу пізнання. Своє учення викладав усно в діалогах з учнями, серед яких — Платон, Ксенофонт та ін.

...б р а в у ч а с т ь у т р ь о х б и т в а х, а в л а с н е, п е р ш и й р а з — п і д Т а н а ґ р о ю, д р у г и й р а з — п і д К о р и н т о м (394 р.), а т р е т і й р а з — п і д Д е л і о н о м. — Очевидно, йдеться про битви Коринфської війни (395—387 рр. до н. е.), яка виникла між коаліцією грецьких держав (Фів, Аргоса, Коринфа, Мегар, Еліди та

ін.) та Спартою. Причиною війни стало бажання розвинутих грецьких держав звільнитися від гегемонії Спарти, яка збройно підтримувала антидемократичні порядки у підпорядкованих містах. Танагра та Деліон — міста в Беотії, Коринф — велике дорійське торгове місто на Істмі

С. 69. ... у пристані Пірею ... — Йдеться про афінську гавань на південному заході Афін на Пірейському півострові. Її було вперше закладено за Фемістокла.

Хармід — брат матері Платона Періктіони; його ім'ям названий один з діалогів Платона.

... упадок 30 тиранів ... — Мова про 30 олігархів, які після поразки Афін у Пелопоннеській війні захопили необмежену владу і з 404 р. до н. е. встановили в Афінах режим терору. Однак незабаром у політичну боротьбу вступило демократичне угруповання, яке під керівництвом Фрасібула зайняло Афіни і в 403—402 рр. до н. е. відновило демократичні порядки.

С. 70. Мегара (Мегара) — торгове місто у Стародавній Греції, яке конкурувало з Афінами. Після захоплення Афінами о. Саламін (бл. 600 до н. е.) значення Мегари як центру торгівлі зменшилось.

С. 71. Евклід (бл. 450—380 до н. е.) з Мегари — давньогрецький філософ, учень Сократа, засновник мегарської філософської школи.

Кирена — місто у Північній Африці, важливий торговий центр. Єдина грецька колонія (з 630 р. до н. е.), в якій існувала монархічна влада. Кирена прославилась школами лікарів та філософськими школами (Каллімах, Арістіп, Ератосфен). У IV ст. до н. е. місто потрапило під владу Птолемеїв.

... математика Теодора ... — Йдеться про Феодора Киренського (?—390 до н. е.), грецького математика, який, на думку Платона, зробив великий внесок у розвиток теорії ірраціональних чисел.

Єгипет — стародавня держава на північному сході Африки у нижній течії річки Ніл. Одна з найдавніших цивілізацій.

Діонісій I (Діонісій I) (бл. 430—367 до н. е.) — тиран Сиракуз (на Сицилії) з 405 р. до н. е. Вів боротьбу проти карфагенян, які утримували більшу частину Сицилії, незважаючи на опір Сиракуз і грецьких міст Південної Італії. Заснував потужну державу по обидва боки Мессинської протоки. Вважався рятівником західних греків.

Діонісій II (Діонісій II) (367—344 до н. е.) — наступник Діонісія I, прославився жорстокістю та бенкетами (які засуджував Платон). У 357 р. був вигнаний і втік до Південної Італії. У 347 повернувся, але 344 р. був скинутий Тімоленом і засланий до Коринфу.

Діон — Діон Сиракузький (?—354 до н. е.), тиран, зять Діонісія I та Діонісія II, учень Платона. Намагався теорію Платона про державу втілити у Сиракузах шляхом проведення конституційних реформ. У ході політичної боротьби за владу його вигнав Діонісій II. Досягнувши деяких воєнних успіхів, повернувся у Сиракузи, де 354 р. до н. е. був убитий.

Піфагорейці (піфагорейська школа) — релігійно-етичне і філософське братство, засноване давньогрецьким мислителем і математиком Піфагором Самоським (бл. 540—500 до н. е.).

...він умер, маючи 81 літ, в р. 348 перед нашою ерою. — За іншими даними, Платон помер 347 р. до н. е.

«Лахес» — діалог Платона, присвячений Лахесу (Лахету), афінському полководцеві, що загинув у битві під Мантінеєю 418 р. до н. е.

«Молодший Гіппій» — діалог Платона «Гіппій менший», названий на честь грецького софіста Гіппія з Еліди (друга пол. V ст. до н. е.), який прославився серед сучасників тим, що брав за свої уроки великі гроші. Ім'ям Гіппія Платон назвав також свій діалог «Гіппій більший» (у Франковому перекладі — «Гіппій Старший»). Ці діалоги різні за розміром, тому більший отримав назву «Гіппій більший», а менший — «Гіппій менший».

«Евтіфрон» — діалог Платона, названий ім'ям Евтіфрона, одного з офіційних афінських віщунів.

С. 72. ...міми (комічні сцени) Софрона... — Йдеться про грецького поета із Сиракуз Софрона, який творив близько середини V ст. до н. е. Міми Софрона становлять собою невеликі закінчені драматичні сцени, написані прозою. Матеріал для них Софрон брав із повсякденного життя. Міми Софрона поділяють на дві групи: чоловічі та жіночі. Платон високо цінував поезію Софрона.

Софокл (бл. 496—406 до н. е.) — давньогрецький драматург. Збільшив число акторів у драмах з двох до трьох, а кількість співців у хорі — з 12 до 15. Із 123 драм Софокла повністю залишилось тільки сім («Аякс», «Трахинянки», «Цар Едіп», «Едіп в Колоні», «Антігона», «Філоктет», «Електра»). У драмах використовував міфологію.

Евріпід (485/484 або 480—406 рр. до н. е.) — давньогрецький трагедійний поет. Із 92 п'єс повністю дійшли до нашого часу 19 («Медея», «Іполіт», «Геракл», «Андромаха», «Траянки» та ін.).

Richter — Ріхтер К. (?—?), німецький історик філософії, дослідник життя і творчості Платона.

Всіх діялогів з іменем Платона дійшло до нас 42, крім того 12 листів... — Сучасні вчені вважають, що лише 23 діалоги, приписувані Платонові, автентичні, 11 — сумнівні, решта — однозначно не належать філософові. Серед 13 листів лише деякі, можливо, справжні. Не у діалогічній формі написана Платонова «Апологія Сократа» — судова виправдальна промова.

Христ Вільгельм (1831—?) — німецький філолог, професор у Мюнхені. Опублікував «Історію грецької літератури до часів Юстиніана», «Основи грецької фонетики», критичні видання «Іліади» Гомера (1884), «Метафізики» Арістотеля (1886).

«Критон» — діалог Платона, названий на честь Критона, друга й учня Сократа.

«Іон» — діалог Платона, названий на честь виконавця гомерівських поем, рапсода Іона Ефеського.

«П р о т а ґ о р а с» — діалог Платона, названий ім'ям Протагора (бл. 480— бл. 410 до н. е.), одного з представників софістики.

«М е н о н» — діалог Платона, названий на честь Менона, командира загону грецьких найманців в армії молодшого сина перського царя Дарія II Кіра у 401 р. до н. е.

«Ґ о р ґ і а с» — діалог Платона, названий ім'ям філософа-софіста і ритора Горгія з Леонід (Сицилія) (бл. 483—375 до н. е.).

«Ф а й д р» — діалог Платона, названий ім'ям Файдра (Федра), послідовника давньогрецького філософа Гіппія, сучасника Платона.

«Ф а й д о н» — діалог Платона, названий на честь Федона, учня Сократа, якого він викупив з рабства і який згодом був присутній при смерті Сократа.

«Т і м а й» — діалог Платона, названий ім'ям Тімая (Тімея) (бл. 490 до н. е. — ?), філософа-піфагорейця та суспільного діяча.

«К р і т і й» — діалог Платона, названий на честь, за одними даними, Платонового дядька Крітія, а за іншими — Платонового прадіда.

«Т е а й т е т» — діалог Платона, названий на честь Теайтета (Теєтета), філософа, астронома, математика, учня Сократа.

«Ф і л е б» — діалог Платона, названий ім'ям одного з його героїв. Філеб — особа не історична, а вигадана.

«А л к і б і я д А.», «А л к і б і я д Б.» — діалоги, названі ім'ям Алківіада (бл. 451—404 рр. до н. е.), улюбленого учня Сократа, відомого своєю вродою, аристократа, згодом політичного діяча і стратега Афін. Платонове авторство цих діалогів сумнівне.

С. 73. ... у ч а с і л е н е й с ь к о г о п р а з н и к а ... — Зимове святкування на честь Діоніса, яке відбувалося у священній місцевості Леней і передбачало театралізовані вистави у Ленейському театрі.

А ґ а т о н (Агафон) (447—405 до н. е.) — давньогрецький трагік. Виступав за оновлення трагедії і мав вплив на творче становлення Евріпіда. Використовував лише вигадані сюжети.

А р і с т о ф а н (бл. 450—385 рр. до н. е.) — давньогрецький поет-комедіограф, «батько комедії». Його твори мали переважно політичний характер, у них він засуджував сучасний йому лад в Афінах, зокрема місцеву демократію. З багатьох його комедій повністю збереглися лише 11 («Вершники», «Ахарняни», «Мир», «Лісістрата» та ін.).

С. 74. Е р і к с і м а х — визначний афінський лікар V ст. до н. е., син відомого лікаря Акумена. Стриманість у їжі та напоях була характерна для лікарських порад Акумена, та й самого Еріксімаха. Разом зі своїм другом Федром, а також з Агафоном і Павсанієм — учасник зустрічі софістів у залі Калліл.

Е р о с — грецький бог кохання; син Ареса і Афродіти, який завжди супроводжує свою матір. Зображався крилатим стрільцем з лука; своїми стрілами викликав кохання. У філософії Сократа і Платона

Ерос одухотворений. У Платона, особливо у «Бенкеті», Ерос означає прагнення і любов до пізнання ідеї прекрасного.

Аполлодор — учень Сократа. В діалозі «Бенкет» розповідає зі слів Арістодема про вечір у поета-трагіка Агафона.

Арістодем — прихильник Сократа, відомий тільки за свідченням Ксенофонта, який передає розмову Сократа з Арістодемом про відношення божественного до людини. Арістодем завжди ходив босий, наслідуючи Сократа.

Швальбе М. (?—?) — французький перекладач діалогів Платона.

С. 75. Павзаній (Павсаній) — учасник діалогів Платона «Бенкет» та «Протагор», походив з округу Керамік, передмістя Афін, де мешкали гончарі.

...пережиток первісної двоособовости чоловіка... — Мається на увазі міф про андрогінів — первісну цілісну людину, яка гармонійно поєднувала в собі чоловічі й жіночі сутності. Цю первісну гармонію було втрачено внаслідок поділу кожної з цих істот на дві половини, які відтак прагнуть возз'єднатися через любов.

С. 76. Діотіма з Мантінеї (*грец.* Diotima «богобоязна») — легендарна жриця, котра повинна була викупити гріхи афінян під час чуми 429 р. до н. е. Сократ почерпнув у Діотіми тлумачення любові як прагнення до прекрасного (філософії).

Містерії — тут: обряди езотеричних релігійних спільнот. Тільки втаємничені (місти) мали право бути присутніми на дроменах (ритуальних дійствах). Через закритий характер цих груп не збереглось ніяких відомостей про їхній склад, а також про те, як відбувались обряди. Вважалося, що містам, які пройшли посвячення у містеріях, гарантувалось моральне очищення, духове відродження і благодать по смерті.

...Діотіму треба вважати не видуманою або навіть мітичною жінкою, як се чинить сучасна наука, але дійсною історичною особою. — Образ мантінеянки Діотіми справді досить загадковий у Платона. Його можна вважати чистою фікцією і бачити в імені цієї жінки тільки символічний зміст (Діотіма — богобоязна, мантінеянка — з м. Мантеї в Аркадії, яке славилось пророчицями; mantis по-грецьки «пророк»), проте вона могла існувати реально.

С. 77. ...мій син Тарас... — Франко Тарас Іванович (1889—1971), син письменника, кандидат філологічних наук, автор праць із франкознавства та класичної філології.

С. 78. ...у рекламовій «Universal-Bibliothek». — Йдеться про «Універсальну бібліотеку», серію дешевих видань творів найвизначніших письменників світу. Засновник видавництва — Антоній-Філіп Реклам (1807—1896).

Криворівня — село на Гуцульщині (нині Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.), місце праці й відпочинку багатьох

українських письменників (І. Франка, який з 1901 р. відпочивав тут майже щоліта, М. Коцюбинського, Лесі Українки, В. Гнатюка, О. Кобилянської, Г. Хоткевича та ін.).

...з моїм сином Андрієм... — Франко Андрій Іванович (1887—1913), син І. Франка, його помічник і секретар, особливо під час хвороби.

С. 79. Вітвіцький Владислав (1878—1948) — польський психолог (з 1919 р. — професор загальної психології Варшавського університету), філософ, теоретик мистецтва; перекладач, видавець і коментатор творів Платона, зокрема діалогу «Бенкет» (*Platon.* Uczta, dialog o miłości. Przełożył, wstępem poprzedził i objaśnieniami opatrzył Władysław Witwicki. Lwów, 1909).

С. 81. Фалерона (Фалерон) — пристань у передмісті Афін.

...коли перша Агатонова трагедія дістала першу нагороду... — Поетичну перемогу Агафона датують 416 р. до н. е.

С. 83. Агамемнон — давньогрецький міфічний цар Мікен, брат Менелая; один із персонажів «Іліади» Гомера.

Менелай — давньогрецький міфічний цар Спарти, брат Агамемнона та чоловік Єлени, через викрадення якої почалася Троянська війна; один із персонажів «Іліади» Гомера.

С. 86. Почну свою промову від Евріпідової Меланіппи... — Тобто від трагедії Евріпіда «Меліппа мудра», яка дійшла до нас в уривках.

Похвальні писання — енкомії, хвалебні пісні на честь богів чи людей, що виконувалися під час свят.

Геракл (Геркулес) — один із найпопулярніших грецьких героїв, син Зевса й Алкмени. Здійснив 12 подвигів, але загинув від отруєної сорочки Деяніри. Був узятий на Олімп.

Продік — Продік з Кеосу, софіст і мовознавець (засновник синоніміки) в Афінах.

С. 87. Діоніз (Діоніс) — давньогрецький бог родючості й веселощів, покровитель виноградарства і виноробства.

Афродіта — давньогрецька богиня краси та кохання, дружина бога Гефеста, мати Ерота, Гармонії та Енея, утілення краси й чарівної жіночності.

Гезіод (Гесіод) — давньогрецький поет, автор творів «Труди і дні», «Щит Геракла» та ін.

Парменід (540—480 до н. е.) — давньогрецький філософ, представник школи елеатів, автор поетичного твору «Про природу». Його філософське вчення істотно вплинуло на формування Платона як філософа.

С. 88. Алькеста (Алкестида) — у давньогрецькій міфології дружина царя Адмета, яка заради свого чоловіка добровільно пішла на смерть. Геракл, вражений її подружньою вірністю, врятував її від загибелі.

Гад (Аїд) — у давньогрецькій міфології підземне царство мертвих.

Орфей Ойагренко — Орфей, давньогрецький міфічний співець, син музи Калліопи і річкового бога Еагра. Увів культ Діо-

ніса, брав участь у поході аргонавтів. Щоб повернути життя своїй дружині Евридіці, спускався в Аїд.

С. 89. ... Ахілла, сина Тетіди ... — Йдеться про давньогрецького міфічного героя, сина Пелея і Фетіди, учасника Троянської війни. Щоб помститися за смерть свого друга Патрокла, убив Гектора.

Гектор — давньогрецький міфічний герой, син царя Пріама і Гекуби, чоловік Андромахи, учасник Троянської війни. Убив Патрокла, за що був убитий Ахіллом.

Патрокл — товариш Ахілла, учасник Троянської війни. Убитий на поєдинку Гектором.

С. 90. Діона — давньогрецька богиня, дочка Океана і Тефії або Урана і Геї, відома як мати Афродіти (звідси і прізвисько Афродіти — Анадіомена, тобто «народжена з піни»).

... донька Зевеса й Діони, котру називаємо Посполитою. — Богиня кохання і краси Афродіта.

С. 91. Еліда — західна область Греції.

Беоти — центральна область Греції.

Йонія — територія на Малоазійському побережжі.

Арістогейтон (Арістогітон), Гармодій — відомі як убивці Гіппарха (514 р. до н. е.). Згодом за ними закріпилася слава тираноубивць та борців за свободу.

С. 95. Асклепій — давньогрецький бог лікування, син Аполлона і німфи Коронізи.

Геракліт (із Ефесу) (бл. 554—483 до н. е.) — давньогрецький філософ. Автор праці «Про природу» (дійшла в уривках). Першооснову світу пов'язував з постійним рухом, змінністю, плинністю речей, що згодом виразилось у формулі «panta rhei» («все тече, все минає»).

С. 96. Муза Уранія — муза астрономії.

Полігімнія — одна із дев'яти муз, муза танцю та музики.

С. 98. ... мав чотири руки й уд стільки ж, як рук ... — Уд — член тіла (у тому числі статевий член), тут вживається у значенні «кінцівка, нога».

Ефіяльт, От — міфічні боги-велетні, які хотіли одружитися з Артемідою і Герою.

Гіганти — у давньогрецькій міфології велетні, народжені Геєю з крапель крові бога неба Урана. Постали проти богів Олімпу, за що їх скинули у підземелля.

С. 99. Аполлон — у давньогрецькій міфології бог сонячного світла, гармонії і мистецтва, ватажок Муз, захисник пастухів та охоронець худоби, син Зевса і Лети. Зображався з лірою в руках.

С. 100. Трібадістки — лесбіянки.

Фільєраст, пайдераст — мужоложець, чоловік-гомосексуаліст.

Гефайст (Гефест) — у давньогрецькій міфології бог вогню і ковальства, син Зевса і Гери. Зображався широкоплечим і кульгавим. Виготовив тенета, у які зловив свою зрадливу дружину Афродіту в обіймах Ареса. В римській міфології — Вулкан.

С. 103. К р о н о с — у давньогрецькій міфології титан, найменший і найсильніший син Урана і Геї, скинув Урана. Поглинав усіх своїх дітей, щоб зберегти свою владу над світом. Згодом Зевс (син Кроноса) переміг його і сам став правити світом.

А н а н к е — необхідність, доля; також — ім'я богині долі. Основне поняття філософії Платона.

А т е (Ата) — безумство, осліплення, що веде до нещастя або й навіть загибелі; богиня нещастя.

С. 104. А р е с (Арей) — у давньогрецькій міфології син Зевса й Гери, спочатку бог бур і гроз, пізніше бог жорстокої, кровопролитної війни. Коханець Афродіти, яка народила від нього Ероса, Антероса, Гармонію, Деймоса та Фобоса. Стародавні римляни ототожнювали Ареса з Марсом.

С. 105. А т е н а (Афіна) — у давньогрецькій міфології богиня мудрості й справедливих воєн, миру, добробуту і здоров'я, покровителька наук та ремесел, народжена з голови Зевса. Зображалася зі щитом, списом і шоломом.

С. 106. Ґ о р ґ і й — один із головних представників грецької софістики. Розробляв мистецтво риторики. Автор філософської праці «Про неіснуюче». Один із діалогів Платона названий на його честь.

Ґ о р ґ о н а — у давньогрецькій міфології страхітливе чудовисько зі зміями у волоссі, погляд якого перетворював усе живе в каміння.

С. 111. П о р (Порос) — у давньогрецькій міфології син Метіси (Мудрості), дружини Зевса, яку він проковтнув, щоб народити Афіну з голови.

С. 115. М о й р а (Доля) — У давньогрецькій міфології мойри — богині долі, дочки Зевса і Феміди, які визначають термін життя людини.

С. 117. С о л о н (бл. 640—560 до н. е.) — афінський політичний діяч і поет. Скасував більшість привілеїв родової аристократії, що сприяло розвитку рабовласницької демократії. Згодом зарахований до числа Семи мудреців.

С. 123. С і л е н и (сатири) — у давньогрецькій міфології козлоногі істоти, супутники бога Діоніса.

М а р з і й (Марсій) — у давньогрецькій міфології фрігійський сатир. Майстер гри на флейті. Викликав на музичне змагання Аполлона, який переміг його і зняв з нього живого шкіру.

С. 124. С и р е н и — у давньогрецькій міфології демони, людиптахи з жіночими головами, які вміли змінювати погоду; своїм співом заманювали кораблі до островів, де ті розбивалися.

С. 127. А я [к] с — у давньогрецькій міфології герой Троянської війни, відбив у троянців труп Ахілла. Згодом убитий Одіссеєм.

П о т і д е я — місто на півострові Халкідіка.

С. 128. ... к о л и з-п і д Д е л і о н а т р а ф и л а с я в т е к а в і й с ь к а. — Йдеться про Делію (Деліон) — місто в Беотії поблизу Тангари, де 424 р. до н. е. беотійці здобули повну перемогу над афінянами.

С. 129. Бразід (Брасід) — спартанський полководець, загинув у битві під Амфіполем 422 р. до н. е., переміг афінське військо.

Перикл (бл. 495—429 до н. е.) — афінський державний діяч, який своїми законодавчими заходами зміцнив рабовласницьку демократію і зробив Афіни культурним центром та найвищою мілітарною силою Греції.

Нестор — грецький міфічний герой, учасник Троянської війни, відомий своїм красномовством та життєвою мудрістю.

Антенор — грецький міфічний герой, проводир троянців під час війни, закликав помиритися з ахейцями і повернути Єлену (дружину Менелая).

З ДАВНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Три святі грішниці. Старохристиянські легенди

Передмова. ***І[ван] Ф[ранко]***

І. Франко досліджував і збирав старозавітні й новозавітні апокрифи, видав у серії археографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури» п'ять томів «Апокрифів і легенд» (Львів, 1896—1910). Видання супроводжувалося передмовами й коментарями. Три з цих старохристиянських легенд, а саме житія Марії Магдалини, Марії Єгиптянки та Марини Монах, Франко переклав сучасною українською мовою. Мова джерел, з яких перекладав Франко, — церковнослов'янська, а житія Марини Монах — «макаронічна староукраїнська» (за Франковим визначенням). Перші два житія грецького (візантійського) походження, а третє, на думку Франка, виникло у середньовічній Європі. До кожного з перекладів подаємо Франкові коментарі до публікації легенд у виданні «Апокрифи і легенди».

Передмова

Вперше надруковано у вид.: Три святі грішниці. Старохристиянські легенди / Переклад з передмовою Івана Франка. — Львів, 1910. — С. 3—7. — (Універсальна бібліотека). Підп.: *І. Ф.*

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — К.: Рух, 1924—1930. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 604—607.

Подається за першодруком.

С. 132. Український народ, як відомо, розділений на два віросповідання... — Йдеться про греко-католиків і православних.

...з чотирьох Євангелій... — Євангелії від Матвія, Марка, Луки та Іоанна.

Євангелія Луки — одна з новозавітних книг Біблії.

Павло (?—67) — святий, один із 12 апостолів, учень Ісуса Христа, автор 14 послань, які визнані християнською церквою істинним джерелом християнського віровчення.

...книжки пророкóвань, званої Откровеніем св. Івана. — Йдеться про останню з числа новозавітних книг Біблії, пророчу книгу «Апокаліпсис» («Одкровення»), автором якої християнська церква вважає євангеліста Іоанна, або Іоанна Богослова (?— близько 100), одного з апостолів.

Ісус Назаретянин — Ісус Христос (бл. 7/8 до н. е. — 30 або 33 н. е.), засновник християнства, народився у Віфліємі в Юдеї, мешкав у Назареті (тепер місто на півночі Ізраїлю).

С. 133. Декій (Деций) Кай Мессій Квінт Траян (201—251) — римський імператор (249—251), полководець, вів війни з готами, став імператором на вимогу військових, при імператорі Філіппі був сенатором, за його царювання переслідували християн.

Діоклетіян — Діоклетіан Гай Аврелій Валерій (бл. 243 — між 313 і 316), римський імператор (284—305), за часів царювання якого склалася нова система правління — домінат, провів адміністративну, військову, фінансову і податкову реформи, видав 4 едикти проти християн (303—304), добровільно зрікся влади.

Максиміян — Максиміан Марк Аврелій Валерій (240—310), римський імператор (285—310), мав прізвисько Геркулій, походив з нижчих класів, піднявся на військовій службі, Діоклетіан зробив його цезарем, після перемоги над повсталими селянами дав титул августа (286). Максиміян переслідував християн, брав участь у змовах проти Костянтина, закінчив життя самогубством.

Лікіній (Ліциній) Публій Флавій Галерій Валеріан (бл. 250 або 263 — 325 або 324) — римський імператор (308—324), август при імператорі Галерії (з 307), імператор Сходу (з 312), воював з імператором Заходу Костянтином Великим, помер насильницькою смертю.

Евзебій (Євсевій) Кесарійський, Євсевій Памфіл (260 або 265—338 або 339) — римський історик і церковний письменник, єпископ Кесарії Палестинської, один із перших істориків християнської церкви, автор «Церковної історії» в 10 книгах (бл. 325), «Хроніки», в якій викладено всесвітню історію від найдавніших часів до 324 р., «Книги про палестинських мучеників» — найдавнішого «Мартиролога» (збірки повістей про мучеників).

С. 134. ...комуністичним духом. — Мова йде про дух рівності, спільності майна та праці.

...гностичних впливів... — Гностицизм — релігійно-філософська течія раннього християнства, яка на основі християнських релігійних догматів, ідеалістичної античної філософії та іудаїзму намагалася створити вчення про Бога, походження і розвиток світу.

Буддизм — релігія, що виникла в Індії у VI ст. до н. е. та була названа за іменем її легендарного засновника — Будди.

С. 135. Коптійська (коптська) мова — мова корінного населення Єгипту, останній етап розвитку єгипетської мови, яку згодом витіснила арабська; збереглася як культова мова коптів (єгиптян, що сповідують християнство).

Марія Магдалина — за євангельським переказом, грішниця, яка щиро розкаялася і стала послідовницею Христа. Одна з жінок-мироносиць, була зцілена Господом від тяжкої хвороби («семи бісів»), на знак подяки приєдналася до послідовників Ісуса, супроводжувала Христа у його земному житті, служила йому, була присутня на його страті й похованні, до неї першої явився воскреслий Ісус Христос.

Магдалі (Магдала) — місто на західному березі Тиверіадського озера на північ від Тиверіади недалеко від Капернаума. В Євангелії від Марка це місто називалося Далмануфа. Тепер село Меджделъ.

Марта (Марфа) — за біблійною легендою, сестра Лазаря і Марії.

Лазар — за євангельським переказом, брат Марти (Марфи) і Марії, жив зі своїми сестрами при підошві гори Елеонської у Віфанії, Господь воскресив його з мертвих на четвертий день по смерті. Це чудо як прояв Божественної сили навернуло багатьох людей до християнства. За легендою, після воскресіння Лазар прожив ще 30 років і був єпископом на о. Кіпр, де й помер.

Бетанія — мається на увазі Віфанія (Вітанія), населений пункт на південному сході гори Маслинної поблизу Єрусалима, тепер Ель-Азаріех, невелике мусульманське селище.

Єрусалим — історичний центр юдаїзму, християнства, ісламу. Тепер місто в Палестині, в Юдеї.

Марія Єгиптянка (Єгипетська) (354—431, за іншою версією — VI ст.) — свята, за легендою, була у молодості блудницею (в Александрії), приєдналася до паломників, які йшли в Єрусалим, розкаялася у своїх гріхах, 47 років вела покутне життя без причастя у пустелі за Йорданом, зустріла старця-монаха Зосиму, якому розповіла свою історію, висповідалася, прийняла від нього причастя і була ним похована.

Voragine de — Яків де Ворагіне (Ворагінський, бл. 1230—1298), італійський теолог-домініканець, генуезький єпископ, автор збірки агіографічних творів «Legenda aurea» («Золота легенда») — популярного у середньовічній Європі класичного зводу казань про святих.

Марія Магдалина

Вперше надруковано у вид.: Три святі грішниці. Старохристиянські легенди / Переклад з передмовою Івана Франка. — С. 9—21.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — К.: Рух, 1924—1930. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 608—620.

Джерело перекладу: Житіє Марії Магдалини: Копія з рукопису Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві // Апокрифи і легенди / З українських рукописів зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко. — Т. 5. Легенди про святих. Часть перша. — Львів, 1910. — С. 1—8. — (Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. — Т. 6).

Подається за першодруком.

С. 136. ... С в. Т р і й ц і ... — У християнській релігії триєдине божество, в якому поєднуються Бог-Отець, Бог-Син і Бог-Дух Святий.

С. 137. ... с т р а ш н у к а р у С о д о м и ... — За Біблією, старовинне місто в Йорданській долині Содом (як і Гоморра) було покаране за гріхи його мешканців перед Богом, повністю зруйноване.

С. 138. ... С и м о н а ф а р и с е я ... — Під цим іменем, за біблійною легендою, відомі: 1) Симон — один із фарисеїв Галілеї, у дім якого одного разу був запрошений на трапезу Ісус Христос. Грішниця принесла посудину з миром, сльозами омила ноги Ісуса, витерла волоссям, щиро розкаялася, Ісус відпустив їй гріхи; 2) Симон Прокажений, який жив у Віфанії (ймовірно, раніше був зцілений Господом від прокази) і прийняв Ісуса як почесного гостя незадовго до його страждань і смерті, саме за два дні до Пасхи. На цій вечері Марія, сестра Лазаря, помазала миром ноги Господа.

Ф а р и с е й — послідовник релігійно-політичної течії, що виникла в середині II ст. до н. е. в Юдеї, виражала ідеологію торгово-ремісничих верств, ворожо ставилася до ранньохристиянського вчення (у Новому Завіті фарисеїв названо лицемірами).

С. 139. Д а в и д (кін. XI ст. — бл. 950 р. до н. е.) — напівлегендарний ізраїльський цар, який зробив Єрусалим столицею свого царства. Автор більшості псалмів.

С. 141. Ю д а І с к а р і о т — за Біблією, один з 12 апостолів, учнів Ісуса Христа, якого він зрадив; походив з міста Каріота.

Б о г о р о д и ц я — у християнській релігії узвичаєна назва матері Ісуса Христа — Пресвятої Діви Марії (гебрейська форма імені Маріям, Міріям) (перед 20 до н. е. — після 30 н. е.).

С. 142. П е т р о (?—67) — святий, найвизначніший з 12 апостолів, учнів Ісуса Христа, автор двох Соборних Послань, за традицією, перший єпископ Риму.

І в а н (Іоанн) — святий, апостол і євангеліст, улюблений учень Ісуса Христа, автор четвертого Євангелія, трьох Послань і Одкровення.

С. 143. П и л а т — Понтій Пілат (?—?), римський правитель (прокуратор) Юдеї (26—36), відзначався жорстокістю і підступністю, за Йосифом Флавієм і євангельськими переказами, засудив до страти Ісуса Христа.

І р о д — Ірод I Великий (бл. 74—4 до н. е.), юдейський цар (з 37 до н. е.), відомий своєю жорстокістю. В Євангелії від Матвія його постать виступає у зв'язку з народженням Ісуса Христа і так званим побиттям немовлят.

Марія Єгиптянка

Вперше надруковано у вид.: Три святі грішниці. Старохристиянські легенди / Переклад з передмовою Івана Франка. — С. 23—47.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — К.: Рух, 1924—1930. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 621—646.

Джерело перекладу: Життя Марії Єгипетської (Два уривки з рукопису Георгія Білявського XIII в., к. старої пагінації 57—60, 64—66) // Апокрифи і легенди / З українських рукописів зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко. — Т. 5. Легенди про святих.Часть перша. — С. 283—288.

У коментарі до джерела, з якого він перекладав, І. Франко зазначив:

«Автор сього житія, в титулі названий Софронієм, патріархом Єрусалимським, у тексті самім при кінці житія не подає свойого імени. З огляду, що Софроній, патріарх Єрусалимський, умер 644 р., а монах Зосима, на якого оповідання він покликається, жив у часі імператора Юстина Старшого (518—526), то виходить хронологічна несуразність, щоб оповідання Зосими в такій докладній формі усно могло дійти до Софронія. З огляду, що навернення Марії Єгипетської зв'язане з празником Воздвиженія Чесного Хреста, а правдоподібно навіть з першим празником того рода, устроєним матір'ю Константина Великого Єленою в Єрусалимі в першій половині IV в., можна припустити, що житє написане було ще в IV або V в. Тому, одначе, що віднайдення хреста, на якім був прибитий Христос, Єленою, матір'ю Константина, не є справжнім історичним фактом IV в. (слід про се спостерігається ще в писаннях Кирила, патріарха Єрусалимського з р. 347—348), найправдоподібнішим буде припущення, що в житію Марії Єгипетської маємо не історичну реляцію про дійсні факти, а чисто літературний твір, писаний у християнськім дусі на основі якогось старшого, правдоподібно єгипетського, дохристиянського оповідання. Постать монаха Зосими, в якого уста вложене оповідання про Марію Єгипетську, правдоподібно не має нічого спільного з монахом Зосимою, що жив у VI в. Психологічна концепція сеї постати — монах, що ціле життя сповняє точно всі приписи свойого стану, а на старість бажає довідатися, чи є ще хто праведніший від нього, і в тій цілі з Божого показу пускається в дорогу і знаходить спілку ідеальних людей, а потім ще ідеальнішу одиницю, відповідає типові, витвореному т[ак] зв[аною] герметичною літературою, що повстала в Єгипті ще в III в. перед Хр[истом], і в якій той тип також має ім'я Зосима. Грецький текст житія Марії Єгипетської, опублікований між творами Софронія, патріарха Єрусалимського, в «Migne, Patrologie graecae cursus completus», t. LXXXVII, pars III, ст. 3637—3725, а латинський переклад у «Surius, De probatis Sanctorum historiis», t. II, ст. 598—608. Коротка редакція житія на підставі того самого оригіналу війшла в середньовікову «Legenda aurea» (пор. La Légende Dorée de Jaques de Voragine, nouvellement, traduite en franşais par l'Abbe J.B.M. Ro-

ze. Paris, 1902. Premiére partie, ст. 430—434, а також Douhet, Dictionnaire des légendes du Christianisme, ст. 837—846). Про західноєвропейські переклади (всі скорочені), редакції та перерібки сеї легенди див.: Hermann Knust, Geschichte der Legenden der h. Katharina von Alexandrien und der Maria Aegyptiaca nebst unendierten Texten. Halle.a. S.1890, ст. 103—346. На церковнослов'янську мову ся легенда перекладена була, мабуть, іще в X в. разом із перекладом постової Тріоді, в якої склад вона війшла ще на грецькім ґрунті. Опублікований мною текст, узятий із двох рукописних Тріодій XVI в., має язик дуже старинний і свідчить про те, що переклад легенди про Марію Єгипетську треба зачислити до найстарших пам'яток південно-руського письменства. В моїм посіданню є також старий друк сеї легенди, виданий окремо без означення місця і року друку. Опис його я подав у «Записках Наук[ового]Тов[ариства] імени Шевченка», T. VI, Misc., с. 1—4 і зачислив його там до острозьких друків кінця XVI або початку XVII в., одначе, порівнявши докладніше письмо доступних мені острозьких видань з письмом старого видання легенди, я дійшов до переконання, що вона не була друкована в Острозі, але по всякій правдоподібності належить до найстарших друків одної з київських слов'яно-руських друкарень. З огляду, що теперішнім бібліографам се видання не відоме, подаю тут фотографовану подобизну першої сторони, яка заразом дасть зразок мови сього видання, значно відмінної від тої, яку маємо в опублікованому тут тексті. Сей старий друк я найшов у Яйківцях, приклеєний на кінці старого друкованого Осмогласника без титулової карти, певно з XVII в.» (Апокрифи і легенди / З українських рукописів зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко. — Т. 5. Легенди про святих. Часть перша. — С. 281—283).

Подається за першодруком.

С. 145. Товит — ізраїльтянин, автор і герой старозавітної Книги Товит, у якій описав своє життя в ассирійській неволі, події до н. е. Робив добро, вів праведне життя, багато страждав, осліп (мав більма на очах) і був зцілений з допомогою ангела Рафаїла, котрий запропонував йому описати усі події в книзі.

С. 146. Авраам (Абрам) — біблійний старозавітний персонаж, одинадцятий патріарх після потопу; вірою і праведністю перевищував усіх старозавітних праведників; родоначальник єврейського народу (через свого сина Ісаака) та ізмаїльтян, тобто арабів (через свого сина Ізмаїла). За Біблією, Авраам погодився принести в жертву Богові Ягве свого сина Ісаака; з Авраамом Бог уклав Старий Завіт.

Йордан — річка в Ізраїлі та Йорданії, протікає через Тиверіадське озеро, впадає в Мертве море.

С. 152. Лівія — Лівія.

С. 155. Іван Хреститель — Іоанн Предтеча (бл. 8 до н. е. — бл. 28 н. е.), святий, за євангельськими переказами, пророк і аскет; закликав юдеїв до навернення і хрестив їх на р. Йордан; проголошував пришестя Месії, охрестив Ісуса.

С. 157. **М о й с е й** — за Біблією, перший пророк Ягве і основоположник його релігії; законодавець, релігійний наставник і політичний вождь єврейських племен, що повинен був вивести євреїв із єгипетського полону в «землю обітовану» — Ханаан (Палестину). Історичні події, відбиті в легендах про Мойсея, відбувалися у другій половині II тисячоліття до н. е. Мойсей вважається автором П'ятикнижжя, тобто перших п'яти книг Старого Завіту (Буття, Вихід, Левіт, Числа та Второзаконня).

Марина Монах

Вперше надруковано у вид.: Три святі грішниці. Старохристиянські легенди / Переклад з передмовою Івана Франка. — С. 49—56.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — К.: Рух, 1924—1930. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 646—653.

Джерело перекладу: Житіє св. Марини Монаха. Сокольський рукопис XVIII в., ст. 363—369 // Апокрифи і легенди / З українських рукописів зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко. — Т. 5. Легенди про святих. Часть перша. — С. 288—293.

У коментарі до джерела перекладу І. Франко зазначив: «Ся легенда, очевидно, переклад із польського; в православнім календарі пам'яти св. Марини Монаха нема. Текст, подібний до нашого, опублікував р. 1900 д. Янчук у виданій ним збірці "Юбилейный сборник в честь Всеволода Федоровича Миллера" у Москві у своїй статті "К истории и характеристике женских типов в героическом эпосе", с. 365—366» (Апокрифи і легенди / З українських рукописів зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко. — Т. 5. Легенди про святих. Часть перша. — С. 293).

Подається за першодруком.

М а р и н а М о н а х — жінка родом з Бітинії (Віфінії), жила у V (за іншими даними у VI) ст., дочка Євгенія. Під іменем Марін разом з батьком жила у чоловічому монастирі в Кенобіні на околиці Тріполі (тепер Північний Ліван), вела праведне життя, по смерті проголошена святою. Її мощі зберігаються у Венеції, де існує її місцевий культ. Згадки про неї, її життя є у західних патрологіях. У православній традиції відома як свята Марія Віфінська, про неї йдеться в «Полном Месяцеслове Востока» архімандрита Сергія (М., 1876), «Великих Четьях минеях» митрополита Макарія, «Малых Минеях» св. Дмитрія Ростовського з покликом на Метафраста. Петро Скарга опублікував польською мовою житіє Марини та її батька Євгенія теж із покликом на Метафраста, зазначивши, що вона могла жити бл. 480 р. Рукописні копії житія поширювались в Україні.

Я н ч у к Микола Андрійович (1859—1921) — український, білоруський та російський фольклорист, етнограф і письменник.

ІВАН ВИШЕНСЬКИЙ

Лови сього світу

Передмова *[Іван Франко]*

Назва оригіналу: «Обличеніе діявола миродержца и прелестныхъ ловъ его вѣка сего, скоро погибающих отъ совлекшагося съ хитро уплетенныхъ сѣтей его голяка и странника, ко другому будущему вѣку грядущаго учиненное».

Вперше надруковано у вид.: *Франко І.* Іван Вишенський. — Львів: Наклад автора, друкарня В. А. Шийковського,[1911]. — С. 74—80. — (Універсальна бібліотека, 10). Книга містила Франкову «Передмову» (с. 3).

Як І. Франко зазначив у передмові, він дав власну назву перекладеному творові. Мова оригіналу — церковнослов'янська з елементами української народної. Крім перекладу, до книги увійшли стаття Франка «Іван Вишенський, його час і письменська діяльність» (28, *260—278*) та його поема «Іван Вишенський» (3, *50—83*).

Джерело перекладу: Обличеніе діявола миродержца и прелестныхъ ловъ его вѣка сего, скоро погибающих отъ совлекшагося съ хитро уплетенныхъ сѣтей его голяка и странника, ко другому будущему вѣку грядущаго учиненное // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. — Киев, 1887. — Ч. I, III, VII. Памятники литературной полемики православных южноруссцев с латино-униатами. — С. 19—24.

Подається за першодруком.

Вишенський Іван (середина XVI ст., між 1538 і 1550 — між 1621 і 1633) — український письменник-полеміст і сатирик, противник Берестейської унії 1596 р., полонізації та окатоличення, поборник православ'я, послушник, чернець, під кінець життя аскет-пустельник на Афоні (Греція). Народився у містечку Судова Вишня на Львівщині, жив у Луцьку, Острозі, на Афоні (близько 40 років). Автор 16 (17) трактатів і послань, десять з яких він об'єднав у рукописну «Книжку», підготовану для друку в Острозькій друкарні. Єдине прижиттєве видання Вишенського — «От святой Афонской горы скитствующих» (скорочена редакція «Писания к утекшим от православной вѣры епископам»), опубліковане анонімно в острозькій «Книжиці» (1598).

І. Франко грунтовно досліджував і активно популяризував творчість Івана Вишенського. Йому, зокрема, належать наукові розвідки: Иоанн Вишенский (новые данные для оценки его литературной и общественной деятельности) // Киевская старина. — 1889. — Т. 25. — Кн. 4. — С. 141—151 (див. також: 27, *318—326*); Іван Вишенський і його твори. — Львів, 1895. — VII + 536 с. (див.: 30, *7—211*); Сочинение Иоанна Вишенского // Киевская старина. — 1889. — Т. 25. —

Кн. 4. — С. 21—63 (див.: 27, *312—317*). Дослідження Франка викликали інтерес у наукових колах, А. Кримський опублікував детальну рецензію на книжку Франка: *Крымский А.* Иоанн Вышенский, его жизнь и сочинения [Іван Вишенський і його твори. Написав доктор Іван Франко (докторская диссертация). Львів, 1895. Стр. VII + 536. Ціна 1 гульден] // Киевская старина. — 1895. — Т. 50. — Кн. 9. — С. 211—247; Т. 51. — Кн. 10. — С. 1—47.

С. 169. «Хлібороб» — літературно-політичний двотижневик, орган радикальної партії, виходив у Львові та Коломиї упродовж 1891—1895 рр. за редакцією І. Франка (1891), М. Павлика, С. Даниловича.

«Буковинський православний календар на звичайний рік 1891» — популярне ілюстроване видання товариства «Руська бесіда». Виходив щороку протягом 1874—1918 рр. (до 1917 р. — у Чернівцях, потім — у Відні; до 1884 р. друкувався язичієм, потім — українською мовою).

Голубєв Степан Тимофійович (1849—1920) — український історик, бібліограф, професор Київського університету і Київської духовної академії. Досліджував історію освіти, культури і церковного життя в Україні. Автор праць «Библиографические замечания о некоторых старопечатных церковнославянских книгах XVI и XVII вв.» (1876), «Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники» (К., 1883—1898. — Т. 1—2) та ін.

«Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе» — видання документів і літературних пам'яток XIV—XVIII ст. Правобережної і Західної України, складався з 8 тематичних частин, виходив у Києві упродовж 1859—1914 рр. (видано 35 томів).

С. 174. Вишній Єрусалим — Рай.

З НІМЕЦЬКОЇ ТА АВСТРІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУР

ЗІ СТАРОНІМЕЦЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Як король Карло В[еликий] ходив красти

Автограф перекладу зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі ІЛШ): ф. 3, № 2185, с. 72—74.

«Як король Карло В[еликий] ходив красти» — це, ймовірно, стислий переказ змісту старонімецької поеми «Carlmeinet» («Карл Великий»). Ця казка стала джерелом для написання Франкової драми-

казки «Сон князя Святослава». Про це свідчить примітка І. Франка до народної казки «Про царя, що ходив красти»: «Ся казка була в середніх віках вельми популярна в Европі і в старих поемах прикладувалась до Константина В[еликого] (старофранцузька поема "Dit de l'empereur Coustantin"), то до Карла Великого (старонімецька поема "Carlmeinet"). Докладнішу бібліографію подам в одній з дальших книжок "Ж[иття] і Сл[ова]", тут тільки зазначу, що казка ся в тій формі, в якій її передає старонімецька поема, послужила основою для моєї драми "Сон князя Святослава"» (Житє і слово. — 1895. — Т. 4. — Кн. 5. — С. 173).

Подається за автографом. В автографі І. Франко одночасно вживає різне написання одного й того самого власного імені: *Еллегаст*, *Еллігаст*, *Елегаст*, *Еліґаст*. Найчастіше використовується форма *Еліґаст*, тому в тексті всюди подаємо саме цей варіант.

Карл Великий (742—814) — король (з 768 р.), імператор Франкської держави (з 800 р.). Від його імені походить назва династії Каролінгів. До складу імперії входили території сучасної Франції, Німеччини, Італії, Австрії, Іспанії, Швейцарії, Бельгії, Голландії та інших держав. Під час його правління зазнали розквіту освіта, наука (так зване Каролінзьке відродження). По смерті Карла Великого його імперія розпалася (843) і на її теренах поступово утворились окремі європейські держави.

ДЕТЛЕФ фон ЛІЛІЄНКРОН

Із воєнних оповідань

Пропало

Назва оригіналу: «Verloren».

Вперше надруковано в журн.: Літературно-науковий вісник (далі ЛНВ). — 1898. — Т. 2. — Кн. 5. — С. 208—210.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 84—86.

Джерело перекладу: *Liliencron Detlev von.* Kriegsnowellen. — 2-te Auflage. — Berlin: Schuster und Loeffer, 1895 (2). — 269 S. Ця збірка «Воєнних оповідань», видана готикою, знаходиться за № 5984/2 в особистій бібліотеці І. Франка (ІЛШ). Тут уміщено й оповідання «Verloren» (s. 1—7).

Подається за першодруком.

Чари полудня

Назва оригіналу: «In der Mittagsstunde».

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1898. — Т. 2. — Кн. 5. — С. 211—216.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 87—95.

Джерело перекладу: *Liliencron Detlev von.* Kriegsnowellen. — 2-te Auflage. — Berlin: Schuster und Loeffer, 1895 (2). — S. 14—21. Це переклад розділу III («In der Mittagsstunde») новели «Adjutantenritte» (s. 9—29).

Подається за першодруком.

Паяц

Назва оригіналу: «Der Narr».

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1898. — Т. 2. — Кн. 5. — С. 216—220. Під цим оповіданням добірку перекладів «Із воєнних оповідань» підп.: *З німецького переклав Іван Франко.*

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 95—100.

Джерело перекладу: *Liliencron Detlev von.* Kriegsnowellen. — 2-te Auflage. — Berlin: Schuster und Loeffer, 1895 (2). — S. 89—99.

Подається за першодруком.

Лілієнкрон (Liliencron) Детлеф-Фрідріх фон (1844—1909) — німецький письменник. Як офіцер, брав участь 1866 р. в австрійсько-прусській, а 1871 р. — у французько-прусській війнах. Один із попередників німецького натуралізму, автор прозової збірки «Воєнні оповідання», імпресіоністичної любовної лірики, поезій на тему природи, численних балад. Воєнні оповідання Лілієнкрона мали великий вплив на лірику кінця XIX — початку XX ст. (Р.-М. Рільке, О.-І. Бірбаум, Г. Салюс, Г. Фальке).

У розвідці «Детлеф фон Лілієнкрон і його писання» І. Франко зазначав: «<...>Лілієнкрон — усією душею гольштинець <...>. Чи оповідає нам криваві пригоди прусько-австрійської війни 1866 р., чи прусько-французької війни 1870—71 рр., всюди, мов срібні нитки в тканині, проблискують спомини його рідної провінції, проходять перед нами авторові земляки, чується їх діялект. <...> Лілієнкрон, без сумніву, — великий і оригінальний талант, головно ліричний, та при тім він ані на хвилю не криється з своїм гарячим прусським патріотизмом, не дуже симпатичним німецькій публіці инших провінцій. <...> Його живе, людське чуття лагодить потроху страшні малюнки воєнних жорстокостей, та все-таки той запал до воєнного "ремесла", яким, без сумніву, дихають Лілієнкронові оповідання і багато його віршів, дають не надто високе свідоцтво його чоловіколюбности. Притім він аристократ, наскрізь "юнкер", і, може, й се було причиною, що демократична та поступова німецька публіка не надто запалюється до нього» (ЛНВ. — 1898. — Т. 2. — Кн. 4. — С. 127—129; див. також: 31, *183—185*).

С. 177. Версальська Діана — скульптура давньогрецької богині Місяця і полювання, знаходиться у передмісті Парижа — Версалі (резиденції французьких королів у 1682—1789 рр.), відомому палацо-

во-парковому ансамблі у стилі французького класицизму XVII—XVIII ст.

В а л ь г а л л а — у староскандинавській міфології палац бога війни Одіна, куди потрапляють загиблі в бою воїни, де вони продовжують попереднє героїчне життя.

С. 178. Ш у б е р т Франц (1797—1828) — австрійський композитор. Творець романтичної пісні-романсу, лірико-романтичних симфоній, фортепіанних мініатюр лірико-психологічного змісту.

С. 184. Б е р б е р і й с ь к и й к і н ь — порода коней, яких розводять у Північній Африці.

ПАУЛЬ ШЕРБАРТ

Із жартів

Галабурдник

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1899. — Т. 6. — Кн. 5. — С. 227. Автора оригіналу зазначено: *Із жартів Павла Шербарта.*

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 82.

Подається за першодруком.

Червоний як рак

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1899. — Т. 6. — Кн. 5. — С. 227. Після цього тексту добірку перекладів підп.: *З німецького переклав І. Ф.*

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 83.

Подається за першодруком.

Ш е р б а р т (Scheerbart) Пауль (псевдонім Bruno Küfer (Бруно Кюфер); 1863—1915) — німецький прозаїк і поет, наприкінці життя належав до кола ранньоекспресіоністичного часопису «Штурм». Помер від фізичного знесилення на знак протесту проти Першої світової війни. Як письменник П. Шербарт стояв осторонь літературних напрямів зламу сторіч. Написав 30 книг, де зобразив фантастичні, утопічні, сатиричні та казкові світи, сам ілюстрував їх. Місце дії його творів часто незвичне. Славу здобув, написавши «роман астероїдів» «Лесабендіо» (1913). «Космічна» фантастика й гумористика письменника сформувалися під впливом орієнтальних казок і романтизму. Висвітлюючи соціальні проблеми, він водночас критикував раціоналізм натуралістів, мілітаризм та філістерство епохи вільгельмінізму. Кредо письменника — «єдиний порятунок — у фантазії». Найвідоміші твори: «роман місяця» «Велика революція» (1902), «Раккокс, більйонер» (1890), «Клариса Мюнхгаузена» (1906).

МАРІЯ ЯНІЧЕК

Із оповідань

Подорож на Гарц

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1900. — Т. 10. — Кн. 6. — С. 316—323. Споряджено приміткою про М. Янічек, без підп., найімовірніше, І. Франка або принаймні його та іншого перекладача — А. Крушельницького (с. 316).

Подається за першодруком.

Хлопський син

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1900. — Т. 10. — Кн. 6. — С. 323—348. Під другим оповіданням добірку перекладів підп.: *Переклали А. К. і І. Ф.* [Антін Крушельницький і Іван Франко]. Переклад принаймні одного з цих оповідань був готовий уже влітку 1899 р., бо в тодішньому серпневому листі до М. Грушевського І. Франко зазначив про планований зміст майбутньої десятої книжки ЛНВ за 1899 р.: «Замість новели Янічек, я, може, дам у X кн. щось із Стріндберга» (50, *137*).

Подається за першодруком.

Я н і ч е к (Janitschek) Марія [дівоче прізвище Тельк (Tölk); 1860/1859—1927] — австрійська письменниця (прозаїк, поетеса) феміністичного спрямування, вибрала чоловічий псевдонім — Маріус Штайн (Marius Stein). Народилася в Австрії, жила у Берліні.

На її творчість звернула увагу Леся Українка у статті «Новые перспективы и старые тени ("Новая женщина" западноевропейской беллетристики)» (Жизнь. — 1900. — № 12): «С психологической точки зрения интересны сочинения тех писателей, которые развивают мопассановский тезис р а з л и ч и я психического склада мужчины и женщины, независимо от того, кто выше и кто ниже. Этот тезис противоположности женского характера мужскому из французской литературы перешел в немецкую и теперь там усиленно развивается. Оптимисты, вроде Марии Яничек, видят в этом различии залог разностороннего прогресса человечества, если только оба пола будут сознательно культивировать именно то, что составляет их отличительные признаки, стремясь к равенству, но не к сходству, все дело только в том, чтобы выяснить, в чем именно состоит эта разница» (*Українка Леся.* Зібр. творів: У 12 т. — К., 1977. — Т. 8. — С. 97).

К р у ш е л ь н и ц ь к и й Антін (1878—1941) — український письменник, критик, журналіст, перекладач.

С. 221. М а к а р т Ганс (1840—1884) — австрійський художник, професор Віденської академії мистецтв. Здобув широке визнання як салонний портретист.

Із «Фантазій реаліста»

Тамерлан і Гафіз

Назва оригіналу: «Tamerlan und Hafis».

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1901. — Т. 13. — Кн. 1. — С. 97—98. У примітці І. Франка (с. 97, підп.: *І. Ф.*) зазначено джерело, за яким зроблено переклади образків Лінкея: *Lynkeus.* Phantasien eines Realisten. — Zweite, unveraenderte Auflage. — Dresden; Leipzig, 1900. Тут міститься і «Tamerlan und Hafis»: Erster Teil. — S. 72—73.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 119—120.

Подається за першодруком.

Битва в думках

Назва оригіналу: «Gedanken-Schlacht».

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1901. — Т. 13. — Кн. 1. — С. 98. Джерело перекладу: *Lynkeus.* Phantasien eines Realisten. — Erster Teil. — S. 75.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 121.

Подається за першодруком.

Старе й нове світло

Назва оригіналу: «Das alte und das neue Licht».

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1901. — Т. 13. — Кн. 1. — С. 99—100. Джерело перекладу: *Lynkeus.* Phantasien eines Realisten. — Erster Teil. — S. 78—79.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 121—122.

Подається за першодруком.

Гафіз у шинку

Назва оригіналу: «Hafis in der Schenke».

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1901. — Т. 13. — Кн. 1. — С. 100. Джерело перекладу: *Lynkeus.* Phantasien eines Realisten. — Erster Teil. — S. 80.

Вдруге опубліковано в новій мовній редакції: Ф[антазії] Р[еаліста]. *Поппер.* Три ескізи // ЛНВ. — 1906. — Т. 35. — Кн. 9. — С. 450. За першодруком уміщено у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 123—124.

Текст першодруку:

«Г а ф і з у ш и н к у

Одного дня, коли Гафіз сидів у винарні, ввійшов якийсь чужий подорожній, сів на килимку і попросив холодного напою.

Гафіз оглядав зразу гостя дуже уважно, потім розпочав із ним розмову і довго розмовляв із ним про його пригоди і бажання.

Притім чужинець оповідав таке, що звичайно оповідають тисячі людей, бо його пригоди були зовсім буденні; притім був се чоловік зовсім невчений і на Гафізові питання давав усе дуже глупі відповіді.

Та проте велів Гафіз подавати йому найліпші вина і найліпші страви, а потім, коли гість рушав далі, попрощався з ним, немовби прожив із ним усю молодість. Хазяїн шинку запитав його:

— І що ти, Гафізе, знайшов таке в тім подорожнім?

— Чи не пригадуєш собі Абу-Гаруна? — запитав Гафіз, а коли хазяїн відповів, що ні, мовив далі: — Абу-Гарун був одним із моїх найвірніших приятелів. Кілька літ тому він розстався зо мною і пустився на мандрівку по світі, і відтоді я не маю про нього звістки. Не знаю, де він тепер, не знаю, чи добре йому ведеться. Ну, отсей чужинець такий подібний до Абу-Гаруна, що в першій хвилі я подумав, що се він сам. Правда, розуму і вченості у сього мандрівця нема, а у Абу-Гаруна їх дуже багато. Та хоч і як засмутила мене неприсутність мойого приятеля при виді сього чужинця, то все-таки сам вид його зверхньої подібности був мені великою потіхою. Сам вид подоби Абу-Гарунової був для мене таким щастям, що в подяку за се я велів сему чужинцеві подати страви і напою».

Подається за другим прижиттєвим виданням.

Поет Абу-Гарун оповідає про смерть Гафіза

Назва оригіналу: «Der Dichter Abu-Harun erzählt den Tod des Hafis».

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1901. — Т. 13. — Кн. 1. — С. 100—102, під назвою «Поет Абу-Гарун оповідає про Гафізову смерть». Джерело перекладу: *Lynkeus.* Phantasien eines Realisten. — Erster Teil. — S. 81—82.

Вдруге опубліковано в новій мовній редакції під назвою «Поет Абу-Гарун оповідає про смерть Гафіза»: Ф[антазії] Р[еаліста]. *Поппер.* Три ескізи // ЛНВ. — 1906. — Т. 35. — Кн. 9. — С. 450—452. За першодруком уміщено у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 124—125.

Текст першодруку:

«Поет Абу-Гарун оповідає
про Гафізову смерть

Халіф мовив до Абу-Гаруна:

— Отсе ми чули прегарні Гафізові пісні, і вони розрадували наші душі. А тепер оповідж нам, як зблідли його цукрові уста. Адже ж ти був приятелем сього Божого чоловіка і стояв при його смертній постелі.

І тут похилилися всі двораки, а навіть танечниці і співачки заслухались на Абу-Гарунові слова, а сей почав ось як:

— Коли Гафіз лежав на смертній постелі, то ми, його приятелі, стояли довкола його ліжка і з болю ледве могли встоятись. Було нас, може, двадцять чоловіка, старших і молодших; наймолодший його приятель — і не найгірший — мав ледве дванадцять літ.

Коли отак я бачив Гафіза на постелі і велике число його приятелів довкола нього, пригадалося мені нараз те, що сей великий муж сказав мені, коли ще ми, молоді й здорові, сиділи раз у винарні. "Слухай, — мовив він, — деякі люди говорять, що не можна мати більше правдивих приятелів, як одного. Не вір сим словам! Ті люди не розуміють значіння правдивої приязні. Приязнь не така тісна, як любов, що віддає себе одному чоловікові, а всіх инших і цілий світ має за байдуже. Вір Гафізові, він знає любов незгірш усякого иншого, а приязнь — ліпше, ніж усякий инший. Ми, приятелі, зносимо взаємно свої блуди і тішимося своїми добрими прикметами; свої дрібні суперечки ми забуваємо, а пригадуємо собі свої спільні втіхи; ми запомагаємо і боронимо один одного і розкошуємось у щасливім огляданні веселощів життя, любощів жінок і красоти поезії. Нас може бути стільки, як звізд на небі, і ніхто з нас при тім не стратив би нічого".

Сі слова воскресли в моїй пам'яті, і тут я знов зирнув на Гафіза. Він був уже такий ослаблений, що не міг говорити, але підвів крихітну голову і пильно-пильно оглядав своїх приятелів одного за одним. Що кождий із нас промовляв до нього в тій хвилі, не порушивши навіть устами, — се, володарю вірних, позволь мені промовчати; десять тисяч слів не висловило б сього. Оглянувши нас усіх, він хвильку лежав тихо і глядів просто перед себе, а потім у його очах показалися сльози, і він почав плакати і хлипати, як дитина. Ми не могли витримати, позакривали очі долонями, а сльози лилися по наших щоках. Коли ж ми повідіймали руки від очей і глянули на Гафіза, він уже ввійшов був у рай Всемогучого.

Се оповідання Абу-Гарунове так зворушило халіфа і дворян, і навіть танечниць і співачок, що вони мало не помліли. По хвилі король піднявся зі свого трону і кликнув:

— Тісно мені, що маю власть над вами. Невольники й невольниці, хто з вас хоче бути вільним, тому даю волю!

Але ніхто не захотів покинути його».

Подається за другим прижиттєвим виданням.

Судьба Абу-Гаруна

Назва оригіналу: «Das Schicksal des Abu-Harun» («Доля Абу-Гаруна»).

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1901. — Т. 13. — Кн. 1. — С. 102—103, під назвою «Смерть Абу-Гаруна». Джерело перекладу: *Lynkeus.* Phantasien eines Realisten. — Erster Teil. — S. 83—84.

Вдруге опубліковано в новій мовній редакції, під назвою «Судьба Абу-Гаруна»: Ф[антазії] Р[еаліста]. *Поппер.* Три ескізи // ЛНВ. —

1906. — Т. 35. — Кн. 9. — С. 452. Під цим текстом «Три ескізи» підп.: *Переклав І. Ф.* За першодруком уміщено у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 125—127.

Текст першодруку:

«Смерть Абу-Гаруна

Абу-Гарун звик був говорити: від чоловіка, що любить чужих жінок, не приймай запросин на обід, бо ніколи не можеш знати, чи ти йому не на заваді.

От якось Абдаллах, дуже поважний і багатий купець, що недавно прибув у те місто, почув про сю примівку Абу-Гарунову. Він післав до нього післанця і велів просити його до свого помешкання, бо має порадитись у нього в дуже важній справі, а судячи по тій примівці, яку він чув, мусить уважати його дуже мудрим чоловіком.

Абу-Гарун прийняв Абдаллахові запросини; а коли оба з'їли коштовний обід і почали пити, мовив купець:

— Досі я не мав того щастя товаришувати з вами. Але поети і мудреці — такі, як ви, — самою природою сотворені на дорадників усіх людей. От тим-то я маю таке довір'я втаємничити вас у свої найважніші справи і просити вашої поради, немовби ви були моїм приятелем від молодости.

Абу-Гарун запитав, що то за справа така, і Абдаллах мовив далі:

— Отсе вісім день тому, як я прибув сюди, щоб накупити товарів для мойого рідного міста. Одного вечора, коли я скінчив свої діла і йшов вулицею, здибав я жінку таку гарну, що мало не зійшов з розуму. Я пішов за нею, намовив її, та вчора, зазнавши вже кілька разів приємности її товариства, я довідався від неї, що вона заміжня. Зараз я пригадав собі вашу примівку і велів просити вас до себе і отсе запитую вас: чи могли б ви кинути каменем на любовника такої гарної, заміжньої жінки, коли б він наставав на життя її мужа?

Абу-Гарун відповів:

— Каменем на нього не кину, бо його попихає пристрасть, але кождого я остеріг би, щоб не попадався йому в руки.

Тоді Абдаллах живо схопився зі свого сидження і мовив з наругою:

— В такім разі, їй-богу, ви ліпше б були зробили, якби не були йшли сюди. Бо знайте: жінка, яку я кохаю, — се ваша жінка, а вино, яке я дав вам пити з отсеї фляшки, було затроєне!»

Подається за другим прижиттєвим виданням.

Приятельки

Назва оригіналу: «Freundinnen».

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1901. — Т. 13. — Кн. 1. — С. 103. Джерело перекладу: *Lynkeus.* Phantasien eines Realisten. — Zweiter Teil. — S. 127.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 127.

Подається за першодруком.

Година скону

Назва оригіналу: «Die Todesstunde».

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1901. — Т. 13. — Кн. 1. — С. 103—106. Джерело перекладу: *Lynkeus.* Phantasien eines Realisten. — Erster Teil. — S. 93—96.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 127—131.

Подається за першодруком.

Від чого посивів Ляо-цзе

Назва оригіналу: «Die weißen Haare des Lao-tse» («Сиве волосся Лао-цзи»).

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1901. — Т. 13. — Кн. 1. — С. 106—107. Джерело перекладу: *Lynkeus.* Phantasien eines Realisten. — Erster Teil. — S. 86—87.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 131—133.

Подається за першодруком.

Що ж ти таке?

Назва оригіналу: «Mörderisches Dilemma».

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1901. — Т. 13. — Кн. 1. — С. 107. Джерело перекладу: *Lynkeus.* Phantasien eines Realisten. — Zweiter Teil. — S. 116.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 133.

Подається за першодруком.

Вдячний міхоноша

Назва оригіналу: «Der dankbare Lastträger».

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1901. — Т. 13. — Кн. 1. — С. 107—112. Джерело перекладу: *Lynkeus.* Phantasien eines Realisten. — Zweiter Teil. — S. 33—38.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 133—140.

Подається за першодруком.

Знаки сили

Назва оригіналу: «Zeichen der Kraft».

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1901. — Т. 13. — Кн. 1. — С. 112—113. Джерело перекладу: *Lynkeus.* Phantasien eines Realisten. — Erster Teil. — S. 8—9.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 140—142.

Подається за першодруком.

Знаки свояцтва

Назва оригіналу: «Prüefstein der Verwandtschaft» («Пробний камінь спорідненості»).

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1901. — Т. 13. — Кн. 1. — С. 113—114. Джерело перекладу: *Lynkeus.* Phantasien eines Realisten. — Zweiter Teil. — S. 136—137.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 142—143.

Подається за першодруком.

Сила хвилі

Назва оригіналу: «Macht des Augenblicks».

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1901. — Т. 13. — Кн. 1. — С. 114—115. Джерело перекладу: *Lynkeus.* Phantasien eines Realisten. — Zweiter Teil. — S. 5—6.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 143—145.

Подається за першодруком.

По шлюбі

Назва оригіналу: «Nach der Trauung».

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1901. — Т. 13. — Кн. 1. — С. 115—116. Джерело перекладу: *Lynkeus.* Phantasien eines Realisten. — Zweiter Teil. — S. 7—8.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 145—146.

Подається за першодруком.

Світло філософа Мі-цзе

Назва оригіналу: «Das Licht des Philosophen Mih-tse».

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1901. — Т. 13. — Кн. 1. — С. 116. Під цим текстом, який завершує публікацію перекладів образків Лінкея у першій книжці ЛНВ, підп.: *З німецького переклав І. Ф.* Джерело перекладу: *Lynkeus.* Phantasien eines Realisten. — Erster Teil. — S. 74.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 146—147.

Подається за першодруком.

В альтані

Назва оригіналу: «In einem Gartenhause».

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1901. — Т. 13. — Кн. 2. — С. 231—232. Джерело перекладу: *Lynkeus.* Phantasien eines Realisten. — Zweiter Teil. — S. 16—17.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 147—149.

Подається за першодруком.

Фізіологія рухів серця

Назва оригіналу: «Physiologie der Herzbewegungen».

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1901. — Т. 13. — Кн. 2. — С. 232—235. Джерело перекладу: *Lynkeus.* Phantasien eines Realisten. — Zweiter Teil. — S. 78—81.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 149—153.

Подається за першодруком.

Юлій Цезар на обіді у Лепіда

Назва оригіналу: «Julius Cäsar bei dem Gastmahl des Lepidus».

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1901. — Т. 13. — Кн. 2. — С. 235—237. Джерело перекладу: *Lynkeus.* Phantasien eines Realisten. — Zweiter Teil. — S. 131—132.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 153—155.

Модифіковане повторення абзаців 2—7 у перекладі відповідає такому самому повторенню в оригіналі.

Подається за першодруком.

Сцена по битві під Австерліцем

Назва оригіналу: «Eine Scene nach der Schlacht bei Austerlitz».

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1901. — Т. 13. — Кн. 2. — С. 237—238. Під цим текстом, який завершує публікацію перекладів образків Лінкея у другій книжці ЛНВ, підп.: *З німецького переклав І. Ф.* Джерело перекладу: *Lynkeus.* Phantasien eines Realisten. — Erster Teil. — S. 90—92.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 156—158.

Подається за першодруком.

Лінкей, Лінкеус (Lynkeus) — псевдонім Йозефа Поппера (Popper; 21.II 1838, Колін, Богемія — 23.XII 1921, Відень), австрійського письменника, інженера, техніка і винахідника, соціального реформатора. Як літератор дебютував 1878 р. Виступав за соціальні реформи, намагався довести, що держава зобов'язана прогодувати всіх своїх громадян.

С. 223. Тамерлан — Тимур (1336—1405), завойовник із Трансоксанії, відомий своєю жорстокістю. Тамерлан завоював Сере-

дню Азію, Північний Іран, Північну та Центральну Персію, воюючи проти Золотої Орди, дійшов до Москви. Приєднав до своєї держави Месопотамію, Сирію, Анатолію, короткочасно був у Делі; під час походу на Китай помер.

Г а ф і з — псевдонім Шемс-еддін Могаммеда (1320—1388), перського поета. Написав лише один том (усього 495) газелей. У центрі уваги його віршів — любов до «друга», місцем дії часто є таверна; під впливом перської містики це почуття може тлумачитися багатозначно, воно стає шифром «коханої істоти» (друг, шанований учитель, князь і, нарешті, сам Бог).

С а м а р к а н д — місто у Середній Азії, резиденція Тимура в 1369—1405 рр., багате розкішними пам'ятниками тих часів: цитаделями, школами, мечетями, мавзолеями; центр мистецтва і літератури.

Б у х а р а — стародавнє місто в Середній Азії, побудоване 666 р. арабами, захоплене 1218 р. Чингісханом, згодом Тимуром. Один з найвизначніших центрів культури.

С. 230. С к і л ь к и М е д у з и н и х г о л і в ... — За старогрецькою міфологією, Медуза — найстрашніша з горгон, трьох сестер-страховиськ. Вона єдина була смертна, тому Персей зміг відтяти їй голову. Усе, на що падав погляд Медузи, оберталося на камінь.

С. 232. Л а о - ц з и (Ляо-цзе, Лао-цзе) — напівлегендарний автор головного філософського твору даосизму — трактату «Дао де цзин», що його інколи називали «Лао-цзи». За версією одних учених, Лао-цзи був старшим сучасником Конфуція і жив на рубежі VI—V ст. до н. е., інші вважають, що він жив у IV ст. до н. е. або навіть у III ст. до н. е. чи пізніше. Більшість учених сходяться на тому, що трактат «Дао де цзин» написано у IV—III ст. до н. е. Провідна думка цього твору — людина є часткою природи і має жити природним життям. Звідси — заклик до правителів не втручатися у життя народу і вороже ставлення до держави, моралі, освіти та культури.

С и н я р і к а — ріка в Китаї.

С. 233. К і е н Л і н ь — гора в Китаї.

...б о р о т ь б а м і ж С и н і м и і З е л е н и м и... — «Сині» (венети) та «зелені» (прасіни) — своєрідні політичні партії у візантійських містах V—VII ст. (переважно в Константинополі).

С. 234. Д а м а с к — столиця Сирії.

С. 240. П у с т и н я Г о б і — смуга пустель і напівпустель на півдні та південному сході Монголії, а також у суміжних районах Китаю.

С. 248. Ц е з а р Юлій (102 або 100 — 44 до н. е.) — римський диктатор, воєначальник та державний діяч. Убитий у результаті змови республіканців. Збереглися його «Записки про галльську війну» та «Записки про громадянські війни».

Л е п і д Марк Емілій (89 — 13/12 до н. е.) — тріумвір у Стародавньому Римі. Сприяв призначенню Цезаря диктатором (49 до н. е.) . У 43 р. до н. е. разом з Октавіаном та Антонієм увійшов до другого тріумвірату; 36 р. до н. е. був позбавлений Октавіаном своїх повноважень.

Цицерон Марк Туллій (106—43 до н. е.) — римський політичний діяч, оратор та письменник. Твори Цицерона — джерело інформації про громадянські війни в Римі.

Саллюстій (86—35 до н. е.) — римський історик. З його творів збереглися листи до Цезаря, монографії «Про змову Катіліни» та «Югуртинська війна», фрагменти «Історії» у 5 томах, де викладено події в Римі 78—66 рр. до н. е.

Брут Марк Юній (бл. 85—42 до н. е.) — довірена особа Цезаря, очолив у Стародавньому Римі змову проти нього (44 до н. е.). За переказом, одним з перших наніс йому ножову рану. Керував республіканцями в боротьбі з другим тріумвіратом. Після поразки заподіяв собі смерть.

Кассій Лонгин Гай (?—42 до н. е.) — римський сенатор, разом з Брутом організував у Стародавньому Римі змову проти Цезаря. Воював проти другого тріумвірату (з 43 до н. е.). Після поразки при Філіппах укоротив собі віку.

С. 249. Але під час тої жерцевої промови... — Далі в перекладі — цензурна купюра, позначена рядками із крапок. В оригіналі пропущене місце звучить так: «Während dieser Ansprache des Priesters drängte es aber den König, einen Wind gehen zu lassen; denn er hatte auf dem Wege durch die Wüste fast nur von Brot und Zwiebeln leben müssen. Alexander nun stieß sein Schwert mit großer Gewalt auf den Boden, als ob er den Ausspruch Jupiters hätte mit Kraft bestätigen wollen — in Wahrheit aber, damit man seinen Wind nicht höre. Alsbald verbreitete sich wegen der kräftigen Leibesbeschaffenheit des großen Königs ein starker widerlicher Gestank in dem ganzen Tempel» (*Lynkeus.* Phantasien eines Realisten. — Zweiter Teil. — S. 131). Український переклад Ю. Прохаська: «Але під час тої жерцевої промови Цезареві припекло випустити вітер; бо ж дорогою через пустелю він був змушений живитися майже тільки самими хлібом і цибулею. Отож, Олександр з розмахом пожбурив свого меча на долівку так, ніби силою підтверджуючи те, що пророк Юпітер, — насправді ж аби не почули його вітру. Тут же в цілому храмі внаслідок потужної тілесної природи великого Цезаря розповсюдився сильний огидний сморід».

Лаврове дерево — південне дерево, присвячене Аполлонові. Оскільки Аполлон був покровителем мистецтва, вінок з лаврових гілок правив за нагороду переможцеві на мистецьких змаганнях. Звичай увінчувати переможця лавровим вінком зберігся до нашого часу.

С. 250. ...по битві під Аустерліцем... — Аустерліц — місто в Моравії (Чехія). 2 грудня 1805 р. тут відбулася битва наполеонівської армії з російськими та австрійськими коаліційними військами (так звана битва трьох цісарів), яка закінчилася перемогою Наполеона.

Наполеон Бонапарт — Наполеон I Бонапарт (1769—1821), французький імператор в 1804—1814 рр. та у березні—червні 1815 р.

С. 251. Дідро Дені (1713—1784) — французький енциклопедист, письменник епохи Просвітництва.

Автобіографія. Флорентійські ночі

Передмє слово *[І. Франко]*

Назва оригіналу «Флорентійських ночей»: «Florentinische Nächte». Німецька видавнича назва французького оригіналу «Автобіографії»: «Lebensabriß».

«Флорентійські ночі» вперше надруковано: ЛНВ. — 1906. — Т. 34. — Кн. 4. — С. 143—165; Кн. 5. — С. 316—341. Після першої та другої подачі підп.: *З німецького переклав Іван* [після другої — *Ів.*] *Франко.*

Друге видання перекладу: *Гайне Г.* Флорентійські ночі / Переклад Івана Франка. — Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1909. — 79 с. — (Писання Івана Франка, III). Додано: [*Франко І.*] Передмє слово. — С. 3; *Гайне Г.* Автобіографія. — С. 4—7 [у перекл. І. Франка]. Своє авторство «Переднього слова» та перекладу «Автобіографії» Г. Гейне І. Франко засвідчив у «Передньому слові».

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 5—81.

Джерело перекладу «Флорентійських ночей»: *Heinrich Heine's* sämtliche Werke / Hg. von E. Elster. — Leipzig: Bibliographisches Institut, 1887—1890. — Bd. 4. — S. 321—378. Це видання зберігається в особистій бібліотеці І. Франка (ІЛШ), зокрема т. 4 за № 975 (т. 4).

Джерело перекладу «Автобіографії» вказано в «Передньому слові» І. Франка: *Heinrich Heine's* sämtliche Werke / Hg. von E. Elster. — Leipzig: Bibliographisches Institut, 1887—1890. — Bd. 7. — S. 297—300. Г. Гейне написав автобіографію французькою мовою в Парижі 11 січня 1835 р. для французького критика Філарета Шаля. Вміщений у сьомому томі зазначеного німецького видання французький текст автобіографії передруковано з книжки: Études sur L'Allemagne an XIXe siècle par M. Philarète Chasles. — Paris, 1861. — P. 273 (і далі). В оригіналі назва відсутня. Німецькомовний заголовок «Lebensabriß» («Життєпис») запропонував видавець проф. Е. Ельстер.

Тексти «Переднього слова» та перекладу «Автобіографії» Г. Гейне подаються за першодруком. Текст перекладу «Флорентійських ночей» подається за першодруком в ЛНВ, оскільки у другому прижиттєвому виданні допущено цілий ряд неточностей і пропусків (їх виявила упорядник Л. Цибенко при порівнянні обох публікацій перекладу з німецьким оригіналом: *Heine H.* Florentinische Nächte // Heinrich Heine's sämtliche Werke. Bibliothek-Ausgabe. — Bd. 11. — Hamburg: Hoffmann u. Campe, 1885. — S. 108—161). Крім того, у передмові до окремого видання перекладу І. Франко зазначив, що його текст передруковується «незміненим» (с. 3).

Г е й н е (Heine) Генріх (1797—1856) — німецький поет, прозаїк пізньоромантичного напряму.

С. 252. Шаль Філарет (1798—1873) — французький історик літератури та есеїст.

...автобіографії, написаної... в лютім 1835 р. і друкованої тоді ж у «Revue de Paris»... — Насправді ж «Автобіографію», згідно з авторським датуванням листа до Ф. Шаля, написано 11 січня 1835 р., опубліковано в «Revue de Paris» у лютому того ж року.

«Revue de Paris» (*франц.*) — «Паризьке ревю» , назва журналу. «Ревю» у XIX ст. у Франції, а згодом і в Німеччині — назва місячних часописів з політики, культури та економіки.

Ельстер Ернест (Ернст) (1860—1940) — німецький історик літератури. Редактор першого критичного видання творів Г. Гейне в семи томах (1887—1890).

С. 253. Humaniora (*латин.* «людське», «шляхетне») — у сполученні Humaniora studia — науки про класичну античність. У ширшому розумінні — гуманітарні науки.

«Wiener Fremdenblatt» (*нім.*) — «Віденська газета для чужоземців».

С. 254. ...в одній книжці, яку видано проти мене... — Книжка Максима Стефані «Гайнріх Гайне і погляд на нашу епоху» (1834).

...нові поезії з двома трагедіями... — Дві трагедії Г. Гейне — «Альмансор» і «Вільям Ратклiф» — на сюжети з історії арабської Іспанії та Шотландії обрамлюють ліричну збірку «Трагедії з ліричним інтермеццо», його другу книжку, яка вийшла навесні 1823 р.

«Reisebilder» (*нім.*) — «Подорожні картини», чотиритомна прозова збірка Г. Гейне, сюжетну канву якої становить подорож по Гарцу (1826—1831). У цьому творі склалася своєрідна манера Гейне-прозаїка. Насправді книжка вийшла 1826 р.

«Politische Annalen» (*нім.*) — «Політичні аннали», назва журналу.

С. 255. Тевтомани, алемани — назви угруповань німецьких націоналістів, утворені за зразком назв давньогерманських племен, згадуваних у стародавній історії.

...в передмові до «Листів Кальдорфа»... — Гейне написав передмову до книжки «Кальдорф про дворянство у листах до графа М. фон Мольтке».

Буршеншафти — назва корпорацій німецьких студентів-націоналістів. Уперше виникли 1791 р.

...пристав до лютерського віросповідання... — Г. Гейне має на увазі лютеранство — одну з двох головних, крім кальвінізму, гілок протестантизму, теологічна доктрина якої, створена М. Лютером і Ф. Меланхтоном, спільна для всіх євангелістсько-аугсбурзьких церков.

...буцімто я затягнувся в ряди сенсімонівських козаків... — Із січня 1832 р. Гейне почав від-

відувати у Парижі сен-сімоністські зібрання, завів знайомство з Базаром і Анфантеном, «верховними отцями» сен-сімоністських організацій, що їх заснував Клод-Анрі Сен-Сімон (1760—1825) — французький філософ, історик, соціальний мислитель, один з головних представників утопічного соціалізму.

С. 260. Лавреціяна (Лауреціана) — бібліотека Медичі у Флоренції, заснована 1524 р. Рід Медичі відомий меценатською підтримкою гуманістів та митців.

Медичі — італійський рід, що походить з округи Флоренції. Торгівлею, банківською справою та зв'язком з «пополанами» (народною партією) досягли провідної ролі у політичному житті середньовічної Флоренції. Починаючи з XV ст. Медичі були фактично володарями міста, з 1532 р. — герцогами, а з 1569 р. — великими герцогами Тоскани.

...найпишніший рід Італії... — Йдеться про рід Медичі.

Мікельанджело — Мікеланджело Буонарроті (1475—1564), італійський скульптор, художник, архітектор і поет доби Високого Ренесансу в Італії.

С. 261. ...в Колонії над Реном... — Мається на увазі м. Кельн в Німеччині, розташоване у Кельнській бухті на обох берегах р. Рейн. Засноване як римська колонія в I ст. до н. е. (Colonia Agrippiensis).

Почдам (Потсдам) — головне місто Бранденбурга (землі в Німеччині). Уперше згадується у X ст. Розташоване на р. Гавель, оточене парковими ансамблями в класицистичному стилі та численними озерами.

Сансусі (*франц.* «безтурботний», «безжурний») — замок та парк у Потсдамі. Споруджений Фрідріхом Великим за його власними проектами, будівничий Г.-В. фон Кнобельсдорф (1745—1747); належить до найкращих пам'яток стилю рококо в Німеччині.

С. 263. Березина — права притока верхнього Дніпра на території Білорусії. 26—28 листопада 1812 р. з великими втратами, потерпаючи від голоду та холоду, через Березину перейшли рештки Великої Армії Наполеона I, які зазнали поразки під Смоленськом.

С. 265. Ломбарди — мешканці Ломбардії, області у Верхній Італії; назва якої походить від германського племені «лангобардів», що воювало тут проти Римської імперії.

Франсуа I (1494—1547) — французький король, вів війну з Карлом V.

Павія — місто на півночі Італії, у 572—774 рр. — столиця лангобардів.

С. 266. Боккаччо Джованні (1313—1375) — італійський письменник-гуманіст. Його найвизначніший твір «Декамерон» (1350—1353) складається зі ста новел і є класичним зразком італійської новели епохи Відродження.

Петрарка Франческо (1304—1374) — італійський поет і вчений. 1341 р. був коронований у Римі на поета. Відомий своїми сонетами, присвяченими донні Лаурі.

Аріосто Лудовіко (1474—1533) — італійський поет, автор романтичного епосу «Несамовитий Роланд».

Оттаверіме (*італ.*) — станси, тобто строфа з 8 віршів (6 перших — чергуються, останні римуються між собою), що має закінчений зміст.

...пекло великого Данте... — Йдеться про опис пекла в поемі «Божественна комедія» Данте Аліг'єрі (1265—1321) — італійського поета й політичного діяча. З 1301 р. був у вигнанні. «Божественна комедія», написана в останній період його життя (1313—1321), складається з трьох частин: «Пекло», «Чистилище» і «Рай».

Моцарт Вольфганг-Амадей (1756—1791) — австрійський композитор. Представник віденської класичної школи, музикант універсального таланту (клавесиніст, скрипаль, органіст, диригент).

Маєрбер — Майєрбеєр Джакомо (1791—1864), композитор, піаніст. Навчався у Венеції, в 1831—1842 рр. жив у Парижі. З 1842 р. обіймав посаду генерального директора музики в Берліні.

Белліні Вінченцо (1801—1835) — італійський композитор, представник романтичного напряму, сприяв розвитку мистецтва співу — бельканто.

Россіні Джоакіно (1792—1868) — італійський композитор, жив у Римі й Парижі. З його творчістю пов'язаний розквіт італійської опери XIX ст.

С. 267. Шекспір Уїльям (1564—1616) — англійський поет і драматург епохи Пізнього Відродження.

С. 269 ...замок... князя Паллагонії... — Замок поблизу Палермо, відомий відсутністю смаку в архітектурі та в оформленні інтер'єру, описаний Ґете у «Подорожі до Італії».

Ґете Йоганн-Вольфганг (1749—1832) — німецький письменник, зачинатель німецької літератури нового часу, мислитель і природодослідник.

«Подорож по Італії» — автобіографічний твір Ґете, написаний під враженням безпосередньо пережитого та історично осмисленого. Задум виник 1796 р., робота тривала до весни 1816 р. Твір вийшов друком 1817 р. як додаток до незавершеної автобіографічної книжки «З мого життя. Поезія та правда».

С. 270. Да Вінчі Леонардо (1452—1519) — італійський митець і вчений. Поєднав нові засоби художнього вираження з фундаментальними теоретичними узагальненнями, створив образ людини, що відповідав ідеалам Високого Відродження.

...Італія стратила одного з... синів! — Йдеться про оголошення в паризьких газетах про смерть В. Белліні.

С. 271. Паганіні Ніколо (1782—1840) — італійський скрипаль-віртуоз, композитор. Один з основоположників романтизму в музиці.

С. 272. Рецш Моріц (1779—1857) — німецький художник та гравер. До 1845 р. створив ряд ілюстрацій-офортів до драм і балад Ґете, Шиллера та Бюргера.

...де Фавст із Ваґнером проходжуються перед липською брамою. — Йдеться про відому сцену з частини І «Фауста» Ґете: «За міською брамою». М. Рецш виготовив 26 ілюстрацій до «Фауста» Ґете (вид. у Штутгарті 1820 р.).

С. 273. Гарріс із Ганновера — Гарріс Юрій (1780—1838), письменник, займався організацією концертів Паганіні. Написав про нього книгу «Паганіні в подорожній кареті й удома, у годину дозвілля, у товаристві та на концертах» (1830), яка допомогла Гейне у створенні образу великого скрипаля.

Юнона — італійська богиня, дружина Юпітера, цариця богів, ототожнена з давньогрецькою Герою. Під впливом грецьких понять Юнона стала покровителькою дівчат, шлюбів, сім'ї та породіль, була уособленням римської матрони — ідеальної дружини й матері.

С. 274. Прозерпіна — римське ім'я Персефони. Дочка Деметри й Зевса. За міфом, бог підземного царства Аїд викрав її, щоб зробити своєю дружиною. У підземному царстві він примусив Персефону проковтнути гранатові зерна — символ нерозривності шлюбу. Розгнівана Деметра наслала на землю неврожай, тому Зевс, щоб урятувати життя на землі, наказав Аїдові відпускати Персефону до матері на три чверті року. Як і інші божества, пов'язані з культом землі, Персефона вважалася не лише богинею родючості, а й владаркою небіжчиків.

Помпадур Жанна-Антуанетта Пуассон (1721—1764) — маркіза, фаворитка французького короля Людовіка XV. Мала вплив на державні справи.

С. 275. Генуезець — тут: Паганіні.

С. 278. Соломон — цар Ізраїльсько-Юдейського царства в 970—930 рр. до н. е. Син Давида. Побудував фортецю з храмом у Єрусалимі, відкрив країну орієнтальній культурі, провів адміністративні реформи, обстоював централізацію релігійного культу. За переказом, Соломон — автор деяких книг Біблії, в тому числі «Пісні пісень». У фольклорній традиції Орієнту Соломон має ім'я Сулейман і виступає як чарівник.

С. 282. Альбіон — назва Британських островів, відома ще древнім грекам.

С. 284. Монблан — гірський масив та вершина в Західних Альпах, найвища гора в Західній Європі.

С. 285. Lord Wellington — Веллінгтон (Уеллінгтон) Артур-Уелслі (1769—1852), англійський фельдмаршал (1813), державний діяч, герцог (1814). У війнах проти Наполеонівської Франції командував союзними військами на Піренейському півострові (1808—1813) та англо-нідерландською армією під Ватерлоо (1815). У 1827—1852 рр. — головнокомандувач англійської армії.

С. 286. Людовік XVI — французький король (1774—1793). У 1770 р. одружився з Марією-Антуанеттою Австрійською. На початку революції був арештований та ув'язнений у Темплі. 1 листопада 1793 р. засуджений до страти.

Папа Пій VII — Папа Римський з 1800 р. Коронував Наполеона Бонапарта (1804). Після того, як Папську область було приєднано до Франції (1809), перебував до 1814 р. у французькому полоні.

Цар Олександр — російський цар Олександр I (1777—1825), імператор (1801—1825). Воював у союзі з Австрією та Пруссією проти Наполеона, був співзасновником Священного союзу.

...княгиня Вільгельмова фон Кіріц... — В оригіналі — «принцеса Вільгельм фон Кіріц». Іронія Гейне спрямована на зіставлення в очах карлика Тірдіті імператора Росії та володарки невеликого князівства Кіріц поблизу Потсдама в роздрібненій Німеччині.

С. 289. Бакхантки (вакханки, менади) — в античній міфології німфи, що супроводили бога виноградарства і виноробства Вакха (Бахуса) в його мандрах і походах. Їх зображували у розпущених шатах, обвитих виноградною лозою, з бубном або флейтою в руках. Намагалися втягнути всіх зустрічних до оргіастичних обрядів на честь Вакха, а того, хто не хотів підкорятися, роздирали на шматки.

С. 291. Липнева революція — відбулася у Франції 27—29 липня 1830 р. Було скинуто династію Бурбонів і встановлено Липневу монархію. Липнева революція рішуче вплинула на розпад Священного союзу.

С. 293. Лафонтен Жан де (1621—1695) — французький письменник, байкар.

Мексиканський Віцліпуцлі — спотворене від Уітцлопоцлі, імені ацтекського бога племені гуітцілопохтлі, переносно — страхопуд, нечиста сила.

Assemblée Nationale (*франц.*) — Національні збори. Напередодні Великої французької революції (1789—1794), коли король Людовік XVI скликав у травні 1789 р. Генеральні штати, депутати третього стану оголосили себе 17 червня 1789 р. Національною асамблеєю.

Директорія — Виконавча Директорія, уряд Французької республіки (з п'яти директорів) у період з листопада 1795 р. до листопада 1799 р. Представляла інтереси крупної буржуазії. Змістив Директорію державний переворот 18 брюмера.

С. 294. Реставрація — у Франції період повторного правління династії Бурбонів у 1814—1815 рр. (перша Реставрація) і в 1815—1830 рр. (друга Реставрація). Першу і другу Реставрацію розділяють «Сто днів». Кінець Реставрації поклала Липнева революція 1830 р.

С. 295. Віли — у південнослов'янській міфології жіночі духи, чарівні дівчата з розплетеними косами та крилами, вбрані в чарівні сукні (хто відбере сукню, тому підкорялись); також духи наречених, померлих до весілля. Розповідь Гейне про віл лежить в основі лібрето Готьє до балету «Жізель».

Chaussée d'Antin — вулиця в Парижі.

С. 296. Ліст Франц (Ференц) (1811—1886) — угорський композитор, піаніст-віртуоз, диригент. Один із засновників та перший пре-

зидент Академії музики в Будапешті (1875), очолював у Ваймарі так звану ваймарську школу.

Берліоц — Берліоз Гектор (1803—1869), французький композитор, диригент, створив романтичну програмову симфонію.

С. 302. «Moniteur» (*латин.-франц.* «порадник») — назва офіційної французької газети часів Наполеона.

Битва під Єною. — У подвійній битві під німецькими містами Єною та Аерштадтом 14 жовтня 1806 р. Наполеон I переміг прусські війська. Військова катастрофа у цій битві призвела до краху державної системи короля Фрідріха Вільгельма III, що втратив унаслідок поразки майже половину країни.

С. 303. Фобур-Сен-Жермен — передмістя Парижа.

С. 305. Баядера, баядерка — індійська храмова танцівниця (девадасі) або та, що виступає за плату в ресторані, приватному будинку тощо.

БІЛЛІ БОЯН

Тарахкавка. Замість фейлетону

Назва оригіналу: «Die Klapperschlange».

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1907. — Т. 37. — Кн. 1. — С. 140—144. Підп. перекладача: *Переклав Ів. Ф.* Джерело перекладу зазначено у Франковій примітці: «Отсю гумористичну розвідку беремо з новорічного числа віденської часописі "Die Zeit"» (с. 140). І. Франко скористався публікацією: *Bojan Willi.* Die Klapperschlange // Die Zeit. Morgenausgabe. — 1906. — 30. Dezember. — Sonntag. — 5. Jahr. — N 1533. — S. 5. Надруковано під рубрикою «Wiener Neuigkeiten». «Die Zeit» — щоденна газета, виходила у Відні в 1862—1919 рр.

Подається за першодруком.

Біллі Боян (Віллі; Willy Bojan) — псевдонім австрійського психоаналітика Вільгельма Штекеля (Stekel; 18.III 1868, с. Боян на Буковині, звідси псевдонім, — 25.VI 1940, Лондон), інший псевдонім — Dr. Serenus. Визначний представник раннього психоаналітичного руху у Відні (коло З. Фройда), співзасновник Віденського психоаналітичного товариства. Принагідно виступав як публіцист у віденській пресі, автор численних фахових дописів із психоаналізу. За походженням — буковинський єврей.

Тарахкавка — народна назва отруйних гримучникових змій. Вони мають своєрідний роговий щиток на кінці хвоста, який не відпадає при їх линянні. Перед нападом видають специфічний тріскучий звук, від чого й дістали назву гримучих.

С. 309. Дарвінові принципи — йдеться про концепцію природного добору, викладену англійським природодослідником Чарлзом Дарвіном (1809—1882) у працях «Походження видів шляхом природного добору, або Збереження обраних порід у боротьбі за життя» (1859) та «Походження людини і статевий добір» (1871).

КУРД ЛЯСВІЦ

Блискавка в неволі

Назва оригіналу: «Der gefangene Blitz».

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1908. — Т. 41. — Кн. 2. — С. 354—360. Без підп. перекладача. Авторство перекладу зазначено у покажчику змісту 41-го тому в цілому і книжки другої зокрема: *Курд Лясвіц.* Блискавка в неволі / Пер. Ів. Франко.

Джерело перекладу: *Lasswitz Kurd.* Traumkristalle: Neue Märchen. — Leipzig, 1902. — 207 s. Тут уміщено й «Der gefangene Blitz» (s. 9—20). Примірник цієї книжки, виданої готикою, зберігається в особистій бібліотеці І. Франка (ІЛШ) за № 2826.

Подається за першодруком.

Л я с в і ц (Laßwitz) Курд (псевдонім — Велатус; 1848—1910) — німецький філософ і письменник, автор численних есе та наукових праць («Вчення Канта про ідеальність простору та часу», 1883; «Історія атомістики від середньовіччя до Ньютона», 1890; «Реальності», 1899). Написав утопічні казки й романи на природознавчі та філософські теми, успіх йому приніс роман «На двох планетах» (1897).

С. 314. В а л ь д е н б у р г — місто в Силезії, район Бреслау (сучасного Вроцлава).

ЯКОБ КАРО

Беата й Гальшка. Історичне оповідання із XVI в.

[Передмова] ***Іван Франко***

Назва оригіналу: «Beata und Halszka. Eine polnisch-russische Geschichte aus dem 16-ten Jahrhundert» (окреме видання: Вроцлав, 1883).

Вперше надруковано в газ.: Діло. — 1912. — № 185. — 16 (3). VIII. — С. 1—2; № 187. — 20 (7). VIII. — С. 4—5; № 188. — 21 (8). VIII. — С. 1—2; № 189. — 22 (9). VIII. — С. 1—2; № 190. — 23 (10). VIII. — С. 1—2; № 192. — 26 (13). VIII. — С. 1—2, 3; № 193. — 27 (14). VIII. — С. 1—2; № 194. — 29 (16). VIII. — С. 1—2; № 195. — 30 (17). VIII. — С. 1—2; № 197. — 2. IX (20. VIII). — С. 1—2; № 198. — 3. IX (21. VIII). — С. 3—4; № 200. — 5. IX (23. VIII). — С. 1—2; № 201. — 6. IX (24. VIII). — С. 1—2; № 203. — 9. IX (27. VIII). — С. 1—2; № 204. — 10. IX (28. VIII). — С. 1; № 205. — 11. IX (29. VIII). — С. 1—2; № 206. — 12. IX (30. VIII). — С. 1—2. Ім'я та прізвище автора зазначено: *Яков Каро.* У підзаголовку підп. перекладача: *З німецької мови переклав і доповнив Іван Франко.* Перша подача перекладу в «Ділі» супроводилася передмовою І. Франка, вміщеною під рубрикою «Новинки» без назви, за підп.: *Іван Франко* (с. 4). Передмову відкривала нотатка від редакції «Діла»: «*Наш фейлетон.* В нинішнім числі "Діла" розпочинається у фейлетоні друк історичного опо-

відання про Беату і Гальшку. Перекладчик сього оповідання д-р Іван Франко пише про нього ось що» (тут фейлетон — нижня частина газетного аркуша, де друкували мистецькі, літературно-публіцистичні та науково-популярні матеріали).

Я. Каро ніде, крім єдиного разу в передмові, не супроводив текст ні довідковим апаратом, ні примітками. І. Франко ж доповнив переклад коментарями до передмови, I, III і IV розділів. До передмови додав бібліографічний опис праці А. Пшездзецького, у I розділі пояснив значення слова *серебщина*, у III розділі вказав на те, що Ян Радванський переклав польською мовою для родинного архіву князів Сангушків матеріали з деяких актів судового процесу 1555 р. (за книгою судових зізнань, що зберігається у бібліотеці Чеського музею в Празі) і на те, що з цього перекладу пізніше користав А. Пшездзецький, в одному місці виправив «трохи недокладний» переклад Якобом Каро уривка з праці А. Пшездзецького, детально прокоментував написи на надгробному пам'ятнику князеві Дмитру Сангушкові у церкві Св. Миколая в чеському містечку Яроміржі, а також подав стислий опис тлінних останків князя, виявлених під час ексгумації. У примітці до IV розділу вмістив дослівний переклад з латинської мови королівського мандата (з покликом на міський архів Львова).

Глибше зрозуміти трагічну історію Беати Костелецької та її дочки Гальшки дає змогу зміст однієї з віршових «Проз» А. Крицького в перекладі І. Франка, що з якихось причин не з'явилася у підтекстових примітках під час публікації оповідання у «Ділі»: «О Беато, оздоблена незвичайною красою та чеснотою, о учтива та скромна лицем, словами та рухами! Гідні й негідні посполу все дивляться на тебе; старі та розумні задля тебе відходять від розуму. Всім серцем, найвищим бажанням горнуться до тебе невідступні благородні молодці, бажаючи знайти в тобі не приятельку, але подругу; горнуться оздоблені поясами та ланцюгами, багаті та вродливі, майже всі найвизначніші палають до тебе любов'ю. У короля та в королеви ти заслужила на таку ласку, що зробили тебе товаришкою при шлюбі своєї дочки. Отже ж, уважай, одержавши з ласки Божої такі дари, що ти далеко вища від инших, і уникай ось яких гріхів: не показуй себе гордою та невдячною для тих, що тебе люблять, але будь чемною та взаємною, і всі будуть завше хвалити тебе» (39, *147*). По «наглій» смерті у молодому віці князя Іллі Костянтиновича Острозького, першого чоловіка Беати, життя цієї надзвичайно енергійної та діяльної жінки склалося, за словами І. Франка, «досить нещасливо і було заповнене такими прикростями, процесами, тривогами та терпіннями, які рідко випадали на долю женщин з високого роду» (39, *147*). Не менш драматичні перипетії спіткали трагічну долю дочки Беати Гальшки Острозької, яка через екстраординарні обставини стала, на думку І. Франка, «героїнею досить незвичайної навіть на ті часи романтичної історії» (39, *146*). Перекладаючи влітку 1911 р. працю Я. Каро, І. Франко старанно опрацював відповідний джерельний матеріал, передусім той, що стосувався історії визначного українського княжого роду Острозь-

ких, зокрема з публікації «Archiwum książąt Sanguszków w Slawuckie, wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum, t. IV, 1535—47, we Lwowie, 1890».

У праці Я. Каро висвітлюється діяльність трьох реальних історичних постатей княжого роду Острозьких, серед них двох найвизначніших діячів: першого гетьмана Великого князівства Литовського Костянтина Івановича та його сина, мецената української культури, великого магната князя Василя-Костянтина. Саме ці та інші волинські князі (найзаможніша ланка українського привілейованого стану) і впливові шляхетські родини українського походження (з них в оповіданні Я. Каро фігурують князі Федір, його сини Дмитро та Роман Сангушки, королівські секретарі Іван Горностай, Василь Полубенський, Іван Василевич та ін.) формували кістяк української шляхти кінця XV — початку XVII ст., ролі якої в українській історії І. Франко надавав особливого значення.

Цю проблематику осмислювали галицький історик І. Шараневич у грунтовній праці «Гальшка, княгиня Острозька. Оповідання історичне» (Львів: Накладом ред. «Зорі», 1880. — 200 с.) та інші дослідники у працях, присвячених князям Острозьким. Надзвичайно складній долі Беати Костелецької та її доньки Гальшки Острозької присвятив стислі «уваги» М. Грушевський в «Історії України-Руси», де подано короткий перелік відповідних наукових і белетристичних праць (А. Пшездзецького, Я. Каро, І. Шараневича та ін.) (*Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К.: Наук. думка, 1995. — Т. 6. — С. 631). О. Огоновський написав трагедію «Гальшка Острозька» (1881).

Передмова й переклад подаються за першодруком.

К а р о (Caro) Якоб (1836—1904) — німецький історик єврейського походження, мав репутацію одного з найкращих знавців і дослідників історичної Польщі. Видавці відомої «Історії європейських держав» Геерен, Укерт і В. Гізебрехт доручили йому продовження по виході у світ першого тому багатотомної «Історії Польщі» («Geschichte Polens»), яка мала пізніше значний успіх. В інтересах дорученого йому грандіозного завдання Я. Каро в 1863—1864 рр. здійснив наукові поїздки у Галичину та на південь Росії, наслідком чого стало його призначення на посаду екстраординарного професора у Віденському університеті. З 1869 р. (за іншими даними — з 1878 р.) обіймав посаду професора університету у Вроцлаві. З великої кількості його праць, більшість яких присвячено історичним подіям та визначним діячам Речі Посполитої, варто відзначити успішно захищену у Вроцлаві дисертацію «Катерина II з Росії» («Katharina II von Russland»), а також ряд робіт з історії літератури (про творчість Й. Лонгінуса, Г. Лессінга, Д. Свіфта) і з джерелознавства.

Б е а т а — Беата Костелецька (1515—?), дочка каштеляна войницького Андрія Костелецького, вихованка королеви Бони Сфорци д'Арагона, можливо, позашлюбна дочка польського короля Сигізму-

нда I Старого, дружина князя Іллі Костянтиновича Острозького (церемонія шлюбу відбулася 3 лютого 1539 р.). По раптовій смерті князя у серпні 1539 р. його величезна спадщина перейшла до неї та їхньої дочки-немовляти Гальшки. Далі її життя склалося дуже драматично, насамперед через невдалі заміжжя і передчасну смерть доньки, якою вона постійно опікувалася. Особисте життя вдови-княгині не вдалося: воєвода серадський, відомий авантюрист і водночас лицар-звитяжець, а пізніше посол-дипломат Войтіх Ласький, з яким вона взяла шлюб 12 квітня 1564 р. і якому відписала значну частину замків і маєтків, протягом 12 років силоміць утримував її у батьківському угорському замку. Довготривалий полон Беати, відчуження від неї люблячої доньки, яка майже рівночасно теж перебувала без права виїзду в маєтку ненависного їй чоловіка, підірвали здоров'я княгині. З 1576 р., коли Беата Костелецька опинилася в Кошице, подальші події її важкого життя і дата смерті губляться у лабіринтах архівних джерел. Спадщина ж княгині, яка стала об'єктом зазіхань численних впливових можновладців і навіть інтриг з боку самого короля, цілком справедливо повернулася, завдяки клопотам найвизначнішого представника роду Острозьких князя Василя-Костянтина, до законного її власника — дому Острозьких.

Г а л ь ш к а — Гальшка (Гельжбіта) Острозька (1539—1582), донька князя Іллі Острозького і Беати Костелецької, онука князя Костянтина Івановича Острозького, відома своєю напрочуд трагічною долею, про що свідчать архівно підтверджені факти: у 1553 р. вона була силоміць обвінчана з князем Дмитром Сангушком, 1554 р. її відібрали від Сангушка, якого по-звірячому вбили у чеському містечку Яроміржі, у 1559 р. повінчалася з князем Симеоном Слуцьким, але пізніше безпосередньо з волі короля Сигізмунда II Августа була віддана за познанського воєводу Лукаша Гурку, котрий силоміць утримував її аж до своєї смерті 14 років у власному маєтку на Познанщині без права виїзду, немов у в'язниці. З 1574 р. княжна жила під опікою дядька, князя Василя-Костянтина Острозького, в Дубно. Останні роки життя була хворою, напівбожевільною.

С. 320. П ш е з д з е ц ь к и й Александр (1814—1871) — польський історик, археолог і письменник, окрім праці «Jagiellonki polskie w XVI wieku...» (1868), архівні матеріали якої стали джерельною основою історичного оповідання Я. Каро «Беата й Гальшка», широкий розголос здобула його грунтовна збірка «Podole, Wołyń, Ukraina, obrazy miejsc i czasów».

Z y g m u n t I (Зигмунт I Старий) — Сигізмунд I Старий (1467—1548), син Казімежа Ягеллончика (1447—1492) і Ельжбети Австрійської, польський король (1506—1548). Припинив традицію перших Ягеллонів, які, підтримуючи широкі шляхетські верстви, послаблювали владу олігархії. Під впливом другої своєї дружини, королеви Бони Сфорци д'Арагона, зміцнив королівську владу. На час його панування припадає остаточне злучення всіх польських терито-

рій завдяки приєднанню у 1526 р. Мазовії до Коронних земель. Щодо культурної сфери започаткував епоху «золотого віку».

Zygmunt August (Зигмунт II Август) — Сигізмунд II Август (1520—1572), син польського короля Сигізмунда I Старого і королеви Бони Сфорци д'Арагона, польський король (1548—1572), один з наймогутніших володарів в історії Польщі, сприяв скасуванню релігійного роздвоєння, за його правління відбулась історична Люблінська унія (1569), закінчилась війна Польщі з Московським царством, було приєднано Ліфляндію, підписано мирні угоди з татарами й Туреччиною. Література, наука, мистецтво сягнули найбільшого розквіту в епоху правління цього короля.

Крицький Андрій (1482—1537) — польський письменник українського походження, церковно-культурний діяч-гуманіст, секретар польського короля Сигізмунда I Старого і королеви Бони Сфорци д'Арагона. Вчився у Болоньї, де отримав титул доктора права, з його творів найвідоміші переважно панегірики й пасквілі.

...похвальний вірш Андрія Крицького для Беати Костелецької... — Вірш «польського поета з руського роду» Андрія Крицького у перекладі з латинської мови на українську І. Франко опублікував пізніше в дослідженні «Шість записів князя Іллі Костянтиновича Острозького з рр. 1535—1540» (Науковий додаток до «Учителя». — 1912. — № 2. — 20. XII. — С. 17—32). Поданий тут архівно-актовий матеріал, передмова та пояснення І. Франка тісно пов'язані зі змістом перекладу вищезгаданої монографії Я. Каро.

Сангушко (Сангушкович) Дмитро Федорович (?—1554) — син князя Федора Андрійовича Сангушка (Сангушковича), вихований при королівському дворі, житомирський староста (1548—1552), черкаський і канівський староста (1552—1554), відзначився у війнах з татарами, перший чоловік княгині Гальшки Іллівни Острозької, яку взяв силоміць, через що був по-звірячому закатований 1554 р. у чеському місті Яроміржі.

Антонович-Мельник Катерина (1859—1942) — український археолог, історик, перекладач, громадська діячка. Друга дружина В. Антоновича. Член багатьох археологічних товариств, дійсний член Українського наукового товариства у Києві, НТШ, організаторка Київського університетського і Катеринославського музеїв. Російський переклад монографії Я. Каро «Беата й Гальшка...», здійснений К. Мельник, з примітками-коментарями, написаними її чоловіком, українським істориком В. Антоновичем, опубліковано в журн.: Киевская старина. — 1890. — Т. 28. — Кн. 1. — С. 95—116; Кн. 2. — С. 305—319; Кн. 3. — С. 485—525.

Антонович Володимир Боніфатійович (1834—1908) — український історик, археограф, археолог, професор історії Київського університету, головний редактор видань «Временной Комиссии для разбора древних актов», фундатор Історичного товариства Нестора Літописця.

«Киевская старина» — щомісячний історико-етнографічний та белетристичний журнал. Видавався російською мовою у Києві

протягом 1882—1906 рр. (оригінальні художні твори та окремі історичні пам'ятки публікувалися українською).

С. 321. Яблоновський Александр (1829—1913) — польський історик, етнограф, мандрівник. Дослідник історії України XVI—XVII ст., укладач історичного атласу українських земель Речі Посполитої. З 1875 р. співвидавець разом з польським істориком Адамом Павінським (1840—1896) багатотомного видання джерел з історії Польщі та України доби феодалізму «Źródła dziejowe» (виходило у Варшаві).

Шопенгауер Артур (1788—1860) — німецький філософ-ідеаліст, представник ірраціоналізму й волюнтаризму.

С. 322. Ізабелла (? — 1559) — дочка польського короля Сигізмунда I Старого, угорська королева (1539—1555) (її шлюб з угорським королем Яном Заполією відбувся 2 лютого 1539 р.).

Заполія Ян (1487—1540) — син семигородського воєводи Стефана, з 1526 р. обраний угорським королем, шукав підтримки в боротьбі проти Габсбургів у Польщі, а згодом — у Туреччині, з 1529 р. — турецький васал. Кінець його впертій боротьбі за корону з королем Фердинандом I Австрійським поклало посередництво польського короля Сигізмунда I Старого, завдяки якому було укладено мир між ворожими сторонами у 1538 р. Ще одним наслідком нового політичного зближення з Польщею став шлюб з польською королівною Ізабеллою.

Бона Сфорца д'Арагона (1494—1557) — польська королева з 1518 р., друга жінка польського короля Сигізмунда I Старого, дочка міланського князя Джіано Галеаццо Сфорци та Ізабелли Арагонської. Сприяла зміцненню королівської влади, брала активну участь у засіданнях сенату, під кінець життя короля її вплив на прийняття державних рішень був дуже значним. Покровителька розвитку культури Відродження на теренах Польщі. У 1556 р. виїхала до Італії, вивізши з собою величезні скарби.

Ґорніцький — Лукаш Гурніцький (1527—1603), польський історик та письменник міщанського походження, з 1548 р. — дворянин, з 1559 р. — секретар і бібліотекар польського короля Сигізмунда II Августа. Найважливішою працею його життя та польської прози сигізмундівської епохи «золотого віку» був твір «Дворянин польський» (1861) — переробка праці італійського письменника й дипломата Бальдассаре Кастільйоне (1478—1529) «Corteggiano» («Дворянин»), що належить до найкращих здобутків італійської прози XVI ст. Інтерпретація італійських дворянських ідеалів та їх осмислення на польському ґрунті характерні й для ряду інших праць Л. Гурніцького, зокрема «Розмови поляка з італійцем про польські вольності і права». З інших його творів варто відзначити ґрунтовну монографію «Історія Корони Польської, 1538—1572».

Острозький Ілля (1510—1539) — брацлавський і вінницький намісник (1530—1539), син гетьмана Великого князівства Литовського Костянтина Івановича Острозького і княгині Тетяни Семенів-

ни Гольшанської, чоловік (церемонія шлюбу відбулася 3 лютого 1539 р.) героїні оповідання Я. Каро Беати Костелецької, не залишив нащадків чоловічої статі. Його величезна спадщина (замки Острог, Полонне, Красилів, Чуднів, Новоставці, Степань, Сатиїв, Хлапотин і частина Рівного) перейшла згідно з його заповітом до його жінки, а також дочки-немовляти Гальшки, яка народилася вже по його загадково раптовій смерті. Однак через понад 40 років ця маєткова власність повернулася, за заповітом дочки, до княжого роду Острозьких.

Острозький Костянтин Іванович (бл. 1453 — не раніше 1530 і не пізніше 1533) — брацлавський намісник (1497—1500, повторно — 1507—1530), луцький староста (1507—1522), віленський каштелян (1511—1522), троцький воєвода (з 1522 р.), перший гетьман Великого князівства Литовського (з 1497 р. до смерті); один із найбагатших українських магнатів литовсько-руської держави (щодо майнового статусу — князь, за даними попису литовсько-руського війська, був четвертою особою в країні — йому належало до 60 тисяч підданих), визначний військовий і політичний діяч, успішно воював із татарами й Московією, дуже багато зробив для православ'я.

Річ Посполита — за Люблінською унією 1569 р. Польська Корона і Велике князівство Литовське об'єднались у двоєдину державу під назвою Річ Посполита обох народів, із загальним сеймом і королем. До складу Речі Посполитої входили також українські землі (Волинь, Брацлавщина та Київщина). За Андрусівським перемир'ям 1667 р. до Речі Посполитої перейшла вся Правобережна Україна (крім Києва). Держава проіснувала до поділів Польщі (1772, 1793, 1795), коли вона втратила свою самостійність.

С. 323. Острозькі були потомками норманського дому Рюрика... — Рюрики, які походили зі Скандинавії, вважаються засновниками давньоруської князівської династії. Острозькі ж походили саме з княжого роду.

...при злученні Литви з Польщею за короля Владислава Ягайла... — Йдеться про шлюб королеви Польщі (з 1384 р.) Ядвіги у 1386 р. з великим князем литовським Ягайлом, що оформив об'єднання Польщі й Литви, започаткованого Кревською унією 1385 р.

Ягайло (Йогайла) (бл. 1350—1434) — великий князь литовський (1377—1392) (з перервою), польський король з 1386 р. під ім'ям Владислав II Ягайло, родоначальник династії Ягеллонів. Став польським королем унаслідок одруження з польською королевою Ядвігою. У 1387 р. приєднав до Польщі Галицьку землю.

Ягайлони, Ягеллони — польська, а також чесько-угорська панівна династія, родоначальником якої був польський король Владислав II Ягайло (1386—1434). Польськими королями цієї династії були, зокрема, Казімеж Ягеллончик (1447—1492), Ян Ольбрахт (1492—1501), Сигізмунд I Старий (1506—1548), Сигізмунд II Август (1548—1572) та ін.

Коли князь Костянтин оженився перший раз, а то з Тетяною, княжною вільшанською... — Йдеться про Тетяну Гольшанську (?—1522), дочку Семена Юрійовича Гольшанського (?—1505), луцького старости (з 1490 р.), маршалка Волинської землі (з 1494 р.), і княгині Настасії Семенівни Збаразької; першу дружину князя Костянтина Івановича Острозького (шлюб відбувся бл. 1503 р.), від якого мала сина Іллю Костянтиновича Острозького. Таким чином, об'єднавши у своїх руках велику власну родову спадщину з маєтками волинської генеалогічної гілки князів Гольшанських, принесеними йому в посаг першою жінкою Тетяною Семенівною Гольшанською, князь Костянтин став одним із наймогутніших магнатів держави.

Слуцька Олександра Семенівна (?—1556) — походить із роду князів Гедиміновичів (Ольгердовичів) (відгалуження Олельковичі-Слуцькі), племінниця Семена-Василя Олельковича (бл. 1420—1470), київського князя (1454—1470), дочка Семена Михайловича (Олександровича) Слуцького (?—1505) і княгині Настасії Іванівни Мстиславської; друга дружина князя Костянтина Івановича Острозького, від якого народила сина Василя (більше відомого під своїм «князівським» іменем Костянтин), котрий пізніше став відомим меценатом української культури.

Слуцьк — місто на території сучасної Білорусії, розташоване у басейні р. Случі, поблизу Мінська. Уперше згадується в літописі під 1116 р., бл. 1270 р. перейшло у власність литовських князів, у 1395 р. — самостійний уділ, першим князем якого був Володимир Ольгердович, чий син Олександр (Олелько) став родоначальником династії Олельковичів-Слуцьких. У 1441 р. Слуцьк одержав міське право, з 1503 до 1508 р. був чотири рази нищений татарами, 1596 р. перейшов у власність від Олельковичів до Радзивіллів, які зробили з нього осередок кальвінізму.

С. 324. ...з того другого подружжя князь мав ще двоє дітей — сина Василя і дочку. — Йдеться про Софію Острозьку (?—1531), дочку (померла малою дитиною) князя Костянтина Івановича Острозького та княгині Олександри Семенівни Слуцької, і про її рідного брата Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького (1526—1608) — володимирського старосту, маршалка Волинської землі (1550—1608), київського воєводу (1559—1608), який по смерті 1539 р. Іллі Костянтиновича Острозького почав іменуватися «князівським» іменем Костянтин. Володіючи величезними маєтностями на Правобережній Україні та у Галичині, був одним із найбагатших магнатів (його річний прибуток, за архівними даними, обраховують у 10 млн золотих, а маєток становив 80 міст і містечок та 2760 сіл). Розвитку економічної потужності дому Острозьких сприяла жінка князя Костянтина Софія Тарновська, єдина спадкоємиця магнатської родини Тарновських, яка в результаті шлюбу долучила до волинської Острожщини власні родові маєтки у Галичині й Малій Польщі. Його вважали одним з можливих претендентів на польський

престол, називали «некоронованим королем Руси». Князь Костянтин виявив себе як керівник антикатолицького й антиуніатського руху, палкий прихильник православної церкви (під час Берестейського церковного собору 1596 р. підтримував православ'я), найбільший у той час меценат освіти й культури в Україні. З його ініціативи і на його кошти засновано школи в Турові (1572), Володимирі-Волинському (1577), школу (1576) і друкарню при школі (відкрита 1578 р. І. Федоровим) в Острозі.

Т у р і в — містечко на Східному Поліссі, пристань на правому березі Прип'яті, в Житковицькому районі Гомельської обл. сучасної Білорусі, розташоване на українсько-білоруському етнографічному порубіжжі, старе княже місто на землі дреговичів, з кінця X ст. — центр Турово-Пінського князівства та єпархії, з кінця XIII ст. належав до Великого князівства Литовського, із середини XV до середини XVI ст. знаходився у володінні княжого дому Острозьких.

С л у ц ь к и й-О л е л ь к о в и ч Юрій (?—1542) — князь, син Семена Михайловича (Олександровича) Слуцького і княгині Настасії Іванівни Мстиславської, брат Олександри Семенівни Слуцької, другої дружини князя Костянтина Івановича Острозького.

...п р и я т е л е м і т о в а р и ш е м п о х о д і в Ю р і є м Р а д и в и л о м... — Йдеться, вірогідно, про Юрія Радзивілла (1480—1541) — київського воєводу (1511—1515), каштеляна троцького (1522—1527), віленського (з 1527 р.), великого князя литовського (з 1531 р.); за перемоги у тридцятьох битвах названий «переможцем», його ще величали «звитяжцем», очолював кілька десятків битв з татарами, Московським царством, хрестоносцями. Один з найвидатніших представників старого литовського роду Радзивіллів у Великому князівстві Литовському. Радзивілли були власниками земельних латифундій, замків, міст, зокрема в Україні (Волинь, Київщина), мали свої надвірні війська і обіймали урядові посади в державі.

С. 325. С т а р ш а А н н а... — Анна Радзивілл (бл. 1516—?), дочка великого гетьмана литовського Юрія Радзивілла, дружина Семена Юрійовича Дубровицького (?—1556), литовського стольника (з 1555 р.).

...м о л о д ш а В а р в а р а... — Варвара Радзивілл (1520—1551), польська королева, дочка великого гетьмана литовського Юрія Радзивілла; у 1538 р. вийшла заміж за троцького воєводу Станіслава Гаштольда, по смерті якого 1542 р. свою симпатію висловив їй королевич Сигізмунд II Август, наслідком чого став їхній потаємний шлюб 1547 р. Вступивши на трон, Сигізмунд II Август 1548 р. на Пйотрковському сеймі успішно відбив усі намагання сенаторів на чолі з примасом скасувати це одруження. У 1550 р. Варвару було короновано, однак незабаром, 8 травня 1551 р., її спіткала загадкова смерть, заподіяння якої через отруєння приписують матері правителя, королеві Боні. Складна доля Варвари стала предметом багатьох драматичних творів, серед яких найбільшою історичною вірогідністю виділяються праці польського історика Ю. Бартошевича.

К л и м е н т V I I — Папа Римський з 1523 до 1534 р.

Г а ш т о л ь д Ольбрахт (Альбрехт) Мартинович — віленський воєвода і канцлер Великого князівства Литовського, батько Станіслава Гаштольда.

С. 327. О с т р о г — місто на Волині над р. Вілією та Горинню, засноване у IX ст., у літопису згадується від 1100 р., значення набуває з XIV ст. як родовий замок князів Острозьких, завдяки яким став загальним торговим і культурним осередком. У 1648 р. його зруйнували козаки, у 1673 р. перейшов від Острозьких до Вишневецьких, потім — до Сангушків. Замок засновано 1291 р., найстарші мури XIV—XV ст. значно перебудував князь В.-К. Острозький 1608 р. у ренесансному стилі.

З а с л а в с ь к и й Андрій Юрійович (?—бл. 1535) — князь, син Юрія Васильовича Острозького-Заславського (?— бл. 1500) і княгині Ганни, був причетний до династії Гедиміновичів (Наримунтовичів) — Заславських (Жеславських), по смерті не залишив прямих нащадків, його спадкоємцем став племінник Кузьма Заславський.

...й о г о с п а д к о є м ц я, к н я з я К у з ь м и... — Йдеться про Кузьму Івановича (?—1556), князя династії Заславських, племінника і спадкоємця Андрія Юрійовича Заславського, сина Івана Юрійовича Заславського (?—бл. 1514—1516) та Олени Федорівни. Кузьма Заславський — продовжувач українського княжого роду Заславських, спільного генеалогічного походження з Острозькими.

С. 328. Р і в н е — місто на Центральній Волині, вперше згадується 1282 р., із середини XIV ст. входило до складу Литви, у 1569—1793 рр. — Польщі, наприкінці XIV ст. одержало магдебурзьке право, у XVI—XVII ст. належало княжому роду Острозьких.

С а н г у ш к о (Сангушкович) Федір Андрійович (?—1547) — володимирський староста (1531—1547), маршалок Волинської землі (1535—1547), брацлавський і вінницький староста (1544—1547). По смерті його найкращого друга, «названого брата» Іллі Костянтиновича Острозького, став головним опікуном його жінки Беати Костелецької і дочки Гальшки. Одна із найпомітніших історичних постатей литовсько-українського княжого роду Сангушків (Сангушковичів).

С а п є г а (Сопіга) Іван (Ян) Богданович (?—1561) — підляський воєвода, одружений з княгинею Ганною Андріївною Сангушко (Сангушкович). Походив з білорусько-литовського магнатського роду Сапєг (Сопіг), які у XVI—XVIII ст. були одними з найбільших феодалів, після Радзивіллів найбагатшим і найвпливовішим родом у Литві.

Г о р н о с т а й Іван Остафійович (?—1558) — представник української шляхти, розпочав придворну службу руським писарем короля Сигізмунда I Старого (1517), пізніше дістав придворний уряд господарського маршалка (1529); був земським підскарбієм (з 1530 р.), адміністратором Троцького (з 1538 р.) і Віленського (з 1549 р.) воєводств, новогрудським воєводою (з 1551 р.); виявив себе як дип-

ломат, очолюючи державні посольства з Великого князівства Литовського до Москви (1522, 1527) та Перекопської Орди (1534), був близькою довіреною особою короля Сигізмунда II Августа та його матері, королеви Бони Сфорци; один із найбільших феодалів держави.

В а с и л е в и ч (Василович) Іван — секретар польського короля Сигізмунда I Старого, ймовірно, з роду Василевичів-Стрив'язьких, нащадок Дахна Василевича, писаря князя К. І. Острозького, а по його смерті — кременецького намісника королеви Бони; представник української (київсько-брацлавської) шляхти.

С. 329. ...В е л и к а м а є т н і с т ь Я н у ш п о л е... — Ідеться, ймовірно, про сучасний Ямпіль поблизу Кременця (цей здогад видавця «Архіву Сангушків» Броніслава Горчака видавався І. Франку дещо сумнівним — див.: 39, *159*).

С. 334. В и ш н е в е ц ь к и й Дмитро Іванович (?—1563) — походив з українського роду Вишневецьких-Карибутів, князь, волинський пан, з 1551 р. — староста Черкас і Канева, перший відомий в історії козацький отаман, бл. 1550 р. побудував фортецю на острові Мала Хортиця на Дніпрі й з допомогою Великого князівства Литовського та Московського царства вів звитяжну боротьбу з татарами. Згодом перейшов на службу до Московського царя, двічі брав участь у поході проти татар на Крим. Під час Лівонської війни (1558—1583) перейшов воювати на бік польського короля Сигізмунда II Августа. У боротьбі за молдавський трон брав участь в поході козаків на Волощину 1563 р., де потрапив у турецький полон, згодом був страчений у Константинополі. Деякі історики ототожнюють Дмитра Вишневецького з героєм «Пісні про Байду».

С. 335. ...й о г о б р а т Р о м а н... — Йдеться про Романа Федоровича Сангушка (бл. 1537—1571), житомирського старосту (1557—1571), брацлавського воєводу (1566—1571), гетьмана Великого князівства Литовського (1567—1571), одну з найяскравіших лицарських постатей доби Ягеллонів; особливо відзначився у звитяжній боротьбі з наїздами татар.

П о л у б е н с ь к и й (Полубінський) Василь Андрійович (?—1550) — володимирський намісник (1505—1507), пізніше одержав придворний уряд господарського маршалка («королівський маршалок» з 1522 р.), мстиславський староста (1535—1550). Походив із династії Гедиміновичів (Ольгердовичів) — Полубенських.

...с и р о т а в н у ч к а н а і м' я М а р и н я... — Ідеться про Марину Львівну Полубенську (?—бл. 1568), онуку Василя Андрійовича Полубенського, який виховував її по смерті батька Льва Васильовича Полубенського (?—1544) і матері Н. Іванівни Горностай.

С. 337. З б о р о в с ь к и й Мартин (?—1565) — каліський воєвода, згодом краківський каштелян, відзначився у багатьох воєнних кампаніях, особливо під час панування короля Сигізмунда I Старого та його сина короля Сигізмунда Августа, зокрема у битві під Оршею (1514). Разом з братом Петром виступав проти зміцнення королівської влади, домагаючись від імені польської шляхти повернення всіх

попередніх прав згідно з параграфами минулих статутів. Мав сина Мартина, кривенського каштеляна, що фігурує поряд з батьком в оповіданні Я. Каро.

Тарновський Ян (1848—1561) — польський державний і військовий діяч, краківський каштелян, з 1526 р. руський воєвода і великий коронний гетьман, 1531 р. розбив під Коломиєю молдавського господаря Петрила і здобув для Польщі Покуття; 1540 р. заснував Тернопіль (Тарнополь).

С. 339. Фердинанд I (1503—1564) — римсько-німецький цісар з роду Габсбургів, брат цісаря Карла V; 1521 р. одержав у володіння австрійські краї, з 1526 р. — чеський та угорський король, з 1531 р. — римський король, а від 1556 р. іменувався римським цісарем, вів тривалу завзяту боротьбу з турками та угорським королем Яном Заполією за угорські володіння; щодо політично-релігійних поглядів був толерантним до протестантів.

С. 342. Гурка Лукаш (Лука) (?—1573) — ленчицький воєвода і бузький староста, познанський воєвода, чоловік Гальшки Острозької, з якою взяв шлюб шляхом обману 1555 р., а приблизно з 1561 р. аж до смерті упродовж дванадцятьох років силоміць утримував непокірну «чорну княгиню» у своєму родинному познанському маєтку. Прихильник кальвінізму; похований у польському місті Курніку в окремо збудованій спеціально для нього каплиці, а не в родинному склепі, оскільки за життя дотримувався канонів кальвінізму. У таємних інтригах королівського двору щодо пошуку відповідного претендента на величезну спадщину шляхом одруження з Гальшкою його кандидатуру підтримав польський король Сигізмунд II Август.

С. 348. Конделька, що вночі збудив господаря, хотів також дістати дещо, але пани висміяли його. — У перекладі помилково: Коуделька. В оригіналі Конделька — жінка (як і на с. 345 франкового перекладу «Беати і Гальшки» в нашому виданні).

С. 349. Максиміліан II (1527—1576) — з 1562 р. чеський і римський король, з 1564 р. — римський цісар. Через родинні стосунки сприяв габсбурзько-іспанським впливам у політиці, багато уваги приділяв битвам з турками, релігійним справам.

С. 353. Папроцький Бартош (не раніше 1540 і не пізніше 1543—1614) — польський письменник, родом з Мазовії, у публічному житті виступав як прихильник Зборовських та Габсбургів і відвертий ворог канцлера й коронного гетьмана Я. Замойського, проти якого писав пасквілі. Найвартіснішим доробком його творчої спадщини були насамперед геральдично-генеалогічні дослідження (частину з них написано чеською мовою) та пасквілі.

В р. 1860 приїхав до Яроміржа кн. Роман Сангушко... — Йдеться про когось із трьох Романів — членів княжої родини Сангушків, які мешкали у Славуті на Волині та мали прямий стосунок до «Архіву Сангушків». Сангушко Роман (1832—1890) — польський діяч з княжого роду Сангушків, власник Славути,

який видав «Архів князів Любартовичів-Сангушків». Сангушко Роман-Станіслав-Адам (1800—1881) — з княжого роду Сангушків, служив у російській гвардії в Петербурзі, за участь у Листопадовому повстанні поляків проти царизму (1830—1831) був засланий спочатку у Сибір, а потім на Кавказ, де відзначився у бойових діях з місцевими оборонцями, після чого отримав звання офіцера. Унаслідок контузії після чотирнадцятилітніх поневірянь повернувся до родинного містечка Славути, де зумів згромадити численні збірки книжок, серед яких особливо виділяється архівно-актовий матеріал, упорядкований разом з його небожем, бібліофілом Романом-Даміаном-Євстахієм-Павлом Сангушком (1832—1917).

С. 361. Слуцький Семен (Семіон) (?—бл. 1560) — походив з княжої династії Гедиміновичів (Ольгердовичів) — Олельковичів-Слуцьких, син Юрія Семеновича Олельковича-Слуцького (?—1542) та Гелени Миколаївни Радзивілл, чоловік княгині Гальшки Іллівни Острозької (шлюб відбувся 1559 р. у Львівському домініканському монастирі).

Подебрадський Юрій — чеський король, правління якого припало на 1458—1471 рр., прихильник консервативної гуситської шляхти, одним з найбагатших представників якої він був; у міжнародній політиці виступав «за європейську співдружність без цісаря і Папи»; його образ в народній пам'яті закарбувався як «гуситський король» та «останній народний правитель», адже пізніше країною стали керувати чужинці й католики.

С. 373. Тенчинський Ян (?—1560) — войницький каштелян, господарський королівський маршалок, люблінський староста, краківський воєвода, опікувався по смерті Іллі Острозького його дружиною Беатою Костелецькою і дочкою Гальшкою, які називали його «батьком сиріт» .

С. 379. Ласький Войтіх (Альбрехт) (бл. 1533—?) — серадський воєвода, відважний звитяжець (відзначився у походах на Волощину), одержав за це в дарунок від короля Сигізмунда II Августа стратегічний форпост у боротьбі між турками й поляками — твердиню Хотин. Відомий авантюрист-дипломат, який лавірував у своїх інтригах між цісарем Максиміліаном II, Габсбургами, польським королем Сигізмундом II Августом, а по його смерті зробив ставку у політичній грі на французького короля Генріха Валуа, котрий упродовж п'яти місяців 1574 р. був польським королем. Після втечі Генріха Валуа і вступу на польський трон Стефана Баторія 1576 р. він зник з політичної арени.

Хотин — місто в північній Бессарабії, розташоване на правому березі Дністра, завдяки вигідному стратегічному положенню відігравало значну роль в історії України, Молдавії, Польщі, Туреччини і Російської імперії; з X ст. входило до складу Київської Русі, пізніше — Галицько-Волинського князівства, у другій половині XIII ст. генуезці побудували тут фортецю, з 1373 р. Хотин увійшов до складу Молдавії, з початку XVI ст. з малими перервами перебував у васальній залежнос-

ті від Туреччини аж до 1812 р.; у XVII—XVIII ст. був потужною фортецею, форпостом у війнах козаків, поляків і росіян з турками, найвизначнішою з яких була Хотинська битва 1621 р., де козацько-польське військо перемогло значно чисельнішу турецьку армію.

С. 381. ...її братанич Януш, син князя Василя Острозького... — Йдеться про Януша Васильовича Острозького (1554—1620), старшого сина князя Василя-Костянтина Острозького, волинського воєводу (1585—1593), краківського каштеляна (1593—1620), білоцерківського, богуславського, черкаського, канівського, переяславського старосту. Останній представник чоловічої статі роду Острозьких. Згідно із заповітом Януша Острозька ординація перейшла до представників чоловічої лінії князів Заславських, у чиїх руках перебувала до 1673 р. Один з найбільших тогочасних магнатів.

С. 382. Генріх Валуа (1551—1589) — з 21 лютого до 18 липня 1574 р. польський король, потім (з 1574 р. до кінця життя) французький король Генріх III.

Медічі Катерина (1519—1589) — королева Франції, дружина короля Генріха II, матір Генріха Валуа.

С. 386. Баторій Стефан (1533—1586) — походив з угорського роду, з 1571 р. — семигородський воєвода. По втечі з Польщі короля Генріха Валуа був поставлений шляхтою 1576 р. на королівський престол проти волі сенату, який номінував на трон цісаря Максиміліана II. Орієнтувався на шляхту, котрій надав останні в її історії великі привілеї. Кульмінацією панування Стефана Баторія стали війни з Московським царством. Завоював Ліфляндію, зумів утримати у своїх руках завойовані раніше Полоцьк і Веліж, припинив наступ московських військ на Захід. Панування Стефана Баторія займає поряд з політичними та військовими успіхами провідне місце в історії культури «золотого віку». Не знав польської мови, спілкувався з поляками латинською. Посів одне з найвизначніших місць у почесному ряді польських королів поруч з Болеславом Хоробрим та Казимиром Великим.

ІЗ ФРАНЦУЗЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ГЮСТАВ ФЛОБЕР

Із повісти «Саламбо». (Уривок)

[Передмова. *І. Франко*]

Назва оригіналу: «Salambo».

Вперше надруковано в журн.: Друг. — 1876. — № 21. — 1 (13). IX. — С. 326—328. Підп. перекладача: *Перевів «А paulo»*. Переклад відкривається передмовою І. Франка без назви й підп. (с. 326).

Франкове авторство перекладу підтверджено в листі М. Павлика до М. Драгоманова від 18 листопада 1876 р. (Переписка Михайла Павлика з Михайлом Драгомановим (1876—1895) / Зладив М. Павлик. — Чернівці, 1910. — Т. 2. — С. 108. — Прим. 6).

З роману «Саламбо» І. Франко переклав уривок з розділу XIII «Молох».

Для цього-таки журналу готувався ще переклад уривків з драми Г. Флобера «Спокуса святого Антонія», виконаний невстановленою особою за підписом «24/V Б» (можливо, І. Белей), але з невідомих причин не опублікований. Його мала супроводжувати передмова І. Франка «Сцени із поеми Ґюстава Флобера "Покуса св[ятого] Антона"» (26, *60*), у якій згадано, що «в минувшім річнику "Друга" ми подали нашим читателям одну характеристичну сцену із Флоберового роману "Salambo"» (26, *60*).

У листі І. Франка до М. Павлика від 12 листопада 1882 р. порівнюється методика написання повісті «Захар Беркут» та оповідання Г. Флобера «Саламбо»: «Отже, я пишу повість історичну, з XIII віку (напад монголів), і ідеальну (по поніманню характерів), хоч реальну по методі писання, як і Флоберова "Salambo"» (48, *329*). У дослідженні «Влада землі у сучасному романі» І. Франко серед видатних французьких реалістів відзначив і Г. Флобера (28, *180*), в інших працях високо поціновував твори цього автора, ставив їх в один ряд з творами О. Бальзака, Е. Золя, А. Доде, Гі де Мопассана та інших письменників (31, *153, 283*; 48, *509*). У 1891 р. в серії «Літературно-наукова бібліотека» І. Франко видав новелу Г. Флобера «Легенда про св. Юліана Милосердного» у перекладі В. Сави (псевдонім В. Щурата).

Подається за першодруком.

Ф л о б е р (Flaubert) Ґюстав (1821—1880) — французький письменник. В історичному романі «Саламбо» (1862) змалював давній Карфаген (III ст. до н. е.), повстання вояків-найманців проти купецької олігархії.

«Д р у г» — літературно-науковий журнал, що виходив у Львові протягом 1874—1877 рр. Спочатку мав москвофільське спрямування. Після того, як у редакцію прийшли І. Франко та М. Павлик (липень 1876 р.), набув демократичної орієнтації.

«А p a u l o» — псевдонім І. Франка.

С а л а м б о — ім'я дочки карфагенського полководця Гамількара Барки і сестри майбутнього стратега Карфагена Ганнібала.

С. 388. ...з ч а с і в К а р т а г и н с ь к и х... — Йдеться про Карфаген, рабовласницьке місто-державу в Північній Африці. Засноване 825 р. до н. е. колоністами з м. Тір (Фінікія). У VII—IV ст. до н. е. Карфаген підкорив значну частину узбережжя Північної Африки, Південну Іспанію, ряд островів Середземного моря. Політично був олігархічною республікою. Внаслідок Пунічних воєн Карфагенську державу було знищено, частину її територій передано Нумідії, іншу перетворено на римську провінцію Африка. 146 р. до н. е. Карфаген зруйнувало римське військо, жителів було продано в рабство.

...м е ж и п е р ш о ю а д р у г о ю П у н и ц ь к о ю в і й н о ю... — Пунічні війни велися між Стародавнім Римом і Кар-

фагеном за панування у Західному Середземномор'ї. Перша Пунічна війна (264—241 до н. е.) закінчилася поразкою карфагенського флоту. До Риму відійшла західна Сицилія і острови між Італією та Сицилією. На початку другої Пунічної війни (218—201 до н. е.) в результаті успішного італійського походу карфагенського полководця Ганнібала багато племен і міст Південної Італії підтримали Карфаген. Однак за умови миру 201 р. до н. е. Карфаген втратив африканські володіння, розпустив армію та військовий флот. Третя Пунічна війна (149—146 до н. е.) велася в Африці й завершилася поразкою Карфагена.

Події, зображені в уривку з повісті Г. Флобера «Саламбо», відбулися в період з 241 до 229 рр. до н. е. (року смерті Гамількара Барки, який очолив боротьбу проти повстання найманих військ). Оскільки з контексту стає зрозумілим, що Ганнібалові (народився 247 або 246 до н. е.) на той час було 8—10 років, остільки можна припустити, що дія тривала якогось року в проміжку між 238—236 рр. до н. е.

Гамількар Барка (285—229 до н. е.) — карфагенський полководець. Батько Ганнібала. Під час першої Пунічної війни очолював флот Карфагена, що вів боротьбу проти Риму за Сицилію. Після поразки Карфагена уклав договір з Римом, за яким Сицилія відійшла до останнього. У 237—229 рр. до н. е. карфагенська армія під його командуванням завоювала південно-західну частину Іспанії.

Ганнібал (Аннібал Барка) (247 або 246 до н. е.—183 до н. е.) — полководець і державний діяч Карфагена. Син Гамількара Барки. Під час другої Пунічної війни здобув ряд перемог над римським військом (218—216 до н. е.). Але в результаті війни його військо було розгромлено у битві біля Зами (Північна Африка) 202 р. до н. е. По війні Ганнібал очолював (до 195 до н. е.) управління Карфагеном.

Молох (*фінікійське* молек — «цар», «володар») — божество у західносемітських племен. У жертву йому приносили людей, переважно дітей, спалюючи їх живцем. Молохом називали ще сам ритуал жертовного спалювання дітей. Культ Молоха став поширеним у Карфагені, куди його занесли фінікійці, про що свідчать тисячі урн з попелом спалених дітей і численні написи.

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

Повінь. Оповідання

Вперше надруковано у вид.: Дністрянка: Альманах з календарем на рік 1877. — Львів, 1876. — С. 99—128, під назвою «Повінь. Після розказу очевидця списав Еміль Золя». Підп. перекладача: *Переложив Джеджалик.*

Друге видання: *Золя Е.* Повінь. Оповідання / Переклад Івана Франка. — Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1902. — 61 с. — (Літературно-наукова бібліотека, № 28). Між першим і другим виданнями є деякі лексичні та стилістичні відмінності, зумовлені усуненням діалектичних особливостей.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 1. — С. 134—176.

Новела «Повінь», що становить подальшу розробку тем, сюжетів та образів циклу «Нові казки Нінон», уперше побачила світ у перекладі російською мовою (*E. Z-l-*. Наводнение // Вестник Европы. — 1875. — Кн. 8. — С. 825—852) і лише через кілька років прийшла до французького читача. З листа І. Франка до М. Драгоманова від 26 квітня 1890 р. (49, *244*) відомо, що саме з цього видання зроблено переклад. Франко переклав твір Золя без невеликого вступу (с. 825), який передував російському перекладу і в якому йшлося про бесіду автора з очевидцем повені. Франкові належить перший переклад оповідання Е. Золя «Повінь» українською мовою.

У статті «Еміль Золя. Життєпис» (Світ. — 1881. — № 2. — С. 34—36) І. Франко писав: «Слава Золя давно перейшла границі Франції. <...> Золя від 1875 р. став неначе напівросійським писателем, досилаючи майже щомісяць статті й повісті до місячника "Вестник Европы". Через Росію Золя прийшов і до нас, особливо відколи в "Друзі" 1876 р. Д. Українець (псевдонім М. Драгоманова. — *Ред.*) в своєму дописі звернув увагу галицької молодіжі і всієї читаючої громади на нього і на цілу новішу реалістичну школу. Радо прийняла галицька громада переклад його очерка "Повінь" в "Дністрянці" 1876, а не менше радо повітала його "Довбню" ("L'Assommoir"), що зачала виходити в "Дрібній бібліотеці" в перекладі Ольги Рошкевич» (26, *109*).

Подається за другим прижиттєвим виданням.

З о л я (Zola) Еміль (1840—1902) — французький письменник. Створив теорію натуралізму, вплив якої позначився на його романах. В Україні творчість Е. Золя відома з 1870-х років. За участю І. Франка було опубліковано у перекладі українською мовою романи Е. Золя «Довбня» (1879 р., переклад О. Рошкевич, передмова І. Франка) та «Жерміналь» (1904 р., переклад О. Пашкевича, передмова і редагування І. Франка). Твори Е. Золя перекладали також М. Грушевська, К. Рубінський, О. Єзерницька, А. Волкович, М. Ільтична, В. Щербаненко, Марко Черемшина, Є. Рудинська, М. Терещенко та ін. І. Франко присвятив французькому письменникові літературознавчі статті: «Еміль Золя і його твори» (1878, пол. мовою) (26, *99—101*), «Еміль Золя. Життєпис» (1881) (26, *109—114*), «Влада землі в сучасному романі» (1891) (28, *176—195*), «Еміль Золя, його життя і писання» (1898) (31, *275—307*) та ін.

«Д н і с т р я н к а» — альманах, виданий у Львові 1876 р. гуртком молодих співробітників «Друга» («Академічним кружком»).

Д ж е д ж а л и к — псевдонім Івана Франка.

«В е с т н и к Е в р о п ы» — російський щомісячний науковий, суспільно-політичний та літературний журнал. Виходив у Петербурзі з 1866 до 1918 р.

«Д р і б н а б і б л і о т е к а» — видання переважно перекладних творів художньої та наукової літератури, яке здійснювали І. Франко,

М. Павлик, І. Белей у 1878—1880 рр. Вийшло 14 випусків «Дрібної бібліотеки» (твори Е. Золя, Г. Успенського, Дж. Байрона, І. Франка, М. Добролюбова та ін.).

Р о ш к е в и ч Ольга Михайлівна (у заміжжі Озаркевич, 1855—1935) — приятелька І. Франка, записувала народні пісні й обряди, перекладала художні твори з російської та французької літератур.

Природа а церков.
Із повісти «Провина абата Муре»

[Передмова. *І. Франко*]

Назва оригіналу: «La faute de l'abbé Mouret».

Вперше надруковано в журн.: Громадський друг. — 1878. — № 2. — С. 151—158, без підп. перекладача, з передмовою І. Франка без назви й підп. (с. 151). Авторство перекладу встановлено на основі листа І. Франка до М. Драгоманова (близько 24 травня 1887 р.), у якому Франко, на прохання адресата передати докладний каталог своїх писань, подає список «хоч деяких», які є в нього «під руками», серед них — переклад із Золя «Природа а церков» (49, *115*).

П'ятий роман з циклу «Ругон-Маккари» «Провина абата Муре» вперше побачив світ у Росії на сторінках журналу «Вестник Европы» (квітень 1875 р.) у перекладі російською мовою і не мав великого успіху, бо його тема (безженство католицького духовенства) не була актуальною для Росії (у православ'ї священиків не зобов'язують до целібату). Ця публікація і є вірогідним джерелом Франкового перекладу: Проступок аббата Мурэ. Роман. Сочинение Эмиля Золя // Вестник Европы. — 1875. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 253—329; Кн. 2. — С. 694—774; Т. 2. — С. 271—364. Переклад підп.: *А. Э. (Анна Николаевна Энгельгардт)*.

І. Франко переклав із третьої (останньої) книги роману, поданої у другому томі журналу, розділ IX з деякими скороченнями. Зокрема, вилучив закінчення розділу: «Тепер він може з'єднатися з Альбіною, бо вона перемогла. О, як сміявся він у цю хвилину над самим собою, котрий годину тому твердив, ніби церква тінню своєю накриє всю землю! Земля помстилася за себе, поглинувши церкву. Він заходився божевільним сміхом, і цей сміх пробудив його від галюцинацій. Абат спантеличено дивився на неф, що повільно потопав у сутінках. У вікнах виднілися клаптики неба, засіяні зірками. Він простягнув руки, щоб намацати стіни. І тут у коридорі, що вів до ризниці, почувся голос Дезіре:

— Серже, ти тут?.. Та відгукнись же! Ось уже півгодини, як я тебе шукаю!

Вона ввійшла, тримаючи лампу в руках. І священик побачив, що церква ціла й неушкоджена. Тепер він нічого не розумів; він так і залишився у жахливому сумніві, — сумніві між непоборною, відродженою з попелу церквою і всемогутньою Альбіною, яка одним своїм

подихом потрясала творіння Бога» (*Золя Э.* Собр. соч.: В 26 т. — М., 1962. — Т. 5. — С. 333—334).

Унаслідок цього вилучення загострилося антиклерикальне спрямування тексту.

І. Франко дав назву перекладеному розділу (в Е. Золя — лише нумерація). Невеликий вступ Франка до перекладу містить оцінку роману та його проблематики, а також короткий зміст попередніх частин.

Того-таки 1878 р. І. Франко опублікував польською мовою у львівському журналі «Tydzień» (1878. — № 44) статтю «Emil Zola i jego utwory». В архіві І. Франка (ІЛШ. — Ф. 3, № 3052, арк. 8) зберігається список українського автоперекладу цієї статті під назвою «Еміль Золя та його твори» (1912). Другу редакцію статті, перероблену й доповнену, — «Еміль Золя, його життя і писання» — надруковано в ЛНВ (1898. — Т. 4. — Кн. 10. — С. 35—68). У ній є уривок, присвячений повісті «Провина абата Муре»: «"La faute de l'abbé Mouret" — слідуюча повість, написана 1874 р., належить до найкращих творів новочасної літератури. Показавши в попереднім томі клерикальну машинерію при роботі, автор показує тут, так сказати, її фабрикацію, показує, як клерикалізм при помочі релігійної містики і целібату з м'яких, чутливих душ творить собі покірних і фанатичних поборників. Героєм повісті є Серж Муре <...>. Він зробився священиком, живе в біднім провансальськім селі, відданий релігійним практикам. Незаспокоєні життєві інстинкти знаходять відплив у містичній любові до Матері Божої, поки вид дівчини Альбіни, внучки старого атеїста, доглядача опущеного панського замку і величезного, здичілого парку Параду, не розбив його містичних ілюзій. Наслідком внутрішньої боротьби він попадає в тяжку слабість. Стрий його Паскаль, лікар, везе його до замку і віддає під опіку Альбіни і її дідуся-атеїста. Серж, одужавши по слабості, не тямить, що з ним було вперед, бачить себе в новій одежі, в новому окруженні і проживає місяць справді райського життя з Альбіною в чудовім парку — як новий Адам з Євою, впиваючися чистою, невинною ніякими людськими зглядами не зв'язаною любов'ю. Аж по місяці вириває його відси брудний, брутальний та грубіянський монах, брат Арканжія (архангел), поданий йому духовною властю як опікун і шпіон. Серж аж тепер пригадує собі, хто він і що з ним було вперед, у страшенних душевних муках спішить до церкви. В молитвах, сльозах і постах знов прокидається його місячна любов, але вже не до Мадонни, а до розп'ятого, терном увінчаного Христа. В приступі того почуття він серед бурі і дощу проганяє Альбіну, що прийшла шукати його, і вона вмирає в своїм Параду, вдушившися запахом цвітів. Похороном Альбіни кінчиться повість, в котрій автор проявив незвичайну глибину аналізи і незвичайне багатство, живість і пластичність фантазії» (31, *293—294*).

У натуралісті Золя І. Франко бачив не лише художника соціального болота і гнилизни, а й наділеного палкою південною фантазією романтика, який «любується в грандіозних контурах, ярких кольорах, у прибільшуванні і роздуванні найвизначніших речей до нечуваних,

казочних розмірів» (31, *305*). Дослідник назвав цикл «Ругон-Маккари» безсмертним пам'ятником поетичної творчості французького письменника і порівняв зі збудованою з тривкого граніту, порфіру, пісковика колосальною пірамідою, у якій часом траплялося і «згущене болото». «Та проте годі заперечити, що з усіх писателів, які в нашім віці силкувалися при помочі артистичних образів передати нам хід великих історичних течій і рефлекси того ходу на різні суспільні верстви, Золя обхопив найширший виднокруг, сягнув найглибше, показав найбільше сміливості в аналізуванні суспільних і індивідуальних хороб» (31, *302*).

Погляди І. Франка на творчість Е. Золя еволюціонували від беззастережного захвату й пієтету до все більш виважених критичних оцінок. Так, аналізуючи у 90-х роках цикл «Ругон-Маккари», він зазначив, що автор повністю не розкрив поставлених перед собою в заголовку завдань (показати історію імперії Наполеона на прикладі однієї сім'ї та довести спадковість душевних хвороб). «Але вартість Золя і його творів, — підсумовував І. Франко, — не в тім, в чім її кладе Золя, теоретик і доктринер. На щастя, обік неособливого теоретика живе в нім великий артист і сильний прямий чесний характер, що кладе свою печать на всі його твори. Се їх вартість, їх щире золото <...>» (31, *307*).

Подається за першодруком.

«Громадський друг» — літературно-політичний журнал, який видавали І. Франко та М. Павлик у Львові 1878 р.

С. 424. Наполеон III (Шарль-Луї-Наполеон Бонапарт, 1808—1873) — французький імператор (1852—1870), племінник Наполеона I, під час так званої Другої імперії дотримувався політики бонапартизму.

Ультрамонство — напрям у католицизмі, що підтримує втручання церкви не лише в релігійні, а й у світські справи.

С. 425—426. Він роздумував над словами «Наслідування Христа»: «велика штука — вміти бесідувати з Христом і велика річ — знати, як утримати його при собі». — Йдеться про латиномовну книжку Томи (Фоми) Кемпійського (світське ім'я Тома Гемеркен, 1380—1471) «Наслідування Христа» (бл. 1427). Цитата з глави 8 «Про щиру дружбу з Ісусом», що входить до другої книги «Спонуки до духовного життя» (*Кемпійський Тома.* Наслідування Христа / Пер. на укр. д-р Й. Боцян. — Львів, 2001. — С. 89).

Pontifex Maximus. Уривки із повісти «Rome»

[Передмова] ***Ів. Франко***

Вперше надруковано в журн.: Житє і слово. — 1897. — Т. 6. — Кн. 3. — С. 205—214; Кн. 5/6. — С. 400—413. Після першої подачі (кн. 3) підп. перекладача: *З французького переклав Іван Франко.*

Додано передмову І. Франка без назви, за підп.: *Ів. Франко* (Кн. 3. — С. 205—206).

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 1. — С. 7—40.

Назва уривка («Pontifex Maximus») належить Франкові. Нумерація розділів та їх назви — також. І розділ перекладу — «Щоденне життя» — відповідає частині VI розділу оригіналу; II розділ перекладу — «Прийняття паломників» — частині VII розділу оригіналу.

Роман «Рим», написаний 1896 р., разом з романами «Лурд» (1894) та «Париж» (1898) становить трилогію Е. Золя «Три міста». Письменникові прислужився факт із власної біографії: Золя їздив до Рима, де добивався аудієнції у Папи, однак прийнятий не був.

І. Франко не забарився відгукнутися на вихід перших двох романів трилогії. У статті «Еміль Золя, його життя і писання» (1898) він зазначив: «Скінчивши сей величезний твір (серію романів "Ругон-Маккари". — *Упоряд.*), що сам один вистарчив би, щоб заповнити працею ціле життя кількох першорядних писателів, Золя не спочив ані на хвилю. В його голові вже народився інший великий план. Уже в "Ругон-Маккарах" він кілька разів доторкався до основ сучасного католицизму, справедливо бачачи в нім велику рухову силу в історії. Тепер він задумав присвятити тій силі окрему студію, освітити її у всіх її формах, у всім розвої, дати її історію і її філософію, прояснити ту релігійну кризу, в якій живе сучасне людство. І на се треба було цілого циклу повістей. Золя зупинився на трилогії, а символом різних форм релігійного чуття взяв три міста: Лурд, славне відпустове місто у Франції, Рим — столицю католицизму, основаного на традиції і заскорузлого в тій традиції, і Париж — вогнище нової, ясної, свобідної релігії, тобто науки і праці, що увільнює чоловіка духово і матеріально. Сей цикл тим не подібний до попереднього, що його героєм є один чоловік, абат П'єр Фроман, священик, що, дивлячись на надуживання віри для цілей безстидного туманення і здирства в Лурді, тратить віру і бажає реформи католицизму. Він пише книгу про те, що католицизм повинен очиститися від грубого антропоморфізму, не згідного з сучасною наукою, а натомість обернутися до піддвигнення етики, чоловіколюбності і вирівняння соціальних кривд. Але в Римі його книгу поставлено на індекс заборонених книг. П'єр їде до Рима, добивається аудієнції у Папи, викладає йому свої погляди, але переконується, що там, в центрі католицизму, думають про щось зовсім інше, про політику, про інтриги, про збирання Петрового гроша, а не про реформу католицизму. Він вертає пригноблений до Парижа, припадково стикається зі своїм братом — ученим-хіміком і вільнодумцем і під його впливом пізнає, що нова релігія людськості — се є наука і праця для добра загалу» (31, *302—303*).

Подається за першодруком.

P o n t i f e x — первосвященик, понтифік. Pontifex Maximus — голова первосвящеників, тобто Папа Римський. У романі зображено час понтифікату Папи Лева XIII.

С. 436. Л е в XIII (1810—1903) — Папа Римський у 1878—1903 рр.; світське ім'я — Джоакіно Печчі. Перший Папа, вибраний по об'єднанні Італії. Висловлював протест проти зайняття Рима італійцями і вимагав відновити світську владу пап. Намагався також посилити роль папства через розширення впливів католицької церкви не лише на Заході, а й на Сході. Бачив себе не позбавленим світської влади монархом, а главою багатьох мільйонів католиків. Дотримуючись ортодоксальних поглядів на роль церкви, прагнув підпорядкувати собі культурні та соціальні течії: в кількох енцикліках засудив нову науку і нову філософію. Суворо таврував також протестантизм, вважаючи його джерелом соціалізму й нігілізму. Відомий також кількома своїми полемічно-богословськими трактатами й віршами, написаними латинською мовою.

С. 438. Р а ф а е л ь — Рафаелло Санті (Санціо; 1483—1520) — італійський живописець, архітектор, представник Високого Відродження. Автор багатьох фресок і розписів у Ватикані.

...с т о л и ц ю П е т р о в у... — Йдеться про Рим.

П а в л о II — Папа Римський у 1464—1471 рр.; походив із знатної венеціанської родини Барбо. За час свого понтифікату багато сил і енергії віддав боротьбі з турками. З цією метою намагався встановити загальний мир в Італії, щоб кожна італійська держава могла внести певну суму для хрестового походу проти турків. Водночас сам вів боротьбу проти деяких італійських держав, а також проти богемського короля. Для збільшення доходів установив ювілей папства через кожні 25 років. Через власну обмеженість не розумів гуманістського руху і був чи не єдиним Папою — гонителем гуманістів в епоху Відродження.

С и к с т IV (1414—1484) — Папа Римський упродовж 1471—1484 рр.; наступник Павла II. Діяльно проповідував походи проти турків; прославився тим, що збудував у Римі цілий ряд чудових будівель (зокрема, Сикстинську капелу 1473 р.), реорганізував Ватиканську бібліотеку.

Ю л і й II (1441—1513) — Папа Римський у 1503—1513 рр. Небіж Папи Сикста IV. Папське ім'я прийняв на честь Юлія Цезаря, який був для нього взірцем, і висунув для своєї діяльності девіз «світової політики». Метою життя зробив відновлення могутності Римського Престолу. Окрім зовнішньої політики, не забував і про внутрішній благоустрій церкви, про моральність духовенства. Був покровителем мистецтва, яке, на його думку, мало б сприяти розвитку християнської вселенської церкви. Йому належить задум перебудувати базиліку Св. Петра в Римі.

Л е в X (1475—1521) — Папа Римський у 1513—1521 рр.; світське ім'я — Джованні Медичі; наступник Папи Юлія II. Йому приписується вислів, що християнство — прибуткова казка. З його іменем інколи пов'язують «золотий вік» італійської культури. Тут Лев X перейняв політику свого попередника: був щедрим меценатом, знавцем літератури й мистецтва. Попри це фінансова політика Лева X зазнала повного краху: він помер неоплатним боржником.

В а т и к а н — тепер держава-місто, розташована у західній частині Рима; політичний, адміністративний та ідеологічний центр католицької церкви, резиденція її глави — Папи Римського (з 1377 р.).

Ю п і т е р — італський бог неба, грому, блискавки та дощу, творець достатку, врожайності, перемоги, зцілення; у давньоримській міфології — верховний цар богів і людей. Осередком його культу був храм так званої Капітолійської трійці: Юпітера, Юнони та Мінерви; тому часто його називають ще Юпітером Капітолійським.

...п е р е д і т а л і я н с ь к о ю о к у п а ц і є ю... —У зв'язку з об'єднанням Італії Ватикан 1870 р. було приєднано до Італійського королівства. Лише 1929 р. за Латеранськими угодами між Папою та урядом Італії відновлено державу Ватикан.

П і й IX (1792—1878) — Папа Римський у 1846—1878 рр. У своїй політиці намагався поєднати ортодоксальні погляди на папську владу з новими потребами й вимогами церкви. Будучи традиціоналістом у церковній сфері, розпочав своє правління в дусі політичного лібералізму. Відомий своїми догматами про непорочне зачаття Діви Марії (1854) та про папську непогрішність (1870). За час його понтифікату італійський парламент ухвалив закон, за яким володіння Папи обмежувалися Ватиканом.

С. 439. **М и х а й л о А н д ж е л о** — Мікеланджело Буонарроті.

О л і м п — священне гірське пасмо у Фессалії, яке давні греки вважали місцем перебування Зевса та інших богів; сонм олімпійських богів.

М у з е й с т а р и н н о с т е й — музей античної скульптури у Ватикані, що складається з музеїв Піо-Клементинського, К'ярамонті та прибудови Браччо Нуово.

В е н е р а — первісно римська богиня садів. З поширенням переказу про Енея була ототожнена з його матір'ю Афродітою і стала не лише богинею вроди та кохання, а й покровителькою римлян.

П а н — син Гермеса (або Зевса) і німфи Дріопи (або Каллісто). Бог лісів, отар, пастухів, пізніше — покровитель усієї природи. Зображався напівлюдиною-напівцапом — із цапиними ногами, ріжками й бородою.

Н е р е ї д и — морські німфи, дочки Нерея і Доріди. Відзначалися надзвичайною вродою. Жили в батьковому палаці на дні моря, де пряли і ткали, співаючи пісень.

К е н т а в р и — химерні міфічні істоти, напівлюди-напівконі.

В а к х (Бахус) — назва Діоніса у римлян. Згідно з міфом, Вакх захопив Аріадну, яку покинув Тесей на острові Наксос, і одружився з нею.

А р і я д н а — Аріадна, донька Міноса й Пасіфаї. Закохалася в Тесея, якому допомогла вбити потвору Мінотавра і подарувала клубок, що вказував шлях із лабіринту.

Г а н і м е д — син троянського владаря Троя і німфи Каллірої. Виділявся надзвичайною красою. Зевс в образі орла заніс його на Олімп і зробив виночерпцем.

А д о н і с — син Кініра та його доньки Мірри, яка пристрасно покохала батька. Коли той довідався про свій злочин, то хотів убити доньку, але боги перетворили її на міррове дерево, з якого й народився Адоніс. У юнацькому віці його убив вепр, а з його крові виросла квітка.

С. 440. А н т і н о й — найвельможніший і найзухваліший із женихів Пенелопи, дружини Одіссея.

Л е в IV — Папа Римський у 847—855 рр., родом із Рима. Відомий забудовами міста і вдалою боротьбою з арабами. Збереглося кілька його листів та одна промова.

С. 441. П і й IV — Папа Римський у 1500—1565 рр.; родом із Мілана. Як понтифік відзначався миролюбством; усіляко сприяв забудові Рима.

К в і р и н а л — один із семи пагорбів стародавнього Рима; з 1574 р. — літня резиденція Папи Римського.

С. 442. Г р о т а з Л у р д у — печера поблизу французького міста Лурд, місце чудесної появи Матері Божої, одне з місць багатолюдних паломництв у католицькому світі. У Ватикані споруджено зменшену копію цієї печери.

С. 451. П е т р і в г р і ш — добровільна пожертва вірних для потреб Папи Римського, першим із яких вважається апостол Петро.

С. 453. Ч і м а б у е Джованні (1240—1302) — флорентійський художник, один із майстрів відродження італійського живопису після його середньовічного застою. Автор відомої «Мадонни», яку написав для церкви Санта-Марія-Новелла у Флоренції, інших картин і фресок.

Д ж і о т т о (Джотто) д і Б о н д о н е (1276—1336) — флорентійський художник епохи Відродження. Автор картин «Цнота», «Послух», «Різдво Христове», «Втеча в Єгипет» та інших, а також багатьох фресок.

Ф р а А н д ж е л і к о — мається на увазі Ф'єзоле да Фра-Джованні (1387—1445), художник італійського Відродження; домініканський чернець. Світське ім'я Гвідо ді П'єтро. За свою душевну чистоту й доброчинність прозваний «ангелоподібним», або «братом ангела» (Фра-Анджеліко). Канонізований католицькою церквою як блаженний під ім'ям Беато Фра-Джованні. Автор картин «Страшний суд із Раєм і Пеклом», «Зняття з хреста», «Коронування Пресвятої Діви» та ін.

Жаба. Нарис

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1898. — Т. 2. — Кн. 6. — С. 354—361. Підп. перекладача: *Переклав І. Ф.*

Переклад друкувався у виданнях: Буковина. — 1898. — № 102. — 28. VII (9. IX). — С. 1—3; № 103. — 29. VIII (10. IX). — С. 1—2; *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 1. — С. 109—119.

Подається за першодруком.

С. 464. Т е н Іполит-Адольф (1828—1893) — французький теоретик літератури і мистецтва, філософ, історик. Представник позитивізму, один із засновників культурно-історичної школи в літературознавстві.

С. 467. Сент-Бев Шарль-Огюстен (1804—1869) — французький критик і письменник, представник біографічної школи в літературознавстві.

Бальзак Оноре де (1799—1850) — французький письменник. Автор багатотомної епопеї «Людська комедія», яка налічує 97 творів.

Бербе (Барбе) д'Орвіллі (д'Орвільї) Жюль (1808—1889) — французький новеліст і журналіст, перебував в оточенні Сент-Бева, Золя, Гюго, Флобера.

Злочинець Сальвá. Виривки з повісти «Paris»

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1898. — Т. 3. — Кн. 7. — С. 102—113; Кн. 8/9. — С. 294—322; Т. 4. — Кн. 10. — С. 101—113. Підп. перекладача: *З французького переклав Іван Франко.* Примітку (про героя роману) підп.: *І. Ф.* (Кн. 7. — С. 102).

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 1. — С. 41—108.

Назва уривка («Злочинець Сальвá») належить Франкові. Нумерація розділів та їх назви також. І розділ перекладу — «Гніздо» — відповідає І розділові книги 1 оригіналу; ІІ розділ «Злочин» — V розділові книги 1; ІІІ розділ «Погоня» — IV розділові книги 3; IV розділ «Суд» — IV розділові книги 4; V розділ — «Кара» — І розділові книги 5.

Роман «Париж» написано 1898 р., він є завершальним твором трилогії Золя «Три міста».

У статті «Гергарт Гауптман, його життя і твори. Смерть Альфонса Доде. Перші розділи "Парижа" Е. Золя. Голос Золя в справі Дрейфуса» І. Франко писав: «Золя розпочав власне друкувати свою нову повість "Париж". Два перші розділи, які я читав досі, показують нам великого майстра, писателя і енергічного мислителя. В першім розділі описано один із тих передміських брудних та занедбаних паризьких домів, де живе в несказанній нужді найбідніший паризький пролетаріат. В другім для контрасту — салон великої пані, що в хвилях, вільних від салонового флірту і романсування, займається філантропією. Герой повісті — той самий П'єр Фроман, що був у "Lourdes" і "Rome", та обік нього зарисована вельми оригінальна і симпатична фігура абата Роз, старенького духовного, що перетерпів тяжку дисциплінарну кару за своє неоглядне рятування бідних. Ми надіємося подати виривки з сеї повісті читачам "Вісника" в перекладі на нашу мову» (31, *154*).

«Золя називають песимістом — по-моєму, несправедливо. Його остатні повісті, особливо "Доктор Паскаль" і "Париж", де автор найповніше і з великим запалом висловив своє філософське credo, являють нам його великим оптимістом, прихильником думки про невпинний поступ людей до ліпшого, до справедливості і досконалості», — зазначив Франко у праці «Еміль Золя, його життя і писання» (31, *306*).

Існує повний український переклад роману «Париж»: *Золя Е.* Париж / Пер. з франц. А. Волковича // Твори. — Т. 16. — К.; Харків, 1930. — 604 с.

Подається за першодруком.

С. 486. Содом і Гоморра — біблійні міста, спалені Богом за важкі гріхи їхніх мешканців.

Міщанин і селянин. Нарис із повісти «Fécondité»

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1900. — Т. 9. — Кн. 1. — С. 90—101. Підп. перекладача: *З французького переклав Іван Франко.*

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 1. — С. 120—134.

Назва уривка («Міщанин і селянин») належить Франкові. Переклад відповідає частині розділу І третьої книги оригіналу.

Повний український переклад цього роману: *Золя Е.* Плодючість. Роман: На 6 книг // Твори. — К.; Харків, 1930. — Т. 17. — Кн. 1, 2. (Переклала з франц. О. Єзерницька.)

Роман «Плодючість» («Fécondité»), написаний 1899 р., разом з романами «Праця» (1901), «Істина» (1903) і «Справедливість» (незакінчений) становить тетралогію Е. Золя «Чотири Євангелія».

Свої погляди на цей роман, на його ідейний зміст та проблематику І. Франко висловив у статті «Нова повість Е. Золя "Fécondité". Соті роковини уродин Генріха Гайне» (1900).

«Останні місяці 1899 р. зазначилися в французькій, а з нею разом і в європейській літературі появою нової повісті Еміля Золя "Fécondité" ("Плодючість"). Є се знов перша частина цілого циклу, якому автор дав загальний титул "Les quarte évangiles" ("Чотири Євангелія") і якого героями мають бути за чергою чотири сини П'єра Фромана, героя попереднього повістевого циклу про три міста. Ті сини мають навіть імена чотирьох євангелістів: Матвій, Марко, Лука і Іван, але наука, яку вони голосять Франції, се не та висока, спіритуалістична любов, якою надихані оповідання про життя і терпіння Ісусове. Се зовсім новочасні, зовсім світські заповіді: плодючість, праця, правдивість і справедливість, які голосить Золя устами і примірами своїх нових євангелістів. Перша частина сього циклу лежить отсе перед нами; се грубий том (750 сторінок тісного друку), найобширніша з усіх повістей, які досі написав Золя. З дати, покладеної на останній сторінці, довідуємося, що повість була написана в Англії, починаючи з серпня 1898 р., і скінчена в маю 1899 р., в часі цілорічного добровільного вигнання автора з рідного краю з причин нещасного процесу Дрейфуса. Треба сказати, що з тих бур і гірких досвідів, які перебув Золя в тих двох роках, ані найменшого подуву не чути в отсій повісті, ані одної гіркої ноти, ані одного натяку, хоча повість дуже далека від тої об'єктивності, яку колись так подивляли критики, розбираючи перші томи циклу "Ругон-Маккарів". Навпаки, тут повно

лірики, повно дидактики, повно проповіді; можна сказати, що ціла повість — не повість, а публіцистичний трактат, колосальний виклад з демонстраціями про одне важне і заплутане питання соціального життя.

Хто вчитується в виплоди сучасної белетристики і потім візьме до рук останню повість Золя, мусить дізнати дивного чуття. Така неподібна та повість до всеї сучасної літературної творчості, так далеко відбігає від стежок, утертих зарівно старшими фабулістами, як і новомодними "настроївцями". Могутній талант автора "Ругон-Маккарів" видно на кожнім кроці, се правда, але мислитель, соціолог на кождім кроці перебігає дорогу романістові, стіснює його домену. Він добирає йому матеріал, укладає йому план повісті, визначує її головні точки, артистові лишається трудна, майже надсильна задача оживити сю апріорну конструкцію, дати їй людське тіло, влити в неї живу кров. А що при всій ширині погляду і живості фантазії мислитель із Золя досить неглибокий і соціолог досить наївний, то й не диво, що науков здобутки його повістей зовсім не можуть зрівноважити тих страт, як поносить артист.

Наукова конструкція останньої повісті Золя дуже проста. Як звісно, патріоти у Франції чимраз більше журяться тим, що людність у Франції з року на рік не зростає в такій прогресії, як, прим[іром], у Німеччині, а в останніх роках навіть меншає. Давно звісні й причини сього явища: закорінений серед усеї людності звичай мати не більше, як по двоє дітей. По містах сей звичай доходить ще до більших крайностей: багата буржуазія не хоче мати дітей і вдовольняється одним наслідником, щоб не потребувати ділити маєтків, фабрик, капіталів; елегантні дами бояться дітей, бо ті псують їх красу, не дають їм віддаватися розривкам, забавам і розкошам; а бідна людність, робітники, пролетарії не бажають мати дітей, бо не мають чим годувати і виховувати їх. До якої деморалізації, до яких збочень від природного способу життя, до якого не раз здичіння доводить такий звичай, се показує Золя в цілім ряді могутніх картин, що вповні пригадують майстерне перо автора "Нана" і "Жерміналя". Але Золя не вдоволяється змалюванням усіх страховищ і всеї погані, які випливають із сеї силуваної безплідності, що грозиться підкосити життєву силу Франції. Він хоче навчати, хоче показати іншу дорогу, заохотити французів до многоплідності. Сто раз, не раз у своїй книзі він устами різних осіб виясню конечність, красоту і спасенність плодючості, а надто дає наглядний приклад: малює сім'ю, що, не дбаючи на сей народний звичай, на кпини, докори і докази противників, розмножується сильно, з одної пари на протягу повісті доходить до 158 осіб дітей, онуків і правнуків, і рівночасно здобуває все наслідля багачів і бідолах, що, підлягаючи народному звичаєві, не хотіли множитися. Проста і нехитра історія тої сім'ї — се зміст повісті. Нема тут нічого романічного, ніякої зав'язки ані розв'язки; автор заставляє нас крок за кроком придивлятися органічному ростові сім'ї — та й годі. "Минули два роки, і Мар'яна мала ще одну дитину", — таким майже євангельським простим

рефреном починається майже кожний розділ повісті, так що кінець-кінців і сам автор губить число тих дітей. І рівночасно зі зростом сім'ї росте також — по волі автора — її маєток. <...> Все ведеться тій незвичайній сім'ї, вона живе і розростається без перешкод, без внутрішніх конфліктів і драм: батько і сини працюють, мати, і дочки, і невістки родять і родять — без кінця. Всі інші питання, що тривожать людську душу, підточують силу і ламають відвагу, — відсунені набік; се примірна сім'я, взірцева, радше математично ad hoc (для даного випадку, *латин. — Упоряд.*) скомпонована, вихоплена з живої дійсності. Артист не міг упоратися з задачею, покладеною йому соціологом.

Але й соціолог показав себе не дуже-то на висоті своєї задачі. Справа зросту людності в прогресії, більшій від зросту засобів для її виживлення, піднесена перед 100 роками Мальтусом, хоч і як поквапно і ненауково формульована сим ученим, усе-таки має в собі зерно правди. Щонайменше, вона дала вираз певній тенденції серед капіталістичної суспільності. Мальтус не стільки відкрив дійсний закон органічного життя, скільки висловив математичною формулкою той страх капіталістичної суспільності перед надто швидким розмножуванням, який уже за його часів був і серед багатих, і серед бідних. Золя приймає той страх як факт, з яким треба боротися, — дуже добре. Але щоб успішно боротися з ним, і не з яким-небудь вітряком, треба би знати і соціологічно сформулювати його причини. Сі причини — се, певно, не Мальтусові теорії, хоч малотямучі французькі буржуа не раз і покликаються на них. А ті конкретні причини — нехіть до ділення маєтку і страх перед плодженням жебраків, — що значать вони, перекладені на язик соціологічної науки? Значать не брак доброї волі, не занепад моральності, як не раз виходить із проповідей Золя, а тільки нерівномірність між правами і обов'язками батька сім'ї в суспільності. Суспільність потребує сильних, здорових, численних і освічених членів, але обов'язок продукування їх лишає цілковито на волю і одвічальність одиниць. Вона не дбає ані про добір, ані про життя тих одиниць, не дбає про їх дітей, у мінімальній мірі дбає про їх виховання, але зате в максимальній мірі дбає про їх зужиття, повертаючи колосальні суми на армії і на війни, тобто на масове нищення найкращих, найсильніших і найздоровіших членів тої суспільності. Розуміється, що при таких порядках одиниця має мінімальний інтерес у піддержуванні суспільності, особливо коли розуміє, що се піддержування накладає на неї величезні, не раз надсильні видатки, а не дає найменшої гарантії, що ті жертви, жертви не раз цілого життя, повного праці і абнегації, не підуть на марне в одній нещасливій хвилині. Тільки в такій суспільності щезне страх перед плодженням дітей і щезнуть усі погані явища, породжені тим страхом, котра вважати буде дітей с в о ї м к а п і т а л о м, с в о є ю б у д у щ и н о ю і с и л о ю і дбатиме про те, щоб мати здорових і добре вихованих дітей, і заразом зуміє дати їм працю і виростити їх сили для загального добра; тільки така суспільність зуміє й регулювати число народу

відповідно до своїх потреб і засобів і закине псевдонауковий Мальтусів закон між старі "культурні пережитки". Без змагання до такої реформи всяка проповідь плодючості буде або безхосенною тратою слів, або може вийти на шкоду суспільності, помножуючи число не тільки жебраків, але, що далеко гірше, число калік, кретинів і загалом генерацій, затроєних зародами сухіт, алкоголізму і інших дідичних хвороб, помножуючи число зголоджених і замучених немовлят, змарнованих дітей і т.д.» (32, *22—25*).

Подається за першодруком.

М а л ь т у с Томас-Роберт (1766—1834) — англійський учений-економіст, священик. Твердив, що зростання населення відбувається в геометричній прогресії, а збільшення засобів існування — в арифметичній, внаслідок чого виникає «абсолютне перенаселення».

С. 524. Ф а в н и — одні з найдавніших божеств у римській міфології, покровителі лісів, отар і пастухів.

Правда. Виємки з остатньої повісти Еміля Золя

Назва оригіналу: «Vérité».

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1902. — Т. 20. — Кн. 11. — С. 154—174; Кн. 12. — С. 246—256. Підп. перекладача: *Переклав Іван Франко.*

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 1. — С. 218—263.

Третій роман тетралогії «Чотири Євангелія» — «Істина» завершував не лише серію, а й творчість Е. Золя. Роман публікувався з 10 серпня 1902 р. фейлетонами в газеті «Auroge» і закінчив друкуватися вже по смерті Е. Золя (29 вересня 1902 р.). Імовірно, з цього часопису зроблено переклад уривка. Окреме видання роману вийшло 1903 р.

Суспільно-політична проблематика твору Е. Золя безпосередньо пов'язана з так званою справою Дрейфуса, сфабрикованою проти капітана французького генерального штабу Альфреда Дрейфуса. Його звинуватили у шпигунстві на користь Німеччини і засудили до довічного ув'язнення (1894). «Дрейфусова справа» викликала гостру політичну дискусію у Франції. Е. Золя разом з іншими представниками громадськості (А. Франсом, Е. Реклю та ін.) виступив на захист засудженого, 1898 р. він звернувся з відкритим листом до французького уряду, вимагаючи перегляду справи. Виступ Золя викликав нападки з боку прихильників ув'язнення Дрейфуса. Письменник змушений був тимчасово залишити Францію. Під тиском громадськості Дрейфус 1899 р. був помилуваний, а 1906 р. — реабілітований.

Герой «Істини» — вчитель початкової школи Симон — підозрюється у нелюдському вбивстві хлопчика. Майже всі персонажі твору Е. Золя мали реальних прототипів, учасників справи Дрейфуса. Французький письменник з великою майстерністю викрив потаємні пру-

жини знаменитого процесу, проводячи прямі аналогії до дійсності, передбачив його результат (засудження і пізніше виправдання). З чотирьох книг роману Франко переклав розділ І першої книги.

Подається за першодруком.

АЛЬФОНС ДОДЕ

Із остатніх оповідань

Свято дахів. Різдвяна казка

Назва оригіналу: «La Fête des Toits: Conte de Noël».

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1898 — Т. 1. — Кн. 3. — С. 321—328. Підп. перекладача: *Переклав Ів. Фр.*

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 1. — С. 276—283.

У примітці (підп.: *І. Ф.*) до перекладу І. Франко зазначив, що оповідання взято з книги «La Fédor: Pages de la Vie» (Paris: E. Flammarion). В особистій бібліотеці І. Франка (ІЛШ) за № 5963 зберігається, переплетена разом зі збіркою творів Оссіт, збірка оповідань: *Daudet Alphonse.* La Fédor: Pages de la Vie. — Paris: Ernest Flammarion, Editeur, [б. р.]. — 261 р., де вміщено оповідання «La Fête des Toits» (с. 223—259). За цим джерелом і здійснено переклад. «Свято дахів» — третє з перекладених Франком оповідань Доде. Два інших: «Спомини шефа кабінету» (ЛНВ. — 1898 — Т. 1. — Кн. 3. — С. 311—317; див. також: 25, *388—393*) та «Лекція історії» (ЛНВ. — 1898 — Т. 1. — Кн. 3. — С. 317—320; див. також: 25, *394—396*).

Подається за першодруком.

Доде (Daudet) Альфонс (1840—1897) — французький письменник. В Україні його творчість відома з кінця XIX ст. З ініціативи І. Франка в «Бібліотеці найзнаменитших повістей» (літературному додатку до газети «Діло») вийшли українською мовою романи А. Доде «Фромон молодший і Ріслер старший» (1883, без зазначення перекладача — О. Борковського, див.: 41, *432*), «Набоб» (1885, у перекладі й за підп. М. Подолинського, див. також: *Franko I.* Piśmiennictwo rusińskie // Prawda. — 1886. — № 2. — 9. I. — S. 19), «Королі у вигнанні» (1897, без зазначення перекладача). І. Франко високо цінував творчість французького письменника, присвятив йому ґрунтовні розвідки «Життя і твори Альфонса Доде, його остання повість...» (1898) (31, *173—182*), «Гергарт Гауптман, його життя і твори. Смерть Альфонса Доде...» (1898) (31, *135—155*), вважав його яскравим представником плеяди французьких письменників, до якої належали брати Гонкури, Е. Золя, Г. Флобер, Г. Мопассан та ін.

ОССІТ

Із оповідань

Падучі зорі

Назва оригіналу: «Étoi les filantes».

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1899. — Т. 5. — Кн. 2. — С. 222—226. Примітку перекладача про Оссіт (с. 222) підп.: *І. Фр.*

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 1. — С. 296—301.

Подається за першодруком.

Іронія

Назва оригіналу: «Ironie».

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1899. — Т. 5. — Кн. 2. — С. 226—231.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 1. — С. 302—308.

Подається за першодруком.

Жорстокість

Назва оригіналу: «Cruature».

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1899. — Т. 5. — Кн. 2. — С. 232—240. Примітку перекладача підп.: *І. Ф.* Під цим оповіданням добірку перекладів підп.: *З французького переклав Ів. Франко.*

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 1. — С. 309—320.

Подається за першодруком.

В особистій бібліотеці І. Франка (ІЛШ) за № 5963 зберігається, переплетена разом зі збіркою оповідань А. Доде, збірка творів Оссіт, за якою, вірогідно, здійснено переклади: *Ossit.* Il n'y a plus d'illes Bienheu reuses. — Paris, 1898. — 172 p. Тут уміщено: «Étoi les filantes» (с. 83—92), «Ironie» (с. 109—121), «Cruature» (с. 155—172). І. Франко не переклав присвят конкретним особам до кожного з оповідань.

О с с і т (Ossit) — псевдонім французької письменниці Мадлен Деслянд (Madailine Deslandes).

С. 571. ... д о т е п е р і ш н і й л і т е р а т у р н и й д о р о б о к. — Мається на увазі написане до 1899 р.

Н і ц ш е Фрідріх (1844—1900) — німецький філософ, представник ірраціоналізму та волюнтаризму, один із засновників «філософії життя». Автор книги «Так казав Заратустра», з якої взято епіграфи до оповідань Оссіт «Падучі зорі» та «Жорстокість».

С. 573. Е м а р Гюстав (1818—1883) — французький романіст, автор близько 50 популярних пригодницьких романів, сюжети яких бу-

ли навіяні неймовірними пригодами його власного життя. Майже всі його романи було перекладено російською мовою. Писав у стилі Ф. Купера і Майн Ріда.

С. 575. Готьє Теофіль (1811—1872) — французький письменник і критик, один із засновників парнаської школи поетів, ранні твори писав у дусі романтизму, згодом обстоював принципи «мистецтва для мистецтва».

С. 577. ... як у Ротшильда! — Мова йде про одного з представників династії фінансових магнатів, яка веде початок від банкіра Майєра Ансельма Ротшильда (1743—1812) з Франкфурта-на-Майні, що розбагатів на обмінних та кредитно-позичкових операціях. На початку XX ст. його сини володіли банкірськими будинками у Відні (Соломон), Лондоні (Натан Майєр) та Парижі (Якоб). Прізвище Ротшильдів стало символом багатства та заможності.

С. 578. Crescendo (*італ.* букв.: «збільшуючи») — поступове посилення звучання, один з основних динамічних відтінків у музиці.

С. 581. Арно — річка у Середній Італії, бере початок в Апеннінах, впадає у Лігурійське море.

П'ЄР ЛЮЇС

Бібліс. Мітологічне оповідання

Назва оригіналу: «Byblis».

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1899. — Т. 7. — Кн. 9. — С. 314—322. Автора оповідання зазначено: *П'єр Люіс.* Підп. перекладача: *З французького переклав Іван Франко.*

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 1. — С. 284—295.

Джерело перекладу: *Louÿs Pierre.* Byblis. Changée en Fontaine. Illustrations de J. Wagrez. — Paris: Libraire Borel, 1898. — 46 p. — («Collection Lotus Alba»). Ця книжка зберігається в особистій бібліотеці І. Франка (ІЛШ. — № 3147, комп. 3).

Подається за першодруком.

Люїс (Louÿs, Louis) П'єр (1870—1925) — французький письменник, автор романів, новел, шкіців, поезій. Став відомим завдяки романові з античної епохи «Афродіта» (1896) і сатиричним оповідкам, зібраним в утопії «Пригоди короля Позоля» (1901), спрямованій проти обов'язкової пристойності у міжстатевих стосунках. Перекладав Лукіана александрійським віршем, а також його еротичні поеми — як оповідання у прозі. Зблизився з Ш. Леконтом де Лілем, Ж.-М. де Ередіа, П. Валері. В українських перекладах вийшов його ранній ліричний роман (першодрук оригіналу 1894 р.): *Люїс П.* Пісні Білітіди / Пер. С. Смеречинського. — Вінниця, 1927; *Люїс П.* Пісні Білітіс / Пер. О. Карашкевича. — Львів; Коломия, 1928.

Про П. Люїса є згадки у статті Лесі Українки «Новые перспективы и старые тени ("Новая женщина" западноевропейской беллетристики)» (Жизнь. — 1900. — № 12): «<...> откуда такая уверенность, что в с е женщины способны к высшему совершенству? Это настолько спорный вопрос, что другие писатели, как, например, Стриндберг, Анатоль Франс, Пьер Луис и многие другие, решают его в совершенно обратном смысле», зокрема в інтерпретації П. Луїса «современная нам женщина значительно регрессировала и в физическом, и в нравственном отношении против женщины прежних веков (П. Луис, рассказ "Volupté nouvelle"), это последнее мнение, впрочем, связано с общим отрицанием прогресса как теории» (*Українка Леся.* Зібр. творів: У 12 т. — К., 1977. — Т. 8. — С. 94).

С. 589. К а р і я — давня область на південному заході Малої Азії (частина сучасної Туреччини).

М е а н д р — стародавня назва звивистої річки Великий Мендерес у Малій Азії.

Н і м ф и — другорядні божества (в образі дівчини, нареченої, молодої жінки), довговічні, але не безсмертні; жили в печерах, лісах, полях, горах, річках і джерелах, уособлюючи сили природи.

С. 591. ... Д і о н о в а д о ч к а А ф р о д і т а... — За Гомером, Афродіта — дочка Зевса й океаніди Діони.

К е н т а в р и ц я — химерна істота, напівлюдина-напівкінь.

С. 593. Г а м а д р і а д а — німфа дерева, яка народжується і вмирає разом з деревом.

А р т е м і д а (Нічна Стрільчиха) — дочка Зевса й Лето, сестра Аполлона, первісно шанована як богиня тваринного і рослинного світу. За пізнішими віруваннями, богиня мисливства, лісів і гір; її шанували також як богиню Місяця і породіль.

С. 594. О р е а д а — гірська німфа.

Н а я д а — німфа вод, що течуть.

ШАРЛЬ ФОЛЕЙ

Вандейці. Історичні нариси

Закладниця

Назва оригіналу: «L'Otage» («Заручниця»).

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1902. — Т. 20. — Кн. 10. — С. 83—89. Автора нарисів зазначено: *Шарль Фолеї.*

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 1. — С. 320—328.

За свідченням І. Франка у примітці до публікації, переклад обох нарисів зроблено за збіркою: *Foley Charles.* L'Otage. — Paris, 1899.

Подається за першодруком.

Ф о л е й (Foley) Шарль (1861 — не раніше 1930) — французький письменник, драматург, сатирик, виступав у багатьох жанрах: писав романи, п'єси для театру, твори для дітей (переважно казки), один із представників символізму, автор творів «Гонитва за одруженням» (1888), «Королівське серце» (1894), «Квітка тіні» (1904), «На телефоні» (1904).

В а н д е й ц і — йдеться про повстанців під час громадянських війн, які точились у північно-західній частині Франції у 1793—1795 рр. Вандейські війни спалахували 1799 р. та в 1813—1815 рр. Повстанці боролися за відновлення королівської влади Бурбонів, намагаючись поставити на трон Людовіка XVIII. У 1793 р. вандейці захопили міста Анже й Сом'юр і попрямували до Нанта, де 29 червня зазнали поразки. У жовтні 1793 р. вандейців оточили республіканці («сині») і в грудні розбили. Ш. Фолей описує жорстокі розправи республіканців над учасниками повстання. У цих громадянських війнах з обох сторін загинуло понад 600 тис. французів.

С. 598. А н ж е р (Анже) — місто у французькій провінції Вандеї.

С. 599. Н а н т — місто у Франції. В одній із в'язниць Нанта було ув'язнено героїню нарису Селесту Клюдік.

Жобен

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1902. — Т. 20. — Кн. 10. — С. 90—92. Під цим нарисом добірку перекладів підп.: *З французького переклав Іван Франко.*

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 1. — С. 328—330.

Подається за першодруком.

С. 605. С а л ь б е ф — місто у французькій провінції Вандеї, де повстанці здобули тимчасову перемогу.

Б е л ь т і є р — місто у північно-західній частині Франції.

АНАТОЛЬ ФРАНС

Під Новий рік. Нариси

Новорічна казка

Назва оригіналу: «Conte pour commencer gaiement l'anné» (дослівно: «Казка на веселий початок року»).

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1903. — Т. 22. — Кн. 5. — С. 161—165. Під другим нарисом «Кренкебіль» (ЛНВ. — 1903. — Т. 22. — Кн. 5. — С. 165—179; див. також: 25, *397—411*) підп. перекладача: *З французького переклав Іван Франко.* Джерело перекладу — книжка, яка зберігається в особистій бібліотеці І. Франка за № 2094: *France A.* Opinions sociales. — Paris: Société nouvelle de librairie et d'édition, 1902. — I: Conte pour commencer l'anné. Crainquebille. —

Clopinel. — Roupart. Allocutions. — 97 p. (Збірку оправлено разом з поетичною книжкою К.-Ф. Майєра «Romanzen und Bilder».) Тут уміщено нарис «Conte pour commencer gaiement l'anné» (P. 5—11). Загальну назву «Під Новий рік. Нариси», що стосується двох опублікованих перекладів, дав, очевидно, І. Франко.

Подається за першодруком.

Ф р а н с (France) Анатоль (справжнє ім'я та прізвище — Жак-Анатоль-Франсуа Тібо; 1844—1924) — французький письменник. З 1896 р. член Французької академії, лауреат Нобелівської премії. І. Франко високо оцінював А. Франса як стиліста й митця слова, неодноразово згадував його ім'я у статтях, проте критично ставився до його самозадоволеної поведінки (37, *412*).

С. 609. ... с а м і й с ь к и й т и р а н ... — Йдеться про Полікрата, тирана острова Самоса (540—522 до н. е.). За його правління відбулося політичне об'єднання Самоса. Здійснював політику в інтересах торгово-ремісничих прошарків демосу.

Н е м е з и д а — Немезіда, у грецькій міфології богиня відплати, переносно — доля.

С. 610. Г е д Жюль (1845—1922) — французький соціаліст, засновник французької Робітничої партії, лідер II Інтернаціоналу, марксист. У 1893 р. його вибрали членом палати депутатів французького парламенту, очолював там соціалістичну фракцію. Під час Першої світової війни увійшов до уряду Франції і відмовився від соціалістичних поглядів.

Ж о р е — французький соціаліст другої половини XIX ст.

С. 611. ... н а в у л и ц і Ґ е т е ... — Одна з центральних вулиць Парижа, названа на честь німецького письменника Й.-В. Ґете.

М о н п а р н а с — один із центральних районів Парижа, улюблене місце зустрічей інтелектуальних кіл міста — художників, музикантів, поетів, артистів.

С. 612. ... з м і с т Л а м а р т е н о в о ї п о е м и ... — Йдеться про твір Альфонса Ламартіна (1790—1869), історика, політика, автора праці «Історія Жеронди» (1847).

В і н ь ї Альфред-Віктор де (1797—1863) — французький письменник. У ранній поемі «Елоа» (1824) зображено падіння душевної чистоти однойменного янгола, народженого зі сльози Христа над могилою Лазаря.

СЕМЕН ЗЕМЛЯК

Савка Дудар. Новела

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1903. — Т. 23. — Кн. 7. — С. 73—80; Кн. 8. — С. 158—165. Підп. перекладача: *Із французького переклав Іван Франко.*

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 1. — С. 361—381.

Водночас із перекладом оповідання І. Франко опублікував статтю «Із чужих літератур. Французькі повісті Семена Земляка» (ЛНВ. — 1903. — Т. 23. — Кн. 7. — С. 28—38), у якій проаналізував повість Семена Земляка «Під кнутом», порівнявши її з раніше написаними оповіданнями автора, зокрема з новелою «Савка Дудар»: «Манера та основні погляди в обох сих оповіданнях однакові, письменська техніка не виявляє особливих відмін, і хоча ми не знаємо, чи се його перші твори, чи, може, він писав дещо вже й перед тим, зважуємося на основі отсих двох творів познайомити наших читачів із сею, будь-щобудь, незвичайною появою. Незвичайна вона не силою та оригінальністю таланту, а власне тим, що автор перший пробує відкрити і зробити принадним для французького читача невідомий йому досі світ — українське село і душу українського селянина. Автор і сам почуває себе в ролі Колумба, що відкриває Новий світ. <...> Д. Семен Земляк, без сумніву, талановитий письменник, — се видно з ліричних та описових уступів його повісті, видно ще краще з його новели "Савка Дудар" <...>» (34, *395, 405*).

Заслуговує уваги примітка І. Франка: «Перевага жіночих типів над мужеськими в повісті, невиразність контурів у рисунку і деякі язикові прикмети, прим[іром] уживані автором слова "vetchernitza", "Yourі", "piroqui", а також тема новели "Савка Дудар", узята, очевидно, з Сенкевичевого "Janka-muzykanta", наводять на думку, що під назвою Семена Земляка криється якась дама і то польської національности» (34, *405*). Не знаючи достеменно, хто криється за псевдонімом, на основі аналізу тексту І. Франко безпомилково визначив стать і національність автора.

У статті І. Франка згадується також його замітка з приводу появи оповідання Семена Земляка «Савка Дудар» у женевському журналі «Bibliothek universelle et Revue Suisse» (1902. — № 10), уміщена в ЛНВ у розділі «Хроніка і бібліографія» (1902. — Т. 20. — Кн. 12. — С. 40). Ймовірно, саме з цього женевського джерела і зроблено переклад.

Подається за першодруком.

Семен Земляк (Semen Zemlak) — псевдонім французької письменниці польсько-українського походження Гелени Жембровської (Цембровської, 1880—1924), авторки оповідань і повістей з українського селянського життя («Під кнутом», «Темняки», «Осудовище», «Нечиста сила» та ін.).

Де КЕ де СЕНТ-ЕМУР

Анна Русинка, королева Франції і графиня Валуа

[Передмова] [*Іван Франко*]

Вперше надруковано у вид.: *Граф де Ке де Сент-Емур.* Анна Русинка, королева Франції і графиня Валуа / З французького переклав Іван Франко. — Львів: Накладом Українсько-руської видав-

ничої спілки, 1909. — 31 с. — (Писання Івана Франка, II), (Літературно-наукова бібліотека, I серія, № 114).

Текст перекладу складається з восьми розділів (I—VIII), з них перший являє собою передмову І. Франка, в якій він цитує передмову де Ке де Сент-Емура. Власне, цей фрагмент з де Ке де Сент-Емура, оформлений як цитата, свідчить, що І. Франко додав свої міркування до розділу I.

Подається за першодруком.

Ке де Сент-Емур де (Caix de Saint-Aymour) Амадей (1843—1921) — французький історик, археолог, мовознавець, віконт. Здійснив археологічну подорож до Боснії і Герцеговини, на основі наукових матеріалів цієї експедиції опублікував дослідження «Les pays sudslaves de L'Austro-Hongrie» (1883). Автор праць: «La lanqua latine etudiée dans lunite indoeuropéenne» (1867), «Les interêts francais dans le soudan ethiopien» (1884), «La France en Éthiopie» (1886). У бібліотеці І. Франка під № 1523 (комп. 3) зберігається його монографія у польському перекладі «Kraje południowo-slowianskie austro-węgierskie (Croacya, Slowonia, Bośnia, Hercogowina, Dalmacya)» (Warszawa, 1884. — 219 с.).

Анна Ярославна (між 1024 і 1032 — не раніше 1075) — дочка Ярослава Мудрого, дружина французького короля Генріха I (роки правління: 1008—1060), мати короля Франції Філіппа I (роки правління: 1060—1108). Молодший син Анни та Генріха I Гуго Великий був графом Вермандуа, середній — Роберт — помер малолітнім. По смерті Генріха I вийшла заміж за графа Валуа-Крепі (1062). Цей шлюб не був офіційно визнаний законним. У фондах Національної бібліотеки Франції зберігся її власноручний підпис на грамоті, наданій її сином Філіппом I абатству Св. Кріспіна Великого в Суасоні (один із найдавніших зразків давньоруського письма). У Софійському соборі в Києві є фрескове зображення королеви Анни, а на порталі церкви Св. Вінцента в Санлісі (неподалік Парижа) — її портрети, гравюри і статуя. На Євангелії, яке привезла з собою із Києва Анна, французькі королі упродовж століть складали присягу. Відома як засновниця монастирів і абатств та ініціатор благочинних заходів.

С. 629. Авелян Федір Карлович (1839 — після 1917) — російський військово-морський діяч, адмірал, генерал-ад'ютант. З 1896 р. начальник Головного морського штабу. З 1903 р. управляв Морським міністерством. Один із безпосередніх винуватців поразки російського флоту у російсько-японській війні 1904—1905 рр. У травні 1905 р. опинився у відставці.

Ярослав Мудрий (бл. 978—1054) — великий князь Київської Русі (з 1019 р.), син Володимира Святославича. Зміцнив міжнародні зв'язки завдяки укладанню шлюбів представників княжої династії з правителями європейських країн.

Генріх I (1008—1060) — король Франції (з 1031 р.) з династії Капетінгів. 4 серпня 1049 р. одружився з Анною Ярославною.

Князівна належала до грецького обряду... — Тут допущена неточність, на час прибуття Анни Ярославни до Франції ще не відбувся поділ церкви на католицьку і власне православну (він стався 1054 р.).

Санлі (Санліс) — місто, розташоване неподалік Парижа, тут, імовірно, похована Анна Ярославна.

С. 630. Лобанов-Ростовський Олександр Якович (1788—1866) — російський письменник, генерал-майор, князь (представник старовинного російського княжого роду, який походив від удільних князів Ростовських). Мешкаючи в Парижі упродовж тривалого часу, переклав російською мовою «Євангеліє від Матвія» та «Молитви при Божественній літургії» (1821). Видавець документів, що стосувалися постаті Марії Стюарт, збірника історичних документів та архівних матеріалів, які охоплювали французький період життя королеви Франції Анни Ярославни: Recueil de pièces historiques sur la reine Anne, ou Agnes, épouse de Henri I roi de France. Avec une notice et des remarques du Prince Alexandre Labanoff de Rostoff. — Paris, 1825.

Капетінги — династія французьких королів (987—1328). Засновник династії — Гуго Капет (987—996), звідси і походить назва династії. Генріх I був онуком Гуго Капета.

...із дочкою з Рюрикової крови... — Київські князі вели свій родовід від Рюрика, напівлегендарного князя варязького походження, який 862 р. захопив владу в Новгороді й поклав початок династії Рюриковичів. За літописом, син Рюрика князь Ігор та його нащадки правили в Києві. Відгалуженням роду Рюриковичів уважалися нащадки владимиро-суздальських Мономаховичів. По смерті 1598 р. царя Федора Івановича династія Рюриковичів припинила своє існування.

С. 632. Мартен Бон-Луї-Анрі (1810—1893) — французький історик, письменник, член французької Академії наук, автор ряду історичних романів, присвячених часам Фронди, викладач Сорбонни, державний діяч, 1871 р. вибраний у члени Національних зборів Франції, член сенату з 1876 р., з 1883 р. почав видавати «Histoire de France par les principaux historiens». Основна праця його життя — «Histoire de France» (хронологічно доведена до буржуазної революції у Франції 1789—1794 рр.). Окремо видано його дослідження «Histoire de la Révolution francaise de 1789 á 1799» (1882). За політичними поглядами був ревним республіканцем і навіть шовіністично налаштованим діячем. Але «Histoire de France» написана історично вірогідно. У його праці «Histoire de la ville de Soissons» (у співавторстві з Лакруа) безпосередньо досліджено французький період життя королеви Франції Анни Ярославни

Роберт II Благочестивий (971—1031) — король Франції, батько Генріха I, син французького короля Гуго Капета, по смерті

якого 996 р. вступив на престол. Був одружений зі своєю двоюрідною сестрою Бертою, дочкою Конрада Миролюбного. Папа Григорій V проголосив цей шлюб недійсним і відлучив короля від церкви. Згодом Роберт II розлучився з Бертою і одружився на Констанції, дочці графа Тулузького.

Конрад Миролюбний (Миролюбивий) — король Провансу, батько Берти — дружини короля Роберта.

Григорій V — Папа Римський (996—999). Правнук Оттона Великого, перший німець на папському престолі, був вибраний під тиском Оттона III. Рішуче виступав проти могутніх сановників, які порушували церковні постанови.

Матильда (поч. XI ст. — 1044) — королева Франції, перша дружина короля Генріха I, дочка імператора Генріха II. Прославилася своєю доброчинністю, заснуванням численних монастирів.

Візантія (Візантійська імперія) — виникла в IV ст. внаслідок розпаду Римської імперії, існувала до середини XV ст. Київська Русь підтримувала тісні зв'язки з Візантією (відомі міждержавні договори 911 та 944 рр.). Великий князь Володимир Святославич (бл. 978—1015) був одружений з сестрою візантійського імператора Василія II Анною.

С. 633. Болеслав I Хоробрий (987—1025) — польський князь (992—1025) і король (1025). У 1018 р. підтримував Святополка Окаянного проти Ярослава Мудрого та здійснив похід на Київ. Повертаючись до Польщі, Болеслав I загарбав Червенські міста, які 1031 р. знову відвоював Ярослав Мудрий.

Володимир Великий (?—1015) — князь у Новгороді з 970 р., з 980 р. великий князь київський. Об'єднав князівства в одну централізовану державу. За правління Володимира в 988—990-х роках у Київській Русі було впроваджено християнство.

Інгеґерда — Інгігерда (Ірина; ?—1051), дочка короля Норвегії Олафа (Улоф Шетконунг), дружина Ярослава Мудрого (з 1019 р.), мати королеви Франції Анни Ярославни. Мала шістьох синів (Володимира, Всеволода, Святослава, Ізяслава, Ігоря та В'ячеслава) і трьох дочок (Анну, Анастасію та Єлизавету).

Олаф (Olaf) — ім'я норвезького короля Трігвессона, нащадка норвезького короля (863—933) Гаральда (Harald) Гарфагра (Прекраснововолосого; ?—936).

Марія (Добронега) — сестра Ярослава Мудрого, дружина польського короля Казимира I Відновителя (1034—1058) та королева Польщі. Сестра Казимира I Гертруда була дружиною сина Ярослава Мудрого Ізяслава (1024—1078), який по смерті батька став великим київським князем.

...старший оженився з дочкою Гарольда... — Йдеться про сина Ярослава Мудрого Володимира, який одружився з дочкою норвезького короля (у 1047—1066 рр.) Гаральда III (Harald) Гардрааде (Суворого), котрий загинув у битві з англійським королем

Гарольдом II (Harold) 1066 р., за три дні до висадки Вільгельма Завойовника в Англії.

Вільгельм Здобувець — Вільгельм I Завойовник (1027—1087), герцог Нормандії (з 1035 р.). У бою під Гастінгсом (1066) розбив армію англійського короля Гарольда II, якому судилося бути на престолі лише в цьому році, і став англійським королем.

Штадт фон — графиня, дружина сина Ярослава Мудрого, сестра Тревірського єпископа Бурхарда.

... четвертий брат мав стати зятем Константина XII Мономаха, імператора Візантії. — Йдеться про сина Ярослава Мудрого і батька Володимира Мономаха, великого київського князя Всеволода Ярославича (1030—1093), який був одружений з дочкою візантійського імператора Константина IX (у тексті перекладу помилково — XII) Мономаха (?—1055), котрий перебував на троні у 1042—1055 рр. Першу жінку Всеволода Ярославича, матір Володимира Всеволодовича Мономаха, звали Марія; вірогідно, вона мала друге ім'я — Анастасія. Марія (?—1067) була дочкою Константина IX Мономаха не від його законної на той час третьої жінки Зої (дочки візантійського імператора Константина VIII), а від фаворитки (згодом — його четвертої жінки) Склірини.

... старша вийшла за Гарольда... — Йдеться про дочку Ярослава Мудрого Єлизавету Ярославну (?—1076), жінку короля Норвегії Гаральда III Суворого. По загибелі Гаральда (під час походу на Англію) Єлизавета вийшла заміж (1067) за короля Данії Свена II Естрідсена, ставши його третьою дружиною. В ісландських сагах згадується Еллісів — Єлизавета Ярославна.

... молодша — за Андрія, короля угорського. — Йдеться про сестру Анни Анастасію-Агмунду, очевидно, найстаршу дочку Ярослава Мудрого, яка вийшла заміж за угорського короля Андрія (Ендре) I (бл. 1013—1060), що правив у 1046—1060 рр.

С. 634. Константинополь — столиця Римської імперії з 330 р., потім — Візантії. Заснований Константином I у 324—330 рр. на місці м. Візантія на європейському березі протоки Босфор. 1453 р. завойований турками і перейменований на Стамбул.

Адам Бременський (?—1076) — саксонський історик, автор історії Гамбурзького єпископства, яка є одним із найдавніших джерел історії європейських народів.

С. 635. Ольга (бл. 890—969) — велика княгиня київська (945—957). Прийняла християнство у 955—957 рр., приїздила до Константинополя, зміцнила політичні й торгові зв'язки. Канонізована церквою як свята.

Святослав (?—973) — великий князь київський (945—972). За князювання Святослава упродовж тривалого часу правила його мати княгиня Ольга. Князь Святослав не був прихильником християнізації Русі.

С. 636. Л е в IX — Папа Римський (1049—1054), родич імператорів Конрада II і Генріха III, ревний прихильник клюнійської реформи. Прийняв призначення його Генріхом III Папою тільки за умови підтвердження його призначення канонічними виборами і з'явився в Римі у вигляді босоногого пілігрима. Боровся проти симонії, а також законного і незаконного шлюбу духовних осіб. Наприкінці правління вступив у боротьбу з норманами, потрапив у полон і отримав свободу тільки після визнання за ними права на завойовані володіння. В останніх роках життя вимагав від константинопольського патріарха Михайла Керуларія повного підпорядкування, а від візантійського імператора — допомоги у боротьбі проти норманів. Це все призвело до глибокого церковного поділу: 16 червня 1054 р. папські легати поклали на вівтар церкви Святої Софії буллу, де засудили всю східну церкву за єретицтво. У цьому документі проголошувалося скасування церковних відносин між Сходом і Заходом.

К е р у л а р і й М и х а й л о — константинопольський патріарх (1043—1058). У 1040 р. був позбавлений майна імператором Михайлом IV за сміливий протест проти свавільних дій брата імператора. Ув'язнений у монастирі, став монахом. Деякі західні церковні історики визнають його винуватцем «остаточного поділу» східної і західної церкви. У 1054 р. відбувся скликаний Михайлом Керуларієм церковний собор, на якому патріарх відмовився визнати прибулих до Константинополя легатів законними представниками Папи Римського. Закриваючи собор, він відправив послання іншим східним патріархам, де спростовував особливості римської церкви.

М и к о л а II — Папа Римський (1058—1061). Був єпископом у Флоренції. Увійшов на престол завдяки зусиллям Гільдебранда на противагу номінованому римською знаттю антипапі Бенедикту X, якого незабаром зумів скинути з престолу. З метою забезпечити незалежність папства провів новий закон про вибори Папи винятково римськими кардиналами. Намагався встановити позашлюбність духовенства.

С. 637. Г о т ь є С а в е й р (Мудрий, або Вчений) — єпископ з Мео, який привіз Анну Ярославну до Франції.

Г о с с е л е н д е Ш а л і н ь я к — французький посол у складі посольства, яке привезло Анну Ярославну до Франції 1049 р.

Р о ж е р — єпископ із Шальон сюр Марі, котрий, можливо, теж був у складі посольства, яке приїхало з Анною Ярославною.

С. 638. Ф і л і п п I (бл. 1052—1108) — син Анни Ярославни і Генріха I. Був визнаний королем Франції по смерті батька (1060). Його опікуном призначили Бодуена (Балдуїна) V, графа Фландрії. У 1094 р. розлучився з першою жінкою Бертою Голландською і одружився з Бертрадою де Монфор, графинею Анжуйською. При Філіппі I королівська влада утвердилася в Іль де Франсі, але це була радше справа рук його сина, майбутнього короля Людовіка VI.

Р о б е р т (не пізніше 1058 — не раніше 1063) — син Анни Ярославни і Генріха I, який помер малолітнім.

Гюгон (Гуго) Великий (не пізніше 1058—?) — син Анни Ярославни і Генріха I, граф Крепі, який поклав початок династії Вермандуа.

Роман II — візантійський імператор (959—963), батько Анни, дружини Великого князя Володимира Великого.

С. 639. Бодуен (Балдуїн) V — брат короля Франції Генріха I, граф Фландрії, регент малолітнього французького короля Філіппа I (сина Анни Ярославни та Генріха I).

...у Вітрі-о-Льож близь Орлеана. — Йдеться про місто на півночі Франції, де помер французький король Генріх I.

С. 640. Берта Голландська — дружина короля Франції Філіппа I.

С. 642. Рауль III Великий (бл. 1027—1074) — граф Крепі і Валуа, другий чоловік Анни Ярославни, який одружився з нею 1062 р.

Аделя (?—1053) — графиня, перша дружина Рауля III, другого чоловіка Анни Ярославни.

Аліенора — графиня, друга дружина Рауля III.

С. 643. Александр II (Ансельмо ді Бададжіо з Мілана) — Папа Римський (1061—1073). Перший Папа, вибраний колегією кардиналів без втручання німецького імператора; мав суперника в особі рівночасно з ним вибраного в Базелі Генорія II (колишнього пармського єпископа Кадалоуса), покровителем якого був Генріх IV. Проте на скликаному 1062 р. архієпископом Анно із Кельна церковному зібранні вибори Генорія II було проголошено незаконними, і Александр II був одноголосно визнаний Папою. Під впливом кардинала Гільдебранда (пізніше він став Папою Григорієм VII) видавав постанови щодо інвеститури та позашлюбності.

С. 644. Сюже (Suger) (1081—1151) — французький еклезіаст, державний діяч та один із найвизначніших тогочасних істориків. Автор численних панегіриків, зокрема присвячених королю Льву VI («Vita sudovici regis» та ін.).

С. 646. Нестор (? — не раніше 1113) — давньоруський письменник і літописець. Автор і упорядник «Повісті временних літ», «Читання про життя і згублення...Бориса і Гліба» (80-ті роки XI ст.), твору «Житіє Феодосія, ігумена Печерського» (бл. 1091). Гробниця Нестора Літописця знаходиться в Києво-Печерській лаврі.

Менестріє — французький археолог, який 1682 р. дослідив могилу Анни Ярославни.

ВІКТОР ГЮГО

Ватерлоо

Передмова. ***Іван Франко***

Деякі пояснення. ***[І. Франко]***

Назва оригіналу: «Waterloo».

Вперше надруковано окремим виданням: *Гіго Віктор.* Ватерльо / З французької мови переклав Іван Франко. — Львів: Просвіта, 1912. — 64 с. До перекладу додано «Передмову» (С. 5—8), із зазначенням під

нею дати написання («Писано д. 18 жовтня 1912»), за підп.: *Іван Франко*, а також непідписані «Деякі пояснення» (С. 60—64), котрі, як видно зі змісту, належать Франкові.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 1. — С. 382—422.

В архіві І. Франка (ІЛШ. — Ф. 3. — № 494. — Арк. 1—14, 18—25, 29, 34—37, 39—40, 47) зберігається авторизований список перекладу, написаний невідомою рукою з виправленнями І. Франка та його сина Андрія (1887—1912), який допомагав хворому письменникові редагувати текст. До цього рукописного перекладу додано передмову І. Франка, датовану 9—18 жовтня 1912 р.

«Ватерлоо» — це назва книги першої з частини другої «Козетта» роману В. Гюго «Знедолені» («Les Miserables», 1862). Книга перша в оригіналі складається з 19 розділів. Франко переклав 1—14 розділи з деякими пропусками, а з розділу 15 «Камброн» — лише невеликий уривок.

Подається за першодруком.

Г ю г о (Hugo) Віктор-Марі (1802—1885) — французький письменник, чільний митець і теоретик французького романтизму. І. Франко надзвичайно високо оцінював творчу спадщину «найбільшого французького поета XIX ст. і заразом найкращого представника "галлійського" генія — Віктора Гюго», захоплювався його поезією, переклав ряд віршів та частину драми «Торквемада», де автор подає «образ всієї людськости» (12, *269—324*). У статті «Соті роковини вродження Віктора Гюго» (1902) І. Франко писав: «Се була одна із тих великих поява, що немов гігантичні будівлі заслонюють півгоризонту тим, що стоять близько них; треба аж значного віддалення, щоб обняти і оцінити їх велич». В літературній спадщині В. Гюго, за висловом І. Франка, «набереться й щирого золота так багато, що воно напевно переважить не то сотки його критиків, але багато генерацій поетів та публіцистів» (33, *229*).

В а т е р л о о — селище за 20 км на південь від Брюсселя (Бельгія), відоме в історії тим, що тут неподалік від замку Гугомонт 18 червня 1815 р. відбулася битва між армією Наполеона І та англо-голландсько-прусськими військами під командуванням А.-У. Веллінгтона і Г.-Л. Блюхера.

С. 652. Р о б е с п' є р Максимільєн-Марі-Ізидор (1758—1794) — діяч французької революції. Брав участь у встановленні якобінської диктатури. Очолював Комітет громадського порятунку. 1794 р. гільйотинований.

С. 653. ... в е л и к о ю б и т в о ю п і д Л и п с ь к о м ... — Йдеться про так звану битву народів під Лейпцигом 16—17 травня 1913 р., в якій Наполеон І зазнав поразки від союзників.

С. 654. Н і в е л л ь — місто в Бельгії за 50 км на південь від Брюсселя.

С. 655. **Гугомонт** — стародавній замок біля гори Гугони, де Наполеон зустрів перший опір під Ватерлоо.

С. 656. **Бонапарт Жером** (1784—1860) — брат Наполеона I, у 1807—1813 рр. — король Вестфалії.

Фуа (1775—1825) — генерал, командир дивізії французької армії, походив з давнього графського роду Фуа, уславився у війні з Іспанією (1808), поранений у битві під Ватерлоо.

Рей Оноре-Шарль (1775—1860) — маршал, головнокомандувач португальської армії, командир корпусу французької армії.

Келлерман Франкоїз (1770—1830) — командир артилерії наполеонівської армії, генерал.

С. 661. **Нассау** — полковник французької армії, загинув у битві під Ватерлоо, належав до аристократичної родини Оранського королівського дому (в Нідерландах та Англії).

Нантський едикт — маніфест французького короля Генріха IV від 13 квітня 1598 р., яким проголошено свободу віросповідань і богослужінь для протестантів — так званих гугенотів (за винятком Парижа та деяких інших міст). Католицизм визнано державною релігією, період релігійних війн у Франції формально завершився. Однак скасування Нантського едикту Людовиком XIV 1685 р. призвело до масової еміграції гугенотів.

С. 662. **Блюхер** (Бліхер) Гебгарт-Леберехт (1742—1819) — прусський генерал-фельдмаршал, князь Вальштат. У 1815 р. головнокомандувач прусько-саксонською армією. Під Ватерлоо його армія завершила битву і йому дісталися «лаври перемоги», хоч основну ударну силу взяла на себе англійська армія під командуванням А. Веллінгтона.

Абукір — острів і мис у Єгипті (при впадінні Нілу в Середземне море), біля якого 1—2 серпня 1798 р. відбулася битва між англійським і французьким флотами. Внаслідок розгрому французького флоту було перервано зв'язки наполеонівських військ, що знаходилися у Єгипті, з митрополією.

С. 663. **Данте Аліг'єрі**, Дант (1265—1321) — італійський поет доби Передвідродження. У Львові 1913 р. І. Франко видав книгу «Данте Алігієрі. Характеристика середніх віків. Життя поета і вибір із його поезії» (12, *7—232*).

Михайло Анджело — Мікеланджело.

Мон-Сен-Жан — місто в Голландії.

Брукселя (Брюссель) — столиця Бельгії (з 1830 р.). У 1815—1830 рр. місто входило до Нідерландського королівства, яким правив Вільгельм-Фредерік (1772—1843). 1830 р. Бельгія стала незалежною державою під короною Вільгельма-Фредеріка.

Скотт Вальтер (1771—1832) — англійський і шотландський письменник, створив жанр історичного роману, написав дослідження «Життя Наполеона Бонапарта» (1827), у якому згадує українців.

Волабель Ахіл (1799—1879) — французький історик і політичний діяч. Автор історичних праць: «Histoire des deux Restaurations»

(1844) та «Histoire de la monarchie du juillet, de la seconda République et du second Empire» (1849).

Ш а р р á (Шарас) Жан-Батист (1810—1865) — французький письменник, історик, ворог бонапартизму. Після державного перевороту Луї Бонапарта був вигнаний із Франції (одночасно з В. Гюго), зазнав переслідувань з боку європейської реакції. Автор праці «Історія кампанії 1815 року. Ватерлоо» («Histoire de la campagne de 1815. Waterloo»), яка була першою серйозною спробою розвінчати наполеонівську легенду. Змальовуючи та інтерпретуючи події битви при Ватерлоо, В. Гюго спирався на відомі йому праці Шарра і водночас полемізував з ним.

К і н е Едгар (1803—1875) — французький політичний діяч, історик та письменник. Автор історичного твору про епоху Наполеона I «Революція» (1865).

Т ь є р Адольф (1797—1877) — французький державний діяч, історик, член Французької академії, перший президент Третьої республіки (1871). Досліджував період наполеонівських війн.

С. 664. Г а й - С е н т — місце битви під Ватерлоо, де згодом встановлено пам'ятник.

Г і л л ь сер Рауленд (1772—1842) — барон, пер Англії, генерал-лейтенант. У 1815 р. був начальником англо-голландської армії в Бельгії, брав участь у битві при Ватерлоо. Під час окупації Франції — помічник А.-У. Веллінгтона.

С. 665. М а р е н ґ о (Маренго) — місто на півночі Італії (неподалік Мілана), поблизу якого 14 червня 1800 р. армія Наполеона здобула перемогу над австрійськими військами.

С. 666. Н е й Мішель (1769—1815) — генерал французької армії, маршал Франції (1804), герцог Ельхінгенський (1808), князь Московський (1812), у Бородінській битві та під Ватерлоо командував центром французької армії. Перед відреченням Наполеона від престолу тимчасово перейшов на бік Бурбонів. Після повторного падіння Імперії втік до Швейцарії, де його схопили і 7 грудня 1815 р. розстріляли за вироком палати перів.

С. 668. К н я з ь О р а н с ь к и й — командир англійської армії, походив з давньої князівської і королівської родини Оранських (князів Франції, королів Нідерландів та Англії).

С. 670. Т а л а в е р а, В і т т о р і я, С а л а м а н к а — населені пункти в Іспанії, поблизу яких англійські війська на чолі з А.-У. Веллінгтоном успішно воювали на боці іспанців проти французьких загонів Наполеона (відповідно 1809, 1813 і 1812 рр.), змусивши їх відступити.

П о м п е й Гней (106—48 до н. е.) — римський полководець і державний діяч. У ході впертої кривавої громадянської війни його переміг Юлій Цезар.

С. 671. Б е р т р а н д (Бертран) Анрі-Грасен (1773—1844) — граф, генерал-ад'ютант і довірена особа Наполеона, знаходився поруч з ним під Ватерлоо, учасник багатьох битв. Відправився із сім'єю

на о. Св. Єлени і був вірним імператорові до самої його смерті. У 1840 р. перевіз прах Наполеона до Парижа.

С. 672. **Флері** П'єр-Александр-Едуард де Шабульон (1779—1835) — французький політичний діяч. Під час заслання Наполеона на о. Ельба був посередником між ним і його прихильниками у Франції. Пізніше виконував обов'язки таємного секретаря імператора. Автор праці «Memoires pour servir a L'histoire du retour et du régne de Napoléon en 1815» (1820).

Гурго — дослідник історії періоду правління Наполеона.

Констан Бенжамен-Анрі (1767—1830) — французький письменник, політичний діяч. Публіцист, автор антинаполеонівського памфлету «Про дух завоювань і про узурпацію у їхньому співвідношенні з європейською цивілізацією».

С. 676. ... **безхосенність демонстрації генерала Піре** ... — Французький генерал Іполит Піре у битві при Ватерлоо командував кавалерією на правому фланзі наполеонівського війська. Йому вдалося вивести свій підрозділ з-під удару і спрямувати його до Парижа, на шляху до якого (недалеко від Версаля) Піре розбив загін прусських гусарів. Однак цей маневр Піре виявився даремним через поразку при Ватерлоо.

...**генерал Груші запізнився**... — Груші Еммануель, маршал наполеонівської армії, котрий у битві при Ватерлоо командував резервною кавалерією і отримав наказ наздогнати пруссаків, розбитих 16 червня у бою при Лліньї. Через збіг випадкових обставин прусський генерал-фельдмаршал Г.-Л. Блюхер зумів випередити Е. Груші, прибувши 18 червня 1815 р. на поле битви при Ватерлоо на допомогу англійській армії раніше, ніж французький маршал з'єднався з Наполеоном. Ось чому останній вважав Е. Груші винуватцем своєї поразки.

С. 677. **Фонтенбло** — місто в центральній частині Франції за 60 км на південний схід від Парижа, заміська резиденція французьких королів, улюблене місце перебування Наполеона. 6 квітня 1814 р., після капітуляції Парижа перед стотисячною армією союзників (англо-голландсько-прусськими військами), у замку Фонтенбло Наполеон підписав своє зречення від престолу, після чого відбув заслання на о. Ельбі.

Се була пімста за Кресі, Пуатьє, Мальплаке та Рамілі. — Під час Столітньої війни з Англією у битвах при Кресі (1346) та Пуатьє (1356) французькі війська були розбиті англійською армією. У ході так званої війни за іспанську спадщину війська французького короля Людовіка XIV зазнали жорстоких поразок у битвах з англійськими військами при Монплаке (1709) та при Рамільї (1706).

Азінкур — йдеться про битву при Азенкурі 25 жовтня 1415 р., внаслідок якої військо англійського короля Генріха V розбило вщент французьку армію, що кількісно переважала його.

С. 678. Лефебір-Денует (Лефевр, 1755—1820) — командир дивізії французької армії, маршал і пер Франції, брав участь у всіх битвах Наполеона.

С. 679. Мірата тут не було... — Мірат (Мюрат) Йоахім (1767—1815), маршал Франції (1804), герцог Берзький і Клевський (1806), король Неаполітанський (1808). Допомагав Наполеону в захопленні влади 18 брюмера (9 листопада 1799 р.). Був одружений із сестрою Наполеона Каролiною. Зазнав поразки під Тарутіном (1812). По втечі з Росії 6 грудня 1812 р. Наполеон доручив йому командувати рештками розбитої армії. Брав участь у битвах під Дрезденом, Лейпцигом. Дізнавшись про втечу Наполеона з о. Ельби, Мюрат несподівано виступив проти австрійських військ, намагаючись відвоювати Неаполітанське королівство, але був розбитий раніше, ніж армія Наполеона почала воєнні дії, відтак схоплений і засуджений австрійським воєнним судом до розстрілу. Наполеон вважав, що виграв би битву при Ватерлоо, якби армія Мюрата була з ним.

С. 680. Лінебург — місто в Німеччині.

С. 682. Ті шотландці вмирали, думаючи про свій Бен-Льотіян, так, як греки, споминаючи свій Аргос. — Льотіян, назва корінної області Шотландії, вжита В. Гюго як символ батьківщини для шотландців, так само, як і назва міста Аргос — для давніх греків.

С. 683. Бадахоц (Бадахос) — місто в Іспанії, де відбулася жорстока битва іспанської армії з французькою. Упродовж багатьох років Наполеон так і не зумів підкорити Іспанію.

С. 685. Переполох... дійшов аж до князя Конде в Маліні і до Людовіка XVIII в Ґандаві. — Принц Конде (Луї-Жозеф Бурбон) був командувачем контрреволюційної армії французьких дворян-емігрантів. Людовік XVIII призначив його начальником усіх піхотних військ. Гент (у перекладі І. Франка вжита назва Ґандава) — місто у Бельгії, куди втік Людовік XVIII під час Ста днів.

Більов — Бюлов Фрідріх-Вільгельм, прусський генерал, який атакував у битві при Ватерлоо правий фланг французьких військ.

С. 687. Вільгельм Пруський — Вільгельм II Фредерік-Георг Лодевейк (1792—1849), князь, головнокомандувач нідерландськими військами. Король Бельгії з 1840 р. У 1848 р. демократизував конституцію в Нідерландах.

С. 691. Ульм, Ваграм, Єна, Фрідланд — при цих містах відбулися битви, у яких війська Наполеона здобули перемогу. Австрійська армія капітулювала у боях при Ульмі (20 жовтня 1805 р.) та при Ваграмі (5—6 липня 1809 р.), прусські війська зазнали поразки у битві при Єні (14 жовтня 1806 р.), російську армію під командуванням Беннігсена було розбито у битві під Фрідландом поблизу Кенігсберга (14 липня 1807 р.).

Камброн — один із наближених до Наполеона офіцерів. Став генералом, супроводжував Наполеона на о. Ельбу і взяв активну участь в організації його повернення до Франції. Командуючи гвардійським підрозділом, героїчно загинув у битві при Ватерлоо.

Камброн відповів: «Стара гвардія вмирає, але не піддається!» — Так інтерпретаційно І. Франко переклав з тексту оригіналу лайливе слово «Merdé», мабуть, враховуючи думку сучасних В. Гюго істориків, версію котрих останній заперечував і вважав штучною прикрасою історичного факту. В матеріалах до роману є таке зауваження В. Гюго: «Камброн. Чому я вмістив його лайливе слово? Воно правомірно ввійшло у мою книгу. Це слово, відкинуте серед слів. Але приходить день, коли, вивищившись до героїзму, воно перетворюється на снаряд. Зневажуване слово здійснює велике діяння. Я констатую факт» (цит. за: *Гюго В.* Собр. соч.: В 15 т. — М., 1954. — Т. 6: Отверженные, ч. 1—2. — С. 660).

З АНГЛІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ЧАРЛЗ ДІККЕНС

Повістки і новели

Оповідання вандруючого актора

Рукопис божевільного

Автограф перекладу обох творів зберігається у відділі рукописів ІЛШ (Ф. 3. — № 411). Автора зазначено: *Чарльз (перекреслено: Шарль) Боц (Дикенс).* Підп. перекладача: *Перевів «A paulo».* Автограф написано на звороті датованих бланків (Львів, 14 вересня 1876) товариства «Академічний кружок» з рекламою альманаху «Дністрянка» на 1877 р. Раніше автограф зберігався в архіві І. Белея. Франко переклав дві вставні новели із «Посмертних записок Піквікського клубу» («The Posthumous Papers of the Pickwick Club») — «Оповідання вандруючого актора» та «Рукопис божевільного», вміщені відповідно у III та XI розділах роману.

Подається за автографом.

Діккенс Чарлз (1812—1870) — англійський письменник. Літературну діяльність почав з газетних нарисів, у яких реалістично зображав життя різних лондонських верств (збірка «Нариси Боза», 1836). Автор романів «Посмертні записки Піквікського клубу» (1837), «Пригоди Олівера Твіста» (1838) та ін. Уже перші книги Діккенса, які він підписував псевдонімом «Боз», принесли йому світову славу. У Франції, Німеччині, Польщі, Росії його твори видавались значними накладами. У Росії він став популярним у 40—50-х роках XIX ст. і навіть по смерті не згас інтерес до його творчості. Російські переклади виходили деколи через два місяці після появи англійських оригіналів, перевидавались багато разів. У 1890-х, 1900-х роках вийшли у світ зібрання творів Діккенса, крім того, його твори часто публікувались у періодиці («Вестник Европы», «Современник», «Сын Отечества», «Отечественные записки» та ін.). Українські переклади Діккенса з'явились у Галичині з 80-х років XIX ст: Є. Олесницький переклав з

німецької мови «Різдвяну колядку», давши їй назву «Святий вечір». У «Бібліотеці найзнаменитших повістей» вийшли переклади романів «Новорічні дзвони» (1882, з нім. переклав І. Белей, за свідченням І. Франка: 41, *431—432*), «Два міста» (1884), «Олівер Твіст» (1891).

Франко познайомився з творчістю Діккенса, зокрема романом «Посмертні записки Піквікського клубу» (в німецькому перекладі), ще навчаючись у гімназії, про що дізнаємося з письменникової автобіографії (у листі до А. Кримського від 26 серпня 1898 р. — 50, *115*; див. також лист до М. Драгоманова від 26 квітня 1890 р. — 49, *243*) та автобіографічного оповідання «Гірчичне зерно (Із моїх споминів)» (21, *322—324*). Франко не присвятив Діккенсові окремої розвідки, проте неодноразово згадував його в літературознавчих статтях («Література, її завдання і найважливіші ціхи», «Темне царство», «Іван Сергійович Тургенєв», «Інтернаціоналізм і націоналізм у сучасних літературах»), у «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.», повісті «Лель і Полель», оповіданні «Із записок недужого». Із листування Франка довідуємось, що він планував опублікувати переклад роману «Свердюк у закутці» Діккенса у «Бібліотеці найзнаменитших повістей» (лист до М. Драгоманова від 6 лютого 1877 р. — див.: 48, *56*). Вартими уваги є міркування Франка про відбір текстів для перекладання та їх доступність для широкого кола читачів: «<...> чи в доборі й переводженні матеріалів поводитися головно кругом знання нашої "просвіщеної" публіки, значить подавати романи і повісті, не все приступні для простого люду, як ось, приміром, романи Діккенса та Теккерея, декотрі <...> Еміля Золя, чи старатися передовсім о повісті бодай що-то зрозумілі й для простих людей. <...> Воно з Діккенса й для наших "образованих" багато речей буде "Ein Buch mit sieben Siegeln" (Книжка за сімома печатками, *нім. — Упоряд.*) <...>» (лист до М. Драгоманова від 13 лютого 1877 р. — див.: 48, *59*). Франко вважав твори Діккенса одним із зразків для своєї творчості (поряд з текстами Золя, Брет Гарта, Марка Твена і Щедріна) (див. згаданий лист до А. Кримського — 50, *115*).

Б о ц — Боз (Boz), псевдонім молодого Діккенса. Письменника часто називали так і після того, як він почав підписувати свої твори справжнім прізвищем.

З АМЕРИКАНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

МАРК ТВЕН

Із студій і нарисів

І. Страховища німецької мови

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1900. — Т. 12. — Кн. 10. — С. 109—120. Автора зазначено: *Марк Твайн*. Під першим перекладом добірки підп.: *Переклав Ів. Фр.*

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 1. — С. 482—496.

В особистій бібліотеці І. Франка (ІЛШ) за № 4703 зберігається видання творів Марка Твена в німецькому перекладі (готикою): *Mark*

Twains ausgewählte humoristische Schriften. — Stuttgart: Verlag von Robert Lutz in 6 Bänden, 1898. У шостому томі (Bd. 6. Reisebilder. Unterwegs und daheim) міститься текст «Die Schneken der deutschen Sprache» (S. 79—92) — «Страховища німецької мови». Очевидно, з цього німецького перекладу Франко й переклав твір Марка Твена.

Подається за першодруком.

II. Том Кворц

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1900. — Т. 12. — Кн. 11. — С. 233—236.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 1. — С. 497—501.

Імовірне джерело перекладу: Tom Quarz // *Mark Twains* ausgewählte humoristische Schriften. — Stuttgart: Verlag von Robert Lutz in 6 Bänden, 1898. — Bd. 5. — S. 235—246.

Подається за першодруком.

III. Синя сойка

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1900. — Т. 12. — Кн. 11. — С. 236—240.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 1. — С. 501—507.

Подається за першодруком.

М а р к Т в е н (Mark Twain; справжнє ім'я та прізвище — Семюел Клеменс, 1835—1910) — американський письменник.

С. 711. Г а й д е л ь б е р з ь к и й з а м о к — замок у м. Гайдельберг (Німеччина). Місто відоме своїми науковими та освітніми закладами. Над містом височить руїна замку, де з XIII ст. знаходилася резиденція пфальцграфів.

А р а р а т - г о р а — гора (згаслий вулкан) на Вірменському нагір'ї в Туреччині, на кордоні Вірменії та Ірану. За Біблією — місце причалу Ноєвого ковчега.

С. 723. К а л і ф о р н і я — поряд з Техасом найбільший штат на Заході США. Знаходиться на узбережжі Тихого океану, багата на корисні копалини: золото, срібло, мідь та ін.

З ІТАЛІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ГАБРІЄЛЕ Д'АННУНЦІО

Із оповідань

Святий Панталеон

Назва оригіналу: «San Pantaleone».

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1899. — Т. 8. — Кн. 12. — С. 348—359.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 1. — С. 443—457.

Це оповідання привернуло увагу Лесі Українки: «<...> особенно талантливый и яркий рассказ этого периода творчества Д'Аннунцио под заглавием "San Pantaleone" изображает взрыв массового фанатизма абруццских крестьян, доводящих иконопочитание до глубокого фетишизма <...>» (*Українка Леся.* Два направления в новейшей итальянской литературе (Ада Негри и Д'Аннунцио) // Зібр. творів: У 12 т. — К., 1977. — Т. 8. — С. 39). Цікавим є факт рівночасного звернення Лесі Українки та І. Франка до творчості Д'Аннунціо: свою статтю Леся Українка вперше виголосила як реферат на засіданні Київського літературно-артистичного товариства наприкінці вересня 1899 р., а вперше опублікувала наступного року в «Иллюстрированном сборнике Киевского литературно-артистического общества».

Подається за першодруком.

Герой

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1899. — Т. 8. — Кн. 12. — С. 359—363. Під текстом обох оповідань підп. перекладача: *Із збірки «San Pantaleone», виданої 1886 р., переклав Іван Франко.*

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 1. — С. 458—462.

Подібний сюжет Д'Аннунціо використав у трагедії «Джоконда»: під час бійки падає статуя і відрубує героїні руки.

Подається за першодруком.

Скриня

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1900. — Т. 11. — Кн. 9. — С. 359—363. Підп. перекладача: *З італійського переклав Іван Франко.* Автограф (закінчення перекладу): ІЛШ. — Ф. 3. — № 438. — Арк. 3—5.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 1. — С. 463—468.

Подається за першодруком.

Д' А н н у н ц і о (D'Annunzio) Габрієле (1863—1938) — італійський поет, прозаїк, драматург. Автор романів «Насолода» (1889), «Джованні Епіскопо» (1892), «Тріумф смерті» (1894), драм «Мертве місто» (1898), «Джоконда» (1899), «Донька Йоріо» (1904) та інших творів.

За словами І. Франка, «Д'Аннунціо зі своїм замилуванням до малювання з невмолимою точністю сцен брутального, фізичного людського терпіння» був «головним репрезентантом» «напряму т[ак] зв[аних] веристів» (37, *223*).

П а н т а л е о н (Пантолеон, Пантелеймон; ?—305) — святий великомученик, родом із Никодимії. У християнстві Заходу вважається покровителем лікарів, у східному християнстві вшановується при обряді єлеопомазання, в молитвах за недужих. Пам'ять вшановується 9 серпня за н. ст.

З НІДЕРЛАНДСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

МУЛЬТАТУЛІ

Із оповідань

Про притчу

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1901. — Т. 16. — Кн. 10. — С. 108—109.

Того-таки 1901 р., але раніше, в ЛНВ вже публікувалися «Притчі про початок авторитету» (притчі 1—2, 4, 6, 8) Мультатулі у перекладі О. Маковея (1901. — Т. 13. — Кн. 1. — С. 86—90. Підп.: *Переклав М.*).

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 1. — С. 469—471.

Подається за першодруком.

Галапаси

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1901. — Т. 16. — Кн. 10. — С. 109—110.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 1. — С. 471—472.

Подається за першодруком.

Налисники з салом

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1901. — Т. 16. — Кн. 10. — С. 110.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 1. — С. 472.

Подається за першодруком.

Конфесії

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1901. — Т. 16. — Кн. 10. — С. 110—111.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 1. — С. 473—474.

Подається за першодруком.

Провидіння

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1901. — Т. 16. — Кн. 10. — С. 111—112.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 1. — С. 474—475.

Подається за першодруком.

Матвія, гл. XIX

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1901. — Т. 16. — Кн. 10. — С. 112—115.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 1. — С. 475—480.

Текст твору становить собою вільну переробку розділу 19 Євангелія від Матвія. З канонічним євангельським текстом збігається лише вірш 10.

«Кажуть до нього учні:

— Коли така справа чоловіка з жінкою, то ліпше не женитись».

Вірші 11 і 12 твору Мультатулі прямо протилежні аналогічним віршам євангельського тексту.

«Він відповів їм:

— Не всі розуміють це слово, лише ті, кому дано. Бувають бо скопці, що з матірнього лона такими народились; бувають і скопці, яких люди оскопили; бувають скопці, що самі себе оскопили задля Царства Небесного.

— Хто може збагнути, нехай збагне» (Новий завіт. — Рим, 1989).

У наступних віршах Мультатулі цілком відступає від змісту євангельського тексту, продовжуючи тему стосунків між чоловіком і жінкою.

Подається за першодруком.

Із «Ідей»

Назва оригіналу: «Ideën».

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1901. — Т. 16. — Кн. 10. — С. 115—116. Під цим перекладом добірку підп.: *Переклав І. Ф.*

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 1. — С. 480—481.

«Ідеї» (1862—1877) — семитомова праця Мультатулі. 1861 р. в листі до видавця він писав: «У своїй новій книзі я друкуватиму оповідання, повісті, романи, притчі, окремі репліки, парадокси тощо. Я сподіваюсь, що в кожному оповіданні і т. д. буде своя ідея. Тому назвіть мою книжку "Ідеї" і напишіть на початку: "Вийшов сіяч сіяти". Ця книжка буде стягом, який я піднімаю...» (*Ошис В.* Мультатули. — М., 1971. — С. 8). Власне, праця Мультатулі й стала своєрідним різножанровим конгломератом. Сюди ввійшли драма у віршах «Школа князів», незакінчений роман «Ваутер Пітерсе», оповідання, притчі, афоризми тощо.

Подається за першодруком.

М у л ь т а т у л і (Multatuli; справжнє ім'я та прізвище — Едуард Дауес Деккер; 1820—1887) — нідерландський прозаїк, драматург, публіцист, автор романів «Окремі сторінки з життя людини похилого віку» (1841), «Макс Хавелаар» (1860), віршової драми «Небесна наречена» (1843), публіцистичних брошур «Про вільну працю в Нідерландській Індії» (1862), «Ще раз про вільну працю» (1870) та інших творів. Псевдонім походить від латинських слів multa tuli, що означають «я багато перетерпів».

С. 755. Н ь ю т о н Ісаак (1642—1727) — англійський фізик, астроном, філософ. Відкрив багато законів природи, зокрема закон земного тяжіння.

С. 758. Ю д и т а — героїня однойменної старозавітної книги Біблії. Під час облоги міста Бетулії вавилонянами проникла в шатро ворожого провідника Олоферна і відрубала йому голову. Тим і врятувала ізраїльтян.

Д е б о р а (Девора) — старозавітна пророчиця, яка залагоджувала суперечки ізраїльтян. Вона наказала Варакові сміливо виступити проти ханаанян, і цей виступ приніс перемогу ізраїльтянам.

М е л х і с е д е к — селімський (можливо, єрусалимський) цар, священик; він один, хто визнавав єдиного Бога в тодішньому Ханаані. Почастував Авраама хлібом і вином, тому у християнстві вшановується як той, хто передбачив існування літургійного євхаристійного Христа — Царства Божого.

І л л я — старозавітний пророк, ревний сповідник релігії Єгови. Християнство вшановує його як одного (разом із Мойсеєм) із свідків Божої величі.

ІЗ ШВЕДСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ВЕРНЕР фон ГЕЙДЕНСТАМ

Шведи на Україні. Оповідання

[Передмова.] ***І[ван] Ф[ранко]***

Чиста біла сорочка

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1898. — Т. 1. — Кн. 2. — С. 245—248. Автора оповідань зазначено: *Вернер фон Гайденштам.* Додано передмову І. Франка без окремої назви, за підп.: *І. Ф.* (С. 244—245). Загальна назва до двох вибраних оповідань та передмови — «Шведи на Україні» — належить Франкові.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 373—377.

Джерело перекладу обох творів: книжка оповідань В. фон Гейденстама шведською мовою «Karolinerna» («Вояки Карла XII», 1897—1898, т. 1—2) (свідчення І. Франка у передмові).

Подається за першодруком.

Гляди, отсе мої діти!

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1898. — Т. 1. — Кн. 2. — С. 245—251. Під цим оповіданням добірку перекладів підп.: *Переклав Іван Франко.*

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 377—381.

Подається за першодруком.

Гейденстам (Heidenstam) Карл-Густав-Вернер фон (1859—1940) — шведський письменник, член Шведської академії мистецтв (з 1912 р.). Нагороджений Нобелівською премією (1916). Провідна постать неоромантизму в літературі 1890-х років. Його творчості притаманне поєднання рис старої придворної культури з національною патетикою, ностальгія за доіндустріальною епохою. Лірика відзначається імпресіоністичною виразністю, резигнаційним тоном (збірки «Пілігримство й мандрівні роки», 1888; «Вірші», 1895; «Народ», 1902, та ін.). У головному його творі — романі у прозі й віршах «Ганс Альєнус» (1892) — створено образ шукача краси, котрий ніде не може знайти щастя. В. фон Гейденстам — автор циклу консервативно-патріотичних оповідань з історії Швеції, у центрі уваги яких думка про те, що лише страждання, а не щастя й добробут сприяють виявленню найкращих якостей народу (це призвело його до втрати популярності з початком Першої світової війни).

С. 761. Брандес Георг (1842—1927) — данський історик літератури, викладач Копенгагенського університету. Відомий своїми лекціями, присвяченими основним течіям європейської літератури XIX ст. Автор дослідження про В. фон Гейденстама (рос. переклад: *Брандес Г.* Вернер фон Гейденштам // Собр. соч. — 2-е изд. — СПб., [1906]. — Т. 2. — Ч. 2).

Карл XII — шведський король (1682—1718). У Північній війні проти Данії змусив польського короля Августа (курфюрста Саксонського) та Петра I до мирної угоди. 1700 р. переміг набагато чисельніше російське військо під Нарвою. Поборовши польського короля Августа під Кліссовим та Пултуськом (1702—1703), посадовив на трон Станіслава Лещинського. 1708 р. вів війну проти Росії, внаслідок російської тактики «спаленої землі» змушений був відступити в Україну. Зазнавши поразки у битві під Полтавою (1709), шведські війська, ослаблені тяжкою зимою, відступили в Бессарабію. У зв'язку з посиленням Північної ліги Карл XII повернувся 1714 р. до Швеції. Загинув при облозі Фредріксгальду. Завдяки «Історії Карла XII» Вольтера король набув рис воєначальника-авантюриста, водночас у традиції шведської літератури він залишився національним героєм.

С. 764. Каліш — місто у Великій Польщі, на лівому березі Просни на острові між двох її рукавів.

С. 765. ...ранені під Полтавою. — Вирішальний бій у Північній війні відбувся 8 липня 1709 р. біля м. Полтава. Зіткнулися тут московські та шведські війська, — українські полки в бою вирішальної участі не брали. Переміг Петро I. Мазепа разом з Карлом XII і залишками армії мусив відступити на турецьку територію.

С. 766. ...підійшов до короля, що між сінниками лежав на возі, палений гарячкою... — Йдеться про Карла XII.

АВГУСТ СТРІНДБЕРҐ

Гей же, до сонця!

Назва оригіналу: «Upp til solen».

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1906. — Т. 36. — Кн. 12. — С. 402—406. Підп. перекладача: *Переклав І. Ф.*

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 365—371.

Оповідання увійшло до циклу «швейцарських новел» під назвою «Утопії в дійсності», написаного під впливом ідей Ж.-Ж. Руссо, А.-К. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, роману М. Чернишевського «Що робити?». А.-Ю. Стріндберґ створив цикл під час перебування у швейцарському місті Уші (опубл. окремою збіркою 1885 р.).

Новели цього-таки циклу переклав В. Гнатюк: *Стріндберґ А.* Над хмарами // ЛНВ. — 1901. — Т. 14. — Кн. 6. — С. 336—343; *Стріндберґ А.* Питання сумління // ЛНВ. — 1901. — Т. 15. — Кн. 7. — С. 91—107.

Того самого 1901 р. Н. Кобринська у статті «Август Стріндберґ» писала про цикл «Утопії в дійсності»: «Вираз своїм соціяльним ідеям дав автор в "Утопіях", збірці чотирьох новел, де висловлює свої погляди на суспільний устрій і ступінь культурного розвитку теперішніх цивілізованих народів. Його осуди гострі, смілі і надзвичайно гуманні. З великою відразою говорить про полишені в людськості варварські останки боротьби чоловіка з чоловіком, що противна йому у всіх своїх проявах»; «В "Утопіях", як і в инших тогочасних творах, Стріндберґ в формі реальних образів показав надії і стремління будучности гармонійного життя мужчин із жінками, суспільність безпартійних борб, ідеальні мрії, коли не буде між народами Европи війн і т. инше» (*Кобринська Н.* Август Стріндберґ // ЛНВ. — 1901. — Т. 14. — Кн. 6. — С. 139, 143).

Подається за першодруком.

Стріндберґ (Strindberg) Юхан-Август (1849—1912) — шведський прозаїк і драматург. Автор збірок оповідань «Долі шведського народу» (1885), «Життя в шхерах» (1888), роману «Червона кімната» та ін. І. Франко назвав Стріндберґа «перворядним талантом» у літературах Скандинавії (31, *383*).

С. 769. Ґерзау — Герсау, тепер невелике місто кантону Швіц на березі Фірвальдштедського озера.

Озеро Чотирьох кантонів — мається на увазі Фірвальдштедське озеро, розташоване у центральній частині Швейцарії і оточене кантонами Урі, Швіц, Унтервальден та Люцерн.

Швіц — місто у Швейцарії, адміністративний центр однойменного кантону.

С. 770. Сулітельма — одна з найбільших вершин Скандинавських гір на межі Швеції та Норвегії.

С. 771. Пилат (Пилатус), Буохсенгорн, Аксеншок, Бюргеншток — назви вершин в Альпійських горах.

Вольтер (Франсуа-Марі Аруе; 1694—1778) — французький письменник, публіцист, філософ.

Руссо Жан-Жак (1712—1778) — французький філософ, письменник, композитор.

С. 772. Рульо — очевидно, мається на увазі Руо Жорж (1871—1958), французький художник, графік.

Гелій — гелій, інертний газ, який 1868 р. був виявлений на Сонці. На Землі відкритий пізніше — 1895 р.

С. 773. Урі-Рошток (Уріротшток) — одна з вершин у Альпах на південь від Фірвальдштедського озера.

З УГОРСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

КАЛМАН МІКСАТ

Як Юрко купував косу

Вперше надруковано в журн.: Неділя. — 1911. — № 7. — 11. II. — С. 3—5. Автора твору зазначено: *Коломан Міксат.* Підп. перекладача: *З німецького переклав Іван Франко.*

Переклад друкувався також у вид.: Новий край [Ростерн, Саскачеван, Канада]. — 1911. — № 6. — 1. III. — С. 6. Підп.: *Переклав Іван Франко.* Прізвище автора оригіналу не вказано.

Подається за першодруком.

Мікcат (Mikszáth) Калман (1847—1910) — угорський письменник, почесний член Угорської академії наук з 1889 р., автор збірок оповідань «Краяни-словаки» (1881), «Добрі половці» (1882), романів і повістей «Парасолька святого Петра» (1895), «Облога Бестерце» (1896), «Вибори в Угорщині» (1897), «Кавалери» (1897), «Нова Еріниада» (1898), «Дивний шлюб» (1900), «Чорне місто» (1911), інших творів.

«Неділя» (1911—1912) — літературно-науковий і громадський ілюстрований тижневик; виходив у Львові як додаток до «Діла». Редакторами були В. Щурат (1911) та Я. Весоловський (1912).

«Новий край» — газета, що виходила протягом 1911 р. з підзаголовком «Часопись товариства руських фермерів в Канаді. Вістник господарства і науки».

З РОСІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

МИКОЛА ВАГНЕР

Сліпенька

Назва оригіналу: «Без света».

Вперше надруковано у вид.: З чужих зільників. — Т. 1: Збірник повістей та оповідань. — Літературний додаток «Діла». Бібліотека найзнаменитших повістей / Під ред. І. Белея. — Т. 19. — Львів: Накладом ред. «Діла», 1885. — С. 5—28. Подано лише прізвище автора оригіналу: *Зі Вагнера.* Без підп. перекладача. Авторство перекладу (з російської мови): свідчення І. Франка у його статті «Piśmiennictwo rusińskie» (Prawda. — 1886. — № 2. — S. 19).

Твір «Без света» увійшов до збірника філософських казок і притч М. Вагнера «Сказки Кота-Мурлыки» (1-ше вид. — 1872). В особистій бібліотеці І. Франка (ЛІШ) за № 1454 зберігається пізніше видання цієї книжки: *Вагнер Н. П.* Сказки Кота-Мурлыки / С рис. М.О. Микешина, М. П. Клодта и др. — 5-е изд. — СПб.: Типография В. Де-Макова, 1895. — XVI, 568, (2) с. (Без света. — С. 323—355). На ній є дарчий напис синам Франка: «Берлін 25/VII 1895. Андрусю і Тарасю на добру згадку від хрестного Богдана». Це подарунок від Богдана Олександровича Кістяківського (1868—1920) — українського правознавця, філософа, історика, доктора права. Виключений з Київського, Харківського та Юр'ївського (м. Дерпт, тепер Тарту, Естонія) університетів, він 1895 р. виїхав за кордон для завершення освіти, навчався, зокрема, на філософському факультеті Берлінського університету. «Богдан Олександрович Кистяківський хрестив Тараса, дуже любив Ольжиних дітей і, як бував за кордоном, одвідував Франків, а дітям дарував багато подарунків» (*Трегубова Антоніна.* Дещо з життя Ольги Франкової // Спогади про Івана Франка / Упоряд., вступ. ст. і приміт. М. Гнатюка. — Львів, 1997. — С. 159).

Подається за першодруком.

В а г н е р Микола Петрович (Вагнер Николай Петрович, псевдонім Кот Мурлыка; 1829—1907) — російський зоолог і письменник. З 1860 р. професор зоології Казанського, у 1870—1885 рр. — Петербурзького університетів (де читав лекції до 1894 р.). Організатор і директор Соловецької біологічної станції, дослідник фауни Білого моря. Автор повістей, казок, оповідань, романів.

С. 780. ... щ е д о С е в а с т о п о л ь с ь к о ї в і й н и. — Кримська війна 1853—1856 рр. між Росією та Францією, Великою Британією, Туреччиною, Сардинією.

С. 781. О н е з ь к е о з е р о — озеро на Півночі Росії. Рікою Свір, що витікає з нього, Онезьке озеро з'єднане з Ладозьким. Біля озера знаходиться м. Петрозаводськ, на острові Кіжі — комплекс церков.

С. 783. С о л о в е ц ь к и й м о н а с т и р — фортеця та релігійний центр на Півночі Росії, заснований у XV ст. на Соловецькому острові у Білому морі. У XVII ст. — один із центрів розколу. Острів був також місцем вигнання.

С. 787. Б і л е м о р е — море на Півночі Росії, належить до басейну Північного Льодовитого океану.

З ЧЕСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ЮЛІУС ЗЕЄР

Із записок

У підзаг.: «З 1000 н-ра чеського Světozor-a». Назва оригіналу: «Ze zapisků».

Вперше надруковано в журн.: Зоря. — 1886. — № 17. — 1(13). IX. — С. 290. Без підп. перекладача. Авторство перекладу (з чеської

мови) вказано в річному покажчику змісту «Зорі»: *Франко Іван.* <...> Із записок Юлія Зейєра (переклад).

Заслуговує на увагу історія опублікування перекладу. Число 17 «Зорі» за 1886 р. увійшло до історії бібліографії двояким: у первісному вигляді (без вказаного перекладу) та зі змінами на с. 278 і 290. Волею редактора рецензія на музичні твори О. Бораковського була замінена, зокрема, перекладом уривка «Записок» Ю. Зеєра (*Мороз М.О.* Іван Франко. Бібліографія творів. — К., 1966. — С. 110).

Передруковано у вид.: Зв'язки Івана Франка з чехами та словаками. — Братислава, 1957. — С. 245.

Подається за першодруком.

З е є р (Zeyer) Юліус (1841—1901) — чеський поет, прозаїк, драматург. Автор збірок «Новели» (1879, 1884), «Поезії» (1884), поетичних циклів «Вишеград» (1880), «Прихід Чеха» (1886), романів «Андрій Чернишов» (1876), «Ян-Марія Плойгар» (1891), комедії «Ніч на Карлштайні» (1884), «Неклана» (1893), «Радуз і Магулена» (1898), інших творів. Його творчості притаманні елементи неоромантизму.

У статті «Нова чеська література і її розвій. Ярослав Врхліцький, його життя і творчість. "Бар-Кохба"» (1899) І. Франко умовно виокремлював два напрями в новій чеській поезії: національний та інтернаціональний. До другого він зараховував і творчість Зеєра (31, *483*). «Особливо після космополітичної чеської поезії нової доби, після кабінетних епопей і лірик Врхліцького, Сватоплука Чеха, Зейєра, — писав І. Франко трохи згодом (1901 р.), — Гавлічкова поезія смакує, як чиста джерелова вода після більше або менше штучного заграничного вина» (11, *409*). Однак увагу Франка-перекладача привернула прозова творчість Ю. Зеєра.

У 1873—1899 рр. Ю. Зеєр кілька разів бував у Росії та в Україні, зокрема в Києві, деякий час жив у Криму. Під час подорожей записував свої спостереження, рефлексії та роздуми, що носили характер подорожніх нотаток. Одне з таких спостережень опублікував 1886 р. у тижневику «Světozor» (№ 39 (1000). — S. 619). Його й переклав І. Франко.

«З о р я. П и с ь м о л і т е р а т у р н о - н а у к о в е д л я р у с ь к и х р о д и н» — літературно-науковий і громадсько-політичний журнал. Виходив протягом 1880—1897 рр. у Львові двічі на місяць. У 1886 р. «Зорю» редагував Ом. Калитовський (1855—1924) — педагогічний і освітній діяч, автор шкільних підручників і статей на історичні та педагогічні теми.

«S v ě t o z o r» — літературно-художній журнал, що виходив у Празі від 1867 до 1899 р. Протягом 1883—1887 рр. носив підзаголовок «Obrazkovy týdennik» («Ілюстрований журнал»). У 1886 р. «Světozor» редагував письменник і публіцист Матей-Анастасія Шімачек (1860—1911).

ІЗ ЧОРНОГОРСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ЛУКА ЙОВОВИЧ

Гайдуки. Образок з життя чорногорців

Вперше надруковано: ЛНВ. — 1898. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 103—113. Підп. перекладача: *Переклав Ів. Фр.* Споряджено приміткою І. Франка про Л. Йововича та його «образок», за підп.: *Ів. Фр.* (С. 803).

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 382—394.

Джерело перекладу: першодрук оригіналу «Гайдуків» у чорногорському літературному часописі «Луча» (1895) (свідчення І. Франка у примітці).

У статті-огляді «Українська література за 1898 р.» І. Франко зазначив, що в ЛНВ 1898 р. серед творів інших визначних представників слов'янських літератур було вміщено і твір Луки Йововича: «У 1898 р. настали деякі зміни. У щойно заснованому наприкінці 1897 р. "Літературно-науковому віснику" <...> не були тут занедбані і слов'янські літератури <...> в журналі публікувалися переклади російських письменників — Чехова, Маміна-Сибіряка, Надсона; польських — Ожешко і Домбровського; чеських — Махара; сербських — Йововича» (32, *11*). І. Франко тут назвав Луку Йововича «сербським письменником», а в примітці до вищезгаданого твору зазначив, що Л. Йововић проживав у «Чорногорі» і змалював «прекрасний образок з життя чорногорців». Чорногорія добилася фактичної незалежності від Османської імперії ще 1796 р. Події ж, описані в оповіданні, припадають на 1830-ті роки, вони відбувалися у порубіжжі турецьких і чорногорських володінь. У статті «Інтернаціоналізм і націоналізм у сучасних літературах» І. Франко на прикладі, зокрема, чорногорця Йововича обґрунтовував ідею близькості національної за формою творчості письменників до загальнолюдських почувань: «І тільки такий писатель буде рівночасно зрозумілий і цікавий не тільки для своїх найближчих земляків, але й для цілого цивілізованого світу, бо всі знайдуть у його творах, хоч і яка була би незвичайна та оригінальнонаціональна їх форма (візьмемо для приміру твори нашого Шевченка, англічанина Діккенса, американця Марка Твена, мадяра Міксата або чорногорця Йововича), ті самі чуття, сумніви, страждання, симпатії та антипатії, що становлять суть душі сучасного освіченого чоловіка» (31, *34*).

Подається за першодруком.

Й о в о в и ч (Јововић) Лука (1865—1916) — чорногорський письменник, сільський учитель, який жив у Чорногорії і писав місцевим діалектом, як тоді трактовано, сербської мови. До розпаду Югославії офіційно вважалося, що чорногорці говорять на штокавському діалекті сербохорватської мови.

Г а й д у к и — збройні загони в Сербії, Чорногорії, Болгарії, Молдавії, Валахії, що боролися проти турецького панування (Османської імперії). Сербське слово «хајдук», болгарське «хайдутин», румунське «haiduc», українське «гайдамака» походять від турецько-османського «haydamak» — розбійник.

«Л у ч а» («Промінь») — літературна газета, орган товариства «Гірський вінець»; виходила в 1895—1900 рр. у місті Цетине (Чорногорія).

С. 803. К р а у с Фрідріх-Самуель (1859—1936) — австрійський фольклорист та етнограф, перекладач зі слов'янських мов, видавець і редактор фольклорних матеріалів різних народів, зокрема «Легенд і казок югославів» у німецькому перекладі, на перший том яких (Лейпциг, 1883) І. Франко написав рецензію (див.: 26, *285—288*). І. Франко бував у Ф.-С. Крауса у Відні, листувався з ним.

В д е н ь С в. А р х а н г е л а... — За православним календарем (а більшість чорногорців — православні), день Святого архангела-архистратига Михаїла відзначається 8 (21) листопада.

З ПОЛЬСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

СТАНІСЛАВ СТАРЖИНСЬКИЙ

На нашій — не своїй землі.
Уривок з записок правобічного шляхтича. *Ів. Франко*

Вперше надруковано: ЛНВ — 1907. — Т. 37. — Кн. 1. — С. 25—29. Підп.: *Ів. Франко.* У примітці датовано: «Писано тому кілька місяців» (с. 25). Це передмова І. Франка до поданого далі його перекладу з польської мови спогадів С. Старжинського. Водночас назва стосується й до самої добірки перекладених спогадів.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 415—419. У «Ділі» (1907. — № 18. — 5. II. — С. 1—2) передруковано уривки з Франкового перекладу спогадів С. Старжинського під загальною назвою «З записок польського шляхтича» з редакційною передмовою, опертою на текст Франкової передмови:

«В сьогорічній січневій книжці "Літературно-наукового вісника" оголосив д[окто]р Ів. Франко п[ід] заг[оловком] "На нашій — не своїй землі" уривок з записок правобічного шляхтича, гр[афа] Старженського, відомого в своїм часі польського повістяра й поета. Д-р Франко найшов і купив сей уривок в одній львівській антикварні, а оголошуючи його в перекладі, нав'язує своє переднє слово до справи аграрної реформи, так рішучо порушеної в першій Державній думі і опісля під прапором проєкту Думи розпочатої також російським правительством. Ся реформа, коли до неї прийде (а мабуть, мусить прийти до неї), буде чимсь трохи більше, як "четвертим" чи "п'ятим" поділом Польщі (авжеж, що п'ятим, бо четвертим уважають поляки на-

мірене відлучення Холмщини від польського крулєвства), бо тоді польські дідичі будуть приневолені уступити з Правобічної України, хоч і як вони все покликуються на свої права до Руси, котру нібито кровією своєю боронили від орди і Москви, та й доси теревенять про свою цивілізаційну місію на Україні та про варварство, гайдамацтво та некультурність українського народу.

Отже, записки гр. Старженського, писані десь в 40-их роках мин[улого] століття (перед 1848 роком), дають образ культури польської шляхти, того цвіту польської суспільности, не тілько взагалі в прирівнянню до того варварства руського народу, традиційно поляками величаного, але й особливо в сю пору львівських університетських подій є вони гарною ілюстрацією до тирад польського дневникарства про "розбишацтво, гайдамацтво, бандитизм" і т. д. руської молодіжи.

З оголошених уривків наведемо тут з дечого лише зміст, з иншого теж лише уривки, а инше пропустимо, — бо ж книжка на те й видрукована, щоби її купити і прочитати цілу».

Подається за першодруком.

Старжинський (Starzyński) Станіслав Долева (псевдонім — Stach z Zamiechowa [Стах із Заміхова]; 1874 або 1785 у с. Заміхів, тепер Новоушицького р-ну Хмельницької обл. — 1851 у Кульпаркові під Львовом, тепер частина міста) — польський поет, прозаїк, драматург і перекладач. Писав і переробляв трагедії, комедії та фарси. Видав збірку «Śpiewki i wiersze Podolanina» (1830). Автор пісень, переважно з музикою В. Совінського. Господарював на Поділлі, з 1842 р. жив у Східній Галичині. Про його театральну діяльність Франко згадує у статті «Русько-український театр (історичні обриси)» (29, *313*). Не плутати зі Станіславом Старжинським (1853—1935) — польським правознавцем, професором Львівського університету (з 1899 р.).

На нашій — не своїй землі. — Аплікація з вірша Т. Шевченка «Мені однаково, чи буду...»: «На нашій славній Україні, На нашій — не своїй землі».

С. 813. ...на Правобічній Україні заноситься на щось трохи більше, як «четвертий» чи «п'ятий» поділ Польщі. — Сказано іронічно, в сенсі екстраординарної трагічної колізії. «Перші» три поділи Польщі відбулись у 1772, 1793 та 1795 рр.

С. 814. Строганов — граф, представник династії багатих російських купців, промисловців, землевласників, які відігравали важливу роль у політичному житті держави починаючи з XV ст.

...кінцем останків історичної Польщі... — Тобто Польщі до поділів.

С. 816. ...розпучні Шевченкові слова про те, що, якби розказать «історію-правду одного магната, то перелякать саме б пекло можна». —

Неточна цитата з вірша Т. Шевченка «Іржавець»: «Якби розказать / Про якого-небудь одного магната / Історію-правду, то перелякать / Саме б пекло можна».

Бобровський Тадей (1829—1894) — українсько-польський шляхтич. Автор двотомних «Споминів» (Львів, 1900). «Ті спомини, видані його приятелем В. Спасовичем, наробили були по своїм виході в світ немало шелесту серед польської шляхти», — писав І. Франко у «Нових причинках до історії польської суспільності на Україні в XIX в.», де використовував «Спомини» Т. Бобровського як одне з головних джерел та піддавав їх детальному аналізові (47, *194*).

С. 817. Красіцький Ігнацій (1735—1801) — польський письменник-просвітитель, байкар, сатирик. Окрім віршового циклу «Сатири» («Satyry», 1779; доп. вид. 1784), творець ірої-комічних поем «Мишоїда», «Монахомахія», зачинатель жанру байки у польській літературі («Байки та приповістки»). Автор історичної поеми «Хотинська війна» (1780), де описав також українських козаків у битві.

Яфет, Хам — за Біблією, сини патріарха Ноя. У пророчому благословенні Ной обіцяв Яфетові величезний простір володінь. Яфетові нащадки заселили Європу та північно-східну Азію. Хам виявився непоштивим до батька, внаслідок чого зазнав його прокляття. Хамові нащадки заснували Ассирійську та Єгипетську імперії.

«Треба розказувать, — мовляв Шевченко, — як діди помилялись» ... — У передмові (опублікованій як післямова) до першодруку «Гайдамаків» (СПб., 1841) Шевченко писав: «Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами».

Шляхта польська в трьох провінціях — Поділлі, Волині й Україні

Вперше надруковано: ЛНВ — 1907. — Т. 37. — Кн. 1. — С. 29—32. Своє авторство перекладу цього та двох інших уривків з польської мови І. Франко засвідчив у передмові (с. 29). У заголовковій частині зазначено лише титул і прізвище автора мемуарів: *Граф Старженський.*

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 419—423 (автора оригіналу зазначено: *Старженський*).

Подається за першодруком.

Як пан Д. на Поділлі приймав економа

Вперше надруковано: ЛНВ — 1907. — Т. 37. — Кн. 1. — С. 32—37. Уривки з цього перекладу зреферовано під назвами «Як пан Д. на Поділю приймав економа», «Про инших дідичів» у газ.: Діло. — 1907. — № 18. — 5. II. — С. 1.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 423—431 (автора оригіналу зазначено: *Старженський*). Подається за першодруком.

День забави молодого подолянина

Вперше надруковано: ЛНВ — 1907. — Т. 37. — Кн. 1. — С. 38—41. Уривок з цього перекладу зреферовано під назвою «Забава шляхетної молодіжи» в газ.: Діло. — 1907. — № 18. — 5. II. — С. 1—2.

Передруковано у вид.: *Франко І.* Твори: У 30 т. — Т. 29. — Кн. 2. — С. 432—436 (автора оригіналу зазначено: *Старженський*). Подається за першодруком.

С. 818. Поділля, Волинь, Україна — історично-географічні області сучасної України: Поділля — територія між ріками Південним Бугом і Дністром; Волинь — у басейні південних приток Прип'яті та верхів'їв Західного Бугу. Україна — правобережна частина Придніпров'я.

...в великопольських і малопольських провінціях... — Тобто у провінціях, що належать до історичних областей сучасної Польщі: «Великопольщі», яка охоплювала територію сучасних Великопольського (з центром у Познані), Любуського (з центром у Гожуві Великопольському) та Західно-Поморського (з центром у Щеціні) воєводств, і «Малопольщі» — сучасні Малопольське (Краків), Підкарпатське (Жешув) і Люблінське (Люблін) воєводства.

С. 819. Монтеск'є Шарль-Луї (1689—1755) — французький філософ і письменник доби Просвітництва.

Царі Іван Васильович і Петро І своїми указами... — Вказані царі не «прикріпили селян до землі», як твердив Старжинський, а тільки посилили підневільний статус вже давно закріпаченого селянства. Це, вочевидь, і мав на увазі І. Франко у примітці на тій же сторінці. До того ж Іванів Васильовичів було чотири, серед яких до юридичного оформлення кріпаччини причетні двоє — Іван III (1440—1505) та Іван IV (Грозний; 1530—1584). Петро I (1672—1725) своїми указами завершив злиття помість і вотчин у єдине дворянське землеволодіння, запровадив подушну подать і рекрутські набори, чим селяни перетворювались у фактичних рабів, «наділюваних» дворянам разом із землею, позбавлених будь-яких громадянських прав.

...в часі останньої польської революції (1831 р.)... — Йдеться про польське повстання (так зване Листопадове), яке відбулося в листопаді 1830 р. — жовтні 1831 р. у Королівстві Польському і на території Литви, Білорусі та Правобережної України проти царської Росії. Було жорстоко придушене царизмом.

С. 830. Айрокези (ірокези), гурони — індіанські племена Північної Америки.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ І СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ

А б б е́ — тут: абат

А б н е г а́ ц і я — самозречення

А б ш и́ т о в и й — звільнений з війська, служби

А з и́ л ь — право захисту

А к с а м і́ т к а — оксамит, орлики, павині вічка — багаторічна декоративна трав'яна рослина родини жовтцевих із поодинокими квітками різних кольорів

А л л о́ д і ї — спадкові індивідуально-сімейні земельні володіння, що знаходяться у вільному розпорядженні їхніх власників

А л ю́ м н — семінарист, що виховується на казенні кошти

А м б а р а́ с — клопіт

А м б а с а́ д а — посольство

А м б а с а́ д о р — посол

А р к е б у́ з і є р — озброєний гнотовою рушницею, яку заряджали з дула (була поширена у XV—XVI ст. у Західній Європі)

Б а ж а́ — платня

Б а л ь — бал

Б а н і́ ц і я — вигна́ння

Б а́ н т а — поперечна балка між кроквами

Б а н у в а́ т и — тужити, сумувати

Б е а т и ф і к а́ ц і я — у католицькій церкві акт зарахування певної особи до сонму святих

Б е з х о с е́ н н о — безкорисно, невигідно

Б е к е́ ш а — чоловічий верхній теплий одяг старовинного крою з брижами в стані

Б е р в е н о́ — колода

Б е р л я́ ч к и — вовняне або хутряне зимове взуття, яке під час сильних морозів одягають поверх звичайного

Б е с т і я́ л ь н и й — дикий; звірячий

Б е ф е́ л ь — наказ, команда

Б і б у́ л а — обгортковий або промокальний папір

Б і в а́ к — бівуак, місце відпочинку або ночівлі військ у польових умовах

Б і г у́ н — полюс

Б і́ с к у п — католицький єпископ

Б і́ ц и к л — велосипед

Б л а в а́ т и — волошки

Б л а н ш — білила

Б л я ш а́ н и к — тут: металевий камін

Б о в в а́ н и — буруни

Бо з (бзи) — тут: бузок
Боля́к — чиряк
Бо́рше — швидше
Брость — гілки, зелень на дереві; гроно, кетяг
Бурну́с — рід плаща або накидки на Близькому Сході
Буртиму́ха — метелик
Бутє́лька — пляшка
Бу́тно — гордовито, пихато

Ва́бик — пастка для птахів
Вагува́тися — вагатися
Вака́ції — канікули
Вар — окріп
Варста́т — верстат, майстерня
Варца́б — лутка, парапет, підвіконня
Васа́г — деталь чумацького воза
Вахля́р — віяло
Вдо́скіць — підстрибуючи
Ви́вінувати — дати посаг
Ви́ємка, ви́їмок — вийняток
Визува́ти — роззувати, знімати взуття
Ви́рва — глибока яма у дні річки, ставка
Ви́рочень — пророцтво; оракул
Виси́лок — зусилля
Висо́к — скроня
Висці́ги — перегони, змагання з бігу
Вихо́док — туалет за межами житлового приміщення
Вишрубо́вувати — викручувати шуруп
Відпору́чник — представник, делегат
Ві́дпуст — проща
Відря́д — загін
Ві́но — своєрідний викуп, який мав сплатити нареченій молодий, беручи шлюб
Вири́тель — позикодавець
Вісня́к — ніж із двома поперечними ручками на кінцях для тесання у грубому вигляді
Вітчина́ — вітчизна, батьківщина
Властите́ль — власник
Внеоба́ві — незабаром
Вота́нт — писар у адвоката
Встид — сором
В'юнова́та — вертка, вертлява

Галапа́с — дармоїд
Га́ля — тут: зала
Гара́ч — данина
Гебре́йський — єврейський
Геє́нна — те саме, що пекло
Гелленісти́чний — елліністичний, прикметник від еллінізм
Герба́та — чай
Ги́лька — гілка
Ги́рло — тут: горлянка
Гієрати́чний — священний
Гіпокри́т — лицемір
Глода́ти — їсти, важко пережовувати
Гло́та́ — натовп
Гости́нець — великий битий шлях, мощений шлях
Граба́р — землекоп; гробокопач
Гро́та — невелика печера, яка має широкий вхід та склепінчасту стелю
Гу́зар — місце, де зав'язаний мішок
Гумеля́стика — гума
Гу́нцвот — негідник

Газ — газ
Га́за — дуже тонка прозора шовкова тканина

Ґа́ля — тут: вечірнє святкове вбрання
Ґвер — рушниця
Ґзимс — карниз
Ґлід — ряд, стрій

Дво́рець — вокзал, залізнична станція
Дебе́рка — невелике провалля
Де́бра — яр, улоговина
Дели́на — колода, брус
Дели́ння — колоддя, брусся
Делінкве́нт — засуджений до страти
Делірій — порушення свідомості людини за деяких захворювань, отруєнь тощо
Деме́на — колода, груба дошка, брус
Денунціюва́ння — донесення на когось
Дефінітивний — визначений, означений
Диль — груба дошка, балка, брус
Ди́мник — комин
Дискре́тний — роздільний, перервний, протиставлений до неперервного; непомітний
Диспе́нза — розпорядження, управління
Ді́дич — поміщик, великий землевласник
Ді́ди́чний — спадковий
Дієцезія — церковна територіальна одиниця, якою керує єпископ
Діла́ти — впливати
Дзи́ґар — годинник
Дзюба́к — сапка
Долма́н — плащ-пелерина
Доме́на (домен) — тут: особисте земельне володіння
Доро́жка — довгий віз без кузова з переднім і заднім місцем для сидіння, що поєднуються поздовжніми брусами
Драбу́га — тут: ледар
Драпе́рія — завіса з тканини, зібраної в складки
Драпцюва́ти — втікати
Друхота́ти — ламати, трощити; гриміти
Ду́дка — дрібна монета (2 австрійські крейцари)
Ду́ка — багач, багатій

Евентуа́льність — можливість
Екзорцизм — обряд звільнення душі й тіла від нечистого; вигнання диявола
Експозиту́ра — агентура
Еміне́нція — у католицькій церкві титул єпископів і кардиналів
Епіні́кій — хвалебна пісня на честь переможця у військовому чи спортивному змаганні
Етіо́пський — ефіопський

Єпітрахи́ль — частина обрядового одягу священика у вигляді широкої стрічки — фартуха з хрестами, який при богослужінні одягається на шию і носиться під ризою
Єре́й (ієре́й) — священик
Єство́ — тут: істота

Жебоні́ти — говорити
Живина́ — жива істота
Жо́вна — дятел
Жо́вняр (жо́внір) — солдат
Жмі́нка — жменя
Жу́жлиця — нагар

Загу́тати — розговорити, заспокоїти

Заї́лість — злість

Зака́л — гарт

Зака́ла — ганьба, сором

За́ки — поки

Закоту́рманий — зав'язаний; замотаний

Зала́сність — хтивість

Замельдува́ти — повідомити, довести до відома

Зами́лування — велика схильність до чогось

Затахльо́вувати — затушковувати

За́тьма — затьмарення, затемнення

Захова́ти — тут: зберігати

Зацу́катися — затнутися, зупинитися; завагатися

Зачира́ти — зачерпувати

Збі́жець — втікач

Збуй — розбійник

Зве́ргнути — з силою кинути, шпурнути

Зве́рхник — начальник, керівник

Зве́рхництво — керівництво, керівна посада

Звиня́ти — вибачати

Згану́ти — нагадати

Зи́зом диви́тися — тут: кидати косі погляди, виявляючи невдоволення

Зи́мний — холодний

Зі́ньки — зіниці

Злу́да — ілюзія, облуда

Змисл — уява; чуття

Змо́ра — привид, кошмар

Зраст — ріст; сила

Зрі́бний — витканий домашнім, кустарним способом

Іерати́чний — священний

Імпертине́нт — нахаба, зухвала людина

Інва́зія — вторгнення

Індемні́зація — відшкодування

Індоле́нтний — нездібний

Інфа́мія — досл. «неслава, ганьба»

Кага́л — єврейська громада; галаслива юрба, зборище

Ка́зальниця — підвищене місце в церкві, звідки ведеться проповідь, амвон

Каламанці́я — клопіт, нещастя

Кама́ші — шерстяні онучі

Камізе́лька — жилетка, безрукавка

Каму́з — дрібні шматки

Кант — тут: гострий кут гори

Канто́н — територіальна федеральна одиниця Швейцарії

Капу́за — каптур (головний убір), плащ, накидка, капюшон

Капца́н — бідняк, злидар

Капшу́к — гаман у формі торбинки, що затягується шнурочком

Карб — зарубка, рубчик

Ка́рбульци — перекидом, перевертом

Карбуля́тися — качатися

Кармази́н — дороге темно-червоне сукно; одяг з цього сукна; густо-червоний колір

Като́дра — головний костел у латинському обряді у певній місцевості

Каштеля́н — службова особа, яку призначав король або князь для управління цитаделлю в місті, пізніше — наглядач замку, почесний титул польського сенатора у XV—XVIII ст.

Квати́рка — тут: у значенні кухоль, місткістю чверть літра

Керти́ця — кріт

Ке́сар — титул імператорів Стародавнього Риму, володар, монарх

Киба́лка — жіночий головний убір у формі півмісяця

Кивóт (кіóт) — місце на престолі церкви, де перебуває Христос у вигляді хліба і вина

Ки́коть — залишок відрізаного пальця, руки, ноги, а також нерозвинута рука, нога

Кичéра — гора, що вся, крім вершини, вкрита лісом

Кíтлик — котел, бак

Кітлови́на — котлован, улоговина

Клеврéт — прислужник

Клепáти — тут: хлопати

Клир — у християнській церкві сукупність священослужителів

Кляк нýти — стати навколішки

Кмітувáти — зауважити, помітити

Кнáйпа — кав'ярня

Кобíта — жінка

Кожýшник — ремісник, що виготовляє речі з хутра (тут: у переносному розумінні)

Кóзуб — тут: корпус карети

Колúба — курінь, збитий із дощок

Колóмна — колона, стрій

Кóльбек (кóльвек) — небудь

Колю́мна — колона

Колюмнáди — колонади

Комéнда — загін

Компетéнт — належний, відповідний, досвідчений у певній галузі; повноважний, повноправний у розв'язанні якоїсь справи

Конáр — груба гілка, що росте від стовбура дерева

Конгрегáція — у католицькій церкві об'єднання церковних, зокрема чернечих, громад, діяльність яких підпорядкована одному статутові

Кóнгруа — платня католицьким священикам

Конскрúпція — у XVIII—XIX ст. засіб комплектування військ, заснований на загальній військовій повинності з правом відкупитися або замінити себе іншим

Констеля́ція — 1) взаємне розташування небесних світил, що служить основою для астрологічних пророцтв; 2) збіг обставин

Кóнтовий — стосовний до банківського рахунку

Копýла — баня церкви

Кóрець — центнер

Коритáр — коридор

Кормúло — весло або кормове стерно, за допомогою якого керують судном, човном

Коровóдити — завдавати клопоту; зволікати

Корóнковий — мережив-ний

Корч — кущ

Крайóбраз — краєвид; пейзаж

Крáсий — рябий

Крéйцар, крéйцер — австрійська дрібна розмінна монета, 1/100 гульдена

Кресúль — кресало

Крúжі — нижня частина спини, поперек

Криївка — сховок

Крúпта — каплиця під храмом для почесних поховань

Кріс — рушниця

Кру́глі — кеглі (вид гри)
Кружа́лі — частина гончарного круга
Кубра́к — чоловічий верхній одяг
Ку́голь — коржик з крутого тіста
Ку́литися — сутулячись, щулитися
Ку́ля — костур
Ку́ляс — людина з костуром
Ку́на — куниця; хутро з куниці
Куре́нда — розпорядження духовенству, видане церковною владою
Курма́ння — лахміття
Курта́к — куртка

Ландо́ — карета з відкидним верхом на чотири місця
Ле́гіт — легкий, приємний вітерець
Лепе́та — дурна, порожня голова
Ле́пта — тут: посильний грошовий внесок
Ли́лик — кажан
Ли́пський — лейпцизький
Ли́хва — процент
Лібáції — тут: бенкет
Ліце́нзія — свобода, права, дозвіл
Ліцита́ція — аукціон, продаж з молотка
Ло́жниця — жінка, з якою розділяють ложе
Лото́ки — канали на водяному млині, греблі тощо, якими тече вода
Луп — здобич
Луча́тися — траплятися
Льока́й — лакей
Льонт — бікфордів шнур (запалювальний)
Людо́вий — народний
Люк (лю́ка) — прогалина, пропуск
Люне́та — лорнет
Люнт — бікфордів шнур
Ляве́та (лафе́т) — підставка під гармату

Маєста́т — велич
Маєстати́чний — величний
Майсте́рія — майстерність
Мандро́ни — нісенітниці
Маркі́тно — невесело, нудно, незадоволено
Медіоля́нки — мешканки Мілану
Менаже́рія — зоопарк
Мітикува́ти — міркувати
Могота́ — здатність, спроможність
Монсиньйо́р — титул осіб вищого католицького духовенства
Монстра́нція — посудина з прозорими стінками, в якій переховуються святі тайни
Морля́нт — вид гармати
Мо́цно — міцно, сильно; дуже
Мошна́ — невеличкий мішечок для зберігання грошей
Муру́гий — темно-сірий, з темними смугами

На́ва — частина костьолу або церкви між вівтарем і притвором, призначена для вірних
Нагі́нка — погоня
Наматіркува́тися — настраждатися, намучитися
Нам'є́тний — пристрасний
Напру́го — рішуче, раптово, несподівано

На́рік — наступного року
На се́ріо — серйозно
Небі́жечка — покійниця
Небови́д — небосхил
Необа́ві — незабаром
Непоти́зм — заміщення посад за протекцією
Нети́каний — неторканий
Неутра́льно — нейтрально, незворушно
Німе́ччина — німецька мова
Нома́ди — кочівники
Но́тка — зауважа
Ну́дяр (ну́дьгар) — нудна людина
Ну́нцій — вищого рангу дипломатичний представник Папи Римського в урядах інших держав
Об[в]арі́нок — крендель, виріб із тіста, схожий формою на вісімку
Обезпе́ка — безпека
Обі́стя́ (обійстя) — садиба, двір
Обо́ра — відгороджена частина подвір'я з приміщеннями для худоби; загорода, загін
Обру́с — скатертина
Обсталю́нок — замовлення
Обсто́я — обставина
О́вшім — звичайно, прошу
Опи́нка — плахта, запаска
Опі́нія — громадська думка
Опо́на — заслона, завіса
Ординанс (ординаж) — кур'єр
Оруддки (оруда) — робота, турбота
О́скарб (о́скард) — кирка
Остенати́вний — чванливий, марнославний
Отве́ртий (одве́ртий) — відкритий
Офірува́ти — жертвувати
Офу́к — гонор

Па́жирливий — ненажерливий
Паздір'я — кострица
Па́ка — великий тюк
Пантофель — тапок
Пантрува́ти — чатувати, стерегти, стежити
Парентеза — вставка або вставне речення, виділене дужками
Партер — тут: нижня частина приміщення
Парубі́ка (парубійко) — парубок
Парцеля́ція (землі) — поділ землі на дрібні ділянки
Па́смуги — смути
Пати́к — палиця
Пати́нки — взуття без закаблуків
Патріярх — найвищий титул у православній церкві, особа, яка має цей титул
Па́чка — контрабанда
Пенітенціярій — 1) духовна установа в Римі, що ім'ям Папи дає відпущення гріхів і звільняє особу від виконання взятого церковного зобов'язання (наприклад, обітниці); 2) священик, який здійснює богослужіння в церквах в'язниць і сповідує в'язнів
Переглипуватися — переглядатися
Перепу́дитись — злякатися
Перепу́джений — перелякаий
Перера́ження — сильне зворушення
Перка́ль — тонка дешева бавовняна тканина

Пе́рун — тут: грім

Пивни́ця — підвал, льох

Пи́щик (люльки) — тут: частина люльки, яку беруть в рот

Під — горище

Підкомо́рій — суддя, який займався розмежуванням володінь, у Польщі — двірський сановник

Підсі́ння — ганок із піддашшям

Пі́льга — тут: полегшення

Піля́стр — плоский, схожий на колону виступ на поверхні стіни чи стовпа

Пі́нія — вид хвойних рослин родини соснових, інша назва — італійська сосна

Плай — гірська стежка

Пла́тва — балка, на яку спирається дах

Плеба́нія — садиба священика; обійстя

Плива́к — плавець

Плитки́й — мілкий

Пляц — площа; місце під забудову

Пля́цок — корж, випічка

Пова́ба — спокуса

По́вер — поверх

По́віз — запряжена карета

Пога́нин — той, хто не сповідує християнської віри, нехристиянин, язичник

Подоби́зна — схожість

Подрі́бність — подробиця

Позиту́ри — пози

Покмі́ти́ти — помітити

Поле́т — еполет

Порфі́ра — довга пурпурова мантія, символ влади монарха

Порфіроно́сець — монарх, цар; носій порфіри — довгої пурпурової мантії, символу влади монарха

Посо́ка — сукровиця

Посполи́тий — простий, звичайний, простонародний

Посторо́нок — шворка, мотуз, частина кінської упряжі

По́так — клітка для курей

Поту́льний — покірний, поступливий

Пофела́таний — пошматований, роздертий

Почва́ра (прочва́ра) — потвора

Пра́са — прес, чавило

Предиле́кція — схильність

Презви́тер (пресві́тер) — священик, у більшості християнських сект — виборний керівник релігійної громади

Пре́зес — голова

Прела́т — у католицькій та англіканській церквах титул представника вищого духовенства (кардинала, архієпископа, єпископа тощо); особа, що має цей титул

Прето́рія — у Римській імперії — приміщення суду

Привидний — уявний

Прика́дка — діжка

Прима́с — в католицькій і англіканській церквах найголовніший серед єпископів країни

Принципа́л — керівник, хазяїн

Прийсно — завжди, вічно

Притво́р — передня частина церкви за папертю

Прити́ка — пригода

Проббо́ство — парафія

Прозеліт — новий палкий прихильник якої-небудь теорії чи вчення; неофіт

Пронернýти — пірнути

Пропіна́ція — державна монополія на горілку

Псо́ти — робити збитки

Пстругльова́тий — рябий; пстругльовате лице — віспувате або ластовинчате обличчя

Публі́ка — сором, ганьба

Пуї́вка — гудзик

Пу́кати — стукати

Пу́мекс — пемза

Пу́шка — скринька

П'яту́к — кулак

Ра́бат — знижка ціни

Ра́вин (ра́бин) — єврейський священик; учитель

Рамéна — плечі

Ра́м'я — плечі

Раху́ба — рахунок, розрахунок

Реверéнда — ряса

Резигна́ція — зречення, відмова від чогось; байдужість

Резолю́тно — рішуче

Резо́н — сенс

Рекримінáції — взаємні звинувачення

Репримáнда — нагінка, вичитування когось

Рéтязь — залізний засув

Рефлéкси — тут: відблиск, відтінок

Ри́мський (ри́нський) — грошова одиниця в Австро-Угорщині, гульден

Ри́ншток — вуличний каналізаційний стік

Рисо́вник — кресляр

Ришту́нки — спорядження

Рісни́ця — вія

Ро́вер — велосипед

Рога́чка — шлагбаум, міська застава на дорозі для збору податків

Родівник — артикль

Рожанéць — молитва або молебень до Богородиці

Ро́сіл — суп, бульйон

Румо́вище — тут: попіл; пил від вибуху

Ру́ра — труба

Рустикáльний — селянський

Сáжень — міра довжини (2, 134 м); площі

Сакраме́нт — клятва, присяга

Салáш — намет

Сáля — зала

Самовíжа — самосвідомість

Само́хід — автомобіль

Санáція — оздоровлення

Сарáка — бідолаха

Сарацéни (сарацúни) — давня назва мусульманських народів, прийнята у європейців

Сверчки́ (сверщки́) — цвіркуни, саранча

Свистáвка — тут: труба

Секвéстр — заборона чи обмеження права користування будь-яким майном за розпорядженням органів державної влади

Сектя́р — сектант

Сервілíзм — улесливість, прислужництво

Сердáк (сардáк) — коротка тепла селянська одежа з грубого сукна

Сестрíнець — син сестри, племінник

Сірóма — незаможна людина, бідняк

Скарбóна — скринька для грошей

Скарлáтовий — яскраво-червоний

Сква́рний — спекотний
Скимн — молоде звіря, левеня
Складня́ — синтаксис
Склеп — крамниця
Склепича́рка — жінка-продавець в магазині
Скрань — скроня
Скри́тки — схованки
Скрут — поворот
Скру́ха — тут: визнання своєї провини, вияв каяття
Ску́литися — зіщулитися; зсутулитися; скорчитися
Слебезува́ти — читати по складах
Сли — коли
Слотли́вий — дощовий
Сльота́ — хмарна, сира погода з дощем або мокрим снігом
Смрод — сморід
Со́тчич — тут: співвітчизник
Со́пух — запах; сморід
Со́тик — відсоток
Софісти — давньогрецькі філософи, учителі мудрості й красномовства
Спіжевий — бронзовий чи мідний
Сповідниця — відокремлене місце в церкві, де сповідаються
Спо́рий — чималий, товстий, великий
Спох — схил
Справоздання — звіт
Спу́джений — переляканий
Стаєнний — конюх
Ста́ник — 1) стан, фігура; 2) безрукавка; верхня частина сукні від плечей до пояса (без рукавів)
Старунок — надбання; зусилля
Ста́ція — зупинка, станція
Сте́клий — скажений
Сти́рка — ганчірка; рушник
Сто́ри — віконниці
Стрик — дядько, брат батька
Стрих — горище
Стрільба́ — рушниця
Стру́мент — інструмент
Сту́ла — єпитрахиль
Сту́пиця — дерев'яна пастка для звірів
Су — французька дрібна монета
Субве́нція — форма фінансової допомоги
Суко́нка — плаття, сукня
Супе́ріор — зверхник
Суплика́ція — тут: звернення, молитва
Сурду́т — сюртук
Су́тий — чималий, сильний

Тала́нт — грошова одиниця у Стародавній Греції, Месопотамії, Сирії та ін.
Тапе́т — тут: шпалера
Тараба́ни — барабан
Тарапа́та — відчай
Та́хнути — грузнути; згасати
Та́ця — тут: велика тарілка
Тектура — картон
Ти́ка — довга палиця
Тілесна копе́рта — тілесна оболонка
Тічня (вовків) — зграя
Торністра — ранець
Трабант (*нім.*) — охоронець, супутник
Траф — випадок
Тра́фити — влучити
Трен — шлейф
Тре́нзля — вуздечка
Тріа́нґул (тріянґель) — ударний інструмент, сталевий прут, зігнутий в трикутник, підвіше-

ний на нитці, по якому вдаряють металевою паличкою; звук, подібний до дзвіночка

Трача́ти — штовхати

Ту́зин (ту́зінь) — дюжина, дванадцять штук

Туні́ка — давньоримський одяг типу сорочки

Турба́ції — хвилювання, клопоти

Туск, ту́сок — туга, смуток

Тя́мка — пам'ять; згадка

Уго́вкувати — втихомирювати, заспокоювати

Уд — тут: литка

Упра́гнений — омріяний, очікуваний

Урято́ва́ння — порятунок

Уфризо́ваний — зачесаний

Фавори́ти — бакенбарди

Фаєрве́рок — феєрверк

Фа́лда — боковий або нижній край чоловічого одягу з розрізом; пола

Фанабе́рія — пиха, чванливість; примха, дивацтво

Фа́рса — фарс, беззмістовне, часто малопристойне комедійне видовище у бурлескному театрі XIX—XX ст.; комедія легкого, жартівливого змісту із зовнішніми комічними ефектами

Фаце́ція — анекдот, жарт

Фело́н — риза

Фести́н (фести́ни) — свято, святкова демонстрація

Фіа́кр — легкий найманий екіпаж

Філіжа́нка — чашка

Фільва́рок (фольва́рок) — комплекс земельних угідь, на яких феодал-поміщик вів власне господарство; панський маєток

Фі́мфа — грубий, недоречний жарт

Фі́ра, фу́ра — віз

Фі́рман — візник

Флет — флейта

Фля́дра — 1) малюнок на меблях; 2) шнур із прив'язаними кольоровими ганчірками, якими оточується місце полювання

Фляще́нка — пляшечка

Фо́тель — м'яке крісло

Фо́хи — фокуси

Фраму́га — тут: ніша

Фрасу́нок — смуток; турбота, неспокій

Фре́нзлі — торочки

Фундува́ти — засновувати

Фунт — колишня міра ваги (у Росії — 409,5 г, в Англії, Бельгії — 456,6 г)

Холо́дник — холодний борщ на буряковому відварі

Холо́шня — штанина

Хо́пта — бур'ян

Хосе́н — користь

Хроб — черв'як

Хрунь — зрадник, ренегат

Ху́хнути — дмухнути

Цаль — дюйм

Целіба́т — безшлюбність у католицьких священиків

Цент — тут: дрібна розмінна монета

Це́ра — шкіра

Цера́та — клейонка

Цертифіка́т — сертифікат, посвідчення

Цино́бра — фарба червоної барви

Цуг — коні, воли і т. ін., запряжені поодинці або парами один за одним

Цюцюба́бка — дитяча гра в піжмурки

Ч а к (ча́ка) — ківер

Ч а п і́ т и — сидіти зігнувшись

Ч а п р а́ к — відлога, капюшон

Ч а́ ш н и к — особа, що завідує напоями та погребом

Ч е т а́ — військове угруповання кількістю 30—50 вояків

Ч е т а́ р — командир чети

Ч и н ш — регулярний оброк грошима або натурою, який сплачували державі або феодалові особисто вільні чиншові селяни та міщани за користування землею

Ч о р т о р и́ й — вир, коловорот, водоверть

Ч у́ р а (джу́ра) — козацький слуга-товариш, зброєносець

Ш а́ б а с (ша́баш) — суботнє свято, відпочинок, передбачений юдаїзмом

Ш а́ й н и й — грошовий знак, асигнація

Ш а м б е л а́ н — таємний радник

Ш а́ н д а р — жандарм

Ш а н ж о́ в а́ н н я — спекуляція грішми, валютою; шахрайство

Ш а н т а л а́ в и й — ганебний, негідний, мерзенний

Ш а р т р е́ з а (шартре́з) — сорт міцного пахучого лікеру

Ш а ф о́ т — ешафот

Ш в о л е ж е́ р и — легка кіннота

Ш е́ м р і т — шепіт

Ш и́ б а л а с о б о́ ю — кидалася

Ш и́ з м а — єресь, розкол

Ш і́ п к а — повітка, навіс

Ш і́ с т к а — дрібна монета вартістю 6, згодом 10 крейцарів

Ш к а д р о́ н — ескадрон

Ш к а р л а́ т — яскраво-червоний колір, пурпур

Ш л я ф р о́ к — халат

Ш о́ п а — повітка, клуня

Ш п а́ д а — шпага

Ш п а́ р к а — щілина

Ш п и х л і́ р — сховище зерна, громадська комора для збіжжя

Ш п і к (шпик) — кістковий мозок

Ш п у н т — поздовжній виступ або паз для з'єднання дощок, брусків, блоків; до шпунту — все, зовсім

Ш т а л ю́ г а — мольберт

Ш т а х е́ т и — загорожа з дерев'яних дощок або металевих прутів

Ш т и́ в н и й — нерухомий; холодний, байдужий; суворий

Ш т и́ р к а т и — штрикати; бити; колоти

Ш т у́ к а — мистецтво

Ш т у к а́ р — митець

Ш т у́ р х а т и — штовхати

Ш у́ т е р — щебінь

Ш у́ ф л я — совкова лопата

Щ е б е р н у́ т и — шеберхнути, злегка зашарудіти, зашелестіти

Щ и́ к а в к а — гикавка

Щ и́ к о л о н к а — зчленування суглобів пальця

Щ и т а́ л ь н и ц я, щ о́ т н и ц я — лічильник

Я р и н а́ — городина, овочі

Я р і с т ь — гнів

Я р у́ щ и й — той, що яскраво світиться

Я с к и́ н я — печера

ПОКАЖЧИК ІМЕН І НАЗВ

Абу-Гарун 226—229, *873—875*
Август, римський імператор 41, *848, 879*
Август II Сильний, польський король *942*
Авелян Ф. К. 629, *924*
Аґатон (Агафон) 73, 75—78, 81, 83—85, 101—103, 106—110, 120, 121, 125, 129—131, *854—856*
Адам Бременський 634, *927*
Аделя (Аліція) 642, *929*
«Академічний кружок» *904, 935*
Аксіотея 71
Акумен *854*
Акусілай (Акузілей) Аргоський 87
Александр II, Папа Римський 643, *929*
Александр Македонський (Александр Великий; Олександр Великий) 41—45, 52, 54—60, 63, 248, 249, *848—850*
Аліенора 642, *929*
Алківіад (Алькібіяд) 74, 76, 77, 120—124, 126—128, 130, *854*
Альбрехт Фрідріх 386
Альтен 668, 684
Алява 685
Анастасія-Агмунда Ярославна *926, 927*
Андрій (Ендре) I, угорський король 633, *927*
Ані 6
Анна, дочка Романа II 638
Анна Болейн 289
Анна Ярославна (Анна Русинка) 629, 633—650, *923—926, 928, 929*
Анно *929*
Анопі 7
Антіпатр 59
Антоній, римський імператор *879*
Антонович В. Б. 320, 321, *844, 892*
Антонович-Мельник К. 320, *892*
Анфантен Б.-П. *883*
Аполлодор 74, 78, 81, 82, *885*
Арістотель *849, 853*
Аріосто Л. 266, *884*
Арістіп *852*
Арістогітон (Арістогейтон) 91, *857*
Арістодем 74, 77, 78, 82—85, 87, 106, 125, 130, 131, *855*
Арістокль 68
Арістон 68
Арістофан 72—74, 79, 85, 87, 94, 97, 120, 121, 125, 128, 131, *854*
Артаксеркс IV (Бесс) 42, *849*
«Архив Юго-Западной России» 169, *866, 867*
Асбйорнсен (Asbjörnsen, Asbjoernsen) *844*
Атталь 59
Афанасьєв О. М. 37, *847*
Ахеменіди *849*

Базар С.-А. *883*
Базіле (Basile) Дж. 22, *843*
Байрон Д.-Н.-Г. *905*
Баллянш П.-С. 296
Бальзак О. де 467, *902, 912*
Барзий П. 362, 363, 366
Барінг 668
Барн 684
Бартошевич Ю. *896*
Бахтана 7
Башлі 656
Бедьє Ж. 845
Безбородьки *843*
Безбородько І. А. *843*
Белей І. М. *843, 902, 905, 935, 936, 944*
Белліні В. 266—268, 270, 271, *884*
Бенедикт X, Папа Римський *928*
Беннігсен *934*
Бербе (Барбе) д'Орвіллі (д'Одвільї) Ж. 467, *912*
Берліоз (Берліоц) Г. 296, *887*
Бернар (Бернард) 678, 690
Берта, дочка Конрада Миролюбного 632, *926*
Берта Голландська 640, *928, 929*
Бертеруа 501
Бертранд (Бертран) А.-Г. 671, 690, *932*
Бесс — див. Артаксеркс IV
Бест 676, 689
«Бібліотека найзнаменитших повістей» *917, 936, 944*
«Бібліотека української літератури» III
Бігеляйзен Г. *846, 847*
Бідль (Бідель) Г. 365
Білиловський К. О. *844*
Біллі Боян (Штекель В.) 308, *834, 835, 887*
Білявський (Вергун) Г. *863*
Бірбаум О.-І. *869*
Бланкард 684
Блекмен 661
Блюхер (Бліхер) Г.-Л. 662, 663, 680, 685—687, 690, 692, *930, 931, 933*
Бобровський Т. 816, *950*
Бодуен (Балдуїн) V 639, *928, 929*
Бодьєн 656, 661, 675
Боккаччо Дж. 266, *883*
Болеслав І Хоробрий, польський король 633, *901, 926*
Бона Сфорца д'Арагона 322, 326, 328, 330, 357—360, *890—893, 896, 898*
Бонапарт Ж. 656, 664, *931*
Бондар Л. П. *834*
Бонер С. 327
Бораковський О. *946*
Борковський О. М. *917*
Боцян Й. *907*
Бро 668
Брандес Г. 761, *942*
Брасід (Бразід) 129, *859*
Бревер 253
Бреземан Ф. (Bresemann Fr.) 25, *844*
Бругш (Бругш) Г.-К. 7, *840, 845*
Бруншвік 666, 668, 669
Брут Марк Юній 248, 249, *880*
Бу-Амена 575
Бугель В. *847*
«Буковина» *911*
«Буковинський православний календар на звичайний рік 1891» 169, *867*
Бурбон Л.-Ж. — див. Конде
Бурбони *886, 921, 932*
Буржуа 676
Бурхард 633, *927*
Бюлов (Більов) Ф.-В. 685—687, 689, *934*
Бюргер Г.-А. *884*

Вагнер М. П. 780, *835, 944, 945*
Валері П. *919*
Валуа-Крепі, граф 643—645, *924*
Ван Клюз 684
Ван Мерен 684
Ванделяр (Ванделєр) 685, 689
Василевич Д. *898*
Василевич (Василович) І. 328, *890*

Василевичі-Стрив'язькі *898*
Василій II, візантійський імператор *926*
Ватіє (Ватієр) 678, 681
Ватранг 764
Вахтель М. 344, 345
Везанціо Іван 441
Веллінгтон А.-У. 285, 289, 299, 662—664, 666, 668—672, 674, 677, 680, 682—687, 692, *885, 930, 931, 932*
Венсан 685
Вермандуа 638
Веселовський О. М. 28, *845*
Весоловський Я. *944*
«Вестник Европы» *904, 905, 935*
Вестріс О. 288
Вжещ П. 365
Вишенський І. 169, *834, 866, 867*
Вишневецький (Байда) Дмитро 334, 362, *898*
Вишневецькі *897*
Вишневецькі-Корибути *898*
Вівієн 671, 685, 689
Віє 676
Вільда 659
Вільгельм I Завойовник (Вільгельм Здобувець), англійський король 633, *927*
Вільгельм II Фредерік-Георг Лодевейк (Вільґельм Прусський), король Бельгії 687, 689, *934*
Вільгельм-Фредерік, правитель Нідерландського королівства *931*
Вінке 669
Віньї А.-В. де 612, *923*
Віскова Катерина 345
Вітвіцький В. 79, *856*
Вітрі 642
Вовк (Волков) Ф. К. *837*
Вовчок Марко (Маркович (Вілінська) М. О.) *844*
Волкович А. *904, 913*
Володимир Всеволодович (Мономах), київський князь *927*
Володимир Ольгердович *895*
Володимир Святославич (Великий), київський князь 633, 635, 638, *924, 926, 929*
Володимир Ярославич *926*
Волябель А. 663, *931*
Вольтер (Аруе М.-Ф.) 771, *942, 944*
Вольф О.-Л.-Б. 18, 19, *842*
Врхліцький Я. (Фріда Е. Б.) *946*
Всеволод Ярославич *926, 927*

Гаальс Г. *849*
Габсбурги *893, 899, 900*
Гавлічек-Боровський К. *946*
Гайне (Гейне) Г. 202, 252, 254, 255, 271, *835, 881, 882, 885, 886, 913*
Гайне М. 253
Гакке 685, 687
Гаксон 669, 673
Галькетт 669
Гальтріх Й. 23, *843*
Гамількар Барка 388, 389, 391—393, 663, *902, 903*
Гамільтон 668
Ганнібал (Аннібал Барка) 388, 389, 391—393, *902, 903*
Гаральд Гардрааде (Суворий), норвезький король *926, 927*
Гаральд Гарфарг (Прекрасноволосий), норвезький король 633, *927*
Гарльс 687
Гармодій 91, *857*
Гарольд, англійський король 633, *927*
Гарріс В. 7, *841*
Гарріс Г. 273, *885*
Гарт Френсіс Брет (Брет Гарт) *936*
Гауптман Г. *912, 917*
Гафіз 223, 224, 226—228, *872—874, 879*
Гаштольд Ольбрахт (Альбрехт) Мартинович 325, *897*
Гаштольд Станіслав Ольбрахтович 325, 326, *896, 897*
Гед (Ґед) Ж. 610, *922*

Гедиміновичі (Наримунтовичі) *897*
Гедиміновичі (Ольгердовичі) *895, 898, 900*
Геерен *890*
Гейденстам (Heidenstam) К.-Г.-В. фон 761, *835, 941, 942*
Гекатей 59
Генорій II, пармський архієпископ *929*
Генріх (Анрі) I, король Франції 629, 632, 633, 635—640, 643, 646—650, *924—926, 928, 929*
Генріх II, французький король 632, *901, 926*
Генріх III, король та імператор франкської держави *928*
Генріх III Валуа, польський, згодом французький король 382—385, *900, 901*
Генріх IV, французький король 695, *929, 931*
Генріх VIII, англійський король 289, *933*
Гераклід Яков, волоський деспот 379
Геракліт із Ефесу 95, *851, 857*
Геродот Галікарнаський 30, 73, *846*
Гертруда *926*
Герцберг 42
Герцен О. І. *833*
Гесіод 87, 103, 117, *856*
Гідденем 389
Гізебрехт В. *890*
Гіллер 687
Гілль сер Рауленд 664, 668, 670, *932*
Гільдеґарда 642
Гіппарх *857*
Гіппій *853, 854*
Гліб, князь *929*
Гнатюк В. М. *848, 856, 943*
Гнатюк М. І. *945*
Гоголь М. В. *833*
Голеніщев В. С. 7, *841*
Голубєв С. Т. 169, *867*
Гольшанська Тетяна Семенівна 323, 332, *894, 895*
Гольшанський Семен Юрійович *895*
Гольшанські *895*
Гомер 83, 88—98, 103, 106, 117, *853, 856, 920*
Гонкури, Е. та Ж. *917*
Горгій (Ґорґіас) 106, *854, 858*
Горі 17
Горностай Іван Остафійович 328, *890, 897*
Горностай Н. *898*
Горчак (Ґорчак) Б. *890, 898*
Готьє Савейр (Мудрий, або Вчений), єпископ 637, *928*
Готьє (Ґотьє; Gautier) Т. 575, *886, 919*
Гофман, видавець 254
Григоренко Грицько (Судовщикова-Косач О. Є.) *843*
Григорій V, Папа Римський 632, *926*
Григорій VII (кардинал Гільдебранд), Папа Римський *928, 929*
«Громадський друг» *905, 907*
Грушевська М. С. *904*
Грушевський М. С. *871, 890*
Груші (Ґруші) Е. 676, 685, 686, *933*
Губернатіс (Ґубернатіс) А. де 21, 25, *844*
Гуго 254
Гуго (Гюґон) Великий, граф Крепі 638, *924, 929*
Гуго Капет 633, *925*
Гуґон, будівничий 639, 655
Гурка Андрій 352, 363
Гурка Лукаш 352, 357—360, 362—381, *891, 899*
Гурка Станіслав 363, 366, 381
Гурніцький (Ґорніцький) Л. 323, 364, 367, 368, *893*
Гюго (Гюґо) В.-М. 651, *834, 912, 929, 930, 932, 934, 935*

Ґатінуа 647
Ґельдерн Ґотшальк фон 253
Ґельдерн Ґустав фон 253
Ґельдерн Й. 253
Ґервазій 643
Ґете Й.-В. 269, *884, 885, 922*
Ґійо 689
Ґільйом 639
Ґільмінот 636, 675
Ґлавкон 81, 82, 129
Ґордон, ад'ютант А.-У. Веллінґтона 670
Ґордон, військовий командир 668
Ґудвайн (Ґудвін) Ч. 7, *840*
Ґурґо 672, *933*

Давид, ізраїльський цар *885*
Да Вінчі Л. 270, *884*
Данилович С. *867*
Д'Аннунціо (D'Annunzio) Ґ. 731, *834, 937, 938*
Данте Аліґ'єрі (Данте Алігієрі, Дант) 266, 663, *884, 931*
Дарвін Ч. 309, *887*
Дарій II Кір *854*
Дарій III Кодоман 42, 57, *849*
Дебора 758, *941*
Дебріє Б. 675
Делансей 684
Дельорд 678, 681, 684
Д'Ерільйон 664
Децій (Декій) Кай Мессій Квінт Траян 133, *850*
«Дешева бібліотека» 41
Джіотто (Джотто) ді Бондоне 453, *911*
Димитрій Ростовський *865*
Димн (Димнос) 42—45, 47—49, 52, 53, 58, *848, 849*
Дідро Д. 251, *880*
Діем 690
Діккенс Ч. 696, *834, 935, 947*
«Діло» *888, 889, 917, 944, 948, 950, 951*
Діоклей 129
Діоклетіан Гай Аврелій Валерій 133, *860*
Діон Сиракузький (Діон) 71, *852*
Діонісій I Старший (Діонізій I) 71, *852*
Діонісій II (Діонізій II) 71, *852*
Діотіма 76, 110—116, 118, 119, *855*
Діпля 661
Дірітт 676, 687, 689
«Дністрянка» *903, 904, 935*
Дноп 684
Добролюбов М. О. *905*
Дольнуа 253
Доде А. 563, 571, *834, 902, 912, 917, 918*
Домбровський Ґ. *947*
Домон 686, 689
Донзельот 676, 687
Д'Орбіне Є. 5, 7
Дорнберг 683
Драгоманов М. П. *837, 843, 844, 901, 904, 936*
Дрейфус А. *912, 913, 916*
«Дрібна бібліотека» *904, 906*
«Друг» 424, *901, 902, 904*
Дубровицький Семен Юрійович *896*
Дудич А. 384
Дюбуа 680
Дюма А. (Дюма-батько) 292

Еберс Ґ.-М. 29, *845*
Евклід з Мегари 71, *852*
Евріпід 72, 86, *853, 854, 856*
Евтідем 129
Евтіфрон *853*
Еді I *853*
Еккеріх 175, 176
Еліґаст 175, 176
Ельжбета (Єлисавета) Австрійська *891*
Ельстер Е. 252, 253, *881, 882*
Ембден Ш. фон 253
Енгельгардт А. М. *905*
Енкінес (Henguinez), принц Піо Майор 658
Еннана 17, 30
Ератосфен *852*

Ередіа Ж.-М. де *919*
Еріксімах 74, 75, 84—86, 94, 97, 101, 102, 104, 106, 121, 122, 125, 130, *854*
Ерленвейн 21
Ерльон 673, 676, 688
Ерман Г.-А. 7, *841*
Ешенльоер П. 321

Євсевій (Евзебій) Кесарійський (Євсевій Памфіл) 133, *860*
Єзерницька О. *904, 913*
Єлена, мати Константина Великого *863*
Єлизавета (Єлисавета), англійська королева 289
Єлизавета Ярославна *927*

Жаба 327
Жебравський Т. 353
«Жизнь» *871, 920*
«Житє і слово» 37, *837, 838, 840, 846, 847, 868, 907*
Жорес (Жоре) Жан 610, 922
Жулинський М. Г. 4

Замойський Ян *899*
«Записки Наукового товариства імени Шевченка» *864*
Заполія Ян, угорський король 322, 326, *893, 899*
Заславська Олена Федорівна *897*
Заславський Андрій Юрійович 327, *897*
Заславський Іван Юрійович *897*
Заславський Кузьма Іванович 327, *897*
Заславські (Жеславські), княжий рід *897*
Заславські, князівська родина *901*
Збаразька Настасія Семенівна *895*
Зборовський Мартин Мартинович, син Мартина Зборовського 342, 344, 347, 356, *899*
Зборовський Мартин, воєвода, каштелян 337, 338, 340—342, 344—349, 351—354, 356, 357, 370, 372, 376—378, *898*
Зборовський Петро *898*
Зборовські 341, 344, *899*
Зеєр (Zeyer) Ю. 802, *834, 945, 946*
Зелінський Я.-Я. 354
Земляк Семен (Semen Zemlak; Гелена Жембровська (Цембровська) 613, *834, 922, 923*
Зигмунт (Сигізмунд) I Старий, польський король 320, 322—324, 328, 330, 331, 333, *890—894, 897, 898*
Зигмунт (Сигізмунд) II Август, польський король 320, 322, 328, 333, 335, 338, 354, 356, 358, 359, 361—363, 365, 366, 379—382, *891—894, 896, 898—900*
Золя Е. 394, 424, 436, 529, *834, 902—908, 912, 914—917, 936*
«Зоря. Письмо літературно-наукове для руських родин» *890, 945, 946*
Зосима, єретик 145
Зосима, монах 145—152, 156—160, 162, 163, *861, 863*
Зоя, дочка Константина VIII *927*

Іван III (Іван Васильович), російський цар *819, 951*
Іван IV (Іван Васильович Грозний), російський цар *819, 951*
Іван-євангеліст (Іоанн Богослов) 132, 133, 142, *859, 860, 862, 913*
Іван Хреститель (Іоанн Предтеча) 155, *864*
Ігор, князь, син Рюрика *925*
Ігор Ярославич *926*
Ізабелла Арагонська, королева Іспанії *893*
Ізабелла, угорська королева 322, 326, *893*
Ізяслав Ярославич, великий князь київський *926*
Ілія (Ілля) 758, *941*

Ільтична М. *904*
Інгегерда (Інгігерда, Ірина), дружина Ярослава Мудрого 633, *926*
Індер 348
Іон Ефеський *853*
Ірод І Великий 143, *862*

Йовович (Jobobuh) Лука 803, *834, 947*
Йосиф Флавій *862*

Каґабу 17
Казимир І Відновитель, польський король 633, 636, *926*
Казимир Великий, польський король *901*
Казімеж Ягеллончик, польський король *891, 894*
«Калевіпоег» *846*
Калитовський О. *946*
Каллімах *852*
Камброн 691, 692, *930, 934, 935*
Кампе 254
Кант І. *888*
Канторек Яровім 351, 354
Капетінги 630, 633, *925*
Караджич Вук Стефанович 26, *844*
Карашкевич О. *919*
Карл Великий 175, 176, 633, 642, *867*
Карл V Габсбург (Карл V), король Іспанії, імператор Священної Римської імперії *883, 899*
Карл XII, шведський король 761, *941, 942*
Карó (Саго) Я. 320, 321, *834, 888—892, 894, 899*
Каролінги *868*
Кассій Лонгін Гай 248, 249, *880*
Кастільйоне Б. *893*
Катерина Австрійська, польська королева 354, 357, 399
Катерина II, російська імператриця *890*
Катерина Медичі, королева Франції 382, *901*
Катіліна Луцій Сергій *880*
Квінт Курцій Руф 41, 42, 59, *834, 847—849*
Ке де Сент-Емур (Caix de Saint-Aymour) А. 629, *834, 923, 924*
Келер (Кьолер) Р. 31, 37, *846*
Келлерман Ф. 656, 661, 678, 689, *931*
Кемпт 666, 669, 684, 689
«Киевская старина» 320, 321, *866, 867, 892*
Кирило, патріарх Єрусалимський *863*
Кирпичников О. І. *837*
Кільмансегге 669
Кіне Е. 663, *932*
Кіо (Кіот) 676, 687, 689
Кіріц 286, 300, *886*
Кістяківський Б. О. *945*
Клавдій 41, *848*
Клеопатра 20, 21, 59
Клерк А. де 648
Климент VII, Папа Римський 325, *897*
Клінтон 669, 670, 683
Клодт (Клодт фон Юргенсбург) М. К. *945*
Клоустон (Clouston) В.-А. *836—840*
Кнобельсдорф Г.-В. фон *883*
Кобилянська О. *856*
Кобринська Н. *943*
Кодр 68, *851*
Колумб Х. *923*
Кольберт 684
Кольвіль 665, 691
Комберленд 685
Конде (Бурбон Л.-Ж.) 685, *934*
Конделька 345, 348, *899*
Конрад II, імператор *928*
Конрад Миролюбний 632, *926*
Констан Б.-А. 672, *933*
Константин Великий *860, 863, 868, 927*
Константин VIII *927*

Константин IX Мономах, візантійський імператор 633, *927*
Констанція, дочка графа Тулузького *926*
Конфуцій *879*
Коншотп 6
Копецький В. 349, 350
Коскен Е. 8, 20, 26—28, 31, *835—839, 841, 842, 845, 846*
Костелецька Беата (Beata) 320—322, 326—337, 339—342, 355—368, 370, 372—380, 382—387, *888—892, 894, 897, 899, 900*
Костелецький Андрій, батько Беати Костелецької 326, *890*
Костелецький Андрій, свояк Беати Костелецької 333, 342, 352
Костелецький Януш 342, 352
Костелецькі 354, 355, 357, 360
Костомаров М. І. 20, 842, 843
Коханек Вацлав 345, 348, 350, 351, 355
Коцюбинський М. *856*
Крайє де 220
Крамер 253
Красіцький І. 817, 818, *950*
Кратіл 68, *851*
Краус Ф.-С. 803, *948*
Крепі С. де 638, 646
Кримський А. Ю. *836—840, 867, 936*
Крицький (Cricius) Андрій 320, 322, *889, 892*
Крітій *854*
Крітон *853*
Кройцвальд Ф.-Р. 31, *846*
Крушельницький А. В. *871*
Ксенофонт *851, 855*
Куліш П. О. *844*
Кунг-фу-цзи (Кунг-фу-цзе) 240
Купер Д.-Ф. *919*
Кухарж Адам 344, 345
Кухта Адам 341, 344—348, 350, 351, 355
Кушельов-Безбородько Г. О. 20, *842, 843*
Лакост 673, 675, 677, 680
Ламартен А. 612, 663, *922*
Ланде А. (Landes A.) 23, *843*
Лао-цзи (Лао-цзе) 232, 233, *876, 879*
Ласький Войтіх 379—381, 383—387, *891, 900*
Лафонтен Ж. де 293, *886*
Лахет (Лахес) 128, *853*
Лев IV, Папа Римський 440, 441, 443, *911*
Лев VI, французький король *929*
Лев IX, Папа Римський 636, *928*
Лев X, Папа Римський 438, *909*
Лев XIII, Папа Римський 436, 439, 442—445, 448, 449, 451, 452, 455, 456, 459, *908, 909*
Левенгаупт 762
Легкий М. З. *834, 835*
Легро 657
Леконт де Ліль Ш.-М. *919*
Ленорман Ф. 17, 18, 31, *842*
Лепід Марк Емілій 248, *878, 879*
Лепсіус Ріхард 7, *841, 845, 846*
Лерітієр 684
Лессінг Г.-Е. 714, 715, *890*
Лефебір-Денует (Лефевр) 678, *934*
Ліва (Лівова) Людмила 343, 346
Ліва Мартин 342, 345, 346, 355
Лівен 763
Лізер Іван-Петро 271, 272
Лікей (Лікіс, Лікій) 131
Лікіній 133
Лікург 117
Лілієнкрон Д.-Ф. фон 177, *835, 868, 869*
Лінднер 254
Лінебург 668, 680
Лінкей (Йозеф Поппер) 223, *835, 872—878*
Ліст Ф. 296, *886*
«Літературно-наукова бібліотека» *836, 837, 847, 848, 902, 903, 924*
«Літературно-науковий вістник» (ЛНВ) 252, 463, 598, 599, *840, 868—878, 881, 906, 911—913,*

916—923, 936—941, 943, 947, 948, 950, 951
Ліцініій (Лікініій) Публій Флавій Галерій Валеріан 133, *860*
Лобанов-Ростовський О. Я. 630, 650, *925*
Лобау 673, 687, 689
Лонгінус Й. *890*
Лоренте 825
Лостін 687
Лука-євангеліст 132, *859, 913*
Лукаш 342
Лукіан *919*
Луцишин О. Б. *834*
«Луча» 803, *947, 948*
Любартовичі-Сангушки *900*
Любе 650
Людовік VI, французький король *928*
Людовік XIV, французький король *885, 931, 933*
Людовік XV, французький король *885*
Людовік XVI, французький король 286, 300, *886*
Людовік XVIII, французький король 685, *921, 934*
Люїс (Louys, Louis) П. 589, *834, 835, 919, 920*
Лютер М. *882*
Льог Матвій 340
Лясвіц (Laswitz) К. 313, *835, 888*

Мазепа І. С. 761, *942*
Майє 687
Майєр К.-Ф. *921*
Майєрбеєр (Маєрбер) Джакомо 266, *884*
Майлат Й.-Н.-Й. 19, *842*
Майтленд 691
Макарій, митрополит *865*
Макарт Г. 221, *871*
Маковей О. С. *939*
Максиміліан II, король, цісар 349, 383—386, *899—901*
Максиміан Марк Аврелій Валерій 133, *860*
Мальтус Т.-Р. *915, 916*
Мамін-Сибіряк Д. Н. *947*
Марина (Марін) Монах, свята 163, 164, 165, 166, 167, 168, *859, 864*
Марія (Добронега), королева Польщі 633, *926*
Марія Антуанетта Австрійська 293, *885*
Марія Єгипетська (Марія Єгиптянка), свята 145, 162, 163, *859, 861, 863, 864*
Марія Магдалина, свята 136—144, *859, 861, 862*
Марія Стюарт, шотландська королева *925*
Марко-євангеліст *859, 861, 913*
Марконьєт 676, 687
Марліт 714
Мартен Б.-Л.-А. 632, *925*
Марш 668
Масперо Г.-К.-Ш. 8, 31, *835—837, 839—841*
Матвій-євангеліст 170, 756, *859, 862, 913, 940*
Матер 668
Матильда, королева Франції 632, *926*
Маттис 342, 343
Махар Й.-С. *947*
Медичі 260, *883*
Меланхтон (Мелянфон) Ф. *882*
Мелецький 334
Мелхіседек, король 758, 759, *941*
Менестріє 646—649, *929*
Менон *854*
Мернер 764
Метафраст *865*
Микешин М. Й. *945*
Микола II, Папа Римський 636, 638, *928*
Минаєв І. П. 28, *844*
Мислік Тома 342, 344
Михайло Керуларій 636, *928*
Михайло IV, імператор *928*
Мікеланджело Буонарроті (Мікель Анджело, Михайло Анджело)

260, 439, 440, 446, 663, *883, 910, 931*
Міклошич Ф. 24, *844*
Мікод де 649
Міксат К. 774, *834, 944, 947*
Міллер В. Ф. *865*
Міллер Ф. Б. *846*
Мільгод 678, 680
Мінефта 5
Мірат (Мюрат) Й. 679, *934*
Мірат (Мюрат) К. *934*
Мітчелл 669
Мі-цзе (Мі-цзи) 243, *877*
Міцкевич А. *847*
Мішель *687*
Могила П. *867*
Мойсей 30, 157, 193, 758, *865, 941*
Мономаховичі *925*
Монтеск'є Ш.-Л. 819, *951*
Монфор Бертрадо де *928*
Мопассан Гі де *902, 917*
Моранд 689
Морван Поре де 687
Мороз М. О. *946*
Моцарт В.-А. 266, *884*
Мстиславська Настасія Іванівна *895, 896*
Мультатулі (Деккер Едуард Дауес) 751, *834, 939, 940*
Муффлінг 686

Надсон С. Я. *947*
Наполеон I Бонапарт 250, 251, 286, 300, 301, 651—653, 655, 656, 662—666, 669—672, 674—678, 680—682, 684—687, 689, 690, 692, *880, 883, 886, 887, 907, 930—934*
Наполеон III (Шарль-Луї-Наполеон Бонапарт), французький імператор 424, 651, *907*
Нассау 661, 668, 669, *931*
Нахлік Є. К. *834, 835*
Негрі А. *938*
«Неділя» (додаток до газети «Діло») *944*
Ней М. 666, 672, 676, 678, 679, 681, 683, 684, 688, 689, *932*
Нестор Літописець 646, *929*
Ніцше Ф. 571, 580, *918*
«Новий край» *944*
Ночер 642
Ньютон І. 755, 756, *888, 941*

Огоновський О. М. *890*
Одаховський 340
Ожеґалка М. 365
Ожешко Е. *947*
Оксбрідж 684
Олаф (Трігвессон), норвезький король 633, *926*
Олександр (Олелько), князь *895*
Олександр I (Александер I), російський цар 286, 300, 806
Олелькович Семен-Василь *895*
Олелькович-Слуцький Юрій Семенович *900*
Олельковичі-Слуцькі *895, 900*
Олесницький Є. Г. *935*
Олімпіада (Олімпіяда), матір Александра Македонського 59
Ольга, княгиня київська 635, *927*
Ольґерд 353
Оматед 669
Омптед 684
Онкен 42
Оранський, князь 668, *932*
Оранські *932*
Оссіт (Мадлен Деслянд; Madailine Deslandes) 571, *834, 917, 918*
Острозька Гальшка (Halszka, Гельжбіта, Єлисавета) 320, 321, 330—335, 337, 339, 341, 343, 344, 346, 348, 351, 352, 355, 357—363, 365—370, 373—383, 387, *888—892, 894, 897, 899, 900*
Острозька Софія *895*
Острозький Василь-Костянтин 324, 329—341, 355—358, 360, 361, 373, 375, 381—386, *890, 891, 895, 897, 901*

Острозький Ілля Костянтинович 322—334, 382, *889, 891—893, 895, 897, 900*
Острозький Костянтин Іванович 322—325, 331, *890, 891, 893—896, 898*
Острозький Януш Васильович 381, *901*
Острозький-Заславський Юрій Васильович *897*
Острозькі 323, 327, 330—332, 363, 380, *889—891, 894—897, 901*
«Осьмогласник» *864*
«Отечественные записки» *935*
Оцеський 359
Ошіс В. *940*
Оттон Великий *926*
Оттон III *926*

Павінський А. *893*
Павлик М. І. *867, 901, 902, 905, 907*
Павло II, Папа Римський 438, *909*
Павло, святий, апостол 132, *859*
Павсаній (Павзаній) 75, 85, 87, 89, 94, 95, 101, 125, *854, 855*
Паганіні Н. 271—279, *884, 885*
Пакк 676, 689
«Памятники старинной русской литературы» 20, *842, 849*
«Пам'ятки українсько-руської мови і літератури» 135, *859, 862*
Папроцький Б. 353, *899*
Парменід 87, 103, *856*
Парменіон 43, 46, 47, 49, 50, 54, 56, 57, 59, 62, 65—67, *849*
Пашкевич О. *904*
Пашук О. *840*
Пекарж Петро 347
Перікл 123, 129, *859*
Періктіона, матір Платона 68, *852*
Петрарка Ф. 266, *883*
Петро I, російський імператор 819, *942, 951*
Петро, святий, апостол 142, 450, 457, *862, 908, 911*
Пій IV, Папа Римський 441, *911*
Пій VII, Папа Римський 286, 652, *886*
Пій IX, Папа Римський 438, 442, 457, *910*
Піктон 664, 668
Піре І. 676, *933*
Пірх 687
Пірч 689
Піфагор Самоський *853*
Платон (Platon; Плятон) 68—79, *834, 850—856, 858*
Плутарх 71, 77
Подолинський М. В. *917*
Полікрат *922*
Полубенська Марина (Мариня) Львівна 335, 339, *898*
Полубенський Василь Андрійович 335, *890, 898*
Полубенський Лев Васильович *898*
Полубенські *898*
Помпадур Жанна-Антуанетта Пуассон 274, *885*
Помпей Гней 670, *932*
Понсомбай 668, 669, 676
Понтій Пілат (Пилат) 143, *862*
Прінгль 685
Продік з Кеосу 86, *856*
«Просвіта», товариство *929*
Протагор (Протагорас) *854*
Прохасько Ю. Б. *835, 880*
Псевдо-Каллістен 41, *849*
Птолемеї *852*
Пшездзецький А. 320—322, 341, 366, *889—891*

Радванський Ян 341, *889*
Радзивілл Анна 325, 326, *896*
Радзивілл Варвара, польська королева 325, 326, *896*
Радзивілл Гелена *900*

Радзивілл (Радивілл) Юрій 324—326, 333, 334, 336, 338, 340, 356—358, 360, 361, 363, 364, 368, 371, 373, 374, 376, *896*
Радзивілли *895—897*
Райлендт 689
Райтерн А. фон 383, 384
Рамбо (Rambaund) А.-Н. 20, 633, 635, *842, 843*
Рамсес II, єгипетський фараон *840*
Рандієль (Renduel) Ешен 288
Рауль III Великий, граф Крепі і Валуа 639, 642—644, 646, 647, 649, *929*
Рафаель (Рафаелло Санті; Санціо) 438, 439, 446, *909*
Рей О.-Ш. 656, 661, 664, 673, 689, *931*
Реклам А.-Ф. 78, *855*
Реклю Ж.-Ж.-Е. *916*
Рецш М. 272, *884, 885*
Риссель 687
Рібер Йоган фон Піттендорф 383—387
Рід Т.-М. *919*
Рільке Р.-М. *869*
Ріхтер К. (Richter K.) 72, *853*
Річмонд, княгиня 672
Роберт, син Анни Ярославни та Генріха I 638, 639, *924, 928*
Роберт II Благочестивий, король Франції 632, 647, *925, 926*
Робесп'єр М.-М.-І. 652, *930*
Роґе (Рогет) 690
Рогозніцький Франтішек Петера 353
Рожер, єпископ 637, *928*
Роман II, візантійський імператор 638, *929*
Россіні Дж.-А. 266, 267, 292, *884*
Ростовські, російські удільні князі *925*
Ротшильд 577, *919*
Рошкевич О. М. *904, 905*
Рубінський К. *904*
Руґе 687
Рудинська Є. *904*
Руже де 5, 7, 29
Руо (Руло) 772, *944*
Руссо Ж.-Ж. 771, *943, 944*
«Руська бесіда» *867*
Рюрик, князь 323, 630, 634, *894, 925*
Рюрики *894*
Рюриковичі *925*

Савіцький, секретар Юрія Радзивілла 364
Сайборн 685
Саламбо́ 390, 392, *901—903*
Саллюстій Гай Крісп 248, *880*
Салтиков-Щедрін М. Є. *833*
Салюс Г. *869*
Сангушки 341, 353, 354, *889, 890, 897—900*
Сангушко Владислав 353
Сангушко (Сангушкович) Ганна Андріївна *897*
Сангушко (Сангушкович) Дмитро Федорович 320, 334—355, 357, 362, 370, *889—892*
Сангушко Євстахій Владиславович 353
Сангушко Павло Владиславович 353
Сангушко Роман, князь, видавець (XIX ст.) 353, *899*
Сангушко Роман Владиславович 353
Сангушко (Сангушкович) Роман Федорович 335, 353, *890, 898*
Сангушко Роман-Даміан-Євстахій-Павло, бібліофіл (XIX—XX ст.) *900*
Сангушко Роман-Станіслав-Адам, бібліофіл (XIX ст.) *900*
Сангушко (Сангушкович) Федір (Хведор) Андрійович 328—331, 333, 335, *890, 892, 897*
Сапєга (Сопіга) Іван (Ян) Богданович 328, *897*
Сапєги (Сопіги) *897*
Свен II Естрідсен, король Данії *927*

«Світ» *904*
Свіфт Дж. *890*
Святополк Окаянний *926*
Святослав Ярославич, син Ярослава Мудрого *926*
Сезотріс, ім'я єгипетських правителів 5
Сенкевич Г. *923*
Сен-Сімон К.-А. де Ровруа *883, 943*
Сент-Бев Ш.-О. 467, *912*
Сергій, архімандрит *865*
Сеті I, єгипетський фараон *840*
Сеті II, єгипетський фараон 5, *840*
Сикст IV, Папа Римський 438, *909*
Сібервік 689
Сімонек Стефан *835*
Скарга П. *865*
Склірина, дружина Константина IX Мономаха *927*
Скорута 327
Скотт Вальтер 663, *931*
Слуцька Олександра (Александра) Семенівна 323, 324, 331, *895, 896*
Слуцький Семен Михайлович (Олександрович) *895, 896*
Слуцький Семен (Симеон, Семіон) Юрійович 361, 364—368, 371—373, 380, *891, 900*
Слуцький-Олелькович Юрій 324, 378, *896*
Слуцькі *895*
Смеречинський С. *919*
Совінський В. *949*
«Современник» *935*
Содомора А. О. 353
Сократ 68—71, 73—78, 81—87, 102, 103, 106—116, 118—131, *851—855*
Соломон, цар Ізраїльсько-Юдейського царства 278, *885*
Солон 117, *858*
Сомереет 669, 683
Софокл 72, *853*
Софрон 72, *853*
Софроній, патріарх Єрусалимський *863*
Спасович В. *950*
Станіслав Лещинський, польський король *942*
Старжинський Станіслав, правознавець *949*
Старжинський (Starzyński; Старженський) Станіслав Долева, письменник 813, 817, 819, *835, 948, 950, 951*
Стефан Баторій, польський король 386, *900, 901*
Стефан III Великий (Стефан), молдавський господар (правитель) *893*
Стефані М. *882*
Стіл Ф.-А. (Steele F.-A.) 28, *844*
Стоукс М. (Stokes M.; Стокс М.) 23, 24
Стріндберг (Стріндберг) Ю.-А. 769, *834, 871, 920, 943*
Строганов, граф, представник династії Строганових 814, *949*
Суá 656, 675
Суді 224
Сульт, князь Далматії 672, *909*
Сфорца Дж.-Г. *893*
Сюже 644, *929*
«Сын Отечества» *935*

Тамерлан (Тимур) 223, *878, 879*
Тарновська Софія Костянтинівна *895*
Тарновський Ян 337—340, 342, 356, 357, 360, 361, 372, *898*
Тарновські *899*
Твен Марк (Самюель Клеменс) 711, *835, 936, 937, 947*
Теайтет *854*
Теккерей В.-М. *936*
Темпль Річард Карнак, сер (Temple Richard Carnac, Sir) 28, *844*
Тен І.-А. 464, *911*
Тенчинський Ян 373, 374, 375, *900*

Теодозій 41
Теодор 71
Терещенко М. І. *904*
Тихолоз Н. Б. *834*
Тімай *854*
Тімолен *852*
Товит 145, *864*
Тодчук Н. Є. *835*
Тома Кемпійський *907*
Торквемада *930*
Траверс 684
Трегубова А. Ф. *945*
Тріодь *863*
Тріп 683
Тургенєв І. С. *936*
Тьєр 663, *932*

Укерт *890*
Українка Леся (Косач-Квітка Л. П.) *844, 856, 871, 920, 938*
«Українсько-руська видавнича спілка» *847, 848, 881, 903, 923*
«Універсальна бібліотека» *850, 859, 866*
Успенський Г. І. *905*
«Учитель» *892*

Фальке Г. *869*
Фальчевський Юрій 331
Федір Іванович, російський цар *925*
Федон *854*
Федоров Іван (Москвитин) *896*
Федр (Файдр Міррінузієць) 75, 85—87, 89, 94, 102, 103, 105—107, 119, 120, 125, 130, *854*
Фемістокл *852*
Феодор (Теодор) Киренський *852*
Феодосій, ігумен Печерський *929*
Феодосій І (Феодосій Великий Флавій, Теодозій) 41, *848*
Фердинанд І Австрійський, король 339, 340, 354, *893*
Фердинанд І, цісар *899*
Ф'єзоле да Фра-Джованні (Фра Анджеліко, Беато Фра-Джованні; світське ім'я — Гвідо ді П'єтро) 453, *911*
Філіпп, імператор *860*
Філіпп І, французький король 638, 640, 643—645, 649, 650, *924, 928, 929*
Філіпп (Пилип) II (Македонський) 57, 59, 638, *849, 850*
Філота (Фільотас) 41, 43—51, 53, 55—62, 64—67, *848, 849*
Флері П.-А.-Е. де Шабульон 672, *933*
Флобер Г. 388, *834, 901, 902, 912, 917*
Фолей (Foley; Фолеї) Ш. 598, *834, 920, 921*
Фоллер 683
Франко А. Д. *834, 835*
Франко А. І. 78, *851, 856, 930, 945*
Франко З. Т. 2
Франко О. О. *834*
Франко О. Ф. *945*
Франко Т. І. 77, 78, *851, 855, 945*
Франс Анатоль (Тібо Ж.-А.-Ф.) 608, *834, 916, 920—922*
Франсуа І, французький король 265, *883*
Фрасібул *852*
Фрейтаг (Фрайтаг) К. А. *836, 840*
Фрер М. (Frere M.) 22, *843*
Фрідріх Вільгельм III, прусський король *887*
Фріян 687
Фройд (Фрейд) З. *887*
Фролланд 639
Фуа 656, 661, *931*
Фур'є Ф.-М.-Ш. *943*

Хармід (Хармідес) 69, 129, *852*
«Хлібороб» 169, *867*
Ходзько-Борейко (Chodzko) А. Л. 23, 28, *843*
Хотек Петро 341, 355
Хоткевич Г. М. *856*
Хріст В. (Christ W.) 72—74, 77, *853*

Цеглинський Г. І. *844*

Цезар Юлій Гай 248—250, 670, *848, 878—880, 909, 932*
Цибенко Л. Б. *835, 881*
Цістерс 647
Цітен 689
Ціцерон Марк Туллій 248—250, 340, *880*

Чарнковський Андрей 357, 359, 370
Чарнковський Станіслав 340
Чацький 330
Черемшина Марко (Семанюк І. Ю.) *904*
Чернишевський М. Г. *943*
Чех С. *946*
Чехель (Швехель) Щасний 347, 348
Чехов А. П. *947*
Чингісхан *879*
Чімабуе Джованні 453, *911*
Чопик Р. Б. *835*

Шаба (Chabas) Ф.-Й. 7, *841*
Шаліньяк Г. 637, *928*
Шаллер (Шіллер) із Гданська 254
Шаль Ф. 252, *881, 882*
Шальмаєр 253
Шаманель 238
Шараневич Сидір (Ізидор) Іванович *890*
Шарра (Шарас) Ж.-Б. 663, 669, *932*
Шассе 668, 669, 677
Швальбé М. (Schwalbé M.) 74, 75, 79, *855*
Швехель Щасний — див. Чехель Щасний
Швець А. І. *835*
Шевченко Т. Г. 816, 817, *844, 947, 949, 950*
Шекспір В. 267, *884*
Шербарт (Scheerbart; Щербарт) Пауль (Павло) 189, *835, 870*
Шийковський В. А. *850, 866*
Шиллер Й.-К.-Ф. *884*
Шідді-Кюр (Siddhikür) 27
Шіллінг 327
Шімачек М.-А. *946*
Шопенгауер (Шопегавер) А. 202, 310, 321, *893*
Шотт В. 24, *844*
Шротен Г. 383
Штадт фон 633, *927*
Штір Г. (Stier G.) 24, *844*
Штродтман 254
Шуберт Ф.-П. 178, *870*

Щербаненко В. *904*
Щурат В. Г. *902, 944*

Юда Іскаріот, апостол 141, *862*
Юдита 758, *941*
Юлій II, Папа Римський 438, *909*
Юльг Б. (Jülg B.) 27, *844*
Юрій Подебрадський, чеський король 361, *900*
Юстин Старший, імператор *863*
Юстиніан I *853*

Яблоновський А. 321, *893*
Ягайло (Йогайла) (Владислав II Ягайло), польський король 323, *894*
Ягеллони (Ягайлони) 323, *891, 894, 898*
Ядвіга, польська королева *894*
Яків із Ворагіне, Яков де Ворагіне, Якоб Вораджіне, Якопо Вараджіо (Voragine; Ворагіне, Ворагінський) 135, *861, 863*
Ян із Мінстерберга та Ельса, князь 361
Ян Ольбрахт *894*
Янічек Г. 191
Янічек (Janitschek) Марія 191, *835, 871*
Янчук М. А. *865*
Ярослав (Володимирович) Мудрий 629, 630, 633, 634, 636—638, 645, 646, *924, 925, 927*

«Archiv für slavische Philologie» 24
«Asiatic Researches» 27
«Athénaeum Français» 5
«Aurore» *916*

«Bibliothek universelle et Revue Suisse» *923*
«Boissard» 635

Carpentier J. de 637
Cavallius 26

D'Estournelles de Constans, барон 21
«Die Zeit» 308, 803, *887*
Douhet *864*

Erdelyi 21

Flammarion E. *917*

«Germania» 28

Hahn I. G. 21

Katharina von Alexandrien *864*
Knust H. *864*

«Le Gaulois» 629
«Le Globe» 515
«Legenda aurea» 135, *863*
«L'Egyptologie» *841*
Leroy-Beaulieu 635
Löwe F. 31
Luzel F. M. 25

«Moniteur» 302, *887*

Oberbrever Max 78, *851*

«Politische Annalen» 254
«Prawda» (Варшава) *917, 944*

«Reclams Universal-Bibliothek» («Universal-Bibliothek») 78, *851, 855*
«Revue Archéologique» 5, 7
«Revue de Paris» 252, *882*
«Revue hebdomadaire» 630
Ritter K. 77
Roze J.-B.-M. *863*

Schleirmacher Fr. 78, *851*
Schmelzer C. 78, *851*
«Světozor» 802, *945, 946*

Toussaint du Plesis D. 637
«Tydzień» *906*

Velly 648

Wagres J. *919*
«Wiener Fremdenblatt» 253, *882*
«Wisła» *847*

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Титульна сторінка журналу «Зоря», в якому І. Франко надрукував переклад твору Ю. Зеєра «Із записок».

2. Першодрук першої сторінки статті І. Франка «Детлеф фон Ліліенкрон і його писання» («Літературно-науковий вісник», 1899).

3. Першодрук першої сторінки перекладу оповідання С. Старжинського «На нашій — не своїй землі: Уривок з записок правобічного шляхтича» («Літературно-науковий вісник», 1907).

4. Титульна сторінка журналу «Літературно-науковий вісник» (1907).

ЗМІСТ

Від голови редакційної колегії. *Микола Жулинський* 1

З ЄГИПЕТСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

Єгипетські казки і казка про двох братів 5
Вступна увага. *Гастон-Каміль-Шарль Масперо* 5
Казка про двох братів 8
Уваги до казки про двох братів. *Емануїл Коскен* 17

З ЄВРЕЙСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

Щастя і Нещастя (*Жидівська казка*) 32
Рабин і ангел (*Жидівська легенда*) 38

З ДАВНЬОРИМСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

КВІНТ КУРЦІЙ РУФ

Фільотас. Старинний процес за змову на королівське життя. *Оповідання* 41
Переднє слово. *Іван Франко* 41

З ДАВНЬОГРЕЦЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ПЛАТОН

Симпозіон (Бенкет) 68
Передмова. *Іван Франко* 68

З ДАВНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Три святі грішниці. *Старохристиянські легенди* 132
Передмова. *І[ван] Ф[ранко]* 132
Марія Магдалина 136
Марія Єгиптянка 145
Марина Монах 163

ІВАН ВИШЕНСЬКИЙ

Лови сього світу 169
Передмова. *[Іван Франко]* 169

З НІМЕЦЬКОЇ ТА АВСТРІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУР

ЗІ СТАРОНІМЕЦЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Як король Карло В[еликий] ходив красти 175

ДЕТЛЕФ фон ЛІЛІЄНКРОН

Із воєнних оповідань 177
Пропало 177
Чари полудня 179
Паяц 185

ПАУЛЬ ШЕРБАРТ

Із жартів 189
Галабурдник 189
Червоний як рак 190

МАРІЯ ЯНІЧЕК

Із оповідань 191
Подорож на Гарц 191
Хлопський син 197

ЛІНКЕЙ (ЙОЗЕФ ПОППЕР)

Із «Фантазій реаліста» 223
Тамерлан і Гафіз 223
Битва в думках 224
Старе й нове світло 225
Гафіз у шинку 226
Поет Абу-Гарун оповідає про смерть Гафіза 227
Судьба Абу-Гаруна 228
Приятельки 229
Година скону 229
Від чого посивів Ляо-Цзе 232
Що ж ти таке? 233
Вдячний міхоноша 234
Знаки сили 239
Знак свояцтва 240
Сила хвилі 241
По шлюбі 242
Світло філософа Мі-цзе 243
В альтані 243
Фізіологія рухів серця 245
Юлій Цезар на обіді у Лепіда 248
Сцена по битві під Австерліцем 250

ГЕНРІХ ГЕЙНЕ

Автобіографія. Флорентійські ночі 252
Переднє слово. *[Іван Франко]* 252

БІЛЛІ БОЯН
Тараккавка. *Замість фейлетону* 308
КУРД ЛЯСВІЦ
Блискавка в неволі 313
ЯКОБ КАРО
Беата й Гальшка. Історичне оповідання із XVI в. [Передмова] *Іван Франко* 320
Беата й Гальшка. *Історичне оповідання із XVI в.* 321

ІЗ ФРАНЦУЗЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ГЮСТАВ ФЛОБЕР
Із повісти «Саламбо». (*Уривок*) 388
[Передмова. *Іван Франко*] 388
ЕМІЛЬ ЗОЛЯ
Повінь. *Оповідання* 394
Природа а церков. *Із повісти «Провина абата Муре»* 424
[Передмова. *Іван Франко*] 424
Pontifex Maximus. *Уривки із повісти «Rome»* 436
[Передмова] *Ів[ан] Франко* 436
Жаба. *Нарис* 461
Злочинець Сальвá. *Виривки з повісти «Paris»* 469
Міщанин і селянин. *Нарис із повісти «Fëconditë»* 518
Правда. *Виємки з остатньої повісти Еміля Золя* 529
АЛЬФОНС ДОДЕ
Із остатніх оповідань 563
Свято дахів. *Різдвяна казка* 563
ОССІТ
Із оповідань 571
Падучі зорі 571
Іронія 575
Жорстокість 580
П'ЄР ЛЮЇС
Бібліс. *Мітологічне оповідання* 589
ШАРЛЬ ФОЛЕЙ
Вандейці. *Історичні нариси* 598
Закладниця 598
Жобен 605
АНАТОЛЬ ФРАНС
Під Новий рік. *Нариси* 608
Новорічна казка 608
СЕМЕН ЗЕМЛЯК
Савка Дудар. *Новела* 613

Де КЕ де СЕНТ-ЕМУР
Анна Русинка, королева Франції і графиня Валуа 629
[Передмова] *[Іван Франко]* 629
ВІКТОР ГЮГО
Ватерлоо 651
Передмова. *Іван Франко* 651
З АНГЛІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
ЧАРЛЗ ДІККЕНС
Повістки і новели 696
Оповідання вандруючого актора 696
Рукопис божевільного 702
З АМЕРИКАНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
МАРК ТВЕН
Із студій і нарисів 711
I. Страховища німецької мови 711
II. Том Кворц 723
III. Синя сойка 726
З ІТАЛІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
ГАБРІЄЛЕ Д'АННУНЦІО
Із оповідань 731
Святий Панталеон 731
Герой 742
Скриня 745
З НІДЕРЛАНДСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
МУЛЬТАТУЛІ
Із оповідань 751
Про притчу 751
Галапаси 753
Налисники з салом 753
Конфесії 754
Провидіння 755
Матвія, гл. XIX 756
Із «Ідей» 759
ІЗ ШВЕДСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
ВЕРНЕР фон ГЕЙДЕНСТАМ
Шведи на Україні. *Оповідання* 761
[Передмова] *І[ван] Ф[ранко]* 761
Чиста біла сорочка 762
Гляди, отсе мої діти! 765

АВГУСТ СТРІНДБЕРГ
Гей же, до сонця! 769

З УГОРСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КАЛМАН МІКСАТ
Як Юрко купував косу 774

З РОСІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
МИКОЛА ВАГНЕР
Сліпенька 780

З ЧЕСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
ЮЛІУС ЗЕЄР
Із записок (*з 1000 н-ра чеського «Světozor-a»*) 802

ІЗ ЧОРНОГОРСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
ЛУКА ЙОВОВИЧ
Гайдуки. *Образок з життя чорногорців* 803

З ПОЛЬСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
СТАНІСЛАВ СТАРЖИНСЬКИЙ
На нашій — не своїй землі. *Уривок з записок правобічного шляхтича. Ів[ан] Франко* 813
Шляхта польська в трьох провінціях — Поділлі, Волині й Україні 818
Як пан Д. на Поділлі приймав економа 821
День забави молодого подолянина 827

КОМЕНТАРІ 831

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ І СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ 952

ПОКАЖЧИК ІМЕН І НАЗВ 964

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ 980

Літературно-художнє видання

Національна академія наук України
Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка
Львівське відділення Інституту літератури
ім. Т.Г. Шевченка

**ФРАНКО
ІВАН**

Том 51

**(перший додатковий
до Зібрання творів
у п'ятдесяти томах)**

**Прозові переклади
1876—1912**

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво "Наукова думка" НАН України», 2008

Художній редактор *Є.І. Муштенко*
Технічний редактор *Т.С. Березяк*
Коректори *Н.А. Дерев'янко, О.В. Лакейчук*
Комп'ютерний набір *В.Г. Каменькович, О.О. Іщенко*
Комп'ютерна верстка *О.І. Фуженко*

Підп. до друку 09.10.2008. Формат 84x108/32.
Папір офс. № 1. Гарн. Таймс. Вис. друк.
Фіз. друк. арк. 31,0 + 0,186 вкл. на крейд. пап.
Ум. друк. арк. 52,4. Ум. фарбо-відб. 52,71.
Обл.-вид. арк. 58,0. Наклад 5000 прим. Зам. № 8-299.

НВП «Видавництво "Наукова думка" НАН України»
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 2440 від 15.03.2006
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

Віддруковано з готових позитивів у друкарні
ВАТ «Харківська книжкова фабрика ім. Фрунзе»
61057 м. Харків 57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8

Франко, Іван.

Ф83 Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах / Редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2008 —

Т. 51: Прозові переклади, 1876—1912 / Ред. тому Є.К. Нахлік. — 992 с. — ISBN 978-966-00-814-4

До п'ятдесят першого (додаткового) тому літературної спадщини І. Франка ввійшли ті переклади прозових творів з іншомовного фольклору, античних, західноєвропейських, американської і слов'янських літератур, які не побачили світ у двадцять п'ятому томі Зібрання творів І. Франка у п'ятдесяти томах. Ці переклади здійснено протягом 1876—1912 рр.

ББК 84.4УКРІ